УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ 1 ТОМ 2 ТОМ 3 ТОМ 4 ТОМ 5

А - БОРОНА

БОРОНУВАННЯ - ГЕРГЕЛІ

ГЕРДАН - ЕЛЕКТРОГРАФІЯ

ЕЛЕКТРОД - КАНТАРИДИН

КАНТАТА - КУЛИКИ

V
PE

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

АНТОНОВ О. К.
БАБІЙ Б. М.
БАБИЧЕВ Ф. С.
(заступник голови редколегії)
БАГРІЙ П. І.
БАЖАН М. П.
(головний редактор, голова редколегії)
БІЛОДІД І. К.
БОГДАНОВ Г. О.
ГАВРИЛОВА Т. А.
ГЕРШЕНЗОН С. М.
ГІТАЛОВ О. В.
ГЛУШКОВ В. М.
ГОНЧАР О. Т.
ДЗЕВЕРІН І. О.
ЄРШОВ І. Д.
ЄФИМЕНКО Г. Г.
ЗАГОРОДНІЙ В. І.
КОНДІЛЕНКО І. І.
КОНДУФОР Ю. Ю.
КОСТЮК П. Г.
КУДРИЦЬКИЙ А. В.
(заступник головного редактора,
заступник голови редколегії)
КУНДІЄВ Ю. І.
ЛОПУХОВ О. М.
ЛУКІНОВ І. І.
МАЙБОРОДА Г. І.
МАРИНИЧ О. М.
МАРКЕВИЧ О. П.
МАСОЛ В. А.
МОССАКОВСЬКИЙ В. І.
МЯЛОВИЦЬКИЙ А. В.
ПАЛАМАРЧУК М. М.
ПАТОН Б. Є.
ПОГОРЄЛОВ О. В.
ПОДСТРИГАЧ Я. С.
ПРОСКУРІН Є. П.
РЕМЕСЛО В. М.
РОМОДАНОВ А. П.
СИТНИК К. М.
СТРЕЛЬЧЕНКО І. І.
ТРОНЬКО П. Т.
ТРОЯН О. І.
ШАМОТА М. З.
ШИНКАРУК В. І.
ЩЕРБАК М. П.
ЮРЧУК В. І.

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ

5

КАНТАТА — КУЛИКИ

ВИДАННЯ ДРУГЕ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ
КИЇВ—1980

03
У45

Е $\frac{00101—004}{М222\ (04)80}$ 001—80 5.000000000

© ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ УРЕ, 1980 р.

К

КАНТА́ТА (італ. cantata, від лат. canto — співаю) — 1) Великий вокально-інструментальний твір для солістів, хору й оркестру.
В 1-й пол. 17 ст. в Італії виникла світська К., на поч. 18 ст. у Німеччині сформувалася духовна К. Твори типу К. зустрічаються в творчості укр. та рос. композиторів 18 ст. А. Веделя, М. Березовського, Д. Бортнянського, П. Скокова. К. писали П. Чайковський, С. Танєєв, С. Рахманінов, М. Лисенко («Б'ють пороги» та ін.), К. Стеценко («Шевченкові»), П. Сокальський та ін. Значне місце вона посідає в радянській музиці — твори С. Прокоф'єва («Олександр Невський»), Л. Ревуцького («Хустина»), Б. Лятошинського («Урочиста кантата»), Г. Жуковського («Слався, Вітчизно моя»), К.-симфонії Ю. Шапоріна («На полі Куликовому»), С. Людкевича («Кавказ»), А. Штогаренка («Україна моя»). Авторами К. є К. Домінчен, Л. Дичко та ін. 2) Один із видів ліричної поезії, урочистий вірш, написаний з нагоди якої-небудь радісної події чи присвячений її учаснику. Часто К. є літ. текстом для муз. твору.
Літ.: Ширинян Р. Оратория и кантата. М., 1960; Терещенко А. К. Українська радянська кантата і ораторія (1945—1974). К., 1975.
А. К. Терещенко.

КА́НТЕЛЕ (фін. kantele) — карело-фінський струнний щипковий музичний інструмент. Близький до ест. канелі, латис. кокле, литов. канклес, рос. *гусли*.

КАНТЕМИ́РІВСЬКІ ПОСЕ́ЛЕННЯ ТА МОГИ́ЛЬНИК — поселення і могильник *черняхівської культури* 2—6 ст. на околиці с. Кантемирівки Чутівського р-ну Полтавської обл. Досліджувалися 1924 і 1948. Виявлено залишки наземної глинобитної госп. споруди з гончарним і ліпним посудом. При розкопках могильника досліджено 3 кургани з похованнями в катакомбі, підбої та грунтовій ямі, а також 10 безкурганних поховань з обрядами трупоспалення і трупопокладення. У похованнях знайдено гончарний посуд, ліпну посудину, бронзові фібули (застібки), кістяні гребінці, набір скляних жетонів для гри в шашки, золоті прикраси, бронзові наконечники для пояса, залізні вудила.

КАНТЕМІ́Р Антіох Дмитрович [10 (21).IX 1708, Константинополь — 31.III (11.IV) 1744, Париж] — російський письменник, дипломат. Син Д. *Кантемира*. В дитинстві жив на Харківщині. Освіту здобув у Петербурзі. З 1732 — посол у Великобританії, 1738 — 44 — у Франції. Літ. діяльність почав 1725 з перекладів. В 1729—31 виступав з політ. епіграмами й оригінальними сатирами. Писав також оди, послання, байки, поеми («Петрида»), філос. та естетичні трактати («Міфи про природу та людину» та ін.), в яких викривав реакційне духівництво, дворянство, співчутливо зображував кріпаків. Перекладач творів Анакреонта, Горація, Фонтенеля. Сатири К. були відомі на Україні в списках і рукописних збірниках 18 ст. і мали певний вплив на розвиток укр. викривально-сатиричної л-ри.
Тв.: Собрание стихотворений. Л., 1956.

КАНТЕМІ́Р Дмитро Костянтинович [26.X (5.XI) 1673, Молдавія — 21.VIII (1.IX) 1723, маєток Дмитрівка Харків. губ.] — вчений і політ. діяч Молдавії та Росії, молд. господар 1710—11, член Берлінської АН (з 1714). В 1711 уклав з *Петром I* таємний договір про союз проти Туреччини і перехід Молдавії до складу Росії. Після невдалого *Прутського походу 1711* Петра I К. і 4 тис. молдаван прибули до Росії. Петро I надав К. титул князя і маєтки на Слобідській Україні, зробив його своїм радником у сх. питаннях. Автор праць з історії Молдавії і Туреччини, а також з філософії.

КАНТИЛЕ́НА (італ. cantilèna, з лат. cantilena — спів) — 1) Співуча мелодія. 2) Наспівність музики, здатність виконувати її наспівно оркестром, хором, голосом. 3) В 13—15 ст. в Зх. Європі — невеликі світські вокальні твори лірико-епічного складу і танц. пісні. 4) З кін. 17 ст.— пісня, а також твір з наспівною мелодією.

КАНТІА́НСТВО — 1) Система поглядів І. *Канта*. 2) Спільна назва напрямів, течій і шкіл, що склались у 19 — на поч. 20 ст. під безпосереднім впливом філософії І. Канта. Характерним для К. є прийняття осн. принципів філософії Канта — ототожнення предмету пізнання зі змістом свідомості і водночас визнання незалежного від свідомості існування «речі в собі» (дійсного світу), повністю або частково непізнаванної. Останнє відрізняє К. від *неокантіанства*, яке заперечує об'єктивність «речі в собі», зводячи її зміст до ідеальної межі пізнання. Найвідомішим напрямом К. є критичний реалізм (А. Ріль, О. Кюльпе, А. Мессер та ін.), представники якого визнають об'єктивне існування предмета пізнання, вважають його до певної міри пізнаванним. Об'єктивність зовн. світу цей напрям К. обгрунтовує відмінністю між сприйняттям, яке не може змінюватися довільно, і мінливим змістом продуктів пам'яті і фантазії. Проте існування зовн. світу є, за К., в кінцевому підсумку, лише «логічним висновком», а зміст пізнання — системою символів. К. мало прибічників серед природодослідників під час кризи *метафізичного матеріалізму* в 2-й пол. 19 ст. На Україні в 19 ст. вплив ідей К. певною мірою позначився на поглядах В. В. *Лесевича*. Проте інші укр. філософи (О. І. *Стойкович*, П. Д. *Лодій*) критично ставилися до К. через його апріоризм і агностицизм. Виразний вплив К. позначився на концепціях *позитивізму* (*емпіріокритицизм, неопозитивізм*), нім. і амер. *критичного реалізму* 20 ст., *феноменології, екзистенціалізму, філософської антропології*.
Літ.: Вопросы теоретического наследия Иммануила Канта, в. 3. Калининград, 1978.
І. В. Бичко.

КАНТО́Н — місто на Пд. Китаю. Див. *Гуанчжоу*.

КАНТО́Н (франц. canton — округ) — 1) Федеральна тер. одиниця Швейцарії. 2) Адм.-тер. одиниця в Люксембурзі, Франції, Еквадорі та ін. країнах. 3) Судовий округ у Бельгії і ряді ін. країн.

КАНТОНІ́СТИ (від франц. canton) — 1) В Пруссії з 1733 до 1813 особи, які підлягали призову на військову службу в одному з кантонів (полкових округів). 2) В Росії в 1-й половині 19 ст. солдатські сини, для підготовки яких до військової служби 1721 було створено гарнізонні школи. 1798 перейменовані на «військово-сирітські відділки», що відзначалися винятково суворим режимом. Їхніх вихованців 1805 почали наз. К. В 1824 школи К. було передано відомству *військових поселень*, ліквідовано їх 1856.

КАНТО́НСЬКА КОМУ́НА — див. *Гуанчжоуське повстання 1927*.

КА́НТОР (Cantor) Георг (3.III 1845, Петербург — 6.I 1918, Галле) — німецький математик. У 1867 закінчив Берлінський ун-т, 1872 — 1913 — професор ун-ту в Галле. К. розробив теорії нескінченних множин і трансфінітних чисел (див. *Множин теорія*). У 1874 довів незчисленність множини *дійсних чисел*, 1878 сформулював заг. поняття потужності множини. Запровадив поняття граничної точки (див. *Топологія*), похідної множини, розвинув одну з теорій ірраціональних чисел, довів еквівалентність множини точок лінійного відрізка і точок *n*-вимірного многовиду.

КАНТОРО́ВИЧ Леонід Віталійович [н. 6 (18).I 1912, Петербург] — рад. математик і економіст, акад. АН СРСР (з 1964). Закінчив Ленінгр. ун-т (1930), викладав у ньому (1932—60, з 1934 — професор); 1958—71 — у Сибір. відділенні АН СРСР, з 1971 — в Ін-ті управління нар. г-вом Держ. к-ту СРСР з науки і техніки. Праці К. присвячені проблемам застосування обчислювальної математики в екон. дослідженнях. Поклав початок лінійному програмуванню — теорії і методам розв'язування екстремальних задач з обмеженнями. Вперше застосував функціональний аналіз в обчислювальній математиці. Досліджував питання теорії оптимального використання сировинних ресурсів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946. Ленінська премія, 1963. Нобелівська премія, 1975.

КАНТУВА́Ч (від нім. kanten — перевертати) — пристрій або механізм, яким перевертають (кан-

А. Д. Кантемір.

Г. Кантор.

Л. В. Канторович.

Кантеле.

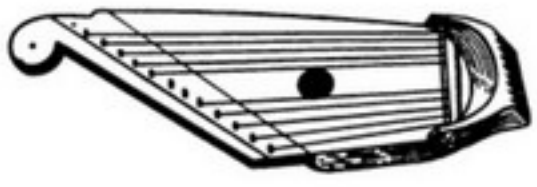

С. Кавя.

тують) заготовки, деталі чи вироби навколо похилої осі. До найпоширеніших у машинобудуванні належать К. (мал.), осн. частиною яких є поворотна головка, укріплена на *станині*. К. застосовують під час операцій прокатки, кування, мех. обробки, складання, вантажно-розвантажувальних робіт тощо.

КАНУ́РІ — народ на Пн. Сх. *Нігерії*. Живуть також на Пд. Сх. *Нігеру* і на сх. березі оз. Чад (Республіка Чад). Заг. чисельність — 2,9 млн. чол. (1977, оцінка). Мова К. належить до мов канурі-тубу, які становлять окрему групу. За релігією більшість К.— мусульмани. Бл. 9 ст. н. е. К. створили держ. об'єднання Канем-Борну. Осн. заняття — землеробство, тваринництво, ремесла.

КАНЦЕРОГЕНЕ́З (від лат. cancer — рак і грец. γένεσις — походження), карциногенез, бластомогенез, злоякісна трансформація — процес виникнення і розвитку *пухлини*, перетворення нормальних клітин на пухлинні. Хоча виникнення пухлин спричинюється різними канцерогенними факторами (*канцерогенні речовини, радіація, віруси*, порушення гормональної регуляції тощо), механізми К. можуть бути однаковими (найбільше значення мають зміни генетичного апарата клітини, її ліпопротеїнових мембран, порушення імунологічного контролю тощо). Виділяють три осн. стадії К.: ініціації — перетворення нормальної клітини під впливом канцерогенних факторів на потенціально пухлинну, активації — посилене розмноження трансформованих клітин при зниженні реактивності організму, прогресії — зростання ступеня злоякісності клітин внаслідок порушення їхніх осн. життєвих процесів і добору найбільш пристосованих до нових умов *клонів* на фоні імунодепресії. Вивчення механізмів К. спрямоване на з'ясування суті пухлинного росту і створення на цій основі нових методів профілактики і лікування пухлин.

Літ.: Канцерогенез. К., 1973.

В. Г. Пінчук.

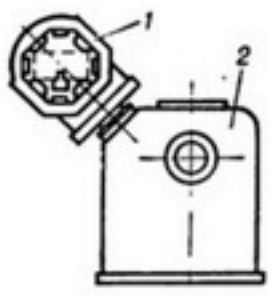

Кантувач:
1 — поворотна головка;
2 — станина.

КАНЦЕРОГЕ́ННІ РЕЧОВИ́НИ (від лат. cancer—рак і грец. γεννάω — породжую), канцерогени — хімічні сполуки, які здатні при діянні на організм спричинювати *рак* та ін. Відомо понад 500 К. р., з них найкраще вивчені належать до поліциклічних ароматичних вуглеводнів, ароматичних амінів, нітрозосполук, до солей важких металів, *алкалоїдів, токсинів*. К. р. можуть потрапляти в організм людини і тварин ззовні (т. з. екзогенні К. р.) або утворюватись в організмі з неканцерогенних речовин (ендогенні К. р.). Більшість К. р. є *мутагенами* і *імунодепресантами*.

Літ.: Шабад Л. М. Эволюция концепций бластомогенеза. М., 1979; Рубенчик Б. Л. Питание, канцерогены и рак. К., 1979.

А. Й. Бикоріз.

Канюк звичайний.

КА́НЦЛЕР (нім. Kanzler, від лат. cancellarius — воротар; писар, письмоводитель) — 1) За середньовіччя в Західній Європі — найвища службова особа, яка очолювала королівську канцелярію й архів, зберігала державну печатку тощо.
2) У дореволюц. Росії державний К.— найвищий цивільний чин. 3) В Німеччині (1871—1945) рейхсканцлер — глава уряду (з 1934 — і глава держави). 4) В Австрії і ФРН федеральний К. — глава уряду. 5) У Великобританії К. казначейства — міністр фінансів, лорд-канцлер — голова *Палати лордів*. 6) У Швейцарії К. Союзу — керівник секретаріату найвищих федеральних органів влади й управління (Союзних зборів і Союзної ради).

КАНЦО́НА (італ. canzóne — вірш, пісня) — в середньовічній поезії *трубадурів* ліричний вірш про лицарське кохання. Складалася здебільшого з 5—7 строф з однаковими римами; остання строфа вкорочена. Спочатку була поширена в Італії. Класичні зразки К. створили Данте, Ф. Петрарка, Дж. Боккаччо. В рос. л-рі стилізовані К. писав В. Брюсов. Невелику К. наз. канцонетою. К. завжди була пов'язана з музикою, співом. У 16—17 ст. з'явилися інструментальні К. Пізніше К. наз. музичний твір лірико-споглядального характеру для голосу з інструментальним супроводом, інструм. п'єсу або частину твору великої форми (К. в опері «Весілля Фігаро» Моцарта, в «Тарантеллі» Ф. Ліста, в концерті для скрипки з оркестром П. Чайковського).

Т. П. Булат.

КАН ЮВЕ́Й (19.III 1858, повіт Наньхай, пров. Гуандун — 31.III 1927, Ціндао) — китайський вчений і політ. діяч. В 1895 очолив бурж.-поміщицький рух за реформи, які мали створити умови для розвитку капіталістичних відносин у Китаї, заснував клуб реформ Цянсюехой (Асоціація посилення д-ви), 1898 — партію реформ Баогохой (Союз захисту д-ви). В 1898 К. Ю. та його прихильники, підтримані імп. Гуансюем, видали бл. 60 указів про реформи. Після усунення від влади імп. Гуансюя реакціонерами, очолюваними імператрицею *Цисі*, К. Ю. емігрував за кордон. В еміграції очолював монархічну партію, виступав проти революц. руху, очолюваного *Сунь Ятсеном*.

КАНЮ́К Сергій Іванович (літ. псевд.— Кс. Недоленко; 15.VII 1880—15.III 1945) — учасник революц. руху на Пн. Буковині, публіцист. Член Комуністичної партії з 1918. Н. в с. Хлівищі (тепер Кіцманського р-ну Чернів. обл.) в сел. сім'ї. Закінчив учительську семінарію в Чернівцях, працював учителем, інспектором шкіл. Один з організаторів *Комуністичної партії Буковини* (1918), голова її першого ЦК. В 1919—20 — редактор прогресивної укр. газ. «Воля народу», 1921 — революц. газ. «Громада». Один з керівників боротьби трудящих Пн. Буковини проти рум. окупантів, за возз'єднання з Рад. Україною. Не раз зазнавав арештів. З 1922 жив в СРСР. Працював у Наркоматі освіти УРСР, Наркоматі РСІ УРСР. Автор перших марксистських праць з історії революц. руху на Буковині: «Під чоботом румунських бояр» (1930), «Буковина в румунській неволі» (1930).

КАНЮ́К (Buteo) — рід птахів родини *яструбових*. Розміри середні (довж. К., пошир. в СРСР,— до 70 см, маса — до 2 кг); самки більші за самців, оперення верхньої частини тіла буре або рудувате, нижньої — світліше й пістряве. Крила широкі, хвіст широкий заокруглений, дзьоб відносно невеликий з довгим гачком, пальці короткі з дуже загнутими кігтями. Пошир. повсюдно, крім Австралії й Антарктиди. 24 види, з них в СРСР — 4, в т. ч. в УРСР — 3: К. звичайний (B. buteo), дуже рідко — К. степовий (B. rufinus), буває лише взимку — зимняк (B. lagopus). Перелітні птахи. Гніздяться К. на деревах, скелях, в ярах на урвищах. Кладку з 2—7 (найчастіше 3—4) яєць насиджують бл. місяця. Живляться переважно мишовидними гризунами. Перебувають під охороною.

В. М. Зубаровський.

КАНЮ́ЛЯ (франц. canule) — порожниста трубка з тупим кінцем, що застосовується для введення в організм лікарських або рентгеноконтрастних речовин.

КА́НЯ (Kania) Станіслав (н. 8.III 1927, с. Вроцанка Кросненського пов. Жешувського воєводства) — парт. діяч ПНР. Н. в сім'ї малоземельного селянина. Працював робітником. Закінчив екон. відділення Вищої школи сусп. наук при ЦК ПОРП. У 1944 брав участь у антифашист. *Русі Опору*. З 1945 — член Польс. робітн. партії (з 1948 — ПОРП). У 1945—57 — на роботі в парт. і молодіжних органах. 1958—68 — секретар Варшавського воєвод. к-ту ПОРП, 1968—71 — зав. відділом ЦК ПОРП, з 1971 — секретар, з вересня 1980 — перший секретар ЦК ПОРП. З 1964 — канд. у члени ЦК, з 1968 — член ЦК ПОРП, з 1971 — канд. в члени Політбюро, з 1975 — член Політбюро ЦК ПОРП. Депутат сейму з 1972.

КАНЬЙО́Н (ісп. cañón — ущелина) — річкова долина з урвистими схилами, що глибоко врізується в корінні породи. Дно К. зайнято руслом річки. Найбільші К. відомі в Пн. Америці (*Великий Каньйон* р. Колорадо), в Африці (на Ефіопському нагір'ї, в Драконових горах). В СРСР К. є на Кавказі, Памірі, на Україні — в Кримських горах (*Великий Каньйон Криму*).

КАОЛА́К — місто в зх. частині Сенегалу, на р. Салум. Вузол автошляхів, залізнична станція. 96,2 тис. ж. (1977). Виробн. арахісової олії. Вивіз арахісу. Поблизу К.— добування кухонної солі з мор. води.

КАОЛІ́Н (від назви місцевості Каолін у Китаї, де вперше знайдено каолін) — глиниста гірська порода, що складається переважно з *каолініту*. Містить домішки *кварцу, гідрослюд* та ін. Чистий К. білого кольору, домішки забарвлюють його в жовтий, сірий, рожевий та ін. кольори. Утворюється внаслідок *вивітрювання* магматичних гірських порід, до складу яких входять *польові шпати*. За походженням розрізняють К. первинний

(кора вивітрювання гірських порід) і вторинний (перевідкладений). В СРСР родовища К. є в РРФСР (Урал), Казахстані, на Україні (*Глуховецьке родовище каоліну, Пологівське родовище каолінів, Просянівське родовище каолінів* тощо). Використовують для виготовлення вогнетривких матеріалів, збагачений К.— у паперовій, фарфоро-фаянсовій, хімічний та ін. галузях промисловості.

КАОЛІНІ́Т — мінерал класу *силікатів*. $Al_4(OH)_8[Si_4O_{10}]$. *Сингонія* частіше триклінна. Густ. 2,58—2,61. Твердість 2—3. Колір білий, нерідко з жовтуватим, буруватим, червонуватим, зеленуватим відтінками. Блиск окремих лусок і пластинок перламутровий, суцільних скупчень — матовий. К.— осн. складова частина *каолінів* і каолінових глин. На Україні родовища є в межах *Українського щита* (*Глуховецьке родовище каоліну, Просянівське родовище каолінів* та ін.) і на Закарпатті. Використовують у керамічній, паперовій та ін. галузях промисловості.

КАПАБЛА́НКА (Капабланка-і-Грауперра; Capablanca y Graupera) Хосе Рауль (19.XI 1888, Гавана — 8.III 1942, Нью-Йорк) — кубинський шахіст, чемпіон світу 1921—27. 1921 виграв матч на звання чемпіона світу в Е. *Ласкера*, а 1927 програв О. О. *Альохіну*. К. виграв перші призи в ряді міжнар. турнірів, зокрема 1936 в Москві. К. був майстром динамічного позиційного маневру. З 1962 на Кубі проводяться міжнар. турніри пам'яті Капабланки.

КАПЕ́ЛА, α Візничого — зоря 0,1 візуальної *зоряної величини*. Світність у 150 раз більша за сонячну, віддаль від Сонця 13,7 *парсек*. К. являє собою систему з трьох зір.

КАПЕ́ЛА (італ. cappélla — каплиця; хор) — 1) В архітектурі — невелика католицька чи англіканська культова споруда або приміщення, призначені для молитов вузького кола віруючих, зберігання реліквій, розміщення півчих тощо. К. у вигляді приміщення споруджували в бокових вівтарях храмів, а також у замках і палацах. Відомі К.: Сент-Джордж у Віндзорі, 1474—1521; *Сікстинська капела* і Темп'єтто, 1502—03, арх. Д. *Браманте*, обидві — в Римі (іл. див. до ст. *Браманте*, т. 2, с. 20); Боїмів, 1606 — 15, і Кампіанів, початок 17 ст., обидві — у Львові. Див. також *Каплиця*. 2) В музиці — хор півчих. Спочатку К. були суто вокальними, з розвитком інструм. музики в 16—17 ст. перетворилися на вокально-інструм. та інструм. ансамблі. В Росії першою профес. К. був церк. хор «государевих півчих дяків» (15 ст.), який у 18 ст. було перетворено на придворний хор, пізніше — Придворну співацьку капелу (тепер Ленінгр. держ. академічна капела ім. М. І. Глинки). На Україні в 16 ст. існували бурсацькі хорові К. (в бурсах при *Київській братській школі*, при Києво-Могилянській колегії), митрополичі К. при соборах. У 17 ст. поширились маєткові хорові К. (напр., К. білоцерківського старости), в 2-й пол 18 — на поч. 19 ст.— кріпацькі К. (К. Розумовського в Батурині, О. Розумовського в Почепі та ін.). В 19 — 20 ст. були широко відомі К. М. *Лисенка*, Я. Калішевського, М. *Леонтовича*, Г. *Давидовського*, т. з. мандрівні К. (ініціатива належала К. Стеценкові) та ін. Серед багатьох К., створених на Україні в рад. час,— хорова капела «*Думка*», *капела бандуристів УРСР* та ін.

КАПЕ́ЛА БАНДУРИ́СТІВ УРСР, Державна заслужена капела бандуристів Української РСР — засн. 1918 в Києві як самодіяльний ансамбль бандуристів; з 1919 — професійна Перша київська капела бандуристів, з 1924 — Перша укр. художня капела кобзарів. У 1925 була організована Полтавська капела (з 1930 — Держ. зразкова капела бандуристів УРСР). У 1935 обидва колективи об'єднано в Першу зразкову капелу бандуристів Наркомосу України (худож. керівник М. Михайлов, з 1937 — Д. Піка). У 1941—45 вона тимчасово припинила свою діяльність і відновила її 1946 під керівництвом О. *Міньківського* (очолював до 1974; в 1974—77 — худож. керівник та гол. диригент засл. діяч мист. УРСР Г. *Куляба*, з 1977 — нар. арт. УРСР М. Гвоздь). Тоді ж їй було присвоєно сучас. назву, в 1951 — звання заслуженої. В репертуарі капели укр. нар. пісні і думи, пісні народів СРСР і країн соціалістичної співдружності, твори класичні і рад. композиторів. Капела виступала в братніх республіках СРСР, у країнах соціалістичної співдружності, в Японії. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

А. Ф. Омельченко.

КАПЕЛА́Н (лат. capellanus — священик) — у католицькій і англіканській церквах священик при *каплиці* (капелі) або домашній церкві, часто помічник парафіяльного священика, зокрема в лютеранській церкві. В деяких країнах (напр., у Франції) — католицький військовий священик.

КАПЕЛЬГОРО́ДСЬКИЙ Пилип Йосипович [14 (26).XII 1882, с. Городище, тепер Недригайлівського р-ну Сум. обл.— 21.XI 1942] — український рад. письменник. Учився в Полтав. духовній семінарії (1897—1902), звідки був виключений за участь у революц. гуртках. Рятуючись від переслідувань, 1904 переїхав на Кубань. Брав участь у революції 1905. У 1909—10 працював у газ. «Терек» (Владикавказ, тепер Орджонікідзе), в якій тоді співробітничав С. М. Кіров. Літ. діяльність почав 1905. Перша зб. віршів — «Відгуки життя» (1907). В 1920 повернувся на Україну. Був членом літ. орг-ції «*Плуг*». К. належать повісті «Аш хаду» (1916), «Непорозуміння» (1928), п'єса для дітей «Чарівна сопілка» (1923). У романі-хроніці «Шурган» (1932) показано героїзм трудящих Кубані в роки громадян. війни. Збірки сатиричних віршів, фейлетонів, гуморесок «Гей, не дивуйте...», «Роздайсь, море!» (обидві — 1927), «Прейскурант отця Максима» (1929).

Тв.: Твори. К., 1961; Шурган. К., 1969; Артезіан.— Оборона Полтави. К., 1977; Рос. перекл.— Аш хаду.— Недоразумение.— Шурган. М., 1964.

В. І. Мазний.

КА́ПЕРСИ, каперці (Capparis) — рід рослин родини каперсових. Трав'янисті рослини, дерева або напівкущі. Стебла сланкі, до 1,5 м завдовжки. Бл. 250 видів, пошир. переважно в тропіках і субтропіках. В СРСР — 2 види, з них в УРСР один — К. колючі (C. spinosa) — напівкущ з розпростертими гілками. Листки округлі, цілісні. Квітки великі, білі або блідо-рожеві, 4-членні з численними тичинками. Плід м'ясистий ягодоподібний. Медонос. Пуп'янки квіток, молоді плоди, верхівки пагонів К., мариновані в оцті, вживають під назвою «каперси» як приправу до їжі.

9

Каперси колючі. Верхня частина рослини та плід.

КА́ПЕРСТВО (від голл. kaper — морський розбійник) — напад озброєних приватних суден воюючої держави з дозволу свого уряду на торговельні судна ворожої держави, а також на судна тих країн, що перевозять вантажі для воюючої держави, з метою захоплення або потоплення цих суден. На практиці К. завжди перетворювалося на морський розбій. Особливо поширилося за середньовіччя. К. заборонено Паризькою декларацією про морську війну 1856. У сучас. *міжнародному праві* будь-яке судно, що займається К., розглядається як піратське (див. *Піратство*).

КАПЕТІ́НГИ (лат. Capetingi, франц. Capétiens) — династія французьких королів 987—1328. За К. королівська влада з вибор-

Виступ **Капели бандуристів УРСР.**

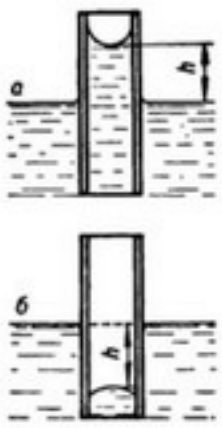

Капілярні явища: піднімання змочувальної (*а*) і опускання незмочувальної (*б*) рідин у капілярі.

ної стала спадковою, під владою короля до поч. 14 ст. було об'єднано 3/4 тер. Франції, почала складатися централізована д-ва. Осн. представниками К. були: *Гуго Капет* (987—996) — засновник династії (звідси назва), *Генріх I* (1031—60), *Філіпп II* Август (1180—1223), *Людовік IX* Святий (1226—70), *Філіпп IV* Красивий (1285—1314).

КАПИ́НОС Василь Максимович (н. 20.I 1919, Харків) — укр. рад. вчений у галузі фізико-технічних проблем турбобудування, доктор тех. наук (з 1968), професор (з 1969). Член КПРС з 1969. Після закінчення (1948) Харків. механіко-машинобуд. (тепер політех.) ін-ту почав працювати в ньому. Осн. праці з теплообміну в парових і газових турбінах. Нагороджений орденом Олександра Невського, 2 орденами Вітчизняної війни 1-го ступеня, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1979.

КАПИ́НОС Войцех — український архітектор (р. н. невід.— п. бл. 1610) — див. *Купинос* Войтих.

КА́ПИЩЕ — культова споруда у сх. і прибалтійських слов'ян за часів дохристиянських вірувань. Здебільшого являло собою оздоблений двоскатний дашок на стовпах, який споруджували над *ідолами*.

КАПІ́ЄВ Ефенді Мансурович [28.II (13.III) 1909, с. Кумух, тепер Лакського р-ну Даг. АРСР — 27.I 1944, П'ятигорськ] — дагестанський рад. письменник. За національністю лак. Писав рос. мовою. Під час Великої Вітчизн. війни був фронтовим кореспондентом. Друкуватися почав 1930. Книги перекладів пісень дагестанських горців «Пісні горців» (1939) й «Різьблення на камені» (1940) вийшли в Москві. Цикл новел «Поет» (1944) — про нових людей Дагестану. К. належать «Фронтові нариси» (1942—43, вид. 1944), «Записні книжки» («Дагестанський зошит», 1934—40, «Фронтовий щоденник», 1941—44).

Тв.: Неизданное. Махачкала, 1959; Избранное, т. 1—2. Махачкала, 1971.

КАПІЛЯ́РИ (від лат. capillaris — волосяний) — найдрібніші кровоносні судини, що пронизують усі органи і тканини тварин і людини. Утворюють густу сітку, яка звичайно розташовується поміж розгалуженнями *артерій* і *вен*. Стінка К. побудована з *ендотелію* і перикапілярного сполучнотканинного шару (див. *Сполучна тканина*). Діаметр просвіту К. від 2,5 до 30 мкм. Виконують переважно трофічну функцію — крізь тонку стінку К. відбувається обмін газів та ін. речовин між кров'ю і тканинами (див. *Капілярний кровообіг*).

К. лімфатичні відрізняються від кровоносних більшою тонкістю стінок. Через них відбувається відтік з тканин колоїдних білків, видалення з організму чужорідних йому частинок і бактерій.

КАПІЛЯ́РНА ВОДА́ — вода, що утримується або пересувається в порах, тріщинах та ін. дрібних порожнинах гірських порід і ґрунтів під дією сил поверхневого на́тягу. К. в. поширюється залежно від хім.-мінерального й гранулометричного складу гірських порід і ґрунтів, їхньої будови, початкової вологості, наявності адсорбованого і затисненого повітря та ін. Розрізняють капілярно-роз'єднану (нерухому), капілярно-підвішену й капілярно-підняту воду. Остання на межі з *ґрунтовими водами* утворює гідравлічно сполучену з ними капілярну кайму. Висота капілярного підняття води — характерна властивість порід і ґрунтів, що вміщують її. К. в. впливає на фізично-механічні властивості гірських порід і ґрунтів, їхній водний режим, живлення рослин тощо.

П. Ю. Куц.

КАПІЛЯ́РНА ДЕФЕКТОСКОПІ́Я — метод *дефектоскопії*, що ґрунтується на явищах капілярного просочування, а також *сорбції*, *дифузії*, *люмінесценції*, світловому і кольоровому *контрастах* індикаторних рідин. Наявність дефектів встановлюють, визначаючи місця (плями) виходу на досліджувану поверхню індикаторних рідин (напр., суміші гасу, скипидару і барвників), що проникають у дефектні місця. До осн. методів К. д. належать кольоровий, люмінесцентний та люмінесцентно-кольоровий. Найпростішим різновидом К. д. є гасо-крейдяний метод дефектоскопії. К. д. застосовують в авіац. і хім. пром-сті, турбобудуванні тощо. Див. також *Капілярні явища*.

КАПІЛЯ́РНИЙ КРОВООБІ́Г — рух крові в найдрібніших судинах — *капілярах*, який зумовлює *обмін речовин* між кров'ю і тканинами. Цей обмін речовин можливий завдяки проникності стінок капілярів для води з розчиненими в ній поживними речовинами та залишковими продуктами обміну речовин; через епітеліальні клітини капілярів відбувається також газообмін між кров'ю і легеневими *альвеолами* та клітинами тканин, в яких розташовані капіляри. Інтенсивність К. к. відповідає інтенсивності обміну речовин. Здійснюється К. к. внаслідок різниці гідростатичного тиску в артеріальному і венозному кінцях капіляра (тиск в артеріальному кінці дорівнює 30—35 мм рт. ст., що на 8—10 мм перевищує *онкотичний тиск* плазми крові; в міру пересування крові по капіляру гідростатичний тиск падає і у венозному кінці капіляра він становить 12—17 мм рт. ст., що на 10 мм нижче від онкотичного тиску крові). Внаслідок цього вода і розчинені в ній речовини переходять з тканинної рідини в плазму, що забезпечує виведення продуктів обміну речовин з тканин.

КАПІЛЯ́РНІ ЯВИЩА — явища, зумовлені впливом сил *поверхневого натягу* на рівновагу або рух вільної поверхні рідини, границі рідини з твердим тілом, а також границі поділу між незмішуваними рідинами; окремий випадок *поверхневих явищ*. Прикладом К. я. є піднімання змочувальної або опускання незмочувальної рідини в капілярних (тонких) трубках чи порах твердого тіла (мал.). Ці явища зумовлені виникненням капілярного тиску p, зв'язаного з поверхневим натягом σ формулою Лапласа: $p = 2\sigma/r$, де r — радіус кривини поверхні рідини. Для змочувальних рідин p є додатною величиною, для незмочувальних — від'ємною. Висота h підняття змочувальної (опускання незмочувальної) рідини визначається: $h = 2\sigma/(\rho_1 - \rho_2)\,rg$, де g — прискорення вільного падіння, ρ_1 і ρ_2 — густини відповідно рідини та її пари. К. я. відіграють значну роль в природі, особливо у водному режимі ґрунтів та в обміні речовин рослин. Широко застосовуються в техніці (напр., у процесах сушіння, просочування тощо).

Літ.: Фишер И. З. Статистическая теория жидкостей. М., 1961; Сивухин Д. В. Общий курс физики, т. 2. М., 1975.

О. З. Голик.

КАПІТА́Л (нім. Kapital, франц. capital, від лат. capitalis — головний) — вартість, яка внаслідок експлуатації *найманої праці* приносить капіталістові *додаткову вартість*; екон. категорія, що відображає *виробничі відносини* капіталістичного *способу виробництва*. Суть та історію виникнення К. науково обґрунтував К. Маркс. «Капітал — писав він,— передбачає найману працю, а наймана праця передбачає капітал. Вони взаємно зумовлюють одне одного; вони взаємно породжують одне одного» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 6, с. 428). Отже, К. як сусп.-екон. категорія виникає з відокремленням безпосереднього робітника від *засобів виробництва* і засобів до життя і зосередженням їх у приватній *власності* класу *буржуазії*. Передумовою виникнення К. є *товарне виробництво* і перетворення *робочої сили* на *товар*. У К. відображаються екон. відносини між працею і К., між капіталістами і робітниками. К. Маркс розкрив екон. природу К. і суть капіталістичної *експлуатації*. Він вперше поділив К. на постійний і змінний, показавши тим самим справжнє джерело додаткової вартості — жорстоку експлуатацію найманої праці робітників. «Капітал — це мертва праця, що, як вампір, оживає лише тоді, коли вбирає в себе живу працю і живе тим повніше, чим більше живої праці він поглинає» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 23, с. 227). К. Маркс довів, що в процесі виробн. вартість *постійного капіталу* переноситься на новий продукт, залишаючись незмінною, а *змінний капітал* не тільки відтворює свою вартість , а й приносить капіталістові додаткову вартість, яка частково споживається ним як прибуток, а частково капіталізується, тобто спрямовується на розширення виробництва, стає К. Отже, величезні багатства капіталістів — результат привласнення неоплаченої праці робітників. За рахунок додаткової вартості, створеної в процесі виробн., існує й функціонує *торговельний капітал* у сфері обігу товарів, а також *банківський капітал*, торговці та банкіри одержують свою частку додаткової вартості відповідно у вигляді торг. *прибутку* й *процен-*

ту. Заг. формула К., виведена К. Марксом, має такий вигляд: *Г—Т—Г¹*, де *Г* — гроші (див. *Грошовий капітал*), *Т* — товар, *Г¹* — сума грошей з приростом, який є надлишком над *авансованим капіталом*. Виробництво і привласнення цього надлишку, тобто додаткової вартості, становить суть *капіталізму*. Обов'язковою умовою функціонування К. є безперервний його рух, *кругооборот капіталу, оборот капіталу*. К. в процесі свого функціонування набуває форм — грошового капіталу, *продуктивного капіталу* й *товарного капіталу*. Прагнення капіталістів до одержання все більших прибутків змушує їх використовувати частину додаткової вартості для *нагромадження капіталу*, що веде до *концентрації капіталу, концентрації виробництва* і на цій основі до перетворення капіталізму на монополістичний капіталізм з усіма його суперечностями й антагонізмами.

Вчення про К. найповніше викладено в гол. екон. праці К. Маркса «*Капітал*». Сучас. бурж. економісти, прагнучи прикрити експлуататорську природу *державно-монополістичного капіталізму*, намагаються видати зростання прибутків капіталістів не як результат жорстокої експлуатації робітн. класу і всіх трудящих, а як доход від факторів виробн. (К., землі), як винагороду їм за підприємницьку діяльність, як результат запроваджуваних ними наук.-тех. удосконалень.

За соціалізму екон. категорії К. не існує, тому що панує сусп. власність на засоби виробн., г-во ведеться планомірно в інтересах усіх трудящих. Див. також *Основний економічний закон, Основний економічний закон капіталізму, Основний економічний закон соціалізму*.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Капітал, т. 1, 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23; т. 26, ч. 1, розд. 1,3—4; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 23. Три джерела і три складові частини марксизму; т. 26. Карл Маркс; Политическая экономия. Капиталистический способ производства. М., 1978.

М. М. Кирієнко.

«КАПІТА́Л» — головна праця К. Маркса, в якій здійснені фундаментальні економічні, філософські та історичні дослідження капіталістичного ладу. На основі аналізу великого фактичного матеріалу К. Маркс дослідив виникнення, розвиток і занепад капіталістичного *способу виробництва*, відкрив екон. закон руху бурж. суспільства. Він науково довів, що розвиток антагоністичних суперечностей *капіталізму* неминуче веде до його загибелі й перемоги соціалізму. В «К.» глибоко й всебічно обгрунтовано два великі революц. відкриття Маркса, які перетворили соціалізм з утопії на науку. Перше з них — матеріалістичне розуміння історії, про яке В. І. Ленін писав, що «з часу появи „Капіталу" матеріалістичне розуміння історії вже не гіпотеза, а науково доведене положення» (Повне зібр. тв., т. 1, с. 130—131). Друге — вчення про *додаткову вартість*, яке, за висловом В. І. Леніна, становить «наріжний камінь економічної теорії Маркса» (там же, т. 23, с. 44). Про значення «К.» для класової боротьби пролетаріату Маркс писав, що «це, безперечно, найстрашніший снаряд, який будь-коли був пущений у голову буржуа (в тому числі і земельних власників)» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 31, с. 438). Основним філос. змістом «К.» є наук. розкриття заг. істор. спрямованості сусп. розвитку людства від антагоністичних сусп.-екон. формацій, що грунтуються на експлуатації людини людиною, до суспільства без соціальних *антагонізмів*, заснованого на товариському співробітництві вільних від експлуатації людей,— до *комунізму*. К. Маркс довів, що капіталізм є останньою антагоністичною сусп.-екон. формацією, якою закінчується «передісторія людства» і починається його справжня історія, коли люди починають здійснювати свідомий контроль не лише над силами природи, а й над сусп. силами, об'єктивними законами сусп. розвитку. Заг. методом, яким керувався К. Маркс, досліджуючи об'єктивні закономірності сусп. життя, була матеріалістична *діалектика*. К. Маркс першим надав діалектиці наук. вигляду, вивільнив її від тієї містифікації, якої вона набула в ідеалістичній філософії Г. В. Ф. *Гегеля*.

К. Маркс перетворив діалектику на могутнє знаряддя революц. критики капіталізму і теор. обгрунтування ідей наук. комунізму. В «К.» дістали дальшу наук. розробку і практичне застосування осн. принципи діалектики як теорії розвитку, теорії пізнання, логіки. Підкреслюючи цю сторону філос. змісту «Капіталу», В. І. Ленін вказував: «Коли Маркс не залишив „Л о г і к и" (з великої букви), то він залишив л о г і к у „Капіталу"» (Повне зібр. тв., т. 29, с. 282). В «К.» Маркс розкрив роль і значення в істор. розвитку людства сусп. виробництва, обгрунтував об'єктивні закономірності революц. переходів від однієї сусп.-екон. формації до ін., показав зв'язок різних форм сусп. свідомості з істор. формами сусп. буття. З часу написання «К.» *історичний матеріалізм* став практично підтвердженою істиною. За своїм ідейним спрямуванням «К.» є філос. і конкретно-наук. екон. обгрунтуванням всесвітньоістор. місії пролетаріату як творця нового, комуністичного суспільства, обгрунтуванням неминучості його класової диктатури як політ. засобу докорінної перебудови всього сусп. життя. «К.» складається з 4 тт. В 1867 видано 1-й т. Після смерті К. Маркса Ф. Енгельс підготував до друку 2-й (1885) і 3-й (1894) тт. 4-й т. «К.» (в трьох частинах) із значними скороченнями був виданий 1905—10 під назвою «Теорії додаткової вартості». Першим перекладом «К.» на іноз. мову був переклад рос. мовою (1872). Повне наук. видання «Теорій додаткової вартості» вперше здійснив *Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС* 1954—61.

Ідеї «К.» широко пропагували, зокрема, укр. революціонери-демократи І. Франко, П. Грабовський, Леся Українка. В 1878—79 І. Франко переклав 24-й розділ 1-го тому «Капіталу» укр. мовою. Професор Київського ун-ту М. *Зібер* популяризував «К.» у своїй праці «Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо», про яку Маркс згадує в «Післямові до 2-го видання 1-го тому „Капіталу"». Перше наукове видання 1-го тому «К.» укр. мовою вийшло 1927 в Харкові, а видання 1, 2, 3 і 4-го (2 частин) томів—1954—60 в Києві. У 1-му т. «К.» досліджено процес виробн. *капіталу*, в 2-му — процес *обігу* капіталу і в 3-му — процес капіталістичного *виробництва*, взятий в цілому. Вивчення капіталістичного виробн. в 1-му т. К. Маркс починає з аналізу *товару* як екон. клітинки бурж. суспільства. Маркс показав, що внутр. суперечності товару є зародком усіх суперечностей капіталістичного способу виробн., розкрив таємницю товарного *фетишизму*. Основою для з'ясування відносин між працею і капіталом, суті *експлуатації* робітн. класу є відкриття К. Марксом особливого товару — *робочої сили*. Привласнення створеної робітниками *вартості*, що перевищує вартість їхньої робочої сили, тобто додаткової вартості,— ось у чому полягає суть капіталу як сусп. відносин у процесі виробн. К. Маркс показав, що виробництво і привласнення додаткової вартості є *основним економічним законом капіталізму*, який визначає рух капіталізму від його початкових форм до загибелі. Для відкриття й дослідження додаткової вартості вирішальне значення мала розробка К. Марксом учення про двоїстий характер праці, втіленої в товарі. В 1-му т. «К.» важливе місце належить дослідженню суті, історії та методів *первісного нагромадження капіталу*, аналізу трьох стадій розвитку капіталізму — простої кооперації, мануфактури і великої машинної пром-сті, які є стадіями підвищення *продуктивності праці* й одночасно посилення експлуатації *робітничого класу*. К. Маркс виявив, що капітал поділяється на *постійний капітал* і *змінний капітал*, і показав, як внаслідок конкурентної боротьби і гонитви за найбільшою масою додаткової вартості відбувається зростання *органічної будови капіталу*, що веде до *концентрації виробництва*, посилює концентрацію і *централізацію капіталу* і спричинює загострення суперечностей між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення. Визначним відкриттям К. Маркса є *загальний закон капіталістичного нагромадження*, який зумовлює поляризацію бурж. суспільства — нагромадження багатства на одному полюсі і в той же час злидні, муки праці, рабство, темнота, здичавіння і моральна деградація на протилежному полюсі. В 2-му т. «К.» досліджуються *кругооборот капіталу* і *оборот капіталу*, ті форми, які проходить він на трьох стадіях свого кругообороту: *грошовий капітал, продуктивний капітал* і *товарний капітал*. К. Маркс аналізує *відтворення* і обіг сусп. капіталу в цілому. Він уперше в

історії екон. науки поділив усе сусп. виробн. на два великі підрозділи: I — виробн. *засобів виробництва* і II — виробн. *предметів споживання*; оборот усього сусп. капіталу розглядає в умовах простого й розширеного відтворення, розкриває причини *економічних криз*. Марксові схеми відтворення мають велике значення для розуміння не лише капіталістичного відтворення, а й відтворення ін. сусп. формацій.

У 3-му т. К. Маркс дослідив розподіл додаткової вартості між різними групами експлуататорів — пром., торг., позичковими капіталістами і зем. власниками, а також розкрив ті конкретні форми, яких при цьому набуває додаткова вартість — *прибуток, процент, рента*. Він уперше довів, що в процесі конкуренції, яка спричинює міжгалузеве переливання капіталу, утворюється середня *норма прибутку* і *ціна виробництва*, що складається з *витрат виробництва* і середнього прибутку. Це означає, що робітн. клас у цілому експлуатується всім класом капіталістів. Цей висновок має величезне значення для обгрунтування необхідності політ. боротьби пролетаріату. Вперше в історії К. Маркс розкрив суть закону тенденції норми прибутку до зниження та фактори, які протидіють цьому, показав причини, умови та джерела утворення диференціальної й абсолютної ренти. В «Теоріях додаткової вартості», які становлять істор.-критичну частину «К.» (4-й т.), К. Маркс показав розвиток екон. думки до виникнення марксизму і роль *класичної буржуазної політичної економії* в цьому розвитку, критично проаналізував антинаукові теорії *вульгарної політичної економії*. Екон. і філос. вчення К. Маркса становлять у «К.» внутр. єдність. Будь-які спроби відірвати марксистську політ. економію від її філос., світоглядних основ неодмінно призводять до спотворення її пролет. суті, до витравлення її революц. змісту. Бурж. ідеологи, і особливо ревізіоністи, не раз намагалися «очистити» екон. вчення К. Маркса від його філос. основ, «поєднати» його з тією чи іншою «модною» бурж. філософією. Всебічну критику і наук. викриття цієї фальсифікації ідейного змісту «К.» дав В. І. Ленін. У сучас. епоху, після всесвітньо-істор. перемог *марксизму-ленінізму*, бурж. ідеологи вже не наважуються заперечувати світоглядних основ «К.» Вони вдаються до інших фальсифікацій. Набули поширення ревізіоністські твердження, що «К.» Маркса є нібито не екон., а суто філос. працею, що в ньому викладено не відкриті К. Марксом об'єктивні екон. закони капіталізму, а філос. «теорію відчуження» тощо. Однак, до яких би фальсифікацій не вдавались бурж. ідеологи і ревізіоністи, вони ніколи не зможуть зупинити могутній вплив революц. ідей геніальної праці К. Маркса. Істинність ідей «К.» яскраво підтверджується соціалістичними революціями, що відбулися в Росії та ряді ін. країн, успішним будівництвом соціалізму і комунізму в цих країнах, виникненням і зміцненням *світової системи соціалізму*. «К.» є невичерпним теоретичним і методологічним джерелом розвитку марксизму-ленінізму, революц. теорією перетворення світу.

Видання: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 23—25, ч. 1—2. Маркс К. Капітал, т. 1—3; т. 26, ч. 1—3. Маркс К. Теорії додаткової вартості (IV том «Капіталу»).

Літ.: Маркс К. Лист Йоганну Філіппу Беккеру. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 31; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?; т. 23. Три джерела і три складові частини марксизму; т. 26. Карл Маркс; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; Дробноход Ю. Ф., Задніпрянець В. З. Геніальна праця Карла Маркса. К., 1967; Розенталь М. М. Диалектика «Капитала» К. Маркса. М., 1967; «Капитал» Маркса. Философия и современность. М., 1968; Леонтьев Л. А. «Капитал» К. Маркса и современная эпоха. М., 1968; Социально-исторические и мировоззренческие аспекты философских категорий. К., 1978.

О. О. Нестеренко, В. І. Шинкарук, І. С. Ніколенко.

КАПІТАЛІ́ЗМ — *суспільно-економічна формація*, основана на приватній власності на *засоби виробництва* і експлуатації найманої праці *капіталом*; приходить на зміну *феодалізмові*, передує *соціалізмові* — першій фазі комуністичного способу виробництва. Осн. ознаки К.: панування товарно-грош. відносин і приватної власності на засоби виробн., наявність розвинутого сусп. *поділу праці*, зростання усуспільнення виробн., перетворення *робочої сили* на *товар*. К.— вищий ступінь *товарного виробництва*. За К. суспільство поділяється на два осн. класи — *пролетаріат* і *буржуазію*. Поряд з ними існують також класи поміщиків і селян (див. *Селянство*). З розвитком пром-сті, науки і техніки, культури в капіталістичному суспільстві зростає соціальна верства *інтелігенції*. *Основним економічним законом капіталізму* є виробництво і привласнення *додаткової вартості*. Осн. суперечність К. становить суперечність між суспільним характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення. Це породжує стихійний характер його розвитку, анархію виробн., класову боротьбу між пролетаріатом і буржуазією і зумовлює істор. приреченість К. як суспільно-економічної формації. Виникнення К. було підготовлене всім ходом розвитку *продуктивних сил*, сусп. поділу праці. Процесу становлення капіталістичних *виробничих відносин* передувало т. з. *первісне нагромадження капіталу*, що відбувалося в епоху розкладу й занепаду феодалізму, коли значна частина безпосередніх виробників — селян, ін. верств населення — позбавлялася землі та ін. засобів виробн., перетворювалася на пролетарів. У процесі первісного нагромадження капіталу буржуазія зосередила в своїх руках осн. засоби виробн. й великі грош. багатства, які перетворилися на капітал. Це означало перехід від простого товарного виробн. до капіталістичного. Прискоренню виникнення капіталістичних відносин сприяв широкий розвиток товарно-грош. відносин, формування внутрішнього ринку. Великі геогр. відкриття (серед. 15 — серед. 17 ст.) і загарбання та пограбування колоній (15—18 ст.) забезпечили європ. буржуазії, що народжувалась, нові джерела *нагромадження капіталу* і привели до зростання міжнар. екон. зв'язків і формування *світового ринку*.

Бурж. революції, здійснивши переворот у політ. надбудові, прискорили процес заміни феод. виробничих відносин капіталістичними, створили умови для капіталістичного ладу, що зародився в надрах феодалізму. Найважливішим екон. результатом перемоги капіталістичного способу виробн. над феодальним було забезпечення вищої продуктивності *суспільної праці*. Осн. стадії істор. розвитку К. (стадії підвищення *продуктивності праці*): проста капіталістична *кооперація, мануфактура*, велика капіталістична машинна індустрія. Перехід до останньої було здійснено в ході *промислового перевороту*, який відбувся в Англії (остання третина 18 — 1-а чверть 19 ст.), а потім поширився на ін. країни. Виникнення фабричної системи означало утвердження К. як панівного способу виробн., створення відповідної йому матеріально-технічної бази (див. *Матеріально-технічна база суспільства*). Перехід до машинної стадії виробн. сприяв швидкому розвиткові продуктивних сил, зростанню населення міст і активізації зовн.-екон. зв'язків. Він супроводився дальшим посиленням експлуатації найманих робітників, зростанням *безробіття*, поглибленням *протилежності між розумовою та фізичною працею* і *протилежності між містом і селом*. Виникнення і розвиток К. в усіх країнах відбувалися на основі властивих йому осн. закономірностей. Але залежно від конкретних істор. умов цей процес у кожній країні мав свої відмінні риси і особливості. В Росії у зв'язку з тривалим існуванням кріпосного права перехід від мануфактури до великого машинного виробн. почався в 30—50-х рр. 19 ст. і остаточно закінчився в пореформений період. Після *селянської реформи 1861* розвиток К. в Росії, в т. ч. на Україні, значно прискорив зростання пром-сті. Інтенсивне буд-во з-ць сприяло швидкому розвиткові тут металургійної, кам'яновугільної, маш.-буд. та ін. галузей пром-сті. В кінці 19 ст. Донецький і Криворізький басейни стали осн. центрами кам'яновугільної і металургійної пром-сті всієї Росії. Особливістю розвитку К. в Росії був високий рівень концентрації виробн. в осн. галузях пром-сті. Домонополістичний К. Вперше К. на цій його стадії науково проаналізували К. Маркс і Ф. Енгельс (див., зокрема, *«Капітал»*). З розвитком К. нагромадження капіталу здійснювалося внаслідок капіталізації додаткової вартості. В процесі нагромадження відбуваються *концентрація*

капіталу і централізація його, все більшу роль відіграють великі капіталістичні підприємства. Це призводить до дальшого усуспільнення виробн., нагромадження багатства на одному полюсі і погіршення становища пролетаріату й розорення дрібних виробників — на іншому. Внаслідок цього все більше загострюється суперечність між продуктивними силами і капіталістичними виробничими відносинами.

На стадії домонополістич. К. в результаті вільного переливання капіталу з однієї галузі в іншу, посилення конкурентної боротьби між капіталістами встановлюється середня *норма прибутку*, ринкова вартість перетворюється на *ціну виробництва*. Це означає, що кожний капіталіст привласнює створювану робітничим класом додаткову вартість пропорційно розмірам авансованого капіталу і що весь клас капіталістів однаковою мірою заінтересований в експлуатації всього робітн. класу. З метою одержання надприбутків капіталісти вдосконалюють техніку, використовують досягнення науки, прискорюють концентрацію і централізацію капіталу, поліпшують організацію виробн. і товарообміну і цим стихійно розвивають сусп. продуктивні сили. Розвиток К. все більшою мірою набуває циклічного характеру (див. *Капіталістичний цикл, Економічні кризи*). Нагромадження капіталу, зростання *органічної будови капіталу* неминуче породжують *перенаселення відносне*, армію безробітних, *відносне й абсолютне погіршення становища пролетаріату*. В міру розвитку машинного виробн. К. у все більших розмірах експлуатує *жіночу працю* й *дитячу працю*. Робітн. клас, який в силу найбільшої здібності до організації і дисципліни, до розвитку класової самосвідомості є найпослідовнішим .революц. класом, виступає виразником не тільки своїх класових інтересів, але й інтересів усіх трудящих, є гегемоном усіх сил, що борються проти капіталістичного ладу. В ході цієї боротьби виробляється революц. ідеологія, створюються політ. партії робітн. класу, підготовляються суб'єктивні передумови соціалістичної революції.

Монополістичний К. Розвиток К. в умовах вільної конкуренції привів до такого високого ступеня концентрації і централізації капіталу, який закономірно зумовив виникнення монополій (див. *Монополії капіталістичні*). Внаслідок цього К. на рубежі 19—20 ст. вступив у найвищу і останню — монополістичну стадію свого розвитку (див. *Імперіалізм*). Наук. теорію монополістичного К. розробив В. І. Ленін у праці «*Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму*».

Перехід до імперіалізму був підготовлений усім ходом істор. розвитку К. як у глибину (шляхом зміцнення капіталістичного способу виробн. в небагатьох капіталістич. країнах), так і в ширину (поширенням його панування на ін. країни). Незрівнянно розширилася сфера експлуатації народів монополістичним капіталом. «Капіталізм з прогресивного став реакційним» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 26, с. 295). Зміна вільної конкуренції пануванням монополій породжує набагато гостріші суперечності й конфлікти. Настає епоха імперіалістичних воєн за сфери монопольного панування в усьому світі. В Росії, зокрема на Україні, висока концентрація пром-сті сприяла утворенню у 80 — 90-х рр. 19 ст. перших монополістичних об'єднань типу синдикатів (див. *Монополістичні об'єднання в дореволюційній Росії*), прискорила процес формування пролетаріату. В період пром. піднесення в 90-х рр. 19 ст. кількість робітників становила 3 млн. чол.

В процесі свого розвитку монополістичний К. переростає в *державно-монополістичний капіталізм*, який характеризується зрощуванням фінанс. олігархії з бюрократичною верхівкою, посиленням ролі бурж. д-ви в усіх сферах сусп. життя, намаганням її регулювати розвиток економіки. Проте розвиток виробн. на всіх стадіях К. відбувається на базі стихійного діяння *економічних законів*, що дедалі більше загострює всі суперечності бурж. ладу. Вони можуть бути розв'язані тільки соціалістичною революцією. 1-а світова війна і Велика Жовтн. соціалістич. революція в Росії поклали початок *загальній кризі капіталізму*. Вона привела до значного ослаблення К.; виникла й розвивається *світова система соціалізму*, зазнала краху колоніальна система К. (див. *Колоніалізм*). К. зберігає свою агрес. природу. Посилюється *мілітаризація капіталістичної економіки*, ідейно-політична криза бурж. суспільства. Вона уражає ін-ти влади, політ. партії, розхитує елементарні моральні норми. Відбувається занепад духовної культури, зростає злочинність. Реальні процеси, що відбуваються в капіталістичному світі, переконливо спростовують міфи бурж. і реформістської ідеології про те, що нібито сучас. К. здатний розвиватися без криз, що в його межах можна створити «*загального добробуту державу*», «*гармонії інтересів*» суспільство тощо. В сучас. умовах на розвиток продуктивних сил великою мірою впливає *науково-технічна революція*, результати якої за капіталізму використовуються для одержання надприбутків, що вкрай загострює всі суперечності капіталізму. Все це підтверджує, що «капіталізм — це суспільство, позбавлене майбутнього» (Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 32).

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми; т. 23—25. Маркс К. Капітал, т. 1—3; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. З приводу так званого питання про ринки; т. 2. До характеристики економічного романтизму; т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 5. Аграрне питання і «критики Маркса»; т. 26. Про лозунг Сполучених Штатів Європи; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 30. Імперіалізм і розкол соціалізму; т. 34. Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися; т. 38. VIII з'їзд РКП(б) 18—23 березня 1919. Доповідь про партійну програму 19 березня; т. 39. Про державу; Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969. К., 1969; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 1—7. К., 1971—79.

В. І. Загородній.

КАПІТАЛІСТИ́ЧНА ВЛА́СНІСТЬ — приватна *власність* буржуазії на засоби виробництва, що використовується для *експлуатації* найманих робітників (див. *Наймана праця*); основа *виробничих відносин* за капіталізму.

КАПІТАЛІСТИ́ЧНА СИСТЕ́МА СВІТОВО́ГО ГОСПОДА́РСТВА — сукупність міжнародних економічних взаємозв'язків і взаємовідносин між національними господарствами країн несоціалістичного світу. Виникнення та існування К. с. с. г. пов'язані з розвитком капіталістичного *міжнародного поділу праці* і утворенням *світового капіталістичного ринку*. Характер відносин між країнами, що входять у цю систему, зумовлюється капіталістичними *виробничими відносинами*, які виникають на базі капіталістичного *способу виробництва* на його монополістичній стадії. Екон. зв'язки між окремими нац. г-вами країн здійснюються через міжнар. рух капіталів (див. *Вивіз капіталу*), товарів та золотовалютних ресурсів, міграцію робочої сили. Поряд із світовим ринком товарів утворюються світові ринки капіталу, робочої сили, валютні й фондові ринки. Створюються торговельні протекціоністські союзи, валютно-фінанс. зони, міжнар. банківські та пром. монополії, наддержавні держ.-монополістичні об'єднання. Синтезуючою формою цих зв'язків є імперіалістична *інтеграція економічна*. Матеріальну основу К. с. с. г. становить велике виробн., що переросло нац. межі. *Інтернаціоналізація виробництва* набула форми *інтернаціоналізації капіталу*, необмеженого панування *фінансового капіталу*, що викликало тенденцію як до зближення нац. г-в, так і до відокремлення їх. Разом з тим це зумовило наявність антагоністичної сукупності двох осн. груп країн, різних за рівнем свого розвитку — промислово розвинутих пануючих капіталістичних д-в і аграрно-сировинних залежних країн. Всередині цих осн. груп існує велика диференціація в рівнях екон. розвитку окремих д-в. Повністю процес формування К. с. с. г. як єдиної всесвітньої системи завершився до початку 20 ст. з переростанням капіталізму в *імперіалізм*. В цей період окремі країни та нац. г-ва з самодостатніх одиниць перетворилися на ланки єдиного ланцюга світового г-ва, втягнуті в це г-во *олігархією фінансовою* імперіалістичних д-в через вивіз капіталу й товарів, створення *міжнародних монополій*, всесвітньої системи панування й підкорення. Створилася міжнар. мережа залежностей і зв'язків фінанс. капіталу. Міжнар. капіталістичний поділ

КАПІТАЛІСТИЧНИЙ ЦИКЛ

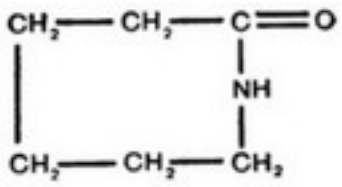

Капролактам.

а

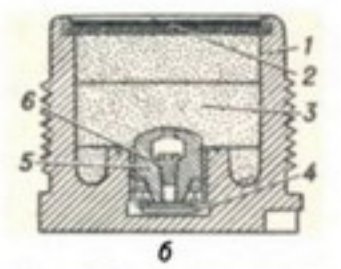

б

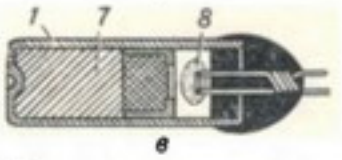

в

Капсуль:
а — ударний капсуль-запальник; *б* — капсульна втулка; *в* — електродетонатор;
1 — корпус; *2* — кружок; *3* — запальна суміш; *4* — ударний капсуль; *5* — ковадельце; *6* — обтюратор; *7* — променевий капсуль-детонатор; *8* — електрозапальник.

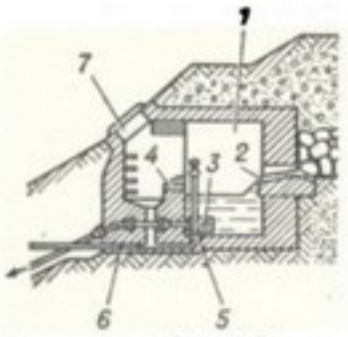

Каптаж безнапірного джерела підземних вод: *1* — камера; *2* — отвір для води; *3* — приймальний клапан; *4* — водозливний пристрій; *5* — засувка; *6* — грязевідвідна труба; *7* — люк для огляду й ремонту камери (стрілкою показано напрям відведення води споживачам).

праці закріпив за переважною більшістю країн становище аграрно-сировинних придатків імперіалістичних д-в. К. с. с. г. притаманний стихійний характер розвитку, панування відносин *експлуатації* й гноблення. Найважливішими закономірностями її розвитку є концентрація *продуктивних сил* у невеликій кількості імперіалістичних д-в, що призводить до великого розриву в рівнях екон. розвитку зазначених груп країн і поглибленню суперечностей між ними; нерівномірність розвитку продуктивних сил в імперіалістичних країнах, що позначається на зміні співвідношення сил між ними та загостренні міжімперіалістичних суперечностей. Велика Жовтн. соціалістич. революція, що поклала початок добі *загальної кризи капіталізму*, була й початком кризи К. с. с. г. Система капіталізму перестала бути всеохоплюючою, всесвітньою. В результаті перемог соціалістичних революцій у цілому ряді д-в на різних континентах і відпадіння їх від світового капіталізму виникла й розвивається *соціалістична система світового господарства, світовий соціалістичний ринок*. Сучас. світовий розвиток характеризується боротьбою між соціалізмом, що дедалі поширюється й розвивається, і вмираючим капіталізмом, межі якого дедалі звужуються. Ліквідовано *колоніальну систему імперіалізму*, велика група *країн, що розвиваються*, обрала соціалістичну орієнтацію, вступила на *некапіталістичний шлях розвитку* — все це поглиблює кризу К. с. с. г. Фінанс. олігархія імперіалістичних д-в намагається зберегти занепадаючі зв'язки у цій системі шляхом нових форм закабалення і збереження свого панування через розвиток *державно-монополістичного капіталізму* і *неоколоніалізму*. Дальше поглиблення нерозв'язаних антагонізмів цієї системи проявляється у зростаючій дезорганізації всієї структури капіталістичного г-ва, *економічних кризах*, енергетичних, продовольчих, сировинних, валютно-фінансових кризах (див. *Валютна криза*), *інфляції, безробітті*, зростанні суперечностей між капіталістич. д-вами і країнами, що розвиваються, тощо. Успіхи світового соціалізму в *економічному змаганні двох світових систем* ведуть до дальшої зміни співвідношення сил у світі на користь *соціалізму*.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1—3. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23—26; Ленін В. І. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму. Повне зібрання творів, т. 27; Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969; За мир, безопасность, сотрудничество и социальный прогресс в Европе. М., 1976; Рымалов В. В. Распад колониальной системы империализма и мировое капиталистическое хозяйство. М., 1966; Тягуненко В. Л. Международное разделение труда и развивающиеся страны. М., 1976; Рымалов В. В. Структурные изменения в мировом капиталистическом хозяйстве. М., 1978.

Г. Н. Климко.

КАПІТАЛІСТИ́ЧНИЙ ЦИКЛ — зміна фаз розвитку капіталістичного *виробництва* від однієї *економічної кризи* до іншої. Характерний для розвинутого капіталізму. К. ц. складається з чотирьох фаз: кризи, депресії, пожвавлення, піднесення. Піднесення завершується новою кризою, яка замикає один К. ц. і відкриває інший, при цьому найнижча точка падіння виробн. є межею між двома циклами. Криза *надвиробництва* є найважливішою і визначальною фазою К. ц. Циклічний розвиток капіталістичного виробн. зумовлений осн. суперечністю капіталізму — суперечністю між сусп. характером виробн. і приватнокапіталістичною формою привласнення. Матеріальною основою К. ц. є специфічний характер відтворення *основного капіталу*, відновлення якого починається у фазі кризи і зумовлює перехід до наступних фаз К. ц. Внаслідок цього нагромадження капіталу й розширення капіталістичного виробн. здійснюються нерівномірно, стрибкоподібно і супроводяться найгострішими суперечностями й диспропорціями. До *загальної кризи капіталізму* тривалість К. ц. становила бл. 10 років, а виробн. у кожному наступному циклі досягало в цілому більш високого рівня, ніж у попередньому. В епоху заг. кризи відбувається деформація К. ц., змінюється співвідношення між його фазами, кризи частішають і стають більш інтенсивними й руйнівними, фази піднесення скорочуються і не супроводяться значним зростанням виробн. В умовах сучас. капіталізму при намаганнях бурж. д-ви регулювати економіку відбувається скорочення К. ц., кризи надвиробництва супроводяться численними частковими, проміжними, структурними кризами. На К. ц. великий вплив мають енергетичні, сировинні, валютно-фінанс. світові кризи. Циклічний характер розвитку капіталістичної економіки свідчить про істор. обмеженість капіталістичного *способу виробництва*, нездатного забезпечити дальший розвиток сучас. продуктивних сил. Див. *Капіталізм*.

А. Г. Селіваненко.

КАПІТА́ЛЬНЕ БУДІВНИ́ЦТВО — процес створення нових, реконструкції та розширення діючих фондів виробничого і невиробничого призначення в усіх галузях народного господарства, а також монтаж й введення в дію машин і устаткування. Див. *Будівництво, Капітальні вкладення*.

КАПІТА́ЛЬНИЙ РЕМО́НТ — найбільший за обсягом вид *планово-запобіжного ремонту* основних фондів, що його провадять після тривалої експлуатації для повного відновлення їх. Див. *Ремонт*.

КАПІТА́ЛЬНІ ВКЛА́ДЕННЯ — затрати праці, матеріально-технічних і фінансових ресурсів на відтворення *основних фондів*. К. в. спрямовуються на буд-во, розширення, реконструкцію і тех. переозброєння підприємств і споруд в усіх галузях нар. г-ва, на спорудження житл. будинків, шкіл, лікарень та ін. об'єктів соціально-культур. призначення, на геол.-розвідувальні, проектно-розвідувальні роботи тощо, а також на поповнення оборотних засобів. За прийнятою в СРСР методологією, до К. в. не входять витрати на геол.-розвідувальні роботи, що не пов'язані з буд-вом, на розробку проектів планування і забудови міст і селищ міськ. типу, на розробку типових проектів для буд-ва, на насадження лісів і лісових смуг, на придбання й формування осн. стада, на придбання устаткування для діючих держ. установ, шкіл, лікарень, дит. закладів. До К. в. не включають також капітальний ремонт осн. фондів. В *економічній політиці* КПРС і Рад. д-ви, спрямованій на забезпечення індустріальної могутності та зміцнення обороноздатності СРСР, на неухильне піднесення рівня матеріального добробуту трудящих, першорядне значення надається підвищенню *економічної ефективності капітальних вкладень*. У першу чергу, К. в. спрямовуються на розвиток провідних галузей г-ва, що відіграють вирішальну роль у неухильному піднесенні рад. економіки та підвищенні рівня *економічної ефективності соціалістичного виробництва*. Залежно від видів планування К. в. поділяють на централізовані й нецентралізовані. Обсяг централізованих К. в. передбачається в нар.-госп. планах і фінансується гол. чин. з держ. бюджету. Нецентралізовані К. в. визначаються нар.-госп. планами та планами держ. підприємств, орг-цій, відомств і фінансуються власними коштами (*фонд розвитку виробництва*, прибуток від реалізації, фонд Всесоюзного соціалістичного змагання та ін.), коштами колгоспів та ін. кооп. орг-цій, а також коштами населення на індивідуальне й кооп. житл. буд-во. Осн. джерелом К. в. є фонд нагромадження *національного доходу* та частина амортизаційних відрахувань. Планування К. в. здійснюється в СРСР через перспективні й річні плани екон. і соціального розвитку країни (див. *Планування народного господарства*). Осн. формою держ. планування капітального буд-ва є п'ятирічний план, що затверджується по кожному м-ву й відомству СРСР і союзних республік з поділом за роками. Особлива увага при плануванні К. в. приділяється поліпшенню їхньої структури, тобто збільшенню питомої ваги активної частини осн. фондів і зменшенню частки буд.-монтажних робіт, а також скороченню строків *окупності капітальних вкладень*. За роки Рад. влади К. в. як у цілому по СРСР, так і зокрема по УРСР, зростали високими темпами. Заг. обсяг К. в. в СРСР за 1918—77 становив 1703,7 млрд. крб. (у *порівнянних цінах*), у т. ч. в УРСР — 277,0 млрд. крб. В СРСР К. в. здійснюються в основному держ. і кооп. підприємствами і орг-ціями (89,4% всіх К. в.) і колгоспами (9,2%). К. в. населення в буд-во власних житл. будинків і квартир 1977 дорівнювали 2%. В десятій п'ятирічці К. в. в нар. г-во становитимуть 630 млрд. крб. Систематичне зростання К. в. характерне й для ін. соціалістичних країн (див. *Будівництво*).

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС.

М., 1977; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1977; Структура капитальных вложений в народное хозяйство и пути ее совершенствования. К., 1977; Баранов А. А. Интенсивное социалистическое производство. М., 1978; Хачатуров Т. С. Интенсификация и эффективность в условиях развитого социализма. М., 1978. *П. І. Багрій.*

КАПІТА́Н (лат. capitaneus — воєначальник, від caput — голова) — з 16 ст. офіцерське звання (чин) в арміях і флотах більшості держав, спочатку — для командирів рот. У Рад. Армії К.— офіцерське звання з 1935. У ВМФ йому відповідає звання капітан-лейтенант. Для старших офіцерів ВМФ існують звання: К. 3-го рангу, К. 2-го рангу і К. 1-го рангу. В торг. флоті — особа, яка очолює екіпаж судна і керує ним. У спортивних командах К.— старший у команді.

КАПІТА́НІВКА — селище міського типу Новомиргородського р-ну Кіровогр. обл. УРСР. Залізнична станція, за 12 км на Пн. від м. Новомиргорода. 3,9 тис. ж. (1979). Цукр. комбінат, виробниче відділення райсільгосптехніки, хлібозавод, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. школи, профес.-тех. уч-ще; лікарня. Будинок культури, 2 клуби, 5 б-к. Перша згадка про К. належить до 1774.

КАПІТЕ́ЛЬ (лат. capitellum, букв. — головка) — 1) Верхня частина колони, пілястра або стовпа, на яку спирається балка або *архітрав*. Різні типи К. склалися в архітектурі країн Старод. Сходу. Детальну розробку К. дістали в античних *архітектурних ордерах*. Своєрідні К. були в архітектурі Київської Русі, Грузії, Вірменії, Середньої Азії, а також у візант. і готичній архітектурі. 2) Друкарські букви, які мають обрис заголовних (прописних), а розміри — малих букв.

КАПІТО́ЛІЙ (лат. Capitolium) — 1) Один з семи пагорбів, на яких був розташований Стародавній *Рим*. Цитадель і центр реліг. культу Старод. Риму (храми Юпітера, Юнони, Мінерви та ін.). У 16—17 ст. К. було забудовано палацами за проектами *Мікеланджело*. 2) Назва будинків законодавчих органів у столицях деяких країн, зокрема США (К. у Вашінгтоні, 1793—1865, архітектори І. Торнтон, Б. Латроб, Т. Уолтер).

КАПІТО́НОВ Євгеній Павлович (21.IV 1936, с-ще Нерль, тепер Тейковського р-ну Івановської обл. РРФСР) — рос. рад. актор, засл. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1969. Закінчив 1958 Сімферопольське муз. уч-ще. З 1956 — (з перервою) — в Крим. рос. драм. театрі ім. М. Горького. Ролі: Лещ («Останні» Горького), Віктор («Іркутська історія» Арбузова), Гільберт («Марія Тюдор» Гюго) та ін. Держ. премія СРСР, 1977.

КАПІТО́НОВ Іван Васильович [н. 10 (23).II 1915, с. Сєровське, тепер Сасовського р-ну Рязан. обл.] — радянський партійний і державний діяч, Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1939. Н. в сел. сім'ї. В 1938 закінчив Моск. ін-т інженерів комунального буд-ва. В 1938—40 — в Рад. Армії. З 1941 — на парт. і рад. роботі в Москві. В 1951—52 — секретар, другий секретар, 1952—54 — перший секретар Моск. міськкому, 1954—59 — перший секретар Моск. обкому, 1959—64 — Івановського обкому партії. В 1964—65 — зав. відділом ЦК КПРС. З грудня 1965 — секретар ЦК КПРС. З 1952 — член ЦК КПРС. В 1956—59 і в 1964—66 — член Бюро ЦК КПРС по РРФСР. Депутат Верховної Ради СРСР 3—10-го скликань, 1954—62 — член Президії Верховної Ради СРСР. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

КАПІТО́НОВА Юлія Володимирівна (н. 21.XI 1935, Ленінград) — укр. рад. вчений у галузі кібернетики. Доктор фіз.-мат. наук (з 1977). Член КПРС з 1965. Після закінчення Київ. ун-ту (1958) працює в Ін-ті кібернетики АН УРСР (до 1962 — Обчислювальний центр АН УРСР). Осн. праці — з питань матем. апарата проектування кібернетичних систем. Держ. премія СРСР, 1977.

КАПІ́ТУЛ (від лат. capitulum — глава, відділ) — 1) Кафедральний К.— в католицькій і англіканській церквах колегія духовних осіб (*каноніків*) кафедрального собору, що є радою при *єпископі*. 2) В католицьких духовно-лицарських і чернечих орденах — колегія керівних осіб. 3) Орденський К.— установа, що відала в царській Росії нагороджуванням орденами.

КАПІТУЛЯ́ЦІЇ (від лат. capitulum — глава, розділ) — особливий вид нерівноправних договорів, нав'язуваних капіталістичними державами залежним країнам, за якими громадянам цих держав надавався, порівняно з громадянами країни перебування, режим привілеїв (режим капітуляцій). Виникли з зародженням капіталізму й набули значного поширення в 18—19 ст., коли європ. д-ви і США нав'язали цей режим багатьом країнам Азії і Африки. Згідно з режимом К. іноземці в Китаї, Японії, Ірані, Туреччині, Єгипті та деяких ін. країнах не підлягали місц. *юрисдикції*, одержували значні пільги в галузі торгівлі, мореплавства, обкладання податками тощо. Наприкінці 19 ст. Японія добилася скасування режиму К. В більшості ін. країн його скасовано внаслідок *національно-визвольного руху*. Велику роль у ліквідації режиму К. відіграла Рад. д-ва, яка рішуче підтримала боротьбу проти нього і в договорах з Іраном та Туреччиною 1921 і Китаєм 1924 повністю відмовилася від усіх прав і привілеїв, якими раніше користувалася царська Росія. *О. М. Овсюк.*

КАПІТУЛЯ́ЦІЯ воєнна — припинення опору збройних сил або частини їх на умовах, запропонованих переможцем чи погоджених шляхом переговорів. Остаточне оформлення проводиться у вигляді підписання акта про К. При К., як правило, все озброєння, техніка, укріплені пункти, військ. майно передаються переможцеві як трофеї, а особовий склад — як полонені. К. може бути беззастережною, тобто без будь-яких умов і застережень (напр., 1945 К. фашист. Німеччини та мілітаристської Японії).

КАПІ́ЦА Петро Леонідович [н. 27.VI (9.VII) 1894, Кронштадт] — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1939), двічі Герой Соціалістичної Праці (1945, 1974). Після закінчення 1918 Політех. ін-ту в Петрограді працював там же. В 1921—34 — у наук. відрядженні в Англії, де до 1932 працював у Кавендішській лабораторії, очолюваній Е. *Резерфордом*. В 1935—46 і з 1955 — директор Ін-ту фіз. проблем АН СРСР. Наук. праці з ядерної фізики, фізики й техніки надсильних магн. полів, фізики й техніки низьких т-р, електроніки великих потужностей і фізики високотемпературної плазми. Спільно з М. М. *Семеновим* запропонував метод (1922) визначення магн. моментів атомів у атомних пучках. Встановив (1928) лінійну залежність електр. опору ряду металів від напруженості магн. поля. Розробив детандерний зріджувач гелію (1934) та високоефективний радіальний турбодетандер для зріджування повітря і пром. одержання кисню (1939). Відкрив (1938) явище *надплинності*. Розвинув заг. теорію електронних приладів магнетронного типу; створив потужні НВЧ-генератори неперервної дії планотрон і ніготрон, за допомогою яких виявив утворення високотемпературної плазми у високочастотному розряді. Нагороджений 6 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1943. Нобелівська премія, 1978.

КА́ПКА Дмитро Леонтійович [справж. прізв.— Капкунов; [26.X (7.XI) 1898, Київ — 23.X 1977, там же] — український рад. кіноактор, засл. арт. УРСР (з 1957). З 1918 — актор Народного театру під керівн. П. Саксаганського, співав у капелі «Думка». В 1922 працював у Варшаві, де закінчив Вищі кінокурси. В кіно — з 1923. Актор комедійного обдарування. Знявся у фільмах: «Ягідка кохання»,

І. В. Капітонов.

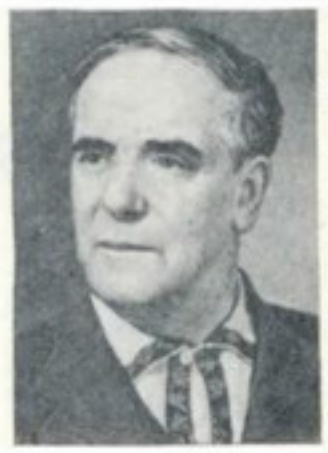

П. Л. Капіца.

Капітолій у Римі. Будівництво почато 1546. Сучасний вигляд.

Капітелі:
1 — єгипетські; 2 — вавілоно-ассірійська; 3 — класична дорична; 4 — класична іонійська; 5 — класична коринфська; 6 — візантійські; 7 — романська; 8 — готичні; 9 — часів Київської Русі.

В. В. Каплан.

1

2

Капуста:
1 — білоголова Амагер 611; 2 — кольрабі Віденська біла 1350.

Поширені і районовані (1980) на Україні сорти капусти білоголової

Ранньостиглі

Димерська 7
Дербентська місцева поліпшена
Дитмарська рання
Дитмаршер фрюєр
Іюньська

Середньостиглі

Слава 1305

Середньопізні

Доброводська
Брауншвейзька
Можарська місцева
Подарок

Пізньостиглі

Амагер 611
Білосніжка
Новочеркаська 20
Харківська зимова
Южанка 31

«Сумка дипкур'єра», «Микола Джеря», «Богдан Хмельницький», «Вершники», «Райдуга», «Тарас Шевченко», «Тихий Дон», «Казка про Хлопчиша-Кибальчиша» та ін.

КАПЛА́Н Володимир Васильович (н. 14.III 1928, с. Олександрівка Красногвардійського району Крим. обл.) — новатор с.-г. виробн., Герой Соціалістичної Праці (1976). Член КПРС з 1961. Механізатор с. г., з 1975 — бригадир механізованого загону радгоспу «Більшовик» Красногвардійського р-ну Кримської обл. Загін, який очолює К., починаючи з 1975 вирощує високі (103—126 ц/га зерна кукурудзи) і сталі врожаї. К. нагороджений 3 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1979. *Д. Д. Герасимов.*

КА́ПЛЕР Олексій Якович [28.IX (11.X) 1904, Київ — 11.IX 1979, Москва] — російський рад. кінодраматург, засл. діяч мист. РРФСР (з 1969). В 1920 разом з С. *Юткевичем* та Г. *Козінцевим* організував у Києві театр «Арлекін». В кіно — з 1926. Знімався у фільмі «Шинель» та ін. Написав сценарії фільмів: «Ленін у Жовтні» (1937), «Ленін у 1918 році» (1939, разом з Т. Златогоровою), «Вона захищає Батьківщину», «Котовський» (обидва — 1943), «Перші радощі» (1956), «Незвичайне літо» (1957), обидва — за романами К. Федіна, «Людина-амфібія» (1962, за романом О. Беляєва), «Віра, Надія, Любов» (1972, телевізійний). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

Тв.: Киноповести. М., 1962; Годы, сценарии, фильмы. М., 1966.

КАПЛИ́ЦЯ — християнська культова споруда, призначена для релігійних відправ і молитов. Являє собою невеличку церкву без вівтаря або простий стовп з *іконою*. Споруджувалися на відзнаку якоїсь події або як надгробний пам'ятник на площах і кладовищах міст і сіл, на шляхах тощо.

КАПНІ́СТ Василь Васильович [12 (23).II 1758 (за ін. даними, 1757), с. Велика Обухівка, тепер Миргородськ. р-ну Полтав. обл. — 28.X (9.XI) 1823, с. Кибинці, там же] — російський і український письменник. Був директором училищ і генеральним суддею Полтав. губ. Друкуватися почав 1780 («Сатира 1»). Писав оди, елегії, анакреонтичні вірші. Багато творів написав на основі укр. матеріалу. В «Оді на рабство» (1783, опубл. 1806) виступав проти закріпачення укр. селян. У віршах «Обухівка», «В пам'ять береста» показав побут України, оспівав її природу. Написав вірш на честь Полтавської битви; «Чижик» — переспів вірша Г. Сковороди «Ой ти, птичко жолтобоко». Один з перших переклав рос. мовою «Слово о полку Ігоревім» (опубл. 1950). Комедія у віршах «Ябеда» (1798) — гостра сатира на бюрократію і суд. Цей твір високо цінив І. Франко.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—2. М.—Л., 1960; Избранные произведения. Л., 1973.

Літ.: Мацай А. И. «Ябеда» В. В. Капниста. К., 1958.

КАПНІ́СТИ — укр. поміщики, графи, власники земельних маєтностей на Лівобережній Україні у 18 — на поч. 20 ст. Походили з роду венеціанського дворянина (грека за національністю) Василя Петровича К. (р. н. невід.— п. 1757), який під час *Прутського походу 1711* Петра I вступив на службу до рос. війська. Був миргородським полковником (1737—50), потім — бригадиром рос. армії. Загинув на поч. *Семилітньої війни 1756—63* у бою під Грос-Єгерсдорфом. Його син — письменник В. В. *Капніст.*

Капова печера. Зображення мамонтів, коней і носорога. Пізній палеоліт.

КА́ПОВА ПЕЧЕ́РА, Шульган-Таш — одна з найбільших печер на Пд. Уралі на правому березі р. Білої, в Башкирській АРСР. Утворилась у вапняках і доломітах девонського віку. Заг. довжина коридорів і гротів, розташованих двома поверхами,— понад 2 км. В К. п. 1959 було виявлено, а 1960 — 71 вивчено наскельні малюнки часів *палеоліту* — зображення переважно мамонтів, коней, носорогів, антропоморфних фігур, виконані червоною фарбою. Довжина фігур від 44 до 112 см.

Літ.: Бадер О. Н. Каповая пещера. Палеолитическая живопись. М., 1965.

КАПОДІ́СТРІЯ (Καποδίστριας) Іоанніс (11.II 1776, о. Корфу — 9.X 1831, Нафпліон) — держ. діяч Греції, граф. Лікар. У 1809—27 перебував на рос. дипломатичній службі (фактично з 1822 — у відставці, жив у Швейцарії). Належав до поміркованого крила грец. нац.-визвольн. руху. Під час *грецької національно-визвольної революції 1821 — 29,* в квітні 1827, Нац. збори в Трезені обрали К. президентом Греції. Прихильник дружніх відносин з Росією. Вбитий внаслідок змови.

КАПОНІ́Р (франц. caponnière — ніша) — 1) Фортифікаційна оборонна споруда для ведення фланкового чи косоприцільного арт. і кулеметного вогню в двох протилежних напрямах. К. створюють у системі польових позицій і довгочасних укріплень на зворотних схилах чи за місц. предметами. 2) Обваловане місце стоянки літака на аеродромі (підковоподібної форми). Зводилися під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 (з грунту, каменю, лантухів з піском, бетону) для захисту авіац. техніки від осколків та ударної хвилі під час вибуху снарядів, авіабомб.

КАПО́ТЕ (Capote) Трумен (н. 30.IX 1924, Новий Орлеан, штат Луїзіана) — американський письменник. У повістях «Інші голоси — інші кімнати» (1948), «Лугова арфа» (1953), збірках оповідань «Дерево ночі» (1949), «Сніданок у Тіффані» (1958) в дещо романтизованій формі виступає проти амер. міщанства, бурж. моралі. Роман «З холодним серцем» (1966) — документальна розповідь про злочин, типовий для сучас. Америки. Автор трилогії «Експеримент з множинністю засобів інформації» (1971—73).

Тв.: Укр. перекл.— Лугова арфа.— Сніданок у Тіффані.— З холодним серцем. К., 1977; Рос. перекл. — Один из путей в рай. М. 1967: Голоса травы. М., 1971.

Т. Н. Денисова.

КА́ПОШВАР — місто на Пд. Зх. Угорщини, на р. Капош, адм. ц. медє Шомодь. Трансп. вузол. 66,1 тис. ж. (1974). Розвинуті електротех. (виробн. трансформаторів, кабелю) та приладобуд. пром-сть; виробн. цементу, паркету, вовнопрядильна та швейна ф-ки, підприємства харч. промисловості.

КАПП Артур Йосифович [16 (28). II 1878, Сууре-Яані, тепер Вільяндиського р-ну Ест. РСР — 14.I 1952, там же] — ест. рад. композитор, засл. діяч мист. Ест. РСР (з 1945). Один з основоположників ест. профес. музики. Закінчив Петерб. консерваторію по класах органа (1898) і композиції (1900). В 1904—20 — директор муз. уч-ща (Астрахань), 1920 — 24 — диригент театру «Естонія» (Таллін), з 1920 вів пед. роботу (1925 — 43 — професор Таллінської консерваторії; його учні: Е. Аав, Е. *Капп,* Г. *Ернесакс*). Автор симф. творів, концертів, інструм. ансамблів, творів для органа, хорів, пісень тощо. Держ. премія СРСР, 1950.

КАПП Еуген Артурович [н. 13 (26). V 1908. Астрахань] — ест. рад. композитор і громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1956), Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1947. Син А. *Каппа.* В 1931 закінчив Таллінську консерваторію (клас композиції А. Каппа; з 1944 — її викладач, з 1947— професор, 1952 — 65 — директор). К. — автор перших естон. рад. опер

Каплиця трьох святителів у Львові. 1578—91. Архітектор П. Красовський.

Кулеметний **капонір.**

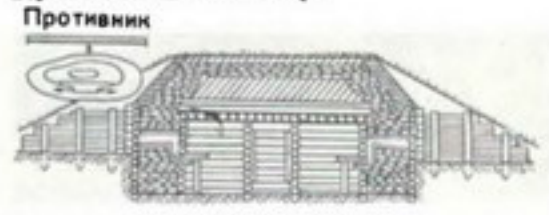

«Вогні помсти» (1945), дитячої опери «Зимова казка» (1958) і балету «Калевіпоег» («Син Калева», 1947). Серед ін. творів: опери «Співець свободи» (1950), «Рембрандт» (1974), балет «Золотопрялі» (1956), симфонії, хорові (ораторія «Ернст Тельман», 1977), камерні твори. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР. 1946, 1949, 1952.

КАПРИ́ЧЧІО, каприччо (італ. capriccio, букв.— примха, каприз) — інструментальна віртуозна п'єса з примхливою зміною епізодів, настроїв. Часто циклічна за формою. Відомі: «24 каприси» Н. Паганіні, «Італійське каприччіо» П. Чайковського, «Каприччіо» С. Людкевича, «Українське каприччіо» В. Нахабіна та ін.

КА́ПРІ — острів у сх. частині Тірренського м., в Неаполітанській затоці. Тер. Італії. Пл. 10,4 км². Поверхня гориста, вис. до 589 м (г. Соларо). Поширений *карст*. Відзначається мальовничими краєвидами. Сади, виноградники, плантації квітів. Курорти. На К. жили М. Горький (1906—13) і М. Коцюбинський (1909, 1911—12). У 1908 і 1910 К. відвідав В. І. Ленін.

КАПРОЛАКТА́М, лактам ε-амінокапронової кислоти — органічна сполука; білі кристали з $t_{пл}$ 68—70° С, $t_{кип}$ 262° С. Добре розчиняється у воді, спирті, ефірі, дихлоретані, ацетоні. Характерна властивість К.— здатність до *полімеризації* з утворенням полікапроаміду (див. *Капрон*). У пром-сті К. синтезують з *фенолу, бензолу* або *циклогексану*. Важливим напівпродуктом цього синтезу є циклогексаноноксим, який під дією олеуму або сірчаної к-ти при 60—120° С перетворюється на капролактам (т. з. Бекмана перегрупування). К. використовують для одержання *пластичних мас*, плівок, *волокон* тощо. Іл. с. 12.

Ю. П. Гетьманчук.

КАПРО́Н — вітчизняна торговельна назва синтетичного волокна з *поліамідів*. З К. виготовляють канати, риболовні сітки, *корд*, трикотажні вироби тощо. Див. також *Волокна*.

КАПСІЙСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура епохи пізнього *палеоліту* і *мезоліту*, поширена на тер. Пн. Африки і Середземномор'я. К. к. виділена 1907—09. Назва походить від стоянки поблизу м. Гафса, або Капса, в Тунісі. Населення К. к. займалося полюванням і збиральництвом. Для поселень К. к. характерні значні скупчення раковин і кісток тварин. Серед знайдених знарядь праці переважають *мікроліти*. Лук і стріли у носіїв К. к. з'явилися дещо раніше, ніж у Пн. Європі. Є припущення, що капсійці створили найдавніші наскельні зображення Пн. Африки і Сх. Іспанії.

Літ.: Алиман А. Доисторическая Африка. Пер. с франц. М., 1960.

КА́ПСУЛА (лат. capsula — скринька) — 1) В анатомії — оболонка, що обгортає різні органи або їх частини чи патологічні утвори в організмі (напр., К. пухлини). 2) У фармакології — желатинова чи крохмальна оболонка для ліків, що мають неприємний запах або смак. 3) У мікробіології — слизовий шар навколо клітини у капсульних бактерій. 4) В техніці — металевий кожух капсульного *гідроагрегата*.

КА́ПСУЛА в космонавтиці — одна з назв *спускного апарата* амер. космічних кораблів.

КА́ПСУЛЬ (франц. capsule, від лат. capsula — скринька) — пристрій, призначений для запалення метальних або для збудження *детонації* розривних зарядів у боєприпасах; використовується також у підривній справі. К. являє собою тонкий металевий або пластмасовий ковпачок; заряджений ініціюючими вибуховими речовинами або запалювальною сумішшю. К. спрацьовує від дії променя вогню, удару бойка, наколювання жалом, тертя, нагрівання електр. струмом. Поділяються на К.-запальники та К.-*детонатори*. Іл. с. 12.

КА́ПСЬКІ ГО́РИ — гори на Пд. Африки, в межах Південно-Африканської Республіки. Довж. 800 км, вис. до 2326 м. Являють собою систему паралельних хребтів, розчленованих міжгірними улоговинами. На схилах — мішані ліси (на Сх.), зарості вічнозелених чагарників (на Зх.), у внутр. долинах — напівпустелі. Нац. парк Бонтбок.

КАПТА́Ж (франц. captage, букв.— перехоплювання) — комплекс інженерно-тех. заходів, що забезпечують розкривання *підземних вод*, нафти й газу, виведення їх на поверхню в якомога чистішому вигляді та можливість використання при постійних оптимальних показниках. К. наз. також споруди для збирання під землею або в місцях виходу на поверхню найбільшої (без втрат) кількості підземних вод, нафти й газу. Спорудами такого типу для підземних вод (напірних, безнапірних) є *бурові свердловини* (напр., *артезіанські колодязі*), спец. камери, шахтні *колодязі*, *штольні*, резервуари або галереї,. для нафти і газу — бурові свердловини. К. дає змогу зберігати природні властивості рідини або газу і в разі потреби регулювати режим джерел і свердловин. Див. також *Водозабірна споруда*. Іл. с. 12.

КАПТАРЕ́НКО - ЧОРНОУ́СОВА Ольга Костянтинівна [н. 8 (21).V 1899, с. Нова Іванівка, тепер Арцизького р-ну Одес. обл.] — укр. рад. геолог і палеонтолог, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1947). Член КПРС з 1950. У 1923 закінчила Кам'янець-Подільський ін-т нар. освіти. З 1928 — науковий співробітник, з 1947 — зав. відділом Ін-ту геологічних наук АН УРСР. Осн. праці присвячені вивченню *форамініфер, стратиграфії* й *палеогеографії* юрських, крейдових і палеогенових відкладів України. Державна премія УРСР, 1976.

В. В. Пермяков.

КАПТО́ Олександр Семенович (н. 14.IV 1933, с. Вищетарасівка Томаківського р-ну Дніпроп. обл.) — парт. діяч Укр. РСР. Член КПРС з 1955. Н. в сім'ї службовця. В 1957 закінчив Дніпроп. ун-т; кандидат філос. наук. З 1957 — на керівній комсомольській роботі: секретар Жовтневого райкому комсомолу в Дніпропетровську, секретар Дніпроп. міськкому і обкому ЛКСМУ. З 1961— заст., 1963—66 — редактор газ. «Комсомольское знамя». З 1966 — другий секретар, з 1968 — перший секретар ЦК ЛКСМ України. З січня 1972 — секретар Київ. міськкому, з жовтня того самого року — секретар Київ. обкому Компартії України. В 1978—79 — зав. відділом культури ЦК Компартії України. З квітня 1979 — секретар ЦК Компартії України. Член ЦК Компартії України з 1971. З 1979 — кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 7, 8-го і 10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

КАПУ́СТА Лаврін (рр. н. і см. невід.) — отаман суботівської сотні, один з керівників розвідки селянсько-козацького війська під час *визвольної війни українського народу 1648 — 54*. К. виконував окремі дипломатичні доручення. У вересні — жовтні 1653 їздив до Москви з листом Б. Хмельницького, щоб прискорити виступ рос. уряду проти шляхет. Польщі, і привіз гетьманові царську грамоту з рішенням *Земського собору 1653* про возз'єднання України з Росією.

КАПУ́СТА (Brassica) — рід одно-, дво- або багаторічних трав'янистих рослин родини *хрестоцвітих*. Корені веретеноподібні, розгалужені; стебла прямостоячі галузисті. Листки чергові, нижні зібрані в розетку. Листки сизо-зелені, квітки блідо-жовті, зібрані в китиці. Плід — двогніздий стручок, насіння дрібне, кулясте. Понад 30 видів, пошир. у Європі, Азії та Африці. Найважливіше господарське значення має К. звичайна (B. oleracea) — трав'яниста перехреснозапильна рослина. У багатьох країнах світу є однією з найголовніших овочевих рослин. В СРСР вона займає бл. 25%, в УРСР — до 21,5% усієї посівної площі овочевих культур. Створено багато різновидностей і форм К. звичайної: качанна, або головчаста (білоголова і *червоноголова капуста*), *брюссельська капуста, савойська капуста, цвітна капуста* та її підвид броколі, *кольрабі*, кормова капуста. Найбільші площі у посівах республіки займає К. білоголова (B. oleracea var. capitata) — дворічна перехреснозапильна рослина. Протягом першого року життя утворюється низьке стебло і значна кількість листків, складених у щільну гладеньку головку, маса якої 0,5—20 кг; на другий рік розвивається високе квітуче стебло. Головка К. містить приблизно (у %): води — 90, білків — 1,8, жирів — 0,2, вуглеводів — 5,4, вітаміни С, B_1, B_2, РР. Головки використовують в їжу свіжі, варені, квашені, тушковані й консервовані. Велике значення як кормова рослина має К. кормова (Brassica oleracea var. acephala)— дворічна рослина. В перший рік дає стовбур і листя, а на другий — насіння. Розрізняють К. кормову мозкову, з довгим стеблом (листя становить 50—60% маси рослин) і К. кормову ти-

О. С. Капто.

В. В. Капніст.

А. Й. Капп.

Е. А. Капп.

С. Б. Капутікян.

М. Караваджо.

В. О. Караваєв (хірург).

В. О. Караваєв (зоолог).

сячоголову, з коротким стеблом (на листя припадає бл. 75% маси рослини). В СРСР її вирощують у пн., середній і пд. зонах. На Україні найпошир. в Зх. Лісостепу і на Поліссі. Використовують на зелений корм і силос. 100 кг зеленої маси містять 16,0 корм. од., 1,8 кг перетравного протеїну і 3 кг каротину. К. кормова є цінним кормом, зокрема як джерело каротину для корів восени та на початку зими. Врожайність зеленої маси за сприятливих умов становить 600—900 ц/га. Поширюють на Україні сорти К. кормової: Мозкова зелена вологодська і Мозкова зелена сіверська. Як підвид К. цвітної вирощують броколі (Brassica cauliflora subsp. simplex) — однорічна овочева рослина. Вирощують у зоні субтропіків. Вживають м'ясисту головку — видозмінене суцвіття. Пересічний врожай ранньої К. звичайної (білоголової, в ц/га) 200—250, середньостиглої — 300—400, пізньої — 450—500. На Україні районовані ранньостиглі, середньостиглі, середньопізні і пізньостиглі сорти К. (табл.).

Літ.: Лизгунова Т. В. Капуста. Л., 1965; Попович Ф. Я., Ребрик Я. П. Поради городникам. К., 1969; Бондаренко Г. Л. Овочівництво закритого грунту. К., 1978. *Ф. Я. Попович.*

КАПУ́СТІН Григорій Григорович (р. н. невід., с. Даниловське Костромського повіту — р. см. невід.) — рос. рудознавець 1-ї половини 18 ст. З 1715 служив у спец. гірничорозвідувальному загоні. Протягом 1721—25 брав участь у розвідці корисних копалин Донбасу. В 1721 відкрив на р. *Кундрючій* перше родовище кам. вугілля, що поклало початок роботам по розвідці кам'яного вугілля на території *Донецького кам'яновугільного басейну.*

КАПУСТЯ́НСЬКИЙ Іван Назарович (1894, с. Жовтневе, тепер Семенівського р-ну Полтав обл. — 1939) — укр. рад. літературознавець і педагог. Закінчив Ніжинський пед. ін-т (1916). Був на журналіст. роботі, викладав у вузах Харкова. Як літературознавець виступив 1914. Належав до літ. орг-ції «*Плуг*». Автор наук. праць «І. П. Котляревський» (1914), «Нова українська революційна проза», «Поет життєвої динаміки В. Поліщук» (обидві — 1924), «Учительство в українській літературі» (1925). *І. М. Лисенко.*

КАПУТІКЯ́Н Сільва Барунаківна (н. 20.I 1919, Єреван) — вірменська рад. письменниця, засл. діяч культури Вірм. РСР (з 1970). Член КПРС з 1945. Друкуватися почала 1933. Перша зб.— «В ці дні» (1945). Збірки поетичних і прозових творів («На березі Зангу», 1947; «Мої рідні», 1951; Держ. премія СРСР, 1952; «В добру путь», 1954, та ін.). Книги дорожніх вражень «Каравани ще в дорозі» (1964), «Меридіани карти і душі» (1976) — про зарубіж. вірмен. Україні присвятила цикл віршів «Під київськими каштанами» та поезії «В садах під Києвом» і «В українському селі» (всі — 1950), «Тарасові Шевченку» (1961). Перекладач вірм. мовою творів І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини, А. Малишка та ін. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Лала. К., 1959; [Вірші]. В кн.: Сузір'я, в. 2, 6. К., 1968—72; Рос. перекл.— Верность. М., 1975; Меридианы карты и души. М., 1978. *С. Г. Амірян.*

КАПУЦИ́Н (Cebus) — рід широконосих мавп родини чіпкохвостих, або капуцинів. Довж. тіла до 57 см, хвоста — до 56 см, маса до 3,3 кг. Забарвлення волосяного покриву однотонне сіровато-буре або чорне з білим на голові і грудях. Волосся на голові утворює подобу чернецького капюшона ордену капуцинів (звідси й назва). К. живуть на деревах стадами. Живляться гол. чин. рослинною їжею. Самка після 6-місячної вагітності народжує 1 маля. Відомо 4 види К., поширених у тропічних лісах Пд. Америки: К. звичайний (C. capucinus), К. бурий (C. nigrivittatus), К. білолобий (C. albifrons) і фавн (C. apella). К. часто утримують в зоопарках, де вони нерідко розмножуються.

КАПУЦИ́НИ (італ. cappuccini, від cappucio — капюшон) — католицький чернечий орден (відгалуження ордену *францісканців*). Заснований 1525 в Італії для зміцнення авторитету католицької церкви й боротьби проти *Реформації*. В 1538 створено жін. орден капуцинок. У 16—17 ст. К. поширили свій вплив на Францію, Німеччину, Іспанію, Швейцарію. У 18 ст. К. діяли і на Україні, гол. чин. на Волині. Орден К., нечисленний за своїм складом, входить в систему сучас. *клерикалізму.*

КАПУЩА́К Іван Олексійович (13.XI 1807, с. Ляхівці, тепер с. Підгір'я Богородчанського р-ну Івано-Фр обл. — 17.X 1868, там же) — громадський діяч у Галичині. Н. в сім'ї дяка. В 1848 обраний депутатом австр. рейхсрату, в якому належав до демократичного крила. Промова К. в рейхсраті при обговоренні проекту агр. реформи викликала відгук у прогресивній пресі європ. країн, у т. ч. в «*Новій Рейнській газеті*», що виходила під керівництвом К. Маркса і Ф. Енгельса. Пізніше брав участь у боротьбі селян Богородчанщини за право користуватися панськими лісами. Деякий час вчителював у с. Ляхівцях.

КАР (нім. Kar), цирк — природне заглиблення чашовидної форми поблизу вершини гори. Має круті схили і положисте дно. Утворюється внаслідок морозного *вивітрювання*. К. звичайно заповнені льодовиками, снігом або водою (карові озера).

КАРА́БИЦЬ Іван Федорович (н. 17.I 1945, смт Ялта Першотравневого р-ну Донец. обл.) — укр. рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1978. В 1971 закінчив Київ. консерваторію. В 1968—74 — диригент Ансамблю пісні і танцю КВО. Твори: концерт для хору, солістів, симф. оркестру; симфонії, ораторія «Заклинання вогню», концерти для фортепіано з оркестром, камерна музика. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1978.

КАРАБІ́Н (франц. carabine) — вкорочена й полегшена для зручності користування *гвинтівка*. Відрізняється від неї меншою довжиною ствола, у зв'язку з чим балістичні якості К. дещо нижчі. В Рад. Армії на озброєнні були 7,62 мм К. зразка 1938 і 1944, створені на основі гвинтівки зразка 1891/1930, а також 7,62 мм самозарядний К. системи Симонова зразка 1945 (СКС-45). У деяких сучас. арміях є автоматичні карабіни. Іл. с. 18.

КАРАБІ́-ЯЙЛА — масив на *Головному пасмі Кримських гір* у межах Кримської обл. УРСР. Пл. 113 км². Вис. до 1259 м (г. Тай-Коба). Поверхня плеската, нагромадження кам. брил. Поширений *карст*, багато печер (*Бузлук-Коба*). Рослинність лучна, на схилах — дубові ліси. У сх. частині — масив роговика Біберштейна, або кримського едельвейса (пам'ятка природи). Район туризму.

КАРА́-БОГА́З-ГОЛ — затока на Сх. Каспійського м., у межах Туркм. РСР. З морем сполучається вузькою протокою завдовжки бл. 11 км. Площа 12 тис. км², глиб. до 3,5 м. Рівень води у К.-Б.-Г. на 4,5 м нижчий від рівня Каспійського м. Висока т-ра і низька відносна вологість повітря, невелика глибина затоки зумовлюють інтенсивне випаровування з її поверхні, завдяки чому солоність її вод досягає бл. 300‰. У ропі К.-Б.-Г. є солі натрію, магнію, калію, брому, йоду та ін. Видобування і переробка *мірабіліту* (хім. комбінат у Бекдаші). Для зменшення стоку з моря у К.-Б.-Г. між ними споруджено греблю (1980).

КАРАВАДЖИ́ЗМ — 1) Система художніх засобів, характерна для початкового етапу становлення реалізму в живописі Зх. Європи 17 ст., особливо для творчості *Караваджо*. К. притаманний інтерес до натури, демократизм художнього ідеалу, монументалізація жанрових сцен, контрасти світла і тіні. К. справив вплив на творчість П. П. *Рубенса, Рембрандта, Д. Веласкеса* та ін. 2) Напрям у європейському живописі 17 ст., що виявився у творчості послідовників Караваджо. Мав велике поширення в Італії, пізніше в Голландії, Фландрії, Франції, Іспанії.

КАРАВА́ДЖО (Caravaggio; власне Мерізі да Караваджо, Merisi da Caravaggio) Мікеланджело (28.IX 1573, Караваджо, Ломбардія — 18.VII 1610, Портс-Ерколе, Тоскана) — італ. живописець, основоположник реалістичного на-

М. Караваджо. Лютняр. 1595. Державний Ермітаж у Ленінграді.

пряму в європейському мистецтві 17 ст. В 1584—88 навчався в Мілані в С. Петерцано. Між 1589—93 приїхав до Риму, де працював до 1606, пізніше — в Неаполі (1607 і 1609—10), на о. Мальта та в Сіцілії (1608—09). Виступив як новатор прихильник демократичного напряму в мистецтві. Його картини («Вакх», 1592—93, Уффіці, Флоренція; «Лютняр», 1595, ДЕ) свідчать про інтерес художника до зображення людей з народу. Серед полотен К.— «Розп'яття апостола Петра» й «Видіння Савла» (1600—01, церква Санта-Марія дель Пополо в Римі), «Смерть Марії» (бл. 1605—06, Лувр), «Погребіння св. Лучії» (1608, церква Санта-Лучія, Сіракуза) та ін. Див. *Караваджизм*.

Літ.: Микеланджело да Караваджо. Альбом. М., 1960. *Н. П. Рипська.*

КАРАВА́ЄВ Володимир Опанасович [26.VI (8.VII.) 1811, м. Вятка, тепер Кіров обласний— 20.II (3.III) 1892, Київ] — рос. і укр. хірург, офтальмолог. Закінчив мед. ф-т Казан. ун-ту (1831). Протягом двох років працював у Петербурзі, 1836 — 38 — у Дерпті (тепер Тарту) під керівництвом М. І. *Пирогова*. З 1841 — професор Київ. ун-ту (організатор та перший декан мед. ф-ту). Організатор першої в Росії клініки очних хвороб (Київ, 1844). Праці з питань травматичного флебіту, техніки *ампутацій*, хірургічного лікування *косоокості* й *катаракти* тощо. К. був одним з основоположників вітчизн. офтальмології. Одним з перших (поряд з М. І. Пироговим) почав впроваджувати в хірургічну практику засоби знеболювання. В 1873 видано його посібник з оперативної хірургії, атлас з хірургічної анатомії (1886).

КАРАВА́ЄВ Володимир Опанасович [26.II (9.III) 1864, Київ — 7.I 1939, там же] — український рад. зоолог і мандрівник. Закінчив Київ. ун-т, в якому працював з 1890 до 1919. В 1919—39 працював у Зоологіч. музеї АН УРСР (з 1930 — *Зоології інституті* АН УРСР; 1926—34 — директор). Здійснив багато подорожей по Україні, Кавказу, країнах Європи, по Африці й Азії, на о-ви Індійського і Тихого ок.; зокрема брав участь в експедиціях по Чорному м. на судні «Запорожець» (1892). Опис подорожей і багатющих колекцій тварин, зібраних під час поїздок (передані Зоол. музею АН УРСР), принесли К. широке визнання на батьківщині та за її межами. Осн. праці К. присвячені вивченню фауни мурашок та їх систематиці, фауні ракоподібних, радіолярій, методиці зоол. досліджень тощо.

КАРАВА́ЄВА Анна Олександрівна [15 (27).XII 1893, Перм — 22.V 1979. Москва] — російська рад. письменниця. Член КПРС з 1926. Закінчила вищі жіночі Бестужевські курси у Петрограді (1916). Друкуватися почала 1922. Ранні твори — повісті «Флігель» (1925), «Двір» (1926), роман «Лісозавод» (1928). Роман «Лена з Журавлиного гаю» (1938)—про моральне становлення молодої людини в процесі соціалістичного будівництва. Повість «Золотий дзьоб» (1925), зб. оповідань «Перше покоління» (1959), роман «Грані життя» (1963) —на істор. і історико-революц. тему. Трилогія «Батьківщина» (романи «Вогні», 1943; «Розгін», 1946 —48; «Рідний дім», 1950; Держ. премія СРСР, 1951) присвячена героїзму рад. людей у тилу в роки Великої Вітчизн. війни, дружбі рос. і укр. народів. Автор нарисів, спогадів про письменників. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1957—58; Избранные произведения. т. 1—2. М., 1973; Золотой клюв. М., 1979; Укр. перекл.— Рижа масть. Х., 1930. *І. Д. Бажинов.*

КАРАВА́Н — скіфське городище (кін. 5 — поч. 2 ст. до н. е.) біля однойменного села Дергачівського р-ну Харківської обл. Досліджувалося 1954—55. З трьох боків городище оточене глибокими ярами, а з боку плато укріплене ровом і валом. При розкопках виявлено залишки наземних жител, знайдено кістки свійських і диких тварин. Інтерес становить досліджений культовий комплекс у вигляді жертовника із *зольником*, де було знайдено мініатюрні глиняні посудинки, уламки антропоморфної статуетки, глиняні «хлібчики» та 170 глиняних моделей зерен різних культур. Цей комплекс, можливо, пов'язаний з певним землеробським культом племен лісостепової зони за скіфського часу.

КАРАВА́НОВ Георгій Григорович [н. 21.X (2.XI) 1899, Харків] — український рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1969). Член КПРС з 1946. В 1925 закінчив Харків. мед. ін-т, а з 1930 працював у ньому асистентом, доцентом, зав. кафедрою. В 1944—73 — зав. кафедрою факультетської хірургії Львівського мед. ін-ту, з 1973 — консультант цієї ж кафедри. Праці з питань хірургії серцево-судинної системи, ендокринних залоз, печінки та жовчних шляхів, використання сегментів тонкої кишки в хірургії органів шлунково-кишкового тракту та ін.

КАРАВА́Н-САРА́Й — заїжджий двір для караванів на торгових шляхах і в містах Переднього Сходу, Середньої Азії, Закавказзя. К.-с. відомі з 2—1-го тис. до н. е., особливо поширені в 9—18 ст. Являли собою прямокутне подвір'я з приміщеннями в один або кілька ярусів для людей і товарів. Тварин ставили на подвір'ї або в спец. будівлі. Зовн. кам. стіни К.-с. часто прикрашалися багато оздобленими порталами входів. З розвитком з-ць втратили своє значення.

КАРАВЕ́ЛА (італ. caravèlla, ісп. carabela) — три- або чотирищоглове морське вітрильне судно (13—17 ст.) з високими бортами і надбудовами у носовій і кормовій частинах (мал.).

КАРАВЕ́ЛОВ Любен Стойчев (бл. 1834, м. Копривштиця — 21.I 1879, Русе) — болгарський письменник, публіцист, революційний демократ. У 1857—66 жив у Москві, учився в ун-ті. Познайомився з рос. революціонерами І. Прижовим, О. О. Котляревським, стежив за газ. «Колокол», журн. «Современник». Значну роль у формуванні К.— письменника і публіциста відіграли твори і діяльність В. Бєлінського, О. Герцена, М. Чернишевського, М. Гоголя, Т. Шевченка, Марка Вовчка. Друкуватися почав рос. мовою 1860. В 1861 видав зб. «Пам ятки народного побуту болгар». Писав повісті, оповідання, які пізніше увійшли до зб. «Сторінки з книги страждань болгарського племені» (1868). У 1867 переїхав до Белграда. З травня 1869 — у Бухаресті. Співробітничав з В. *Левським* і Х. *Ботевим*. Брав участь у створенні Болг. революц. центр. комітету, був автором його програми, 1872 обраний головою комітету. Вражений трагічною загибеллю В. Левського, 1873 вийшов із складу комітету, відійшов від активної боротьби. Один з основоположників критичного реалізму в болг. л-рі, матеріаліст у філософії. Писав болг., серб. і рос. мовами. Автор понад 20 повістей і оповідань («Дончо», 1864; «Болгари старих часів», 1867; «Мамина дитинка», 1875, тощо). К.— перекладач творів Т. Шевченка, Марка Вовчка болг. мовою. Портрет с. 19.

Тв.: Укр. перекл.— Дончо. К., 1953; Рос. перекл.— Повести и рассказы. М., 1954; Болгары старого времени. М., 1977.

Літ.: Воробьев Л. В. Любен Каравелов. М., 1963; Лихачева Л. П. Любен Каравелов. Биобиблиографический указатель. М., 1954. *О. Д. Кетков.*

КАРАГА́НА (Caragana) — рід рослин род. *бобових*. Листопадні кущі заввишки 0,5—5 м. Листки чергові, парноперисті, з 4—7 парами довгасто-еліптичних або яйцевидних листочків. Квітки двостатеві, поодинокі або у пучках по 1—5 у пазухах листків. Плід — біб. Бл. 80 видів, пошир. у Сх. Європі, Азії. В СРСР — 35 дикорослих видів, у культурі 20; в УРСР — 2 дикорослі види. Широко вирощують К. дерев'янисту, або *жовту акацію*. Для закріплення ярів використовують К. кущову, або *дерезу*.

КАРАГАНДА́ — місто, обласний центр Каз. РСР. Залізнич. станція. 572 тис. ж. (1979). Поділяється на 5 міськ. районів. Засн. 1934 на місці шахтарського селища в *Карагандинському вугільному басейні*. З 1936 — обл. центр. К.— значний пром. центр Казахстану. Основа економіки міста — вугледобувна пром-сть, з якою пов'язані галузі важкої індустрії, зокрема машинобудування (виробн. шахтного, сан.-тех. та енерг. устаткування, металоконструкцій тощо). З-ди залізобетонних конструкцій, рибохолодильний, м'ясний і млинарський комбінати, взут. ф-ка та ін. ТЕЦ. У місті — *Карагандинський університет;* інститути: політехнічний, мед., пед., фізичного виховання та кооперативний. 10 серед. спец. навч. закладів. Драм. театри (рос. і казахський), філармонія, краєзнавчий музей, бот. сад. Серед сучас. споруд: Будинок Рад (1938), Палац культури шахтарів (1952), Палац спорту (1957), обл. драм. театр (1962), Палац піонерів (1967), готель «Турист» (1972) та ін.

КАРАГАНДИ́НСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Каз. РСР. Утворена 10.III 1932. Розташована в центр. частині Казахстану. Площа 85,4

Карабіни:
1 — зразка 1938 (СРСР);
2 — самозарядний Симонова зразка 1945 (СРСР); 3 — Гаранда М1А1 (США).

Карагана кущова:
1 — гілка з квітками;
2 — гілка з плодами.

Каравела.

КАРАГАНДИНСЬКИЙ ВУГІЛЬНИЙ БАСЕЙН

В. Н. Каразін.

Пам'ятник В. Н. Каразіну в Харкові.

тис. км². Нас. 1253 тис. чол. (1979, перепис), переважно росіяни, казахи, живуть українці, татари, білоруси, німці та ін. Міськ. населення — 85%. Поділяється на 8 районів, має 6 міст і 16 селищ міськ. типу. Центр — м. *Караганда*. Більша частина тер. обл. зайнята *Казахським дрібносопковиком* (вис. 300—1000 м). На Сх.— гори Каркарали. Корисні копалини: вугілля (*Карагандинський вугільний басейн*), заліз. руда, мінеральні буд. матеріали. Клімат різко континентальний: літо жарке й сухе; зима малосніжна сувора з сильними вітрами і віхолами. Пересічна т-ра січня —15°, липня +20°. Опадів бл. 300 мм на рік. Найбільші ріки: Нура, на якій в районі Теміртау створено Самаркандське водосховище, Шерубай-Нура, Шидерті, Ішим (верхів'я). Малі річки влітку пересихають. Озер а переважно солоні, найбільше—Карасор. Грунти в пн. частині області темно-каштанові й каштанові, в пд.— світло-каштанові, на підвищеннях — щебенюваті каштанові. Природна рослинність степова (ковила, типчак); на підвищених місцях — острівки деревної рослинності (сосна, береза, осика). У заг.-союзному територіальному поділі праці К. о. виділяється видобуванням вугілля й виробн. чорних металів. Енерг. базою області є карагандинське вугілля, на якому працює ДРЕС в *Теміртау* і ТЕЦ в Караганді (входять в об'єднану енергосистему Пн. Казахстану). Центри вуг. пром-сті: Караганда, Шахтинськ, Абай, *Сарань*. У Теміртау працює *Карагандинський металургійний комбінат*. Маш.-буд. підприємства випускають гірниче обладнання і металоконструкції. Розвинута хім. (виробн. синтетичного каучуку, азотних добрив), буд. матеріалів (виробн. цементу, шиферу, залізобетонних конструкцій, цегли), легка (швейна, трикотажна, взут.) і харч. (м'ясна, мол., маслосироробна, борошномельна та ін.) промисловість. Для забезпечення Караганди і Теміртау питною і тех. водою збудовано канал Іртиш — Караганда (бл. 500 км). Землеробство зернового напряму та відгонно-пасовищне тваринництво. У 1977 зрошувалось 27,3 тис. га (переважно в зоні каналу Іртиш — Караганда). Осн. зернові культури: яра пшениця, ячмінь. Вирощують також картоплю, овочі, кормові культури (кукурудзу на зелений корм, багаторічні трави). Розводять велику рогату худобу, свиней, овець, кіз, коней. Гол. вид транспорту — залізничний. Осн. магістралі: Цілиноград — Караганда — Мойинти і Теміртау — Карагайли. Розвинутий автомоб. транспорт. Автомоб. шляхи: Караганда — Теміртау, Караганда — Каркаралінськ, Караганда — Балхаш. В області — 6 вузів, 19 середніх спеціальних навчальних закладів. 3 театри, краєзнавчий музей.

М. М. Штепа.

КАРАГАНДИ́НСЬКИЙ ВУГІЛЬНИЙ БАСЕ́ЙН — один з найважливіших вугільних басейнів СРСР. Міститься в пн. частині Караганд. обл. Каз. РСР. Пл. бас. 3600 км². Пром. запаси вугілля становлять 7486 млн. т, у т. ч. кам'яного — 6982 млн. т. (1978). В геоструктурному відношенні К. в. б. являє собою асиметричний *синклінорій* широтного простягання, ускладнений розривами. Поклади вугілля— у відкладах карбону (див. *Кам'яновугільний період і кам яновугільна система*) і юри (див. *Юрський період і юрська система*). Осн. вугленосність пов'язана з кам.-вуг. відкладами, в яких виявлено 30 робочих пластів потужністю від 0,7 до 12 м; заг. потужність вугленосної товщі перевищує 4000 м. Вугілля кам'яне, гумусове, середньо- і високозольне (вміст золи 15—35%) та коксівне. Юрські відклади вміщують кілька пластів бурого вугілля, потужністю від 1 до 10 м; осн. пласт має потужність до 30 м. Вугілля гумусове, середньозольне (вміст золи 15—25%). У межах К. в. б. виділяють такі вугленосні райони: Тентекський, Шерубайнуринський, Карагандинський і Верхньосокурський. Вугілля в К. в. б. почали добувати кустарним способом з серед. 19 ст. У 1930—31 було закладено перші шахти. В 1978 в К. в. б. діяло 26 шахт. Басейн розвіданий до глиб. 600—900 м. Перспективи збільшення вугледобування пов'язані з глибокими горизонтами (до 1500 м), де запаси коксівного вугілля оцінюються в кілька мільярдів тонн. К. в. б.— важлива енерг. база країни, яка постачає паливо не лише підприємствам Каз. РСР і республік Серед. Азії, а й чорній металургії Уралу та ін. районів СРСР, зокрема України.

Літ.: Геология месторождений угля и горючих сланцев СССР, т. 5, кн. 1—2. М., 1973. *В. Х. Череповський.*

КАРАГАНДИ́НСЬКИЙ МЕТАЛУРГІ́ЙНИЙ КОМБІНА́Т — одне з найбільших підприємств чорної металургії СРСР. Розташований у м. Теміртау Караг. обл. Каз. РСР. Утворений 1970 на базі Карагандинського металург. з-ду. До складу комбінату входять також Казах. металург. з-д, Атасуйське й Південно-Топарське рудоуправління та Алексєєвський доломітовий кар'єр. На Казах. металург. з-ді перша мартенівська піч стала до ладу 1944, перший прокатний стан — 1946. На Карагандинському металург. з-ді першу доменну піч введено в дію 1960, мартенівський цех — 1964. На комбінаті діють (1978) 2 агломераційні ф-ки, 4 доменні печі, 7 коксових батарей, 2 мартенівські, конверторний, 3 прокатні та допоміжні цехи. Осн. продукція підприємства: чавун, сталь, листовий та сортовий прокат, кокс і продукти коксохімії. На комбінаті вперше в СРСР освоєно ряд нових технологічних процесів, зокрема переробку високофосфористих чавунів, виплавлення сталі в конверторах ємністю 250 т з системою відведення газу без допалювання.

В. А. Мирко.

КАРАГАНДИ́НСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навч. заклад Міністерства вищої і середньої спец. освіти Каз. РСР. Засн. 1972 на базі пед. ін-ту, відкритого 1952. Має ф-ти: філологіч. (з відділеннями казах. та рос. мов і л-р), юрид., істор., фіз., матем., хім., екон., біол., вечірній і заочний, на яких у 1979/80 навч. р. налічувалося 7 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — 3,9 тис. Є підготовче відділення, аспірантура. Працюють 40 навч. лабораторій, агробіостанція, б-ка (фонд — 403 тис. одиниць зберігання). Ун-т видає наук. та методич. зб-ки. За час існування у вузі підготовлено понад 2,9 тис. спеціалістів.

Є. А. Букетов.

КАРАГЕО́РГІЄВИЧІ (Карађорђевићи, Karađorđevići) — князівська (в 1808—13, 1842—58), 1903—18 — королівська династія в Сербії, 1918—29 — в Королівстві сербів, хорватів і словенців, 1929—45 (фактично до 1941) — в Югославії. Династію заснував *Карагеоргій*. 29.XI 1945 Установчі збори Югославії, проголосивши країну республікою, ліквідували монархію.

КАРАГЕО́РГІЙ (Карађорђе, Karađorđe; справж. ім'я та прізв.— Георгій Петрович; 14.XI 1768, с. Вишеваць — 25.VII 1817, Радоване) — керівник першого серб. повстання (1804—13) проти тур. ярма Н. в сел. сім'ї. У 1804 обраний вождем повстанців. Здобув ряд перемог над турками. В 1808 Урядова рада, а 1811 і скупщина повстанців визнали верховну владу К. У 1808 — 13 — князь Сербії; засновник династії *Карагеоргієвичів*. Орієнтувався на допомогу Росії. Після поразки повстання з 1814 жив у Росії (Бессарабія). В 1817 таємно приїхав до Сербії. Вбитий за наказом *Милоша Обреновича*.

КАРАГІЄ, Батир — улоговина на п-ові Мангишлак, у межах Каз. РСР, найглибша серед сухих улоговин СРСР (лежить на 132 м нижче рівня океану). Довж. 85 км, шир. від 10 до 25 км. Дно К. вкрите *солончаками*.

Карадаг. Вид з моря.

КАРАГОДЕУА́ШХ — курган, найбагатший з усіх відомих пам'яток населення Прикубання 4—3 ст. до н. е. (див. *Меоти, Синди*). Розташований біля станиці Кримської Краснодар. краю; розкопаний 1888. У насипі виявлено 2 кам'яні поховальні камери з дромосами (коридорами). В осн. камері знайдено кістяк чоловіка, золоті бляшки від головного убору, золоту гривну, зброю, бронзовий і срібний посуд. У дромосі другої камери — кілька кістяків коней з залишками поховальної колісниці, поховання молодої жінки у багатому ритуальному вбранні й залишки тризни. К. близький до скіфських царських курганів Нижн. Придніпров'я.

КАРАДА́Г — гірський масив у сх. частині Головного пасма Кримських гір на березі Чорного м., до якого обривається крутим уступом. Являє собою зруйнований вулканічний масив, заввишки до 577 м. Складений лавами і туфами. Поширені оригінальні форми *вивітрювання* (башти, стовпи, піки). Багатий на цінні мінерали (*сердолік, опал, агат* та ін.). На схилах — ліси (дуб, граб, ясен), вище — степова рослинність. Біля сх. підніжжя — курорт Планерське. Карадагське відділення *Біології південних морів інституту* АН УРСР Пам'ятка природи. З 1979 — заповідник.

КАРАДА́ГСЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — у межах Кримської обл. УРСР. Розташований за 36 км від м. Феодосії. Засн. 1979 для збереження унікальної мальовничої пам'ятки природи — вулканічного масиву *Карадаг*, а також рідкісної рослинності й тваринного світу. Пл. 1370 га. До складу заповідника входять степові, лісостепові, прибережні та мор. *біогеоценози*. З метою відтворення й збереження карадагського природного комплексу в заповіднику вивчають грунти, рослинний і тваринний світ, об'єкти неживої природи, а також сучасні фізико-геогр. процеси (*абразію, вивітрювання*).

Л. М. Згуровська.

КАРАДЖА́ЛЕ (Caragiale) Йон Лука (30.I 1852, с. Хайманале, тепер с. Йон-Лука-Караджале Плоєштського пов.— 9.VI 1912, Берлін) — румунський письменник. У 80-і рр. зблизився з соціалістичним рухом. Переслідуваний реакцією, емігрував (з 1904 жив у Берліні). Представник критичного реалізму в рум. л-рі. В сатиричних комедіях «Бурхлива ніч» (1878), «Пан Леоніда і реакція» (1879), «Загублений лист» (1884), «Карнавал» (1885), оповіданнях і нарисах викривав капіталістичне суспільство. Драма «Напасть» (1890), новели «Великодня свічка», «У воєнний час», «Гріх» тощо — про життя простих людей. П'єси К. ставилися театрами СРСР зокрема України.

Тв.: Укр. перекл.— Загублений лист. К., 1952; Тріумф таланту. К., 1978; Рос. перекл.— Комедии.— Юморески.— Рассказы. М., 1963; Потерянное письмо. М., 1974.

Літ.: Константиновский И. Д. Караджале. М., 1970. *С. В. Семчинський.*

КАРА́ДЖИЧ (Караџић) Вук Стефанович (26.X 1787, с. Тржич, Сербія — 26.I 1864, Відень) — сербський філолог, фольклорист і історик, чл.-кор. Петербурзької (з 1851) та ін. академій наук. Основоположник сербської літ. мови на народнорозмовній основі. Освіту здобув самотужки. В 1814 видав «Малий слов'яно-сербський пісенник простого люду», де застосував розроблений ним новий правопис серб. мови, заснований на фонетичному принципі, і «Граматику сербської мови за говорами простого люду». Найвизначніша праця К.— «Сербський словник...» (1818). Зібрав і опублікував «Сербські народні казки» (1821), «Сербські народні пісні» (т. 1—4, 1823—33), «Сербські народні приказки» (1836) та ін. У 1818—19 приїжджав у Росію, побував на Україні, зокрема в Києві, Харкові, Чернівцях, Львові. Був знайомий з багатьма рос. вченими й письменниками.

Літ.: Білодід І. К. Вук Караджич в історії українсько-сербських наукових зв'язків. К., 1965; Кирилюк Є. П. Вук Караджич і українська культура. К., 1978. *І. К. Білодід.*

КАРАДО́КСЬКИЙ ВІК І Я́РУС — п'ятий вік ордовицького періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади К. я. (пісковики та вапняки) поширені в межах *Волино-Подільської плити*. Потужність їх до 7 м. Див. також *Ордовицький період і ордовицька система*.

КАРА́ЄВ Кара Абульфаз-огли (н. 5.II 1918, Баку) — азерб. рад. композитор, педагог і громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1959), акад. АН Аз. РСР (з 1959), Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1949. В 1935—38 навчався в Бакинській консерваторії, 1946 закінчив Моск. консерваторію (клас композиції Д. *Шостаковича*). З 1946—викладач Азерб. консерваторії (з 1957 — професор). Автор опер «Батьківщина» (1945), «Ніжність» (1972), балетів «Сім красунь» (1952, 2-а ред. 1959), «Стежкою грому» (1958, 2-а ред. 1959), мюзиклу «Невгамовний гасконець» (1973), ораторій «Ленін» (1970), «Гімн дружби» (1972), симфоній, ін. оркестрових творів, музики камерної, до кінофільмів і драм. вистав («Антоній і Клеопатра» У. Шекспіра). Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1946, 1948. Ленінська премія, 1967.

КАРА́ЗІН Василь Назарович [30.I (10.II) 1773, с. Кручик, тепер Богодухівського р-ну Харків. обл.— 4 (16).XI 1842, Миколаїв] — український вчений, винахідник, освітній і громадський діяч. Склав ряд ліберальних проектів перебудови держ. управління і г-ва Росії, за що зазнав репресій. З ініціативи К. засн. Харків. ун-т (1805), створено Філотехнічне т-во (1811—18) для поширення досягнень науки й техніки і сприяння розвиткові пром-сті й економіки України. Праці К. стосуються кліматології, агрономії, селекції, метеорології, добування селітри, конструювання с.-г. машин. Автор ряду винаходів у галузі харч. пром-сті тощо. Багато відкриттів К. було забуто, і значно пізніше їх зробили ін. учені. Незважаючи на монархічні ілюзії, К. висловив деякі прогресивні демократичні думки та стихійно-матеріалістичні ідеї, які відіграли певну позитивну роль у розвитку матеріалізму на Україні. У Харкові К. поставлено пам'ятник. Портрет та іл. с. 17.

Тв.: Сочинения, письма и бумаги. Х., 1910.

Літ.: Слюсарский А. Г. В. Н. Каразин, его научная и общественная деятельность. Х., 1955; Беркович Э. С. [та ін.]. В. Н. Каразин. 1773—1842. Библиография. Х., 1953.

КАРАЇ́МИ — народність, що живе у Кримській, Одеській і Волинській областях УРСР і Лит. РСР (район міст Тракая та Паневежиса). Чисельність в СРСР — 4,5 тис. чол., у т. ч. в УРСР — 2,6 тис. чол. (1970, перепис). Мова — кипчацької групи тюркських мов (див. *Караїмська мова*). Віруючі К.— караїмісти (в основу своєї віри поклали «Старий завіт»). К.— нащадки давніх тюркських племен, які у 8—10 ст. були в складі *Хозарського каганату*. Сучасні К. матеріальною культурою, мовою і побутом близькі до населення, серед якого вони живуть.

М. І. Золотарьов.

КАРАЇМО́ВИЧ Ілляш [р. н. невід.— п. 24.IV (4.V) 1648, Кам'яний Затон, побл. тепер. с. Дніпровокам'янки Верхньодніпров. р-ну Дніпроп. обл.] — військовий осавул *реєстрових козаків*, прихильник шляхет. Польщі. В квітні 1648 К. разом з І. *Барабашем* очолював загін реєстровців (4—5 тис. чол.), який вирушив з Києва на човнах до *Кодака* для придушення повстання на *Запорізькій Січі*. Але реєстрові козаки під проводом Ф. *Джалалія* скликали раду, на якій К., І. Барабаша та їхніх прихильників було вбито. Реєстрові козаки під Жовтими Водами приєдналися до повстанського війська. (див. *Жовтоводська битва 1648*).

КАРАЇМСЬКА МО́ВА — мова *караїмів*. Належить до кипчацької групи тюркських мов. Частина караїмів користується К. м. у побуті. Розрізняють здебільшого два діалекти К. м.: північний (тракайський) і південний (галицький), іноді виділяють і кримський діалект. Між ними є значні відмінності. Для К. м. використовувалося єврейське, лат. і слов'яно-кириличне письмо (для записування реліг. текстів, світської літератури й фольклору).

КАРАКАЛПА́КИ — нація, осн. населення *Каракалпацької АРСР*. Живуть також в ін. р-нах Узб. РСР, у Туркм. РСР, Каз. РСР, за межами СРСР — в Афганістані. Заг. чисельність в СРСР—303 тис. чол. (1979, перепис). Мова — каракалпацька, тюркської групи. Віруючі К.— мусульмани-суніти. Каракалпацька народність сформувалась у 16—17 ст. в результаті змішання місц. огузько-печенізьких племен з кипчаками. За роки Рад. влади в житті К. відбулися докорінні зміни. Вони консолідувались у соціалістичну націю; у К. ліквідовано неписьменність, розквітла культура, зросла інтелігенція. Осн. заняття К.— землеробство, тваринництво, промисли; частина К. працює в промисловості.

Л. Каравелов.

Й.-Л. Караджале.

В. С. Караджич.

К. Караєв.

КАРАКАЛПАЦЬКА АРСР

КАРАКАЛПАЦЬКА АРСР

Площа — 165,6 тис. км²

Населення — 904 тис. чол. (1979, перепис)

Столиця — м. Нукус

ВИРОБНИЦТВО БАВОВНЯНОГО ВОЛОКНА (тис.т)

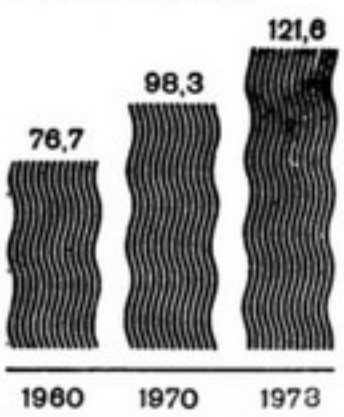

КАРАКАЛПА́ЦЬКА АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Каракалпакія — в складі Узб. РСР (з 5.XII 1936). Утворена 20.III 1932. Розташована на Пн. Зх. Узбекистану. На Пн. омивається Аральським м. В республіці — 14 районів, 9 міст, 13 с-щ міськ. типу.

Природа. Зх. частину К. займає плато *Устюрт* з окремими підвищеннями (увал Карабаур, 292 м, та ін.) і замкненими зниженнями (сор Барсакельмес, западина Ассаке-Аудан). До Аральського м. плато обривається крутим уступом (чинком). У центр. частині — дельта *Амудар'ї*, на Сх. від неї — *Туранська низовина*, зайнята пустелею *Кизилкум*. Переважають пасмові й барханні піски, місцями — окремі гірські масиви (Султан-Увайс з найвищою вершиною К.— г. Ащитау 473 м). Корисні копалини: кам. і глауберова солі, буд. матеріали, нафта, газ. Клімат різко континентальний, з сухим жарким літом і холодною безсніжною зимою. Пересічна т-ра січня від —4,9° на Пд. до —7,6° на Пн., липня — відповідно +28, +26°. Опадів бл. 110 мм на рік. У межах республіки — нижня течія Амудар'ї. Інших річок немає. Переважають піщані сіроземи, сіроземно-лучні та сіро-бурі ґрунти, *такири, солончаки*. В пустелі — розріджена трав'янисто-чагарникова рослинність (осока, полин, джузгун, саксаул), у дельті Амудар'ї — тугайна (тополя-туранга, тамарикс, очерет та ін.).

Населення Корінне населення — *каракалпаки*. Живуть також узбеки, казахи, туркмени, росіяни, корейці, татари, українці та ін. Пересічна густота населення —понад 5 чол. на 1 км² (1979). Міське населення становить 42% (1979). Найбільші міста: *Нукус*, Ходжейлі, Беруні.

Історія. Тер. К. заселялася з епохи раннього *палеоліту*. Формування каракалп. народу пов'язане з багатьма племенами, які жили в пониззі Сирдар'ї, і в основному закінчилося в 16—17 ст. Більша частина каракалпаків, що залежала від казах. ханів Молодшого жузу (орди), 1734 і 1742 зверталася до царського уряду з проханням про прийняття їх у рос. підданство. Рос. уряд задовольнив їхнє прохання, що викликало напад на них казах. хана (1743). В результаті цього каракалпаки до 2-ї пол. 18 ст. змушені були переселитися на Жанадар'ю — зх. притоку дельти Сирдар'ї. З кін. 18 ст. почалося

Нукус.
Будинок Каракалпацького філіалу Академії наук Узбецької РСР.
Краєвид у пустелі Кизилкум.

завоювання каракалпаків хівинськими ханами, яке завершилося підкоренням і переселенням їх у дельту Амудар'ї. Трудящі К. не раз виступали проти гніту хівинських ханів, за приєднання до Росії (1827, 1855—56, 1858—59). З великою симпатією до трудящих каракалпаків ставився Т. Шевченко, який 1848—49 був на Косаралі в експедиції для дослідження і опису берегів Аральського м. В 1873 тер. К. на правому березі Амудар'ї відійшла до Росії. Лівобережжя залишилося у складі *Хівинського ханства*. Приєднання до Росії, незважаючи на колоніальний гніт царизму, мало прогресивне значення для каракалп. народу. Каракалпаки брали участь у революц. виступах 1905—07 і в *Середньоазіатському повстанні 1916*. Перші більшовицькі орг-ції виникли на поч. 1917 в Петроалександровську (тепер м. Турткуль). До кін. грудня 1917 встановлено Рад. владу в правобережній К. У квітні 1918 вона увійшла до складу *Туркестанської АРСР*. У період громадян. війни 1918—20 трудящі К. боролися проти *басмацтва*. У квітні 1920 лівобережну К. було включено до створеної *Хорезмської народної радянської республіки*. В ході *національно-державного розмежування радянських республік Середньої Азії* створено Каракалп. а. о., що увійшла до складу Каз. АРСР, а з 20.VII 1930 — до РРФСР. 20.III 1932 авт. область перетворено на Каракалп. АРСР, включену 1936 до складу Узб. РСР. За роки Рад. влади каракалпаки здійснили перехід до соціалізму, минувши капіталістичну стадію розвитку. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 за героїзм, виявлений на фронті і в тилу, тисячі каракалпаків нагороджено орденами й медалями, 16 удостоєно звання Героя Рад. Союзу. В післявоєнні роки каракалп. народ консолідувався у соціалістичну націю. К. нагороджено орденами Леніна (1959), Дружби народів (1972), Жовтневої Революції (1974).

І. Косимбетов.

Народне господарство К. спеціалізується гол. чин. на переробці бавовни, риби і продукції тваринництва, виробн. буд. матеріалів. Провідна галузь пром-сті — бавовноочисна. Є олійницькі підприємства по переробці бавовняного насіння. В 1978 виловлено понад 4 тис. т риби; найбільше підприємство рибної пром-сті— Муйнакський рибоконсервний комбінат. Розвинуті м'ясна та маслоробна галузі. Пром-сть буд. матеріалів представлена виробн. залізобетонних конструкцій, вапна, мармуру; є домобудівний комбінат. Підприємства по ремонту автомобілів, суден, с.-г., дорожньої техніки та ін. Основа енерг. г-ва — Тахіаташська ДРЕС. Пром. підприємства розміщені в основному в Нукусі, Тахіаташі, Ходжейлі, Чимбаї, Беруні, Кунграді. В 1979 в К. було 46 колгоспів, у т. ч. 5 риболовецьких, і 99 радгоспів. Посівна площа — 280,4 тис. га, в т. ч. під бавовником — 130,3 тис. га (1978). Вирощують також рис, люцерну, баштанні та овочеві культури; є сади, виноградники. Землеробство поливне; найбільші канали: ім. В. І Леніна, Кизкеткен, Пахтаарна. Гол. галузі тваринництва — м'ясо-мол. скотарство та вівчарство, зокрема каракульське. Поголів'я (тис., 1979): овець і кіз — 634,4, великої рогатої худоби — 308,6, свиней — 8,9. Розвинуті шовківництво, звірівництво (переважно ондатра). Тер. К. проходить з-ця, що сполучає Середню Азію з центр. районами країни. Автомоб. шляхів з твердим покриттям — бл. 1200 км. Судноплавство по Амудар'ї і Аральському м. Розвинуте повітр. сполучення. Газопроводи Бухара — Урал і Середня Азія — Центр.

Б. Ісмаїлов.

Культура. Напередодні Великої Жовтн. соціалістич. революції

Збирання рису в Кунградському районі.
Плантація бавовнику

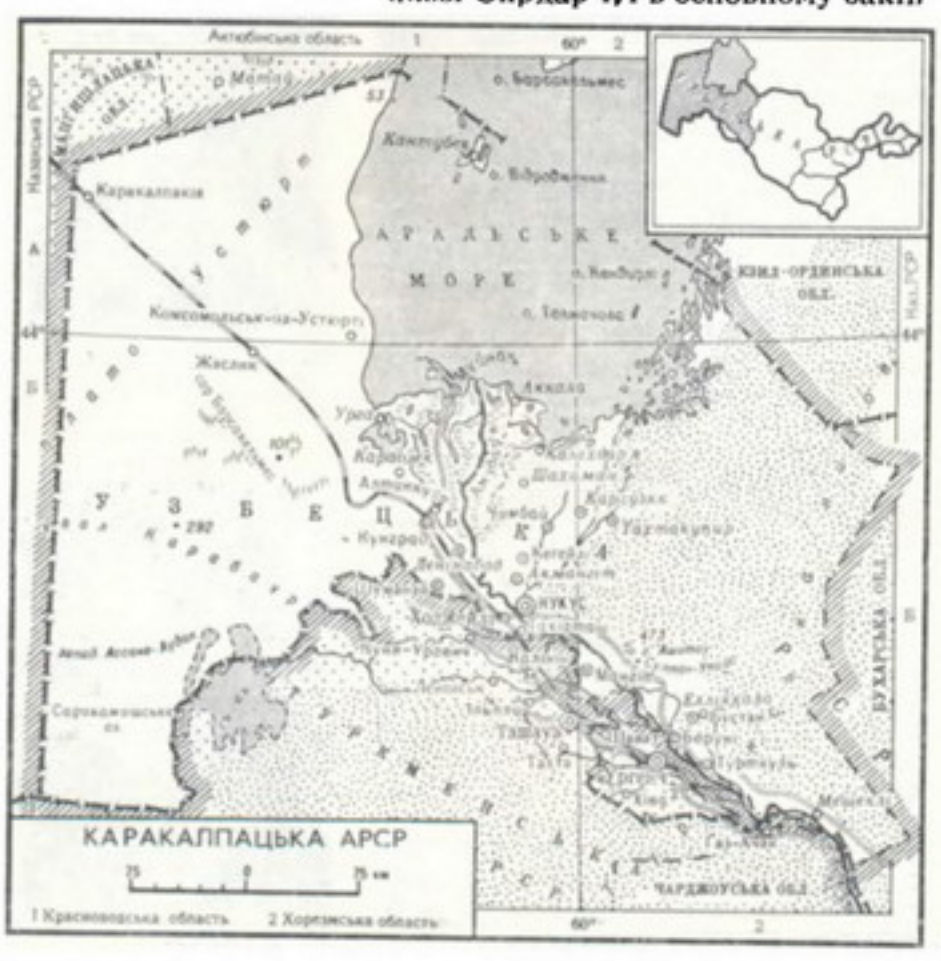

письменних серед каракалпаків налічувалося 0,2%. Не було жодної світської школи з каракалп. мовою викладання. Тепер у Каракалп. АРСР кожний третій житель учиться. В 1978/79 навч. р. у республіці налічувалося 655 загальноосв. шкіл усіх видів (236,5 тис. учнів), 21 серед. спец. навч. заклад (понад 15 тис. учнів), 29 профес.-тех. уч-щ (понад 6 тис. учнів). У *Нукуському університеті* імені Т. Г Шевченка навчалося

На Муйнакському рибоконсервному комбінаті.

понад 5 тис. студентів. У республіці працюють Каракалпацький філіал *Академії наук Узбецької РСР*, н.-д. ін-т історії, мови й л-ри ім. Н. Давкараєва, Комплексний ін-т природничих наук з Ботанічним садом, Чимбайський ін-т землеробства, філіали всесоюзного і узб. н.-д. ін-тів пед. наук, судової експертизи, а також рису, тваринництва та ін. Функціонують 478 масових б-к (фонд— 3,1 млн. одиниць зберігання), 270 клубних закладів, 290 кіноустановок, 2 театри, філармонія. Крім того, в республіці діють 12 народних театрів, республіканський історико-краєзнавчий музей, Музей мистецтв Каракалп. АРСР, Каракалп. філіал кіностудії «Узкінохрсніка». Виходять респ. газети — «Совєт Каракалпакстани» («Радянська Каракалпакія»), «Советская Каракалпакия», «Жас ленінші» («Юний ленінець»), «Жеткіншек» («Зміна»), журн. «Емудер'я» («Амудар'я»), всі — каракалп. мовою. Респ. радіо й телебачення (з 1965) ведуть передачі каракалп., узб., туркм. і рос. мовами по трьох радіо- й телепрограмах (каракалпацькій, ташкентській і центральній). Телецентр — у Нукусі.

Каракалпацька л-ра розвивалася на основі усної нар. творчості. Кращі її зразки — богатирська поема «Коблан», один з найстаріших варіантів епосу «*Алпамиш*» та епічний твір «Кирк-киз» («Сорок дівчат»). Відомий поет 18 ст.— Жієн Жирау. Поети 19 ст. Кунходжа, Ажиніяз, Бердах відображали у своїх творах тяжке життя каракалпаків. Л-ра К. розквітла тільки після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. Зачинателями каракалп. рад. л-ри були А. Мусаєв, С. Мажитов, А. Дабилов, С. Нурумбетов. У кін. 20-х рр. 20 ст. з'явилися твори драматургії й худож. прози (А. Утепов, Н. Давкараєв, А. Бегімов, М. Дарібаєв, У. Айжанов). Сучасна л-ра збагатилася творами Ж. *Аймурзаєва*, К. Султанова, Х. Сеїтова, У. Ходжаніязова, Т. Каїпбергенова. Б. Кайпназарова. І. Юсупова, Т. Жумамуратова. Літературознавство в К. почало розвиватися лише за рад. часу. Активно працюють у цій галузі К. Аїмбетов, І. Сагітов, М. Нурмухамедов, С. Ахметов, Г. Єсемуратов та ін. В К. перекладено твори Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, В. Василевської. В 1954 вийшла зб. творів укр. письменників «Свято дружби». Україні присвятили свої твори Ж. Аймурзаєв, Ж. Ташенов, С. Нурумбетов.

Від 2-ї пол. 18 ст. на тер. К. збереглися залишки численних іригаційних споруд, руїни будинків та садиб (садиба Орунбай-Кала). Нар. житло каракалпаків — юрта і глинобитний будинок або комишева мазанка. Є пам'ятки елліністичного *Хорезма*: Топрак-Кала, Гяур-Кала та ін. За роки Рад. влади виросли нові міста (Нукус, Беруні та ін.) і с-ща.

Найдавніші пам'ятки мист. належать до 4 ст. до н. е. (дрібна пластика й кераміка з розкопок у Кават-Кала). Здавна розвинуті різьблення на дереві з інкрустацією слоновою кісткою, тиснення на шкірі, килимарство, ткацтво, вишивка, ювелірна справа. З 30-х рр. 20 ст. розвивається станкове образотворче мист. (скульптори Дж. Куттимуратов, Д. Туреніязов; живописці Ж. Беканов, Б. Серекєєв; графіки К. Бердимуратов, К. Нажимов та ін.).

Каракалп. нар. пісні в основному діатонічні, в мелодиці використовуються *гліссандо, форшлаги* та ін. прикраси. Муз. інструменти: струнні — дутар (щипковий), кобуз, гиржак (смичкові); духові (дерев'яні) — баламан (типу сопілки), най і сурнай (рід флейти); ударні — деп (бубон), у жінок — шинкобуз. Профес. муз. культура розвинулася після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Серед композиторів — А. Халімов, А. Султанов, Ф. Назаров, Ж. Шамуратов, М. Насімов, Н. Махаматдінов, К. Абдуллаєв та ін. Розвиткові нац. муз. культури сприяли нар. арт. СРСР А. Шамуратова, нар. арт. Узб. РСР Г. Ширазієва, засл. арт. Каракалп. АРСР І. Рафікова та ін. В республіці працюють Філармонія ім. Бердаха (з 1946), оркестр нар. інструментів (з 1968), ансамбль пісні і танцю «Айкулаш», муз.-хореографічне уч-ще в Нукусі (засн. 1960).

Елементи театр. мист. були в обрядах каракалп. народу, у виконавській творчості нар. майстрів (бахсів та жирау). В 1925 з ініціативи педагога З. Касимова при Турткульському пед. технікумі створено першу театр. трупу «Танг нури» («Ранкова зірка»; з 1928 — театр з цією назвою). В 1930 на основі цього колективу в м. Турткулі створено Каракалп. театр драми і комедії (з 1939 — ім. К. С. Станіславського, 1942 переведений в Нукус). В його репертуарі — твори нац. драматургів (Н. Давкараєва, Дж. Аймурзаєва, С. Ходжаніязова), зарубіж. та укр. класики (Мольєра, Шекспіра, Франка), рад. драматургів (К. Симонова). В 1978 в Нукусі відкрито Театр юного глядача. Серед театр. діячів — нар. арт. СРСР А. Шамуратова, нар. арт. Узб. РСР і Каракалп. АРСР Ю. Мамутов, С. Авезова, О. Давлетова та ін.

Ж. Нарімбетов (освіта).

Літ.: История Каракалпакской АССР, т. 1—2. Ташкент, 1974; Каракалпакия. В кн.: Советский Союз. Узбекистан. М., 1967; Каракалпакия в период победы социализма и коммунистического строительства. Ташкент, 1969; Утеев Л. У. Узбекская ССР. Ташкент, 1972; В братской семье народов СССР. Нукус, 1978; Нарымбетов Ж. Каракалпакский роман. Ташкент, 1974; Нурмухамедов М. К. Каракалпакская поэзия. Ташкент, 1977; Аллаиазаров Т. Каракалпакский советский театр. Ташкент, 1966.

КАРАКАЛПА́ЦЬКА МО́ВА — мова *каракалпаків*. Належить до кипчацької групи *тюркських мов*. Розмовляють нею в СРСР понад 290 тис. чол. (1979, перепис). У К. м. розрізняють осн. діалекти: пн.-схід. і пд.-західний. Характерні риси: багатство голосних, *сингармонізм*, наголос силовий; за граматичною будовою належить до *аглютинативних мов*, широко вживаються *післяйменники*. Писемність до 1928 — на араб. графічній основі, з 1928 — на латинській, з 1940 — на базі рос. алфавіту. Про л-ру К. м. див. *Каракалпацька АРСР*, розділ Культура.

Літ.: Баскаков Н. А. Каракалпакский язык, т. 1—2. М., 1951—52.

КАРА́КАС — столиця Венесуели. Розташований в долині Карибських Анд, на вис. 900—1000 м над р. м., за 14 км від узбережжя Карибського м. Бл. 3 млн. ж. (з передмістями, 1978). Засн. 1567. Повстання в К. 1810 стало початком *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26*. Після розпаду д-ви Велика Колумбія

Каракас.
Одна з центральних вулиць міста.

Каракалпацька АРСР. А. Єрембетов. Автопортрет. 1970. Музей мистецтв Каракалпацької АРСР. Нукус.

Каракатиця звичайна (Sepia officinalis).

Чорний каракуль з валькуватим завитком.

(1830) став столицею *Венесуели*. К.— осн. політ., торг., фінанс., пром. і культур. центр країни. Розвинуті маш.-буд. (у т. ч. складання автомобілів), металообр., нафтохім., хім., фарм., гекст., швейна, шкіряно-взут., харчосмакова пром-сть. Підприємства скляної, паперової, гумотех., цем. галузей. Важливий трансп. вузол. Залізницею і шосе К. сполучений з портом Ла-Гуайра та аеропортом міжнар. значення Майкетія. Через К. проходить Панамериканське шосе. У К.— держ. Центр. та 2 приватних ун-ти, Нац. пед. ін-т, Вища мед. школа, 2 академії музики. Венесуельська академія мови, Нац. академія історії, Нац. мед. академія та інші н.-д. установи. Кілька міжнар. товариств (у т. ч. Міжнар. ін-т експериментальної медицини). Нац. б-ка, б-ка Центр. ун-ту. Музеї Болівара, природничих наук, колоніального мистецтва; колекція птахів. Театри. На центр. площі К. Пласа Болівар — собор (осн. буд-во 1664—74, арх. П. де Медіна). Серед споруд 20 ст.— громад. центр «Сімон Болівар» (1938, арх. С. Домінгес; іл. див. до ст. *Містобудування*), університетське містечко (розпочато 1944, арх. К. Р. Вільянуева), хмарочос Едіфісіо полар (1952—54, арх. Х. М. Галіа, М. Вегас Пачеко), Музей красних мист. (60-і рр., арх. О. Німейєр). Нац. пантеон, Капітолій та ін.

КАРАКА́ТИЦЯ, сепія (Sepia) — рід *головоногих молюсків* ряду десятиногих. Тіло видовжено-овальне (довж. до 30 см) сплюснуте, з бічними плавцями. Навколо рота 10 щупалець з присосками, з них 2 (довші за тіло) — ловильні. Раковина внутрішня, недорозвинена. К.— придонні тварини, хижаки. Пошир. переважно в тропіч. і субтропіч. морях; у водах СРСР не зустрічаються. *Секрет* добре розвиненої чорнильної залози К., що служить тварині для захисту, використовується як фарба *сепія*. К.— об'єкт промислу заради м'яса. У викопному стані К. відомі починаючи з міоцену.

Б. М. Мазурмович.

КАРАКЕ́ЄВ Курман Каракейович (н. 7.XI 1913, с. Курменти, тепер Тюпського р-ну Іссик-Кульської обл.) — рад. історик, акад. і президент (з 1960) АН Кирг. РСР, чл.-кор. АН СРСР (з 1968). Член КПРС з 1938. Н. в сел. сім'ї. Закінчив ВПШ при ЦК КПРС (1946) і Академію сусп. наук при ЦК КПРС (1959). Перекладач і редактор перекладів творів класиків марксизму-ленінізму кирг. мовою. Співавтор і редактор «Нарисів історії Комуністичної партії Киргизії» (1966), «Історії Киргизької РСР» (3-є вид., 1967), «Історії комуністичних організацій Середньої Азії» (1967), праці «Перемога Радянської влади в Середній Азії та Казахстані» (1967) та ін. видань. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

КАРАКИТА́Ї, каракідані (чорні китаї, чорні кідані) — частина племен монг. групи *кіданів*, яка після розгрому їхньої імперії 1125 *чжурчженями* пішла на Захід і оволоділа *Туркестаном*. Злилися з кіданями, що оселилися тут раніше. Бл. 1140—1213 існувала *Каракитаїв держава*. В ній переважали феод. відносини з пережитками патріархально-родового ладу. Пізніше К. асимілювалися з сусідніми тюркськими народами.

КАРАКИТА́ЇВ ДЕРЖА́ВА, Каракіданів держава — феод. утворення в Середній і Центр. Азії (бл. 1140—1213). Заснована кіданським воєначальником Елюй Даші, який після розгрому імперії кіданів *чжурчженями* (1125) з групою прихильників утік на З. і оволодів *Туркестаном*. К. д. займала територію від Амудар'і та оз. Балхаш до Куньлуню і нагір'я Бейшаню. К. д. на поч. 13 ст. розгромили *монголи*.

КАРАКО́ЗОВ Дмитро Володимирович [23.X (4.XI) 1840, с. Жмакіно, тепер Пенз. обл.— 3 (15).IX 1866, Петербург] — учасник російського революційного руху. Дворянин. Навчався в Казанському (з 1861) і Моск. (з 1864) ун-тах. Був членом *Ішутінського гуртка*, на поч. 1866 входив до його керівного центру. Навесні 1866 прибув до Петербурга. Розповсюдив тут написану ним прокламацію «Друзям-робітникам», в якій закликав народ до революції. 4 (16). IV 1866 стріляв в Олександра II. К. було страчено.

КАРАКО́Л — колишня (1869—89 і з 1921 по 1939) назва м. *Пржевальська*.

КАРАКОРУ́М (тюрк.— чорні кам'яні гори) — гірська система в Центр. Азії, одна з найвищих у світі. Простягається на тер. Індії та Китаю. Довж. понад 800 км, шир. до 250 км. Пересічна вис. 6000 м. Чотири вершини заввишки понад 8000 м, найвища з них — Чогорі (8611 м, друга за висотою на земній кулі). Складається з паралельних хребтів (Батура-Музтаг, Ракапоші, Хіспар та ін.) з крутими скелястими гребенями, кам. осипищами. Поперечні долини глибокі, ущелиноподібні; поздовжні — ширші. Лежать вони на вис. 2500—3900 м. К. належить до *Альпійської геосинклінальної (складчастої) області*. Складений з гнейсів, кристалічних сланців, глинистих, карбонатних і вулканічних порід. Родовища золота, берилію, молібдену, сірки. Мінеральні джерела. Клімат напівпустельний, різко континентальний. Т-ра повітря влітку в долинах від +18 до+30°, в горах—до +10°, взимку відповідно —8, —10° і до —25°. Опадів 100—500 мм на рік. Вис. снігової лінії 5900 м на пн. і 4700 м на пд. схилах. Пл. зледеніння бл. 18 тис. км². На пн. схилах — пустельні ландшафти, які з висотою змінюються напівпустельно-степовими, гірськими і лучними степами та високогірними пустелями. По долинах рік пд. схилу до вис. 3000—3500 м — ліси з сосни і гімалайського кедра. З тварин живуть яки, антилопи, дикі осли, снігові барси, багато гризунів. Осн. заняття населення — кочове скотарство; посіви ячменю, гороху, люцерни, рису, подекуди — абрикосові сади.

Ю. О. Амброз.

КАРАКОРУ́М (монг. Хара-Хорін) — столиця давньомонгольської держави. Засн. 1220 *Чінгісханом*; проіснував до 16 ст. Руїни К.— у верх. течії р. Орхон. Місто згадується в кит. літописах і записках європ. мандрівників 13 ст. Дж. *Карпіні*, М. *Поло* і В. *Рубрука*. В кін. 19 ст. руїни К. досліджував рос. вчений М. М. Ядринцев. Розкопками, що провадилися 1948—49 рад.-монг. експедицією, відкрито залишки палацу *Угедея*, буддійської кумирні (молильні) кін. 12 — поч. 13 ст. з настінним розписом, залишки торг.-ремісничих кварталів тощо.

Літ.: Киселёв С. В. [та ін.]. Древнемонгольские города. М., 1965.

КАРАКУ́БСЬКЕ РОДОВИЩЕ ФЛЮСОВИХ ВАПНЯКІ́В — біля м. Комсомольського Старобешівського р-ну Донецької обл. УРСР. Промислові запаси флюсових вапняків родовища становлять 426 176 тис. т (1978). Вапняки належать до візейського і турнейського ярусів нижнього карбону (див. *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*). Глиб. залягання від 0 до 50—70 м; середня сумарна потужність — 105 м. Родовище відкрито 1932. Розвідано 6 дільниць, 3 з них експлуатуються. Вапняки високої якості — бл. 95% 1-го сорту. Використовують їх гол. чин. як *флюси* на металург. підприємствах.

К. О. Суходольський.

КАРА́КУЛЬ (від назви оазису Каракуль на р. Зеравшан в Узбецькій РСР), каракульські смушки — кучерявий смушок, знятий з 1—3-денних ягнят *каракульської породи овець*. Волосяний покрив К. відзначається густотою, пружністю, шовковистістю і блиском, утворюючи різні за формою і розмірами завитки. Найціннішими вважаються завитки «вальок» (мал.) і «біб». К. буває чорний (бл. 80%), сірий (12—15%) і кольоровий. Шкурки його виготовляють способом консервування, який полягає в натиранні *міздрі* кухонною сіллю, витримуванні в ній протягом 7—10 діб і висушуванні з подальшими *квашенням* й вичинюванням. Чорний (іноді коричневий) К. ще й фарбують. Розвивається виробн. штучного (з синтетичних *волокон*) К., що зовн. виглядом майже не відрізняється від натурального. З К. виготовляють коміри, головні убори, жакети, манто тощо. СРСР є одним з найбільших постачальників К. на міжнар. ринок. Світове виробн. К. становить бл. 10 млн. шкурок на рік.

КАРА́КУЛЬСЬКА ПОРО́ДА ОВЕ́ЦЬ — найдавніша порода грубововних *жирнохвостих овець*

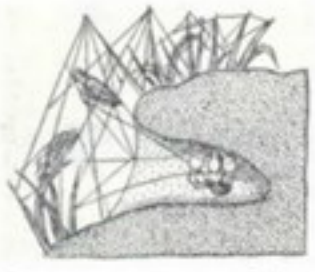

Каракурт: павук і його гніздо з коконами.

Вівця каракульської породи з ягням.

смушково-молочного напряму. Виведена в Середній Азії з *смушково-молочних овець*, завезених, як гадають, з Малої Азії ще у 8 ст. Провідна смушкова порода в СРСР. Вівці пристосовані до умов пустелі, витривалі, мають легкий компактний тулуб, високі, тонкі ноги. Жива маса баранів 60—80 кг, маток 45—50 кг. Настриг вовни 2—3,5 кг з вівці. Вовна груба. Вихід чистої вовни 55—60%. Плодючість 110—115 ягнят на 100 вівцематок. Від маток, які залишилися без ягнят, одержують 20—50 кг молока жирністю 7—8%. Осн. продукцією К. п. о. є смушок-*каракуль*. За мастю в ягнячому віці каракульські вівці бувають чорні (арабі — 90%), сірі (ширазі), руді (комбар), золотисті (сур). К. п. о. розводять у Середній Азії, Казахстані, Молдавії, на Україні (пд. області), в Ірані, Афганістані, Африці та ін.

КАРАКУЛЬЧА́ — шкурки з ягнят-викиднів або з плоду (120—125 днів) забитих на м'ясо вівцематок *каракульської породи овець*. На відміну від голяка, К. має волосяний покрив із зачатками завитків, що утворює характерний муаровий візерунок. Каракульча, як і *каракуль*, буває чорна, сіра і кольорова. Поділяють К. на 3 сорти. К. з чітко виявленим муаровим візерунком цінують на рівні з першим сортом каракулю і вище. З К. виготовляють шапки, коміри тощо. Див. також *Випороток*.

КАРАКУ́МИ — піщана пустеля в Середній Азії, в межах Туркм. РСР. Площа бл. 350 тис. км². Складаються з Заунгузьких К., Центр. К. та Пд.-Сх. К. Рельєф рівнинний, погорбований, з окремими глинистими ділянками — *такирами* і солончаковими улоговинами — шорами. Переважають напівзарослі піски, що подекуди утворюють масиви та пасма заввишки до 60 м. Між Центр. та Заунгузькими К. простягається Унгуз — низка солончакових улоговин. Родовища природного газу, нафти, сірки. Клімат різко континентальний з довгим жарким літом і холодною зимою. Пересічна т-ра січня від —5° на Пн. до +3° на Пд., липня +28, +34°. Опадів до 150 мм на рік. Ріки (*Геджен, Мургаб*) губляться в пісках. У К. розвідано великі запаси підземних вод. Із рослин характерні піщана осока, саксаул, кандим, піщана акація. Тваринний світ представлений гризунами, є змії (кобра, ефа), ящірки (агама, варан), черепахи, фаланги, скорпіони, а також джейран, вовк, степовий кіт та ін. Населення зосереджене вздовж річкових оазисів та в передгір'ях *Копетдагу*. В пд. частині К. споруджено зрошувальний *Каракумський канал* імені В. І. Леніна. Через пустелю прокладено газопровід Середня Азія — Центр. Тваринництво, посіви бавовнику.

О. П. Лавров.

КАРАКУ́МСЬКИЙ КАНА́Л імені В. І. Леніна — канал на Пд. Туркм. РСР. Бере початок від р. Амудар'ї поблизу кордону з Афганістаном. Будівництво розпочато 1954. Збудовано три черги. 1-а черга К. к. (Амудар'я — Мургаб, 397 км) стала до ладу 1959. Її траса проходить через Керкинський оазис, по улоговинах Келіфського Узбою, перетинає піски Каракумів. 2-у чергу (Мургаб — Теджен, 138 км) введено в дію 1962. 3-ю чергу (Теджен — Геок-Тепе, 258 км) споруджено 1966, вона проходить вздовж передгір'я Копетдагу. З 1971 ведеться будівництво 4-ї черги каналу (Геок-Тепе — Казанджик) завдовжки 265 км. Заг. довж. К. к. становитиме 1400 км. На трасі каналу — гол. споруда пропускною спроможністю 380 м³/с з судноплавним шлюзом, водосховища (Копетдагське і Хауз-Ханське) та ін. гідротех. споруди. Канал призначений для зрошування та обводнення прилеглих земель, водопостачання населених пунктів (у т. ч. Ашхабада) і пром. підприємств. Площа зрошуваних водами каналу земель — понад 500 тис. га. Рибальство. Судноплавний на протязі 456 км.

А. Батиров.

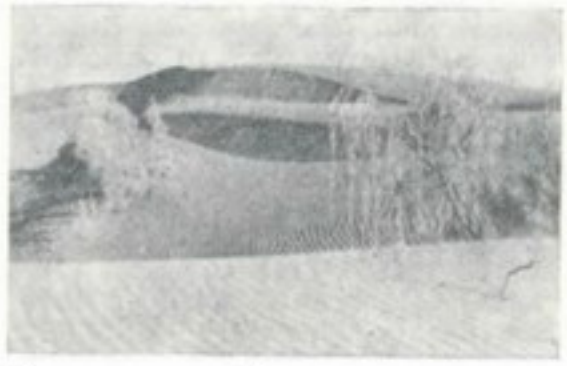

У центральних Каракумах.

КАРАКУ́РТ (Lathrodectes tredecimguttatus) — отруйний павук. Довж. тіла самки 1,5—2 см, самець менший; забарвлення чорне, у самця і молоді на черевці червоні плями з білими облямівками. Поширений в Пд. Європі, Азії і Пн. Африці; в СРСР — в Серед. Азії, на Пд. України. Самки будують гнізда з павутиння в норах у землі. Яйця відкладають в червні у кокони завбільшки з лісовий горіх; молодь вилуплюється восени, зимує в коконах. Живляться К. гол. чин. комахами. На людину і хребетних тварин К. не нападають, але кусають, коли їх потривожать. Отрута К. викликає гострий біль, розлад серцево-судинної і видільної систем, задишку, корчі, у тяжких випадках може настати смерть. Лікування: введення протикаракуртової сироватки, впорскування знеболюючих, серцевих та ін. засобів. Для запобігання отруєнь худоби на пасовищах, де є К., рекомендується спочатку проганяти отари овець (вони витоптують К. і найменш чутливі до їхніх укусів), а потім вже випускати верблюдів, коней, велику рогату худобу.

КАРАМАНЛІ́С (Καραμανλής) Константінос (н. 23.II 1907, м. Проті) — держ. діяч Греції. Юрист. У 1935—36 і з 1946 — член парламенту від Нар. партії (монархісти). В 1946—55 обіймав ряд міністерських посад. У 1951 перейшов до партії пром.-фінанс. буржуазії Грецький збір, на основі якої 1956 створив праву партію Нац. радикальний союз (ЕРЕ). У 1955—63 — прем'єр-міністр Греції. Після поразки ЕРЕ на виборах 1963 пішов у відставку, емігрував до Франції. Лідер партії «Нова демократія» (засн. 1974 на базі ЕРЕ). З липня 1974 — прем'єр-міністр, з травня 1980— президент Греції.

КАРАМЗІ́Н Микола Михайлович [1 (12).XII 1766, с. Михайлівка, тепер Бузулукського р-ну Оренб. обл.— 22.V (3.VI) 1826, Петербург] — російський письменник, публіцист, історик. Основоположник сентименталізму в рос. л-рі. Літ. діяльність почав 1783. Повість «Бідна Ліза» (1792) — про нещасливе кохання бідної сел. дівчини і дворянина. Автор «Листів російського мандрівника» (1791—92), повістей «Євгеній і Юлія» (1789), «Наталія, боярська дочка» (1792), «Марфа Посадниця» (1803) та ін. Значну роль К. відіграв у розвитку літ. мови, яку він наблизив до розмовної, в історії рос. журналістики. У 1791—92 видавав «Московский журнал»; 1794—95 — альманах «Аглая», 1802 — заснував журн. «Вестник Европы». К.— автор «Історії держави Російської» (т. 1—12, 1816—29) — з давніх часів до 1611 включно. Він ототожнював історію самодержавства і дворянства з історією Рос. д-ви, захищав *норманську теорію* походження *Київської Русі*. Одночасно К. повністю ігнорував роль нар. мас, засуджував антифеод. нар. рухи, виправдовував великодерж. політику царизму щодо України. Проти реакційної концепції К. виступали декабристи, В. Г. Бєлінський, М. Г. Чернишевський та ін. представники прогресивного табору.

М. М. Карамзін.

Карандаш.

Г. К. Караветян.

КАРАНГА́ТСЬКЕ МО́РЕ — морський басейн, що існував у кінці плейстоцену (див. *Плейстоценова епоха і плейстоценовий відділ*) на місці сучасного Чорного м. Наз-

Г. С. Караславов.

М. К. Каратаєв.

В. А. Каратигін.

Й. І. Карась. Дівчата. 1960.

ву запропонував А. Д. *Архангельський* (1932). У складі фауни К. м. були солонуватоводні середземноморські види молюсків (Tapes calverti, Cardium tuberculatum, Cerithium vulgatum тощо). Солоність води в К. м. була вища ніж у Чорному морі.

КАРАНДА́Ш [справж. прізв., ім'я та по батькові — Румянцев Михайло Миколайович; н. 27.XI (10.XII) 1901, Петербург] — російський рад. артист цирку, клоун, нар. арт. СРСР (з 1969), Герой Соціалістичної Праці (1979). В 1930 закінчив технікум циркового мист. Спочатку виступав як клоун у масці Ч. *Чапліна*. В 1934—35 в Ленінгр. цирку створив новий образ, узявши псевдонім франц. художника-карикатуриста Каран д'Аша. З 1946 очолює клоунські групи. Знімався в кіно («Карандаш на льоду» та ін.). Не раз виступав у Києві та ін. містах України. Портрет с. 23.

КАРАНДЄ́ЄВ Костянтин Борисович [5 (18).VII 1907, с. Напольне, тепер Сараєвського р-ну Рязан. обл.— 21.IX 1969, Львів] — рад. вчений у галузі електровимірювальної техніки, чл.-кор. АН СРСР (з 1958), чл.-кор. АН УРСР (з 1957), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1954). Закінчив (1930) Ленінгр. політех. ін-т, працював у н.-д. ін-тах і вузах Ленінграда й Москви. З 1944 — професор Львів. політех. ін-ту, водночас (з 1952) працював в Ін-ті машинознавства й автоматики (тепер Фізико-мех. ін-т) АН УРСР; 1958—67 — директор Ін-ту автоматики й електрометрії Сибірського відділення АН СРСР. Осн. праці з питань електр. вимірювань, розрахунку вимірювальних схем з напівпровідниковими випрямлячами, побудови мостових кіл змінного струму для вимірювання комплексних опорів. Нагороджений орденом Леніна, медалями.

КАРАНТИ́Н (італ. quarantèna, від quaranta giorni— сорок днів)— сукупність заходів, спрямованих на запобігання поширенню *інфекційних хвороб* з епідемічного вогнища і ліквідацію самого вогнища. Вперше К. було запроваджено в Італії у 14 ст.

Сучасні карантинні заходи поділяються на медико-санітарні (медико-санітар. огляд пасажирів, які прибувають в СРСР з-за кордону, лікарський огляд, ізоляція хворих та осіб, які перебували в контакті з ними, тощо) та адміністративно-санітарні (заборона в'їзду й виїзду з певних місцевостей, тимчасове закриття кордонів тощо). Сучас. карантинні заходи регулюються міжнар. конвенцією Всесвітньої організації охорони здоров'я (1957), а в СРСР діють «Правила по санітарії, охороні території СРСР від занесення й поширення карантинних та інших інфекційних захворювань» (1967). До карантинних захворювань належать *чума, холера, віспа, малярія, сибірка, ящур, сказ* та деякі ін. інфекційні хвороби.

К. р о с л и н — комплекс держ. заходів, спрямованих на захист країни від завезення небезпечних шкідників, злісних бур'янів та збудників хвороб рослин, а в разі завезення — на їх локалізацію і ліквідацію. В СРСР карантинна служба організована 1931 і здійснюється Держ. карантинною інспекцією М-ва с. г. СРСР. К. т в а р и н — система заходів, спрямованих на ліквідацію і запобігання поширенню інфекційних хвороб *свійських тварин*. Див. також *Ветеринарно-санітарний нагляд*.

КАРАНТИ́ННІ БУР'ЯНИ́ — особливо шкідливі для с. г. рослини. В УРСР обмежено поширені такі К. б.: *амброзія* полинолиста (у Дніпропетровській, Донецькій, Закарпатській, Запорізькій, Київській, Кіровоградській, Кримській, Ворошиловградській, Миколаївській, Одеській, Харківській, Черкаській і Чернівецькій обл.); *степовий гірчак* (гірчак звичайний рожевий) — у Дніпропетровській, Запорізькій, Кримській, Ворошиловградській, Миколаївській, Одеській, Херсонській; *паслін* дзьобатий (паслін колючий) — у Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Кіровоградській, Кримській, Ворошиловградській, Миколаївській, Одеській, Херсонській; *ценхрус* якірцевий — у Херсонській; *повитиці* — в усіх областях. В СРСР, крім зазначених, пошир. амброзія, трироздільна, амброзія багаторічна, соняшник бур'яновий однорічний, паслін каролінський. Для боротьби з обмежено поширеними К. б., крім загальноприйнятих заходів (див. *Бур'яни*), здійснюють спеціальні. Виявляють К. б., обслідуючи всі земельні угіддя колгоспів, радгоспів та ін. г-в; знищують К. б. до їх цвітіння, застосовуючи агротехнічні, механічні, хімічні заходи; відводять для насінницьких г-в землі, чисті від К. б. Насінний матеріал, очищений від К. б., передають на аналіз до Державної насінної інспекції для встановлення його кондиційності. Див. також *Захист рослин*. *Т. Є. Грушецька*.

КАРАПЕТЯ́Н Гурген Карпович (н. 2.III 1921, Кисловодськ) — рад. диригент, засл. арт. РРФСР (з 1958), нар. арт. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1956. У 1952 закінчив Єреванську консерваторію. Працював у симф. оркестрах Єревана, Куйбишева, Воронежа, Орджонікідзе. З 1967 — худож. керівник і гол. диригент симф. оркестру Дніпроп. філармонії. За його диригуванням вперше прозвучало багато творів укр. рад. композиторів. Портрет с. 23.

Т. Ф. Кордіані.

КАРАПУ́ЗИКОВІ (Histeridae) — родина *жуків*. Тіло (довж. 0,5—15 мм) коротке, широке; вусики 10—11-членикові, булавовидні, крила добре розвинені, надкрила короткі, чорного, бурого або металічно-блискучого кольору, часто з червоними або жовтими плямами; передні ноги копальні. Личинки видовжені, на кінці черевця з двома двочлениковими придатками. Пошир. в усіх частинах світу; відомо бл. 3500 видів, що живуть гол. чин. в тропіч. областях; в СРСР — бл. 260 видів, з них в УРСР — бл. 90. К. ведуть прихований спосіб життя; зустрічаються під корою дерев, в екскрементах, на падлі, в норах і гніздах тварин тощо. Живляться переважно комахами, деякі К. знищують комах-шкідників (напр., короїдів) і окремих паразитів (бліх, кліщів). Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Жуки*.

І. К. Загайкевич.

КАРАСЛА́ВОВ Георгій Славов (12.I 1904, с. Дебир, тепер у складі м. Первомая Пловдивського округу — 26.I 1980, Софія) — болгарський письменник і громадський діяч, академік Болг. АН (1961), Герой Соціалістич. Праці (1964), Герой Нар. Республіки Болгарії (1974). Член Болгарської компартії з 1924 (з 1958 — член ЦК БКП). У повістях «Сількор» (1933), «Танго» (1948), романах «Дурман» (1938), «Невістка» (1942) відобразив соціальні процеси на селі, змалював образ борця-комуніста. В романі-епопеї «Прості люди» (т. 1—6, 1952—75) відтворено боротьбу і шлях компартії від 1-ї світової війни до перемоги соціалістичної революції в Болгарії. П'єси («Габерови», 1955; «Голос народний», 1963; «Мати для всіх», 1973), літ.-критичні й біографічні нариси про болг. письменників, книги для дітей і юнацтва.

Тв.: У к р. п е р е к л.— Невістка.— Перевал молоді. К., 1955; Відгомін Жовтня. К., 1959; Камінь — у болото. К., 1960; Ленко. К., 1961; Орлиний камінь. К., 1966; Прості люди, ч. 1—5. К., 1967—80; Р о с. п е р е к л.— Танго.— Фома неверный. — Отцовский грех. М., 1964; Чистые сердца. М., 1966; Избранное. М., 1969; Дни тревог и надежд. М., 1976; Решающий час. М., 1979; Имя твоё прекрасное. М., 1980.

Літ. Андреев В. Д. Георгий Караславов. Л., 1972. *О. Д. Кетков.*

КАРАСУБАЗА́Р — колишня (до 1944) назва м. *Білогірська* Кримської обл. УРСР.

КАРАСУ́КСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура кінця *бронзового віку* (кін. 2-го — поч. 1-го тис. до н. е.), пам'ятки якої поширені гол. чин. у горах Пд. Сибіру, Казахстані, у верхів'ях Обі. Назва походить від могильників на р. Карасук. Серед пам'яток К. к.— залишки поселень і могильники з похованнями у кам'яних скринях. Заняттями носіїв К. к. були скотарство, добування мідної руди, бронзоливарне виробн., виготовлення посуду; вони знали землеробство, мали зв'язки з населенням Пн. Китаю, Монголії, Забайкалля, Прибайкалля, Зх. Сибіру, Серед. Азії.

Літ.: Новгородова Э. А. Центральная Азия и карасукская проблема. М., 1970.

КАРА́СЬ Йосип Ілліч (н. 5.X 1918, м. Хорол, тепер Полтав. обл.) — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1944. В 1938—48 (з перервами) навчався в Харків. худож. ін-ті в О. *Кокеля* і С. *Прохорова*. Твори: «Сінокіс» (1950), «У лісі прифронтовому» (1958), «Рідні лани» (1960—61), «Дівчата на фронті» (1964—65), «Рідні стяги» (1967—68), «Останні гектари» (1972), «1943 рік» (1975), «Українська пшениця» (1977) та ін. Викладав у Харків. художньому ін-ті (1948—57); з 1969 — в Харків. художньо-промисловому ін-ті. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

КАРА́СЬ (Carassius) — рід риб родини *коропових*. У роді 2 види: К. золотий, або круглий, і К. срібний, або видовжений. К. з о л о т и й (C. carassius; мал.) має велику

жовто-золотисту луску, довж. тіла до 45 см. маса до 3 кг. Дуже невибагливий, може жити у заболочених водоймах. Живиться безхребетними і водян. рослинами. Статевої зрілості досягає на 3—4-му році життя. Нерест у травні — липні, відкладає до 300 тис. ікринок. Поширений у Європі, Азії (Сибір до р. Лени). К. с р і б н и й (C. auratus gibelio) має сріблясту луску, маса понад 1 кг. Поширений у Європі та Азії. Від срібного

К. в Китаї вивели *золоту рибку* та ін різновидності. К.— об'єкт промислу і розведення у ставках.

КАРАСЬО́В Михайло Михайлович [н. 21.IX (4.X) 1911, Київ] — укр. рад. режисер і педагог, засл. діяч мист. (з 1973). Учасник Великої Вітчизн. війни. Після закінчення 1937 Київ. ін-ту театр. мист. працював режисером Київ. рос. драм. театру ім. Лесі Українки і викладачем Київ. ін-ту театр. мист., професор (з 1976). Автор праць з проблем акторського та режисер. мистецтва. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. *Тв.:* К. С. Станіславський і сценічна мова. К., 1963; Мистецтво художнього читання. К., 1965; Ораторське мистецтво В. І. Леніна. К., 1970; Глядач у театрі. К., 1979.

КАРА́Т (італ. carato, з араб. кірат, від грец. *κεράτιον* — стручок ріжкового дерева, насіння якого було мірою ваги)—міра, що її застосовують у ювелірній справі для визначення маси *дорогоцінного каміння*. Метричний К. дорівнює 200 мг.

КАРАТА́ЄВ Мухамеджан Кожаспайович (н. 27.XII 1910, аул Телікуль, тепер Кзил-Ординської обл. Каз. РСР) — казахський рад. літературний критик, письменник, академік АН Каз. РСР (з 1975), засл. діяч науки Каз. РСР (1974). Член КПРС з 1957. Головний редактор Казахської Радянської Енциклопедії (1968—80). Літ. діяльність почав 1933. Осн. праці: «Народжена Жовтнем» (1958), «До вершин майстерності» (1960), «Становлення соціалістичного реалізму в казахській прозі» (1965), «Від домбри до книги» (1969), «Література та естетика» (1970) та ін. Робітничому класові присвячений роман «Гудок у степу» (1960, у співавт.). Писав про творчість Абая Кунанбаєва, С. Сейфуліна, І. Джансугурова, М. Ауезова, Джамбула Джабаєва та ін. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. *Б. І. Іскаков.*

КАРАТА́Ї — етнографічна група народу *мордви*, що живе в деяких селах Камсько-Устьїнського р-ну Татарської АРСР. Мова — татарська, тюркської групи. За походженням К.— частина мордви, асимільована у 18 ст. татарами. В культурі і побуті К. переплітаються татарські, мордовські і рос. етногр. елементи.

КАРАТА́У — гірський хребет у межах Каз. РСР, пн.-зх. продовження *Тянь-Шаню*. Довж. 420 км, вис. до 2176 м (г. Бессаз). Складається із сланців, пісковиків, вапняків, доломітів. Поширений *карст*. Родовища фосфоритів, поліметалевих руд. Рослинність степова.

КАРАТА́У - ДЖАМБУ́ЛЬСЬКИЙ ТЕРИТОРІА́ЛЬНО - ВИРОБНИ́ЧИЙ КО́МПЛЕКС. Розташований на Пд. Каз. РСР, у межах Джамб. обл. Формується на базі використання одного з найбільших у країні родовищ фосфоритів. Створюється комплекс підприємств хім. пром-сті (мінеральні добрива тощо), електроенергетики, харч., вовняної та ін. галузей промисловості. Див. *Територіально-виробничі комплекси*.

КАРАТИ́ГІН Василь Андрійович [26.II (10.III) 1802, Петербург — 13 (25). III 1853, там же] — рос. актор. Належав до відомої родини рос. акторів: батько К.— Андрій Васильович (1774—1832), мати — Олександра Дмитрівна (1777—1859), брат — Петро Андрійович (1805 — 79) і дружина — Олександра Михайлівна (1802 — 80). Сценічну діяльність почав 1820 в петербурзькому Великому театрі; з 1832 — провідний актор-трагік Александринського театру (Петербург). Ролі: Гамлет, Отелло (однойменні трагедії Шекспіра), Карл Моор («Розбійники» Шіллера). Перший виконавець ролей: Велізарія («Велізарій» Шенка), Дон Гуана, Барона («Камінний гість», «Скупий лицар» Пушкіна), Чацького («Лихо з розуму» Грибоєдова), Арбеніна («Маскарад» Лермонтова).

КАРАУ́ЛЬНА СЛУ́ЖБА — вид військової служби, призначеної для охорони і оборони військових і держ. об'єктів, а також осіб, яких тримають на гауптвахті та в дисциплінарних частинах. К. с. здійснюється в збройних силах усіх д-в. Порядок несення К. с. регламентується військ. статутами. В Рад. Збройних Силах організацію та несення К. с. визначає Статут гарнізонної та караульної служб. Для несення К. с. у військ. частинах призначають внутрішні, а в гарнізоні — гарнізонні караули.

КАРАХАНІ́ДИ, Ілек-хани — мусульманська тюркська династія, що очолювала 927—1212 ранньофеод. державу у Середній Азії (Сх. Туркестан, Семиріччя і Пд. Притяньшання). К. вели завойовницьку політику, що призвело до падіння *Саманідів держави*. На поч. 12 ст. частину тер. д-ви К. завоювали *сельджуки*, в 30 — на поч. 40-х рр.— *каракитаї*; решту її території приєднав *Хорезм*.

КАРАЧА́ЄВО - БАЛКА́РСЬКА МО́ВА — мова *карачаївців* і *балкарців*. Належить до кипчацької групи *тюркських мов*. Говорить нею бл. 128 тис. чол. карачаївців і бл. 64 тис. чол. балкарців (1979, перепис). Осн. риси: *сингармонізм*, граматична будова аглютинативна; крім десятиричної системи числівників, є залишки двадцятиричної. Писемність з 1924 на основі латинського, з 1936 — рос. алфавіту. Про л-ру К.-б.м. див. *Кабардино-Балкарська АРСР. Карачаєво-Черкеська автономна область*, розділ Культура.

КАРАЧА́ЄВО-ЧЕРКЕ́СЬКА АВТОНО́МНА О́БЛАСТЬ, Карачаєво-Черкесія — в складі Ставр. кр. РРФСР. Утворена 12.I 1922. Площа 14,3 тис. км². Нас. 369 тис. чол. (1979, перепис). В області — 8 районів, 4 міста, 9 селищ міськ. типу. Центр — м. *Черкеськ*.

Природа. К.-Ч. розташована на пн. схилі *Великого Кавказу*. Гори займають понад 60% її території.

Вони складаються з Сичових гір, хребтів Пасовищного (Крейдяного), Скелястого, Бокового (з найвищою вершиною К.-Ч.— г. *Ельбрус*, 5642 м). На Пд. межа області проходить вздовж Головного (Вододільного) хребта. Передгір'я і рівнини займають невеликі площі в пн. частині області. Корисні копалини: мідно-колчеданові руди, кольорові метали, вугілля, будівельні матеріали та ін. Джерела мінеральних вод. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня від 0 до —4,2°, липня — від +10 до +21°. Опадів 500—1000 мм на рік. Снігова лінія проходить на вис. 3700—3800 м. Річки: *Кубань* з притоками Великим Зеленчуком і Малим Зеленчуком, Теберда, Уруп та ін.; у пн.-сх. частині бере початок р. *Кума*. На Пн. переважають чорноземи і сірі лісові грунти, у горах — гірсько-лучні та гірсько-лісові. Рослинність — від степової до високогірної луч-

Карачаєво - Черкеська автономна область. Тебердинський заповідник. Черкеськ. Площа В. І. Леніна.

Карачаєво-Черкеська автономна область. Діючий пояс із срібла з зерню й каменями. 70—80-і рр. 19 ст.
Срібна руконть шаблі з чорненим і гравіруваним візерунком. 19 ст.

ної. Бл. 50% тер. області зайнято широколистяними (дуб, бук, граб) та хвойними (ялина, сосна) лісами. На тер. К.-Ч.— Тебердинський заповідник.

Населення. В К.-Ч. живуть карачаївці, черкеси, росіяни, абазини, ногайці, українці, осетини та ін. Пересічна густота населення — понад 26 чол. на 1 км² (1979). 43% населення живе в містах (1979).

Історія. Тер. К.-Ч. заселялася з глибокої давнини. До 10 ст. завершилося формування адигсько-черкеської, в 13—14 ст.— карачаївської народностей. У 14—16 ст. на тер. К.-Ч. переселилися абазини, в 17 ст.— ногайці. В результаті переговорів горців з рос. урядом 1552, 1555, 1557 було укладено політ. союз з Росією. В 1-й пол. 19 ст. тер. К.-Ч. було приєднано до Росії. Перший с.-д. гурток організовано в станиці Баталпашинській у період революції 1905—07. Тоді ж у ряді аулів відбулися сел. виступи. Рад. владу встановлено в лютому 1918. З осені 1918 до березня 1920 К.-Ч. перебувала в руках білогвардійців. 12.I 1922 створено К.-Ч. а. о., 1926 вона поділилася на Карачаївську а. о. і Черкеський нац. округ (1928 перетворений на авт. область). За роки Рад. влади ліквідовано екон. і культур. відсталість краю, створено пром-сть, колективізовано с. г. За героїзм, виявлений під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, бл. 15 тис. уродженців К.-Ч. нагороджено орденами і медалями, 14 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу. Окупація областей нім.-фашист. загарбниками тривала з серпня 1942 до січня 1943. В кін. 1943 — на поч. 1944 Карачаївську а. о. було ліквідовано. 9.I 1957 створено об'єднану К.-Ч. а. о. Карачаєво-Черкесію нагороджено орденами Леніна (1957), Дружби народів (1972).

Народне господарство. За роки Рад. влади К.-Ч. перетворилася на індустріально-агр. область. Електроенергетика її базується на використанні гідроресурсів р. Кубані. Гол. галузі пром-сті — хім., нафтохім., легка, харчова. Розвиваються маш.-буд. і металообробна, у т. ч. електротехнічна, а також будівельних матеріалів, вуг., гірничорудна, деревообр. галузі. На пром. продукцію припадає понад 70% усієї валової продукції. В області виробляють холодильні машини і авторефрижератори, металорізний інструмент, збірний залізобетон, лакофарбову продукцію, гумові тех. вироби, низьковольтну апаратуру, меблі, килими, взуття; добувають вугілля, свинець, цинк, мідь. Пром. підприємства розташовані в осн. у Черкеську і Карачаєвську, серед ін. великих підприємств — Урупський гірничозбагачувальний комбінат, Еркен-Шахарський цукр. з-д. С. г. переважно тваринницького напряму. Розводять (тис., 1978): велику рогату худобу — 260, свиней — 28, овець і кіз — 737. Заг. посівна площа 1978 становила 191 тис. га. Гол. культури — кукурудза, соняшник, цукр. буряки, картопля. Розвинуті садівництво і овочівництво. Гірська зона К.-Ч.— важливий район курортів (Теберда), туризму й альпінізму (Домбай, Архиз). Осн. вид транспорту — автомоб., довж. автошляхів з твердим покриттям — 1922 км, по тер. К.-Ч. проходить Воєнно-Сухумська дорога. Залізнична вітка Невинномиськ — Усть-Джегута. Розвинутий повітряний транспорт.

Карачаєво-Черкеська автономна область.
Отара овець в Домбайській долині.
Еркен-Шахарський цукровий завод.

Культура. До Великої Жовтн. соціалістич. революції на тер. нинішньої К.-Ч. налічувалося 47 шкіл. Вищих навч. закладів не було. Лише в роки Рад. влади створено писемність карачаєво-балкарською, кабардино-черкеською, абазинською й ногайською мовами. В 1978/79 навч. р. в області діяло 204 заг.-осв. школи, 6 серед. спец. навч. закладів, 9 профес.-тех. уч-щ, два вузи — Карачаєво-Черкеський пед. ін-т у Карачаєвську і філіал Ставроп. політех. ін-ту в Черкеську. В області працюють н.-д. ін-т історії, мови, л-ри й економіки, с.-г. дослідна станція, Спец. астрофіз. обсерваторія АН СРСР, де встановлено найбільший у світі телескоп РАТАН-600, Тебердинський заповідник. Функціонує 170 масових б-к, 210 клубних закладів, 215 кіноустановок, обл. музей у Черкеську з філіалом — пам'ятником захисникам перевалів Кавказу в селищі Орджонікідзе, обл. драм. театр з трьома нац. трупами — рос., черкеською і карачаївською, естрадний ансамбль «Ельбрус», 8 нар. ансамблів пісні й танцю. В області виходить 5 обл. газет: «Ленинское знамя», «Ленінни байраги» («Ленінський прапор», карачаєво-балкар. мовою), «Ленін нур» («Ленінський промінь», кабардино-черкес. мовою), «Комунізм алашара» («Світло комунізму», абазинською мовою) і «Ленін йоли» («Ленінський шлях», ногайською мовою). Обл. радіомовлення (з 1939) й телебачення (з 1964). Радіопередачі ведуться карачаєво-балкар., кабардино-черкес., абазин., ногайською і рос. мовами. Ретрансляція телепередач з Москви і Ставрополя. Література корінних народів К.-Ч. (карачаївців, черкесів, абазинів і ногайців) сформувалася після Великої Жовтневої соціалістичної революції. У 20-х рр. 20 ст. виступили карачаївські поети І. Каракетов, А. Уртенов, Д. Байкулов; абазин. письменник Т. Табулов, ногайський — Х. Булатуков. В 30-х рр. видано романи черкес. письменників Х. Абукова, М. Дишекова, повісті І. Амірокова; карачаївських — Х. Аппаєва, вірші і поеми А. Боташевої, Д. Байкулова, М. Урусова; п'єси ногайця Х. Булатукова. Боротьбі рад. народу проти нім.-фашист. загарбників присвячені твори ногайця Ф. Абдулжалілова, черкеса Х. *Гашокова,* карачаїв. поетеси Х. Байрамукової. У повоєнний час вийшли в світ твори карачаївців О. *Хубієва,* Д. Кубанова, А. Суюнчева, Н. Хубієва, М. Батчаєва; черкесів А. Охтова, С. Хатуова, Х. Хапсирокова, М. Ахметова, А. Ханфенова; абазинців Х. Жирова, П. Цекова, К. Джегутанова, Б. Тхайцухова, М. Чикатуєва, Д. Лагучева; ногайців Ф. Абдулжалілова, С. Капаєва.

На території К.-Ч. а. о. від 1—13 ст. збереглися наземні гробниці, численні городища з залишками кам. оборонних мурів, житл. будівлі, невеликі християнські церкви візантійського типу з залишками фресок (храм на горі Шоана, Сентінський храм поблизу с. Нижня Теберда, обидва — 10—11 ст.). Від 17—18 ст. збереглися гол. чин. оборонні споруди (башта на городищі Адіюх, 60-і рр. 18 ст.). Нар. житло: карачаївців — *зруб* з масивним двосхилим земляним дахом; черкесів — плетений будинок, обмазаний глиною, з комишевим або солом'яним дахом. За рад. часу виросли міста (Черкеськ, Карачаєвськ, курорт Теберда та ін.), збудовано багато житл., громад. та культурно-побутових споруд.

Найдавніші пам'ятки мист. К.-Ч.— прикраси з бронзи й художня кераміка з курганів 3—2 тис. до н. е., вироби з металу й кераміки 2—5 ст. до н. е. Тепер у К.-Ч. з'явилися живопис (І. Г. Аков, М. Х. Чомаєв) і графіка (Я. Г. Крицький). В нар. мистецтві поширені різьблення на дереві, плетіння циновок, вишивання, ювелірна справа.

Літ.: Очерки истории Карачаево-Черкессии, т. 1—2. Ставрополь — Черкесск, 1967—72.

Р. А. Джанибекова (історія), *Р. А. Бураєв* (природа, господарство), *З. І. Істомінська* (культура), *М. Д. Хубієв* (література).

КАРАЧАЇВЦІ (самоназва — карачайли) — народ, який живе в *Карачаєво-Черкеській автономній області*. Близькі до *балкарців*. Чисельність — 131 тис. чол. (1979, перепис). Мова — карачаєво-балкарська. Віруючі К.— мусульмани-суніти. Карачаївська народність сформувалась у 13—14 ст. в результаті змішання місц. гірських племен з *аланами, булгарами, кипчаками*. Осн. заняттям до Великої Жовтн. соціалістич. революції було відгінне скотарство, допоміжним — землеробство. В ході соціалістичного буд-ва розвинулось колгоспне с.г.; частина населення працює в пром-сті. Створено писемність, зросла нац. інтелігенція, розвинулась нац. культура.

КАРАЧІ — найбільше місто Пакистану. Розташоване на Пд. країни. Адм. ц. пров. Сінд. 5,2 млн. ж. (1978). Виник на поч. 18 ст. В 1843 його захопили англ. колонізатори і зробили адм. центром пров. Сінд. В 1947—59 К.—

столиця Пакистану. У місті та передмістях зосереджено бл. 50% пром-сті країни. Найрозвинутіші бавовняна, харч. (цукр., тютюнова), шкір., паперова, цем. галузі. Виробн. скла, фарм. засобів. Підприємства металообр. та маш.-буд., електротех., нафтопереробної пром-сті. Поблизу К. за допомогою СРСР споруджується металург. з-д. В районі К.— перша в країні АЕС. Порт у дельті *Інду*, за 100 км від впадіння його в Аравійське

м., залізнич. вузол, аеропорт міжнар. значення. Через К. проходить більша частина зовн.-торг. обороту країни. У К. знаходяться правління осн. банків, страхових і торг. компаній. Ун-т, ін. навч. заклади, н.-д. установи в галузі медицини, с. г., метеорології, історії, археології, атомної енергетики тощо. Б-ка ун-ту. Нац. музей Пакистану. В центрі К.— будівлі 19—20 ст.: будинок Верховного суду (поч. 20 ст.), готель «Інтерконтиненталь» (1962), Державний банк (1961).

КА́РАЯН (Karajan) Герберт фон (н. 5.IV 1908, Зальцбург) — австр. диригент. Муз. освіту здобув у «Моцартеумі» в Зальцбургу та Віденській муз. академії. З 1927 працював в оперних театрах Ульма, Ахена, Берліна; керував Берлін. держ. капелою. З 1947 — диригент (з 1949 — директор) Т-ва друзів музики у Відні. З 1955 очолює Берлінський філармонічний оркестр (Зх. Берлін), одночасно — муз. керівник Віденської держ. опери (1956—64) та Зальцбурзьких фестивалів (1957—60). Відвідав СРСР 1962, 1964, 1969.

Л. З. Мазепа.

КАРБАЗО́Л, дибензопірол, $C_{12}H_9N$ — *гетероциклічна сполука*; безбарвні кристали, $t_{пл}$ 245—247° С; нерозчинні у воді, розчиняються в спирті, ефірі, бензолі, ацетоні. К. добувають з антраценового масла й кам.-вуг. смоли, а також синтетично з амінодифенілу, фенантрену тощо. Застосовують у виробн. *барвників*, лікар. речовин та *інсектицидів*.

КАРБАМІ́Д — органічна речовина, кінцевий продукт білкового обміну, амід карбамінової кислоти. Те саме, що й *сечовина*. Див. також *Сечовина синтетична*.

КАРБАМІ́ДНІ ПЛА́СТИКИ — пластичні маси, виготовлені на основі карбамідних смол; те саме, що й *амінопласти*.

КА́РБИШЕВ Дмитро Михайлович [14 (26).X 1880, Омськ — 18.II 1945, концтабір Маутгаузен] — рад. військовий діяч, генерал-лейтенант інженерних військ (1940), Герой Рад. Союзу (1946), професор (1938), доктор воєнних наук (1941). Член Комуністичної партії з 1940. Н. в сім'ї військ. чиновника. В 1911 закінчив Миколаївську інженерну академію. Учасник рос.-япон. та 1-ї світової воєн, підполковник. В Рад. Армії з 1918. В 1921—23 — на відповідальних інженерних посадах в штабі збройних сил України і Криму, Укр. військ. округу. З 1923 викладав у військ. академіях. У 1941 на фронті (Зх. Білорусія) був тяжко контужений і потрапив у нім.-фашист. полон. Проводив антифашист. агітацію серед полонених. Переконавшись у непідкупності К., гітлерівці по-звірячому закатували його (на морозі його обливали водою, поки він не замерз). К.— автор праць з питань військ.-інженерної справи і воєнної історії. Нагороджений орденом Леніна, орденом Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки та медаллю. К. встановлено пам'ятники в Маутгаузені, Омську, Києві, Талліні.

Літ.: Решин Е. Г. Генерал Карбышев. М., 1973.

КАРБІ́ДИ — сполуки *вуглецю* з електропозитивними хім. елементами. К. поділяють на солеподібні, ковалентні та металоподібні. До солеподібних належать К. лужних, лужноземельних металів та алюмінію. Вони відзначаються високою хім. активністю, легко розкладаються водою. До ковалентних належать К. берилію, магнію, бору та кремнію. К. бору й кремнію мають високу твердість, властивості *напівпровідників*, хім. стійкі. Металоподібні — К. перехідних металів (напр., титану, цирконію, вольфраму, танталу). Їм властива характерна для металів *електропровідність*, висока т-ра плавлення й твердість, хім. стійкість. К. застосовують для виготовлення *каталізаторів, вогнетривких матеріалів, абразивних матеріалів* тощо.

Т. Я. Косолапова.

КАРБОАНГІДРА́ЗА, вугільна ангідраза — фермент, що каталізує зворотну реакцію утворення і розпаду вугільної кислоти: $CO_2 + H_2O \rightleftarrows HCO_3^- + H^+$; належить до *ліаз*. За хім. будовою — *металопротеїд* з двома атомами цинку. Мол. м. 30 000. Ізоелектрична точка знаходиться при pH 5,3. Міститься в клітинах тканин та еритроцитах людини, хребетних тварин і деяких безхребетних. К. еритроцитів сприяє звільненню організму від вуглекислого газу, який утворюється в процесі тканинного *дихання*. К. знайдено також у хлорофілоносних частинах рослин, проте її значення для рослин не з'ясовано.

КАРБО́ВАНЕЦЬ — грошова одиниця в дореволюційній Росії та в СРСР. Уперше згадується в 13 ст. До серед. 15 ст. в обігу були К. у формі зливків срібла вагою бл. 204 г. Поступово К. втрачав своє вагове значення (1654 вага його дорівнювала 28 г, а з 1764 — до 18 г). Для покриття воєнних витрат царський уряд з 1769 почав випускати в обіг паперові К.— асигнації. Спочатку вони підлягали обмінові на срібло, але незабаром обмін було припинено. Надмірний випуск нерозмінних на срібло асигнацій призвів до знецінення їх. Після проведення грош. реформи 1839—43 осн. грош. одиницею став срібний К., а 1897, з переходом до золотого монометалізму,— золотий К. На поч. 1-ї світової війни 1914—18 розмін *банківських білетів* на золото було припинено і в обіг почали випускати лише *гроші паперові*. До жовтня 1917 внаслідок надмірного знецінення купівельна спроможність К. дорівнювала 6—7 довоєнним копійкам. Перший рад. К. випущено 1919 у вигляді держ. кредитного білета. В 1921 в РРФСР карбували перші срібні К. В 1922 в обіг були випущені паперові червінці, прирівняні до 10 К. золотом, 1923 — золотий червінець (8,6 г), 1924 — *казначейські білети* в 1,3 і 5 К. і срібні К. (18 г чистого срібла). В 1939 курс К. було встановлено на базі долара США (1 дол.— 0,888671 г чистого золота = 5 крб. 30 коп.). Після Великої Вітчизн. війни проведено грош. реформу 1947, яка створила умови для дальшого зміцнення грош. системи й стабілізації К. В зв'язку з знеціненням амер. долара і підвищенням купівельної спроможності рад. К. з 1.III 1950 золотий вміст К. встановлено 0,222 168 г чистого золота. Це означало переведення курсу К. з доларової на більш стійку, золоту базу і підвищення курсу К. (з 5,3 крб. за 1 долар до 4 крб.). Відповідно було змінено курс К. щодо валют ін. д-в. У 1961, з підвищенням в СРСР у 10 раз *масштабу цін*, золотий вміст К. було визначено в 0,987412 г чистого золота. Див. також *Міжнародні розрахунки, Перевідний карбованець*).

В. М. Федоренко.

КАРБОКСИЛА́ЗИ — група ферментів, що каталізують реакцію *карбоксилювання*. *Коферментом* К. є *біотин* (вітамін Н) та іони Mg. К. дуже поширені в рослинних і тваринних організмах. У тварин при нестачі біотину процеси карбоксилювання уповільнені.

КАРБОКСИЛЮВА́ННЯ — безпосереднє введення карбоксильної групи — COOH до молекул органічних сполук дією CO_2. Якщо через розчин магнійорганіч. сполуки пропускати CO_2, то після *гідролізу* утворюється відповідна *карбонова кислота*: $R — MgX + CO_2 \rightarrow R — COOMgX \rightarrow R — COOH$. На К. грунтуються найважливіші способи добування к-т ацетиленового ряду, ароматичних оксикислот. К. відіграє велику роль у деяких ферментативних процесах (див. *Обмін речовин*).

КАРБОКСИ́ЛЬНА ГРУ́ПА, карбоксил — група — $C(=O)OH$, характерна для *карбонових кислот*.

КАРБОЛІ́Т — один із видів синтетичних *феноло-формальдегідних смол*, що його одержують *поліконденсацією* фенолу (крезолів) з формальдегідом. Вітчизняний К. виробляють з 1914.

КАРБО́ЛОВА КИСЛОТА́ — найпростіший представник класу фенолів; те саме, що й *фенол*.

Д. М. Карбишев.

Карбування. А. В. Німенко. Фрагмент триптиха «Сини Вітчизни». Мідь. 1964

Карбунський скарб. Посудина, в якій було знайдено скарб.

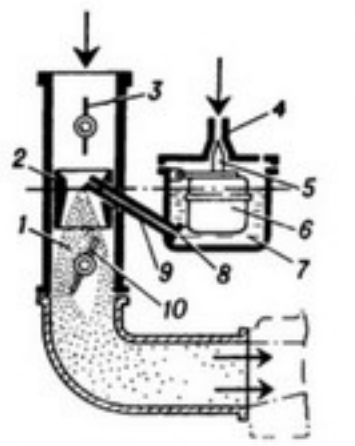

Поплавковий **карбюратор:** *1* — змішувальна камера; *2* — дифузор, що змінює швидкість руху повітря; *3* — повітряна заслінка; *4* — паливний трубопровід; *5* — запірна голка; *6* — поплавок; *7* — поплавкова камера; *8* — жиклер, що регулює кількість палива; *9* — розпилювач палива; *10* — дросельна заслінка

КАРБО́Н [від лат. carbo (carbonis) — вугілля] — п'ятий період палеозойської ери. Див. *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система.*

КАРБОНА́РІЇ (італ. carbonari, букв.— вуглярі) — члени таємних політ. товариств у Європі в 1-й пол. 19 ст. Перші орг-ції К. засн. на поч. 19 ст. у Пд. Італії. Після 1815 рух К. поширився в усіх італ. л-вах, особливо в *Сіцілії обох королівстві*. К. боролися проти іноз. (французького і австр.)панування, феод.-абсолютистських режимів, поновлених *Віденським конгресом 1814—15*, за возз'єднання Італії і встановлення конституц. монархії. Рух, що охопив ліберальне дворянство, нижче духівництво, селян, ремісників, очолили буржуазія, інтелігенція, офіцерство. За структурою організація К. нагадувала масонські ложі (див. *Масонство*). Радикальне крило К. висувало респ. вимоги. В Італії К. очолили бурж. революцію 1820—21, брали участь у революції 1831, увійшли до «*Молодої Італії*». На Пд. діяли до кін. 40-х рр. У Франції, Швейцарії, на Балканах орг-ції К. діяли в 20—30-х рр. 19 ст. Франц. К. 1820—30 боролися за вигнання *Бурбонів*. 5.XI 1833 польс. бурж. демократи засн. орг-цію К. у Галичині (мала філію у Львові). В 1835 львівська орг-ція влилась у «*Співдружність польського народу*».

КАРБОНА́ТИ — солі *вугільної кислоти*. Відомі середні К. (напр., Na_2CO_3, K_2CO_3) та кислі К., або *гідрокарбонати* (напр., $NaHCO_3$, $KHCO_3$). У воді розчинні середні солі лужних металів, амонію й талію і майже всі гідрокарбонати. Деякі природні К. (*кальцит, доломіт, магнезит*) дуже поширені. Багато К. є цінними металевими рудами. Використовують К. у будівництві, хім. пром-сті, оптиці тощо. Із синтетичних К. найширше застосовують *соду*.

КАРБОНІЗА́ЦІЯ [від лат. carbo (carbonis) — вугілля] — насичення будь-якого розчину *вуглекислим газом*. До К. вдаються у будівництві (щоб прискорити зміцнення буд. матеріалів, у складі яких є *вапно*), у пивоварстві (для поліпшення смаку пива, сприяння піноутворенню), солодовому виробн. тощо.

КАРБОНІ́ЛИ МЕТА́ЛІВ — сполуки металів з оксидом вуглецю. Утворення цих сполук характерне для нікелю — $Ni(CO)_4$, кобальту — $Co_2(CO)_8$, заліза — $Fe(CO)_5$, $Fe_2(CO)_9$, $Fe_3(CO)_{12}$, хрому, молібдену, вольфраму — $E(CO)_6$, платинових металів — $Ru(CO)_5$, $Ru_3(CO)_{12}$, $Os(CO)_5$ тощо. К. м. бувають одноядерні і багатоядерні (залежно від кількості атомів металу в молекулі). Більшість К. м.— кристалічні речовини, добре розчиняються в органічних розчинниках, леткі, надзвичайно токсичні. Використовують як *каталізатори*, для одержання *чистих металів* тощо.

Літ.: Белозерский Н. А. Карбонилы металлов. М., 1958; Некрасов Б. В. Основы общей химии, т. 3. М., 1970.

В. В. Скопенко.

КАРБОНІ́ЛЬНА ГРУ́ПА, карбоніл — група $>C=O$, характерна для *альдегідів* і *кетонів*; у кетонах атом вуглецю зв'язаний з двома органічними радикалами, в альдегідах — з органічним радикалом і з атомом водню.

КАРБО́НОВІ КИСЛО́ТИ — клас органічних сполук, що містять карбоксильну групу $-C\langle{}^{O}_{OH}$. Залежно від характеру зв'язаного з ними радикала розрізняють аліфатичні (насичені й ненасичені), аліциклічні, ароматичні та гетероциклічні К. к. За кількістю карбоксильних груп К. к. бувають одно-, дво- і поліосновні. Перші члени *гомологічного ряду* одноосновних кислот: мурашина H — COOH, оцтова CH_3 — COOH, пропіонова C_2H_5—COOH, масляна C_3H_7 — COOH; вищі *жирні кислоти*: пальмітинова $C_{15}H_{31}$—COOH, стеаринова $C_{17}H_{35}$—COOH; двоосновні к-ти: щавлева HOOC—COOH, малонова HOOC—CH_2—COOH, янтарна HOOC—$(CH_2)_2$—COOH, адипінова HOOC—$(CH_2)_4$—COOH; ненасичені й ароматичні К. к.: малеїнова і фумарова HOOC—CH = CH—COOH, бензойна C_6H_5—COOH, фталева $C_6H_4(COOH)_2$. Поряд з групою — COOH в молекулі К. к. можуть бути атоми галогенів та різні функціональні групи (напр.,— OH, —CO—, —NH_2): амінооцтова к-та (гліцин) H_2N—CH_2—COOH, яблучна к-та HOOC—CH(OH)—CH_2—COOH. Одноосновні К. к.— слабкі к-ти. При введенні в молекулу к-ти електроноакцепторних (таких, що відтягують електрони) атомів або груп у сусідстві з групою — COOH, в т. ч. другої групи — COOH, її кислотні властивості зростають. При взаємодії з основами К. к. утворюють солі, з спиртами — складні *ефіри* (реакція *етерифікації*): R — COOH + + R′OH ⇆ R — COO — R′ + + H_2O. Заміщенням групи — OH на —NH_2 одержують *аміди кислот* R — $CONH_2$, на хлор — хлорангідриди R — COCl, на залишок к-ти — CO — R — ангідриди — R—CO—O—CO—R. К. к. добувають: виділенням з природних продуктів; зброджуванням цукристих речовин; *омиленням* складних ефірів, нітрилів та ін. функціональних похідних К. к.; окисленням первинних спиртів і альдегідів; *карбоксилюванням* металоорганічних сполук. К. к. поширені в природі як у вільному стані, так і в складі похідних. Вони відіграють важливу роль у процесах життєдіяльності. Широко застосовуються у пром-сті, медицині, побуті, входять до складу харч. продуктів. Поліфункціональні К. к. використовують як реагенти в аналітичній хімії.

Літ.: Маньковская Н. К. Синтетические жирные кислоты. М., 1965.

М. Ю. Корнілов.

КАРБОРА́НИ — хімічні сполуки, що містять у своєму складі атоми вуглецю, водню і бору. Проявляють властивості ароматичних сполук. Найбільш вивченим с карборан-10, $C_2B_{10}H_{12}$, молекула якого має структуру *ікосаедра* й існує у вигляді трьох ізомерів: *мета-*, *орто-*, *пара*-карборанів-10, які відрізняються розташуванням атомів вуглецю. К. застосовують у виробн. деяких термостійких полімерних матеріалів, фармацевтичних препаратів тощо.

КАРБОРУ́НД, SiC — сполука кремнію з вуглецем; те саме, що й *кремнію карбід*.

КАРБОЦИКЛІ́ЧНІ СПОЛУ́КИ (від лат. carbo — вугілля і грец. κύκλος — коло, цикл) — органічні сполуки, що містять у молекулах цикли з атомів вуглецю; те саме, що й *ізоциклічні сполуки*.

КАРБУВА́ННЯ — один із видів обробки металу. 1) Одержання рельєфних зображень на листовому металі; виконується ударами молотком по спеціальному інструменту (чекану). Один із давніх видів художньої обробки металу. 2) Одержання рельєфних зображень на поверхні медалей та монет (звідси назва карбованець) за допомогою сталевих штемпелів — пуансонів. 3) Обробка поверхні литих художніх виробів, напр. скульптур. 4) Технологічна операція під час виробництва або ремонту металевих виробів для утворення чистої поверхні й одержання точних розмірів, а також для усунення тріщин або зазорів між деталями.

КАРБУЛИ́ЦЬКИЙ Володимир Іванович (15.II 1884, с. Горішні Шерівці, тепер Заставнівського р-ну Чернів. обл.— 16.IX 1908, с. Верхні Станівці, тепер Кіцманського р-ну Чернівецької обл.) — український письменник і перекладач. Закінчив Чернівецький ун-т (1908). З літ. творами виступив на поч. 20 ст. Автор ліричних віршів та оповідань на морально-психологічні теми. Перекладав і популяризував твори Л. Толстого, І. Тургенєва, М. Салтикова-Щедріна, А. Чехова. Видав у своєму перекладі окремою книжкою кілька оповідань М. Горького («Три оповідання», 1907).

Ф. П. Погребенник.

КАРБУ́НКУЛ (лат. carbunculus, букв.— вуглик), вуглевик — поширене гнійно-некротичне *запалення* шкіри і підшкірної клітковини, що розвивається навколо кількох волосяних сумок та сальних залоз. Спричинюється *стафілококами, стрептококами,* рідше ін. *гноєтворними бактеріями*. До виникнення К. можуть спричинитися пошкодження і забруднення шкіри, видавлювання *фурункулів*. Виникненню К. сприяють виснаження, цукровий діабет, авітамінози тощо. Найчастіше К. розташовуються на задній поверхні шиї, на спині та обличчі. Для К. характерні наявність щільної синьо-багрової припухлості й кількох гнійних «голівок», нерідко — заг. гарячкова реакція, іноді блювання, непритомність. Профілактика: гігієнічне утримання шкіри й одягу. Лікування: спокій, обколювання К. новокаїном з антибіотиками, фізіотерапія, переливання крові, висококалорійна дієта; іноді — хірургічне.

КАРБУ́НСЬКИЙ СКАРБ— скарб раннього етапу *трипільської культури*. Знайдений 1961 на місці трипільського поселення біля с. Карбуни, тепер Новоаненського р-ну Молд. РСР. У глиняній посу-

дині, прикритій зверху ін. посудиною, містилися мідні сокири, браслети, намисто, антропоморфні фігурки, амулет із зуба людини, кістяна жіноча статуетка тощо. Ритуальне призначення деяких предметів дає змогу припустити, що володарем скарбу був племінний вождь або жрець.

Літ.: Сергеев Г. П. Раннетрипольский клад у с. Карбуна. «Советская археология», 1963, № 1.

КАРБЮРА́ТОР (франц. carburateur) — пристрій, де з легкого рідкого палива і повітря утворюється горюча суміш, що надходить у циліндри *двигуна внутрішнього згоряння* з зовнішнім сумішоутворенням. В К. (мал.) розрізняють повітр. тракт, по якому рухається засмоктуване двигуном повітря, і паливну систему, по якій паливо потрапляє у повітр. потік, змішується з ним і по впускному трубопроводу переміщується в циліндри двигуна. Кількість горючої суміші, що надходить з К. у циліндри, регулюють через дросельну заслінку *акселератором*, її склад (відповідно до режиму дії двигуна) — *економайзером* та ін. пристроями. К. поділяють на всмоктувальні (поплавкові й безпоплавкові — мембранні), впорскувальні та комбіновані. Їх застосовують у двигунах мотоциклів, човнів, в *автомобільних двигунах* та ін.

КАРГА́ЛЬСЬКИЙ Сергій Іванович (справж. прізв.— Слинько; липень 1889, Одеса — 1938) — укр. рад. актор і режисер. Закінчив Одес. театрально-драм. школу Мочалової. В театрі — з 1912. З 1919 — в *Першому театрі Української Радянської Республіки* ім. Шевченка (Київ). В 1922—25 — в театрі «*Березіль*». У 1925—28 — організатор і директор Першої укр. опери в Харкові, 1928—34 — режисер Харків. укр. опери і Другої укр. пересувної опери (Вінниця). В 1935—37 — гол. режисер Київ. музкомедії. Ролі: полковник конфедератів («Гайдамаки» за Шевченком), Голохвостий («За двома зайцями» В. Василька і В Ярошенка за Старицьким), Банко («Макбет» Шекспіра), Фігаро («Весілля Фігаро» Бомарше), Ласі Греніч («Джіммі Хіггінс» Л. Курбаса за Сінклером) та ін. Вистави: «Купало» Вахнянина, «Русалка» Даргомижського, «Пікова дама» Чайковського, «Продавець птахів» Целлера. *В. В. Гаккебуш.*

КА́РГЕР Михайло Костянтинович [17 (30).V 1903, Казань — 26.VIII 1976, Ленінград] — рад. археолог і мистецтвознавець, доктор історичних наук (з 1950). Член КПРС з 1941. У 1923 закінчив Петрогр. ун-т. З 1929 — наук. співробітник ін-ту археології АН СРСР, 1964—72 — зав. його Ленінгр. відділенням. Досліджував питання історії давньорус. культури та мистецтва, слов'яно-рус. археології, зокрема археології давньорус. міст (Київ, Новгород, Переяслав-Хмельницький, Галич, Володимир-Волинський та ін.). Нагороджений орденом Леніна. Держ. премія СРСР, 1952.

Тв.: Древний Киев, т. 1—2. М.—Л., 1958—61; Новгород Великий. Л.—М., 1966.

КАРГІ́Н Валентин Олексійович [10 (23).I 1907, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 21.X 1969, Москва] — радянський хімік, акад. АН СРСР (з 1953). Герой Соціалістичної Праці (1966). Закінчив Моск. ун-т (1930). Один із засновників рад. наук. школи фізико-хімії полімерів. Осн. праці присвячені механізму утворення *колоїдних систем* і, особливо, фізико-хімії *високомолекулярних сполук*. К. показав, що розчини полімерів — термодинамічно оборотні системи. Досліджував закономірності фізико-мех. властивостей полімерних матеріалів. Це привело до знаходження ним ефективних способів структурно-хім. й фіз. модифікацій пластмас, каучуків і хім. волокон. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1962. Держ. премія СРСР. 1943, 1947, 1950, 1969.

КАРДА́ННА ПЕРЕДА́ЧА — пристрій, яким передають обертання від ведучого вала до веденого при розміщенні валів паралельно або під кутом один до одного. К. п. (мал.) складається з карданного вала і закріплених на його кінцях двох *карданних механізмів*. Застосовується гол. чин. в автомобілях, тракторах та ін. трансп. машинах, де передає крутний момент від *коробки передач* або роздавальної коробки до *головної передачі* ведучого моста. Названа за ім'ям Дж. *Кардано*.

КАРДА́ННИЙ МЕХАНІ́ЗМ — механізм, що забезпечує обертання двох валів, розміщених під змінним кутом. Розрізняють К. м. (мал.) жорсткі (вали обертаються внаслідок рухомого з'єднання ланок) і пружні (обертання валів зумовлюється пружними властивостями спец. елементів); синхронні (вали обертаються з постійною швидкістю) і асинхронні (обертання з нерівномірною швидкістю).

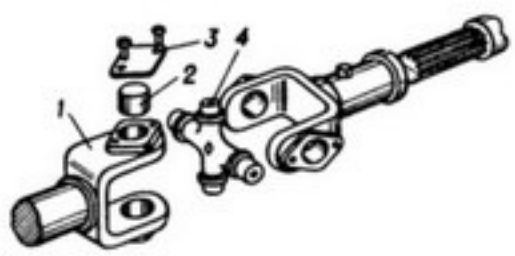

Жорсткий карданний механізм: *1* — вилка; *2* — підпора для хрестовини; *3* — кришка; *4* — хрестовина.

Є також К. м. з осьовим переміщенням валів. К. м. застосовують у *карданних передачах* трансп. машин, у *верстатах*, приладах тощо.

КАРДА́НО (Cardano) Джероламо [(Ієронімус), 24.IX 1501 або 1506, Павія — 21.IX 1576, Рим] — італ. філософ, лікар, математик. Займався переважно розробкою космологічних питань. У *натурфілософії* К. водночас з матеріалістичними тенденціями (першоосновою всього існуючого вважав матерію) були наявні елементи містики *неоплатонізму*. Праці К. зіграли велику роль у розвитку алгебри. З ім'ям К. пов'язана формула розв'язку *кубічного рівняння*. Він одним з перших в Європі допускав, що від'ємні числа можуть бути коренями рівняння, і вперше розв'язав задачу, що вимагала запровадження уявних чисел. У механіці К. вивчав питання передавання рухів, теорію важелів (див. *Карданна передача, Карданний механізм*).

КАРДА́Ш Василь Данилович (н. 10.VI 1912, Клечковське, провінція Саскачеван, Канада) — діяч укр. прогресивних організацій і робітничого руху в Канаді. Член Компартії Канади (КПК) з 1932. Член ЦК КПК 1943—59. В 1936—37 у складі *інтернаціональних бригад* брав участь у нац.-революц. війні ісп. народу 1936—39. У 1941 — 58 — депутат провінціальн. парламенту Манітоби. Багато років був головою Нар. кооперативу в м. Вінніпезі. Не раз відвідував СРСР, зокрема 1954 в складі делегації *Товариства об'єднаних українських канадців* під час відзначення 300-річчя возз'єднання України з Росією. *В. Л. Чорний.*

КА́РДЕНАС — місто на Пн. Куби, у провінції Матансас. Порт на узбережжі Атлантичного ок. 55 тис. ж. (1970). Судноверф, підприємства харч. пром-сті (зокрема, виробн. цукру). Риболовна база. Вивіз цукру та хенекену (волокно з листя агави).

КА́РДЕНАС-І-ДЕЛЬ-РІ́О (Cárdenas y del Rio) Ласаро (21.V 1895, шт. Мічоакан — 19.X 1970, Мехіко) — держ. і політ. діяч Мексіки, генерал (1928). З 1913 брав участь у *Мексіканській революції 1910—17*. В 1934—40 — президент Мексіки. Виступав проти засилля англ. і амер. капіталу; 1937—38 уряд К. націоналізував частину залізниць та підприємств нафт. компаній, проводив агр. реформу. В 1943—45 — міністр нац. оборони. З 1949 — активний учасник *Руху прихильників миру*, з 1969 — почесний президент *Всесвітньої Ради Миру*. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1955.

В. О. Каргін.

Л. Карденас-і-дель-Ріо.

КАРДИНА́Л (від лат. cardinalis— головний) — найвищий (після *папи римського*) ранг в католицькій церк. ієрархії. К.—найближчі радники й помічники папи в управлінні церквою, зокрема центр. органами *Ватікану*. Становлять колегію К. Призначаються папою римським. З числа К. на *конклаві* обирається папа римський.

КАРДІО́ЇДА (від грец. καρδία — серце та εἶδος — вигляд) — плоска крива, описана довільною точкою *M кола* радіуса *r*, що котиться без ковзання по другому нерухомому колу такого ж радіуса (мал.). К. є епіциклоїдою (див. *Гіпоциклоїди та епіциклоїди*) і одним з *Паскаля завитків*. Рівняння К. в полярних *координатах*: $\rho = 2r(1 + \cos\varphi)$, в прямокутних: $(x^2 + y^2 - 2rx)^2 = 4r^2(x^2 + y^2)$. Довжина К. дорівнює 16 *r*, а обмежена нею площа — $6\pi r^2$.

В. Є. Михайленко.

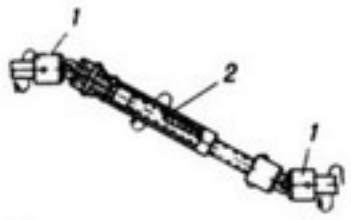

Карданна передача: *1* — карданний механізм; *2* — карданний вал.

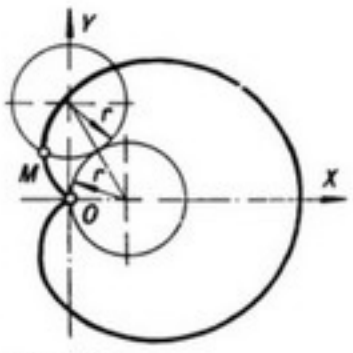

Кардіоїда.

КАРДІОЛО́ГІЇ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО - ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т імені М. Д. Стражеска — установа М-ва охорони здоров'я УРСР. Засн. у Києві 1936. У складі ін-ту(1980)—10 відділів з 4 лабораторіями і консультативною поліклінікою. Ін-т є головним в УРСР з проблем кардіології та *Республіканським кардіологічним центром*.

Дж. Кардуччі.

В різні роки існування тут були розроблені й дістали своє обгрунтування тромбогенна теорія походження інфаркту міокарда, інфекційно-алергічна теорія ревматизму, знайдено нові шляхи щодо з'ясування механізмів декомпенсації кровообігу та створено класифікацію цього стану тощо. Сучасна наукова тематика ін-ту підпорядкована вивченню проблем кардіології, зокрема патогенних механізмів атеросклерозу, хронічної ішемічної хвороби серця, інфаркту міокарда та реабілітації після його ускладненого перебігу, виявленню гемодинамічних варіантів гіпертонічної хвороби; розробляються нові методи профілактики і лікування цих хвороб, а також проводяться експериментальні дослідження в галузі кардіології. З ін-том пов'язана діяльність М. Д. *Стражеска,* В. Х. *Василенка,* О. І. *Смирнової-Замкової,* І. М. *Іщенка,* Д. Ф. *Чеботарьова,* А. Л. *Міхньова,* Ф. Я. *Примака,* Д. Н. Яновського, О. Л. Пхакадзе та ін.

М. К. Фуркало.

КАРДІОЛО́ГІЯ (від грец. καρδία — серце і λόγος — вчення) — галузь медицини, що вивчає анатомо-фізіологічні особливості та захворювання серцево-судинної системи, причини цих захворювань, розробляє заходи їх профілактики і методи лікування. Розвиток К. і виділення її в самостійну мед. дисципліну відноситься до 19—20 ст. Зародження К. пов'язане з працями Арістотеля, Гіппократа, Діоскоріда, Галена та Ібн-Сіни. Інтенсивне нагромадження знань з питань К. починається з 1628, після відкриття англ. вченим У. Гарвеєм *кровообігу*. В 1761 австр. лікар Л. Ауенбруггер відкрив новий метод дослідження внутр. органів — *перкусію*. Перші описи клінічних проявів грудної жаби, ревматизму, вад серця було зроблено в 17—19 ст. В 1768 англ. лікар У. Геберден описав клінічний перебіг грудної жаби. У працях франц. лікаря Ж. Буйо (1835) та рос.— Г. І. Сокольського (1836) висловлено думку про взаємозв'язок між ревматизмом і ураженням серця. Великий вплив на розвиток клінічної К. кін. 19 — поч. 20 ст. мали праці франц. лікарів А. Юшара, Н. Вакезі, англ.— Дж. Макензі, П. Дюроз'є, Т. Люїса, Дж. У. Пікерінга, амер.— У. Ослера, присвячені вивченню хвороб серця і судин. Удосконалення діагностики серцево-судинних захворювань пов'язане з винайденням франц. лікарем Р. Лаеннеком 1816 *стетоскопа* і запровадженням в практику з 1819 методу *аускультації*. Франц. лікар П. Потен (1889) запропонував манометр для вимірювання артеріального *кров'яного тиску*; з 1896 з цією метою почали застосовувати сфігмометр італ. вченого С. Ріва-Роччі. М. С. Коротков (1905) запропонував звуковий метод визначення артеріального тиску. Основи сучас. уявлення про анатомо-фізіол. особливості серцевого м'яза та його провідникової системи заклали чес. фізіолог Я. Пуркинє (1839), нім. лікар В. Гіс (1893), нім. і япон. патологи Л. Ашофф і С. Тавара (1906), англ. вчені А. Кіс і М. Флек (1907). У 1903 голл. дослідник В. Ейнтховен уперше зареєстрував *біоелектричні потенціали* серця і записав їх у вигляді електрокардіограми. В 2-й пол. 19 ст. фізіологія досягла великих успіхів. Нім. фізіолог К. Людвіг і рос.— П. В. Овсянников відкрили судиноруховий центр у довгастому мозку; нім.— Е. Вебер та рос.— І. Ф. Ціон і І. П. Павлов з'ясували характер впливу центральної нервової системи на серце та судини. В цей же період було вивчено зв'язок між тиском крові в судинах, швидкістю кровотоку і фазами діяльності серця (вітчизн. патофізіолог А. Б. Фохт, нім. фізіолог К. Людвіг і англ.— Е. Старлінг). Основоположником вітчизн. К. як клінічної дисципліни є С. П. Боткін. Широко відомий його опис рефлекторної грудної жаби (*стенокардії*). Він установив діагностичне значення діастолічного (див. *Діастола*) і протодіастолічного шумів при стенозі (звуженні) лівого венозного отвору та аортальній недостатності. Рос. лікар Д. Д. Плетньов (1907) показав, що осн. причиною грудної жаби є спазм вінцевих судин серця. В 1912 вітчизн. вчені М. М. Анічков і С. С. Халатов висунули холестеринову теорію атеросклерозу. Розвиткові електрокардіографії сприяли дослідження рос. вчених О. П. Самойлова (1908), С. С. Стеріопуло, В. П. Зеленіна (1910), пізніше — Д. М. Гортеля, П. Є. Лукомського та ін. Визначна роль у формуванні функціонального напряму в К. належить рад. вченим О. О. Остроумову, І. П. Павлову, Г. Ф. Лангу, М. П. Кончаловському, М. Д. Стражеску, О. Л. Мясникову. Широке визнання здобула неврогенна концепція *гіпертонічної хвороби*, висунута Г. Ф. Лангом і розвинута О. Л. Мясниковим. Класифікація хвороб серцево-судинної системи Г. Ф. Ланга (1935), а також вчення про дистрофії міокарда й досі не втратили свого значення. На Україні традиції вітчизняної К. розвивав В. П. Образцов (розробив методику безпосередньої перкусії та аускультації серця, вивчив механізм ритму т. з. галопу серця). В. П. Образцов, М. Д. Стражеско і Ф. Г. Яновський є основоположниками київ. терапевтичної школи. В. П. Образцов і М. Д. Стражеско вперше (1909) діагностували за життя інфаркт міокарда і дали класичний опис його клініки. М. Д. Стражеско і В. Х. Василенко (1935) вивчили патогенез та розробили класифікацію серцево-судинної недостатності. Становлення рад. кардіохірургії пов'язане з іменами О. П. Герцена, І. І. Грекова, Ю. Ю. Джанелідзе, С. С. Брюхоненка та ін. Великий внесок у розробку й здійснення численних операцій при вадах серця, коронарній хворобі, *аневризмі* серця внесли радянські кардіохірурги О. М. Бакулєв, П. А. Купріянов, О. О. Вишневський, Б. В. Петровський, Г. М. Соловйов, В. І. Шумаков, В. І. Бураковський, в т. ч. укр.— М. М. Амосов, О. О. Шалімов, М. В. Даниленко та ін. Знаменним явищем в кардіохірургії стала пересадка серця, яку вперше здійснив кейптаунський хірург К. Барнард (1967). Важливими проблемами сучас. К. є вивчення атеросклерозу, ішемічної хвороби серця, ревматизму, серцево-судинної недостатності та аритмії. Значних успіхів у розробці цих проблем досягнуто завдяки дослідженням О. Л. Мясникова, П. Є. Лукомського, Є. М. Тареєва, Є. І. Чазова, М. С. Вовсі, А. І. Нестерова, Й. А. Кассирського, Б. Є. Вотчала, І. К. Шхвацабая, В. С. Гасиліна та ін. Вагомий внесок у розвиток рад. К. зробили укр. вчені О. О. Богомолець, М. М. Губергріц, М. О. Ясиновський, Д. Ф. Чеботарьов, А. Л. Михньов, В. С. Нестеров, Л. Т. Малая, Ф. Я. Примак, М. С. Заноздра, О. Й. Грицюк, Н. А. Гватуа, І. І. Крижанівська, В. М. Дзяк, О. А. П'ятак, І. М. Ганджа, І. І. Сахарчук, І. К. Следзевська, Л. Й. Алейникова, Б. М. Щепотін та ін. Важливу роль у розвитку К. в СРСР відіграють всесоюзне і республіканські т-ва кардіологів, зокрема на Україні — Укр. респ. т-во кардіологів, та з'їзди, а також мед. журнали — «Кардиология» (Москва) та багато ін. (див. також *Медичні журнали* на Україні). Лікувально-профілактичну допомогу населенню надають у кардіологічних відділеннях лікарень та кардіологічних кабінетах поліклінік. У Москві організовано Всесоюзний кардіологічний наук. центр АМН СРСР (1977), який вперше в нашій країні розробив державну програму наук. досліджень з К. на 1978—85. У Києві в 1977 на базі *Кардіології українського науково-дослідного інституту* ім. М. Д. Стражеска створено *Республіканський кардіологічний центр*.

Літ.: Стражеско Н. Д. Избранные труды, т. 1—2. К., 1955—56; Развитие кардиологии в СССР в 1971—1975 годах. М., 1977; Ястреб Н. И. Развитие терапии в Украинской ССР. К., 1978.

М. К. Фуркало.

КАРДІОСКЛЕРО́З (від грец. καρδία — серце і *склероз*) — патологічний стан серцевого м'яза, спричинюваний дифузним або вогнищевим розростанням *сполучної тканини* та її рубцюванням. Розрізняють К. атеросклеротичний, причиною якого є атеросклеротичні ураження судин серця (сюди належить і післяінфарктний К.), та міокардичний, що зумовлюється запаленням серцевого м'яза. Ознаки К.: збільшення розмірів серця, порушення функції скорочення серцевого м'яза, *аритмії серця* тощо. Атеросклеротичний К. часто супроводиться *стенокардією*. Характерні зміни електрокардіограми. Лікування: при атеросклеротичному К. спрямоване на боротьбу з *атеросклерозом* і порушеннями кровообігу в вінцевих артеріях серця, при міокардичному К.— з вогнищами запалення в серцевому м'язі; в обох випадках — на усунення серцевої недостатності.

О. Й. Грицюк.

КАРДІОСПА́ЗМ (від грец. καρδία, тут — вхід шлунка і *спазм*) — погіршення прохідності нижньої частини *стравоходу* внаслідок спазму. Виникає в зв'язку з нервово-м'язовими порушеннями. Супроводиться періодичним утруд-

венням проходження їжі (що спричинює розширення стравоходу над місцем його звуження), загрудинним болем, *відрижкою*.

Лікування консервативне (регулювання режиму харчування; антиспазматичні й заспокійливі засоби) та хірургічне.

О. Й. Грицюк.

КАРДІ́СЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР 1661 — договір, укладений між Росією і Швецією 21.VI (1.VII) в містечку Кардісі побл. Дерпта (Тарту). Завершив рос.-шведську війну 1656—58. Укладення К. м. д. Росією було викликане її прагненням вивільнити військ. сили для продовження війни проти шляхет. Польщі за Україну і Білорусію. За К. м. д. Росія повернула Швеції естляндські та ліфляндські міста, що відійшли до Росії за Валієсарським перемир'ям 1658. Був відновлений кордон, встановлений *Столбовським миром 1617*. Швеція зобов'язалася не підтримувати Польщу у війні проти Росії.

КА́РДІУМ — рід двостулкових молюсків. Те саме, що й *серцевидка*.

КА́РДІФФ — місто у Великобританії, в графстві Саут-Гламорган, головне місто *Уельсу*. Порт на узбережжі Брістольської зат., в гирлі р. Тафф, вузол з-ць і автошляхів. 278,2 тис. ж. (1971). Розвинуті чорна металургія та машинобудування (у т. ч. судноремонт). Підприємства поліграф. та харч. пром-сті. Ун-т (засн. 1893), Національна бібліотека Уельсу, Національний музей Уельсу, Уельський народний музей. Архітектурні пам'ятки 11—15 ст.

КАРДО́ВСЬКИЙ Дмитро Миколайович [24.VIII (5.IX) 1866, с. Осурово, тепер у складі Переславля-Залеського Яросл. обл. — 9.II 1943, Переславль-Залеський]—рос. рад. художник і педагог, дійсний член петерб. АМ (з 1911), засл. діяч мист. РРФСР (з 1929). В 1892—96, 1900—02 навчався в петерб. АМ у П. *Чистякова* і І. *Рєпіна*. Автор ілюстрацій до книжок: «Каштанка» А. Чехова (1903), «Лихо з розуму» О. Грибоєдова (1907—12), «Російські жінки» М. Некрасова, «Ревізор» М. Гоголя, «Петро І» О. Толстого та ін. Відомий також як театральний художник.

КАРДУ́ЧЧІ (Carducci) Джозуе (27.VII 1835, Вальдікастелло — 16.II 1907, Болонья) — італ. поет і літературознавець. Рання творчість К. пройнята ідеалами *Рисорджименто* (збірки «Юнацькі вірші», 1860; «Легкий тягар», 1867). Ряд поезій присвятив Дж. *Гарібальді*. У зб. «Ямби й еподи» (1867—79) К. висловив глибоке розчарування бурж. ладом в об'єднаній Італії. У зб. «Нові вірші» (1887) поєднуються класицизм з романтичними й реалістичними тенденціями. Історико-літ. праці К. присвячені гол. чином італ. л-рі пізнього середньовіччя й Відродження. К. присвятив вірш укр. співачці С. Крушельницькій. Укр. мовою вірші К. перекладали П. Грабовський, В. Щурат. Нобелівська премія, 1906.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1958. *Д. С. Наливайко.*

КАРЕ́ЛИ (самоназва — кар'яла)— народ, який живе переважно в Карельській АРСР, а також у Калінінській («тверські», або «верхньоволзькі», К.), Новгородській, Ленінградській, Ярославській та ін. областях РРФСР. Заг. чисельність в СРСР — 138 тис. чол. (1979, перепис), з них в Карел. АРСР — 84 тис. чол. Живуть також у Фінляндії. Мова — карельська, фінно-угорської сім'ї. Віруючі К.— православні. Предки К. спочатку жили у Прибалтиці, а потім розселилися в Пн. Приладожжі, де з ними змішалася частина *вепсів*. Карел. народність, на формування якої постійно впливали росіяни, склалася в 15 ст. Осн. заняттям у минулому було землеробство, підсобним — скотарство, лісові промисли, мисливство. За роки Рад. влади в житті К. відбулися докорінні зміни. К. здобули нац. автономію. Значного розвитку досягли колгоспне с. г., пром-сть, культура, зросла нац. інтелігенція. Про історію, економіку і культуру К. див. *Карельська АРСР*.

Літ.: Тароева Р. Ф. Материальная культура карел (Карельская АССР). М.—Л., 1965.

КАРЕ́ЛЬСЬКА АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Карелія — в складі РРФСР. Утворена 25.VII 1923. Розташована на Пн. Зх. Європ. частини СРСР. На Пд. омивається Ладозьким і Онезьким озерами, на Пн. Сх.— Білим м. На Зх. межує з Фінляндією. В республіці — 17 районів, 12 міст, 45 с-щ міськ. типу.

Природа. Поверхня К.— переважно погорбована рівнина зі слідами льодовикової діяльності (моренні пасма, озерні улоговини тощо). На Зх. і Пн. Зх. — Зх.-Карельська височина (вис. до 417 м), хр. Манселькя (вис. до 578 м, г. Нуорунен). Низовини займають невеликі площі вздовж мор. і озерних узбереж.

Корисні копалини: залізна руда, кварцити, титанова руда, кіаніт, сірчаний колчедан, слюда, мармур, граніти, діабази та ін. буд. матеріали, торф. Клімат перехідний від морського до континентального, з тривалою м'якою зимою і коротким прохолодним літом. Пересічна т-ра січня від —8 до —12° (мінімальна до —40°), липня — від +14 до +16° (максимальна +38°). Опадів 450—550 мм на рік. К.— край річок і озер. На тер. республіки налічується понад 23 тис. річок заг. довж. бл. 75 тис. км; річки повноводні, багаті на гідроенергію. Озер понад 61 тис., найбільші — *Ладозьке озеро* і *Онезьке озеро* на Пд. республіки, а також Вигозеро, Сегозеро, Топозеро, Пяозеро, Куйто. Грунти переважно підзолисті, підзолисто-глейові, торфово-болотні, на Пд.— типу чорноземів. Понад 47% тер. К. вкрито лісами (сосна, ялина, карельська береза, осика), бл. 18% площі — болота. На тер. К.— заповідник у районі водоспаду *Ківач*.

Населення. Корінне населення — *карели*. Живуть також росіяни, білоруси, українці, фінни, вепси та ін. Пересічна густота населення — 4,2 чол. на 1 км² (1979). Міське нас. становить 78% (1979). Найбільші міста: *Петрозаводськ*, Сортавала.

Історія. Тер. К. заселялася з часів *мезоліту* — з кін. 10 — поч. 9-го тис. до н. е. В кін. 1 — на поч. 2-го тис. н. е. тут жили карели, *вепси* й *саами*, на Пн. і Сх. від Онезького оз. та на узбережжі Білого м.— *слов'яни*. В 9 — на поч. 12 ст. тер. К. входила до складу *Київської Русі*, а після її розпаду — до *Новгородської феодальної республіки*. В серед. 13 ст. шведи захопили частину К., спорудивши тут (1293) фортецю *Виборг*. У 1478 осн. частина К. увійшла до складу Рос. д-ви. Карел. народність в основному склалася в 12—15 ст. За *Столбовським ми-*

КАРЕЛЬСЬКА АРСР

Площа — 172,4 тис. км²
Населення — 736 тис. чол. (1979, перепис)
Столиця — м. Петрозаводськ

Петрозаводськ. Площа Ю. О. Гагаріна.

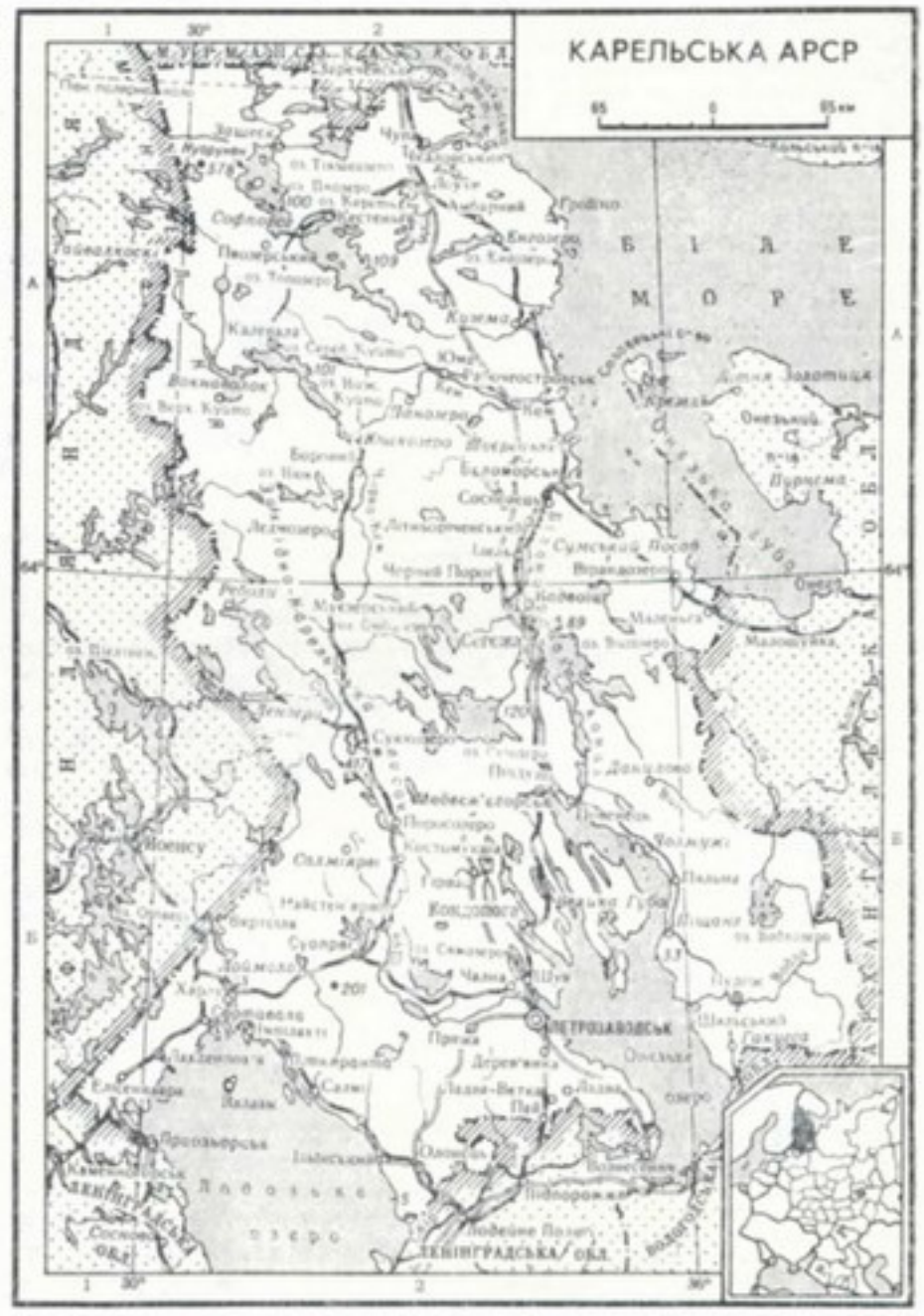

КАРЕЛЬСЬКА АРСР

Ладозьке озеро.

ВИРОБНИЦТВО ПАПЕРУ (тис.т)

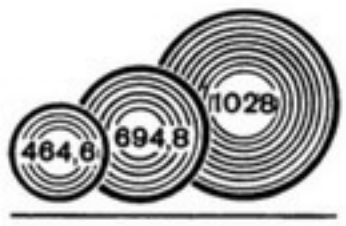

Л. Ф. Ланкінен. Комсомолка 30-х років. Бронза. 1967.

ром 1617 Росія змушена була залишити за Швецією Карел. перешийок (повернуто Росії за *Ніштадтським мирним договором 1721*). На поч. 18 ст., насамперед у зв'язку з *Північною війною 1700—21*, в К. значного розвитку набула держ. гірничозаводська пром-сть. Більшість сільс. населення К. становили *чорносошні селяни* та (до 60-х рр. 18 ст.) феодально залежні від монастирів. Особливо нестерпної експлуатації зазнавали *приписні селяни*; вони не раз виступали проти гнобителів (зокрема, 1769—71). Після скасування *кріпосного права* (1861) в К. розвивалася капіталістична пром-сть, гол. чин. лісопильна. В період революції 1905—07 відбулися виступи робітників у Петрозаводську і на лісопильнях Біломор'я. Навесні 1906 створено с.-д. групу в Петрозаводську (з 1907 — к-т РСДРП). Рад. владу в К. встановлено в листопаді 1917 — березні 1918. Навесні — влітку 1918 почалась окупація К. інтервентами — білофінами і англо-франко-амер. військами, яка тривала до лютого — березня 1920. 8.VI 1920 у складі РРФСР було створено авт. область — Карел. трудову комуну, перетворену 25.VII 1923 на Кар. АРСР. За роки довоєнних п'ятирічок у результаті індустріалізації пром-сті, колективізації с. х., здійснення культур. революції К. стала одним з високорозвинутих районів країни. Після *радянсько-фінляндської війни 1939—40* Кар. АРСР 31.III 1940 було перетворено на Карело-Фінську РСР. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 більшу частину тер. К. окупували нім.-фашист. та білофінські війська. Тисячі уродженців К. за бойові й трудові подвиги в роки війни нагороджено орденами й медалями, 26 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу, в т. ч. Н. Омеліна — за форсування Дніпра. 16.VI 1956 Карело-Фінську РСР перетворено на Кар. АРСР. Її нагороджено орденами Леніна (1965), Жовтневої Революції (1970), Дружби народів (1972). *М. М. Власова.*

Народне господарство. Провідне місце в пром-сті К. посідають лісова, деревообр. і целюлозно-паперова галузі, які визначають спеціалізацію республіки в єдиному нар.-госп. комплексі СРСР. Підприємства цих галузей виробляють пиломатеріали, фанеру, стандартні будинки, лижі, деревноволокнисті плити, целюлозу, картон, папір, у т. ч. газетний (Петрозаводськ, Бєломорськ, Медвеж'єгорськ, Сегежа, Кондопога). Швидко розвиваються машинобудування й металообробка: трелювальні трактори, машини і обладнання для целюлозно-паперової та хім. пром-сті, деревообр. верстати, судна, прилади тощо (Петрозаводськ).

Кольорова металургія в республіці представлена Надвоїцьким алюмінієвим заводом. На базі будівельних матеріалів та ін. мінеральної сировини розвивається гірничодобувна і каменеобр. пром-сть. На Костомукшському залізорудному родовищі будується (1980) великий гірничо-збагачувальний комбінат. Харч. пром-сть представлена рибною, м'ясо-мол., хлібопекарською та ін. галузями, легка — трикотажною, швейною і взуттєвою. Розвинуті художні промисли. Основу енерг. г-ва К. становлять ГЕС і Петрозаводська ТЕЦ.

С. г. спеціалізується гол. чин. на молочному тваринництві, птахівництві, виробн. картоплі. В 1978 в республіці було 9 риболовецьких колгоспів і 60 радгоспів. Посівна площа під усіма с.-г. культурами становила 75 тис. га. Поголів'я (тис., 1978): великої рогатої худоби — 108, свиней — 55, овець і кіз — 59. Розвинуті рибальство, хутрове звірівництво (бл. 20% хутра в РРФСР). К.— один з центрів туризму. З-ць — понад 2 тис. км. Гол. залізнична магістраль — Мурманськ — Петрозаводськ — Ленінград. Найважливіші водні шляхи: Біле м., Онезьке і Ладозьке озера та *Біломорсько-Балтійський канал*. Використовується автомоб. і авіац. транспорт. Осн. курорти: Медвежа Гора, Марціальні Води, Сортавала.

О. С. Ревайкін.

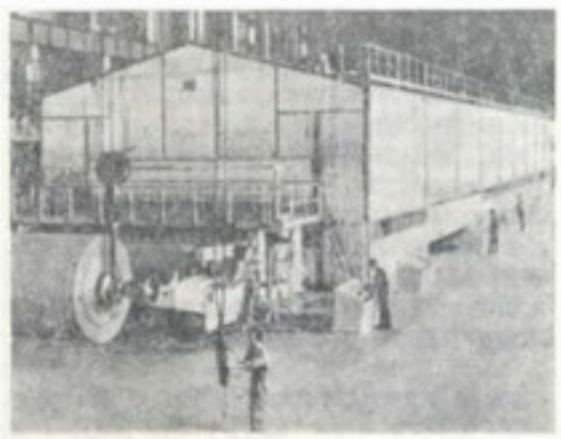

На Сегежському целюлозно-паперовому комбінаті.

На заводі важкого папероробного машинобудування в Петрозаводську.

Культура. До Великої Жовтн. соціалістич. революції на тер. Кар. АРСР у початкових школах навчалося 16 тис. учнів; вузів не було. В 1978/79 навч. р. у 349 загальноосв. школах усіх видів налічувалося 102,3 тис. учнів, у 15 серед. спец. навч. закладах — 15,8 тис., в 14 серед. профес.-тех. уч-щах — 5,4 тис. учнів; у *Петрозаводському університеті* й філіалі Ленінгр. консерваторії — понад 10 тис. студентів. Працюють *Карельський філіал АН СРСР*, н.-д. ін-т лісової пром-сті, Північний н.-д. ін-т рибного г-ва, наук.-виробниче об'єднання «Целюлозмаш» та ін. н.-д. установи. В республіці — 538 масових б-к (7,3 млн. одиниць зберігання), 489 клубних закладів, 555 кіноустановок з платним показом, 4 профес. і 10 нар. театрів, філармонія, 7 музеїв (карел. краєзнавчий і образотворчого мистецтва — в Петрозаводську, істор.-архіт. музей-заповідник *Кижі* та ін.). У 1977 в республіці виходило 28 газет разовим тиражем 269 тис. прим. Респ. газети — «Неувосто Кар'яла» («Радянська Карелія», фін. мовою), «Ленинская правда» і «Комсомолец»; журнали — «Пуналіппу» («Червоний прапор», фін. мовою) та «Север». Респ. радіомовлення й телебачення ведуть передачі фін. і рос. мовами. Телецентр — у Петрозаводську.

Карел. л-ра виникла після Великої Жовтн. соціалістич. революції на основі фольклорних традицій фін. і рос. л-р. Здавна розвивалась усна нар. творчість. Відомий епос карел. і фін. народів — «*Калевала*». Співці *рунів* 19 ст.— А. Перттунен, А. Малінен. Записано кращі зразки нар. поезії від оповідачів Т. Рябініна, І. Федосової. Розвиток л-ри К. почався в роки перших революц. перетворень у краї. В її становленні поряд з місцевими брали участь російські письменники (В. Кетлінська, Г. Фіш та інші), а також фінські, які емігрували до СРСР після 1918 (Я. *Віртанен*, О. Йогансон, Е. Паррас, С. Мякеля та ін.). Карел. л-ра проймалася пафосом революції і громадян. війни (поезія А. Метьолкіна, Ф. Чумбарова-Лучинського). У 30-і рр. в л-ру прийшли С. Норін, Т. *Гуттарі*, Х. Тіхля, В. Чехов та ін. У роки Рад. влади починають літ. діяльність письменники А. Тімонен, М. Яккола, Я. Ругоєв, П. Пертту, О. Ліневський, У. Вікстрем, Д. Гусаров, Ф. Трофімов. Значний вклад у розвиток карел. л-ри внесли поети Б. Шмідт, В. Морозов, М. Тарасов, Т. Сумманен, Ю. Линник та ін. Відомі нар. співці — М. Коргуєв, Ф. Конашков, Ф. Бикова, М. Ремшу, А. Пашкова. Окремими книгами видано переклади творів Т. Шевченка, О. Корнійчука, Я. Галана, М. Стельмаха та ін. Спілка письменників з 1934.

На тер. К. збереглися унікальні пам'ятки *дерев'яної архітектури* різних типів. Серед них: клітські рублені церкви (Лазарівська церква з Муромського монастиря, кін. 14 ст., тепер — у музеї-заповіднику Кижі); численні шатрові (Успенська церква в Кондопозі, 1774) й кубуваті, увінчані однією або кількома маківками храми (Успенський собор у Кемі, 1711—17; церкви — 22-верха Преображенська.

Т. Г. Юфа. Ляммінкайнен у Пох'єлі. За мотивами карело-фінського епосу «Калевала». Гуаш, акварель. 1963.

До ст. **Карпати Українські.**

Ф. Ф. Манайло. Осінь. 1958. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

А. М. Кашшай. Перевал. 1954. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

До ст. **Карпати Українські.**

1. Панорама Чорногори.
2. Озеро Синевир.
3. Ріка Тиса.
4. Покутсько-Буковинські Карпати.
5. Форельний розплідник.
6. Карпати взимку.
7. Краєвид у Бескидах.
8. Відслонення флішу.
9. Турбаза в Карпатах.
10. Отара овець на полонині.

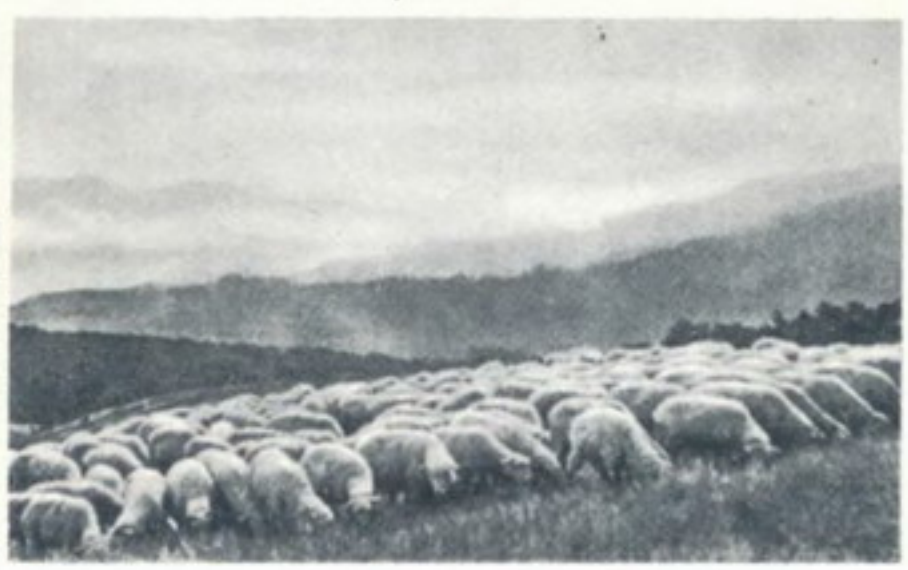

1714, і 9-верха Покровська, 1764, церкви погосту Кижі). Кам. буд-во почалося з 18 ст. Розвивалися міста: Петрозаводськ, Олонець, Кем, Пудож та ін. Пам'ятка архітектури *класицизму* 18—19 ст.— ансамбль кол. Круглої площі (тепер пл. Леніна) в Петрозаводську (1775, арх. Є. Назаров, перебудови 1787—89 і 1839). За рад. часу реконструйовано старі (Петрозаводськ, Олонець, Кем та ін.), виросли нові (Бєломорськ, Сегежа)

Б. М. Поморцев. Топляться лазні. 1968.

міста, споруджено багато адм., громад. і житл. будівель (Будинок зв'язку, 1950, арх. О. Андрєєв; Рос. драм. театр Кар. АРСР, 1953—55, арх. С. Бродський, скульптор С. Коненков; Фінський драм. театр, 1965, арх. С. Бродський, усі—в Петрозаводську). На узбережжі Білого моря й Онезького озера з часів *неоліту* та *бронзового віку* збереглися наскельні зображення сцен полювання, тварин; кераміка, вироби з рогу. В 14—15 ст. поширився іконопис, близький до давньоруського («Апостол Петро», ікона 14 ст.), з 16 ст. у ньому з'явилися місцеві риси («Вогненне сходження пророка Іллі», 16 ст.). У 20 ст. розвинувся світський живопис (художники В. Попов, Д. Єршов та ін.). У післявоєнний час набули розвитку пейзажний жанр (С. Юнтунен, Б. Поморцев), портрет (Г. Стронк, Ф. Ніємінен), графіка (З. Львович, С. Грязєв, В. Тервінський) і скульптура (Л. та Г. Ланкінени, Е. Акулов). Декоративно-ужиткове мистецтво представлене різьбленням на дереві, декоративним розписом. У 1919 організовано художню школу.

У дореволюц. К. муз. мист. існувало лише в усній традиції (карел., фін., вепські та поморські пісні). Найдавнішим різновидом карел. нар.-пісенної культури є епічні пісні-руни, які супроводилися грою на *кантеле*. Муз. інструменти: йоухіко та вірсиканель (смичкові), берестяний пастушачий ріжок. Профес. музика розвинулася за рад. часу (композитори К. Раутіо, Л. Йоусінен, Л. Теплицький, Г.Р.Сінісало, Р.Пергамент). Серед композиторів молодшого покоління — С. Леончик, Е. Патлаєнко, П. Козинський, І. Вавилов. Відомі виконавці: співаки — нар. арт. РРФСР С. Рікка, засл. арт. РРФСР І. Гридчина, засл. арт. Кар. АРСР З. Петченко; диригент нар. арт. Кар. АРСР І. Шерман та ін. У республіці працюють: Муз. театр Кар. АРСР, філармонія, симф. оркестр Карел. радіо і телебачення, Держ. ансамбль пісні і танцю Кар. АРСР «Кантеле», філіал Ленінгр. консерваторії, Петрозаводське муз. уч-ще, 17 муз. шкіл.

До Великої Жовтн. соціалістич. революції в Карелії не було нац. театру. В 1918—20 діяв рос. Нар. театр драми. В 1923 створено нац. Фінський драм. театр, у репертуарі якого — твори фін., рос. та зх.-європ. класики, рад. авторів. В 1929 почав працювати Театр рос. драми, перетворений 1955 на Муз.-драматичний, а 1970 — на Рос. драм. театр Кар. АРСР. З 1935 в Петрозаводську діє Театр ляльок. Серед театр. діячів Кар. АРСР — нар. арт. СРСР Є. Томберг, нар. арт. РРФСР Д. Карпова, Т. Ланкінен, Т. Ромпайнен, Ю. Хумппі.

З. М. Кузьміна (література).

Літ.: Очерки истории Карельской организации КПСС. Петрозаводск, 1974; Очерки истории Карелии, т. 1—2. Петрозаводск, 1957—64; История, археология, этнография Карелии. Библиографический указатель советской литературы за 1917—1965 гг. Петрозаводск, 1967; Июдин И. М., Кривченок И. Е. Карельская АССР. Цифры и факты. Петрозаводск, 1977; Очерк истории советской литературы Карелии. Петрозаводск, 1969; Карху Э. Г. В краю «Калевалы» (Критический очерк о современной литературе Карелии). М., 1974; Летопись литературной жизни Карелии (1917—1971), [в. 1 — 3]. Петрозаводск, 1963—74; Опо̀ловников А. В. Памятники деревянного зодчества Карело-Финской ССР. М., 1955; Плотников В. Изобразительное искусство Советской Карелии. Л., 1961; Лапчинский Г. И. Музыка Советской Карелии. Петрозаводск, 1970; Смирнов П. Я. Воспоминания о театре. Петрозаводск, 1960.

КАРЕ́ЛЬСЬКА БЕРЕ́ЗА (Betula verrucosa f. carelica) — особлива форма берези бородавчастої, яка відзначається напливами, або капами, що утворюються в нижній частині її стовбура. Деревина К. б. дуже тверда, не розтріскується, завдяки завилькуватому розташуванню волокон і трахеїд має гарну текстуру; є прекрасним матеріалом для виготовлення меблів, художніх виробів тощо. В СРСР К. б. зустрічається в Карелії, Прибалтиці, БРСР та в окремих пн. областях РРФСР.

КАРЕ́ЛЬСЬКА МО́ВА — мова *карелів*. Належить до прибалтійсько-фінської групи *фінно-угорських мов*. Говорить нею в СРСР бл. 77 тис. чол. (1979, перепис). У К. м. є діалекти: власне карельський, лівіківський, або олонецький, і людиківський. Осн. риси: протиставлення коротких і довгих голосних, наявність *дифтонгів, сингармонізм,* чергування ступенів приголосних, граматична будова аглютинативна, вживання прийменників і післяйменників. Збереглася багата нар. творчість (карело-фін. епос «*Калевала*» та ін.). З серед. 20 ст. карели використовують рос. і фін. графіку. Про л-ру К. м. див. *Карельська АРСР,* розділ Культура.

КАРЕ́ЛЬСЬКИЙ ПЕРЕШИ́ЙОК — перешийок між Фінською затокою (на Зх.) та Ладозьким оз. (на Сх.), у межах Ленінградської обл. РРФСР. Являє собою плескату рівнину з окремими пасмами горбів заввишки до 173 м (Лемболовська височина). Поширені болота, багато озер (Вуокса, Комсомольське). Хвойні й листяні ліси. На узбережжі Фінської затоки — курорти (Сестрорєцьк, Зеленогорськ). Туризм. На К. п. багато істор. пам'яток (фортеці Корела, Тіверськ, 13 ст.; Виборг, 14—18 ст.). У с-щі Куоккала (тепер смт Рєпіно) 1902—30 жив І. Ю. *Рєпін*. У 1906—07 і 1917 на К. п. не раз бував В. І. Ленін. Є будинки-музеї В. І. Леніна у Виборзі, Ільїчові; пам'ятники-музеї — «Сарай» і «Курінь» (на березі оз. Сестрорєцький Розлив, поблизу м. Сестрорєцька). Меморіали на місцях боїв під час Великої Вітчизн. війни.

КАРЕ́ЛЬСЬКИЙ ФІЛІА́Л АН СРСР. Створено 1949 у Петрозаводську на основі Карело-Фінської н.-д. бази АН СРСР (засн. 1946). У 1949 — 56 — Карело-Фінський філіал АН СРСР. До складу філіалу входять (1979): Ін-т біології, Ін-т лісу, Ін-т геології, Ін-т мови, л-ри й історії, Відділ економіки, Відділ математичних методів автоматизації наукових досліджень і проектування.

В. М. Пелих.

КАРЕ́НИ — народ, основне населення Каренської національної області (*Бірма*). Живуть також в ін. районах Бірми і Таїланду. Заг. чисельність — 2,8 млн. чол. (1975, перепис). Мова К. належить до тібето-бірманської групи китайсько-тібетської мовної сім'ї. За релігією віруючі К.— переважно буддисти, частина К.— християни (зокрема, баптисти); є також анімісти (див. *Анімізм*). Осн. заняття К.— землеробство (вирощують рис, бобові, бавовну, тютюн, фрукти і овочі), тваринництво, рибальство, ремесла; частина К. працює в промисловості.

КАРЕ́ТТА СПРА́ВЖНЯ — тварина род. морських черепах. Те саме, що й *бісса*.

КАРЄ́ЄВ Микола Іванович [24.XI (6.XII) 1850, Москва — 18.II 1931, Ленінград]— рос. історик, чл.-кор. Рос. АН (з 1910), почесний член АН СРСР (з 1929). Закінчив Моск. ун-т (1873). Професор Варшавського (1879—84), згодом Петерб. ун-тів. Належав до лібералів. З 90-х рр. виступав проти марксизму, ототожнюючи його з *економічним матеріалізмом*. Під час революції 1905—07 став кадетом, був обраний членом 1-ї Держ. думи. Вивчав історію Великої франц. революції. Його працю «Селяни і селянське питання у Франції в останній чверті XVIII ст.» (1879) високо оцінили К. Маркс і Ф. Енгельс (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 34, с. 279; т. 37, с. 117).

М. І. Карєєв.

КАР'Є́Р (франц. carrière — каменоломня) — 1) Гірниче підприємство по видобуванню корисних копалин відкритим способом — безпосередньо на поверхні землі. В К. видобувають вугілля, залізну руду, буд. каміння, дорогоцінне і кольорове каміння тощо (див. *Відкрита розробка родовищ* корисних копалин). К. на розсипних родовищах і вугільні К. наз. також р о з р і з а м и. 2) Гірничі виробки, що утворилися під час відкритої розробки родовищ корисних копалин. Глибина таких виробок від кількох десятків до 300 м і більше.

КАР'Є́Р (франц. carrière, від італ. carrièra — біг) — біг коня з гра-

Каріатида портика Кор храму Ерехтейон на Афінському акрополі.

ничною швидкістю; різновид галопу (див. *Алюри*).

КАРИ́БИ (неправильно — караїби) — група індіанських племен Пд. Америки. Живуть переважно в зоні тропічних лісів і саван на Пн. від р. Амазонки (у Венесуелі, Колумбії, Бразилії, Гондурасі та ін. країнах). Говорять карибськими мовами, що становлять окрему мовну сім'ю. До поч. 20 ст. внаслідок масового винищення іспан. і португ. колонізаторами чисельність К. значно зменшилася. За приблизними даними, вона становить бл. 100—150 тис. чол. Релігія — племінні культи. Осн. заняття К.— землеробство, рибальство, мисливство, ремесла.

КАРИ́БСЬКА КРИ́ЗА 1962. Виникла в результаті агресивних дій США. Після перемоги *Кубинської революції* 1959 США вдалися до економічної блокади Куби, бомбардування міст; у квітні 1961 організували вторгнення найманців поблизу *Плая-Хірон*; добилися виключення Куби з *Організації американських держав* (лютий 1962; див. *Гаванські декларації 1960, 1962*), порушували її повітр. і мор. простір. У зв'язку з явною загрозою інтервенції США уряд Куби уклав з урядом СРСР угоду про розміщення на Кубі стратегічної зброї. В жовтні 1962 США встановили військ.-мор. блокаду Куби і почали підготовку до вторгнення. 24.X Рад. уряд звернувся до народів світу з Заявою, в якій засудив агресивні дії уряду США; водночас було прийнято рішення про проведення в СРСР заходів воєнного характеру. В кін. жовтня — листопаді проходили рад.-амер. переговори про врегулювання К. к. за участю представників Куби і Генерального секретаря ООН. Рад. стратегічну зброю було вивезено з Куби, а США зняли блокаду з о-ва, відмінили мобілізацію, підтвердили гарантії про ненапад на Кубу.

КАРИ́БСЬКЕ МО́РЕ — частина Атлантичного ок. між Центр. і Пд. Америкою, Великими та Малими Антільськими о-вами. Панамським каналом сполучається з Тихим ок. Пл. 2777 тис. км², глиб. до 7680 м. Підводними хребтами розділене на кілька западин. Т-ра води на поверхні +25, +28°, солоність 36,0‰. Зі Сх. на Зх. проходить Карибська течія. У К. м. живуть акули, летючі риби, мор. черепахи та ін. Багато *ендеміків*. К. м. має велике екон. і стратегічне значення. Через нього проходить найкоротший мор. шлях, що з'єднує порти Атлантичного і Тихого океанів. Головні порти: Сантьяго-де-Куба (Куба), Маракайбо і Ла-Гуайра (Венесуела), Картахена (Колумбія), Колон (Панама) та інші.

КАРИ́БСЬКЕ СПІВТОВАРИ́СТВО, Карибський спільний ринок — регіональне торговельно-екон. об'єднання країн Карибського басейну. Виникло на базі Карибської асоціації вільної торгівлі (засн. 1968). К. с. створене 1973 на підставі угоди, яку підписали Барбадос, Гайана, Трінідад і Тобаго та Ямайка. З 1974 приєдналися Беліз, Гренада, Домініка, Монтсеррат, Сент-Вінсент, Сент-Люсія, Антігуа і Федерація Сент-Крістофер (Сент-Кіттс) — Невіс-Ангілья. Мета К. с.— зміцнення екон. зв'язків між країнами-членами, розвиток їхньої економіки і досягнення більш високого ступеня екон. незалежності; координація зовн. політики; розширення співробітництва в соціальній, наук. і культур. галузях. Розвиток К. с. здійснюється в умовах соціально-екон. та політ. розбіжностей між його учасниками, загострення суперечностей між англ. та амер. капіталом, який прагне проникнути у нові галузі економіки країн співтовариства. Керівні органи К. с.— Конференція глав урядів і Рада спільного ринку.

С. І. Соколенко.

КАРИ́БСЬКИЙ БАНК РО́ЗВИТКУ — спеціалізований орган співробітництва країн Карибського басейну. Засн. на підставі угоди від 18.X 1969. Учасниками К. б. р. є 12 країн — членів *Карибського співтовариства*, а також Багамські Острови, Канада, Великобританія та її володіння — Віргінські та Кайман о-ви, о-ви Теркс і Кайкос. З 1972 членами К. б. р. стали Венесуела й Колумбія. Офіц. мета банку — сприяти екон. і соціальному розвиткові країн-членів, подавати їм тех. допомогу та ін. Осн. кредитним джерелом у рамках К. б. р. виступає Спец. фонд розвитку, створений США, Канадою, Великобританією та Венесуелою. Позики надаються тим галузям, у розвитку яких заінтересований монополістичний капітал. Керівні органи — Рада керуючих і Виконавча рада; місцеперебування — Бріджтаун (Барбадос).

С. І. Соколенко.

КАРИ́ЖИНСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1906 — виступ селян с. Карижина (тепер Віньковецького р-ну Хмельницької обл.) проти поміщицької сваволі. Безпосереднім приводом до заворушення була відмова поміщика задовольнити вимогу селян підвищити їм платню. 6 (19).VII селяни припинили роботу в маєтку. Поміщик викликав до Карижина стражників і драгунів. 8 (21).VII селяни (200 чол.) вчинили опір каральному загону. Внаслідок сутички 5 селян було вбито і 8 поранено. 18 учасників К. з. було заарештовано.

КАРИКАТУ́РА (італ. caricatura, від caricare — перебільшувати) — галузь *графіки*, в якій за допомогою засобів перебільшення, надмірного акцентування певних рис образу досягається викривальний, комічний або гумористичний ефект. Як правило, К. супроводить текст викривального змісту. Елементи К. були вже в давньоєгип. зображеннях, вазописі Старод. Греції, фресках античного Риму, япон. та інд. мініатюрах. В Європі широкий розвиток К. почався за доби *Відродження* в зв'язку з критикою феод. системи. Піднесення мист. політ. К. викликали такі події, як Селянська війна в Німеччині 1524—26, бурж. революції 16—18 ст. в Нідерландах, Англії, Франції, Вітчизн. війна 1812 в Росії проти Наполеона I. В цій галузі працювали Г. *Гольбейн* Молодший (Німеччина), П. *Брейгель* Старший (Нідерланди), Ж. *Калло*, О. *Дом'є*, П. *Гаварні* (Франція), У. *Гогарт* і Дж. Гілрей (Англія), Ф. *Гойя* (Іспанія), М. *Алеш* (Чехія), О. *Венеціанов*, І. Теребенєв, П. *Федотов*, П. *Боклевський* (Росія). Мистецтво рад. К. розвивається на кращих вітчизн. і зарубіжних традиціях. К. — гостра зброя в боротьбі проти реакційних, антигуманних явищ. Серед відомих майстрів К.— В. *Маяковський*, В. *Дені*, Д. *Моор*, М. Черемних, Б. *Єфімов*, *Кукрінікси*, А. Волков, Л. *Гудіашвілі*, С. Степанян, Я. Ензен та інші.

Карикатура. 1. Карикатура на папство. 1545. Німеччина. 2. П. Гаварні. З серії «Дебаркадери». 1840—41. Франція. 3. В. М. Дені. «Зниження заробітної плати». 1929. 4. В. В. Різниченко (Велентій). «Обніміте, брати мої, найстаршого брата!...». 1906. 5. Ю. В. Северин, В. Д. Чернуха. «Радий старатись!». З серії «З часів громадянської війни на Україні». 1957. 6. А. В. Дреслер. «Що ще?». З серії «Дзеркало». 1955. ФРН.

На Україні елементи К. зустрічалися вже в середньовічних мініатюрах («Київський Псалтир», 1396; «Радзивіллівський літопис»,15 ст.), пізніше — в книжкових гравюрах («Бесіди Іоанна Златоуста на послання апостола Павла», 1623—24; «Учительне Євангеліє», 1637), в іконописі (тема «страшного суду»). нар. картині (сюжет про козака Мамая), портреті (зображення магната Миколи Потоцького, образи гетьманів у списках історичних хронік *Величка* і *Грабянки*).

Новий етап розвитку К. в укр. мист. припадає на 19—20 ст. [К. *Трутовський*, П. *Мартинович*, М. *Микешин*, В. *Різниченко* (Велентій), І. *Бурячок*, Ф. *Красицький*]. За рад. часу розвиток К. пов'язаний з іменами О. *Довженка*, К. *Агніт-Следзевського*, О. *Козюренка*, В. *Литвиненка*; їхні традиції продовжують В. *Гливенко*, В. *Зелінський*, С. Герасимчук, А. Василенко та ін. В країнах соціалістичної співдружності К. представляють такі графіки, як Є. Ліпінський (Польща), П. Пельц (Чехословаччина), Ж. *Перахім* (Румунія), І. Бешков (Болгарія) і багато ін. В капіталістичних країнах відомими майстрами карикатури є Ж. *Еффель* (Франція), Г. *Бідструп* (Данія), Ф. *Елліс*, У. *Гроппер* (США).

Літ.: Фіголь М. П. Політична сатира в українському мистецтві кінця XIX — початку XX ст. К., 1974; Блюміна І. М. В. В. Різниченко (Велентій) — художник і поет. К., 1972; Демченко Е. П. Политическая графика Киева периода революции 1905—1907 гг. К., 1976. *Д. В. Степовик.*

КАРИ́НСЬКИЙ Михайло Іванович [4 (16). XI 1840, Москва — 20.VII (2.VIII) 1917] — рос. логік і філософ. Закінчив Моск. духовну академію (1862). В 1869—94 викладав філософію в Петерб. духовній академії та ін. навч. закладах. У філос. поглядах переважали матеріалістичні тенденції. Критикував нім. ідеалістичну філософію, *агностицизм* І. *Канта* і рос. неокантіанців, високо цінив діалектику Г. В. Ф. *Гегеля*. Праці К. були значним вкладом у розробку питань логіки. Створив оригінальну класифікацію *суджень* і *умовиводів*. Праці з історії філософії, теорії пізнання і логіки, у т. ч.: «Критичний огляд останнього періоду німецької філософії» (1873), «Явище і дійсність» (1878), «Логіка» (1884—85).

С. П. Марценюк.

КАРІАТИ́ДА [від грец. Καρυάτις (Καρυάτιδος)] — в архітектурі вертикальна підпора у вигляді жіночої постаті. К. були поширені в античній та європ. архітектурі 17—19 ст. (на портику Кор храму *Ерехтейон* в Афінах; на кафедрі музикантів у Луврі, Франція, скульптор Ж. Гужон; у палаці в Павловську Ленінгр. обл., скульптори І. Мартос та В. Демут-Малиновський).

КА́РІЄС (лат. caries — гниття) — патологічний процес, який полягає в запально-дистрофічному ураженні твердих тканин організму (зокрема, кістки) людини і тварин. К. *зубів* — хвороба, проявом якої є руйнування твердих тканин зуба (емалі, дентину, цементу) на певній ділянці з наступним утворенням каріозної порожнини. При наявності такої порожнини температурні, хім. й мех. подразнення спричинюють біль, що відчувається переважно протягом діяння подразника. К. зубів спричинюється порушенням обміну речовин у твердих тканинах зуба. Цьому сприяє комплекс факторів зовн. і внутр. середовища (неповноцінне харчування, перенесення ряду заг. захворювань, погані сан.-гігієнічні умови, недостатній вміст фтору в питній воді тощо). За перебігом процесу розрізняють К. зубів гострий (одночасно охоплює кілька зубів і руйнує їхні тканини) та хронічний. Профілактика: заходи, спрямовані на підвищення стійкості зубів до К. (забезпечення організму необхідними солями — кальцію, фосфору, а також вітаміном D), *санація* порожнини рота. Лікування: висвердлювання уражених тканин з наступним пломбуванням зубів; при множинному К. призначають дієту, багату на вітаміни, білки й мінеральні солі.

КАРІЙСЬКА ТРАГЕ́ДІЯ 1889 — масове самогубство політичних в'язнів на Карійській каторзі (р. Кара, Забайкалля) на знак протесту проти звірячого поводження з ними представників царської адміністрації. 11 (23).VIII 1888 за відмову встати перед приамурським генерал-губернатором ув'язнену Є. М. *Ковальську* було переведено до Читинської тюрми, при цьому її піддали знущанням. У відповідь в'язні, вимагаючи змінення з посади винуватця знущань коменданта тюрми, кілька разів оголошували голодовки. 7 (19).XI 1889 ув'язнену Н. К. *Сигиду* за спробу прилюдно дати ляпаса комендантові було покарано 100 ударами різок. Тієї самої ночі на знак протесту Н. К. Сигида, М. П. *Ковалевська*, М. В. *Калюжна* та Н. С. *Смирницька* отруїлися. 12 (24). IX прийняли отруту 14 в'язнів чоловічої політ. тюрми, двоє з них, у т. ч. І. В. *Калюжний*, померли. К. т. глибоко обурила передову громадськість у Росії та за кордоном. Події на Карі відображено в творчості П. А. *Грабовського*.

Літ.: Грабовський П. Зібрання творів, т. 3. К., 1960; Гернет М. Н. История царской тюрьмы, т. 3. М., 1961.

КАРІ́М Мустай (справж. прізв. та ім'я — Карімов Мустафа Сафич; н. 20.X 1919, с. Кляшево, тепер Чишминського р-ну Башк. АРСР) — башкир. рад. письменник, нар. поет Башк. АРСР (з 1963), Герой Соціалістичної Праці (1979). Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни, брав участь в боях за Україну. Друкуватися почав 1935. Перші збірки віршів «Загін вирушив у дорогу» (1938) і «Весняні голоси» (1941). Автор зб. поезій «Ріки розмовляють» (1961), «Рокам услід» (1971; Держ. премія СРСР, 1972), «Чотири пори кохання» (1978), поем, п'єс «Весілля триває» (1947), «Викрадення дівчини» (1959), «Салават» (1971), «Не кидай вогню, Прометей» (1976), повістей, творів для дітей. Україні присвятив вірші «Ідуть полки», «Київ», «Україні» та ін Повість «Радість нашого дому» (1957) — про дружбу башк. і укр. народів. П'єса «В ніч місячного затемнення» (1964) — в репертуарах укр. театрів. Перекладач творів Т. Шевченка, М. Рильського та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Радість нашого дому. К., 1953; Друзі Шавкатова. К., 1954; В ніч місячного затемнення. К., 1970; Країна Айгуль. К., 1971; Таганок. К., 1979; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. Уфа, 1969; Избранное. М., 1973; Не бросай огонь, Прометей! Уфа, 1979. *С. Г. Сафуанов.*

М. Карім.

КАРІ́М Фатих [27.XII 1908 (9.I 1909), с. Аєт, тепер Бішбулякського р-ну Башк. АРСР — 19.II 1945, селище Побєда, тепер Калінінгр. обл.] — тат. рад. поет. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1928. Перша зб.— «Пісня починається» (1931). В 30-х рр. написав поеми «Сьома піч», «Зоря», «Анікін». У роки Великої Вітчизн. війни вийшли збірки поезій «Любов і ненависть», «Окопна пісня», повісті «Записки розвідника», «У весняну ніч», п'єса «Шакір Шагаєв». Дружбі тат. і укр. народів присвятив поезії «Ми разом», «Переправа», «На березі Дніпра», «Хлопець з Волги». Нагороджений двома орденами, медалями.

КАРІ́М Ханіф [справж. прізв. та ім'я — Карімов Ханіф Карімович; н. 25.VII (7.VIII) 1910, с. Верхні Кіги, тепер Кігинського району Башк. АРСР] — башкирський радянський письменник. Член КПРС з 1932. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1930. Перша зб. — «Пісня вартового» (1934). Автор поем «Дівчина» (1935), «Аул» (1940), збірок віршів «Торжество» (1936), «Сонячна країна» (1939), «Для кохання нема смерті» (1943), «Дороги війни» (1944), «Ранкові думи» (1964), «В країні молодості» (1967); збірки оповідань «Лісова стежка» (1965), віршів про дружбу укр. і башк. народів. Перекладач творів Т. Шевченка, В. Сосюри та ін. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Люблю життя. В кн.: Слава Вітчизні народів-братів! К., 1954; [Вірші]. В кн.: З берегів Агіделі. К., 1970; Рос. перекл.— Избранные произведения. Уфа, 1970. *С. Г. Сафуанов.*

КА́РІНТІ (Karinthy) Фрідєш (24. VI 1887, Будапешт — 29.VIII 1938, Шіофок)— угор. письменник, журналіст, перекладач. В поетичних збірках «Не скажу нікому» (1929), «Послання у пляшці» (вид. 1939) переважає інтимна лірика. Зб. новел «Два кораблі» (1915), «Даруйте, пане вчителю...» (1916), «Христос чи Варрава» (1918) відзначаються критикою бурж. способу життя. В романах «Подорож до Фаремідо» (1916), «Капілярія» (1922), «Подорож навколо власного черепа» (1937), драмах «Чарівний стілець» (1917), «Завтра вранці» (1922) викривав фальш бурж. суспільства. Автор книги пародій «Так ви пишете» (1912).

Тв.: Укр. перекл.—Даруйте, пане вчителю... К., 1966. *К. О. Шахова.*

КАРІ́НТІЯ, Корушка — істор. область у Центр. Європі, в бас. р.

Каріограма гаплоїдного (одинарного) набору хромосом чоловіка; хромосоми поділені на 8 груп (*A—G*); *1—22*— аутосоми, *X* і *Y* — статеві хромосоми.

Карія біла:
1 — квітуча гілка;
2 — гілка з плодами.

Драви. В кін. 6 ст. була заселена слов'янами (словенцями). В 1-й пол. 7 ст. входила до складу д-ви. створеної кн. *Само*, а після розпаду цієї д-ви 658 — до Карантанії (об'єднання словенців у басейні р. Мури, верхів'ях р. Драви). В 11 ст. К. виділилася в окреме герцогство. В 12 ст. населення пн. К. було понімечене. З 1335 К.— під владою *Габсбургів*. З 1849 — коронна земля Австр. імперії. За *Сен-Жерменським мирним договором 1919* більша частина К. відійшла до Австрії, долина р. Межиці — до Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 — Югославія), а Канальська долина — до Італії. Держ. належність цих територій підтвердили *Паризькі мирні договори 1947* та *Державний договір про відновлення незалежної і демократичної Австрії* (1955).

КАРІОГРА́МА (від грец. κάρυον — ядро і γράμμα — запис) — графічне зображення хромосомного набору (*каріотипу*) з метою кількісної характеристики кожної *хромосоми*. Для цього на графік наносять значення довжини хромосоми або її частини і всього каріотипу, розташування *центромери*, плечей відносно вторинної перетяжки та супутника хромосоми (див. мал.). За допомогою К. виявляють відміни зовні схожих хромосом у певній їх групі. Іл. с. 35.

КАРІОКІНЕ́З (від грец. κάρυον — ядро і κίνησις — рух) — тип поділу ядра, те саме, що й *мітоз*.

КАРІОЛО́ГІЯ (від грец. κάρυον — ядро і λόγος — вчення) — наука про будову та функції клітинного *ядра*, розділ *цитології*. Виникла в кін. 19 — на поч. 20 ст. Вивчає морфологічну, хім., зокрема макромолекулярну, організацію та функціональні властивості ядра в цілому та його окремих структурних компонентів (*хромосом, ядерця*, ядерної оболонки) протягом життєвого циклу клітини, зокрема в *інтерфазі* та під час поділу (див. *Мітоз, Мейоз, Амітоз, Ендомітоз*). Використовує такі методи досліджень: цитохімічні, світлову та електронну мікроскопію, цитофотометрію, *авторадіографію, мікрургію*, диференційне центрифугування та ін. На базі К. та *генетики* виникла *цитогенетика*. Разом з іншими дисциплінами (*молекулярною біологією, молекулярною генетикою*) К. досліджує *каріотип, реплікацію* хромосом та ядерно-цитоплазматичні відношення. Дані К. використовуються при з'ясуванні питань *систематики* та еволюції тварин і рослин. К. людини дає змогу пізнати *патогенез* спадкових хвороб та природжених аномалій (див. *Генетика медична, Генетика людини*). *Є. Л. Кордюм*

КАРІОПЛА́ЗМА (від грец. κάρυον — ядро і *плазма*), каріолімфа, ядерний сік — вміст клітинного *ядра*, відмежований ядерною оболонкою від *цитоплазми*, що його оточує.

КАРІОТИ́П (від грец. κάρυον — ядро і τύπος — відбиток, тип), хромосомний набір — сукупність *хромосом* клітини тіла, типова для кожного виду рослинних і тваринних організмів. Поняття «каріотип» запровадив рад. вчений Г. А. Левитський (1924). К. є однією з найважливіших характеристик *виду*. Для К. виду характерні велика специфічність та сталість. К. різних видів звичайно відрізняються кількістю хромосом, їхньою формою і розмірами, положенням *центромери*, ядерцевого організатора (вторинної перетяжки), формою супутника, розподілом *еухроматину* та *гетерохроматину* тощо (мал. 1). Подібність К. за цими показниками може бути доказом філогенетичної спорідненості видів (див. *Філогенез*) або належності організмів до одного виду. На цьому принципі основана галузь *систематики* — т. з. каріосистематика. К. визначають на стадії *метафази* мітозу. Його описують, замальовують або фотографують, потім систематизують, розташовуючи пари гомологічних хромосом у певному порядку (мал. 2). *Ю. М. Александров*

КА́РІЯ, гікорія (Carya, синонім Hicoria) — рід рослин род. горіхових. Високі (до 65 м) дерева з непарноперистими черговими листками. Квітки одностатеві, тичинкові — у звисаючих китицях, маточкові — у колосках. Плід — несправжня кістянка. Понад 25 видів, переважно в пд.-зх. частині Пн. Америки й почасти в Пд.-Сх. Азії. В СРСР — тільки в культурі — 5 видів. В УРСР вирощують К. б і л у (C. alba) вис. до 40 м, з смачними плодами (містять бл. 60% олії). К. має цінну міцну деревину, яку використовують для виготовлення меблів, деталей машин тощо.

КАРКА́С, кам'яне дерево (Celtis) — рід рослин род. в'язових. Дерева, рідше кущі з черговими листками. Квітки двостатеві та одностатеві, поодинокі або зібрані в пазушні суцвіття. Плід — кістянка. Бл. 80 видів у помірній зоні Пн. півкулі і тропіках. В СРСР — 2 види: К. к а в к а з ь к и й (C. caucasica) — на Кавказі і в Серед. Азії та К. г о л и й (C. glabrata) — в Криму і на Кавказі. К. посухостійкі, швидкоростучі у молодому віці дерева; ростуть здебільшого на відкритих кам'янистих сонячних схилах. Деревина К. дуже міцна, йде на різні вироби. Кора містить *дубильні речовини*. Плоди їстівні. Листя використовується на корм худобі і підгодівлю гусені шовкопрядів. В УРСР у культурі зустрічаються К. п і в д е н н и й (C. australis), К. з а х і д н и й (C. occidentalis) та деякі ін. види.

Мал. 1. **Каріотипи:** а — дрозофіли звичайної (Drosophila melanogaster); б — скерди волосовидної (Crepis capillaris).

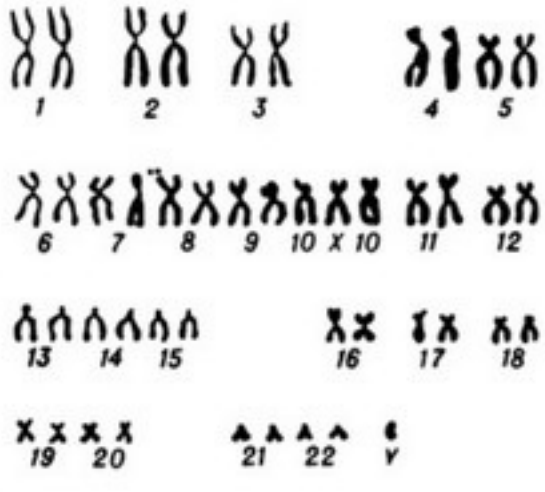

Мал. 2. Розгорнутий **каріотип** людини (чоловіка), що має 22 пари (*1—22*) аутосом (соматичних хромосом) і статеві хромосоми *X* і *Y*; жінка має ті самі аутосоми й статеві хромосоми *X* і *X*.

КАРКА́СНО-ПАНЕ́ЛЬНІ КОНСТРУ́КЦІЇ — будівельні конструкції, що складаються з несучих елементів *каркаса* й *огороджувальних конструкцій*, виготовлених з *панелей*. Розрізняють К.-п. к. з каркасом повним, що сприймає всі діючі навантаження (масу стін і перекриттів, тиск вітру тощо), і неповним, або внутрішнім,— з несучими зовн. стінами (див. *Несучі конструкції*). В багатоповерхових будинках (мал.) з центр. просторовим жорстким ядром (напр., з ліфтовою шахтою і сходовою клітою) замість зовн. колон каркаса іноді застосовують підвіски з листової сталі або канатів. До цих підвісок, замурованих у консольні балки верхньої частини будинку, кріплять балки міжповерхових перекриттів і стінові панелі. Залежно від способу забезпечення просторової *жорсткості* К.-п. к. бувають рамної, в'язевої і рамно-в'язевої систем. В К.-п. к. рамної системи елементи каркаса (балки, ригелі, колони) жорстко з'єднані між собою у поздовжні й поперечні *рами*, що сприймають усі навантаження. У К.-п. к. в'язевої системи елементи каркаса з'єднані шарнірно або способом часткового затиснення. Вони сприймають лише вертикальні навантаження, а просторова жорсткість забезпечується додатковими поздовжніми і поперечними в'язями (*діафрагмами*). В К.-п. к. рамно-в'язевої системи в одному напрямі встановлено рами, в іншому — в'язі. К.-п. к. виготовляють із залізобетону, металу або клеєної деревини (див. *Клеєні конструкції*). Для зовн. стін використовують навісні панелі (одношарові керамзитобетонні, тришарові залізобетонні з пінопластовим або ін. утеплюва-

чем, одношарові керамічні), панелі з листових матеріалів (напр., азбестоцементу, алюмінію) з утеплювачем тощо. К.-п. к. застосовують у цивільному і пром. буд-ві. Див. також *Великопанельні конструкції*.

Літ.: Печенов А. Н. Расчёт и конструирование многоэтажных каркасно-панельных зданий. К., 1972.

М. М. Жербін.

КАРКІНІ́ТСЬКА ЗАТО́КА — затока в пн. частині Чорного м., між пн.-зх. берегами Кримського п-ова і материком. Вдається в суходіл на 118,5 км. Глиб. до 36 м (на Зх.). Береги розчленовані. В суворі зими замерзає. У К. з.— *Лебедячі острови*, які разом з навколишніми водами входять до *Кримського заповідно-мисливського господарства*. У 1971 мілководдя К. з. включено до заповідних територій світового значення.

КАРЛ I (Charles I; 19.XI 1600, Лондон — 30.I 1649, там же) — король Англії з 1625 з династії *Стюартів*. Проводив реакційну феод.-абсолютистську політику, яка викликала невдоволення широких нар. мас. У 1640 в країні почалась революція (див. *Англійська буржуазна революція 17 століття*). В громадян. війнах 1642—46 і 1648 К. I зазнав поразки. Страчений за вироком Верх. суду трибуналу, створеного *Довгим парламентом*.

КАРЛ IV (Karl IV; 14.V 1316, Прага — 29.XI 1378, там же) — король Чехії з 1346, імператор «*Священної Римської імперії*» і король Німеччини з 1347 з династії *Люксембургів*. Осн. базою своєї імперії зробив Чехію (закріплено *Золотою буллою Карла IV 1356*). В Чехії проводив політику зміцнення королівського *домену*, збагачення держ. скарбниці, обмеження прав чес. *магнатів*, розвитку ремесел і торгівлі. За К. IV в Празі проводилося широке будівництво, 1348 було засновано ун-т. Імперська політика К. IV, який узаконив і розширив привілеї *курфюрстів*, сприяла децентралізації Німеччини.

КАРЛ V (Karl V; 24.II 1500, Гент— 21.IX 1558, монастир св. Юста в Іспанії) — король Іспанії 1516—56 та імператор «*Священної Римської імперії*» 1519—56 з династії *Габсбургів*. Прагнув до реалізації реакційної програми створення «всесвітньої християнської монархії», виступав під прапором войовничого католицизму. Абсолютистська політика К. V викликала ряд повстань в імперії (комунерос 1520—22 в Іспанії, гентське 1539—40 в Нідерландах та ін.), в Німеччині відбулися *Реформація, Селянська війна 1524—26*. К. V вів численні війни проти Франції (див. *Італійські війни 1494—1559*), *Османської імперії* (1532—33, 1535, 1541). Зрікся ісп. престолу на користь свого сина *Філіппа II* та імператорського — на користь свого брата Фердінанда I.

КАРЛ XII (Karl XII; 17.VI 1682, Стокгольм — 30.XI 1718, Фредеріксгалль, Норвегія) — король Швеції з 1697, полководець. Проводив абсолютистську великодерж. політику. Вів загарбницькі війни в Центр. і Сх. Європі. Очолював швед. армію під час *Північної війни 1700—21*. Влітку 1708 армія К. XII вдерлася на тер. Росії. Розраховуючи на допомогу укр. гетьмана І. *Мазепи*, К. XII повернув армію на Україну. Після поразки швед. армії у *Полтавській битві 1709* К. XII втік до Туреччини, де безуспішно намагався організувати напад на Росію тур. армії з Пд., а швед. армії з Пн. В 1715 повернувся до Швеції. Загинув під час облоги норв. фортеці Фредеріксгалль.

КАРЛ XVI Густав (Carl Gustaf; н. 30.IV 1946, замок Гага поблизу Стокгольма) — король Швеції з 1973, з династії Бернадотів.

КАРЛ ВЕЛИ́КИЙ (лат. Carolus Magnus; 2.IV 742—28.I 814, Ахен) — король з 768, імператор з 800 *Франкської держави*. Від імені К. В. походить назва дин. *Каролінгів*. К. В. внаслідок численних воєн проти *лангобардів, саксів, арабів, аварів, слов'ян* створив величезну імперію, до якої входили тер. теперішньої Франції, Зх. та Пд. Німеччини, Пн.і серед. Італії, Швейцарії, Бельгії, Голландії, Австрії та Пн.-Сх. Іспанії. В 800 дістав від папи римського Лева III титул імператора. Прагнув до централізації влади в імперії. Опорою королівської влади вважав католицьку церкву. Внутр. політика К. В. сприяла феодалізації франкського суспільства. Для зміцнення кордонів імперії утворив *марки*. За наступників К. В. його імперія розпалася (див. *Верденський договір 843*). Про розвиток культури цього часу див. «*Каролінгське відродження*».

«КАРЛ МАРКС. (Короткий біографічний нарис з викладом марксизму)» — праця В. І. Леніна, в якій він дає всебічну наукову характеристику марксистського вчення, розвиває його далі в нових історичних умовах, захищає від *опортунізму*. Написана 1914, вперше опублікована 1915 в Енциклопедичному словнику Гранат, де з цензурних міркувань було внесено ряд змін у текст (вилучені розділи «Соціалізм» і «Тактика класової боротьби пролетаріату»). Повністю опублікована 1925. В. І. Ленін аналізує гол. етапи життя К. Маркса, розвиток його поглядів, наук. та революц. діяльність, дружбу і співробітництво з Ф. Енгельсом. В. І. Ленін вказує, що вчення К. Маркса має теоретичними джерелами: *класичну німецьку філософію, класичну буржуазну політичну економію* і франц. *утопічний соціалізм*. Разом з тим виникнення марксизму було революц. переворотом у розвитку суспільствознавства. В. І. Ленін підкреслює послідовність і цілісність поглядів К. Маркса, характеризує осн. риси марксистського філос. *матеріалізму* і *діалектики*, вказує на їхню докорінну відмінність від учень Л. *Фейєрбаха* і Г. В. Ф. *Гегеля*, відзначає осн. недоліки домарксистського матеріалізму, формулює гол. риси марксистського діалектичного методу. Відкриття К. Марксом *історичного матеріалізму* усунуло два гол. недоліки попередніх істор. та загальносоціологічних теорій. «По-1-е, вони,— пише В. І. Ленін,— в кращому разі розглядали лише ідейні мотиви історичної діяльності людей, не досліджуючи того, чим викликаються ці мотиви, не уловлюючи об'єктивної закономірності в розвитку системи суспільних відносин, не вбачаючи коренів цих відносин у ступені розвитку матеріального виробництва; по-2-е, попередні теорії не охоплювали якраз дій мас населення, тоді як історичний матеріалізм уперше дав можливість з природничоісторичною точністю дослідити суспільні умови життя мас і зміни цих умов» (Повне зібр. тв., т. 26, с. 50). Марксизм розкрив закономірності й рушійні сили істор. процесу, показав, що найглибшою основою цього процесу є матеріальне виробництво, народ — творцем історії, а *класова боротьба* — рушійною силою розвитку антагоністичних формацій. В. І. Ленін характеризує екон. вчення К. Маркса як гол. зміст марксизму, підкреслює *історизм* цього вчення, дає виклад екон. обгрунтування К. Марксом істор. неминучості виникнення, розвитку і загибелі капіталістичного ладу, революц. заміни його соціалізмом, розглядає революц.-перетворюючу істор. місію робітн. класу, досліджує осн. форми класової боротьби пролетаріату, обгрунтовує необхідність *союзу робітничого класу і селянства, диктатури пролетаріату*, дає короткий виклад марксистського вчення про *державу*. В. І. Ленін формулює наук. основи тактики класової боротьби пролетаріату, вказує, що домарксистський матеріалізм не міг зрозуміти й оцінити значення революц. практичної діяльності, тому був половинчастим, однобічним. У кінці праці міститься огляд л-ри про К. Маркса і його вчення.

В. І. Куценко.

КАРЛ МАРТЕ́ЛЛ (лат. Carolus Martellus; бл. 688—22.X 741, К'єрсі) — майордом *Франкської держави* з 715, за останніх *Меровінгів*. Належав до роду Піпінідів (пізніше стали називатися *Каролінгами*). Для посилення централізації та зміцнення військ. могутності д-ви запровадив систему *бенефіціїв*. Зем. фонд для роздавання бенефіціїв створив шляхом конфіскації майна непокірних феодалів і широкої *секуляризації* церк. земель. Здобув перемогу над арабами в битві під Пуатьє (732), підкорив племена фризів та *алеманів*. Успіхи К. М. підготували умови для переходу королівської влади до дин. Каролінгів.

КАРЛ СМІЛИ́ВИЙ (франц. Charles le Téméraire; 10.XI 1433, Дижон — 5.I 1477, поблизу Нансі) — герцог *Бургундії* з 1467. Прагнув до перетворення Бургундії на могутню д-ву. Не раз (1452—53, 1465, 1467, 1468) жорстоко придушував повстання нідерл. міст, що входили до складу його д-ви. Боровся проти *Людовіка XI*, який проводив централізацію франц. земель. Намагався оволодіти *Ельзасом* і *Лотарінгією*. Загинув під час війни проти Швейцарії і Лотарінгії.

КАРЛАШО́В Олександр Васильович (н. 15.I 1919, с. Юнаківка, тепер Сумського р-ну Сум. обл.) —

Каркас кавказький: *1* — гілка з тичинковими квітками; *2* — гілка з маточковими квітками; *3* — тичинкова квітка; *4* — двостатева квітка; *5* — розріз плода.

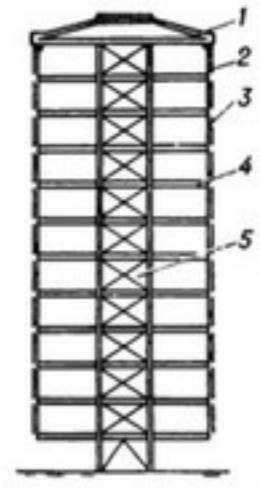

Каркасно-панельні конструкції багатоповерхового будинку з центральним просторовим жорстким ядром: *1* — несуча консольна балка; *2* — стінова панель; *3* — сталева підвіска; *4* — балка міжповерхового перекриття; *5* — просторове жорстке ядро.

К. Ю. Карм.

П. П. Кармалюк.

укр. рад. вчений у галузі фізико-хім. механіки матеріалів, доктор тех. наук, професор (з 1968), засл. діяч науки УРСР (з 1974). Член КПРС з 1942. Закінчив (1947) Київ. політех. ін-т, з того ж року — в Київ. ін-ті інженерів цивільної авіації. Осн. праці з питань деформування і руйнування матеріалів та елементів авіац. конструкцій, підвищення їхнього опору впливові експлуатаційних навантажень і робочих середовищ. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями.

КА́РЛЕЙЛЬ (Карлайл; Carlyle) Томас (4.XII 1795, Еклфеган — 4.II 1881, Лондон) — англійський публіцист, історик, філософ. Об'єктивно-ідеалістичні філософські погляди К. поєднувалися з *суб'єктивізмом* і *волюнтаризмом* у соціології, що знайшло відображення в гол. творі К. «Герої, шанування героїв і героїчне в історії» (1841). К. намагався довести, ніби рушійною силою істор. процесу є воля, ідеї і прагнення «героїв», «вождів», за якими повинна сліпо йти «нерозумна маса», «юрба». Концепцію «культу героїв», підхоплену бурж. історіографією, використовують ідеологи імперіалістичної реакції.

КА́РЛИКОВИЙ ЗРІ́СТ, нанізм, карликовість — зріст, що не досягає нижньої межі нормального (130 см для чоловіків і 121 см для жінок). До К. з. найчастіше призводять ураження залоз *внутрішньої секреції*. Розрізняють пропорційні форми К. з.— гіпофізарний К. з. (в основі лежить порушення функції *гіпофіза*), тиреогенний (порушення функції щитовидної залози), інфантильний (див. *Інфантилізм*) тощо — і непропорційні — К. з. при рахіті, хондродистрофії (природжена затримка росту кінцівок), при деяких системних захворюваннях кісток. Лікування — медикаментозне.

КА́РЛИКОВІ ПЛОДО́ВІ ДЕРЕ́ВА — культура низькоштамбових плодових рослин. Пром. насадження з К. п. д. створюють гол. чин. у пд. р-нах. Для цього районовані тут сорти плодових дерев прищеплюють (див. *Щеплення рослин*) на середньорослих і низькорослих *підщепах:* яблуню — на дусені і парадизці, грушу — на айві. К. п. д. рано починають плодоносити (на 3—5-й рік) і живуть приблизно 20—30 років. На площі 1 га розміщують на середньорослих підщепах 500—600 дерев, а на низькорослих понад 1000 дерев, що забезпечує відносно високу врожайність насаджень. У пн. р-нах Рад. Союзу, і особливо на Уралі та в Сибіру, використовують сланкі форми плодових дерев, які взимку заносяться снігом, внаслідок чого витримують найлютіші морози. Культуру К. п. д. неправильно називають карликовим плодівництвом.

Літ.: Касьяненко А. И. Плодоводство на карликовых подвоях. К., 1963.

Карликові рослини: 1 — туя; 2 — слива.

КА́РЛИКОВІ РОСЛИ́НИ — рослини, ненормально низькорослі для даного виду або роду. Карликовість рослин формується в несприятливих кліматичних та ґрунтових умовах, внаслідок щеплення на низькорослі *підщепи* зі слабо розвиненою кореневою системою тощо. У деяких рослин є особливі форми (раси, сорти), що й за нормальних умов лишаються карликовими. К. р. широко використовують у плодівництві (див. *Карликові плодові дерева*) та з декоративною метою. Культура К. р. дуже поширена в Японії.

КА́РЛІВКА — місто Полтав. обл. УРСР, райцентр, на р. Орчику (бас. Дніпра). Залізнична станція. Засн. на поч. 18 ст. У 1902 була одним з осередків сел. заворушень на Полтавщині. В 1905 тут відбулися виступи селян, а також страйки і демонстрації робітників. Рад. владу в К. встановлено в січні 1918. З 1957 К.— місто. В місті — виробниче об'єднання «Карлівхарчомаш» (маш.-буд. і мех. з-ди), цукр., спиртовий, хлібний з-ди, меблева і харчосмакова ф-ки, райсільгосптехніка, елеватор, 2 міжколг. буд. орг-ції, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-осв., музична та спортивна школи, 2 профес.-тех. уч-ща; 8 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 6 б-к. У К. народився укр. рад. художник-реставратор Л. П. *Калениченко*.

КА́РЛІВСЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — на р. Вовчій у межах Донец. обл. УРСР. Створене 1933. У роки Великої Вітчизн. війни греблю було зруйновано, відбудовано її 1944. Пл. дзеркала — 620 га, повний об'єм — 25,17 млн. м³. К. в. має багаторічне регулювання. Використовують для водопостачання Ясинуватського та Красноармійського р-нів Донец. області.

О. О. Русинов.

КА́РЛІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Полтав. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 46,1 тис. чол. (1979). У районі — 41 населений пункт, підпорядкований міській та 10 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Карлівка*.

К. р. лежить у межах *Придніпровської низовини*. Корисні копалини: природний газ, глини, піски. Річка *Орчик*. Ґрунти переважно чорноземні. Розташований у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, берест, клен) займають 1,9 тис. га. Підприємства маш.-буд., деревообр. та харч. пром-сті. Найбільші з них: карлівське виробниче об'єднання «Карлівхарчомаш», меблева ф-ка, цукр. і спиртовий з-ди, ланнівські молочноконсервний комбінат і цукр. з-д. Комбінат побутового обслуговування (Карлівка) та будинок побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 85 тис. га, у т. ч. орні землі — 62,5 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, цукр. буряки, кукурудза, соняшник. У К. р.— 11 колгоспів, 4 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції — Карлівка, Ланна. Автошляхів — 201 км, у т. ч. з твердим покриттям — 109 км. У районі — 25 заг.-осв., музична і спортивна школи, 2 профес.-тех. училища; 38 лікувальних закладів, у т. ч. 7 лікарень; санаторій. 24 клубні заклади, 5 кінотеатр, 41 кіноустановка, 27 б-к, істор.-краєзнавчий музей (с. Варварівка). В с. Федорівці К. р. народився льотчик-космонавт Г. Т. *Береговий*, у с. Нижній Ланній — український радянський графік А. П. *Василенко*. У К. р. видається газ. «Заповіти Ілліча» (з 1930).

М. І. Сліпченко.

КА́РЛІСТСЬКІ ВІ́ЙНИ — громадянські війни в Іспанії 1833—40 і 1872—76. За формою були династичними війнами між двома відгалуженнями ісп. *Бурбонів*, по суті являли собою боротьбу бурж. і феод. сил. Почалися після смерті короля Фердінанда VII. Карлісти (прихильники *абсолютизму*), спираючись на вище духівництво і *грандів*, виступили проти спадкоємниці Фердінанда VII — Ізабелли II, прагнучи посадити на престол брата Фердінанда VII — дона Карлоса Старшого (виступав під ім'ям Карла V). Ізабеллу II підтримували буржуазія та ліберальне дворянство. В 1840 карлісти були розгромлені. В ході війни в Іспанії відбулася бурж. революція 1834—43, було встановлено режим конституційної монархії. Під час бурж. революції 1868—74, коли Ізабеллу II було вигнано з Іспанії, карлісти 1872 знову зробили спробу посадити на престол свого ставленика Карлоса Молодшого — онука Карлоса Старшого. В 1876 остаточно розгромлені.

КАРЛ-МАРКС-ШТАДТ (до 1953 — Хемніц) — місто на Пд. НДР, адм. ц. округу Карл-Маркс-Штадт. Розташований на р. Гемніці. Вузол з-ць та автошляхів. Аеропорт. 305,9 тис. ж. (1976). Давній центр текст. пром-сті (підприємства у К.-М.-Ш. і містах-супутниках). Розвинуте машинобудування (ссобливо текст., а також верстато- і автомобілебудування, виробн. двигунів, велосипедів, електроустаткування, електронно-обчислювальних машин, електроприладів тощо). Підприємства хім. (виробн. фарб для текст. пром-сті), швейної, скляної, харч. галузей. Виробн. спорттоварів, муз. інструментів, меблів. Маш.-буд. ін-т, вища тех. школа та ін. навч. заклади. Архітектурні пам'ятки 12—18 ст. Заснований у 12 ст.

КАРЛОВА́РСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ КОМУНІСТИ́ЧНИХ І РОБІТНИ́ЧИХ ПА́РТІЙ 1967 — відбулася 24—26.IV в Карлових Варах (ЧССР) за ініціативою Віденської наради комуністичних і ро-

бітничих партій Західної Європи 1966. Див. *Конференція європейських комуністичних і робітничих партій 1967* з питань безпеки в Європі.

КАРЛОВИ́ЦЬКИЙ КОНГРЕ́С 1698—99 — міжнар. конгрес, що відбувся в містечку Карловцях (тепер м. Карловаць, СФРЮ) для укладення миру між державами «Священної ліги» (Австрія, Венеція, Польща, Росія) і *Османською імперією*, яка зазнала поразки у війнах з лігою. Суперечності між членами «Священної ліги» привели до укладення кожним із них окремого договору з Османською імперією, а Росією — лише угоди про перемир'я на 2 роки, яку було замінено Константинопольським мирним договором 1700. Польща одержала частину Правобережної України і Поділля, Австрія — більшу частину Угорщини, Трансільванію, Хорватію і майже всю Славонію, Венеція — Морею, о-ви Архіпелагу, фортеці в Далмації. За Росією залишався Азов.

КАРЛО́ВИЧ (Karłowicz) Ян (28.V 1836, Субортовичі — 14.VI 1903, Варшава) — польс. фольклорист, етнограф, музикознавець і філолог. Член Краківської АН. Навчався в Моск. ун-ті. В 1888—99— редактор журн. «Wisła», в якому співробітничав І. Франко. Праці: «Словник польської мови» (т. 1—8, 1900—27, у співавт.), «Словник польських говорів» (т. 1—6, 1900—11), розвідки з етнографії, ономастики й топоніміки. Збирав народні перекази, казки й пісні, зокрема лит., білоруські й українські.

КА́РЛОВІ ВА́РИ — місто в Чехословаччині, у Чеській Соціалістичній Республіці, в Західно-Чеській обл. Розташовані в долині р. Огрже, при впадінні в неї р. Тепли. 50,4 тис. ж. (1975). У передмісті — підприємства фарфорової пром-сті. Музей Карла Маркса, філармонія. З 1950 в К. В. раз у два роки проводяться міжнар. кінофестивалі. Бальнеологічний курорт. Термальна вуглекисло-сульфатно-гідрокарбонатно-натрієва вода використовується для ванн, зрошень, інгаляцій, пиття і розливу. З джерела Вржидло добувають карловарську сіль. Торфогрязелікування. Показання: захворювання шлунково-кишкового тракту, печінки, жовчних та сечових шляхів, порушення обміну речовин. К. В. засн. 1270.

КА́РЛО-ЛІ́БКНЕХТІВСЬК — місто Донец. обл. УРСР, підпорядковане Артемівській міськраді, на р. Мокрій Плотві (бас. Сіверського Дінця), за 2 км від залізнич. ст. Деконська. Місто К.-Л. утворено 1965 із с-щ міськ. типу ім. К. Лібкнехта, Білокам'янки, Деконського, Солі, Двуріччя. Виробниче об'єднання «*Артемсіль*» (понад 40% видобутку солі в СРСР), Білокам'янський шамотний з-д (вогнетриви та корундові вироби), Деконський комбінат буд. деталей, комбінат побутових послуг. 4 заг.-осв. школи, профес.-тех. уч-ще; лікарня. Будинок культури, 4 клуби, 6 бібліотек.

КА́РЛО-МА́РКСОВЕ (до 1924 — Софіївка, до 1965 — смт Карла Маркса) — селище міського типу Донецької обл. УРСР, підпорядковане Єнакіївській міськраді, за 8 км від залізнич. ст. Єнакієве. 15 тис. ж. (1979). Кам.-вуг. шахта ім. К. Маркса (засн. 1858). 3 заг.-осв. школи, філіал Єнакіївської муз. школи; лікарня, поліклініка. 3 клуби, 3 б-ки. Засн. 1783.

КА́РЛСБАД — колишня назва міста-курорту *Карлові Вари* у Чехословаччині.

КА́РЛСРУЕ — місто на Пд. Зх. ФРН, в землі Баден-Вюртемберг. Каналом сполучений з Рейном. Залізнич. вузол. 284,2 тис. ж. (1975). Розвинуті нафтопереробна (нафта надходить по нафтопроводу з Марселя) пром-сть, верстато-, вагоно-, паровозобудування. Металообробна, хім., поліграф., харч. пром-сть. Поблизу К.— центр атомних досліджень (Леопольдсгафен). Ун-т. Технологічний ін-т. Держ. академія образотворчих мистецтв. Музей землі Баден, худож. музей Кунстгалле. Архіт. пам ятки: барокковий палац (1752—82, арх. Л. Ф. де ла Геп'єр, Ф. А. Кеслау), класицистичні будівлі 1-ї третини 19 ст. (арх. Ф. Вайнбреннер). Поблизу К.— с-ще Даммершток (1927—28, арх. В. Гропіус). Засн. 1715.

КАРМ Каарел Юханович [справж. прізв.— Лянтс; н. 5 (18).X 1906, м. Нарва] — естонський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1956). З 1925 працював у театрі «Естонія», з 1949 — в театрі драми ім. В. Кінгісеппа (Таллін). Ролі: Ян («Вихори вітрів» Кітцберга), Ральф («Життя в цитаделі» Якобсона), Локк («Совість» Раннета), Арбенін («Маскарад» Лермонтова), Стрижень («Загибель ескадри» Корнійчука), Отелло, Гамлет (в однойменних трагедіях Шекспіра). Створив образ В. І. Леніна у виставі «Третя патетична» М. Погодіна. Знімається в кіно. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

КА́РМА (санскр. — діяння) — в інд. релігійно-філософських системах (*буддизмі, брахманізмі, джайнізмі, індуїзмі* та ін.) закон відплати, який нібито діє при перевтіленнях людини з однієї живої істоти в інші і визначає її сусп. становище відповідно до вчинків людини в минулому. Догмат про К., за яким доля кожної людини наперед визначена і незмінна, використовували експлуататорські класи для виправдання соціальної нерівності.

КАРМАЛЮ́К Павло Петрович [н. 24.XII 1907 (6.I 1908), с. Осівці, тепер Коростишівського р-ну Житомир. обл.] — український рад. співак (баритон), нар. арт. СРСР (з 1960). Член КПРС з 1950. У 1941 закінчив Київ. консерваторію. В 1943—44 — соліст Сарат. театру опери та балету ім. М. Чернишевського, з 1944 — Львів. театру опери та балету ім. І. Франка. Партії: Остап («Тарас Бульба» Лисенка), Олег Кошовий («Молода гвардія» Мейтуса), Ігор («Князь Ігор» Бородіна), Онєгін («Євгеній Онєгін» Чайковського), Валентин («Фауст» Гуно) та ін. З 1950 викладає у Львів. консерваторії (з 1970 — професор). Концертна діяльність. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани», медалями.

КАРМАЛЮ́К (Кармелюк) Устим Якимович [27.II (10.III) 1787, с. Головчинці, тепер с. Кармалюкове Жмеринського р-ну Вінн. обл.— 10 (22).X 1835, с. Шляхові Коричинці, тепер с. Коричинці Деражнянського р-ну Хмельн. обл.] — укр. народний герой, керівник боротьби селян Поділля проти кріпацтва в 1-й пол. 19 ст. Н. в сім'ї селянина-кріпака. В 1814 К. очолив повстанський рух, який охопив значну частину Літинського, Летичівського й Проскурівського повітів Подільської губ. У русі, крім селян і солдатів-втікачів, брала участь містечкова біднота. В 1830—35 антикріпосницька боротьба поширилася на суміжні з Поділлям райони Київщини й Бессарабії. Загони К. вчинили понад 1 тис. нападів на поміщицькі маєтки. Захоплене в поміщиків майно та гроші К. роздавав сел. бідноті. В русі брало участь бл. 20 тис. селян. Для його придушення царський уряд в листопаді 1833 створив т. з. Галузинецьку комісію (в с. Галузинцях, тепер Деражнянського р-ну Хмельн. обл.). К. 4 рази засуджували до різних строків каторжних робіт у Сибіру, але кожного разу він тікав і знову очолював сел. рух. К. убили із засідки. Похований К. у Летичеві (тепер смт Хмельн. обл.), де йому встановлено пам'ятник. На одній з башт у Старій фортеці в Кам'янці-Подільському, де тричі було ув'язнено К., встановлено меморіальну дошку з барельєфом. Про К. народ склав пісні, відобразив його в переказах. Т. Г. Шевченко називав К. славним лицарем. Його ім'я, говорив О. М. Горький, «навіки овіяне славою». К. присвятили твори М. П. *Старицький*, Марко *Вовчок*, В. С. *Кучер*.

Літ.: Устим Кармалюк. Збірник документів. К., 1948; Гуржій І. Устим Кармалюк. К., 1955; Канивец В. В. Кармалюк. М., 1965.

У. Я. Кармалюк.

П. С. Кармавський.

КАРМА́НСЬКИЙ Петро Сильвестрович (літ. псевд. — Петро Гіркий, Лесь Могильницький; 29. V 1878, містечко Цєшанув, тепер ПНР — 16.IV 1956, Львів)— український поет. Вчився у Львів. ун-ті, потім у колегіумі Ватікану в Римі. Життєвий і творчий шлях К. суперечливий, позначений бурж.-націоналістичними збоченнями в політиці та декадентськими мотивами в поезії. Друкуватися почав 1899. Належав до модерністської групи «*Молода муза*». Збірки віршів «З теки самовбивці»

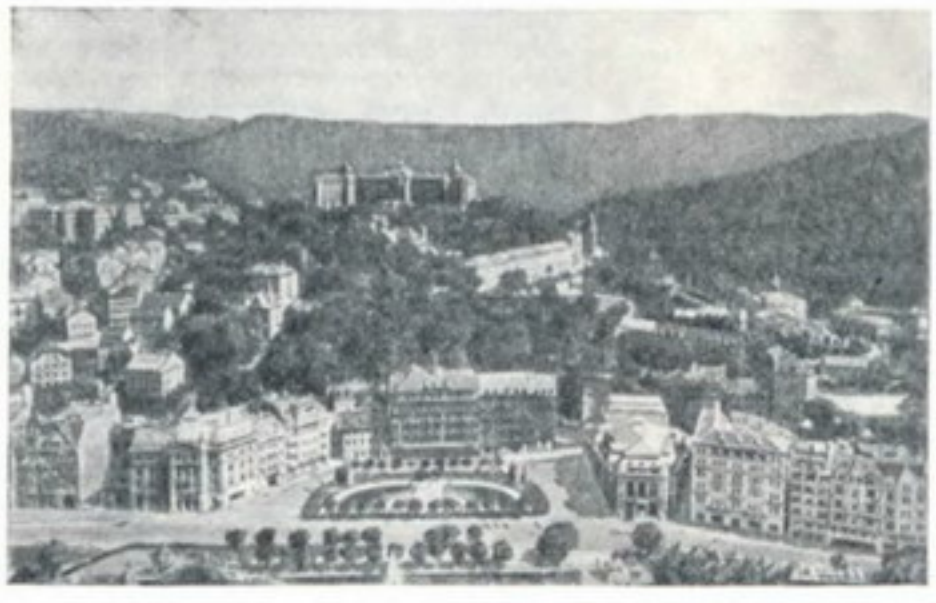

Карлові Вари. Вид частини міста.

Р. Л. Кармен.

(1899), «Ой люлі, смутку» (1906), «Блудні огні» (1907), «Пливем по морю тьми» (1909) пройняті мотивами зневіри й відчаю. У віршах, написаних після возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною, оспівав нове життя, перемогу над фашизмом. Публіцистичні твори К. останніх років життя спрямовані проти папства і католицької реакції. Перекладав із західно-європейських літератур (Данте, Гете, де Амічіс).

Тв.: До сонця. К., 1941; На ясній дорозі. К., 1952; Крізь темряву. Львів, 1957; Рос. перекл.— На светлом пути. К., 1952. *О. К. Бабишкін.*

КАРМЕЛІ́ТИ — католицький чернечий орден, заснований у 2-й пол. 12 ст. в Палестині. Орден об'єднав громади пустельників, перша з яких виникла прибл. 1156 на горі Кармель (звідси назва). Після невдачі *хрестових походів* К. 1238 переселилися в Зх. Європу, де 1245 або 1247 папа Інокентій IV включив їх до складу т. з. жебрацьких чернечих орденів. У 1452 у Франції засновано жін. орден кармеліток. Найбільший вплив К. мали у 18 ст. В 17—18 ст. монастирі К. були поширені й на Правобережній Україні, де використовувались як засіб покатоличення укр. населення. Незначна кількість К. існує й досі в Зх. Європі, США й Лат. Америці. Центр ордену — в Римі.

КАРМЕ́Н Роман Лазарович [16 (29).XI 1906, Одеса — 28.IV 1978, Москва] — російський рад. оператор, кінорежисер, журналіст і сценарист, нар. арт. СРСР (з 1966). Член КПРС з 1939. В 1931 закінчив Держ. ін-т кінематографії. На матеріалі, знятому К. в Іспанії (разом з Б. Макасєєвим), створено 22 випуски кінохроніки «До подій в Іспанії», документально-хронікальний фільм «Іспанія» (1939), «Гренада, Гренада, Гренада моя...» (1968, у співавт. з К. Симоновим). В роки Великої Вітчизн. війни очолював фронтові кіногрупи, брав участь у зйомках фільмів «Розгром німецьких військ під Москвою» (1942), «Ленінград у боротьбі» (1942), «Берлін» (1945). Створив фільми: «Суд народів» (1946, про Нюрнберзький процес), «Повість про нафтовиків Каспію» (1953), «Підкорювачі моря» (1959), «Батьківщина моя неозора...» (1958, перший рад. панорамний фільм), «Палаючий континент» (1972), «Серце Корвалана» (1976); художній керівник фільму «Велика Вітчизняна» (1979; 20 серій). Викладав у ВДІКу (з 1970 — професор). Нагороджений 2 орденами Леніна, Червоного Прапора, іншими орденами, медалями. Ленінська премія, 1960. Державна премія СРСР, 1942, 1947, 1952, 1975.

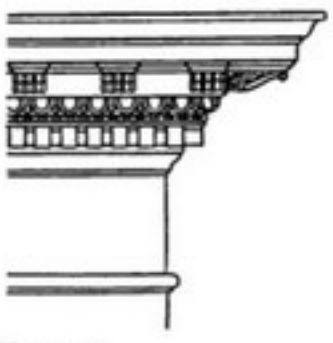

Карниз.

КАРМІ́Н (франц. carmin, від араб. кірміз — кошеніль і лат. minium — кіновар) — червоний барвник, що його добувають з тіла самок деяких комах (див. *Кошеніль*). Використовується в харч. і парфюмерній промисловості та для фарбування мікроскопічних препаратів.

КАРНАВА́Л (франц. carnaval, італ. carnevale, від лат. carrus navalis — потішна колісниця-корабель) — вид масового нар. гуляння з вуличними процесіями, театралізованими іграми. Походить від поганських обрядів, пов'язаних із змінами пір року. Назва утвердилась в Італії в кін. 13 ст. В Росії К. мали форму святкування проводів зими (масниці). В СРСР К. влаштовуються в дні молодіжних, спортивних та ін. свят.

КАРНА́К, Іпет-Ісут — селище на тер. Стародавніх Фів з величезним храмовим комплексом, гол. святилище в період Нового царства в Єгипті. До комплексу входить храм бога Амона-Ра (16—12 ст. до н. е.) з великими і малими залами, багатоколонним залом (*гіпостиль*), стіни і колони якого були вкриті кольоровими рельєфами. До святилища вела алея сфінксів. Поблизу храму Амона-Ра — храми бога Хонсу (12 ст. до н. е.), богині Мут (16—15 ст. до н. е.) та ін. Архітектори К.— Інені, Хапусенеб, Пуімра, Сенмут, Менхеперрасенеб (16—15 ст. до н. е.); Аменхотеп, син Хапу, Аменхотеп Молодший (15 ст. до н. е.), та ін.

КАРНА́К — населений пункт на Пд. Бретані в департаменті Морбіан (Франція), поблизу якого є *мегалітичні споруди,* що датуються кінцем *неоліту* і початком

Карнак. Алея менгірів.

бронзового віку: алеї *менгірів, кромлехи,* овальні й витягнуті кургани з підкурганними похованими камерами й без них. В камерах знайдено кам'яні сокири, наконечники стріл, глиняний посуд, намисто тощо. Більшість алей менгірів об'єднується в три групи, розташовані на одній лінії. На деяких менгірах вибито різні зображення.

КАРНАЛІ́Т — мінерал класу хлоридів. $KMgCl_3 \cdot 6H_2O$ (іноді калій заміщується бромом). *Сингонія* ромбічна. Густ. 1,602. Твердість 3,0. Безбарвний або білий. Блиск скляний. В СРСР великі скупчення К. є в Солікамському родовищі калійної солі на Уралі і в *Калуško-Голинському родовищі калійних солей* на Україні. Важлива руда калію, магнію і брому; застосовують у виробн. калійних добрив.

КА́РНАП (Carnap) Рудольф (18.V 1891, Вуппераль — 16.IX 1970, Санта-Марія, США) — нім.-амер. логік і філософ, провідний представник *логічного позитивізму* Віденського гуртка та логічного емпіризму в США. В логіці зробив одну з перших спроб заг. характеристики формалізованих мов, побудови теорії логічної *семантики, індуктивної логіки,* семантичної теорії інформації, сформулював одну з версій основ математики. Філософія К. є результатом абсолютизації окремих сторін логіко-матем. пізнання, пристосування традицій *махізму* до нових умов. Осн. рисами філософії науки К. є намагання стати над боротьбою *матеріалізму* та *ідеалізму,* проголошення «неосмисленості» світоглядних проблем, які не сформульовані мовою логіки. За позірною «нейтральністю» *позитивізму* К. криється суб'єктивістське розв'язання проблем філософії науки в дусі *конвенціоналізму.*

М. В. Попович.

КАРНАТА́КА (до 1972 — Майсур) — штат на Пд. Індії. Площа 192 тис. км². Нас. 29,3 млн. чол. (1971). Адм. ц.— м. *Бенгалуру.* Займає пд.-зх. частину плоскогір'я *Декан,* до якого прилягають Зх. Гати (вис. до 1923 м) і Сх. Гати та пн. частина Малабарського берега. Найбільші річки — Крішна і Кавері. Основа економіки — с. г. Обробляється бл. половини площі штату. Землеробство потребує зрошування (зрошується бл. 300 тис. га землі). Вирощують просяні культури (гол. чин. джовар і рагі), рис, пшеницю, бобові; з технічних — каву, цукр. тростину, чай, каучуконоси, прянощі; плантації кокосової пальми. У лісах — заготівлі цінних порід деревини (сал, тик, сандал). Розводять велику рогату худобу, овець, кіз. На узбережжі — рибальство. Видобувають залізну та марганцеву руди, золото, боксити, хроміти. Підприємства металург., маш.-буд., текст. (особливо шовкової), скляно-керамічної, фарфорової, цем., деревообробної, парфюмерної і харч. пром-сті. Головні промислові центри — Бенгалуру, *Майсур.* Основний порт — Мангалуру.

КАРНАУ́ХІВКА — селище міського типу Дніпроп. обл. УРСР, підпорядковане Баглійській райраді м. Дніпродзержинська, на правому березі Дніпра. Залізнична станція. 8,2 тис. ж. (1979). З-д «Будделталь», піщаний кар'єр виробничого об'єднання «Дніпродзержинськзалізобетон», будинок побуту. Населення працює здебільшого на пром. підприємствах Дніпродзержинська та Дніпропетровська. З заг.-осв. школи, мед. амбулаторія. Будинок культури, 3 б-ки. К. виникла 1737.

КАРНАУ́ХОВ Михайло Іванович [10 (22).XI 1893, Краматорськ — січень 1943] — учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції і партизан. руху на Україні під час громадян. війни 1918—20 та Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в сім'ї робітника. Працював на з-дах Донбасу. В 1918—19 — командир партизанського загону, 1919—20 — в Червоній Армії, командир бронепоїзда. Після громадян. війни — на рад. і госп. роботі в Донбасі. З жовтня 1941 — командир Слов'янського партизан. загону, який діяв у Донец. і Ворошиловград. областях. У грудні 1942 схоплений гітлерівцями і закатований. Нагороджений орденами Леніна, Червоної Зірки, медаллю. Похований у м. Слов'янську Донец. області.

КАРНАУ́ХОВ Михайло Михайлович [2 (14).III 1892, Оренбург — 22.XII 1955, Ленінград] — рад. вчений у галузі металургії, акад. АН СРСР (з 1953). Закінчив (1914) Петрогр. політех. ін-т, працював на Алапаєвському (Урал), Таганрозькому та ін. металург. з-дах.

З 1920 викладав у Петроград. (Ленінградському) політех. ін-ті. З 1953 — зав. Ленінгр. лабораторією Ін-ту металургії АН СРСР. Осн. праці з питань фізико-хім. основ мартенівського, бесемерівського і томасівського процесів виробн. сталі, кристалізації сталевого зливка. Брав участь у проектуванні металург. підприємств. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

КАРНЕ́ (Carné) Марсель (н. 18. VIII 1909, Париж) — франц. кінорежисер. У кіно — з 1928. Перші картини — «Женні» (1936), сатирична комедія «Потішна драма» (1937). Фільми «Набережна туманів» (1938), «День починається» (1939) стали кращими зразками школи «поетичного реалізму» у франц. кіно. Інші фільми: «Вечірні відвідувачі» (1942), «Діти райка» (1945), «Тереза Ракен» (1953, за Е. Золя), «Повітря Парижа» (1954), «Обманщики» (1958), «Три кімнати в Манхеттені» (1965), «Вбивці іменем порядку» (1971).

Літ.: Сокольская А. Л. Марсель Карне. Л., 1970.

КАРНЕА́Д (Καρνεάδης) із Кірени (214—129 до н. е.) — давньогрец. філософ, засновник т. з. Нової (3-ї) академії (див. *Академія платонівська*), що перебувала під впливом античного *скептицизму*. В теорії пізнання К. акцентував увагу на проблемі критерію вірогідного знання. Вважаючи, що ні відчуття, ні розум не дають істинного знання, К. зводив пізнання лише до ймовірного судження. Позитивними моментами скептицизму К. є висловлювання проти релігії, *мантики* (астрології, ворожіння тощо), критика традиційної моралі.

В. С. Дмитриченко.

КАРНІ́З (франц. corniche; першоджерело: грец. κορωνίς — закінчення, завершення) — завершення стіни споруди у вигляді горизонтального профільованого поясу, призначеного для захисту стіни від води, що стікає з даху, а також — декоративний елемент. В античній архітектурі К. є складовою частиною *антаблемента*.

КАРНІ́ЙСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (від назви Карнійських Альп) — ранній вік пізньотріасової епохи тріасового періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади К. я. (аргіліти, алевроліти, строкатоколірні глини й пісковики тощо) поширені в Кримських горах, на Донбасі та в *Дніпровсько-Донецькій западині*. Потужність їх до 300 м. Див. також *Тріасовий період і тріасова система*.

КАРНО́ (Carnot) Лазар Ніколá (13.V 1753, Ноле — 2.VIII 1823, Магдебург) — франц. держ. діяч, математик. У 1791—92 — член Законодавчих зборів, 1792—95 — *Конвенту;* 1793—94 — член *Комітету громадського порятунку*. Зробив великий внесок у справу воєнної перемоги над австро-прус. інтервентами і роялістами. Учасник *термідоріанського перевороту* (1794); 1795—97 — член *Директорії*. У 1797—1800 — в еміграції. В 1800 — військ. міністр. Був прибічником Наполеона Бонапарта, однак виступав проти встановлення імперії. В період «*Ста днів*» (1815) — міністр внутр. справ *Наполеона I*, дістав титул графа. Після реставрації *Бурбонів* перебував у вигнанні.

КАРНО́ (Carnot) Ніколá Леонар Саді (1.VI 1796, Париж — 24.VIII 1832, там же) — французький інженер, один з творців теорії теплових двигунів. Син Л. Н. *Карно*. Закінчив Політех. школу в Парижі (1814). Написав єдиний, але визначний твір «Міркування про рушійну силу вогню та про машини, здатні розвивати цю силу» (1824). Аналізуючи ідеальний круговий процес (*Карно цикл*), вказав на те, що корисну роботу можна одержати лише при переході тепла від більш нагрітого тіла до менш нагрітого. Сформулював положення, за яким величина роботи визначається лише різницею т-р нагрівника і холодильника і не залежить від природи робочої речовини двигуна (теорема Карно). Розвиваючи ідеї К., Р. Ю. Е. *Клаузіус* і У. *Томсон* сформулювали 2-е *термодинаміки начало*.

КАРНО́ ЦИКЛ — оборотний *круговий процес*, який складається з двох *ізотермних процесів* і двох *адіабатних процесів*, що поперемінно чергуються між собою. Названий за ім'ям Н. Л. С. *Карно*. На мал. зображено К. ц. в координатах p (тиск) і V (об'єм). У процесі розширення робоча речовина при абс. т-рі T_1 одержує теплоту Q_1 (ізотерма *1—2*), а потім охолоджується до абс. т-ри T_2 (адіабата *2—3*). При стисненні робоча речовина при T_2 віддає теплоту Q_2 (ізотерма *3—4*) і повертається у початковий стан з т-рою T_1 (адіабата *4—1*). За один К. ц. виконується робота $A = Q_1 - Q_2 = (1 - T_2/T_1)\,Q_1$, яка чисельно дорівнює площі (на мал.), обмеженій відрізками ізотерм і адіабат. *Коефіцієнт корисної дії* К. ц. $\eta = (T_1 - T_2)/T_1$ не залежить від природи робочої речовини і є найвищим серед ккд усіх можливих циклів, здійснюваних у тому ж температурному інтервалі ($T_1 - T_2$). Історично вивчення К. ц. відіграло велику роль в обгрунтуванні 2-го *термодинаміки начала*.

КАРНОТИ́Т — мінерал класу фосфатів та їхніх аналогів. $K_2[UO_2VO_4]_2 \cdot 3H_2O$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 4,46. Твердість 2—3,75. Колір жовтий. Блиск матовий з шовковистим полиском. Дуже радіоактивний. Відомий у США (штати Юта і Колорадо), Заїрі, Австралії. Руда урану і ванадію.

КАРОЛІ́НА (лат. Constitutio Criminalis Carolina) — кодекс феод. кримінально-процесуального і кримінального права Німеччини, виданий імператором *Карлом V* 1532 (звідси й назва). Побудований на нормах *звичаєвого права* та *римського права*. К., яка складається з 219 статей,— одне з найжорстокіших законодавств країн Зх. Європи, нищівне знаряддя феодалів проти нар. мас. За К. осн. покарання — смертна кара (спалення, колесування, четвертування, закопування в землю живим та ін.). Широко застосовувалися тілесні покарання (виколювання очей, відрізування носа, вух та ін.). Жорстокі міри покарання застосовувалися здебільшого за злочини проти феод. власності. Судочинство за К. було таємним, переважно письмовим, з застосуванням тортур. З деякими змінами К. діяла до кінця 18 ст., її вплив позначився на вироках судів, що діяли на тер. України під час її входження до складу Польщі та Литви, зокрема в 16 ст.

В. М. Катрич.

М. М. Карнаухов.

Н. Л. С. Карно.

КАРОЛІ́НГИ (лат. Carolingi, франц. Carolingiens, нім. Karolinger) — королівська та імператорська династія у *Франкській державі* з 751 до кін. 10 ст. Політика К. сприяла становленню феодалізму в Зх. Європі, екон. та політ. зміцненню великих феодалів, посиленню центр. влади. Гол. представники К.: *Піпін Короткий* (засновник династії) і *Карл Великий* (від його імені походить назва династії). Після розпаду імперії К. правили в Італії до 905, Сх.-Франкському королівстві (Німеччина) до 911, у Зх.-Франкському королівстві (Франція) до 987.

«КАРОЛІ́НГСЬКЕ ВІДРО́ДЖЕННЯ», «Каролінгський ренесанс» — культурне піднесення у *Франкській державі* в 8—9 ст. Було тісно пов'язане з військ.-політ. та адм. завданнями *Каролінгів*, які прагнули до зміцнення своєї влади на всій тер. імперії, що виникла за правління *Карла Великого*. Проходило під гаслом відродження античної культури. В період «К. в.» було організовано ряд монастирських шкіл (у Турі, Реймсі, Рейхенау та ін. містах), які готували з представників феодалів службово-адм. кадри та духівництво. При дворі Карла Великого було створено гурток, т. з. Академію. Особливе місце серед діячів «К. в.» посідав автор філос. і богословських трактатів *Іоанн Скот Еріугена*. В часи «К. в.» зріс інтерес до світських знань, «*Семи вільних мистецтв*». Значного розвитку досягла історіографія. При дворі Карла Великого бл. 789 було створено

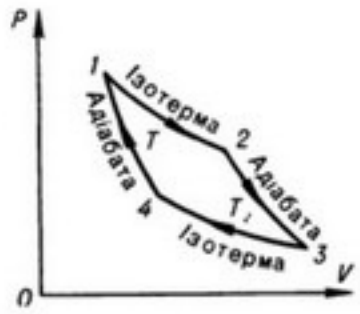

Карно цикл.

«Каролінгське відродження». Кінна статуетка Карла Великого. Бронза. Лувр. Париж. Євангеліст Іоанн. Мініатюра з «Трірського псалтиря». Близько 800. Міська бібліотека. Трір. Монастирські ворота в Лорші. 8 ст.

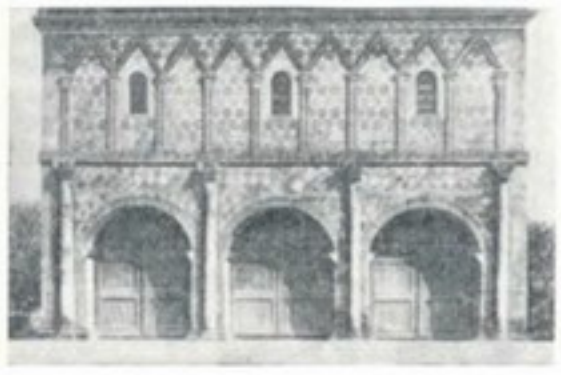

«Королівські аннали», що їх потім продовжували у порічних записах до 829. З 2-ї пол. 9 ст. розвивалося місц. літописання. Видатним історичним твором «К. в.» була «Історія лангобардів» *Павла Діакона*. З'явився ряд політ. трактатів, біографій. Воєначальник Нітгард 840—843 написав історію воєн Франкської д-ви.

Каролінгське мистецтво, наслідуючи пізньоантичні, візант. й місц. традиції, відобразило також ідеологію раннього феодалізму. За літ. джерелами, в цю епоху проводилося інтенсивне буд-во (комплекси монастирів, палаци, укріплення, базилікальні храми). Збереглися нечисленні будівлі: багатокутна центрич. капела імператорської резиденції в Ахені (до 798—805), капела-ротонда Санкт-Міхаель у Фульді (бл. 820—822) та ін. Палаци й церкви прикрашалися мозаїками (ораторій в Жерміньї-де-Пре. після 806) та фресками (церкви Мюнстера, бл. 800, і Осера, 841—858). Розквітла книжкова мініатюра («Утрехтський псалтир», 9 ст.). Скульптура відома гол. чин. з слонової кістки; були розвинуті литво, карбування й гравірування на металі, різьблення на камені. З 2-ї пол. 9 ст. в умовах розпаду Франкської д-ви почався занепад «К. в.».

КАРОТА́Ж (франц. carottage, від carotte, букв.— морква, тут — буровий керн) — методи, за допомогою яких вивчають у свердловинах фізичні і хімічні властивості гірських порід. Див. *Геофізичні методи дослідження свердловин*.

КАРОТА́ЖНА СТА́НЦІЯ — пересувна автоматична установка для проведення геофізичних досліджень у свердловинах. Складається з приладів і зондів, обладнаних спеціальними датчиками; наземної апаратури, яка реєструє показання датчиків; спец. кабелю, за допомогою якого з'єднують свердловинні прилади з наземною апаратурою; лебідки для проведення спуско-підйомних операцій. Автом. К. с. монтують на шасі однієї або двох автомашин. Для дослідження в важкодоступних умовах застосовують переносні К. с. Див. також *Геофізичні методи дослідження свердловин*.

КАРОТИ́Н (від лат. carota — морква) — оранжево-жовтий *пігмент* рослин. У невеликій кількості є в деяких тканинах тварин. Один з найважливіших представників *каротиноїдів*. Відомо кілька форм К., з яких найважливіші α-, β- і γ-К. Біол. роль їх у житті рослин пов'язана з *фотосинтезом*. У тваринному організмі (крім хижих птахів і деяких м'ясоїдних тварин) β-К. є провітаміном А (див. *Вітаміни*). К. надходять до організму з їжею. Препарати К. одержують з рослинної сировини; мікробіол. пром-сть виробляє їх синтетично. Препарати К. застосовують при А-авітамінозі (див. *Вітамінна недостатність*), водні колоїдні розчини К. — при опіках і обморожуванні (для знеболювання).

КАРОТИНО́ЇДИ — жовті, оранжеві або червоні *пігменти* рослин, деяких мікроорганізмів (грибів) і тварин. За хім. природою К.— *вуглеводні*, гол. чин. циклічної будови. Добре розчинні в жирах і органічних розчинниках. Бувають у вільному стані та у вигляді комплексів з білками. Найвідоміші з К.: *каротин* і ксантофіл (у зелених частинах рослин), лікопін (у плодах помідорів), криптоксантин (в зернах жовтої кукурудзи), астаксантин (в панцирі ракоподібних), пектеноксантин (в гонадах молюсків). В організмі людини і більшості тварин К. не утворюються і надходять з їжею. β-каротин і криптоксантин є провітамінами вітаміну А (див. *Вітаміни*), перетворюються на вітамін у печінці. β-каротин застосовують у медицині, ін. К.— в харч. пром-сті як барвники.

В. П. Вендт.

КАРПА́ТИ — гірська система на Пд. Європи. Простягаються у вигляді випуклої на Пн. Сх. дуги в межах Польщі, Чехословаччини, Угорщини, СРСР та Румунії. Довж. майже 1500 км, шир. 120—430 км. Пересічні висоти 800—1200 м, найбільша — 2655 м, г. *Герлаховський-Штіт*.

Орографічно К. поділяють на Західні, Східні й Південні. До системи К. належать також Західні Румунські гори і *Трансільванське плато*. З зовн. боку К. оточені широкою смугою передгір'їв (Прикарпаття), з внутр.— *Середньодунайською рівниною*. Західні К. простягаються від Девинських Воріт біля м. Братіслави до Тилічського перевалу. Складаються з кількох хребтів і масивів (Зх. Бескиди, *Татри*, Словацькі Рудні гори, Матра). В межах Західних К. у Татрах — найвища вершина всіх К. Пд. межею Східних К. є перевал Предял, вис. їх до 2305 м, г. П'єтрос на масиві Родна. Східні К. поділяють на Лісисті та Молдавські. Більша частина Лісистих К. розташована на тер. України, де вони мають назву *Карпати Українські*. Південні К., або Трансільванські Альпи, простягаються до Залізних Воріт на Дунаї. Складаються з масивів Фегераш, Ретезат та ін.; вис. до 2543 м, г. Молдовяну. Західні Румунські гори відокремлені від осн. дуги К. Трансільванським плато. В їх межах виділяють масив Бігор заввишки до 1847 м, гори Траскеу, Кодру та ін.

К. належать до альп. гірських споруд (див. *Альпійська складчастість*). У формуванні їх сучас. рельєфу велику роль відіграли, крім орогенічних процесів, водна й льодовикова ерозія, вивітрювання, карстові явища. У геол. будові Прикарпаття беруть участь неогенові *моласи*. Для його рельєфу характерні великі долини, улоговини, горбисто-пасмові височини. Зовн. смуга К. складається з крейдового й палеогенового *флішу*. Верстви порід зім'яті в складки, нерідко перевернуті й зсунуті у вигляді лускуватих насувів на Пн. і Сх. У рельєфі цієї частини К. переважають м'які форми — округлі вершини, пологі схили. У місцях виходів щільних пісковиків, а також там, де є сліди четвертинного зледеніння, рельєф більш розчленований, з гострими гребенями (Словацькі Бескиди, Чорногора). Центр. смуга К. складається з мезозойських кристалічних порід, що утворюють брилові масиви. Найбільшого розвитку вони досягають у Західних К. та Південних К. Найвищі масиви цієї смуги характеризуються альп. формами рельєфу. Внутр. смугу К. утворюють масиви, складені вулканічними породами — андезитами, базальтами та ін. (Келіман, Вигорлат). Характерним елементом К. є улоговини, що звичайно розмежовують різні морфоструктури. Найбільша улоговина — Трансільванське плато, складене неогеновими моласами.

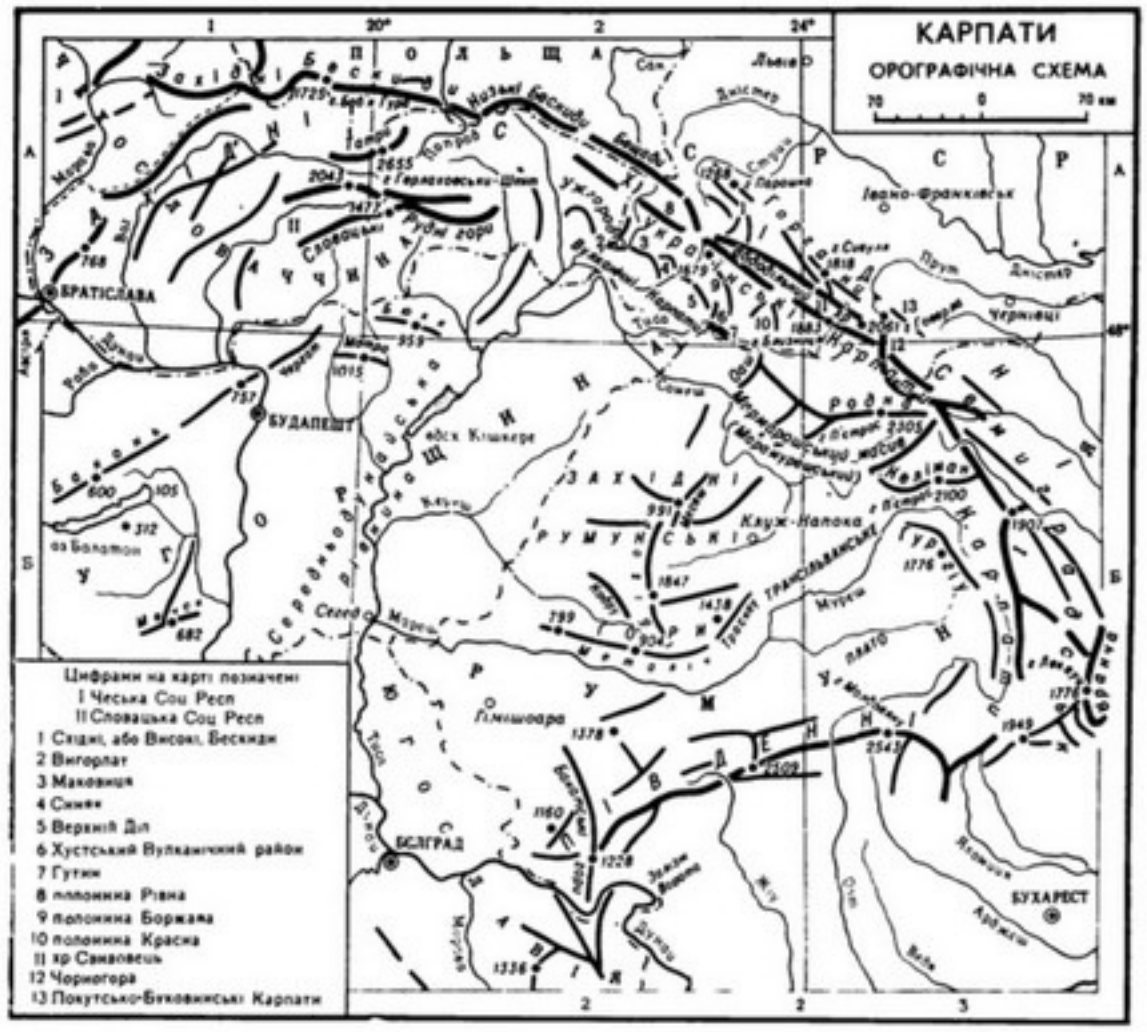

В межах К. виявлено родовища багатьох корисних копалин: нафти, горючого газу, кам. і бурого вугілля, заліз. руди, марганцю, поліметалів, бокситів, кам. і калійної солей, озокериту та ін. Багато джерел мінеральних вод.

Клімат К. помірно континентальний. Пересічна т-ра січня у передгір'ях —2, —5°, в горах знижується до —9, —10°, липня — відповідно +17, +20° і до +4, +5°. Річна сума опадів у передгір'ях 600—1000 мм, у горах до 1600—2100 мм, переважно влітку. У К. беруть початок численні річки — *Вісла, Дністер,* притоки *Дунаю* та ін. Ріки мають значні запаси гідроенергії, на них споруджено ряд ГЕС. Озер небагато, вони здебільшого льодовикового й карстового походження.

У передгір'ях переважають дубові й букові, на Пн.— соснові ліси (на бурих лісових та дерново-підзолистих грунтах); на Пд. Сх.— лісостепова (на сірих лісових грунтах і опідзолених чорноземах) і степова (на чорноземних, карбонатних грунтах) рослинність. Гірські схили вкриті лісами (у нижній частині — дубовими, буковими і буково-ялицевими, вище — ялиновими) на гірських бурих лісових грунтах. У внутр. смузі К. більше поширені широколистяні ліси, у зовн.— хвойні. Ліси змінюються сосновим криволіссям, яке з вис. 1700—1800 м переходить у субальп. та альп. луки (в межах Карпат Українських наз. *полонинами*). Характерними представниками тварин. світу К. є ведмідь, вовк, рись, куниця, олень, козуля, свиня дика, білка, заєць; з птахів — глухар, сова, дятел, зозуля та ін. Для вивчення й охорони природи в К. створено *Татранський народний парк* (у Чехословаччині й Польщі), *Карпатський заповідник* (у СРСР), нац. парк Ретезат (у Румунії) та ін. К.— відомий район туризму, альпінізму, зимових видів спорту.

Літ.: Природа Українських Карпат. Львів, 1968; Рибін М. М. Фізико-географічні регіони Карпат. Чернівці, 1973.

М. М. Рибін.

«КАРПА́ТИ» — книжкове видавництво системи Держкомвидаву УРСР. Засноване 1945 в Ужгороді як Закарпатське книжково-газетне вид-во; з 1951 — Закарп. обл. книжково-журнальне вид-во; з 1955 — Закарп. обл. вид-во; з 1964 — респ. вид-во, що поширює свою діяльність на Закарп., Івано-Фр. та Чернів. області. «К.» випускають сусп.-політ. і худож. л-ру, в т. ч. перекладну, виробничо-тех., с.-г., туристську та краєзнавчу л-ру укр., рос., угор. і молд. мовами; для туристів — інозем. мовами. В 1979 продукція «К.» видана тиражем понад 2 млн. примірників.

З 1958 вид-во співробітничає з рядом вид-в Угорщини — по спільному випуску книг угор. мовою для УНР (рад. сусп.-політ. і худож. л-ра, твори письменників народів СРСР, рос., укр. і угор. класика). З 1975 «К.» співробітничають також з вид-вом імені Мадача (м. Братіслава, ЧССР). Нагороджені орденом Дружби народів (1978).

Б. О. Гвардіонов.

КАРПА́ТИ УКРАЇ́НСЬКІ, Карпати Радянські — гори на заході УРСР, частина гірської системи *Карпат.* Простягаються смугою завдовжки понад 270 км і завширшки 100—110 км з Пн. Зх. на Пд. Сх. у межах Закарп., Львів., Івано-Фр. та Чернів. областей. Пл. понад 24 тис. км². Являють собою середньовисокі гори з м'якими обрисами й куполоподібними вершинами. Пересічна вис. їх 1000 м, найбільша —2061 м, г. *Говерла.* К. У. характеризуються зональністю о р о г р а ф і ч н о ї б у д о в и, зумовленою особливостями літологічного складу й тектоніки окремих частин. Вздовж пн.-сх. краю К. У. простягається *Передкарпатська височина,* вздовж пд.-зх.— *Закарпатська низовина,* що є частиною Середньодунайської рівнини. Гірська частина К. У. складається з паралельних хребтів, відокремлених річковими долинами та улоговинами. Зовнішню смугу становлять Східні *Бескиди, Горгани,* а також *Покутсько-Буковинські Карпати.*

У центр. частині простягаються *Верховинський Вододільний хребет* з низькогірним рельєфом, багатьма перевалами (*Верецький перевал,* 839 м, *Воловецький перевал,* 1014 м, *Ужоцький перевал,* 889 м, та ін.) та низка міжгірних улоговин. Ця низькогірна смуга досить густо заселена і є важливим с.-г. районом К. У. На Пд. від неї підносяться *Полонинсько-Чорногорські Карпати,* в межах яких виділяють *Полонинський хребет,* що складається з окремих масивів — полонин (*Боржава, Красна полонина, Рівна полонина, Свидовець, Гриняви*), та *Чорногору* з альп. формами рельєфу, в межах останньої — найвища вершина К. У. *Березне-Ліпшанська долина* відокремлює цю смугу від *Вулканічних Карпат,* що в межах України наз. Вигорлат-Гутинським, або Ужгород-Хустським хр. Цей хребет долинами річок поділений на масиви Вигорлат, Маковиця, Синяк, Верхній Діл, Тупий. На крайньому Пд. К. У. підносяться Рахівський масив та *Чивчинські гори.*

У г е о л о г і ч н і й б у д о в і К. У. гол. роль належить мезокайнозойським відкладам. Породи давнішого віку (палеозойські й докембрійські) поширені гол. чин. у Чивчинських горах і на Рахівському масиві, які є частиною Мармарошського кристаліч. масиву. Найбільше поширення мають верхньокрейдові й палеогенові відклади у вигляді *флішу* — перевертування прошарків пісковиків, сланців і мергелів. Відклади флішу зім'яті в складки різного типу, за якими в К. У. виділяють кілька літолого-фаціальних зон (див. *Карпатська складчаста система*). Складки ускладнені насувами. Тріасові та юрські породи (доломіти, конгломерати, пісковики, вапняки, мергелі та ін.) характерні для Рахівського масиву і Чивчинських гір та для т. з. стрімчаків мармарошської і пенінської смуг.

Складкоутворення в К. У. супроводжувалось розломами, по частині з них відбувались вулканічні виверження, підняття гірських хребтів і опускання прилеглих до складчастої зони частин земної кори, в межах останніх утворились Передкарпатський та Закарпатський прогини, виповнені *моласами,* представленими глинами, пісками, калійною та кам. солями, гіпсами тощо. К. У. остаточно сформувались за альпійського етапу гороутворення в палеогеновому і неогеновому періодах.

К. У. багаті на різноманітні корисні копалини: горючі гази, нафту, озокерит, сірку, калійну та кам'яну солі, буд. матеріали: багато джерел мінеральних вод.

К л і м а т К. У. помірний, вологий. Т-ра влітку у передгір'ях +18, +20°, у горах +12° і нижче. Зима у передгір'ях м'яка (—2,9, —4,1°), в горах — 7,8°. Взимку часто бувають відлиги. Опадів 770—1500 мм і більше на рік.

К. У. багаті на ріки, тут беруть початок *Дністер* та його численні притоки (*Стрий, Ломниця, Бистриця* та ін.), притоки Дунаю (*Тиса, Прут*), р. *Сан* (бас. Вісли) й ін. На річках часто бувають паводки. Озер мало, вони невеликі (*Синевир, Бребенескул* та ін.).

У г р у н т о в о м у п о к р и в і переважають лісові грунти: дерново-підзолисті й дерново-глейові у передгір'ях, бурі лісові й дерново-буроземні — у лісовому поясі та гірсько-лучно-буроземні — на полонинах.

Р о с л и н н и й с в і т К. У. багатий і різноманітний. В його складі — понад 2 тис. видів вищих спорових (у т. ч. бл. 500 — листяних мохів) і квіткових рослин та понад 850 видів лишайників. Більша частина гір вкрита лісами, гол. породи — бук, дуб звичайний і скельний, ялина (смерека), ялиця, явір. У складі карпатської флори багато реліктових і ендемічних видів (тис ягідний, берека, модрина польська, сосна кедрова, сосна гірська, або жереп, рододендрон східнокарпатський, едельвейс та ін.). Характер рослинного покриву змінюється з висотою (див. *Висотна поясність*).

У К. У. зареєстровано 435 видів хребетних, у т. ч. 79 — ссавців, 280 — птахів, 53 — риб, 17 — земноводних і 11 — плазунів. Характерними представниками т в а р и н н о г о с в і т у є бурий ведмідь, рись, кіт лісовий, заєць сірий, їжак; з птахів — глухар, дятел трипалий; у ріках — форель. Для вивчення й охорони природи у К. У. створено *Карпатський заповідник, Карпатський природний парк* і *заказники.*

Різноманітність рельєфу, густа мережа річок, багатство рослинного і тваринного світу створили в цьому районі мальовничі краєвиди, які приваблюють великі маси туристів і спортсменів. Створено численні санаторії, зокрема на базі використання джерел мінеральних вод. Завдяки цьому К. У. є рекреаційною зоною всесоюзного значення. Іл. див. на окремому аркуші, с. 32 — 33.

Літ.: Бондарчук В. Г. Радянські Карпати. К., 1957; Воропай Л. І. Українські Карпати. К., 1968; Природа Українських Карпат. Львів, 1968; Бучинський І. О. Клімат Українських Карпат. К., 1971; Геологическое строение и горючие ископаемые Украинских Карпат. М., 1971; Татаринов К. А. Фауна хребетних заходу України.

Карпатських курганів культура. Речі з пам'яток:
1, 2 — глиняний посуд; 3 — скляна посудина; 4, 5 — бронзові щиток і пряжка.

Львів, 1973; Стойко С. М. Карпатам зеленіти вічно. Ужгород, 1977.

К. І. Геренчук.

КАРПАТИ́Т — мінерал типу органічних сполук. $C_{32}H_{17}O$. *Сингонія* моноклінна. Утворює голчасті і волокнисті агрегати. Густ. 1,40. Колір світло-жовтий, блиск шовковистий. Знайдено на Закарпатті.

«КАРПА́ТІ ІГАЗ СО» («Kárpáti igaz szó» — «Карпатське слово правди») — газета, орган Закарпатського обкому Компартії України, обласної Ради народних депутатів. Виходить в Ужгороді 6 раз на тиждень угорською мовою. Видається з 1945.

КАРПА́ТСЬКА НАФТОГАЗОНО́СНА ПРОВІ́НЦІЯ — на З. Української РСР, в межах Львів., Івано-Фр., Чернів. та Закарп. областей. У тектонічному відношенні пов'язана з *Карпатською складчастою системою*. На тер. провінції відкрито 16 нафт., 7 нафтогазових і 27 газових родовищ, більшість із них — у *Передкарпатській нафтогазоносній області*. Проводять розвідку на нафту і газ також у пд.-зх. частині К. н. п., в межах Карпатської гірської споруди та *Закарпатського прогину*.

КАРПА́ТСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1915 — наступ рос. військ Пд.-Західного фронту під час *першої світової війни 1914—18* у січні — квітні 1915 з метою виведення Австро-Угорщини з війни. 9 (22).III після 6-місячної облоги рос. 11-а армія здобула фортецю Перемишль, 120-тисячний австр. гарнізон її здався в полон. У березні рос. війська почали новий наступ у напрямі Ужгорода. Запеклі бої в Карпатах тривали до поч. квітня, після чого рос. війська перейшли до оборони. К. о. не досягла поставленої мети через нестачу в рос. військ озброєння і боєприпасів.

«КАРПА́ТСЬКА ПРА́ВДА» — орган Закарпат. крайкому Компартії Чехословаччини (КПЧ). З 30.IV 1920 до 4.VI 1921 виходила під назвою «Правда» як центр. орган *Міжнародної соціалістичної партії Підкарпатської Русі*. Після створення у травні 1921 КПЧ стала виходити як її окружний (крайовий) орган в Підкарпатській Русі. З січня 1922 наз. «К. п.». Велику допомогу у виданні «К. п.» подавав Закарпат. крайкомові ЦК КП(б)У. В жовтні 1938 чехословацький бурж. уряд заборонив видання «К. п.». Після цього нелегально вийшло кілька номерів газети.

КАРПА́ТСЬКА СКЛАДЧА́СТА СИСТЕ́МА — гірська складчаста система на Пд. Європи. Входить до складу *альпійської геосинкліналі (складчастої) області*. В межах України — центральна частина К. с. с., що простягається більш як на 270 км (від кордонів СРСР з Польщею і Чехословаччиною на Пн. Зх. до кордонів СРСР з Румунією на Пд. Сх.). Включає Карпатську складчасту гірську споруду, *Передкарпатський прогин* та *Закарпатський прогин*. У рельєфі виступає як *Карпати Українські*. К. с. с. складена переважно з крейдових та палеогенових відкладів, представлених *флішем*. Потужність їх 5000—9000 м. Серед давніших за віком порід у межах К. с. с. виявлено юрські, тріасові, пермські, кам'яновуг., девонські, силурійські відклади і докембрійські кристалічні породи (Рахівський масив). Відповідно до геол. будови та особливостей формування К. с. с. виділяють ряд структурно-фаціальних зон, насунутих одна на одну в пн.-сх. напрямі—Пенінська, Мармарошська, Рахівська, Магурська, Дуклянська, Паркулецька, Чорногорська, Скибова і Кросно. К. с. с. сформувалася за альпійського етапу гороутворення (див. *Альпійська складчастість*) протягом палеогенового й неогенового періодів на місці зруйнованих *денудацією* герцинських (див. *Герцинська складчастість*) гірських споруд. У межах К. с. с. є поклади нафти й газу, поліметалів, будівельних матеріалів, мінеральні води тощо.

Літ.: Бондарчук В. Г. Геологія України. К., 1959; Геологическое строение и горючие ископаемые Украинских Карпат. М., 1971.

В. В. Глушко.

КАРПА́ТСЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — у межах Закарпатської та Івано-Франківської областей УРСР. Пл. 18,5 тис. га. Створений 1968 для збереження унікальних лісових масивів і тваринного світу *Карпат Українських*. Складається з 5 лісництв: Чорногірського, Говерлянського, Високогірного, що охоплюють хр. Чорногора з найвищою вершиною України — г. Говерлою (2061 м), Широколужанського та Угольського на Закарпатті. Для перших трьох характерні ялинові, смерекові і буково-смерекові ліси з заростями гірського криволісся та *полонинами*. Багато рідкісних рослин (ліннея північна та ін.). Угольсько-Широколужанський лісовий масив відомий унікальними буковими пралісами. Це єдине в Українських Карпатах місце зростання ялівцю козачого. Охороняються олень благородний, козуля, рись, ведмідь бурий та ін. 34 види рослин і тварин (рододендрон, альпійський і карпатський тритони, кіт європейський та ін.) занесені до *Червоної книги*. В заповіднику провадиться наук. робота.

І. В. Вайнагій.

КАРПА́ТСЬКИЙ ПРИРО́ДНИЙ ПАРК — в Івано-Франківській обл. УРСР. Створений 1980 вперше на Україні для охорони типових природних комплексів *Карпат Українських*, забезпечення умов для відпочинку трудящих, організації туризму, проведення наук. досліджень та пропаганди знань з охорони природи. Пл. 47,3 тис. га. Високогірне й Говерлянське лісництва К. п. п. мають статус заповідника (входять до складу *Карпатського заповідника*). Мальовничі ландшафти парку з пралісами, *полонинами*, високогірними озерами, численними річками є складовою частиною гірського масиву *Чорногора*. Найпопулярніший туристський маршрут — на г. *Говерлу* (2061 м — найвища вершина України). Райони *Яремчі* та *Ворохти* широко використовуються для відпочинку й туризму. В парку багато істор. та етногр. пам'яток.

О. К. Ющенко.

КАРПА́ТСЬКИЙ РЕЙД 1943 — бойова операція укр. партизан. з'єднання під командуванням С. А. *Ковпака* в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. Здійснювався за планом, що його розробив Укр. штаб партизан. руху й затвердило Політбюро ЦК КП(б)У в квітні 1943. Першочерговими завданнями К. р. були активізація партизан. руху і виведення з ладу найважливіших залізничних і шосейних комунікацій ворога. Конкретні заходи було розроблено в травні на *Лельчицькій нараді партизанів України 1943*. 12.VI партизан. з'єднання в кількості 1656 чол. почало рейд з району с. Милошевичів (тепер Лельчицького р-ну Гом. обл.) по тер. Поліської (тепер Гомельська), Ровен., Львів., Тернопільської й Станіславської (тепер Івано-Фр.) областей. У ході рейду партизан. загони висаджували в повітря мости й пускали під укіс поїзди, руйнували лінії зв'язку, знищували окупантів та їхніх прихвостнів — укр. бурж. націоналістів. Партизани блискавичним ударом розгромили ворожий гарнізон у с. Сивці-Войнилові (тепер Калуського р-ну Івано-Фр. обл.), форсували Дністер і вийшли до підніжжя Карпат; 19—25.VII завдали удару по Битківських і Яблунівських нафтопромислах. Проти партизан. з'єднання гітлерівці зосередили значну кількість військ і військ. техніки. Серед карателів були також загони укр. бурж. націоналістів, у т. ч. д-зія «СС-Галичина». 25.VII почалися запеклі бої. За 20 днів напружених боїв з'єднання 10 раз виходило з оточення. Вночі проти 4.VIII партизани завдали удару по гол. опорному пункту ворога — Ділятину (тепер с-ще м. т. Івано-Фр. обл.) і, прорвавшись з оточення, рушили на Коломию, але на підході до міста полк гітлерівців нав'язав їм зустрічний бій. Партизани опинилися в скрутному становищі. Ввечері 4.VIII з'єднання зібралося в орахг у районі с-ща

м. т. Ланчина (тепер Надвірнянського р-ну Івано-Фр. обл.), де було вирішено виходити з оточення групами. Маневр партизанів удався. В жовтні 1943 всі групи в Олевському р-ні на Житомирщині знову зібралися в бойове з'єднання. За 4 місяці партизани пройшли бл. 2 тис. км, не раз форсували ріки. Партизанським впливом були охоплені Ровен., Станіславська, Львів., Кам'янець-Подільська й Дрогобицька області. За час К. р. було пущено під укіс 19 військ. ешелонів, підірвано 14 залізничних і 38 шосейних мостів, знищено 333 автомашини, 3 літаки, 5 танків, 20 вузлів зв'язку. Партизанам-ковпаківцям встановлено пам'ятник в м. Яремчі (іл. див. на окремому аркуші, т. 1, с. 512—513).

Я. Г. Панін.

КАРПА́ТСЬКИХ КУРГА́НІВ КУЛЬТУ́РА — археологічна культура 2 — поч. 6 ст., поширена у пн. і пд. передгір'ях Українських Карпат. Пам'ятки цієї культури досліджені (розкопки проводилися з 80-х рр. 19 ст.) на тер. Чернів., Івано-Фр. та Закарп. обл. При розкопках поселень виявлено залишки наземних і напівземлянкових жител з вогнищами або печами всередині, гончарські горни, госп. ями, численні побутові речі, кістки тварин тощо. Для поховань характерний обряд трупоспалення під курганними насипами. В могилу клали посуд, знаряддя праці, прикраси, іноді зброю. Глиняний посуд виготовляли ліпним способом або на гончарному крузі. Знайдені привізні амфори і скарби рим. монет свідчать про торг. зв'язки носіїв К. к. к. з сусідніми рим. провінціями. Носіями К. к. к. були осілі землеробсько-скотарські племена, які, ймовірно, були предками хорватів, згадуваних у «*Повісті временних літ*», ін. джерелах.

Літ.: Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини І тисячоліття нашої ери. К., 1960; Культура карпатських курганів. В кн.: Археологія Української РСР, т. 3. К., 1975.

М. Ю. Смішко.

КАРПА́ТСЬКО-У́ЖГОРОДСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — наступальна операція рад. військ під час Великої Вітчизн. війни, здійснена 28.IX—28.X силами центру і лівого крила 4-го Укр. фронту (командуючий — генерал армії І. Ю. *Петров*) з метою визволення Закарп. України. Була частиною Сх.-Карпатської наступальної операції 1944. Після запеклих боїв в умовах бездоріжжя і важкодоступної гірсько-лісистої місцевості рад. війська 1-ї гвард. армії, 18-ї армії і 17-го гвард. корпусу прорвали укріплення ворога і 16 (18). X оволоділи карпатськими перевалами та м. Раховом. Розвиваючи наступ, рад. війська 24.X визволили Хуст, 26.X — Мукачеве, 27.X — Ужгород. Значну допомогу рад. воїнам подали партизан. загони, що діяли на Закарпатті. Рад. війська під час цієї операції розгромили 1-у угор. армію і завдали нищівної поразки 1-й нім. танк. армії.

Б. І. Святишенко.

КАРПЕ́НКА-КА́РОГО І. К. ЗАПОВІ́ДНИК-МУЗЕ́Й «ХУ́ТІР НАДІ́Я» — філіал Кіровогр. краєзнавчого музею, відкрито 1956. Розташований поблизу с. Шестаківка, за 25 км від м. Кіровограда. Хутір Надія заснував І. К. Карпенко-Карий 1871, назву хуторові дав на честь своєї дружини. Тут драматург жив і працював з 1887 по 1907 рр. У різний час на хуторі проживали корифеї укр. театру М. *Садовський*, П. *Саксаганський*, М. *Садовська* та артист Денис *Мова* (Петров). З 1969 тут діє літ.-меморіальний музей І. Карпенка-Карого. До складу меморіальної садиби входять декоративний

Пам'ятник І. К. Карпенку-Карому на «Хуторі Надія».

парк, фруктовий сад, ставок, батькова хата. На тер. заповідника встановлено пам'ятник Карпенку-Карому (1969, скульптор О. Ковальов). У межах заповідника — й Карлюжинське кладовище, де поховано драматурга. На його могилі — надгробний пам'ятник.

С. П. Плачинда.

КАРПЕ́НКО Віктор Степанович (н. 28.X 1923, с. Іванівка Ставищенського р-ну Київ. обл.) — український рад. хірург, доктор мед. наук (з 1969), засл. діяч науки УРСР (з 1976). Член КПРС з 1944. У 1948 закінчив Донец. мед. ін-т. З 1969 — директор Київ. н.-д. ін-ту захворювань нирок і сечовивідних шляхів (урології) та керівник відділення пластичної і відновлювальної хірургії. Праці К. присвячені хірургії сечівника, підшлункової залози, лікуванню коронарної хвороби, мітрального стенозу, уродинаміці та хірургічному лікуванню гідронефрозу, склерозу передміхурової залози тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. орденами, медалями.

КАРПЕ́НКО Георгій Володимирович [24.V (6.VI) 1910, Томськ — 15.XI 1977, Львів] — укр. рад. вчений у галузі фізико-хім. механіки матеріалів, акад. АН УРСР (з 1967), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1960). Член КПРС з 1939. Після закінчення (1931) Харків. механіко-машинобудівного (тепер політех.) ін-ту викладав у ньому. У 1946—50 — учений секретар Президії АН УРСР, 1952—71 — директор Ін-ту машинознавства і автоматики (тепер Фізико-мех. ін-т) АН УРСР. Осн. праці—з питань зниження міцності металів від втомленості під впливом поверхнево-активних середовищ, технології виготовлення деталей машин із заданою стійкістю до дії робочих середовищ і мех. навантажень. Запропонував нові теорії корозійної втомленості та водневої крихкості сталі. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР, 1977.

КАРПЕ́НКО Костянтин Миколайович (н. 24.XI 1920, Харків) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1953. Після закінчення 1950 Київ. ін-ту театр. мист. ім. І. Карпенка-Карого працює в Дніпроп. укр. муз.-драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка. Ролі: Скорик («Сватання на Гончарівці» Квітки-Основ'яненка), Писар («Майська ніч» Старицького), Лундишев («Майстри часу» Кочерги), Аптекар («Інтервенція» Славіна), Кавалькадос («Поцілунок Чаніти» Мілютіна), Терешко Колобок («Трибунал» Макайонка), Бернардо («Закохана витівниця» Лопе де Вега) та ін.

КАРПЕ́НКО Микола Іванович (н. 14.VIII 1925, с. Воронків, тепер Бориспільського р-ну Київ. обл.)— український рад. поет. Член КПРС з 1949. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Вищу партійну школу при ЦК КП України (1959). Друкуватися почав 1950. Автор збірок поезій: «Стежками юності» (1960), «В похід засурмили» (1961), «Невідправлені листи» (1965), «Барви і звуки» (1968), «Озброєна муза» (1970), «Перевесло» (1975), зб. сатири і гумору «Особиста каланча Гаврила Квача» (1963), книги нарисів «Довір'я» (1966).

КАРПЕ́НКО Сергій Гордійович (24.IX 1895, Херсон — 29.IX 1959, Житомир) — український рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1957). Член КПРС з 1953. Сценічну діяльність розпочав 1920 в Херсоні. Працював у театрах: «*Березіль*» (1922—31), Червоної Армії Київ. військ. округу (1933—40), Дніпроп. театрі ім. Т. Шевченка (1940—45), Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка (1945—48), Житомир. укр. муз.-драм. театрі (1948—59). Ролі: Карпо Сидорович («Не називаючи прізвищ» Минка), Кратов («Сто мільйонів» Собка і Балабана), Голуб («Історія юного кохання» К. Симонова), Окайомов («Машенька» Афіногенова), Туляга («Хто сміється останнім» Крапиви).

КАРПЕ́НКО Степан (Стецько) Данилович [літ. псевд. — Паливода та ін.; 24.XII 1816 (5.I 1817), м. Васильків, тепер Київ. обл.— п. після 1886] — укр. письменник, актор і композитор. Друкуватися почав 1831. Видав кілька збірок складених переважно ним самим пісень: «Барвінок України» (два випуски — К., 1845; СПБ, 1848), «Васильківський соловей», «Жайворонок київських полів». Його пісня «На захід сонце вже хилилось» стала народною. Автор повістей «Твардовський» (1837) і «Прапрадід». Написав кілька п'єс, у яких викривав зловживання дворян. Був знайомий з Т. Шевченком, поклав на музику його вірш «Думка» («Тяжко-важко в світі жити») і переробив на оперу поему «Катерина».

Тв.: Карпенко Г. и Карпенко С. Сочинения, кн. 1—4. СПБ, 1860.

Р. П. Головин.

КАРПЕ́НКО Фросина Андріївна [н. 30.V (12.VI) 1905, с. Хороше, тепер Петропавлівського р-ну Дніпроп. обл.] — укр. рад. народна поетеса. У 9 років зосталася сиротою, виросла в наймах. Грамоти навчилася самотужки в дитинстві,

Г. В. Карпенко.

К. М. Карпенко.

С. Г. Карпенко.

І. К. Карпенко-Карий.

Пам'ятник на могилі І. К. Карпенка-Карого.

Ж. Б. Карпо. Скульптурна група для фонтана «Чотири частини світу». 1867—72. Люксембурзький сад. Париж.

тоді ж почала складати вірші. З 1929 — колгоспниця. Перші вірші опубліковано 1939. В них оспівує великого Леніна, Комуністичну партію, славить трудівників, висміює нероб. Зб. віршів: «Розцвітає Україна» (1950), «Пісні мої, думки мої» (1960), «Прощання з літом» (1975), оповідань: «Хорошанські бувальщини» (1968) та ін.

КАРПЕ́НКО-КА́РИЙ [літ. псевд. Тобілевича Івана Карповича; 17(29).IX 1845, с. Арсенівка, тепер с. Веселівка Новомиргородського району Кіровогр. обл.— 2(15).IX 1907, Берлін, похований на х. Надія поблизу с. Миколаївки Кіровоградського р-ну Кіровогр. обл.] — український драматург, актор, режисер, театральний діяч. З 1859 служив дрібним чиновником. У 1865 разом із М. Кропивницьким став організатором і режисером аматорського гуртка в Єлизаветграді. Наприкінці 70-х рр. спільно з лікарем Н. І. Михалевичем заснував нелегальний політ.гурток, який пропагував революц.-визвольні ідеї, поширював заборонену в Росії л-ру, зокрема, твори К. Маркса і Ф. Енгельса, М. Чернишевського, революц. вірші Т. Шевченка. Восени 1883 за політ. неблагонадійність К.-К. було звільнено зі служби, а 1884 вислано на 3 роки до Новочеркаська під гласний нагляд поліції. Після заслання ще два роки жив на своєму хуторі Надія без права залишати його самовільно. Літ. діяльність почав у серед. 70-х рр. як критик, фейлетоніст і публіцист. У драматургії виступив на поч. 80-х рр. Написав 18 оригінальних п'єс і 3 переробки з ін. авторів. У 1883 в альманасі «*Рада*» надрукував оповідання «Новобранець». У драмі «Бурлака» (1883), в сатиричних комедіях «Розумний і дурень» (1885), «Сто тисяч» (1890), «Хазяїн» (1900) та ін. К.-К. правдиво показав процес класового розшарування на селі, з великою худож. силою викрив хижацьку суть укр. сільської буржуазії. Автор реалістично-побутових драм «Підпанки» (1883), «Наймичка» (1885), «Безталанна» (1886) та ін. У п'єсі «Суєта» (1903) К.-К. висловив передові погляди на роль і завдання театру, покликаного служити інтересам народу. Значне місце в спадщині драматурга посідають твори на істор. теми: «Бондарівна» (1884), «Лиха іскра поле спалить і сама щезне» (1896), «Гандзя» (1902), трагедія «Сава Чалий» (1899). К.-К. був визначним актором і знавцем театр. мистецтва, виступав у трупах М. *Старицького* (1883—84) і М. *Садовського* (1888—90). З 1890 і до кінця життя працював на сцені як актор і один з керівників трупи П. *Саксаганського*, разом з яким створив школу виховання акторів соціально-психологічного театру. Артистич. талант К.-К. виявився в ролях: Назар і Хома («Назар Стодоля» Т. Шевченка), Микита і Жлудь («Дай серцю волю, заведе в неволю», «Дві сім'ї» М. Кропивницького), Городничий («Ревізор» М. Гоголя), Жадов («Тепленьке місце» О. Островського), Пузир («Хазяїн») та ін. Його гра відзначалася правдивістю, силою почуття, глибоким проникненням у психологію героїв. У критич. статтях і рецензіях К.-К. виявив глибоке розуміння природи і завдань сценічного мистецтва. І. Франко писав, що він був «одним із батьків новочасного українського театру, визначним артистом та при тім великим драматургом, якому рівного не знає наша література».

Помер К.-К. у Берліні, де перебував на лікуванні. Похований на Карлюжинському кладовищі біля х. Надія (див. *Карпенка-Карого І. К. заповідник-музей «Хутір Надія»*). На могилі К.-К. і в садибі музею-заповідника встановлено пам'ятники драматургові. Іл. див. на окремому аркуші с. 448—449.

Тв.: Твори, т. 1—6. К.—Х., 1929—31; Твори, т. 1—3. К., 1960—61; Вибрані п'єси. К., 1970; Рос. перекл.— Пьесы. М., 1958.

Літ.: Франко І. Іван Тобілевич (Карпенко-Карий). В кн.: Франко І. Твори. т. 17. К., 1955; Саксаганський П. К. Думки про театр. К., 1955; Тобілевич С. В. Мої стежки і зустрічі. К., 1957; Стеценко Л. Ф. І. Карпенко-Карий (І. К. Тобілевич). К., 1957; Цибаньова О. С. Літопис життя і творчості І. Карпенка-Карого (І. К. Тобілевича). К., 1967; Пільгук І. І. Іван Карпенко-Карий (Тобілевич). К., 1976.

Л. Ф. Стеценко, Р. К. Коломієць.

КАРПЕНТА́РІЯ ЗАТО́КА — затока Арафурського м. біля пн. берегів Австралії. Заглиблюється в суходіл на 600 км між півостровами Арнемленд і Кейп-Йорк. Глиб. до 69 м. Зх. береги розчленовані, пд. та сх.—низовинні, вкриті мангровими лісами. Багато островів. Солоність вод до 34,8‰.

КА́РПЕНТЕР (Carpenter) Малколм Скотт (н. 1.V 1925, Боулдер, штат Колорадо) — астронавт США. Закінчив університет в шт. Колорадо з фаху авіац. техніка (1949) та школу льотчиків-випробувачів ВМФ (1954). Працював у відділі електронних систем авіаційно-випробного центру ВМФ. В групі астронавтів — з 1959. Здійснив (24.V 1962) 5-годинний політ навколо Землі на кораблі «*Меркурій*».

КАРПЕНТЬЄ́Р (Carpentier) Алехо (26.XII 1904, Гавана — 24.IV 1980) — кубинський письменник, мистецтвознавець. Учасник боротьби проти реакц. режимів на Кубі. Перша книга — зб. «Антільські вірші» (1932). Оповідання «Мандрівка до початку» (1944) і особливо повість «Царство земне» (1949) поклали початок напрямові в реалістичній латиноамер. л-рі, що одержав умовну назву «магічний реалізм» (термін належить К.). Автор романів «Загублені сліди» (1953), «Вік Просвітительства» (1962), «Розправа з методом» (1975), «Посвячення весни» (1978; про кубинську революцію) та ін., повість «Арфа й тінь» (1979), дослідження «Музика Куби» (1946).

Тв.: Укр. перекл.— Мандрівка до початку. «Всесвіт», 1976, № 2; Розправа з методом. «Всесвіт», 1976, № 6—7; Концерт барокко. В кн.: Сучасна латиноамериканська повість. К., 1978; Загублені сліди. К., 1978; Рос. перекл.— Избранные произведения. т. 1—2. М., 1974; Музыка Кубы. М., 1962; Превратности метода. М., 1978.

Ю. В. Покальчук.

КАРПИНО́С Дмитро Мойсейович (н. 9.IX 1932, Київ) — укр. рад. вчений у галузі матеріалознавства, доктор тех. наук (з 1970), професор (з 1971). Член КПРС з 1961. Після закінчення (1955) Київ. політех. ін-ту почав працювати в Ін-ті проблем матеріалознавства АН УРСР. Осн. праці — в галузі порошкової металургії і композиційних матеріалів, зокрема теорії і технології виготовлення, а також використання армованих і дисперснозміцнених композиційних матеріалів. Держ. премія УРСР, 1969.

КАРПІ́НІ (Carpine) Джованні (бл. 1182 — не пізніше 1252) — італ. мандрівник. У 1245—47 очолював дипломатичну місію до Монголії. Шлях її пролягав з Ліона через Київ, пониззя Волги, пн. узбережжя Аральського м., долину Сирдар'ї, гори і пустелі Центр. Азії до Каракоруму. К. залишив описи Русі 13 ст., зокрема Києва за часів *монголо-татарського іга*, дані про г-во і побут народів, що жили в місцевостях, які відвідала місія.

КАРПІ́НСЬКИЙ Вячеслав Олексійович (16.I 1880, Пенза — 20. III 1965, Москва) — рад. парт. і держ. діяч, публіцист, доктор екон. наук, Герой Соціалістичної Праці (1962). Член КПРС з 1898. Н. в сім'ї чиновника. В революц. русі з 1897. Вів революц. роботу в Харкові, Ростові-на-Дону. Один з організаторів і керівників *харківського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. Зазнав переслідувань царського уряду. З 1904 — в еміграції. Працював у газ. «*Вперёд*» і «*Пролетарий*», співробітничав у газ. «*Правда*». В 1914—17 налагодив видання газ. «*Социал-демократ*». В 1917 повернувся в Росію. В 1918 — зав. агіт.-інструкторським відділом ВЦВК. З 1918 — редактор газети «*Беднота*», член редколегії «Правды». В. І. Ленін написав К. понад 100 листів. В 1936—37 К. працював в апараті ЦК ВКП(б). З 1937 — на наук. і пропагандист. роботі. Був членом ВЦВК. Автор ряду книг про В. І. Леніна, з історії Комуністичної партії та Рад. д-ви. Нагороджений 3 орденами Леніна.

КАРПІ́НСЬКИЙ Олександр Петрович [26.XII 1846 (7.I 1847), селище Тур'їнські Рудники, тепер м. Краснотур'їнськ Свердловської обл. РРФСР — 15.VII 1936, Москва] — рад. геолог, засновник вітчизняної школи геологів, акад. (з 1889), перший президент АН СРСР (1917—36), акад. АН УРСР (з 1925). Після закінчення Петерб. гірничого ін-ту (1866) працював на Уралі. З 1868 — викладач Петерб. гірничого ін-ту, 1877—96 — професор цього ін-ту. Брав активну участь в організації *Геологічного комітету*. В 1885—1903 — директор Геол. к-ту. Праці—в галузі *тектоніки, палеонтології* і *палеогеографії*. Він вперше висвітлив осн. риси тектонічної будови *Східно-Європейської платформи*, склав тектонічні і палеогеографічні карти її. К. вперше застосував палеогеогр. метод для виявлення *коливальних рухів земної кори*, одним з перших запровадив мікроскопічний метод дослідження гірських порід. Вивчав гірські породи Уралу, Кавказу, Сибіру, Примор'я, України та ін. районів СРСР. Праці з теор. геології поєднував з розшуками і відкриттям родовищ корисних копалин. Запропоновану К.

систему умовних знаків для геол. карт було прийнято на Міжнар. геол. конгресі (1881). За сукупність робіт К. присуджено Костянтинівську медаль Рос. геогр. т-ва (1892) і премію ім. Кюв'є АН Франції (1922). У 1946 АН СРСР встановила премію і золоту медаль імені К. Іменем К. названо місто в Свердл. обл. РРФСР, вулкан на о. Парамушир (Курильські о-ви), Геол. музей АН СРСР у Ленінграді.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. Л., 1939—49.

Літ.: Проблемы минералогии и петрологии. Л., 1972; Кумок Я. Н. Карпинский. М., 1978; Александр Петрович Карпинский. Библиографический указатель трудов. М.— Л., 1947.

КАРІЇНСЬКОГО ВУЛКА́Н — діючий вулкан на о. Парамушир з групи Курильських островів. Вис. до 1345 м. Має два кратери, характерні виходи гарячих газів — *фумароли*. Посилював активність 1952. Названий ім'ям рад. геолога О. П. *Карпінського*.

КАРПО́ (Carpeaux) Жан Батіст (11.V 1827, Валансьєнн — 11.X 1875, Курбевуа) — французький скульптор, живописець і графік. З 1844 навчався у Ф. *Рюда*, з 1848 — в Школі красних мист. у Парижі. Твори: скульпт. група «Уголіно та його діти» (1857—60, Лувр), горельєфи «Тріумф Флори» (1863—66, парк Тюїльрі, Париж), «Танок» (1865—69, фасад «*Гранд-опера*»), скульпт. група «4 частини світу» (1867—72, фонтан в Люксембурзькому саду у Парижі), композиція «Дівчина-рибалка» (1871, Музей образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві). К.— автор багатьох портретних бюстів.

КА́РПОВ Анатолій Євгенович (н. 23.V 1951, м. Златоуст Челяб. обл.) — рад. шахіст, гросмейстер СРСР і міжнар. гросмейстер (з 1970), засл. майстер спорту СРСР (з 1974). Чемпіон світу (з 1975; 1978 підтвердив це звання). К. п'ять разів (1973—77) присуджували приз «Шаховий Оскар». Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. *Ю. М. Лазарєв.*

КА́РПОВ Лев Якович [18(30).IV 1879, Київ — 6.I 1921, Москва] — діяч революц. руху в Росії. Член Комуністичної партії з 1897. Закінчив Моск. вище тех. уч-ще (1910). Член моск. «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», один з організаторів і керівників «Північного союзу РСДРП». В 1903 очолював Сх. бюро ЦК РСДРП (Самара), в 1904 — Пд. бюро ЦК (Київ). У липні 1904 кооптований до ЦК РСДРП. Один з організаторів газ. «*Вперёд*» і підпільної друкарні в Полтаві. Не раз зазнавав арештів. У 1906—07 — секретар МК РСДРП. З 1918 — на рад. роботі. Один із засновників Центр. хім. лабораторії ВРНГ в Москві (тепер — Фіз.-хім. ін-т ім. Л. Я. Карпова). Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

КА́РПОВ Олександр Терентійович [4(17).X 1917, с. Філенєво, тепер Ферзиковського р-ну Калуз. обл. — 20.X 1944] — рад. військовий льотчик, капітан, двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1944). Член Комуністичної партії з 1942. В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941 — 45 брав участь у повітр. боях на Ленінградському фронті, був льотчиком, командиром авіаланки та ескадрильї. Всього К. провів 97 повітр. боїв, збив особисто 28 літаків противника і 8 — у групових боях. Загинув у бою. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора.

КАРПО́ВИЧ Логвин (Лонгин; чернече ім'я — Леонтій; бл. 1580, поблизу Пінська — жовтень 1620) — білоруський і український письменник-полеміст, педагог, церковний діяч. Освіту здобув у *Острозькій школі* на Волині. Виступав проти *Брестської унії 1596*. Був ректором Віленської братської школи. В 1610 за участь у виданні «Треноса» М. *Смотрицького* був ув'язнений. Після звільнення прийняв чернецтво і став єпископом володимирським і берестинським, згодом (1613—20) — архімандрит Святодухівського монастиря у Вільні. Відомі кілька ка́зань К. («Казанье двое», 1615; «Kazanie na pogrzebie... Golicyna...», 1619) і передмов (до книг «Вертоград душевный», 1620; «Святого Іоанна Златоустаго... на отче наш виклад», 1620). *В. І. Мазний.*

КАРПОЛО́ГІЯ (від грец. καρπός — плід і λόγος — вчення) — розділ ботаніки, що вивчає плоди й насіння. Часто вивчення насіння виділяють в окрему науку — *насіннєзнавство*. Гол. завдання К. полягають у вивченні *морфогенезу* й *онтогенезу* плодів і насіння та розробці їхньої класифікації.

КАРПУ́ХІН Петро Прохорович [13(26).IX 1902, м. Макіївка, тепер Донец. обл.— 31.V 1974, Харків] — український радянський хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Засл. діяч н. і т. УРСР (з 1954). Після закінчення (1926) Харків. хіміко-технологічного (з 1950 — політехнічний) ін-ту працював там же. К. вивчав склад кам.-вуг. смоли й сирового бензолу з вугілля Донбасу, розробив способи виділення з них аценафтену, флуорену тощо й уперше в СРСР організував виробн. з аценафтену цінного *кубового барвника* — тіоіндиго яскраво-червоного. Розробив методи синтезу ін. кубових барвників. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани» та медалями.

КАРР (Carr) Джералд (н. 22.VIII 1932, м. Денвер, шт. Колорадо) — астронавт США, підполковник мор. піхоти. Закінчив (1954) Південно-Каліфорнійський ун-т, одержав ступінь бакалавра наук у галузі механіки, в 1962 — ступінь магістра наук у галузі літакобудування. З 1966 — в групі астронавтів. Здійснив (16.XI 1973—8.II 1974) політ у космос (разом з У. *Поугом* і Е. *Гібсоном*) як командир 3-го екіпажу орбітальної станції «*Скайлеб*». Двічі виходив у відкритий космос. *М. Я. Орлов.*

КАРРА́ЧЧІ (Carracci) — родина італ. художників *Болонської школи живопису*, що заснували (бл. 1585) в Болоньї «Академію тих, що стали на правильний шлях», в якій склалися принципи академічного напряму. Лодовіко К. (хрещений 21.IV 1555, Болонья — п. 13.XI 1619, там же) — живописець, гравер і скульптор. Навчався в Болоньї в майстерні П. Фонтана. Твори: «Мадонна Барджелліні» (1588), «Преображення» (1593). Агостіно К. (15.VIII 1557, Болонья — 22.III 1602, Парма) — живописець і гравер. Двоюрідний брат Лодовіко К. Вчився у художників П. Фонтана, Б. Пассоротті та Д. Тібальді. Серед творів: «Причастя св. Ієроніма» (між 1591—93), «Пречиста». Аннібале К. (3.XI 1560, Болонья — 15.VII 1609, Рим) — живописець і гравер. Двоюрідний брат і учень Лодовіко К. Зазнав впливу *Корреджо*. Виконав разом з Агостіно фрески в Палаццо Фарнезе в Римі (1597—1604), пейзажі, портрети. Більшість творів К. зберігається в Нац. пінакотеці в Болоньї.

КАРРЕ́ЛЬ (Carrel) Алексіс (28.VI 1873, поблизу Ліона — 5.XI 1944, Париж) — франц. хірург-експериментатор і патофізіолог. У 1896 закінчив мед. ф-т в Ліоні. З 1904 працював у Фізіол. ін-ті в Чікаго, з 1906 — в Рокфеллерівському ін-ті в Нью-Йорку. Розробив оригінальні методи зшивання судин «кінець в кінець», збереження судин і органів життєздатними в рідкому середовищі, лікування і загоювання ран, створив «перфузійну помпу», якою підтримується постачання ізольованому органу крові і кисню, тощо. Нобелівська премія, 1912.

КА́РРЕР (Karrer) Пауль (н. 21.IV 1889, Москва — 18.VI 1971, Цюріх) — швейцарський хімік-органік і біохімік. В 1911 закінчив Цюріхський ун-т, з 1918 — професор цього ун-ту. З 1919 — директор хім. інституту в Цюріху. Разом з П. *Ерліхом* одержав срібно-сальварсановий комплекс, виявив будову та синтезував ряд вуглеводнів, алкалоїдів, лецитинів, каротиноїдів, вітамінів тощо. В СРСР видано (1938, 1960, 1962) підручник К. «Курс органічної хімії». Нобелівська премія, 1937 (разом з англ. вченим У. Хоуорсом).

КА́РРИ (нім. Karren) — вузькі борозноподібні заглибини, що виникають на поверхні розчинних гірських порід внаслідок дії на них атм. вод. Одна з форм карстового рельєфу (див. *Карст*). Утворюються на слабо похиленій поверхні, майже позбавленій рослинності. Глибина К. від кількох сантиметрів до 1—2 м. Характерні для кримських *яйл*.

КАРРИ́ЄВ Чари Союнович (н. 17.X 1932, с. Ашхабад, тепер у складі м. Ашхабада)—парт. і держ. діяч Туркм. РСР. Член КПРС з 1958. Н. в сім'ї службовця. В 1955 закінчив Моск. нафт. ін-т ім. І. М. Губкіна. В 1955—57 працював на

В. О. Карпінський.

О. П. Карпінський.

О. Т. Карпов.

Дж. Карр.

Аннібале Карраччі. Бобова юшка. Близько 1585. Галерея Колонна. Рим.

Ч. С. Каррієв.

Ю. Ф. Карський.

Красноводському нафтопереробному з-ді. В 1960—65 — нач. цеху цього підприємства, заст. нач. управління гірничої та хім. пром-сті Раднаргоспу Туркм. РСР. З 1965 — зав. відділом нафтової і хім. пром-сті ЦК Компартії Туркменистану. В 1974—76 — перший секретар Ашхабадського обкому, 1976—78 — секретар ЦК Компартії Туркменистану. З грудня 1978— Голова Ради Міністрів Туркм. РСР. Депутат Верховної Ради СРСР 9 і 10-го скликань. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, орденом Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

КАРРІЛЬЙО (Carrillo) Сантьяго (н. 18.I 1915, Хіхон) — діяч іспан. і міжнар. комуністичного руху. Н. в робітн. сім'ї. В 1928 вступив до Федерації соціалістичної молоді Іспанії, 1934—36 — її ген. секретар. З 1936 — член Компартії Іспанії (КПІ). В 1936—39 — ген. секретар Об'єднаного союзу соціалістич. молоді Іспанії, член Хунти оборони Мадріда. В 1939—76 — в еміграції. З 1937 — член ЦК і кандидат у члени Політбюро, з 1945 — член Політбюро (з 1960 — Виконком, з 1978 — Постійна комісія Виконкому) ЦК КПІ. З 1954 — член секретаріату, з 1960 — ген. секретар КПІ. З 1977 — депутат парламенту. *Ю. В. Степанов.*

КАРС — місто в Туреччині. Виник на місті старод. вірм. фортеці. В 10—11 ст.— центр вірм. Карського царства. З 1065 — під владою *Візантії*, 1074 захоплений турками-сельджуками. В 13—16 ст. перебував під владою Грузії. З 16 ст.— в складі *Османської імперії*. Під час рос.-тур. воєн 19 ст. (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*) був одним з гол. об'єктів боротьби на Кавказ. театрі воєн. дій. За *Сан-Стефанським мирним договором 1878* відійшов до Росії, а за Карським договором 1921 увійшов до складу Туреччини.

КАРСТ, карстові явища (від назви плато Карст, або Крас, у Югославії) — явища, що виникають у розчинних природними водами гірських породах. Розвивається в карбонатних (вапняки, доломіти та ін.) і некарбонатних (гіпс, ангідрит, кам. сіль) породах внаслідок дії поверхневих і підземних вод. Для територій, де розвинутий К., характерні особливі, карстові, форми рельєфу — *карри*, воронки, улоговини, водопоглинаючі отвори (*понори*), «сліпі», тобто замкнені у нижній частині, яри і долини, заглиблення та ін., а також природні колодязі, шахти, провалля, які подекуди досягають значної глибини (*П'єр-Сен-Мартен* у Піренеях, 1332 м, провалля Снігове в Абхазії, бл. 1200 м, *Київська печера* в Узб. РСР, 950 м, та ін.). Характерні печери з *сталагмітами*, *сталактитами* та ін. натічними утвореннями. Найбільші печери світу: Флінт-Рідж у США (306 км), *Оптимістична* в УРСР (довж. 142 км). Для районів поширення К. характерні підземні ріки, джерела (див. *Воклюзи*). Вивчення К. має велике значення для гідротех., пром., шляхового будівництва, водопостачання, сільс. та лісового г-ва тощо. З карстовими порожнинами пов'язані іноді поклади корисних копалин (бокситів, заліз. та ін. руд, нафти, природного газу тощо). В СРСР К. поширений на Кавказі, в Серед. Азії, на Уралі, на Україні (у Криму, Карпатах, на Поділлі, в Донбасі).

М. А. Гвоздецький.

КАРСТЕНС (Karstens) Карл (н. 1914, Бремен) — федеральний президент ФРН (з 1.VI 1979). Юрист. З 1955 — член *Християнсько-демократичного союзу*; 1972—79 — депутат бундестагу, голова фракції ХДС /ХСС. У 1976—79 — голова бундестагу.

КАРСТОВІ ВОДИ — підземні води, які заповнюють карстові порожнини в гірських породах і циркулюють по них. Утворюються внаслідок просочування у ці порожнини атм. або поверхневих вод. При проникненні в гірські породи К. в. рухаються вниз у вертикальному напрямі. Рухаючись у карстових порожнинах, К. в. вилуговують гірські породи, внаслідок чого ці порожнини розширюються. При виході К. в. на поверхню утворюються карстові *джерела*. На Україні К. в. поширені в межах Кримських гір і в Карпатах; відомі також на Поділлі, Донбасі та в районі Кривого Рога. На Пд. березі Криму К. в.— важливе джерело водопостачання. Див. також *Карст*.

А. Є. Бабинець.

КАРСЬКЕ МОРЕ — окраїнне море Півн. Льодовитого ок. між узбережжям Азії та островами Нова Земля, Земля Франца-Йосифа і Північна Земля. Пл. 880 тис. км², пересічна глиб. 230 м, найбільша — 620 м. Береги переважно низовинні, розчленовані затоками (найбільші з них — Байдарацька та Обська губи, Єнісейська зат.), багато островів (Норденшельда, Візе, Ушакова, Арктичного інституту та ін.). До К. м. впадають великі ріки Об та Єнісей. Більша частина К. м. розташована на материковій обмілині, дно вкрите мулами (в западинах) та піском. Солоність від 10‰ (біля гирла рік) до 33‰ (у пн. частині). Більшу частину року вкрите кригою; великі кригані масиви (Новоземельський, Північноземельський та ін.) заважають судноплавству. Район рибальства, промислу мор. звіра. На островах — *пташині базари*. По К. м. проходить траса *Північного морського шляху*. Порти: Діксон, а також Дудінка й Ігарка (у пониззі Єнісею).

П. О. Гордієнко.

КАРСЬКИЙ Юхим Федорович [20.XII 1860 (1.I 1861), с. Лаша, тепер Гродненського р-ну Грод. обл.— 29.IV 1931, Ленінград] — білорус. і рос. рад. філолог, етнограф і фольклорист. З 1916 — акад. Петроград. АН (пізніше — АН СРСР). Основоположник білорус. філології. Закінчив Ніжинський історико-філологічний ін-т (1885). З 1894—професор Варшавського, з 1917 — Петрогр. (пізніше — Ленінградський) ун-тів. Праці з білорус., рос., укр. мовознавства, палеографії, етнографії, фольклору тощо; з них основні: «Білоруси» (т. 1—3, 1903—22), «Російська діалектологія» (1924), «Слов'янська кирилична палеографія» (1928). Питання укр. мови й л-ри розглянуто в працях: «Малоруський Луцидарій за рукописом XVII століття» (1905), «„Наймичка“ Шевченка. Матеріали до її наукового видання» (1907) та ін., укр. мові присвячено розділ «Малоруське наріччя (українська мова)» в книзі «Російська діалектологія». К.— автор багатьох рецензій на праці укр. письменників і вчених-філологів.

Тв.: Труды по белорусскому и другим славянским языкам. М., 1962.

Літ.: Баркоўскі В. І. Заснавальнік беларускага мовазнаўства і беларускай філалогіі. В кн.: Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР, в. 8. Мінск, 1961; Тимошенко П. Д. Ю. Карський і українська мова. «Українська мова в школі», 1961, № 3.

М. Г. Булахов.

КАРСЬКІ ВОРОТА — протока між островами Нова Земля і Вайгач, сполучає Баренцове й Карське моря. Шир. бл. 45 км, глиб. до 119 м. Береги високі, кам'янисті. Більшу частину року вкриті кригою.

КАРТ (англ. cart, букв.— візок) — спортивний мікролітражний автомобіль без кузова, *диференціала* і пружної підвіски коліс. В СРСР

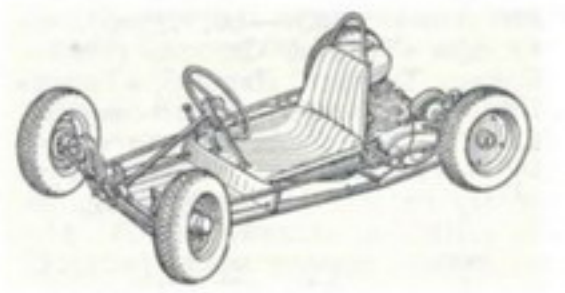

розрізняють К. (мал.) з робочим об'ємом двотактного двигуна до 50, 100, 125 і 175 см³. Використовують К. для змагань (*картингу*) на невеликих майданчиках. Макс. швидкість К. на прямих ділянках до 150 км/год.

КАРТА (від грец. χάρτης — аркуш папірусу) — математично визначене, зменшене, узагальнене образно-знакове зображення поверхні Землі (див. *Карти географічні*), ін. небесних тіл або позаземного простору на площині. На К. відображують розміщення, стан і взаємозв'язки природних та сусп. явищ, що їх відбирають і характеризують у відповідності з призначенням К. (див. *Генералізація*). К. розрізняють за масштабом (великомасштабні, середньомасштабні, дрібномасштабні), територією картографування, тематикою, призначенням тощо. К. використовують у практиці нар. г-ва, навчанні, наук. дослідженнях. За допомогою К. вивчають процеси розвитку явищ у часі й просторі та здійснюють їх прогнози. Див. також *Карти спеціальні*, *Карти тематичні*, *Карти міжнародні*.

КАРТАН (Cartan) Елі Жозеф (9.IV 1869, Долом'є — 6.V 1951, Париж) — французький математик, член франц. АН (з 1931). Закінчив (1891) Вищу нормальну школу. Осн. праці — з теорії неперервних груп, теорії *диференціальних рівнянь* та *диференціальної геометрії*. В 1899—1905 створив т. з. метод зовн. форм, за допомогою якого розв'язав проблему сумісності системи рівнянь Пфаффа. Побудував узагальнені простори

1
2
3

4

5
6
7

До ст. **Килим.**

Зразки українських народних килимів: **1.** Полтавський. 18 ст. **2.** Київський. Початок 19 ст. **3.** Тернопільський. 20 ст **4.** Подільський. 19 ст. **5.** Полтавський. Середина 20 ст. **6.** Волинський. 19 ст. **7.** Івано-Франківський. 20 ст.

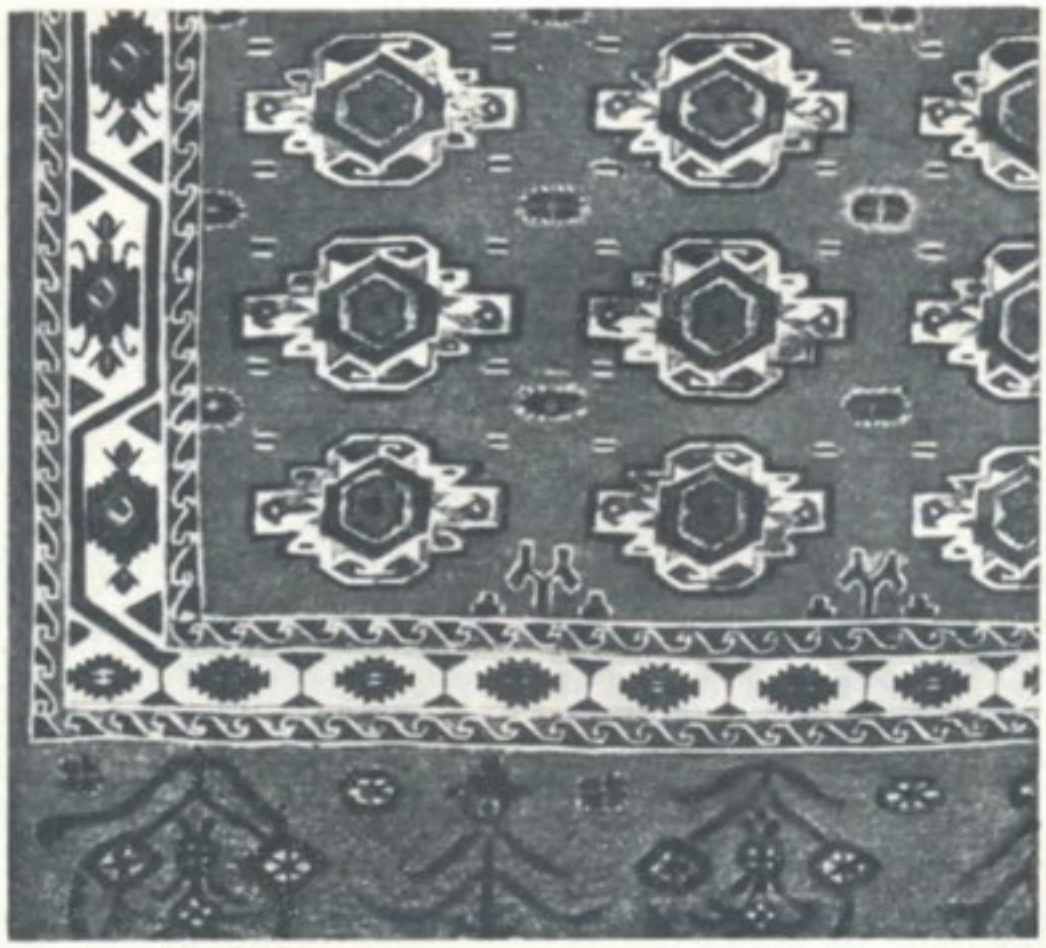

1
2

3
4

До ст. **Килим.**

1. Туркменський килим. Кінець 17 — початок 18 ст.

2. Узбецький килим. 20 ст.

3. Російський килим. 19 ст.

4. Азербайджанський килим. Початок 20 ст.

5. Іранський килим. 19 ст.

6. Іспанський килим. 17 ст.

5
6

афінної, проективної і конформної зв'язності; запропонував метод рухомого *репера*.

КА́РТА-СХЕ́МА — карта зі спрощено-узагальненим зображенням елементів змісту. Передає осн. тематичний зміст у заг. рисах, приділяючи гол. увагу наочності зображення. К.-с. широко використовують у лекційній роботі, а також у текстах підручників та ін.

КАРТАХЕ́НА — місто на Пд. Сх. Іспанії, в обл. Мурсія. Порт на узбережжі Середземного м. Вузол автошляхів, залізнична станція. 146,9 тис. ж. (1970). В К. і передмістях розвинуті суднобудування, хім. (виробн. сірчаної к-ти), харч. (плодоконсервна) пром-сть, виробн. свинцю, цинку, кадмію. Діє нафтопереробний з-д. ТЕС. Архіт. пам'ятки 12—18 ст. Засн. бл. 228 до н. е.

КАРТАХЕ́НА — місто на Пн. Колумбії, адм. ц. департаменту Болівар. Порт на узбережжі Карибського м. Автошляхом сполучена з *Боготою*. 313,3 тис. ж. (1973). Підприємства текст., взут., харчової (виробн. борошна, цукру, олії) пром-сті. В районі К. діють нафтопереробний з-д та хім. підприємства. Архіт. пам'ятки 16—18 ст. К. засн. 1533.

КАРТАШЕ́ВСЬКИЙ Антон (рр. н. і см. невід.) — укр. архітектор. Жив і працював на Україні в 18 — 1-й третині 19 ст. Під керівництвом К. на поч. 19 ст. було споруджено в стилі *класицизму* житл. будинки в Чернігові, магістрат у Кременчуку, ряд урядових будівель, навч. закладів, поштових станцій в ін. містах. К. брав участь у перепланюванні Чернігова.

КАРТАШО́ВА Лідія Павлівна [12(24).III 1881, Москва — 27.1 1972, Київ] — російська рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1948). Сценічну діяльність почала в 14 років. У 1899—1918 працювала в приватних театрах різних міст Росії. В 1918—36 — в Ленінгр. театрі ім. О. Пушкіна, 1936—59 — в Київ. театрі ім. Лесі Українки. Ролі: Акулина («Влада темряви» Л. Толстого), Улита, Кабаниха, Кукушкіна («Ліс», «Гроза» «Тепленьке місце» О. Островського), Коробочка («Мертві душі» за М. Гоголем), Марія Петрівна («Слава» Гусєва). Знімалася в кінофільмах укр. кіностудій («Небеса», «Нескорені», «Велике життя»). Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

КАРТВЕЛІШВІ́ЛІ Лаврентій Йосипович [16(28).IV 1890 — 22.VIII 1938] — рад. партійний і держ. діяч. Н. у Самтредіа (Груз. РСР) в сел. сім'ї. Член КПРС з 1910. В 1911—14 навчався в Київ. комерційному ін-ті. У 1917 — член Київ. к-ту РСДРП(б). В 1918 — член *Всеукраїнського партійного тимчасового комітету*. З листопада 1918 — член Одеського обласного і міського підпільних к-тів КП(б)У. Восени 1919 — член Реввійськради Пд. групи військ, 1920 — 21 — на парт. роботі в Одесі і Кубано-Чорноморській області. З 1921 — секретар Київ. губкому КП(б)У. В 1923—24 — секретар ЦК КП(б) Грузії, секретар Київ. губкому КП(б)У. В 1925 — 26 — другий секретар Закавказ. крайкому партії, 1927—28 — голова Раднаркому Грузії. У 1929 — нач. Політуправління Укр. військ. округу, 1929—30 — другий секретар ЦК КП(б)У. В 1930—36 — перший секретар Закавказ. крайкому ВКП(б), другий секретар Зх.-Сиб. крайкому ВКП (б), перший секретар Далекосхідного крайкому, Крим. обкому ВКП(б). З 1930 —кандидат у члени ЦК ВКП(б), з 1934 — член ЦК ВКП(б). В 1918, 1924 та 1930 — член ЦК КП(б)У. В 1929—30 — член Політбюро і Оргбюро ЦК КП(б)У.

Л. П. Нагорна.

КАРТВЕ́ЛЬСЬКІ МО́ВИ, іберійські мови — група *кавказьких (іберійсько-кавказьких) мов*. До них належать грузинська, занська (мегрело-чанська) і сванська мови. Писемною для всіх народів, що говорять К. м., є грузинська. Для всіх К. м. характерною є складна система приголосних, розвинута система відмінювання й дієвідмінювання, граматичного роду немає. Дієслово відмінюється за особами й числами як суб'єкта, так і об'єкта. Характерною є наявність *ергативної конструкції* речення.

Літ.: Чикобава А. С., Кизириа А. И., Топуриа В. Т. Картвельские языки. В кн.: Языки народов СССР, т. 4. М., 1967.

А. С. Чикобава.

КАРТЕЗІА́НСТВО — 1) Вчення франц. філософа, математика і природознавця Р. *Декарта* (латинізоване ім'я Cartesius — Картезій, звідси назва). 2) Напрям у філософії й природознавстві 17—18 ст., теор. основою якого було вчення Р. Декарта. Для філософії К. характерні *раціоналізм* у теорії пізнання, *механістичний матеріалізм* у поясненні явищ природи, послідовний *дуалізм*, через що К. розвивалось як у напрямі *матеріалізму* (*Ламетрі*, *Кабаніс* та ін.), так і *ідеалізму* (*оказіоналізм*). Для К. в природознавстві характерний розвиток раціоналістичного матем. (геом.) методу. Найзначнішими представниками картезіанської фізики були Х. *Гюйгенс* та його школа. К. висунуло ряд нових проблем у різних галузях знання і загалом відіграло прогресивну роль.

КАРТЕ́ЛІ МІЖНАРО́ДНІ — одна з гол. орг. форм *економічного поділу світу* між *монополіями* в період *імперіалізму*. Являють собою союз монополій або фірм різних країн, на підприємствах яких виробляють здебільшого однорідну продукцію. Учасники К. м. укладають угоду про поділ ринків збуту, розміри виробн., рівень цін на продукцію тощо. К. м. є формою міжнар. експлуатації пролетаріату, поширення панування монополістич. капіталу. Діяльність К. м. грунтується на властивому імперіалістичній стадії капіталізму високому рівні концентрації капіталу та виробн. Розвиток капіталістичної економіки призволить до встановлення контролю невеликої кількості гігантських капіталістичних фірм над виготовленням переважної частини продукції в більшості галузей господарства, до *вивозу капіталу* і величезного зростання ролі світових ринків, до переплетення інтересів монополій, що веде до «всесвітньої угоди між ними, до утворення міжнародних картелів» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 27, с. 342). К. м. відомі з кін. 19 ст. Напередодні 1-ї світової війни їх було бл. 100, на поч. 2-ї світової війни (кін. 30-х рр.) — 1200. На сучас. етапі їх налічується кілька десятків тисяч. Серед найвідоміших К. м.— нафт. картель, який об'єднує 7 найбільших нафт. монополій капіталістичного світу: «Екссон», «Стандард ойл оф Каліфорнія», «Мобіл ойл», «Галф ойл», «Тексако» (всі — США); «Брітіш петролеум» (Великобританія); «Ройял-датч-Шелл» (Великобританія і Нідерланди). Картель контролює бл. 65% переробки нафти і продажу нафтопродуктів у капіталістич. світі (1978). К. м. у чорній металургії — «Міжнародний інститут чавуну і сталі»; сформувався 1967. Контролює бл. 95% виробн. сталі в капіталістичному світі (1978). Картель по алмазах — «Алмазний синдикат»: відомий з 1892. Контролює майже весь видобуток алмазів в капіталістичному світі (1978). К. м. поширені і в ін. галузях. В останні десятиліття К. м. змінюють свої зовн. форми, виступаючи під личиною різних міжнар. орг-цій формально не картельного типу: асоціації виробників, міжнар. дослідні та інформаційні ін-ти та центри тощо. На основі К. м. сформувались *транснаціональні монополії*.

В. А. Колибанов.

КАРТЕ́ЛЬ (франц. cartel, італ. cartèllo) — одна з форм капіталістичних *монополій*; об'єднання капіталістичних підприємств, на яких виробляють переважно однорідну продукцію. Учасники К. укладають угоду про поділ ринків збуту, рівень цін на продукцію тощо. Поширення К., як і ін. форм монополістичних об'єднань (*синдикатів*, *трестів*, *концернів*), є характерною рисою *імперіалізму*. Поряд з К., що виникають всередині капіталістичних країн, монополісти створюють *картелі міжнародні*.

КА́РТЕР (Carter) Герберт Дайсон (н. 2.II 1910, Сент-Джон, Нью-Брансуїк) — канад. письменник і громад. діяч. Член Компартії Канади. Президент Нац. комітету Т-ва канадсько-рад. дружби (з 1949); з 1956 — редактор прогрес. щомісячника «Нозери нейборз» («Північні сусіди»), який висвітлює життя в СРСР. Багато разів відвідував Рад. Союз, 1963 побував на Україні. Літ. діяльність почав 1940. В антифашист. романі «Майбутнє за нас» (1950), соціальному романі «Сини без батьків» (1955) змалював позитивні образи канад. робітників-українців. Темою творів «Таємна зброя Росії» (1942), «Гріх і наука» (1946), «Ми бачили соціалізм» (1951—52), «Майбутнє свободи» (1962, два останні — у співавт. з дружиною — Шарлоттою К.) та ін. є правда про Рад. Союз. Наук.-популярні твори «Наука й революція» (1966), «Робітнича влада» (1970). Нагороджений рад. орденом Дружби народів.

Тв.: Укр. перекл.— Майбутнє за нас. К., 1955; Сини без батьків. К., 1959; Рос. перекл.— Сыновья

Л. П. Карташова.

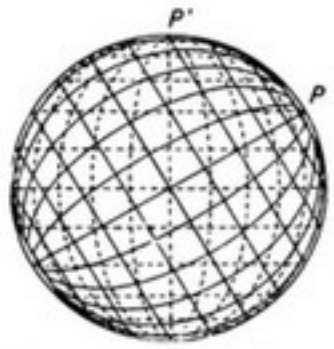

Картографічна сітка. Сітки сферичних координатних ліній. Суцільними лініями показано меридіани та паралелі, пунктирними — вертикали та альмукантарати.

без отцов. М., 1958; Будущее свободы. М., 1963 [у співавт.].

Р. П. Зорівчак.

КА́РТЕР (Carter) Джеймс Ерл (н.1.X 1924, Плейнс, шт.Джорджія) — держ. діяч США. Н. в сім'ї заможного фермера. В 1946 закінчив Військ.-мор. академію, 1946—53 служив у ВМС. У 1971—75 — губернатор шт. Джорджія. В 1977 К. став президентом США від *Демократичної партії*. Адміністрація К. вжила заходів, спрямованих на посилення гонки озброєнь. В умовах кризи в амер.-іран. відносинах (почалася в кін. 1979) і ускладнення становища на Бл. і Серед. Сході, викликаного підступами імперіалізму, адміністрація К. стала на шлях загострення міжнар. обстановки, згортання рад.-амер. співробітництва. Було розгорнуто антирад. кампанію, відкладено ратифікацію рад.-амер. договору про обмеження стратегічних озброєнь (ОСВ-2), підписаного у Відні (липень 1979). Для внутр.-політ. обстановки в США характерне зростання інфляції, масове безробіття, загострення расових конфліктів.

КА́РТЕР (англ. carter) — металева корпусна частина *поршневих машин*, *зубчастих передач* тощо. Всередині К. розміщують *вали*, *осі* та ін. деталі, до нього прикріплюють циліндри й різні агрегати. В автомоб. і авіац. двигунах К. захищає шатуни й колінчастий вал від пошкоджень, забруднення й пилу. Крім того, нижня частина К. є резервуаром для мастила.

КАРТЕ́Ч (від італ. cartòccio — зарядний картуз, гільза) — 1) Арт. снаряд, заповнений сферичними кулями з чавуну або свинцю, для ураження відкритої живої сили противника на віддалі до 300 м. У 14—16 ст. К. виготовляли з дрібних камінців, шматків заліза (т. з. дріб). Загорнуту в оболонку К. клали у ствол гармати на пороховий заряд. В 17—19 ст. застосовували снаряд з циліндричним залізним або картонним корпусом, який заповнювали кулями. 2) Великий дріб для мисливської рушниці (діаметр 5—10 мм).

КА́РТИ ГЕОГРАФІ́ЧНІ — побудовані в *картографічній проекції*, зменшені, узагальнені зображення поверхні Землі, які відображають розташовані на ній об'єкти у визначеній системі умовних знаків, що відбираються і характеризуються згідно з призначенням кожної *карти*. Для К. г. властиві: матем. закон побудови (картографічна проекція), зображення явищ за допомогою знакової системи (картографічні символи), відбір і узагальнення зображуваних явищ (картографічна *генералізація*). За змістом розрізняють загальногеографічні карти, що відображають сукупність осн. елементів земної поверхні та *карти тематичні*. Детальні загальногеографічні карти місцевості, що дають можливість визначати як планове, так і висотне положення будь-якої точки на земній поверхні, наз. топографічними. Виділяють також галузеві К. г. Гол. змістом цих карт є зображення об'єктів, які вивчаються і використовуються певною галуззю науки або нар. г-ва. Карти, що висвітлюють кілька взаємопов'язаних явищ, кожне у власних показниках, наз. комплексними (напр., синоптичні карти). За просторовим охопленням розрізняють карти світу в цілому, океанів і морів, материків, їхніх окремих частин, д-в, районів та ін. Карти, що їх одержують внаслідок знімання, або складання за матеріалами, які не є картами, наз. первинними, а ті, що їх складають за існуючими картами,— похідними. Найдавніші картографічні зображення належать народам Вавілонії, Єгипту та Китаю. Давньогрецькі вчені створили перші К. г., побудовані у картографічній проекції з урахуванням кулястості Землі (див. *Картографія*).

У наш час у світі щороку видається бл. 500 тис. нових карт. К. г. використовують у багатьох сферах практичної діяльності людини (у нар. г-ві, навчальному процесі, наукових дослідженнях, як путівники, у військовій справі тощо). Див. також *Карти спеціальні*.

Літ.: Харченко А. С. К вопросу общей классификации карт. В кн.: Доклады и сообщения секций и комиссий ГО УССР. Картография (1970—1972), в. 1. К., 1974: Салищев К. А. Картоведение. М., 1976.

А. С. Харченко.

КА́РТИ ГРУНТОВІ́ — див. *Ґрунтові карти*.

КА́РТИ МІЖНАРО́ДНІ — карти, створювані на базі міжнар. співробітництва. Початок такому співробітництву покладено 1891, коли було прийнято рішення 5-го Міжнар. геогр. конгресу про створення міжнар. карти суходолу у масштабі 1 : 1 000 000 (роботи по її складанню тривають). Створено генеральну батиметричну карту океанів, міжнар. аеронавігаційну карту, ґрунтову карту світу і геол. карту материків. Найсучаснішою є Міжнар. карта світу в масштабі 1 : 2 500 000, яку спільно створили картографо-геодезичні установи Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі, Румунії, СРСР, Чехословаччини.

А. С. Харченко.

КА́РТИ СПЕЦІА́ЛЬНІ — карти, призначені для розв'язання певних завдань і для певного кола споживачів (навч., туристські, навігаційні, шляхові, проектні та ін.). Залежно від особливостей і ступеня практичної спеціалізації К. с. поділяють на інвентаризаційні (відображають сучас. стан природних і сусп. явищ за допомогою показників, прийнятих у відповідній галузі практики), оціночні (характеризують явище за ступенем придатності для розв'язання конкретних завдань), рекомендаційні (дають просторову локалізацію пропозицій по охороні природи, раціональному використанню ресурсів та ін.), прогнозні (мають на меті наук. передбачення явищ та процесів).

В. П. Павлова.

КА́РТИ ТЕМАТИ́ЧНІ — карти, основний зміст яких визначається конкретною темою. Виділяють карти природних явищ (геол., кліматичні, ландшафтні та ін.) і карти соціально-економічні (істор., економічні тощо). За ступенем узагальнення показників К. т. поділяють на аналітичні (дають конкретні неузагальнені або малоузагальнені показники; напр., посіви бавовнику) та синтетичні (характеризують об'єкти як єдине ціле на основі об'єднання конкретних показників; напр., карти с.-г. районування). Виділяють також комплексні тематичні карти, що відображають кілька взаємопов'язаних об'єктів, кожний у своїх показниках (синоптичні карти та ін.).

В. П. Павлова.

КАРТИ́НА — 1) Твір *живопису*, який відзначається завершеністю і має самостійне художнє значення. К.— один із найбільш типових видів *станкового мистецтва*. 2) В драмі, опері, балеті — закінчена частина акту. К. відділяються одна від одної короткою перервою, під час якої глядачі залишаються на місцях, а на сцені відбувається зміна декорацій або залишаються ті самі декорації. К. в деяких п'єсах — осн. одиниця поділу на дії.

КА́РТИНГ (англ. carting) — гонки на *картах* — мікроавтомобілях без підвіски. Траса К. (завдовжки 400—1200 м, завширшки 6—10 м) має складну конфігурацію з великою кількістю різних поворотів, переважно малих радіусів. Перші гонки в СРСР проведені 1961. Щорічно розігрується першість країни серед дорослих (класи з двигунами робочим об'ємом 125 і 175 см³) та юнаків (класи 50 і 125 см³) К. входить до програми спартакіад з військово-тех. видів спорту. Щорічно відбуваються чемпіонати світу в класі А (до 100 см³, без коробки передач, маса машини з гонщиком не менш як 120 кг). Див. також *Автомобільний спорт*.

КА́РТЛІ — давня назва Сх. Грузії. Див. *Іверія*.

КАРТЛІ́ЙСЬКЕ ЦА́РСТВО — феод. д-ва у Сх. Грузії, що виникла в 2-й пол. 15 ст. після розпаду єдиного Грузинського царства. Столиця — м. Тбілісі. В економіці К. ц. панувало натуральне г-во. Екон. і культурне піднесення К. ц. припало на кін. 17 — поч. 18 ст. В 16—18 ст. К. ц. вело боротьбу проти ірано-тур. агресії. В 1723 К. ц. захопили турки, 1735 — перси. В 1744 стало незалежним, 1762 об'єдналося з *Кахеті* в одне Картлійсько-Кахетинське царство, яке 1801 приєдналося до Росії.

«КА́РТЛІС ЦХОВРЕ́БА» («Життя Картлі») — зведення груз. літописів, яке було створене до 12 ст. і поступово (до 19 ст.) доповнювалося. Одне з найважливіших джерел з стародавньої і середньовічної історії Грузії. Поділяється на «Давню К. ц.» (до 14 ст.; є списки 15, 16 і 17 ст.) і «Нову К. ц.» (14—18 ст.). У 18 ст. з ініціативи *Вахтанга VI* на основі «К. ц.» створено історію Грузії 14—18 ст. «К. ц.» в основному вміщує факти політ. історії Грузії. Є також відомості з історії Вірменії, *Албанії Кавказької*, народів Пн. Кавказу тощо.

КАРТОГРА́МА (від *карта* і грец. γράμμα — запис) — спосіб зображення на карті середньої інтенсивності будь-якого явища в межах позначених на ній тер. одиниць (штрихуванням або забарвленням різної насиченості).

КАРТОГРАФІ́ЧНА СІ́ТКА — сітка меридіанів і паралелей або інших координатних ліній на карті, за допомогою яких передають зоб-

Вміст незамінних амінокислот у бульбах картоплі

Амінокислота	На суху речовину бульб. мг/г
Валін	7,1
Лізин	5,1
Аргінін	4,9
Фенілаланін	3,9
Лейцин	3,9
Ізолейцин	2,7
Треонін	2,7
Гістидин	1,9
Триптофан	1,5
Метіонін	1,1

раження сферичної поверхні еліпсоїда або кулі на площину. К. с. відображає математичний спосіб (*картографічну проекцію*) побудови карти. Залежно від того, яку застосовують систему полярних сферичних координат, К. с. може бути нормальною, косою, поперечною. Якщо полюс системи сферичних координат збігається з геогр. полюсом, то геогр. меридіани і паралелі утворюють на карті нормальну К. с. Залежно від розташування території, яка картографується, полюс системи координат часто не суміщують з геогр. полюсом. Коли полюс сферичної системи координат міститься в будь-якій точці між геогр. полюсом та екватором, система геогр. координат і відповідна К. с. наз. косими. Коли полюс полярних сферичних координат знаходиться на віддаленні 90° від геогр. полюса, тобто розташований на екваторі, система геогр. координат і відповідна К. с. наз. поперечними. У двох останніх випадках меридіанам нормальної сітки відповідають лінії, які наз. вертикалами, а паралелям — альмукантарати. Сітку вертикалів і альмукантаратів можна розглядати як зміщену сітку меридіанів і паралелей. К. с. дає змогу визначати по карті *координати географічні* точок, вимірювати азимути ліній, обчислювати масштаб і спотворення у будь-якій частині карти та ін. *Л. Д. Машенцева.*

КАРТОГРАФІ́ЧНЕ МОДЕЛЮВА́ННЯ — вид моделювання, який базується на дослідженні об'єктів за допомогою *карти;* процес розроблення картографічних моделей та використання їх. К. м. сформувалося у процесі дослідження складних геогр. систем за допомогою карт. Теоретичне обґрунтування дістали окремі сторони К. м.: визначено поняття, гносеологічні функції, специфіку, істинність гол. інструменту К. м.— карти, досліджено роль абстракції у К. м. та ін. В основу К. м. покладено уявлення про карту як про модель, тобто побудову, що вибірково й узагальнено відтворює окремі сторони об'єктивної реальності. К. м. широко використовує спрощення і впорядкування характеристик. Воно може відображати явища конкретні (населені пункти) і абстрактні (густоту населення), реальні (гідрографічна сітка) і припустимі (лінії газопроводів, що проектуються). Процес К. м. визначається за принципом «імітацій», рідше — «реального втілення». За допомогою К. м. відображають переміщення явищ (мор. течії, потоки вантажів тощо), їхні просторові зміни (сезонні повені річок), розвиток (зростання міст та ін.). Основою ширшого застосування К. м. в нар. г-ві є підвищення рівня картографічної автоматизації.

Г. О. Пархоменко.

КАРТОГРАФІ́ЧНІ ПРОЄ́КЦІЇ — математично визначені способи зображення поверхні еліпсоїда або кулі на площині. У К. п. меридіани і паралелі зображено системою прямих чи плоских кривих ліній. Застосування К. п. зумовлено неможливістю розгорнути сферичну поверхню на площину без складок і розривів. Це зумовлює існування окремих спотворень зображуваної поверхні при побудові карт. Залежно від розмірів та конфігурації поверхні, що картографується, а також спеціальних вимог використовують різні види К. п.— циліндричні, конічні, азимутальні, поліконічні та ін. Кожна з проекцій має свій характер спотворень і вид *картографічної сітки*. За характером спотворень К. п. поділяють на р і в н о к у т н і, в яких

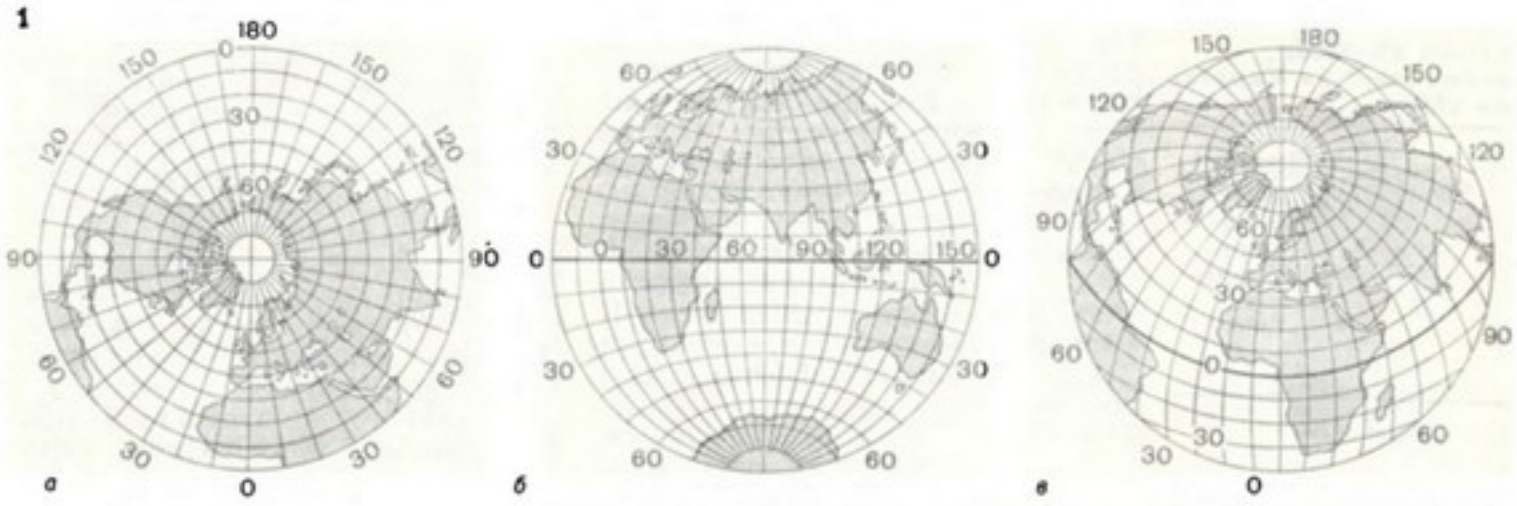

Картографічні проекції.
1. А з и м у т а л ь н і:
а — нормальна рівнопроміжна;
б — поперечна рівновелика:
в — коса рівнопроміжна.
2. Ц и л і н д р и ч н а р і в н о к у т н а Г. Меркатора.
3. К о н і ч н а р і в н о п р о м і ж н а В. Каврайського.
4. П о л і к о н і ч н а д о в і л ь н а Г. Гінзбурга

немає спотворення кутів; р і в н о в е л и к і, в яких спотворюються довжини ліній і кути, але площі передаються без спотворень; д о в і л ь н і, в яких довжина ліній, кути та площі мають спотворення. До довільних відносять рівнопроміжні проекції, у всіх точках яких масштаб (по меридіанах чи паралелях) є постійним і дорівнює головному. За видом зображень нормальної картографічної сітки розрізняють кілька видів К. п. В а з и м у т а л ь н и х проекціях паралелі — концентричні кола, а меридіани — їхні радіуси, кути між якими дорівнюють відповідним різницям довгот. У ц и л і н д р и ч н и х проекціях меридіани і паралелі зображують паралельними, взаємно перпендикулярними прямими, відстані між меридіанами пропорційні різницям довгот. У к о н і ч н и х проекціях паралелі передають дугами концентричних кіл, а меридіани — їхніми радіусами, кути між якими пропорційні відповідним різницям довгот. У п с е в д о к о н і ч н и х проекціях паралелі зображують дугами концентричних кіл, осьовий меридіан — прямою лінією, на якій розташований центр паралелей, а інші меридіани — кривими. П с е в д о ц и л і н д р и ч н і проекції мають паралелі у вигляді паралельних прямих, осьовий меридіан — прямої лінії, перпендикулярної до паралелей, інші меридіани — у вигляді кривих або ламаних ліній. У п с е в д о а з и м у т а л ь н и х проекціях паралелі зображують концентричними колами, або їхніми дугами, меридіани — кривими, які відходять з центра паралелей і симетричні від-

Сорти картоплі, районовані на Україні на 1980 р.

Сорт	Середня врожайність на сортодільницях у 1978 р., ц/га
Ранньостиглі	
Білоруська рання	246
Бородянська	300
Вармас	283
Верховина	200
Воротинська рання	313
Іскра	331
Пірмунес	301
Придкульська рання	191
Фаленська	241
Харківська рання *	153
Царнікавська	229
Середньоранні	
Житомирянка	305
Зорька	371
Львівська біла	164
Малинчанка	285
Одеська 65 *	322
Смачна	268
Чарівниця	299
Середньостиглі	
Гатчинська	321
Огоньок	302
Столова 19	303
Юбель	259
Середньопізні	
Гібридна 14	361
Лорх *	255
Поліська рожева *	406
Сулев	364
Пізньостиглі	
Прикарпатська	330
Темп	294

* Сорти, не стійкі проти раку картоплі.

кретної карти залежить від її призначення, масштабу, а також від геогр. положення і конфігурації зображуваної території.

Літ.: Мещеряков Г. А. Теоретические основы математической картографии. М., 1968; Соловьёв М. Д. Математическая картография. М., 1969.

Л. Д. Машенцева.

КАРТОГРА́ФІЯ (від *карта* і грец. γράφω — пишу) — область науки, техніки і виробництва, що охоплює вивчення, створення і використання картографічних творів. К. як наука відображає і досліджує положення в просторі, поєднання, взаємозв'язки і розвиток у часі природних і сусп. об'єктів, явищ і процесів за допомогою картографічних зображень (карт, *глобусів* тощо). Картографічними символами на картах відображають об'єктивну дійсність. Осн. результатами досліджень К. є карти і глобуси (в т. ч. і рельєфні) Землі, ін. планет, Місяця і зоряного неба.

Термін «картографія» застосовують і до картографічного виробн. як галузі нар. г-ва, яке забезпечує потреби суспільства в картографічних зображеннях. Розділами К. є *картознавство*, матем. картографія, *картометрія*, складання та редагування карт, видання карт та атласів, організація і економіка картографічного виробн. До матем. К. входить вчення про матем. основу карти (геометричні закони побудови і геометричні властивості картографічних зображень — теорію *картографічних проекцій*, координатну сітку, опорні геодезичні пункти, масштаб, компонування карти тощо.). Складання і редагування карт включає розробку змісту карт, принципів *генералізації*, проектування картографічних позначень і застосування різних способів графічного виготовлення оригіналів карт.

Видання карт — це розділ К., що розробляє методи і тех. прийоми підготовки карт до друкування їх. Організація і економіка картографічного виробн. вивчає і розробляє методи його планування, особливості орг-ції та екон. розвитку.

Виділяють К. Землі і космічну К. (вивчає відображення планет і зоряного неба картографічними засобами). К. Землі (геокартографію) поділяють на топографічну і тематичну. Результатами досліджень першої є загальногеогр. карти (топографічні, оглядові та ін.). Тематична К. займається питаннями створення і використання *карт тематичних*.

Картографічний метод дослідження використовують у географії, геології, біології та ін. науках, у госп., культурній, військ. та ін. діяльності людини. Найдавніші з тих картографічних зображень, що збереглися, створено у Вавілонії та Єгипті (3 — 1 тис. до н. е.). Перші наук. основи К. виникли в Стародавній Греції, хоч ще за 1000 років до н. е. в Китаї проводилися окремі топографічні знімання.

Дальшого розвитку К. набула в епоху *Відродження*. Перші зображення Східної Європи, у т. ч. України, виявлено ще на картах Птолемея (2 ст.), а також на картах багатьох іноз. авторів 14—15 ст., які були складені за рос. картографічними джерелами. У Росії К. досягла значних успіхів у 17—18 ст. Особливу увагу розвиткові К. приділено після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. У 1919 В. І. Ленін підписав «Декрет про заснування Вищого геодезичного управління» (тепер Головне Управління геодезії і картографії при Раді Міністрів СРСР), який передбачав заходи щодо організації геодезичних, топографічних і картографічних робіт. На всю тер. Рад. Союзу створено топографічні, оглядово-топографічні і оглядові карти, тематичні карти країни та окремих територій, фундаментальні атласи СРСР, республік і областей, навч. карти і атласи та ін. картографічні твори. На Україні картографічна служба була створена після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Наук. дослідження з теорії К., комплексного тематичного картографування, застосування аерометодів (див. *Аерофотознімання*, *Аерофототопографія*) і картографічного методу в дослідженнях розвитку нар. г-ва, розміщення населення, охорони і *раціонального природокористування* та ін. проводять в АН УРСР, на відповідних кафедрах вищих навч. закладів та у відомчих науково-дослідних і проектних ін-тах. На тер. республіки створено багато тематичних і навч. карт. Кожний колгосп і радгосп має серію карт і топографічних планів, на яких відображено необхідні для ведення г-ва характеристики. На кожний район складено карти землекористувачів, еродованих земель, типів земель, агрогрунтового районування тощо. За роки Рад. влади створено і опубліковано понад 20 комплексних і тематичних атласів республіки (див. *Атлас географічний*).

Літ.: Баранский Н. Н. Экономическая география.— Экономическая картография. М., 1960; Асланикашвили А. Ф. Метакартография. Тбилиси. 1974; Салищев К. А. Картоведение. М., 1976; Золовский А. П., Маркова Е. Е., Пархоменко Г. О. Картографические исследования проблемы охраны природы. К., 1978.

А. П. Золовський.

КАРТОДІАГРА́МА — спосіб зображення розподілу будь-якого явища за допомогою *діаграм*, що розміщуються на карті по одиницях територіального поділу. К. відображає сумарну величину явища у межах відповідної тер. одиниці (об'єм валової продукції по областях УРСР, структура зем. фонду областей УРСР та ін.), нібито відтворюючи локалізацію статистич. даних у просторі. Найпоширеніші в *картографії* об'ємні (куля, куб тощо), площинні (кола, трикутники, квадрати) та лінійні (смуги) К. В них об'єм, площі й довжини відповідно пропорціональні порівнювальним величинам. Діаграмні фігури можуть бути структурними, відображаючи структуру явища або процесу.

Л. Г. Руденко.

КАРТОЗНА́ВСТВО — розділ *картографії*, що вивчає карти та ін. картографічні зображення як окремий спосіб відображення реальної дійсності, як просторові моделі існуючих явищ, що містять у собі їхні кількісні й якісні характеристики. Як навч. дисципліна досліджує властивості та види картографічних зображень, дає систематичний огляд найважливіших картографічних джерел, розробляє засоби аналізу і методи використання карт у наук. дослідженнях та на практиці. К. вивчає історію картографії — осн. етапи й закономірності розвитку картографічної науки та виробництва.

КАРТОМЕ́ТРІЯ (від *карта* і грец. μετρέω — вимірюю) — розділ *картографії*, що вивчає способи вимірювання і обчислення по картах площ, довжин, висот та інших кількісних характеристик географічних об'єктів (материків, океанів, морів, держав та ін.). Масштаб карти впливає на точність одержаних результатів вимірювань.

КАРТО́Н (франц. carton, від італ. cartóne) — листовий, переважно рослинного походження матеріал, маса квадратного метра якого становить понад 200 г (див. *Папір*). Розрізняють К. тарний, поліграфічний (палітурний, квитковий та ін.), взуттєвий, будівельний (наприклад, облицьовувальний, стіновий), електроізоляційний тощо. К. виготовляють на *картоноробних машинах*, використовуючи волокнисті матеріали: буру деревну масу, напівцелюлозу, сульфатну *целюлозу*, *макулатуру* тощо.

КАРТО́Н у мистецтві — допоміжний великоформатний *рисунок*, який виконується в розмірі майбутнього твору — фрески, *мозаїки*, *вітража*, *шпалери*. К. виконують вуглем, олівцями, *сангіною* на папері, зрідка — на тонкому полотні.

КАРТОНОРО́БНА МАШИ́НА — машина, на якій збезводнюванням паперової маси (розмеленої у воді волокнистої сировини) виготовляють *картон*. Складається з сіткової (формуючої), пресової, сушильної й оброблювальної частин. Розрізняють К. м. круглосіткові, плоскосіткові, комбіновані і К. м. з формуванням картону між двома сітками. На круглосіткових К. м. виготовляють багатошаровий картон різного (залежно від волокна) складу і різної маси (1 м² від 200 до 800 г, іноді більше). Плоскосіткові К. м. подібні до *паперобробної машини*, але розмір їхньої сушильної частини більший. На таких машинах виробляють одно-, дво- і багатошаровий картон, маса 1 м² якого становить до 500 г. К. м. комбіновані і з формуванням картону між двома сітками застосовують для виготовлення одно- або багатошарового картону з масою 1 м² до 800 г. Робоча швидкість К. м. 40—800 м/хв, продуктивність від 20 до 150 т/добу на 1 м ширини машини. В УРСР К. м. виготовляє *Дніпропетровське виробниче об'єднання важкого паперобробного машинобудування* імені Артема. Див. також *Целюлозно-паперова промисловість*.

КАРТОПЛЕЗБИРА́ЛЬНИЙ КОМБА́ЙН — машина для викопування картоплі, відокремлення бульб від картоплиння та землі, подавання бульб у бункер і транспортні засоби. Пром-сть СРСР випускає К. к. «Дружба» (мал.) на-

півначіпні, дворядні, елеваторні, двох модифікацій — з активними лемешами ККУ-2А і з пасивними лемешами ККУ-2А-1. К. к. обох модифікацій призначені для збирання картоплі, посадженої з міжряддями 70 см. Агрегатують К. к. з колісними тракторами класу 1,4 тс і гусеничними класу 3 тс. Під час руху К. к. активні лемеші підкопують два рядки картоплі, частково руйнують бульбовий шар грунту і подають його на основний прутковий елеватор для просіювання грунту і відокремлення від нього бульб. Далі бульби, грудки і картоплиння надходять до пневматичних балонів-грудкороздушувачів. Потім маса йде на грохоти для відокремлення бульб від грунту і рослинних домішок. Далі бульби і домішки надходять у підйомний барабан, на транспортер-перебирач і в бункер, а картоплиння — на рідкопрутковий транспортер, що відокремлює картоплиння, а звідти — на поле. Продуктивність К. к.— 0,4—0,45 га/г

С. О. Карпенко.

КАРТО́ПЛЯ (Solanum tuberosum) — однорічна (в культурі) та багаторічна (в дикому стані) трав'яниста рослина род. *пасльонових*. Походить з Пд. Америки. Важлива продовольча, тех. та кормова культура. Стебло прямостояче або висхідне, ребристе, розгалужене, заввишки до 100 см і більше; у кущі 4—5, іноді 6—8 стебел. Листки переривчасто-непарноперисті, з 7—11 яйцевидними листочками. Квітки в роздвоєних завитках, білі, рожеві, червоно-фіолетові, синьо-фіолетові, зібрані у волотеподібні суцвіття на верхівках гілок. Плід — двогнізда багатонасінна куляста ягода. У звичайних польових умовах рослини більшості поширених на Україні сортів насіння не утворюють.

Коренева система мичкувата, основна частина коренів К. міститься в орному шарі грунту. На кінцях підземних пагонів — столонах утворюються бульби, що мають різну форму (округлі, овальні, видовжені) і забарвлення (білі, рожеві, червоні й фіолетові). Залежно від сорту К. м'якуш бульби буває білий, кремовий і жовтий. Пересічна маса бульби 50—150 г (іноді до 1,5 кг). Хім. склад бульб наведено в табл. Бульби К.— один з важливих продуктів харчування людини, містять різні *вітаміни* (табл.). Білок К. має високу біологічну цінність і на $^1/_3$ складається з незамінних амінокислот (табл.). К.— цінний корм для худоби, вона займає одне з перших місць серед усіх рослинних кормів щодо перетравності (83—97%) органічних речовин. К. має велике значення як сировина для крохмале-патокової і спиртової пром-сті. Вводити в культуру К. почали індіанці Пд. Америки ще 14 тис. років тому, використовуючи спершу природні дикі зарості. В Європу К. завезено з Пд. Америки в 16 ст., у Росію — на поч. 18 ст., на Україну — в серед. 18 ст. В культурі К. поширена у помірній смузі на всій земній кулі.

Відомо понад 2 тис. сортів К. В СРСР районовано понад 100 сортів, у т. ч. на Україні — 27 сортів (табл.). За госп. призначенням розрізняють сорти столові, технічні, кормові та універсальні. В УРСР К. вирощують найбільше на Поліссі і в зх. лісостепових областях, де для її вирощування найсприятливіші грунтово-кліматичні умови. Загальна світова площа, зайнята під К., становить бл. 22 млн. га. 1-е місце за посів. площею і валовим збором посідає СРСР. Серед республік СРСР Україна займає 2-е місце (після РРФСР) за виробництвом К. В 1978 посівна площа під К. становила 1,7 млн. га, валовий збір 24,1 млн. т, середній урожай 141 ц/га. Рекордний урожай (1285 ц/га) на Україні виростила 1940 Герой Соціалістичної Праці М. С. Худолій (колгосп ім. М. І. Калініна Житомирської обл.). Світовий рекорд (1331 ц/га) належить Героєві Соціалістичної Праці Г. К. Юткіній (колгосп «Красный Перекоп» Кемеровської області).

Літ.: Картопля. К., 1978; Настенко П. М., Федюк В. М., Ребенок М. М. Виробництво картоплі. К., 1978; Власенко М. Ю. [та ін.]. Поліпшення якості картоплі. К., 1979; Власюк П. А. [та ін.]. Химический состав картофеля и пути улучшения его качества. К., 1979.

В. А. Тарасенко.

КАРТОПЛЯ́НА ПА́ЛИЧКА (Bacillus mesentericus) — спороносна *бактерія*. Має вигляд палички розміром найчастіше 0,5—0,8 × 1,5 × × 4,0 мкм. Вегетативні клітини — перитрихи (з багатьма джгутиками по всій поверхні) рухливі, позитивно забарвлюються за Грамом (див. *Грама метод*). К. п. утворюють майже круглі *спори*, які не роздувають клітини. К. п. часто трапляється на зерні хлібних злаків і в хлібопродуктах; нерідко спричинює їх псування — «тягучу», або «картопляну», хворобу. Для деяких *штамів* К. п. характерні висока протеолітична активність, продукування *гемолізинів* і нейротоксинів, у зв'язку з чим вони можуть бути патогенними для людини і тварин.

С. Р. Рєзник.

«КАРТОПЛЯ́НІ БУНТИ́» — масовий антикріпосницький рух *удільних селян* (1834, Вятська і Владимирська губ.) та *державних селян* (1840—44) у Росії. Причиною руху стали насильницькі заходи, якими вводилися посіви картоплі, а не сама вимога саджати її (як твердили бурж. історики).

Виступи державних селян водночас були відповіддю на реформу П. Д. *Кисельова*, яка не полегшила їхнього становища. Лише в губерніях Пн., Приуралля, Серед. і Нижнього Поволжя повстало понад 500 тис. селян. Учасники «К. б.» знищували посіви картоплі, били урядовців, чинили опір каральним загонам. Царизм жорстоко розправився з повсталими.

КАРТОПЛЯ́НОГО ГОСПОДА́РСТВА УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — підпорядкований Південному відділенню ВАСГНІЛ. Розташований у смт Немішаєвому Бородянського р-ну Київ. обл. Засн. 1968 на базі Немішаївської селекційно-дослідної станції (1932). В ін-ті — 4 відділи з 11 лабораторіями, патентно-ліцензійна група, дослідне г-во «Немішаєве». Ін-ту підпорядковані 2 дослідні станції і 2 опорні пункти. Осн. завдання ін-ту — створення нових високопродуктивних сортів картоплі; удосконалення тех-

Картопля:
1 — загальний вигляд рослини; *2* — квітки; *3* — плоди (ягоди).

Хімічний склад бульб картоплі

Речовини	Середній % до ваги сирої маси
Вода	76,3
Крохмаль	17,5
Сирий протеїн	2,0
Цукор	1,0
Клітковина	1,0
Мінеральні речовини	1,0
Органічні кислоти	0,6
Жир	0,2

Вміст вітамінів у бульбах картоплі

Вітаміни	На 100 г сирих бульб. мг
Р (цитрин)	32,5
С (аскорбінова кислота)	27,5
Н (біотин)	1,8
B_6 (піридоксин)	0,9
РР (нікотинова кислота)	0,9
B_3 (пантотенова кислота)	0,26
B_2 (рибофлавін)	0,14
B_1 (тіамін)	0,13
К (філохінон)	0,08
А (каротин)	0,05

Картоплезбиральний комбайн ККУ-2 «Дружба»: *а* — загальний вигляд; *б* — технологічна схема роботи; *1* — котки; *2* — лемеші з активними боковинами; *3* — елеватор; *4* — струшувальний механізм; *5* — грудкороздушувачі; *6* — грохот; *7* — рідкопрутковий транспортер; *8* — барабанний транспортер; *9* — притискувальний транспортер; *10* — гірка; *11* — транспортер-перебирач; *12* — транспортер занантажування бункера; *13* — бункер; *14* — транспортер домішок

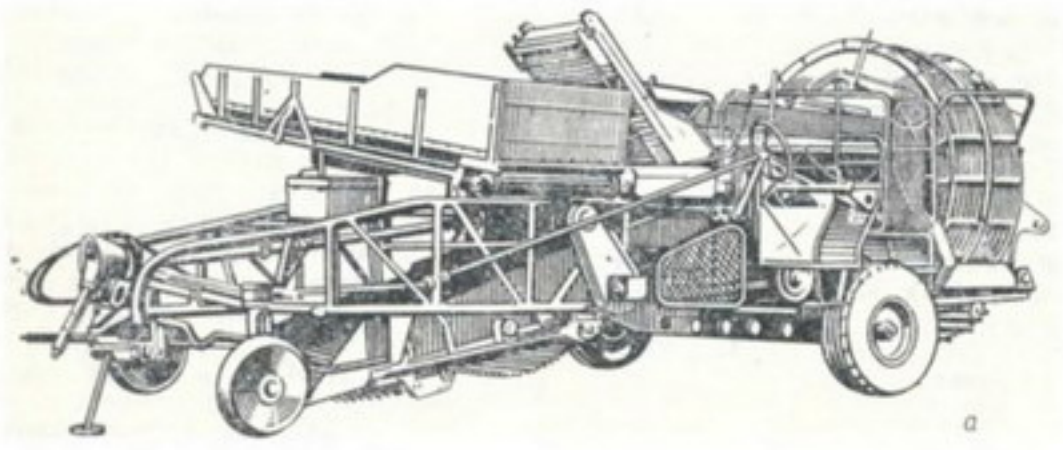

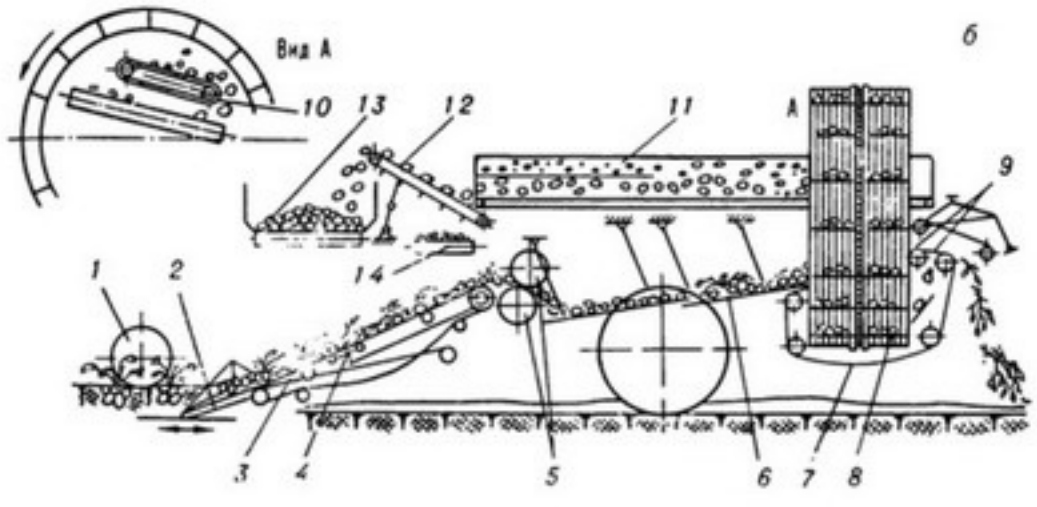

Карфаген.
Культова плита.
Ритуальна танцівниця.
Кришка саркофага жерця.

нології її виробництва; розробка заходів боротьби з шкідниками і хворобами картоплі; координування наук. досліджень з картоплярства УРСР. Ін-том виведено 22 сорти картоплі, з яких 6 районовано. Видається збірник «Картоплярство».

В. А. Вітенко.

КАРТОПЛЯ́РСТВО — галузь с. г. по вирощуванню *картоплі* — цінної продовольчої культури, сировини для крохмале-патокової та овочеконсервної промисловості. Донедавна картоплю широко використовували як сировину для спиртової пром-сті, але з розвитком гідролізного й синтетичного виробн. спирту для цих потреб її застосовують у значно меншій кількості. Продукцію К. (бульби, картоплинця), а також відходи переробки картоплі вживають як соковитий корм у *тваринництві*.

В 1913 посівна площа під картоплею в Росії становила 4,2 млн. га, виробн. її — 31,8 млн. т. За роки Рад. влади внаслідок розширення посівної площі під цією культурою (1978 — 7,0 млн. га) та значного зростання врожайності валовий збір її 1978 збільшився до 86,1 млн. т. Загальна світова площа посівів картоплі становить близько 22 млн. га. За посівною площею та виробн. картоплі СРСР посідає 1-е місце в світі. Багато вирощують її також в Польщі, США, ФРН, НДР, Франції.

На тер. України 1913 площа під картоплею становила 1,08 млн. га, валовий збір — 8,5 млн. т. В СРСР в результаті наук. роботи в галузі К. удосконалено технологію вирощування, обгрунтовано розміщення посівів картоплі у зв'язку з біол. особливостями культури, природними умовами республіки та екон. ефективністю цієї галузі. Зокрема, серед посівів продовольчих культур у республіці 1978 картопля посідала 4-е місце (після пшениці, ячменю та кукурудзи). Концентрація посівів картоплі значною мірою зумовлюється природно-кліматич. умовами. Найбільшою є частка посівів картоплі в структурі посівних площ Полісся та Карпат — бл. 11%. Картопля тут визначає напрям землеробства і є одним з осн. компонентів кормової бази тваринництва. Концентрація посівів картоплі створює умови для підвищення рівня механізації робіт у К. У колгоспах і радгоспах республіки наближається до завершення механізація садіння картоплі, копання її 1978 було механізовано на 94%, в т. ч. збирання картоплі комбайнами становило 55%.

К. в республіці розвивається гол. чин. шляхом дальшої концентрації та спеціалізації виробн. в умовах широкої інтенсифікації галузі, вдосконалення технології вирощування картоплі, поліпшення насінництва, оптимізації внесення добрив і співвідношення їх по зонах, осушення під цю культуру перезволожених грунтів, розширення площ на малому зрошуванні в Лісостепу та зрошуваних землях степової зони. Центром наук. досліджень з К. на Україні є *Картопляного господарства український науково-дослідний інститут*. Експериментальну та селекційну роботу з К. на Україні проводять Черніг., Поліська і Київська дослідні станції та окремі опорні пункти.

Літ.: Минаев Г. Д., Фёдорова Л. В. Качество и рентабельность производства овощей и картофеля. К., 1978; Оверчук В. И. Пути повышения урожайности и улучшения качества картофеля. К., 1978.

М. А. Піка.

КА́РТРАЙТ (Cartwright) Едмунд (24.IV 1743, Морнем, графство Ноттінгемшір — 30.X 1823, Гастінгс, графство Суссекс) — англ. винахідник, творець мех. (з ножним приводом) *ткацького верстата*. Закінчив (1764) Оксфордський ун-т, був сільс. священиком. У 1785 одержав патент на ткацький верстат, який 1786 удосконалив. У 1785 збудував у Донкастері (графство Йоркшір) ф-ку на 20 верстатів, 1789 встановив на ній парову машину, що надавала руху цим верстатам. Після вдосконалення ін. винахідниками верстати К. почали широко застосовуватись у ткацькій промисловості.

Літ.: Цейтлин Е. А. Очерки истории текстильной техники. М.—Л., 1940.

КА́РТУШ (франц. cartouche, від італ. cartòccio, букв.— згорток) — скульптурна (ліпна) або графічна прикраса у вигляді декоративно обрамленого щита чи напіврозгорнутого сувою, на яких вміщують написи, герби, емблеми тощо. Поширився в 16—18 ст. К. прикрашали парадні вхоли в палацах, зображували на старовинних документах, геогр. картах, надгробках тощо.

КАРУ́ЗО (Caruso) Енріко (24, за ін. даними, 25 або 27.II 1873, Неаполь — 2.VIII 1921, там же) — італ. співак (тенор). Один з найвидатніших представників італійської вокальної школи, майстер *бельканто*.

Дебютував у Неаполі 1894. Виступав у багатьох країнах світу (1898, 1900 — в Росії, зокрема в Одесі). У 1900 — 01 — соліст «*Ла Скала*» (Мілан), 1903 — 20 — «*Метрополітен-опера*» (Нью-Йорк). Виступав разом з Ф. *Шаляпіним* та С. *Крушельницькою*. К. виконав понад 80 партій, серед яких: Радамес, Герцог, Річард («Аїда», «Ріголетто», «Бал-маскарад» Верді), Неморіно («Любовний напій» Доніцетті), Фауст («Мефістофель» Бойто), Каварадоссі («Тоска» Пуччіні), Каніо («Паяци» Леонкавалло).

Літ.: Торторелли В. Энрико Карузо. Пер. с итал. М., 1965.

Динаміка виробництва картоплі в УРСР (середньорічні дані по всіх категоріях господарств)

Роки	Посівна площа, тис. га	Валовий збір, млн. т	Урожай, ц/га
1913	1080,2	8,5	79
1940	2060,6	20,7	101
1951—55	2040,8	16,1	79
1956—60	2259,5	21,1	93
1961—65	2078,6	18,4	89
1966—70	2035,9	20,3	100
1971—75	1899.4	21,0	111
1976—78	1697,2	22,2	129

КАРУСЕ́ЛЬНИЙ ВЕРСТА́Т — металорізальний *токарний верстат* з вертикальним *шпинделем* і горизонтальною *планшайбою*, яка разом з оброблюваним виробом обертається або періодично повертається навколо вертикальної осі. Розрізняють верстати одностоякові (з вертикальним і боковим *супортами*) і двостоякові (з двома вертикальними і одним або двома боковими супортами). На одному з вертикальних супортів встановлюють поворотний інструментальний пристрій — револьверну головку. На К. в. обробляють вироби великої маси (до 500 т), діаметр яких (до 30 м) значно більший за довжину. Іл. с 57.

А. Ф. Пічко.

КАРФАГЕ́Н — рабовласницьке місто-держава у Пн. Африці. Засн. 825 до н. е. колоністами з м. Тір (Фінікія). Завдяки розташуванню на гол. морських торг. шляхах швидко перетворився на великий центр посередницької торгівлі. В 7—4 ст. до н. е. підкорив значну частину узбережжя Пн. Африки, Пд. Іспанію, ряд островів Середземного м. У політ. відношенні К. був олігархічною республікою, влада в якій перебувала в руках торг.-землевласницької аристократії.

В К. були широко розвинуті велике рабовласницьке с. г., ремесла. Землеробське населення підкорених К. територій сплачувало податок у розмірі $^1/_{10}$ врожаю зернових. Експлуатація К. викликала на підкорених територіях численні повстання. Внаслідок *Пунічних воєн* Карфагенська д-ва була знищена. Частину її тер. було передано *Нумідії*, іншу — перетворено на рим. пров. Африка. В 146 до н. е. К. був зруйнований рим. військом. Відбудований у 1 ст. до н. е. як рим. колонія, К. швидко виріс у велике місто Середземномор'я. В 439 К. завоювали *вандали*, 533 — *Візантія*, 698 — *араби*. Згодом К. втратив своє значення.

В К. споруджувалися величні будівлі (багатоповерхові будинки, храми, мавзолеї тощо) з каменю і цегли-сирцю. Зберігся мавзолей Атебана в Дугту (200 до н. е., будівничий Абариш). Для мист. К. характерне поєднання сх. традицій з елементами грец. культури. Про це дають уявлення саркофаги з рельєфними портретами, стели з зображеннями людських фігур, теракотові статуетки жінок і чоловіків, ювелірні вироби.

КАРЦИНОЛО́ГІЯ (від грец. καρκίνος — рак і λόγος — вчення) — розділ зоології, що вивчає *ракоподібних*.

КАРЦИНО́МА (від. грец. καρκίνος — рак і ὄγκωμα — пухлина) — злоякісна пухлина. Те саме, що й *рак*.

КАРШІ́ — місто в Узб. РСР, центр Кашкадар. обл. Розташоване на р. Кашкадар'ї, в Каршинському оазисі. Вузол залізниць і автошляхів. 95 тис. ж. (1977). Засн. у 1-й пол. 14 ст. Містом стало 1926. З 1964 — обл. центр. К.— один із центрів нафто- й газодобувної пром-сті республіки. Ремонтний, бавовноочисний і олійноекстракційний з-ди; підприємства буд. матеріалів (домобуд., буд. матеріалів і конструкцій, стінових ма-

теріалів комбінати, асфальтобетонний та керамічних дренажних труб з-ди), легкої (текст.-галантерейна та швейна ф-ки) і харч. (хлібний, хлібопродуктів, м'ясний і молочний комбінати) промисловості.
Пед. ін-т, філіал Ташк. ін-ту інженерів іригації та механізації с. г., 8 серед. спец. навч. закладів. Музично-драматичний театр, філармонія.

КА́СА (італ. cassa, від лат. capsa — сховище, скриня) — 1) Спеціально обладнане приміщення для приймання, зберігання й видачі готівки та ін. цінностей. 2) Готівка підприємств, установ та організацій. В СРСР заг. суму готівки в К. лімітує *Державний банк СРСР* для кожного підприємства, установи та орг-ції залежно від умов надходження й витрачання її. 3) Рахунок *бухгалтерського обліку*, на якому відображається рух наявних грошей, їхнє надходження та видатки. 4) Різні кредитні установи (*ощадна каса*, К. взаємодопомоги, страхова К. та ін.).

КА́СА СКЛАДА́ЛЬНА в поліграфії — плоский ящик з гніздами різних розмірів, у кожному з яких містяться *літери* тільки однієї букви, цифри або одного знаку певного *шрифту* і *кегля*, а також рядкові *пробільні матеріали*; засіб ручного складання текстових *друкарських форм*. К. с. встановлюють на похилій поверхні складального стола.

КАСАБЛА́НКА — місто на Зх. Марокко, міська префектура. Вузол з-ць і автошляхів, значний порт на узбережжі Атлантичного ок. Аеропорт міжнар. значення. 1965 тис. ж. (1976). Осн. пром. центр країни. Гол. галузі пром-сті — металообробна (у т. ч. автоскладання та виробн. автомоб. устаткування і запасних частин) та харч. (особливо рибоконсервна, борошномельна, цукрорафінадна). Підприємства хім., цем., текст. та поліграф. промисловості. У К. — численні представництва національних та іноземних фінансових і торг. компаній, тут щорічно проводяться міжнародні ярмарки.
На місці сучасної К. у 7 ст. існувало м. Анфа. В 1468 зруйноване португальцями. В 1907—56 К.—під владою Франції. Навколо старого міста — «медіни» (16 ст.) виросла сучасна К. Серед споруд — адм. будинок «Ліберте» (1950, арх. Моранді) та ін.

КАСА́Ї (у нижній течії — Ква) — ріка в Африці, в межах Анголи і Заїру, ліва притока Конго. Довж. бл. 2000 км, площа бас. 880,2 тис. км². Бере початок на плато Лунда. У верхній течії утворює багато порогів, водоспадів. Живлення переважно дощове. Пересічна річна витрата води у пониззі 10 тис. м³/с. Судноплавна на 790 км від гирла. ГЕС. Рибальство. В бас. К.— добування алмазів.

КАСА́ЛЬС (Казальс; Casals) Пабло [29.XII 1876, Вендрель, поблизу Барселони — 22.X 1973, Сан-Хуан (Пуерто-Ріко)] — icп. віолончеліст, диригент, композитор, музичний громадський діяч. Навчався в Барселонській та Мадрідській консерваторіях. У 1920 заснував у Барселоні симфонічний оркестр, Робітниче муз. т-во та муз. школу. Гастролював у багатьох країнах Європи й Америки (1905—13 щорічно — в Росії). В 1939 емігрував у Францію, з 1956 жив у Сан-Хуані, де заснував сифм. оркестр (1959) та консерваторію (1960). Автор симфоній, вокально-інструментальних (ораторія «Ясла», 1943; «Гімн миру», 1971), хорових, камерно-інструментальних творів, п'єс для віолончелі.

КАСА́ТКІН Борис Сергійович (н. 1.XI 1919, Томськ) — укр. рад. вчений у галузі матеріалознавства і зварювання, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1953. Закінчив (1944) Уральський політех. ін-т. З 1945 працює в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Осн. праці з питань тонкої структури, мікромеханізму деформування і руйнування металів і полімерів, розробки зварювальних матеріалів, технології зварювання сталей, нових марок сталі для зварних конструкцій, вивчення зварюваності різних сталей і фізико-мех. властивостей зварних з'єднань тощо. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Премія імені Є. О. Патона АН УРСР, 1975. Державна премія УРСР, 1979.

КАСА́ТКІН Микола Олексійович [13(25).XII 1859, Москва — 17.XII 1930, там же] — рос. рад. живописець, нар. художник Республіки (з 1923). В 1873 — 83 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури і архітектури у В. *Перова*. Член Т-ва *передвижників* (з 1891) та *АХРР* (з 1922). В своїх картинах відтворював життя і боротьбу робітничого класу. Під впливом революц. пролетарського руху К. у 90-х рр., після поїздок на Донбас (1894, 1895), виступив з полотнами, в яких показав тяжку працю й злиденне життя шахтарів («Бідні збирають вугілля на виробленій шахті», 1894; «Шахтар-тягальник», 1895; «Саночник», 1896), внутрішню красу робітника («Шахтарка», 1894), силу рос. пролетаріату («Вуглекопи. Зміна», 1895; «Дружина заводського робітника», 1901). К. з глибоким драматизмом розкрив непримиренний антагонізм між трудящим людом і його гнобителями («У коридорі окружного суду», 1897; «Арештантки на побаченні», 1899). Відгуком на події революції 1905—07 були картини «Після обшуку», «Беззавітна жертва революції», «9 Січня», «Робітник-бойовик», ескізи «Похорон Баумана» (всі — 1905). Твори К. зберігаються в ДТГ, Одеському і Сімферопольському художніх музеях та інших зібраннях. Портрет та іл. с. 56.

Касабланка. На одній з вулиць міста.

Літ.: Серова Г. Г. Николай Алексеевич Касаткин. Л., 1970.

КАСА́ТКІНА Людмила Іванівна (н. 15.V 1925, с. Володарське, тепер Вяземського району Смоленської обл.) — російська радянська актриса, народна артистка СРСР (з 1975). З 1947 після закінчення Держ. ін-ту театр. мист. працює в Центр. театрі Рад. Армії (Москва). Ролі: Марія Антонівна («Ревізор» М. Гоголя), Марфінька («Обрив» за Гончаровим), Ніла Сніжко («Барабанщиця» Салинського), Марія Дорошенко («За другим фронтом» Собка), Катаріна («Приборкання непокірної» Шекспіра) та ін. Ролі в кіно- і телефільмах: «Приборкувачка тигрів», «Викликаю вогонь на себе», «Душечка», «Пам'ятай ім'я своє» та ін. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями.

КАСАТО́НОВ Володимир Опанасович [н. 8(21).VII 1910, Петергоф, тепер Петродворець Ленінгр. обл.] — рад. військовий діяч, адмірал флоту (1965), Герой Рад. Союзу (1966). Член КПРС з 1939. В Рад. ВМФ з 1927. В 1941 закінчив Військ.-мор. академію. В 1941—54 — на відповідальних посадах у ВМФ. З грудня 1955 — команд. Чорноморським, з 1962 — Пн. флотами. З 1964 — 1-й заст. Головнокоманд. і член Військ. ради ВМФ. З 1974 — в М-ві оборони СРСР. На XIX з'їзді Компартії України обирався до складу її ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 5—9-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КАСАЦІ́ЙНИЙ РО́ЗГЛЯД СПРАВ — у рад. *судочинстві* процесуальна стадія, на якій за скаргою заявника або *протестом прокурора* суд другої *інстанції* переглядає рішення, вироки, ухвали та постанови всіх судів (крім Верховних Судів), що ще не вступили в законну силу. Касаційну скаргу чи протест подають на *судові рішення* та *вироки* районних (міських) судів — до обл. суду; на рішення і вироки обл. судів — до Верховного Суду союзної республіки; на вироки *військових трибуналів* армій, флотилій, військ. з'єднань і гарнізонів — до військ. трибуналів округів або флотів; на вироки військ. трибуналів округів і флотів — до Військової колегії *Верховного Суду СРСР* у встановлені законом строки (в УРСР — ст. 291 ЦПК УРСР, ст. 350 КПК УРСР) через суд, що постановив рішення, вирок чи ухвалу по даній справі. Суд другої інстанції при К. р. с. зобов'язаний перевірити законність і обґрунтованість рішення, вироку, ухвали, постанови суду першої інстанції в повному обсязі. Це означає, що він перевіряє їх як в оскарженій, так і в неоскарженій частинах, а також щодо осіб, які не подали касаційних скарг і відносно яких не принесено протесту.
Брати участь у розгляді справи в касаційній інстанції мають право всі учасники суд. процесу (ст. 298 ЦПК УРСР, ст. 358 КПК УРСР). Суд, розглянувши справу в касаційному порядку, має право залишити рішення або вирок без зміни;

Е. Карузо.

Л. І. Касаткіна.

В. О. Касатонов.

Картуші на будинках колишнього Маріїнського палацу та Міськради в Києві.

М. О. Касаткін.

М. О. Касаткін. Робітник-бойовик. 1905. Краснопресненський філіал Музею Революції СРСР. Москва.

Касети: 1 — фотографічна; 2 — магнітофонна

скасувати рішення повністю або частково й направити справу на новий суд. розгляд; скасувати рішення повністю або частково й закрити справу; змінити рішення або постановити нове рішення, не передаючи справи на новий розгляд; скасувати вирок і направити справу на нове розслідування або на новий суд. розгляд; скасувати вирок і закрити справу; змінити вирок. При К. р. с. може бути пом'якшено призначене судом першої інстанції *покарання* або застосовано закон про менш тяжкий злочин, але не може бути посилено покарання або застосовано закон про тяжчий злочин. К. р. с.— свідчення справжньої демократичності радянського цивільного і кримінального процесів.

У буржуазному судочинстві в разі перегляду справи застосовується здебільшого *апеляція*.

О. Г. Павшукова.

КАСА́ЦІЯ (від лат. quasso — розбиваю, розстроюю) — 1) У праві — форма оскарження і перевірки судом другої *інстанції* рішень, вироків, постанов і ухвал, які ще не набрали законної сили (див. *Касаційний розгляд справ*). 2) Загальновживана назва *документа*, в якому заявник оскаржує рішення, вирок, ухвалу чи постанову суду. 3) К. вибор і в — визнання недійсними виборів, що відбулися. В СРСР осн. умовою дійсності виборів є участь у *голосуванні* не менше як половини внесених у списки виборців. Закони про вибори (див., зокрема, *Закон УРСР про вибори до Верховної Ради УРСР*) визнання виборів недійсними покладають на окружну виборчу комісію. В бурж. д-вах правильність обрання депутатів (і, відповідно, К. виборів) здійснюють, поряд з представницькими органами, як заг. суди, так і *конституційні суди*.

КА́СЕМ Абдель Керім (1914, Багдад — 9.II 1963, там же) — держ. діяч Іраку. Походив з сім'ї дрібних буржуа. Освіту здобув у військ.-навч. закладах Іраку та Великобританії. З 1955—бригадний генерал. Очолив військ. переворот, який поклав початок Іракській революції 1958. В 1958—63 К.— прем'єр-міністр, міністр оборони і головнокомандуючий. На початку своєї діяльності уряд К. здійснив ряд прогресивних заходів, з кін. 1959 почав придушувати демократичні сили. Під час держ. перевороту 1963 К. було вбито.

КАСЕ́ТА (від франц. cassette — скринька) — невеликий взаємозамінюваний пристрій, в якому в оптимальних умовах зберігають, обробляють або переміщують матеріали, вироби тощо. До найпоширеніших касет (мал.) належать фотографічні — світлонепроникні футляри, де зберігають світлочутливі матеріали (фото- і кіноплівки, фотопластинки), і магнітофонні — закриті плоскі коробки, в які вміщують магн. стрічки.

КАСЕ́ТНЕ КІНО — демонстрування кінофільмів на екрані телевізора за допомогою приставки, в якій встановлюють *касету* (або диск) з кіноплівкою. Розрізняють К. к. магнітне (з записом на магнітній плівці), механічне (на відеодиску), оптичне (голографічний і електронний запис на гнучкій плівці, лазерний — на відеодиску) і К. к. з записом на плівці типу «Супер». При демонструванні кінофільму сигнали зображення й звук перетворюються у приставці на *відеосигнали* й сигнали звукового супроводу, які й надходять до телевізійного приймача. К. к. застосовують у навчанні та для перегляду кінофільмів у домашніх умовах.

О. А. Янушевський.

КАСИ́МЕНКО Олександр Карпович [10(23).VI 1905, с. Велика Бурімка, тепер Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.— 13.I 1971, Київ] — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1959), професор (з 1961). Член КПРС з 1929. В 1926 закінчив Полтав. ін-т нар. освіти. Працював у вузах Полтави, Житомира і Києва. У 1947—64 — директор Ін-ту історії АН УРСР. З 1964 — заст. гол. редактора Укр. Рад. Енциклопедії. Праці з історії України, істор. зв'язків укр. і рос. народів. За участь у створенні «Історії міст і сіл Української РСР» у 26 т. Державна премія СРСР, 1976.

Тв.: Возз'єднання України з Росією і його історичне значення. К., 1954; Російсько-українські взаємовідносини 1648 — початку 1651 р. К., 1955; Історія Української РСР. К., 1960.

КАСИ́МОВ Мухамеджан (9.V 1907, кишлак Риштан, тепер Алтиарикського р-ну Ферганської обл. Узб. РСР — 5.VII 1971, Душанбе) — тадж. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1941). Член КПРС з 1948. Сценічну діяльність почав 1924. З 1931 працював у Тадж. академічному театрі драми ім. Лахуті (Душанбе). Ролі: Рахімбек («Червонопаличники» Улуг-зода), Ханлар («Ханлар» Вургуна), Городничий («Ревізор» Гоголя), Отелло, король Лір (однойменні трагедії Шекспіра). Знімався в кіно. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

КАСИ́МОВСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (від назви м. Касимова в Рязан. обл. РРФСР) — ранній вік пізньокам'яновугільної епохи кам'яновугільного періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади К. я. (аргіліти, алевроліти, пісковики, вапняки тощо) поширені в Донбасі й *Дніпровсько-Донецькій западині*. Потужність їх від 245 до 1500 м. У них зрідка трапляються вуг. проверстки. Див. також *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*.

С. В. Горак.

КАСИТЕРИ́Т (від грец. *κασσίτερος* — олово), олов'яний камінь — мінерал класу оксидів і гідроксидів. SnO_2. *Сингонія* тетрагональна. Густ. 6,8 — 7,03. Твердість 6,5 — 7,25. Колір жовтуватий або червонувато-коричневий. Блиск алмазний, жирний. В СРСР родовища К. є в РРФСР (Карелія, Забайкалля, Примор'я), Казахстані, на Україні (*Український щит*). Основна руда олова.

КАСИ́ТИ, косеї, кісії — давні гірські племена, які в 2—1-му тис. до н. е. жили на тер. Зх. Ірану. В серед. 18 ст. до н. е. К. вторглися на тер. *Вавілонії* і до 16 ст. до н. е. завоювали її. В 1518—1204 до н. е. у Вавілонії правила т. з. каситська династія (цей період мало досліджений.). К. у Зх. Ірані останній раз згадуються 324 до н. е.

КАСІ́М АЛІ́, Касім Ібн Алі (рр. н. і см. невід.) — художник-мініатюрист 2-ї половини 15 — поч. 16 ст. Учень і послідовник К. *Бехзада*, представник *Гератської школи мініатюри*. В 20-х рр. 16 ст. виконав мініатюри до рукопису «Ахсан аль-кібар» Мухаммеда аль-Хусейні аль-Вераміні, 1433.

КА́СІЯ, сенна (Cassia) — рід багаторічних трав, кущів або невеликих дерев родини цезальпінієвих. Листки парноперисті. Квітки жовті, рідко білі або червонуваті, зібрані в китиці. Плід — стручок. Бл. 500—600 видів, поширений у тропіках і субтропіках обох півкуль. В СРСР (на Пд. Казахстану, в Серед. Азії, Краснодарському краї), у т. ч. й на Україні (в пд. її частині), — лише в культурі 2 види: К. вузьколиста (C. angustifolia) і К. гостролиста (C. acutifolia). Обидва види — *лікарські рослини*. В медицині використовують листя та стручки як проносне. Іл. с. 58.

КАСІЯ́Н Василь Ілліч (1.I 1896, с. Микулинці, тепер у складі м. Снятина Івано-Фр. обл.— 26.VI 1976, Київ) — укр. рад. графік, нар. художник СРСР (з 1944), дійсний член АМ СРСР (з 1947), Герой Соціалістич. Праці (1974). Член КПРС з 1946. В 1922—26 навчався в Празькій академії образотворчих мистецтв у М. *Швабінського*. В 1923 прийняв громадянство СРСР, у 1927 переїхав до УРСР. У Празі, приєднавшись до демократичної течії у чеському мист., відомому під назвою «соціальної графіки», К. створив цикл станкових гравюр про злиденне життя міських і сільських пролетарів («У вагоні. В пошуках роботи», «Селянська родина», обидві — 1924; «Робітнича родина», «Бездомні безробітні», обидві — 1925; «Перепочинок», «Страйк», обидві — 1926, та ін.). Працюючи на Україні, виконав дереворити, пройняті революційною романтикою («Арсенальці», «Герой Перекопу», «Перекоп», усі — 1927), оспівав велич соціалістичних перетворень (цикли «Донбас», 1931; «Дніпрельстан», 1932). У наступних станкових творах К. велике місце посідає образ В. І. Леніна (цикл «В. І. Ленін і Україна», 1947; «Ленін і народ», 1961; «Сонце правди і свободи», 1969, та ін.). Протягом усього творчого життя К. звертався до образу Т. Шевченка та його героїв (гравюри «Гайдамаки», 1922; «Тарас Шевченко», 1922—23, 1926, 1960; «Шевченко на Україні», «Шевченко серед селян», обидві — 1939; «Шевченко з казахським хлопчиком», 1961, та ін.; цикли оформлень та ілюстрацій до «Кобзаря», 1934, 1944, 1949, 1954, 1974; до окремих творів Т. Шевченка: «Наймичка», 1938; «Гайдамаки», 1964). У книжковій графіці К.— цикли ілюстрацій до творів І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, В. Стефаника, О. Кобилянської, А. Тесленка, О. Іваненко та ін. Серед плакатів К.— «На бій, слов'яни!» (1942), цикл «Гнів Шевченка — зброя перемоги» (1942—43), меморіальні плакати, присвячені Лесі Украї-

иці (1942, 1946), М. Коцюбинському (1942, 1964), П. Мирному, К. Ушинському (обидва — 1945), М. Черемшині (1949), Т. Шевченкові (1961, 1964), О. Довженкові (1964). Автор мистецтвознавчих праць: «Офорти Тараса Шевченка» (1964), «Про мистецтво» (1970) та ін. Викладав у Київ. (1927—30, 1944—76) та Харків. (1938—41) художніх ін-тах, Українському поліграфічному ін-ті (1930—37), Українському відділенні Моск. художнього ін-ту, потім — Об'єднаного ін-ту Всеросійської академії мистецтв (1942—44). З 1938 — професор. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. У 1978 встановлено щорічну Республіканську премію ім. В. І. Касіяна за кращий політичний плакат, художнє оформлення політичної літератури та художню листівку. Держ. премія УРСР ім. Т. Шевченка, 1964. Держ. премія УРСР, 1971. Іл. до ст. див. на окремому аркуші, с. 304—305, а також до статей *Автопортрет*, т. 1, с. 49; *Арсенальці*, т. 1, с. 80 — 81; *Гайдамацький рух*, т. 2, с. 452.

Літ.: Шпаков А. Василий Ильич Касиян. К., 1960; Владич Л. Василь Касіян. К., 1978; Костюк С. П. Василь Касіян. Бібліографічний покажчик. Львів, 1976. *Л. В. Владич.*

КАСКА́Д (франц. cascade, від італ. cascata) — 1) Природний або штучний водоспад чи система водоспадів з уступами, сходами. Серед відомих паркових К.— у «*Софіївці*» в Умані (кін. 18 ст., іл. с. 53), в *Петродворці* (18—19 ст.), на італ. віллах 16—18 ст. (д'Есте в Тіволі та ін.).

2) К. підсилення — частина підсилювача, яка складається з електронної лампи чи напівпровідникового приладу й елементів схеми; є частиною радіоапаратури або устаткування автоматики. 3) К. електромашинний — агрегат з двох чи більше електричних машин, з'єднаних для плавного і економічного регулювання частоти обертання й підвищення його коеф. потужності. 4) К. гідроелектростанцій — сукупність гідроелектр. станцій, розміщених уступами за течією річки.

5) Переносно — швидкий, нестримний потік.

КАСКАДЕ́Р (франц. cascadeur) — один з учасників кінознімальної групи, спортсмен, який виконує замість кіноактора під час зняття фільму складні трюки (стрибки, падіння тощо), що вимагають спец. спортивної підготовки й володіння тілом.

КАСКА́ДНА ПЕЧЕ́РА — карстова печера-шахта на гірському масиві *Ай-Петрі* в Кримських горах поблизу м. Ялти. Починається прямовисним колодязем завглибшки 70 м, який переходить у каскад дрібних ходів з глиб. 20—50 м, роз'єднаних уступами. Заг. глиб. К. п. бл. 400 м (друга за глибиною в Криму). На дні — невеликий струмок. Об'єкт туризму.

Ю. І. Шутов.

КАСКА́ДНІ ГО́РИ — гірський хребет у Пн. Америці, в межах США і Канади. Довж. бл. 1000 км, вис. до 4392 м (вулкан Рейнір). Родовища кольорових металів, золота. Термальні джерела. На річках (Колумбія, Фрейзер та ін.) багато водоспадів (каскадів). На зх. схилах — темнохвойні ліси, на сх.— соснові; вище 2800—3000 м — луки. На вершинах — сніги, льодовики. Нац. парки — Крейтер-Лейк, Маунт-Рейнір.

КАСЛИ́НСЬКЕ ЛИТВО́ — старовинна галузь рос. художнього промислу. Назва походить від м. Каслі, тепер Челябінської обл., де 1747 відкрито чавуноливарний з-д, на якому виготовляли різноманітне художнє литво: скульптуру, декоративні вази, архіт. прикраси тощо. В 19 ст. з-д почав масовий випуск худож. виробів за моделями скульпторів Ф. *Толстого*, П. *Клодта*, Є. *Лансере* та місц. майстрів. У рад. час за моделями М. *Андрєєва*, М. *Томського*, М. *Манізера* та ін. виконуються портрети, скульптурні групи, композиції для оформлення міст, парків, палаців культури, станцій метро, набережних. Іл. с. 58.

КАСМІ Ахмад Надім (н. 20.X 1916, с. Анга, окр. Шахпур, Пенджаб) — пакистанський письменник. Пише *урду мовою*. Перші вірші й оповідання — в дусі романтизму. Згодом звернувся до соціальної тематики. Більшість творів К. відображають життя пенджаб. села. Автор збірок віршів «Краплі дощу», «Пустеля вірності» (1962), збірок оповідань і повістей «Навіс» (1940), «Вихори» (1941), «Схід і захід» (1942), «Листок мирта» (1959).

Тв.: Рос. перекл.— Багряные цветы. М., 1966; [Вірші]. В кн.: Из современной пакистанской поэзии. М., 1973.

КАСО́ГИ — назва *адигів* у давньоруських літописах. Вперше згадуються під 965, останній раз — під 1223.

КАСО́НЕ (італ. cassone) — тип дерев'яної скрині, прикрашеної позолотою, різьбленням, а також живописом (здебільшого сцени світського характеру), який був поширений в Італії в середні віки та за доби *Відродження*.

Касоне. Дерево, різьблення, живопис, інтарсія. Венеція. Початок 16 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

КА́СПІЇ — племена іберійсько-кавказької групи, які жили у степових р-нах Сх. Азербайджану. Вперше згадуються *Геродотом* у 5 ст. до н. е. Осн. заняттям К. було кочове скотарство. Згодом (до 1 ст. до н. е.) К. злилися з мідянами, албанами (див. *Албанія Кавказька*) та ін. племенами. Від К. дістали назву Каспійське м. і одна з областей Давнього Азербайджану — Каспіана.

КАСПІ́ЙСЬКЕ МО́РЕ (грец. Κασπία θάλασσα, лат. Caspium mare; у староруських літописах звалося Хвалинським) — найбільша у світі безстічна водойма, розташована в межах СРСР та Ірану. Довж. 1200 км, пересічна шир. 320 км. Площа 377 тис. км², глиб. від 4—8 м у пн. частині до 1025 м на Пд. Об'єм води 77 тис. км³. Рівень К. м. на 28,5 м нижче від рівня Світового океану. Пн. і сх. береги низовинні, пд.-зх. та пд. мають гірський характер. Берегова лінія в цілому мало розчленована, найбільша затока *Кара-Богаз-Гол*, невеликі затоки: Мангишлацька, Казахська, Красноводська, Туркменська, Кірова, Кізлярська та ін.). Поблизу берегів — невеликі острови (Тюленячий, Чечень, Огурчинський та ін.). В К. м. впадає понад 130 річок, найбільші — *Волга*, *Емба*, *Урал*, *Терек*, *Кура*, Сулак, Самур. Т-ра води на поверхні у відкритому морі в серпні від + 24° (пн. частина) до + 29° (пд. частина), у лютому знижується до —0,5° у пн. частині моря, на решті акваторії +3, +10°. Пн. частина моря на 2—3 місяці замерзає. Солоність К. м. у зв'язку з великим припливом річкових вод нижча, ніж у відкритих морях та океанах, і змінюється від 1—2‰ у пн.-зх. частині моря до 13,2‰ на Пд., у зат. Кара-Богаз-Гол — до 300‰. Поверхневі течії колові, спрямовані проти стрілки годинника. Вони охоплюють середню і пд. частини моря. Спостерігається падіння рівня К. м., зумовлене порушенням його водного балансу. Для запобігання дальшому зниженню рівня моря споруджено (1980) греблю між К. м. і затокою Кара-Богаз-Гол, розробляють проекти перекидання частини стоку пн. річок у бас. К. м.

К. м. має велике нар.-госп. значення. З дна моря добувають нафту й газ (див. *Бакинський нафтогазоносний район*), у зат. Кара-Богаз-Гол — барит, мірабіліт та ін. солі. В м. Шевченко — установка по опрісненню мор. води. К. м.— одна з важливих риболовецьких баз країни (осетрові, оселедці, лящ, судак, вобла та ін.); для відновлення рибних запасів створено риборозводні комбінати. Велику роль відіграє К. м. у мор. транспортних перевезеннях; осн. вантажі: нафта, ліс, зерно, бавовна, рис, сульфат. Діє залізнич. поромна переправа Баку — Красноводськ. Гол. порти: Баку, Астрахань, Махачкала, Красноводськ, Шевченко (СРСР), Бендер-Шах (Іран). *А. М. Гаджі-заде.*

КАСПРО́ВИЧ (Kasprowicz) Ян (12.XII 1860, с. Шимбож, поблизу Іновроцлава — 1.VIII 1926, Поронін, поблизу Закопане) — польський поет. У молоді роки був близький до соціалістичного руху. Збірки «Поезії» (1889), «З селянської ниви» (1891), драми «Кінець світу» (1891), «Бунт Наперського» (1895) — реалістичного спрямування. З 2-ї пол. 90-х рр. і особливо після поразки революції 1905—07 у творах К. переважали занепадницькі й реліг. мотиви, хоч і в цей час він написав кілька революц. віршів. Автор праць у галузі романської філології. Професор (з

М. Касимов.

В. І. Касіян.

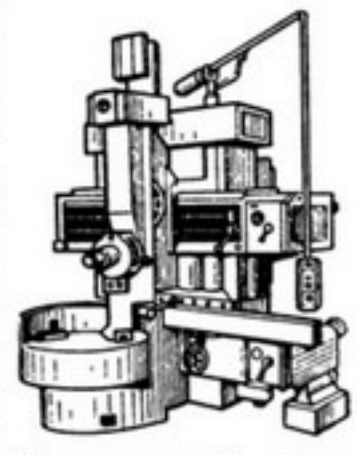

Одностояковий карусельний верстат.

Каслинське литво. П. Клодт. Коні. Відлив 1915.

Каскад «Три сльози» в парку «Софіївка» в Умані.

1909) і ректор Львів. ун-ту (1921—22). Перекладав твори античної і західноєвроп. літератур. Деякі поезії К. перекладено українською мовою.

Літ.: Франко І. Поезія Яна Каспровича. В кн.: Франко І. Твори, т. 18. К., 1955. *С. В. Далавурак.*

КА́СПШАК (Kasprzak) Марцін (2.XI 1860, Чолово Сремського пов.— 8.IX 1905, Варшава) — діяч польс. робітн. руху. Син наймита. В 1885 вступив до польс. революц. партії «*Пролетаріат*» 1-й. Один із засновників і керівників партії «Пролетаріат» 2-й. Виступав за єдність польс. і рос. революц. руху. В 1885—87 і 1893—96 ув'язнений. У 1896 вступив до Польс. соціалістичної партії (в Познані), 1904 — до *Соціал-демократії Королівства Польського і Литви*. 27.IV 1904, під час нападу жандармів на підпільну с.-д. друкарню у Варшаві, вчинив збройний опір. Страчений за вироком військ. суду.

КАССА́НДРА (Κασσάνδρα) — 1) В грец. міфології найвродливіша дочка *Пріама* і *Гекуби*. *Аполлон* наділив її даром віщування. Та коли К. відхилила його кохання, зробив так, що її правдивим пророкуванням ніхто не вірив. Після зруйнування *Трої* К. дісталася як полонянка *Агамемнону* і разом з ним загинула від руки *Клітемнестри*. Образ К. відтворили Есхіл (у трагедії «Агамемнон»), у новій європ. л-рі — Й. К Ф. Шіллер, в українській літературі — Леся Українка.

2) Переносно «віщування Кассандри» — лиховісні пророкування, які викликають недовір'я.

КА́ССЕЛЬ — місто у ФРН, в землі Гессен. Розташований на р. Фульді. Вузол з-ць та автошляхів, річковий порт. 208,7 тис. ж. (1975). Підприємства трансп. (автомобіле-, паровозо-, вагонобудування) та електротех. машинобудування, по виробн. оптичних та ін. інструментів, текст., харч. і поліграф. пром-сті. Центр буровуг. басейну. Пром. академія, Вища архіт. школа. Художні колекції килимів, картин тощо. Серед архіт. пам'яток — палацово-паркові ансамблі 17—18 ст. (Карлсауе, Вільгельмсгее, Вільгельмсталь). Уперше згадується на поч. 10 ст.

КАССИ́РСЬКИЙ Йосиф Абрамович [4 (16).IV 1898, Фергана — 21.II 1971, Москва] — рад. терапевт і гематолог, акад. АМН СРСР (з 1963), засл. діяч науки Узб. РСР (з 1960). У 1921 закінчив мед. ф-т Сарат. ун-ту. З 1936— проф. Центр. ін-ту удосконалення лікарів. Праці К. присвячені проблемам *гематології*, ревматології, *кардіології*, хворобам жарких країн та ін. К. запропонував діагностику вісцерального *лейшманіозу* за допомогою *пункції* грудини, для чого сконструював спец. голку (голка Кассирського); вперше в СРСР застосував метод пункції лімфатичних вузлів та внутр. органів для цитологічної діагностики. Уперше в світі запропонував і здійснив внутрішньогрудинне переливання крові, яке має велике значення при лікуванні травм, опіків, *кахексії* тощо. Нагороджений 2 орденами Леніна та ін. орденами, медалями.

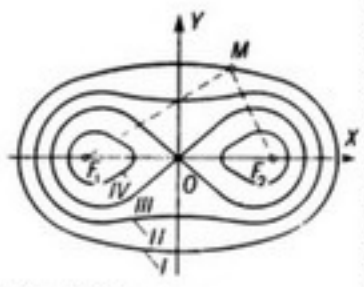

Кассіні овал.

Касія гостролиста: *1* — верхня частина квітучої рослини; *2* — плід у розрізі; *3* — насінина.

КА́ССІЙ Лонгін Гай (Gaius Cassius Longinus; р. н. невід.— п. 42 до н. е., Філіппи) — римський військовий і політ. діяч. У 54—51 до н. е. брав участь у війні проти *Парфянського царства*. Нар. трибун 49 до н. е., *претор* 44 до н. е. Під час громадян. війни 49—45 до н. е. виступав на боці Гнея *Помпея*. В 44 до н. е. разом з Марком *Брутом* був організатором вбивства *Юлія Цезаря*. Зазнавши 42 до н. е. поразки під Філіппами від війська Марка *Антонія* та Октавіана (див. *Август*), К. заподіяв собі смерть.

КАССІ́ЛЬ Лев Абрамович [27.VI (10.VII) 1905, слобода Покровська, тепер м. Енгельс — 21.VI 1970, Москва] — російський рад. письменник, член-кор. Академії пед. наук СРСР (з 1965). Друкуватися почав 1925. Романи «Воротар республіки» (1938), «Хід білої королеви» (1956) — про рад. спортсменів; повісті «Дорогі мої хлоп'ята» (1944) і «Вулиця молодшого сина» (1949; у співавт.; Держ. премія СРСР, 1950) — про життя рад. дітей в роки Великої Вітчизн. війни. Автор дилогії «Велике протистояння» (кн. 1—2, 1941—47), повістей «Черемиш, брат героя» (1938), «Ранній схід» (1953), «Келих гладіатора» (1961), книг про К. Ціолковського, В. Маяковського, нарисів тощо. Деякі твори К. екранізовано. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1965—66; Укр. перекл.— Будьониші. Х.— Одеса, 1935; Годинник на башті. К., 1948; Велике протистояння. К., 1950; Вулиця молодшого сина. К., 1951; Черемиш — брат героя. К., 1979.

Літ.: Жизнь и творчество Льва Кассиля. М., 1979. *І. Д. Бажинов.*

КАССІНІ (Cassini) Джованні Доменіко (8.VI 1625, Перінальдо, Італія — 14.IX 1712, Париж) — франц. астроном, член Паризької АН (з 1669), директор Паризької обсерваторії (з 1669). Відкрив обертання *Юпітера* (1665) й *Марса* (1666), 4 супутники *Сатурна* (1671—84) та поділ кільця Сатурна на внутр. й зовн. смуги; досліджував *лібрацію Місяця*; вперше надійно визначив *паралакс* Сонця. Не погоджуючись з Й. *Кеплером*, К. вважав, що планети рухаються навколо Сонця не по *еліпсах*, а по кривих 4-го порядку, які згодом було названо його ім'ям (див. *Кассіні овал*).

КАССІ́НІ ОВА́Л — *геометричне місце* точок M площини, добуток віддалей яких від даних точок F_1 і F_2 (фокусів) є сталою величиною: $F_1M \cdot F_2M = a^2$ ($a > 0$). Цю криву вперше розглянув Дж. Д. *Кассіні*. Якщо фокуси належать осі абсцис і їхні абсциси b і $-b$ ($b > 0$), то рівняння К. о. має вигляд: $(x^2 + y^2)^2 - 2b^2(x^2 - y^2) = a^4 - b^4$. Якщо $a \geqslant b\sqrt{2}$, то К. о.— опукла крива (мал., I); при $b < a < b\sqrt{2}$ К. о. має вигляд овала з двома потовщеннями (мал., II); якщо $a = b$, К. о. перетворюється на *лемніскату* Бернуллі (мал., III); при $b > a$ К. о.— двозв'язна крива (мал., IV).

В. Є. Михайленко.

КАССІОПЕ́Я (лат. Cassiopeia, за ім'ям міфологічної ефіопської цариці Кассіопеї) — сузір'я Пн. півкулі зоряного неба, 5 найяскравіших зір якого розміщені у вигляді літери W. В серед. широтах СРСР видно протягом року. В К. міститься найпотужніше з відомих джерело радіовипромінювання. Див. карту до статті *Зоряне небо*.

КАССІ́РЕР (Cassirer) Ернст (28.VII 1874, Бреслау, тепер Вроцлав, ПНР — 13.IV 1945, Прінстон, США) — нім. філософ-ідеаліст, представник *Марбурзької школи* неокантіанства. З 1933 — в еміграції, з 1941 — в США. Створив символістську філософію культури, згідно з якою будь-які форми відображення навколишньої дійсності в людській свідомості (міфологія, релігія, мистецтво, наука) є символічно-духовним «творенням» світу. Філософія культури К. визначає і його ідеалістичне тлумачення людини як «тварини, що створює символи».

В. Г. Табачковський.

КАССО́ Лев Аристидович [8 (20).VI 1865, Париж — 26.XI (9.XII) 1914, Петербург] — міністр народної освіти в Росії (1911—14). Вчився в Парижі, Гейдельберзі, Берліні; за освітою юрист. У 1892 — доцент Дерптського (Тартуського) ун-ту, з 1895 — проф. Харків., а з 1899 — Моск. ун-тів. У 1908—10 — директор імператорського ліцею. На посту міністра нар. освіти проводив чорносотенно-погромницьку політику. Виступав проти існування шкіл з укр. мовою навчання, переслідував прогресивних учених. Характеристику реакц. політики К. дав В. І. Ленін у статті «До питання про політику Міністерства народної освіти» (Повне зібр. тв., т. 23).

КАССО́ЛА (Cassola) Карло (н. 17.III 1917, Рим) — італ. письменник. Учасник Руху Опору. За професією учитель. Літ. діяльність почав у 40-х рр. Романи «Фаусто і Анна» (1950), «Наречена Бубе» (1960), повість «Старі товариші» (1953), у яких відображено Рух Опору, створено в стилі італ. неореалізму. Твори з життя сучас. Італії — повісті «Дім на вулиці Валадьє» (1956), «Післявоєнний шлюб» (1957), роман «Черстве серце» (1961). У творчості 70-х рр. відійшов від активних суспільних позицій.

Д. С. Наливайко.

КАСТА́ЛЬСЬКИЙ Олександр Дмитрович [16 (28).XI 1856, Москва — 17.XII 1926, там же] — рос. рад. композитор, діяч хорової культури, фольклорист, педагог. У 1893 закінчив Моск. консерваторію (її професор — з 1922). З 1900 — регент, з 1910 — директор Моск. синодального уч-ща (з 1918— Моск. нар. хорова академія). В 1918—23 управляючий нар. хоровими академіями Москви і Петрограда. К.— один з перших авторів рад. революц. пісень та хорів: «Червона Русь» — для хору і оркестру нар. інструментів; «В. І. Леніну» («Біля труни» — для читця, хору і симф. оркестру, 1924), «1905 рік» (1925). Писав також опери, кантати, обробляв пісні і танці.

КАСТАНЬЄ́ТИ (ісп. castañetas, від лат. castanea — каштан) —

ударний музичний інструмент. Зроблений з дерева твердої породи або пластмаси у формі двох раковин, зв'язаних шнурком. В Іспанії К.— народний інструмент. Популярні також в Італії та Лат. Америці.

КАСТЕЛЯ́Н, каштелян (польс. kasztelan, від лат. castellum — укріплення, замок) — у *Речі Посполитій* (до 18 ст.) службова особа, яку призначав король або князь для управління замком і навколишньою місцевістю. К. призначали також на загарбаних шляхет. Польщею укр. землях. Пізніше К.— наглядач замків або громад. будівель.

КАСТЕ́ЛЬ — вершина *Кримських гір,* поблизу м. Алушти. Являє собою *лаколіт*. Вис. 439 м. Вкрита лісами. На пд. схилах поширені кам. осипища (хаоси). Пам'ятка природи.

КАСТЄ́ЄВ Абилхан [1 (14).I 1904, с. Чижин, тепер Панфіловського р-ну Талди-Курганської обл. Каз. РСР — 2.XI 1973, Алма-Ата] — казах. рад. живописець, нар. художник Каз. РСР (з 1944). Член КПРС з 1949. В 1929—31 навчався в М. Хлудова. Автор жанрових композицій на теми побуту дожовтневого й рад. Казахстану (серія «Старий і новий побут», розпочата в 30-х рр. 20 ст.), портретів («Амангельди Іманов», 1950), пейзажів (серії «На землі казахстанській», 1955—65; «Будівництво Капчагайської ГЕС», 1971—72). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденами Жовтневої Революції, «Знак Пошани» і медалями.

КА́СТИ (португ. casta — рід, походження) — 1) Ендогамні (див. *Ендогамія*) спадкові замкнені групи людей, які зв'язані традиційними професіями і займають певне місце у соціальній ієрархії. К. існували в різних формах у багатьох старод. і середньовічних д-вах. Найбільшого розвитку кастова організація набула в Індії, де вона перетворилась на соціальну систему і стала важливим елементом *індуїзму*. Конституція Індії 1950 проголосила рівноправність К. Проте залишки кастових відносин зберігаються у сусп. житті країни. 2) Переносно — замкнена суспільна група, що зберігає свою відокремленість і групові привілеї.

КАСТІ́ЛІЯ — феод. держава в центральній частині Піренейського п-ова в 11—15 ст. З 923 К.— графство в складі королівства *Леон,* з 1035 — самостійне королівство. В 1037—65 та 1072—1157 К. утворювала з Леоном єдине Леоно-Кастільське королівство, 1230 остаточно об'єдналася з Леоном. Відіграла значну роль у *Реконкісті*. Внаслідок династичної унії 1479 К. об'єдналася з *Арагоном* в єдину ісп. державу.

КА́СТЛЕР (Kastler) Альфред (н. 3.V 1902, Гебвіллер) — франц. фізик, член франц. Академії наук (з 1964). Закінчив Вищу нормальну школу в Парижі (1924). Наук. праці з оптики, атомної спектроскопії та квантової електроніки. За допомогою розробленого ним г. з. методу оптичного накачування відкрив (1950) явище *магнітного резонансу* в області радіочастот. Нобелівська премія, 1966.

КА́СТОР, α Близнят — зоря 1,6 візуальної *зоряної величини*. Світність у 34 рази більша за сонячну, віддаль від Сонця 14 *парсек*. К. являє собою систему з чотирьох зір.

КАСТРА́ЦІЯ (лат. castratio — оскоплення) — видалення статевих залоз у тварин і людини хірургічним способом або виключення їхньої функції ін. методами (рентгенівським або іонізуючим опромінюванням тощо). Внаслідок К. у людей і хребетних тварин або зовсім не розвиваються (якщо К. зроблено до періоду статевого дозрівання; тоді вона веде до *євнухоїдизму*), або зникають *вторинні статеві ознаки*. У людини К. провадять тільки з лікувальною метою (при злоякісних пухлинах статевих залоз, травматичних ушкодженнях статевих органів, при злоякісній пухлині молочної залози у жінок тощо). Після К. зміни в організмі певною мірою усувають за допомогою препаратів статевих *гормонів*. Ці зміни виявлені тим більше, чим раніше зроблено К. В зрілому віці К. спричинює порушення обміну речовин, розлади психіки, функції статевого апарата; однак статевий потяг і здатність до статевого життя іноді зберігаються ще тривалий час. К. тварин провадять з екон. і лік. метою. Кастровані тварини спокійніші, краще відгодовуються, їхнє м'ясо смачніше й поживніше, позбавляється неприємного специфічного запаху, від них настригають більше вовни. *Жеребців* каструють у віці 3—4 років, бичків для відгодівлі — в 2—5 міс., для роботи — в 1—2 роки, баранів і козлів — у 1 міс., кнурців — у 3—4 тижні, свинок — у 4—6 міс., півнів — у 40 днів. Кастрованого самця коней наз. мерином, свійського бика — *волом*, свиней — кабаном, овець — *валухом*, курей — каплуном, кастровану курку — пулярдкою.

КА́СТРІ — адм. ц. держави Сент-Люсії на острові тієї ж назви в Карибському м. Мор. порт. Бл. 47 тис. ж. Невеликі підприємства по переробці с.-г. продукції.

КА́СТРО РУС (Castro Ruz) Фідель (н. 13.VIII 1926, сел. Біран, пров. Ор'єнте) — держ., політ. і військ. діяч Куби. Н. в сім'ї землевласника. У 1949 закінчив юрид. ф-т Гаванського ун-ту. Адвокат. На поч. 50-х рр. вступив у Партію кубинського народу («ортодоксів»). З 1953 очолював боротьбу кубинського народу проти диктаторського режиму Батісти. В 1953—55 — в ув'язненні. В 1955 емігрував до США, потім до Мексіки. 2.XII 1956 з групою революціонерів висадився на Кубі й очолив збройну нар. боротьбу, яка привела до повалення диктатури Батісти (січень 1959). З лютого 1959 — прем'єр-міністр Революц. уряду. З 1961 — одночасно перший секретар Нац. керівництва Об'єднаних революційних організацій, з 1962 — Єдиної партії соціалістичної революції (з 1965 — Компартія Куби, КПК). З 1965 — перший секретар ЦК КПК. З 1976 — голова Держ. ради, Ради Міністрів, Головнокомандуючий Революц. збройних сил Куби. Герой Радянського Союзу (1963). Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції. Міжнародна Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1961.

КА́СТРУ А́ЛВІС (Castro Alves) Антоніу (14.III 1847, садиба Кабасейрас, побл. Куролінью— 6.VII 1871, Баїя) — браз. поет. Представник революц.-романтичної браз. л-ри 19 ст. Творчість К. А. пройнята протестом проти соціальної несправедливості, вірою в світле майбутнє людини. Ці теми звучать у драмі «Гонзага, або Революція в Мінасі» (пост. 1867, вид. 1875), поемах «Волання Африки» (1868), «Корабель чорних невільників», «Пророк» (обидві — 1869), збірках «Пливуча піна» (1870) і «Раби» (вид. 1883). Автор циклу ліричних віршів «Водоспад Паулу-Афонсу» (вид. 1876).

Тв.: Рос. перекл.— Стихи. М., 1958; Лирика. М., 1977.

Літ.: Амаду Ж. Кастро Алвес. Пер. с португ. М., 1963.

В. С. Харитонов.

КАСЬЯ́НЕНКО Володимир Григорович [н. 3 (16).XI 1901, с. Великий Янисоль Катеринославської губ. тепер Велика Новосілка Донец. обл.] — український рад. анатом, акад. АН УРСР (з 1951). Член КПРС з 1945. Закінчив Київ. вет. ін-т (1926), в цьому ж ін-ті працював до 1950 (з 1938 — професор). Одночасно з 1947 — зав. відділом еволюційної морфології Ін-ту зоології АН УРСР, у 1950—62 — директор цього ін-ту, з 1964 — його наук. консультант. Праці К. присвячені переважно питанням функціональної морфології органів руху ссавців. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Літ.: Манзий С. Ф. Владимир Григорьевич Касьяненко. «Вестник зоологии», 1971, № 5.

КАСЬЯ́НЕНКО Євгенія Карпівна (н. 24.XII 1917, с. Орлівка, тепер Ямпільського р-ну Сум. обл.) — український рад. педагог, Герой Соціалістич. Праці (1968). Член КПРС з 1948. Закінчила Ніжинський пед. ін-т ім. М. В. Гоголя (1941). У 1944—78 працювала вчителем укр. мови і л-ри серед. школи с. Першотравневого Буринського р-ну Сум. обл. Нагороджена орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора, медалями.

П. Д. Іваніна.

КАСЬЯ́НОВ Олександр Михайлович (23.II 1906, Харків — 23.IX 1961, там же) — український рад. архітектор. Член КПРС з 1940.

Ф. Кастро Рус.

В. Г. Касьяненко.

Л А. Кассіль.

Кастаньєти.

А. Кастєєв. Літнє пасовище Челкуде. 1956.

Катакомбна культура. Речі з пам'яток: 1 — крем'яний наконечник стріли; 2 — кістяні прикраси; 3 — кам'яна сокира; 4 — мідний наконечник списа; 5 — глиняний горщик.

В 1930 закінчив Харків. худож. ін-т. У 1943—50 був гол. архітектором Харкова. Брав участь у створенні ген. планів Харкова, Львова, Чернігова, Ворошиловграда, Кам'янця-Подільського та ін. міст УРСР, у проектуванні окремих ансамблів (центр. площа в Новій Каховці) та споруд. Автор праць з містобудування («Місто майбутнього», 1957; «Радянське містобудівництво на Україні», 1955).

КАСЬЯ́НОВ Олександр Олександрович [н. 17 (29).VIII 1891, с. Болобоново, тепер Пильнинського р-ну Горьк. обл.] — рос. рад. композитор і педагог, нар. арт. СРСР (з 1971). В 1917 закінчив Петроград. консерваторію. З 1918 почав працювати в Нижн. Новгороді (тепер Горький). Був організатором Нар. консерваторії; з 1951 — викладач (з 1957 — професор) Горьковської консерваторії. Твори: опери («Степан Разін», 1939, 2-а ред. 1953; «Фома Гордєєв», 1946, 2-а ред. 1966; «Єрмак», 1957), кантата «Валерій Чкалов» (1952), твори для оркестру, інструментів, хори, романси. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

КАТАБОЛІ́ЗМ (від грец. καταβολή — скидання, руйнування) — сукупність реакцій *обміну речовин*, що полягають у розпаді складних органічних речовин в живих організмах і являють собою процес, протилежний *анаболізму*. Ці реакції перебігають, як правило, з виділенням енергії. Див. також *Дисиміляція* в біології.

КАТАГЕНЕ́З (від грец. κατά — вниз, проти і γένεσις — виникнення) — 1) У біології — один з напрямів еволюційного процесу, що призводить до регресивних змін організмів (див. *Регрес* у живій природі). Термін «катагенез» вживають і як синонім *катаморфозу*. 2) В геології — природний процес зміни осадочних гірських порід, що настає після *діагенезу* і передує *метаморфізмові*. Полягає в значному ущільненні порід, утворенні вторинних мінералів, перекристалізації речовини тощо. Відбувається в умовах збільшення тиску і температури внаслідок занурення порід на глибину, зумовленого тектонічними рухами.

КАТА́ЄВ Валентин Петрович [н. 16 (28).I 1897, Одеса] — російський рад. письменник, Герой Соціалістич. Праці (1974). Член КПРС з 1958. Учасник громадянської війни на Україні. Працював у «Вікнах сатири ЮгРОСТА». Друкуватися почав 1910. Твори 20-х рр.— повість «Розтратники» (1926, однойменна п'єса 1928), комедія «Квадратура круга» (1928) та ін. Після поїздок на Дніпробуд та в Магнітогорськ написав нариси про соціалістич. будівництво, роман-хроніку «Час, вперед!» (1932). Автор тетралогії «Хвилі Чорного моря» (повісті «Біліє парус одинокий», 1936; «Хуторок в степу», 1956; «Зимовий вітер», 1960—61; «За владу Рад», 1-й варіант — 1948, 2-й — 1951; однойменн. фільм, 1956), повістей «Я син трудового народу» (1937); «Син полку» (1945; Держ. премія СРСР, 1946); публіцистичної повісті «Маленькі залізні двері» (1964), присвяченої В. І. Леніну; лірико-філософ. мемуарних повістей, романів «Кладовище в Скулянах» (1975), «Алмазний мій вінець» (1978), нарисів. Багато творів К. екранізовано. Нагороджений трьома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—9. М., 1968—72; Избранные произведения, т. 1—3. М., 1977; Укр. перекл.— Час, вперед! К.— Х., 1935; Син полку. К., 1949; Хуторок в степу. К., 1956; Маленькі залізні двері.— Вогник вдалині. К., 1970; Хвилі Чорного моря. К., 1977.

М. М. Радецька.

КАТАКЛІ́ЗМ (від грец. κατακλυσμός —повінь, потоп; загибель, знищення) — 1) Руйнівна раптова повінь. 2) Раптовий переворот, катастрофа. Див. також *Катастрофізм*.

КАТАКО́МБИ (італ. catacómbe, від лат. catacumba — підземна гробниця) — підземні приміщення природного чи штучного походження, які використовувались у давнину гол. чин. для відправи релігійних обрядів та поховання померлих. Відомі К. в Римі, Неаполі, на о-вах Сіцілія і Мальта, в Єгипті (Александрія), в Пн. Африці та ін. Збереглися подібні до К. споруди в *Києво-Печерській лаврі*. К. іноді називають і залишені підземні каменоломні. К. Одеси та *Аджимушкайські каменоломні* (Керч) використовувалися в партизан. боротьбі з нім.-фашист. окупантами в період Великої Вітчизн. війни 1941 — 45.

КАТАКО́МБНА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура раннього *бронзового віку*. Виділив її на поч. 20 ст. В. О. *Городцов* після розкопок курганів у басейні Сіверського Дінця. Пам'ятки К. к., що датуються кін. 3-го — 1-ю пол. 2-го тис. до н. е., поширені на тер. України (у пд. степовій частині Лівобережжя і почасти Правобережжя Дніпра, в Приазов'ї та Криму), Подоння і Калмицьких степів. Поселення К. к. майже невідомі. При дослідженні курганних могильників К. к. виявлено численні поховання. Померлих ховали здебільшого в катакомбах-підбоях (звідки й назва культури), викопаних у стінах могильних ям. Їх клали у скорченому положенні на боці (рідше випростаними), посипали червоною фарбою. В похованнях знайдено посуд, крем'яні ножі, скребки, наконечники стріл і дротиків, кам'яні просвердлені сокири-молоти, бронзові шила, сокири, ножі й долота, бронзові й срібні прикраси тощо. Осн. заняттям племен К. к. було приселищне або напівкочове скотарство (розводили велику й дрібну рогату худобу, коней). Мотичне землеробство було підсобним. У період існування К. к. на зміну материнському роду прийшов батьківський рід. Носії К. к. підтримували тісні зв'язки з племенами ін. культур, зокрема з населенням Пн. Кавказу. На тер. України досліджено *Кутський могильник* та ін. пам'ятки катакомбної культури.

Літ.: Катакомбна культура. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971.

С. С. Березанська

КАТАЛА́ЗА (від грец. καταλύω — руйную) — фермент, що каталізує розклад перекису водню на воду і молекулярний кисень: $2H_2O_2 \rightarrow 2H_2O + O_2$; належить до *оксидоредуктаз*. Найактивніший *хромопротеїд*. Мол. м. 225 000—248 000. Міститься в тваринних (найбільше К. в печінці і еритроцитах) і рослинних тканинах та в мікроорганізмах. Біол. значення К. полягає в захисті організму від отруйної дії перекису водню, що утворюється при внутрішньоклітинному *диханні*.

КАТАЛА́НСЬКА МО́ВА — мова *каталонців*. Належить до *романських мов* індоєвроп. сім'ї. У К. м. в Іспанії виділяють дві групи діалектів. К. м. має багато рис, спільних з іспанською і провансальською мовами. Характерні особливості: палаталізація початкового l (llengua — «мова»); відсутність відмінювання, дієслово має багато простих і складних форм. Алфавіт — на основі латинського. Найдавніша літературна пам'ятка К. м., що дійшла до нас,— зб. «Проповіді Органьї» (кін. 12 чи поч. 13 ст.). «Книга про Бланкерне» (бл. 1284) Р. Луллія — спроба роману К. м. В 14—15 ст. виступали поети брати Дж. і П. Марк та А. Марк. Кін. 15 — кін. 18 ст.— період занепаду л-ри. Поети 19 ст.: Б. К. Арібау (його «Ода батьківщині», 1833 — перший романтичний твір К. м.), Дж. Рубіо-і-Орс, А. Бланк, А. де Бофаруль, Дж. Соль-і-Падріс, Дж. Вердагер, прозаїки — Дж. Піні-Солер, К. Альберт (В. Каталá), П. Коромінес, Р. Казельяс, драматурги — А. Гімера, І. Іглезіас, С. Русіньйоль. Актуальні проблеми життя відображено в творах прозаїків 20 ст. Дж. Руйри, П. Бертрана, Дж. Пла, поетів Дж. Сарсанедеса, М. Арімана, Т. Гарсеса та ін. Деякі вірші каталанських поетів укр. мовою переклали М. Бажан, Л. Первомайський, С. Голованівський та ін. («Всесвіт», 1972, № 11).

Літ.: Шишмарёв В. Ф. Очерки по истории языков Испании. М.—Л., 1941; Естрела Р. З каталанської поезії. «Всесвіт», 1972, № 11.

Р. Ф. Естрела-Льопіс.

Катальпа бігноніївидна. Гілка з плодами та верхня частина рослини з квітками

КАТАЛЕ́ПСІЯ (від грец. κατάληψις — схоплювання, зупинка, припинення) — стан своєрідної нерухомості людини з характерним застиганням усього тіла або окремих його частин у прийнятому чи наданому положенні. К. може виникати під впливом раптового надмірного хвилювання, при *шизофренії, енцефаліті, істерії*, а також під час сеансу *гіпнозу* (гіпнотичне навіювання). За вченням І. П. Павлова, в основі К. лежить виключення рухової функції кори головного мозку без гальмування нейромоторного апарата підкіркових ділянок.

КАТА́ЛІЗ (грец. κατάλυσις — зруйнування) — прискорення хімічних реакцій при наявності *каталізаторів*. Розрізняють гомогенний і гетерогенний К. При гомогенному К. каталізатор перебуває в одній фазі з реагуючими речовинами (в газовій суміші або в розчині). Гетерогенний К. здійснюється на поверхні каталізатора, що перебуває в окремій фазі (переважно в твердому стані). Процес гетерогенного К. складається з кількох послідовних стадій: *дифузії* реагуючих речовин до по-

верхні каталізатора; активованої *адсорбції* одного або кількох компонентів реакції; хім. взаємодії активно адсорбованих молекул з ін. молекулами, що входять до адсорбційного шару або розміщені в об'ємі; *десорбції* продуктів реакції з поверхні каталізатора і дифузії їх у вільний об'єм. Кінетика каталітичних реакцій визначається швидкістю найповільнішої стадії процесу. Характерною особливістю К. є зменшення *активації енергії*, що приводить до різкого прискорення реакцій і можливостей здійснення процесів при знижених температурах. Каталізатори прискорюють не всі термодинамічно можливі реакції однаково. Цим зумовлені властивості вибірного К., який дає змогу спрямовувати багато реакцій у потрібному напрямі. Напр., залежно від каталізатора можна окислення аміаку вибірно спрямувати в напрямі утворення азоту та його оксидів NO, N_2O, а взаємодію оксиду вуглецю CO з воднем — у напрямі утворення *метилового спирту, бутилового спирту, метану,* органічних к-т тощо. Каталітична активність речовини залежить від методу її приготування, поверхні, пористості, дисперсності та ін. фіз. факторів. Найбільше значення має додавання до осн. каталізатора одного або кількох *промоторів,* які підвищують його активність, термостійкість, довготривалість дії тощо. К. застосовують для проведення хім. процесів окислення, *гідрогенізації, гідратації,* дегідрогенізації, дегідратації, *полімеризації, ізомеризації,* ароматизації, *крекінгу* тощо. Гетерогенний К. застосовують для добування *сірчаної кислоти, азотної кислоти, аміаку, спиртів, каучуку* і багатьох ін. сполук. Багато каталітичних процесів проводяться під тиском. Деякі домішки в реагуючому середовищі призводять до необоротного або оборотного зниження активності каталізаторів — т. з. «отруєння» каталізаторів. Існує кілька теорій К.: проміжних сполук, електронна та електронно-хімічна, адсорбційна, ланцюгова тощо. Значний вклад у розвиток теорії К. внесли вчені СРСР: М. Д. *Зелінський,* О. О. *Баландін,* Г. К. *Боресков,* Я. К. *Сиркін,* М. М. *Семенов,* С. В. *Лебедєв,* у т. ч. вчені УРСР Л. В. *Писаржевський,* В. А. *Ройтер* та ін.

Літ.: Каталитические свойства веществ. Справочник. т. 1—3. К., 1968—76; Ройтер В. А., Голодец Г. И. Введение в теорию кинетики и катализа. К., 1971.

В. І. Атрощенко.

КАТАЛІЗА́ТОРИ — речовини, що впливають на швидкість хім. реакції. Після закінчення процесу К. залишаються хімічно незмінними. Найважливішими властивостями К. є їхня активність, вибірковість, велика поверхня, достатня мех. міцність, легкість регенерації тощо. Висока каталітична активність притаманна оксидам ванадію, хрому, міді, молібдену, заліза, платини (в окислювальних реакціях) та нікелю, міді, залізу, паладію (для реакцій гідрування). Особливу активність мають метали змінної *валентності*. Див. також *Каталіз.*

КАТАЛІЗА́ТОРИ БІОЛОГІ́ЧНІ, біокаталізатори — білки, що зумовлюють прискорення або гальмування хімічних процесів в живих організмах. Те саме, що й *ферменти.*

КАТАЛО́Г (грец. κατάλογος — перелік) — 1) Систематизований перелік предметів (картин, музейних експонатів та ін.), складений для полегшення їх розшуку. 2) Перелік зірок з визначенням їхніх місць у *Галактиці* або за ін. ознакою. 3) Перелік творів друку, які є в б-ці або в кількох б-ках, складений за певним планом, призначений для розкриття змісту фондів, цілеспрямованого керівництва читанням, для допомоги читачам у виборі книг. К.— осн. довідковий та інформаційно-пошуковий апарат б-к. Для кожного типу б-ки встановлено необхідний мінімум К. Залежно від бібліотечних фондів створюють К. генеральні, центральні, зведені, а також К. окремих фондів. За призначенням розрізняють читацькі та службові К., за способом групування матеріалу — алфавітні, систематичні, предметні К. та ін. Найпоширеніша форма К. в рад. б-ках — карткова. Застосовують і ін. каталоги.

КАТАЛО́НІЯ — історична область на Пн. Сх. Іспанії. Населення становлять гол. чин. *каталонці.* Адм. центр — *Барселона.* З 877 на тер. К. існувало Барселонське графство (з 12 ст. його називали К.). З 1137 К.— в складі королівства *Арагон,* з 1479 — провінція об'єднаної Іспанії. До 1714 зберігала значну політ. самостійність. У 1914—25 мала орган місц. самоуправління — Манкомунідад. Під час *Іспанської революції 1931—39* К. 1932—34 та 1936—39 мала автономію. В роки фашист. диктатури Франко трудящі К. зазнавали політ. і нац. утисків. Населеня К. вело постійну боротьбу за свої права. 1.X 1977 відновлено автономію К. (закріплено конституцією 1978). Після проведення в К. референдума 25.X 1979 було затверджено статут про її автономію.

КАТАЛО́НЦІ — нація, живуть переважно в Іспанії (в *Каталонії,* частково в *Арагоні, Валенсії,* на Балеарських і Пітіуських о-вах), а також у Франції, Італії, США, Лат. Америці й ін. країнах. Заг. чисельність — 7,5 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять *каталанською мовою* та *іспанською мовою.* Віруючі К.— католики. Предками К. були іберійські племена, які зазнали впливів *кельтів,* римлян, *аланів, вестготів,* арабів, *франків* та ін. З 15 ст. К. вели боротьбу за свою автономію. В ході цієї боротьби поступово склалась каталонська нація. Осн. заняття К.— землеробство, рибальство; значна частина К. працює в пром-сті. Особливості культури К. виявляються в своєрідних танцях (сардана, контрапас та ін.), хоровому співі, ремеслах (художнє кування, майоліка). К. мають багату л-ру рідною мовою.

Літ.: Народы зарубежной Европы, т. 2. М., 1965.

КАТА́ЛЬПА (Catalpa) — рід листопадних дерев родини бігнонієвих. Листки цілісні, великі. Квітки неправильні, з двогубими чашечкою і віночком, зібрані у великі китиці або волоті. Плід — видовжена циліндрична коробочка. Бл. 10 видів, пошир. в Сх. Азії та Пн. Америці. В СРСР, у т. ч. й УРСР, в культурі — 4 види. Найпоширеніші з них К. бігнонієвидна (C. bignonioides), вис. до 15 м, з білими квітками, і К. чудова (C. speciosa), вис. до 30 м, з великими (до 6 см у діаметрі) кремово-білими квітками й довгими (до 45 см) коробочками. Менш пошир. К. яйцевиднолиста (C. ovata) та К. Бунге (C. bungei).

КАТАМАРА́Н (від тамільського каттумарам, букв.— зв'язані колоди) — 1) Пліт або невелике веслове чи вітрильне судно, що складається з кількох з'єднаних між собою колод. 2) Двокорпусне (зі спільною палубою) або однокорпусне (з поплавками-балансирами за бортом) судно. Відзначається добрими *морехідними якостями.* Розрізняють К. (мал.) морські й річкові; пасажирські, вантажні, буксирні, риболовні, спортивно-туристські тощо. В СРСР уперше в світі почалося спорудження (1960) великих суден такого типу.

КАТАМОРФО́З (від грец. κατά — донизу і μορφή — форма) — один з напрямів біологічного *прогресу,* пов'язаний з переходом організмів даної групи до простіших взаємовідношень з середовищем та з загальним зниженням рівня їхньої життєдіяльності. Термін «катаморфоз» запровадив рад. біолог І. І. *Шмальгаузен* (1939). *Еволюція* шляхом К. призводить до більш або менш заг. недорозвитку, спрощення будови, деспеціалізації (втрати спец. пристосувань); окремі органи стають зайвими і редукуються (див. *Редукція* в біології). Здебільшого в основі К. лежить перехід від більш до менш активного способу життя, від життя у відкритих просторах до прихованого життя (в грунті, рослинних тканинах). Прикладами груп організмів, які виникли шляхом К. від більш розвинених форм, є моховатки, коловертки, вусоногі і гіллястовусі ракоподібні, кліщі, червці, покривники тощо. Замість терміна «катаморфоз» іноді вживається поняття *катагенез.*

Б. Г. Новиков.

КАТА́НІЯ — місто в Італії, на сх. узбережжі о. Сіцілія, адм. ц. пров. Катанія. Розташована біля підніжжя вулкану *Етна.* Вузол з-ць та автошляхів, порт на узбережжі Середземного м. 399, 8 тис. ж. (1976). Судноремонтні верфі, паровозовагоноремонтні майстерні, с.-г. машинобудування, підприємства електронної, нафтопереробної, хім. пром-сті. Харчосмакова, текст., деревообр. галузі, виготовлення керамічних виробів. Ун-т (з 15 ст.). Вулканологічний ін-т, астрофіз. обсерваторія, бот. сад. Архіт. пам'ятки 11—15 ст. К. засн. у 8 ст. до н. е.

КАТАПУ́ЛЬТА (лат. catapulta, з грец. καταπέλτης) — 1) Стародавня бойова *метальна машина,* яку приводили в рух дією туго скручених пучків сухожилків (ременів, волосся). К. метала каміння, стріли, ядра, запалювальні снаряди

О. О. Касьянов.

В. П. Катаєв.

Вантажний **катамаран.**

КАТАПУЛЬТОВУВАНЕ КРІСЛО

Герб Катару.

КАТАР

Площа — бл. 22 тис. км²

Населення — бл. 250 тис. чол. (1979, оцінка ООН)

Столиця — м. Доха

тощо на 150—800 м. Застосовували К. при облозі фортець і в польовому бою (уперше — в Сіракузах під час *Пелопоннеської війни* 431—404 до н. е., потім — у війнах Греції, Риму, пізніше — Візантії та ін. д-в). У Київ. Русі К. звали пороками. З 14 ст. К. поступилася місцем артилерії. 2) Пристрій для забезпечення старту літака з авіаносців та ін. кораблів. 3) Пристрій для автоматичного викидання (катапультування) льотчика або космонавта з кабіни літального апарата в разі аварійної ситуації. Є частиною *катапультованого крісла*, в якому у *висотнокомпенсуючому костюмі* перебуває льотчик (космонавт).

КАТАПУЛЬТО́ВУВАНЕ КРІ́СЛО — пристрій для автоматичного викидання льотчика разом з кріслом з кабіни *літального апарата* і подальшого спуску на парашуті (див. *Катапульта*). Використовується в разі аварійної ситуації. У деяких літаках К. к. обладнані різними системами і пристроями, а також забезпечені запасом продуктів і предметами першої необхідності. К. к. використовували в схемах посадки космічних кораблів «*Восток*» (мал.).

КА́ТАР, Держава Катар — держава в Зх. Азії, займає п-ів Катар у сх. частині Аравійського п-ова. Омивається водами Перської затоки. У К. живуть місц. арабське населення, а також вихідці з ін. араб. країн та з Ірану, Індії, Пакистану. Офіційна мова — арабська.

Державний лад. К.— абсолютна монархія. Формально діє тимчасова конституція 1970. Вся влада належить еміру, який є духовним главою і главою д-ви. Він же очолює уряд і є прем'єр-міністром.

Природа. Поверхня К.— переважно піщано-кам'яниста рівнина. Надра країни багаті на нафту і природний газ. Клімат жаркий, сухий. Пересічна т-ра січня бл. +16°, липня — бл. +32°; опадів до 100 мм на рік. Постійних річок немає, поширені *ваді*. Переважає пустельна рослинність, невеликі оазиси.

Історія. П-ів Катар заселений з 3—2-го тис. до н. е. В 7—10 ст. його територія — у складі араб. *Халіфату*, в 13—14 ст.— під владою *Бахрейну*. На поч. 16 ст. К. захопили португальці, пізніше — турки-османи. В 2-й пол. 18 ст. на тер. К. виникло князівство на чолі з дин. Тані, під владою якої в кін. 19 ст. було об'єднано весь К. У 1868 Великобританія нав'язала К. нерівноправний договір. У 1871—1914 К. перебував під владою *Османської імперії*, з 1916 — протекторат Великобританії. 1.IX 1971 К. проголошений незалежною д-вою. 8.IX 1971 К. визнаний СРСР. У 1971 між К. і Великобританією укладено договір про дружбу, який передбачає збереження традиційних зв'язків між ними. В 1974 К. підписав угоду з *Саудівською Аравією* про консультації з усіх питань внутр. і зовн. політики. З 1971 К. — член ООН. К.— член *Ліги арабських держав* та *ОПЕК*. Діяльність політ. партій і орг-цій заборонено.

Господарство. К.— економічно слаборозвинута країна з пережитками докапіталістичних екон. відносин; значною мірою залежить від іноз. капіталу (гол. чин. Великобританії, Японії та США). Уряд К. вживає заходів щодо створення нац. економіки, прийнято план екон. і соціального розвитку 1973—82. У 1977 держ. корпорації надано монопольне право на розвідку й видобування нафти і природного газу. Основа економіки — видобування нафти (23,5

млн. т, 1978) та природного газу (4,5 млрд. м³, 1977). Діють два нафтопереробні з-ди, з-д по зрідженню газу. Інші галузі обробної пром-сті представлені окремими підприємствами — сталеплавильним, хім. добрив і цем. з-дами, борошномельним комбінатом, з-дом по обробці риби та креветок; є установки по опрісненню мор. води. Кустарне виготовлення тканин, одягу тощо. С. г. розвинуте слабо. В оазисах культивують фінікову й кокосову пальми. Вирощують пшеницю, ячмінь, кукурудзу, кормові трави; на спеціалізованих фермах — овочі й фрукти. В пустелі розводять верблюдів. На узбережжі — рибальство і вилов перлів. З-ць у К. немає. Автошляхів з твердим покриттям — 1,8 тис. км (1978), нафто- та газопроводів — бл. 480 км. Гол. порти: Доха і Умм-Саїд. У м. Доха—міжнар. аеропорт. Вивозять нафту (95,9% експорту), в невеликій кількості — хім. добрива, зріджений газ, цемент, рибу; довозять машини та устаткування, продовольство, метали тощо. Осн. торг. партнери: Великобританія, Японія, США, ФРН, Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати. Грош. одиниця — ріал К. 3,91 ріала = 1 дол. США (грудень 1978).

О. К. Соловйов.

КАТА́Р (грец. κατάρροος, букв.— стікання), катаральне запалення — *запалення* слизових оболонок, що супроводиться їх почервонінням, набряком, утворенням та виділенням рідини (*випоту*, або ексудату). Залежно від характеру ексудату розрізняють с е р о з н и й К. (виділення прозорого рідкого ексудату), с л и з о в и й К. (густий, тягучий ексудат, що містить велику кількість слизу й злущені епітеліальні клітини) та г н і й н и й К. (виділення гнійного ексудату з домішкою слизу). Спричинює К. найчастіше інфекція (напр., катар верхніх дихальних шляхів і бронхів). К. шлунка— *гастрит*, виникає при порушенні харчування, курінні, зловживанні алкоголем, отруєнні тощо. К. бувають гострі і хронічні. При г о с т р о м у К. виділення ексудату поступово зменшується і настає повне видужання. При неправильному і несвоєчасному лікуванні гострий К. переходить у хронічний. Х р о н і ч н і К. тривають кілька років, періодично загострюються і призводять до тяжких необоротних змін слизової оболонки — *атрофії*, *гіпертрофії*. К. шлунка спричинює порушення виділення *шлункового соку*, бронхів — розвиток запалення легень та ін. легеневі захворювання. П р о ф і л а к т и к а: запобігання з переохолодженням, загартовування організму, боротьба з шкідливими звичками. Л і к у в а н н я — залежно від того, який орган уражений катаром.

В. І. Кривоший.

КАТАРА́КТА (від грец καταρράκτης —водоспад)— захворювання кришталика, яке виявляється в його помутнінні, що перешкоджає проходженню променів світла в око і призводить до зниження гостроти *зору*. За місцем розташування помутніння в кришталику розрізняють я д е р н у К. (помутніння в центр. його шарах), к і р к о в у (в периферичних шарах), с у м к о в у (в капсулі, що вкриває кришталик). К. бувають природжені й набуті. П р и р о д ж е н і виникають в період внутріш-ньоутробного розвитку плода і звичайно не прогресують. Серед н а б у т и х К. розрізняють старечу, травматичну й ускладнену (виникає як ускладнення при *глаукомі*, *іридоциклітіі*, при окремих порушеннях обміну речовин, напр. *діабеті*). Найчастіше зустрічається стареча К. Вона розвивається здебільшого у осіб віком понад 50 років. Помутніння починається поступово з периферичної частини, протягом кількох років поширюється на весь кришталик. Стареча К. уражає, як правило, обидва ока. Вважають, що вона розвивається через недостатність в організмі вітамінів С і B_2. Л і к у в а н н я — хірургічне.

КАТАРА́КТИ (грец. καταρράκτης — водоспад) — один з типів *водоспадів*, коли великі маси води падають широким фронтом з відносно невеликої висоти (*Ніагарський водоспад*, Нільські К. та ін.).

КАТА́РИ (від грец. καθαρός — чистий) — прихильники *єресі*, що виникла і поширилась в 11—13 ст. в Зх. Європі, гол. чином в Пн. Італії, Пд. Франції (*альбігойці*), Фландрії і відображала протест широких міських верств проти феод. гноблення. Для дуалістичної догматики К., що містила ідеї *маніхейства*, *павлікіан*, богомільства, характерне протиставлення двох начал: «доброго» («створений богом невидимий, духовний і єдино істинний світ») і «злого» («земний, матеріальний світ, породжений злим богом»). Церковна ієрархія К. була

Катапульта.

жений сатаною»). К. заперечували церк. обрядовість, духівництво, виступали проти влади *папи римського,* вимагали ліквідації церк. землеволодіння, відмовлялись від сплати церк. десятини. Церква при підтримці світської влади вела запеклу боротьбу проти К. В кінці 13— на поч. 14 ст. рух К. було ліквідовано.

КАТАРОБІО́НТИ (від грец. καθαρός — чистий та *біонт*) — організми, що можуть жити лише в незабруднених холодних водах з високим вмістом кисню. К. є водночас олігосапробами (див. *Сапробіонти*), хоча не всі олігосапроби є К. Типовий К.— струмкова форель.

КАТАСТРОФІ́ЗМ (від грец. καταστροφή — кінець, загибель, руйнування) — метафізичне вчення, за яким розвиток *земної кори* й органічного світу відбувався нібито внаслідок періодичних всеземних геологічних катастроф (катаклізм). Виник у 18 ст. в Зх. Європі, окремі ідеї К. зародилися у глибоку давнину. Найбільшого розвитку набув у 1-й пол. 19 ст. К. мав два напрями: *нептунізм* і *плутонізм*. Один із основоположників К.— Ж. *Кюв'є,* який об'єднав обидва напрями, 1812 прийшов до висновку, що під час катастроф на більшій частині Землі вимирало все живе, а потім на етапі спокою планета знову заселялася органічним світом, який переселявся з областей, що не зазнали катастрофи. Його посліловники — франц. палеонтолог А. д'Орбіньї, швейцарський геолог Л. Агассіс і англ. геолог А. Седжвік вважали, що катастрофи повністю знищували органічний світ Землі, який після кожної катастрофи створювався новим божественним «актом творення». В серед. 19 ст. К. почав втрачати своє значення у зв'язку з нагромадженням фактів, що свідчили про еволюційний розвиток неорганічної природи і органічного світу (праці К. Ф. *Рульє,* Ч. *Лайєля,* Ч. *Дарвіна* та ін.). Нищівної критики К. зазнав у працях Ф. Енгельса. З розвитком природознавства у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. і перемогою еволюційного вчення наук. неспроможність К. стала очевидною. Матеріалістична критика К. сприяла формуванню уявлення про поєднання еволюційного і стрибкоподібного розвитку Землі та її органічного світу. Деякі бурж. вчені знову відроджують окремі ідеї К., відомі під назвою *неокатастрофізму*.

Літ.: Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1977; Равикович А. И. Развитие основных теоретических направлений в геологии XIX века. М., 1969; Кювье Ж. Рассуждение о переворотах на поверхности земного шара. Пер. с франц. М.—Л., 1937. *Ю. М. Довгаль.*

КАТАТОНІ́Я (від грец. κατάτονος — пригнічений, напружений), кататонічний синдром — стан психічного розладу, що виявляється у формі повної нерухомості з напруженням мускулатури тіла (кататонічний ступор) або ж у формі рухового й мовного збудження. Здебільшого К. буває синдромом *шизофренії* та ін. психічних захворювань, які виникають внаслідок *інтоксикації,* інфекції або органічних уражень головного мозку. При К. свідомість може зберігатися, але спостерігаються *галюцинації* та *марення*.

КАТАХРЕ́ЗА (грец. κατάχρησις) — стилістичний прийом, який полягає в сполученні слів, логічно не узгоджених між собою (напр., підошва гори, ручка дверей). У ширшому розумінні — таке використання слова, при якому забувається його первісне етимологіч. значення (зелене чорнило, кольорова білизна).

КАТАЯ́МА Сен (3.XII 1859, с. Хадегі, пров. Мімасака, тепер с-ще Юге, преф. Окаяма — 5.XI 1933, Москва) — діяч япон. і міжнар. комуністичного і робітн. руху. Н. в сел. сім'ї. За фахом — робітник-друкар. З 1884 працював і вчився у США. Закінчив Єльський ун-т (1895). У 1896 повернувся в Японію, де взяв участь в орг-ції соціалістичного і робітн. руху. Один із засновників першої япон. профспілки (1897), Т-ва по вивченню соціалізму (1898), С.-д. партії Японії (1901). Ред.-видавець першого робітн. журн. «Родо секай» («Робітничий світ»). В 1912 — в ув'язненні, 1914 виїхав до США. В 1919 організував першу комуністичну групу япон. робітників у США, брав участь у створенні Компартії США. В 1921 переїхав до Мексіки, де створив і очолив Амер. бюро ВККІ і Виконбюро Профінтерну. З грудня 1921 — в СРСР. З 1922 — член ВККІ, потім — Президії ВККІ. Один з ініціаторів створення Компартії Японії (КПЯ, 1922). Послідовно боровся проти ухилів у КПЯ, за її ідейне й орг. зміцнення. Брав участь у ряді антиімперіалістичних і антивоєн. конгресів. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

Тв.: Рос. перекл.— Статьи и мемуары. М., 1959: Воспоминания. М., 1964.

КАТЕ́Б (Kateb) Ясін (н. 6.VIII 1929, м. Константіна, Алжір) — алжір. письменник. Пише франц. мовою. Осн. тема творчості К.— осмислення істор. долі Алжіру. У 1946 видано збірку ліричних віршів К. «Розмова з самим собою». Автор роману «Неджма» (1956), де звучить заклик до боротьби за визволення Алжіру, й драм. тетралогії «Коло репресій» (1959). У віршах 60—70-х рр. і романі «Зоряний полігон» (1966) звертається до актуальних соціальних проблем. *В. К. Кухалашвілі.*

КАТЕГОРИ́ЧНИЙ ІМПЕРАТИ́В (від лат. imperativus — наказовий) — термін, введений І. *Кантом* для позначення безумовного веління моральної свідомості слідувати в поведінці законові: «поводься так, щоб максими (правила), якими керується твоя воля, могли стати принципами заг. законодавства (тобто були визнані моральними всіма)». Умовою К. і., за Кантом, є *свобода волі*. Кант вважав К. і. таким, що діє у свідомості всіх членів суспільства, незалежно від їхнього соціального становища. Це не відповідало об'єктивній дійсності, оскільки в класово антагоністичному суспільстві моралі, однакової для всіх, не існує. Вчення Канта про К. і. було спрямоване проти етики франц. матеріалістів 18 ст., які вважали джерелом формування моральних норм умови реального життя і виховання.

КАТЕГО́РІЇ (грец. κατηγορία — ствердження; основна й загальна ознака) в філософії — універсальні форми *мислення,* які відображають загальні властивості й відношення об'єктивної дійсності та пізнання. Проблеми К., проходження їх, відношення категоріальних форм мислення до форм буття, логічна, гносеологічна, світоглядна функції К. досліджуються філософією. Найбільший вклад у розробку проблеми К. в історії домарксистської європ. філософії внесли *Арістотель* («Категорії»), І. *Кант* («Критика чистого розуму»), Г. В. Ф. *Гегель* («Наука логіки»). *Діалектичний матеріалізм* розглядає К. в єдності їхньої логічної форми, об'єктивного змісту і пізнавальної функції. К. є специфічно людськими логічними формами відображення універсальних форм буття на певному істор. ступені пізнання. Категоріальна структура мислення формується на базі суспістор. *практики*. «Практика людини, мільярди разів повторюючись, закріплюється в свідомості людини фігурами логіки» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 29, с. 183). Характеризуючи пізнавальну роль К., В. І. Ленін визначав їх як східці виділення свідомою людиною себе з природи, як вузлові пункти, що допомагають пізнавати природу і оволодівати нею. (Повне зібр. тв., т. 29, с. 81). Будучи відображенням заг. властивостей і відношень об'єктивної реальності, К. є мисленими формами осягнення конкретної дійсності, способами підведення одиничного, випадкового під загальне і необхідне. Специфіка К., що їх вивчає філософія, на відміну від заг. фундаментальних понять окремих наук (які також інколи називають категоріями цих наук) полягає, насамперед, у тому, що вони є універсальними формами мислення й пізнання і пов'язані з розв'язанням *основного питання філософії* — всі вони так чи інакше розглядаються в плані відношення мислення і буття, *суб'єкта і об'єкта*. Цим зумовлена світоглядна і загальнометодологічна функція філос. К.: сукупність їх дає людині світогляд і заг. метод пізнання. Діалектичний матеріалізм науково обгрунтував метод свідомого оперування К. в мисленні. Оскільки дійсності і пізнанню її об'єктивно притаманна *діалектика,* то мислення, щоб правильно відобразити її в К., повинне оперувати ними діалектично, тобто як взаємопов'язаними, рухливими, суперечливими, такими, що переходять одна в одну. Цілісність і єдність явищ матеріального світу, їхній універсальний зв'язок і закономірний рух можуть бути адекватно відображені лише в системі К. Відмовляючись від спроби побудувати викінчену, самодостатню і незмінну систему К., марксистська філософія разом з тим розкриває системний характер людського мислення і створює систему К. шляхом виявлення заг. законів відношень, руху та взаємопереходів К. (осн. закони діалектики) і формулювання вихідних

С. Катаяма.

Катапультовуване крісло.

принципів свідомого розгортання К. як процесу осягнення мисленням свого об'єкта (*єдність діалектики, логіки і теорії пізнання; сходження мислення від абстрактного до конкретного,* єдність *історичного і логічного*). При такому підході система К. відбиває закономірності сусп.-істор. і індивідуального руху й розвитку пізнання. *О. І. Яценко.*

КАТЕ́ДЕР-СОЦІАЛІ́ЗМ (нім. Katheder-Sozialismus — «соціалізм з кафедри») — різновидність буржуазного соціалізму. Виник в Німеччині в 60—70-х рр. 19 ст. як реакція офіційної бурж. екон. науки на зростання соціалістичної свідомості робітн. класу. В 1872 група нім. ліберальних професорів і політиків об'єдналася в Спілку соціальної політики з метою боротьби проти марксизму і проповіді з університетських кафедр необхідності втручання бурж. д-ви в екон. і соціальні відносини для запровадження «соціалізму» згори. Представники К.-с. (А. Вагнер, Л. *Брентано,* В. *Зомбарт* та ін.) намагалися пристосувати марксизм до інтересів буржуазії, «обґрунтувати» теорію мирного врастання капіталізму в соціалізм. Основоположники марксизму-ленінізму різко критикували К.-с. В. І. Ленін розкрив зв'язок К.-с., «легального марксизму» в Росії з міжнар. *ревізіонізмом.*

КАТЕ́НІН Павло Олександрович [11 (22).XII 1792, маєток Шаєво Костром. губ.— 23.V (4.VI) 1853, там же] — рос. письменник. Учасник Вітчизн. війни 1812, декабристського руху. Друкуватися почав 1810. Писав вірші, балади («Наташа», «Убивця», «Лісовик», «Ольга», 1814—16), комедії («Студент», у співавт.), трагедії («Андромаха», 1827). Вірш «Наша Вітчизна страждає...» набув у декабристів значення революц. гімну. У вірші «Мстислав Мстиславич» (1819) К. використав та розробив мотиви «Слова о полку Ігоревім». Виступав також як перекладач, критик і театр. діяч.

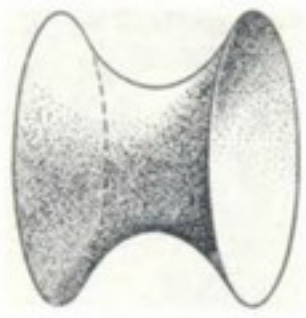

Катеноїд.

КАТЕНО́ЇД (від лат. catena — ланцюг і грец. εἶδος — вигляд) — поверхня, утворена обертанням *ланцюгової лінії* навколо її осі (мал.). К. є єдиною *мінімальною поверхнею* серед *поверхонь обертання*. Форми К. набуває тонка мильна плівка, «натягнута» на два дротяні кола, площини яких перпендикулярні до прямої, що сполучає їхні центри.

КАТЕПСИ́НИ (від грец. καθέψω — перетравлюю) — внутрішньоклітинні *протеолітичні ферменти* класу *гідролаз*; каталізують гідроліз пептидних зв'язків у поліпептидах (див. *Пептиди*) і *білках*. Розщеплюють їх до пептидів, а іноді й до *амінокислот*. Є в організмі тварин (найбільше в печінці, селезінці, легенях, еритроцитах), рослин і в мікроорганізмах.

КА́ТЕР (англ. cutter) — невелике судно або бойовий корабель малої водотоннажності (від 10 до 400 т), зі швидкістю ходу до 70 вузлів (130 км/г). За конструкцією підводної частини корпусу К. поділяються на кільові й плоскодонні з реданами (уступами) або без них. За принципом руху розрізняють К. водотоннажні, глісеруючі, на підводних крилах і на повітр. подушці. За видом двигунів бувають К. моторні, газотурбінні та парусно-гребні. К. у ВМФ застосовують як бойові кораблі та допоміжні судна. Серед сучас. бойових К. розрізняють: ракетні, артилерійські, торпедні, протичовнові, мінні, сторожові, десантні та ін.

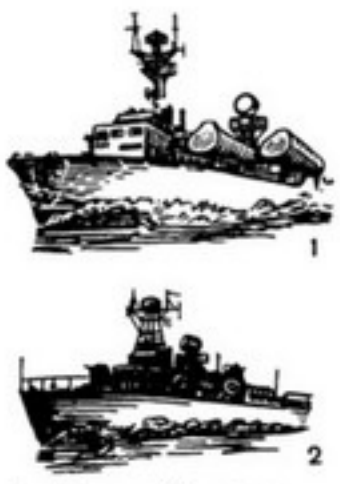

1. Ракетний **катер**
2. Торпедний **катер.**

КАТЕРЕНЮ́К Михайло Васильович (н. 22.IX 1946, с. Хлівище Кіцманського р-ну Чернів. обл.) — укр. рад. майстер худож. обробки дерева й металу, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1968). Закінчив Чернів. худож. профес.-тех. уч-ще. Серед творів: вирізьблені на дереві панно — «Народний месник», «Гомін гуцулів» (1967), декор. тарілка «Танець лісорубів» (1969), викарбувані на металі панно — «Легенда Карпат» (1969), «Троїста музика» (1971), «Навіки разом» (встановлено на пл. в Чернівцях).

КАТЕРИ́НА I Олексіївна [уроджена Марта Скавронська; 5 (15).IV 1684 — 6 (17).V 1727, Петербург] — рос. імператриця з 28.I (8.II) 1725. Дочка лит. селянина. Під час *Північної війни 1700—21* потрапила (1702) в зону дії рос. військ. Незабаром стала фактичною дружиною *Петра I*; 1712 оформлено церк. шлюб. У 1724 відбулася коронація. Після смерті Петра I її посадили на престол гвардійські полки під керівництвом О. Д. *Меншикова*. Фактично правління д-вою зосередилося в руках Верховної таємної ради (1726—30). За К. I 1727 було відновлено гетьманство на Лівобережній Україні.

КАТЕРИ́НА II Олексіївна [уроджена Софія Фредеріка Августа, принцеса Ангальт-Цербстська; 21.IV (2.V) 1729, Штеттін — 6 (17).XI 1796, Царське Село, тепер м. Пушкін] — рос. імператриця з 28.VI (9.VII) 1762. Дружина імп. *Петра III*. В 1762 скинула його, спираючись на гвард. полки. В інтересах дворянства було почато *генеральне межування* (1766), проведено губернську реформу (1775). За К. II дворянству було роздано бл. 400 тис. кріпаків, величезні зем. володіння, зокрема на Пд. України. Юридично було затверджено необмежену владу поміщиків над кріпаками: посилилася феод.-кріпосницька експлуатація селян, що призвело до загострення класової боротьби, яка переросла в *селянську війну під проводом О. І. Пугачова 1773—75*. На Україні за К. II було ліквідовано гетьманство (1764), зруйновано *Запорізьку Січ* (1775), на Слобідській (1765) і Лівобережній (1781) Україні знищено рештки політ. автономії та запроваджено загальнорос. систему управління (1783). Указом від 3 (14).V 1783 було юридично оформлено *кріпосне право* на Лівобережній та Слобідській Україні. В 1785 укр. *козацьку старшину* було зрівняно в правах з рос. дворянством. На Україні за царювання К. II спалахнули і були жорстоко придушені *Коліївщина, Турбаївське повстання 1789—93*. За К. II в результаті воєн проти Туреччини (1768—74, 1787—91) було здобуто вихід до Чорного м., приєднано до Росії Крим (1783). Внаслідок поділів Польщі (1772, 1793 і 1795) з Росією було возз'єднано Правобережну Україну та Білорусію і приєднано Литву і Курляндію. К. II підтримувала коаліцію реакційних європ. д-в у боротьбі проти *Великої французької революції*, жорстоко переслідувала О. М. *Радищева*, М. І. *Новикова* та ін. представників рос. передової думки.

КАТЕРИ́НА МЕ́ДІЧІ (Catherine de Médicis; 13.IV 1519, Флоренція — 5.I 1589, Блуа) — франц. королева, дружина (з 1533) Генріха II (короля 1547—59). Походила з роду флорентійських герцогів *Медічі*. Значною мірою визначала держ. політику в період правління своїх синів Франциска II (1559—60), Карла IX (1560—74) та Генріха III (1574—89). Була одним з гол. організаторів *Варфоломіївської ночі*.

КАТЕРИ́НИНСЬКА ПРОВІ́НЦІЯ — адм.-тер. одиниця, створена 1764 в складі *Новоросійської губернії*. Займала територію на лівому березі Дніпра; адм. центр — фортеця Білівська (тепер м. Красноград Харків. обл.). В К. п. відбулося *пікінерів повстання 1769—70*. В 1777 К. п. ліквідовано в зв'язку з включенням її території до складу *Азовської губернії*.

КАТЕРИНО́ПІЛЬ (до 1795 — Калниболото) — селище міського типу Черкас. обл. УРСР, райцентр, на р. Гнилому Тікичу (бас. Пд. Бугу), за 7 км від залізнич. ст. Звенигородка. 6,8 тис. ж. (1979). Відомий з серед. 16 ст. як містечко, що дістало *магдебурзьке право*. Після 2-го поділу Польщі (1793) в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в лютому 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. (29.VII 1941—8.III 1944) тут діяли парт.-комсомольське підпілля, партизан. загін. З 1965 К.— с-ще міськ. типу. У К.— цегельня, пром. комбінат, комбікормовий з-д, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, 3 клуби, кінотеатр, 5 бібліотек.

КАТЕРИНОПІ́ЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Черкаської обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,7 тис. км². Нас. 35,7 тис. чол. (1979). У районі — 25 населених пунктів, підпорядкованих 3 селищним і 17 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Катеринопіль*. К. р. розташований у межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: буре вугілля, граніти, гнейси, піски, каолін. Найбільші річки: Велика Вись (на пд. межі району), *Гнилий Тікич* і *Шполка* (всі — бас. Пд. Бугу). Переважають чорноземні грунти. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, сосна, ясен, липа, клен, граб тощо) займають 7,4 тис. га. Найбільші підприємства: єрківські дослідний ремонтно-мех. і плодоовочеконсервний з-ди, хлібо- та птахокомбінати, Мокрокалигірський з-д прод. товарів, Ярошівський цукр комбінат. Комбінат побутового обслуговування (Катеринопіль) та 2 будинки побуту. Спеціалізація

с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 51,6 тис. га, в т. ч. орні землі — 47,6 тис. га, сіножаті й пасовища — 3,6 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, горох, овес, цукр. буряки, соняшник. Розвинуті скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво, бджільництво. У К. р.— 18 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка з виробничим від-

діленням. Залізничні станції — Розсохуватка і Звенигородка. Автошляхів — 350 км, у т. ч. з твердим покриттям — 241 км. У районі — 22 заг.-осв. та музична школи; 43 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень. 16 будинків культури, 10 клубів, кінотеатр, 38 кіноустановок, 33 б-ки. В с. Вербовці народився укр. рад. поет М. А. *Гірник*, у с. Кайтанівці — укр. рад. поет і літературознавець П. П. *Филипович*. У К. р. видається газ. «Авангард» (з 1933). *В. Г. Васецький.*

КАТЕРИНОСЛА́В — колишня (до 1926) назва м. *Дніпропетровська.*

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адм.-тер. одиниця на Пд. України. Створена на основі царського указу від 8 (20).X 1802. Губернським містом був Катеринослав (тепер Дніпропетровськ). На поч. 20 ст. у складі К. г. було 8 повітів: Олександрівський, Бахмутський, Верхньодніпровський, Катеринославський, Маріупольський, Новомосковський, Павлоградський і Слов'яносербський. За даними всерос. перепису 1897, в губернії було 10 міст, 15 містечок, 4926 ін. населених пунктів з населенням 2113 тис. чол. Із заг. площі 5246 тис. десятин землі 3100 тис. належало поміщикам. Осн. галузями с. г. були землеробство і тваринництво. В 2-й пол. 19 ст. тут розвивалася вугільна і металург. пром-сть. За даними 1909, в К. г. на 11 224 підприємствах працювало 170 736 робітників; 1894—97 у Катеринославі та ін. пром. центрах губернії було створено численні революц. гуртки й групи. Робітн. рух після II з'їзду РСДРП очолили більшовики [див. *Катеринославська організація РСДРП(б)*]. Рад. владу в губернському місті встановлено 29.XII 1917 (11.I 1918) в результаті *Катеринославського збройного повстання 1917*. Незабаром радянською стала й вся Катеринославщина. В 1918—20 К. г. була ареною жорстоких боїв проти ворогів Рад. влади. Постановою ВУЦВК від 3.VI 1925 К. г. було ліквідовано, а на її території утворено сім округів. *Д. П. Пойда.*

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКА ГУБЕ́РНСЬКА ВЧЕ́НА АРХІ́ВНА КОМІ́СІЯ. Створена для відбору та зберігання документальних матеріалів, які відображали історію краю. За час своєї діяльності (1903—18) зібрала цінні документальні матеріали, археол. пам'ятки. З 1904 видавала «Летопись», в якій вміщувала протоколи засідань комісії, публікації з історії України, Катеринослава і Катеринославщини, значну увагу приділяла історії запорізького козацтва. В роботі комісії брали участь історики Д. І. *Багалій*, Д. І. *Яворницький*, М. В. *Довнар-Запольський*, В. І. *Пічета*, Ю. А. *Кулаковський* та ін.

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКА ОРГАНІ́ЗАЦІЯ РСДРП(б) — одна з найстаріших більшовицьких організацій, яка виникла з марксистських гуртків, створених у кінці 80—на поч. 90-х рр. 19 ст. в Катеринославі. Безпосередній початок веде від утвореного 1894 *соціал-демократичного гуртка робітників Брянського заводу*. За участю І. Х. *Лалаянца* і І. В. *Бабушкіна* 1896—97 в місті виникло бл. 10 нових с.-д. гуртків і груп. У грудні 1897 вони об'єдналися в *катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*. «Союз боротьби» був представлений на *Першому з'їзді РСДРП* (1898), після якого реорганізований на Катериносл. к-т РСДРП. До нього входили І. В. Бабушкін, І. Х. Лалаянц, П. А. Морозов, М. Г. *Цхакая*, Г. І. *Петровський* та ін. В 1899 к-т керував 25 с.-д. гуртками, в яких налічувалося 200 чол., підтримував зв'язки з с.-д. орг-ціями Петербурга і Москви та ряду міст України. В 1900 вийшов № 1 його газ. *«Южный рабочий»*. Катеринослав. орг-ція в цей час належала до очолюваної В. І. Леніним революц. частини рос. соціал-демократії. Після арештів 1900 Катериносл. к-т захопили «економісти». За допомогою газ. *«Искра»*, її агентів В. А. *Шелгунова*, Є. М. *Адамович*, Р. С. *Землячки*, В. П. *Ногіна* та ін. 1901—03 іскрівці розгорнули в Катеринославі боротьбу проти *«економізму»*. Вони розповсюджували «Искру», твори Леніна, брали участь у виданні газ. *«Летучий листок»*, у політичних демонстраціях.

На поч. 1903 к-т став іскрівським; у серпні керував заг. політ. страйком у Катеринославі. На *Другому з'їзді РСДРП* к-т представляли прихильники більшості Л. С. Віленський і Л. Д. Махлін. Після з'їзду Катериносл. орг-ція стала більшовицькою. Катериносл. к-т брав участь у створенні *Південного бюро ЦК РСДРП 1904*. Він першим на Україні висловився за скликання III з'їзду РСДРП, схвалив рішення *наради 22-х більшовиків 1904*, брав участь у *конференції південних більшовицьких комітетів* 1904, створенні *Бюро комітетів більшості*, організації більшовицької газ. *«Вперёд»*. У січні 1905 Катериносл. к-т перейшов до рук меншовиків. Більшовики створили парт. групу, з середини березня 1905 перетворену на *Катеринославський комітет більшості РСДРП*, делегат якого (М. С. Лещинський) брав участь у роботі III з'їзду РСДРП. Під час революції 1905—07 більшовикам належала провідна роль у Катеринославській Раді робітничих депутатів, *Катеринославському бойовому страйковому комітеті*, *Катеринославському загальнополітичному страйку 1905*. Не припиняючи ідейної боротьби проти меншовиків, більшовики 1906 ввійшли до об'єднаної Катериносл. орг-ції РСДРП. В 1905—07 в Катеринославі виходили газети більшовицького напряму *«Бюллетень боевого стачечного комитета»*, *«Жизнь солдата»*, «Текущий момент» та ін. Катериносл. більшовики брали участь у роботі IV і V з'їздів РСДРП. Напередодні V з'їзду їх налічувалося понад 500 чол. У 1907—10, незважаючи на масові репресії, парт. орг-ція не припинила своєї діяльності, активно використовувала нелегальні й легальні форми роботи. В 1912 вона брала участь у роботі VI (Празької) Всерос. конференції РСДРП.

Звільнившись у кін. 1912 від ліквідаторів, Катериносл. орг-ція РСДРП утвердилася на позиціях більшовизму. Вона підтримувала тісні зв'язки з газ. «Правда». В 1912 більшовики Катеринославщини перемогли на виборах до 4-ї Держ. думи. Депутатом від робітників Катериносл. губ. було обрано Г. І. Петровського. Він керував діяльністю Катериносл. орг-ції РСДРП, представляв її на Краківській і Поронінській нарадах ЦК РСДРП (1913). У 1912—14 в орг-ції працювали І. С. *Гаєвський*, В. М. *Залежський*, М. М. Козирєв, С. М. Сємков та ін. В роки імперіалістичної війни більшовики Катеринослава зайняли антивоєнні інтернаціоналістські позиції. В листопаді 1916 відбулася конференція більшовиків Катеринослава і Кам'янського (тепер м. Дніпродзержинськ), що націлила орг-ції на підготовку до революції. Після Лютн. революції 1917 більшовики Катеринослава вийшли з підпілля. 5 (18).III у місті відбулася легальна конференція більшовиків Катеринослава і Донбасу. 4 (17).IV почала виходити газ. *«Звезда»*. При к-ті діяли Військ. орг-ція, Латиська, Лит. і Польс. районні с.-д. організації. Активну участь у роботі орг-ції брали В. К. *Аверін*, Т. Л. *Бондарєв*, В. А. *Валявко*, С. Н. *Власенко*, С. І. *Гопнер*, Е. Й. *Квірінг*, М. В. Копилов, Г. І. Петровський та ін. Представники Катериносл. орг-ції брали участь у роботі VII (Квітневої) Всерос. конференції, VI з'їзду партії, в утворенні *обласної організації РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну*. В 1917 Катериносл. орг-ція РСДРП(б) зросла до 4 тис. чол. Керуючись *Квітневими тезами В. І. Леніна*, рішеннями Квітневої конференції і VI з'їзду РСДРП(б), катериносл. більшовики боролися за дальший розвиток революції, викривали угодовство меншовиків і есерів, зміцнювали свої позиції в Раді, профспілках, фабзавкомах та ін. масових орг-ціях, створювали загони Червоної гвардії. Катериносл.

М. В. Катеренюк. Пробудження. Дерево, різьблення. 1977.

організація була представлена на *Обласному (крайовому) з'їзді РСДРП(б) у Києві*. В грудні більшовики очолили *Катеринославське збройне повстання 1917*, після перемоги якого приступили до перших соціалістичних перетворень. Катериносл. більшовики брали активну участь у створенні КП(б)У. Див. також *Дніпропетровська обласна партійна організація*.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. Днепропетровск, 1979; В. И. Ленин и Екатеринославская большевистская организация. Документы и материалы. Днепропетровск, 1962; Варгатюк П. Партії великої загін. В. І. Ленін і більшовицькі організації Катеринославщини. Дніпропетровськ, 1970; История городов и сёл Украинской ССР. Днепропетровская область. К., 1977.

П. Л. Варгатюк.

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКА РА́ДА РОБІТНИ́ЧИХ І СОЛДА́ТСЬКИХ ДЕПУТА́ТІВ. Виникла в березні 1917 в результаті об'єднання Ради робітничих депутатів і Ради солдатських депутатів. Поширювала свій вплив на м. Катеринослав і губернію. Есеро-меншовицька більшість Ради 27.X (9.XI) 1917 відхилила більшовицьку резолюцію про перехід влади до рук Рад і таким чином зірвала встановлення Рад. влади в Катеринославі в жовтневі дні. В кінці листопада більшовики, спираючись на підтримку трудящих, домоглися перевиборів Ради, в результаті чого з 275 депутатів 180 були більшовиками, у т. ч. керівники революц. мас Катеринослава В. К. *Аверін*, Т. Л. *Бондарєв*, С. І. *Гопнер*, Е. Й. *Квірінг*, В. Ю. *Клочко* та ін. Рада відіграла значну роль у підготовці і проведенні *Катеринославського збройного повстання 1917*, внаслідок перемоги якого 29.XII 1917 (11.I 1918) було встановлено Рад. владу. Рада здійснила ряд соціалістичних перетворень. У кінці січня 1918 у Катеринославі був проведений губернський з'їзд сел. депутатів, який прийняв резолюцію про злиття Рад робітн. і солдатських депутатів з Радами сел. депутатів і схвалив політику Рад. урядів Росії та України. Катеринославська Рада взяла участь у підготовці *Другого Всеукраїнського з'їзду Рад*, який відбувся 17—19.III 1918 в Катеринославі.

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1917 — виступи робітників м. Катеринослава під керівництвом більшовиків проти *Центральної ради* 27—29.XII 1917 (9—11.I 1918). Велике значення в успішній підготовці і проведенні К. з. п. мала більшовизація Катеринославської Ради робітничих і солдат. депутатів (листопад 1917), а також створення військ.-революц. штабу на чолі з В. К. *Аверіним*. Під керівництвом більшовиків формувалися червоногвард. загони (бл. 3 тис. чол.), провадилась революц. агітація серед солдатів гарнізону, був розроблений і погоджений зі штабом рад. військ, що діяли проти частин Центр. ради та *каледінщини*, план повстання. 26.XII 1917 (8.I 1918) петлюрівці піддали арт. обстрілові Брянський з-д (центр збройного повстання) та робітничі селища. Червоногвардійці міста та революц. солдати гарнізону 27—28.XII 1917 (9—10.I 1918) розгромили петлюрівців у Кайдаках і Амур-Нижньодніпровському р-нах міста, захопили вокзал, телеграф і всі держ. установи. Повсталим подав допомогу загін моск. і петрогр. червоногвардійців під командуванням П. В. Єгорова, що прибув із Синельникового. 29.XII 1917 (11.I 1918) штурмом було здобуто поштамт — останній оплот контрреволюції в місті. Того ж дня в місті було встановлено Радянську владу.

Літ.: Октябрь в Екатеринославе. Сборник документов и материалов. Днепропетровск, 1957; Історія Української РСР, т. 5. К., 1977.

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКЕ КОЗА́ЦЬКЕ ВІЙСЬКО. Створене за царським указом від 3 (14).VI 1787 на Пд. Україні для захисту від тур. агресії. До К. к. в. ввійшли поселенці кол. *Української лінії* та військ. частини «корпусу передової охорони катеринославських козацьких полків» (Бузький, Малоросійський і Конвойний полки). Сформоване з 10 полків на взірець Донського козачого війська, К. к. в. одержало для поселення землі в межиріччі Інгулу і Пд. Бугу, брало участь у рос.-тур. війні 1787—91, відзначилося під час здобуття Акермана (тепер м. Білгород-Дністровський), Кілії, Ізмаїла. В 1796 було розформоване. Козац. полки, крім Бузького (див. *Бузьке козацьке військо*), перетворено на регулярні частини царської армії. В 1802 козац. населення колишнього К. к. в. було переселено на Кубань; воно стало основою Кавказького полку Кубанського козачого війська (див. *Кубанські козаки*).

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО — адм.-тер. одиниця на Україні в кін. 18 ст. Створене за указом Катерини II від 30.III (10.IV) 1783 у складі 15 повітів. Центр К. н. спочатку перебував у Кременчуці, а з 1789 — в Катеринославі. В 1789 до К. н. було приєднано Градизький повіт *Київського намісництва*, а в 1792 — укр. землі між Пд. Бугом і Дністром, що відійшли за *Ясським мирним договором 1791* від Туреччини до Росії. В 1795 три повіти передано новоствореному *Вознесенському намісництву*. За указом Павла I від 12 (23). XII 1796 К. н., як і ін. намісництва, було скасовано. Його територія ввійшла до складу *Новоросійської губернії*.

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКИЙ БОЙОВИ́Й СТРАЙКОВИ́Й КОМІТЕ́Т — орган революц. влади, що діяв від імені Ради робітничих депутатів у м. Катеринославі. Був організований для керівництва *Катеринославським загальнополітичним страйком 1905*, який почався 8 (21).XII 1905. До К. б. с. к. входило 25 чол. Більшовицька група, очолювана в ньому Г. І. *Петровським*, відстоювала революц. лінію в боротьбі проти меншовиків, есерів, бундівців, що входили до складу к-ту. У постановах к-ту вказувалося, що страйк ставить за мету домогтися негайного скликання *Установчих зборів*. К-т видавав «*Бюллетень боевого стачечного комитета*», створив військ. трійку, яка займалася формуванням бойових дружин (див. *Бойові дружини 1905—07*). Опортуністична тактика представників дрібнобурж. партій у к-ті перешкодила більшовикам перетворити страйк на збройне повстання. Повільність і нерішучість к-ту дали змогу царським військам захопити 24.XII 1905 (6.I 1906) вокзал і центр міста. В руках робітників залишилися тільки передмістя. Після придушення страйку к-т перестав існувати.

Літ.: Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 2, ч. 1. К., 1955; Рубцов Г. Військово-бойова робота більшовиків України (1905—1907 рр.). К., 1958.

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКИЙ ЗАГАЛЬНОПОЛІТИ́ЧНИЙ СТРАЙК 1905 — загальнополітичний страйк на знак солідарності з моск. робітниками; був оголошений 8 (21). XII 1905 за ініціативою більшовиків Катеринославською Радою робітн. депутатів і делегатськими зборами Катеринінської з-ці. Страйк охопив пром. підприємства Катеринослава, Кам'янського (тепер м. Дніпродзержинськ), Павлограда, Нікополя, Олександрівська (тепер м. Запоріжжя), Кривого Рога, заводи й шахти Донбасу, всю Катеринінську з-цю. Страйк очолив *Катеринославський бойовий страйковий комітет*, який оголосив себе революц. владою в губернії. Страйкарі захопили в місті залізничну станцію, телеграф, почали роззброювати поліцію. До рук Ради й Бойового страйкового комітету фактично перейшов Заводський р-н Катеринослава (т. з. Чечелівська республіка). В ряді населених пунктів політичний страйк переріс у збройне повстання (див. *Авдіївський виступ робітників 1905, Олександрівське грудневе збройне повстання 1905, Горлівське збройне повстання 1905*).

У Верхньодніпровському, Катеринославському та ін. повітах Катеринославської губ. спалахнули сел. повстання. Після придушення 28.XII 1905 (10.I 1906) К. з. с. сотні активних його учасників було заарештовано. В результаті суд. процесів, організованих 1906—09, десятки робітників і селян було відправлено на каторгу і на заслання, деяких страчено.

Літ.: Екатеринославщина в революции 1905—1907 гг. Документы и материалы. Днепропетровск, 1975; История городов и сёл Украинской ССР. Днепропетровская область. К., 1977.

Д. П. Пойда.

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКИЙ КОМІТЕ́Т БІ́ЛЬШОСТІ РСДРП — керівний орган більшовицької орг-ції Катеринослава, що виник у березні 1905 в зв'язку з переходом місц. к-ту РСДРП у руки меншовиків. Попередником к-ту була створена в лютому більшовицька група, яка встановила зв'язок з редакцією газ. «*Вперёд*». 15 березня групу було перетворено на К. к. б. РСДРП. До нього входили С. І. *Гопнер*, П. М. *Лепешинський*, Е. В. Лугановський, І. І. *Шварц* та ін. К. к. б. РСДРП виступив із

заявою на підтримку скликання *Третього з'їзду РСДРП*, випустив кілька листівок, перевидав ленінську листівку «Перше травня». Його делегат з дорадчим голосом М. С. Лещинський брав участь у роботі III з'їзду РСДРП. Після з'їзду к-т домігся значного зростання орг-ції (влітку в ній налічувалося 260 чол.), керував страйковим рухом, готував маси до збройного повстання. 24.VI 1905 ЦК партії затвердив його в правах Катериносл. к-ту РСДРП.

П. Л. Варгатюк.

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКИЙ «СОЮЗ БОРОТЬБИ́ ЗА ВИ́ЗВОЛЕННЯ РОБІТНИ́ЧОГО КЛА́СУ» — соціал-демократична орг-ція, що виникла в грудні 1897 внаслідок об'єднання марксистських гуртків і груп Катеринослава. Організаторами й керівниками його були І. В. *Бабушкін* і І. Х. *Лалаянц*. Катериносл. «Союз» за прикладом *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»* почав переходити від пропаганди марксизму в невеликих гуртках до політ. агітації серед широких робітн. мас. У лютому — березні 1898 «Союз» випустив 16 листівок, у яких наводилися факти жорстокої експлуатації робітників на підприємствах і викладалися екон. вимоги робітників. Протягом 1897—98 в Катеринославі під керівництвом «Союзу» було проведено страйки. Після I з'їзду РСДРП (1898) «Союз боротьби» було реорганізовано на Катериносл. к-т РСДРП. Див. *Катеринославська організація РСДРП(б)*.

КАТЕРИНОСЛА́ВСЬКІ СЕЛЯ́НСЬКІ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1856 — масовий рух селян проти кріпосництва в ряді повітів Катеринославської, Херсонської, Харківської, Полтавської та інших суміжних губерній навесні і влітку 1856. Викликані тяжким гнобленням, що посилилося в роки *Кримської війни 1853—56*, сваволею поміщиків та царських урядовців. Безпосереднім приводом до К. с. з. було поширення чуток про те, що царський уряд нібито дозволяє всім бажаючим переселятися до Криму, гарантує їм землю і волю. Це привело до масових втеч селян, які в ряді місць відбирали в поміщиків майно, худобу, чинили опір поліції і війську. Восени 1856 К. с. з. було придушено. В народі їх називали «походом селян у Таврію за волею».

КА́ТЕТ (від грец. κάθετος — прямовисний, перпендикулярний) — сторона прямокутного *трикутника*, яка прилягає до прямого кута. Див. також *Піфагора теорема*.

КАТЕ́ТЕР (грец. καθετήρ — зонд) — медичний інструмент у вигляді трубки. Вводиться в організм людини чи тварин крізь природні отвори для спорожнювання і промивання порожнистих органів, напр. в урології — катетеризація сечового міхура і сечоводів тощо. К. бувають різноманітних форми і діаметра (відповідно до призначення), їх виготовляють з гуми, пластмаси, металу, шовку тощо.

КАТЕХІ́ЗИС (грец. κατήχησις — повчання, настанова) — церковний посібник, в якому викладено основи християнського віровчення (переважно у формі запитань і відповідей). Спочатку К. являв собою усну настанову, що передувала хрещенню осіб, навернених у християнство. Переносно — твір, написаний у формі запитань і відповідей.

КАТЕХОЛАМІ́НИ — біологічно активні речовини, що їх відносять до *амінів біогенних*. В організмі виконують роль *гормонів, медіаторів* та *нейрогормонів*. За хім. природою — похідні пірокатехіну. Найважливіші К.— *адреналін, норадреналін*, дофамін. *Біосинтез* К. відбувається з ароматичних амінокислот — *фенілаланіну* і *тирозину*. Місце біосинтезу — позаниркова хромафінна тканина надниркових залоз, *гангліїї* вегетативної нервової системи, *нейрони* головного мозку. К. впливають на функції багатьох систем і органів, беруть участь в *обміні речовин*, виконують гомеостатичну функцію (див. *Гомеостаз*), мають велике значення в формуванні відповідних реакцій на стресові дії (див. *Адаптаційний синдром, Стрес*) тощо. Діючи на окремі ядра *гіпоталамуса* та ін. утвори головного мозку, відіграють важливу роль в регуляції функцій ендокринних *залоз* і особливо *гіпофіза*. Порушення процесів біосинтезу і виділення К. можуть призводити до розвитку патологічних процесів. Особливо чутливими до змін в обміні К. є нервова, серцево-судинна і ендокринна системи. Препарати К. широко застосовуються в медицині.

Літ.: Утевский А. М., Осинская В. О. Обмен катехоламинов и некоторые механизмы адаптации. В кн.: Новое о гормонах и механизме их действия. К., 1977.

В. П. Комісаренко.

КАТІЛІ́НА Луцій Сергій (Lucius Sergius Catilina, бл. 108—62 до н. е., Пісторія, Пн. Етрурія) — римський політ. діяч. Під час громадянських воєн 88—82 до н. е. був прихильником *Сулли*. В 68 до н. е.— *претор*, 67—66 до н. е. — пропретор у провінції Африка. Спираючись на *ветеранів* Сулли, міський плебс і частину збіднілої знаті, К. 66 та 63 до н. е. організовував змови з метою захоплення влади. Викритий консулом Марком Тулієм *Цицероном*, К. втік до Етрурії, де зібрав значне військо. Прихильники К. в Римі 63 до н. е. були страчені, сам К. загинув у битві проти консульської армії.

КАТІО́НИ (від грец. κατά — донизу та ἰών — той, що йде) — позитивно заряджені *іони*. В електр. полі рухаються до *катода*.

КАТІПУНА́Н — таємна патріотична антиіспанська організація на Філіппінах 1892—97. Заснована А. *Боніфасіо*. К. проголошувала заг. рівність людей, взяла курс на знищення ісп. гноблення шляхом збройного повстання. В 1896 на Філіппінах за закликом К. розгорнулося повстання, яке переросло у нац.-визвольну революцію. Буржк.-поміщицькі кола, що примкнули до повстання, добилися розпуску К. (1897).

КАТКО́В Михайло Никифорович [1 (13).XI 1818, Москва — 20.VII (1.VIII) 1887, с. Знаменське, тепер Ленінського р-ну Моск. обл.] — реакційний рос. журналіст і публіцист. На поч. 40-х рр. виступав з позицій поміркованого лібералізму. Після *польського повстання 1863—64* остаточно перейшов до табору дворянської реакції, до націоналізму і шовінізму. В 1850—55, 1863—87 редагував газ. «Московские ведомости», 1856—87 видавав журнал «Русский вестник». Один з натхненників реакційної політики *Олександра III*.

КАТЛАБУ́Х — озеро на Пд. Одеської обл. УРСР, в пониззі Дунаю. Довж. бл. 20 км, шир. до 6 км, максимальна глиб. 4 м. Площа 68 км². Береги на Пн. високі (до 10 м), на Пд.— низькі, заболочені. Живиться водою Дунаю під час паводків. Багатий на рибу (сазан, щука, окунь). Влітку заростає.

КА́ТЛЕЯ, кетлея (Cattleja) — рід рослин род. *зозулинцевих*. *Епіфіти*. Стебла потовщені (несправжні бульби), в них знаходяться вода та поживні речовини. Листки шкірясті, зберігаються на рослині кілька років. Квітки великі, запашні, рожеві, фіолетові або лілові, поодинокі або зібрані по 2—3 на короткому квітконосі. 60 видів, пошир. у тропіч. Америці. Гарні декоративні, оранжерейні й кімнатні рослини. Кожна квітка К. цвіте до 1 місяця, а часто й довше. В СРСР найчастіше культивують К. губоцвіту (C. labiata) з рожевими і К. лимонно-жовту (C. citrina) з яскраво-жовтими квітками.

КАТМАНДУ́ — столиця Непалу. Розташований в міжгірній улоговині Гімалаїв на р. Багматі, на вис. 1360 м над р. м. Важливий вузол автошляхів, аеропорт міжнар. значення. Бл. 180 тис. ж. (1977). К. (до 16 ст.— Кантіпур) засн. 724. У 8—15 ст. К.— столиця непальської феод. д-ви, з 1482 — центр однойменного князівства, з 1769 — столиця Непалу. Переважають підприємства по переробці с.-г. продукції; цегляно-черепичний з-д, ремонтно-мех. майстерні, текст., шкіряно-взут., гончарне та ін. виробництва. Кустарні художньо-ремісничі майстерні по виготовленню предметів домашнього вжитку, прикладного мистецтва, ювелірних виробів. Ун-т, Санскритський та ін. коледжі, Королівська академія Непалу. Нац. та Центр. б-ки; Нац. музей Непалу. Реліг.-буддійський центр країни. Серед архіт. пам'яток: дерев'яна пагода Катх Мандір (Кастамандап, 1596), комплекс палаців і храмів «Хануман Дхока» (15—18 ст.), палац Сінгха Дарбар (поч. 20 ст.), башта Бхімсена (1834). Поблизу К.— ступа Бодхнатх і архіт.-скульптурний комплекс Сваямбхунатх (обидві споруди — 3 ст. до

Катманду. На центральній вулиці міста.

М. Ю. Катуков.

н. е., перебудовано у 8—9 ст.), комплекс храмів Пашупатінатх (закладений у 13 ст.).

КАТОВІ́ЦЕ — місто на Пд. Польщі, адм. ц. Катовіцького воєводства. Вузол з-ць. 343,7 тис. ж. (1975). Значний пром. центр країни і найбільше місто Верхньосілезької агломерації. Провідні галузі пром-сті — вуг. (видобування кам. вугілля), коксохім., металургійна (зокрема, виплавка заліза, виробн. цинку, свинцю, прокату кольорових металів). Розвинуті також маш.-буд. (виробн. гірничого, підйомно-транспортного устаткування, електротех. виробів), хім. (мінеральні добрива), фарфорова, харч. і поліграф. пром-сть. Ун-т. Вища екон. школа, Академія мистецтв та ін. вузи. Чотири театри, Сілезька філармонія. Перші писемні згадки про К.— з 1598.

КАТО́Д (від грец. κάθοδος — спускання, рух донизу) — 1) *Електрод* електро- і радіотехнічних приладів, електролітичних ванн та ін. пристроїв, що його з'єднують з негативним полюсом джерела струму. 2) Негативний полюс джерела струму — *гальванічного елемента* або *акумулятора*. 3) Джерело електронів в *електровакуумних приладах*. За видом *емісії електронної* розрізняють К. термо- і фотоелектронні, холодні тощо.

КАТОЛИЦИ́ЗМ (від грец. καθολικός — загальний, вселенський) — один з головних (поряд з *православ'ям* і *протестантизмом*) напрямів *християнства*. Виник в 4 ст., формально розмежувався з православ'ям 1054 (див. *Розділення церков*). Догмати К.: визнання «виходження святого духа» не тільки від «бога-отця», а й від «бога-сина»; непогрішимість *папи римського* як намісника Христа на землі; особливе становище *духівництва*, що має право «відпущення гріхів» віруючим; визнання джерелом віри не тільки «священного писання», а й «священного переказу»; догмат про *чистилище*. Культові відмінності: театралізованість відправ з муз. супроводом, наявність скульптури у храмах, культ богоматері тощо. К. був оплотом *феодалізму*, вів ідеологічну й політ. боротьбу в інтересах феод. реакції (див. *Інквізиція*, *Хрестові походи*). Невдалі спроби проникнення К. на схід, зокрема на Україну, католицька церква намагалася компенсувати укладенням *Брестської унії 1596*, внаслідок якої виникла греко-католицька церква (див. *Уніатська церква*). З кін. 19 ст. К. стає складовою частиною бурж. ідеології. Тепер католицька церква формально оголошує себе третьою силою між капіталізмом і соціалізмом, але по суті її офіційна соціально-політ. доктрина служить захисту капіталізму. К. поширений гол. чин. у Зх. Європі, США, Латин. Америці. Невелика кількість католицьких громад є в СРСР (Литві, західних областях УРСР і БРСР). Центр. установи католицької церкви перебувають у *Ватікані*.

Літ.: Франко І. Проти Ватікану. К., 1953; Галан Я. На службі у сатани. К., 1957; Кизя Л., Коваленко М. Вікова боротьба українського народу проти Ватікану. К., 1959; Ковальський Н. А. Католицизм и мировое социальное развитие. М., 1974; Григулевич И. Р. Папство. Век XX. М., 1978; Казанова А. Второй Ватиканский собор. Пер. с франц. М., 1973.

В. К. Танчер.

Катран шорсткий: *1* — верхня частина рослини; *2* — гілочка з плодами; *3* — плід.

«КАТОЛИ́ЦЬКА ДІ́Я», католицький апостолат — масові організації мирян (від парафіяльних до міжнародних). Діють під керівництвом церкви. Орг-ції «К. д.» виникли в Європі в серед. 19 ст. Найактивніші в зх.-європ. країнах; є також в Азії, Африці, Пн. і Пд. Америці. Нац. орг-ції «К. д.» користуються впливом у християнських профспілках. «К. д.» підтримує Всесвітню конфедерацію праці (засн. 1920). Мета «К. д.» — пропаганда *католицизму*. Нерідко виступає з антикомуністичних позицій. У 60-х рр. в «К. д.» посилилося пацифістське крило, яке бере участь у *Русі прихильників миру*.

КАТОЛИ́ЦЬКА ЛІ́ГА — 1) В 1576 під час *релігійних воєн* — об'єднання частини франц. феод. знаті та католицького духівництва на чолі з Г. Гізом (див. *Гізи*). Створена для боротьби проти *гугенотів* та з метою обмеження королів. влади. 2) У 1609—35 — об'єднання католицьких духовних і світських феодалів Німеччини для боротьби проти союзу нім. протестантських князів — Протестантської унії 1608. Була однією з гол. сил католицької реакції в Європі. Мала значну армію, яка здобула ряд перемог під час *Тридцятилітньої війни 1618—48*. К. л. розпущена згідно з умовами Празького миру 1635 після поразок, яких завдав її армії швед. король *Густав II* Адольф.

КАТОЛІКО́С (від грец. καθολικός — загальний) — титул глави *вірменської апостольської церкви*, *грузинської православної церкви*, монофіситської церкви (див. *Монофіситство*), вірмен-католиків.

КАТО́Н Марк Порцій (Marcus Porcius Cato; Катон Старший, 234 до н. е., м. Тускул — 149 до н. е.) — державний діяч, історик і письменник Стародавнього Риму. *Консул* 195 до н. е., цензор 184 до н. е. Захисник привілеїв *аристократії*. Вимагав знищення *Карфагену* — торг. конкурента Риму. Був першим рим. істориком, що писав лат. мовою. Автор твору «Походження» (не зберігся), в якому висвітлив історію Риму від заснування міста до 2-ї Пунічної війни (див. *Пунічні війни*). Трактат К. «Про сільське господарство» (рос. перекл.— «Земледелие». М.—Л., 1950) — цінне джерело для вивчення економіки, с. г. та агр. історії Стародавнього Риму.

КА́ТОНА (Katona) Йожеф (11. XI 1791, м. Кечкемет — 16.IV 1830, там же) — угор. драматург. Один із засновників нац. драматургії. Автор п'єс «Жижка» (1813), «Зруйнування Єрусалима» (1814). Популярність К. принесла істор. трагедія «Банк бан» (1821, пост. 1833) — патріотичний твір, у якому виражено протест проти соціального й нац. гніту. П'єса відіграла значну агітаційну роль в період підготовки угор. революції 1848. На основі трагедії композитор Ф. Еркель 1852 створив однойменну оперу (пост. 1861).

Тв.: Рос. перекл.— Банк бан. В кн.: Классическая драматургия стран народной демократии. т. 2. М., 1955.

К. О. Шахова.

КАТО́НІН Євген Іванович (н. 5.IV 1889, Одеса) — укр. рад. архітектор, засл. арх. УРСР (з 1975). В 1918 закінчив Всеросійську АМ у Петрограді. Брав участь у розробці генерального плану й забудові Ленінграда, плануванні парку Перемоги та реконструкції Кленової алеї в Ленінграді, буд-ві ст. метро «Київська-кільцева» в Москві та ст. «Вокзальна» Київ. метрополітену (у співавт., 1960). Відомий і як художник-графік.

КАТО́ПТРИКА (від грец. κατοπτρικός — відображений у дзеркалі) — розділ *оптики*, в якому вивчається теорія зображень, одержаних за допомогою відбивальних поверхонь (дзеркал). К. є окремим випадком заг. теорії *оптичних систем*.

КА́ТОРГА (від грец. κάτεργα — галери) — в експлуататорських державах особливий вид *покарання*. Вперше застосовано за середньовіччя, коли засуджених до К. відправляли веслярами на судна-галери (катерги), звідси й назва. К. гол. чин. була засобом політ. репресій (напр., *депортація* в Нову Каледонію учасників *Паризької комуни 1871*; в царській Росії на К. засилали декабристів, петрашевців, більшовиків та ін.).

«КА́ТОРГА И ССЫ́ЛКА» — історико-революц. журнал, орган всесоюзного Товариства колишніх політкаторжан і засильнопоселенців. Журнал видавався 1921—35 у Москві. Вийшло 116 номерів. У ньому публікувалися статті, мемуари, архівні матеріали з історії революц. руху в царській Росії, в т. ч. на Україні, зокрема про революц. діяльність і перебування на засланні та у в'язницях Г. І. *Петровського*, Б. П. *Жаданівського*, П. М. *Матюшенка*, П. П. *Шмідта* та ін. Незважаючи на суб'єктивний характер частини публікацій та деякі серйозні фактичні помилки, матеріали журналу становлять значний інтерес для вивчення революц. руху в Росії.

КАТРА́Н, колюча акула (Squalus acanthias) — рід колючих *акул* родини катранових. Бл. 5 видів. Поширений майже повсюдно. В Чорному морі — 2 види: К. короткоперий і К. короткорилий. Довж. тіла до 2 м, маса до 15 кг. Має міцні колючки на спинних плавцях. Живиться дрібною рибою і безхребетними. Парування навесні. Живородяща; народжує від 3 до 26 мальків. Пром. риба; м'ясо використовують на балик, з печінки одержують вітамін А.

КАТРА́Н (Crambe) — рід одно- і багаторічних трав'янистих рослин род. *хрестоцвітих*. Стебло дуже галузисте, з великими листками. Квітки дрібні, численні, переважно білі. Плід — двочленний нерозкривний стручечок, верхній членик якого плодючий однонасінний. Бл.

30 видів, поширений в Азії, Європі та Африці. В СРСР — 18 видів, з них в УРСР — 7. У степах, на кам'янистих схилах, солонцюватих грунтах ростуть К. татарський (C. tatarica) і К. шорсткий (C. aspera). На приморських пісках Чорного і Азовського морів поширений К. понтійський, або т. з. морська капуста (C. pontica), що в дикому стані росте по європ. узбережжю Атлантичного океану і берегах Чорного, Балтійського та Азовського морів, у деяких країнах (переважно в Англії) вирощується як овоч. Усі види К. є добрими кормовими рослинами.

КАТТАКУРГА́Н — місто обл. підпорядкування Самарк. обл. Узб. РСР. Розташований в долині р. Зеравшану. Залізнична станція, автошляхом сполучений з Самаркандом. 51 тис. ж. (1977). Пром. підприємства: «Бавовномаш», бавовноочисний, цегельний, молочний з-ди, олійно-жировий, м'ясний і хлібопродуктів комбінати. ТЕС. Планово-економічний технікум та радгосп-технікум, мед. і пед. уч-ща. Узб. драм. театр. У районі К.— Каттакурганське водосховище. Перше поселення на місці сучас. К. відоме з кін. 17 ст.

КАТТЕГА́Т — протока між п-овом Ютландія та пд.-зх. частиною Скандінавського п-ова, одна з системи *Датських проток*, що сполучають Балтійське м. з Північним. Довж. бл. 200 км, шир. від 60 до 122 км, найбільша глиб. 124 м. Взимку прибережна частина замерзає. Рибальство (оселедці, камбала, макрель). На сх. березі — порт Гетеборг (Швеція).

КАТУКО́В Михайло Юхимович [4 (17).IX 1900, с. Велике Уварово, тепер Озерського р-ну Моск. обл.— 8.VI 1976, Москва] — рад. військовий діяч, маршал бронетанкових військ (1959), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1932. В Рад. Армії з 1919. Учасник громадян. війни. Закінчив курси при Військ. академії моторизації і механізації РСЧА (1935), Вищі курси при Академії Генштабу (1951). В 1941—43 командував танковими д-зією, бригадою, танк. і механізованими корпусами, з 1943 — команд. 1-ю гвард. танк. армією, яка брала участь у визволенні України. Після війни — на командній роботі в Рад. Армії і в М-ві оборони СРСР. Нагороджений 4 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КАТУ́ЛЛ Гай Валерій (Gaius Valerius Catullus; бл. 84 до н. е., Верона — бл. 54 до н. е., Рим) — давньорим. поет-лірик. Переїхавши до Рима, приєднався до гуртка «нової школи» (неотериків). Збереглося 116 віршів і поем, центр. темою яких є кохання поета до Лесбії (Клодії). Творчість К. мала значний вплив на розвиток римської, а пізніше — європ. лірики. Укр. мовою твори К. перекладали Т. Франко, М. Зеров.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. «Іноземна філологія», 1974, в. 36, № 12; 1977, в. 45, № 14; [Вірші]. «Жовтень», 1975, № 12; Рос. перекл. — Лирика. М., 1957.

Літ.: Шталь И. В. Поэзия Гая Валерия Катулла. М., 1977.

КАТУ́ЛЬСЬКА Олена Климентіївна [21.V (2.VI) 1888, Одеса — 19.XI 1966, Москва] — рос. рад. співачка (лірико-колоратурне сопрано) і педагог, нар. арт. СРСР (з 1965). В 1909 закінчила Петерб. консерваторію, того ж року дебютувала на сцені Маріїнського театру. В 1913—46 — солістка Великого театру (Москва). З 1948 викладала в Моск. консерваторії (з 1950 — професор). Партії: Антоніда, Людмила («Іван Сусанін», «Руслан і Людмила» Глинки), Марфа, Снігуронька («Царева наречена», «Снігуронька» Римського-Корсакова), Віолетта, Джільда («Травіата», «Ріголетто» Верді) та ін. Відома як камерна співачка. Нагороджена 3 орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

КАТУ́НЬ — ріка в РРФСР, у межах Алт. краю. Зливаючись з Бією, утворює р. Об. Довж. 688 км, площа бас. 60,9 тис. км². Бере початок з Катунського льодовика на пд. схилі г. *Бєлухи*. Має переважно гірський характер. Гол. притоки: Аргут, Чуя (праві), Кокса, Сема (ліві). Живлення льодовикове й снігове. Пересічна витрата води у пониззі 626 м³/с. Замерзає у листопаді — грудні, скресає у квітні. Сплавна. Вздовж К. проходить Чуйський тракт. У верхів'ї ріки збереглися археол. пам'ятки — «кам'яні баби». Туризм.

КА́ТУШЕВ Костянтин Федорович (н. 1.X 1927, с. Вел. Болдіно, тепер Горьк. обл.) — рад. парт. і держ. діяч. Член КПРС з 1952. В 1951 закінчив Горьк. політех. ін-т. З 1951 працював на Горьк. автозаводі: конструктор, старший, провідний конструктор, заст. гол. конструктора. З 1957 — на парт. роботі в Горькому. В 1963—65 — перший секретар Горьк. міськкому, з 1965 — Горьк. обкому КПРС. У 1968—77 — секретар ЦК КПРС, з березня 1977 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР і представник СРСР у РЕВ. З 1966 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна.

КАУДА́ЛЬНИЙ (від лат. cauda — хвіст) — термін в анатомії, що вказує на розташування будь-якої частини тіла чи органа тварини по поздовжній його осі ближче до хвоста. Протилежний термінові *краніальний*.

КА́УДЗІТ (Каудзітс) брати Рейніс Рейнісович [псевд.— Р. Відземнієк; 30.IV (12.V) 1839, хутір Мадари, тепер Цесіський р-н Латв. РСР — 21. VIII 1920, там же] і Матіс Рейнісович [псевд.— Калнінієк; 6 (18).VIII 1848, там же — 8.XI 1926, там же] — латиські письменники. Вчителювали. Автори першого латис. реалістич. роману «Часи землемірів» (1879) з життя латис. села 60—70-х рр. 19 ст.

Тв.: Рос. перекл.— Времена землемеров. М., 1962.

КАУЗАЛГІЯ (від грец. καῦσις — жар та ἄλγος — біль) — одне з ускладнень травматичного ушкодження периферичних нервових стовбурів (виникає здебільшого при частковому ушкодженні); проявом його є нестерпний пекучий *біль*. Зумовлюється вогнепальними пораненнями (тиснення осколка снаряда або кістки на нерв, розвиток рубцевої тканини навколо нерва, утворення *невроми*). Найчастіше до К. призводять поранення сідничого та великогомілкового нервів на нозі, серединного і ліктьового — на руці. К. супроводиться судинно-трофічними розладами в ураженій кінцівці.

Лікування: болезаспокійливі й гангліоблокуючі засоби, фізіотерапевтичні заходи, в разі неефективності цих засобів — хірургічне.

КАУЗА́ЛЬНІСТЬ (від лат. causalis — причинний) — те саме, що й *причинність*.

КАУЛЕ́РПА (Caulerpa) — рід *зелених водоростей* порядку сифонових. Слань велика (до 1 м), неклітинної будови, почленована на вертикальну циліндричну, сплющену аж до листовидної, сланку стебловидну (столоновидну) частину та ризоїдну частину. Всередині тіла К. є балковидні тяжі, які простягаються від однієї стінки до другої. Розмноження вегетативне — частинами слані і статеве — *ізогамія*. Бл. 60 видів, поширений у тропіч. і субтропіч. морях та океанах. Іл. див. до ст. *Водорості*, т. 2, с. 352—353.

КАУЛІФЛО́РІЯ [від грец. καυλός — стебло і лат. flos (floris) — квітка] — розвиток квіток безпосередньо на стовбурах або старих гілках дерев. Властива деяким тропічним рослинам (какао, хлібне дерево, хурма та ін.). Серед рослин помірної зони спостерігається у вовчих ягід та обліпихи.

КА́УНАС (кол. Ковно) — місто респ. підпорядкування Лит. РСР. Розташоване на р. Нямунас при впадінні в неї р. Нярису (Вілії). Вузол залізнич. та автомоб. шляхів. 359 тис. ж. (1979). Поділяється на 3 міські райони. Уперше згадується в писемних джерелах поч. 11 ст. За *Люблінською унією 1569* ввійшов до складу Речі Посполитої, 1795 — до Росії. К. був одним з осередків визвольних повстань у Польщі й Литві 1830—31 і 1863—64. З 1842 — адм. центр Ковенської губ. В кін. 19 ст. розширено Каунаську фортецю (відома з 14 ст.) — важливий форпост на зх. кордоні Рос. імперії. Трудящі міста брали участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*. Радянську владу в К. встановлено 21.XII 1918. В жовтні 1920 К. став столицею бурж. Литви. В період 1920—40 — центр революц. руху в країні. 3.VIII 1940 разом з Лит. РСР увійшов до складу СРСР. У період нім.-фашист. окупації (24.VI 1941—1.VIII 1944) Дев'ятий форт Каунаської фортеці було перетворено на табір смерті. Гол. галузі пром-сті — маш.-буд. і металообробна (виробн. верстатів, електромоторів, приладів, електротех. обладнання тощо). Розвинуті легка, харч., фарм. пром-сть. Виробн. штучного волокна, меблевий та деревообр. комбінати, паперова ф-ка ім. Ю. Яноніса. Каунаська ГЕС. К.— центр худож. промислів. У місті — політех., мед. і фіз. культури ін-ти, с.-г. та вет. академії, вечірній ф-т Вільнюського ун-ту, вечірнє відділення держ. худож. ін-ту Лит. РСР,

О. К. Катульська.

К. Ф. Катушев.

Каунас. Будинок Пяркунаса. 15—16 ст.

А. Кауфман. Портрет жінки в костюмі весталки. Дрезденська картинна галерея.

10 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм., муз. та ляльок. Музеї: худож. ім. М. К. Чюрльоніса, л-ри Лит. РСР. Серед архіт. пам'яток К.— готичні церкви Вітауто (закладена 1400), Мікалояус (2-а пол. 16 ст.) та ін., кафедральний собор Пятро ір Повіло (15 ст., добудований у 17 ст.), т. з. будинок Пяркунаса (15—16 ст.); церква єзуїтів (1666—1725); ратуша (1542, перебудована в 18 ст.); банк (1924—29, арх. М. Сонгайла), будинок істор. та худож. музеїв (1931—36, арх. В. Дубенецкіс) та ін. В числі споруд, зведених за рад. часу,— вокзал (1949—53, арх. П. Ашастін), будинок «Промпроекту» (1963—65, арх. А. Спріндіс, В. Стаускас) та ін. Пам'ятники: В. І. Леніну (1970, скульптор Н. Петруліс), Ф. Е. Дзержинському (1947, скульптор С. Меркуров), С. Неріс (1955, скульптор Б. Бучас) та ін.

КА́УНДА (Kaunda) Кеннет Девід (н. 28.IV 1924, Лубва, Пн. провінція Замбії) — держ. і політ. діяч Замбії, письменник. За фахом учитель. З 1949 брав участь у нац.-визвольному русі. З 1953 — генеральний секретар партії Африканський нац. конгрес (АНК), з 1959 — партії Африканський нац. конгрес Замбії (виділилася з АНК), з 1960 — президент Об'єднаної партії нац. незалежності (з 1964 — правляча в країні). З часу проголошення незалежності Замбії (1964) К. — президент країни.

КАУ́РІ — розмінна монета Гвінейської Республіки; дорівнює $^1/_{10}$ *сілі*.

КАУСТИ́ЧНА СО́ДА, каустик — технічна назва *натрію гідроксиду* NaOH.

КАУСТОБІОЛІ́ТИ (від грец. καυστός — горючий, βίος — життя і λίθος — камінь) — горючі корисні копалини органічного походження, що утворюються внаслідок перетворення решток рослинних і тваринних організмів під діянням геол. і геохімічних процесів. За умовами утворення К. поділяють на дві групи: К. вуг. ряду (*торф, вугілля викопне, горючі сланці*) і К. нафт. і нафтоїдного ряду (*нафта, асфальт, озокерит* тощо).

В. С. Попов.

КА́УТСЬКИЙ (Kautsky) Карл (16.X 1854, Прага — 17.X 1938, Амстердам) — один з лідерів і теоретиків нім. соціал-демократії та *Інтернаціоналу 2-го,* ідеолог *центризму*. В 1874—79 навчався у Віденському ун-ті. В 1875 вступив до С.-д. робітн. партії Австрії. Був прихильником *лассальянства*. Під впливом К. Маркса і Ф. Енгельса перейшов на позиції наук. соціалізму, але не став послідовним марксистом. У 1883—1917 — редактор с.-д. теор. журн. «Нойє цайт» («Новий час»). Автор багатьох теор. творів, що сприяли поширенню марксизму. Деякі з них з кін. 19 ст. перекладались укр. мовою. К. Маркс і Ф. Енгельс гостро критикували К. за *опортунізм* і *ревізіонізм*. К. виступав проти лівих нім. соціал-демократів, був лідером центристів у 2-му Інтернаціоналі, підтримував рос. меншовиків. Напередодні 1-ї світової війни висунув антимарксистську теорію «*ультраімперіалізму*», яка проповідувала настання в майбутньому нової фази мирного розвитку капіталізму й стирання його суперечностей. К. сіяв пацифіст. ілюзії, фактично заперечував неминучість пролет. революції. Під час 1-ї світ. війни став на позиції *соціал-шовінізму*. Був одним із засновників і правих лідерів центристської Незалежної с.-д. партії Німеччини, «*Інтернаціоналу 2 $^1/_2$-го*». Вороже ставився до Великої Жовтн. соціалістичної революції в Росії та *Листопадової революції 1918* в Німеччині. В. І. Ленін у своїй праці «*Пролетарська революція і ренегат Каутський*» викрив К. як замаскованого і небезпечного для робітн. руху опортуніста. К. був статс-секретарем (міністром) закорд. справ у контрреволюц. нім. уряді Еберта — Шейдемана, вів антирад. пропаганду. З 20-х рр.— один з ідеологів «*демократичного соціалізму*». На початку 30-х років виступив проти створення єдиного робітн. фронту в боротьбі з фашизмом.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 26. Крах II Інтернаціоналу; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 30. Імперіалізм і розкол соціалізму: т. 33. Держава і революція; т. 37. Пролетарська революція і ренегат Каутський.

О. В. Долинський.

КА́УФМАН (Kauffmann) Ангеліка (30.X 1741, Кур, Швейцарія — 5.XI 1807, Рим) — нім. живописець і графік, представниця *класицизму*. Навчалася в батька. В 1742—57 та з 1782 жила в Італії, 1766—81 — в Лондоні. Автор багатьох портретів («Автопортрет», 1762; «Й. В. Гете», 1787, та ін.), картин і малюнків на міфологічні, реліг., істор. та літ. сюжети («Прощання Абеляра і Елоїзи», ДЕ).

КА́УФМАН Іларіон Гнатович (5. VII 1848—26.XII 1916) — рос. економіст, статистик. Закінчив Харківський ун-т (1869). У 1873—83 працював у Центр. статистичному к-ті; професор статистики Петерб. ун-ту (1893—1916). Праці у галузі грош. обігу, фінансів і кредиту, статистики. В 1872 опублікував у журн. «Вестник Европы» одну з перших в Росії рецензій на 1-й том «Капіталу» К. Маркса, в якій викладений марксистський діалектичний метод. Автор економічного обгрунтування грошової реформи 1895—97 в Росії, в результаті якої був встановлений золотий *монометалізм*.

КАУЧУЌ (мовою браз. індіанців кау — дерево та учу — текти, плакати) — реакційноздатні *високомолекулярні сполуки*. Становлять гол. складову частину *гуми*. Найхарактернішою властивістю К. є здатність до високих оборотних *деформацій,* тобто еластичність у широкому інтервалі т-р (від —70°С до +120° С) при збереженні комплексу фіз.-мех. властивостей (див. табл., в дужках наведено дані для наповнених вулканізатів). К. поділяють на натуральні та синтетичні (синтез К. у промисловому масштабі вперше було здійснено 1932 в СРСР способом С. В. *Лебедєва*).

Натуральний К. одержують з *латексу* бразільської *гевеї*, синтетичний К.— полімеризацією бутадієну (каучук СКД), ізопрену (каучук СКІ), хлоропрену (каучук наїрит) або *співполімеризацією* дієнових та вінілових (стирол, альфа-метилстирол, акрилонітрил) сполук з утворенням *бутадієн-стирольного каучуку* (СКС-10, СКС-30 та ін.), *бутадієн-нітрильного каучуку* (СКН-18, СКН-26, СКН-40); *поліконденсацією* різних сполук, що містять не менше як дві функціональні групи (напр., дихлоретану й тетрасульфіду натрію), при цьому одержують полісульфідні К.— тіоколи; поліконденсацією олігомерних гліколів та ізоціанатів — уретанові каучуки СКУ, а діалкілдихлорсиланів — кремнійорганічні (силоксанові) каучуки СКТ, СКТВ та ін. Синтез К. полімеризацією здійснюється в розчинах та емульсіях. Найкращим комплексом фіз.-мех. та експлуатаційних властивостей відзначаються К., макромолекули яких мають регулярну (стереоспецифічну) лінійну будову (напр., СКІ-3, СКД та ін.). Одержують їх координаційною полімеризацією у розчинах, застосовуючи комплексні металоорганічні каталізатори типу $TiCl_4 + AlR_3$, де R — алкільний радикал. Синтетичний ізопреновий К. СКІ-3 структурою полімерного ланцюга (має 92—99% ланок у положенні

Фізико-механічні властивості вулканізованих каучуків

Каучук	Мол. маса × 10^3	Т-ра склування, °С	Опір розривові, МПа (т-ра 20° С)	Опір роздиранню, кН/м	Видовження відносне, % (т-ра 20° С)
Натуральний НК	1,4—2,5	—69÷ —75	28—36	35—55	700—900
Ізопреновий СКІ-3	3,5—13	—68÷ —70	26—35	30—55	700—1000
Бутадієновий СКД	0,7—2,3	—105÷ —110	1—10 (22)	30—55	250—900
Бутадієн-стирольний СКС-30	2,13	—53	2,8 (32)	—	480
Хлоропреновий наїрит	1,5—1,7	—40	24—28	30—45	880—1100
Бутилкаучук БК	0,4—0,6	—67÷ —69	18—23	8—10	850—950
Етиленпропіленовий СКЕП	0,8—2,5	—58÷ —65	2—3 (28)	4—5	400—650
Бутадієн-нітрильний СКН-26	2—3	—42	3—4 (28—31)	50—60	500—700
Уретановий СКУ-8	0,5—1,0	—35	30	30	585
Полісульфідний тіокол	2—5	—43	3,5	—	250
Силоксановий СКТ	4—7	—130	(3,4)	—	280

1,4-цис) і комплексом властивостей не поступається натуральному. В результаті емульсійної полімеризації одержують водну дисперсію К.— синтетичний латекс, який коагуляцією перетворюють на твердий товарний К. Його випускають у брикетах, рулонах та ін. товарних формах, використовують безпосередньо для виготовлення латексних виробів. К. заг. призначення (напр., СКІ-3, СКД, СКМС-30, СКС-30) широко застосовують у шинній, гумотехнічній та ін. галузях промисловості.

К. спец. призначення (наїрит, СКН-26, СКН-40, СКТ, СКУ, полісульфідні тощо) використовують для виробн. гуми з високою маслота бензостійкістю, теплостійкістю. Крім К. з великою мол. масою (10^5—10^6), випускають рідкі або низькомолекулярні (мол. маса 10^3—10^4) біфункціональні К. — для виготовлення виробів методом лиття. Розробляють способи виробн. К. у порошковій формі, а також К., наповнених маслом, технічним вуглецем.

Синтезовано нові типи К. — т. з. термоеластопласти, які поєднують властивості еластомерів (гуми) і пластиків залежно від т-ри (зберігають властивості гуми при т-рі 20—50° С й переходять у в'язкотекучий стан при 70—100° С).

Літ.: Справочник резинщика. М., 1971; Синтетический каучук. Л., 1976; Соболев В. М., Бородина И. В. Промышленные синтетические каучуки. М., 1977; Захаров Н. Д. Хлоропреновые каучуки и резины на их основе. М., 1978.

Г. А. Блох.

КАУЧУКОНО́СНІ РОСЛИ́НИ— рослини, здатні нагромаджувати в своїх тканинах значну кількість *каучуку*. В одних К. р. (напр., у гевеї, фікуса) каучук міститься в *латексі* (т. з. латексові К. р., які дають високосортні, малосмолисті каучуки), в інших (напр., у гваюли) — в паренхімних клітинах кори та в серцевинних променях центр. циліндра стебла і коренів (т. з. паренхімні К. р.); у деяких (напр., кендирю) — в зелених тканинах молодих пагонів та листків (т. з. хлоренхімні К. р.). Пром. значення мають тропічні дерев'янисті К. р. з родини молочайних (гевея, маніок та ін.), шовковицевих (фікус, кастилло), складноцвітих (гваюла) та деякі ін. К. р., що ростуть в СРСР, не мають промислового значення.

КАУШУ́ТОВ Ата (5.VII 1903, аул Безмеїн, тепер м. Безмеїн Ашхабадського р-ну — 15.XI 1953, Ашхабад) — туркм. рад. письменник. Друкуватися почав 1925. Роман «Мехрі і Вепа» (1944—46) — про події Великої Вітчизн. війни; роман «Коло підніжжя Копет-Дагу» (1947—49) — про боротьбу між новим і віджилим у туркм. аулі. Автор драми «Джума» (1939), повістей «Останній старшина», «Туркменські коні» (обидві — 1951). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Укр. перекл.— Коло підніжжя Копет-Дагу. К., 1957; Рос. перекл. — Внук Мергена. Ашхабад. 1965; Каджар-Ага. М., 1977.

КА́ФА — середньовічна назва м. *Феодосії*.

КАФА́РОВ Віктор Вячеславович (н. 18.VI 1914, Шяуляй, тепер Лит. РСР) — радянський хімік-технолог, акад. АН СРСР (з 1979). Член КПРС з 1952. У 1938 закінчив Казанський хіміко-технологічний ін-т ім. С. М. Кірова. З 1944 працює у Моск. хіміко-технологічному ін-ті ім. Д. І. Менделєєва (з 1960—зав. кафедрою). Дослідження присвячені процесам і апаратам хім. технології та кібернетиці хім.-технологічних процесів. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора та медалями. Премія ім. Д. І. Менделєєва АН СРСР, 1978.

КАФА́РОВ Петро Іванович [у чернецтві — Палладій, 17 (29).IX 1817, Чистополь, тепер Тат. АРСР — 6 (18).XII 1878, Марсель] — рос. учений-китаєзнавець. Навчався в Петерб. духовній академії. В 1840—47— член, 1849—59 та з 1864 — настоятель рос. духовної місії в Пекіні. Автор праць з історії Китаю, Монголії, історії зв'язків Китаю з ін. народами, історії *конфуціанства, буддизму, даосизму* та ін. Склав «Китайсько-російський словник» (ч. 1—2, 1888), переклав ряд кит. писемних пам'яток.

КА́ФЕДРА (грец. καθέδρα, букв.— сидіння, стілець) — 1) В Стародавніх Греції та Римі — місце для виступів риторів, філософів. 2) В християнській церкві — підвищення, з якого проголошуються проповіді. 3) Крісло єпископа (архієрея) під час богослужіння, у переносному значенні — єпархія (єпископський округ). 4) У навч. закладах, лекторіях, актових залах — місце для викладача, доповідача. 5) К. у вузах — основна навч.-наукова група, що здійснює навчальну, методичну і н.-д. роботу з однієї або кількох пов'язаних між собою наук. спеціальностей, а також підготовку і підвищення кваліфікації кадрів.

КАФЕДРА́ЛЬНІ ШКО́ЛИ — в епоху середньовіччя середні навчальні заклади в найбільших містах Зх. Європи, організовані при соборах, що були єпископськими кафедрами. Див. *Соборні школи*.

КАФІ́РИ (від араб. кафір — невірний, невіруючий, тобто не мусульманин) — назва в минулому (до кінця 19 ст.), яку вживали сусідні мусульманські народи щодо населення Нуристану (кол. Кафіристан) — гірських районів на Пн. Сх. Афганістану. Див. *Нуристанці*.

КАФІРНІГА́Н — ріка в Тадж. РСР, права притока Амудар'ї. Довж. 387 км, площа бас. 11,6 тис. км². Бере початок з Гіссарського хр. У верхній течії має гірський характер, багата на гідроенерг. ресурси. Живлення снігове й льодовикове. Зрошує Гіссарську долину, яка є важливим землеробським районом республіки. По берегах К.— залишки давніх городищ. На К.— м. Орджонікідзеабад.

КА́ФКА (Kafka) Франц (3.VII 1883, Прага — 3.VI 1924, Кірлінг, поблизу Відня) — австрійський письменник. Творчість його пов'язана з *експресіонізмом*. Автор новел «Перевтілення» (1916), «У штрафній колонії» (1919), «Художник голоду» (1924), незакінч. романів «Процес» (вид. 1925), «Замок» (вид. 1926), «Америка» (вид. 1927). Суперечливість творчості К. відбивала, з одного боку, неприйнятність бурж. дійсності, з другого — жах і безсилля перед нею.

Тв.: Укр. перекл.— [Твори]. «Всесвіт», 1963, № 12; Рос. перекл.— Роман.— Новеллы.— Притчи. М., 1965.

Літ.: Сучков Б. Л. Франц Кафка. В кн.: Сучков Б. Л. Лики времени, т. 1. М., 1976; Затонский Д. Франц Кафка и проблемы модернизма. М., 1972.

Д. В. Затонський.

КА́ФРИ (від араб. кафір — невірний, невіруючий) — назва, що її дали європейські колонізатори південно-африканському народові *коса*.

КА́ФФКА (Kaffka) Маргіт (10.VI 1880, Надькарой — 1.XII 1918, Будапешт) — угор. поетеса і прозаїк. В соціально-критичних романах «Барви й роки» (1912), «Роки Марії» (1913), «Мурашник», «Зупинки» (обидва — 1917) та новелах (зібрано в кн. «Бунтівні жінки», 1958) виступала за соціальне й духовне розкріпачення жінки, викривала поміщиків і клерикалів.

К. О. Шахова.

КАХЕКСІ́Я (грец. καχεξία — поганий стан, хворобливість) — стан глибокого виснаження, що виникає внаслідок недостатнього і неповноцінного харчування або тяжкого порушення обміну речовин. Спостерігається при *дистрофії аліментарній*, хронічних отруєннях (миш'яком, ртуттю тощо), при багатьох виснажливих захворюваннях (туберкульоз, рак, деякі ураження ендокринних залоз) тощо. Осн. ознаки К. — наростаюче заг. схуднення, *атрофія* внутр. органів, випадіння волосся; іноді порушується психіка.

КАХЕ́ТІ, Кахетія — істор. область Грузії в верхів'ях Іорі та Алазані — приток р. Кури. Входила до складу Картлі, з 2-ї пол. 8 ст. стала незалежним феод. князівством. У 1104 *Давид Будівник* приєднав К. до об'єднаного Груз. царства. З 2-ї пол. 15 ст. К.— самостійне царство, яке протягом 16—18 ст. вело боротьбу за свою незалежність проти Ірану й Туреччини. В 1762 К. і Картлі об'єдналися в Картлі-Кахетинське царство, яке було приєднано 1801 до Росії.

КА́ХЛІ (нім. Kachel, одн.) — керамічні плитки для облицьовування печей або стін у будівлях. На зворотному боці мають вигляд відкритої коробки (румпи) для кріплення в кладці. К. відомі в Єгипті та Ассирії з 1-го тис. до н. е., пізніше — в Китаї, Греції, Римі та Ірані, на Русі — з 10—11 ст. (*Десятинна церква* в Києві). З 16 ст. їх виробляли в Італії, Німеччині, Росії (собор у м. Дмитрові, храм Василія Блаженного в Москві). На Україні виробн. К. розвинулось у 15—16 ст. в Чернігові, Києві, Кам'янці-Подільському, Львові, Луцьку. На рельєфних К. зображували життєві епізоди, орнамен-

В. В. Кафаров.

Кахлі.
1. Рельєфна кахля. Полтавщина. 17 ст.
2. Рельєфна кахля. Київщина. 17 ст.
3. Розписна кахля з міста Косова Івано-Франківської області. 19 ст.
4. Розписна кахля з села Дибинців Київської області. 19 ст.

А. З. Кац. Думи. Частина триптиха «Кобзар». 1964. Донецький художній музей.

тальні мотиви. В кінці 17 — у 18 ст. на розписних К. з'явилися історичні та побутові сцени (майстер С. Перепелка з м. Городні, тепер Черніг. обл.). В цей час працювали кахляні заводи в Куземиному, Тулиголові, Шатрищах, Глухові (тепер Сум. обл.), у Києві. На початку 19 ст. К. виготовляли на *Межигірській фаянсовій фабриці*. Мальовані К. були поширені в Ічні (19 ст.) — майстри Л. Панасенко, І. Іващенко; в Ніжині — В. Пархоменко, Н. Дроб'язко; в Опішні — І. *Глодеревський*. В зх. областях України К. виробляли на Івано-Франківщині (майстри М. Барановський і О. *Бахметюк* з м. Косова, П. Кошак — з с. Пистиня), Львівщині (В. Шестопалець з м. Сокаля). В кінці 19 ст. К. виробляли в Білорусії (завод Шапіро). Кахлями часто неточно називають облицьовувальні плитки без румпи. Див. *Облицьовувальні матеріали*.

Літ.: Филиппов А. В. Древнерусские изразцы, в. 1. XV—XVII века. М., 1938; Спаська Є. Гончарські кахлі Чернігівщини XVIII—XIX ст. К., 1928; Гоберман Д. Н. Росписи гуцульских гончаров. Л., 1972.

П. Н. Мусієнко.

КАХО́ВКА — місто обласного підпорядкування Херсон. обл. УРСР, райцентр. Пристань на лівому березі *Каховського водосховища*, за 10 км від залізнич. ст. Каховка. Відома з 1791 як село біля колишньої тур. фортеці Іслам-Кермен. З 1840 К. — містечко. Центр чумацької торгівлі, великий ринок робочої сили Пд. України (див. Ленін В. І. Повн. зібр. творів, т. 3, с. 228). Рад. владу встановлено в січні 1918. В період громадян. війни *Каховський плацдарм* відіграв важливу роль у розгромі *врангелівщини*.

В місті — заводи: електрозварювального устаткування, залізобетонних конструкцій, рем. , 2 рем.-механічних; харчосмакова ф-ка, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування, 2 будинки побуту. 9 заг.-освітніх, музична та спортивна школи; 12 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 2 будинки культури, 2 кінотеатри, 3 б-ки. В К. народилися літературознавець і мовознавець Д. М. *Овсяніко-Куликовський*, вірм. композитор О. О. *Спендіаров*, укр. рад. художник і поет М. І. *Жук*, нар. артистка УРСР Ф. Г. *Гаєнко*.

Літ.: Яценко А. Д. Каховка, Каховка... Симферополь, 1979.

КАХО́ВСЬКА ГЕС — одна з електростанцій *Дніпровського каскаду ГЕС*. Розташована біля м. Нової Каховки Херсон. обл. На ГЕС встановлено 6 гідроагрегатів потужністю 58,5 тис. кВт кожний. Перші агрегати дали пром. струм 1955, останній — 1956. Потужність К. ГЕС — 351 тис. кВт, середньорічне виробн. електроенергії — 1,4 млрд. кВт год. До складу гідровузла входять: руслова земляна гребля, водозливна залізобетонна гребля, будинок ГЕС, однокамерний шлюз, лівобережна земляна дамба, гол. споруди іригаційного каналу тощо. Через греблю гідровузла проходять з-ця і автошлях. В результаті буд-ва Каховського гідровузла створено *Каховське водосховище*. Спорудження К. ГЕС збільшило енергопостачання пром-сті і с. г. Придніпров'я та Пд. України, створило умови для зрошування посушливих земель Пд. України та Пн. Криму, утворило глибоководний шлях від Чорного м. до Дніпропетровська.

Ю. І. Касиков.

КАХО́ВСЬКА ЗРО́ШУВАЛЬНА СИСТЕ́МА — одна з найбільших іригаційних будов СРСР для *зрошення* земель у посушливих степах Херсонської та Запорізької обл. Пд. України. Проектна площа зрошення першої черги будівництва К. з. с.— 260 тис. га, у перспективі вона буде розширена до 784 тис. га. *Полив* передбачено на землях 82 г-в із застосуванням широкозахватних *дощувальних машин й установок*. Джерело водопостачання — *Каховське водосховище*. Розподіл води по всьому зрошувальному масиву К. з. с. забезпечуватимуть три канали (головний Каховський протяжністю 130 км, Сірогозький — 114 і Чаплинський — 42 км) та система міжгосподарських розподільних каналів. Головна насосна станція подає воду до головного Каховського магістрального каналу на вис. 25 м. Зрошувальна мережа й гідротех. споруди обладнуються засобами повного автоматич. розподілу води, регулювання її рівня в каналах. У майбутньому на К. з. с. буде введено *Автоматизовану систему управління* (АСУ), включену до загальної АСУ-Дніпро. Будівництво К. з. с. розпочато 1967; до кінця 1979 було споруджено: 130 км головного Каховського магістрального каналу, 192 км міжгосподарських розподільних каналів, 65 насосних станцій; введено в експлуатацію 110 тис. га зрошуваних земель.

По закінченні будівництва першої черги К. з. с. г-ва зони *зрошуваного землеробства* щорічно вироблятимуть додатково (в середньобагаторічному розрізі): зерна 362,9 тис. т; кормів — 938 тис. т *кормових одиниць*; м'яса — 58,9 тис. т, молока — 293 тис. т; вартість щорічної додаткової продукції становитиме 259 млн. крб., а додатковий чистий прибуток г-в — 129 млн. крб.

В. В. Внучков.

КАХО́ВСЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — водосховище у нижній течії Дніпра, в межах Дніпроп., Запоріз. та Херсон. областей. Створене 1956 внаслідок спорудження греблі *Каховської ГЕС*. Довж. 230 км, шир. до 24 км. Площа водного дзеркала 2155 км², пересічна глиб. 8,5 м, найбільша — 24 м. Повний об'єм 18,2 км³, робочий — 6,8 км³ (друге з водосховищ *Дніпровського каскаду ГЕС* після Кременчуцького за корисним об'ємом води). Використовують для потреб гідроенергетики, зрошування, водного транспорту, пром. водопостачання, рибного г-ва. Водами К. в. живлять

Каховське водосховище.

ляться *Краснознам'янська зрошувальна система, Північно-Кримський канал* імені Комсомолу України, *Каховська зрошувальна система* і Північно-Рогачицька зрошувальна система, *Дніпро — Кривий Ріг канал*. На К. в. створено Василівське рибоводне та Каховське нерестове г-ва. На К. в.— порти Нікополь, Нова Каховка, Дніпрорудне та ін.

О. О. Русинов.

КАХО́ВСЬКИЙ Петро Григорович [1797, Смоленщина — 13 (25).VII 1826, Петербург] — декабрист. Н. в небагатій дворянській сім'ї. Закінчив пансіон (гімназію) при Моск. ун-ті. В 1816—21 — на військ. службі. На поч. 1825 в Петербурзі вступив до *Північного товариства декабристів*, став одним з активних його діячів. Прихильник встановлення в Росії респ. ладу. Під час повстання *декабристів* 14 (26).XII 1825 на Сенатській площі в Петербурзі смертельно поранив петерб. генерал-губернатора М. А. Милорадовича. К. страчено разом з чотирма ін. керівниками декабристів.

Літ.: Восстание декабристов. Материалы, т. 1. М.—Л., 1925; Подгорный И. П. Г. Каховский. Л., 1965.

КАХО́ВСЬКИЙ ПЛАЦДА́РМ — укріплений оперативний плацдарм, створений рад. військами в серпні 1920 на лівому березі Дніпра в районі Каховки під час боротьби проти *врангелівщини*. 7.VIII 1920 правобережна група військ Пд.-Зх. фронту під командуванням Р. П. Ейдемана перейшла в контрнаступ, форсувала Дніпро (на фронті 50

Легендарна тачанка. Пам'ятник героям громадянської війни поблизу **Каховки.** Скульптори Ю. М. Лохвинін, Л. Л. Михайльонок, Л. А. Родіонов, архітектор Є. М. Полторацький. 1967

км), оволоділа Каховкою і з боями заглибилася на Сх. і Пд. до 15 км, створивши К. п., який забезпечував рад. військам можливість завдавати удари ворогові у фланг і тил. Перед врангелівцями постала небезпека бути відрізаними від своєї осн. бази — Криму. Неодноразові спроби їх прорвати оборону та обійти плацдарм виявилися безуспішними. В кін. жовтня 1920 К. п. став вихідною позицією ударної групи рад. військ, які остаточно розгромили врангелівців.

КАХО́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Херсон. обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,5 тис. км². Населення 36,9 тис. чол. (1979). У районі — 44 населені пункти, підпорядковані 14 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Каховка*. Територія району лежить у межах *Причорноморської низовини*, на Пн. та Пн. Зх. омивається *Каховським водосховищем*. Корисні копалини: вапняк, пісок. Грунти чорноземні та темно-каштанові. Розташований у степовій зоні. Основний пром. та культур. центр району — місто обл. підпорядкування Каховка. Районний комбінат побутового обслуговування (Каховка) та 9 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа

с.-г. угідь 1978 становила 125,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 116,1 тис. га. Територією району проходять магістральні *Північно-Кримський канал* імені Комсомолу України і канал *Каховської зрошувальної системи*. Зрошують 41,4 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, рицина, соя. У К. р.— 8 радгоспів, 7 колгоспів, міжгосп. агропром. садівницький комплекс, міжгосп. об'єднання «Каховтваринпром» (виробн. яєць, м'яса птиці), міжгосп. об'єднання по виробн. яловичини «Чорноморське», опорне г-во Укр. н.-д. ін-ту зрошуваного землеробства (с. Кам'янка), райсільгосптехніка з виробничим відділенням тощо. Залізнична ст. Каховка. Автошляхів — 327 км (усі з твердим покриттям). У районі — 43 заг.-осв. школи, 2 профес.-тех. уч-ща, радгосптехнікум; 41 лік. заклад, у т. ч. 3 лікарні. 23 будинки культури, 16 клубів, 55 кіноустановок, 41 б-ка. На тер. району, поблизу м. Каховки встановлено монумент «Легендарна тачанка» на честь загиблих героїв у роки громадян. війни. У К. р. видається газ. «Зоря комунізму» (з 1930).

В. О. Махлай.

КАХРЕМАНША́ХР (до лютого 1979 — Керманшах) — місто на Зх. Ірану. Автошляхом з'єднаний з Тегераном. 290,9 тис. ж. (1976). Нафтопереробний з-д, підприємства цукр., текст., шкір. пром-сті. Розвинуте килимарство.

КАЦ Адам Захарович (н. 10.III 1923, Одеса) — укр. рад. живописець, засл. діяч. мистецтв УРСР (з 1964). В 1941 закінчив Одес. художнє уч-ще, в 1950 — Ін-т живопису, скульптури і архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді. Твори: «Приморський бульвар» (1961), триптихи — «Кобзар» (1964), «За землю, за волю» (1967), «Роздуми про 9-у симфонію Бетховена» (1977); «Портрет художника Г. Ніссього» (1970), «Натюрморт зі скрипкою» (1973).

КАЦ (Katz) Бернард (н. 24.III 1911, Лейпціг) — англ. фізіолог, чл. Лондон. королівського т-ва (з 1952) та його віце-президент (з 1965). Осн. праці з нервово-м'язової фізіології та біофізики, гол. чин. по вивченню механізму генерації *біоелектричних потенціалів*, нервово-м'язової передачі та фізико-хім. властивостей клітинних мембран. Нобелівська премія, 1970 (разом з Дж. Аксельродом і У. Ейлером).

КАЦНЕЛЬСО́Н Абрам Ісакович [19.XII 1913 (1.I 1914), м. Городня, тепер райцентр Чернігівської обл.] — український рад. поет. Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1939). Перша зб. поезій «Краплі сонця» вийшла 1935. В наступні роки видав збірки віршів «Достигають плоди» (1938), «Передній край» (1947), «В ім'я життя» (1953), «Ракети й солов'ї» (1960), «Струм» (1975) та ін. Праці з теорії поезії та літ. критики. Нагороджений орденами Вітчизн. війни 2-го ступеня, Червоної Зірки та медалями.

Тв.: Атоми душі. К., 1974; Про поезію. К., 1977; Пісня єдності. К., 1978; Рос. перекл.— Верность. М., 1973.

КА́ЧА — річка в Українській РСР, у межах Крим. обл. Довж. 64 км, площа бас. 505 км². Бере початок на пн. схилі *Головного пасма Кримських гір*, на масиві *Бабуган-яйла*, впадає в Чорне м. поблизу м. Севастополя. Живлення переважно дощове й за рахунок підземних вод. На К. є водосховища (Бахчисарайське, Загорське). Використовують для госп. водопостачання і зрошування.

КА́ЧА — селище міського типу Крим. обл. УРСР, підпорядковане Нахімовській райраді м. Севастополя, за 28 км від нього. 4,5 тис. ж. (1979). Винозавод, радгосп «Качинський». Середня школа, поліклініка, кінотеатр, б-ка. В 1912—41 у К. перебувала льотна школа, випускниками якої були О. І. *Покришкін*, П. Д. *Осипенко*, Г. П. *Байдуков*, Б. Ф. *Сафонов* та інші уславлені льотчики. К. заснована 1912.

КАЧА́ЛОВ Василь Іванович [справжнє прізв.— Шверубович; 30.I (11.II) 1875, Вільнюс — 30.IX 1948, Москва] — російський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1936). Сценічну діяльність розпочав 1894. З 1900 — в МХТ. Ролі: Чацький («Лихо з розуму» Грибоєдова), Тузенбах («Три сестри» Чехова), Протасов, Захар Бардін («Діти сонця», «Вороги» Горького), Вершинін («Бронепоїзд 14—69» Вс. Іванова), Гамлет (однойменна трагедія Шекспіра). К.— майстер художнього читання. На естраді читав твори класиків і рад. письменників, серед них — укр. (М. Рильський). З трупою МХАТ гастролював на Україні (зокрема в Києві — 1910, 1912—14, 1926—27, 1928, 1935 і 1939). Знімався в кінофільмах («Путівка в життя» та ін.). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1943.

Літ.: Василий Иванович Качалов. М., 1954; Виленкин В. Я. Качалов. М., 1976.

КАЧАЛО́ВСЬКИЙ Євген Вікторович (н. 20.III 1926, Дніпропетровськ) — парт. діяч Укр. РСР. Член КПРС з 1947. Нар. в сім'ї службовця. Трудову діяльність почав 1942 механіком на з-ді в Новосибірську. Після закінчення 1948 Дніпроп. ін-ту інженерів залізничного транспорту працював на Придніпровській залізниці пом. машиніста на станції Дніпропетровськ, потім машиністом, бригадиром, майстром, заст. нач. паровозного депо станції Пологи. З 1952 — заст. нач., гол. інженер, нач. локомотивного депо станції Нижньодніпровськ-Вузол. З 1962— директор Дніпроп. електровозобуд. з-ду. З 1967 К. на рад. і парт. роботі: голова виконкому Дніпроп. міської Ради депутатів трудящих, з 1970 — перший секретар Дніпроп. міськкому Компартії України, з 1974 — другий секретар Дніпроп. обкому партії, з 1976 — перший секретар Дніпроп. обкому Компартії України. З 1971 — член ЦК Компартії України, з квітня 1980 — кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 10-го скликання. Депутат Верховної Ради УРСР 8 і 9-го скликань. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, двома орденами Трудового Червоного Прапора та медалями.

КАЧА́НІВКА — селище Ічнянського району Чернігівської області. У К. — палацово-парковий ансамбль (маєток П. Румянцева-Задунайського, згодом — Тарновських, 70-і рр. 18 ст., перебудова 19 ст.). В архітектурі палацу прийоми *класицизму* поєднано з елементами *барокко*. Парк (за проектом місцевого архітектора М. Мосципанова) розбито в регулярному та пейзажному планах. У К. діяла майстерня кріпацьких вишивальниць, твори якої зберігаються в ДМУНДМ. У 19 ст. в К. бували: М. Гоголь, Т. Шевченко, В. Штернберг (написав тут картину «В Качанівці у Тарновського» і пейзажі К.), М. Макси-

Качанівка. Палац П. Румянцева-Задунайського. 70-і роки 18 ст., перебудова 19 ст.

П. Г. Каховський.

В. І. Качалов.

Є. В. Качаловський.

Б. В. Качура.

Я. Д. Качура.

М. Кашев.

мович, В. Забіла, М. Глинка (написав тут романси «Гуде вітер вельми в полі», «Не щебечи, соловейку» й перші частини опери «Руслан і Людмила»), М. Ге, І. Рєпін (тут починав роботу над своїми картинами «Запорожці» та «Вечорниці») та ін. Після смерті Т. Шевченка в К. в його пам'ять насипано високу могилу, в якій 1893 поховано товариша поета — Г. Честахівського. В К. було зібрано багато пам'яток укр. старовини, різних колекцій, а також численні особисті речі і документи, пов'язані з життям і творчістю Шевченка. Згодом ці матеріали передано Чернігівському істор. музеєві. К.— кліматичний лісовий курорт. Показання: активні форми туберкульозу легень.

КАЧА́НІВСЬКЕ НАФТОГА́ЗОВЕ РОДО́ВИЩЕ — в Охтирському р-ні Сумської обл. УРСР. Пов'язане з солянокупольною *антикліналлю* в пн. частині *Дніпровсько-Донецької западини*. Довж. 7 км, шир. 5 км. Родовище багатопластове, з чергуванням нафт., газових і газоконденсатних покладів. Включає 24 поклади, їхня глиб. залягання 1440—3440 м. Основні нафт. поклади в тріасових, нижньопермських, середньо- та нижньокам.-вуг. відкладах; газу — в нижньопермських, середньо- та нижньокам.-вуг. відкладах. Нафта малосірчиста (0,12—0,41% сірки), малосмолиста (6—18% смол). Пересічна густ. її 830 кг/м³. Газ метановий (71—87% метану), густ. його 0,730 кг/м³. Перший нафт. поклад відкрито 1957. Експлуатують родовище з 1961. Нафта надходить на *Кременчуцький нафтопереробний завод*, газ — до Диканського газопроводу, частково використовують для місц. потреб.

В. І. Мясников.

КАЧАНО́ВСЬКИЙ Володимир Васильович [1 (13).III 1853, с. Великий Ліс Грод. губ.— 11 (24).IV 1901, Ніжин] — рос. і укр. філолог. Закінчив Варшав. ун-т (1876). Професор Ніжинського історико-філологічного ін-ту (з 1888). Видавав журнал «Вестник славянства» (1888—96). Праці з літературознавства, мовознавства, палеографії та історії слов'ян: «Про історичне вивчення російської мови» (1887), «Історія Сербії з половини XIV до кінця XV ст.» (1899). Зібрав і видав «Пам'ятки болгарської народної творчості» (1882).

М. А. Жовтобрюх.

КА́ЧАЧІ (Anatidae) — родина птахів ряду *гусеподібних*. Довж. тіла 29—150 см, маса 0,2—13,5 кг. Дзьоб широкий, по краях його є тонкі поперечні пластинки або зубці. Лапи з плавальними перетинками. Оперення густе з великою кількістю пуху. Забарвлення біле, сіре, чорне, іноді яскраве, однотонне, строкате або плямисте; у багатьох видів на крилі є синя, біла або зелена пляма — «дзеркальце». Добре виявлений статевий *диморфізм* (самці більші і яскравіше забарвлені). Більшість К. добре літають, плавають і пірнають. Їжу (рослинну і тваринну) добувають переважно у воді. Родина об'єднує 41 рід з 148—151 видом; поширена по всіх країнах світу. В СРСР — 58 видів, з них в УРСР — 53 види з 13 родів, зокрема *лебідь, гуска, казарка, галагаз, гоголь, крохаль, турпан* та ін. Гніздяться К. поблизу водойм на землі в норах або дуплах. У кладці по 2—16 яєць. Усі види — об'єкти спортивного, подекуди промислового полювання. Деякі К. у зв'язку із зменшенням чисельності перебувають під охороною. У викопному стані К. відомі з олігоцену.

М. А. Воїнственський.

КАЧЕНО́ВСЬКИЙ Дмитро Іванович [18 (30).XII 1827, Карачев, тепер Брян. обл.— 21.XII 1872 (2.I 1873), Харків]— вітчизняний вчений-юрист, фахівець з міжнар. і держ. права, історії політ. учень, професор. Закінчив Харків. ун-т, з 1849 — зав. кафедрою міжнар. права цього ун-ту. Найзначніша праця К.— «Про каперів і призове судочинство» (1855), перекладена англ. мовою (1867). В ній К. запропонував деякі зміни правил мор. війни, спрямовані на гуманізацію її, які було частково включено до Паризької декларації 1856. К. висунув ідею кодифікації міжнарод. права. Його пропозицію про об'єднання зусиль вчених, які працюють у цій галузі, реалізовано 1873 шляхом створення інституту міжнародного права у Генті (Бельгія).

КАЧЕНО́ВСЬКИЙ Михайло Трохимович [1 (12).XI 1775, Харків — 19.IV (1.V) 1842, Москва] — рос. історик і літ. критик, акад. Петерб. АН (з 1841). Закінчив Харків. колегіум (1789). З 1810 — професор, з 1837 — ректор Моск. ун-ту. В 1805—30 видавав журн. «Вестник Европы». Його критика істор. поглядів М. М. *Карамзіна* об'єктивно набула значення протесту проти офіц. ідеології. Як засновник *«скептичної школи»* в рос. історіографії К. безпідставно заперечував вірогідність давньорус. писемних джерел. Осн. твори: «Від київського жителя до його друга» (1818—19), «Про казковий час в російській історії» (1833), «Два міркування: про шкіряні гроші та про Руську правду» (1849).

КАЧИ́НИ (самоназва — цзиньпо або чжингпхо) — народ, основне населення Качинської національної області (*Бірма*). Живуть і в ін. районах Бірми, а також на Пд. Зх. Китаю, Пн. Сх. Індії, в Таїланді й Лаосі. Заг. чисельність — бл. 650 тис. чол. (1978, оцінка). Мова — качинська, належить до тібето-бірманської групи китайсько-тібетської мовної сім'ї. Віруючі К.— переважно анімісти (див. *Анімізм*), є також буддисти і християни. Осн. заняття К.— землеробство (вирощують рис, просо, арахіс, цукр. тростину тощо), тваринництво, рибальство та ін.; частина К. працює в пром-сті.

КА́ЧИНСЬКИЙ ВІК І Я́РУС (від назви р. Качі в Криму) — другий вік палеогенового періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади К. я. (мергелі, піски, алевроліти, глини, опоки) поширені в Криму, Карпатах, *Причорноморській западині* та *Дніпровсько-Донецькій западині*. Потужність їх до 300 м. З відкладами К. я. пов'язані родовища нафти й газу. Див. також *Палеогеновий період і палеогенова система.*

КА́ЧКА СВІЙСЬКА (Anas domestica) — птах ряду *гусеподібних* родини качачих. Походить від дикої качки — крижня (A. platyrhyncha). К. с.— водоплавний птах, від якого одержують висококалорійне м'ясо, яйця, пух і пір'я. Залежно від породи жива маса качура 3—4 кг, качки 2—3,5 кг. Статева зрілість настає у 6—7 місяців. Несучість 90—130 яєць. Маса яйця 85—90 г. К. с. скороспілі, швидко ростуть і ефективно оплачують корми. Від К. с. за рік одержують понад 100 каченят, які у 53-денному віці важать 2,4 кг. *Інкубація* яєць триває 27—28 діб. Виводять молодняк в *інкубаторах*. Розводять К. с. несучого, м'ясного і м'ясо-несучого напрямів. Значного поширення в УРСР набуло виробництво качиного м'яса на пром. основі (див. *Птахофабрика, Птахівництво*). На Україні поширені такі породи К. с.: українська (сірі, глинясті, білі), пекінська, чорна білогруда та ін.

Літ.: Породы, линии и гибриды птицы. М., 1975; Сметнев С. И. Птицеводство. М., 1978.

КАЧКИ́ — збірна назва понад 100 видів птахів родини *качачих* ряду гусеподібних. Зустрічаються по всій території СРСР. У фауні СРСР — 41 вид качок, з них в УРСР — 22 види, у т. ч. майже всі види роду качка (Anas). Звичайна кряква (A. platyrhynchos) — родоначальник більшості порід *качки свійської*. К.— об'єкти промислового і спортивного полювання. Рідкісні (напр., *мандаринка*) або зникаючі види К. (напр., чубатий *галагаз*) перебувають під повною охороною.

М. А. Воїнственський.

КАЧКОНІ́С (Ornithorhynchus) — рід яйцекладучих *ссавців*. Єдиний вид — качконіс (O. anatinus), поширений у Сх. Австралії і на Тасманії. Тіло (довж. 30—45 см, маса бл. 2 кг) приземкувате, забарвлення хутра темно-буре. Носова частина морди витягнута в рострум, що має форму дзьоба; пристосований для добування їжі (молюсків, комах, червів). Живуть К. по берегах річок або озер у глибоких норах. Добре плавають і пірнають. Раз на рік самка відкладає 1—2 яєць довж. до 2 см, які насиджує протягом 9—10 днів. Малят вигодовують молоком. К. був об'єктом мисливства, але у зв'язку із зменшенням чисельності полювання на нього заборонено. Викопні рештки К. відомі з антропогенових відкладів Австралії.

КА́ЧМА́Р Володимир (18.III 1893, Львів — грудень 1964, Краків) — польський та український співак (бас). У 1919 дебютував у Львівській опері. В 1924—25 — соліст «*Ла Скала*» (Мілан). В 1938—41, 1944—46 — професор Львів. консерваторії, 1946—64 — Держ. вищої муз. школи в Кракові. Партії: Борис Годунов (однойменна опера Мусоргського), Збігнев («Страшний двір» Монюшка), Рамфіс («Аїда» Верді). В концертах виконував укр. вокальні твори.

КАЧУ́РА Борис Васильович (н. 1.IX 1930, м. Тульчин, тепер райцентр Вінн. обл.) — партійний і держ. діяч Української РСР.

Член КПРС з 1957. Після закінчення 1954 Харків. політех. ін-ту працював на інженерно-тех. посадах на підприємствах м. Жданова. В 1963 обраний другим секретарем Ждановського міськкому партії, 1967 — головою міськради. В 1968—74 — перший секретар Ждановського міськкому партії, 1974—76 — другий секретар Донецького обкому Компартії України. З січня 1976 — перший секретар Донец. обкому партії. З 1976 — член ЦК КПРС. З 1971— кандидат, з 1976— член ЦК Компартії України, кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України. З 1980 — член Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 10-го скликання. Депутат Верховної Ради УРСР 8— 9-го скликань. З 1975 — член Президії Верховної Ради УРСР. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

КАЧУ́РА Яків Дем'янович [9 (21).X 1897, с. Юрківка, тепер Тульчинського р-ну Вінн. обл.— 1943] — український рад. письменник. Член КПРС з 1941. Належав до літ. орг-цій «*Плуг*», ВУСПП. Почав друкуватися 1923. Окремими виданнями вийшли зб. оповідань «Історія одного колективу» (1925), повість «Зламана присяга» (1928), романи «Чад» (1929) і «Ольга» (1931) та ін. В повісті «Іван Богун» (1940) показав істор. значення возз'єднання України з Росією. З перших днів Великої Вітчизн. війни — на фронті як військ. кореспондент. В травні 1942 в боях під Лозовою потрапив у полон, загинув у фашист. концтаборі у жовтні 1943. В с. Юрківці 1977 К. відкрито пам'ятник.

Тв.: Вибрані твори, т. 1—2. К., 1958; Іван Богун. К., 1972; Рос. перекл.— Ольга. М., 1965.

Літ.: Буряк Б. С. Яків Качура. К., 1962. *В. Х. Косян.*

КАЧУ́РКОВІ (Hydrobatidae) — родина птахів ряду *буревісникоподібних*. Довж. тіла до 20 см, маса 20—200 г, забарвлення темно-буре з білим. Гнізда в норах, щілинах скель тощо. В кладці 1 яйце; тривалість насиджування 42—50 днів. Після закінчення гніздового періоду залітають у відкрите море на тисячі кілометрів. Живляться в осн. дрібними водними безхребетними, скльовуючи їх на льоту з водної поверхні. Пошир. переважно у Пд.півкулі. 9 родів, 18 видів, з них в СРСР (на Тихоокеанському узбережжі) — 4 види. Іноді залітають в Чорне й Азовське моря. Викопні рештки відомі з верхнього міоцену Каліфорнії.

М. А. Воїнственський.

КАШАЛО́Т (Physeter) — рід ссавців ряду *китоподібних*. Єдиний вид роду — кашалот (Ph. catodon), найбільший представник підряду *зубатих китів* (довж. до 21 м, маса до 50 т); самки менші від самців. Верхня частина голови дуже масивна, що зумовлено сильним розвитком жирової подушки (спермацетового мішка). Забарвлення буре, іноді майже чорне. К.— полігам (див. *Полігамія* в біології).

Статева зрілість на 4—6-му році життя; самка після 16—17-місячної вагітності народжує одне маля. Живиться К. *головоногими молюсками*, рідше — рибою. Поширений переважно між 40° пн. ш. і 40° пд. ш. У водах СРСР — в Японському, Охотському, Берінговому і (зрідка) Баренцовому морях. Має промисл. значення; використовують жир, *спермацет, амбру*, шкіру, м'ясо. Чисельність К. дуже скорочується.

КАШГА́РСЬКА РІВНИ́НА — див. *Тарімська рівнина*.

КАШГА́РЦІ, кашгарлики — назва *уйгурів*, які живуть у Кашгарському оазисі (пров. Сіньцзян, Китай). У 19 — на поч. 20 ст. в Серед. Азії К. називали також уйгурів, які переселились у 19 ст. з Кашгарського оазису до Ферганської долини.

КА́ШЕЛЬ — складний рефлекторний акт, який є частиною комплексу захисно-очищувальних реакцій органів дихання. Кашльовий *рефлекс* контролюється центральною нервовою системою (кашльовим центром, що міститься в довгастому мозку). К.— це одна з ознак захворювання дихальних шляхів і легень; іноді він виникає у здорових людей, напр. при хвилюванні (т. з. нервовий К.), потраплянні сторонніх тіл. Розрізняють К. с у х и й (без виділення харкотиння; на початкових стадіях бронхіту, плевриту тощо), в о л о г и й (з виділенням харкотиння; при туберкульозі легень, плевриті та ін. захворюваннях), с у д о р о ж н и й (при коклюші). Тривалий і частий К. призводить до *емфіземи легень*, серцево-легеневої недостатності. Л і к у в а н н я: усунення осн. захворювання, відхаркувальні засоби, речовини, що пригнічують кашльовий центр.

В. І. Кривощий.

КАШЕМІ́Р [від назви кашемірських (кашмірських) шалей, що їх виробляли з тонкої козячої вовни в *Кашмірі*] — легка вовняна, напівовняна або бавовняна гладкофарбована тканина саржового *переплетення ниток*. З К. шиють гол. чин. дитячі та жіночі плаття, виготовляють хустки.

КАШЕ́Н (Cachin) Марсель (20.IX 1869, Пемполь, деп. Кот-дю-Нор — 12.II 1958, Париж) — діяч франц. і міжнар. комуністичного і робітн. руху. Н. в сел. сім'ї. Закінчив філос. ф-т ун-ту в Бордо. З 1891 — член Робітничої партії (1880—1901). В 1905 брав участь у створенні Франц. соціалістичної партії (СФІО), 1906—20 — один з її керівників. З 1912 — ред., з 1918 — політ. директор газети «*Юманіте*». Очолював боротьбу за приєднання СФІО до Комінтерну. Один із засновників *Французької комуністичної партії* (ФКП, 1920). З 1924 — член ЦК і Політбюро ЦК ФКП першого складу. В 1914—33 і з 1935 — депутат парламенту (перший сенатор-комуніст, незмінний голова парламентської групи комуністів). В 1923, 1926—28 і 1929 — в ув'язненні. З 1924 — член ВККІ, з 1935 — Президії ВККІ. Учасник II, IV, VI, VII конгресів Комінтерну. Відіграв значну роль в організації Нар. фронту Франції (1934—38). Брав активну участь у *Русі Опору*. В 1945—46— депутат Установчих зборів, 1946—56 — Нац. зборів (нижньої палати парламенту). Був почесним козаком 1-ї Запорізької кав. дивізії Червоного козацтва України, яку відвідав 1928 в м. Проскурові (тепер Хмельницький). Нагороджений орденом Леніна (1957).

КА́ШИН Володимир Леонідович [н. 30.III (12.IV) 1917, м. Кобеляки, тепер Полтав. обл.] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1941). Друкуватися почав 1942. Темі Великої Вітчизн. війни присвячені зб-ки оповідань «Після салюту» (1949) і «Оповідання» (1956), повісті «З нами були дівчата» (1959), «Гнані крізь морок» (1964) та ін. Автор пригодницьких романів «Тайники розкриваються вночі» (1967), «Вирок було виконано» (1968), «Навздогін за життям» (1970), «Таємниця забутої справи» (1973), «Тіні над Латорицею» (1975), «Чужа зброя» (1978), «По той бік добра» (1979), п'єси «Легкі гроші» (1971) та ін. *Р. Г. Вишневський.*

Качуркові. Північна качурка.

Качконіс.

КАШИ́РСЬКА ДРЕС імені Г. М. Кржижановського — одна з перших районних теплових електростанцій, збудованих за планом ГОЕЛРО. Розташована в м. Каширі Моск. обл. Буд-во почато 1919. Перша черга станції (2 турбогенератори по 6 тис. кВт кожний) стала до ладу 1922. В наступні роки станція не раз розширювалась. До 1932 К. ДРЕС (потужність 186 тис. кВт) була найбільшою тепловою електростанцією в СРСР. Після введення ряду агрегатів потужність ДРЕС (1978) становила 2066 тис. кВт, виробн. електроенергії — 11 млрд. кВт · год. К. ДРЕС нагороджено орденами Леніна (1939) і Трудового Червоного Прапора (1945). *В. В. Калінін.*

КАШКАДАР'ЇНСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Узб. РСР. Утворена 7.II 1964. Розташована на Пд. республіки. Площа 28,4 тис. км². Нас. 1120 тис. чол. (1979, перепис), переважають узбеки, живуть також росіяни, українці, білоруси, казахи, араби, корейці та ін. Міськ. нас.—25%. В області—12 районів, 6 міст, 4 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Карші*. К. о. нагороджено орденом Леніна (1967).

Каштан їстівний: *1* — гілка з квітками; *2* — три жіночі квітки з мисочкою; *3* — плоди в розкритій мисочці.

Квага.

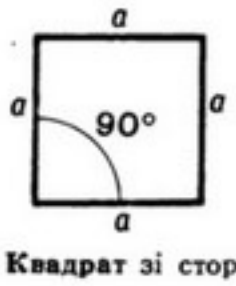

Квадрат зі стороною *a*.

Більша частина тер. області рівнинна (Каршинський та Нішанський степи, піски Сундуклі), на Пн. Сх. та Пд. Сх.— відроги Зеравшанського та Гіссарського хребтів. Корисні копалини: природний газ, нафта, кам'яна сіль і буд. сировина. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня —0,2, +0,8° (на рівнині), липня +31,5°. Опадів на рівнині 200—250 мм, у горах та передгір'ях — до 500 мм на рік. Гол. ріка — Кашкадар'я (притоки — Аксу, Яккабагдар'я, Гузардар'я та ін.). Збудовані водосховища: Чимкурганське на р. Кашкадар'і, Камашинське на р. Яккабагдар'ї та Пачкамарське на р. Гузардар'ї. Грунти — сіроземи і солончаки під пустельною рослинністю (гол. чин. ефемери і полини). В долині р. Кашкадар'ї — *тугаї*. Схили гір вкриті деревною рослинністю (клен, мигдаль, арча) та чагарниками.

К. о. — важливий район бавовництва, зернового г-ва та вівчарства у поєднанні з пром-стю, що базується гол. чин. на переробці с.-г. сировини. Підприємства легкої (бавовноочисні з-ди, швейні й килимова ф-ки та ін.), харч. (з-ди: олієекстракційний, консервний, виноробний; борошномельний, мол., хлібо- і м'ясокомбінати) та буд. матеріалів (заводи: залізобетонних конструкцій, цегельні; домобуд. комбінат) промисловості. Старовинні худож. промисли — виготовлення тюбетейок, сюзане (ф-ка «Худжум» у Шахрісабзі) та ін.

Видобування газу (Мубарекська група родовищ). Найбільші підприємства зосереджені в Карші, Шахрісабзі, Мубареці, Кітабі. Землеробство на зрошуваних землях (оазиси: Каршинський, Кітабо-Шахрісабзький та Гузаро-Камашинський). Вирощують бавовник тонковолокнистих сортів, зернові (пшениця, ячмінь), овоче-баштанні, картоплю, бобові. Садівництво, виноградарство. Розводять велику рогату худобу, овець (каракульських — у пустельних, курдючних — у передгірних районах), коней карабаїрської породи. Шовківництво. Гол. залізнич. лінії: Каган — Карші — Душанбе з відгалуженням від Карші до смт Октябрського, Самарканд — Карші; газопровід на Ташкент. На Сх. область перетинає Великий Узбецький тракт (Ташкент — Термез).

У К. о.— пед. ін-т, філіал Ташкентського ін-ту інженерів іригації та механізації с. г., 12 серед. спец. навч. закладів, Кітабська широтна станція ім. Улугбека (вивчає рух полюсів Землі).

Р. А. Хадієв.

КАШКА́ЙЦІ (самоназва — кашкаї) — група тюркомовних племен (найчисленніші — дарешурі, булюки, кашкулі, амале, фарсимадан), які живуть в обл. Фарс на Пд. Ірану. Чисельність — понад 450 тис. чол. (1978, оцінка). За релігією К.— мусульмани. Бл. половини К.— кочовики, решта перейшла до осілості. Осн. заняття кочових К.— скотарство, килимарство, осілих К.— землеробство. В К. зберігаються феод. відносини з пережитками патріархально-родового ладу й племінної організації.

КАШЛАГА́Ч — річка в Українській РСР, у межах Донец. обл., права притока р. Мокрих Ялів (бас. Дніпра). Довж. 64 км, пл. бас. 434 км². Типова рівнинна річка. Живлення снігове й дощове. Використовують для зрошування.

КАШМІ́Р — історична область в Азії, на стику Гімалаїв та Тібету. В 8—12 ст. на цій території існувала могутня д-ва Кашмір. В 1586 К. увійшов до імперії *Великих Моголів*. У 1756 його захопили афганці, 1819 — *сикхи*. В 1845—46 завойований англ. колонізаторами. В 1931—33 в К. відбулося значне повстання. Після утворення 1947 двох д-в — Індії та Пакистану К. було включено до складу Індії. Внаслідок інд.-пакист. воєн. конфлікту 1948—49 пн.-зх. частина К. відійшла під контроль Пакистану. В 1952 в результаті угоди між К. і урядом Індії К. увійшов до її складу на правах штату (*Джамму і Кашмір*). Це призвело 1965 і 1972 до воєн. конфліктів між Індією і Пакистаном (1965 конфлікт було припинено при активному сприянні СРСР; див. *Ташкентська зустріч 1966*).

КАШМІ́РСЬКА МО́ВА, кашмірі — мова *кашмірців*. Належить до *дардських мов*. Осн. риси К. м.: розрізнення довгих і коротких голосних, складна система приголосних. Імена відмінюються за 4 відмінками, є чоловічий і жіночий роди, категорія визначеності — невизначеності; характерна *ергативна конструкція* речення. Сучас. писемність — на араб. графічній основі. Література К. м. (переважно поезія) інтенсивно почала розвиватися з 14 ст. Демократичними тенденціями пройнята творчість поетеси Лалли (Лал Даяд). Високою художністю відзначаються короткі поезії жанру «лол» (по-кашм. «кохання») поетес Хаба Хатун (16 ст.) та Арнімаль (18 ст.). У 19 ст. виступили М. Гамі, П. Рам, Р. Мір, А. В. Кхар (А. В. Парі), Парамананд та ін. Визначним поетом 20 ст. був Г. А. Махджур. Актуальні соціальні проблеми в своїх творах порушували поети А. А. Азад, Г. Х. Б. Аріф, Д. Надім, Рошан, Премі, Каміль, Р. Рахі та ін. Перші прозові твори К. м. з'явилися у 50-х рр. 20 ст. (оповідання й нариси У. Каула, А. Мохіуддіна, Надіма, Рошана та ін.). Драматургія К. м. ще тісно пов'язана з народним дійством, тяжіє до малих форм.

Ю. В. Покальчук (література).

КАШМІ́РЦІ — народ, осн. населення шт. *Джамму і Кашмір* в Індії. Чисельність — 2,8 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять *кашмірською мовою*. За релігією понад 90% К.— мусульмани, решта — індуїсти. К.— народ давньої культури. В 3 ст. до н. е. входили до складу д-ви Маур'я, в 1—2 ст. н. е.— до *Кушанського царства*. Збереглися визначні пам'ятки архітектури К. (гол. мечеть у Срінагарі та ін.). Осн. заняття К.— землеробство, тваринництво, а також ремесла: виготовлення тонких вовняних тканин (кашемір), т. з. кашмірських шалей, художнє різьблення на дереві, карбування тощо. Незначна кількість К. працює в промисловості.

КА́ШТАН (Kashtan) Уїльям (н. 27.VI 1909, Монреаль) — діяч канад. і міжнар. комуністичного руху. Н. в робітн. сім'ї. Учасник комуністичного руху з 1927. В 1930—38 — нац. секретар Ліги молодих комуністів Канади, з 1937 — член окружного к-ту Компартії Канади (КПК) в пров. Квебек. В 1939—43 — керівник підпільної орг-ції КПК в Торонто. Не раз зазнавав арештів. З 1946 — секретар Нац. к-ту, з січня 1965 — ген. секретар КПК. Нагороджений орденом Дружби народів.

КАШТА́Н — 1) Castanea — рід рослин род. букових. Дерева з черговими видовжено-ланцетними листками і прямостоячими сережками. Плоди — однонасінні горіхи із шкірястим оплоднем в шипуватій обгортці. 14 видів, поширених в Пн. Америці, Пд. Європі, Пн. Африці, Сх. Азії. В СРСР (на Кавказі, переважно в Закавказзі) — 1 вид — К. їстівний (C. sativa) вис. до 30 м. Його насіння їстівне. Вирощують на Кавказі, на Пд. УРСР, в Молдавії, а також в країнах Пд. Європи і Пн. Америки. В УРСР культивують К. зубчастолистий (C. dentata) вис. до 30 м, найбільш морозостійкий з усіх видів К. Деревина К. використовується у будівництві, йде на виготовлення меблів тощо. 2) Народна назва дерев з роду *гіркокаштан*.

КАШТА́НОВІ ГРУНТИ́ — тип грунтів, що утворилися під злаково-полиновою рослинністю в підзоні сухих степів і напівпустель. Характеризуються неглибоким перегнійним горизонтом, невеликим вмістом гумусу (1,2—4,5%), наявністю карбонатів, іноді виділеннями гіпсу. Розрізняють три підтипи К. г.: темно-каштанові, каштанові, світло-каштанові. Пошир. на тер. СРСР від пониззя Дунаю до кордонів з КНР на Пд. Чит. обл., на Україні — вузькою смугою на знижених частинах узбережжя Чорного та Азовського морів і навколо оз. Сиваш, а також на підвищених рівнинах Сухого Степу та в Криму. Високі врожаї с.-г. культур К. г. дають при *зрошенні* і внесенні добрив (особливо *азотних добрив* і *фосфорних добрив*).

В. Д. Кисіль.

КАШУ́БИ (самоназва — ка́шебі) — етнографічна група *поляків*. Живуть на узбережжі Балтійського м., у пн.-сх. р-нах Польщі. Говорять кашубським діалектом *польської мови*. К.— нащадки *поморян*. На поч. 14 ст. землі К. захопив *Тевтонський орден*, а з кін. 18 ст.— Пруссія. За *Версальським мирним договором 1919* ці землі повернуто Польщі.

КАШША́Й Антон Михайлович (н. 24.II 1921, с. Дубринич, тепер Перечинського р-ну Закарп. обл.) — укр. рад. живописець-пейзажист, нар. художник УРСР (з 1964). Член КПРС з 1960. Вчився в Й. *Бокшая*. Твори: «Долина річки Уж», «Перший сніг» (обидва — 1952), «Перевал» (1954), «Електровоз у Карпатах» (1958), «Під полонинами» (1963), «Свіжий день» (1968), «Жовтень» (1970), «Пізня осінь» (1975), «Туманний ранок» (1979). Твори К. зберігаються в ДМУОМ і Закарпатському худож.

музеї. Нагороджений орденом «Знак Пошани» і медалями.

КА́ЩЕНКО Адріан Феофанович (літ. псевд.— А. Тертишний, А. Будій; 1858, хутір Веселий Олександрівського повіту Катеринославської губ.— 29.III 1921) — український письменник буржуазно-націоналістичного напряму. Походив з поміщицької сім'ї. Починаючи з 1883 друкував нар. легенди, перекази, казки, оброблені ним у дусі реакц. романтики. У прозі на істор. теми («Запорізька слава», «На руїнах Січі», «Під Корсунем», «Зруйноване гніздо» та ін.) тенденційно, з бурж.-націоналістичних позицій висвітлював істор. минуле України, зокрема історію козаччини. *М. П. Тараненко.*

КА́ЩЕНКО Василь Васильович (1812—15. XII 1894) — укр. садівник і лісівник. Понад 50 років працював над культурою садових дерев у своєму родовому маєтку «Приют» кол. Катеринославської губ. Один з перших в Росії почав запроваджувати *полезахисні лісові насадження* і пропагувати цей захід для успішного ведення с. г. в степу.

КА́ЩЕНКО Микола Феофанович [25.IV (7.V) 1855, хутір Веселий Олександрівського повіту Катеринославської губ. — 29.III 1935, Київ] — український рад. біолог, акад. АН УРСР (з 1919). Закінчив Харків. ун-т (1880). З 1888 — професор Томського ун-ту (з 1895 — ректор), з 1912 — Київ. політех. ін-ту. К.— організатор і директор Зоологічного музею АН УРСР (1919—26); засновник (1913) акліматизаційного розсадника культурних рослин у Києві, яким керував до 1935. Праці в галузі ембріології тварин і людини (встановив, що *мезенхіма* утворюється не тільки з *мезодерми*, а й з *ектодерми*, заклав основи патологічної ембріології людини), гістології, мікроскопічної техніки, теріології, герпетології, археол. палеонтології, *акліматизації* рослин в умовах Сибіру і України тощо. К. видав перший визначник ссавців Томського краю (1900), описав два нові роди, 5 видів і кілька підвидів ссавців Сибіру і Алтаю.

Літ.: Конотопець Н. І. Микола Кащенко. К., 1980.

КАЮ́МОВ Малік Каюмович (н. 22.IV 1912, Ташкент) — узбецький рад. оператор і кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1967). Член КПРС з 1960. В кіно — з 1931, був актором, згодом оператором. У роки Великої Вітчизн. війни — оператор фронтових кіногруп. З 50-х рр. — режисер документального кіно. Фільми: «Могутній потік» (1940), «Радянський Таджикистан» (1946), «Соціалістичний Узбекистан» (1950), «Ранок Індії» (1956), «П'ять рук людства» (1958), «В'єтнам — країна моя» (1960), «Ташкент, землетрус» (1968), «Діти Ташкента», «Самарканду 2500 років» (обидва — 1969) та ін. Нагороджений орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КА́Я Сейдзі (н. 21.XII 1898, префектура Канагава) — японський фізик, віце-президент Наукової ради Японії (з 1954), іноземний член АН СРСР (з 1958). Закінчив 1923 ун-т Тохоку (м. Сендай). З 1931 — професор ряду вузів країни; в 1958—60 — ректор Токійського ун-ту. Осн. наук. праці з питань *феромагнетизму*.

КА́Я, кайя — народність, основне населення національної області Кая у *Бірмі*. Заг. чисельність — бл. 160 тис. чол. (1978, оцінка). Мова К. належить до тібето-бірманської групи китайсько-тібетської сім'ї мов. Більшість К. сповідає буддизм, є й християни, зберігаються також пережитки давніх культів. Осн. заняття — землеробство; у т. з. озерних К.— лісосплав з використанням слонів.

КАЯ́К — невеликий промисловий човен у деяких народів Арктики

(зберігся у частини канадських і гренландських ескімосів). Гратчастий дерев'яний або кістяний остов К. обтягують шкірою морських звірів. Кінці шкіри біля люка весляр затягує ремінцем навколо свого пояса. Рухається К. за допомогою одного дволопатевого або двох невеликих весел.

КВА́ГА (Equus quagga) — винищений людиною ссавець роду кінь підроду *зебра*. К. була середніх розмірів, заг. забарвлення гніде, черево, хвіст та ноги білі, характерна для зебр смугастість чітко виявлена лише на голові, шиї та плечах. К. населяла рівнини Пд.-Сх. Африки на Пд. від р. Вааль. Зустрічалась стадами до 15—20 особин, часто разом з білохвостими *гну* і *страусами*. К. добували європейські поселенці для харчування своїх тубільних найманців. У природних умовах К. повністю були винищені до 1861. Остання в світі К. вмерла в 1875 у Берлінському (за ін. даними — у 1883 в Амстердамському) зоопарку.

В. І. Крижанівський.

КВАДРА́НТ [від лат. quadrans (quadrantis) — четверта частина, чверть] — 1) У математиці — плоский *сектор* з центральним кутом 90°, $^1/_4$ частина круга. К. площини — будь-яка з 4-х областей, на які ділиться площина двома перпендикулярними осями *координат*. 2) В астрономії — інструмент для вимірювання висоти світила та кутових віддалей між світилами. В кін. 17 ст. К. вийшов з ужитку. Див. також *Секстант*. 3) У військовій справі — прилад для вертикального націлювання гармат, мінометів та кулеметів по заданому куту підвищення.

КВАДРАНТИ́ДИ — *метеорний потік* з радіантом на межі між сузір'ями Волопаса й Дракона (на зоряних картах поч. 19 ст. ця область позначалась сузір'ям Стінного Квадранта). Спостерігається щороку в кін. грудня — на поч. січня. К. відомі з 1839.

КВАДРА́Т (лат. quadratum — чотирикутник) — 1) *Прямокутник* з рівними сторонами, або *ромб* з рівними кутами. 2) Другий степінь числа.

КВАДРА́Т у поліграфії — 1) Одиниця довжини, застосовувана для вимірювання *шрифтів*, формату набору, полів тощо. Дорівнює 48 *пунктам*, або 18,0412 мм. 2) Металевий або пластмасовий брусок, яким заповнюють проміжки у неповних рядках; різновид *пробільного матеріалу*.

КВАДРАТИ́ЧНА ФО́РМА — однорідний *многочлен* 2-го степеня від n змінних $x_1, x_2, \ldots x_n$:

$$Q(x_1, x_2, \ldots, x_n) = \sum_{i=1}^{n} \sum_{j=i}^{n} a_{ij} x_i x_j.$$

Див. *Форма* в математиці.

КВАДРАТИ́ЧНЕ СЕРЕ́ДНЄ — число s, яке дорівнює квадратному кореню з середнього арифметичного квадратів даних чисел $a_1, a_2, \ldots, a_n$: $s = \sqrt{(a_1^2 + a_2^2 + \ldots + a_n^2)/n}$.

КВАДРА́ТНЕ РІВНЯ́ННЯ — *рівняння* виду $ax^2 + bx + c = 0$, де $a \neq 0$, b і c — задані числа. *Корені* К. р. обчислюють за формулами $x_{1,2} = (-b \pm \sqrt{D})/2a$, де $D = b^2 - 4ac$ — *дискримінант* К. р. Якщо a, b і c — дійсні і $D > 0$, то корені К. р. дійсні і різні; при $D = 0$ — дійсні й однакові, тобто $x_1 = x_2$; при $D < 0$ — комплексні спряжені. Корені К. р. зв'язані з його коефіцієнтами формулами Вієта: $x_1 + x_2 = -b/a$; $x_1 \cdot x_2 = c/a$. Ліву частину К. р. можна подати у вигляді $a(x - x_1)(x - x_2)$. К. р. були відомі ще давньогрец. математикам; *Евклід* розв'язував їх геометрично.

КВАДРА́ТНО-ГНІЗДОВА́ СІВБА́ — спосіб *сівби* просапних культур (кукурудзи, соняшнику, бавовни тощо) з груповим розміщенням насіння гніздами на кутах квадратів (прямокутників). При К.-г. с. рослини найкраще використовують вологу, грунтові і повітряні елементи живлення та сонячне світло, є можливість механізувати догляд за посівами, проводити його в оптимальні строки, що забезпечує зростання врожаю і зниження його *собівартості*. В СРСР К.-г. с. вперше почали застосовувати г-ва України (1932—35) при вирощуванні кукурудзи.

І. С. Севастьянов.

КВАДРАТРИ́СА (лат. quadratrix — та, що поділяє на чотири частини) — плоска крива, яка є *геометричним місцем* точок перетину прямої ON, що рівномірно обертається навколо початку координат O, і паралельної до осі OY прямої KC, що рівномірно рухається вздовж осі OX (мал.). У прямокутних *координатах* рівн. К. має вигляд $y = x \operatorname{ctg} \pi x/2a$, в полярних — $\rho = a(\pi - 2\varphi)/\pi \cos \varphi$, де $a = OA$, φ — кут повороту прямої ON. Якщо відома початкова ордината К. $OP = 2a/\pi$, то за допомогою циркуля і лінійки можна знайти відрізок прямої, що дорівнює довжині *кола* радіуса a, а також побудувати квадрат, рівно-

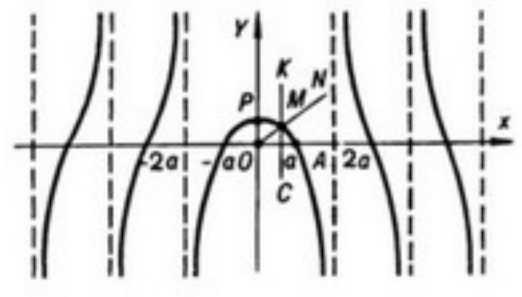

Квадратриса.

А. М. Кашшай.

М. Ф. Кащенко.

А. М. Кашшай. Весна на Верховині. 1971.

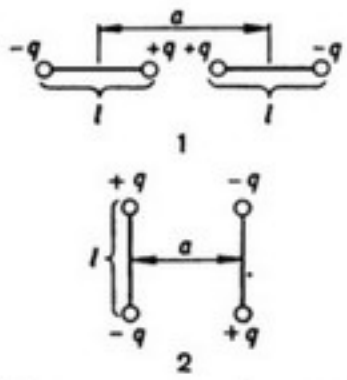

Приклади розміщення диполів у квадруполі: *1* — лінійний квадруполь; *2* — площинний квадруполь; *q* — величина заряду; *l* — розмір диполя; *a* — віддаль між диполями.

великий відповідному *кругу*. Цю властивість К. використав старогрец. геометр Діностpат (4 ст. до н. е.) для розв'язування задачі *квадратури круга* (звідси й назва К.). Ще раніше (у 420 до н. е.) К. використовував Гіппій з Еліди для розв'язування задачі *трисекції кута*. Якщо звичайну *гвинтову поверхню* перерізати по твірній площиною, то проекція лінії перетину на площину, перпендикулярну до осі гвинтової поверхні, є квадратрисою.

Літ.: Савелов А. А. Плоские кривые. М., 1960.

КВАДРАТУ́РА (лат. quadratura — надання квадратної форми) — 1) Число квадратних одиниць у площі даної фігури. 2) Побудова квадрата, рівновеликого даній фігурі (див., напр., *Квадратура круга*). 3) Обчислення площі або інтеграла. 4) Одне з взаємних положень Землі, Сонця й верхніх *планет* на *небесній сфері* (див. *Конфігурації планет*).

КВАДРАТУ́РА КРУ́ГА — побудова квадрата, рівновеликого даному кругу. Якщо R — радіус круга, а x — сторона шуканого квадрата, то $x^2 = \pi R^2$ і $x = R\sqrt{\pi}$. У 1882 нім. математик Ф. Ліндеман довів трансцендентність числа π, а разом з тим неможливість розв'язати цю задачу з допомогою циркуля й лінійки. Задачу про К. к. можна розв'язати ін. засобами, напр. використавши *квадратрису*. Існують також наближені способи розв'язування цієї задачі.

КВАДРАТУ́РНІ ФО́РМУЛИ — формули наближеного обчислювання визначених інтегралів за значеннями функції в скінченній кількості точок. Найуживанішими є К. ф. вигляду

$$\int_a^b f(x)\,dx = \sum_{k=1}^{n} C_k f(x_k) + R_n,$$

де $x_1, x_2, \ldots, x_n$ — вузли К. ф., C_k — її коефіцієнти, R_n — залишковий член. Відкидаючи R_n, одержують наближене значення інтеграла. К. ф. є, напр., т. з. формула трапецій

$$\int_a^b f(x)\,dx = \frac{b-a}{n}\left[\frac{f(a)+f(b)}{2} + \sum_{k=1}^{n-1} f\left(a + \frac{b-a}{n}k\right)\right] + \frac{(b-a)^3}{12n^2} f''(c),\quad a \leqslant c \leqslant b.$$

Див. також *Наближене інтегрування*.

Літ.: Никольский С. М. Квадратурные формулы. М., 1974.

М. П. Слободенюк.

КВАДРИ́ВІУМ (лат. quadrivium, букв.—перехрещення чотирьох доріг) — підвищений курс світської освіти в середні віки в Зх. Європі. Складався з чотирьох наук: арифметики, геометрії, астрономії, музики і вивчався після *тривіуму* (граматика, риторика, діалектика). К. і тривіум становили «сім вільних мистецтв» і разом з богослов'ям являли собою зміст серед. освіти. На Україні К. вивчали в *братських школах*.

КВАДРИЛЬЙО́Н (франц. quadrillion) — число, яке у десятковій системі числення зображають одиницею з 15 нулями, тобто 10^{15}. У деяких країнах К. наз. число 10^{24}.

КВАДРУ́ПОЛЬ (від лат. quadrum — чотирикутник, квадрат і грец. πόλος — полюс) — система заряджених частинок, сумарний *електричний заряд* і електричний дипольний момент (див. *Диполь* електричний) якої дорівнюють нулеві. К. є *мультиполем* 2-го порядку, його можна розглядати як сукупність двох диполів з рівними за величиною і протилежно спрямованими дипольними моментами (мал.). На великій віддалі R від К. величина напруженості створеного ним електр. поля зменшується обернено пропорційно R^4. К. характеризується т. з. квадрупольним моментом, який визначає енергію К. у зовн. електр. полі, а також вказує, наскільки розподіл зарядів у К. відрізняється від сферичносиметричного. У випадку, зображеному на мал. 1, квадрупольний момент дорівнює 4 *qla*.

О. Г. Ситенко.

КВАЗА́ГИ (англ. quasag, скорочене від quasistellar galactic) — небесні об'єкти тієї ж природи, що й *квазари*, але без помітного радіовипромінювання. Просторова концентрація К. у сто разів більша, ніж квазарів. У *Метагалактиці* один К. припадає на 100 000 звичайних *галактик*. *І. А. Климишин.*

КВАЗА́РИ (англ. quasar, скорочене від quasistellar radiosource — надзорі — джерела радіовипромінювання) — небесні об'єкти, відкриті 1960 при ототожненні космічних радіоджерел з джерелами енергії оптич. діапазону. Характерні ознаки К.: малі кутові розміри, завдяки чому на фотоплівці К. не відрізняються від зір; значний надвишок ультрафіолетового та інфрачервоного випромінювання порівняно зі звичайними *зорями*; змінність потоку випромінювання як у видимому світлі, так і в радіодіапазоні; широкі емісійні *спектральні лінії*; значне *червоне зміщення* спектральних ліній. К. за хім. складом дуже близькі до газових туманностей. Розподіл інтенсивності випромінювання у неперервному спектрі (див. *Спектри оптичні*) К. є типовим для синхротронного випромінювання. Заг. потужність випромінювання у багатьох К. сягає 10^{47}—10^{48} ерг/с, що в тисячі разів перевищує випромінювання всіх зір *Галактики*. Як вважають, К. є короткочасною стадією розвитку ядер *галактик*, проте остаточно їхню природу ще не з'ясовано.

Літ.: Зельдович Я. Б., Новиков И. Д. Строение и эволюция Вселенной. М., 1975; Астрономія. К., 1976; Левитт И. За пределами известного мира: от белых карликов до квазаров. Пер. с англ. М., 1978.

І. А. Климишин.

КВАЗІМО́ДО (Quasimodo) Сальваторе (20.VIII 1901, Сіракузи — 14.VI 1968, Неаполь) — італійський поет. Перша поетична збірка — «Вода й земля» (1930). Збіркам «Потоплений гобой» (1932), «Ерато й Аполліон» (1936) властиві мотиви самотності. Учасник Руху Опору. Під його впливом поезія К. все більше набувала соціального й реалістичного спрямування (зб-ки «День за днем», 1947; «Життя — не сон», 1949; «Фальшива й справжня зелень», 1954; «Незрівнянна земля», 1958 тощо). Нобелівська премія, 1959. Деякі вірші К. перекладено укр. мовою.

Тв.: Рос. перекл.— Моя страна — Италия. М., 1961; Избранная лирика. М., 1967.

Д. С. Наливайко.

КВАЗІСТАЦІОНА́РНИЙ ПРОЦЕ́С (від лат. quasi — майже та stationarius — постійний) — процес, швидкість поширення якого в обмеженій системі настільки велика, що за час його поширення τ в межах усієї системи її стан не може помітно змінитися. При К. п. зміна стану всіх частин системи відбувається за одним і тим самим часовим законом. Періодичний процес з періодом T вважається К. п., якщо $T \gg \tau$.

КВАЗІЧА́СТИНКИ — окремі елементарні збудження, на які можна розкласти слабо збуджений стан системи багатьох сильно взаємодіючих частинок. Поняття «квазічастинка» широко застосовується в теор. фізиці для квантовомех. опису колективного руху реальних частинок. Запровадження К. дає можливість замість системи сильно взаємодіючих частинок розглядати еквівалентну, але значно простішу систему — *газ* слабо взаємодіючих К., взаємодія між якими тим слабша, чим нижча т-ра. Як і реальна частинка, К. може характеризуватися *енергією, імпульсом* і *спіном*. Залежність енергії К. від її імпульсу встановлюють методом квантової теорії багатьох тіл (*квантової теорії поля*) або експериментально. Прикладами К. є *електрони* і *дірки* в кристалах, *фонони, екситони, магнони* тощо.

Літ.: Каганов М. И., Лифшиц И. М. Квазичастицы. М., 1976; Лившиц Е. М., Питаевский Л. П. Статистическая физика. ч. 2. М., 1978.

П. М. Томчук.

КВАК (Nycticorax nycticorax) — птах родини *чаплевих*. Довж. тіла бл. 60 см, маса 509—727 г. Забарвлення верху чорне з металічним блиском, боків — попелясто-сіре, низу — біле. Пошир. на Пд. Європи та в Пд.-Сх. Азії, Африці й Америці. В СРСР — на Пд. Європ. частини, зокрема в УРСР, та в Серед. Азії. Перелітний; зимує в Африці; прилітає в березні — травні. Живе в болотистих місцях. Гнізда будує на деревах, здебільшого в колоніях ін. чаплевих. Кладку з 3—5 яєць насиджують обидва птахи пари протягом 21—23 днів. Активні вночі. Живляться земноводними, рибою, комахами, ракоподібними, п'явками. Викопні рештки відомі з антропогенових відкладів. *Л. О. Смогоржевський.*

КВА́КЕРИ (англ. quakers, букв.— тремтячі; самоназва — «Товариство друзів») — члени християнської протестантської секти, заснованої 1650 в Англії. К. заперечують зовн. форми релігійності (церк. орг-цію, таїнства, обряди), вважають, що віруючі можуть вступати в безпосередній зв'язок з богом, проповідують *пацифізм*.

К. зазнавали переслідувань з боку англ. уряду та *англіканської церкви* й починаючи з 60-х рр. 17 ст. емігрували в Пн. Америку. Нині вони існують у США, Великобританії, країнах Сх. Африки. В 1937 у Бірмінгемі (Великобританія) створено міжнар. орг-цію К.— Всесвітній консультативний к-т друзів.

КВА́КШЕ́ВІ (Hylidae) — родина безхвостих земноводних. Довж. тіла 2—13 см, більшість К. мають на кінцях пальців дисковидні залозисті пластинки, за допомогою яких вони прикріплюються до гілок або листків. Поширені в усіх частинах світу, найчисленніші — у тропіч. лісах Пд. Америки та Австралії. 416 видів, об'єднаних в 2 підродини (36 родів). В СРСР— 2 види, в УРСР зустрічається на всій території к в а к ш а з в и ч а й н а, раххавка, або деревна жаба (Hyla arborea), довж. тіла до 5 см, забарвлення мінливе, залежить від кольору оточуючих предметів або т-ри і вологості повітря. Ікру (до 1000 шт.) відкладає навесні у воду. Живиться наземними комахами, гусеницями. Іл. див. до ст. *Безхвості земноводні.* *М. М. Щербак.*

КВАЛІМЕ́ТРІЯ (від лат. qualis — який за якістю та грец. μετρέω — вимірюю) — наукова галузь, що об'єднує методи кількісної оцінки якості продукції. Осн. завдання К.: обгрунтування номенклатури показників якості, розробка методів визначення та оптимізації їх, принципів побудови узагальнених показників якості і обгрунтування умов використання їх у задачах *стандартизації* і управління якістю продукції. К. використовує матем.методи: лінійне, нелінійне та динамічне *програмування,* теорію оптимального управління, *масового обслуговування теорію* тощо.

КВАЛІФІКА́ЦІЯ (від лат. qualis — який за якістю та facio — роблю) — 1) Ступінь професійної підготовки працівника, наявність у нього знань, уміння і навичок, необхідних для виконання ним певного виду роботи (див. *Кваліфікована праця*). Залежно від К. працівника спец. кваліфікаційна комісія присвоює йому певний тарифний розряд згідно з тарифно-кваліфікаційним довідником. 2) Характеристика певного виду роботи, що встановлюється залежно від її складності, точності та відповідальності. В СРСР різні види робіт кваліфікуються за *тарифно-кваліфікаційними довідниками.* Визначення К. робіт необхідне для встановлення посадових окладів і *тарифних ставок.* 3) Характеристика предмета, явища.

КВАЛІФІКА́ЦІЯ ЗЛО́ЧИНУ — встановлення точної відповідності ознак вчиненого суспільно небезпечного діяння ознакам певного *складу злочину,* передбаченого кримінальним законом. К. з. має принципове значення для юрид. оцінки дій винної особи (див. *Вина*) і встановлення ступеня її суспільної небезпеки, а також для призначення міри покарання й настання ін. правових наслідків (*судимість* тощо). Правильна К. з. на всіх *процесуальних стадіях* є важливою умовою додержання *соціалістичної законності* в рад. кримінальному судочинстві. Відсутність хоч би однієї ознаки, що входить до складу злочину, виключає можливість кваліфікації його за законом, який передбачає цей склад злочину. Допущена в К. з. помилка призводить до неправильного застосування кримінального закону і є підставою для скасування або зміни вироку суду.

Ю. Ю. Фомін.

КВАЛІФІКО́ВАНА ПРА́ЦЯ — *праця,* що потребує спеціальної підготовки працівника, наявності в нього необхідних знань, уміння й навичок для виконання певних видів робіт. К. п. виступає як *складна праця,* яка створює за один і той же відрізок часу більшу *вартість,* ніж *проста праця.* В зв'язку з цим К. п. оплачується вище, ніж некваліфікована. Див. *Заробітна плата, Кваліфікація, Тарифна система.*

КВА́НГО, Куангу — ріка в Центр. Африці, в межах Анголи та Заїру, ліва притока Касаї (бас. Конго). Довж. бл. 1200 км, площа бас. 263,5 тис. км². Бере початок на плато Лунда. Порожиста, є водоспади. Пересічна витрата води у пониззі 2,7 тис. м³/с. Вздовж берегів — галерейні ліси. Судноплавна на 307 км від гирла. Рибальство.

КВАНДЖУ́, Кванчжу — місто в Пд. Кореї, адм. ц. пров. Чолла-Намдо. Вузол з-ць і автошляхів. 607,1 тис. ж. (1975). Гол. галузь пром-сті — текст. (виробн. бавовняних тканин); підприємства харч. пром-сті. К.— торг. центр с.-г. району. В травні 1980 у К. відбулося збройне повстання проти пд.-кор. військ. хунти, яке жорстоко придушили урядові війська.

КВА́НЗА — грошова одиниця Анголи. Запроваджено 8.I 1977 замість ескудо. За курсом на березень 1977, 66,75 К. дорівнює 1 *фунту стерлінгів.*

КВАНТ (нім. Quant, від лат. quantum — скільки) — фундаментальне поняття сучасної фізики, яке характеризує дискретну (перервну) природу тієї чи іншої фізичної субстанції і вказує на її найменшу (неподільну) кількість. Поняття про кванти як мінім. кількість енергії, яку може одержати або віддати система, запровадив 1900 М. К. Е. Л. *Планк.* За ідеєю Планка, енергія найпростішої мех. системи — гармонічного *осцилятора* — може змінюватися на величину, кратну $h\nu$, де ν — частота *власних коливань* осцилятора, h — стала величина, яка має розмірність *дії* (див. *Планка стала*). Концепція К. пронизує всю сучас. фізику, в якій багато спостережуваних величин виявляються квантованими (дискретними). Так, система квантових рівнів енергії *атома* визначає набір *фотонів,* які він може поглинати або випромінювати, а квантові значення проекції моменту імпульсу на виділену вісь задають дозволені орієнтації атома в просторі. Поняття про К. є відправним у *квантовій теорії поля,* де *елементарні частинки* розглядають як К. відповідних полів. *В. М. Локтєв.*

КВАНТ СВІ́ТЛА — кількість (порція) електромагнітного випромінювання, яку в одиничному акті може випромінювати або поглинати атом або інша квантова система; елементарна частинка, те саме, що й *фотон.*

КВА́НТОВА БІОХІ́МІЯ — наукова дисципліна, завданням якої є квантовомеханічне (див. *Квантова механіка*) вивчення структури, властивостей і взаємодії молекул, що беруть або можуть брати участь у життєдіяльності організмів. Сформувалась у 50—60-х рр. 20 ст. як пограничча галузь *біохімії, біофізики, молекулярної біології* і *квантової хімії* в зв'язку з виникненням широкого кола біол. проблем, що потребують квантовомеханічного розгляду. Використовуючи методи квантової хімії, К. б. дала змогу вивчити електронні аспекти ряду «темнових» та пов'язаних з поглинанням електромагнітного випромінювання біологічних явищ. Так, з'ясовано природу макроергічності аденозинтрифосфорної кислоти (див. *Аденозинфосфорні кислоти*) та ін. фосфатів, що характеризуються винятково високою енергією гідролізу. Значний внесок К. б. у вивчення конформаційних перебудов та причин стабільності вищих структур *біополімерів,* електронних механізмів ферментативного каталізу, спектрів поглинання та випромінювання, гіпохромного ефекту, оптичної активності, міграції енергії в біол. макромолекулах. Вивчено механізми фотоперетворень багатьох біоорганічних сполук (молекул, що відповідають за первинні процеси фоторецепції, компонентів нуклеїнових кислот та ін.), електронні механізми деяких точкових *мутацій.* Розвиток методів розрахунку та електронно-обчислювальної техніки дав змогу спрямувати зусилля К. б. на з'ясування механізмів молекулярного впізнавання і ролі розчинника в організації біологічних структур, а також на вивчення електронної структури біологічно активних речовин (БАР) та їх взаємодій з можливими акцепторами в організмі, що має важливе значення для спрямованого пошуку і синтезу нових, активніших лікарських препаратів та ін. БАР. Основи К. б. значною мірою закладені відомими вченими — Б. Пюльманом і А. Пюльман (Франція), Р. Рейном і І. Тіноко (США), П. О. Льовдіном (Швеція), Е. Клементі (Італія). Великий внесок в становлення і розвиток К. б. в СРСР зробили укр. рад. вчені (В. І. Данилов та ін.).

Квак.

Літ.: Пюльман Б., Пюльман А. Квантовая биохимия. Пер. с англ. М., 1965; Ладик Я. Квантовая биохимия для химиков и биологов. Пер. с нем. М., 1975.

М. В. Желтовський.

КВА́НТОВА ЕЛЕКТРОДИНА́МІКА — розділ *квантової теорії поля,* в якому вивчається *взаємодія елементарних частинок* з електромагнітним полем. Електромагн. взаємодія в К. е. розглядається як обмін частинок *фотонами.* К. е. пояснила теплове випромінювання тіл, *Комптона явище, гальмівне випромінювання* та багато ін. явищ, яких не могла пояснити *електродинаміка класична.* Зроблені в рамках К. е. розрахунки

ефектів, пов'язаних з електромагн. взаємодією електронів (надтонке розщеплення енерг. рівнів атома водню, *лембівський зсув рівнів*, аномальний магн. момент електронів та ін.), повністю збігаються з результатами експериментів. Менших успіхів досягнуто в описі електромагн. взаємодії *адронів*. Це зумовлено тим, що внутр. структура адронів в осн. визначається *сильними взаємодіями*, для яких немає до кінця розробленої теорії. Електромагн. взаємодію адронів у К. е. описують феноменологічно, виходячи з заг. вимог (*відносності теорії, збереження законів* та ін.), при цьому характеристики процесів виражають через *формфактори*, які залежать від кінематичних величин (енергії, кутів розльоту частинок). Формфактори, як правило, визначають з експериментальних даних або модельних розрахунків. К. е. широко застосовують у багатьох галузях сучас. фізики, вона служить за основу при розрахунках *лазерів*, установок для одержання термоядерної *плазми*, *прискорювачів заряджених частинок* тощо.

Літ.: Ахиезер А. И., Берестецкий В. Б. Квантовая электродинамика. М., 1969; Ахиезер А. И., Рекало М. П. Электродинамика адронов. К., 1977; Фейнман Р. Взаимодействие фотонов с адронами. Пер. с англ. М., 1975.

О. П. Кобушкін.

КВА́НТОВА ЕЛЕКТРО́НІКА — галузь фізики, яка вивчає методи підсилення і генерування електромагнітних коливань, основані на використанні *вимушеного випромінювання*, а також властивості *квантових генераторів і підсилювачів* та їх застосування. Див. також *Електроніка*.

КВА́НТОВА МЕХА́НІКА, хвильова механіка — розділ теоретичної фізики, в якому вивчаються закони руху об'єктів мікросвіту (*елементарних частинок, атомних ядер, атомів* і т. д.). Ідеї К. м. зародилися на поч. 20 ст., коли виявилося, що *механіку класичну* й *електродинаміку класичну* не можна застосувати для пояснення низки дослідних фактів, таких як стійкість атомів, *фотоефект, радіоактивність* тощо. Фундамент К. м. був закладений у роботах М. К. Е. Л. *Планка*, А. *Ейнштейна* і Н. Г. Д. *Бора*. В 1900 Планк, досліджуючи умови рівноваги електромагн. випромінювання і речовини, висунув гіпотезу, за якою енергія випромінюється і поглинається окремими порціями — *квантами*. Спроби побудувати теорію фотоефекту привели Ейнштейна 1905 до висновку, що енергія не лише поглинається і випромінюється, а й існує у вигляді квантів випромінювання — *фотонів*. Енергія фотона $E = h\nu$, де h — *Планка стала*, ν — частота електромагн. випромінювання. В 1913 Бор за допомогою спеціально введених ним т. з. умов квантування розрахував послідовність дискретних (квантованих) рівнів атомів водню і тим самим пояснив найхарактернішу особливість атомних спектрів (див. *Спектральні серії*) — їхню лінійчасту будову. Наступним кроком у формулюванні основ К. м. стала висунута 1924 Л. де *Бройлем* гіпотеза про хвильові властивості матерії, яка знайшла підтвердження у дослідах з *дифракції* електронів, нейтронів та ін. мікрочастинок (див. *Бройля хвилі*). Таким чином, була підтверджена ідея загальності корпускулярно-хвильового дуалізму: в об'єктів. що мають хвильову природу, проявляються властивості частинок, а частинки при певних умовах поводять себе як хвилі. Постало питання створення теорії квантового руху частинок, оскільки виявилася принципова неможливість описати рух мікрочастинок за допомогою поняття *траєкторії*. Відсутність траєкторії у частинок становить, зокрема, зміст одного з осн. принципів К. м.— *невизначеностей співвідношення*, відкритого 1927 В. К. *Гейзенбергом*. Процес вимірювання в К. м. набув нового змісту: не можна виміряти фіз. величину, яка характеризує мікрооб'єкт, не змінивши його стану. Великий внесок у побудову матем. апарату К. м. зробив 1926 Е. *Шредінгер*, який сформулював задачу знаходження рівнів енергії атомної системи як задачу визначення власних значень певного *оператора* (оператора енергії). Хвильові властивості частинок у К. м. описують за допомогою *хвильової функції* (ψ-функції), яка залежить від координат та часу і квадрат модуля якої визначає амплітуду ймовірності перебування частинки в заданій точці. Ψ-функція задовольняє *Шредінгера рівняння*, яке відіграє в К. м. таку ж роль, як Ньютона рівняння в класичній механіці (див. *Ньютона закони механіки*) та *Максвелла рівняння* в класичній електродинаміці. За допомогою хвильового рівн. Шредінгера можна описати еволюцію ψ-функції (стану), якщо вона відома в якийсь момент часу. Цим виражається *причинності принцип* у К. м. Розв'язання рівн. Шредінгера (знаходження ψ-функції) відповідає повному розв'язанню квантовомех. задачі. Можливі й ін. варіанти побудови К. м. Так, 1925 Гейзенберг запропонував т. з. «матричну механіку», в якій координатам та імпульсам ставилися у відповідність алгебр. величини — *матриці*; зв'язок матриць із спостережуваними фіз. величинами визначався досить простими правилами. В серед. 60-х рр. Р. Ф. *Фейнман* сформулював новий підхід до опису квантовомех. процесів, за яким рух частинки слід розглядати як рух по великій кількості ймовірних класичних траєкторій. Розв'язання квантовомех. задачі при цьому зводиться до правильного врахування всіх траєкторій. Фіз. результати, одержувані при всіх трьох підходах,— тотожні. В сучас. К. м. її хвильова і матрична форми синтезовані і не розділяються. Великий внесок у становлення К. м. зробили М. *Борн*, П. А. М. *Дірак*, В. *Паулі*, Е. *Фермі*, а також рад. фізики Л. Д. *Ландау* і В. О. *Фок*. Хоч описувані К. м. ймовірнісні закономірності не є наочними й істотно відрізняються від закономірностей класичної фізики, вони виступають як об'єктивні закономірності природи. Лише на основі К. м. вдалося з'ясувати будову атома, встановити природу *хімічного зв'язку*, пояснити *періодичну систему елементів Д. І. Менделєєва*, зрозуміти структуру атомних ядер, описати явища *надпровідності* і *надплинності*. Створення К. м. зумовило швидкий розвиток фізики і техніки напівпровідників, фізики низьких температур, квантової електроніки, ядерної фізики й атомної енергетики, астрофізики тощо.

Літ.: Давыдов А. С. Квантовая механика. М., 1973; Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Теоретическая физика, т. 3. Квантовая механика. М., 1974; Блохинцев Д. И. Основы квантовой механики. М., 1976; Фок В. А. Начала квантовой механики. М., 1976; Дирак П. А. М. Принципы квантовой механики. Пер. с англ. М., 1960; Фейнман Р. П., Хибс А. Квантовая механика и интегралы по траекториям. Пер. с англ. М., 1968.

В. М. Локтєв.

КВА́НТОВА РІДИНА́ — система, що складається з великої кількості мікрочастинок, енергія взаємодії між якими менша за *нульову енергію*, а довжина *Бройля хвиль* більша за середню віддаль між ними. При низьких т-рах К. р. можна розглядати як сукупність невзаємодіючих елементарних збуджень (*квазічастинок*) з певною залежністю енергії ε від імпульсу p. Енергія К. р. може змінюватися при народженні або знищенні квазічастинок лише дискретно на величину $\varepsilon(p)$. При певних умовах К. р. властива *надплинність*. Розрізняють К. р. двох типів: бозе-рідини (складаються з *бозонів*) та фермірідини (складаються з *ферміонів*). Типовою К. р. є рідкий *гелій*, який не кристалізується при атм. тиску аж до т-ри абс. нуля. Ізотоп гелію ^{4}He при т-рі, нижчій за 4,21 К, є бозе-рідиною і переходить у надплинний стан при $T = 2{,}17$ К. Ізотоп ^{3}He при $T \leqslant 3{,}19$ К — фермірідина, надплинні властивості якої проявляються при $T \approx 0{,}003$ К і тиску ≈ 30 атм. Властивості фермірідини мають електрони провідності в металах і ядерна матерія у нейтронних зорях (*пульсарах*).

Е. А. Пашицький.

КВА́НТОВА СТАТИ́СТИКА — розділ *статистичної фізики*, який вивчає рівноважні системи, що складаються з великої кількості частинок, які підлягають законам *квантової механіки*.

КВА́НТОВА ТЕО́РІЯ ПО́ЛЯ — теорія, що описує квантові властивості *полів фізичних* (електромагнітного, електронно-позитронного, мезонного тощо); основа сучасної теорії *елементарних частинок*. К. т. п. виникла в результаті поширення осн. принципів *квантової механіки* на системи з нескінченною кількістю *ступенів вільності*. Фіз. властивості таких систем описуються т. з. польовими змінними, які є функціями координат і часу й задовольняють певні *диференціальні рівняння* з частинними похідними — польові рівняння. Прикладами польових рівнянь є *Максвелла рівняння*, які описують електромагн. поле, та *Дірака рівняння*, що описує електронно-позитронне поле. Процедура квантування полів, яку інколи

1
2
3

4
5
6

7
8
9

До ст. **Квітництво.**

1. Бузок Киянка. 2. Гладіолус Кольор парад. 3. Півонія деревовидна. 4. Айстра однорічна Унікум червона. 5. Чорнобривці розлогі. 6. Бульденеж. 7. Ломиніс Нептун. 8. Тюльпан Лтреза. 9. Рожа рожева форма махрова.

1
2
3

4
5
6

7
8
9

До ст. **Квітництво.**

1. Мигдаль трилопатевий форма махрова. 2. Мак східний. 3. Вейгела Марк Тельє. 4. Акація срібляста. 5. Півники сибірські. **6. Півонія Акрон. 7. Троянда чайно-гібридна Привіт з Алма-Ати. 8. Шафран алатайський.** 9. Жоржина Лейт мюзик.

наз. вторинним квантуванням, полягає у встановленні для польових змінних певних некомутативних (див. *Комутативність*) правил множення. Ці правила подібні до переставних співвідношень для координати й імпульсу частинки в квантовій механіці і є їх узагальненням. Внаслідок цього польові змінні не можуть бути звичайними числовими функціями координат і часу, а стають матричними функціями або операторами, які задані (діють) у гільбертовому просторі (див. *Евклідів простір*). Вектори гільбертового простору описують можливі фіз. стани квантованих полів, а матричні елементи операторів визначають амплітуди ймовірностей переходів між різними станами. Фіз. стан квантованого поля визначається кількістю елементарних збуджень — *квантів* поля, які інтерпретуються як частинки, що мають певну енергію, імпульс і (залежно від типу поля) заряд, спін та ін. *квантові числа*. Різним полям відповідають певні частинки. Так, квантами електромагн. поля є *фотони*, електронно-позитронного — *електрони* і *позитрони*. При множенні (діянні) операторів квантованих полів на вектори фіз. станів виникають нові вектори станів з відмінною від попередніх кількістю частинок. Тому оператори полів мають зміст операторів народження і знищення частинок. Процеси взаємодії між частинками описуються послідовним діянням кількох операторів полів, що відповідає послідовності елементарних актів взаємного перетворення частинок у різних точках простору-часу.

Осн. положення К. т. п. були сформульовані в кін. 20 — на поч. 30-х рр. 20 ст. у працях П. А. М. *Дірака*, В. *Паулі*, В. К. *Гейзенберга*, Е. *Фермі*, В. О. *Фока* та ін. Плодотворність цих положень була підтверджена перш за все успіхами *квантової електродинаміки*, яка описала електромагн. взаємодії між фотонами, електронами і позитронами. В наступні роки ідеї К. т. п. були успішно застосовані для пояснення β-розпаду за рахунок *слабких взаємодій* (Е. Фермі, 1933) та формулювання основ мезонної теорії ядерних сил (Х. *Юкава*, 1935). Поряд з цим К. т. п. пережила й серйозну кризу, зумовлену наявністю в теорії т. з. розбіжностей: інтеграли, які описували внески в фіз. масу й заряд електрона, пов'язані з вакуумними (див. *Вакуум*) квантовими флуктуаціями, виявилися розбіжними (нескінченними). В кін. 40-х рр. труднощі, пов'язані з розбіжностями, вдалося подолати (принаймні частково) за допомогою т. з. процедури перенормувань маси й заряду, розробленої в рамках явно релятивістсько-інваріантного методу теорії збурень (С. *Томонага*, Ю. *Швінгер*, Р. Ф. *Фейнман* та ін.). Цей метод дав змогу до деякої міри «ізолювати» розбіжні члени й виділити спостережувані в дослідах скінченні внески вакуумних флуктуацій у різні фіз. ефекти. Результати розрахунків у рамках перенормованої схеми квантової електродинаміки повністю узгоджуються з експериментальними даними, зокрема з даними про аномальні магн. моменти електрона і мюона, а також з даними про *лембівський зсув рівнів*. Ідеї й матем. методи, розвинуті в квантовій електродинаміці (такі як метод *Фейнмана діаграм*, метод *Гріна функцій* тощо), знайшли широке і успішне застосування в теорії багаточастинкових систем, зокрема в теорії твердого тіла, та ін. розділах теор. фізики. Успіхи перенормованої квантової електродинаміки стимулювали пошук і розробку аналогічних схем для опису також слабкої і сильної *взаємодій елементарних частинок*. Ці пошуки спираються на велику кількість нових експериментальних відкриттів у фізиці високих енергій, які породжують нові теоретичні ідеї і збагачують К. т. п.

Особливу роль на сучас. етапі розвитку К. т. п. відіграє відкриття нових властивостей елементарних частинок та їхніх взаємодій, а також т. з. порушених симетрій. Використання принципів калібрувальної симетрії разом з ідеєю спонтанного (самовільного) порушення симетрії привело до створення об'єднаної теорії слабких і електромагн. взаємодій (Е. М. Вайнберг і А. *Салам*, 1967), осн. передбачення якої були підтверджені експериментально. Значним успіхом К. т. п. стало створення т. з. квантової хромодинаміки, яка, спираючись на ідею *кварків*, пояснила ряд важливих характеристик *адронів*. Осн. завданням К. т. п. стала побудова *єдиної теорії поля*.

Літ.: Ахиезер А. И., Берестецкий В. Б. Квантовая электродинамика. М., 1969; Боголюбов Н. Н., Ширков Д. В. Введение в теорию квантованных полей. М., 1976; Славнов А. А., Фаддеев Л. Д. Введение в квантовую теорию калибровочных полей. М., 1978; Вентцель Г. Введение в квантовую теорию волновых полей. Пер. с нем. М., 1947; Йост Р. Общая теория квантованных полей. Пер. с англ. М., 1967.

Д. В. Волков.

КВА́НТОВА ХІ́МІЯ — галузь *фізичної хімії*, в якій властивості і перетворення хімічних сполук вивчають засобами *квантової механіки*. Застосування фундаментальних положень квантової механіки — *невизначеностей співвідношення* та *Паулі принципу* — дало змогу з'ясувати будову атома, дати тлумачення *періодичного закону Д. І. Менделєєва* і зрозуміти, яким чином електростатичні сили перетворюються в молекулах на своєрідні сили *хімічного зв'язку*. К. х. розглядає сполуки як системи певної кількості електронів та атомних ядер, що описуються *хвильовими функціями*. Останні визначають мікроскопічні властивості системи: розподіл електронної густини, внутр. енергію, імовірність *квантових переходів* тощо. Макроскопічні характеристики, напр. теплоти та швидкості процесів, можна знайти за мікроскопічними характеристиками з допомогою статистичних термодинамічних методів. К. х. дає змогу розраховувати хвильові функції з потрібною точністю (для атомів і молекул, що містять до 20 електронів), виходячи з одних тільки універсальних сталих (маси електронів і ядер та їхніх зарядів). Такі чисто теоретичні розрахунки забезпечують інформацію, яку важко добути експериментально, та глибоко вивчити будову і взаємодію атомів і молекул. Найбільш універсальними (наближеними) методами К. х. є методи мол. орбіталей (МО) і валентних зв'язків (ВЗ; див. *Валентність*). Вони відрізняються способом моделювання хвильової функції молекули. Наближення хвильових функцій окремих електронів лінійними комбінаціями атомних орбіталей (наближення МО ЛКАО) пов'язує розрахунки густини електронів з уявленнями класичної теорії будови хім. сполук про взаємний вплив атомів у молекулі, ефективні заряди атомів та порядки зв'язків. Складніші системи, до яких належить більшість звичайних хім. сполук, практично неможливо розглядати чисто теоретично. До них застосовують різноманітні напівемпіричні методи, які спираються на експеримент або точно визначені відомості про атоми. Енергії атомних орбіталей та відштовхування електронів на них у напівемпіричних методах здебільшого визначають через потенціали *іонізації* та *спорідненість до електрона*. Для оцінок окремих характеристик складних сполук та їхньої взаємодії використовують значно спрощені квантовомех. моделі переважно із застосуванням т. з. теорії збурень. Є й ін. квантовомех. методи, насамперед якісні, які застосовують для дослідження сполук певних класів. Сучасна К. х. є однією з методичних основ хімії. Вона необхідна для інтерпретації різних властивостей молекул, таких як геометрія молекули, її дипольні моменти, потенціали іонізації, молекулярні спектри, характер і міцність хім. зв'язків, реакційна здатність хім. сполук тощо. На неї спираються сучасні фіз. (і в першу чергу спектроскопічні) методи досліджень у хімії. У розвиток К. х. значний вклад внесли Л. К. *Полінг*, Р. Е. *Міллікен*, Дж. Г. *Ван Флек* та ін., а також рад. учені В. О. *Фок*, Я. К. *Сиркін* та ін.

Літ.: Веселов М. Г. Элементарная квантовая теория атомов и молекул. М., 1962; Яцимирский К. Б., Яцимирский В. К. Химическая связь. К., 1975; Заградник Р., Полак Р. Основы квантовой химии. Пер. с чеш. М., 1979.

Г. Г. Дядюша.

КВА́НТОВИЙ ГОДИ́ННИК, атомний годинник — прилад для точного вимірювання часу, основним елементом якого є квантовий стандарт частоти (КСЧ). Дія КСЧ грунтується на стабільності частоти

Квантовий годинник. Стандарт частоти й часу Ч1-48.

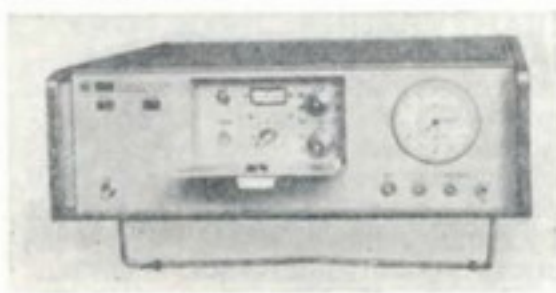

енерг. переходів атомів або молекул речовини (див. *Спектри оптичні*). 13-а Генеральна конференція з мір і ваги (1967) визначила секунду як інтервал часу, рівний 9 192 631 770 періодам випромінювання, що відповідає переходові між двома надтонкими рівнями осн. стану атома цезію-133. Крім атомів цезію, при створенні КСЧ застосовують атоми водню, рубідію, талію. КСЧ може бути активним, тобто випромінювати відповідну частоту (зокрема, квантовий генератор на атомах водню; див. *Квантові генератори і підсилювачі*), або пасивним, тобто підтримувати сталою частоту кварцового генератора (цезієві та рубідієві стандарти). Через малу потужність (10^{-11}—10^{-12} Вт) і здебільшого нецілочислове значення частоти сигнали КСЧ не можна безпосередньо використати в К. г. Тому до складу К. г., крім КСЧ, входять спец. радіотех. пристрої, які створюють потужні сигнали необхідної частоти і забезпечують індикацію часу (мал.). Варіація добового ходу різних К. г. становить від кількох сотих до тисячних часток мікросекунди.

В. В. Данилов, М. Д. Корнієнко.

КВА́НТОВІ ГЕНЕРА́ТОРИ І ПІДСИ́ЛЮВАЧІ — *генератори* та *підсилювачі* монохроматичного електромагнітного випромінювання, дія яких грунтується на явищі *вимушеного випромінювання*. Осн. елементом К. г. і п. є робоча речовина (активне середовище), в якій кількість відповідних центрів (*атомів, молекул* або *іонів* певного сорту) в одному із збуджених станів більша, ніж у незбудженому чи менш збудженому. В квантових підсилювачах (КП) електромагн. хвиля, проходячи крізь активне середовище, збільшує свою енергію за рахунок енергії збуджених активних центрів. Частота, напрям поширення і поляризація хвилі при цьому не змінюються, і підсилена хвиля залишається когерентною з падаючою (див. *Когерентність хвиль*). Найпоширеніші КП радіодіапазону, активним середовищем яких є діамагн. кристали з домішками парамагн. іонів (див. *Діамагнетизм, Парамагнетизм*). Осн. перевагою таких КП перед підсилювачами інших типів у цьому діапазоні є надзвичайно низький рівень власних шумів і, як наслідок, дуже висока чутливість. КП застосовують у *радіоспектроскопії, радіолокації*, далекому радіозв'язку тощо. В квантових генераторах (КГ) необхідний *зворотний зв'язок* досягається за рахунок вміщення активного середовища в об'ємний *резонатор* (при цьому певна частина електромагн. випромінювання повертається назад в активне середовище). Створено різноманітні КГ як радіо-, так і оптичного діапазонів (див. *Мазер, Молекулярний генератор, Лазер*). Як активні середовища в них використовують гази, рідини та тверді тіла. Випромінювання КГ має високі монохроматичність і когерентність, вузьку напрямленість, а також значну потужність. КГ дедалі ширше застосовують у наук. дослідженнях, техніці (оптичний зв'язок, локація, метрологія, обчислювальна техніка, лазерне зварювання та обробка матеріалів тощо), медицині та ін. галузях нар. господарства.

Літ.: Карлов Н. В., Маненков А. А. Квантовые усилители. М., 1966; Ищенко Е. Ф., Климков Ю. М. Оптические квантовые генераторы. М., 1968; Стьопін Л. Д., Мовчан С. П. Квантові генератори та підсилювачі. К., 1970; Байбородин Ю. В. Введение в лазерную технику. К., 1977.

В. Л. Стрижевський.

КВА́НТОВІ ПЕРЕХО́ДИ — самовільні (спонтанні) або спричинені зовнішніми діяннями (вимушені) переходи квантової системи (*атома, молекули* і т. д.) з одного стану в інший. Прикладами К. п. є перехід атома з одного енерг. рівня на інший з випромінюванням або поглинанням *фотона*; α-, β-, γ-розпади радіоактивних ядер тощо. При К. п. змінюються одне або кілька *квантових чисел*, що визначають стан системи. Кожен К. п. характеризується певною ймовірністю, яка залежить від типу взаємодії, що зумовила цей перехід, а також від квантових чисел початкового і кінцевого станів системи.

КВА́НТОВІ ЧИ́СЛА — дискретні або неперервні величини, що визначають можливі стани квантової системи (*елементарної частинки, атома, молекули* тощо). Кількість незалежних К. ч., які повністю описують стан системи, дорівнює кількості її *ступенів вільності*. Так, стан руху вільного електрона визначається трьома неперервними (компонентами *імпульсу* p_x, p_y, p_z) та одним дискретним (проекцією *спіну* на виділений напрям S_z) К. ч. Можливі стани зв'язаного електрона в атомі водню характеризуються значеннями 4 дискретних К. ч.: головного $n = 1, 2, 3, \ldots$, яке задає рівні енергії атома; орбітального $l = 0, 1, 2, \ldots, n-1$, яке визначає момент кількості руху електрона; магнітного $m = -l, -l+1, \ldots, l-1, l$, що задає значення проекції моменту кількості руху електрона на виділений напрям; проекції спіну $S_z = \pm 1/2$. К. ч. звичайно характеризують фіз. величини, які зберігаються у певних процесах (*енергію, електричний заряд*, спін, *парність стану, спін ізотопічний, дивність* тощо) і зв'язані з властивостями симетрії системи (див. *Збереження закони*). К. ч. використовують при формулюванні *добору правил*, які визначають можливі *квантові переходи* системи.

Літ. див. до ст. *Елементарні частинки* та *Квантова механіка*.

П. І. Фомін.

КВА́НТОР (від лат. quantum — скільки) — логічна операція, що дає кількісну характеристику області істинності *предиката*, до якого вона застосовується. Розрізняють К. загальності (∀) та К. існування (∃).

КВАНТУВА́ННЯ ПРО́СТОРУ-ЧА́СУ — загальна назва теоретичних спроб у *квантовій теорії поля* приписати просторові і часові деяку «комірчасту» структуру з метою усунення властивих сучасній теорії елементарних частинок труднощів, пов'язаних з так званими «розбіжностями». Смисл останніх полягає у виникненні нескінченностей (розбіжних інтегралів) при обчислюванні деяких фіз. характеристик частинок (маси, електр. заряду тощо). Причину появи в теорії таких безглуздих з точки зору фізики результатів пов'язують з неадекватністю сучасних уявлень про простір-час з його дійсними властивостями при надмалих віддалях. Різні схеми К. п.-ч. тим чи ін. способом вводять додаткову (крім *Планка сталої* та *швидкості світла* у вакуумі) сталу — т. з. «мінімальну довжину» l. Її осн. роль полягає в зменшенні («обрізанні») вкладу малих віддалей або, що те саме, малих довжин хвиль ($\lambda \lesssim l$) в інтеграли, що відповідають фіз. характеристикам, внаслідок чого інтеграли стають збіжними. В геом. плані введення сталої l приводить до деякої ефективної мікроструктури простору-часу, точний зміст якої залежить від конкретного способу квантування.

Літ.: Блохинцев Д. И. Пространство и время в микромире. М., 1970.

П. І. Фомін.

КВАНТУ́НСЬКА А́РМІЯ — об'єднання збройних сил Японії та Маньчжурії 1919—45. Створена на базі япон. військ, розміщених у Квантунській обл. У вересні 1931 уряд Японії використав К. а. для віроломного нападу на Китай (до поч. 1932 окупувала Маньчжурію), 1938 — для вторгнення у межі СРСР (див. *Хасан*), 1939 — організації провокацій проти СРСР і МНР (див. *Халхин-Гол*). Під час війни Рад. Союзу проти нім.-фашист. загарбників К. а. було розгорнуто для нападу на СРСР. Під час *радянсько-японської війни 1945* Рад. Армія розгромила К. а. (44 д-зії, 26 бригад — всього 1,32 млн. чол.), що примусило Японію 2.IX 1945 підписати акт про беззастережну капітуляцію.

КВА́ПІЛОВА (Kvapilová) Гана (уроджена—Кубешова; 29. XI 1860, Прага — 8.IV 1907, там же) — чеська актриса. З 1888 — актриса Нац. театру (Прага). Діяльність К. сприяла розвитку нац. драматургії. Вона боролась проти сценічної рутини, була ініціатором гастролей МХТ в Празі, який мав значний вплив на її творчість. Серед ролей: Реттігова і Войнарка (однойменні п'єси Ірасека), Ісмена («Антігона» Софокла), Офелія, леді Макбет («Гамлет», «Макбет» Шекспіра), Татьяна («Міщани» Горького), Маша («Три сестри» Чехова) та ін.

КВАРЕ́НГІ (Quarenghi) Джакомо [20 або 21.IX 1744, Валле-Іманья, поблизу Бергамо, Італія — 18.II (2.III) 1817, Петербург] — архітектор, представник рос. *класицизму*. Італієць за походженням. З 1780 працював у Росії. Збудував Англійський палац у Петергофі (тепер *Петродворець*, 1781—94), будинки Академії наук (1783—89) і Ермітажного театру (1783—87), Кінногвардійський манеж (1804—07), Смольний ін-т (1806—08), всі — у Ленінграді; Олександрівський палац у Царському Селі (тепер м. Пушкін, 1792—96), палац Завадовського в Ляличах (тепер Брянської обл., 80—90-і рр.

18 ст., не зберігся). На Україні за проектами К. споруджено собор Спасо-Преображенського монастиря в Новгороді-Сіверському (1796) та собор у Кременчуку (90-і рр. 18 ст.). Вихованцем К. був український архітектор А. *Меленський*.

Літ.: Коршунова М. Ф. Джакомо Кваренги. Л., 1977; Холостенко М. В. Кваренгі і архітектура XVIII ст. на Україні. «Архітектура Радянської України», 1939, № 4, 6.

КВА́РКИ (англ. quark — неологізм ірл. письменника Дж. Джойса, що означав щось невизначене, містичне) — гіпотетичні частинки, з яких, за сучасними уявленнями, складаються сильно взаємодіючі *елементарні частинки*: *баріони, мезони* та їхні збуджені стани. Припущення про існування К. зробили 1964 незалежно один від одного амер. фізики М. *Гелл-Ман* і Дж. Цвейг. К. мають спін 1/2 і підлягають *Фермі—Дірака статистиці*. Існує кілька різновидів К., які визначаються наборами *квантових чисел*, т. з. «ароматів» і «кольорів». «Аромати» характеризують електромагн. властивості К. та їхню поведінку при слабких взаємодіях. «Кольори» визначають динаміку сил, що зв'язують К. між собою. У вільному стані, незважаючи на численні експериментальні пошуки, кварків не виявлено.

Літ.: Ахієзер О. І., Рекало М. П. Фізика елементарних частинок. К., 1978; Коккедэ Я. Теория кварков. Пер. с англ. М., 1971.

Д. В. Волков.

КВА́РТА [від лат. quarta (pars) — четверта частина, чверть] — 1) Одиниця вимірювання об'єму рідин і сипких тіл у неметричних системах мір. К. у Великобританії дорівнює 1,1361 дм³, у США — 0,946353 дм³ і 1,10122 дм³ відповідно для рідин і сипких тіл. У минулому на Україні як міра рідини вживалась К., яка дорівнювала приблизно 1 л. 2) Одиниця вимірювання довжини в країнах Латинської Америки, дорівнює приблизно 20 см. 3) Феод. податок у 16—18 ст. в Польщі та на загарбаних нею укр. землях. Становила четверту частину прибутків від королівських (державних і «столових») маєтків. Ішла на утримання постійного найманого т. з. *кварцяного війська*. Під час війни стягувалася «подвійна кварта». 4) К. в музиці — інтервал, що охоплює чотири ступені; четвертий ступінь діатонічного звукоряду.

КВАРТА́Л [від лат. quarta (pars) — четверта частина, чверть] — 1) Чверть року (три місяці). 2) Частина забудованої території населеного пункту, обмежена вулицями. 3) В лісовому господарстві ділянка, обмежена просіками чи дорогами. 4) Найнижча інстанція міської поліції в Росії (до 1862).

КВАРТЕ́Т (італ. quartétto, від лат. quartus — четвертий) — 1) *Ансамбль* з 4 виконавців (інструменталістів або вокалістів). Серед *камерних ансамблів* найпоширеніший струнний К. (2 скрипки, альт, віолончель). 2) Твір для 4 інструментів або співацьких голосів. Вокальний К. може бути частиною великої форми, зокрема ораторії, опери.

КВАРТЕ́Т ІМЕНІ М. В. ЛИСЕНКА — створений 1951 в Києві як квартет Української республіканської філармонії, з 1962 — імені М. В. Лисенка, з 1973 — заслужений ансамбль УРСР. Склад квартету (1980): засл. артисти УРСР А. *Баженов* (1-а скрипка), Б. *Скворцов* (2-а скрипка), Ю. *Холодов* (альт), Л. *Краснощок* (віолончель). У репертуарі колективу — твори світової класики, рад. та сучас. зарубіжних композиторів. Квартет — активний пропагандист музики українських радянських композиторів, перший виконавець багатьох творів С. Людкевича, Б. Лятошинського, А. Штогаренка, А. Філіпенка, П. Козицького, А. Кос-Анатольського. Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка (всім учасникам квартету), 1977.

Л. Я. Бондаренко.

КВАРТИ́РНА ПЛА́ТА — плата за користування жилим приміщенням, яку наймач зобов'язаний вносити наймодавцеві. В СРСР, де осн. міський *житловий фонд* є держ. власністю і розмір К. п. встановлює д-ва, житло матеріально доступне кожному громадянинові. В ст. 44 Конституції СРСР (ст. 42 Конституції УРСР) невисоку плату за квартиру і комунальні послуги закріплено як одну з гарантій *права на житло*. Діючі ставки К. п. встановлено 1928. Нині питома вага витрат на оплату житла становить лише 3—4% бюджету рад. сім'ї. К. п. нараховується лише на *житлову площу*. Місячні ставки К. п. встановлено залежно від категорій наймачів та їхнього заробітку чи пенсії. Найвищий розмір К. п. при користуванні житловою площею в межах встановлених норм — 13,2 коп. за 1 м². К. п. знижується, якщо в квартирі є дефекти. Для деяких категорій наймачів (Героїв Рад. Союзу, Героїв Соціалістич. Праці, осіб, нагороджених орденами Слави трьох ступенів, інвалідів Вітчизн. війни тощо) встановлено пільгові знижки. Певні категорії пед., культ.-освітніх, мед. і вет. працівників забезпечуються безплатними квартирами з опаленням і освітленням на території сільських і селищних Рад. У будинках, що належать громадянам на праві особистої власності, К. п. визначається за згодою наймодавця і наймача, проте не може перевищувати держ. ставки більше як на 20% (ст. 286 ЦивК УРСР). Плата за користування жилим приміщенням за договором піднайму не може перевищувати К. п., сплачуваної наймачем за це приміщення (ст. 305 ЦивК УРСР).

Члени *житлобудівних кооперативів* не сплачують К. п. Вони беруть участь у витратах по утриманню кооп. будинку пропорційно корисній площі квартири, яку вони займають. У капіталістичному суспільстві, за висловом Ф. Енгельса, домовласник як капіталіст, не тільки має право, але в силу конкуренції певною мірою навіть зобов'язаний видушувати з свого домоволодіння найвищу наймову плату (див. Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 18, с. 226).

А. М. Фельдман.

КВАРТИ́РНИЙ О́БЛІК — в СРСР офіційна реєстрація осіб, що потребують житла; перша стадія процесу забезпечення житлом в будинках державного та громадського житлових фондів, що є однією з гарантій *права на житло*. В УРСР регламентується Положенням про порядок надання *житлової площі*, затвердженим Радою Міністрів УРСР і Укрпрофрадою 20.XII 1974. К. о. проводиться виконкомами місцевих Рад нар. депутатів за місцем проживання громадян та підприємствами, установами і орг-ціями — за місцем їхньої роботи. На К. о. у виконкомі беруть громадян, які потребують житла, не менше встановленого Положенням часу постійно проживають, а також прописані в даному населеному пункті. Для зарахування на К. о. за місцем роботи крім цього потрібний певний стаж роботи на даному підприємстві, в установі чи орг-ції. Потреба в житлі визначається відсутністю мінім. розміру житлової площі. Незалежно від її розміру тими, хто потребує житла, вважаються особи, що проживають у непридатних для житла приміщеннях або в гуртожитках чи користуються житловою площею на умовах піднайму, а також ті, хто, згідно з висновком *лікарсько-консультаційної комісії*, за станом здоров'я потребує ізольованої житлової площі. Для окремих категорій громадян (напр., для ветеранів даного підприємства, установи, орг-ції) встановлено пільгові або ін. спец. правила зарахування на К. о. Заяви про взяття на К. о. попередньо розглядаються житлово-побутовими комісіями ФЗМК профспілки та житловими комісіями при виконкомах місц. Рад. Рішення про зарахування на К. о. приймають відповідно адміністрація і ФЗМК профспілки підприємства, установи чи орг-ції та виконком місц. Ради. При наявності особливих, передбачених Положенням підстав, громадяни можуть бути зняті з К. о. Крім К. о., існує облік громадян, які бажають вступити до *житлобудівного кооперативу*.

М. О. Голодний.

Дж. Кваренгі.

КВАРЦ (нім. Quarz) — мінерал класу *силікатів*. SiO_2. *Сингонія* тригональна. Густ. 2,65. Твердість 7,25. Колір буває різний, у зв'язку з чим існує кілька різновидів К. Серед мінералогічно чистих К. виділяють прозорі, мало прозорі й непрозорі. До прозорих належать *гірський кришталь* (безкольоровий К.), *аметист* (фіолетовий), раухтопаз (димчастий), цитрин (жовтий). Мало прозорими є чорний (*моріон*), рожевий і молочний К., непрозорими — залізистий і звичайний К. До К. з включеннями ін. мінералів відносять *авантюрин*, празем (зелений К.) та ін. Прихованокристалічним волокнистим різновидом К. є *халцедон*. К. одержують і штучно. Природний К.— дуже поширений мінерал, важлива складова частина багатьох гірських порід. Кристали К. (*п'єзокварц*) застосовують у радіотехніці й оптиці, зернисті та деякі ін. різновиди — у металург., скляній та ін. галузях пром-сті; гарно забарвлені криста-

Дж. Кваренгі. Собор Спасо-Преображенського монастиря в Новгороді-Сіверському. 1796.

А. В. Квасов, І. І. Григорович-Барський. Собор Різдва богородиці в місті Козельці (тепер Чернігівської області). 1752—64.

ли К. використовують як *дорогоцінне каміння.*

КВАРЦИ́Т —щільна зерниста гірська порода, що складається переважно з кварцу. До його складу входять також *слюди, рогова обманка, хлорити,* залізисті мінерали (*магнетит, гематит, мартит*) тощо, за якими виділяють К. слюдисті, роговообманкові, хлоритові, *залізисті кварцити.* Утворюються К. внаслідок перекристалізації пісковиків в умовах *метаморфізму.* К. характерні для відкладів протерозою (див. *Докембрій*). На Україні є в Приазов'ї, у зх. частині *Українського щита,* залізисті К.— в районі Кривого Рога та ін. місцях. Використовують К. як облицьовувальний, кислото- і вогнетривкий матеріал, *флюси,* залізисті К.— як *залізну руду.*

КВА́РЦОВЕ СКЛО — скло, одержуване плавленням синтетичного або природного (гірського кришталю, жильного кварцу і кварцового піску) двоокису *кремнію.* Буває прозоре (оптичне, особливо чисте і технічне) і непрозоре. Характеризується високими *вогнетривкістю, жаростійкістю, термостійкістю,* стійкістю проти дії к-т (крім плавикової, а також фосфорної при т-рі понад 300° С), діелектр. властивостями. З К. с. виготовляють лабораторний посуд, тиглі, оптичні прилади, ізолятори.

КВАРЦЯ́НЕ ВІ́ЙСЬКО — постійне наймане військо *Речі Посполитої* з 1562 до кінця 18 ст. Польс. уряд використовував К. в. переважно для охорони держ. кордонів і придушення нар. повстань. Утримували його за рахунок *кварти* (звідси назва). Складалося К. в. з піхоти, кавалерії й артилерії (введена з 1632). Значну частину його було зосереджено на тер. України. Під час *визвольної війни українського народу 1648—54* укр. сел.-козац. військо завдало К. в. ряд поразок (під Жовтими Водами, Корсунем та ін.).

Квасениця звичайна. Загальний вигляд рослини та квітка в розрізі.

КВАСЕНИ́ЦЯ (Oxalis) — рід трав'янистих, рідше дерев'янистих рослин род. квасеницевих. Листки чергові, довгочерешкові, здебільшого трійчасті або пальчасті. Квітки різних кольорів, правильні, поодинокі, в пазухах листків або зібрані в зонтики. Плід — коробочка. Бл. 800 видів, пошир. переважно в Пд. Африці, Центр. і Пд. Америці. В СРСР — 6 видів (з них три — заносні), в УРСР — три види (з них один — заносний). Найпоширеніша К. з в и ч а й н а (O. acetosella) — багаторічна рослина з тонким повзучим кореневищем, без надземних стебел. Росте по тінистих, переважно хвойних лісах (в УРСР — у пн. і зх. областях). Її листя містить до 144 мг% вітаміну С та щавлеву к-ту. При поїданні у великих кількостях отруйна для овець. Деякі види вирощують як декоративні.

КВАСЕ́НКО-РЖЕЧИ́ЦЬКА Алла Володимирівна (н. 14.IX 1918, Одеса) — рос. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1969). Член КПРС з 1962. В 1936—45 працювала в Микол. театрі юного глядача, з 1949 — в Микол. рос. драм. театрі ім. В. Чкалова. Ролі: Лідія, Василиса («Варвари», «На дні» Горького), Анфіса («Угрюм-ріка» за Шишковим), Женька Шульженко («Фабричне дівча» Володіна), Тереза («День народження Терези» Мдівані), Єлизавета («Марія Стюарт» Шіллера) та ін.

Квасоля звичайна. Верхня частина рослини, насінина та плід (стручок).

КВАСИ́ЛІВ — селище міського типу Ровенського р-ну Ровен. обл. УРСР, за 7 км на Пд. від м. Ровно, на р. Устя (ліва притока *Горині*). 3,6 тис. ж. (1979). Дослідний з-д устаткування для тваринницьких комплексів і ферм, з-ди ливарномех. та пивоварний; хмелефабрика; будинок побуту. Заг.-осв. школа, поліклініка. Будинок культури, б-ка. К. засн. 1875.

КВА́СНИКОВ Євген Іванович [н. 9 (22).II 1906, м. Глухів, тепер Сум. обл.] — український рад. мікробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Закінчив (1929) Київ. ін-т народної освіти. З 1960 — зав. відділом фізіології пром. мікроорганізмів Ін-ту мікробіології і вірусології АН УРСР. Осн. наук. праці з питань екології, систематики, фізіології, біохімії ряду важливих груп мікроорганізмів, біосинтезу білка та біологічно активних речовин з нехарч. сировини, зокрема з вуглеводнів нафти. К. створив і впровадив у бродильну, харч. і мікробіол. пром-сть та сільс. г-во нові раси мікроорганізмів, розробив принципи регулювання їхньої життєдіяльності, нові методи дослідження та контролю. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медаллю. Держ. премія СРСР, 1971. Премія ім. акад. Д. К. Заболотного АН УРСР, 1979.

КВАСНИ́ЦЬКИЙ Олексій Володимирович [н. 12 (25). II 1900, с. Лиса Гора, тепер Первомайського р-ну Микол. обл.]—укр. рад. фізіолог, Герой Соціалістичної Праці (1966), акад. АН УРСР (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1960). Член КПРС з 1941. В 1925 закінчив Кам'янець-Подільський с.-г. ін-т і працював викладачем. З 1931 — наук. співробітник н.-д. ін-ту свинарства (Полтава); з 1936 до 1971 — зав. кафедрою у Полтав. с.-г. ін-ті; з 1937 — також керівник лабораторії у н.-д. ін-ті свинарства і з 1953 — в Ін-ті фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР (1958 зазначені лабораторії об'єднано в Полтавському н.-д. інституті свинарства). Наукові праці з фізіол. травлення, розмноження, *штучного осіменіння,* міжпородної трансплантації зигот, по розробці фізіол. методів підвищення продуктивності тварин та ін. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1974.

Ф. К. Почерняєв.

КВА́СОВИ — архітектори серед. 18 ст., брати: 1) А н д р і й В а с и л ь о в и ч (рр. н. і см. невід.) — укр. та рос. архітектор. В 40-х рр. 18 ст. навчався і працював у Петербурзі під керівництвом арх. М. Земцова. В 1748 приїхав на Україну. Серед робіт К.: палацово-паркові ансамблі Розумовських поблизу Козельця (1744), в Глухові (1751—57, не зберігся) й Батурині (60-і рр. 18 ст.), салиби в Адамівці (1748—50-і рр. 18 ст.), канцелярія Київського полку (1756—57) та собор Різдва богородиці й дзвіниця при ньому в м. Козельці (з арх. І. *Григоровичем-Барським,* 1752—64); чотири кам. храми (60-і рр. 18 ст.) і магістрат (70-і рр. 18 ст.) в Ніжині, будинок земського суду в Острі (1774); будинок канцелярії, Троїцький собор, адм. та житл. будинки в Глухові (1760—70-і рр. 18 ст.). В спорудах К. поєднуються риси архітектури *барокко* і класицизму. 2) О л е к с і й В а с и л ь о в и ч [1718—9 (20).II 1772, Петербург] — рос. архітектор. У 1763—72 очолював архіт. частину Комісії по кам'яному буд-ву Петербурга й Москви. В 1763—69 керував створенням генерального плану Петербурга, 1767 — Твері, працював над проектами планування Казані (1766), Астрахані (1768), Харкова (1768) та ін. міст.

Літ.: Шилков В. Работы А. В. Квасова и И. Е. Старова по планировке русских городов. В кн.: Архитектурное наследство, в. 4. Л.—М., 1953; Цапенко М. По равнинам Десны и Сейма. М., 1967.

КВАСО́ЛЯ (Phaseolus) — рід переважно однорічних трав'янистих рослин род. *бобових.* Стебло прямостояче розгалужене або витке (в'ється зліва направо). Листки довгочерешкові трійчасті. Квітки в пазушних китицях. Біб великий, циліндричний або сплющений, містить 3—7 насінин. 150 (за ін. джерелами, понад 200) видів, пошир. у тропіч. і субтропіч. країнах Америки, Азії, Африки. В культурі бл. 20 видів; в СРСР — 7, у т. ч. в УРСР — 3, з них найпоширеніша К. з в и ч а й н а (Ph. vulgaris) — самозапильна трав'яниста рослина. За формою рослини розрізняють К. кущову — з прямостоячим невитким стеблом 0,3—0,8 м заввишки; К. високовитку з стеблами, що в'ються навколо підпор; К. напіввитку. На Україні вирощують здебільшого кущову форму К. За будовою стулок бобів сорти К. поділяють на лущильні (зернові) з твердим пергаментним шаром у стулках бобів, і цукрові, або спаржеві (овочеві) з соковитими м'ясистими бобами. Споживають стигле насіння (зерно), що містить (у %): білка 20—30, вуглеводів 50—60, жирів до 3,6, і зелені боби — лопатку (містять білка до 6% і значну кількість каротину, вітамінів С і В). Пересічний урожай К. на лопатку і сире зерно — 60—80 ц/га. Пошир. на Україні зернові сорти: Білонасінна фрунзенська, Дніпровська бомба, Дніпровська 8, Дніпровська 10, Кишинівська штамбова 1, Красноградська 244, Харківська 4 та ін.; овочеві — Ювілейна 287, Масляна сама рання 273, Олтин та ін. В УРСР вирощують як декоративну рослину К. багатоквіткову вогняно-червону, або *королів цвіт.* У зх. областях як зернову продовольчу культуру вирощують К. багатоквіткову білу (Ph. multiflorus var. alba); у пд. районах випробовують у культурі К. золотисту, або *маш.*

Літ.: Иванов Н. Р. Фасоль. Л.—М., 1961; Декапрелевич Л. Л. Фасоль. М., 1965; Грушко М. Ф. Овочеві горох і квасоля. К., 1963; Юрійчук І. Г., Козицький І. М. Високі врожаї квасолі. Ужгород, 1966.

КВА́ТЕРНИК (Kvaternik) Еуген (31.X 1825, Загреб — 11.X 1871,

Раковиця) — хорват. політ. діяч, адвокат, публіцист. Виступав за визволення Хорватії з-під гніту *Габсбургів*. У 1857—60 і 1863—67 — в еміграції, спочатку в Росії, потім у Франції та Італії. В своїх творах «Хорватія та італійська конфедерація» (1859), «Політичні дослідження» (1861—62) відстоював ідею об'єднання хорват. земель в єдиній нац. д-ві. В 1871 підняв антиавстр. повстання в Хорватії поблизу тур. кордону, під час якого загинув.

КВАТЕРНІО́НИ (від лат. quaterni — по чотири) — вектори вигляду $x = a + bi + cj + dk$, де a, b, c, d — дійсні числа, а i, j, k — базисні вектори, пов'язані між собою такими правилами множення: $i \cdot i = j \quad j = k \cdot k = -1$; $i \cdot j = -j \times i = k$; $j \cdot k = -k \cdot j = i$; $k \cdot i = -i \cdot k = j$. К. є однією з трьох систем *гіперкомплексних чисел*, в якій завжди можливе ділення на відмінне від нуля гіперкомплексне число. На відміну від *дійсних чисел* і *комплексних чисел* множення К. не комутативне; додають їх, як і звичайні *вектори*. К. запропонував 1843 У. *Гамільтон*, бажаючи алгебраїзувати *багатовимірний простір*. Вони мають ряд застосувань у механіці й теор. фізиці.

Літ.: Белоновський П. Д. Основи теоретичної арифметики. К., 1952; Нечаев В. И. Числовые системы. М., 1972; Кантор И. Л., Солодовников А. С. Гиперкомплексные числа. М., 1973.

КВАТРОЧЕ́НТО (італ. quattrocènto, букв. — чотириста) — італ. назва 15-го ст. В мистецтвознавстві терміном «кватроченто» умовно позначається період Раннього *Відродження* в Італії.

КВА́ЧА — грошова одиниця Замбії, поділяється на 100 *нгве*. За курсом на червень 1977 1 К. дорівнює 0,79 дол. США.

КВА́ША Василь Семенович (н. 16. XI 1917, м. Миргород, тепер Полтав. обл.) — укр. рад. майстер різьблення на дереві, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1964). Член КПРС з 1952. Навчався в О. *Сластіона* та Я. *Усика*. Твори: портрети Б. Хмельницького (1953—54), М. Гоголя (1958—59), Т. Шевченка (1963), Д. Гурамішвілі (1977); композиції — «У тій хатині, у раю, я бачив пекло» (1967), «О. Сластіон і сімнадцять кобзарів» (1969—78); декоративні тарелі — «В. І. Ленін» (1963), «Верба» (1969), «Околиця с. Шушенського» (1970—71), «М. В. Гоголь» (1971). Твори К. зберігаються в ДМУНДМ.

В. С. Кваша. Панно «О. Сластіон і сімнадцять кобзарів». Різьблення на дереві. 1969—78.

КВА́ШЕННЯ — 1) У харчовому виробництві — метод *консервування* овочів і фруктів. За таким методом цукри, що є в овочах і фруктах, зброджують *молочнокислими бактеріями* (іноді їх чистими культурами), внаслідок чого утворюється *молочна кислота*, яка гальмує життєдіяльність мікробів або запобігає їй. Квашенню піддають гол. чин. білоголову капусту, а також баклажани, суміші овочів, яблука. Квашені продукти зберігають при т-рі 0—5° С. 2) У шкіряному і хутровому виробництвах — обробка шкурок (переважно білок і ягнят каракульської породи овець) у водяному настої вівсяного або ячного борошна грубого помелу, іноді висівок з додаванням кухонної солі; один з процесів виробництва *каракулю*. Під час К. великі пучки *колагенових волокон* розділяються на дрібніші, внаслідок чого шкурка стає пластичнішою.

КВЕБЕ́К — місто на Сх. Канади, адм. ц. пров. Квебек. Вузол з-ць. Значний порт поблизу гирла р. Святого Лаврентія, доступний для океанських суден. 173,9 тис. ж. (1976). На базі місц. лісових ресурсів розвинуті деревообр. та целюлозно-паперова пром-сть. Суднобудування, підприємства текст., шкір.-взут., харч. галузей. Через К.— вивіз лісоматеріалів, паперу, зерна, азбесту та ін. Центр туризму. Ун-т Лаваля (з 1852). Б-ка ун-ту Лаваля. Музеї пров. Квебек та ун-ту. Архіт. пам'ятки 17—19 ст. К. засн. 1608.

КВЕБЕ́К — провінція на Сх. Канади. Пл. 1540,7 тис. км². Нас. 6028 тис. чол. (1971). Адм. ц.— м. *Квебек*. Більша частина тер. розташована на п-ові Лабрадор, на Пд.— гори *Аппалачі* та низовина *Святого Лаврентія ріки*. В центрі та на Пд.— великі лісові масиви. Осн. галузі пром-сті: гірничодобувна (мідні, залізні руди, поліметали, золото, срібло, нікель, уран, азбест та ін.), металург. (виплавка алюмінію), деревообр. та целюлозно-паперова. Підприємства нафтопереробної, маш.-буд., текст., швейної, шкір.-взут., хутряної, харч. пром-сті. ГЕС. Гол. галузь с. г.— мол. тваринництво. В структурі посівних площ переважають кормові культури. Рибальство. Осн. пром. центри і порти — *Монреаль*, Квебек. У 2-й пол. 70-х рр. у К., де живе осн. частина франко-канад. населення, посилилися сепаратистські тенденції, пов'язані з політикою Квебекської партії (1976 прийшла до влади в К.).

КВЕЛЧ (Quelch) Гаррі (30.I 1858—17.IX 1913) — діяч англ. робітн. руху. Один з організаторів і керівників С.-д. федерації (засн. 1884), з 1911 — Брит. соціалістичної партії (БСП), з 1886 — редактор їх ЦО—газ. «Джастіс» («Справедливість»). Пропагував марксизм у *тред-юніонах*. Член Міжнар. соціалістичного бюро *Інтернаціоналу 2-го*. В 1902—03 допомагав В. І. Леніну в організації видання «*Искры*» в Лондоні. Виступав за створення в парламенті незалежної робітн. фракції і прийняття *Лейбористською партією* соціалістичної програми, проте 1911 підтримав шовіністичну позицію Г. М. Гайндмана — лідера опортуністичного крила БСП.

КВЕ́РШЛАГ (нім. Querschlag) — горизонтальна, рідше похила *гірнича виробка*, що проходить по породах під кутом понад 45° до площини простягання родовища і не виходить безпосередньо на земну поверхню. Служить для розкривання масиву корисних копалин, транспортування вантажів, переміщування людей, вентиляції тощо.

КВІЄТИ́ЗМ (від лат. quietus — спокійний, безтурботний) — релігійно-етичне вчення, прихильники якого проповідують містико-споглядальне ставлення до дійсності, втечу від життя, «непротивлення злу», цілковите покладання на «волю божу», байдужість до добра і зла тощо. К. є характерною рисою багатьох релігій, особливо східних, ряду ідеалістичних філос. (давньогрец. *кініки, неоплатонізм*) і реліг.-філос. (толстовство) шкіл. У кінці 17 ст. К. сформувався як особлива течія в *католицизмі*. В широкому розумінні К.— пасивність, непротивлення.

КВІ́НСЛЕНД — штат на Пн. Сх. Австралії. Пл. 1727,5 тис. км². Нас. бл. 2 млн. чол. (1973). Адм. ц.— м. *Брісбен*. На Сх.— *Великий Вододільний хребет*, рельєф зх. частини рівнинний. К. займає провідне місце в країні за видобутком руд міді, цинку, свинцю, бокситів, рутилу і циркону, кам. вугілля, вольфраму, золота, нафти і природ. газу. Добувають також уран та заліз. руду. Підприємства металург., маш.-буд., хім., харч. пром-сті. Осн. пром. центри — Брісбен, Гладстон, Таунсвілл. Гол. галузь с. г.— тваринництво м'ясо-мол. напряму. В структурі с.-г. угідь переважають пасовища. На невеликих площах вирощують пшеницю, кукурудзу, цукр. тростину, тропічні фрукти тощо. Осн. порт — Брісбен.

КВІНТЕ́Т (італ. quintétto, від лат. quintus — п'ятий) — 1) *Ансамбль* з 5 виконавців (інструменталістів або вокалістів). 2) Група струнних смичкових інструментів симф. оркестру (перші й другі скрипки, альти, віолончелі, контрабаси — т. з. смичковий К.). Може використовуватись як самостійний оркестр. 3) Твір для 5 інструментів або співацьких голосів.

КВІНТИЛЬЙО́Н (франц. quintillion) — число, яке в десятковій системі числення зображають одиницею з 18 нулями, тобто 10^{18}. У деяких країнах К. наз. число 10^{30}.

А. В. Квасенко-Рясницька.

О. В. Квасницький.

Е. Й. Квірінг.

К. В. Квітка.

Г. Ф. Квітка-Основ'яненко.

Пам'ятник на могилі Г. Ф. Квітки-Основ'яненка в Харкові.

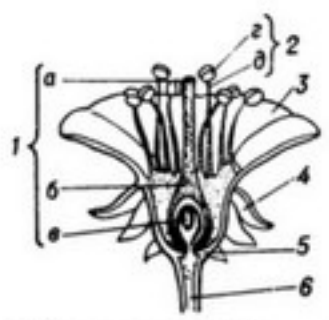

Квітка в розрізі (схема будови):
1 — маточка (*а* — приймочка; *б* — стовпчик; *в* — зав'язь); *2* — тичинка (*г* — пиляк; *д* — тичинкова нитка); *3* — пелюстки віночка; *4* — чашолистки чашечки; *5* — квітколоже; *6* — квітконіжка.

КВІНТІЛІА́Н Марк Фабій (Marcus Fabius Quintilianus; бл. 35, Калагуріс, сучас. Калаорра, Іспанія — бл. 96, Рим) — давньоримський теоретик ораторського мистецтва, педагог. Гол. його праця — «Про виховання оратора» (12 книг) — одне з джерел вивчення римської педагогіки (див. *Римське виховання*). К. вважав, що майже всі діти мають здібності до навчання, яке пропонував починати щонайраніше. Доводив перевагу шкільного виховання й навчання. Виступав проти тілесних покарань. К.— перший з теоретиків педагогіки, який розробив методику навчання, обгрунтував і сформулював ряд дидактичних принципів і правил.

КВІ́РІНГ Еммануїл Йонович [1 (13).IX 1888—26.XI 1937] — рад. партійний і держ. діяч, доктор економічних наук. Член Комуністичної партії з 1912. Н. в с. Фріденталі (тепер с. Новолиповка Федоровського р-ну Саратовської обл.) в сім'ї нім. колоніста— волосного писаря. В революц. русі — з 1906. Не раз був заарештований і засланий В 1913 співробітничав у газ. «Правда», був секретарем більшовицької фракції 4-ї Держ. думи. В 1914 — член Катеринославського к-ту РСДРП. Після Лютневої революції 1917 — секретар Катеринославського к-ту РСДРП(б), голова Катеринославської Ради робітн. і солдатських депутатів. В 1918—19 і 1923—25 — перший секретар ЦК КП(б)У. 1919 — голова Раднаргоспу України, 1919—20 — секретар Катеринославського губкому партії, 1921—23 — секретар Донецького губкому КП(б)У. В 1925—27 — заст. голови ВРНГ СРСР. 1927—30 і 1934—37 — заст. голови Держплану СРСР. З 1930 очолював екон. Ін-т червоної професури, 1932—36 — директор екон. ін-ту Комакадемії. На XII—XVI з'їздах партії обирався членом ЦК ВКП(б), на I—III з'їздах, VI—VIII конференціях КП(б)У — членом ЦК КП(б)У. Був членом ВЦВК, ЦВК СРСР і ВУЦВК. Автор праць з історії партії, питань соціалістичного буд-ва, рад. економіки. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Портрет с. 85.

Літ.: Бачинский П. П., Квиринг В. Э., Перельман М. Б. Эммануил Ионович Квиринг. М., 1968.

КВІ́СЛІНГ (Quisling) Відкун (1887—1945) — лідер норв. фашистів. У 1931—33 — військ. міністр; 1933 заснував фашист. партію «Нац. об'єднання». Сприяв окупації Норвегії фашист. Німеччиною (квітень 1940). З 1942 — прем'єр-міністр колабораціоністського норв. уряду. Після розгрому фашизму страчений в Осло за вироком норв. суду. Ім'я К. стало синонімом зради.

КВІТИ́НСЬКИЙ Вячеслав Антонович (н. 25.XI 1920, с. Антовільно, тепер с-ще Ленінське Лепельського р-ну Вітеб. обл.) — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, майор, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1945. З 1939 — в Рад. Армії. В 1943—44 — командир партизан. загону, що діяв на тер. Ровен., Дрогобицької областей і в Польщі; 1944—45 — командир чехословацької партизан. бригади ім. Клемента Готвальда, що взяла участь у *Словацькому національному повстанні 1944*. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КВІ́ТКА Климент Васильович [23.I (4.II) 1880, с. Хмелів, тепер Роменського району Сум. обл.— 19. IX 1953, Москва] — укр. рад. музикознавець-фольклорист. Один з основоположників рад. муз. етнографії. Чоловік Лесі Українки. Закінчив Київський університет (1902). Музики навчався в Київському музичному уч-щі у Г. К. *Ходоровського*. Зібрав понад 6 тис. нар. пісень, переважно українських. Був одним з організаторів експедиції Ф. М. *Колесси* на Полтавщину для записування укр. дум. Разом з Лесею Українкою записали на фонографі думи й пісні у виконанні кобзаря Г. *Гончаренка*. Записав укр. нар. пісні з голосу Лесі Українки («Народні мелодії з голосу Лесі Українки», ч. 1—2, 1917—18) та І. Франка. З 1921 К. очолював кабінет муз. етнографії при АН УРСР в Києві. З 1933 — професор Моск. консерваторії, з 1937 — керівник Кабінету вивчення муз. творчості народів СРСР. Автор праць: «Українські народні мелодії» (1922), «Ритмічні паралелі в піснях слов'янських народів» (1923), «Професіональні народні співці і музиканти на Україні» (1924), «Первісні тоноряди» (1926), «Пісні українських зимових обрядових свят» (поч. 40-х рр.), досліджень про М. В. Лисенка та ін. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани» і медалями. Портрет с. 85.

Тв.: Избранные труды. т. 1—2. М., 1971—73.

Літ.: Івавенко В. Климент Квітка. «Народна творчість та етнографія», 1970. № 1. *С. Й. Грица.*

КВІ́ТКА — орган статевого розмноження *покритонасінних* рослин; являє собою укорочений і обмежений у рості видозмінений пагін. К. розвиваються з квіткових *бруньок*. Можуть бути верхівковими (закінчують собою верхівки гол. або бічних стебел) і пазушними (розвиваються в пазухах листків), поодинокими або зібраними у різноманітні *суцвіття*. Здебільшого К. складається з квітконіжки (частини стебла, що несе К.), квітколожа (вкороченої розширеної стеблової частини, на якій розташовані усі елементи К.). *оцвітини, тичинок*, що їх сукупність наз. *андроцеєм*, і однієї, кількох або багатьох *маточок*; сукупність *плодолистків*, що утворюють маточки, наз. *гінецеєм*. За формою і кольором оцвітини К. дуже різноманітні. У деяких К., які звичайно запилюються вітром, оцвітини немає. Залежно від наявності в К. тичинок і маточок розрізняють К. двостатеві, або гермафродитні,— з тичинками і маточками (у більшості рослин) і одностатеві — лише з тичинками або лише з маточками. Тичинкові (чоловічі) й маточкові (жіночі) К. можуть розвиватись на одній рослині (*однодомні рослини*) або на різних (*дводомні рослини*). Іноді у К. зовсім немає тичинок і маточок. Такі К. лише приваблюють комах-запилювачів до інших — статевих квіток. Елементи К. у більшості рослин розташовані колами, у деяких — спірально. Трапляються й такі, у яких оцвітина розташована колами, а тичинки й маточки — спірально. К. бувають актиноморфними (див. *Актиноморфна квітка*), зигоморфними (див. *Зигоморфна квітка*) і зрідка асиметричними (напр., у канни). У статевих К. відбуваються мегаспорогенез і мікроспорогенез (див. *Спорогенез*), а також *запилення* і *запліднення*. Будова К. є найважливішою ознакою в систематиці квіткових рослин.

Т. Л. Андрієнко.

КВІ́ТКА-ОСНОВ'Я́НЕНКО Григорій Федорович [справж. прізв.— Квітка; літ. псевдонім — Грицько Основ'яненко; 18 (29).XI 1778, с. Основа, тепер у межах Харкова — 8 (20).VIII 1843, Харків] — укр. письменник. Основоположник худож. прози в новій укр. літературі. Походив з дворянського роду. Був активним діячем культур. і громад. життя Харкова: брав участь у заснуванні Харків. професіонального театру (1812), Ін-ту шляхетних дівчат (1812). Разом із Р. *Гонорським* та Є. *Філомафітським* 1816—17 видавав перший на Україні журнал «*Украинский вестник*», де друкував і власні твори рос. мовою. У 1817—28 був повітовим предводителем дворянства, пізніше головою харків. палати кримінального суду тощо. У 20-х рр. виступив з комедіями («Приїжджий із столиці», «Дворянські вибори», рос. мовою), в яких різко викривав зловживання чиновників та поміщиків. Вихід двох його книжок під назвою «Малороссийские повести, рассказываемые Грыцьком Основьяненком» (1834—37) знаменував початок нової укр. прози. Укр. повісті й оповідання К.-О. складають дві групи: сентиментально-реалістич. повісті («Маруся», «Козир-дівка», «Сердешна Оксана», «Щира любов») і бурлескно-реалістичні твори (оповідання «Салдацький патрет», «Мертвецький великдень», «Пархімове снідання» та ін., повість «Конотопська відьма»). Письменник яскраво змалював тяжкі умови життя трудящого селянина — голод, свавілля кріпосників, солдатчину. Тут вперше в новій укр. л-рі люди з народу змальовані не в комічному плані, а з почуттям глибокої до них поваги. Але поряд з демократичними, реалістичними тенденціями оповідання й повісті К.-О. пройняті дидактизмом, християнською мораллю покори, смирення. К.-О. автор соціально-побутової комедії «Сватання на Гончарівці» (1835) та п'єси «Шельменко-денщик» (1840). Серед прозових творів К.-О. рос. мовою — романи «Пан Халявський» (1840) — «пречудова сатира, написана рукою відмінного майстра» (В. Бєлінський), «Життя і пригоди Столбикова» (1841), істор.-худож. нариси «Головатий» (1839), «Історія театру в Харкові» (1841), «Українці» (1841), «Перекази про Гаркушу» (1842), «Заснування Харкова» (1843), *фізіологічні нариси* «Ярмарок» (1840), «Знахар» (1841). Світогляд К.-О. суперечливий:

прихильник монархії і кріпосного ладу, він водночас був гуманістом, що засуджував жорстокість кріпосників. Творчість К.-О. відіграла значну роль у розвитку укр. л-ри. З ним листувався Т. Шевченко, який присвятив йому вірш. Іл. до статті див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Тв.: Твори, т. 1—8. К., 1968—70; Твори, т. 1—2. К., 1978; Зібрання творів, т. 1—5. К., 1978—80; Пан Халявский. М., 1978.

Літ.: Данилевский Г. П. Украинская старина. Х., 1866; Чалий Д. В. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. К., 1962; Гончар О. І. Григорій Квітка-Основ'яненко. К., 1969; Зубков С. Д. Григорій Квітка-Основ'яненко. К., 1978; Луцький Ю. Д. Драматургія Г. Ф. Квітки-Основ'яненка і театр. К., 1978. *О. І. Гончар.*

КВІ́ТКИ — село Корсунь-Шевченківського р-ну Черкас. обл. Засноване в 17 ст. В роки Великої Вітчизн. війни в період тимчасової нім.-фашист. окупації в селі з червня 1943 до січня 1944 діяла підпільна парт. орг-ція. Під час *Корсунь-Шевченківської операції 1944* 500 жителів К. влилися до складу 180-ї стріл. д-зії, сотні інших всіляко сприяли регулярним частинам. У зв'язку з 25-річчям Корсунь-Шевченківської битви 1969 село нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. Уродженцями села є укр. композитор К. Г. *Стеценко*, Герой Соціалістичної Праці О. І. *Семиволос*.

КВІ́ТКО Лев Мойсейович (15.X 1890, с. Голосків, тепер Летичівського р-ну Хмельн. обл.— 12.IX 1952) — єврейський рад. поет. Член Комуністич. партії з 1939. Друкуватися почав 1917. Поема «Червона буря» (1918) — перший в євр. л-рі твір про Велику Жовтневу соціалістич. революцію. Писав в основному для дітей. Автор роману у віршах «Роки молоді» (1941, рос. перекл., 1968) — про події 1918.

Тв.: Укр. перекл.— У порту. Х., 1930; Лям і Петрик. Х., 1931; Два товариші. Х.—Одеса, 1932; У мене тайна. К., 1958; Рос. перекл.—В гости. М., 1970; Избранное. М., 1978.

КВІТКО́ВІ РОСЛИ́НИ — найбільш високоорганізовані листостеблові рослини. Те саме, що й *покритонасінні*.

КВІТНЕ́ВА ВСЕРОСІ́ЙСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ РСДРП(б) — див. *Сьома (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б)*.

КВІТНЕ́ВА КРИ́ЗА 1917 — політ. криза влади в Росії, що виникла в зв'язку з антинар. політикою бурж. *Тимчасового уряду*. Почалася стихійно після того, як Тимчасовий уряд у ноті союзним державам висловив готовність продовжувати імперіалістичну війну до перемоги. 21.IV (4.V) за закликом більшовиків Петрограда бл. 100 тис. робітників і солдатів вийшли на демонстрацію з вимогами миру і передачі влади Радам. Демонстрації, мітинги відбулися також у Москві, Києві, Харкові, Луганську та ін. містах. Масові антиурядові виступи змусили буржуазію маневрувати: відставку дістали міністри П. М. *Мілюков* та О. І. Гучков, було створено перший коаліційний уряд, куди ввійшли й есери та меншовики. К. к. було ліквідовано, але причини її виникнення не було усунено (див. *Червнева криза 1917, Липневі дні 1917*).

КВІТНЕ́ВЕ ПОВСТА́ННЯ 1876 — національно-визвольне й антифеод. повстання в Болгарії 20.IV — 20.V. Підготовлено *Болгарським революційним центральним комітетом*, що перебував у той час у Румунії, та революц. к-тами в Болгарії. Найбільшого розмаху досягло в Пд. Болгарії. В ін. районах країни були лише виступи окремих загонів. У рядах повстанців бився загін Х. *Ботева*. К. п. придушила тур. армія. Незважаючи на поразку, К. п. захитало тур. панування в Болгарії, сприяло загостренню міжнар. політ. обстановки й стало одним з приводів до рос.-тур. війни 1877—78 (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*), внаслідок якої Болгарію було визволено від тур. панування.

Літ.: Чорний В. П. Героическая эпопея болгарского народа. Львов, 1976.

КВІТНЕ́ВІ ТЕ́ЗИ В. І. ЛЕ́НІНА — тези доповіді «Про завдання пролетаріату в даній революції». Покладені в основу доповіді В. І. Леніна на зборах більшовиків та на об'єднаних зборах більшовиків і меншовиків — делегатів Всерос. наради Рад робітничих і солдатських депутатів 4 (17).IV 1917. Тези вперше опубліковано в газ. «Правда» 7 (20).IV 1917, на Україні — у більшовицьких газ. «Пролетарий» (Харків) 13 (26).IV та «Звезда» (Катеринослав) 29.IV (12.V). У К. т. В. І. Ленін чітко визначив стратегію і тактику більшовиків в умовах *двовладдя*, що склалося після повалення самодержавства, характерну для того часу особливість розвитку революції і розстановку класових сил, виробив план переростання бурж.-демократичної революції в соціалістичну. «Своєрідність поточного моменту в Росії,— писав він,— полягає в переході від першого етапу революції, який дав владу буржуазії внаслідок недостатньої свідомості і організованості пролетаріату,— до другого її етапу, який повинен дати владу в руки пролетаріату і бідніших верств селянства» (Повне зібр. тв., т. 31, с. 111). В. І. Ленін викрив антинар. суть бурж. Тимчасового уряду, його імперіалістичної зовн. політики, підкреслив, що війна і надалі залишається грабіжницькою, імперіалістичною. Виступаючи проти найменших поступок «революційному оборонству», В. І. Ленін радив роз'яснювати масам, що покінчити з війною можна лише при умові передачі влади в руки Рад робітн. і солдат. депутатів. Враховуючи, що Тимчасовий уряд тримається на довірливо-несвідомому ставленні мас і підтримці керованих меншовиками та есерами Рад, які добровільно віддали владу буржуазії, В. І. Ленін вважав за недоцільне домагатися на тому етапі негайного повалення його. Він висунув гасло «Ніякої підтримки Тимчасовому урядові!», обґрунтував єдино можливий у тих умовах шлях переходу влади до Рад — шлях мирного розвитку революції під гаслом «Вся влада Радам!». Перехід влади до Рад відкрив би можливість мирного переростання *революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства*, органами якої були Ради, в соціалістичну *диктатуру пролетаріату* шляхом зміни партій і класів у керівництві Радами. В. І. Ленін відкрив нову держ. форму диктатури пролетаріату — Республіку Рад. У К. т. сформульовано екон. програму партії на новому етапі революції: конфіскація поміщицьких і націоналізація всіх земель у країні, злиття банків у загальнонац. банк, контроль Рад за виробництвом і розподілом продуктів. Ці заходи були спрямовані на позбавлення буржуазії екон. панування, підвищення революц. активності мас і створення умов для переходу до соціалізму. Формулюючи внутріпарт. завдання, В. І. Ленін вказав на необхідність негайного скликання з'їзду партії і розгляду на ньому питання про зміну програми партії з урахуванням досвіду революц. руху з 1903, коли було прийнято першу Програму. В. І. Ленін запропонував відмовитися від назви партії «соціал-демократична», бо її спаплюжили лідери зх.-європ. соціал-демократії, й перейменувати її на комуністичну, як називали свою партію К. Маркс і Ф. Енгельс. В. І. Ленін закликав більшовиків до активної роботи по створенню 3-го, *Комуністичного Інтернаціоналу*. К. т., що озброїли партію і робітн. клас програмою дій, за пропозицією В. І. Леніна було обговорено в ЦК РСДРП(б) та місц. парт. орг-ціях. Проти К. т. виступили противники соціалістич. революції як у партії, так і поза нею. Всередині партії проти К. т. виступили Л. Каменєв та Г. Пятаков. Проте більшовицька партія в цілому згуртувалася навколо К. т. Більшовики України вивчали й пропа-

Л. М. Квітко.

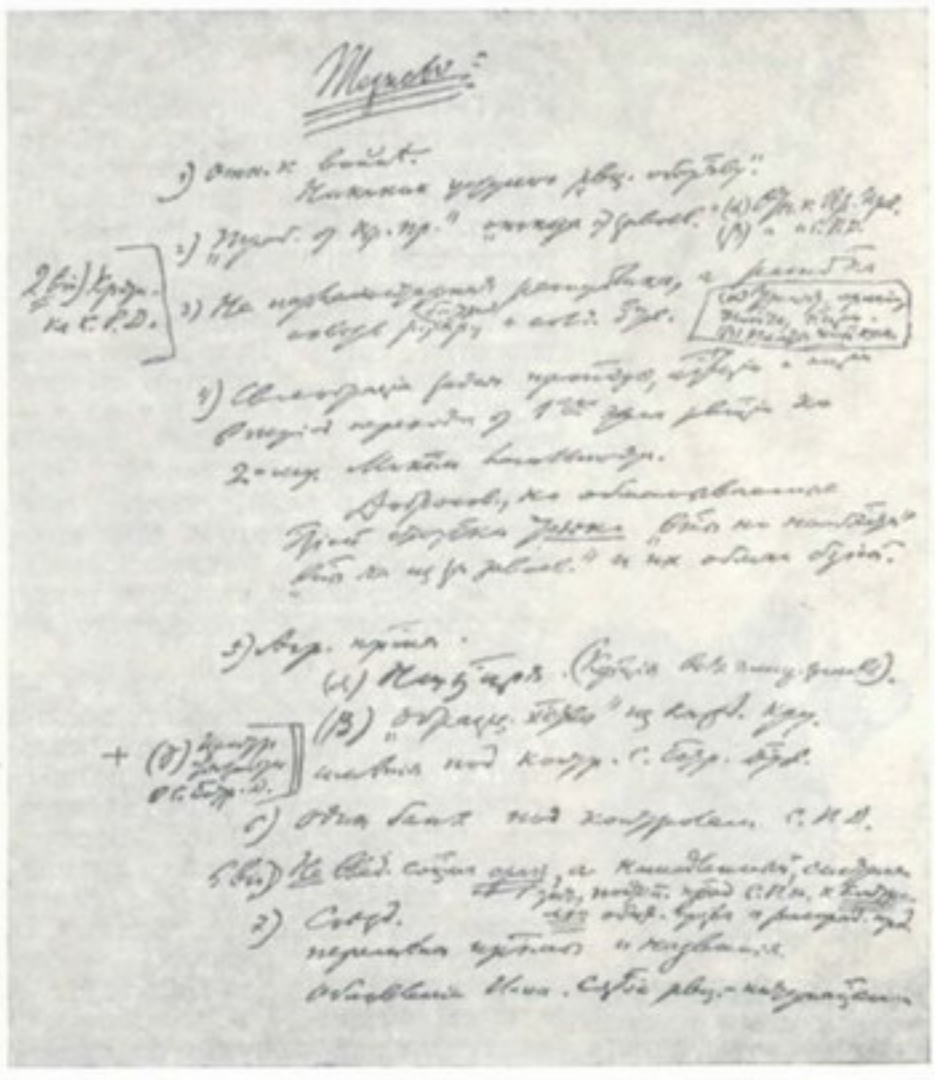

Рукопис В. І. Леніна «Первісний начерк Квітневих тез». 3 (16) квітня 1917.

І. Г. Кебін.

О. А. Кеворков.

гували їх. Вони обговорювалися й були схвалені на парт. зборах Харків., Катеринослав., Луган., Горлівсько-Щербинівської, Конотопської та ін. орг-цій РСДРП. Всупереч антиленінській позиції Г. Пятакова К. т. схвалили й більшовики Києва. К. т. було покладено в основу політ. лінії більшовиків, прийнятої *Сьомою (Квітневою) Всеросійською конференцією РСДРП(б).*

Літ.: Ленін В. І. Про завдання пролетаріату в даній революції.— Листи про тактику.— Завдання пролетаріату в нашій революції. Повне зібрання творів, т. 31; Історія КПРС, т. 3, кн. 1. К., 1968. *Б. І. Корольов.*

КВІТНЕ́ВО-ТРАВНЕ́ВІ ПОЛІТИ́ЧНІ СТРА́ЙКИ 1912 — масові політ. виступи пролетаріату на знак протесту проти *Ленського розстрілу*. В. І. Ленін відмічав, що події на р. Лені переповнили чашу народного гніву проти царської монархії і «запалили маси революційним вогнем» (Повне зібр. тв., т. 21, с. 324). На Україні перші політ. страйки протесту проти Ленського розстрілу відбулися 9 (22).IV в Києві та Миколаєві, 10 (23).IV — 26.IV (9.V) пройшли в усіх пром. центрах і охопили понад 40 тис. робітників. Авангардна роль у цих страйках належала робітникам-металістам. Страйки протесту злилися з першотравневими політ. страйками і демонстраціями. 1 (14). V по всій Росії страйкувало бл. 400 тис. робітників, у т. ч. в Петербурзі — 100 тис. робітників, у Москві —38 тис. На Україні святкування 1 Травня вилилося у хвилю страйків, що охопили майже 30 тис. робітників Києва, Катеринослава, Харкова, Миколаєва, Луганська, Одеси, Юзівки та інших міст. Страйки проходили під лозунгами встановлення демократичної республіки, запровадження 8-годинного робочого дня, конфіскації поміщицької землі. К.-т. п.с. були важливим етапом в історії революц. руху в Росії, зокрема на Україні.

КВІТНИ́ЦТВО, квітникарство — галузь рослинництва, яка займається вирощуванням квітково-декоративних рослин для квітників, внутр. озеленення приміщень, а також для зрізування; наука про вирощування й селекцію квітів; розділ декор. садівництва; г-во, яке вирощує квіти. Розрізняють К. відкритого і К. закритого грунту. К. відкритого грунту — вирощування однорічних, дворічних та багаторічних декор. і гарноквітучих рослин, якими прикрашають сади, парки, присадибні ділянки або використовують їх для зрізування квітів, а також для одержання чистосортного насіння.

К. закритого грунту — вирощування теплолюбних рослин у теплицях, парниках для реалізації в осінньо-зимовий і ранньовесняний періоди. Тут вирощують багато *ампельних рослин*, проводять зимову вигонку троянд, бузку, цибулинних та ін. багаторічних квітів. Значну частину їх вирощують у горщиках, а для одержання квітів для зрізування — у грунті теплиць. У К. важливе місце посідає також культура килимових рослин. За роки Рад. влади К. набуло широкого розвитку. Створені радгоспи й розсадники по вирощуванню декоративних і квіткових рослин для *озеленення міст*. Створюються нові великі спеціалізовані квітницькі радгоспи. Освоєно випуск теплиць з автом. регулюванням т-ри й вологості повітря.

Крім промислового К., в нашій країні успішно розвивається любительське й присадибне К. З ін. соціалістичних країн високого рівня розвитку К. досягло в Болгарії, ЧССР і НДР. Серед капіталістичних країн К. розвинуте в Бельгії, Нідерландах, Франції та ін. К. як наука поділяється на загальне й спеціальне К. Загальне К. вивчає характеристики парників, теплиць, оранжерей для вирощування квітів, методи застосування механізації та автоматизації виробничих процесів, розмноження рослин у парниках і теплицях, заготівлю і зберігання продукції.

Спеціальне К. досліджує біологічні особливості, агротехніку окремих квіткових культур, сівозміни й квіткове насінництво. Сюди відносять селекцію квітів, а також створення квітників і квіткових композицій. Науково-дослідна робота з К. в УРСР проводиться, зокрема, в *ботанічних садах*. Див. також *Декоративні рослини*. Іл. див. на окремому аркуші, с. 80—81. *Д. П. Юхимчук.*

КВО́РУМ [від лат. quorum (praesentia sufficit) — (присутності) яких (достатньо)] — найменша кількість членів, присутність яких необхідна, щоб відкрити засідання чи збори і прийняти правомочні рішення. Встановлюється законом, статутом або постановою відповідного органу чи організації.

КВО́ТА (від лат. quot—скільки)— 1) Частка, частина, певна норма. 2) Частка в загальному виробництві, збуті, експорті або імпорті продукції, яку встановлюють для учасників монополістичних об'єднань (*картелів, синдикатів*).

3) Розмір податку з одиниці оподаткування.

4) Виборча К.— у бурж. виборчій системі кількість голосів, необхідних кожному з кандидатів для його обрання.

КЕ́БІН Іван (Йоганнес) Густавович [н. 11 (24).IX 1905, Ранну, тепер Кохтла-Ярвеського району Ест. РСР] — держ. і парт. діяч Ест. РСР, Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1927. Н. в сел. сім'ї. В 1925—26 навчався в Ленінгр. радпартшколі. В 1927—31 — голова Сусанінської сільради Гатчинського р-ну Ленінгр. обл. З 1931 — на парт. роботі в Ленінгр. обл. В 1936—38 навчався в Ін-ті червоної професури. З 1939 — викладач Моск. нафтового ін-ту. З 1941 — на керівній парт. роботі в ЦК КП(б) Естонії. В 1947 — 48 — директор Ін-ту історії партії при ЦК КП(б)Е. З 1948 — секретар ЦК КП(б)Е, 1950—78 — перший секретар ЦК Компартії Естонії. З липня 1978 — Голова Президії Верховної Ради Ест. РСР, одночасно з листопада 1978 — заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР. Член ЦК КПРС з 1952. Депутат Верховної Ради СРСР 3—10-го скликань. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

КЕБІ́ТСЬКИЙ ПЕРЕВА́Л — перевал у *Кримських горах*, між Бабуган-яйлою і Чатирдагом. Вис. 596 м. У давні часи був закритий оборонними кам. мурами (залишки їх збереглися на Карабі-яйлі та в ін. місцях), які захищали країну від ворогів.

КЕВЕ́ДО-І-ВІЛЬЄ́ГАС (Quevedo y Villegas) Франсіско (26.IX 1580, Мадрід — 8.IX 1645, Вільянуева-де-лос-Інфантес) — icп. письменник. Творчість К.-і-В. відбиває глибоку кризу icп. суспільства, культури icп. Відродження. У шахрайському романі «Історія життя пройдисвіта Пабло...» (1626), циклі соціально-політ. памфлетів «Сновидіння» (1627), зб-ках новел «Час відплати, або Розумна Фортуна» (1635, вид. 1650), трактаті «Політика бога, правління Христа й тиранія сатани» (ч. 1—2, 1626—39) створив сатиричну картину сучасної йому Іспанії.

Тв.: Укр. перекл.— Історія життя пройдисвіта, Пабло на ймення, зразка волоцюг і дзеркала крутіїв. К., 1934; Рос. перекл.— Избранное. Л., 1971. *Р. Ф. Естрела-Льопіс.*

КЕ́ВОРКОВ Степан Агабекович [н. 19.III (1.IV) 1903, Москва] — вірменський рад. кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1973). Член КПРС з 1945. В 1933—36 працював на студії «Мосфільм» (був асистентом О. Довженка у фільмі «Аероград», 1935). З 1936 — на студії «Вірменфільм». Разом з Е. Карамяном поставив фільми: «Привиди залишають вершини» (1955), «Стежкою грому» (1956), «Вибух після опівночі» (1968), а також фільми про відомого революціонера Камо — «Особисто відомий» (1958), «Надзвичайне доручення» (1965) та «Останній подвиг Камо» (1973, разом з Г. Мелік-Авакяном). Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора та медалями.

КЕ́ГЕЛЬ, кегль (нім. Kegel) — розмір друкарських шрифтів, що включає висоту очка *літери* і т. з. заплечики — вільні простори над і під очком. Вимірюють у *пунктах* або *квадратах*. В СРСР застосовують шрифти таких К.: 3, 4, 5, 6 (*нонпарель*), 7, 8 (*петит*), 9 (*боргес*), 10 (*корпус*), 11, 12 (*цицеро*), 14, 16, 18, 20, 24, 28, 32, 36, 42, 48 і 60 пунктів, а також 1, $1^1/_4$, $1^1/_2$, 2, $2^1/_2$, 3, 4, 5, 6, 8, 10, 12 і 15 квадратів. Осн. текст статей УРЕ (2-е вид.) набрано шрифтом К. 7, допоміжний — К. 6.

КЕГИЧІ́ВКА — селище міського типу Харків. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. 7,5 тис. ж. (1979). Село К. виникло в кін. 19 ст. внаслідок злиття хуторів Доброіванівка і Єгорівка, заснованих у 2-й пол. 18 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. У К.— з-ди: буд. виробів, маслоробний і хлібний, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. Середня та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня. Будинок культури, 9 бібліотек.

Кедр гімалайський. Гілка з достиглою шишкою та насінна луска (вгорі).

КЕГИЧІ́ВСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ ГА́ЗУ — в Кегичівському р-ні Харківської обл. УРСР. Пов'язане з брахіантиклінальною складкою (див. *Брахіантикліналь*) у пд.-сх. частині *Дніпровсько-Донецької западини*. В геол. будові родовища беруть участь відклади від карбонової до антропогенової систем включно. Поклади газу — в верхньокам.-вуг. і нижньопермських відкладах. Глиб. залягання продуктивних горизонтів 1900—3100 м. Родовище багатопластове. Газ метановий (91,3—91,6% метану), містить також етан, пропан, бутан, пентан, вуглекислий газ тощо. Густ. газу 0,600—0,630 кг/м³. Родовище відкрито 1963, експлуатують з 1965. Газ надходить до газопроводу Шебелинка — Київ.

В. Г. Дем'янчук.

КЕГИЧІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Харківської обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,8 тис. км². Нас. 25,6 тис. чол. (1979). У районі — 41 нас. пункт, підпорядкований 2 селищним і 8 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Кегичівка*. Поверхня рівнинна. Корисні копалини: природний газ, глини, піски. Річки: *Берестова, Багата* (бас. Дніпра). Грунти в осн. чорноземні. Лежить у степовій зоні.

Осн. підприємства: **Чаплинський** цукр. комбінат, кегичівські газопромисел, маслоробний та буд. виробів з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Кегичівка) та 2 будинки побуту. Спеціалізація с. г. — землеробство цукр.-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 67,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 60,3 тис. га. Гол. культури: цукр. буряки, озима пшениця, кукурудза, соняшник. Скотарство, свинарство, птахівництво. В К. р.— 11 колгоспів, 3 радгоспи, міжколг. об'єднання по відгодівлі великої рогатої худоби. Залізнич. ст. Кегичівка. Автошляхів — 270 км, у т. ч. з твердим покриттям — 162 км.

У районі — 28 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 21 лік. заклад, у т. ч. 4 лікарні. 7 будинків культури, 22 клуби, 33 кіноустановки, 27 б-к. У К. р. видається газета «Зоря комунізму» (з 1935).

В. К. Галушко.

КЕ́ДА ДЖЕ́КА ПОВСТА́ННЯ 1450 — нар. повстання в Англії, спрямоване проти засилля великих феодалів. Почалося виступом селян у графстві Кент і незабаром охопило ряд сусідніх графств. До селян в ході повстання приєдналися ремісники, дрібні торговці, наймані робітники.

Очолював його васал герцога Йоркського Джек (Джон) Кед. Повстанці вимагали зменшення податків, знищення корупції, реформ суду і адміністрації, скасування «робочого законодавства». 2.VII 1450 повстанці вступили в Лондон. Міськ. верхівка, налякана розмахом повстання, за допомогою ополчення *цехів* та гарнізону *Тауера* 5.VII витіснила повстанців з міста. В армії повстанців почався розбрат. Дж. Кед загинув у бою. Окремі загони повстанців вели боротьбу до 1454.

КЕ́ДР — 1) Cedrus — рід хвойних деревних рослин род. соснових. Високі (до 50 м) однодомні дерева. Хвоїнки на вкорочених пагонах зібрані в пучки, на видовжених — розташовані спірально і одиночно. Шишки спрямовані вгору, діжковидні або яйцевидні, після дозрівання розсипаються. 4 види: К. ліванський (C. libani) — в горах Малої Азії, К. атласький (C. atlantica) — в Пн.-Зх. Африці, К. гімалайський (C. deodara) — в Гімалаях, К. короткохвойний (C. brevifolia) — на о. Кіпр. Перші 3 види культивують в СРСР (в Криму, на Кавказі, в пд. ч. Серед. Азії). К.— екзотичні дерева; є кілька декоративних форм їх. Деревина використовується у будівництві, йде на виготовлення меблів тощо. 2) Неправильна назва деяких видів *сосни*, зокрема *кедрових сосен, кедрового сланцю*, ялівцю тощо.

КЕ́ДРІН Дмитро Борисович [22. I (4.II) 1907, Богодухівський рудник, Донбас — 18.IX 1945, смт Тарасовка під Москвою] — рос. рад. поет. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1924 у Дніпропетровську. Перша поетична зб.— «Свідки» (1940). Автор творів про сучасність («Лялька», 1932; «Поєдинок», 1933), історію (балада «Зодчі», 1938; поема «Кінь», 1940), природу. У роки війни писав патріотичні вірші. Україні присвятив поезії «Київ», «Партизанка Галя» та ін. Віршована драма «Рембрандт» (1940). Перекладач творів укр. рад. поетів.

КЕ́ДРОВ Боніфатій Михайлович [н. 27.XI (10.XII) 1903, Ярославль] — рад. хімік, філософ, історик науки, акад. АН СРСР (з 1966; чл.-кор. з 1960). Член КПРС з 1918. Син М. С. *Кедрова*. Закінчив хім. ф-т Моск. держ. ун-ту (1930). В 1935—41 — на парт., згодом — на наук. роботі. В 1941—45 — в Рад. Армії. В 1945—49 й 1958—62 — в Ін-ті філософії АН СРСР. Гол. редактор журн. «Вопросы философии» (1947—49). В 1946—58 та з 1971 — професор Академії сусп. наук при ЦК КПРС. З 1962 — директор Ін-ту історії природознавства і техніки АН СРСР, 1973—74 — Ін-ту філософії АН СРСР, з 1974 — зав. сектором Ін-ту історії природознавства і техніки АН СРСР. Автор численних праць з питань матеріалістичної діалектики, філос. питань природознавства, методологічних проблем науки. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, а також ін. орденами та медалями.

Тв.: Классификация наук, т. 1—3. М., 1961; Три аспекта атомистики, т. 1—3. М., 1969; Энгельс и диалектика естествознания. М., 1970; Ленин и диалектика естествознания XX века. М., 1971; Моделирование в теоретической химии. М., 1975; Прогнозы Д. И. Менделеева в атомистике, т. 1. М., 1977; Марксистская концепция истории естествознания.— XIX век. М., 1978 [в соавт.].

КЕ́ДРОВ Михайло Миколайович [21.XII 1893 (2.I 1894), Москва — 22.III 1972, там же] — рос. рад. режисер, актор і педагог, нар. арт. СРСР (з 1948). З 1920 навчався в Театр. студії ім. О. Грибоєдова, а з 1922 — в 2-й студії МХАТу. Учень К. С. *Станіславського*. З 1924 — актор, з 1933 — режисер (в 1946—55 — гол. режисер), 1966—70 — голова худож. колегії) МХАТу. Ролі: Захар Бардін («Вороги» Горького), Сін-Бін-у («Бронепоїзд 14-69» Вс. Іванова), Горлов («Фронт» Корнійчука). Вистави: «Плоди освіти» Л. Толстого, «В людях» за М. Горьким, «Над Дніпром» Корнійчука, «Зимова казка» Шекспіра. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1949, 1950, 1952.

Літ.: Михаил Николаевич Кедров. М., 1978.

КЕ́ДРОВ Михайло Сергійович [12 (24).II 1878—2.XII 1941] — рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1901. Н. в Москві в сім'ї нотаріуса. В революц. русі з кін. 90-х рр. 19 ст., вів парт. роботу у Москві, Ярославлі, Костромі, Петербурзі. В 1912—16 — в еміграції в Швейцарії, де закінчив мед. ф-т Лозаннського ун-ту. В 1917 — член Військ. орг-ції при ЦК РСДРП(б), Всерос. бюро більшовицьких військ. орг-цій, колегії Наркомату у військ. справах. У 1918—19 — на керівних посадах у Червоній Армії, ВЧК. Після громадян. війни працював у ВРНГ, Верховному Суді СРСР, Держплані СРСР тощо. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

Б. М. Кедров.

М. М. Кедров.

КЕ́ДРОВА ПАДЬ — заповідник в СРСР, на Далекому Сході, в межах Приморського краю РРФСР. Заповідник розташований на зх. березі Амурської зат. в бас. р. Кедрової; створений 1916 для охорони унікального рослинного й тваринного світу. Пл. 17,9 тис. га. Поширені ліси з дуба, ясена, кленів, липи, маньчжурського горіха, берези, ялиці; у підліску — ліани, папороті. Багато *ендеміків* і релікторових форм (аралія, елеутерокок, жень-шень, купина гостролиста). Живуть косуля, леопард, гімалайський ведмідь та ін.; з птахів — фазан, качка мандаринка та ін.; змії, ящірки. К. П.— стаціонарна база Далекосхідного філіалу Сибірського відділення АН СРСР.

КЕ́ДРОВА СОСНА́, кедр, кедрина — спільна назва кількох видів роду *сосна*. Поширений в Азії і в горах Європи. В СРСР 3 види.

Кедрова сосна сибірська:
1 — гілка з шишкою;
2 — насінина.

КЕДРОВИЙ СЛАНЕЦЬ

Келермеські кургани. Золоті піхви меча і залізна сокира з вкритою золотом рукояткою.

Кеклик.

Келерія сиза. Нижня і верхня частини рослини та колосок (угорі).

1) К. с. європейська, кедрина (Pinus cembra) — дерево заввишки до 30 м. Крона густа, пірамідальна або округла. Хвоїнки до 12 см завдовжки, зібрані в пучки по 5 шт. на коротких пагонах, зберігається на дереві 5—6 років. Шишки яйцевидні завдовжки до 8 см, дозрівають на 2-й рік, містять до 90 насінин (т. з. кедрових горішків). Росте в Альпах, Карпатах. У Рад. Карпатах взята під охорону. 2) К. с. сибірська (P. sibirica) — дерево заввишки до 40 м, пошир. в Азіатській частині та на Пн. Сх. Європ. ч. СРСР. Насіння їстівне, містить понад 60% олії, яку використовують у харч. пром-сті і техніці. Цінна міцна деревина широкого використання. Із стовбурів дерев при підсочці одержують *живицю*. 3) К. с. корейська (T. koraiensis) — дерево заввишки до 40 м. Крона ширококонусовидна. Росте на Далекому Сх., в Пн.-Сх. Китаї, Пн.-Сх. Кореї і Японії. Вирощують у середній смузі Європ. ч. СРСР.

КЕ́ДРО́ВИЙ СЛА́НЕЦЬ (Pinus pumila) — кущ. рідше деревце, заввишки до 5 м з роду *сосна*. Хвоїнки короткі жорсткі, зібрані в пучки по 5 шт. на коротких пагонах. Шишки до 6 см завдовжки. Росте повільно. Може зростатися із сусідніми деревами придатковими коренями та гілками; утворює непролазні хащі. Росте в горах (до 2000 м над р. м.). Поширений в Сх. Сибіру, на Далекому Сході, в Пн.-Сх. Китаї, Пн. Монголії і Японії. К. с.— цінна грунтозахисна рослина; дає корм і притулок взимку пром. звірам (соболю, білці, ведмедю та ін.). Хвоя багата на вітамін С. З насіння К. с. одержують олію, з деревини *скипидар, смоли*.

КЕ́ЗМА Тауфік Гаврилович (20. VI 1882, Дамаск— 9.IV 1958, Київ) —укр. рад. філолог-арабіст. За походженням араб. З 1896 жив у Києві. Закінчив Київську духовну академію (1906). З 1913 викладав араб. мову в вузах Києва, 1939—52 — в ун-ті (з 1948 — професор). Автор підручника «Елементарні основи граматики арабської мови...» (1928) та кількох праць із сходознавства. К. належать переклади з араб. мови українською «Оповідань арабського історика Абу-Шоджі Рудраверського XI ст. про те, як хрестилась Русь» (1927),оповідань М. Нуайме. М. Теймура та ін.

Літ.: Ковалівський А. П. Тауфік Гаврилович Кезма. «Український історичний журнал», 1958, № 4.

КЕЙНС (Keynes) Джон Мейнард (5.VI 1883, Кембрідж — 21.IV 1946, графство Суссекс) — англ. бурж. економіст, основоположник *кейнсіанства*. Закінчив Кембріджський ун-т (1906). З 1908 і до кінця життя викладав у ньому. Одночасно займався *бізнесом*, обіймав ряд адм. посад. З 1912 — редактор теоретичного журн. «Економік джорнал». Автор книги «Економічні наслідки миру», в якій, за виразом В. І. Леніна, «прийшов до висновків, що Європа і весь світ з Версальським миром ідуть до банкротства» (Повне зібр. тв., т. 41, с. 209). Опублікував ряд праць у галузі грош. обігу і фінансів. Осн. з них — «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936). К. обгрунтував необхідність держ.-монополістичного регулювання економіки як осн. напряму екон. політики бурж. д-ви.

М. Й. Лозюк.

КЕЙНСІА́НСТВО — один з провідних напрямів буржуазної *політичної економії* періоду *загальної кризи капіталізму*, що трактує механізм функціонування капіталістичного господарства на основі аналізу взаємодії ряду макроекономічних величин (див. *Макроекономіка*) і обгрунтовує практику втручання бурж. д-ви в процес капіталістичного *відтворення*. К. замасковує експлуататорський характер імперіалістичної держави. Виникло в 30-х рр. 20 ст. Засновник — англ. бурж. економіст Дж. М. *Кейнс*. Осн. положення К. він виклав у книзі «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» (1936) як пошук шляхів подолання нестійкості капіталістичної економіки, виходу з екон. кризи. Гол. причиною перебоїв у функціонуванні капіталістичної економіки К. вважає недостатній обсяг «ефективного попиту» на предмети індивідуального споживання і виробничого призначення. Однак К. виявилося нездатним розкрити справжню природу цього екон. явища, яка полягає не в психологічній схильності людей до заощаджень, а в діянні властивих капіталізмові об'єктивних екон. законів, особливо *основного економічного закону капіталізму*, що неминуче зумовлює вузькість споживчого попиту. Особливу увагу К. приділяє проблемі *інвестицій* як засобу розширення виробничого споживання і відновлення загальнонац. пропорцій, що порушуються. Кількісний зв'язок між величиною інвестицій та обсягом *національного доходу* визначається на основі застосування принципу мультиплікатора (див. *Мультиплікатора теорії*), згідно з яким кожний приріст інвестицій тим більшою мірою супроводиться дальшим кратним зростанням доходу, зайнятості та виробн., чим більша питома вага й темпи зростання споживання. Звідси попит, втілений в інвестиціях, визнається осн. об'єктом регулювання і стимулювання екон. розвитку шляхом розширення витрат д-ви гол. чин. на невиробничі й воєнні цілі, а також дефіцитного бюджетного фінансування, що призводить до посилення *інфляції*. Див. також *Неокейнсіанство*.

М. Й. Лозюк.

КЕЙП-ЙОРК — півострів на Пн. Австралії, між *Карпентарія затокою* і Кораловим м. Зх. частина — низовинна, в сх.— височина заввишки до 555 м. Вздовж східного узбережжя простягаються коралові рифи. Евкаліптові ліси, на сході — вічнозелені вологі тропічні ліси. Поклади золота, свинцю, бокситів.

КЕ́ЙПТАУН, Капстад — місто на Пд. Зх. Пд.-Африканської Республіки, адм. ц. Капської пров. і резиденція парламенту країни. Значний порт, вузол з-ць і автошляхів. 691,3 тис. ж. (1970). Провідне місце посідає машинобудування і металообробка (судно- та вагонобудування, автоскладання та судноремонт). Нафтопереробний з-д, підприємства цем., текст., харч. (гол. чин. консервної) пром-сті. Розвинуті також огранування алмазів, деревообр., хім. (виробн. сірчаної кислоти, добрив, фарм. засобів) пром-сть. Ун-т. Пд.-Афр. публічна та ін. б-ки. Пд.-Афр. нац. галерея, музей історії культури тощо. Бот. сад. Обсерваторія. К.— база іноз. китобійних флотилій. Виник 1652.

КЕ́ЙСТУТ, Кестутіс (1297 — 15. VIII 1382) — лит. князь, син *Гедиміна*. З 1345 правив у *Великому князівстві Литовському* разом з старшим братом великим князем *Ольгердом*. К. відіграв значну роль у боротьбі лит. народу проти агресії *Тевтонського ордену*. Брав участь у загарбанні Чернігово-Сіверської, Київської, Подільської, Волинської та ін. укр. земель. Після смерті Ольгерда К. 1377 визнав великим князем його сина *Ягайла*, але 1381 вигнав його з Вільнюса і захопив великокнязівську владу. К. вбито за наказом Ягайла.

КЕ́ЙТА (Keita) Модібо (н. 4.VI 1915, Бамако) — держ. і політ. діяч Республіки Малі. За фахом учитель. Засновник (1946) і ген. секретар (1947—68) партії Суданський союз, яка відіграла значну роль у завоюванні народом Малі нац. незалежності. В квітні 1959 — серпні 1960 К.— прем'єр-міністр Федерації Малі (Малі, Сенегал), з 1960 — прем'єр-міністр та президент Республіки Малі. Внаслідок військ. перевороту 1968 К. усунено від влади. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1963.

КЕЙТО́НІЄВІ (Caytoniales) — порядок вимерлих примітивних *голонасінних* рослин. Представлені двома родинами прибережноводяних рослин. Мали пірчасті листки, кожен з яких складався з 3—6 перистосітчастожилкових листочків з центральною жилкою. *Спорофіли* пірчасті. На кінцевих гілочках мікроспорофілів містилися групи мікроспорангіїв (див. *Спорангій*)

або мікросинангії (зрослі між собою мікроспорангії). Долі (купули) мегаспорофілів утворювали замкнуті або майже замкнуті вмістища з прямими *насінними зачатками*; в деяких з них знаходили *пилкові зерна* з повітряними міхурами. Купули з виступаючими з них *мікропіле* були схожі на *маточки* з приймочками. К. були поширені у тріасовому та юрському періодах. *Н. О. Щекіна.*

КЕКЕЛІ́ДЗЕ Корнелій Самсонович [18 (30).IV 1879, с. Тобанієрі, тепер Ванського р-ну — 7.VI 1962, Тбілісі] — грузинський рад. літературознавець, акад. АН Груз. РСР (з 1941). Закінчив Київ. духовну академію (1904). Автор праць: «Історія стародавньої грузинської літератури» (т. 1—2, 1923—24; 4 вид. 1958—60), «Конспективний курс історії стародавньої грузинської літератури» (рос. мовою, 1939), «Етюди з історії стародавньої грузинської літератури» (т. 1—7, 1945—60), «Пам'ятки стародавньої грузинської агіографічної літератури» (1956) та інших досліджень. Нагороджений орденом Леніна. ін. орденами, медалями.

КЕКІ́ЛОВ Аман (9. V 1912, аул Кеші, тепер Ашхабадського р-ну — 13.XII 1974, Ашхабад) — туркмен. рад. поет і літературознавець, акад. АН Туркм. РСР (з 1969), нар. письменник Туркм. РСР (з 1967), засл. діяч науки Туркм. РСР (з 1972). Член КПРС з 1951. Друкуватися почав з 1927. Автор поем «Вперед» (1935), «Остання зустріч» (1940), «Любов» (кн. 1—2, 1947—57), тексту Держ. гімну Туркм. РСР (1946), роману «Розсіяні хмари» (1979, посм.), літературознавчих праць, монографії «Молланепес» (1957). В 1970 вийшов 1-й том 3-томного дослідження К. «Мистецтво слова», 2-й т.— «Таємниці слова» (1975). Нагороджений двома орденами «Знак Пошани», медалями.

КЕКІ́ЛОВ Шали (7.XI 1906, аул Кеші, тепер Ашхабадського р-ну —8.X 1943, Монастирщинський р-н Смоленської обл.) — туркменський рад. поет. Член Комуністичної партії з 1941. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1927. Перша зб. віршів — «Колгоспникам» (1933). Тема віршів К.— визволення туркм. жінки, індустріалізація і колективізація в Туркменії («Колгоспний шлях — шлях соціалізму», 1931; «Дівчатам», «На Кизил-Арватському ремонтному заводі», обидва — 1932). Автор патріотичних поем «Дядько Іван» (1942), «В Карельському лісі» (1943). Загинув на фронті. *А. Улугбердиев.*

КЕ́ККОНЕН (Kekkonen) Урхо Калева (н. 3.IX 1900, Пієлавесі) — держ. і політ. діяч Фінляндії. В 1926 закінчив Хельсінкський ун-т. Доктор права. В 1936—56 — депутат парламенту; до 1956—один з лідерів партії Агр. союз (з 1965 — Партія центру). В 1936—39, 1944—46 обіймав міністерські посади. В 1948—50 — голова парламенту. В 1950—56 (з перервою) — прем'єр-міністр; 1952—53, 1954 — міністр закорд. справ. З 1956 — президент Фінляндської Республіки. Разом з Ю. К. *Паасіківі* був ініціатором миролюбного зовн.- політ. курсу Фінляндії, спрямованого на розвиток дружніх взаємин з СРСР. Брав безпосередню участь у підписанні *радянсько-фінляндських документів* 1948, 1955, 1970. Нагороджений орденами Леніна та Дружби народів. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1979.

КЕ́КЛИК, кам'яна куріпка (Alectoris graeca, синонім A. kakelik) — птах родини *фазанових*. Довж. тіла бл. 35 см, маса 370—770 г. Забарвлення строкате з сірого, рожевого, вохристого, чорного й білого кольорів. К. поширений у горах Європи й Азії. В УРСР К. акліматизовані (див. *Акліматизація*) в Кримських горах. Гніздяться серед каміння (звідси й друга назва); у кладці до 12 (іноді більше) яєць. Живляться насінням, травою, комахами. Об'єкт полювання. Викопні рештки відомі з плейстоцену. *О. Б. Кістяківський.*

КЕ́КУЛЕ (Kekule) Фрідріх Август (7.IX 1829, Дармштадт — 13. VII 1896, Бонн) — нім. хімік-органік. Осн. праці присвячені теоретичній хімії. Розробив учення про атомність (*валентність*) елементів, у т. ч. про чотиривалентність атома вуглецю (одночасно з нім. хіміком А. Кольбе) і здатність його атомів сполучатися між собою, утворюючи ланцюги (одночасно з шотл. хіміком А. С. Купером). Запропонував (1865) циклічну формулу будови *бензолу* і тим самим поширив теорію хім. будови Бутлерова на ароматичні сполуки. Добув тіооцтову к-ту, трифенілметан та антрахінон тощо.

КЕ́ЛДИШ Леонід Веніамінович (н. 7.IV 1931, Москва) — російський рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1976). Після закінчення Моск. ун-ту (1954) працює в Фіз. ін-ті АН СРСР. Осн. праці з квантової теорії систем багатьох частинок і фізики твердого тіла. В 1958 незалежно від нім. фізика В. Франца передбачив явище зсуву смуг поглинання в напівпровідникових кристалах під дією електр. поля (ефект Келдиша — Франца). Розробив заг. і ефективний теор. апарат для розгляду сильно нерівноважних станів квантовостатистичних систем. Ленінська премія. 1974.

КЕ́ЛДИШ Мстислав Всеволодович [28.I (10.II) 1911, Рига — 24.VI 1978, Москва] — рад. математик і механік, акад. АН СРСР (з 1946), президент АН СРСР (1961—75), тричі Герой Соціалістичної Праці (1956, 1961, 1971). Член КПРС з 1949. Закінчив (1931) Моск. ун-т, потім працював у Центр. аерогідродинамічному ін-ті, Моск. ун-ті, Матем. ін-ті ім. В. А. Стеклова. З 1953 — директор Ін-ту прикладної математики АН СРСР, з 1961 — голова Комітету по Ленінських преміях у галузі науки і техніки при Раді Міністрів СРСР. Праці К. в галузі механіки присвячені вивченню неусталених рухів тіл у рідині; впливу стисливості на обтікання тіл; теорії хвильових рухів і пружних коливань у повітряному потоці; теорії динамічної міцності та вібрації літака; коливанням і автоколиванням авіаційних конструкцій. К. відкрив, що при деяких видах вібрації крила виникає тягова сила; розробив теорію підйомної сили, прикладеної до крила літака при врахуванні стисливості повітря. К. належить багато результатів у теорії руху крила під водою та в теорії хвильового опору. Осн. праці К. з математики — з теорії наближень, *функцій теорії*, наближеного інтегрування *диференціальних рівнянь*, теорії несамоспряжених *операторів* і теорії потенціалу. Матем. теорію К. завжди пов'язував з проблемами механіки, *автоматичного керування*, аеромеханіки тощо. Праці К. сприяли розвитку *обчислювальної математики, обчислювальної техніки*, ядерної енергетики, космічних досліджень. Член ЦК КПРС (з 1961). Депутат Верховної Ради СРСР 6—9-го скликань. Нагороджений 7 орденами Леніна, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, а також медалями та іноз. орденами. Держ. премія СРСР, 1942, 1946. Ленінська премія, 1957. Золота медаль ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1976, Золота медаль ім. К. Е. Ціолковського АН СРСР, 1972. У 1978 АН СРСР встановила медаль імені академіка М. В. Келдиша. Похований в Москві біля Кремлівської стіни.

Літ.: Мстислав Всеволодович Келдыш. «Успехи математических наук», 1971, т. 26, в. 4; Бородин А. И. Советские математики. К., 1978.

КЕ́ЛЕР (Köhler) Вольфганг (21.I 1887, Таллін — 11. VI 1967, Лебанон, Нью-Гемпшір) — нім. психолог, один із засновників *гештальтпсихології*. З 1935 у США; проф. Суотморського коледжу в Прінстоні. Широко відомими стали його наук. спостереження (1913—40), узагальнені в кн. «Дослідження інтелекту людиноподібних мавп» (рос. перекл. 1930). У своїх висновках К. не проводить чіткої межі між психікою мавп та людини, що призводить до їхнього неправомірного антропоморфічного зближення. Його тлумачення інтелекту антропоїдів було піддано критиці в подальшому розвитку *зоопсихології*, насамперед у працях рад. вчених, які довели умовнорефлекторну основу інтелекту мавп. У 40—60-х рр. досліджував електричну активність мозку.

КЕ́ЛЕР Йохан [24.II (8.III) 1826, Вастемийза, тепер Вільяндіського р-ну Ест. РСР — 10 (22).IV 1899, Петербург] — ест. живописець, засновник національної школи жи-

Й. Келер. Дівчинка біля джерела. Близько 1858 — 62. Державний художній музей. Таллін.

У. К. Кекконен.

Л. В. Келдиш.

М. В. Келдиш.

Б. О. Келлер.

Б. Келлерман.

вопису. В 1848—55 навчався в петерб. АМ, академіком якої був з 1861. З 1862 жив у Петербурзі. Автор картин на реліг. й міфологічні теми, пейзажів, жанрових картин і портретів (матері художника, бл. 1863—64; Ф. Р. Крейцвальда, 1864; Е. Шульц-Адаєвської, 1868, та ін.).

КЕЛЕ́РІЯ, кипець (Koeleria) — рід багаторічних кущових, рідше кореневищних трав род. *злакових*. Листки вузьколінійні; суцвіття — густа колосовидна волоть; колоски 2—5-квіткові. Бл. 60 видів, поширу помірних зонах земної кулі. В СРСР — 29 видів, з них в УРСР — 9. К. ростуть у різних умовах: на альпійських і субальпійських луках, в лісовій зоні, степах та ін. Всі види К.— добрі *кормові трави*. Найбільше кормове значення має К. струнка (K. gracilis), що росте в степах на сухих луках. Багато видів К. ростуть на пісках, напр.: К. сиза (K. glauca), К. піскова (K. sabuletorum) тощо. Іл. с. 90.

КЕЛЕРМЕ́СЬКІ КУРГА́НИ — група багатих курганів 6 ст. до н. е., досліджена 1903—04 біля станиці Келермеської (тепер Гіагінського р-ну Адиг. а. о.). Поховання були розташовані у великих прямокутних ямах з дерев'яним перекриттям на стовпах. У кожній могилі поруч з людиною поховано до 24 принесених у жертву коней в багатих уборах; є також кістяки слуг або рабів. У похованнях знайдено оздоблену золотом зброю, золоті чаші, мідний і глиняний посуд, золоті прикраси та ін. вироби. К. к. належали родоплемінній знаті меотського або скіфського населення. Іл. с. 90.

КЕ́ЛІ (Cayley) Артур (16.VIII 1821, Річмонд — 26.I 1895, Кембрідж) — англ. математик. В 1841 закінчив Кембріджський ун-т. Осн. праці — з теорії алгебр. квадратичних *форм*. К. встановив зв'язок між теорією *інваріантів* та *проективною геометрією*. Його дослідження в цій галузі лежать в основі тлумачення *Лобачевського геометрії* («інтерпретація Келі — Клейна»). К. належать також праці з теорії визначників, диференціальних рівнянь, еліптич. функцій, сферичної астрономії, астрофізики.

КЕ́ЛІН Олексій Степанович (р. н. невід.— п. 1715) — організатор і керівник оборони Полтави від швед. загарбників під час *Північної війни 1700 —21*. Іноземець за походженням, К. 1702 вступив на рос. військ. службу. З 17 (28).I 1709 — комендант Полтави. Залога (7 тис. солдатів, офіцерів і озброєних жителів, 28 гармат), яку він очолював, при активній підтримці населення протягом травня — червня 1709 героїчно відбивала безперервні штурми переважаючих сил швед. армії. За організацію оборони Полтави К. здобув звання генерал-майора. В Полтаві 1909 споруджено пам'ятник К. і захисникам міста.

Пам'ятник захисникам Полтави і її коменданту О. С. Келіну. 1909.

КЕ́ЛЛЕР Борис Олександрович [16 (28).VIII 1874, Петербург — 29.X 1945, Москва] — російський рад. ботанік, акад. АН СРСР (з 1931) та ВАСГНІЛ (з 1935). Член КПРС з 1930. Закінчив фіз.-матем. ф-т Казанського ун-ту (1902). В 1902—13 викладав у Казанському с.-г. ін-ті. З 1913 — професор Воронезького с.-г. ін-ту; директор Бот. (1931—36) і Грунтового (1935—36) ін-тів АН СРСР та Бот. саду АН СРСР (1937—45); 1941—45 — голова Туркм. філіалу АН СРСР. Праці К. присвячені еколого-геогр. вивченню рослинності рос. степів, напівпустель, пустель і гір Алтаю, питанням анатомії і фізіології *ксерофітів* та *галофітів* тощо. Розробив нові методи геобот. досліджень («екологічні ряди»). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора.

Літ.: Русские ботаники. Биографо-библиографический словарь т. 4. М., 1952.

КЕ́ЛЛЕР (Keller) Готфрід (19. VII 1819, Цюріх — 15.VII 1890. там же) — швейцарський письменник. Писав нім. мовою. Твори К.— «Пісні самоука» (1846), зб. новел «Люди із Зельдвіли» (т. 1—2, 1856—74), «Сім легенд» (1872), «Цюріхські новели» (1878), романи «Зелений Генріх» (1855), «Маргін Заландер» (1886) — пройняті гуманізмом і демократизмом. Деякі твори К. переклав І. Франко.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Франко І. Твори, т. 13. К., 1978; Рос. перекл.— Новеллы. Л., 1970: Зелёный Генрих. М., 1972.

Літ.: Волгина А. А. Готфрид Келлер Биобиблиографический указатель. М., 1965. *Н. М. Матузова.*

КЕ́ЛЛЕРМАН (Kellermann) Бернгард (4.III 1879, м. Фюрт — 17.X 1951, Потсдам) — німецький письменник (НДР), член Німецької академії мистецтв (1950). У романі «Тунель» (1913) реалістично відтворено бурж. дійсність доби імперіалізму. Симпатії до Великого Жовтня і нім. революції 1918 висловив в антимілітаристському романі «9 листопада» (1920). Викривав капіталістичне суспільство (романи «Брати Шелленберги», 1925; «Місто Анатоль», 1932, та ін.). В романі «Танок смерті» (1948) затаврував фашизм. Кн. нарисів «Ми повертаємося з Радянської Росії» (1948, у співавтор. з дружиною — Еллен К.).

Тв.: Укр. перекл.— Брати Шелленберги. К., 1931; Тунель. Х.—К., 1932: Блакитна стрічка. К., 1964; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—6. М.—Л., 1930; Девятое ноября.— Пляска смерти. М., 1959; Песнь дружбы. М.—Л., 1960; Город Анатоль. М., 1979.

Літ.: Матузова Н. М. Творчість Бернгарда Келлермана. Львів, 1960; Бергельсон Г. Ю. Бернгард Келлерман М.—Л., 1965. *Н. М. Матузова.*

КЕЛОВЕ́ЙСЬКИЙ ВІК І ЯРУС (від назви місцевості Келловей у Великобританії) — ранній вік пізньоюрської епохи юрського періоду і відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади К. я. (глини, піски, пісковики, алевроліти, вапняки тощо) поширені в Донбасі, Дніпровсько-Донецькій і Причорномор. западинах, у Криму, *Галицько-Волинській синеклізі*, на Карпатах. Потужність їх до 350 м. Див. також *Юрський період і юрська система*.

КЕ́ЛЛОГА — БРІА́НА ПАКТ 1928, Паризький пакт — договір про відмову від війни як знаряддя нац. політики. Укладений 27.VIII в Парижі з ініціативи франц. міністра закорд. справ А. *Бріана* і держ. секретаря США Ф. Келлога між 15 д-вами (Франція, США, Німеччина, Великобританія, брит. домініони та Індія, Італія, Японія, Бельгія, Польща, Чехословаччина). Договір, витриманий у дусі *пацифізму*, маскував імперіалістичні наміри США і Франції. Миролюбна діяльність рад. дипломатії змусила ініціаторів пакту запросити до участі в ньому СРСР (приєднався 6.IX). СРСР — ініціатор підписання Московського протоколу 1929 про дострокове (з 13.II) введення пакту в дію в прикордонних д-вах (СРСР, Польща, Румунія, Естонія, Латвія, згодом — Туреччина, Іран, Литва). До набуття чинності 24.VII 1929 пакт підписали ще 48 д-в, проте він не став визначальним фактором у міжнар. відносинах.

КЕ́ЛЬВІН (Kelvin) Уїльям — англ. фізик. Див. *Томсон У*

КЕ́ЛЬВІН, К — одиниця термодинамічної температури в *Міжнародній системі одиниць*; дорівнює 1/273,16 частині термодинамічної температури *потрійної точки* води. Названа ім'ям англ. фізика У. *Томсона* (Кельвіна).

КЕ́ЛЬВІНА ШКАЛА́ — часто вживана назва *термодинамічної температурної шкали*. Назв. ім'ям англ. фізика У. *Томсона* (Кельвіна), який перший 1848 запропонував принцип побудови такої шкали.

КЕЛЬМЕ́НДІ (Kelmendi) Алі (1900, Печ, Сербія — 11.II 1939, Париж) — один з організаторів комуністичного руху в Албанії. Н. в сел. сім'ї. В 1924 брав участь у бурж.-демократичній революції в Албанії. Після її поразки перебував в еміграції в Італії, Австрії, СРСР. У 1930 повернувся до Албанії, був одним з організаторів комуністичних груп. У 1936 висланий з країни. В еміграції продовжував революц. діяльність.

КЕЛЬМЕНЕ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Чернівецької обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 0,7 тис. км². Нас. 55,3 тис. чол. (1979). У районі — 36 нас. пунктів, підпорядкованих селищній і 22 сільс. Радам нар. депутатів Центр — смт *Кельменці*. Поверхня К. р. рівнинна. На Сх.— вапнякові пасма *Товтри*. Корисні копалини: глина, пісок, буд. каміння. На пн. межі району тече р. *Дністер*. Грунти темно-сірі, сірі лісові та чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (граб, дуб, клен, липа) займають 6,2 тис. га. Підприємства в осн. харч. пром-сті, найбільші з них: цукр. з-д (с. Не-

липівці), харчосмакова ф-ка та консервний з-д (с. Іванівці) і маслоробний з-д (Кельменці). Комбінат побутового обслуговування (Кельменці) та 11 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1978 становила 48,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 41,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, цукр. буряки. Вирощують також картоплю, овочі, тютюн. Садівництво, ягідництво. Скотарство, свинарство, вівчарство. У К. р.— 17 колгоспів, райсільгосптехніка. Залізничні ст.: Ларга, Іванівці, Бурдюг, Ленківці. Вороновиця. Автошляхів — 289 км (усі з твердим покриттям). У районі — 26 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 85 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 19 будинків культури, 15 клубів, 2 кінотеатри, 35 кіноустановок, 45 б-к. У К. р. видається газета «Наддністрянська правда» (з 1945). *В. К. Панасюк.*

КЕ́ЛЬМЕНЦІ — селище міського типу Чернів. обл. УРСР, райцентр, за 3 км від залізнич. ст. Ларга. 6,9 тис. ж. (1979). Вперше село згадується в документах 1559. В 1940 К. возз'єднано в складі Пн. Буковини з УРСР. З 1960 К.— с-ще міськ. типу. У К.— маслоробний з-д, хлібопродуктів та харч. комбінати, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня. Будинок культури, клуб, кінотеатр, 5 бібліотек.

КЕЛЬН — місто в центральній частині ФРН, у землі Пн. Рейн-Вестфалія. Вузол з-ць та автошляхів, порт на р. Рейні, міжнар. аеропорт. Понад 1 млн. ж. (1975). К. заснований у 1 ст. до н. е. римлянами на місці військ. табору. В серед. віки — резиденція архієпископа (з 13 ст.— курфюрста). Входив до *Ганзи*. В 1794—1813 окупований Францією. *Віденським конгресом 1814—15* переданий Пруссії. Під час *революції 1848—49 в Німеччині* К. Маркс і Ф. Енгельс видавали в К. «*Нову Рейнську газету*». В 1918—26 і 1945—49 окупований англ. військами. З 1949 — в складі ФРН.

К.— один з осн. екон., фінанс. і торг. центрів країни. Провідне місце в пром-сті К. посідає машинобудування і металообробка. Розвинуті також нафтопереробна, нафтохім. і хім. (у т. ч. парфюм. виробн.) галузі; підприємства текст., швейної, харчосмакової, поліграф. пром-сті. К.— значний центр оптової торгівлі, місце проведення міжнар. ярмарків, виставок. Ун-т (засн. 1388), академії: пед., управління і економіки, страхової справи; вища муз. школа. Художні музеї: Вальраф-Ріхарц, Кунстгалле, Римсько-германський, Сх.-азіат. мистецтва та ін. Архіт. пам'ятки: романські церкви 11—13 ст., готичний собор (1248—1560, закінчено буд-во 1842—80), ратуша (1350—70; башта, 1407—14; галерея, 1569—73, арх. В. Фернуккен), цейхгауз (1594—1606). Серед нових споруд — оперний (1954—57) і драм. (1959—65) театри (арх. В. Ріпган), мости.

КЕ́ЛЬНСЬКИЙ ПРОЦЕ́С КОМУНІ́СТІВ 1852 — провокаційний суд. процес над 11 членами *Союзу комуністів* по обвинуваченню в «державній зраді» і «змові» проти прусської д-ви. Відбувся в Кельні 4.X—12.XI. 7 підсудних було засуджено до ув'язнення строком від 3 до 6 років. К. Маркс у «Викриттях про Кельнський процес комуністів» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 8) документально довів безпідставність обвинувачень, сфабрикованих поліцією, щоб скомпрометувати поширювані комуністами ідеї.

КЕ́ЛЬНСЬКИЙ РОБІТНИ́ЧИЙ СОЮЗ — організація, створена 13.IV 1848 під час *революції 1848—49 в Німеччині* за ініціативою *Союзу комуністів*. До червня 1848 в керівництві союзу переважали сектантсько-авантюристичні елементи. Проте під впливом К. Маркса (керував союзом у жовтні 1848 — лютому 1849) і Ф. Енгельса він став важливим центром революц. боротьби; 6. V 1849 провів конгрес робітн. союзів Рейнської пров. та Вестфалії. Союз налічував 5—6 тис. чол.; у квітні 1848 — червні 1849 видавав свою газету. Після перемоги контрреволюції припинив свою діяльність.

КЕ́ЛЬНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — один з найстаріших ун-тів Німеччини (ФРН). Засн. 1388 на зразок Паризького ун-ту. За раннього феодалізму був центром схоластич. думки й підготовки богословів. У 1593 відкрито ф-ти юрид., мед. і «вільних мистецтв». У 1978/79 навч. р. у К. у. було 5 ф-тів — економіки й соціальних наук; юрид.; мед.; філос.; математики і природничих наук, на яких навчалося бл. 28 тис. студентів. К. у. підпорядковано н.-д. ін-ти економіки, енергетики, торгівлі, екон. політики. У 6-ці ун-ту (засн. 1920) — понад 1,5 млн. томів.

А. В. Санцевич.

КЕЛЬРЕ́ЙТЕР (Kölreuter) Йозеф Готліб (27.IV 1733, Зульц — 12.XI 1806, Карлсруе) — нім. ботанік. Закінчив Тюбінгенський ун-т (1755). У 1756—61 працював у Петерб. АН; з 1766 — її почесний член. К. експериментально довів наявність статі у рослин. Розробляв метод штучної *гібридизації* рослин. Відкрив явище *гетерозису* і самостерильності, запровадив у селекційну практику метод *реципрокних схрещувань*. Описав запилення за допомогою комах (див. *Ентомофілія*), *дихогамію*.

КЕЛЬТ (від лат. celtis — різець, долото) — стародавнє знаряддя для рубання; має вигляд сокири або тесла. Вживався гол. чин. для обробки дерева, а також під час земляних робіт. Особливістю К. є наявність втулки, перпендикулярної лезу, в яку вставляли колінчастий держак. Були поширені в 2-му і 1-му тис. до н. е. на території майже всіх європ. країн. В СРСР багато К. знайдено в пам'ятках нижнього Дніпра, Прикам'я і Сибіру. Іл. див. до ст. *Бронзовий вік*.

КЕ́ЛЬТИ — племена індоєвропейської мовної групи, які в 1-й пол. 1-го тис. до н. е. населяли басейни річок Сени, Рейну, Луари, верхів'я Дунаю. Пізніше заселили тер. сучас. Франції, Бельгії, Швейцарії, Пд. ФРН, Австрії, Пн. Італії, Пн. і Зх. Іспанії, Британських о-вів (в Британії дістали назву *бритти*), Чехії, частково Угорщини, Болгарії. Археол. пам'ятки, приписувані К., відомі на Закарпатті. Римляни називали К. *галлами*, а їхню територію — *Галлією*. В розвитку матеріальної культури К. виділяють два періоди (див. *Гальштатська культура, Латенська культура*). В 1 ст. до н. е.— 1 ст. н. е. К. були підкорені Римом. В складі Рим. імперії в основному зазнали романізації.

КЕ́ЛЬТСЬКІ МО́ВИ — група мов індоєвропейської сім'ї. У складі сучасних К. м. виділяють здебільшого підгрупи: бриттську (валлійська та бретонська мови) й гойдельську, або гаельську (ірландська, гельська й менкська мови). Галльські, кельтиберська й корнська мови вимерли. Для фонетики сучас. К. м. характерні різноманітні *комбінаторні зміни звуків* (голосних і приголосних). Наголос силовий. Внаслідок діяння акцентних факторів відпали кінцеві склади. Давні К. м. були флективними. Граматична будова багатьох сучас. К. м. аналітична, ірландська мова великою мірою зберегла флективну будову (є в ній і аналітичні конструкції). Для деяких мов характерною є *інкорпорація* (включення) в дієслова займенників, вжитих у ролі додатків. У більшості К. м. порядок слів у реченні сталий (присудок — підмет — додаток).

Літ.: Льюис Г., Педерсен Х. Краткая сравнительная грамматика кельтских языков. Пер. с англ. М., 1954.

Г. Ф. Венгреновська.

КЕ́ЛЬЦЕ — місто в центральній частині Польщі, адм. ц. Келецького воєводства. 151,2 тис. ж. (1975). Залізнич. вузол. Розвинута електротех. та маш.-буд. (хім. устаткування, арматура для ТЕС, автодеталі тощо) пром-сть. Вища інженерна та Вища с.-г. школи, пед. ін-т. Театр, музей (геол. та етногр. колекції). Архіт. пам'ятки 17—18 ст. Засн. у 12 ст.

КЕ́ЛЬЧЕЇ (Kölcsey) Ференц (8. VIII 1790, Седеметр — 24.VIII 1838, Чеке) — угор. поет, публіцист, критик. Літ. і політ. діяльність присвятив боротьбі проти феодалізму, за незалежність від Австрії. Виступав за скасування

Кельн. Собор. Будівництво почато 1248.

Кельн. Панорама міста.

кріпацтва. Автор утор. нац. гімну, патріотичних віршів «До свободи» (1825), «Пісня Зріні» (1830). Промови К. в угор. парламенті, членом якого він був, дидактичний твір «Параінезіс» (1838) мали значний вплив на Л. *Кошута* та революц.-демократичну молодь, очолювану Ш. *Петефі*. *К. О. Шахова.*

КЕМАЛІ́СТСЬКА РЕВОЛЮ́ЦІЯ — бурж.-національна, антиімперіалістична революція в Туреччині. Відбулась під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції. Почалася в кін. 1918 — на поч. 1919 як стихійний рух проти окупації ряду районів країни д-вами Антанти, в серед. 1919 набрала форми широкої національно-визвольної війни. Рушійною силою К. р. було селянство Анатолії. Значну роль у революції відіграли патріотичні кола дрібної буржуазії, інтелігенції, молодше офіцерство. Гегемоном її стала анатолійська національна буржуазія. Лідером К. р. був Мустафа Кемаль-паша (*Ататюрк*), від імені якого вона дістала назву. На Сіваському конгресі нац.-бурж. орг-цій (вересень 1919) було обрано керівний центр революції — Представницький к-т, який став фактично тимчасовим урядом Туреччини. Після окупації Великобританією Стамбула (16.III 1920) і розгону окупантами парламенту Представницький к-т скликав в Анкарі Великі нац. збори Туреччини (ВНЗТ), які проголосили себе єдиною законною владою в країні. Уряд ВНЗТ не визнав *Севрський мирний договір 1920*, укладений султаном з д-вами Антанти. Створена ВНЗТ армія протягом 1921—22 розгромила війська інтервентів та їх найманців. Істотну роль у цьому відіграла дружня підтримка Країни Рад, яка першою визнала новий тур. уряд. Договори про дружбу і братерство з РРФСР від 16.III 1921, з Закавказ. рад. республіками — Азербайджаном, Вірменією і Грузією від 13.X 1921, з УРСР від 2.I 1922 докорінно поліпшили зовнішньополіт. становище Туреччини. Завдяки ряду перетворень, здійснених в ході К. р. (ліквідація султанату 1922, проголошення республіки 1923, скасування халіфату 1924 та ін.), Туреччина перетворилась на світську бурж. державу. *І. Ф. Чевников.*

КЕМА́ЛЬ-БЕЙ (Кемалі; Qemali) Ісмаїл (25.II 1844, Вльора — 1918, Париж) — алб. політ і держ. діяч. Н. в сім'ї феодала. В 1908—12 — депутат парламенту *Османської імперії*. Входив до складу алб. к-тів (на о. Корфу, засн. 1911; у Ніцці, засн. 1912), які претендували на керівництво алб. нац. рухом. Після проголошення незалежності Албанії (28.XI 1912) очолював (до 1914) тимчасовий уряд. З 1914 — в еміграції.

КЕМА́ЛЬ-ЕГЕРЕ́К — гірська вершина на *Головному пасмі Кримських гір*, між Ялтинською та Гурзуфською яйлами. Вис. 1527 м. На схилах — ліси, вище — луки, місцями — кам. осипища.

КЕМА́ЛЬ-ОЛЬ-МОЛЬК (кінець 19 ст.— 1941) — іран. живописець. Походив з сім'ї художників. Навчався в Парижі й Флоренції. Автор реалістичних жанрових картин. Твори: «Дзеркальний салон шахського палацу» (1892), «Багдадські ворожбити» (1906) та ін. На початку 20 ст. заснував у Тегерані школу живопису і скульптури.

КЕ́МБРІДЖ — місто у Великобританії, в Англії. Адм. ц. графства Кембріджшір. Розташований на р. Кемі (притока р. Узу). 104 тис. ж. (1974). Виробн. наук. апаратури і приладів, радіоелектронна, харч. і поліграф. пром-сть. Одне з найдавніших університетських (з 13 ст.) міст. Архіт. пам'ятки: романська церква Святого гробу (бл. 1101—30), пізньоготична капела Кінгс-коледжу (1446—1515, іл. див. на окремому аркуші до ст. *Великобританія*, т. 2, ст. 448—449), в стилі класицизму — б-ка Трініті-коледжу (1676—84, арх. К. Рен) і сенат університету (1722—30, арх. Дж. Гіббс). К. відомий з 730.

КЕ́МБРІДЖСЬКА ШКО́ЛА. У філософії — 1) Ідеалістична філософська школа, що виникла в Англії в 17 ст. і вела запеклу боротьбу проти тогочасного англ. *матеріалізму*, відроджуючи і ставлячи на службу феод. реакції об'єктивний ідеалізм *Платона*. До К. ш. належали Г. Мор, Р. Кедворт та ін. 2) Сучас. бурж. ідеалістична філософська школа, різновид англ. *неопозитивізму*. Завданням філос. вважає аналіз живої, розмовної (а не штучної) мови. Гол. представники Дж. Е. *Мур*, Дж. *Райл* та ін. 3) Сучас. філософи, які належать до різних філос. напрямів, але групуються навколо Кембріджського університету (Великобританія).

В політичній економії — один з напрямів бурж. екон. теорії. Виник в кінці 19 ст. у Великобританії. Засновник школи — А. *Маршалл*. Його праці лягли в основу сучас. мікроекон. напряму бурж. політ. економії (див. *Мікроекономіка*); він намагався довести можливість безкризового розвитку капіталізму, відсутність об'єктивних причин *безробіття* і злиднів у капіталістичному суспільстві. Представники К. ш. намагаються трактувати екон. категорії з суб'єктивно-психологічних позицій, застосувати теорію еволюції до сусп. розвитку, відмовляються від пошуків об'єктивно існуючих екон. законів. Окремі положення К. ш. використовуються в концепціях «*загального добробуту держава*», *неокласицизму*.

КЕ́МБРІДЖСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — один з найстаріших і найбільших ун-тів Великобританії. Засн. 1209 у Кембріджі. В 16 ст. одним з попечителів ун-ту був Т. *Мор*. З ун-том пов'язана діяльність *Еразма Роттердамського*, *Ф. Бекона*, І. *Ньютона*, Ч. Р. *Дарвіна*. В Кавендішській лабораторії К. у. працювали Дж. К. *Максвелл*, П. А. М. *Дірак*, Дж. Томсон, Е. *Резерфорд*. К. у. складається з коледжів, які являють собою окремі корпорації з самоуправлінням. В 1979 в ун-ті було 28 коледжів для студентів і 3 — для аспірантів; ф-ти — класичний, богословський, англ., нових і середньовічних мов, музики, економіки й політики, філос., інженерний та ін. У 1978/79 навч. р.— 11 039 студентів і аспірантів. При ун-ті працюють центри міжнар., африканських, латиноамер. та ін. досліджень, ін-ти — полярних досліджень, геор. астрономії та ін.; школи — біол. та фіз. наук, музеї, обсерваторія, бот. сад, б-ка (понад 3 млн. томів). *В. П. Лапчинська.*

Один із коледжів Кембріджського університету.

КЕМБРІ́ЙСЬКИЙ ПЕРІ́ОД І КЕМБРІ́ЙСЬКА СИСТЕ́МА, кембрій (лат. Cambria — давня назва Уельсу) — перший період палеозойської ери та відклади, що утворилися в той час. Настав 570 млн. років тому, після протерозою і тривав бл. 70 млн. років, до ордовицького періоду. Кембрійську систему виділив англ. геолог А. Седжвік 1835. Її поділяють на три відділи; міжнар. поділу на яруси немає. На Україні відомі відклади нижнього й серед. відділів.

У тектонічному відношенні кембрій характеризують як відносно спокійний період. Лише на початку раннього та наприкінці серед. кембрію мала місце активізація тектонічних рухів у багатьох *геосинкліналях* і на *платформах*. Ці рухи, пов'язані з байкальською епохою складчастості (див. *Докембрійські епохи складчастості*), зумовили зміни структурного плану *Східно-Європейської платформи*, зокрема зх. частини її. Найбільші морські *трансгресії* відбулися в ранньому кембрії. В серед. та пізній епохах внаслідок регресії (див. *Регресія моря*) площа мор. басейнів дещо зменшилася. В кінці серед. кембрію море надовго звільнило тер. України. На межі протерозою і кембрію значних змін зазнав органічний світ. Рослинний світ кембрійського періоду представлений переважно водоростями, подекуди примітивними наземними формами. Серед тваринного світу на початку кембрійського періоду дуже поширилися найдавніші скелетні організми — *археоціати*, *черевоногі молюски*, хіоліти та ін. Дещо пізніше з'явилися *трилобіти*, *головоногі молюски*, *губки*, *форамініфери*, остракоди (див. *Черепашкові ракоподібні*), примітивні *голкошкірі*, *двостулкові молюски*, брахіоподи (див. *Плечоногі*); в середині К. п.— *граптоліти*. Вважають, що ранньокембрійська епоха характеризувалася теплим вологим кліматом. Поступова диференціація кліматичних умов відбувалась у середній та пізній епохах кембрію. Відклади кембрійської системи відомі на всіх континентах. Вони представлені як мор., так і континентальними утворен-

нями. На тер. України кембрійські відклади виявлено в межах *Волино-Подільської плити, Галицько-Волинської синеклізи* і *Передкарпатського прогину*. Це гол. чин. пісковики, алевроліти, аргіліти, глини; заг. потужність цих відкладів змінюється від 600 до 1200 м. На Україні у відкладах кембрійської системи відомі прояви природного горючого газу.

Літ.: Стратиграфія УРСР, т. 3, ч. 1—2. К., 1972; Розанов А. Ю. Закономерности морфологической эволюции археоциат и вопросы ярусного расчленения нижнего кембрия. М., 1973; Кембрий, ордовик, силур стратотипических районов. Пер. с англ., М., 1976. *В. В. Кир'янов.*

КЕ́МЕНОВ Володимир Семенович [н. 20.V (2.VI) 1908, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — рос. рад. історик мистецтва, засл. діяч мист. РРФСР (з 1968), дійсний член АМ СРСР (з 1954), віцепрезидент (з 1966). Член КПРС з 1939. В 1928—30 навчався в Моск. ун-ті. Праці: «Статті про мистецтво» (1956), «Історичний живопис Сурикова...» (1963), «Проти абстракціонізму. В суперечках про реалізм» (1969), «Картини Веласкеса» (1969), «Веласкес в музеях СРСР» (1977). Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора.

КЕ́МЕРІ — бальнеологічний і грязьовий курорт в Латвійській РСР, за 44 км від Риги; частина *Юрмали*. Лікувальні фактори: сірководневі та сульфатно-гідрокарбонатно-кальцієві води, що їх використовують для питного лікування і ванн; торф'яні і сапропелеві грязі. Показання: захворювання суглобів, периферичної нервової та серцево-судинної систем, гінекологічні захворювання.

КЕ́МЕРОВО (до 1932 — Щегловськ) — місто, обласний та районний центр РРФСР. Розташоване на р. Томі. Залізнич. станція, пристань. 471 тис. ж. (1979). Поділяється на 4 міські райони. Місто виникло 1918 внаслідок злиття сіл Щеглово (засн. 1720) і Кемерово (засн. 1863). З 1943 К.— обл. центр. Значний пром. центр Кузбасу. Розвинута вугільна, хім. (Новокемеровський комбінат, з-ди: анілінофарбовий, хімічних продуктів), маш.-буд. (заводи: хім. машинобудування, буд. машин, електротех. та «Кузбаселектромотор») пром-сть. Коксохім. з-д; ДРЕС. Підприємства легкої, харч. та буд. матеріалів пром-сті. В К.— ун-т, інститути: політех., мед., культури, харч. пром-сті, філіал Всесоюзного заочного фінанс.-екон. ін-ту, 16 серед. спец. навч. закладів. Театри: драматичний, музичної комедії та ляльок, краєзнавчий музей.

КЕ́МЕРОВСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 26.I 1943. Розташована в пд. частині *Західно-Сибірської рівнини* і гірській частині Пд. Сибіру. Площа 95,5 тис. км². Нас. 2958 тис. чол. (1979, перепис); переважно росіяни, живуть шорці, українці, білоруси, татари, мордва, чуваші та ін. Міськ. нас.— 86%. Поділяється на 16 районів, має 19 міст і 46 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Кемерово*. К. о. нагороджено двома орденами Леніна (1967, 1970).

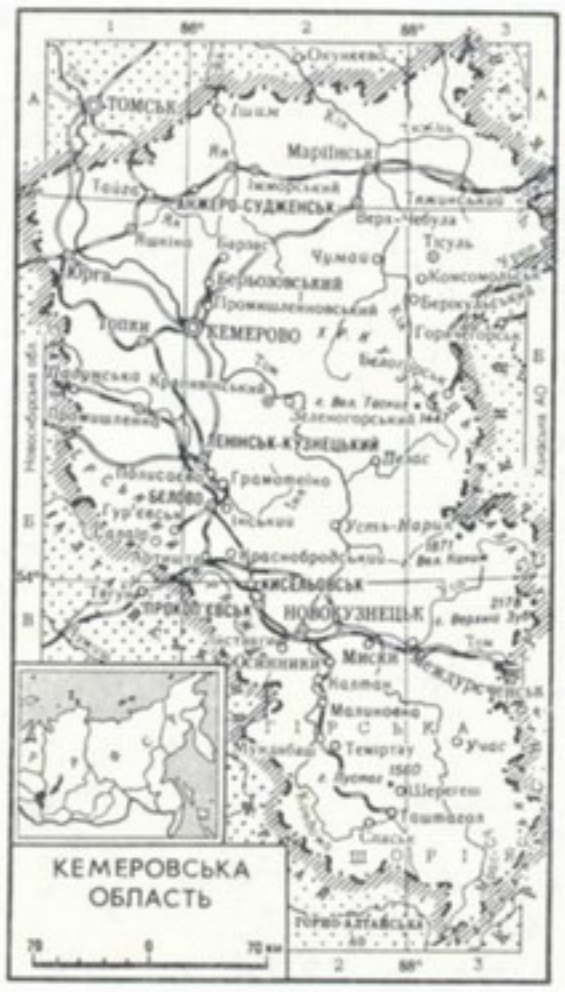

Більша частина області зайнята Кузнецькою улоговиною, оточеною на Сх. Кузнецьким Алатау, на Зх.— Салаїрським кряжем. На Пд. області — середньовисокі гори Гірської Шорії. Корисні копалини: кам. вугілля *Кузнецького вугільного басейну*, заліз. руда, поліметалеві й алюмінієві руди, золото, мінеральні буд. матеріали. Клімат різко континентальний, характеризується суворою тривалою зимою і коротким теплим літом. Пересічна т-ра січня — 18°, липня +18°. Опадів на рівнині 300—500 мм, у гірській частині — 900 мм на рік. Гол. ріки: Том, Уса, Іня (бас. Обі). Грунти в пн. частині — чорноземи і сірі лісові, в зниженнях — лучні. В гірських районах — гірсько-лісові, гірсько-лучні й гірсько-тундрові. Лісами вкрито 4,5 млн. га, переважають хвойні породи (модрина, ялина, кедр), з листяних — береза, осика. В нар.-госп. комплексі СРСР К. о. виділяється вуг. пром-стю, чорною і кольоровою металургією, машинобудуванням, електроенергетикою та хім. пром-стю. Електроенерг. г-во області базується на місц. вугіллі, нафтопродуктах та природному газі, що надходять з Тюмен. обл. Найпотужніші електростанції (працюють на вугіллі) — Том-Усинська, Пд.-Кузбаська, Бєловська, Новокузнецька, Кемеровська — об'єднані в Кузбаську енергосистему. Вугілля Кузнецького вуг. бас. йде й за межі області, особливо на Урал. Чорна металургія представлена *Кузнецьким металургійним комбінатом, Західно-Сибірським металургійним заводом*, Новокузнецьким з-дом феросплавів, Гур'євським металургійним з-дом та Кемеровським коксохімічним з-дом; кольорова металургія — виробництвом алюмінію (Новокузнецьк), цинку (Бєлово). Підприємства хімічної пром-сті випускають мінеральні добрива, капролактам, синтетичні смоли, пластмаси тощо. У машинобудуванні переважає виробн. гірничого обладнання та електротех. продукції. Пром-сть буд. матеріалів випускає цемент, залізобетонні конструкції, шифер, вогнетриви, скло. Розвинуті лісова, деревообр., легка та харч. галузі. Гол. пром. центри: Кемерово, *Новокузнецьк, Анжеро-Судженськ, Прокоп'євськ, Ленінськ-Кузнецький, Бєлово, Междуреченськ*. С. г. області спеціалізується на виробн. зерна (переважно яра пшениця), картоплі й овочів, мол. скотарстві, свинарстві та птахівництві (особливо в приміськ. зонах). У гірській частині — м'ясне тваринництво, бджільництво та хутровий промисел. Осн. вид транспорту — залізничний. Заг. протяжність з-ць — 1700 км (у т. ч. електрифікованих — 1515 км). З-ці: Новокузнецьк — Абакан, Юрга — Топки — Кемерово, Топки — Ленінськ-Кузнецький — Бєлово, Новокузнецьк — Осинники — Таштагол та ін. Автошляхи: Кемерово — Междуреченськ, Кемерово — Тайга. Дрібнотоннажне судноплавство по р. Томі. В К. о.— 7 вузів, 57 серед. спец. навч. закладів, 10 музеїв, 6 театрів, цирк, філармонія, планетарій. *М. М. Штепа.*

КЕ́МЕРОВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти РРФСР. Заснований 1974 на базі пед. ін-ту. В складі ун-ту ф-ти: хім., фіз., матем., біол., екон., істор., юрид., філологіч., романо-герм. філології й підвищення кваліфікації викладачів серед. спец. навч. закладів; є заочне й підготовче відділення; аспірантура. При ун-ті працюють проблемна лабораторія хімії твердого тіла, вечірні й заочні підготовчі курси, б-ка (360 тис. тт.). В 1979/80 навч. р. у вузі навчалося 5270 студентів, зокрема 3402 — на денному відділенні. Ун-т випускає збірники наук. праць. *П. К. Редькін.*

КЕМІЙО́КІ — ріка на Пн. Європи, в межах Фінляндії. Довж. 550 км, площа бас. 52 тис. км². Бере початок на височині Манселькя, впадає у Ботнічну зат. Балтійського м. Тече серед заболоченої місцевості, через оз. Кеміярві, місцями утворює пороги. Живлення снігове й дощове. Пересічна витрата води у гирлі 515 м³/с. Замерзає у листопаді, скресає у травні. Сплав лісу, рибальство, ГЕС. У пониззі судноплавна. Використовують для водопостачання. Біля гирла — мор. порт Кемі.

КЕ́МІНЕ (справж. ім'я — Мамедвелі; бл. 1770—1840) — туркмен. поет. Сатиричні вірші К. спрямовані проти ханів, беків, мулл. Викривав соціальну нерівність, складав

Ф. Кене.

Кемі-Обинська культура. Розписна кам'яна поховальна скриня.

Б. Кенгерлі. Дівчинка-біженка. 1921. Державний музей мистецтв Азербайджанської РСР імені Р. Мустафаєва в Баку.

Кенаф. Частина стебла з квіткою та плід.

Кендир сибірський. Верхівка стебла з квітками і плід.

Вулкан **Кенія.**

пісні про тяжку долю бідноти («Мій Казі», «Бідняк», «Бідність», «Такий»). Писав лірич. поезії. Твори К. видано лише в рад. час.

КЕ́МІ-ОБИ́НСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура *мідного віку* і раннього періоду *бронзового віку* (3-є — 1-а пол. 2-го тис. до н. е.), поширена на тер. Криму, в пониззі Інгулу, Інгульця, Дніпра й Приазов'я. Назву дістала від кургану Кемі-Оба, розкопаного 1957 поблизу м. Білогірська Крим. обл. Для К.-О. к. характерні підкурганні поховання в кам'яних і дерев'яних скринях, грунтових ямах під великими кам'яними плитами. Померлих ховали в скорченому положенні на спині або на боці і посипали червоною вохрою. Внутр. стінки скринь часто прикрашали декоративно-геом. розписом червоною, чорною і білою фарбами, а також розписом культового змісту (солярні знаки). Мегалітичні елементи в К.-О. к., крім кам'яних скринь, виявлялися також у спорудженні *кромлехів* і виготовленні антропоморфних та ін. стел. У похованнях знайдено кам'яні й крем'яні знаряддя, посуд тощо. Осн. заняттями племен К.-О. к. були скотарство, землеробство. Іл. с. 95.

Літ.: Щепинський А. О. Кемі-Обинська культура. В кн.: Археологія Української РСР. т. 1. К., 1971.

А. О. Щепинський.

КЕ́МПЕ Мірдза Янівна [справж. прізв.— Найковська; 27.I (9.II) 1907, Лієпая — 12.IV 1974, Рига]— латиська рад. письменниця, перекладачка, член-кор. АН Латв. РСР (з 1973), нар. поет Латв. РСР (з 1967), засл. діяч культури Латв. РСР (з 1957). Друкуватися почала 1924. Автор збірок віршів «Ранковий вітер» (1946), «Любов» (1957), «Вічність миттєвостей» (1964, рос. перекл. 1966; Державна премія СРСР, 1967), «Шлях людини» (1969), «Шипшина» (1973) і мініатюр «Бурштинове люстро» (1968). Перекладала, зокрема, твори Т. Шевченка та присвятила йому вірш і статтю. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— З берега молодості. К., 1965; Рос. перекл.— Янтарное зеркало. Рига, 1970.

Б. К. Звайгзне.

КЕ́МПІНГ (англ. camping) — літній табір для автотуристів. Постійними спорудами К. є: місця для стоянки автомобілів і наметів, адм. блок з пунктом прокату побутових предметів, спальні павільйони, кухня, душові, *естакади* для огляду і миття автомобілів тощо.

КЕНА́Ф, гібіск коноплевий (Hibiscus cannabinus) — однорічна луб'яна рослина родини мальвових. Стебло досягає 3—5 м висоти. Листки різні (середні великі — пальчастороздільні; нижні — серцевидні, верхні — ланцетні), мають довгі черешки і довгі листкові пластинки. Квітки великі, кремові, 5-пелюсткові, пазушні, здебільшого одиночні. Плід — 5-гніздна коробочка. В дикому стані К. зустрічається в Індії і Пд. Африці. Вирощують К. в Індії, Ірані, Індонезії, Єгипті, Бразилії, Америці та ін. країнах; в СРСР — у Серед. Азії і на Пн. Кавказі. Волокно К., що його добувають з лубу стебел, використовують для виготовлення мішковини, шпагату, вірьовок. Насіння К. містить до 20% техн. олії. Макуху згодовують худобі. З костриці виготовляють буд. ізоляційні плити та папір.

КЕНГЕРЛІ́ Бехруз (Шаміль) Ширалі-бек-огли [10 (22).I 1892, Нахічевань — 7.II 1922, там же] — азерб. рад. живописець і графік. У 1916 закінчив Школу живопису і скульптури в Тбілісі, де вчився в Є. Татевосяна. Писав реалістичні портрети, пейзажі й натюрморти. Твори: «Портрет чоловіка» (1914), «Монастир у горах» (1916), «Вид Нахічевані зі старої фортеці» (1920), «Червоноармієць», «Селянин з серпом» (обидва — 1921) та ін. Іл. с. 95.

КЕНГУРУ́ (Macropodinae) — родина *сумчастих* ссавців. Довж. тіла від 25 см (у мускусних К.) до 1,6 м (велетенські К.), хвоста відповідно від 15 до 105 см. Тулуб міцний, голова маленька, задні кінцівки видовжені, передні короткі. Забарвлення хутра від світло-сірого і жовтуватого до бурого і чорного, іноді з поперечними смугами. 17 сучас. родів з 51 видом, поширені в Австралії, на о-вах Тасманія, Нова Гвінея та архіпелазі Бісмарка. Населяють степи, ліси та гірські місцевості. Пересуваються стрибками за допомогою задніх кінцівок та хвоста. К. здебільшого стадні рослиноїдні тварини. Самка раз на рік після 27—40-добової вагітності народжує 1—2 недорозвинених малят (напр., у велетенських К. довж. новонароджених бл. 3 см), яких виношує у виводковій сумці на животі бл. 8 місяців. Деякі К.— об'єкти полювання заради хутра і м'яса. Окремі можуть завдавати шкоди с.-г. культурам. Види К., чисельність яких зменшується, взяті під охорону.

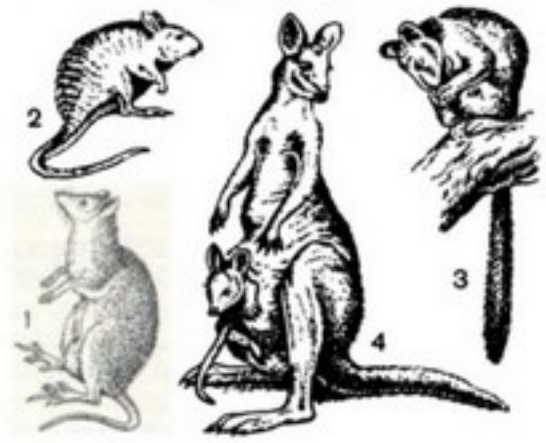

Кенгуру. 1. Мускусний кенгуру (Hypsiprymnodon moschatus). 2. Смугастий кенгуру (Lagostrophus fasciatus). 3. Деревний кенгуру Доріа (Dendrolagus dorianus). 4. Сірий кенгуру (Macropus gigantea) з малям.

КЕНДИ́Р (Apocinum, Trachomilum) — рід рослин родини барвінкових. Багаторічні трав'янисті рослини або напівкущі. Стебла тонкі, до 5 м заввишки. Листки лінійно-ланцетні або овальні. Квітки дрібні, зібрані в складні півзонтики на верхівках стебел і гілок. Плід — шкіряста листянка. Відомо 28 (за ін. джерелами, 16) видів, поширені в Пд. Європі, Пд.-Сх. Азії і Пн. Америці. В СРСР — 6 видів, з них в УРСР — 1 дикорослий вид. Найбільше значення має К. сибірський (A. sibiricum), який вирощують в республіках Серед. Азії як волокнисту рослину. *Луб* стебел К. містить бл. 10% волокна, з якого виготовляють стійкі проти гниття вірьовки і риболовні снасті, а також використовують (в суміші з бавовною й вовною) для виготовлення різних тканин. Усі К.— добрі медоноси. У їхніх листках є *каучук* (4—5%).

КЕ́НДРЮ (Kendrew) Джон Коудері (н. 24.III 1917, Комптон Беркшір) — англ. біохімік, чл. Лондонського королівського товариства (1960). В 1939 закінчив Кембріджський ун-т, з 1946 — співробітник цього ун-ту. Праці в галузі молекулярної біології. Методом рентгеноструктурного аналізу К. визначив просторову структуру та детальну будову молекули *міоглобіну*. Нобелівська премія, 1962 (разом з М. *Перуцем*).

КЕНЕ́ (Quesnay) Франсуа (4.VI 1694, Мер, поблизу Парижа — 16.XII 1774, Версаль) — франц. економіст, основоположник школи *фізіократів*. Заслуга К., за визначенням К. Маркса, полягала в тому, що він «зробив з політичної економії науку» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 4, с. 125). К. відкинув осн. тезу меркантилістів (див. *Меркантилізм*) про походження *прибутку* з *обігу*, намагався пояснити приріст багатства в процесу виробн., чим заклав основу для аналізу капіталістичного виробн. Найважливіша праця К.— «Економічна таблиця» (1758). В ній уперше в екон. науці було зроблено спробу проаналізувати сусп. *відтворення* з позицій встановлення певних балансових пропорцій між натуральними і вартісними елементами сусп. продукту. К. вважав, що екон. життя суспільства підпорядковане діянню «природних законів». Він одним з перших намагався виявити екон. основи поділу суспільства на класи. Заслугою К. було також вчення про «чистий продукт», під яким мався на увазі *додатковий продукт*, але сферу створення цього продукту він обмежував лише с. г., яке вважав єдиною продуктивною діяльністю. Теоретична система К. мала для свого часу прогресивний характер. Портрет с. 95.

КЕНІА́ТА (Кеньятта; Kenyatta) Джомо (бл. 1893, містечко Ічавері, Кенія — 22.VIII 1978, Найробі) — держ. і політ. діяч Кенії. З серед. 20-х рр. 20 ст.— учасник нац.-визвольного руху. В 1947 очолив партію Союз африканців Кенії. В 1952—59 ув'язнений, 1960—61 перебував на засланні. В червні — грудні 1963 — прем'єр-міністр першого нац. уряду Кенії. Після проголошення незалежнос-

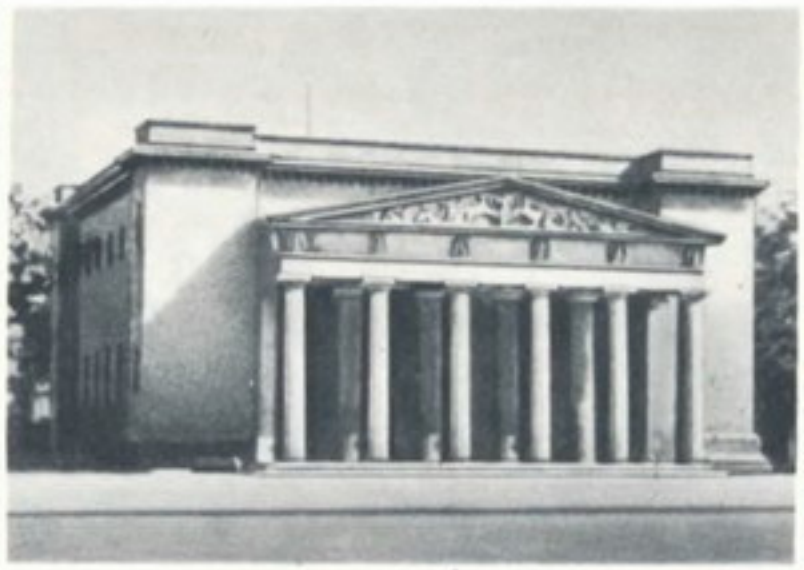

1
2
3

4
5
6

7
8
9

До ст. **Класицизм.**

1. Пантеон у Парижі. 1758–90. Архітектор Ж. Ж. Суфло. **2.** Нова вартівня в Берліні. 1816–18. Архітектор К. Ф. Шінкель. **3.** Будинок Луніних у Москві. 1818–23. Архітектор Д. І. Жилярді. **4.** Біржа в Ленінграді. 1805–10. Архітектор Ж. Тома де Томон. **5.** І. П. Мартос. Надгробок М. П. Собакіній. 1782. Голицинська усипальня Донського монастиря. Москва. **6.** Н. Пуссен. Танкред і Ермінія. 30-і роки 17 ст. Державний Ермітаж в Ленінграді. **7.** Петропавлівський собор у Севастополі. 1843. **8.** Плафон круглого залу з садиби П. Завадовського в селі Ляличах (тепер Брянської області). Кінець 18 — початок 19 ст. **9.** Торгові ряди в місті Ізмаїлі. Початок 19 ст. Архітектор А. І. Мельников. **10.** Палац у Мурованих Курилівцях (тепер смт Вінницької області). 1805. **11.** Контрактовий будинок на Червоній площі в Києві. 1817. Архітектор В. І. Гесте. **12.** Палац Румянцевих-Паскевичів у місті Гомелі. Кінець 18 — 1-а половина 19 ст. Інтер'єр. **13.** А. П. Лосенко. Володимир і Рогніда. 1770. Державний Російський музей в Ленінграді.

10

11
12
13

До ст. **Коцюбинський М. М.**

1. «В. І. Ленін та М. М. Коцюбинський в гостях у О. М. Горького». Худ. В. М. Савін. 1964.
2. М. Коцюбинський, Леся Українка, Г. Хоткевич, В. Стефаник, О. Пчілка, М. Старицький, В. Самійленко. Фото 1903.
3. М. Коцюбинський, І. Франко і В. Гнатюк. Фото 1905.
4. «Persona grata». Ілюстрація І. Н. Філонова. 1949.
5. «У грішний світ». Ілюстрація Г. С. Зубковського. 1958.
6. «Подарунок на іменини». Ілюстрація С. Т. Адамовича. 1958.
7. «Fata morgana». Ілюстрація Г. В. Якутовича. 1957.
8. «Тіні забутих предків». Ілюстрація Г. В. Якутовича. Дереворит. 1967.
9. «Fata morgana». Сцена з вистави Чернігівського театру імені Т. Г. Шевченка. 1938.
10. «Коні не винні». Кадр із фільму Одеської кіностудії. 1956.
11. «Дорогою ціною». Кадр із фільму Київської кіностудії імені О. П. Довженка. 1957.

ті Кенії (грудень 1963) — прем'єр-міністр, після встановлення республіки (грудень 1964) — президент країни.

КЕ́НІГСБЕРГ — колишня (до 1946) назва м. *Калінінграда* — центру Калінінгр. обл. РРФСР.

КЕ́НІЯ — вулканічний масив у Сх. Африці, в межах держави Кенії. Вис. 5199 м (друга за висотою вершина Африки). На схилах — до 1200 м — вологі екваторіальні ліси, до 2000 м — плантації кавового дерева, банановоі пальми та ін., до 3000 м — ліси з низькорослих листяних і хвойних дерев, зарості бамбуку, вище — луки. З вис. 4800 м — вічні сніги, багато льодовиків. Нац. парк Маунт-Кенія.

КЕ́НІЯ, Республіка Кенія — держава у Сх. Африці. На Пд. Сх. омивається водами Індійського ок. В адм. відношенні поділяється на 7 провінцій і столичний округ Найробі.

Державний лад. К.— республіка. Входить до *Співдружності,* очолюваної Великобританією. Діє конституція 1969. Глава д-ви та уряду — президент, що обирається населенням строком на 5 років. Законодавчий орган—парламент—складається з президента і Нац. асамблеї, 158 членів якої обираються населенням строком на 5 років, а 12 призначаються на той же строк президентом. Уряд — кабінет міністрів складається з віце-президента й міністрів, які призначаються президентом з членів Нац. асамблеї. *В. Н. Денисов.*

Природа. Узбережжя Індійського ок. в межах К. рівнинне, заток і бухт мало. Більша частина поверхні К.— плоскогір'я (вис. від 500 м на Сх. до 1500 м на Зх.), центр. частина якого глибоко розчленована тектонічними западинами *Східно-Африканської зони розломів* (риф Грегорі та ін.). По краях западини підносяться високі хребти і згаслі вулкани, в т. ч. вулкан Кенія (найвища точка країни, 5199 м). Вздовж узбережжя океану — акумулятивна низовина. Поклади трони (одного з содових мінералів), золота, кіаніту, діатоміту, вапняку, графіту, рідкісноземельних металів, поліметалевих руд. К. лежить в екваторіальному кліматичному поясі. Клімат на узбережжі дуже жаркий (пересічна т-ра липня +24, +25°, січня +27°); на плоскогір'ї — прохолодніший. Річна сума опадів зростає від 250 мм на Пн. Сх. до 1500—2000 мм на Пд. Зх. Поблизу екватора спостерігаються два дощові сезони: березень — квітень та листопад — грудень. Річкова сітка розвинута слабо. Річки маловодні, головні — Тана і Галана. Найбільші озера — *Вікторія* (сх. частина) та Рудольф (Туркана). Поширені коричнево-червоні, червоно-бурі, чорні й сірі грунти. В рослинному покриві переважає *савана,* на схилах гір — вологі тропічні ліси, на узбережжі — мангрові зарості. У К.— численні заповідники й нац. парки (Масаї-Амбоселі, Цаво, Маунт-Кенія та ін.).

Населення. Народи, які населяють К., належать до кількох лінгвістичних груп, зокрема до *банту* [66% усього населення; найчисленніші народи: *кікуйю* — бл. 4 млн. чол. (тут і нижче 1978, оцінка), *лух'я* — 2,6 млн. чол., *камба* — 1,7 млн. чол.], шарі-нільської (луо — бл. 2,3 млн. чол.; група календжин — понад 1,7 млн. чол., та ін.), кушитської. В К. живуть також вихідці з Індії та Пакистану, європейці, араби та ін. Офіц. мови — англійська й *суахілі мова.* Пересічна густота нас.— 24 чол. на 1 км² (1977, оцінка). Понад 10% нас. живе в містах. Найбільші міста: *Найробі, Момбаса,* Накуру, Кісуму.

Чайна плантація на південному заході країни.

Просушування кави.

Історія. На тер. сучас. К. поселення відомі з раннього *палеоліту.* В 7 ст. її частково заселили *араби.* З 16 до поч. 18 ст. узбережжя К. контролювали португальці. З 1890 тер. К.— під контролем Великобританії, з 1895 — у складі брит. Сх.-Афр. протекторату, з 1920 — брит. колонія. Населення К. вело постійну боротьбу проти колонізаторів (повстання 1895—96. 1896—1905). Після 2-ї світової війни посилився нац.-визвольний рух у К. З кін. 40-х рр. в К. почався таємний реліг.-політ. рух «Мау Мау». В 1952—56 відбулося антиколоніальне повстання, жорстоко придушене Великобританією. В 1960 створено масову політ. орг-цію — Національний союз африканців Кенії (КАНУ), що очолив боротьбу за політ. незалежність. Під тиском нац.-визвольного руху уряд Великобританії змушений був 1.VI 1963 надати К. внутр. самоврядування. У травні 1963 КАНУ переміг на виборах до Нац. асамблеї, сформував уряд на чолі з своїм лідером Дж. *Кеніатою.* 12.XII 1963 проголошено незалежність К. (з 1964 — республіка). В 1963 між СРСР і К. встановлено дипломатичні відносини. Уряд К. проводить курс на розвиток приватного підприємництва, заохочує іноз. капіталовкладення. Основою зовнішньополіт. курсу К. є політика позитивного нейтралітету, неприєднання до блоків. У 1964 між К. і СРСР укладено угоди про економічне, технічне, торговельне і культурне співробітництво. З 1963 К. —член ООН. К.— член *Організації африканської єдності.* *Ю. І. Патлажан.*

Політичні партії, профспілки. Національний союз африканців Кенії, засн. 1960. З 1963 — правляча партія. Центральна організація профспілок Кенії, засн. 1965.

Господарство. К.— агр. країна з відносно розвинутою пром-стю. Після здобуття незалежності відбувається процес становлення й розвитку нац. економіки, створено держ. корпорації, проте іноз. капітал (гол. чин. Великобританії) посідає значні позиції ще в багатьох галузях господарства.

Основою економіки є с. г., частка якого у валовому внутр. продукті — бл. 29% (1977). У с. г., продукція якого становить 80% вартості експорту, зайнято 85% працездатного населення К. Характерне існування великих капіталістичних ферм поряд з афр. багатоукладними г-вами. Збереглося общинне землеволодіння. Переважає землеробство. Гол. товарні культури (збір, тис. т, 1977): кава — 97,1, чай— 86,3, сизаль — 33,8, кукурудза — 424,0, цукр. тростина — 1888,1, бавовник. Для власного споживання вирощують маніок, батат, рис, сорго, пшеницю тощо. Інтенсивно розвивається тваринництво м'ясо-мол. напряму. Поголів'я (млн., 1977): великої рогатої худоби — 7,3, овець і кіз — 8,2, верблюдів — 0,5. Вилов риби і морепродуктів — 42,8 тис. т (1977). У пром-сті 1977 створено 16% валового внутр. продукту. Бл. 80% пром. підприємств контролює іноз. капітал. Гірничодобувна пром-сть розвинута слабо. Видобувають трону (1977 вироблено 121,3 тис. т кальцинованої соди), кіаніт (сировину для виробн. вогнетривів), діатоміт, золото, графіт, азбест, кам'яну сіль тощо. Найроз-

Герб Кенії.

КЕНІЯ

Площа — 582,6 тис. км²

Населення — 14,3 млн. чол. (1977, оцінка)

Столиця — м. Найробі

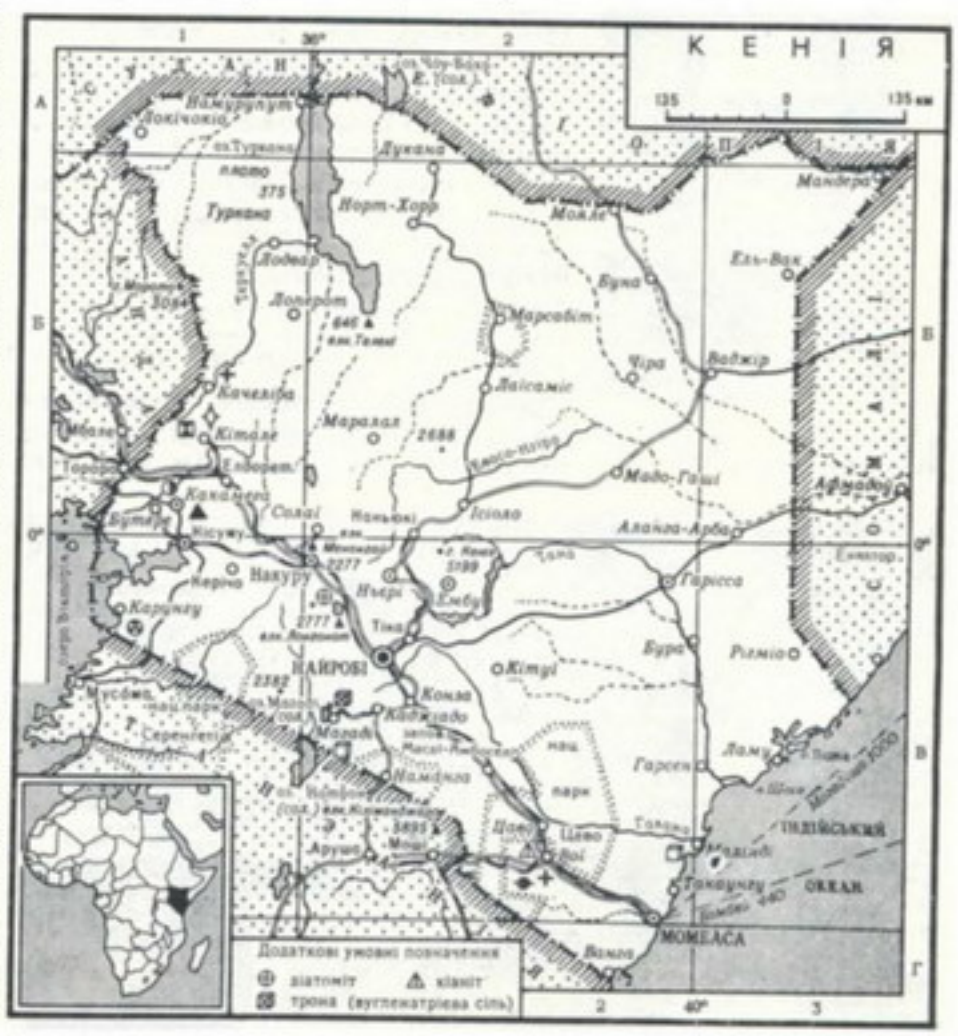

винутіша харч. (м'ясо-мол., консервна, цукр., обробка чаю, кави тощо), текст., буд. матеріалів пром-сть. Окремі підприємства металург., металообр., автоскладальної, електротех., целюлозно-паперової, фарм. пром-сті. Нафтопереробний з-д. У 1977 вироблено 1169,5 млн. кВт год електроенергії. Гол. пром. центри: Найробі, Накуру, *Момбаса*. Довж. (тис. км, 1977): з-ць — 2730, автошляхів — 50,4, у т. ч. асфальтованих — 4,4. Осн. мор. порт — Момбаса. З К. вивозять каву, чай, кукурудзу, м'ясо і м'ясопродукти, сизаль. Довозять машини і устаткування, нафту, чорні метали. Гол. торг. партнери — Великобританія, ФРН, США, Уганда, Танзанія. Грош. одиниця — кенійський шилінг. 7,55 кенійського шилінга = 1 дол. США (вересень 1978).

Г. М. Биков.

Медичне обслуговування. В 1975 в К. було 17,9 тис. лікарняних ліжок (1 ліжко на 774 ж.), мед. допомогу (1978) подавали 1270 лікарів (0,9 лікаря на 10 тис. ж.). Лікарів готують на мед. ф-ті Національного ун-ту. Рад. Союз збудував у м. Кісуму та передав у дар народові К. госпіталь (на 200 ліжок) з поліклінікою і житловими будинками для медичного персоналу.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В 1976 понад 50% населення К. було неписьменним. Обов'язкового навчання в країні немає. Строк навчання в поч. школі 7 років, у серед.— 6 (4 + 2). З 1980 навчання в поч. школі стало безплатним. Поряд з держ. є приватні школи. В 1976/77 навч. р. у поч. школах налічувалося 2,9 млн. учнів, у серед.— 280,4 тис.; 1974/75 навч. р. у серед. профес.-тех. і пед. навч. закладах було понад 13 тис. учнів, у вузах — 11,3 тис. студентів. Вищі навч. заклади: Нац. ун-т у Найробі (засн. 1956, статус ун-ту — з 1961), при якому діє пед. коледж ім. Дж. Кеніати: політех. коледжі у Момбасі (засн. 1948) і Найробі (засн. 1961). Працюють Нац. рада по науці і техніці (засн. 1978), Ін-т мед. досліджень (засн. 1964), дослідний туберкульозний центр Сх. Африки (засн. 1960), істор. асоціація (засн. 1966), усі — в Найробі. Б-ки Нац. ун-гу, пед. коледжу, Нац. музей, всі — у Найробі, музей у Момбасі. *В. З. Клепиков.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1977 у К. виходили 3 щоденні газети заг. тиражем бл. 150 тис. прим., 10 щотижневих газет заг. тиражем бл. 250 тис., 17 щомісячних газет заг. тиражем бл. 400 тис. прим. і 20 ін. періодичних видань. Осн. газети: щоденні — «Дейлі нейшен» («Щоденна газета нації», з 1960), «Стандард» («Прапор», з 1902), обидві — англ. мовою. «Тайфа лео» («Сучасна нація», з 1957, мовою суахілі); щотижневі — «Бараза» («Конференція», з 1939, мовою суахілі), «Найробі таймс» («Часи Найробі», з

1977, англ. мовою); урядовий вісник — «Кенія газетт» («Газета Кенії», з 1898). Урядове інформаційне агентство Кенія Ньюс Ейдженсі засноване 1963. Радіомовлення — з 1959, телебачення — з 1962. Радіомовна компанія «Голос Кенії» (засн. 1962) перебуває під контролем уряду. Передачі ведуться англійською, суахілі та 15 ін. місцевими мовами.

Література. В К. здавна існує усна нар. творчість. У 17 ст. зародилася писемна л-ра (мовою суахілі), що мала фольклорний характер. Історія л-ри тісно пов'язана з боротьбою народів К. за незалежність. Особливе місце у творах посідає тема протесту проти колоніального гноблення й расової дискримінації. Після здобуття К. незалежності важливого значення набувають теми побудови нового суспільства, ліквідації залишків колоніалізму. Л-ра К.— багатомовна. Більшість письменників пише англ. мовою (Муга Гікару, Дж. Нгугі та ін.). Зростає кількість письменників, які пишуть мовами суахілі (Генрі Куріа, Джеймс Мботела), камба (Джон Мбіті) та ін. місц. мовами. Найвідоміші сучас. письменники К.— Дж. Нгугі, Джонатан Каріара, Джозіа Каріукі, Джозеф Ваїгуру, Грейс Огот.

В. К. Кухалашвілі.

Архітектура та образотворче мистецтво. На тер. К. з 14—15 ст. збереглися типові для араб. архітектури зразки будівель з коралового каменю та червоної глини (мечеті, житл. комплекси з переднім подвір'ям тощо); від часів загарбання узбережжя К. португальцями — форт Ісуса в Момбасі (1593—94) та кам'яна колона Васко да Гами в Малінді (бл. 1598). Нар. житла являли собою круглі або прямокутні в плані каркасні будівлі, обмазані глиною і вкриті травою. В 20 ст. міста забудовувалися за проектами англ. та нім. архітекторів (Національний театр, 1952; Національний університет, 1956, обидва — в Найробі).

З давніх часів збереглися надгробки у вигляді стел з написами й орнаментами. З худож. ремесел поширені різьблення й випалювання на дереві, виготовлення щитів з шкіри, посуду з глини і гарбуза, прикрас з бісеру, плетіння кошиків з соломи.

Театр. У К. розвинуте традиційне мист. танцю. На поч. 20 ст. виникли англ. театр. аматорські колективи, з 1948 існує англ. профес. театр у Найробі. З 1963 з'явилися афр. та інд. театр. колективи, зокрема «Чемчемі» («Джерело», керівник Є. Мпахлеле). В 1963 відкрито драм. клуб «Таусі», який ставить п'єси нац. авторів (мовою суахілі). Відомі театр. колективи: індійський Гурток східного мистецтва (вистави мовою гінді та гуджараті), створено школу драми, в 1970 організовано Національну театральну трупу.

Літ.: Владимиров Л. Кения: Выбор пути. М., 1979; Пегушев А. М. Кения. М., 1972; Африка в новое и новейшее время. М., 1976; Пегушев А. М. Повстанцы Мау Мау. М., 1978; Кива А. Кения. М., 1971; Кулик С. Ф. Современная Кения. (Справочник). М., 1972; Кулик С. Ф. Африканизация в Кении. 1963—1973. М., 1978; Современные литературы Африки. М., 1974; Львов Н. И. Современный театр Тропической Африки. М., 1977.

Найробі.
В центрі міста.

Джума-мечеть у Найробі.

Будинок Національного університету в Найробі.

КЕ́ННЕДІ (Kennedy) Джон Фіцджералд (29.V 1917, Бруклайн, Массачусетс — 22.XI 1963, Даллас, Техас, похований у Вашінгтоні) — держ. діяч США. Н. в сім'ї мільйонерів, католиків ірландського походження. В 1941 — 45 служив у ВМФ США. В 1947—53—член палати представників від *Демократичної партії*, 1953—61 — сенатор.

З 1961 — президент США. Проголосив програму «нових рубежів», спрямовану на збереження і зміцнення позицій США в умовах зміни співвідношення сил на міжнар. арені. У внутр. політиці запровадив ряд заходів для стимулювання економіки, пом'якшення расової дискримінації негрів. У зовн. політиці, дотримуючись курсу «з позиції сили», висунув доктрину «гнучкого реагування». Агресивні дії амер. імперіалізму проти Куби призвели до *Карибської кризи 1962*, що викликало різке загострення міжнародної обстановки. Продовжуючи *гонку озброєнь*, К. визнав, проте, необхідність конструктивного діалогу з СРСР. Уряд К. підписав *Московський договір 1963*. Діяльність К. викликала протидію ультраправих сил США. Вбитий внаслідок їхньої змови.

Літ.: Громыко А. А. 1036 дней президента Кеннеди. М., 1968; Яковлев Н. Н. Преступившие грань. М., 1970. *І. М. Кравченко.*

КЕ́ННЕДІ (Kennedy) Едвард Мур (н. 22.II 1932, Бостон, шт. Массачусетс) — політ. діяч США. Брат Дж. Ф. *Кеннеді* і Р. Ф. *Кеннеді*. Юрист. З 1962 — сенатор (від *Демократичної партії* США); з січня 1979 — голова юрид. комісії сенату США.

Висунув свою кандидатуру на президентські вибори 1980. Представляє інтереси монополій Пн. Сх. США (Нова Англія). Прихильник ліберальної екон. політики і поміркованого міжнар. курсу США. Автор книжок з міжнародного права. *І. М. Кравченко.*

КЕ́ННЕДІ (Kennedy) Роберт Френсіс (20.XI 1925, Бостон — 6.VI 1968, Лос-Анджелес) — держ. діяч США. Брат Дж. Ф. *Кеннеді* і Е. М. *Кеннеді*. Юрист. В 1961—64 — міністр юстиції США. З 1965 — сенатор. Був одним з лідерів ліберального крила *Демократичної партії*; засуджував *агресію США у В'єтнамі*.

Розгорнув кампанію за висунення своєї кандидатури на пост президента США, під час якої на К. 5.VI 1968 вчинено замах. Був смертельно поранений. *І. М. Кравченко.*

КЕ́ННОН (Cannon) Уолтер Бредфорд (19.X 1871, Прері-ду-Шін, Вісконсін — 1.X 1945, Франклін, Нью-Гемпшір) — амер. фізіолог, доктор медицини (з 1900), почесний член АН СРСР (з 1942). Закінчив Гарвардський ун-т (1896). Професор фізіології Гарвардської вищої мед. школи (1906—42). Праці К. присвячені проблемі *нейро-гуморальної регуляції* діяльності організму, вивченню функцій вегетативної нервової системи, *гомеостазу*, шоку тощо. К. був прогресивним громад. діячем США, антифашистом. Листувався з І. П. Павловим.

КЕНОТА́Ф (грец. κενοτάφιον, від κενός — порожній і τάφος — могила) — поховальна пам'ятка. К. споруджували у Старод. Греції, Римі, Серед. Азії, Єгипті та ін. країнах переважно в тих випадках, коли прах покійного з яких-небудь причин не можна було поховати. Цей звичай був пов'язаний з переконанням, нібито душі мертвих, що не мають могил, не знаходять спокою. В Старод. Єгипті царські К., які зводили поряд з фактичними гробницями фараонів, мали ритуальне значення.

КЕНОТРО́Н [від грец. κενός — порожній і (*елек*)*трон*] — двоелектродна електровакуумна лампа *(діод)*, якою перетворюють (випрямляють) змінний електричний струм на постійний. Являє собою герметичний (скляний, металевий, керамічний) балон з відповідними спец. деталями, всередині якого створено вакуум (10^{-4}—10^{-5} Па). Дія К. грунтується на явищі *емісії електронної*, яке зумовлює вентильні (випрямляючі) властивості лампи. Параметри К. мало залежать від частоти змінного струму і зовн. т-ри. К. застосовують гол. чин. у *випрямлячах струму*. Іл. с. 100.

КЕНТ (Kent) Рокуелл (21.VI 1882, Таррітаун, шт. Нью-Йорк — 13.III 1971, Платсберг, там же) — амер. художник, письменник, громадський діяч, почесний член АМ СРСР (з 1962). Живопису навчався в Р. Генрі. Жив у США, Ньюфаундленді, в Гренландії. Серед живописних творів: «Трудівники моря» (1907), «Весняна лихоманка» (1908). К. виконав багато антифашист. плакатів і карикатур, ілюстрував книжки різних письменників, а також власні твори («Саламіна», 1935, рос. перекл. 1962; «Це я, Господи», 1955, рос. перекл. 1965; «У дикому краю», рос. перекл. 1965, та ін.). В 1958 відбулися виставки творів К. у Києві та Одесі. В 1964 відвідав Україну (виступав на Міжнар. форумі діячів культури у Києві). Добре знав і високо цінував творчість Т. Шевченка. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1967. Іл. див. також на окремих аркушах до статей *Графіка*, т. 3, с. 144—145; *Живопис*, т. 4, с. 120—121. *Р. П. Зорівчак.*

КЕНТ (Kent) Уїльям (бл. 1685, Бріддлінгтон, Йоркшір—12.IV 1748, Лондон) — англійський архітектор, художник, майстер *садово-паркової архітектури*. В 1709—19 жив у Римі, з 1735 — придворний майстер у Лондоні. Збудував у стилі *класицизму* садибу Холкем-холл у Норфолку (1734), казарми кінної гвардії в Лондоні (1750—58); в стилі псевдоготики — садибу Ешер-плейс у Сурреї (бл. 1730). К.— один з творців мальовничих «англійських» парків (парк садиби Стоу в Бакінгемширі, 1738).

КЕНТА́ВРИ, центаври (Κένταυροι) — у грец. міфології химерні істоти, напівлюди-напівконі. Їх вважали супутниками *Діоніса*. З міфів найвідоміші К.— Хірон, Еврітіон і Несс. Іл. с. 100.

КЕНТА́У — місто обласного підпорядкування Чимкент. обл. Каз. РСР. Розташоване на схилах хр. Каратау. Автошляхом сполучене з м. Туркестаном. 61 тис. ж. (1977). Підприємства по добуванню і збагаченню поліметалевих руд, екскаваторний і трансформаторний з-ди, комбінат буд. матеріалів, швейно-трикотажна ф-ка. Гірничо-металург. технікум. К. утворено 1955.

КЕ́НТЕРБЕРІ — місто-графство у Великобританії (графство Кент). 33 тис. ж. (1971). Виникло на місці рим. військ. табору. В 6 ст. стало столицею англо-сакс. королівства Кент. У 597 в К. засновано перше в Англії єпископство й абатство. Архієпископ Кентерберійський фактично — глава *англіканської церкви*. Серед численних архіт. пам'яток — собор (споруджувався 1070—1503) — гол. англіканська церква. В Королівському музеї — худож. галерея, зібрання старожитностей Кенту.

КЕНТУ́ККІ — штат на Пд. США. Площа 104,6 тис. км². Нас. 3,4 млн. чол. (1974). Адм. центр — м. Франкфорт. Більшу частину тер. займає плато Камберленд заввишки 200—450 м. Характерні карстові форми рельєфу (зокрема, *Мамонтова печера*). На Зх. і Пн. Зх.— рівнина. Гол. річки: Огайо (судноплавна), Камберленд, Грін-Рівер, Кентуккі. Переважають підприємства хім. (виробн. синтетичного каучуку, волокна, пластмаси та ін.), електротех. (побутові електроприлади), харч. (зокрема, виробн. віскі, тютюну) пром-сті. Видобування кам. вугілля, нафти, газу, буд. матеріалів. Гол. пром. центри — Луїсвілл та Лексінгтон; у м. Падьюка — атомна промисловість.

С. г. спеціалізується на виробн. тютюну, вирощують також кукурудзу, кормові трави, сою, пшеницю. Тваринництво м'ясо-мол. і м'ясного напрямів.

КЕ́ПЕШ (Képes) Геза (н. 1.II 1909, м. Матесалька) — угор. поет і перекладач. Літ. діяльність почав у 30-х рр. Автор збірок поезій «Я тебе викарбую в мармурі» (1933), «Горгона мріє» (1942), «Пісні всесвіту» (1961) та ін. Під час 2-ї світової війни — учасник Руху Опору. Перекладач творів рос. і українських письменників (І. Франка, М. Рильського). Переклав «Слово о полку Ігоревім». У 30-х рр. зацікавився творчістю Т. Шевченка. Кілька його віршів надрукував у своїй кн. «Вибрані переклади» (1951). Автор літ.-критичних статей про укр. поета, упорядник і редактор «Кобзаря» угор. мовою (1961).

КЕ́ПЛЕР (Kepler) Йоганн (27.XII 1571, Вейль-дер-Штадт, Вюртемберг — 15.XI 1630, Регенсбург, Баварія) — нім. астроном. Здобув освіту в Тюбінгенській академії; в цей період ознайомився з ученням М. *Коперника*. З 1594 викладав математику й астрономію у м. Граці (Австрія), де написав свій перший твір «Таємниця Всесвіту» (1596). У 1600 на пропозицію Т. *Браге* переїхав до Праги. Тут створив трактат про застосування оптики до астрономії, в якому розглянув астр. рефракцію (див. *Рефракція атмосферна*). В ін. трактаті «Діоптрика» (1611) описав винайдений ним *телескоп*

Дж. Ф. Кеннеді.

Р. Кент.

Й. Кеплер.

Р. Кент. «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Гравюра на дереві.

Кентавр на одній з метоп Парфенону, роботи кола Фідія. Мармур. Близько 440 до н. е. Британський музей. Лондон.

(т. з. зорову трубу К.). Відкрив закони руху планет (див. *Кеплера закони*) на основі багаторічних спостережень планети *Марс*, проведених Т. Браге і ним самим. Два перші закони викладено в творі «Нова астрономія» (1609); третій закон — у творі «Гармонія Світу» (1619). Праці К. з астрономії стверджували *геліоцентричну систему світу*. «Гармонія Світу» була внесена Ватіканом у список заборонених книг. К. запропонував спосіб визначення об'ємів тіл обертання майже такий, яким користуються тепер. Цей спосіб містив початки аналізу нескінченно малих.

Літ: Белый Ю. А. Иоганн Кеплер. М., 1971.

КЕ́ПЛЕРА ЗАКО́НИ — три закони руху планет, встановлені Й. *Кеплером*. Формулюються так: 1) кожна *планета* рухається по *еліпсу*, в одному з фокусів якого міститься *Сонце*; 2) відрізок прямої, що сполучає планету з Сонцем, за рівні проміжки часу описує рівні площі (мал.); 3) квадрати періодів обертання планет відносяться як куби їхніх великих півосей. 1-й і 2-й закони були встановлені 1609, 3-й — 1619. Цей закон, уточнений І. *Ньютоном* 1687, можна записати формулою $a_1^3/T_1^2 (M + m_1) = a_2^3/T_2^2 (M + m_2)$, де a_1, T_1 і m_1 — відповідно велика піввісь, період обертання і маса 1-ї планети, a_2, T_2 і m_2 — 2-ї планети, M — маса Сонця. Всі три К. з. наближені, бо в них не враховується взаємне притягання планет. Але оскільки маси планет малі порівняно з масою Сонця, то К. з. взагалі правильно описують осн. характер їхнього руху. Тому в *небесній механіці* рух планет, описаний К. з., беруть за основу і шукають відхилення від цього руху — збурення (див. *Збурення руху небесних тіл*). К. з. поширюються й на ін. системи, для яких справджується закон всесвітнього тяжіння (див. *Ньютона закон тяжіння*). Використовуючи третій К. з., визначають маси небесних тіл і зоряних систем. Згідно з узагальненим першим К. з. небесне тіло може рухатись не тільки по еліпсу, а й по *параболі* чи *гіперболі* (наприклад, деякі *комети*).

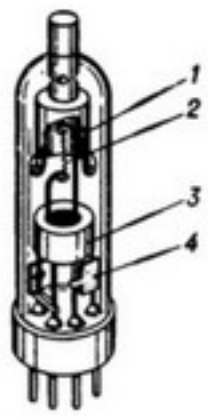

Високовольтний кенотрон:
1 — анод; *2* — катод;
3 — газовбирач;
4 — захисний екран.

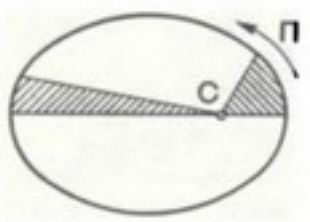

Другий Кеплера закон.

КЕ́ППЕН Володимир Петрович [26.IX (8.X) 1846, Петербург — 22.VI 1940, Грац, Австрія] — метеоролог і кліматолог. Син П. І. *Кеппена*. Навчався у Петербурзькому університеті. В 1872—75 працював у Гол. фіз. обсерваторії у Петербурзі, 1875—1919 — в Нім. мор. обсерваторії у Гамбурзі, з 1919 жив у Граці. Осн. праці присвячені питанням заг. та синоптичної метеорології та кліматології. Проводив перші аерологічні дослідження, вивчав кліматичні умови багатьох районів Землі. Розробив класифікацію кліматів земної кулі.

КЕ́ППЕН (Koeppen) Вольфганг (н. 23.VI 1906, Грайфсвальд) — німецький письменник (ФРН). Перші твори — соціально-критичні романи «Нещасливе кохання» (1934), «Стіна хитається» (1935). У романах «Голуби в траві» (1951), «Теплиця» (1953), «Смерть у Римі» (1954) — протест проти відродження мілітаризму в ФРН, роздуми над долею молодого покоління. Загалом реалістична творчість К. позначена впливом фрейдистських концепцій, використанням деяких модерністських прийомів. У повісті «Юність» (1976) на автобіогр. матеріалі створив картину життя Німеччини періоду *Веймарської республіки*. Автор багатьох книг дорожніх нарисів.

Тв.: Укр. перекл.—Оранжерея. «Всесвіт», 1962, № 3—4; Смерть у Римі. К., 1966; Рос. перекл.— Голуби в траве.— Теплица.— Смерть в Риме. М., 1972.

Літ.: Стеженский В., Чёрная Л. Нелёгкая судьба Вольфганга Кёппена. В кн.: Стеженский В., Чёрная Л. Литературная борьба в ФРГ. М., 1978.

А. Г. Бакланов.

КЕ́ППЕН Петро Іванович [19.II (2.III) 1793, Харків — 23.V (4.VI) 1864, Карабаг, поблизу Алушти] — вітчизн. вчений в галузі статистики, етнографії, географії, акад. Петерб. АН (з 1843). Закінчив Харків. ун-т (1814). Проводив дослідження (1829—34) Криму, степів між Дніпром і Волгою. Автор праці «Про Олешківські сипучі піски». Вивчав статистику населення, зокрема перший збирав матеріали про нац. склад населення Європ. Росії, склав «Етнографічну карту Європ. Росії» (1851). Був одним з фундаторів Рос. географічного т-ва (1845), активним учасником створення і видання «Списків населених пунктів Російської імперії» (т. 1—65). К. належать також грунтовні праці з бібліографії та з питань організації перепису населення.

КЕПУ́РА (Kiepura) Ян (16.V 1902, Сосновець, Катовіцьке воєводство, тепер ПНР — 15.VIII 1966, Гаррісон, поблизу Нью-Йорка, похований у Варшаві) — польс. співак (лірико-драматичний тенор). Майстер *бельканто*. Вчився у Варшаві. З 1923 виступав у концертах та на оперних сценах Європи (в т. ч. Львова) і США. Знімався в музичних кінофільмах. Партії: Йонтек («Галька» Монюшка), Герцог («Ріголетто» Верді), Хозе («Кармен» Бізе) та ін. *Л. З. Мазепа.*

КЕ́РАЛА — штат на Пд. Зх. Індії, на узбережжі Аравійського м. Площа 39 тис. км². Нас. 21,3 млн. чол. (1971). Адм. ц.— Тіруванантапурам. Рельєф переважно низовинний (Малабарський берег). На Сх.— схили Кардамонових гір і гір Анаймуді (вис. до 2698 м). Основа економіки — с. г. Значні площі під плантаціями кокосової пальми, вирощують також рис, горіхи кеш'ю, тапіоку, спеції, прянощі (К.— осн. постачальник на світовий ринок чорного перцю), гевею та чай. Розвинуте рибальство. На узбережжі розробляють поклади монацитових пісків. Пром-сть спеціалізується на переробці продукції с. г. Виробн. цегли, черепиці, графітових матеріалів, діє невеликий алюмінієвий з-д. Підприємства деревообр., гумової (обробка натурального каучуку, виробн. автомоб. шин), електротех., хім., нафтопереробної промисловості. Головні промислові центри: Кочі, Ернакулам, Алває.

КЕРАМЗИ́Т (від грец. *κέραμος* — глина) — пористий матеріал, одержуваний прискореним *випалом* легкоплавких глинистих порід, що спучуються. Виготовляють К. переважно у вигляді *гравію* (об'ємна маса 150—800 кг/м³, міцність на стиск 0,3—6 МПа), *щебеню* або *піску*. Застосовують як *заповнювач* для *легкого бетону* (див. *Керамзитобетон*), як фільтруючий матеріал (див. *Аерофільтр, Біофільтр*), а також для тепло- і звукоізоляції.

КЕРАМЗИТОБЕТО́Н — бетон, у якому крупним *заповнювачем* є *керамзит*, а в'яжучим — цемент (переважно), гіпс або синтетичні смоли; вид *легкого бетону*. Розрізняють К. теплоізоляційний, конструктивно-теплоізоляційний і конструктивний з об'ємною масою відповідно 350—600; 700—1200 та 1400—1800 кг/м³, міцністю на стиск 0,5—2,5; 3,5—10 та 10—50 МПа. З К. виготовляють несучі й огороджувальні конструкції будинків і споруд. Високоміцний конструктивний К. використовують також у суднобудуванні (напр., для виготовлення корпусів річкових та мор. суден).

КЕРА́МІКА [грец. *κεραμική (τέχνη)* — гончарне мистецтво] — вироби (матеріали) з *керамічної сировини*. К. поширена в побуті (посуд), в буд-ві (цегла, черепиця, облицювальні плитки, *кахлі* тощо), в техніці, на транспорті, в скульптурі та декоративному мист. Осн. технологічні види К. — *теракота, майоліка, фаянс,* кам'яна маса і *фарфор* (див. *Керамічні матеріали*). К. художня відома з давніх-давен (ліплений вручну посуд з ритованими — 5-е тис. до н. е., а пізніше — 4—2-е тис. до н. е.— з мальованими оздобами). Застосування *гончарського круга* підвищило ужиткові й худож. якості К. В країнах Бл. Сходу святковий посуд, плитки, якими прикрашали стіни храмів та палаців, оздоблювали розписами і кольоровими *поливами*. В країнах Далекого Сходу, зокрема в Китаї, в 2—1-му тис. до н. е. була відома полив'яна К., а в Старод. Греції та ін. країнах античного світу були поширені посуд і статуетки з теракоти. В період феодалізму виробн. К. досягло найбільшого розквіту в східних країнах. З 4—6 ст. в Китаї виготовляли фаянс, а з 6—7 ст. — фарфор. Виробн. фаянсу і фарфору вславилися також Корея, Японія, Індія, Індокитай. В серед. віки високого худож. і техніч. рівня досягло виробн. К. в Серед. Азії (Самарканд, Бухара), Азербайджані, Ірані, Туреччині. З 14—15 ст. широко відомою стала іспано-маврітанська майоліка, з появою якої починається розквіт цього виду К. в Італії, особливо за доби *Відродження*. У Франції славилась декоративна полив'яна К. майстерні Бернара Паліссі в м. Сен-Поршері (16 ст.), а також майстерні майоліки в містах Німі, Ліоні, Невері (16—18 ст.), м'якого фарфору в містах Руані, Сен-Клу, Севрі (кінець 17—18 ст.). Фаянсовими виробами відома в 15 ст. Німеччина, в 17—18 ст.— Голландія (м. Делфт), Англія (ф-ка Дж. *Веджвуда*). На поч.

18 ст. в Саксонії І. Бетгер та Е. Чірнгауз винайшли фарфор (секрет виробн. фарфору, поширеного в країнах Далекого Сходу, в Європі не був відомий). У 17—18 ст. в містах Мейсені (Німеччина), Відні (Австрія) було відкрито великі підприємства фаянсу і фарфору, які існують дотепер. На території Сх. Європи найдавніші рештки випалюваної К. відносяться до доби *неоліту* (5-е тис. до н. е.). У ранньослов'янській К. вже в 4 ст. н. е. був відомий ручний гончарський круг. Високого розвитку досягло виробн. К. в *Київській Русі*, де з 12 ст. застосовували ножний гончарський круг та кольорові поливи. Вироблявся посуд, цегла-*плінфа* і *голосники*, полив'яні та мальовані плитки. В Росії К. застосовували з 15 ст., з 17 ст. відомі вироби П. Заборського та С. Іванова за прізвиськом «Полубіс» (походив з України). В 1744 в Петербурзі було засновано перший в Росії фарфоровий з-д (тепер ім. М. В. Ломоносова). З-ди К. були в Москві, Гжелі та ін. містах. На Україні виробн. фарфору та фаянсу розвивається з кін. 18 ст. (див. *Баранівський фарфоровий завод* імені В. І. Леніна, *Волокитинський фарфор*, *Межигірська фаянсова фабрика*). Мист. К. (виробн. посуду, пічних кахлів, а також архіт. плиток та вставок) особливо розвинулось у 15—18 ст. З 16 ст. застосовуються свинцеві поливи, виникають різні техніки підполив'яного розпису, які становлять групу народної майоліки. На основі багатовікової творчості міських, а з 19 ст. і сільських майстрів України утворилися центри художньої К., сформувалися самобутні школи декоративного розпису, викристалізувалися місцеві художні стилі. На поч. 20 ст. на Україні існувало понад 700 осередків *гончарства*. В кін. 19 — в 20 ст. сформувалося декілька великих територіальних зон виробн. худож. К.: Наддніпрянщина, Лівобережжя, Поділля та зх. обл. України. Визначним центром є селище *Опішня*, де створюються мальований і скульптурний посуд, іграшки тощо. Для керам. виробів із *Бубнівки* Гайсин. р-ну Вінницької обл. (майстри Яків і Яким *Герасименки*, Ф. Міщенко), *Дибинців* Київ. обл., *Ічні* та *Ніжина* Чернігів. обл., Гнильця Вільшан. р-ну Черкас. обл. (майстер Дем'ян Косяченко), Вільхівки Іршав. р-ну Закарп. обл. (майстри М. *Галас*, В. Газдик) характерним є вільний рослинний орнамент, виконуваний технікою ріжкування та фляндрування. В *Косові* та Кутах Івано-Фр. обл. традиції ритованих декоративних розписів, запроваджених майстрами 19 ст. Баранюками, О. *Бахметюком* та ін., розвиваються в творчості П. *Кошака*, П. *Цвілик*, М. Тим'як. Своєрідною є творчість майстрів *Смотрича* Дунаєвецького р-ну Хмельн. обл.— Р. Червоняка, Д. Небесного, К. *Білоокого*. Витончені фляндровані прикраси властиві виробам з с. Постав-Муки Чорнухин. р-ну Полтав. обл., с. Головківки Чигирин. р-ну Черкас. обл., с. Лісового Барського р-ну та с. Рахнів-Лісових Шаргород. р-ну Вінницької обл., м. Коломиї та ін. Майже у всіх гончарських осередках України відомий розпис неполив'яного черепка кольоровими глинами — «опискою», *вохрою* та «побілом». Майстри з с. Адамівки Віньковецького р-ну Хмельницької обл. — Я. *Бацуца*, О. Пиріжок, крім геометризованих елементів, в розпис ввели зображення рослин і тварин.

Традиції старовинної сірої (випалюваної в безкисневому полум'ї), вкритої лискованими та ритованими геометричними орнаментами, К. живуть у творчості майстрів із с. Шатрища Ямпіл. р-ну Сум. обл., с. Плахтянки Макарів. р-ну Київ. обл., с. Царівки Коростишів. р-ну Житомир. обл., с. Рокити Старовижів. р-ну Волин. обл., с. Гавареччини Золочів. р-ну Львів. обл., с. Коболчина Сокирян. р-ну Чернівец. обл. Поширеними видами укр. худож. К. є керамічна скульптура та іграшка. Традиції визначних майстрів минулого — О. Ночовника з Опішні, П. Калачника з Хомутця Миргород. р-ну Полтав. обл., В. Шестопальця з Сокаля Львів. обл. набули розвитку в творчості рад. майстрів І. *Гончара*, О. *Желєзняка*, Д. *Головка*, П. Ганжі, І. *Білика*, Ф. *Гнідого*, О. Шиян, О. *Селюченко*, М. Піщенка, М. Галушки та ін. У післявоєнні роки розвинулася професійна худож. К. Майстри Львова (працюють в кам'яній масі, шамотній глині й застосовують емалеві розписи) — Т. Драган, З. Флінта, Т. Левків, Р. Петрук, О. Безпальків; Києва — М. Тимченко, П. Ганжа, Є. Богач; Полтави — І. Віцько. Художні вироби з фарфору (ужитковий і декоративний посуд, скульптуру) виробляють з-ди в Баранівці, Коростені, Полтаві, Городниці, Сумах, Києві (експериментальний кераміко-художній з-д) та ін. У Василькові Київ. обл. діє майоліковий з-д, де художники М. Денисенко, В. та Н. Протор'єви розвивають надбання нар. К. Київщини. Сучас. укр. майстри К., виходячи з традицій минулого, створюють вироби, які формами, барвами й орнаментикою вносять творче начало в побут і культуру радянського народу.

Колекції виробів з К. зберігаються в *Київському музеї українського народного декоративного мистецтва*, *Українському музеї етнографії та художнього промислу* у Львові, *Коломийському музеї народного мистецтва Гуцульщини* та ін. музеях. Майстрів худож. К. на Україні готують *Львівський інститут прикладного та декоративного мистецтва*, *Миргородський керамічний технікум* ім. М. В. Гоголя, Ужгород. уч-ще ужиткового мист., Косівський технікум народних худож. промислів ім. В. І. Касіяна.

К. в архітектурі — облицьовувальна цегла, керамічні камені, фасадні плитки (великого розміру пластичного пресування й тонкостінні невеликого розміру, виготовлені технікою напівсухого пресування і лиття), плитки для внутр. облицьовування і для настилання підлоги (метлахські). Керамічні полив'яні облицьовувальні плитки вперше з'явилися в Старод. Єгипті (поховальна камера піраміди Джосера в Саккарі, 2975—2470 до н. е.) та в архітектурі Месопотамії (3 тис. до н. е.). Відомі керамічні монументальні комплекси Серед. Азії (мавзолей Саманідів у Бухарі, 9—10 ст., *Гур-Емір* у Самарканді, 1404, та ін.). Майстерно застосовували керамічну цеглу в купольних конструкціях *Візантії*. Плескату цеглу-плінфу вживали будівничі Київської Русі. Полив'яні барвисті вставки на тлі цегляного мурування зустрічаються в архітектурі рос. (Ярославля, Вологди, Углича та ін.) та укр. (Києва, Переяслава, Чернігова та ін.) міст. В кін. 19 — на поч. 20 ст. К. застосовували укр. художники та архітектори для створення декор. панно на громад. і житл. будівлях (В. Г. *Кричевський*, Полтав. земство, 1905—07; школа № 14 в Києві, 1911—14; К. М. *Жуков*, Харків. худож. уч-ще, 1913). В сучас. архітектурі К. оздоблюють фасади будинків, інтер'єри, з неї виконують рельєфи, підполив'яний і надполив'яний розпис, мозаїку, панно, стели, *малі архітектурні форми* (облицювання світлою К. *Хрещатика*; орнаментальні декоративні панно на станції метро «Хрещатик», арх. М. Коломієць, худож. Н. Федорова; малі архіт. форми на житл. масиві Виноградар, арх. Е. Більський, художник О. Миловзоров та ін., всі — в Києві). Широке використання К. в архітектурі, поєднання її з сучасними архітектурними формами збагатило худож. оформлення міст, а декор. керамічні елементи є невід'ємною частиною міського ансамблю. Іл. також с. 102.

Літ.: Матейко К. І. Народна кераміка західних областей Української РСР XIX—XX ст. К., 1959; Митрофанов К. М. Современная монументально-декоративная керамика. М.—Л., 1967; Лащук Ю. П. Українські гончарі. К., 1968; Килессо С. К. Керамика в архитектуре Украины. К., 1968; Данченко Л. С. Народна кераміка Середнього Придніпров'я. К., 1974; Українське народне мистецтво. Кераміка і скло. Альбом. К., 1974; Щербак В. А. Сучасна українська майоліка. К., 1974.

Ю. П. Лащук (К. художня), *С. К. Кілессо* (К. в архітектурі).

Кераміка.
Н. Уусталу.
Хліб і доріжка. Шамот. 1964. Естонія.

Кераміка.
1. Кахля. Кінець 18—початок 19 ст. Село Сунки, тепер Смілянського району Черкаської області.
2. Миска. 1905. Село Дибинці, тепер Богуславського району Київської області.
3. Я. Бацуца. Глечик. Близько 1910. Село Адамівка, тепер Віньковецького району Хмельницької області.
4. Д. Ф. Головко. Декоративна посудина «Баран». 1960. Київ.
5. Арх. М. Коломієць, художники О. А. Грудзинська, Н. І. Федорова. Панно станції метро «Хрещатик» у Києві (фрагмент). Майоліка. 1960.
6. Т. М. Драган. Свічник «Гуцули». 1967. Львів.

Кераміка.
Фігурна ваза у вигляді сфінкса з античного міста Фанагорії (Таманський півострів). Теракота. Кінець 5—початок 4 ст. до н. е. Держ. Ермітаж у Ленінграді.
Глечик. Фаянс. 16—17 ст. Іран.
Персонаж з італійської комедії. Скульптор Й. Кендлер. Фарфор. 18 ст. Мейсен. Німеччина.

КЕРАМІ́ЧНА СИРОВИНА́ — гірські породи і мінерали, які застосовують для виготовлення кераміч. виробів (матеріалів). Як К. с. використовують суміші *каоліну, вогнетривких глин, бентонітів, гончарних глин,* туго- та легкоплавких глин, кварц. пісків, *польових шпатів,* рідше — *доломіту, вапняків, магнезиту, тальку, волластоніту* тощо. Якість керамічних виробів залежить від підбору К. с. й технології виготовлення їх. З К. с. виготовляють фарфоро-фаянсові, санітарно-тех., кислототривкі, вогнетривкі, буд., керамічні вироби, радіокераміку тощо. Див. також *Кераміка, Керамічні матеріали.* *Ю. М. Теодорович.*

КЕРАМІ́ЧНІ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали (вироби), одержувані *спіканням* різних природних глин і їх сумішей з мінеральними *добавками,* а також окисів металів та ін. тугоплавких сполук. Такі матеріали довговічні, міцні на стиск, стійкі проти дії води і нейтральних розчинів, деякі (силікатні К. м.) — кислотостійкі. У більшості К. м. високі електроізоляційні властивості. Є К. м. вогнетривкі, теплоізоляційні тощо. Залежно від складу *керамічної сировини* і температури *випалу* розрізняють К. м. грубі (крупнозернистої неоднорідної будови, переважно забарвлені) і тонкі (дрібнозернистої однорідної будови, слабозабарвлені або білі); пористі й щільні. До грубих пористих К. м. належать: глиняна *цегла,* плитки для облицювання будинків, стінова *майоліка, теракота,* глиняна *черепиця,* деякі *вогнетривкі матеріали, абразивні матеріали, теплоізоляційні матеріали* тощо; до грубих щільних — *клінкер,* плитки для підлог, кислотостійка цегла та ін. Тонкими пористими К. м. є *фаянс,* напівфарфор, біла і кольорова майоліка; тонкими щільними — *фарфор,* вогнетривкі матеріали (напр., з чистих тугоплавких окисів металів, *нітридів, карбідів* та ін. безкисневих сполук), керамічне *ядерне пальне,* електротехнічна кераміка тощо. Поширені керамічні *армовані матеріали.* Виробн. К. м. полягає в обробці сировини (сушінні, подрібненні, вилученні домішок тощо), приготуванні (зволоженні, долаванні пластифікаторів, змішуванні) порошкоподібних, пластичних або рідких керамічних мас, формуванні (*пресуванням, литтям, екструзією*) сирових виробів, сушінні й випалі їх. Декоративний вигляд і тех. властивості К. м. поліпшують нанесенням *глазурей,* тонких глиняних (ангобів) або жаростійких керамічних покриттів. Деякі неглазуровані вироби шліфують абразивними порошками або *абразивними інструментами.* К. м. застосовують у буд-ві (див. *Будівельні матеріали*), металургії, хім., електротех. пром-сті, приладобудуванні, побуті тощо. Див. також *Кераміка.*
Літ.: Химическая технология керамики и огнеупоров. М., 1972; Августиник А. И. Керамика. Л., 1975; Мороз И. И. Фарфор, фаянс, майолика. К., 1975. *І. С. Бобик.*

КЕРАТИ́НИ [від грец. *κέρας* (*κέρατος*) — ріг] — білки групи склеропротеїнів. Гол. складова частина рогового шару шкіри, волосся, копит, рогів, пір'я, кігтів, луски. К. нерозчинні в звичайних білкових розчинниках, не піддаються дії *протеолітичних ферментів.* Молекули К. відзначаються високим вмістом *цистину* (до 15%), завдяки чому в них багато дисульфідних зв'язків, що зумовлює нерозчинність цих білків.

КЕРАТИ́Т [від грец. *κέρας* (*κέρατος*) — ріг] — запалення *рогівки* ока. Буває поверхневий К., що характеризується утворенням інфільтратів у поверхневих шарах рогівки, та глибокий К.— в глибоких її шарах. К. може бути ускладненням гострого або хронічного *кон'юнктивіту,* наслідком травми рогівки з дальшим її інфікуванням. До К. може спричинитися також ряд загальних інфекцій (туберкульоз, сифіліс, сепсис та ін.). К. іноді ускладнюється більмом. Лікування: усунення осн. захворювання, що спричинило К., антибіотики, сульфаніламідні препарати; при більмах — хірургічне.

КЕРАТО́ЗИ [від грец. *κέρας* (*κέρατος*) — ріг] — група різного походження незапальних захворювань шкіри, заг. проявом яких є потовщення її рогового шару (надмірний його розвиток або затримка нормального відлущування). Більшість К.— природжені, пов'язані з природженою неповноцінністю процесів ороговіння (*ichthiosis,* кератодермія). Набуті К. виникають при захворюваннях нервової системи, порушеннях діяльності ендокринних залоз, отруєннях миш'яком, рентгенівському опромінюванні, аліментарних гіпо- і авітамінозах тощо. Конституційні К. є наслідком дії частково природжених, частково набутих несприятливих факторів. Лікування спрямоване на ліквідацію осн. захворювання, що спричинило К. Природжені К. лікуванню майже не піддаються.

КЕРАТОФІ́Р [від грец. *κέρας* (*κέρατος*) — ріг і (*пор*)*фір*] — магматична гірська порода, що складається з дрібнозернистої основної маси і вкраплених кристалів польового шпату (переважно *альбіту*) і кольорових мінералів (*біотиту,* рідше *діопсиду*). Колір світло-сірий, зелений, рожево-фіолетовий. Утворюється внаслідок застигання *лави.* Поширений серед давніх вулканічних гірських порід Уралу, Кавказу, Карпат та ін. районів.

КЕРА́ШЕВ Тембот Магометович [н. 7 (20).VIII 1902, аул Кошехабль, тепер Адиг. а. о.] — адигейський рад. письменник, основоположник адиг. прози. Член КПРС з 1928. Друкуватися почав 1925. Автор романів «Дорога до щастя» (1940; рос. перекл. 1947; Держ. премія СРСР, 1948), «Змагання з мрією» (1955), «Куко» (1968), повістей «Дочка шапсугів» (1951), «Абрек» (1957), «Розумної матері дочка» (1963). Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями.
Тв.: Укр. перекл.— Дорога до щастя. К., 1956; Рос. перекл.— Избранные произведения. т. 1—2. Краснодар, 1964—65; Одинокий всадник. Майкоп, 1977.

КЕРБАБА́ЄВ Берди Мурадович [3 (15).III 1894, аул Аманта-Капан, тепер Коукі-Зерен Тедженського району Туркм. РСР —23.VII 1974, Ашхабад] — туркменський радянський письменник, один із зачинателів туркменської радянської літератури, акад. АН Туркм. РСР (з 1951), нар. письменник Туркм. РСР, Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1948. Друкуватися почав 1923 як поет-сатирик. Поеми «Дівочий світ» (1927), «Закріпачена, або Жертва адату» (1928) — про тяжку долю жінки в минулому. Автор істор.-революц. роману «Вирішальний крок» (1940—47; Держ. премія СРСР, 1948), романів «Небіт-Даг» (1957), «Чудом народжений» (1965), повісті «Курбан Дурди» (1942), поеми «Айлар» (1943), п'єс «Брати» і «Махтумкулі» (обидві — 1943) та ін. Повість «Айсолтан з країни білого золота» (1949; Держ. премія СРСР, 1951)— про життя колгоспного аулу. Т. Шевченкові присвятив дві статті. Нагороджений трьома орденами Леніна, ін. орденами, медалями.
Тв.: Укр. перекл.— Айсолтан з країни білого золота. К., 1954; Вирішальний крок. К., 1972; Краплина води—крупинка золота. К., 1976; Рос. перекл. — Избранные произведения. т. 1—6. Ашхабад, 1968—73.

КЕ́РБЕЛЬ Лев Юхимович [н. 25.X (7.XI) 1917, с. Семенівка, тепер Сумської обл.] — рос. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1977), дійсний чл. АМ СРСР (з 1975). Член КПРС з 1963. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1937—42 навчався в Моск. худож. ін-ті в Л. *Шервуда.* Твори: композиція «Трудові резерви» (1947), рельєфи «Парад Перемоги» і «Слухають Леніна» (1948—49), портрети; пам'ятники — В. І. Леніну в колгоспі ім. Володимира Ілліча в Горках Ленінських (1959), в Полтаві (1960), в Софії в Болгарії (1971), К. Марксу в Москві (відкритий 1961) і Карл-Маркс-Штадті в НДР (1971), героям Великої Вітчизн. війни 1941—45 в Малоярославці Калузької обл. (1977). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1950. Ленінська премія, 1962.
Літ.: Лев Ефимович Кербель. Альбом. М., 1977.

КЕ́РВІН (Kerwin) Джозеф (н. 19.II 1932, м. Ок-Парк, шт. Іллінойс) — астронавт США. Здобув мед. освіту (1957) у Північно-Західному ун-ті. Служив у військ.-мор. флоті. З 1965 — у групі астронавтів. Разом з Ч. *Конрадом* і П. *Вейцем* здійснив (25.V—22.VI 1973) політ на косміч. кораблі «*Аполлон*», який у ході виконання програми стикувався з наук. орбітальною станцією «*Скайлеб*». Під час польоту разом з Ч. Конрадом виходив у відкритий космос. Портрет с. 104. *М. Я. Орлов.*

КЕРГЕЛЕ́Н — архіпелаг на Пд. Індійського ок. Складається з о. Кергелен та багатьох невеликих острівців. Належить Франції. Пл. майже 7 тис. км². Являє собою вершини підводного вулканічного

хребта. Поверхня гориста, заввишки до 1965 м. У центр. частині о. Кергелен — льодовики. Рослинність тундрова. Промисел тюленів. Франц. геофіз. станція. К. в 1772 відкритий франц. мореплавцем І. Кергеленом.

КЕРГЕЛЕ́Н, Кергелен-Гауссберг — підводний хребет на Пд. Індійського ок. між Африкансько-Антарктичною та Австрало-Антарктичною улоговинами. Довж. понад 2000 км, шир. до 400 км. Глибини над хребтом досягають 2000 м. Окремі вершини, підіймаючись над водою, утворюють острови (*Кергелен*, Херд). Складений вулканічними породами. Відкритий 1929—31 австрал. експедицією.

КЕ́РЕНСЬКИЙ Олександр Федорович [22. IV (4.V) 1881, Сімбірськ — 11.VI 1970, Нью-Йорк] — рос. бурж. політичний діяч, глава буржуазного *Тимчасового уряду*. Дворянин. За професією адвокат. Очолював фракцію трудовиків у 4-й *Державній думі*. Оборонець. З березня 1917 — есер. В Тимчасовому уряді — міністр юстиції, потім — військ. і морський міністр, з 8 (21).VII — міністр-голова (прем'єр). Після розгрому *корніловщини* — верховний головнокомандуючий. Ініціатор розправи над робітниками і селянами в *Липневі дні 1917*. Продовжуючи великодерж. політику царизму, зневажав нац. права укр. та ін. народів країни. 25.X (7.XI) К. втік з революц. Петрограда і разом з П. М. *Красновим* очолив антирад. заколот (див. *Керенського — Краснова заколот 1917*), а після розгрому останнього 1 (14).XI втік на Дон. У 1918 емігрував у Францію, з 1940 жив у США. Був активним діячем білогвардійської еміграції.

КЕ́РЕНСЬКОГО — КРАСНО́ВА ЗА́КОЛОТ 1917 — контрреволюц. заколот 26—31. X (8—13.XI), організований колишнім головою Тимчасового уряду О. Ф. *Керенським* і генералом П. М. *Красновим*. 26.X (8.XI) Керенський, який утік із Зимового палацу до Пскова (штаб Пн. фронту), віддав наказ про виступ вірних йому військ (бл. 10 сотень козаків 3-го кінного корпусу ген. Краснова) на революц. Петроград. Більша частина військ, які Ставка направила на допомогу заколотникам, відмовилася виконати її наказ або була затримана на шляху до Петрограда. 27.X (9.XI) заколотники зайняли Гатчину, а наступного дня — Царське Село. Захистом революц. Петрограда керували ЦК РСДРП(б) і РНК на чолі з В. І. Леніним. Зранку 30.X (12.XI) війська Краснова почали наступ на Пулково. Революц. сили, відбивши всі атаки заколотників, на кінець дня самі перейшли в наступ і визволили Царське Село. 1(14).XI К.— К.з. було ліквідовано.

С. Я. Єлисаветський.

КЕРЕ́ЦЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1872 — виступ селян с. Керецьок (тепер Свалявського р-ну Закарп. обл.) проти проведення *комасації*, під час якої поміщик намагався захопити громадські землі. Селяни звернулися до угор. уряду з проханням припинити комасацію. Не домігшись успіху, вони 10.VII не дозволили держ. службовцям розмежовувати громад. землі. Для придушення селян. виступу 5.VIII було надіслано роту солдатів. В збройній сутичці було поранено 7 селян. 13.VIII селяни змушені були припинити опір.

КЕ́РЖЕНЦЕВ (справж. прізв.— Лебедєв) Платон Михайлович [4 (16).VIII 1881, Москва — 2.VI 1940, там же] — радянський держ. і парт. діяч, історик. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в сім'ї лікаря. Навчався на істор.-філологічному ф-ті Моск. ун-ту. В 1905—11 вів нелегальну революц. роботу в Москві, Нижньому Новгороді, Петербурзі, Києві. Зазнавав репресій. У 1912—17— в еміграції. В 1921—23 — рад. повпред у Швеції, 1925—26 — повпред в Італії. Автор праць з історії, питань марксизму-ленінізму, рад. культури.

КЕ́РЗОН (Curzon) Джордж Натанієл (11.I 1859, Кедлстон-Холл, Дербішір — 20.III 1925, Лондон) — англ. держ. діяч, дипломат, маркіз. У 1886—98 — член палати громад від *Консервативної партії;* 1899—1905 — віце-король Індії. З 1915 — член кабінету міністрів (лорд-хранитель печатки), 1916—18 — член Військ. к-ту уряду. В 1916—24 — голова палати лордів; 1919—24 — міністр закорд. справ. Один з організаторів інтервенції проти Рад. Росії (див. також *«Керзона лінія»*. *Керзона ультиматум*).

«КЕ́РЗОНА ЛІ́НІЯ» — умовна назва лінії, яку Верховна рада *Антанти* 8.XII 1919 визнала як сх. кордон бурж. Польщі (див. карту). 10.VII 1920, у зв'язку з поразками в *радянсько-польській війні 1920*, Польща погодилася вважати цю лінію своїм тимчасовим сх. кордоном, який в основному відповідав етнічному принципові. 12.XII 1920 англ. міністр закорд. справ Дж. Н. *Керзон* надіслав Рад. урядові ноту, в якій вимагав припинити наступ Червоної Армії на даній лінії (дістала ім'я Керзона). Рад. уряд виявив готовність почати переговори про мир. Проте польс. уряд, скориставшись із зміни становища на фронті, нав'язав Рад. д-ві за *Ризьким мирним договором 1921* кордон далеко на Сх. від «К. л.», захопивши зх.-укр. і зх.-білорус. землі. *Кримська конференція 1945* визначила сх. кордон Польщі в основному за «К. л.». Договір між СРСР і Нар. Польщею, підписаний 16.VIII 1945 в Москві, остаточно визначив кордон за «К. л.» з незначним відхиленням на користь Польщі.

КЕ́РЗОНА УЛЬТИМА́ТУМ — меморандум англ. уряду, складений Дж. Н. *Керзоном* і вручений Урядові СРСР 8.V 1923 в ультимативній формі. К. у. вимагав відкликати рад. дипломатичних представників з Ірану і Афганістану, скласти офіц. вибачення за «антибрит. пропаганду» з їхнього боку, встановити 3-мильну (замість 12-мильної) зону тер. вод під Мурманськом та ін. Англ. уряд, під прикриттям «захисту віруючих», намагався втрутитися у внутр. справи СРСР. У разі невиконання всіх вимог у 10-денний строк англ. уряд загрожував розірвати англо-рад. торг. угоду 1921. Рішуча відсіч Уряду СРСР у відповіді 11.V 1923 та рух протесту англ. і рад. трудящих змусили уряд Великобританії спочатку продовжити строк К. у., а згодом фактично відмовитися від нього.

КЕ́РІ (Carey) Генрі Чарлз (15.XII 1793, Філадельфія — 13.X 1879, там же) — амер. економіст, представник *вульгарної політичної економії*. Основоположник реакційної концепції *«гармонії інтересів»*. У своїх працях виступав за пром. і агр. *протекціонізм*, відкидав трудову теорію вартості, вульгаризував поняття капіталу, ототожнюючи його з засобами виробництва. К. твердив, що прибуток створюється капіталом, *ренту* ототожнював з процентом на вкладений в землю капітал.

Сучас. бурж. політ. економія відроджує концепцію К. «гармонії класових інтересів», використовуючи її для апологетики капіталізму в умовах посилення *експлуатації* трудящих.

КЕ́РКІНІТІ́ДА — античне місто на зх. узбережжі Кримського п-ова. Заснована іонійцями на межі 6 і 5 ст. до н. е. Спочатку була незалежним *полісом*, згодом увійшла до складу володінь *Херсонесу*. В кін. 2 ст. до н. е. К. завоювали *скіфи*, але військо під командуванням *Діофанта* повернуло її Херсонесові. Городище К.— на тер. сучас. м. Євпаторії Крим. обл. Під час розкопок (провадилися 1929, 1950) відкрито ділянку оборонної стіни 3—2 ст. до н. е., залишки міськ. будівель 6 ст. до н. е.— 2 ст. н. е.

КЕ́РКІРА, Корфу — острів на Пн. Іонічного м., в групі Іонічних о-вів. Належить Греції. Пл. 592 км². Поверхня К. погорбована, на Пн.— невисокі гори (заввишки до 906 м). Зарості вічнозелених чагарників (*маквіс*), у пн. частині — окремі лісові масиви. Субтропічне садівництво. Курорти.

КЕ́РКІРА, Корфу — місто в Греції, адм. ц. ному Керкіра. Значний порт на о. Керкіра в Іонічному м. 28,6 тис. ж. (1971). В 14—18 ст.— венеціанська фортеця. У 1797 захоплена Францією. В 1798—99 блокована рос.-тур. ескадрою

Б. М. Кербабаєв.

Л. Ю. Кербель.

Л. Ю. Кербель. Портрет двічі Героя Радянського Союзу В. С. Петрова. Бронза. 1951.

Дж. Кервін.

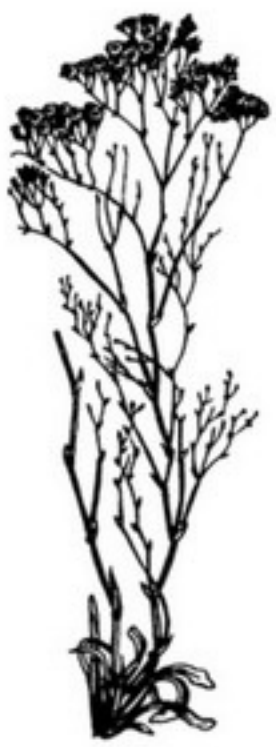

Кермек каспійський.

Керовані снаряди. Розміщення протитанкових керованих реактивних снарядів на автомобілі та вертольоті.

під командуванням Ф. Ф. *Ушакова*. 19.II 1799 визволена від франц. окупації рос. військами. В 1800—14 — центр Республіки Семи Сполучених островів на Іонічних о-вах. *Віденським конгресом 1814 — 15* острови передано Великобританії. З 1864 — у складі Греції. Розвинуті харч. і текст. пром-сть, рибальство. Через К. вивозять оливкову олію, зерно, вина, цитрусові.

КЕРМА́ДЕК — глибоководний жолоб у пд.-зх. частині Тихого ок., між Північним о-вом Нової Зеландії і о-вами Кермадек. Довж. 1200 км. Макс. глибину (10 047 м) встановила 1958 рад. експедиція на судні «Витязь».

КЕРМЕ́К (Limonium) — рід багаторічних трав'янистих рослин, рідше напівкущів род. кермекових. Листки лопатеві або видовжені, часто зібрані в прикореневу розетку. Квітки рожеві, пурпурові, фіолетові або жовті, дрібні, у волотистих суцвіттях. Плід сухий нерозкривний. Бл. 300 видів, поширений у Європі, Азії, Африці та Пн. і Пд. Америці в напівпустельних і пустельних областях. В СРСР бл. 35 видів, у т. ч. в УРСР — 8 видів, що ростуть у степах, на солонцюватих і солончакових грунтах по узбережжю Чорного і Азовського морів. Найпоширеніші К. широколистий (L. latifolium), К. каспійський (L. caspicum), К. напівкущовий (L. suffruticosum). Корені та кореневища містять до 13—17% *дубильних речовин*. З К. добувають барвники жовтого, чорного, зеленого, рожевого кольорів для чинбарного і килимного виробництв.

КЕРМЕ́ТИ, кераміко-металеві матеріали — матеріали, що являють собою композицію з одного або кількох *керамічних матеріалів* і металів: клас *композиційних матеріалів*. К. відзначаються кращими властивостями, не притаманними вихідним компонентам. Їхню жароміцність і пластичність підвищують введенням металевих і неметалевих добавок. Щоб одержати вироби з необхідними властивостями, К. піддають *випалу*. Керамічними компонентами К. найчастіше є *оксиди, бориди, карбіди* і *нітриди* тугоплавких металів, металевими — метали групи заліза або тугоплавкі метали — ванадій, хром, молібден, вольфрам, ніобій і тантал. К. одержують методами *порошкової металургії*. З них виготовляють штампи, деталі насосів, турбін, авіац. двигунів, різальні інструменти, тепловідільні елементи та ін. вироби, що їх експлуатують в агресивних середовищах і при високих температурах.

КЕРМО́ — пристрій, за допомогою якого керують рухом судна, літака, автомобіля та ін. Те саме, що й *руль*.

КЕРН (нім. Kern — серцевина, стрижень) — 1) Циліндричний стовпчик (колонка) гірської породи, що його одержують під час колонкового *буріння* свердловин. Вивчаючи К., дізнаються про геол. будову місцевості, якість родовищ корисних копалин. 2) Загострений сталевий стрижень, запресований в букси або в кінці трубчастої осі рухомої частини механізму електровимірювальних приладів. Спирається на підп'ятники, полегшуючи переміщення цієї частини механізму. 3) Точка, нанесена загостреним сталевим стрижнем (кернером) під час розмічування заготовок, що їх піддають мех. обробці.

КЕРО́ВАНІ СНАРЯ́ДИ — безпілотні літаючі апарати, обладнані системою керування польотом, споряджені бойовим зарядом або апаратурою для наукових досліджень. У 50—60-х рр. в СРСР, США, Англії і Франції, а пізніше в Китаї були створені й надійшли на озброєння К. с. різного призначення. За місцем старту й метою К. с. поділяються на 4 класи: «земля — земля» — запускаються з наземних установок або кораблів для ураження наземних і мор. цілей (*балістичні ракети*, протитанк. керовані ракети, літаки-снаряди); «земля — повітря» — запускаються з землі для ураження повітр. цілей (всі типи зенітних керованих ракет); «повітря — повітря» — стартують з літака, призначені для знищування летючих цілей; «повітря — земля» — пускаються з літака по наземних або мор. цілях. К. с. для нар.-госп. і наук. цілей використовуються для запуску *космічних кораблів, зондування атмосфери* тощо. Основні елементи конструкції К. с.: корпус, двигун (для ракет), прилади керування польотом, бойова частина або космічний апарат і апаратура для дослідження. В К. с. застосовуються системи керування: автономна (інерціальна) — під час польоту не використовує ніякої зовн. інформації (встановлена на борту апаратура автоматично керує польотом за заданою до старту програмою); самонаведення — керує снарядами за допомогою пристрою, який міститься в ньому (розрізняють радіолокаційні, оптичні й акустичні системи); телекерування — керуюча інформація подається з командного пристрою; комбінована — застосовуються зазначені вище системи в певній комбінації (напр., телекерування на осн. частині шляху й самонаведення біля цілі). *Л. П. Глушкевич.*

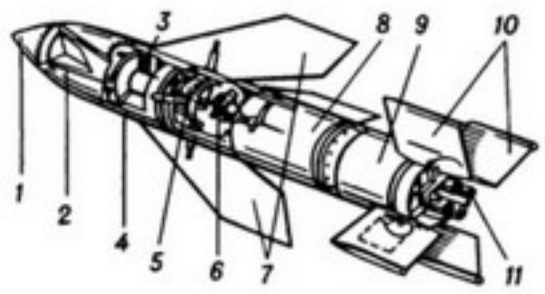

Схема будови зенітної керованої ракети: *1* — підривний прилад; *2* — бойова частина; *3* — бортові засоби наведення; *4* — корпус; *5* — рульові машинки; *6* — гіроскопи; *7* — рухомі аеродинамічні поверхні; *8* — маршовий двигун; *9* — стартовий двигун; *10* — нерухомі аеродинамічні поверхні; *11* — сопла двигунів.

КЕРО́ВАНІ ТЕРМОЯ́ДЕРНІ РЕА́КЦІЇ — див. *Термоядерні реакції*.

«КЕР-ОГЛИ́», «Кероглу» — фольклорно-епічна пам'ятка у народів Близького Сходу й Середньої Азії. Створено її бл. 17 ст. Версії «К.-о.» умовно поділяють на західну (вірм., груз., курдська, аджарська, турецька), які ведуть початок від азерб. епосу «К.-о.», й східну (туркм. «Герогли», узб. і казах. «Горогли», тадж. «Гуруглі», або «Гургулі»). Епос має напівлегендарний-напівісторичний характер. В образі героя епосу втілено нар. ідеал справедливого й чесного правителя.

Літ.: Каррыев Б. А. Эпические сказания о Кёр-оглы у тюркоязычных народов. М., 1968.

КЕ́РРА ЯВИЩЕ — явище виникнення *подвійного променезаломлення* в оптично ізотропних речовинах при внесенні їх в однорідне електричне поле. Названо ім'ям шотл. фізика Дж. Керра (1824—1907). Див. також *Електрооптичні явища*.

КЕРСЕ́Т, керсетка — верхній нагрудний безрукавний жіночий одяг. На поч. 19 ст. поширився в центр. і сх. областях України, пд. областях Росії. Шиють К. з вовняних і бавовняних тканин, оздоблюють вишивкою й аплікацією.

КЕ́РСНИК (Kersnik) Янко (4.IX 1852, Брдо — 28.VII 1897, Любляна) — словен. письменник. Представник словен. реалізму. Літ. діяльність почав як поет. Перший прозовий твір — роман «У замку Жеріньє» (1876). В романах «Цикламен» (1883), «Агітатор» (1885), повістях «Рошлін і Вр'янко» (1889), «Новоспечене панство» (1893), новелах і гуморесках змалював словен. бурж. суспільство. У повістях «Заповіт» (1887), «Батьків гріх» (1894) і особливо в циклі «Сільські образки» (1882—91) порушено актуальні соціальні проблеми життя словен. села. *В. Г. Гримич.*

КЕ́РУАК (Kerouac) Джек (12.III 1922, Лоуелл — 21.X 1969, Сент-Пітерсберг, Флоріда) — амер. письменник. Популярність здобув романом «На дорозі» (1957), у якому відобразив анархічний рух частини амер. молоді («бітників»). Протестуючи проти расової дискримінації (роман «Підземні люди», 1958), критикуючи лицемірство й жорстокість капіталістичного суспільства, К. проте не торкався питань соціальних змін бурж. світу. Захоплення буддизмом і католицизмом поєднувалось у нього з проповіддю *гедонізму*. Останні романи: «Біг Сур» (1962), «Саторі в Парижі» (1966), «Пиха Дулуоза» (1968).

Тв.: Укр. перекл.— Малий Пік. «Всесвіт», 1979, №8; Рос. перекл. — На дороге. «Иностранная литература», 1960, № 10. *О. І. Земляний.*

КЕРУБІ́НІ (Cherubini) Луїджі Карло Зенобіо Сальваторе Марія (14.IX 1760, Флоренція — 15.III 1842, Париж) — франц. композитор. За походженням італієць. Член Ін-ту Франції (з 1815). Муз. освіту здобув у Болоньї. З 1788 жив у Парижі, з 1795 викладав у консерваторії (з 1816 — професор). К.— композитор періоду Великої франц. революції («Гімн Пантеону», «Гімн братерству»). Написав бл. 30 опер, з яких 14 — на франц. тексти — «Лодоїска» (1791), «Еліза» (1794), «Два дні» («Водовоз», 1800) та ін. Вони поклали початок т. з. опери порятунку, що відображала ідеї боротьби з тира-

нією. Опери К. «Медея» (1797), «Анакреон» (1803) стали попередниками романтичної опери 19 ст. Автор гімнів, кантат, мес, камерної музики.

КЕРУВА́ННЯ — вид підрядного синтаксичного зв'язку між словами, при якому керуюче слово вимагає, щоб залежне, кероване слово стояло в певному відмінку. К. буває безпосереднє, без допомоги прийменника (читаю книжку), і посереднє — з прийменником (працюю на фабриці). Розрізняють також сильне К. і слабке.

КЕРУЛЕ́Н — ріка у Центральній Азії, в межах МНР і Китаю. Довж. 1264 км, площа бас. 116,4 тис. км². Бере початок на схилах хр. Хентей, впадає в оз. Далайнор. У верхів'ї має гірський характер, нижче тече широкою долиною, річище звивисте. Живлення снігове й дощове. Замерзає у листопаді, скресає у квітні. Використовують для зрошування. Рибальство. На К.— м. Чойбалсан (МНР).

КЕРУ́ЮЧИХ ОБЧИ́СЛЮВАЛЬНИХ МАШИ́Н НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — науково-дослідна і проектна організація. Створений 1956 у Сєвєродонецьку Ворошиловгр. обл. З 1971 — головна організація Науково-виробничого об'єднання «Імпульс». Осн. напрями роботи: створення керуючої *обчислювальної техніки*, пристроїв введення—виведення інформації і зв'язку з об'єктом для компонування *автоматизованих систем управління;* розробка програмного забезпечення засобів обчислювальної техніки; навчання і консультування спеціалістів з експлуатації обчислювальної техніки; видання інформаційних матеріалів тощо. В Ін-ті розроблено керуючі обчислювальні машини марок УМ-1, М-6000, М-7000, СМ-1 та СМ-2. Колектив К. о. м. н.-д. і. брав участь у створенні першої в СРСР системи масового обслуговування «Сирена» — АСУ резервуванням місць і продажем квитків на авіалініях.

А. О. Новохатній.

КЕРЧ — місто обласного підпорядкування Кримської обл. УРСР. Розташована на узбережжі Керченської прот. Важливий трансп. вузол (*Керченський морський порт,* діє поромна дизель-електрохідна залізнич. переправа, що сполучає Крим з Кавказом; залізнич. станція, аеропорт). 157 тис. ж. (1979). Поділяється на три міські райони. На місці сучас. К. з 6 ст. до н. е. було античне місто *Пантікапей;* з 5 ст. до н. е.— столиця *Боспорської держави*. В 10—12 ст. К. (Корчев) входила до *Тмутараканського князівства;* з останньої чверті 15 ст.— під владою Туреччини. За *Кючук-Кайнарджійським миром 1774* К. відійшла до Росії. В 1899 у К. виникла с.-д. орг-ція. Рад. владу встановлено 6 (19).I 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. (16.XI 1941—11.IV 1944) в місті діяли Крим. підпільний обком партії, райкоми і парт. орг-ції, два партизан. загони. З К. пов'язані *Керченсько-Феодосійська десантна операція 1941—42* і *Керченсько-Ельтигенська десантна операція 1943*. Невмирущою славою вкрили себе герої *Аджимушкайських каменоломень*. 14.IX 1973 К. присвоєно звання «Місто-герой» з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка». К. — значний центр гірничоруд., металург., суднобуд. та рибної пром-сті. Провідні підприємства: *Комиш-Бурунський залізорудний комбінат* імені Серго Орджонікідзе, з-ди— металург. ім. П. Л. Войкова, суднобуд. ,,Затока'', труболиварний, склотарний. Виробн. буд. матеріалів, зокрема унікальний Примор. з-д по виробн. каменю-черепашнику. Розвинуті легка і харч. пром-сть. У К.— Азово-Чорномор. н.-д. ін-т рибного г-ва та океанографії, металург. та судномех. технікуми, мед. уч-ще, 6 профес.-тех. уч-щ, 33 заг.-осв., 4 муз. та художня школи; 10 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 22 будинки і палаци культури та клуби, 7 кінотеатрів, 85 бібліотек. *Керченський історико-археологічний музей*. Серед історико-архіт. пам'яток міста — склеп Деметри (1 ст. н. е., фрески з зображенням сцен давньогрец. міфології; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Греція* Стародавня, т. 3, с. 448—449); церква Іоанна Предтечі (10 ст., розписи 13—14 ст.; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Візантія,* т. 2, с. 448 — 449), фортеця Єнікале (1703). Пам'ятники: В. І. Леніну (1960, скульптор В. Сичов), обеліск Слави на горі Мітрідат (1944, архітектор М. Гінзбург), меморіальний ансамбль героям Аджимушкайської оборони (1968, скульптори Є. Горбань, Є. Климушко, архітектори С. Миргородський, В. Сенцова).

У К. народилися рад. дипломат П. Л. *Войков,* юний партизан В. Н. *Дубинін* (у центрі міста йому встановлено пам'ятник). У місті та на його околицях — пам'ятки скіфо-античного часу (*Царський курган, Золотий курган, Мелек-Чесменський курган*). Поблизу К. — розкопки античних міст *Ілурата, Мірмекія, Тірітаки* та ін.

Літ.: Сіренін В. І. Місто-герой Керч. К., 1976.

Обеліск Слави на горі Мітрідат. Архітектор М. Я. Гінзбург. 1944.

Міський будинок культури.

КЕ́РЧЕНСЬКА ПРОТО́КА (давньогрец. назва *Боспор Кіммерійський*) — протока між Керченським і Таманським п-вами. Сполучає Чорне м. з Азовським. Довж. бл. 41 км, шир. до 15 км. Пересічна глиб. 5—13 м. Взимку вкрита плавучою кригою. Порт — Керч. Зх. та сх. береги сполучаються за допомогою залізнич. порому та пароплавів. По берегах К. п. багато археол. пам'яток (курганів, поховальних споруд та ін.) 7—4 ст. до н. е.

КЕ́РЧЕНСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ РИ́БНОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ, «Керчрибпром» — підприємство рибної пром-сті. Входить до складу Всесоюз. рибопром. об'єднання Азово-Чорноморського басейну «Азчорриба». Розташоване в м. Керчі. Утворене 1972. До складу об'єднання входять (1979): океанічний рибопромисловий флот, мор. рибний порт, рибоконсервний з-д, 2 рибообробні, 2 суднорем. та деревообробне підприємства. Об'єднання випускає понад 525 видів продукції, в т. ч. рибу морожену (понад 250 назв), консерви рибні (понад 90 назв), солену, пряну, копчену, в'ялену харч. рибопродукцію, рибне борошно, жир і фарш (для потреб тваринництва) та ін. К. в. о. р. п. оснащено сучас. високопродуктивними рибопром. суднами океанічного лову — пром.-виробничими рефрижераторними траулерами із закінченим циклом вилову та обробки риби (до 60 т готової рибопродукції за добу). На рибообробних підприємствах об'єднання впроваджено сучас. механізовані потокові лінії. *Л. Г. Тимофєєв.*

КЕ́РЧЕНСЬКИЙ ЗАЛІЗОРУ́ДНИЙ БАСЕ́ЙН — група родовищ залізних руд на Керченському п-ові, в межах Ленінського р-ну Крим. обл. УРСР. Площа 10 тис. км². Промислові запаси заліз. руд становлять 1838 млн. т (1978). Поклади заліз. руд пов'язані з осадочними піщано-глинистими відкладами кіммерійського ярусу пліоцену (див. *Кіммерійський вік і ярус*). Руди басейну представлені гол. чин. *бурими залізняками*. Потужність

Л. Керубіні.

Керсет.

КЕРЧЕНСЬКИЙ ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ

рудного пласта від 1 до 92,7 м, глиб. залягання від 0 до 97,2 м. За умовами залягання в К. з. б. виділяють три типи родовищ: у положистих *мульдах*, на схилах *антикліналей*, в структурах грязьовулканічного (див. *Грязьові вулкани*) походження — вдавлених *синкліналях*. Осн. запаси заліз. руд зосереджені в мульдах. Найбільші родовища цього типу: Комиш-Бурунське, Ельтиген-Ортельське, Катерлезьке, Яниш-Такільське, Чегене-Салинське, Чегерчинське. Родовища мають значну площу (від 10 до 70 км²) і потужність рудного пласта (до 10—15 м). Руди оолітової (див. *Ооліти*) і рудноуламково-оолітової структури; багаті на залізо (в середньому 35—39%), марганець (1,5—2%), як домішки містять фосфор (0,9—1%), миш'як (0,07—0,1%), ванадій (0,05—0,06%). Родовища на схилах антикліналей (Кам'янське, Семенівське та ін.) характеризуються обмеженими площами, невеликою потужністю рудного пласта. Руди цього типу родовищ оолітові, вміст осн. компонентів у них дещо нижчий. Родовища вдавлених синкліналей (Новоселівське, Узунларське, Кезенське) мають обмежені площі (до 5 — 14 км²), велику потужність (до 90 м), незначну глибину залягання руд — від 5—15 м до 50—90 м (місцями виходять на поверхню). Ці руди оолітово-псевдооолітові; вміст заліза в них 34—37%, марганцю — 1,3—1,9%, фосфору — 0,7—0,9%, миш'яку — 0,09— 0,10%, ванадію — 0,05—0,06%. Добування залізних руд у межах К. з. б. розпочато наприкінці 19 ст. Детальну розвідку та оцінку запасів руд проведено 1951—54. Експлуатують (1980) Комиш-Бурунське і Ельтиген-Ортельське родовища. Добувають руди відкритим (кар'єрним) способом, збагачують і агломерують їх (див. *Агломерація* в металургії) на *Комиш-Бурунському залізорудному комбінаті* імені Серго Орджонікідзе в Керчі. Агломерат вивозять на *ждановський металургійний завод «Азовсталь»*. Значні запаси заліз. руди, дешеві розробка і транспортування її сприяють значному збільшенню виробн. товарної руди в Керченському залізорудному басейні.

Літ.: Юрк Ю. Ю. [та ін.]. Минералогия железорудной формации Керченского бассейна. Симферополь, 1960; Шнюков Е. Ф., Науменко П. И. Марганцево-железные руды Керченского бассейна. Симферополь, 1961; Керченский железорудный бассейн. М., 1966.

Є. Ф. Шнюков.

КЕ́РЧЕНСЬКИЙ ІСТО́РИКО-АРХЕОЛОГІ́ЧНИЙ МУЗЕ́Й. Заснований 1826 на базі приватної збірки одного з перших дослідників старожитностей Криму П. Дюбрюкса. Музей має 7 відділів і 12 філіалів, в яких експонуються матеріали, що висвітлюють історію Керченського п-ова від найдавніших часів до наших днів. На 1980 фонди музею налічували понад 150 тис. предметів. У віданні музею перебувають заповідні території на місці розкопок *Пантікапея, Ілурата, Мірмекія, Німфея, Тіритаки, Мелек-Чесменський курган, Царський курган*, т. з. Склеп Деметри та ін. визначні археол. й архіт. пам'ятки. У приміщенні церкви Іоанна Предтечі (10 ст.; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Візантія*, т. 2, с. 448 — 449) — лапідарій (сховище колекції боспорських написів на каменях). Відділом К. і.-а. м. є музей в *Аджимушкайських каменоломнях* і картинна галерея «Героям Аджимушкая».

В. Ф. Астахов.

КЕ́РЧЕНСЬКИЙ МОРСЬКИ́Й ПОРТ торговельний. Підпорядкований *Азовському морському пароплавству*. Розташований на зх. узбережжі Керченської прот. Засн. 1821. В дореволюц. час використовувався для експорту зерна та ін. с.-г. продукції. За роки Рад. влади К. м. п. реконструйовано, збудовано нові причали, склади; він перетворився на високомеханізоване підприємство. В порту переробляються експортно-імпортні та каботажні вантажі (ліс, буд. матеріали, метали тощо). В порту вперше освоєно новий пакетно-поворотний метод перевантажування вантажів на морському транспорті. До складу К. м. п. входять портпункти Тамань і Сінна.

К. В. Мочульський.

КЕ́РЧЕНСЬКИЙ ПІВО́СТРІВ — півострів на Сх. Кримської обл. УРСР. Омивається Азовським (на Пн.) та Чорним (на Пд.) морями. Пл. майже 3 тис. км². Рельєф пагорбований на Пн. та Пн. Сх. (вис. до 190 м), пд.-зх. частина рівнинна. Поклади заліз. руд (див. *Керченський залізорудний басейн*), гіпсу, асфальту, марганцевих руд. Поширені *грязьові вулкани*. Постійних річок немає. В узбережній частині — солоні озера, у яких видобувають сіль. Рослинність степова. На К. п.— залишки античних міст і поселень, що входили до складу *Боспорської держави*.

КЕ́РЧЕНСЬКО-ЕЛЬТИГЕ́НСЬКА ДЕСА́НТНА ОПЕРА́ЦІЯ 1943 — операція рад. військ під час Великої Вітчизн. війни, здійснена 31.X —11.XII силами Пн.-Кавказького фронту (командуючий — генерал-полковник І. Ю. *Петров*), Чорноморського флоту (віце-адмірал Л. А. *Владимирський*) та Азовської військової флотилії (контр-адмірал С. Г. *Горшков*) з метою оволодіти плацдармом на Керченському п-ові. 1.XI рад. війська почали висадку десанту на сх. березі Керченського п-ова в районі с. Ельтигена (перейменоване на Геройське, тепер у межах Керчі), а 2—3.XI — у районі с. Маяка на Пн. Сх. від Керчі.

Незважаючи на шалені контратаки гітлерівців, рад. війська утримали і розширили плацдарм на Керченському п-ові на Пн. Сх. від Керчі. Це сприяло здійсненню *Кримської операції 1944*.

КЕ́РЧЕНСЬКО - ФЕОДО́СІЙСЬКА ДЕСА́НТНА ОПЕРА́ЦІЯ 1941—42 — операція рад. військ під час Великої Вітчизн. війни, здійснена 25.XII 1941 — 2.I 1942 силами Кавказ. фронту (командуючий — ген.-лейтенант Д. Т. Козлов), Чорноморського флоту (віце-адмірал П. С. *Октябрський*), Азовської військ. флотилії (контр-адмірал С. Г. *Горшков*). Метою операції було оволодіти Керченським п-овом і створити умови для визволення Криму, а також допомогти Севастополю (див. *Севастопольська оборона 1941—42*). В умовах зимових штормів на Керченський п-ів і в район Феодосії було висаджено бл. 42 тис. рад. воїнів, велику кількість техніки. Розгромивши значні сили 11-ї нім. армії, рад. війська до 2.I 1942 просунулись на 100—110 км, повністю визволили Керченський п-ів і район Феодосії від гітлерівців. К.-Ф. д. о. зміцнила на деякий час становище рад. військ під Севастополем і на Пд. фронті.

КЕРШ, куруш — розмінна монета Саудівської Аравії. дорівнює $^1/_{20}$ *ріала*.

КЕ́РШЕНШТЕЙНЕР (Кершенштайнер; Kerschensteiner) Георг (29.VII 1854, Мюнхен — 15.I 1932, там же) — нім. педагог, теоретик буржуазної *трудової школи*. Закінчив Мюнхенський ун-т. З 1883 викладав у серед. навч. закладах міст Баварії. З 1918 — проф. Мюнхенського ун-ту. Виступав прибічником агресивної політики нім. мілітаризму. Відомий як автор реакц. теорії громадян. виховання, яку виклав у своїх книгах «Професійне виховання німецького юнацтва» (1901) та «Поняття громадянського виховання» (1909). За цією теорією, школа мала забезпечити «примиренство» класових суперечностей пролетаріату та буржуазії. Найважливішими держ. виховними закладами вважав нар. школу й армію.

КЕСАЛЬТЕНА́НГО — місто на Пд. Зх. Гватемали, адм. ц. департаменту Кесальтенанго. Понад 53 тис. ж. (1973). Осн. галузі пром-сті — текст. і харчова. Розвинуті ре-

Кета.

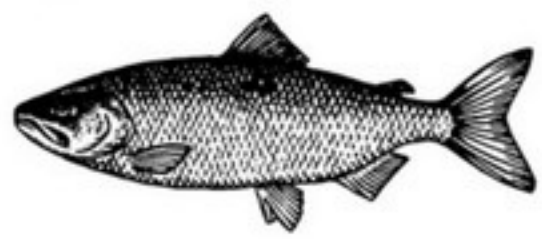

месла. Центр с.-г. району країни, де вирощують гол. чин. кукурудзу.

КЕ́САРІВ РО́ЗТИН [лат. (sectio) caesarea, від sectio — розтин, операція і caedo — ріжу] — хірургічна операція, за допомогою якої в акушерській практиці провадиться штучне розродження (вилучення плода і плаценти з порожнини матки через розріз передньої черевної стінки та стінки матки, іноді через розріз з боку піхви — т. з. піхвовий К. р.). До К. р. у людини вдаються лише тоді, коли розродження природним шляхом неможливе або загрожує життю матері й плода (вузький таз, рубцеві зміни або пухлини жіночих статевих органів тощо). К. р. у тварин роблять коровам, свиноматкам, сукам та ін. самкам. Показанням для операції є: великі плоди, вузькість родових шляхів, ненормальне положення або вродливість плода тощо, коли нормальна родопоміч не дає позитивних наслідків.

КЕСО́Н (колишня назва — Сондо) — місто на Пд. КНДР. Залізнична станція. 175 тис. ж. (1970). Численні підприємства легкої, переважно текст., та харч. пром-сті. Верстатобуд. і годинниковий з-ди. Центр переробки женьшеню. Ін-т Сондо, музей, театр. Архіт. пам'ятки 10—14 ст. К.— старод. столиця Корейської д-ви (10—14 ст.). У К. відбувалися переговори і були укладені угоди про перемир'я в Кореї під час амер. агресії проти КНДР (1950—53).

КЕСО́Н (франц. caisson, букв.— ящик) — 1) У будівництві — огороджувальна конструкція для створення під водою або у водонасиченому *ґрунті* робоч. простору (камери), вільного від води, звичайно витискуваної стисненим повітрям. К. (мал.) споруджують на поверхні та занурюють у грунт в міру його розробки під дією власної ваги і ваги надкесонної споруди. Застосовують при буд-ві гідротех. споруд, мостів, тунелів, глибоких фундаментів тощо. 2) В архітектурі — заглиблення, найчастіше квадратне або багатокутне, на стелі чи на внутр. поверхні *арки*, склепіння. К. виконує конструктивну або декоративну роль, застосовується також для поліпшення акустичних властивостей приміщень. 3) У судноремонтній справі — пристрій, за допомогою якого тимчасово осушують на підводній частині судна місця, які треба оглянути або відремонтувати. Являє собою дерев'яний або металевий ящик з вирізом за формою осушуваного місця. Після відкачування з К. води він щільно притискується до корпуса судна навколишньою водою. Застосування К. дає змогу у багатьох випадках обходитись без введення судна в *док*. 4) В авіації — порожнистий коробчастий *лонжерон*, який сприймає зусилля згину й кручення, що діють на *крило* літака. 5) У металургії — сталева коробка, де циркулює охолоджувальна вода. З К. складають стіни *шахтних печей* (див. також *Ватержакетна піч*); вони є також в головках мартенівських печей. 6) У ливарному виробництві — цегляний або залізобетонний пристрій (ящик), за допомогою якого укріплюють стінки *ливарної форми* і перешкоджають просочуванню в неї грунтових вод. Його використовують при виготовленні ливарних форм у глибоких ямах.

КЕСО́ННА ХВОРО́БА — хворобливий стан, що виникає у людини внаслідок діяння підвищеного атмосферного тиску з дальшим швидким його зниженням. К. х.— в основному профес. захворювання осіб, які працюють в умовах підвищеного атмосферного тиску, в т. ч. в *кесоні*. Її розвиток зумовлений *емболією* кровоносних судин пухирцями розчиненого в тканинах організму азоту, який швидко виділяється в кров при різкому зниженні зовн. тиску. Залежно від місця емболії гостра К. х. виявляється свербежем шкіри, болями в колінних суглобах, кістках та м'язах стегна (легка форма); головним болем, запамороченням, блюванням, порушенням рівноваги, шумом у вухах, болісним роздуванням живота (середньої тяжкості форма); паралічами, сліпотою, порушенням мовлення, ознаками інфаркту міокарда або легень (тяжка форма). Масивна газова емболія судин життєво важливих органів, яка спостерігається при аварійній розгерметизації кесона, скафандра, космічного корабля, спричинює швидку загибель. Хронічна К. х. розвивається поступово або після перенесеної гострої форми і виявляється ураженням суглобів, кісток, спинного мозку, органа слуху, дистрофією міокарда тощо. Профілактика: додержання правил поступової декомпресії (зменшення тиску) при виході із зони надлишкового тиску. Лікування: термінове вміщення хворого в «лікувальний шлюз», в якому підвищують тиск до робочої величини. При виході з шлюзу — серцеві засоби, теплові процедури. К. х. належить до *декомпресійних розладів*.

М. М. Плєнов.

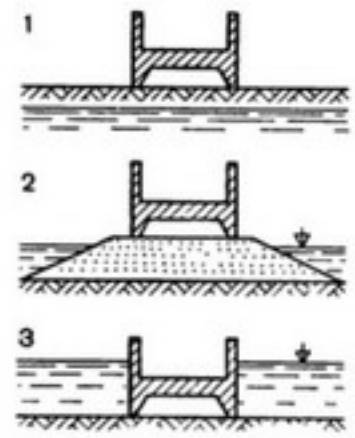

Занурювання кесона: 1 — з суші; 2 — з штучного острівця; 3 — з поверхні води.

КЕ́СОН-СІ́ТІ — місто у Філіппінах, на о. Лусон. 960,3 тис. ж. (1975, з передмістями). Торг.-пром. і адм.-культур. центр країни. Підприємства текст., взут., тютюнової, швейної галузей. Металообробка, виробн. пластмас, паперу. Урядові установи (з 1948 К.-С. є офіційною столицею Філіппін, фактична — м. *Маніла*). Ун-т. Місто засн. 1939. Назване на честь першого президента країни Мануеля Кесона.

КЕ́ССЛЕР Карл Федорович [19. XI (1.XII) 1815, Дамрау, Кенігсберзький округ — 3 (15).III 1881, Петербург] — вітчизняний зоолог. Закінчив Петерб. ун-т (1838). Професор Київ. ун-ту (з 1844); з 1861— професор Петерб. ун-ту (1867—73 — ректор; з 1873 — почесний член). Автор ряду монографій, присвячених фауні хребетних Київ. губ., пн. узбережжя Чорного й Азовського морів, Криму, басейну Неви, Ладозького і Онезького озер та Волги. Брав участь в організації Петерб. т-ва природодослідників (1868).

КЕТА́ (Oncorhynchus keta) — прохідна риба родини *лососевих*. Поширена в пн. частині Тихого океану (по азіатському узбережжю — до Кореї, по американському — до Сан-Франціско) і в річках басейну Пн. Льодовитого океану. Тіло сріблясте, без плям, довж. до 1 м, жива маса до 14 кг. Живиться ракоподібними, молюсками, молоддю риб. Розрізняють дві форми: К. літня і К. осіння (літня дрібніша). Статевої зрілості досягає на 3—6-му році життя. Для *нересту* заходить далеко в ріки і в цей час не живиться. К. літня нереститься в липні — серпні, осіння — у вересні — жовтні. Ікру (плодючість до 4,5 тис. ікринок) відкладає в гніздо у грунті, зверху засипає піском і галькою. Після нересту К. гине. Цінна промислова риба (м'ясо і червона ікра). В СРСР вилов К. в річках заборонено. Для відтворення запасів К. є рибоводні заводи, що випускають сотні млн. *мальків*.

КЕ́ТА РО́БЕРТА ПОВСТА́ННЯ 1549 — селянське повстання в Англії, спричинене *огороджуванням*. Почалося у графстві Норфолк і

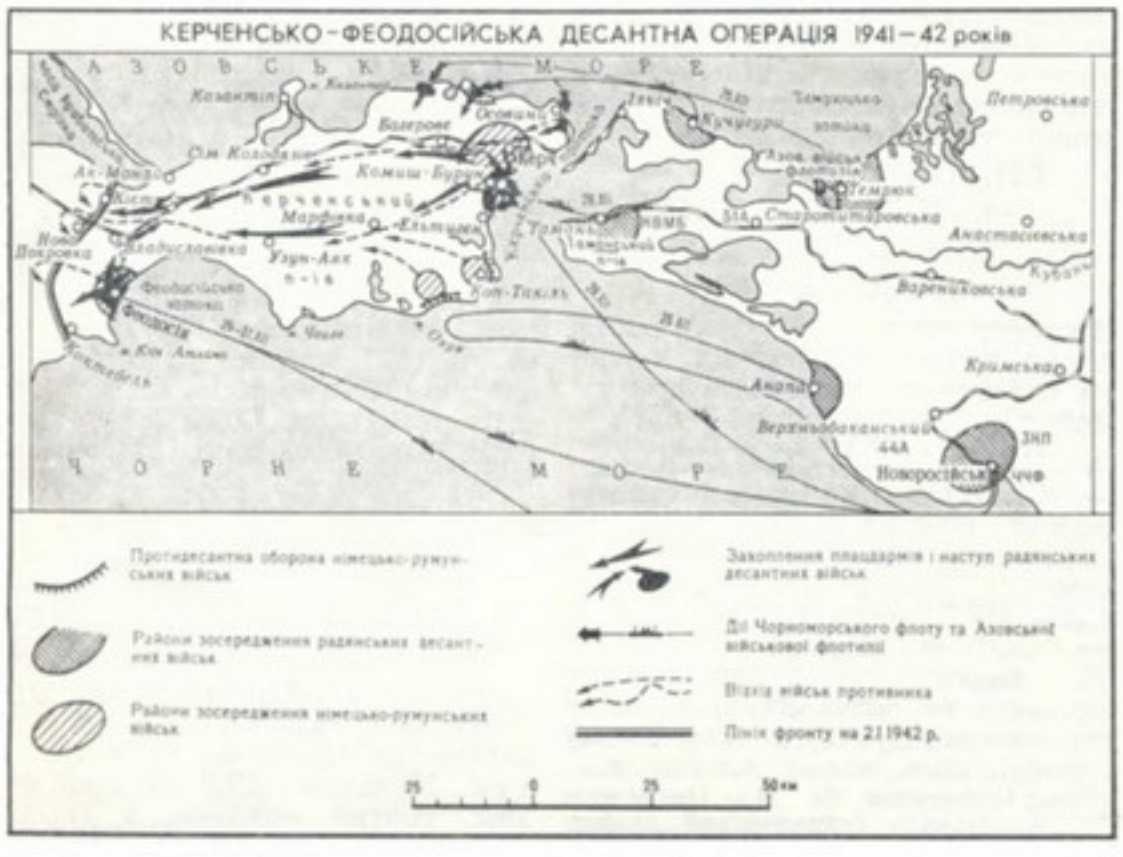

В. З. Кецховелі.

А. Т. Кживонь.

незабаром охопило ряд сусідніх графств. Повстанці, яких очолював дрібний поміщик Р. Кет, вимагали виконання виданих раніше законів проти огороджування, зменшення орендної платні, скасування *десятини*, знищення кріпацтва. Уряд придушив повстання. Сотні його учасників (у т. ч. Р. Кета) було страчено.

КЕ́ТИ (самоназва — кет, дослівно — людина; стара назва — єнісейські остяки, єнісейці) — народ, який живе в районах середньої і нижньої течії Єнісею (Красноярський край РРФСР). Чисельність — 1200 чол. (1970, перепис). Мова — кетська. Осн. заняттями були мисливство й рибальство, у пн. К.— оленярство. За Рад. влади перейшли до осілості, об'єдналися в колгоспи, де поряд з традиційними розвиваються нові галузі г-ва — городництво, молочне тваринництво, звіроловство.

КЕТЛЕ́ (Quételet) Ламбер Адольф Жак (22.II 1796, Гент — 17.II 1874, Брюссель) — бельг. статистик, соціолог, астроном, фізик. Освіту здобув у Гентському ліцеї. З 1814 — професор математики в Брюсселі. З 1820 — член Брюссельської академії, з 1834 — її постійний секретар, з 1828 — директор засн. ним Королівської обсерваторії. За ініціативою К. скликалися перші міжнар. статистичні конгреси (з 1853). К. твердив, що соціальне життя та фіз. явища підкоряються законам одного порядку і мають вивчатися точними методами матем. статистики. Висунув теорію «середньої людини» як найбільш досконалого незмінного типу, перекрученим відображенням якого є окремі індивідууми. Захищав тезу про незмінність соціально-економічних відносин сучасного йому капіталістичного ладу.

КЕТЛІ́НСЬКА Віра Казимирівна [28.IV (11.V) 1906, Севастополь — 23.IV 1976, Ленінград] — російська рад. письменниця. Член КПРС з 1927. Друкуватися почала 1928. Перша повість — «Натка Мічуріна» (1929). Автор романів «Зростання» (1934), «Мужність» (1938), «Дні нашого життя» (1952), «Інакше жити не варто» (1960) — про боротьбу за передову науку, творчу працю шахтарів Донбасу. Роман «В облозі» (1947; Держ. премія СРСР, 1948). Зб. оповідань «День, прожитий двічі» (1964), кн. спогадів «Вечір. Вікна. Люди» (1972). Нагороджена двома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Вечер. Окна. Люди. М., 1974; Мужество. Л., 1974; Укр. перекл.— Дні нашого життя. К., 1958; Інакше жити не варто. К., 1965.

КЕТО́ЗИ, ацетонемія — хвороби тварин, що виникають при порушенні вуглеводно-жирового і білкового обміну. Характеризуються підвищеним вмістом у крові *ацетонових тіл*, що спричиняють *автоінтоксикацію*. Найчастіше хворіють високопродуктивні корови та багатоплідні вівці при незбалансованому за вуглеводами і протеїном раціоні й недостатньому моціоні. Розрізняють первинні, або метаболічні, К., що виникають внаслідок порушення обміну речовин, і вторинні — при гіпотоніях передшлунків, ретикулоперитоніті, кормових отруєннях та ін. У хворих тварин спостерігаються порушення апетиту, збільшення кількості ацетонових тіл у крові, сечі, молоці, прогресуюче виснаження, порушення функцій печінки та ін. При несвоєчасному лікуванні тварини гинуть. Заходи боротьби. Хворим тваринам призначають *дієту*, внутрішньовенне введення глюкози, гормональні препарати. Щоб запобігти захворюванню, слід додержувати правил нормування складу *кормових раціонів* та годівлі й утримання тварин.

Літ.: Гулый М. Ф. Биохимия жирового обмена. К., 1961; Курський М. Д., Журавський М. Г. Біохімічні основи порушення обміну речовин у високопродуктивних жуйних тварин. К., 1962.

М. Г. Журавський.

КЕТОКИСЛО́ТИ — органічні сполуки, що містять карбоксильну — COOH і карбонільну (або кетонну) —CO групи. Є проміжними продуктами вуглеводного, білкового і жирового обміну. Найважливіша з К.— *піровиноградна кислота*.

КЕТО́НИ — сполуки, що містять *карбонільну групу*, зв'язану з двома вуглеводневими радикалами: R—CO—R′. Розрізняють К. аліфатичного (жирного), жирноароматичного та ароматичного рядів. Нижчі аліфатичні К.— рухомі безбарвні рідини з приємним запахом, які змішуються з водою, вищі — тверді речовини. Усі К. розчиняються в органічних розчинниках, вступають в реакції приєднання (в місці подвійного зв'язку карбонільної групи) та заміщення карбонільного кисню. Приєднання до К. водню приводить до утворення вторинних *спиртів*, синильної к-ти — ціангідринів, металоорганічних сполук (з наступним розкладом продукту приєднання водою) — до третинних спиртів. К. під впливом кислот і лугів вступають у реакцію конденсації (напр., альдольна конденсація)

$$2CH_3COCH_3 \rightarrow$$
$$\rightarrow (CH_3)_2C(OH) - CH_2COCH_3.$$

При взаємодії з гідроксиламіном дають кетоксими $R_2C = NOH$, з гідразином — гідразони $R_2C = NNH_2$ тощо. У пром-сті К. одержують окисленням або дегідрогенізацією вторинних спиртів при наявності міді чи срібла:

$$CH_3CH(OH)CH_3 + O \rightarrow$$
$$\rightarrow CH_3COCH_3 + H_2O$$
$$CH_3CH(OH)CH_3 \rightarrow$$
$$\rightarrow CH_3COCH_3 + H_2.$$

Жирноароматичні К. добувають, діючи галогенангідридами кислот на ароматичні вуглеводні при наявності $AlCl_3$, напр. $C_6H_6 + CH_3COCl \xrightarrow{AlCl_3} C_6H_5COCH_3 + HCl$. Новим пром. способом одержання нижчих аліфатичних К. є розклад гідропероксидів алкілбензолів при наявності к-т: $C_6H_5CHRR' \rightarrow C_6H_5C(OOH)RR' \rightarrow RCOR' + C_6H_5OH$.

К. широко використовують у пром-сті як розчинники, а також як напівпродукти в органічному синтезі. Див. також *Альдегіди*.

Літ.: Несмеянов А. Н., Несмеянов Н. А. Начала органической химии, кн. 1—2. М., 1974; Робертс Дж., Касерио М. Основы органической химии. т. 1. Пер. с англ. М., 1978.

О. В. Стеценко.

КЕТО́НОВІ ТІЛА́ — те саме, що й *ацетонові тіла*.

КЕТОСТЕРО́ЇДИ — *стероїди*, що містять кетонну групу в сімнадцятому положенні. Відомо понад 20 К. Серед них гормони *андрогени* (напр., андростерон), *естрогени* (напр., естрон) та продукти обміну *кортикостероїдів*. Визначення К. в сечі має діагностичне значення.

КЕТСА́ЛЬ (icп. quetzal) — грошова одиниця Гватемали, поділяється на 100 *сентаво*. Запроваджена 1925 замість *песо*. 1 К. дорівнює 1 дол. США (1977).

КЕТЬ — ріка в РРФСР, у межах Красноярського кр. і Томської обл., права притока Обі. Довж. 1621 км, площа бас. 94, 2 тис. км². Тече *Західно-Сибірською рівниною*, має звивисте річище, багато рукавів, проток, перекатів, на заплаві — озера, болота. Гол. притоки: Сочур, Орловка, Лисиця (праві), Мендель (ліва). Живлення переважно снігове. Пересічна витрата води у пониззі бл. 502 м³/с. Замерзає у жовтні — листопаді, скресає у квітні — травні. Судноплавна від гирла до с. Усть-Озерного.

КЕФАЛОМЕ́ТРІЯ (від грец. κεφαλή — голова і μετρέω — вимірюю) — галузь *антропометрії*, що займається вимірюванням голови.

КЕФА́ЛЬ (Mugil) — рід риб з родини кефалевих. Поширена у Тихому, Атлантичному та Індійському океанах і прилеглих морях. Тіло довж. до 75 см, веретеноподібне, з широкою спиною, жива маса 3,5 кг, іноді до 12 кг; спинних плавців два. К.— морська риба, але для нагулу нерідко запливає у прісні води. В СРСР відомо 8 видів, в т. ч. на Україні — 4, з яких 3 мають промислове значення: *лобан*, *сингіль* і *гостроніс*. На окремих причорноморських водоймах (Шаболат, Бурнас, Сиваш та ін.) організовані спец. г-ва для одноліткового вирощування товарної К. Живиться К. водоростями, *детритом* і дрібними безхребетними; нерест у морі в травні — вересні на 3—8-му році життя; *ікра* пелагічна. Цінна пром. риба.

КЕЦХОВЕ́ЛІ Володимир (Ладо) Захарович [2 (14).I 1876, с. Тліа, тепер Джавського р-ну Пд.-Осетинської а. о.— 17 (30).VIII 1903, Тифліс] — професіональний революціонер. Н. в сім'ї священика. В 1894—96 вчився в Київ. духовній семінарії. Брав участь у революц. марксистських гуртках Києва. В 1897 вступив у груз. с.-д. орг-цію «Месаме-дасі». Не раз його заарештовували. Один з організаторів підпільних парт. друкарень. В 1898—1900 — учасник і керівник ряду демонстрацій і страйків у Тифлісі, член Тифліського к-ту РСДРП. В 1900 — один із засновників Бакинської с.-д. орг-ції, член Бакинського к-ту РСДРП. У 1901 організував у Баку нелегальну друкарню («Ніна»), де передруковувалась газ. «*Искра*», друкувалася газ. «*Брдзола*» та ін. політ. л-ра. У вересні 1901 заарештований; убитий поліцією в тюрмі.

КЕ́ЧУА, кичуа, кешуа — індіанський народ, який живе в Перу, Болівії, Еквадорі і частково в Чілі та Аргентині. Чисельність — 13 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять *кечуа мовою*. За релігією К.— переважно католики, зберігаються також пережитки дохристиянських вірувань. Виникнення д-ви *інків*, де К. були найзначнішою групою племен, сприяло етнічному згуртуванню К. Після розгрому іспан. колонізаторами держави інків у 16 ст. К. продовжували боротьбу за незалежність. В ході цієї боротьби вони консолідувались у народність. Осн. заняття сучас. К.— землеробство, скотарство, ремесла.

КЕ́ЧУА МО́ВА — мова індіанців *кечуа*. Належить до *індіанських мов*. До колонізації Пд. Америки була мовою держави *інків*. Для давньої мови кечуа використовували вузлове письмо — кіпу. З К. м. в ін. мови світу ввійшло чимало слів («лама», «вігонь», «пума» тощо). Сучасна К. м. за граматичною будовою є *аглютинативною мовою* з розвинутою суфіксацією. Сучас. алфавіт — на лат. графічній основі.

КЕШО́КОВ Алім Пшемахович [н. 9 (22).VII 1914, с. Шалушка, тепер Чегемського р-ну Каб.-Балк. АРСР] — кабард. рад. письменник, нар. поет Кабардино-Балкар. АРСР (з 1964). Член КПРС з 1941. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1934. Збірки «Шлях вершника» (1946), «Земля молодості» (1948) та ін. присвячені героїзмові рад. людей у роки Великої Вітчизн. війни та соціалістичним перетворенням у Кабарді. Автор книг «Йдучи за партією» (1953), «Нагріте каміння» (1964), «Клубок неба» (1975), дилогії «Вершини не сплять» (1960—66), романів «Зламана підкова» (1973), «Схід місяця» (1977) та ін. Дружбу народів оспівував у поемі «Тисове дерево», віршах «Київ», «Ти кличеш мене». Перекладач творів Т. Шевченка, присвятив йому вірш. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, двома орденами Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Вершини не сплять, кн. 1—2. К., 1974—75; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1972. *З. М. Налоєв.*

К'Є́РКЕГОР (Кіркегор; Kierkegaard) Серен (5.V 1813, Копенгаген — 11.XI 1855, там же) — дат. філософ-ідеаліст, один з фундаторів сучас. філос. *ірраціоналізму*, письменник. Піддав ірраціоналістичній критиці систему об'єктивного ідеалізму Г. В. Ф. *Гегеля*. Осн. зміст містичної філософії К. становить суб'єктивно-ідеалістичне тлумачення категорії існування (див. *Екзистенція*), зведення існування (реально сущого) до людських переживань. Визначальними формами існування, за К., є страх смерті, розпач, момент вирішення, жертва та ін. Ідеї К. справили значний вплив на погляди рос. філософів-ідеалістів, зокрема М. *Бердяєва*, і стали основою філософії сучас. *екзистенціалізму*. Деякі положення К. вплинули на творчість Г. *Ібсена*, К. *Гамсуна*, Томаса *Манна* та ін. письменників.

Літ.: Гайденко П. П. Трагедия эстетизма. М., 1970; Быховский Б. Э. Кьеркегор. М., 1972. *І. В. Бичко.*

КЖИ́ВОНЬ (Krzywoń) Анеля Тадеушівна (27.IV 1925, хутір побл. с. Садове, тепер Монастирського р-ну Тернопільської обл. — 12.X 1943, біля с. Ніколенки Горецького р-ну Могильов. обл.) — воїн *Війська Польського*, Герой Рад. Союзу (1943). З 1939 жила в СРСР. З липня 1943 — рядова жіночої роти автоматників 1-ї Польс. д-зії ім. Т. Косцюшка. Загинула, рятуючи документи штабу. Нагороджена найвищим польс. орденом — Хрестом військ. доблесті.

КЗИЛ-ОРДА́ — місто в Каз. РСР, центр Кзил-Ординської обл. Розташована на правому березі Сирдар'ї. Залізнич. станція. 148 тис. ж. (1979). Засн. в 1818 як фортеця *Кокандського ханства* Ак-Мечеть. Після здобуття в липні 1853 рос. військами під командуванням В. О. Перовського перейменована на форт Перовський, згодом — м. Перовськ. З 1925 місто має сучас. назву. В 1925—29 — столиця Казахстану. З 1938 — обл. центр. У місті — буд. матеріалів, домобуд., целюлозно-картонний комбінати. Підприємства взут., швейної, текст. і харч. пром-сті. Пед. ін-т, філіал Джамбулського гідромеліоративно-буд. ін-ту, політехнікум, мед. і пед. уч-ща. Казах. театр драми. Історико-краєзнавчий музей.

КЗИЛ-ОРДИ́НСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Каз. РСР. Розташована на півдні республіки. Утворена 15.I 1938. Пл. 228,1 тис. км². Нас. 566 тис. чол. (1979, перепис). Осн. нас.— казахи, живуть росіяни, корейці, українці та ін.; міськ. нас.— 63%. В області — 8 районів, 3 міста і 9 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Кзил-Орда*. В 1967 область нагороджено орденом Леніна.

К.-О. о. розташована гол. чин. у межах *Туранської низовини* (вис. від 50 до 200 м). На Пн.— погорбовані піски Приаральські Каракуми, на Пд. і Пд. Зх.— піщана пустеля *Кизилкум*, порізана сухими руслами Жанадар'ї і Куандар'ї. На Пд. Сх.— відроги гір *Каратау* (вис. в межах області до 1419 м). Корисні копалини: кам. сіль, фосфорити, заліз. руда та руди кольорових металів, буд. матеріали; в озерах — лікувальні грязі. Клімат різко континентальний. Середня т-ра січня на Пн. Зх.— 13,5°, на Пд. Сх.— 7°, липня відповідно +26,3 і +28,2°. Опадів 100—170 мм на рік. Гол. ріка — *Сирдар'я* — широко використовується для зрошування (Кзил-Ординський і Казалінський гідровузли). На Зх.— *Аральське море*. Найбільші озера—Жакси-Килиш, Камишлибаш, Арис. Переважають піщані й супіщані бурі грунти та сіроземи, в долині Сирдар'ї — алювіально-лучні грунти. Рослинність полиново-типчакова й кураєва; на пісках — зарості саксаулу, тамариску, білолізника. В заплаві Сирдар'ї — зарості очерету, тугайні ліси і чагарники (верба, туранга, лох). На о. Барсакельмес — заповідник. Гол. галузі пром-сті області — целюлозно-паперова, харчова, у т. ч. рибна і соляна. Машинобудування представлене ремонтом суден, виробн. гірничого устаткування, запасних частин до с.-г. машин; обслуговуванням залізнич. транспорту. Підприємства легкої пром-сті виготовляють шкір. взуття, трикотажні і швейні вироби. Обробіток рису, м'ясний, мол., хлібний комбінати тощо. Розвинута буд. індустрія (домобуд. і буд. матеріалів комбінати, з-ди силікатних стінових матеріалів, залізобетонних виробів тощо). Енергетика базується гол. чин. на довізному вугіллі з *Карагандинського вугільного басейну* та родовищ Киргизії й Узбекистану (Кзил-Ординська ТЕЦ). Гол. пром. центр — Кзил-Орда, виділяються також Аральськ, Джусали. У с. г. провідна роль належить виробн. рису, баштанних культур (кзил-ординські дині) та вівчарству (гол. чин. каракульському). Вирощують також овочеві й кормові культури. Розвинуті садівництво, виноградарство. Крім овець, розводять велику рогату худобу, кіз, верблюдів, коней. Осн. вид транспорту — залізничний. Тер. області перетинає з-ця Оренбург — Ташкент. Судноплавство по Аральському м. По долині р. Сирдар'ї — автошлях. У К.-О. о.—пед. ін-т, філіал Джамбулського гідромеліоративно-буд. ін-ту (у Кзил-Орді). 5 серед. спец. навч. закладів. Казах. драм. театр, обл. історикокраєзнавчий музей. Грязьовий курорт — Яникурган. *М. Ш. Ярмухамедов.*

КИБА́ЛЬНИКОВ Олександр Павлович [н. 9 (22).VIII 1912, с. Орєхово, тепер Волгогр. обл.] — рос. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1963), дійсний чл. АМ СРСР (з 1954). Член КПРС з 1963. Твори: портрети — М. Г. Чернишевського (1948), В. В. Маяковського (1954); пам'ятники — М. Г. Чернишевському в Саратові (відкритий 1953), В. В. Маяковському в Москві (відкритий 1958), меморіальний комплекс «Брестська фортеця-герой» в Бресті (в співавт., 1971). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1949, 1951. Ленінська премія, 1959.

Літ.: Тупицын И. К. Кибальников. М., 1958.

О. П. Кибальников.

О. П. Кибальников. Портрет М. Г. Чернишевського. Гіпс тонований. 1948. Саратовський художній музей імені О. М. Радищева.

М. І. Кибальчич.

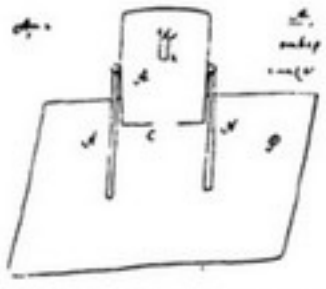

Схема літального апарата М. І. Кибальчича.

КИБА́ЛЬЧИЧ Микола Іванович [19 (31).X 1853, Короп, тепер смт Черніг. обл.— 3 (15).IV 1881, Петербург] — рос. революціонер-народоволець, винахідник. Н. в сім'ї священика. Навчався в Петерб. ін-ті інженерів шляхів (з 1871), Медико-хірургічній академії (з 1873). В 1875—78 був ув'язнений за революційну пропаганду (ув'язнення відбував у Києві в Лук'янівській тюрмі). Після звільнення в травні — червні 1879 входив до групи «Свобода або смерть», яка утворилася в орг-ції «*Земля і воля*». З серпня 1879— керівник лабораторії вибухових речовин виконавчого к-ту «*Народної волі*». Брав участь у підготовці замахів на *Олександра II*. Заарештований 17 (29).III 1881 і за судовим процесом про вбивство царя засуджений до смертної кари (див. *Первомартовці*). У в'язниці розробив оригінальний проект реактивного літального апарата. В Коропі відкрито мемор. музей К.

Літ.: Черняк А. Я. Николай Кибальчич — революционер и ученый. М., 1960; Іващенко В. І. Микола Кибальчич. К., 1962

КИБА́ЛЬЧИЧ Надія Костянтинівна [26.IV (8.V) 1878, с. Ясногород, тепер Дзержинського р-ну Житомир. обл.— 6 (19).IX 1914] — українська письменниця. З першими віршами виступила 1898. Друкувалася в альманахах «*Багаття*», «*З неволі*» та ін. Перебувала в дружніх взаєминах з Лесею Українкою. В окремих віршах і оповіданнях висловлювала надію на визволення трудящих від соціального гніту.

Тв.: Поезії. К., 1913; Оповідання. К., 1914; [Вірші]. В кн.: Антологія української поезії, т. 2. К., 1957.

І. І. Бась.

КИБИ́ТКІНА Іраїда Вікторівна (н. 12.IX 1923, с. Мартин, тепер Панінського р-ну Ворон. обл.) — передовик виробництва у взуттєвій промисловості, закрійниця. Член КПРС з 1944. Працюючи з 1950 на Київ. взуттєвій ф-ці ім. 50-річчя Радянської України, зробила значний внесок у підвищення ефективності пром. виробн. К.— ініціатор руху «Кожному дню п'ятирічки — найвищу віддачу»; наставниця молоді. Делегат XXII і XXV з'їздів КПРС, XX і XXIV з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 9-го скликання. Нагороджена орденами Леніна, Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР 1975.

В. П. Печерога.

КИ́БРИК Євген Адольфович [8 (21).II 1906, Вознесенськ, тепер Микол. обл.— 16.VII 1978, Москва] — рос. рад. графік і живописець, нар. художник СРСР (з 1967), дійсний член АМ СРСР (з 1962). В 1922—25 навчався в Ін-ті образотворчих мист. в Одесі в П. *Волокидіна* і Т. *Фраєрмана*, в 1925—27 — в АМ в Ленінграді. Автор ілюстрацій до книжок «Кола Брюньйон» Р. Роллана (1934—36), «Легенда про Уленшпігеля» Ш. де Костера (1937—38), «Тарас Бульба» М. В. Гоголя (1943—45), «Як гартувалася сталь» М. Островського (1954—57). Серед серій станкових малюнків — «Ленін у 1917 році» (1946—47), «1917 рік» (1967—1971). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1948.

Літ.: Халаминский Ю. Евгений Кибрик. М., 1970.

КИ́ЄВЕЦЬ — за свідченням давньоруських літописів укріплене невелике місто в пониззі Дунаю, засноване Києм (див. *Кий, Щек, Хорив і Либідь*). Залишки К. існували в 11—12 ст.

КИ́ЄВО-БЕ́ЛЗЬКИЙ ШЛЯХ — давньорус. торговельний шлях з Києва на Зх. Вважають, що він пролягав через Котельнич, Колодяжин, Ізяслав, Кременець та ін. давньорус. міста і доходив до Белза. Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1172 в зв'язку з подорожжю київ. кн. Мстислава Ізяславича на Волинь до м. Володимира. В 1648 К.-Б. ш. поверталося з-під Замостя до Києва сел.-козац. військо, очолене Б. *Хмельницьким*.

КИ́ЄВО-БРА́ТСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — православний монастир у Києві з учбовим закладом, який в 17—18 ст. був центром освіти на Україні. Попередник К.-Б. м. — заснований 1588 при Богоявленській церкві на Подолі монастир, який 1615 перейшов у відання *Київського братства* (звідси й назва «Братський»). При К.-Б. м. 1615 було відкрито *Київську братську школу* (1701—1817 — *Київська академія*). В 20—40-х рр. 17 ст. монастир був одним з осередків ідеологічної боротьби на Україні проти католицтва та унії. В 1651 монастир спустошили й пограбували лит.-шляхет. війська. В 1656 Б. Хмельницький передав К.-Б. м. значні володіння і надав йому пільги. Грошову допомогу монастир діставав у 17—18 ст. від *Запорізької Січі*. З 1819 по 1920 в К.-Б. м. містилася *Київська духовна академія*. У створенні архіт. комплексу (частина споруд збереглася) К.-Б. м. (17—19 ст.) брали участь І. Є. *Старов*, Й. Г. *Шедель*, С. Д. *Ковнір*, А. І. *Меленський*. На тер. монастиря було поховано гетьмана П. К. *Сагайдачного*, укр. письменника і мандрівника В. Г. *Григоровича-Барського*.

КИ́ЄВО-ВИ́ДУБИЦЬКИЙ МОНАСТИ́Р — пам'ятка архітектури 11—18 ст. Див. *Видубицький монастир*.

КИ́ЄВО-МИХА́ЙЛІВСЬКИЙ ЗОЛОТОВЕ́РХИЙ МОНАСТИ́Р — один з давньорус. православних монастирів у Києві. На місці К.-М. З. м. був Дмитрівський монастир, заснований у 60-х рр. 11 ст. *Ізяславом Ярославичем*. Бл. 1108—13 в ньому за князя Святополка Ізяславича збудовано кам'яний Михайлівський Золотоверхий собор, оздоблений фресками, мозаїкою і барельєфами. Давньорус. написи на багатьох мозаїках і фресках та їхні стильові особливості дають підстави гадати, що у виконанні їх брали участь рус. майстри. В 1240 собор пограбували і частково зруйнували монголо-татари. В 14 ст. він був відбудований і дістав назву «Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир». За митрополита І. *Борецького* монастир став одним з осередків антиуніатської боротьби. Після возз'єднання України з Росією 1654 К.-М. З. м. дістав від рос. царів і укр. гетьманів зем. володіння. В 1712 на тер. К.-М. З. м. було збудовано трапезну в стилі укр. архітектури кін. 17 — поч. 18 ст. (збереглася до наших днів). Територія К.-М. З. м. була місцем поховання київ. князів *Святополка Ізяславича*, Святополка Юрійовича, укр. освітніх діячів І. Борецького, І. *Копинського*. В 1934 в зв'язку з реконструкцією міста будівлі К.-М. З. м. розібрано. Фрески (сцена «Благовіщення», фігура св. Захарія та ін.) і мозаїки (сцена «Євхаристія», окремі фігури святих) зберігаються в Держ. архітектурно-істор. заповіднику «Софійський музей» у Києві, мозаїка «Дмитро Солунський» і шиферна плита з різьбленим зображенням вершників — у *Третьяковській галереї* в Москві, верхня частина фрескового зображення Самуїла — в *Російському музеї* в Ленінграді.

КИ́ЄВО-МОГИЛЯ́НСЬКА АКАДЕ́МІЯ — перша вища школа на Україні. Засн. 1632. Див. *Київська академія*.

КИ́ЄВО-ПЕЧЕ́РСЬКА ДРУКА́РНЯ — перша друкарня в Києві, важливий центр *книгодрукування* на Україні 17—18 ст. Заснував 1615 в *Києво-Печерській лаврі* архімандрит Є. *Плетенецький*. Згодом друкарню очолювали З. *Копистенський*, П. *Могила*, І. *Гізель* (понад 30 років) та ін. Над виданням книг у ній працювали І. *Борецький*, П. *Беринда*, Л. *Зизаній* (Тустановський), І. *Галятовський*, І. Гізель, майстри друкарської справи С. *Беринда*, Т. *Земка*, О. Митура та ін.; видатні укр. художники і гравери І. *Щирський*, О. *Тарасевич* і Л. *Тарасевич*, І. *Мігура*. Першу датовану книгу, яка збереглася,— «Часослов» видано у лаврській друкарні 20.XII 1616. Книги у К.-П. д. друкувалися як староукр. (слов'яноруською), так і ін. мовами: церковнослов., польс., лат. тощо. К.-П. д. на той час була найбільшою друкарнею на Україні. Добре оздоблені книги розходилися по всій Україні, поширювалися в Білорусії, Росії, в західнослов. країнах, а також в Австрії, Молдавії, Валахії, Греції тощо. В друкарні було надруковано «*Лексіконъ славенороссκій и именъ тлъкованіе*» П. Беринди (1627), «*Києво-Печерський патерик*» (1661), «*Синопсис*» (1674), автором якого вважають І. Гізеля, та ін. К.-П. д. в 17—18 ст. сприяла розвиткові науки і освіти на Україні, боротьбі укр. народу з ополяченням і покатоличенням. Припинила діяльність 1918.

Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир. Собор. 1108—13.

Будинок Києво-Печерської друкарні. З гравюри 1758.

КИ́ЄВО-ПЕЧЕ́РСЬКА ЛА́ВРА — православний монастир, заснований 1051 *Антонієм Печерським* у печерах біля літньої князівської резиденції с. Берестового поблизу Києва. В 11 ст. монастир став центром поширення й утвердження християнства в *Київській Русі*. В 12 ст. дістав назву *лаври*. У 18 ст. К.-П. л. стала найбільшим церк. феодалом на Україні. Була центром рус. літописання (див. *Літописи*) та житійної л-ри (див. *Житія*). Відіграла велику роль у розвитку освіти, науки і культури на Україні. В 1615 у Лаврі засновано *Києво-Печерську друкарню*, 1632 внаслідок об'єднання школи К.-П. л. з *Київською братською школою* — Києво-братську (Києво-Могилянську) колегію (з 1701 — *Київська академія*). У К.-П. л. в різні часи працювали видатні церковні й громад. діячі, літописці й лікарі, письменники і поети, перекладачі, художники, вчені: *Никон, Нестор, Сильвестр, Іларіон, Агапіт, Алімпій, Є. Плетенецький*, П. *Беринда*, З. *Копистенський*, П. *Могила*, Т. *Земка*, А. *Кальнофойський*, Л. *Баранович*, І. *Гізель* та ін. Більшість з них поховано в Лаврі. В К.-П. л. створено «*Повість временних літ*», «*Києво-Печерський патерик*» та ін. твори. К.-П. л. вела боротьбу проти церковної *Брестської унії 1596*. В 1688 К.-П. л. надано ставропігію (незалежність від місц. світської і духовної влади) з підпорядкуванням моск. патріархові. Незважаючи на *секуляризацію* церк. маєтностей, проведену на Україні 1786—88, в К.-П. л. залишилися 3 тис. десятин орних земель, бл. 1 тис. сінокісних, сади, виноградники, пасіки, рибні озера, цегельні, велика кількість худоби та ін. майно. Одночасно К.-П. л. була позбавлена ставропігії. Величезні багатства К.-П. л. давали змогу здійснювати велике будівництво, використовуючи найновіші на той час досягнення архітектури і буд. техніки.

Архіт. комплекс К.-П. л., що об'єднує Верхню лавру, ансамблі Ближніх (довж. 228 м) і Дальніх (довж. 280 м) *печер* (див. *Печери київські*), склався в 11—19 ст. Найдавніша кам'яна будівля — головний храм — *Успенський собор* (1073—78, оздоблення — 1089; перебудований 1723—29, зруйнований 1941 німецько-фашистськими загарбниками). В оздобленні інтер'єра брали участь грец. і давньорус. майстри. З пн. боку собору (невдовзі після 1073) збудовано Іоанно-Предтеченську церкву-хрещальню — невеликий чотиристовпний однокупольний храм. В 1108 споруджено трапезну (не збереглася) і *Троїцьку надбрамну церкву*. Корпуси келій (спочатку дерев'яні) в кін. 17 — на поч. 18 ст. замінено на муровані. У давнину Лавра мала укріплення (в 11 ст.— дерев'яні, в 12 ст.— муровані), зруйновані під час монголо-татар. навали. На місці їх 1698—1701 зведено нові кам. стіни з трьома брамами й баштами (входили до складу *Києво-Печерської фортеці*). В 1696—98 споруджено Миколаївську церкву при шпиталі, церкву Всіх святих на Економічній брамі — перлину укр. *барокко* (має соковитий декор). На Пн. від Лаври розташована *Спаса на Берестові церква*. В 1718 горішня частина Лаври згоріла. Після пожежі вцілілі Успенський собор, Троїцьку церкву, друкарню було відновлено й оздоблено пишним барковим декором. В 1727 споруджено митрополичий будинок (розписи 1751), 1744—45 — Ковнірівський корпус (арх. С. Д. *Ковнір*), 1720 — Економічний корпус (надбудований 1848, арх. П. І. Спарро), 1731—44 — Велику Лаврську дзвіницю (вис. 96,5 м, проект арх. Ф. Васильєва, будував Й. Г. *Шедель*). З спорудженням дзвіниці комплекс К.-П. л. набув архіт.-худож. завершення. Дзвіниця відзначається добре знайденими пропорціями, має виразні архіт. деталі — карнизи й великі капітелі (до 1,25 м), виконані з кераміки; яруси оформлені лоричними, іонічними, корінфськими колонами. В 1895 споруджено трапезну палату з церквою (арх. В. Ніколаєв, художнє оформлення інтер'єрів під керівництвом рос. архітектора і художника О. Щусєва).

Одна з визначних споруд ансамблю Ближніх печер — Воздвиженська церква (1700) в стилі укр. барокко. На Зх. до неї прибудовано невелику трапезну, покої архімандрита в стилі класицизму з напівколонним портиком (інж. П. Дзичканець) та дзвіницю (1763, за проектом арх. І. Г. *Григоровича-Барського*). Центром композиції Дальніх печер є трибанна церква Різдва Богородиці (1696) з дзвіницею, увінчаною двох'ярусним барокковим верхом з 4-ма шпилями (1754—61, Ковнір, імовірно, за проектом арх. Григоровича-Барського). Перехід від площі до *стилобату* храму вирішено у вигляді відкритої аркади-галереї. К.-П. л. була важливим мистецьким осередком і відігравала значну роль у розвитку давньорус. культури. Вона була центром формування мистецьких засад, які викристалізувалися при оздобленні *іконописом, мозаїками* та *фресками* храмів 10—11 ст. й дістали завершення при оформленні Успенського собору та інших церков Лаври в 11 ст. В 70-х рр. 11 ст. виникли *Лаврська іконописна майстерня* і мозаїчна майстерня. Мист. Лаври 14—15 ст. представлене *Київським псалтирем*, написаним Спиридонієм 1397 і оздобленим мініатюрами. Пластичною виразністю й вишуканістю позначено різьблення (рельєфи — Богоматері-Оранти, 14 ст.; Богоматері-Оранти з Антонієм і Феодосієм, 1470). На еволюцію лаврської мистецької школи великий вплив мала *гравюра* на дереві, а згодом на металі. В гравюрах естетичні засади реалістичного мист. *Відродження* поєднані з нар. мистецькими традиціями (оздоби «Анфологіону», 1619, гравера *Григорія*; «Требника», 1646,— *Іллі*). Велику увагу гравери приділяли зображенню ландшафту й архітектури, нац. типажу й одягу, істор. персонажам. Портретність, історична достовірність і монументальність властиві скульптурі (надгробок К. Острозького, 1579). З 2-ї пол. 17 ст. і в 18 ст. в мист. лаврського худож. осередку неподільно панує стиль барокко, з лінійною і повітряною перспективами, декоративною вишуканістю кольору (А. *Галик*, Ф. Павловський, З. *Голубовський*). В лаврських виданнях з'являються пишні офорти й гравюри, обрамлені барокковими картушами й соковитим рослинним орнаментом (твори *Федора*, І. *Щирського*, Л. *Тарасевича* і О. *Тарасевича*, Г. К. *Левицького*, А. С. *Козачківського*). Високою майстерністю відзначалися твори золотарства, в яких застосовувалось позолочення, емаль, що підвищувало їхню виразність (твори І. *Равича*, М. *Юревича*, С. *Стрельбицького*, Д. Золотаря). З кін. 18 ст. мист. К.-П. л. занепадає. На поч. 20 ст. в церкві Всіх святих на Економічній брамі І. *Їжакевич* з учнями виконав нові розписи й реставрував розписи трапезної. Мистецтво К.-П. л. мало вплив на становлення рос., укр. та білорус. культур, а також балканських країн (в 17—18 ст.).

К.-П. л. протягом століть була оплотом царизму і найбільшим на Україні центром пропаганди реліг. ідеології. Велику Жовтн. соціалістич. революцію зустріла вороже. Постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 29.IX 1926 тер. К.-П. л. оголошено держ. істор.-культур. заповідником (див. *Києво-Печерський історико-культурний заповідник*). У К.-П. л. поховано І. І. *Іскру* й В. Л. *Кочубея*, рос. військ. діячів П. О. *Румянцева*, П. С. Кайсарова, О. І. Красовського, Ю. В. Путятіна, Ф. Є. Остен-Сакена та ін. Іл. див. на окрем. арк., с. 480—481.

Літ.: Правда о Киево-Печерской лавре. К., 1963; Килессо С. К. Киево-Печерская лавра. М., 1975.

М. З. Петренко (історія), *Г. Н. Логвин* (архітектура й образотворче мистецтво).

КИ́ЄВО-ПЕЧЕ́РСЬКА ФОРТЕ́ЦЯ. Пам'ятки фортифікаційної архітектури 18—19 ст. 1) Стара Печерська фортеця. Цитадель. Створена на основі фортифікаційних укріплень Печерського монастиря часів *Київської Русі*. Фортецю почали споруджувати козацькі війська гетьмана І. Самойловича 1679. Розширення і зміцнення укріплень тривало до кін. 17 ст. В 1706 під час *Північної війни 1700—21* тер. фортеці збільшили у 5 раз. Споруджували її, можливо, під керівництвом інж. Геллерта або Лямота де Тампія. Буд-во закінчено 1723. Фортеця являла собою напівкільце із земляних валів та ровів, з виступами дев'яти бастіонів і равелінів. До фортеці вело троє воріт — Київські (не збереглися), Васильківські та Московські. В її арсеналі було бл. 500 гармат. 2) Нова Печерська фортеця споруджена 1831—61 на Печерську. В основу її проекту покладено варіант інж. Оппермана. До складу фортеці входили: Стара Печерська фортеця, Васильківські й Госпітальні укріплення, ряд оборонних казарм та казематові споруди, більшість з яких збереглася (Микільські казарми, Пороховий льох, Кругла й Прозорівська башти, *Косий капонір* та ін.). Окремі споруди об'єд-

І. В. Кибиткіна.

Є. А. Кибрик.

Є. А. Кибрик. Ласочка. Ілюстрація до повісті Р. Роллана «Кола Брюньйон». Автолітографія. 1934—36.

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК

Кижі. Лазаревська церква з колишнього Муромського монастиря. Кінець 14 ст.

Кизил-кобинська культура:
1 — кістяний наконечник стріли; 2, 3 і 5 — бронзові наконечник стріли, браслет і гудзик; 4 — крем'яний вкладень до серпа; 6 — глиняний горщик.

Кизил справжній:
1 — гілка з плодами; *2* — квітка; *3* — гілка з квітками; *4* — плід у розрізі.

нувалися валами та оборонними цегляними стінами. З 1897 фортечні споруди використовували як військ. склад, а також як військ. і політ. тюрми (тюремний замок Васильківського, бастіони Лисогірського укріплень, Косий капонір та ін.).

КИ́ЄВО-ПЕЧЕ́РСЬКИЙ ІСТО́РИКО-КУЛЬТУ́РНИЙ ЗАПОВІ́ДНИК. Організований 29.IX 1926 постановою ВУЦВК і РНК УРСР на території кол. *Києво-Печерської лаври*. В заповіднику (площа 28 га) розміщено 80 споруд, з них 37 архіт. пам'яток 11—18 ст. У фондах заповідника зберігаються рукописи, стародруки, колекції тканин і вишивок, вироби з коштовних металів, гравюри, твори станкового живопису. Під час Великої Вітчизн. війни нім.-фашист. загарбники знищили *Успенський собор* (11 ст.), пошкодили понад 30 пам'яток і будівель. Тепер всі пам'ятки і будівлі, які залишилися, реставровано й відбудовано. На тер. заповідника працюють музеї: *Книги і книгодрукування музей УРСР, Музей історичних коштовностей УРСР, Київський музей українського народного декоративного мистецтва, Київський музей театрального, музичного та кіномистецтва* і ряд виставок.

Літ.: Петренко М. З. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. Путівник. К., 1979.

«КИ́ЄВО-ПЕЧЕ́РСЬКИЙ ПАТЕРИ́К» — пам'ятка оригінальної літератури Київської Русі, збірка релігійно-фантастичних оповідань про Києво-Печерський монастир. Створений в основному у 1-й чверті 13 ст. Найдавніші рукописні збірки, що збереглися, датуються 15 ст. Патерик прославляв будівників і живописців, окремих діячів (т. з. святих отців) Києво-Печерського монастиря, пропагував єдність Руської землі. Надрукований 1661 в друкарні Києво-Печерської лаври. В оповіданнях «К.-П. п.» багато реалістичних деталей, які характеризують побут і звичаї в монастирі, життя Києва тощо. Патріотизм і поетична «чарівність простоти й вигадки» (О. Пушкін) оповідань патерика зумовили його популярність серед читачів протягом тривалого часу.

КИ́ЄВО-СВЯТО́ШИНСЬКИЙ РАЙО́Н — у центральній частині Київської обл. УРСР. Утворений 1937. Площа 0,8 тис. км². Нас. 142,3 тис. чол. (1979). У районі — 51 нас. пункт, підпорядкований 2 міськ. та 22 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Київ*. Поверхня рівнинна. Поклади торфу, мергелів, глини, пісків. Осн. річка—*Ірпінь* (прит. Дніпра). Грунти дерново-підзолисті та сірі лісові. Район лежить на межі зони мішаних лісів і лісостепової. Ліси (сосна, вільха, дуб. липа, граб) займають 27,5 тис. га. Підприємства маш.-буд., харч. та легкої пром-сті. Найбільші з них: маш.-буд. з-д «Іскра» (м. Боярка), м'ясопереробний, Київ. міськ. мол. № 3 та експериментальний худож. кераміки з-ди (м. Вишневе). Районний комбінат побутового обслуговування (Боярка) та 6 будинків побуту. Провідними галузями с. г. є овочівництво, садівництво та мол. скотарство. Площа с.-г. угідь 1978 становила 42,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 32,3 тис. га. Осушених земель — 4,2 тис. га, зрошуваних — 4 тис. га. Гол. культури — овочеві (помідори, огірки, капуста, морква тощо). Садівництво, ягідництво. У районі — 15 радгоспів, райсільгосптехніка, станція по очищенню насіння трав (Вишневе). Залізничні станції: Жуляни, Боярка, Буча, Ірпінь, Ворзель. Автошляхів — 219 км,

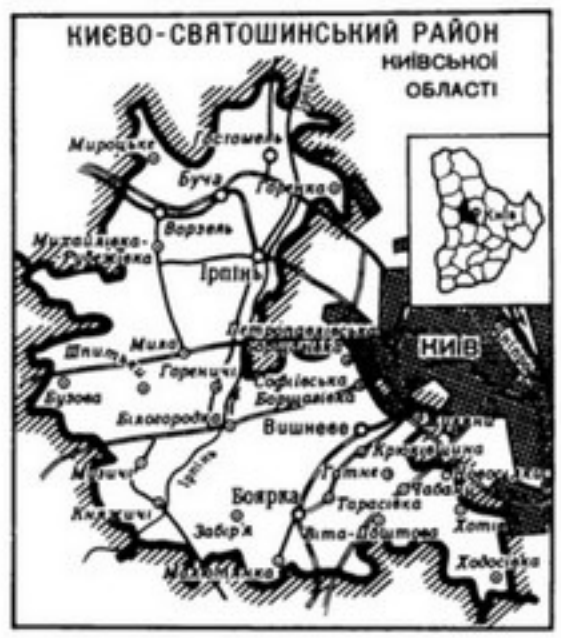

у т. ч. з твердим покриттям — 190 км. У районі — 40 заг.-осв. і 3 муз. школи, заочний респ. с.-г. технікум, Укр. н.-д. ін-т фарфору і скла (Вишневе), Укр. н.-д. ін-т садівництва (с. Новосілки), Укр. н.-д. ін-т землеробства, філіал Центр. ін-ту агрохім. обслуговування с. г. та обл. агрохім. лабораторії (с. Чабани), філіал Ін-ту підвищення кваліфікації працівників лісового г-ва (Боярка). 33 лік. заклади, у т. ч. 7 лікарень, 4 санаторії, 12 будинків культури, 34 клуби, 3 кінотеатри, 45 кіноустановок, 48 б-к, меморіальний музей М. Островського (Боярка). В с. Будаївці (тепер м. Боярка) К.-С. р. народився український радянський астроном М. П. *Диченко*. У К.-С. р. видається газета «Шлях до комунізму» (з 1937).

М. І. Кашка.

КИ́ЄВО-ХО́ЛМСЬКИЙ ШЛЯХ — давньорус. торговельний шлях, що сполучав Київ з Польщею. Після заснування бл. 1237 кн. *Данилом Галицьким* м. Холма дістав назву Києво-Холмського. Проходив через давньорус. міста *Білгород*, Здвиждень, Мічеськ, Ушеськ, Корчеськ, Дорогобуж, Лучеськ, Устєлут, Холм і далі на Люблін. Втратив своє значення після монголо-тат. навали на рус. землі на поч. 40-х рр. 13 ст.

Кизил. Вид частини міста.

КИ́ЖІ — острів на Онезькому озері (в Карел. АРСР), на якому зберігся комплекс дерев'яних споруд 18—19 ст. (реставрований 1956—59) Кижського погосту. В серед. 17 ст. навколо погосту було споруджено оборонну рублену стіну з сторожовими баштами. До комплексу входять: 22-банна Преображенська церква (1714), 9-банна Покровська церква (1764) та шатрова дзвіниця (1874, будівничий С. Петрухін). З 1960 К.— історико-архітектурний музей-заповідник «Кижі». Сюди перенесено: Лазаревську церкву Муромського монастиря (кін. 14 ст.), каплиці з сіл Лелікозеро (2-а пол. 18 ст.) та Кавгора (17—19 ст.), селянські будинки з сіл Ошевнєво, Серьодка, Логморучі, вітряки, комори (всі 19 — початку 20 ст.).

Літ.: Ополовников А. В. Кижи. М., 1976; Кижи. Петрозаводск, 1979.

КИЗИ́Л — столиця Тув. АРСР. Лежить у Тувинській улоговині, біля злиття річок Великого Єнісею (Бій-Хем) та Малого Єнісею (Ка-Хем), що утворюють *Єнісей*, на стику автошляхів Кизил — Ак-Довурак і Усинського тракту. 59 тис. ж. (1977). Засн. 1914 під назвою Бєлоцарськ (1918—26 — Хем-Белдир). З 1921 — столиця Нар. Республіки Танну-Тува (з 1926 — Тувинської Нар. Республіки). В 1944 разом з республікою К. увійшов до складу СРСР. К.— пром., культур. і наук. центр Туви. З-ди: авторемонтний, лісопильний, залізобетонних виробів, цегельний, шкіряно-пимоваляльний; вугільний розріз; комбінати: буд. деталей, м'ясний, молочний та млинарський. ТЕЦ. У К.— пед. ін-т, філіал Краснояр. політех. ін-ту, 5 серед. спец. навч. закладів. Тув. н.-д. ін-т мови, л-ри й історії. Муз.-драм. театр, філармонія. респ. краєзнавчий музей. Телецентр. Обеліск, що позначає геогр. центр Азії.

КИЗИ́Л, дерен (Cornus) — рід кущів або невеликих дерев род. кизилових. Листки супротивні цілісні; квітки двостатеві правильні чотиричленні, зібрані у зонтиковидні суцвіття; плоди кістянкоподібні, м'ясисті, переважно червоні. 4 види в Серед. і Пд. Європі, Малій Азії, Центр. Китаї, Японії і Пн. Америці. В СРСР, зокрема в УРСР (у Карпатах, Криму та Правобережному Лісостепу),— 1 вид: К. справжній (C. mas) — кущ або невелике дерево заввишки до 8 м з жовтими квітками. Росте в лісах, особливо гірських, серед чагарників на узліссях. Медонос. Вирощують у садах і парках. Плоди містять вітамін С, цукри, *дубильні речовини*, яблучну кислоту; ідуть на виготовлення варення, цукерок, компотів тощо.

КИЗИЛАГА́ЧСЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК імені С. М. Кірова — заповідник на узбережжі Каспійського м., у межах Аз. РСР. Включає зат. Кірова, пн. частину Малої Кизилагачської зат. та їхні узбережні частини. Пл. 88 тис. га. Створений 1929 для охорони найбільших в СРСР місць зимівлі водоплавних птахів (качок, гусей, лебедів, лисух, а також чапель, фламінго, бакланів) та збережен-

1
2

До ст. **Київ.**

1. Площа Верховної Ради УРСР. На передньому плані — будинок Верховної Ради УРСР. 1936—1939. Архітектор В. Г. Заболотний.

2. Площа Жовтневої Революції. 1961—77

3. Міст метрополітену через Дніпро. 1965.

4. Хрещатик. 1947—55. Архітектори О. В. Власов, А. В. Добровольський, Б. І. Приймак, О. І. Малиновський, В. Д. Єлізаров, О. І. Заваров.

5. Готель «Київ». 1973. Архітектори І. М. Іванов, В. Д. Єлізаров та ін.

6. Державний університет імені Т. Г. Шевченка. 1837—43. Архітектор В. І. Беретті.

7. Державний театр опери та балету імені Т. Г. Шевченка. 1901. Архітектор В. О. Шретер.

8. Житловий масив Оболонь. 1970-і рр. Архітектори Г. М. Слуцький, Ю. А. Паскевич і Л. І. Філенко.

3
4

5
6
7

8

До ст. **Київ.**

1. Пам'ятник В. І. Леніну. 1946. Скульптор С. Д. Меркуров, арх. О. В. Власов, В. Д. Єлізаров. **2.** Музей українського образотворчого мистецтва. 1897–1900. Арх. В. В. Городецький, Г. П. Бойцов. **3.** Жовтневий палац культури (колишній будинок Інституту шляхетних дівчат). 1838–42. Арх. В. І. Беретті; реконструкція 1954–58. **4.** Маріїнський палац. 1752–55. Арх. В. В. Растреллі. **5.** Пам'ятник Т. Г. Шевченкові. 1939. Скульптор М. Г. Манізер, арх. Є. А. Левінсон. **6.** Інститут науково-технічної інформації та техніко-економічних досліджень. 1971. Арх. Л. В. Новиков, Ф. І. Юр'єв. **7.** Житловий масив Русанівка. 1965–72. Арх. В. Є. Ладний, Г. С. Кульчицький. **8.** Площа Б. Хмельницького і Софійський собор. **9.** Вид на пішохідний міст через Дніпро з Володимирської гірки. **10.** Будинок колишньої Київської академії. 1703, 1732–40. Арх. Й. Г. Шедель. **11.** Ансамбль Видубицького монастиря 11–18 ст. **12.** Вид на Києво-Печерську лавру з боку Дніпра.

ня природних комплексів узбережжя Каспійського м. У заповіднику провадиться масове кільцювання птахів для вивчення шляхів їхніх перельотів, місць гніздування, тривалості життя та ін.

КИЗИ́Л-ІРМА́К — ріка на п-ові *Мала Азія*, у межах Туреччини. Довж. 1151 км, площа бас. понад 77 тис. км². Бере початок на схилах г. Кизилдаг, перетинає Анатолійське плоскогір'я і Понтійські гори. Впадає у Чорне м., утворюючи *дельту*. Живлення снігове й дощове. Використовують для зрошування. На К.-І.— ГЕС, м. Сівас.

КИЗИ́Л-КОБА́ — карстова печера в Криму. Див. *Червона печера*.

КИЗИ́Л-КОБИ́НСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура 11—5 ст. до н. е., поширена в горах і передгір'ях Криму. Виділив її Г. А. *Бонч-Осмоловський* 1926. Назва походить від найменування печери Кизил-Коба поблизу Сімферополя. Серед пам'яток К.-к. к.— поселення і поховання в кам'яних скринях. Родові групи носіїв К.-к. к. мешкали в наземних житлах, землянках і напівземлянках, займалися землеробством і відгінним скотарством. Під час розкопок пам'яток К.-к. к. знайдено кераміку, кам'яні й кістяні знаряддя праці, бронзові прикраси, зброю. Для посуду раннього періоду К.-к. к. (горщики, миски, кубки, черпаки) характерний рельєфний орнамент, а для посуду пізнього періоду — врізний. Більшість дослідників ототожнює носіїв К.-к. к. з *таврами*. Одні вчені наполягають на її місц. походженні від *кіммерійців*, інші висловлюють припущення про кавказ. походження цієї культури.

Літ.: Лесков А. М. Горный Крым в I тысячелетии до нашей эры. К., 1965.

В. В. Отрощенко.

КИЗИЛКУ́М — піщана пустеля в межиріччі Амудар'ї та Сирдар'ї, в Узб. РСР, частково Каз. РСР і Туркм. РСР. Пл. 300 тис. км². Поверхня рівнинна. Переважають піщані масиви, що подекуди утворюють пасма заввишки 30—75 м. Є невеликі останцеві гори (Букантау, Тамдитау та ін.) заввишки до 922 м та замкнені ізольовані западини (Минбулак та ін.). Поширені *такири*. Родовища природного газу (Газлі), вугілля, мармуру, графіту, бірюзи, золота. Клімат сухий, різко континентальний. Т-ра липня від +26 до +29°, січня — від 0 до —9°. Опадів 100—200 мм на рік. Річок немає, значні запаси підземних вод. Серед рослин переважають *ефемери* (піщана осока, кандим, черкез), піщана акація, саксаул, полин тощо. З тварин живуть джейран, ховрахи, тушканчики, вовк, є змії (ефа, гюрза), ящірки. На зрошуваних ділянках вирощують бавовник, рис, пшеницю. Розвинуте тваринництво (каракульські вівці, верблюди). За останні роки досліджено понад 20 млн. га земельних масивів, складено першу карту грунтів К., визначено райони нових пасовищ, ведуться роботи по іригації нових земель, зокрема у Бухарському оазисі. Кизилкумський заповідник.

КИЗИ́Л-ЯР — озеро в межах УРСР, на Зх. Кримського п-ова, на Пд. від м. Сак. Від моря відокремлене піщаним пересипом. Довж. 5,7 км, шир. до 1,4 км, глиб. до 0,3 м. Пд. берег урвистий, заввишки до 7—12 м, пн.— пологий. Живиться мор. та підземними водами. Донний мул має лік. властивості.

КИЗИ́ЛЬНИК (Cotoneaster) — рід рослин род. *розових*. Кущі, зрідка невеликі дерева до 3 м заввишки з черговими цілокраїми листками. Квітки дрібні, зібрані в небагатоквіткові китиці або щитки, іноді поодинокі або по 2—3 в пазухах листків. Плоди — дуже дрібні борошнисті яблука. Понад 50 видів, поширених в Європі, Азії, Пн. Африці. В СРСР бл. 35 видів, з них в УРСР — 3. Найпоширеніший К. чорноплодий (C. melanocarpa), вис. до 2 м. Росте в світлих лісах, серед чагарників, на кам'янистих схилах, у садах і парках вирощують як декоративний, використовують для озеленення кам'янистих схилів. У Карпатах і в Криму зустрічається К. цілокраїй (C. integerrima) з червоними плодами. К.— добрі ранньовесняні медоноси.

КИЗИ́М Богдан (р. н. невід.— п. 1638, Київ) — козацький сотник, керівник повстанського загону під час *Павлюка повстання 1637* на Україні проти польсько-шляхет. загарбників. На поч. повстання вийшов з Києва з частиною козаків на Лівобережжя і в Переяславі сформував повстанський загін. Після невдалої спроби об'єднатися з гол. силами повстанців на чолі з Павлюком, які перебували в Мошнах, К. з загоном (4 тис. чол.) відступив у район Ірклієва. Після поразки повстанців у *Кумейківському бою 1637* був схоплений *реєстровими козаками* і виданий польс.-шляхет. командуванню, яке скарало К. на смерть.

КИЗЯ Лука Єгорович [8 (21).II 1912, с. Жихове, тепер Середино-Будського р-ну Сум. обл.— 29.XII 1974, Київ] — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, укр. рад. історик. Член КПРС з 1940. В 1940 закінчив Черніг. учительський ін-т, 1948 — Київ. пед. ін-т. У 1941—43 був комісаром партизан. загону, потім — комісаром з'єднання партизан. загонів і членом штабу партизан. руху Ровен. обл., секретарем підпільних райкому, Ровен. обкому КП(б)У. В 1961—64 — постійний представник УРСР в ООН. Автор праць з питань партизан. руху в роки Великої Вітчизн. війни. Нагороджений орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КИЇВ — столиця Української РСР, один з найзначніших культур., наук. і промислових центрів СРСР, центр Київської обл. та Києво-Святошинського р-ну. За кількістю жителів — третє (після Москви і Ленінграда) місто СРСР і перше серед міст УРСР (табл.). Територія — 780 км² (1979). Поділяється на 12 міських районів (табл.).

Природа. К. розташований на мальовничих берегах серед. течії Дніпра, нижче від гирла Десни, на межі Полісся та Лісостепу. Осн. частина міста лежить на високому правому березі Дніпра, на пагорбах і схилах Київських гір (*Старокиївської гори*, Печерської, Батиєвої, *Щекавиці*, *Хоревиці* та ін.), менша частина — на низовинному лівому березі Дніпра. Клімат К. помірно континентальний, м'який. Пересічна т-ра січня—5,8° (мінімум — 30, — 35°), липня +19,5° (максимум +30, +40°). Річна кількість опадів 600 мм, максимум — влітку. Грунти в основному підзолисті та дерново-підзолисті. Природна рослинність представлена сосново-широколистяними та дубово-грабовими лісами. В межах міста — 66 парків, в яких переважають листяні породи. К. оточений суцільним зеленим поясом: на Сх.— Броварським лісом, на Пд. Зх.— Голосіївським лісопарком і лісовими масивами Кончі-Заспи, на Зх.— Боярським і Святошинським лісами, на Пн. Зх.— лісовими масивами Пущі-Водиці. Площа зеленої зони К.— 382,8 тис. га (1978).

Історія. Заселення тер. сучас. К. почалося в пізньому *палеоліті* (див. *Кирилівська стоянка*). Стоянки первісної людини в цій місцевості відомі також з часів *мезоліту* і *неоліту*. Населення періоду *мідного віку* на тер. К. було носієм т. з. *трипільської культури;* відомі й знахідки окремих предметів *бронзового віку*. В період раннього *залізного віку* в районі сучас. К. жили осілі землеробсько-скотарські племена, які мали обмінні стосунки зі *скіфами* та *античними державами Північного Причорномор'я*. Торг. зв'язки зі сх. провінціями Старод. Риму засвідчені, зокрема, знахід-

КИЇВ
Населення

Рік	Кількість жителів, тис.
11 ст.	≈100•
1647	15,0
1763	42,0
1800	бл. 30,0
1850	42,0
1874	127,5
1900	260,0
1914	626,3
1920	366,1
1926	513,6
1939	847,0
1943	180,0
1959	1104,3
1970	1632,0
1979	2144,0

• На думку деяких дослідників — 50 тис.

Міські райони Києва (1980)
Дарницький
Дніпровський
Жовтневий
Залізничний
Ленінградський
Ленінський
Мінський
Московський
Печерський
Подільський
Радянський
Шевченківський

Київ. Панорама міста.

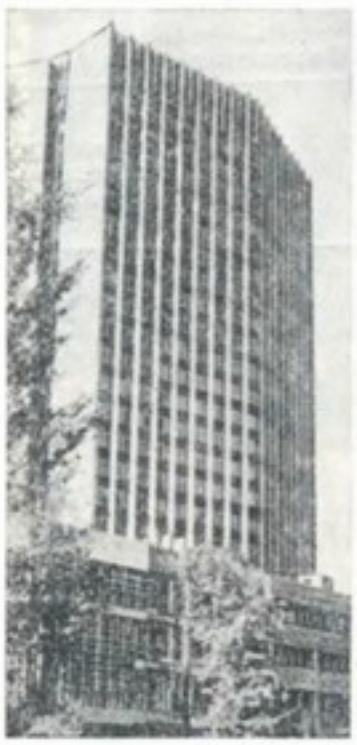

Будинок торгівлі. Архітектори В. І. Єжов та інші. 1980.

ками римських монет 2—4 ст. Безпосередніми предками давніх слов'ян, які згодом заснували К., вважають носіїв *зарубинецької культури*. В «*Повісті временних літ*» (поч. 12 ст.) наведено переказ про заснування міста трьома братами — Києм, Щеком і Хоривом (див. *Кий, Щек, Хорив і Либідь*), які стояли на чолі сх.-слов'ян. племені *полян*. Місто названо на честь старшого брата Кия.

За археол. даними, виникнення К. датується 2-ю пол. 5 ст.— 1-ю пол. 6 ст., отже, його історія налічує 1500 років. З утворенням давньорус. д-ви — *Київської Русі* К. став її політ. центром, «матір'ю містам руським». Переказ про заснування Києва (Куара) в країні полян (полуні) наводить вірм. хроніст 8 ст. Зенон Глак. Відомості про К. є в творах араб. географів і письменників 9—10 ст.— Ібн-Хордабега, Масуді, Ібн-Фадлана, візант. імператора *Константина VII* Багрянородного. Нім. церк. діяч 11 ст. єпископ *Тітмар Мерзебурзький* (Саксонія) у своїй «Хроніці» (1012—18) характеризував К. як «велике місто, в якому понад 400 церков, 8 ринків, незліченна кількість жителів». Згадує К. й нім. хроніст 11 ст. *Адам Бременський*, він назвав його суперником Константинополя. За князювання *Володимира Святославича* та *Ярослава Мудрого* давньорус. д-ва з центром у К. досягла найвищого розквіту. Останнім сильним князем Київ. Русі був *Володимир Мономах*. У 10—12 ст. К. належав до числа найбільших міст Європи; в ньому налічувалось кілька десятків тисяч жителів. Він був гол. ремісничим і торг. центром Русі. Через нього проходили важливі торг. шляхи — «*шлях з варяг у греки*», із Зх. Європи в Азію. Гострі соціальні суперечності викликали ряд нар. повстань у місті: *Київське повстання 1068—69*, *Київське повстання 1113* та ін. Внаслідок феод. роздробленості Русі К. почав втрачати значення політ. центру. Проте за К.— «стольний град», за великокнязівський київ. престол тривала боротьба між руськими князями; місто залишалося найбільшим екон. і культур. центром Русі. Під час монг.-татар. навали К. у грудні 1240, незважаючи на героїчний опір його захисників, було загарбано і поруйновано.

Невдовзі місто почало поступово відроджуватись. У К. правили залежні від *Золотої орди* князі (зокрема, 1249 *Олександр Невський* одержав право в Золотій орді на київ. князівський престол). В 14. ст. К.. Київщина та ін. колишні землі стають одним з осередків формування укр. народності Бл. 1362 місто підпало під владу *Великого князівства Литовського*. В 1394 *Київське князівство* було ліквідовано (1440—70 відновлено). В 1416 і 1482 К. зазнав руйнівних наскоків крим. татар. З 1471 місто — центр *Київського воєводства*. В 1436 1484, 1508 в К. сталися антилит. виступи. Щоб схилити на свій бік заможні верстви населення К., лит. уряд 1494—97 надав місту *магдебурзьке право*, 1565 київ. купці дістали дозвіл на безмитну торгівлю в усіх містах Лит. князівства. Після *Люблінської унії 1569* К.— під владою шляхет. Польщі. Трудові маси укр. населення К. брали активну участь в антифеод. і визвольній боротьбі, що розгорнулася на Україні в кін. 16 ст. і в 20—30-х рр. 17 ст. (участь у повстаннях К. *Косинського* 1592, С. *Наливайка* 1594—96, Т. *Федоровича* 1630, П. *Павлюка* 1637). З утворенням 1615 *Київського братства*, відкриттям *Київської братської школи* та *Києво-Печерської друкарні* К. перетворився на центр ідеологічної боротьби українського народу проти католицизму й уніатства, став провідним осередком культур. життя України. Населення К. брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*. У червні 1648 загін повстанців при підтримці місц. населення вигнав польс.-шляхет. загарбників з К. 23.XII 1648 (2.I 1649) кияни урочисто зустріли сел.-козац. військо на чолі з Б. *Хмельницьким*, яке поверталося з-під Замостя після успішного походу. К. став адм.-тер. і військ. центром *Київського полку*.

Возз'єднання України з Росією 1654 мало велике значення для розвитку К. як екон. і культур. центру України. За *Андрусівським перемир'ям 1667* Правобережна Україна відійшла до Польщі, К. з прилеглою тер. лишався у складі Росії. В кін. 17 — на поч. 18 ст К. — важливий опорний пункт боротьби проти агресії шляхет. Польщі, султан. Туреччини, швед загарбників під час *Північної війни 1700—21*. У 1679 козаки гетьмана І. *Самойловича* почали зводити фортечні укріплення на Печерську, які згодом увійшли до складу *Києво-Печерської фортеці*. У 18 ст. з'явилися перші мануфактури, зокрема, засновано Арсенал (1764). Після *возз'єднання Правобережної України з Росією* в кінці 18 століття К. 1797 став адм. цент-

Площа Перемоги.

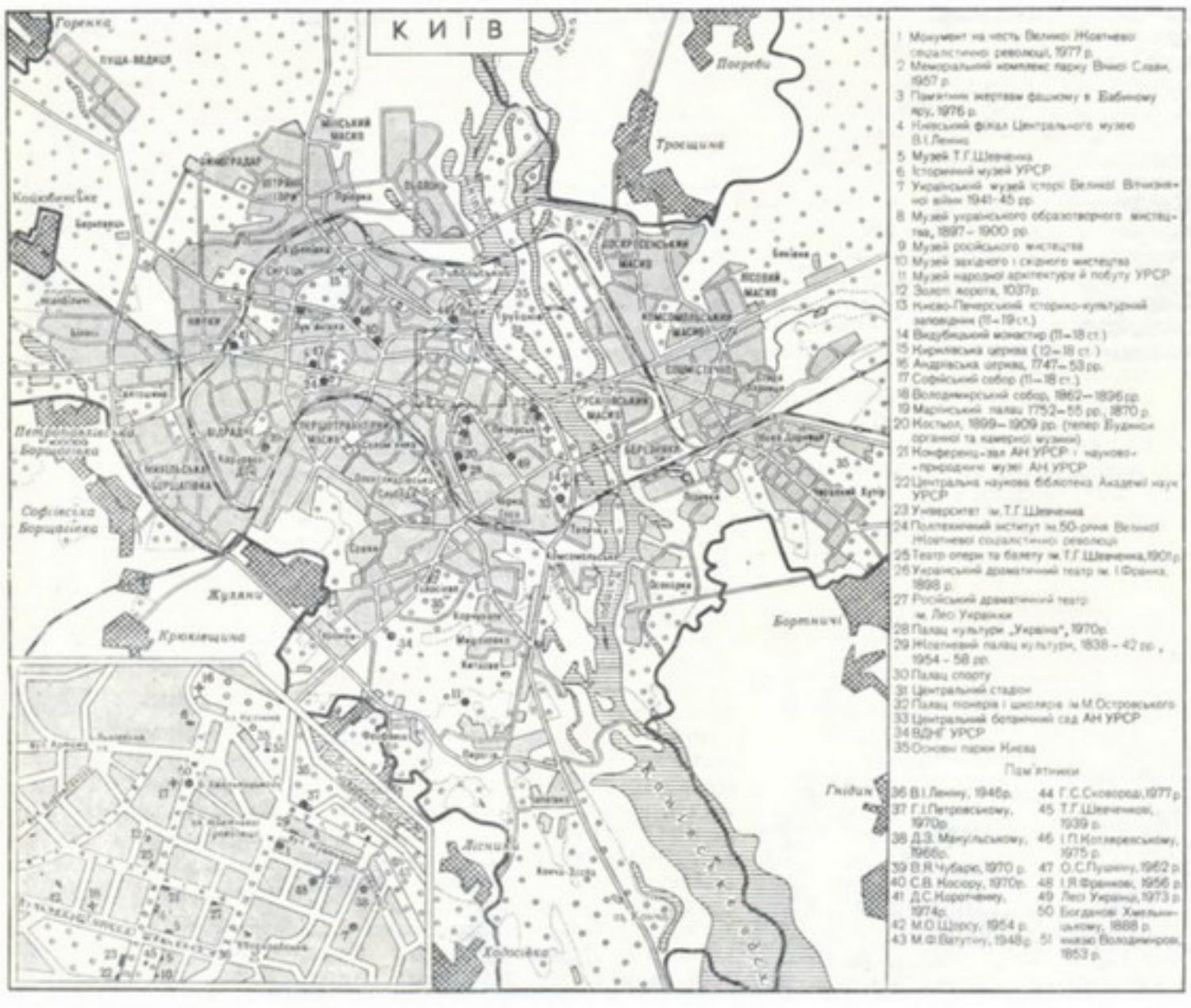

ром новоствореної *Київської губернії* (вперше існувала з 1708 до 1781), а згодом і всього Пд.-Зх. краю (*Правобережної України*). Переведення *Контрактового ярмарку* з Дубна в Київ (1797) сприяло розвиткові торгівлі і екон. зміцненню міста. Загострення класових суперечностей було причиною *Київського повстання ратників міліції 1807*. У К. відбувалися з'їзди *Південного товариства декабристів*. В 1823 в К. було схвалено «*Руську правду*» *П. І. Пестеля*. У грудні 1845 — січні 1846 в місті виникло *Кирило-Мефодіївське товариство*, 1859—63 — *Харківсько-Київське таємне товариство*. Після *селянської реформи 1861* в К. прискорився розвиток капіталістичної пром-сті. У 1870 стали до ладу залізниці Київ — Одеса та Київ — Курськ; з 1835 в К. діяло перше акціонерне пароплавне т-во, з 1858 — «Товариство пароплавства по Дніпру». В 1890 збудовано перші невеликі електростанції, 1892 почався рух електр. трамваїв (перша трамвайна лінія в країні). В 1904 споруджено фунікулер. Проте впорядковувалися лише центр. райони міста.

У 70 — 80-х роках 19 століття К.— один з осередків народницького руху (див. «*Київська комуна*», 1873—74; «*Південноросійський робітничий союз*», 1880). В 1879 і 1880 у місті відбулися перші робітн. страйки. В 1889 в К. виник перший с.-д. гурток. З 1891 діяльність с.-д. груп і гуртків очолив Ю. Д. *Мельников*, який був ініціатором створення «*Лук'янівського клубу*». В 1894—96 в одному з гуртків працював В. З. *Кецховелі*. В 1897 слідом за ленінським петербурзьким «Союзом боротьби за визволення робітничого класу» виник *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*, діяльність якого сприяла піднесенню робітн. руху. Після I з'їзду РСДРП (1898) київ. соціал-демократи об'єдналися в Київ. к-т РСДРП. В кін. 19 — на поч. 20 ст. в К. виходили с.-д. газети «*Вперёд*» (засн. с.-д. групою «*Рабочее дело*»), «*Железнодорожный пролетарий*», «*Железнодорожник*», «*Работник*», «*Рабочая газета*». На поч. 20 ст. революц. рух у К., як і по всій країні, набрав широкого розмаху (див. *Київського університету студентів виступ 1900*, *Київська політична демонстрація 1901*). Робітники К. взяли участь у *Загальному страйку на Півдні Росії 1903*. Велику роль у згуртуванні і політ. вихованні трудящих К. відіграла ленінська «*Искра*». Її агенти М. Е. *Бауман*, Ф. В. *Ленгнік*, П. А. *Красиков*, Г. М. *Кржижановський*, М. М. *Литвинов*, О. Г. *Шліхтер* та ін. вели революц. роботу в К. Через К. розповсюджувалася марксистська л-ра. З березня 1903 у К. перебувало Бюро орг. к-ту по скликанню II з'їзду РСДРП, а після з'їзду— *Російське бюро ЦК РСДРП*, в роботі якого активну участь брала сім'я Ульянових (Д. І. *Ульянов*, М. І. *Ульянова*, А. І. *Єлізарова-Ульянова*). Київ. робітники на «криваву неділю» в Петербурзі (див. *Дев'яте січня 1905*) відповіли політичним страйком. У дні *Жовтневого всеросійського політичного страйку 1905* у К. припинили роботу всі підприємства. 18(31).X 1905 відбулися майже 30-тисячна політ. демонстрація і мітинг біля міської думи. В кін. жовтня 1905 обрано першу Київську Раду робітн. депутатів. У листопаді вибухнуло *саперів повстання 1905*, до якого приєдналися робітники. В кін. листопада 1905 виникла робітн. «*Шулявська республіка*». В роки революції в К. відбулися *Саперного батальйону повстання 1907*, *Селенгинського полку повстання 1907*. В квітні — травні 1912 у К. пройшли страйки протесту проти кривавої розправи царизму з робітниками Ленських золоторозробок (див. *Київські страйки робітників 1912*). У лютому 1914 на знак протесту проти заборони святкування 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка в місті відбулися страйки і демонстрації. Після *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* створено Київську Раду робітн. депутатів [3 (16). III]. Вийшла з підпілля *Київська організація РСДРП(б)*, яка очолила боротьбу трудящих проти контрреволюційного Тимчасового уряду, за встановлення влади Рад. Бурж.-націоналістичні партії 4(17).III створили *Центральну раду*, що фактично перебувала в одному контрреволюц. таборі з Тимчасовим урядом.

Керуючись Квітневими тезами В. І. Леніна і рішеннями VI з'їзду РСДРП(б), більшовики К. вели безкомпромісну боротьбу проти укр. та євр. бурж. націоналістів, меншовиків і есерів. Під впливом більшовицької агітації в місті по-

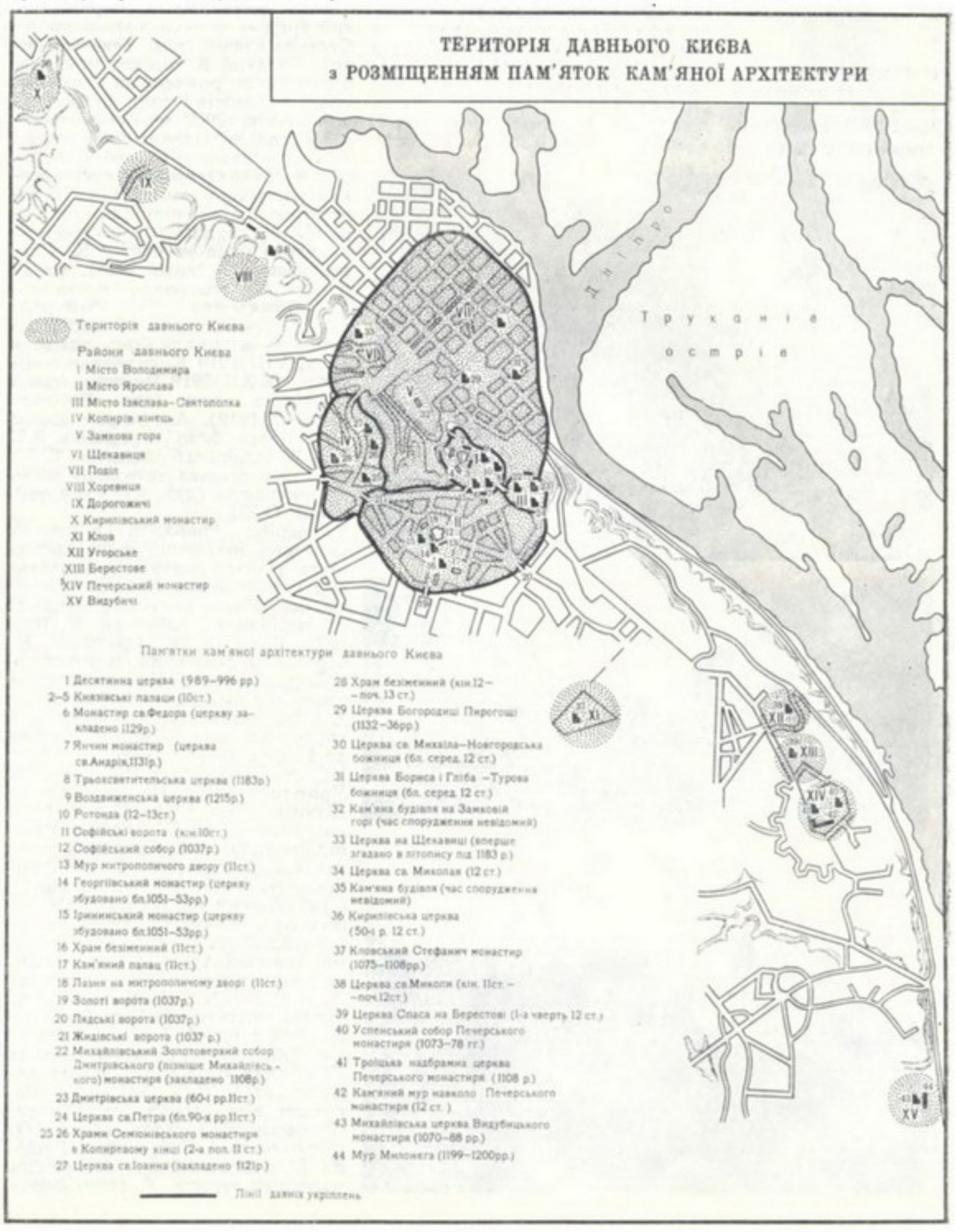

силився страйковий рух. 18.VII 1917 відбулася масова демонстрація, 12.VIII 1917 — страйк робітників Арсеналу, судноверфі й друкарень, у вересні 1917 — страйк робітників 14 підприємств і майстерень. Трудящі міста гаряче вітали перемогу Жовтн. збройного повстання в Петрограді. 27.X (9.XI) 1917 на об'єднаному засіданні Київ. Рад робітн. і солдатських депутатів та представників гарнізону, профспілок і фабзавкомів було прийнято рішення взяти владу в місті у свої руки й створено ревком, до складу якого ввійшли 10 більшовиків, у т. ч. А. В. *Іванов*, В. П. *Затонський*, Я. Б. *Гамарник*. Перемогою *Київського жовтневого збройного повстання 1917* проти Тимчасового уряду скористалася Центр. рада, яка стягнула до К. контрреволюц. війська і захопила владу. Більшовики України готували скликання *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад* у К. 3(16).XII 1917 Центр. рада зірвала проведення з'їзду. 3—5 (16—18).XII 1917 відбувся напівлегально *Обласний (крайовий) з'їзд РСДРП(б) у Києві*, що закликав трудящі маси до повалення Центральної ради і встановлення влади Рад. Делегати 1-го Всеукр. з'їзду Рад переїхали до Харкова, де 11—12 (24—25).XII 1917 відбувся з'їзд, який проголосив Україну Республікою Рад. Після створення першого Рад. уряду України — Народного Секретаріату — ще ширше розгорнулася боротьба укр. народу проти бурж.-націоналістичної контрреволюції. Повсталі трудящі К. (див. *Київське січневе збройне повстання 1918*) і рад. війська, які прийшли їм на допомогу, 26.I (8.II) 1918 визволили місто й встановили Рад. владу. 30.I (12.II) 1918 уряд Рад. України переїхав з Харкова до Києва. Але 1.III 1918 К. захопили австро-нім. війська, в обозі яких повернулася й Центр. рада. Наприкінці квітня австро-нім. окупанти розігнали її і 29.IV поставили ін. маріонетковий уряд — на чолі з «гетьманом» Скоропадським (див. *Гетьманщина*). Трудящі К. під керівництвом більшовиків розгорнули боротьбу проти окупантів і укр. бурж. націоналістів. 29.V на *Всеукраїнській нараді підпільних більшовицьких організацій 1918*, що відбулася в К., було створено *Всеукраїнський партійний тимчасовий комітет*, що керував підпіллям на Україні. У грудні 1918 австро-нім. окупанти були вигнані з К. Скориставшися з їхньої втечі, владу в місті 14.XII захопила петлюрівська *Директорія*. 5.II 1919 рад. війська розгромили петлюрівські банди й відновили Рад. владу в К. 31.VIII 1919 К. захопили денікінці, 16.XII 1919 Червона Армія визволила місто (див. *Київські операції 1919*). Але мирну працю киян знову було перервано. 6.V 1920 К. захопили білополяки. 12.VI 1920 рад. війська визволили місто від окупантів (див. *Київська операція 1920*).

У період громадян. війни та іноземної інтервенції господарство міста зазнало значних руйнувань. Під керівництвом *Київської міської партійної організації* трудящі приступили до відбудови К. Вже 1925 рівень пром. продукції К. перевищив довоєнний. В результаті індустріалізації К. став великим пром. містом. Величезне значення для його дальшого всебічного розвитку мало перенесення з Харкова до К. столиці Рад. України. 24.VI 1934 до К. переїхали ЦК КП(б)У й Уряд республіки. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 з К. було евакуйовано на Сх. країни сотні підприємств, н.-д. установи і навч. заклади, матеріальні й культурні цінності. 6.VII 1941 було створено штаб оборони К., організовано загони нар. ополчення і винищувальні батальйони, які разом з частинами Червоної Армії мужньо билися проти переважаючих сил ворога. Київ. міська і обласна парт. орг-ції очолили героїчну боротьбу трудящих проти фашист. окупантів. Оборона міста-героя тривала 73 дні (див. *Київська оборонна операція 1941*). 19.IX 1941 місто окупували нім.-фашист. загарбники. Фашисти зруйнували понад 800 підприємств і 40% житлової площі. Вони встановили в місті режим кривавого терору. В концтаборах на Сирці і в Дарниці, в *Бабиному Яру* окупанти розстріляли і замордували бл. 200 тис. рад. громадян (цивільних і військовополонених), 100 тис. вивезли на фашист. каторгу. Під керівництвом підпільної парт. орг-ції кияни самовіддано боролися проти гітлерівців. У К. діяли підпільні міськком і райкоми партії, комсомольські орг-ції, бойові групи і загони («Смерть німецьким окупантам!», «Київський робітник», «*Арсеналець*»). За самовіддану боротьбу проти гітлерівців багатьох підпільників-киян нагороджено орденами і медалями, а В. С. *Кудряшова*, О. С. *Пироговського* та І. Д. *Кудрю* посмертно удостоєно звання Героя Рад. Союзу. 6.XI 1943 рад. війська 1-го Укр. фронту під командуванням М. Ф. *Ватутіна* визволили К. від нім.-фашист. загарбників (див. *Битва за Дніпро 1943, Київська наступальна операція 1943*). Завдяки всебічній допомозі всіх народів Рад. Союзу, постійному піклуванню ЦК КПРС і Рад. уряду, самовідданій праці киян столиця УРСР була відроджена з руїн; швидкими темпами стали розвиватися промисловість, культура і наука. К. — політичний центр УРСР. Тут працюють ЦК Компартії України, Президія Верховної Ради УРСР і Рада Міністрів УРСР. К. нагороджено 2 орденами Леніна (1954, 1961). В 1961 встановлено медаль «За оборону Києва». В 1965 місту-герою К. вручено медаль «Золота Зірка». В 1974 було покладено початок руху за перетворення К. на місто високопродуктивної праці, високої культури та зразкового громад. порядку. Розроблено комплекс заходів, спрямованих на відзначення 1982 ювілею Києва — його 1500-річчя.

П. П. Гудзенко, І. С. Слабєєв.

Народне господарство. За роки Рад. влади К. став значним індустріальним центром не лише України, а й усього Рад. Союзу з різноманітною пром-стю, великими, оснащеними сучас. технікою підприємствами, потужною енерг. базою, буд. індустрією, житл.-комунальним г-вом, а також розвинутою мережею підприємств торгівлі, громад. харчування й побутового обслуговування. Екон. розвиткові К. сприяє його розташування на Дніпрі — гол. водній артерії України, на перетині залізнич., автомоб. і повітряних трас, що йдуть від центру Європ. частини СРСР на Зх. і Пд. країни, та на шляхах, що сполучають західні і північні райони УРСР з Донбасом, Придніпров'ям та Причорномор'ям. За 1946—78 введено в дію осн. фонди на 14,5 млрд. крб. (у порівнянних цінах). Обсяг пром. виробництва 1978 зріс проти 1940 у 27 раз. Гол. галузі пром-сті: маш.-буд. і металообр. (45% валової пром. продукції, 61% зайнятих у пром-сті, 1978), легка (відповідно 17 і 15%), харч. (15 і 4%), хім. і нафтохім. (8,8 і 6,2%). Значного розвитку набули пром-сть буд. матеріалів, деревообр., мед. і поліграфічна. Енерг. базою г-ва К. є енергія ряду ТЕЦ, у т. ч. найбільшої на Україні ТЕЦ-5, *Київської ГЕС* імені Ленінського комсомолу, *Київсь-*

Софійська площа. Малюнок А. Вестерфельда. 1651.

Хрещатик. Фото 1903.

Андріївський узвіз.

кої ГАЕС та *Трипільської ДРЕС*. У галузевій структурі машинобудування широко представлені верстатобудування (*Київський завод верстатів-автоматів* імені М. Горького), хімічного машинобудування (*київське виробниче об'єднання полімерного машинобудування «Більшовик»*), виробництво будівельно-шляхових машин і транспортного машинобудування (*київський машинобудівний завод «Червоний екскаватор»*, *київський суднобудівний завод «Ленінська кузня»*, *Київське авіаційне виробниче об'єднання* імені 50-річчя Жовтня, Дарницький вагонорем. з-д, *Київський мотоциклетний завод*, «Будшляхмаш», *київський електротехнічний завод «Транссигнал»* імені Ф. Е. Дзержинського). Значно розвинулося приладобуд., у т. ч. виробн. електровимірювальних і радіоприладів, кінофотоапаратури, засобів обчислювальної техніки, телевізорів тощо (*київський завод «Точелектроприлад»* імені Комсомолу України, *Київський дослідний завод порційних автоматів* імені Ф. Е. Дзержинського, завод обчислювальних і керуючих машин, завод «Електроприлад» та ін.), електротехнічна промисловість (*київський завод «Укркабель»* та ін.), виробництво технологічного устаткування для торгівлі, громадського харчування, харчової промисловості. В К. створено базу по ремонту машин, устаткування, побутової та ін. техніки. Хімічна і нафтохімічна промисловість представлена *київським виробничим об'єднанням «Хімволокно»* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, заводами автогенним, лаків і фарб, «Червоний гумовик», «Вулкан», побутової хімії тощо. Розвивається медична промисловість (*київське виробниче хіміко-фармацевтичне об'єднання «Дарниця»*, Київський хіміко-фармацевтичний завод імені М. В. Ломоносова та ін.). Створено потужне виробн. будівельних матеріалів і деталей (*Київський комбінат азбестоцементних виробів* імені 60-річчя Радянської України, «Будіндустрія», три домобуд. комбінати, у т. ч. *Київський домобудівний комбінат № 3*, з-д залізобетонних конструкцій та ін.).

К.— значний центр сучас. легкої пром-сті: *Київський шовковий комбінат*, *Дарницький шовковий комбінат*, бавовнопрядильна ф-ка, *Київське виробниче трикотажне об'єднання* імені Рози Люксембург, *київська базова експериментальна трикотажна фабрика «Киянка»*, *київське виробниче швейне об'єднання «Україна»*, взут. виробниче об'єднання «Київ» (див. *Київська базова експериментальна взуттєва фабрика* імені 50-річчя Радянської України), *Київське виробниче шкіряне об'єднання* імені М. В. Фрунзе та ін. Численні підприємства харчової промисловості, найбільші з них — *Київський м'ясокомбінат*, міський молочний завод № 2, *Київська кондитерська фабрика* імені Карла Маркса. Розвинута деревообр., у т. ч. меблева, пром-сть (*Київська меблева фабрика* імені В. Н. Боженка, деревообр. комбінати). В місті створено потужну поліграф. пром-сть (комбінат друку *«Радянська Україна»*, ф-ки: книжкова, кольорового друку тощо). К.— великий вузол залізнич. (станції: Дарниця, Київ-Московський, Київ-Пасажирський, Київ-Петрівка та ін.), автомоб., авіац. (аеропорти Жуляни і Бориспіль) і водних (*Київський річковий порт*) шляхів. У місті — *Київський метрополітен* імені В. І. Леніна. У післявоєнні роки здійснюється значне житл. будівництво (див. таблицю).

Житловий фонд Києва (на кінець року, тис. м²)

Житловий фонд	1950	1970	1978
Всього по місту	6737	21 264	30 457
у тому числі:			
усуспільнений	5430	19 385	28 615
у власному користуванні	1307	1879	1842

На кін. 1978 в К. було 5336 підприємств роздрібної торгівлі і громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооп. торгівлі, включаючи й громад. харчування, 1978 зріс проти 1970 в 1,6 раза. Побутове обслуговування здійснюють 1393 підприємства (1978). Обсяг побутових послуг населенню 1978 зріс проти 1970 майже у 2 рази. Водопостачання К. здійснюється в основному з Десни, Дніпра та частково артезіанськими водами. На кожного киянина припадає бл. 400 л води щодня. *Л. М. Корецький.*

Охорона здоров'я. Письмові пам'ятки Київської Русі свідчать про те, що в 11—12 ст. при Києво-Печерському монастирі існував «больничний» монастир. Відомі імена ченців-лікувальників Антонія, *Агапіта*, Пимена та мирських лікарів Іоанна Смери, Петра Сіріаніна, Февронії, онуки Володимира Мономаха — Євпраксії Мстиславівни. В 16—18 ст. існували невеликі лікарні при Київ. магістраті, деяких монастирях, Київській академії. На поч. 18 ст. закладено аптекарський сад, де вирощували лікарські рослини, з 1715 діяв аптекарський склад, що обслуговував місцевий гарнізон, 1728 відкрито першу аптеку для цивільного населення. Проте лікувальних установ в сучасному розумінні не було. Відсутність сан. та профілактич. заходів призводила до спалахів епідемій. Особливо спустошливими були епідемії чумами 1710—11 і 1770—71, віспи 1802—07, 1810, 1826, холери 1830—31, 1847, 1852—53, 1855. Смертність населення 1769—1835 перевищувала народжуваність. У 1755 сенат видав указ про створення в К. урядового госпіталю. В 1786 при Кирилівському монастирі було відкрито будинок для інвалідів. У 1787 в К. відкрито противіспяний госпіталь; 1803 — першу соматичну лікарню (для хворих з різними захворюваннями, крім заразних); 1806 — кирилівські так звані богоугодні заклади (тепер психіатрична лікарня імені І. П. Павлова). В 1842 при цих закладах відкрито фельдшерську школу. В 1840 створено *Товариство київських лікарів*, 1841 — мед. ф-т ун-ту, 1844 відкрито першу клініку мед. ф-ту, 1851—53 — анатомічний театр при ун-ті. В 1864 засн. Фармацевтичне товариство, 1870 —військ.-фельдшерську школу, 1877 — курси мед. сестер. В 1875 почала діяти міська Олександрівська лікарня (тепер — ім. Жовтневої революції); 1902 було відкрито станцію швидкої медичної допомоги. У другій половині 19 — на початку 20 ст. велику роль у розвитку медицини і практичної охорони здоров'я відіграли М. І. *Пирогов*, В. О. *Караваєв*, О. П. *Вальтер*, В. О. *Бец*, Г. М. *Мінх*, Н. А. *Хржонщевський*, П. І. *Перемежко*, В. П. *Образцов*, Ю. К. *Шимановський*, В. В. *Підвисоцький* та ін. В 1913 в місті було 5 лік. установ на 2304 ліжка (переважно платні), 3 жіночі і дитячі консультації, працювало 935 лікарів, 727 осіб серед. мед. персоналу. Вкрай обмежено здійснювалися заходи по боротьбі з соціальними хворобами (венеричними, туберкульозом, алкоголізмом), по охороні материнства і дитинства, високою залишалася смертність населення. В 1911 вона становила бл. 14,5 чол. на 1 тис. ж., а серед дітей у віці до одного року — 235 на 1 тис. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції *охорона здоров'я* населення стала держ. справою. Зростає мережа лік. установ, збільшується кількість лікарів і серед. мед. персоналу, широко здійснюються профілактичні заходи (див. табл., с. 118), розширюється виробн. мед. обладнання і лікар. засобів. Успішно розгортаються наук. дослідження з кардинальних проблем клінічної й теоретичної медицини. Серед київських учених — видатні представники рад. мед. науки: Ф. Г. *Яновський*, М. Д. *Стражеско*, О. М. *Марзєєв*, М. М. *Волкович*, О. П. *Кримов*, Б. М. *Маньківський*, О. Г. *Лур'є*, В. М. *Іванов*, О. С. *Коломійченко*. У місті діє *Київський медичний інститут*, *Київський інститут удоскона-*

Пам'ятник морякам Дніпровської військової флотилії. Скульптори О. П. Скобликов, М. К. Вронський, архітектор І. С. Ланько. Бронза, граніт. 1979.

Кияни вітають радянські війська, які вступають у місто. 1943.

Зруйнований німецько-фашистськими загарбниками Хрещатик. 1943.

Монумент на честь повернення Києву магдебурзького права. Архітектор А. І. Меленський. 1802—08.

лення лікарів, 23 науково-дослідні інститути мед. профілю (М-ва охорони здоров'я СРСР та М-ва охорони здоров'я УРСР. АМН СРСР і АН УРСР) — педіатрії, акушерства і гінекології; геронтології; туберкульозу і грудної хірургії; кардіології; проблем онкології та ін. (див. окремі статті про ці та ін. ін-ти за їхнім профілем, а також ст. *Медицина*).

А. М. Сердюк.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади К. був найбільшим культур. центром Давньої Русі, де ще до прийняття християнства була відома писемність. В 11 ст. розвивалося переписування книг і перекладання їх з грец. мови; засн. *Бібліотеку Софійського собору,* згодом — б-ку Києво-Печерського монастиря та ін. За літописом, 988 відкрито першу школу, незабаром — уч-ща при монастирях, з 11 ст. поширилися поч. школи — *дяківки.* Незважаючи на тяжкі наслідки монголо-тат. навали, К. не втратив свого значення як культур. центр і в наступні століття. В 1615 створено Київську братську школу, 1631 — *Лаврську школу;* 1632 обидві школи об'єднано в Києво-Могилянську колегію (згодом — *Київська академія*). Велике значення в розвитку книгодрукування мала Києво-Печерська друкарня. В 1789 відкрито Головне нар. уч-ще, 1809 на його базі — Перше київ. (чол.) гімназію (до 1834 директор М. Ф. *Берлинський,* викладав історію М. Костомаров; серед випускників різних років — художник М. Ге, поет М. Гербель, історик М. Закревський, скульптор П. Забіла, письменники К. Паустовський, М. Булгаков, вчені Є. Тарле, О. Богомолець, держ. діяч А. Луначарський та ін).

З 1809 у місті діяли церковнопарафіяльні школи. В 1836 відкрилася Друга гімназія (її вихованцями стали академік О. Шмідт; укр. художник В. Орловський, викладали художник І. Сошенко, етнограф К. Чалий). У 1859 засн. Першу жіночу гімназію (Фундуклеївську; в числі її вихованок — співачки нар. арт. СРСР К. Держинська, нар. арт. УРСР М. Донець-Тессейр та ін.). З 1838 в К. існував *Інститут шляхетних дівчат* (який закінчила, зокрема, відома співачка Н. Забіла-Врубель), з 1852 — кадетський корпус, дворянські пансіони, духовні уч-ща тощо, 1871

Показники розвитку охорони здоров'я в Києві

Показники	1940	1978
Кількість лікарняних ліжок	9800	30 010
Забезпеченість населення лікарняними ліжками (на 10 тис. ж.)	112,7	140,2
Кількість жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій	45	75
Кількість санітарно-епідеміологічних станцій	10	13
Кількість аптек	61	158
Кількість лікарів усіх спеціальностей	4574	17 025
Забезпеченість населення лікарями (на 10 тис. ж.)	52,8	79,5
Кількість осіб середнього мед. персоналу	4500	29 467

засн. *колегію Павла Галагана,* 1878 відкрилися *Вищі жіночі курси* (навчалися поетеса А. Ахматова, письменниця З. Тулуб).

Значним явищем у культур. житті було відкриття 1834 Київ. ун-ту (перший ректор М. О. *Максимович*). Наприкінці 50-х рр. 19 ст. почали працювати *недільні школи.* Плідною була діяльність *Київського товариства дослідників природи* (засн. 1869), *Українського наукового товариства* (засн. 1907), фіз.-матем. (засн. 1890), фіз.-мед. (засн. 1896), юрид. (1876), археол. (1872), пед., філол. (1875) та ін. т-в. Значну наук. роботу проводили *Тимчасова комісія для розгляду давніх актів* (засн. 1843), Пд.-Зх. відділ Рос. геогр. т-ва (засн. 1873), *Історичне товариство Нестора-літописця* (засн. 1873). Діяли *київські освітні товариства.* На поч. 1917 в К. налічувалося 13 чоловічих гімназій, 3 реальні уч-ща, 7 комерційних уч-щ, 7 вищих навч. закладів. Проте освіта була недоступною для широких нар. мас. Кількість неписьменних становила понад 40%. Широкого розвитку освіта, наука й культура в К. набули після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Вже на поч. 30-х рр. здійснено заг. поч. навчання рідною мовою, завершувалася ліквідація неписьменності серед дорослого населення. В 1940 в місті працювали 176 загальноосв. шкіл, 37 шкіл для дорослих, 27 шкіл ФЗН і типу ФЗН, 29 технікумів і уч-щ, 19 вузів. В 1919 створено *Академію наук Української РСР.* У післявоєнні роки мережа наук. і культур.-осв. закладів у К. значно розширилася. В 1979/80 навч. р. у місті налічувалося 302 загальноосв. школи усіх видів (270,6 тис. учнів), 40 серед. спец. навч. закладів (60,9 тис. учнів), 38 профес.-тех. уч-щ (26,2 тис. учнів). У К. — 18 вищих навч. закладів (вілбулося об'єднання ряду вузів): *Київський державний університет* імені Т. Г. Шевченка, *Київський політехнічний інститут* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, *Київський інститут інженерів цивільної авіації, Київський педагогічний інститут* імені О. М. Горького, *Київський інститут народного господарства* імені Д. С. Коротченка, ін-ти: харчової, легкої пром-сті, інженерно-будівельний, автомобільно-дорожній, Укр. с.-г. академія, медичний, торговельно-екон., культури, іноз. мов, фізичної культури, театр. мистецтва, худож., консерваторія (див. окремі ст.), а також *Вища партійна школа при ЦК Компартії України,* філіали Харків. ін-ту інженерів залізнич. транспорту і Одес. електротех. ін-ту зв'язку, вечірній ф-т львів. Укр. поліграф. ін-ту і заочний ф-т Ленінгр. ін-ту водного транспорту; в усіх вузах — 146,5 тис. студентів (1980). У К. містяться Президія АН УРСР (з 1962 президент Б. Є. *Патон*) та 44 н.-д. академічні установи: *Електрозварювання інститут* імені Є. О. Патона АН УРСР, *Біохімії інститут* імені О. В. Палладіна АН УРСР, *Кібернетики інститут* АН УРСР, *Матеріалознавства проблем інститут* АН УРСР, *Лиття проблем інститут* АН УРСР, *Мікробіології і вірусології інститут* імені Д. К. Заболотного АН УРСР, *Історії інститут* АН УРСР, *Філософії інститут* АН УРСР, *Літератури інститут* імені Т. Г. Шевченка АН УРСР, *Економіки інститут* АН УРСР, *Держави і права інститут* АН УРСР, *Мистецтвознавства, фольклору та етнографії інститут* імені М. Т. Рильського АН УРСР та ін.

Працюють *Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Науково-технічної інформації український науково-дослідний інститут, Південне відділення Всесоюзної академії сільськогосподарських наук* та ін. З К. пов'язана наукова діяльність багатьох учених, зокрема О. І. Білецького, О. О. Богомольця, О. І. Бродського, Л. А. Булаховського, В. І. Вернадського, Д. О. Граве, Л. В. Громашевського, О. І. Душечкіна, Д. К. Заболотного, Р. Є. Кавецького, М. Ф. Кащенка, П. В. Копніна, О. В. Корчака-Чепурківського, М. М. Крилова, А. Ю. Кримського, С. О. Лебедєва, В. І. Липського, В. І. Лучицького, Д. З. Мануїльського, О. В. Палладіна, Є. О. Патона, П. М. Першина, П. С. Погребняка, М. В. Птухи, П. А. Тутковського, О. В. Фоміна, О. Г. Шліхтера, О. Ю. Шмідта та ін. (див. також окремі статті про АН УРСР, науки, н.-д. ін-ти, вузи міста).

Бібліотечна мережа К. налічує 1332 б-ки різних систем і ві-

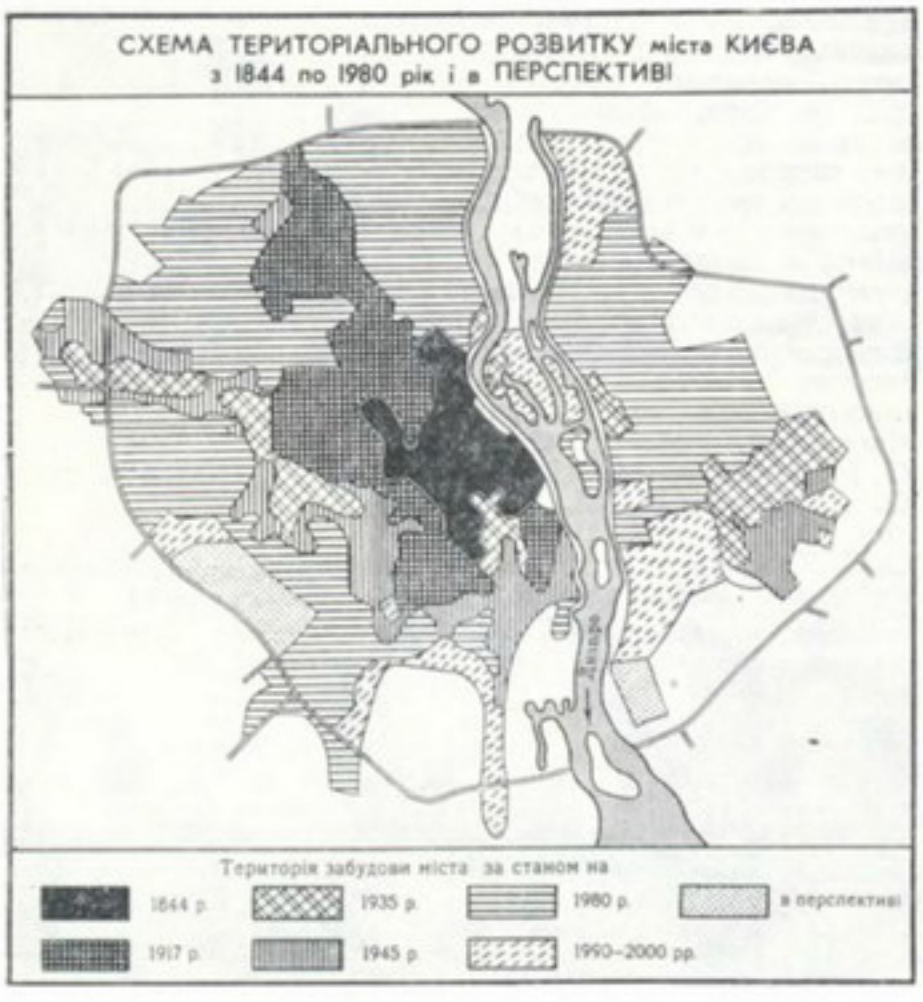

домств з книжковим фондом 66 млн. одиниць зберігання, у т. ч. 310 масових (фонд — 13,3 млн. одиниць зберігання), 18 вузівських, 155 профспілкових тощо. Найбільшими книгосховищами К. є *Бібліотека центральна наукова АН УРСР* (фонд — понад 10 млн. одиниць зберігання), *Бібліотека республіканська УРСР* імені КПРС (фонд — 2,8 млн. одиниць зберігання), б-ка Київ. ун-ту (фонд — понад 3 млн. одиниць зберігання), *Бібліотека республіканська наукова медична, Бібліотека науково-технічна республіканська,* а також респ. б-ки для дітей і юнацтва, с.-г. Пд. відділення ВАСГНІЛ (див. окремі статті). Діють Центр. міська б-ка ім. М. Є. Салтикова-Щедріна, міські ім. Лесі Українки й ім. І. Франка та ін. У К.— 8 палаців культури, 94 клуби, цирк, 150 кіноустановок з платним показом, філармонія, 12 театрів; ряд кіностудій; 9 парків культури й відпочинку, 12 будинків і палаців піонерів і школярів, у т. ч. Київський палац піонерів і школярів ім. М. Островського.

У місті — 26 держ. музеїв: *Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна, Ульянових сім'ї меморіальна квартира-музей, Історичний музей УРСР* (філіал — *Косий капонір*), *Український музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—45, Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Київський музей Т. Г. Шевченка, Українки Лесі музей, Музей історичних коштовностей УРСР, Книги і книгодрукування музей УРСР, Народної архітектури і побуту музей УРСР,* укр., рос., зх. та сх. мистецтва, театрального, муз. та кіномистецтва та ін. У 1978 засн. Музей історії Києва. 40 музеїв працюють на громад. засадах. Див. також розділи: «Література», «Архітектура», «Образотворче мистецтво», «Музика», «Театр», «Кіно». *В. В. Джемелінський.*

Преса, радіомовлення, телебачення. У К. є 16 вид-в: *Політвидав України,* «*Радянська Україна*», «*Дніпро*», «*Наукова думка*», об'єднання «*Вища школа*», «*Радянська школа*», «*Мистецтво*», «*Техніка*», «*Урожай*» та ін.; *Радіотелеграфне агентство України* (РАТАУ). Виходять 14 респ. газет — «*Радянська Україна*», «*Правда Украины*», «*Робітнича газета*» (укр. і рос. мовами), «*Сільські вісті*», «*Молодь України*», «*Комсомольское знамя*», «*Зірка*», «*Юный ленинец*», «*Радянська освіта*» та ін., 2 міські — «Прапор комунізму» (з 1978) і «Вечірній Київ» (з 1927), 1 обл.— «Київська правда», і «Молода гвардія» — орган Київ. обл. і міського комітетів ЛКСМ України, 57 багатотиражних газет; 55 журналів: «*Комуніст України*», «*Під прапором ленінізму*» (обидва — укр. і рос. мовами), «*Україна*», «*Радянська жінка*», «*Вітчизна*», «*Дніпро*», «*Всесвіт*», «*Радянська школа*», «*Піонерія*», «*Барвінок*», «*Малятко*» (див. також *Історичні журнали, Літературні журнали, Мистецтвознавчі журнали* в УРСР, *Медичні журнали* на Україні, *Технічні журнали* на Україні). Респ. радіомовлення і телебачення ведуть передачі укр. і рос. мовами по трьох програмах. Телецентр.

Література. Найдавніші пам'ятки писемності в К.— *Остромирове євангеліє* (1056—57), *Ізборники Святослава* (1073 і 1076). Уже в 11 ст. в К. з'явилися перші твори оригінальної давньорус. л-ри. Осн. її жанрами були літописи («*Повість временних літ*», упорядкована *Нестором,* «*Київський літопис*»), ораторська проза («*Слово про закон і благодать*» Іларіона),

Заснування Києва трьома братами. Мініатюра з Радзивіллівського літопису. 15 ст.

житія («*Києво-Печерський патерик*»), *паломницька література* та ін. Одна з найвидатніших літ. пам'яток того часу — «*Повчання*» *Володимира Мономаха.* Найбільшим досягненням л-ри Київ. Русі було «*Слово о полку Ігоревім*» (12 ст.). Серед відомих укр. літ. діячів К. 17 ст. — І. Борецький, М. Смотрицький, Л. Зизаній, З. Копистенський, П. Беринда, І. Галятовський, І. Гізель, Л. Баранович; 18 ст.— Г. Кониський, М. Довгалевський, Ф. Прокопович, Г. Сковорода. З К. пов'язані життя і діяльність багатьох укр. письменників 19—20 ст. У 1829 в К. вперше побував Т. Г. Шевченко. Вдруге він приїздив сюди 1843; жив у К. 1845—47, востаннє відвідав місто 1859. Не раз у К. бував Є. Гребінка. У 1853—55 в К. жила Марко Вовчок, яка бувала тут і пізніше (1857 і 1902). У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. у К. жили й працювали М. Старицький, А. Свидницький, І. Нечуй-Левицький, М. Драгоманов, Леся Українка, В. Самійленко, С. Васильченко, Б. Грінченко та ін. Бували у К. і М. Кропивницький (1881—82), І. Франко (1885, 1886, 1909), О. Маковей (1897, 1903, 1904), О. Кобилянська (1899), В. Стефаник (1903, 1918), А. Тесленко (1905—06, 1909), І. Карпенко-Карий (1907), М. Коцюбинський (1904, 1907, 1912—13) та ін. Розвиткові л-ри в К. сприяло утворення укр. літ. гуртків і добровільних т-в. У 1889 Леся Українка з своїм братом М. Косачем організувала літ. гурток «*Плеяда*». В 1895—1905 існувало *Київське літературно-артистичне товариство.* Помітну роль в наук. і літ. житті К. відіграв журн. «*Киевская старина*». Незважаючи на утиски царської цензури, розвивалася видавнича справа укр. мовою. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. видано окремі твори Т. Шевченка, Ю. Федьковича, С. Руданського, М. Коцюбинського, Лесі Українки, А. Тесленка, С. Васильченка та ін., виходили укр. альманахи «*Луна*» (1881), «*Рада*» (1883, 1884), «*Дубове листя*» (1903), «*На вічну пам'ять Котляревському*» (1904), «*Досвітні огні*» (1906) та ін.

В 1733 навчався в Київ. академії М. В. Ломоносов. К. відвідували рос. письменники О. Пушкін (1821), О. Грибоєдов (1825), М. Гоголь (1835), Ф. Тютчев (1869), Л. Толстой (1879). У К. жили російські письменники М. Лєсков (1849—57, 1881), О. Купрін (1894—96), Г. О. *Мачтет* (між 1896 — 1900), класик євр. л-ри Шолом-Алейхем (1887—90, 1893—1905). К. відвідували польс. поет А. Міцкевич (1825), франц. письменник О. Бальзак (1847, 1849, 1850), болг. письменник І. Вазов (1887), чес. письменник Я. Гашек (1916 — 17), амер. письменник Т. Драйзер (1927). Київ. ун-т закінчив (1918) польс. письменник Я. Івашкевич. В К. бували О. М. Горький (вперше — 1891), О. Блок (1907), В. Короленко (1897, 1913). Величезний вплив на розвиток укр. л-ри в К. мала Велика Жовтн. соціалістична революція. В 1919 в К. почав виходити перший укр. рад. літ.-художній журн. «*Мистецтво*». У 20-х рр. у К. існувало багато літ. груп і об'єднань, які вели між собою ідейну боротьбу. Було створено київ. філії літ. орг-цій «*Молодняк*» і ВУСПП. З 1925 в К. почав виходити журн. «*Життя й революція*». В 1930 відкрився Будинок літераторів, 1934 — Укрлітфонд. З 1934 К. став столицею республіки і центром літ. життя, сюди переїхали керівні органи *Спілки письменників України.* У К. приїздили В. Маяковський (1924—25, 1926, 1927—28), О. Толстой (1939), ін. рос. письменники, білорус. письменник Я. Купала. З К. пов'язані життя і творчість М. Островського. Тут навчались і працювали І. Еренбург, Д. Бєдний, О. Форш, М. Сеспель та ін. З 1968 в місті функціонує *Центральний архів-музей літератури і мистецтва УРСР* (філіали — *Тичини П. Г. музей, Рильського М. Т. музей, Корнійчука О. Є. музей*). В К. жили і працювали відомі укр. рад. письменники П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра, О. Вишня, І. Микитенко, П. Панч, О. Довженко, Ю. Яновський, А. Малишко, О. Корнійчук, В. Василевська, А. Головко, Л. Первомайський, Ю. Смолич, М. Ушаков. Письменники К., що працюють у жанрах прози, поезії, драматургії, роблять істотний внесок у літ. розвиток республіки й усієї країни.

Архітектура. Початок буд-ву міста поклали три стародавні поселення на горах Старокиївській, Щекавиці та Хоревиці. У 10 ст. К. складався з Верхнього міста (старий Київ) з *дитинцем* і *Десятинною церквою* (989—996, в 1240 зруйнована під час монголо-тат. навали) і Нижнього міста (Поділ), мав нерегулярне планування, забудовувався зрубними (див. *Зруб*) будівлями. Верхнє місто в 11 ст. було оточене валами й дерев'яними стінами (вис. до 6 м, шир. до 18 м) з 4 брамами (збереглися залишки *Золотих воріт,* шир. 7,5 м, 1037). Його композиційним центром став *Софійський собор* (закладено 1037, перебудовувався 1699—1707). Біля Софійського собору та митрополичого двору, оточених міцними кам. мурами, стояли князівські монастирі — Іринінський та Георгіївський (не збе-

Будинок Петра I на Подолі. 17—18 ст.

Церква Миколи Притиска на Подолі. 1631.

Пам'ятник І. П. Котляревському. Скульптор Г. Н. Кальченко, архітектор А. Ф. Ігнащенко. Бронза. 1975.

Меморіальна дошка на будинку № 12 по вулиці Ульянових, де 1903—04 жила сім'я Ульянових.

реглися). В 11—12 ст. було споруджено монастирі з величними храмами, багато оздобленими *фресками* і *мозаїками*, — Дмитріївський (1061, не зберігся), *Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир* (1108, не зберігся), *Видубицький монастир* (Михайлівський собор, 1070—88) та Печерський (*Успенський собор*, 1073—78, зруйнований німецько-фашист. загарбниками 1941; *Троїцька надбрамна церква*, 1108, та ін.). До 12 ст. належать *Спаса на Берестові церква* (1113—25, реконструкція 1640—43, розписи 12 ст. і 1644), *Кирилівська церква* (50-і рр. 12 ст., реконструкція 50-х рр. 18 ст., арх. І. *Григорович-Барський*, розписи 12, 17 і 19 ст.), *Пирогощі Богородиці церква* (1132—36). В 1115 споруджено міст через Дніпро, 1199—1200 відомий давньорус. будівничий П. *Милонег* збудував підпірну стіну під Михайлівським собором Видубицького монастиря для захисту від дніпрових повіней. (Про розміщення пам'яток архітектури на тер. давнього К. див. карту, с. 115). Монголо-татарська навала, а пізніше панування лит. і польс. феодалів надовго затримали розвиток буд-ва в К. Після надання місту магдебурзького права будівництво пожвавилося, особливо з 17 ст. Реставрували пам'ятки 11 — 12 ст., зводили монументальні церкви, за формами близькі до укр. *дерев'яної архітектури* (*Миколи Притиска церква*, 1631, та *Іллінська церква*, 1692,— на Подолі), а також численні споруди в стилі укр. *барокко*: корпуси *Київської академії* (поч. 18 ст.), дзвіниця (1-й ярус — кін. 17 — поч. 18 ст.; 2-й і 3-й яруси — 1746—48, арх. Й. *Шедель*); *Брама Заборовського* (1746—48, арх. Шедель), митрополичий будинок і *бурса* — в ансамблі Софійського монастиря; Георгіївська церква, трапезна (1696—1701) та дзвіниця (1727—33) Видубицького монастиря, Богоявленська церква Братського (1690—93, арх. Й. *Старцев*) та церква Вознесіння (1732) Флорівського монастирів; *Покровська церква* (1766) та церква Миколи Набережного (1772—85, обидві — на Подолі, арх. Григорович-Барський); будівлі на тер. *Києво-Печерської лаври*, в т. ч. Ковнірівський корпус (1744 — 45, арх. С. *Ковнір*); арсенал (1784 — 98); *Андріївська церква* (1747—53, проект арх. В. *Растреллі*, будував арх. І. *Мічурін*); *Маріїнський палац* (1752—55, арх. Растреллі, будували архітектори І. Мічурін, П. Неєлов, реконструкція — 1870, арх. К. *Маєвський*); *Кловський палац* (1754—58, архітектори С. Ковнір та П. Неєлов). В кін. 18 — на поч. 19 ст. проводилися значні містобудівні роботи (почалася забудова гол. магістралі—*Хрещатика*; проект планування Подолу, 1811—12, арх. В. Гесте, за участю А. *Меленського;* розробка ген. плану центр. частини міста, 1837, арх. В. *Беретті*). Було споруджено в стилі *класицизму:* монумент на честь повернення К.

Житловий масив Микільська Борщагівка. Архітектори В. Л. Суворов, І. П. Шпара, О. Л. Уманець, М. Р. Лібєрберг, В. М. Колчинський. 1966—77.

магдебурзького права (1802—08); церкву-ротонду на *Аскольдовій могилі* (1803 — 10), архітектор А. Меленський; *Контрактовий будинок* (1815— 17, арх. В. Гесте) та *Гостиний двір* (1809—28, арх. Л. Руска та Меленський) на Подолі; ун-т (1837—43) та Ін-т шляхетних дівчат (тепер Жовтневий палац культури, 1838—42; реконструкція 1954—58), обидва — арх. В. Беретті; Першу гімназію (тепер корпус ун-ту, 1850, арх. О. Беретті). В 1848—53 за проектом англ. інж. Ч. да Віньйоля споруджено *Ланцюговий міст*. В 2-й пол. 19 ст. К. розвивався на основі ген. планів 1837, 1861, 1870, 1862—72, 1884. Забудовуються і впорядковуються центр. вулиці й нові райони (Нове строєніє, Шулявка, Лук'янівка). Гол. вулицями стають Хрещатик, Володимирська та ін., формуються міські площі — Софійська (тепер Б. Хмельницького) та ін. Розвиткові К. сприяло спорудження водопроводу (1872), каналізації (1894), електроосвітлення (1890). В кін. 19 ст. зводили великі громад. та житл. будівлі у формах різних історичних стилів (стилізаторство та еклектика). На поч. 20 ст. розвивається *модерн, неокласицизм, раціоналізм*, споруджують будівлі з використанням форм рос. та укр. архітектури різних епох. В оздобленні будівель широко використовують фактуру матеріалів, худож. метал, *кераміку*, скульптуру (роботи скульпторів М. *Микешина*, І. *Кавалерідзе*, Ф. *Балавенського*, Е. Саля та ін.). Серед споруд: міська дума (1876, арх. О. *Шілле*; не збереглася); будинок купецького зібрання (тепер філармонія; 1882, арх. В. *Ніколаєв*); *Володимирський собор* (1862—96, арх. І. Штром, П. Спарро, О. Беретті; розписи В. Васнецова, М. Нестерова, В. О. Котарбінського, С. П. Костенка, М. К. Пимоненка та ін. під керівництвом М. *Прахова*); театри — драми (тепер укр. драматичний; 1898, архітектор Г. Шлейфер), міський (тепер опери та балету; 1901, арх. В. Шретер); банк (1902—05, арх. О. *Кобелєв*, О. *Вербицький*, надбудований 1935, арх. В. *Риков*); цирк Крутикова (1903, арх. Е. Братман; не зберігся); нар. будинки — Троїцький (тепер театр оперети; 1902. арх. Г. Антоновський), т-ва грамотності (1909, арх. Риков); музеї — Міськ. музей старожитностей та мистецтв (тепер музей укр. образотворчого мистецтва, 1897—1900, арх. Г. Бойцов та В. *Городецький*); педагогічний (1913, арх. П. Альошин); ансамбль споруд політех. ін-ту (1898—1901, арх. І. Кітнер, В. Обремський та Вербицький); мости — залізничний (1870, інж. А. Струве), Русанівський (1903, інж. М. Белелюбський); Бессарабський критий ринок (1910—12, арх. Г. *Гай*); б-ка ун-ту (1914—16, арх. В. Осьмак); пасаж (1914, арх. П. Андрєєв); будинки — Вищих жіночих курсів (1911—13, арх. Кобелєв), земства (1913—15, арх. В. *Щуко*); іподром (1916, арх. Риков); комплекс споруд промислово-сільськогосподарської виставки (1897, арх. А. Добачевський, Кобелєв і В. Городецький, та 1913 — арх. Ф. Вишинський). За роки Рад. влади, особливо після 1934, коли К. став столицею УРСР, розгорнулося інтенсивне буд-во. В 1936 було розроблено перший ген. план забудови К. (під керівництвом П. *Хаустова*), де визначено зони розвитку пром-сті, житл. районів і зони відпочинку не тільки на правому, а й на лівому березі Дніпра. Збудовано: комплекс будинків Академії с.-г. наук УРСР (1923—30, арх. Д. *Дяченко*); залізничний вокзал (1928—33, арх. Вербицький); будинки Верховної Ради УРСР (1936—39, арх. В. *Заболотний*) та Ради Міністрів УРСР (1935—37, арх. І. Фомін, П. Амбросимов); стадіон «Динамо» (1934—36, арх. В. Осьмак, В. Беспалий); Центральний республіканський стадіон (1937 — 46, арх. М. Гречина, реконструкція 1968, 1979); набережна (1936—41, арх. Осьмак).

В роки нім.-фашист. окупації місту було завдано значних руйнувань. На основі ген. плану 1945—47 створено архіт. ансамблі Хрещатика (арх. О. Власов, А. Добровольський, О. Малиновський, В. Єлізаров, Б. Приймак, О. Заваров), ВДНГ (1953—58, арх. А. Станіславський, В. Орєхов, Б. Жежерін та ін.). З 1959 почалося індустріальне буд-во житл. районів на

Архітектура кінця 19—початку 20 ст.: будинок на вулиці Чкалова. Архітектор І. К. Ледоховський; будинок літераторів: будинок на вулиці Орджонікідзе. Архітектор В. В. Городецький.

вільних від забудови та намивних територіях (Першотравневий, 1956—60, арх. Малиновський, С. Шпільт та ін.; Русанівка, 1965—72, арх. В. Ладний, Г. Кульчицький; Березняки, 1970—78, арх. С. Шпільт, В. Гречина та ін.; Оболонь, 1970—79, арх. Г. Слуцький, Ю. Паскевич та ін.; Виноградар, 1975—79, арх. Е. Більський). В 1960—80 пущено в експлуатацію 21,8 км Київ. метрополітену ім. В. І. Леніна. Споруджено: ін-т наук.-тех. інформації і техніко-екон. досліджень (1971, арх. Л. Новиков, Ф. Юр'єв, рельєфи — скульптор Б. Довгань); нові корпуси ун-ту (1973—79, арх. Ладний, Ю. Москальцев та ін.), інженерно-буд. ін-ту (1959, арх. Л. Каток, В. Гопкало та ін.); кінотеатри — «Київ» (1952, арх. В. Чуприна та ін.), «Україна» (1963, арх. Добровольський та ін.); Будинок кіно (1974, арх. З. Чечик, Ф. Боровик та ін.); *Київський палац спорту* (1958—60, арх. М. Гречина, О. Заваров); аеровокзал у Борисполі (1959—65, арх. Добровольський, Малиновський та ін.; декоративне панно — В. Литовченко, Е. Котков, В. Ламах); *Київський палац піонерів і школярів* імені М. Островського (1962—65); *Палац культури «Україна»* (1970, арх. Є. Маринченко та ін.); будинок т-ва «Знання» (1979, арх. Малиновський, В. Суський); готелі — «Либідь» (1971, арх. Н. Чмутіна та ін.), «Славутич» (1972, арх. Кульчицький, Ладний), «Київ» (1973, арх. І. Іванов та ін.; керамічне оздоблення Н. Федорової, Г. Шарай), «Русь» (1979, арх. С. Павловський, М. Гречина, А. Сєнцова, художник Л. Жоголь), «Братислава» (1980, арх. О. Думчев та А. Збарський); мости — ім. Є. О. Патона (1951, арх. Приймак, Ладний, І. Фомичов), пішохідний (1956—57, інж. В. Кириєнко, М. Константинов та ін., арх. О. Заваров, В. Суворов), Північний (Московський; 1977, інж. Г. Фукс, арх. Добровольський). За ген. планом 1969 (арх. Приймак, Гречина та ін.) Дніпро перетворюється на гол. планувальну вісь, вздовж якої виростуть нові житл. масиви (Вигурівщина, Пирогово-Чапаєвка, Осокорки, Вишеньки), ведеться реконструкція центр. площ (*Жовтневої революції площі*, Перемоги, Поштової, *Червоної площі*), гол. магістралей, істор. районів із збереженням пам'яток архітектури.

Пам'ятники: князю Володимиру (1853, скульптори В. Демут-Малиновський, П. Клодт, арх. К. Тон); Богдану Хмельницькому (1888, скульптор М. Микешин, арх. В. Ніколаєв); Т. Г. Шевченкові (1939, скульптор М. Манізер, арх. Є. Левінсон); В. І. Леніну (1946, скульптор С. Меркуров, архітектори О. Власов, В. Єлізаров); арсенальцям (1923); Героям Великої Жовтн. соціалістич. революції (1927 арх. В. Онащенко; 1948, арх. З. Чечик); учасникам Січневого збройного повстання 1918 (1967, скульптори В. Вінайкін та В. Климов, арх. В. Гнєздилов); комсомольцям 20-х років (1961 скульптор В. Сорока); М. Ф. Ватутіну (1948, скульптор Є. Вучетич, арх. Я. Білопольський); М. О. Щорсу (1954, скульптори М. Лисенко, В. Бородай, М. Суходолов); І. Франкові (1956, скульптори А. Білостоцький, О. Супрун, арх. М. Іванченко); Вічної Слави (1957, арх. А. Милецький та ін.); О. С. Пушкіну (1962, скульптор О. Ковальов, арх. В. Гнєздилов); М. В. Лисенкові (1965, скульптор Ковальов, арх. Гнєздилов); Лесі Українці (1973, скульптор Г. Кальченко, арх. А. Ігнащенко); І. П. Котляревському (1975, скульптор Кальченко); Г. С. Сковороді (1976, скульптор І. Кавалерідзе, арх. В. Гнєздилов); К. Д. Ушинському (1974; скульптор О. Скобликов); Д. З. Мануїльському (1966, скульптори М. Вронський, О. Олійник, арх. М. Катернога, Я. Ковбаса); Н. К. Крупській (1969, скульптор І. Макогон, архітектори Є. Вересов та Катернога); Г. І. Петровському (скульптор О. Олійник, арх. І. Ланько); С. В. Косіору (скульптор І. Макогон, арх. Є. Вересов, М. Катернога); В. Я. Чубарю (скульптор І. Шаповал, арх. І. Шемсединов), всі — 1970; Д. С. Коротченку (1974, скульптор Ковальов, арх. С. Миргородський); А. В. Іванову (1976, скульптор М. Вронський, арх. Гнєздилов); М. Д. Стражеску (1977, скульптор І. Шаповал, арх. Шемсединов); жертвам фашизму в *Бабиному Яру* (1976, скульптори М. і Б. Лисенко, В. Сухенко, О. Вітрик, арх. М. Іванченко та ін.); Меморіал пам'яті радянських бійців, закатованих у 1941—43 роках у Дарницькому концтаборі (1968, скульптор В. Зноба, арх. О. Малиновський та ін.); пам'ятник радянським громадянам і військовополоненим солдатам і офіцерам Радянської Армії, розстріляним німецькими фашистами (1970, скульптори Вінайкін та В. Гречаник, арх. К. Сидоров); Меморіал радянським воїнам, викладачам і студентам, які полягли під час Великої Вітчизняної війни (скульптор Я. Гончаренко, арх. Гнєздилов); пам'ятник морякам Дніпровської військової флотилії (скульптори Вронський та Скобликов, арх. І. Ланько), обидва — 1979; Монумент на честь Великої Жовтневої соціалістичної революції (1977, скульптори В. Бородай, І. та В. Зноби, арх. Малиновський, М. Скибицький та ін.). В К. багато мальовничих скверів, парків (Центральний парк культури і відпочинку, Володимирська гірка, Аскольдова могила, Гідропарк, Пушкінський, Голосіївський ім. М. Т. Рильського та ін.). У К. міститься *Спілка архітекторів УРСР*, працюють н.-д. та проектні ін-ти: *Теорії, історії і перспективних проблем радянської архітектури науково-дослідний інститут, Містобудування науково-дослідний і проектний інститут* Держбуду СРСР, *«Київпроект»*.

Г. Н. Логвин, С. К. Кілессо.

Пам'ятник Б. Хмельницькому. Скульптор М. О. Микешин, архітектор В. М. Ніколаєв. Бронза, граніт. 1888.

Образотворче мистецтво. Ще за часів Київської Русі К. став одним з найважливіших центрів худож. культури. В 11 ст. зародилася Київ. художня школа. В К. було створено всесвітньовідомі пам'ятки монументального живопису (фрески і мозаїки Десятинної церкви, 10 ст., Софійського собору, 11 ст.), мініатюри в рукописах (Остромирове євангеліє, написане дяком Григорієм 1056—57; Ізборник Святослава 1073 та ін.). В 13— 15 ст. митці К. продовжували традиції Київської Русі [ікона Печерської (Свенської) богоматері з Антонієм і Феодосієм, 1288; мініатюри *Київського псалтиря*, 1397; різьблення — Богоматір-Оранта, 14 ст.; *золотарство* тощо]. Великий внесок у розвиток укр. мист. 16—18 ст. зробили київські живописці (А. *Галик*, І. *Максимович*) і гравери (*Є. Дембровський*, Н. *Зубрицький*, *Ілля*, А. *Козачківський*, Г. *Левицький*, Олександр *Тарасевич* і Леонтій *Тарасевич* та ін.). Значна роль у вихованні художників К. належить *Лаврській іконописній майстерні* (відома з 11 ст.). В становленні реалістич. демократич. напряму на Україні провідне місце посідають митці 19 — поч. 20 ст., що жили й працювали в К. (Т. Шевченко, М. *Сажин*, М. *Мурашко* і О. *Мурашко*, М. *Пимоненко*, С. *Світославський*, Ф. *Красицький*, І. *Дядченко*, деякий час І. *Сошенко*); М. Мурашко, зокрема, був організатором і керівником *Київської рисувальної школи* (1875—1901), на базі якої 1901 створено *Київське художнє училище*. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції К. став одним з найвизначніших центрів рад. мистецької культури. Тут містяться *Київський художній інститут*, *Київська художня школа* імені Т. Г. Шевченка, *Київський художньо-промисловий технікум*; музеї — *Київський музей українського образотворчого мистецтва*, *Київський музей українського народного декоративного мистецтва*, *Київський музей російського мистецтва*, *Київський музей західного та східного мистецтва* та ін. В К. жили і працювали діячі укр. рад. образотворчого мистецтва Ф. *Кричевський*, І. *Їжакевич*, А. *Петрицький*, М. *Глущенко*, Г. *Кальченко*, М. *Лисенко*, В. *Касіян*, О. *Шовкуненко*, О. *Пащенко*, К. *Трохименко*; рос. живописці О. *Агін*, М. *Врубель*, М. *Ге*, В. *Васнецов*, М. *Нестеров*; польські — В. *Галімський*, В. *Котар-*

Пам'ятник І. Я. Франку. Скульптори А. Ю. Білостоцький, О. О. Супрун, архітектор М. К. Іванченко. Бронза, граніт. 1956.

Погруддя О. С. Пушкіна. Скульптор Р. Р. Бах. 1899.

Монумент на честь Великої Жовтневої соціалістичної революції. Скульптори В. З. Бородай, В. І. та І. С. Зноби, архітектори О. І. Малиновський, М. М.Скибицький. Бронза, граніт. 1977.

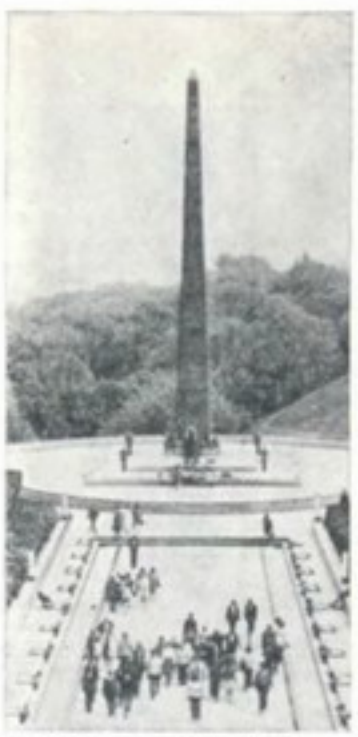

Пам'ятник Вічної Слави на могилі Невідомого солдата. Архітектори А. М. Милецький, В. В. Бакланов, Л. В. Новиков. 1957.

бінський, О. та П. Свєдомські. В К. міститься *Спілка художників УРСР*. Видається журн. «*Образотворче мистецтво*». *Г. Н. Логвин.*

Музика. Старовинні літописні та іконописні пам'ятки зберегли відомості про муз. культуру старод. К. (див. *Київська Русь*, розділ «Музика»). У 16—17 ст. в церк. хорах високого рівня досяг *партесний спів*, у побуті городян були поширені нар. пісні, *канти*, інструм. музика (бандура, скрипка, бубон тощо). В 17—18 ст. музику і спів викладали у братських школах і Києво-Могилянській колегії (з 1701 — Академії). Народним муз.-театр. видовищем був *вертеп*. З 17 ст. в місті існував *Київський музикантський цех* (див. також *Музикантські цехи на Україні*), 1768—1831 — магістратський оркестр, при якому діяла *Київська музична школа*, 1831—52 — *Київська міська капелія*. В 19 ст. муз. життя К. відбивало зростаючі зв'язки укр. культури з російською і зарубіжною. Розвивалася профес. музика (оркестри, муз. гуртки, т-ва), відбувалися театр. вистави й концерти. В 1-й пол. 19 ст. в К. гастролювали: італ. співачки А. Каталані і Дж. Паста; польс. співачка Ю. Леонович; польс. скрипалі К. Ліпінський та А. Контський: рос. скрипаль і гітарист Г. Рачинський, рос. скрипаль М. Дмитрієв-Свєчин; віолончелісти — бельгієць Ф. Серве, австрієць Б. Ромберг; чес. піаніст О. Дрейшок, угор. піаніст і композитор Ф. Ліст. Виступали Мадрідська королівська (1843) і Варшавська (1852) балетні, італ. оперна (1848) трупи. В 1863—65 у К. діяла Італійська опера. В 1863 створено *Київське відділення Російського музичного товариства*, з ініціативи якого було відкрито *Київську російську оперу* (1867) та муз. уч-ще (1868; див. *Київське музичне училище* імені Р. М. Глієра).

В різні роки на запрошення Київ. відділення Рос. муз. т-ва в місті гастролювали рос., укр. та зарубіж. митці: диригенти С. Кусевицький, В. Сафонов, А. Коутс; скрипалі Г. *Венявський*, М. Ерденко, Ф. *Крейслер*; піаністи А. та М. Рубінштейни, Ю. Венявський; співаки О. *Мишуга*, Ф. *Шаляпін*, Л. *Собінов*, А. *Неждановa*, італ.— *Тітта Руффо*, М. *Баттістіні* та ін. З авторськими концертами та на прем'єри своїх творів приїздили П. Чайковський, М. Римський-Корсаков, С. Рахманінов, О. Глазунов. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. розгорнулась активна творча діяльність М. В. Лисенка, який виступав з концертами, влаштовував виступи укр. хорів, аматорські вистави (зокрема, опери «Чорноморці», 1872, та опери «Різдвяна ніч», 1874), був одним з організаторів київ. т-в «*Боян*» та «*Український клуб*», проводив пед. роботу. У 1904 відкрито *Музично-драматичну школу Миколи Лисенка*. З встановленням Рад. влади на Україні театр. й концертне життя розвинулося в широких масштабах, з'явилися нові його форми (масові свята, дні музики, концерти-мітинги, «живі газети»), розгорнули діяльність муз. т-ва (зокрема, *Музичне товариство імені М. Д. Леонтовича*). В 1919 створено театр «*Музична драма*», організовано респ. симф. оркестр, 1920 — хорову капелу «*Думка*»; націоналізовано оперний театр (див. *Опера Української Радянської Республіки* імені Лібкнехта, *Київський театр опери та балету* імені Т. Г. Шевченка). В 1934 відкрито *Київський театр оперети*. У К. працюють філармонія, *Укрконцерт*, *Музичне товариство УРСР*, *Симфонічний оркестр УРСР*, *Український народний хор* імені Г. Г. Верьовки, *Капела бандуристів УРСР*, *Київська чоловіча хорова капела* імені Л. М. Ревуцького. *Ансамбль танцю УРСР* імені П. Вірського, худож.-спорт. ансамбль «*Балет на льоду*», *Київський оркестр народних інструментів*, камерні оркестр і хор, струнний *квартет імені М. В. Лисенка*, квартет баяністів, *Ансамбль пісні і танцю КВО*, ряд камерних ансамблів філармонічного й естрадного профілю. В К. працювали композитори К. *Стеценко*, М. *Леонтович*, Я. *Степовий*, Р. *Глієр*, В. *Косенко*, Л. *Ревуцький*, П. *Козицький* та ін.; співаки М. *Литвиненко-Вольгемут*, І. *Козловський*, О. *Петрусенко*, М. *Донець*, І. *Паторжинський*, З. *Гайдай*, М. *Гришко*, Б. *Гмиря*. Концертні зали: Колонний зал ім. М. В. Лисенка, Палац культури «Україна», Жовтневий палац культури, Великий зал консерваторії та ін. Муз. освіту надають *Київська консерваторія* імені П. І. Чайковського, муз. уч-ще, мережа районних муз. шкіл, спец. ф-ти і кафедри ін-ту культури ім. О. Є. Корнійчука, пед. ін-ту ім. М. Горького, Київ. пед. уч-ща. Артистів балету готує *Київське хореографічне училище*. В К. міститься *Лисенка М. В. музей*, *Косенка В. С. кабінет-музей*. Працюють *Спілка композиторів України*, вид-во «*Музична Україна*», видається журнал «*Музика*». *Л. Б. Архімович.*

Театр. Театр. мист. в Києві бере початок з глибокої давнини (в нар. іграх та поганських обрядах). В епоху Давньоруської д-ви елементи театру були в церк. обрядах, виступах *скоморохів*. В 17—18 ст. театр. життя в К. розвивалося у формах народно-площадного й *шкільного театру*. Перші зразки *шкільної драми* виголошували прилюдно учні Київської братської школи (1615—32) і Лаврської школи (1631—32); з 1632 відомі вистави студентів Києво-Могилянської колегії (збереглася друкована програма спектаклю «Олексій, чоловік божий», 1674). Найвищого рівня шкільний театр досяг у Київській академії в 1-й пол. 18 ст. (драми «Владимир» Ф. Прокоповича, 1705; «Милость божія... Україну... чрез Богдана... Хмельницького... свободившая», 1728). Протягом 17—19 ст. в К. побутувала нар. драма (зокрема, вертеп). З літ. джерел відомо, що 1789—90 відбувалися театр. вистави у флігелі Маріїнського палацу. З 1798 в К. (з 1805 — в новозбудованому дерев'яному театрі, який проіснував до 1851) показували вистави рос. й польс., згодом рос.-укр. й польс.-рос.-укр. трупи: Д. Ширая (1801, 1805—06), К. Камінського (1803), А. Жмієвського (1804, 1816—19), М. *Щепкіна* (1821, 1822), О. Ленкавського (1823—29), А. Шітлера (1829—30), І. *Штейна* (1830—35), Л. *Млотковського* (1838—39), П. Рекановського (1840—42, 1849—51), А. Каратаєва (1842—43), В. Шмідтгофа (1845—46), Ф. Соколова (1846—49), М. Піона (1848—55), Н. Енгельгардта (1855—56). В 1856 споруджено кам'яний будинок міськ. театру, який проіснував до пожежі 1896. В цьому театрі виступали трупи: рос.-польська Т. Борковського (1858—63), російські М. Милославського (1864—65), Н. Новикова (1865—66), П. Протасова (1863—64, 1866—67). В 1874—83 антрепренером оперної і драматичної труп був Й. Сетов. У приміщенні колишнього цирку Бергоньє працював приватний «Загальнодоступний театр», в якому виступали трупи І. Александровського (1877—78), М. Савіна (1878—80), Іваненка (1880—83). З 1887 в К. гастролювали різні драм. трупи: т-во моск. драм. артистів під керівництвом М. *Соловцова*, яке давало вистави у міськ. театрі і в театрі Бергоньє. В 1898—1919 працював *Театр «Соловцов»*. 7.IV 1879 затверджено статут Київ. рос. драм. т-ва, яке 1879—82 організовувало аматорські спектаклі в приміщенні музичного уч-ща. 10.I—7.II 1882 в К. гастролювала російсько-укр. трупа Г. Ашкаренка за участю М. *Кропивницького* і М. *Садовського*, 30.X — 21.XII 1882 — М. Кропивницького, 14.X—16.XI 1883 — М. *Старицького*. Після цих гастролей протягом 10 років тривала заборона генерал-губернатора виступати в К. укр. трупам. З 1893 в К. щороку гастролювали трупи М. Садовського, М. Кропивницького, П. *Саксаганського*, Д. *Гайдамаки*, О. *Суслова*, О. *Суходольського*, Л. *Сабініна* та ін. У 1907—19 в приміщенні кол. Троїцького нар. будинку виступав перший укр. стаціонарний *Театр Миколи Садовського*. В 1916—19 працював польс. театр «Студіо» під керівництвом С. *Висоцької* (серед акторів: Я. *Івашкевич*, Ю. Остерва та ін.). В 1917 виник український «*Молодий театр*», 1918 — *Народний театр*, Державний драматичний театр та ін. В різні часи в К. виступали: П. *Мочалов* (1838, 1843), В. *Живокіні* (1842), О. *Мартинов* (1843), М. *Єрмолова* (1876, 1878, 1879), М. *Савіна* (1877, 1879, 1889, 1892), О. *Ленський* (1878), О. *Яблочкіна* (1878), М. *Глєбова* (1878, 1891—1905), Г. *Федотова* (1873, 1879), П. *Стрепетова* (1878, 1885), В. *Давидов* (1890) та ін. Гастролювали митці: з США — А. *Олдрідж* (1861, 1866), з Італії — А. *Рісторі*, Е. *Россі* (1878, 1890, 1896), Е. *Дузе* (1891), з Франції — С. *Бернар* (1881, 1892, 1909), Б. *Коклен* (старший; 1882, 1898), Л. Барнай (1886) і Е. *Поссарт* (1887), обидва — з Німеччини, та ін.

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції і визволення К. від білогвардійщини та іноз. інтервенції укр. театральне життя бурхливо розвивається. Театри були націоналізовані. Працювали: *Перший театр Української Радянської Республіки* імені Шевченка

(тепер у Дніпропетровську), *Театр Української Радянської Республіки* імені В. Леніна (другий; 1919—26). Для керівництва театр. життям К. було створено Всеукр. театр. к-т (ВУТЕКОМ) у складі П. Ільїна, К. *Марджанішвілі*, Л. Собінова, С. *Мокульського* та ін., організовано театр. навчальні заклади (*Музично-драматичний інститут імені М. В. Лисенка*, т. з. Театральна академія на чолі з В. *Сладкопєвцевим*), а також 6 районних робітничих театрів, учбовий експериментальний театр «*Центростудія*» (1921—25). У 1922 з акторів Нар. театру засновано театр ім. М. Заньковецької (з 1944—*Львівський український драматичний театр* імені М. Заньковецької). В 1920 за ініціативою Л. *Курбаса* організовано театр «*Кийдрамте*», на основі якого 1922 створено театр «*Березіль*». З 1926 в К. почали працювати театри укр. та рос. драми, з 1931 — рос. театр Київ. військ. округу (з 1944 — Львів. театр Рад. Армії), з 1924 — театр для дітей (з 1947 — ТЮГ).

В 1926 відкрито музей театр. мистецтва (тепер *Київський музей театрального, музичного та кіномистецтва*). В роки Великої Вітчизн. війни театри були евакуйовані і працювали в братніх республіках СРСР.У К. (1980) працюють: *Київський український драматичний театр* імені І. Франка, *Київський російський драматичний театр* імені Лесі Українки, *Київський театр юного глядача* імені Ленінського комсомолу, *Київський театр ляльок, Київський молодіжний театр, Київський театр драми і комедії, Київський театр історичного портрета*, учбовий театр-студія ін-ту театр. мистецтва, *Київський цирк*, п'ять нар. театрів, *київський театр* «*Дружба*», Театр поезії і Театр естради (обидва — 1980).

Діють *Київський інститут театрального мистецтва* імені І. К. Карпенка-Карого, *Українське театральне товариство*. Видається журн. «*Український театр*». З К. пов'язана творча діяльність нар. артистів СРСР А. *Бучми*, М. *Крушельницького*, І. *Мар'яненка*, Д. *Мілютенка*, Б. *Романицького*, М. *Романова*, Ю. *Шумського*, Г. *Юри* та ін. (див. статті про окремі театри та ін. мистецькі колективи).

Р. Я. Пилипчук, Ю. М. Бобошко.

Кіно. Демонструвати кінофільми в К. почали з 1897. На поч. 20 ст. в місті вже було кілька кінотеатрів. У 1911 організовано кіностудію «Експрес» для випуску хронікальних фільмів. У 1912 засновано студію худож. фільмів «Тіман і Рейнгардт» (фільм «Ключі щастя» та ін.), з 1914 працювала студія «Світлотінь» (фільми «Зневажені і скривджені», «Рабині вбрання»). Існувала також студія, в якій укр. актори знімали фільми на сюжети з укр. повістей та п'єс («Пан Штукаревич», «Запорізький скарб»). У перші роки Рад. влади діяли Всеукр. кінокомітет Наркомосвіти та кіносекція політ. управління Наркомвійськсправ. У 1920 було організовано Всеукр. кінокомітет, 1922 реорганізований у Всеукр. фотокіноуправління (ВУФКУ), в якому зосереджувалося виробн. фільмів. У 1928 стала до ладу нова кінофабрика (тепер *Київська кіностудія художніх фільмів* імені О. П. Довженка), на якій створено такі визначні кінотвори, як «Земля», «Щорс» О. Довженка, «Богдан Хмельницький», «Тарас Шевченко» І. Савченка, «В бій ідуть тільки „старики"» Л. Бикова, «Дума про Ковпака» Т. Левчука та ін. В К. працюють також *Київська студія хронікально-документальних фільмів, Київська кіностудія науково-популярних фільмів, «Укртелефільм», Спілка кінематографістів України*. Іл. до ст. К. див. також на окремому аркуші, с. 112—113.

Літ.: Історія Києва. т. 1—2. К., 1959—60; История городов и сёл Украинской ССР. Киев. К., 1979; Берлинский М. Ф. Краткое описание Киева... СПБ, 1820; Закревский Н. Описание Киева, т. 1—2. М., 1868; Иконников В. С. Киев в 1654—1855 гг. К., 1904; Каргер М. К. Древний Киев, т. 1—2. М.—Л., 1958—61; Толочко П. П. Древний Киев (X—XIII вв.). К., 1976; Стародавній Київ. К., 1975; Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва. К., 1970; Археологія Києва. К., 1979; Шморгун П. М., Корольов Б. І., Кравчук М. І. Київ у трьох революціях. К., 1963; Гречко А. А. Освобождение Киева. М., 1973; Москаленко А. Киев. М., 1978; Пашко Я. Ю. Місто-герой на Дніпрі. К., 1969; Григорович Д. Ф. Киев — город-герой. М., 1978; Твій дім — Київ. К., 1976; Київ у цифрах. (Статистичний збірник). К., 1977; Логвин Г. Н. Киев. По художественным памятникам Киева. М., 1967; Город-герой Киев. М., 1975; Асєєв Ю. С. Мистецтво стародавнього Києва. К., 1969; Беличко Ю. В. Изобразительное искусство Киева. М., 1977; Шулькевич М. М., Дмитренко Т. Д. Киев. (Архитектурно-исторический очерк). К., 1978; Архімович Л. Б. [та ін.]. Нариси з історії української музики, ч. 1—2. К., 1964; Кузьмін М. І. Забуті сторінки музичного життя Києва. К., 1972; Киев. Краткий путеводитель. К., 1976; Вулиці Києва. Довідник. К., 1979; Асєєв Ю. С. Джерела. Мистецтво Київської Русі. К., 1980.

«КИЇВДІПРОТРА́НС» — проектно-розвідувальний інститут Міністерства транспортного будівництва СРСР. Організований 1930 у Києві як Київ. відділення Діпротрансу Центр. управління залізничн. будівництва Нар. Комісаріату шляхів СРСР (1939—51 — ін-т Київтрансвузолпроект). Головний в СРСР з питань проектування залізничн. станцій і вузлів. У складі ін-ту 11 осн. відділів: вузлів і станцій; тех. розвідувань; інженерної геології; автоматики, телемеханіки і зв'язку; штучних споруд; тех. і громад. споруд; електрифікації; автоматизованих систем управління будівництвом; видання і випуску проектів; технічний; планово-виробничий. Основні напрями роботи: розвідування трас залізниць, розроблення проектів і кошторисів будівництва об'єктів залізн. транспорту, а також реконструкція споруд і пристроїв діючих з-ць. Ін-т публікує (з 1960) «Методические указания по проектированию железнодорожных узлов и станций». Нагороджений Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1976).

М. Ф. Богатирьов.

«КИЇВПРОЄКТ», Головне управління проектних робіт по житлово-цивільному і комунальному будівництву. Організований 1977 на базі створеного 1951 проектного ін-ту «Київпроект». До складу Головного управління «К.» входять управління: технічне, Генерального плану, об'ємного, типового та експериментального проектування, інженерно-транспортних і комунальних споруд, розвідувальних робіт, а також відділи й лабораторії. «К.» є головною проектною організацією по забудові Києва, по розробці генерального плану розвитку й реконструкції Києва, проектів детального планування й забудови його р-нів. «К.» здійснює проектування житл. і громад. будинків, об'єктів комунального господарства, міського транспорту, інженерних споруд, шляхових робіт, вуличного освітлення, садово-паркового та зеленого буд-ва.

Л. С. Лапшина.

КИ́ЇВСЬКА АКАДЕ́МІЯ — перший вищий навчальний заклад і визначний освітній і культурний центр на Україні. Початок її поклала *Київська братська школа* (засн. 1615), яка 1632 об'єдналася з *Лаврською школою* (засн. 1631). Об'єднана школа стала називатися Києво-Могилянською колегією на честь свого протектора митрополита П. *Могили*. У 1701, за царським указом, вона одержала титул і права академії і почала наз. Київською академією. Курс навчання в К. а. тривав 12 років і поділявся на 8 класів: фару (підготовчий клас), інфиму (молодший клас), граматику, синтаксиму і вищі — поетику, риторику, філософію й богослов'я. Студенти набували філологічну підготовку, знання мов: слов'ян., укр. літературної, грец., лат., польс., оволодівали поетичним і риторичним мист-вом (викладачі С. Тодорський, В. Лащевський, Т. Олександрович, І. Фальковський, Д. Нащинський та ін.), вивчали класичну грец. й рим. і частково середньовічну л-ру, історію, географію, філософію й богослов'я. З часом в К. а. було введено курс рос., франц., нім. і староєвр. мов, чисту й мішану математику (тригонометрію, фізику, астрономію, архітектуру), а в останні роки існування академії — класи домашньої й сільс. економіки й медицини. Значне місце відводилось худож. і муз. освіті. Важливу роль в навч. процесі К. а. відігравала акад. б-ка. В 2-й пол. 18 ст. вона налічувала 12 тис. тт. і безліч рукописної л-ри та документів. До нашого часу збереглись лише окремі екземпляри

Київ. Пам'ятник Лесі Українці. Скульптор Г. Н. Кальченко, архітектор А. Ф. Ігнащенко. Бронза, лабрадорит. 1973.

Студенти біля будинку **Київської академії.** Гравюра І. Щирського. 1705.

КИЇВСЬКА АСТРОНОМІЧНА ОБСЕРВАТОРІЯ

Київ. Меморіал пам'яті радянських бійців, закатованих 1941—43 у Дарницькому концтаборі. Скульптор В. І. Зноба, архітектори О. І. Малиновський, Ю. Б. Москальцев. 1968.

(6-ка загинула під час пожеж 1780 і 1811). К. а. була визначним наук. осередком. Тут формувався один з центрів філос. думки слов'ян. світу в цілому (Й. *Кононович-Горбацький*, І. *Гізель*, Ф. *Прокопович*, М. *Козачинський* та ін.). Матеріалістичні тенденції продовжили Г. *Сковорода*, М. *Ломоносов*, Я. *Козельський*. У боротьбі проти ворожої шляхетсько-католицької ідеології формувалася в К. а. історр. й сусп.-політична думка, що відстоювала ідею незалежності укр. й білорус. народів, спільності їхньої долі з рос. народом (Ф. *Сафонович*, Л. *Баранович*, І. *Галятовський*, Ф. Прокопович та ін.). Все це впливало на посилення боротьби проти полонізації й окатоличування укр. народу, за збереження й розвиток його нац. культури, зміцнення міжнаціональних зв'язків. В Академії навчалися історики П. Симоновський, В. *Рубан*, М. *Бантиш-Каменський*, М. *Берлинський*. Вихованцями її були держ. діячі України й Росії: гетьман І. *Самойлович*, полковник С. *Палій*, дипломат А. Італинський, віцеканцлер О. *Безбородько*, міністри П. Заводовський та Д. Трощинський. В К. а. відбувалось становлення української літературної мови, склалася літературна і поетична школа (О. Митура, К. Сакович, Л. Баранович, С. *Полоцький*, Д. *Туптало*, Ф. Прокопович, Г. *Кониський*, М. *Довгалевський*, І. *Некрашевич*, Г. Сковорода та ін.). В К. а. навчалися укр. художники Г. *Левицький*, Д. *Галяховський*, Л. *Тарасевич*, композитори М. *Березовський*, А. *Ведель*. Постановка в К. а. *шкільних драм* поклала початок укр. театрові. Приймали в К. а. молодь усіх станів. В ній вчилися вихідці з Лівобережжя, Запоріжжя, Зх. України, Закарпаття. Це сприяло єднанню укр. земель. Щороку в К. а. навчалося від 500 до 2000 студентів. Вікових обмежень не було. Для бідних учнів при Академії існувала *бурса*. К. а. була також важливим просвітительським центром. Вона заснувала колегії в Гощі, Вінниці, Кременці, Чернігові, Харкові, Переяславі й постійно їм допомагала. К. а. внесла значний вклад у зміцнення культур. зв'язків України з Росією та Білорусією. З 40-х рр. 17 ст. до заснування Моск. ун-ту в Києві здобувала освіту молодь з Москви, Воронежа, Вязьми, Вятки, Брянська, Калуги, Могильова та ін. міст. В К. а. навчалися засновник рос. джерелознавства й палеографії А. Денисов, сподвижник Петра І Б. Шереметєв, перший рос. професор анатомії, фізіології й хірургії К. Щепін, 1734 навчався М. Ломоносов та ін. В свою чергу, частина вихованців К. а. продовжувала навчання у вищих навч. закладах Росії. В різних галузях культур. життя Росії й Білорусії трудилися випускники К. а.: *Єпіфаній Славинецький*, С. Полоцький, С. *Яворський*, Г. Кониський, Я. Козельський, В. *Капніст*, Н. *Амбодик-Максимович* та багато ін. К. а. відіграла важливу роль у зміцненні культурних зв'язків укр. народу не лише з рос. і білорус., а й з пд.-слов'ян. та ін. народами. Тут навчалися серби, чорногорці, болгари, молдавани, греки, далматинці та ін. Вихованцями К. а. були груз. письменник Н. Ломоурі, серб. історик І. Раїч, автор першої рум. граматики Д. Брашованул та ін. Деякі студенти К. а., її викладачі навчалися в Польщі, Франції, Італії, Англії, Німеччині, Угорщині. Вона підтримувала наук. зв'язки з освітніми центрами — Краковом, Галле, Магдебургом, Константинополем та ін. З кінця 18 ст. значення К. а. почало занепадати. У 1817 її було закрито. Старий корпус К. а.— архіт. пам'ятка 18 ст. (споруджено 1703—40; архітектори Й. Старцев і Й. Шедель).

Літ.: Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. К., 1970; Білодід І. К. Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов. К., 1979.

З. І. Хижняк.

КИЇВСЬКА АСТРОНОМІЧНА ОБСЕРВАТОРІЯ, Астрономічна обсерваторія Київського державного університету — науково-дослідна установа. Заснована 1845 (буд. арх. В. І. Беретті). До складу К. а. о. входять дві спостережні станції (біля с. Лісники Києво-Святошинського р-ну та с. Пилиповичі Бородянського р-ну Київ. обл.). Осн. інструменти: *меридіанний круг, астрограф*, горизонтальний сонячний *телескоп*, фотосферно-хромосферний телескоп, апаратура для спостережень *метеорів*. Гол. напрями наук. роботи: визначення положень небесних світил з меридіанних спостережень; вивчення фізики небесних явищ; оптичні спостереження *штучних супутників Землі*; вивчення спектральними методами активних утворень *Сонця* та *служба Сонця*; природа *сонячної активності* та розробка методів прогнозування сонячної активності. З К. а. о. пов'язана діяльність В. Ф. *Федорова* — засновника і першого директора (1845—55), А. П. *Шидловського*, М. Ф. *Хандрикова*, Р. П. *Фогеля*, С. Д. *Чорного*, С. К. *Всехсвятського*, О. Ф. *Богородського*.

П. Р. Романчук.

КИЇВСЬКА БАЗОВА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ВЗУТТЄВА ФАБРИКА імені 50-річчя Радянської України — підприємство взуттєвої промисловості. Введена в дію 1943 як 6-а Київська взуттєва ф-ка. З 1974 має сучас. назву. Підприємство спеціалізоване на виробн. жіночого модельного взуття; оснащене високопродуктивним технологічним устаткуванням, діє 41 конвейєрна лінія. Продукцію ф-ки не раз відзначали преміями на міжнар. виставках.

Г. О. Ямковий.

Київ. Пам'ятник Г. І. Петровському. Скульптор О. П. Олійник, архітектор І. С. Ланько. Граніт. 1970.

Навчальний корпус Київської академії. Гравюра з книги «Іфіка Ієрополітика». 1760.

КИЇВСЬКА БАЗОВА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ТРИКОТАЖНА ФАБРИКА «КИЯНКА» — підприємство трикотажної промисловості. Розташована в Києві. Будво почато 1957. Першу чергу введено в дію 1960. Спочатку підприємство мало назву Трикотажна ф-ка № 2, з 1964 — сучасна назва. Ф-ка — комплексно-механізоване підприємство, спеціалізоване за предметною ознакою. На підприємстві виробляють жіночі, чоловічі й дитячі вироби верхнього трикотажу з вовняної, напіввовняної та синтетичної пряжі. На ф-ці вперше в СРСР встановлено котонне устаткування для в'язання виробів з вовняної пряжі, для пошиття котонних виробів та для вологотермічної обробки їх, в'язальні круглофангові машини тощо.

С. І. Марченко.

КИЇВСЬКА БРАТСЬКА ШКОЛА — організована 1615 київським богоявленським *братством*. Статут К. б. ш. був затверджений 1620 за зразком статуту *Львівської братської школи*. Першими ректорами її були І. *Борецький* (кол. ректор Львів. братської школи), М. *Смотрицький*, а в 1620—24 — К. *Сакович*. Школа мала кваліфікованих світських і духовних учителів. Учні вивчали мови: тодішню літ. укр. (слов'янорус.), елліногрец., лат. і польс., а також граматику, риторику, піітику, діалектику, арифметику, геометрію, астрономію й музику. Велику увагу звертали на реліг.-моральне й патріотичне виховання учнів. З К. б. ш. вийшло чимало відомих укр. діячів 17 ст. (письменники С. Косов, С. Почаський, один з ректорів Києво-Могилянської колегії Г. Ієвлевич та ін.). В 1632 її об'єднано з *Лаврською школою* (див. *Київська академія*).

КИЇВСЬКА ВЧЕНА АРХІВНА КОМІСІЯ. Створена 1914 з метою збирання, концентрації, впорядкування документальних матеріалів, що становлять наукову цінність. Ініціатором її організації була група істориків — В. С. *Іконников*, І. М. *Каманін*, М. Ф. *Владимирський-Буданов*, М. В. *Довнар-Запольський*, В. В. *Хвойко*, В. І. *Щербина* та ін. Існувала до 1918.

КИЇВСЬКА ГАЕС — перша в СРСР гідроакумулююча електростанція. Розташована на правому березі Київ. водосховища, за 2,5 км вище від *Київської ГЕС* імені Ленінського комсомолу, поблизу м. Вишгорода Київ. обл. Входить до складу *Дніпровського каскаду ГЕС*. Буд-во почато 1962. Перший пром. струм одержано у грудні 1970, з січня 1975 ГАЕС працює в проектному режимі. Призначена для підвищення маневрування енергосистеми в момент найвищого навантаження станції. На К. ГАЕС змонтовано 6 гідроагрегатів потужністю по 37,5 тис. кВт. ГАЕС працює у двох режимах: генераторному (в години найвищого навантаження енергосистеми вода з верхньої водойми по 6 напірних трубопроводах зливається через турбіни і станція виробляє електроенергію) та рушійному (станція працює як насосна установка — накачує воду в басейн). Макс. тривалість

роботи в генераторному режимі — бл. 3 год. за добу, в рушійному — 7 год за добу. Заг. потужність ГАЕС у генераторному режимі становить 225 тис. кВт, середньорічне виробництво електроенергії —112 млн. кВт · год.

А. А. Мілютін.

КИЇВСЬКА ГЕС імені Ленінського комсомолу — одна з електростанцій *Дніпровського каскаду ГЕС*. Розташована на Дніпрі, поблизу м. Вишгорода Київ. обл., вище від гирла р. Десни. Будівництво почато 1960. Перші гідроагрегати дали струм 1964, останній, двадцятий.— 1968. Заг. потужність ГЕС становить 361,2 тис. кВт, середньорічне виробн. електроенергії — 766,6 млн. кВт · год. До складу гідровузла входять: будинок ГЕС, судноплавний однокамерний шлюз, земляні греблі та дамби. На К. ГЕС вперше у країні встановлено горизонтальні поворотно-лопатеві гідроагрегати капсульного типу, застосування яких дало змогу спростити конструкції будинку ГЕС, зменшити на буд-ві обсяг земляних та бетонних робіт, збільшити застосування збірних залізобетонних елементів та з'єднати водоскидні споруди з будинком ГЕС. В результаті спорудження Київ. гідровузла було утворено *Київське водосховище*, на правому березі якого збудовано *Київську ГАЕС*. *А.А.Мілютін.*

КИЇВСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — 1) Адм.-тер. одиниця, утворена 18 (29).XII 1708 в числі перших губерній Росії. Губернським містом був Київ. До К. г. входили тер. Київщини та значні частини тер. сучас. Черніг., Орловської, Курської і Брянської областей. У 1719 К. г. було поділено на 4 провінції: Бєлгородську, Севську, Орловську і Київську. 16(27).IX 1781, у зв'язку з утворенням *Київського намісництва*, К. г. ліквідовано. 2) Адм.-тер. одиниця на Правобережній Україні. Утворена 1797. Адм. центром К. г. був Київ. На поч. 20 ст. К. г. складалася з 12 повітів: Київського, Васильківського, Звенигородського, Радомишльського, Сквирського, Канівського, Липовецького, Бердичівського, Черкаського, Чигиринського, Таращанського і Уманського. В К. г. було 12 міст, 111 містечок і 7344 ін. населених пунктів. У 1913 в К. г. налічувалося 4820 тис. населення. Була відсталою агр. губернією з великим поміщицьким землеволодінням. Під час *Кримської війни 1853—56* К. г. охопив антикріпосницький рух — *Київська козаччина 1855*. В роки революції 1905—07 в містах і селах відбувалися страйки, демонстрації, виступи та заворушення робітників і селян. Трудящі К. г. під керівництвом більшовиків вели збройну боротьбу проти бурж. Тимчасового уряду і контрреволюц. Центральної ради.

Радянську владу в губернії встановлено в кін. січня 1918. Під час громадян. війни на тер. К. г. точилася запекла боротьба проти австро-нім. загарбників, петлюрівців, білогвардійців, військ бурж.-поміщицької Польщі (див. *Звенигородське збройне повстання 1918, Таращанське збройне повстання 1918, Київські операції 1919, Київська операція 1920*). За постановою ВУЦВК від 3.VI 1925 К. г. було ліквідовано й утворено Білоцерківський, Бердичівський, Київський, Уманський і Черкаський округи. Див. також *Київська область*.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. К., 1971; Історія Української РСР, т. 2—6. К., 1977—79; Памятная книжка Киевской губернии на 1914 год. К., 1914.

КИЇВСЬКА ДУХО́ВНА АКАДЕ́МІЯ — вищий духовний навч. заклад на Україні для підготовки вищої православної ієрархії і викладачів духовних семінарій. Засн. 1819. До К. д. а. приймали осіб, що закінчили духовну семінарію. Строк навчання — 4 роки. З 1837 К. д.а. видавала щотижневий журнал «Воскресное чтение», з 1860 — щомісяця «Труды Киевской духовной академии». У 1872 при К. д. а. засновано Церк.-археол. т-во, що зібрало понад 20 тис. церк.-істор. пам'яток, на базі яких 1878 у Києві було відкрито музей церк. старожитностей. Серед випускників К. д. а.— письменник І. С. Нечуй-Левицький, композитор П. О. Козицький, хоровий диригент і композитор О. А. Кошиць, акад. АН УРСР К. Г. Воблий, М. І. Петров та ін. При К. д. а. діяла *бурса* (згодом семінарія), в якій вчилися укр. та рос. співак і композитор С. Гулак-Артемовський, укр. фольклорист і етнограф В. А. Менчиць, революц. діяч Ладо Кецховелі та ін. К. д. а. припинила діяльність на поч. 1920.

КИЇВСЬКА ЗЕМЛЯ́ — істор. назва території на правобережжі Дніпра в 9—15 ст. з центром у Києві. Населяли її нащадки сх.-слов. племені *полян*. Займала тер. до річок Случі й Горині на Зх., від р. Росі і верхів'їв Пд. Бугу на Пд. до р. Прип'яті на Пн. Перші літописні згадки про К. з. належать до 9 ст. Бл. 882 більшою частиною цієї землі, в т. ч. Києвом, володів князь *Олег*. З того часу до серед. 12 ст. К. з. входила до складу *Київської Русі*. Після розпаду Київської Русі внаслідок феод. роздробленості на території К. з. у 30-х рр. 12 ст. виникло *Київське князівство*. В 1240 К. з. загарбали монголо-татари. Бл. 1362 К. з. захопила феод. Литва. Після того, як остання остаточно ліквідувала Київське князівство (1470), назва «Київська земля» перестала згадуватися в літописах та істор. документах.

КИЇВСЬКА КІНОСТУ́ДІЯ НАУКО́ВО-ПОПУЛЯ́РНИХ ФІ́ЛЬМІВ, Київнаукфільм — організована на базі відділу техфільму Київ. кінофабрики 1941. В 1942—44 студія була евакуйована до Ташкента, де випускала навч. та пропагандистські фільми для Рад. Армії. З 1944 — знову в Києві. З 1954 має назву «Київнаукфільм». У 1966 споруджено сучас. комплекс студії, куди входять павільйони для зйомок та звукового оформлення фільмів, цехи худож. й тех. мультиплікації, кінолабораторії тощо. Щороку випускається понад 400 наук.-популярних, художньо-мультиплікаційних, техніко-пропагандистських, навчальних та рекламних фільмів. Понад 300 фільмів, створених на студії, відзначено призами й дипломами на всесоюзних та міжнар. кінофестивалях (на 1979). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора (1967).

Є. П. Загданський.

КИЇВСЬКА КІНОСТУ́ДІЯ ХУДО́ЖНІХ ФІ́ЛЬМІВ імені О. П. Довженка. Засн. 1928. Спочатку — Київ. кінофабрика ВУФКУ (Всеукраїнське фотокіноуправління), з 1930 — «Українфільм», з 1939 — Київська кіностудія (з 1957 — ім. О. П. Довженка). Тут працювали видатні рад. режисери: укр. — О. Довженко, І. Кавалерідзе, І. Савченко, В. Івченко та російські — Дз. Вертов, І. Пир'єв, М. Донськой, Б. Барнет, М. Екк; оператори — Д. Демуцький, Ю. Єкельчик та ін. У фільмах, поставлених на студії, знімались укр. (А. Бучма, Н. Ужвій, Ю. Шумський, Д. Мілютенко, Г. Юра, М. Крушельницький, І. Замичковський, О. Гай, К. Степанков, М. Гринько, Н. Наум, І. Миколайчук) та рос. (Б. Чирков, Б. Андрєєв, С. Бондарчук, В. Марецька, Є. Самойлов, М. Мордвинов, І. Переверзєв, А. Демидова та ін.) актори театру і кіно. Перші звукові фільми студії — «Симфонія Донбасу» (1931, реж. Дз. Вертов), «Іван» (1932, реж. О. Довженко); перший укр. кольоровий фільм — «Сорочинський ярмарок» (1939, за М. Гоголем, реж. М. Екк). На студії є творче об'єднання телефільмів, яке знімає худож. телевізійні стрічки. При студії працює музей (засн. 1957, експозицію відкрито 1962). Значна кількість фільмів студії відзначена: Держ. премією СРСР — «Щорс» (1939, реж. О. Довженко), «Велике життя» (1939, реж. Л. Луков), «Богдан Хмельницький» (1941, реж. І. Савченко), «Подвиг розвідника» (1947, реж. Б. Барнет), «Тарас Шевченко» (1951, реж. І. Савченко); «Народжена революцією» (1978, реж. Г. Кохан, телевізійний); Держ. премією УРСР ім. Т. Г. Шевченка — «Гадюка» (1967, реж. В. Івченко), «Родина Коцюбинських» (1971, реж. Т. Левчук), «В бій ідуть тільки „старики"» (1973), «Ати-бати, йшли солдати» (1976, обидва — реж. Л. Биков), «Женці» (1979, реж. В. Денисенко), нагородами міжнар. та всесоюзних кінофестивалів. Нагороджена орденом Леніна (1978).

Т. В. Левчук.

КИЇВСЬКА КОЗА́ЧЧИНА 1855 — масовий антикріпосницький рух селян Київської губ. Приводом до нього було опублікування царським урядом під час *Кримської війни 1853—56* маніфесту від 25.I (6.II) 1855 про створення рухомого ополчення. Серед поміщицьких селян Київ. губ. поширилися чутки, нібито запис в ополчення (в «козаки») звільнить їх від кріпацтва і зробить власниками поміщицької землі та майна. Рух почався в лютому 1855 у Васильківському пов. і незабаром охопив 9 (з 12) повітів Київ. губ. (понад 500 сіл). Селяни складали списки козаків, відмовлялися виконувати панщину і розпорядження урядовців, створювали своє самоврядування (зокрема, в Березні, Бесідці, Матюшах, Петрашівці, Шамраївці та ін. селах). Серед сел. ватажків виділялися В. Бзенко, І. і М. Бернадські.

Київська консерваторія імені П. І. Чайковського. Архітектори Л. Б. Каток та Я. Л. Красний. 1955—58.

М. Гайденко, П. Мадленко, П. Швайка та ін. Подекуди в К. к. брали участь різночинці, виступаючи в ролі агітаторів. На придушення К. к. було кинуто 16 ескадронів кавалерії, дивізіон піхоти, резервний батальйон, дві роти саперів. Між військами і повсталими селянами відбулися криваві сутички (найбільші — у селах Березні, Биковій Греблі, містечках Корсуні, Таганчі). Навіть за офіц. відомостями, тут було вбито 39 і поранено 63 повстанців. К. к. як один з найгостріших виявів класової боротьби напередодні *селянської реформи 1861* мала значний вплив на сел. рух Росії і України, який 1855 охопив територію 16 губерній.

Літ.: Шамрай С. Київська козаччина 1855 року. К., 1928; Гуржій І. Д. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). К., 1958.

«КИЇВСЬКА КОМУ́НА» — гурток народників, що виник у вересні 1873 в Києві. Переважна більшість її учасників перебувала під ідейним впливом М. О. *Бакуніна*, деякі дотримувались поглядів П. Л. *Лаврова*. До «К. к.» входили представники різночинної інтелігенції, студенти Київ. ун-ту (зокрема, В. К. *Дебогорій-Мокрієвич*, М. К. *Судзиловський*, Я. В. *Стефанович*, М. О. *Коленкіна* та ін.). В різний час в гуртку було бл. 30 чол. Члени «К. к.» збиралися на сходки, вели революц. пропаганду серед робітників, селян Київ., Подільської і Полтав. губерній («ходіння в народ»). Вони підтримували зв'язки з народницькими гуртками Петербурга, Харкова, Одеси та ін. міст. В кінці 1874 у зв'язку з масовими арештами «К. к.» припинила своє існування.

КИЇ́ВСЬКА КОНДИ́ТЕРСЬКА ФА́БРИКА імені Карла Маркса — підприємство кондитерської промисловості. Засн. в кінці 19 ст. Робітники ф-ки брали активну участь у революц. подіях 1905. За роки Рад. влади ф-ка перетворилась на велике високомеханізоване підприємство. В повоєнні роки здійснено докорінну реконструкцію ф-ки. На підприємстві виробляють (1979) кондитерські вироби понад 350 найменувань. Цехи ф-ки обладнано найновішою технікою, впроваджено потоково-механізовані лінії на всіх осн. виробничих процесах. К. к. ф. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966).

А. С. Дзис.

КИЇ́ВСЬКА КОНСЕРВАТО́РІЯ імені П. І. Чайковського, Київська державна ордена Леніна консерваторія імені П. І. Чайковського — вищий муз. навч. заклад системи М-ва культури УРСР. Засн. 1913 на базі муз. уч-ща *Київського відділення Російського музичного товариства*. Організації консерваторії сприяли С. Рахманінов, О. Глазунов, П. Чайковський. Першими директорами були В. Пухальський (1913) та Р. Глієр (1914—20). В 1925 консерваторію було реорганізовано в муз. технікум. В 1928 учні його старших курсів увійшли до складу *Музично-драматичного інституту імені М. В. Лисенка* (1928 тут засн. відділ нар. інструментів). До роботи в консерваторії та ін-ті було залучено видатних укр. музикантів: композиторів М. Леонтовича, К. Стеценка, Я. Степового, В. Косенка; теоретика Б. Яворського; піаністів Г. Беклемішева, К. Михайлова; диригентів А. Пазовського, В. Дранишникова; інструменталістів С. Козолупова, В. Яблонського, М. Геліса; вокалістів Ф. Цвєткова, О. Муравйову, М. Донець-Тессейр. Серед перших випускників консерваторії — Л. Ревуцький, Б. Лятошинський, М. Вериківський, П. Козицький, Г. Верьовка, Г. Таранов, О. Сорока, О. Міньківський, М. Покровський, Н. Рахлін. В 1934 консерваторію було відновлено в її початковому профілі; введено історико-теоретич. ф-т та аспірантуру; 1934 відкрито муз. школу та муз. уч-ще, 1938 — оперну студію (керівник В. Пірадов). В 1941—44 консерваторія працювала в Свердловську, 1944 відновила діяльність у Києві. До професорсько-викладацького складу ввійшли: нар. артисти СРСР І. Паторжинський, М. Литвиненко-Вольгемут, З. Гайдай, Є. Чавдар, засл. діячі мист. УРСР О. Гродзинський та Д. Євтушенко (спів); нар. артисти СРСР А. Штогаренко, К. Данькевич, Л. Ревуцький, нар. арт. УРСР Б. Лятошинський, засл. діяч мист. УРСР Г. Таранов (композиція); нар. арт. УРСР В. Тольба, засл. діяч мист. УРСР О. Климов (диригування) та ін. Серед випускників консерваторії повоєнних років — нар. артисти СРСР композитори Г. Майборода, П. Майборода; співаки Д. Гнатюк, Є. Мірошниченко, М. Кондратюк, Д. Петриненко, А. Мокренко, Н. Ткаченко; нар. артисти УРСР — композитори А. Філіпенко, Г. Жуковський, О. Білаш, В. Кирейко, І. Шамо; співаки А. Кікоть, І. Кочерга, Н. Гончаренко, Л. Лобанова, Є. Колесник, Р. Колесник, нар. артистки РРФСР І. Масленникова, Л. Масленникова, В. Борисенко та багато ін., засл. діяч мист. УРСР баяніст М. Різоль та ін. В 1979/80 навчання велося на 6 факультетах (бл. 900 студентів): композиторському, історико-теоретичному, фортепіанному, вокальному (з підготовчим та вечірнім відділами), оркестровому, диригентському (з симф. та хоровим відділами). Працюють оркестри—симфонічний, камерний, народних інструментів, а також хор і ансамблі. В 1938 консерваторію нагороджено орденом Леніна. В 1940 їй присвоєно ім'я П. І. Чайковського.

О. Я. Шреєр-Ткаченко.

КИЇ́ВСЬКА МЕ́БЛЕВА ФА́БРИКА імені В. Н. Боженка — підприємство меблевої промисловості. Розташована в Києві. Буд-во почато 1922 на базі обозних майстерень (засн. 1914). В 1925 ф-ці було присвоєно ім'я В. Н. Боженка. Реконструкцію ф-ки здійснено протягом 1922—35. В роки Великої Вітчизн. війни (1941—45) підприємство цілком зруйнували нім.-фашист. загарбники. Після визволення міста (1943) почалася відбудова підприємства. Продукція К. м. ф.: набори меблів, диван-ліжка, столи, шафи тощо. На підприємстві впроваджено нові технологічні процеси, зокрема виготовлення диван-ліжок із застосуванням велофлексу, при облицьовуванні меблевих деталей струганий шпон замінено синтетичним, при виготовленні крісел для відпочинку використовують формовані губчасті вироби з латексу. З 1975 К. м. ф.— гол. підприємство виробничого деревообр. об'єднання «Київдерев».

М. М. Хоруженко.

КИЇ́ВСЬКА МІСЬКА́ КАПЕ́ЛІЯ. Утворена міською думою 1831 на основі магістратського оркестру та *Київської музичної школи*. Музично-виконавська діяльність капелії була різноманітною: оркестр супроводив театр. вистави, акомпанував гастролерам, а також брав участь у вечорах розважального характеру. До репертуару капелії входили бальні танці, весільні пісні, укр. нар. танці, увертюри до п'єс Котляревського, до опер М. Титова, О. Верстовського, Дж. Россіні, К. М. Вебера, В. А. Моцарта та ін. Існувала до 1852.

М. І. Кузьмин.

КИЇ́ВСЬКА МІСЬКА́ ПАРТІ́ЙНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — одна з найбільших організацій *Комуністичної партії України*. Історія її бере початок з діяльності марксистських гуртків, що виникли в Києві в кін. 80-х рр. 19 ст., *київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*, Київ. орг-ції РСДРП [див. *Київська організація РСДРП(б)*]. На *Першому з'їзді КП(б) України* (липень 1918), що завершив процес об'єднання більшовицьких організацій у всеукр. масштабі, К. м. п. о. представляли 2 делегати. Після І з'їзду більшовики Києва гол. увагу приділяли зміцненню парт. підпілля і керівництву боротьбою трудящих проти австро-нім. окупантів і націоналістичної контрреволюції, за відновлення влади Рад. Велику роль у цьому відіграли Київська об'єднана міська і губ. (вересень 1918) та міська (січень 1919) нелегальні парт. конференції. 5.II 1919 Київ визволила Червона Армія. 2—5.IV 1919 відбулася міська парт. конференція, яка обрала міськком КП(б)У, що виконував і функції губкому партії. В період *денікінщини* в Києві діяв підпільний міський парт. к-т. 16.XII 1919 рад. війська визволили Київ. 20 — 21.II 1920 відбулася міська конференція КП(б)У, що націлила комуністів на керівництво боротьбою трудящих за відбудову нар. г-ва. Після закінчення громадян. війни трудящі Києва під керівництвом парт. орг-ції розгорнули боротьбу за відбудову нар. г-ва, здійснення ленінського плану побудови соціалізму. Ряди К. м. п. о. зросли. На 1.I 1926 вона налічувала 9078 чол. Після створення *Київської обласної партійної організації* (1932) К. м. п. о. ввійшла до її складу як найчисленніша орг-ція [1919—25 входила в губернську, 1925—30 — окружну парт. орг-цію, 1930 — на поч. 1932 безпосередньо підпорядковувалася ЦК КП(б)У]. В роки довоєн. п'ятирічок під керівництвом К. м. п. о. трудящі міста боролися за здійснення ленінського плану соціалістичної індустріалізації. В Києві було збудовано десятки з-дів і

фабрик, реконструйовано більшість старих підприємств. У 1939 виробництво продукції на держ. підприємствах міста збільшилося порівняно з 1913 в 16, а машинобудування — майже в 30 раз. У перші дні Великої Вітчизн. війни 1941—45 16 тис. комуністів К. м. п. о., яка налічувала 37 тисяч членів і кандидатів у члени партії, пішли на фронт.

К. м. п. о. відіграла велику мобілізуючу роль у *Київській оборонній операції 1941*. В період нім.-фашист. окупації в місті діяли підпільний міськком, 7 підпільних райкомів партії, десятки підпільних груп і орг-цій. Велика кількість підпільників удостоєна нагород СРСР. В. С. *Кудряшову*, О. С. *Пироговському*, І. Д. *Кудрі* посмертно присвоєно звання Героя Рад. Союзу. Комуністична партія і Рад. уряд високо оцінили подвиг захисників і визволителів столиці Рад. України. За мужність і героїзм, проявлені трудящими міста в боротьбі проти нім.-фашист. загарбників у роки Великої Вітчизняної війни, Київ удостоєно почесного звання міста-героя. Завдяки братерській допомозі народів нашої багатонац. Батьківщини трудящі міста під керівництвом К. м. п. о. за короткий час відбудували зруйноване окупантами народне г-во. Вже 1950 валова продукція промисловості Києва значно перевищувала довоєнний рівень. Здійснюючи рішення XXIII—XXV з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України, міська парт. орг-ція спрямовує всю орг. і масово-політ. роботу на виконання завдань комуністичного будівництва, на забезпечення авангардної ролі комуністів на виробництві, підвищення трудової активності виробничих колективів, перетворення Києва на місто високопродуктивної праці, високої культури і зразкового громадського порядку, на виховання трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму. Парт. орг-ція приділяє велику увагу розвиткові пром-сті, в першу чергу машино- і приладобудування, капітальному будівництву, благоустрою міста та ін. Велику роботу проводить К. м. п. о. по зміцненню зв'язку науки з виробництвом. Успішному виконанню нар.-госп. планів активно сприяє традиційне соцзмагання трудящих Києва з трудящими ін. міст УРСР і братніх республік. К. м. п. о. виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва. В післявоєнні роки 121 чол. удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а 3 це звання присвоєно двічі. В 1975 К. м. п. о. виділено із складу обл. парт. орг-ції і підпорядковано безпосередньо ЦК Компартії України. На 1.I 1980 вона складається з 12 районних парт. орг-цій і налічує в своїх лавах 200 502 комуністи. За час існування К. м. п. о. відбулося 27 міських парт. конференцій. У різний час у К. м. п. о. активну роботу вели Г. М. Кржижановський, О. Г. Шліхтер, Ф. В. Ленгнік, М. І. Ульянова, А. І. Ульянова-Єлізарова, Д. І. Ульянов, П. А. Красиков, Є. Б. Бош, О. Ф. Розмирович, І. Ф. Смирнов (Ласточкін), С. В. Косіор, К. Я. Бауман, М. Е. Бауман, М. М. Майоров, М. А. Савельєв (Петров), А. В. Іванов, Л. Й. Картвелішвілі, В. П. Затонський, Я. Б. Гамарник, А. С. Бубнов, М. О. Скрипник, В. І. Чернявський, М. Н. Демченко, П. П. Постишев та ін. Бойовим помічником парт. орг-ції є міська комсомольська організація, що налічує в своїх лавах 418 852 чол. (на 1.I 1980). В 1974 за бойові та трудові подвиги київських комсомольців Київ. міську комсомольську орг-цію нагороджено орденом Червоного Прапора. Органом К. м. п. о. є газ. «*Прапор комунізму*». Про розвиток економіки і культури міста див. також *Київ*.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Нариси історії Київської обласної партійної організації. К., 1967; Історія Києва, т. 1—2. К., 1959—60; История городов и сёл Украинской ССР. Киев. К., 1979.

Ю. Н. Ельченко.

КИЇВСЬКА МУЗИ́ЧНА ШКО́ЛА — перший професійний муз. навч. заклад у місті. Відкрита Київ. магістратом 1768 на основі *Київського музикантського цеху* з метою підготовки кадрів для магістратського оркестру. В 1831 оркестр і школу було об'єднано в *Київську міську капелію*. До школи набирали дітей міщан. По закінченні навчання учні мусили все життя служити міській капелії. Крім музики, в школі викладали математику, історію, географію та мови. Існувала до 1852.

М. І. Кузьмін.

КИЇВСЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1943 — операція рад. військ під час Великої Вітчизняної війни, здійснена 3—13.X силами 1-го Укр. (до 20.X — Воронезького) фронту (командуючий — генерал армії М. Ф. *Ватутін*) з метою розгрому київ. угруповання нім.-фашист. військ і визволення Києва. В кін. вересня 1943 війська Воронезького фронту вийшли до Дніпра в районі Києва й захопили на його правому березі 2 плацдарми: на Пн. від міста — на лінії Лютіж — Вишгород і на Пд.— у районі Великого Букрина. Ворог зосередив значні сили (27 д-зій, з них 5 танкових і моторизованих, бл. 400 танків і 665 літаків) і створив міцну оборону.

Наступ радянських військ 40-ї, 27-ї і 3-ї гвард. танкової армій 12—15 і 21—24.X з невеликого за розміром Букринського плацдарму успіху не мав. Враховуючи це, Верховне Головнокомандування гол. удар перенесло на Лютізький плацдарм, який на той час діями військ 38-ї армії було дещо розширено. Туди скритно було перекинуто 3-ю гвард. танк. армію та артилерію резерву Верховного Головнокомандування. 1.XI війська 40-ї і 27-ї армій атакували нім.-фашист. війська з Букринського плацдарму і цим відволікли сили ворога. 3. XI війська 38-ї армії і 5-го гвард. танк. корпусу завдали гол. удару з Лютізького плацдарму й прорвали оборону ворога на глибину 5—12 км. Для розвитку наступу в бій було введено 3-ю гвард. танк. армію і 1-й гвард. кав. корпус. У складі рад. військ діяла *Перша Чехословацька окрема бригада в СРСР*. 6.XI рад. війська визволили Київ, 7.XI — Фастів, 12.XI — Житомир, після чого війська лівого крила і центру 1-го Укр. фронту перейшли до оборони, а війська правого крила (13-а і 60-а армії) продовжували наступ і до

Київська область. Пам'ятник-музей визволення Києва від німецько-фашистських загарбників у селі Нових Петрівцях Вишгородського району. Архітектори А. М. Милецький, В. Бакланов, скульптор І. Г. Першудчев. 1958.

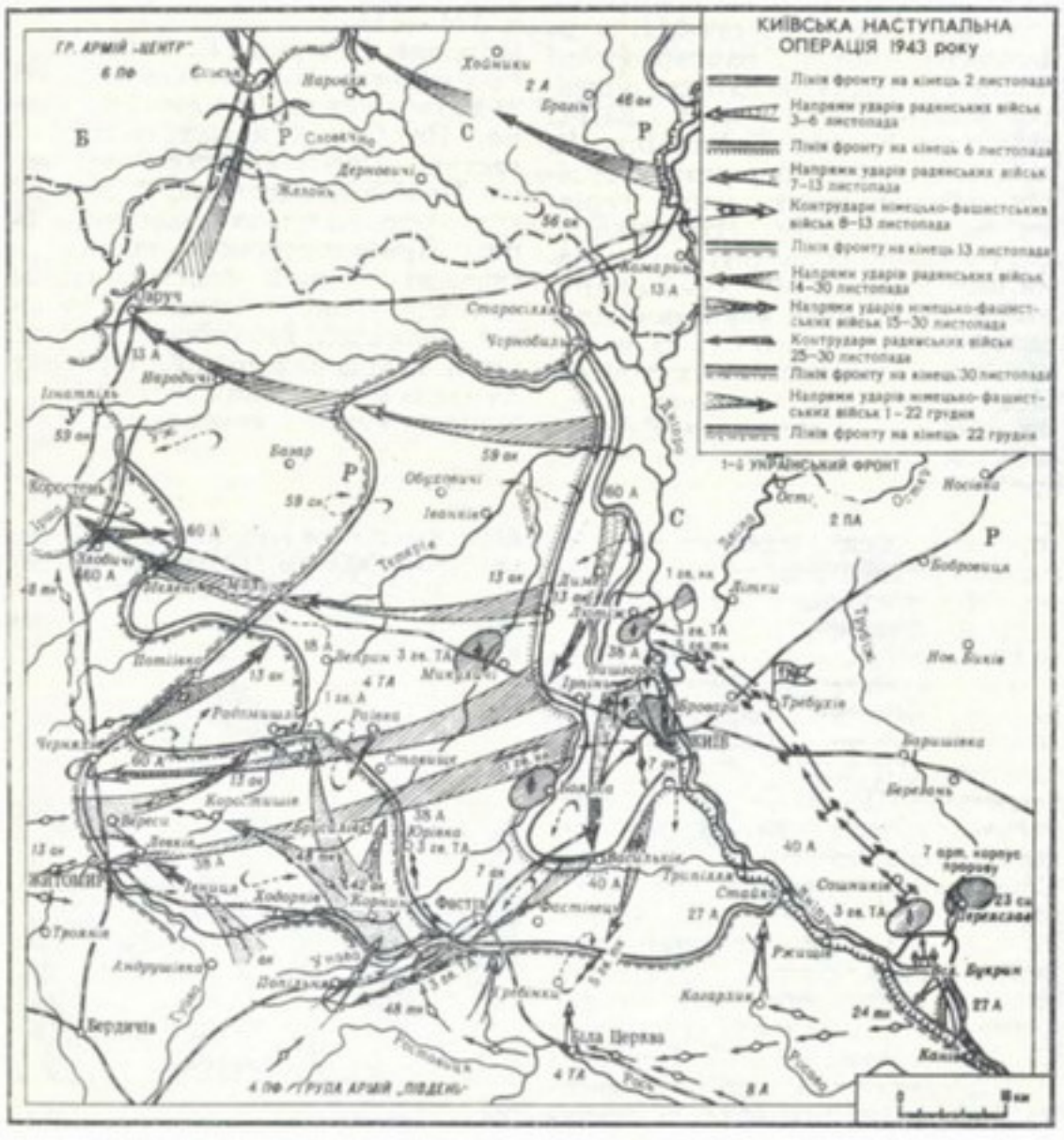
КИЇВСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1943 року
Лінія фронту на кінець 2 листопада
Напрями ударів радянських військ 3–6 листопада
Лінія фронту на кінець 6 листопада
Напрями ударів радянських військ 7–13 листопада
Контрудари німецько-фашистських військ 8–13 листопада
Лінія фронту на кінець 13 листопада
Напрями ударів радянських військ 14–30 листопада
Напрями ударів німецько-фашистських військ 15–30 листопада
Контрудари радянських військ 25–30 листопада
Лінія фронту на кінець 30 листопада
Напрями ударів німецько-фашистських військ 1 – 22 грудня
Лінія фронту на кінець 22 грудня
1-й УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ
ГР. АРМІЙ «ЦЕНТР»
ГРУПА АРМІЙ «ПІВДЕНЬ»
КИЇВ
ЖИТОМИР
Дніпро
Прип'ять
Тетерів
Ірпінь
Буча
Бровари
Фастів
Васильків
Обухів
Переяслав
Букрин
Бориспіль
Трипілля
Вишгород
Ржищів
Канів
Біла Церква
Бердичів
Коростень
Овруч
Чорнобиль
Іванків
Макарів
Ставище
Тараща
Богуслав
Сквира
Миронівка
Ставки
Сошники
Березань
Обухівка
Ворзель
Ірпінська
Гостомель
Житомирська
Київська
Дарницька
Дніпровська
Лівобережна
Десенська
Сіверська
Чернігівська
Полтавська
Кременчуцька
Дніпропетровська
Запорізька
Таврійська
Північно-Кримський канал
Каховське водосховище
Каховський плацдарм
Перекоп
Сиваш
Керченська протока
Керч
Таманський півострів
Новоросійськ
Туапсе
Сочі
Гагри
Сухумі
Поті
Батумі
Кобулеті
Чорне море
Азовське море
Кримський півострів
Севастополь
Ялта
Феодосія
Джанкой
Армянськ
Євпаторія
Сімферополь
Керч
Ізюм
Слов'янськ
Краматорськ
Сталіно
Маріуполь
Таганрог
Ростов-на-Дону
Новочеркаськ
Шахти
Каменськ-Шахтинський
Луганськ
Старобільськ
Ворошиловград
Міллерово
Лисичанськ
Сватове
Куп'янськ
Харків
Суми
Ромни
Лубни
Полтава
Кременчук
Дніпропетровськ
Запоріжжя
Мелітополь
Бердянськ

КИЇВСЬКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 28,9 тис. км²

Населення — 1924 тис. чол. (без м. Києва; 1979, перепис)

Центр — м. Київ

25.XI вийшли на лінію Мозир, Коростень, Черняхів. Велику допомогу рад. військам подали партизани й місц. населення. Разом з рад. партизанами боровся чехосл. партизанський загін Я. *Налепки*. В ході К. н. о. було розгромлено 15 нім.-фашист. д-зій, визволено Київ і створено в цьому районі стратегічний плацдарм, що відіграв важливу роль у боях за визволення Правобережної України.

М. А. Мартишевський.

КИЇВСЬКА ОБЛАСНА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України*, створена 1932. Історія її бере початок від перших марксистських гуртків і груп, які виникли на підприємствах Києва та ін. міст і містечок Київ. губернії в кін. 80-х рр. 19 ст. В дожовтн. період діяльністю парт. орг-цій і груп губернії керувала Київ. орг-ція РСДРП [див. *Київська організація РСДРП(б)*]. В 1917 більшовицькі орг-ції і групи Київ. губернії ввійшли до складу *обласної організації РСДРП(б) Південно-Західного краю*, яка діяла до початку окупації України австро-нім. військами в лютому — квітні 1918. В період окупації більшовики Київщини очолили повстансько-партизанський рух у губернії (див. *Звенигородське збройне повстання 1918, Таращанське збройне повстання 1918, Сквирське збройне повстання 1918*). Серед делегатів *Першого з'їзду КП(б) України*, який організаційно оформив утворення Компартії України, були представники Київської, Білоцерківської, Бердичівської, Малинської, Радомишльської більшовицьких організацій. Після з'їзду було створено Київський підпільний обл. к-т КП(б)У (областком), який здійснював керівництво діяльністю орг-цій Київської та суміжних з нею губерній. В жовтні 1918 Київ. парт. орг-цію очолив С. В. *Косіор*, а після *Другого з'їзду КП(б)України* на спільному засіданні областкому, губкому і міськкому КП(б)У для керівництва збройною боротьбою проти окупантів та бурж.-націоналістичної контрреволюції створено обл. ревком на чолі з А. С. *Бубновим*. У травні 1919 відбулася 1-а губ. парт. конференція. На цей час у губернії налічувався 2301 комуніст. Конференція обрала перший склад губкому КП(б)У. Під час загарбання Київщини денікінцями (серпень — грудень 1919) парт. орг-ції очолили боротьбу трудящих проти білогвардійців. Після закінчення громадян. війни Київ. губ. парт. орг-ція, яка налічувала 4177 комуністів, спрямувала зусилля трудящих на боротьбу за здійснення ленінського плану соціалістичного буд-ва. В цей час парт. орг-ції губернії кількісно зросли, ідейно та організаційно зміцніли. В травні 1924 на Київщині налічувалось 12 213 комуністів, у т. ч. 5575 чол. *ленінського призову в партію*. В 1923 в зв'язку з *адміністративно-територіальною реформою в УРСР* замість повітових парт. орг-цій створюється 7 окружних, 1925 після ліквідації губерній — 5 окружних парт. орг-цій — Київська, Бердичівська, Білоцерківська, Черкаська, Уманська. В 1930 округи було ліквідовано і районні парт. орг-ції підпорядковано безпосередньо ЦК КП(б)У. В лютому 1932 створена Київська область, а в липні відбулася 1-а обл. парт. конференція. На 1.I 1933 в К. о. п. о. налічувалось 63 662 комуністи. В 1937 ряд районних парт. орг-цій ввійшов до складу новоствореної *Житомирської обласної партійної організації*. За роки довоєнних п'ятирічок трудящі Київщини під керівництвом К. о. п. о. успішно здійснили соціалістичну індустріалізацію і завершили суцільну колективізацію с. г. За почином ланкових колгоспу ім. Комінтерну Городищенського р-ну М. С. *Демченко* та М. В. *Гнатенко* розгорнувся рух *п'ятисотенниць*, який швидко охопив усю країну.

В перші дні Великої Вітчизняної війни більше половини комуністів К. о. п. о., яка налічувала 69 164 чол., пішло на фронт. Під час тимчасової нім.-фашист. окупації на території області діяли підпільні обком (секретар І. В. *Сергієнко*), міськком та 13 райкомів партії. 102 орг-ції і групи. Всього в парт.-комсомольському підпіллі на Київщині діяло майже 2,5 тис. комуністів і комсомольців, які охоплювали своїм впливом 14 міст і 630 сіл; у 2 партизанських з'єднаннях (ім. Чкалова та Київське обласне), 75 загонах і диверсійних групах билися проти ворога 15 тис. чол. Після визволення Київ. області К. о. п. о. під керівництвом ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У при допомозі народів братніх республік спрямувала зусилля трудящих на відбудову нар. г-ва. В зв'язку з утворенням 1954 Черкаської області від К. о. п. о. відійшов ряд районних парт. орг-цій, а до її складу ввійшли 2 райпарторг-ції Полтав. обл. Здійснюючи рішення XXIII—XXV з'їздів КПРС та з'їздів Компартії України, К. о. п. о. першочергову увагу приділяє вдосконаленню парт. керівництва розвитком економіки і культури, підвищенню авангардної ролі комуністів у боротьбі трудящих за успішне виконання завдань комуністичного буд-ва на основі впровадження в усіх галузях нар. господарства досягнень наук.-тех. прогресу, підвищення ефективності виробн. і поліпшення якості продукції. Успішному виконанню нар.-госп. завдань значною мірою сприяють тісні взаємозв'язки та соціалістичне змагання з трудящими Московської, Мінської і Черкаської областей.

В 1976 році К. о. п. о. виступила з ініціативою забезпечення прискореного розвитку тваринництва в 10-й п'ятирічці. Це починання, схвалене ЦК КПРС і Генеральним секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежнєвим, набрало розмаху всесоюзного соціалістичного змагання. Спрямовуючи зусилля трудящих на втілення планів партії в життя, К. о. п. о. виховала десятки тисяч передовиків і новаторів виробництва; 104 з них присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а С. Д. *Вишпак*, О. К. *Диптан* і В. М. *Ремесло* удостоєні цього звання двічі. Неослабна увага приділяється вихованню трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму, відданості справі Комуністичної партії, зміцненню дружби між народами СРСР, утвердженню рад. способу життя. В 1975 з К. о. п. о. виділено *Київську міську партійну організацію* і підпорядковано безпосередньо ЦК Компартії України. В різний час К. о. п. о. очолювали П. П. *Постишев*, М. Н. *Демченко*, З. Т. *Сердюк*, М. С. *Хрущов*, Г. Є. *Гришко* та ін. За час існування К. о. п. о. відбулися 23 обл. парт. конференції. На 1.I 1980 в складі К. о. п. о. — 7 міських та 20 районних парт. орг-цій, партком обл. орг-цій і установ, в яких перебуває на обліку 95219 комуністів. Вірним помічником обл. парт. орг-ції є обл. орг-ція ЛКСМУ, в рядах якої (на 1.I 1980) налічується 178 443 чол. В 1968 за успіхи в праці, за активну роботу по вихованню молоді Кагарлицьку районну комсомольську організацію Київської області нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Органом К. о. п. о. є газ. «*Київська правда*». Про розвиток економіки та культури області див. також *Київська область*.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Нариси історії Київської обласної партійної організації. К., 1967; Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. К., 1971.

В. М. Цибулько.

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 27.II 1932. Розташована в серед. течії Дніпра. В області — 25 районів, 559 сільрад, 19 міст, 32 с-ща міськ. типу. В 1958 К. о. нагороджено орденом Леніна.

Карти див. на окремому аркуші, с. 144 — 145.

Природа. Поверхня К. о. переважно рівнинна. Пн. частина області лежить в межах *Поліської низовини*. На Сх. в межах області — частина *Придніпровської низовини*. Найбільш підвищені й розчленовані пд. та пд.-зх. частини, зайняті *Придніпровською височиною* (вис. до 273 м). В області виявлено поклади гранітів, гнейсів, каолінів, мергелів, керамічних та буд. глин, кварцових пісків, торфу; є джерела мінеральних вод.

Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня на Пн. —6,5°, на Пд. —6,1°, липня відповідно +19,2, +20,1°. Річна кількість опадів на Пн. області 565 мм, на Пд.— 500 мм. Вегетаційний період 198—204 дні. Гол. водна артерія К. о.— *Дніпро*, який тече в межах області на протязі 246 км і

Київська область. Пам'ятник П. К. Запорожцю в місті Білій Церкві. Скульптор І. П. Кавалерідзе, архітектор П. Ф. Костирько. Бронза, граніт. 1971.

Річка Здвиж.

1
2
3
4

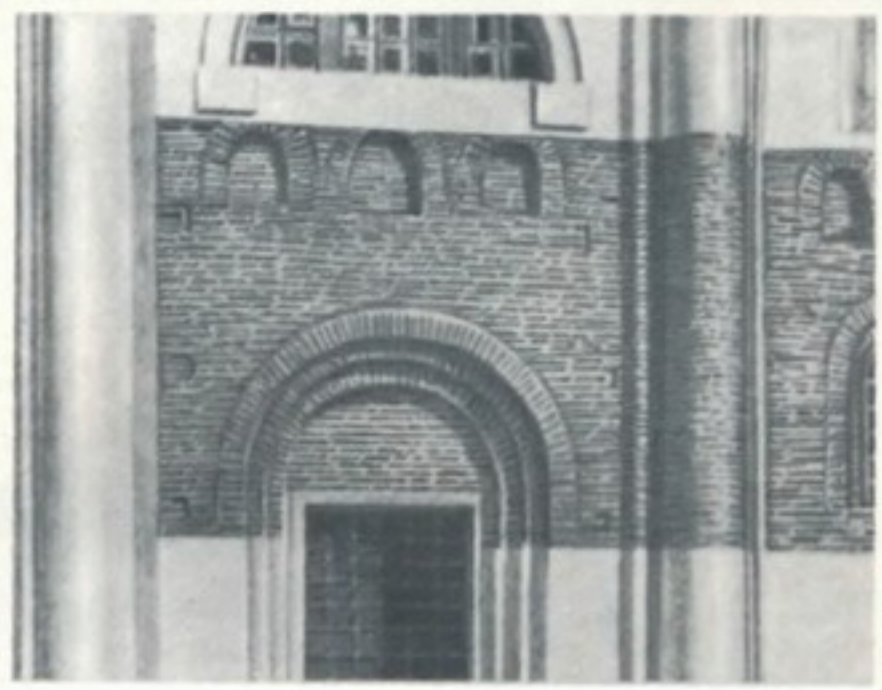

5
6
7

До ст. **Київська Русь.**

1. Михайлівський собор Видубицького монастиря в Києві. 1070—88.
2. Золоті ворота в Києві. 1037.
3. Сходова башта в Боголюбово Владимирської області. 1158—65.
4. Апсида Юр'євої божниці в місті Острі Чернігів. обл. 1098.
5. Софійський собор у Києві. 1037. Інтер'єр.
6. Успенський собор у місті Володимирі-Волинському. 1157—60.
7. Юріївський (Успенський) собор у місті Каневі Черкаської області. 1144. Фрагмент кладки.
8. Успенський собор Єлецького монастиря в Чернігові. 12 ст. Інтер'єр абсиди хрещальні.
9. Спасо-Преображенський собор у місті Переяславлі (тепер Переславль-Залеський Ярославської області). 1152—57.
10. Георгіївський собор Юр'євого монастиря в Новгороді. Будівничий Петро. 1119.
11. Церква Пантелеймона в місті Галичі Івано-Франківської області. Близько 1200. Східний фасад.
12. Спасо-Єфросиніївська церква в місті Полоцьку Вітебської області. 12 ст.
13. Церква Василія в місті Овручі Житомирської області. Кінець 12 ст.

8
9

10
11
12
13

1
2
3

4

До ст. **Київська Русь.**

1. Фрагмент фрески з Десятинної церкви в Києві. Кінець 10 ст. **2.** Фрагмент фрески з Кирилівської церкви в Києві. Середина 12 ст. **3.** Голова святої. Фрагмент фрески в соборі Спасо-Єфросиніївського монастиря в Полоцьку. 12 або 13 ст. **4.** Мініатюра «Князь Святослав з родиною» з «Ізборника Святослава». 1073. Державний історичний музей у Москві. **5.** Свята Текля. Фреска з Спаського собору в Чернігові. Перша половина 11 ст. Копія Є. Евенбаха. **6.** «Самсон» (або «Геракл»). Шиферна плита 11 ст. з Печерського монастиря в Києві. **7.** «Видіння Даниїла» (або «Діоніс»). Шиферна плита 11 ст. з Печерського монастиря в Києві. **8.** Музиканти і скоморохи. Фреска з південної вежі Софійського собору в Києві. 11 ст. **9.** Бронзовий водолій з Борисоглібської церкви на Коложі в Гродні. 12 ст. **10.** Срібний пластинчастий браслет з села Молотів на Львівщині. 12 ст. Львівський історичний музей. **11.** «З'явлення Христа на Тиверіадському озері». Фрагмент фрески з церкви Спаса на Берестові в Києві. 12 ст. **12.** Апостоли. Права частина мозаїчної композиції «Євхаристія» з Михайлівського Золотоверхого собору в Києві. 12 ст. Не збереглася. **13.** Євангеліст Лука. Мініатюра з «Остромирового євангелія». 1056—57. Бібліотека імені М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді.

5
6
7
8
9
10

11
12
13

приймає притоки: *Прип'ять, Тетерів, Ірпінь, Стугну* (праві), *Десну* й *Трубіж* (ліві). Крім того, в межах К. о. протікають *Рось* та *Супій*. Озер мало й зосереджені вони в основному на Пн. області. Після побудови *Київської ГЕС* імені Ленінського комсомолу на Дніпрі створено *Київське водосховище*. Пн. частина К. о. лежить в межах зони мішаних лісів (Українське Полісся), більша частина — в лісостеповій. На Пн. переважають дерново-підзолисті ґрунти, по долинах річок — дерново-глейові, лучні та болотні. В центр. частині — опідзолені чорноземи, темно-сірі, сірі та світло-сірі опідзолені ґрунти; в пд. районах — типові чорноземи. Природна рослинність пн. частини області представлена великими масивами хвойних і мішаних лісів, різнотравно-злаковими луками і заболоченими ділянками, південної — широколистяними лісами, чагарниками, луками. Під лісами (сосна, вільха, дуб, липа, граб) — 622 тис. га. На тер. К. о. водяться: козуля, лось, дика свиня, олень благородний, лань європейська, борсук, вовк, єнотовидний собака, лисиця, куниця, заєць, білка, ховрах, хом'як, польова та лісова миші тощо, по берегах річок та ін. водойм — бобер, видра, норка, ондатра, дикі качки, кулики; у водоймах — короп, сазан, карась, лин, лящ, плітка, окунь, судак тощо. На тер. області створено *Дніпровсько-Тетерівське заповідно-мисливське господарство* та *Заліське заповідно-мисливське господарство*, держ. заказники (Жорнівський та Дзвінківський), дендропарк «*Олександрія*».

Населення. Осн. населення — українці (92,1%; 1970, перепис). Живуть також росіяни, євреї, білоруси, поляки та ін. Пересічна густота нас.— понад 66 чол. на 1 км² (1979). Найгустіше заселені центр. і пд. райони області. Міське нас. становить 45% (1979). Найбільші міста (крім Києва): *Біла Церква, Бориспіль, Бровари, Васильків, Переяслав-Хмельницький, Фастів*.

Народне господарство. До Великої Жовтн. соціалістич. революції більша частина тер. сучас. К. о. входила до складу Київ. губ., в економіці якої переважало с. г. Пром-сть була представлена в основному харч. підприємствами, зокрема цукр., спиртовими і борошномельними. Бл. 90% усіх підприємств містилося в Києві. За роки соціалістич. будівництва на тер. області сформувалися нові пром. центри. Київщина перетворилася на індустр.-агр. область з розвинутою обробною пром-стю та соціалістич. багатогалузевим інтенсивним і високотоварним с. г.

Промисловість. У пром-сті області провідне місце належить продукції маш.-буд. і металообр., хім. і нафтохім. пром-сті, харч. і легкій галузям. Формуються і розвиваються нові для області галузі — порошкова металургія і мікробіологічна пром-сть. Пром-сть К. о. спирається на потужну електроенерг. базу (Київ. ГЕС, *Київська ГАЕС, Трипільська ДРЕС, Чорнобильська АЕС* імені В. І. Леніна, київ. ТЕЦ) і природний газ, що надходить по газопроводах гол. чин. з Дніпровсько-Донецької нафтогазоносної області. У 1978 в заг. обсязі валової продукції (тут і далі цифри подаються без даних по м. Києву) питома вага харчової промисловості становила 25%, машино-будівельної і металообробної — 20,8%, хімічної і нафтохім.— 11,9%, легкої — 13,2%, енерг.— 8,4%, буд. матеріалів — бл. 5%. Маш.-буд. і металообр. пром-сть представлена виробн. хім. устаткування (Фастів), с.-г. машин (Біла Церква), екскаваторів (Бородянка), торфодобувної техніки (Ірпінь), технологічного устаткування для харч. пром-сті (Бровари, Гребінки), кранів на автомобільному ходу (Бровари), побутових холодильників і електропрасок (Васильків), світлотех. апаратури і виробів виробн. призначення (Бровари), електротех. устаткування (Фастів, Біла Церква), сан.-тех. обладнання (Ржищів). Діє *Броварський завод порошкової металургії*. Значне місце у промисловому комплексі області посідає харч. пром-сть, зокрема цукр. (16 з-дів, найбільші — Саливонківський у смт Гребінках та Яготинський), молочна і маслосироробна (23 з-ди), спиртова (Тхорівка, Триліси, Червона Слобода, Стадниця), м'ясна та овочеконсервна (Біла Церква). Найрозвинутіші галузі легкої пром-сті: швейна (Переяслав-Хмельницький, Поліське, Фастів, Сквира), трикотажна (Біла Церква, Бровари, Сквира), текст. (Богуслав, Березань), шкіряно-взут. (Біла Церква, Васильків, Баришівка), лляна (Іванків, Макарів, Поліське) та ін. Хім. і нафтохім. пром-сть представлена *Білоцерківським виробничим об'єднанням шин та гумоазбестових виробів* імені XXV з'їзду КПРС та Броварським з-дом пластмас, мікробіологічна — Немішаївським з-дом біохім. препаратів. Значного розвитку в К. о. досягла деревообр., у т. ч. меблева пром-сть (Бровари, Біла Церква, Ірпінь, Комарівка, Мотовилівка, Фастів, Клавдієве). Буд. матеріали виробляють: з-ди залізобетонних виробів (Біла Церква, Вишгород та ін.), цегельні (Стайки, Біла Церква, Буча), по обробці граніту (Буча), склоробні (Бабинці, Буча, Пісківка, Гостомель); гранітні кар'єри (Богуслав, Біла Церква). Київщина відома виробн. худож. кераміки (Вишневе, Васильків), нар. худож. виробами — вишивкою, ткацтвом (Переяслав-Хмельницький, Богуслав, Кагарлик, Чорнобиль, Літки).

Сільське господарство області характеризується розвинутим високотоварним зерновим г-вом, виробн. тех. культур, картоплі та овочів і тваринництвом мол.-м'ясного напряму. Широкого розвитку набуло приміське г-во, гол. чин. овочево-молочного напряму. На кін. 1978 в К. о. було 282 колгоспи, 152 радгоспи, 40 об'єднань райсільгосптехніки та їхніх виробничих відділень. З року в рік зростає тех. оснащеність с. г. та енергоозброєність с.-г. виробництва (див. табл.).

З 2085,4 тис. га землі, що перебуває у користуванні с.-г. підприємств і господарств, с.-г. угіддя займають 1776,5 тис. га, з них орні землі — 1493,4 тис. га, сіножаті і пасовища — 245,8 тис. га. Важливий напрям інтенсифікації с.-г. виробництва — зрошення (1978 було 90,8 тис. га зрошуваних земель, діє Бортницька зрошувальна система) та осушення (128,1 тис. га) земель. Провідні культури: озима пшениця, цукр. буряки, картопля, льон-довгунець, овочеві. Посіви зернових і цукр. буряків розміщені гол. чин. у лісостепових районах, картоплі та овочів — у поліських. Розвинуті садівництво і ягідництво. Площа плодово-ягідних насаджень 1978 становила 51,6 тис. га, в т. ч. у плодоносному віці — 37,8 тис. га. Важливою галуззю с.-г. виробництва є тваринництво. В Поліссі переважає скотарство, в лісостеповій зоні — свинарство, скотарство та птахівництво. Розвиваються також бджільництво, шовківництво та рибництво. Кормова база для тваринництва — природні сіножаті і пасовища, відходи харч. (зокрема, цукр.) пром-сті та продукція комбікормової пром-сті (1978 — 21 з-д). Осн. породи: великої рогатої худоби — чорно-ряба, симентальська, білоголова українська; свиней — велика біла, овець — прекос. У 1978 в області діяло 52 міжгосп. об'єднання і підприємства по виробн. м'яса, 21 птахофабрика, радгосп-комбінат «Калитянський» по відгодівлі свиней.

Місто Біла Церква. Вулиця Ентузіастів.

Парк основних сільськогосподарських машин (тис. шт.)

	1965	1977
Трактори (фіз. одиниць)	14,1	20,8
Зернозбиральні комбайни	3,2	4,3
Електродвигуни	31,4	157,4

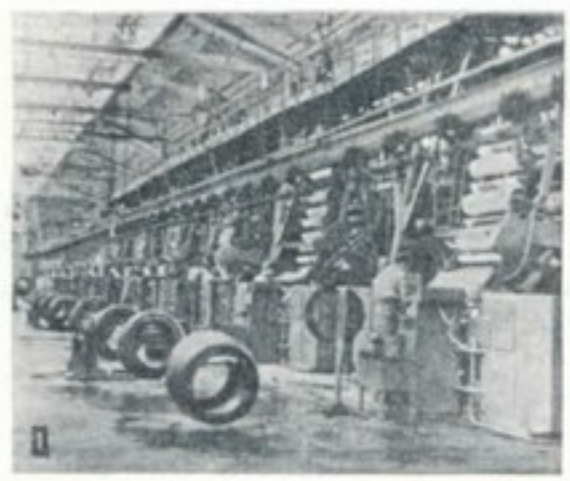

1. Білоцерківське виробниче об'єднання шин та гумоазбестових виробів.

2. Яготинський цукровий завод.

3. Прядильний цех Богуславської суконної фабрики.

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР (1978, %)

Транспорт. Експлуатаційна довжина з-ць заг. користування 1978 становила 841 км. Територією області проходять залізничні лінії: Москва — Київ — Одеса, Москва — Київ — Львів, Київ — Брест, Харків — Київ — Львів, Київ — Дніпропетровськ — Донецьк та ін. Залізничні вузли: Київ, Фастів, Миронівка. Автошляхів — 7700 км, у т. ч. з твердим покриттям — 6820 км. Найважливіші автомагістралі: Ленінград — Київ — Одеса, Київ — Харків, Київ — Дніпропетровськ, Київ — Брест, Київ — Львів. Судноплавство по Дніпру, Десні, Прип'яті і частково по Тетереву. Аеропорти: Бориспіль (один з найбільших у країні) та Жуляни.

Будівництво. В області проводиться значне пром., житл. й соціально-культурне будівництво. Діє 156 державних і кооперативних первинних підрядних буд. і монтажних орг-цій та 46 міжгосп. буд. орг-цій. Капітальні вкладення в нар. г-во (у порівнянних цінах) за 1946—78 становили 10 768 млн. крб., у т. ч. 1978 — 895 млн. крб. Збудовано відповідно 21 133 тис. м² і 833 тис. м² житла.

Торгівля й побутове обслуговування. В К. о. 1978 діяло 6844 підприємства роздрібної торгівлі й громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, 1978 зріс проти 1970 в 1,5 раза. В області налічувалося 1890 підприємств побутового обслуговування, у т. ч. 735 — у сільській місцевості. Обсяг побутових послуг населенню 1978 зріс проти 1970 в 2,7 раза.

Охорона здоров'я. В 1978 в К. о. (без Києва) було 21 тис. лікарняних ліжок (109,1 ліжка на 10 тис. ж.), лікарську допомогу подавали 4933 лікарі (25,6 лікаря на 10 тис. ж.) та 14,9 тис. осіб серед. медичного персоналу. Курорти: *Ворзель, Пуща-Водиця, Ірпінь,*

До карти **ОСНОВНІ ПАМ'ЯТНИКИ І ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

1. Пам'ятник-музей визволення Києва від нім.-фашист. загарбників на місці розташування спостережного пункту командуючого 1-м Укр. фронтом М. Ф. *Ватутіна*. Діорама «Битва за Київ. Лютізький плацдарм. 1943».
2. Будинок, у якому 1919 містився штаб бригади під командуванням М. О. Щорса.
3. Монумент рад. воїнам — визволителям Вишгорода від нім.-фашист. загарбників.
4. Городище давньорус. міста Вишгорода 10—13 ст.
5. Пам'ятник рад. воїнам і робітникам-ополченцям, які загинули у вересні 1941 у боях проти нім.-фашист. загарбників.
6. Будинок, де 1941 містився штаб Південно-Зах. фронту, яким командував генерал-полковник М. П. Кирпонос.
7. Городище давньоруського міста *Білгорода*.
8. Архіт. пам'ятка — Покровська церква (1622—29).
9. Парк серед. 19 ст.
10. Будинок, де 1921 жили комсомольці — учасники будівництва вузькоколійної залізниці. Пам'ятники М. *Островському*, комсомольцям 20-х років. Музей М. Островського.
11. Пам'ятник на могилі письменника В. *Самійленка*.
12. Погруддя Героя Рад. Союзу професора П. М. *Буйка*.
13. Архіт. пам'ятка — Михайлівська церква (1600).
14. Будинок, у якому 1901—10 жив і працював художник М. К. *Пимоненко*.
15. Будинок, у якому 1943 містився штаб 1-ї Чехосл. бригади під командуванням Л. *Свободи*.
16. Обеліски на могилах двічі Героїв Рад. Союзу О. О. *Головачова* та С. В. *Хохрякова*, які загинули 1945.
17. Архіт. пам'ятка — собор Антонія і Феодосія (1758).
18. Літ.-меморіальний будинок-музей О. Є. *Корнійчука*.
19. Істор. музей.
20. Місце народження двічі Героя Рад. Союзу А. Г. *Кравченка*. Погруддя А. Г. Кравченка.
21. Меморіальний музей нар. художника УРСР К. В. *Білокур*. Пам'ятник на могилі К. В. Білокур.
22. Місце народження двічі Героя Рад. Союзу М. З. *Бондаренка*. Погруддя М. З. Бондаренка.
23. Будинок, де 1919—22 жив композитор К. Г. *Стеценко*. Кімната-музей композитора. Пам'ятник на могилі К. Г. Стеценка.
24. Пам'ятник декабристам — солдатам і офіцерам Чернігівського полку.
25. Пам'ятник рад. танкістам — учасникам визволення Фастова від нім.-фашист. загарбників 1943.
26. Пам'ятник на братській могилі рад., чехосл. і польс. воїнів, які загинули 1943 під час визволення Фастова від нім.-фашист. загарбників.
27. Архіт. пам'ятки: Покровська (1740) і Миколаївська (1600) церкви.
28. Погруддя двічі Героя Соціалістичної Праці О. К. *Дипган*.
29. Пам'ятник учасникам *Трипільського походу 1919*. Музей комсомольської слави.
30. Поселення ранньоземлеробських племен, що дало назву *трипільській культурі*. Городище давньорус. міста Треполя 10—13 ст.
31. Городище давньорус. міста *Витечева*.
32. Будинок, у якому 1845 і 1859 жив Т. Г. Шевченко. Пам'ятник Т. Г. Шевченкові.
33. Обеліск на площі, де 8 (18) січня 1654 було прийнято рішення про возз'єднання України з Росією. Монумент «Україна і Росія».
34. Архіт. пам'ятки: Вознесенський монастир 18 ст., Михайлівська церква 17 ст.
35. Істор. музей; музей-діорама «Форсування Дніпра в районі Переяслава-Хмельницького в 1943»; музей нар. архітектури й побуту; музей укр. нар. одягу; меморіальні музеї Г. С. *Сковороди*, В. Г. *Заболотного*, *Шолом-Алейхема*; музей космонавтики, археологічний музей.
36. Городище давньорус. міста Переяслава 10—13 ст.
37. Погруддя на могилі Героя Соціалістичної Праці О. С. *Хобти*.
38. Пам'ятник на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією «Навіки разом з російським народом».
39. Археол. музей *Добраничівської стоянки*.
40. Погруддя на могилі Героя Соціалістичної Праці Г. Д. *Кошової*.
41. Погруддя двічі Героя Соціалістичної Праці С. Д. *Вишпак*.
42. Місце народження льотчика-космонавта СРСР двічі Героя Рад. Союзу П. Р. Поповича. Погруддя П. Р. Поповича.
43. Могильник, що дав назву *чернях-івській культурі*.
44. Городище давньорус. міста *Івангорода*.
45. Городище давньорус. міста *Чучина*.
46. Будинок, у якому 1920 містився штаб окремої кавалерійської бригади під командуванням Г. І. Котовського.
47. Будинок, у якому 1918 жив і працював М. Т. *Рильський*.
48. Пам'ятник рад. і чехосл. воїнам, які визволяли Білу Церкву від нім.-фашист. загарбників 1944.
49. Місце народження революціонера-марксиста П. К. *Запорожця*. Пам'ятник П. К. Запорожцеві.
50. Архіт. пам'ятки — Склади, Торгові ряди (18—19 ст.), Миколаївська церква (1702), Преображенський собор (1834), Дворянське зібрання (поч. 19 ст.), Зимовий палац (поч. 19 ст.).
51. Городище давньорус. міста Юр'єва (10—13 ст.).
52. Краєзнавчий музей.
53. Дендропарк «*Олександрія*».
54. Парк серед. 19 ст.
55. Архітектурна пам'ятка — Миколаївська церква (18 ст.).
56. Будинок, у якому 1920 містився спостережний пункт командуючого 1-ю Кінною армією С. М. Будьонного і члена Реввійськради К. Є. Ворошилова.
57. Меморіальний комплекс на честь рад. воїнів, які загинули в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн.
58. Обеліск на могилі партизанки М. Гризун, закатованої фашистами 1943.
59. Місце народження художника І. М. *Сошенка*. Музей-садиба І. М. Сошенка.
60. Будинок, у якому під час австронім. окупації 1918 містився штаб повстанців Таращанського повіту.
61. Будинок, у якому 1886—93 жила письменниця Марко *Вовчок*.
62. Меморіальний комплекс на честь героїв громадян. і Великої Вітчизн. воєн.

Боярка, Конча-Заспа. *Біла Церква*, Миронівка.

Культура. В 1978/79 навч. р. в області (крім Києва) було 864 загальноосв. школи (понад 260 тис. учнів), 26 профес.-тех. уч-щ (14,4 тис. учнів), 17 технікумів (14,9 тис. учнів), один вуз — *Білоцерківський сільськогосподарський інститут* (2150 студентів). Працює 16 н.-д. установ, серед них: *Механізації та електрифікації сільського господарства український*

Миронівський науково-дослідний інститут селекції і насінництва пшениці. Пансіонат «Жовтень» у Кончі-Заспі поблизу Києва.

головний науково-дослідний інститут, Селекції і насінництва пшениці миронівський науково-дослідний інститут, Картопляного господарства український науково-дослідний інститут, Науково-дослідний всесоюзний інститут по випробуванню машин і обладнання для тваринництва і кормовиробництва, Фарфоро-фаянсової і скляної промисловості український науково-дослідний інститут та ін. Діють *Київський обласний український музично-драматичний театр* імені П. К. Саксаганського (Біла Церква) і обл. філармонія. У К. о. 1148 мас. б-к (заг. фонд — 12 545 тис. одиниць зберігання), 1132 клубні заклади, 1174 кіноустановки з платним показом, 4 держ. музеї — Білоцерківський краєзнавчий, *Переяслав-Хмельницький історичний музей, Переяслав-Хмельницький музей народної архітектури і побуту*, пам'ятник-музей визволення м. Києва з діорамою «Битва за Київ. Лютізький плацдарм. 1943» (с. Нові Петрівці Вишгородського р-ну) та Музей комсомольської слави в с. Трипіллі Обухівського р-ну, 116 музеїв і музейних кімнат на громад. засадах, серед яких Гребенівський істор.-краєзнавч. нар. музей Кагарлицького р-ну. При культур.-осв. закладах — 12 918 колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь 280 тис. аматорів. 46 колективам присвоєно звання заслужених і народних. Популярністю користуються самодіяльний нар. ансамбль пісні і танцю «Чорнобривець» з колгоспу ім. О. Г. Бузницького Миронівського р-ну, нар. ансамбль «Пролісок» Баришівського районного будинку культури, нар. театр Миронівського районного будинку культури, нар. агітаційно-худож. бригада Яготинського районного будинку культури та ін. На Київщині здавна поширене ткацтво, гончарство, різьблення на дереві. Серед нар. умільців відомі: гончар М. Тарасенко (с. Дибинці Богуславського р-ну), різьбяр Я. Сіренко (с. Тулинці Миронівського р-ну), художники — засл. діяч мист. УРСР, лауреат Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка М. О. *Примаченко*, Ф. В. Примаченко (с. Болотня Іванківського р-ну), нар. художник УРСР К. В. *Білокур* (1900—61; с. Богданівка Яготинського р-ну), В. Скопич (с. Іванків), Г. Ф. *Собачко-Шостак* (1882—1965) та І. В. Шостак (с. Масківці Баришівського р-ну), майстер худож. ткацтва, лауреат Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка Г. І. *Верес* та ін. Серед позашкільних закладів — 28 будинків піонерів і школярів, 15 дит. спорт. шкіл, 8 станцій юних техніків, 4 — юних натуралістів; є екскурс.-турист. станція. Виходять обл. газета «*Київська правда*» і «Молода гвардія» — орган обл. і міського комітетів ЛКСМ України, 6 міськрайонних, 19 районних, 3 багатотиражні газети. Працює вид-во обкому Компартії України «Київська правда». Обл. радіомовлення і телебачення. З 1959 трудящі Київщини підтримують постійні дружні зв'язки і тісне співробітництво з трудящими Лейпцігського округу НДР, з 1972 — з Клужським повітом СРР. Тер. К. о. багата на археол., істор., етногр. та архіт. пам'ятки. 1861 пам'ятку історії і культури взято державою під охорону. В К. о. чимало пам'ятних місць, пов'язаних з життям і діяльністю відомих людей (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Київської області», окремі статті про райони, райцентри та ін. населені пункти області).

Літ.: Природа Київської області. К., 1972; Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. К., 1971; Народне господарство Української РСР у 1978 році. Статистичний щорічник. К., 1979.

Л. І. Павленко. І. В. Чумик.

КИЇВСЬКА ОБОРО́ННА ОПЕРА́ЦІЯ 1941 — операція під час Великої Вітчизн. війни військ Пд.-Зх. фронту (командуючий — ген.-полковник М. П. *Кирпонос*), проведена 11.VII — 20.IX по обороні Києва від нім.-фашист. військ групи армій «Південь». На підступах до Києва точилися запеклі бої. 200 тис. киян добровільно вступили в ряди Рад. Армії, в Києві було створено нар. ополчення, розгорнулися оборонні роботи. Контрудари рад. військ, стійка оборона Києва не дали змоги ворогові з ходу оволодіти містом. З серед. серпня осн. бої розгорнулися на Пн. і Пд. від Києва. 15.IX нім. танкові армії з'єдналися в районі Лохвиці. Війська Пд.-Зх. фронту потрапили в оточення. 19.IX рад. війська залишили Київ і почали відхід на схід. У боях загинули М. П. Кирпонос, член Військ. ради

Київська область.

1. Радгосп-комбінат «Калитянський» у Броварському р-ні.
2. Заготівля трав у радгоспі ім. Л. Л. Васильєва Вишгородського р-ну.
3. Тепличний комбінат у радгоспі «Бортничі» Бориспільського р-ну.
4. Збирання зернових у радгоспі «Тетіївський».

КИЇВСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1920

М. О. *Бурмистенко,* нач. штабу Пд.-Зх. фронту В. І. Тупиков. К. о. о., незважаючи на її невдалий кінець, відіграла значну роль у зриві нім.-фашист. планів «блискавичної війни» проти СРСР.

КИЇВСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1920 — наступальна операція рад. військ проти військ буржуазно-поміщицької Польщі на Правобережній Україні з 26.V до 16.VI 1920 під час *радянсько-польської війни 1920*. В квітні — травні 1920 польс. інтервенти захопили значну частину Правобережної України, в т. ч. м. Київ. На 26.V білопольські війська на Україні більш як в 1,5 раза переважали рад. війська Пд.-Зх. фронту за заг. кількістю багнетів та шабель (78 тис. проти 46,5 тис.), але поступалися перед рад. військами в кінноті. Гол. ударною силою Пд.-Зх. фронту (команд.— О. І. *Єгоров*) була 1-а Кінна армія. 5.VI вона прорвала оборону білополяків на ділянці Самгородок — Сніжна і протягом 3 днів просунулась у ворожий тил на 120—140 км, розчленувавши польс. фронт на дві частини. 7.VI дивізії 1-ї Кінної армії визволили Бердичів і Житомир (див. *Житомирський прорив 1920*), вийшовши на тили 3-ї польс. армії, що утримувала Київ. 12-а армія в цей час форсувала Дніпро на Пн. від Києва, а фастівська група рад. військ оволоділа Білою Церквою і Фастовом. 12.VI частини 12-ї армії при підтримці *Дніпровської військової флотилії* визволили Київ. На кін. червня внаслідок успішної К. о. Правобережну Україну було визволено від інтервентів і створено сприятливі умови для наступу рад. військ Зх. фронту в Білорусії.

С. Я. Єлисаветський.

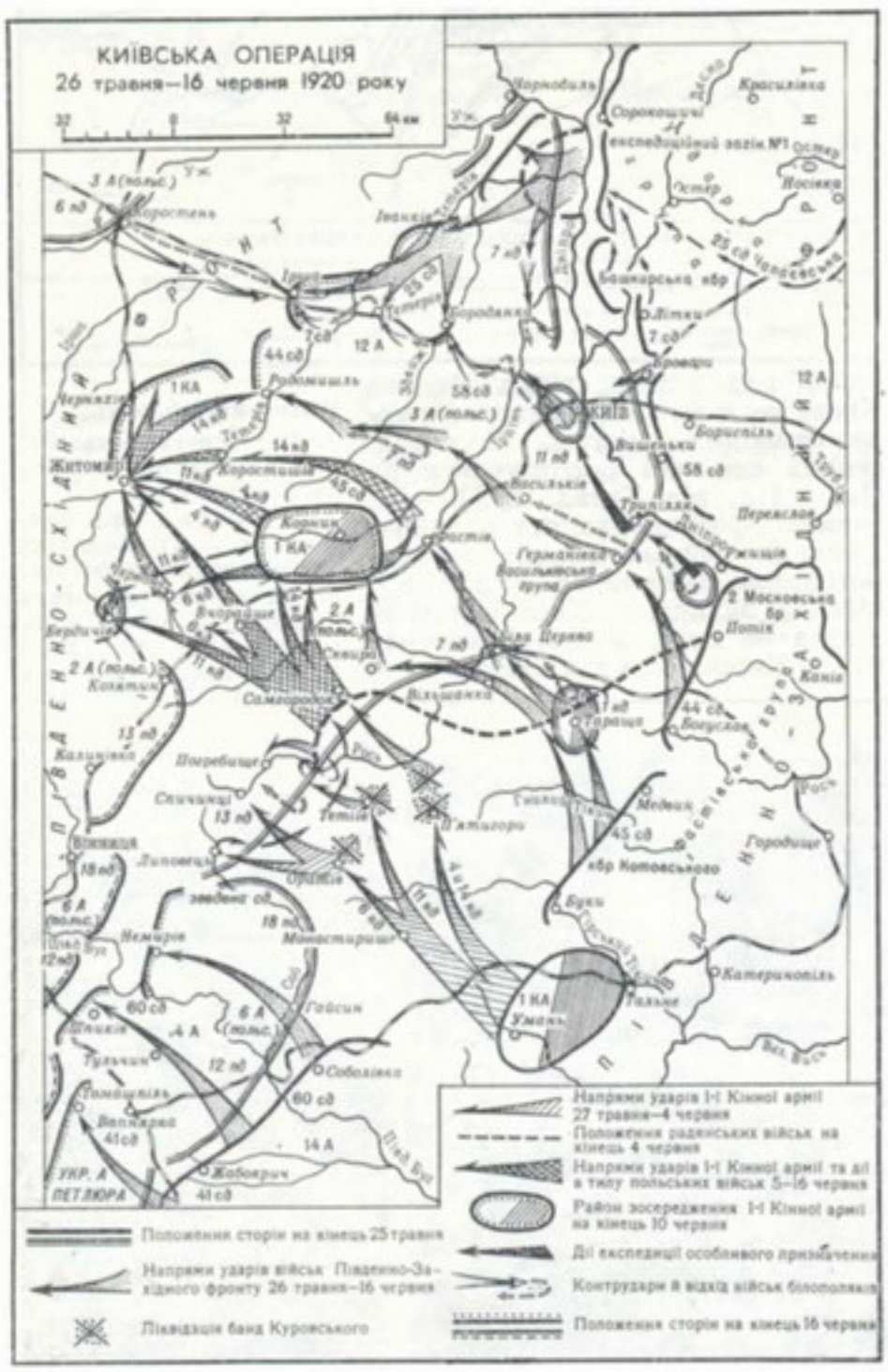

КИЇВСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП(б) — одна з найстаріших більшовицьких орг-цій, яка виросла з марксистських гуртків і груп, що утворилися на найбільших підприємствах міста наприкінці 19 ст. Перший марксистський гурток виник у Києві на поч. 1889 серед робітників-залізничників, пізніше такі гуртки з'явилися на заводах, в ун-ті, 1-й чоловічій гімназії. В березні 1897, за прикладом створеного В. І. Леніним *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*, місц. с.-д. гуртки і групи об'єдналися в *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*, який брав активну участь у підготовці і роботі *Першого з'їзду РСДРП*. Після з'їзду утворився Київ. к-т РСДРП, до керівництва якого незабаром прийшли «економісти». Велику допомогу у подоланні впливу *«економізму»* в Київ. орг-ції надали ленінська *«Искра»*, її агенти М. Е. *Бауман*, П. А. *Красиков*, Ф. В. *Ленгнік*, М. М. *Литвинов*, О. Г. *Шліхтер* та ін. В березні 1903 Київ. к-т видав «Киевский социал-демократический листок», в якому заявив про приєднання до «Искры». Обрані від Київ. орг-ції делегати *Другого з'їзду РСДРП* П. А. Красиков й І. К. Нікітін в усіх питаннях виступали разом з В. І. Леніним. Однак незабаром після з'їзду Київ. к-т підпав під вплив меншовиків. Велику допомогу більшовикам Києва у боротьбі проти меншовизму подавали рідні В. І. Леніна — брат Д. І. *Ульянов*, сестри М. І. та А. І. Ульянови, які переїхали сюди у вересні — жовтні 1903, члени рос. частини ЦК РСДРП Ф. В. Ленгнік, Г. М. *Кржижановський*, М. М. Ессен та ін. В лютому 1905 більшовики Києва створили окрему групу *«Вперёд»*, однак вона не оформилася як самостійна орг-ція. В 1906, 1908—09 опорною базою більшовиків було *Вузлове бюро РСДРП Південно-Західної залізниці*. В 1909—11 більшовики посилили свої позиції у Київ. к-ті, який став надійною опорою В. І. Леніна у справі зміцнення партії, в боротьбі проти меншовиків-ліквідаторів, троцькістів та ін. опортуністів. У 1912—14 з К. о. була тісно зв'язана легальна більшовицька газ. *«Правда»*, до 500 примірників якої розповсюджувалось у місті. В роки 1-ї світової війни Київський комітет підтримував ленінську антивоєнну позицію.

Відразу після повалення царизму К. о. вийшла з підпілля. 28.II (13.III) 1917 Київ. к-т провів перше легальне засідання, а 6 (19). III скликав перші легальні збори К. о., яка налічувала тоді бл. 200 чол. 14 (27).III Київ. к-т почав видавати газ. *«Голос социал-демократа»*. Київська організація активно обговорювала *Квітневі тези В. І. Леніна*, незважаючи на протидію опортуністичного керівництва комітету.

На *Сьому (Квітневу) Всеросійську конференцію РСДРП(б)* К. о. делегувала 4 чол. К. о. РСДРП(б) подавала постійну допомогу ін. орг-ціям Київ. губ., відіграла велику роль у створенні і роботі *обласної організації РСДРП(б) Південно-Західного краю*, обл. бюро фронтових і тилових військ. орг-цій РСДРП(б) Пд.-Зх. краю. В липні в К. о. РСДРП(б) налічувалося вже 4000 чол. На *Шостий з'їзд РСДРП(б)* від Київ. організації був делегований А. В. *Іванов* і від обласної — Є. Б. *Бош*. К. о. РСДРП(б) провела велику підготовку до збройної боротьби за встановлення Рад. влади. Вона гаряче вітала перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції в Петрограді, виступила натхненником і організатором *Київського жовтневого збройного повстання 1917*.

Однак перемогою повстання скористалася бурж.-націоналістична *Центральна рада*, яка за спиною повсталих робітників і революц. солдатів захопила владу в свої руки. 3—5 (16—18).XII 1917 в Києві проходив обласний з'їзд РСДРП(б) Пд.-Зх. краю, в роботі якого взяли участь делегати Київ. орг-ції, що налічувала тоді 5000 чол. З її ініціативи розгорнулась підготовка до *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад*, який відбувся 11—12 (24—25).XII 1917 в Харкові. З'їзд проголосив Україну республікою Рад і створив Рад. уряд України. Під керівництвом К. о. в ніч проти 16 (29).I почалося *Київське січневе збройне повстання 1918* проти Центр. ради. 26.I (8.II) 1918 в Києві було встановлено владу Рад. 1.III 1918 Київ загарбали австро-німецькі окупанти. В умовах жорстокого окупаційного режиму Київська організація продовжувала свою діяльність. З її ініціативи 26.V в Києві відбулася *Всеукраїнська нарада підпільних більшовицьких організацій 1918*, яка відіграла важливу роль у зміцненні партійного підпілля і підготовці *Першого з'їзду КП(б) України*, що об'єднав більшовицькі орг-ції у всеукр. масштабі і створив *Комуністичну партію України* як складову і невід'ємну частину ленінської РКП(б).

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 4. З приводу «Profession de foi»; т. 13. Напередодні; т. 46. Лист Ф. В. Ленгніку 27.XII 1902; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Нариси історії Київської обласної партійної організації. К., 1967; Борьба за власть Советов на Киевщине (Март 1917 г.— февраль 1918 г.). Сборник документов и материалов. К., 1957; Кравчук М. І., Шморгун П. М. В. І. Ленін і Київська партійна організація. К., 1960; В защиту революции. К., 1977; Ремезовский И. Д. Ульяновы в Киеве. К., 1979.

П. М. Шморгун.

КИЇВСЬКА ПЕЧЕ́РА — карстова печера на плато Кирктау у відрогах Зеравшанського хребта, в межах Самаркандської обл. Узб. РСР. Довж. дослідженої частини лорівнює 850 м, глиб.— бл. 950 м. Відкрита 1972 експедицією Київ.

спелеологів. Являє собою низку сполучених залів, у найбільшому («Правда Сходу») — велике озеро. У печері багато *сталактитів, сталагмітів* та ін. натічних утворів. К. п. є найглибшою природною печерою в СРСР і четвертою з найглибших печер світу.

В. Я. Рогожников.

КИЇВСЬКА ПОЛІТИЧНА ДЕМОНСТРАЦІЯ 1901 — виступ робітників і студентів Києва на знак протесту проти репресій царизму — віддання в солдати 183-х студентів Київського ун-ту (див. *Київського університету студентів виступ 1900*). В. І. Ленін у статті «Віддання в солдати 183-х студентів» закликав робітників до «більш широкого і відкритого протесту через публічну демонстрацію» (Повне зібр. тв., т. 4, с. 377). За відозвою Київ. к-ту РСДРП у неділю 11 (24).III на центр. вулиці Києва — *Хрещатику* відбулася 15-тисячна демонстрація робітників і студентів. Поліція заарештувала 109 демонстрантів. Ленінська «*Искра*» дала високу оцінку демонстрації як масовому прояву політ. невдоволення самодержавством.

«КИЇВСЬКА ПРАВДА» — газета, орган Київ. обласного к-ту Компартії України та обласної Ради народних депутатів. Попередниками «К. п.» були газети 1917 «*Голос социал-демократа*» і «*Пролетарская мысль*». У 1918—19 виходила під назвою «*Киевский коммунист*», 1919—21 — «Коммунист» [орган ЦК і Київ. міськкому КП(б)У]. З 19.VIII 1921 видавалася під назвою «Пролетарская правда» (утворилась від злиття газет «Коммунист» і «Киевский пролетарий»). В 1925—41 виходила укр. мовою під назвою «Пролетарська правда», 1941—43 — не видавалась. З листопада 1943 — «К. п.». В 1965 газету нагороджено медаллю «За оборону Києва», 1967 — орденом Трудового Червоного Прапора.

КИЇВСЬКА РИСУВАЛЬНА ШКОЛА — художній навчальний заклад останньої чверті 19 ст. (1875—1901), що відіграв велику роль у підготовці укр. національних художніх кадрів. Заснована художником-педагогом М. *Мурашком* за допомогою передових діячів укр. і рос. культури. К. р. ш. стверджувала реалістич. метод худож. творчості, демократичні нац. традиції. Твори викладачів і вихованців школи М. *Пимоненка*, С. *Костенка*, Г. *Дядченка*, І. *Їжакевича*, Г. *Світлицького*, Ф. *Балавенського*, М. *Жука*, В. *Замирайла*, Ф. *Красицького*, О. *Мурашка*, І. *Селезньова*, В. *Сєрова* (навчався у 1877—78), С. *Яремича* та ін. відбивали їхні прагнення до правдивого відображення тогочасної дійсності, інтерес до життя і побуту укр. народу. На формування ідейно-творчих і пед. принципів К. р. ш. впливали художники-*передвижники*, зокрема І. *Рєпін*, О. Мурашко, М. *Ге*, В. *Полєнов*. Школа згуртовувала худож. сили Києва, сприяла зміцненню творчих зв'язків між мистецтвом України й Росії. Діяльність школи заклала основи худож. ссвіти в Києві.

Літ.: Мурашко М. І. Спогади старого вчителя. К., 1964.

КИЇВСЬКА РОСІЙСЬКА ОПЕРА. Створена в 1867 за ініціативою *Київського відділення Російського музичного товариства*. Відкрилася виставою «Аскольдова могила» О. Верстовського. Перші диригенти — В. Вілінський (1867—74), І. Альтані (1874—82). Серед солістів були відомі на європ. та рос. сцені співаки — І. Кравцов, М. Андрєєв, Д. Усатов, Д. Орлов, М. Медведєв, І. Алчевський, О. Мишуга, М. Микиша, С. Біжеїч, Г. Бакланов, М. Бочаров, О. Ляров, Ф. Стравинський, В. Лосський, П. Цесевич, М. Донець; співачки — М. Ільїна, М. Милорадович, Л. Люценко, К. Массіні, О. Пускова, Н. Забела-Врубель та ін. Розвиткові муз.-сценічної культури театру сприяла діяльність диригентів Й. Прибіка, І. Паліцина, Л. Штейнберга, А. Пазовського, В Сука. Гастролювали Ф. Шаляпін, А. Нежданова, Л. Собінов, І. Єршов, Я. Королевич-Вайдова, зарубіжні артисти М. Баттістіні, А. Патті, Тітта Руффо, Е. Джіральдоні, Д. Ансельмі; артисти балету К. Гельцер, А. Балашова, Т. Карсавіна та ін. На виставах своїх опер були в театрі П. Чайковський (1874, «Опричник»; 1890, «Пікова дама»; 1889, 1891, «Євгеній Онєгін»), С. Рахманінов (1893, «Алеко»), М. Римський-Корсаков (1895, «Снігуронька»), Ц. Кюї (1905, «Кавказький бранець»). До репертуару входили твори рос. та світової класики. Див. також *Київський театр опери та балету* імені Т. Г. Шевченка.

М. І. Кузьмін.

КИЇВСЬКА РУСЬ — ранньофеодальна держава з центром у *Києві*. Виникла на рубежі 8 і 9 ст. внаслідок об'єднання сх.-слов'ян. племен. Утворенню К. Р. передував період (6—8 ст.) визрівання передумов феод. відносин і військово-демократичних форм державності. К. Р. відіграла визначну роль в історії сх. слов'ян. За час її існування відбувалися процеси політ., екон. і культур. консолідації сх. слов'ян; вони склались у давньорус. народність, яка згодом стала спільною етнічною основою трьох братніх слов'ян. народів — російського, українського і білоруського. Назва «Русь» — місцевого, давнього походження (див. *Русь*). Як єдина д-ва К. Р. існувала з 9 ст. до середини 12 ст. Охоплювала територію від Балтики до Чорного м. і від Закарпаття до Волго-Окського межиріччя. Політ. форма — ранньофеод. монархія (глава держави — великий князь київський).

Похід Олега на Царград. Мініатюра з Радзивіллівського літопису. 15 ст.

Історія. К. Р. утворилася в результаті тривалого внутр. розвитку сх.-слов'ян. племен, які вже в 6—8 ст. являли собою великі племінні союзи, або князівства. Провідне місце в становленні давньорус. д-ви належало Полянському князівству з центром у Києві. Перший київ. князь, за «*Повістю временних літ*»,— Кий (див. *Кий, Щек, Хорив і Либідь*). Важливим етапом у формуванні К. Р. був рубіж 8 і 9 ст., коли в Серед. Придніпров'ї склалося держ. утворення «Руська земля». Воно мало вищий рівень політ. організації порівняно з ін. союзами племен і об'єднувало вже кілька таких союзів — *полян, древлян* і *сіверян*. В цей час сх. автори згадують в межах розселення сх. слов'ян три держ. утворення — *Куявію, Славію, Артанію*. У 2-й пол. 9 ст. тривалий процес становлення давньорус. д-ви в осн. завершився. В світлі сучас. уявлень про виникнення Давньорус. д-ви, що грунтуються на марксистсько-ленінському вченні про сусп.-екон. розвиток, цілком антинаук. є твердження норманістів про закликання *варягів* (див. *Норманська теорія*). З 860 київ. князями були *Аскольд і Дір*, які, за свідченням деяких писемних джерел, належали до місц. слов'ян. династії, початок якій поклав Кий. За князювання Аскольда і Діра К. Р. стала однією з провідних країн раннього середньовіччя. У 860 давньорус. війська здійснили перший похід на Константинополь, який продемонстрував зросту силу К. Р. В 9 ст. відбувся процес об'єднання сх.-слов'ян. племен в єдину д-ву, що було зумовлено екон., політ. і культур. розвитком сх.-слов'ян. земель. Відтоді Київ, як свідчить літописець, став столицею великої Давньорус. д-ви — «матір'ю містам руським», а київ. князь — великим князем київським. У 882 київ. престол захопив кн. *Олег* (882—912). Успішні походи на Візантію 907 і 911, укладення вигідних русько-візант. мирних договорів свідчили про посилення міжнар. позицій К. Р. В 912—945 правив кн. *Ігор*. Він підкорив своїй владі древлян і *уличів*, здійснив 2 походи (941, 944) на Царград (Константинополь), 944 уклав русько-візант. договір. У 943 Ігор здійснив похід на Кавказ. За його правління почалася боротьба з *печенігами*. У 945 повсталі древляни вбили Ігоря за стягування з них надмірної *данини* (див. *Древлянське повстання 945*). Вдова Ігоря княгиня *Ольга* 946 придушила цей виступ, ліквідувала древлянське князівство, поряд з цим змушена була провести деякі реформи, які регламентували феод. експлуатацію населення. З 965 великим князем київським став син Ольги й Ігоря *Святослав Ігорович*. Час його правління пройшов у безперервних воєнних походах. Протягом 965—967 він розгромив *Хозарський каганат, Булгарію*, переміг ясів (*аланів*) і *касогів*, приєднав до К. Р. землі *в'ятичів*. У 968 військо Святослава перемогло під Доростолом болгар і зайняло ряд придунайських міст, але, дові-

Предмети озброєння часів Київської Русі. Залізні шолом (1), наконечник списка (2) і меч (3).

Севастійський мученик. Мозаїка з Софійського собору в Києві. 11 ст.

Давньоруський воїн. Реконструкція.

давшись про облогу Києва печенігами, Святослав повернувся на Русь. 2-й його похід на Балкани був невдалим (див. *Доростольська оборона 971*). У 972 в бою проти кочовиків у районі Дніпрових порогів Святослав загинув. Після тривалої боротьби київ. престол перейшов до *Володимира Святославича* (980—1015), його діяльність була спрямована на зміцнення Давньоруської д-ви. Протягом 981 — 993 він здійснив походи на *ятвягів*, в'ятичів, білих хорватів. За його князювання завершився процес об'єднання всіх східнослов'янських племен, формування держ. території К. Р. Влада київ. князя поширювалася, зокрема, на т. з. *Червенські міста* (понад Зх. Бугом). В кожне князівство Володимир посадив своїх синів або посадників, чим покінчив з автономією князівств. Боротьба проти печенігів, що становила життєву необхідність для К. Р., зумовила буд-во фортець вздовж Остра, Стугни, Росі, Трубежа, Сули (Білгород, Василів, Остер, Корсунь, Родень, Воїнь та ін.). За Володимира Святославича 988 — 989 у К. Р. було запроваджено *християнство* (православ'я), яке відповідало інтересам феод. класу (див. *Хрещення Русі*). На межі 10 і 11 ст. К. Р., за висловом К. Маркса, досягла кульмінаційного пункту своєї могутності. За князювання *Ярослава Мудрого* (1019—54) здійснено значні роботи по укріпленню пд. рубежів К. Р., будівництву Києва, розроблено найдавнішу частину збірника законів давньоруського феодального права — т. з. «Правду Ярослава» (див. «*Руська правда*»), значного розвитку набули культура, міжнародні зв'язки. Про авторитет К. Р. свідчить і призначення 1051 першого митрополита з руських — *Іларіона*. Київ став реліг. центром Русі. В той час К. Р. підтримувала тісні відносини з Візантією, Польщею, Угорщиною, Німеччиною, Францією, сканд. країнами. Після Ярослава київ. князем став його син *Ізяслав Ярославич*. Формально він був главою д-ви, але фактично правив д-вою разом з братами — *Святославом Ярославичем* і *Всеволодом Ярославичем*, які займали відповідно чернігівський і переяславський престоли. За їхнього князювання було складено загальноруський кодекс юрид. норм — «Правду Ярославичів». Однак боротьба Ярославичів за київ. престол, залучення до неї кочовиків, польс. феодалів ослаблювали централізовану владу і К. Р. в цілому, поклавши початок її політ. роздробленості. В основі цього процесу були причини соціально-екон. характеру (дальший розвиток феодалізму, зростання й зміцнення місц. зем. знаті, екон. і політ. зміцнення окремих удільних князівств, які прагнули вийти з-під влади великого князя київського).

З 9 ст., після утворення єдиної давньорус. д-ви, в К. Р. відбувався процес формування феод. класового суспільства. Держ. управління зосередилося в руках класу великих землевласників — феодалів. Главою д-ви і володарем усієї держ. території був великий князь київський. Ін. князі та великі *бояри* володіли окремими князівствами й містами. В залежності від князів і великих бояр перебували ін. бояри, дружинники, влада яких поширювалася на невеликі міста й села. Одним із важливих елементів суспільно-політ. життя давньорус. міст було *віче*, яке, незважаючи на участь у ньому представників нар. мас, фактично являло собою орган феод. управління. Згодом складовою частиною феод. класу на Русі стало вище духівництво (митрополит, єпископи, ігумени), в руках якого зосереджувалися значні зем. володіння. Феодально залежним населенням у К. Р. були *холопи, рядовичі, закупи, смерди*, церк. люди, вотчинні ремісники. Осн. форми феод. експлуатації: данина (продуктова і грошова *рента*) й відробітки («уроки»). Розвиток феодалізму в К. Р. відбувався в умовах загостреної класової боротьби між експлуатованими та експлуататорами. Починаючи з 10 ст. в К. Р. вибухали нар. повстання.

Княгиня Ольга у візантійського імператора Константина VII. Мініатюра з Радзивіллівського літопису. 15 ст.

У літописі збереглися відомості про *Київське повстання 1068—69*, *Київське повстання 1113*, народні виступи 1146—47, 1157 у Києві; 1024, 1070—71, 1175 — у Ростово-Суздальській землі; 1069—70, 1136 — у Новгороді. Народ боровся проти феодальної експлуатації, сваволі князівської адміністрації, лихварів. Більш далекоглядні політ. сили К. Р. намагалися ослабити класові суперечності, припинити князівські міжусобиці й організувати спільну боротьбу проти кочовиків та ін. зовнішніх ворогів (див. *Любецький з'їзд 1097, Витечівський з'їзд 1100, Долобський з'їзд 1103*). Київ. князь *Володимир Мономах* (1113—25) намагався відновити єдність К. Р. і припинити згубну міжусобну боротьбу. За його князювання значно зміцніли політ. зв'язки Києва з ін. містами і землями К. Р. Володимиру Мономаху вдалося відвернути загрозу з боку *половців*, тимчасово припинити внутр. феод. чвари. Політика, спрямована на зміцнення загальноруської єдності, піднесення авторитету великого князя київського, дальше розширення міжнар. зв'язків тривала й за *Мстислава Володимировича* (1125—32). Цьому сприяли й широкі династичні зв'язки давньорус. князів з правлячими домами європ. країн. Так, зокрема, дружиною Володимира Святославича була візант. принцеса Анна, Ярослав Мудрий був одружений з дочкою швед. короля *Інгігердою*. Сини Ярослава Ізяслав і Всеволод були одружені відповідно з сестрою польс. короля Казимира і дочкою візант. імператора Константина Мономаха. Дочки Ярослава Мудрого були дружинами: *Єлизавета Ярославна* — норв. короля *Гаральда Суворого* (після його загибелі — короля Данії Свена Естрідсена), Анастасія — угор. короля Андрія, *Анна Ярославна* — франц. короля *Генріха I*. Дочка Всеволода Ярославича *Євпраксія Всеволодівна* була одружена з нім. імператором *Генріхом IV*. Володимир Мономах мав дружиною дочку англ. короля Гарольда II — *Гіту Гарольдівну*. Дочка Володимира Мономаха *Євфимія* була дружиною угор. короля *Коломана*. Після 30-х рр. 12 ст. процеси роздроблення К. Р. посилилися, почалася епоха феод. роздробленості, яка характеризувалася подальшим екон. і політ. зміцненням окремих князівств і невпинною боротьбою їхніх князів за Київ. Деяким з великих князів київських — Всеволоду Ольговичу (1139—46), Ізяславу Мстиславичу (1146—54), *Юрію Долгорукому* (1155—57), Святославу Всеволодовичу (1180—94) — вдавалося на короткий час відновлювати єдність Русі, проте спинити процес роздробленості було неможливо.

Осн. місце в економіці К. Р. посідало с. г. Воно мало давні традиції і досягло високого рівня розвитку. Давньорус. землероби використовували різноманітні і досконалі для свого часу знаряддя праці: плуг, вузьколезе й широколезе рало, соху, борону, заступ, серп, косу. Сіяли жито, пшеницю, просо, ячмінь, овес. У різних районах К. Р. застосовувалися різні системи землеробства. В лісостеповій зоні виникла й розвивалася парова система з двопільною і трипільною сівозмінами, в лісовій — землеробство було підсічним. Значного розвитку досягло в К. Р. скотарство. Важливими допоміжними галузями г-ва були мисливство, рибальство, бортництво. Населення, зайняте в с.-г. виробн., відоме під назвою смердів. Велике значення в екон. розвитку К. Р. мало ремісниче виробн.— металургія, обробка чорних і кольорових металів, виготовлення знарядь праці. Давньорус. майстри знали технологічні прийоми ювелірної справи: ливарство, *філігрань, зернь, карбування, чернь, емаль*. Значного розвитку в К. Р. досягли будівельна справа, гончарство, зброярство, склоробне виробництво, обробка дерева, каменю, кістки,

Собор Апостолів у Білгороді (тепер село Білогородка Києво-Святошинського району Київської області). 1197.

Народне повстання в Києві 1146. Мініатюра з Радзивіллівського літопису. 15 ст.

ткацтво, пошиття одягу і взуття та ін. Важливою галуззю економіки К. Р. була торгівля. Осередками її були міста або великі села, які називалися погостами (місця «гостьбы» — торгівлі). Зародження найдавніших міст К. Р. належить до 3-ї чверті 1-го тис. н. е. В 9—10 ст., за «Повістю временних літ», на Русі було 20 міст: Київ (виник у серед. 1-го тис. н. е.), Новгород, Вишгород, Смоленськ, Чернігів, Переяслав, Ростов, Псков, Полоцьк та ін. У цей час виділився

Посуд та знаряддя праці часів Київської Русі:
1, 2 — глиняні горщики; залізні чересло (3), серп (4), наральник (5), сокира (6), щипці (7) і струг (8).

стан купців. Спочатку на Русі були в обігу іноз. монети (арабські й візантійські). За Володимира Святославича та Ярослава Мудрого карбували власні князівські монети: *златники* й *срібники*. В 11—13 ст. значно поширилися срібні *гривні*, які стали осн. одиницями давньорус. грошової системи. К. Р. вела широку зовн. торгівлю з багатьма країнами світу — Араб. Сходом, Хозарським каганатом, Булгарією, Візантією, Кавказом, сканд. країнами, Польщею, Чехією, Німеччиною, Англією, італ. містами. Літописи називають найважливіші шляхи, якими К. Р. здійснювала торгівлю з ін. країнами: грецький (див. «*Шлях з варяг у греки*»), соляний, який зв'язував Придніпров'я з Галицькою землею й далі з країнами Центр. та Зх. Європи. *Залозний шлях*, *Києво-Белзький шлях* (див. також *Києво-Холмський шлях*). Перед навалою монголо-татар Русь в екон. і культур. відношенні була розвинутою країною, але політично роз'єднаною, роздробленою на значну кількість великих і малих князівств. Найважливішими з них були Ростово-Суздальське, Смоленське й Муромо-Рязанське князівства, *Київське князівство*, *Чернігівське князівство*, *Сіверське князівство*, *Переяславське князівство*, *Галицьке князівство*, *Володимиро-Волинське князівство*, *Полоцьке князівство*, Турово-Пінське князівство і *Новгородська феодальна республіка*.

П. П. Толочко.

Освіта і наука. Рад. учені вважають, що писемність на території К. Р. в її найпростіших формах була відома ще в 6—8 ст. Болг. чернець Храбр (9 ст.) зазначав, що в дохристиянські часи слов'яни писали «чѣртами и рѣзами». Однією з глаголичних пам'яток того часу є *Київські листки*. Розвиткові й поширенню писемності сприяла поява слов'ян. шрифту — *кирилиці*. Значний вплив на розвиток освіти мало прийняття християнства. Про поширення грамотності в К. Р. свідчать згадувані в літописах договори, написи на речах, стінах будівель (див. *Графіті*), *берестяні грамоти* та ін. Відомо, що 988 у Києві, 1028 у Новгороді існували школи для дітей знаті з систематичним викладанням («книжним ученням»). У 1086 онука Ярослава Мудрого Анна (Янка) Всеволодівна засн. у Києві при Андріївському монастирі жіноче уч-ще. Створювалися школи при князівських дворах і монастирях. Навчання проводилося за текстами перекладних церковних книг. Хоч у навч. програмах переважали богословські відомості, тодішні школи давали й певний обсяг світських знань. Визначною пам'яткою давньорус. педагогіки є «*Повчання*» *Володимира Мономаха* (1096). Розвивалися гол. чин. богослов'я, філософія, історія. В К. Р. з'являються перші праці енциклопедичного характеру у вигляді законоправил. Відомості з природознавства й космогонії черпалися з популярних перекладних книг: «Фізіолог» (з грец., автор невідомий), «Шестоднев», складений болг. екзархом Іоанном на основі візантійського тексту, «Християнська топографія» Козьми Індикоплава та ін., знання з історії подавали візант. хроніки Іоанна Малали й Георгія Амартола, юридичні відомості — *Статут Володимира Мономаха*, зб. норм давньорус. права — «Руська правда» тощо. Найбільші центри освіти К. Р.— Київ, Новгород, Ростов Великий, Чернігів та ін. В К. Р. збирали, перекладали й переписували книги. Монастирі стали осередками, де створювалися сховища книг і рукописів та архіви. Значні зібрання книг були в *Бібліотеці Софійського собору* в Києві, Києво-Печерському, Києво-Видубицькому, Вишгородському та ін. монастирях, у містах Владимирі й *Галичі* давньому.

Медицина. Основою медицини К. Р. була своя народна медицина, що емпірично знаходила раціональні засоби лікування. Поряд з цим вона зазнала впливу давньогрецької й арабської культур, а також культур пд. і зх. слов'ян. Згідно з літописом, за єпископа *Єфрема* (11 ст.) у Переяславі та деяких ін. містах були побудовані лікарні. В кінці 11 — на початку 12 ст. при Києво-Печерському монастирі засновано «больничний» монастир для ченців, а згодом і для парафіян. Забезпеченість лікарняною та лікарською допомогою була на рівні ін. країн Європи. Відомі імена київ. ченців-лікувальників Антонія, *Агапіта*, Пимена та світських лікарів Іоанна Смери, Петра Сіріанина, Февронії, Євпраксії Мстиславівни. На високому для тих часів рівні була хірургічна допомога пораненим (перев'язування ран, ампутації, трепанації), розвивалися допомога породіллям, лікування зубних, очних, шкірних хвороб тощо. Інвалідів влаштовували при монастирях (для утримання їх було запроваджено податок). За сан. благоустроєм (дерев'яні мостинці, водогінна мережа) ряд міст К. Р. мав перевагу над містами ін. європ. країн. Досягнення медицини К. Р. відображені в писемних пам'ятках (рукописні лікарські порадники, наук.-мед. трактат «Мазі» Євпраксії Мстиславівни та ін).

Література. Протягом 11—12 ст. у К. Р. сформувалася багата й самобутня л-ра. Основою її розвитку був високий рівень матеріальної й духовної культури сх. слов'ян, нар. поетична творчість і нар. мова. Збагачення давньорус. л-ри відбувалося під значним впливом візант. л-ри. Найдавніші збережені пам'ятки писемності на Русі — *Остромирове Євангеліє* (1053—56) та *Ізборники Святослава* 1073 і 1076. Видатним явищем не тільки давньоруської, а й усієї європ. середньовічної л-ри були *літописи*. Найдавніше літописне зведення припадає на 30—40-і рр. 11 ст. Його поповнив і продовжив *Никон* бл. 1073. На основі найдавнішого і никонівського зведень 1093—95 постало нове літописне зведення, яке назив. Початковим літописом. Автором його, ймовірно, був ігумен Печерського монастиря *Іван*. На поч. XII ст. з'явилася «Повість временних літ», автором якої за традицією вважаютьченця Печерського монастиря *Нестора*. «Повість» у первісному вигляді до нас не дійшла, з численних (понад двісті) її списків найдавніші — *Лаврентіївський літопис* (1377) та *Іпатіївський літопис* (кін. 14 — поч. 15 ст.). Безпосереднім продовженням «Повісті» є *Київський літопис*, який охоплює події на Русі з 1111 до 1200.

Значне місце посідали твори церк.-богословського характеру: проповіді, повчання та ін. Видатними письменниками-проповідниками були митрополит *Іларіон*, автор патріотичного твору «*Слово про закон і благодать*», а також *Феодосій Печерський*, *Климент Смолятич*, *Кирило Туровський*. Розвивалася *паломницька література* («Ходіння» *Данила Паломника*). Різновидністю церк. л-ри були *житія* святих («княжі житія» Ольги, Володимира, Бориса і Гліба, легенди «*Києво-Печерського патерика*»). Поряд із оригінальною л-рою в К. Р. перекладалися й поширювалися пам'ятки ранньохристиянської та візант. л-ри: біблійні книги, *апокрифи*, істор. твори, повісті («*Александрія*», «*Девгенієве діяніє*», а також повість про Акира Премудрого — одна з найдавніших пам'яток Сходу, поширених на Русі), збірники афоризмів («Пчела»), природничонаук. твори. Велику роль у розвитку л-ри К. Р. відіграла нар.

Срібник (срібна монета) Володимира Святославича.

Надбрамна вежа Київського дитинця. Кінець 10 ст. Реконструкція Ю. С. Асєєва.

Садиба 10—11 ст. Київ, Поділ. Реконструкція.

Панагія з зображенням, виконаним технікою черні. 11—12 ст.

творчість (*билини,* обрядовий фольклор, істор. легенди). На основі народнопоетичної традиції написано найвидатніший твір л-ри Київської Русі «*Слово о полку Ігоревім*», у якому з величезною худож. силою втілено патріотичну ідею єдності Руської землі. Л-ра К. Р. є спільним джерелом трьох братніх східнослов. л-р: української, російської та білоруської.

Архітектура. В мистецтві К. Р. архітектурі належало одне з провідних місць. Ще до 10 ст. вздовж шляху «з варяг у греки» з'явилися великі міста Давньої Русі. Джерелами їхньої архітектури були будівельні й худож. традиції сх. слов'ян. Великі міста К. Р. складалися переважно з трьох частин: *дитинця,* «окольного граду», або «посаду» (квартали ремісників, торг. майдан, подвір'я купців, церкви й монастирі), та «кінців» (ремісничі, а іноді торг. поселення; див. *Містобудування*). Осн. конструкціями житл. (див. *Житло*), оборонних та культових будівель були дерев'яні *зруби* (церква у *Вишгороді,* 1020—26, будівничий *Миронег*; Василівська церква в Києві, 11 ст., та ін., див. також *Дерев'яна архітектура*). Важливу роль в ансамблі міст К. Р. відігравали оборонні споруди — укріплення по річках Стугні, Сулі, Росі та ін.; фортечні вали *Білгорода* (нині с. Білогородка Києво-Святошинського р-ну); *Золоті ворота* в Києві, 1037; *Любецький замок,* 11—12 ст.; замок Іван під Ржищевом, 11 ст., та ін. Монументальна мурована архітектура поширювалася з часів розквіту давньорус. д-ви («Кам'яний терем», 1-а пол. 10 ст., Київ), особливо з часів правління Володимира Святославича та Ярослава Мудрого. Поряд з традиціями слов'янського буд-ва давньорус. будівничі творчо використовували досвід архітекторів ін. країн, насамперед Візантії. Гол. типами монументальних споруд стали ансамблі держ. центрів — князівські двори з палацами та великі хрестовокупольні п'ятинефні й тринефні з галереями собори, побудовані характерною для Русі 10 — поч. 12 ст. мішаною (цегла й камінь) кладкою: *Десятинна церква,* 989—996, собори Іринінського та Георгіївського монастирів, 11 ст., всі — в Києві; *Спаський собор* у Чернігові, бл. 1036; *Софійські собори* у Києві (закладено 1037), Новгороді (1045), Полоцьку (серед. 11 ст.) та ін.

З 2-ї пол. 11 ст. характерним для К. Р. стає шестистовпний хрестовокупольний храм (*Успенський собор* Печерського монастиря в Києві, 1073—78; див. *Києво-Печерська лавра*). Водночас з культовим будівництвом розвивалася світська архітектура. В 1115 був наведений перший міст через Дніпро; 1199—1200 київ. зодчий П. Милонег спорудив кам'яну підпірну стіну під стінами Михайлівського собору *Видубицького монастиря;* поруч з Видубицьким монастирем за Всеволода Ярославича побудовано князівський «Красний двір». Розвивалися місцеві архіт. школи: київська (Дмитріївський собор, 1061; Михайлівський собор Видубицького монастиря, 1070—88; собор *Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря,* 1108; *Спаса на Берестові церква,* 1113—25, усі — в Києві); новгородська (собори Миколо-Дворищенський, 1113; Антонієвого, 1117, та Юр'євого, 1119—27, монастирів у Новгороді); переяславська [*Михайлівський собор* у Переяславі, 1089; *Юр'єва* (*Михайлівська*) *божниця* в Острі, 1098]. У 12 ст., в період феод. роздробленості, посилилися особливості місц. шкіл (див. *Владимиро-суздальська школа, Новгородська школа архітектури та живопису*). Осн. типи культових будівель 30—80-х рр. 12 ст. стали 6-стовпні та 4-стовпні однокупольні храми з вузькими віконними *амбразурами,* напівколонами або плоскими *лопатками* на фасадах (*Троїцька надбрамна церква* в Києво-Печерській лаврі, 1108, *Пирогощі Богородиці церква,* 1132—36, *Кирилівська церква,* серед. 12 ст., всі — у Києві; *Успенський собор* та Борисоглібський собор в Чернігові, 12 ст.; Юр'ївський собор у Каневі, 1144; *Успенський собор* у Володимирі-Волинському, 1160; Петропавлівська церква в Смоленську, 1144; церква Спаса на Нередиці в Новгороді, 1197; Успенський, 1158—89, та Дмитріївський, 1194—97, собори у Владимирі на Клязьмі; *Покрови на Нерлі церква,* 1165, іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура,* т. 1, с. 224—225; церква Пантелеймона в Галичі, близько 1200, та ін.). Для архітектури К. Р. кінця 12 ст. характерні ступінчаста центральна композиція будівель, багатий декор на фасадах (церква Василя в Овручі, 1190; *П'ятницька церква* в Чернігові, кін. 12 — поч. 13 ст.; Михайлівська церква в Смоленську, кін. 12 ст.; Борисоглібська церква в Гродні, кін. 12 ст.). Архіт. стиль періоду розквіту К. Р. свідчить про єдність давньорус. культури на всіх її землях.

Ю. С. Асєєв.

Образотворче мистецтво. За часів К. Р. особливо високого рівня досягло монументальне мист.— *мозаїки* і *фрески* (в Десятинній, Кирилівській та Спаса на Берестові церквах, Софійському і Михайлівському Золотоверхому соборах у Києві, Софійському і Миколо-Дворищенському соборах в Новгороді, Софійському соборі в Полоцьку). Велике місце відводилося зображенню людини. В багатьох образах крізь умовність догматичного суворого канону проступали риси живого сприйняття реальної дійсності. Поряд з цим з'явилися світські мотиви (портрети титарів-

Оранка плугом. Мініатюра з Радзивіллівського літопису. 15 ст.

замовників, родини Ярослава Мудрого), а також фрески побутового характеру (зображення іподрому, скоморохів, колядників, акробатів, сцен полювання й ігрищ у Софійському соборі). Про монументальний живопис черніг. майстрів дають уявлення вцілілі фрагменти розписів храмів (напр., Спаського собору в Чернігові). Розвивався й іконопис. Поряд з образами Спаса, Георгія-воїна, руських святих Бориса і Гліба культивувалися образи Богоматері-заступниці [«Владимирська богоматір», 11—12 ст., привезена до Києва з Константинополя; «Печерська (Свенська) богоматір», 1288, ДТГ, та ін.; див. *Іконопис*]. Скульптура за характером була близькою до різьблення на дереві [шиферні рельєфи із зображенням Нестора і Дмитра з Михайлівського Золотоверхого собору в Києві, ДТГ; із зображенням Кібели (?) на колісниці з Печерського монастиря в Києві, Києво-Печерський історико-культурний заповідник; кам'яна іконка з зображенням Фоми і Христа з Києва, 12 ст., Держ. істор. музей в Києві, та ін.]. Поширення освіти й писемності зумовили розквіт оздоблення рукописних книг *мініатюрами,* заставками, кінцівками та ініціалами, виконаними під впливом мозаїк і фресок київ. Софійського собору, золотарських виробів та перегородчастих емалей (*Остромирове євангеліє,* 1056—57; Ізборник Святослава, 1073, та ін.). В декоративно-ужитковому мист. набули поширення ювелірні вироби (сережки, колти, діадеми, браслети, гривни; див. *Київські скарби*), різне начиння (чаші, оправи для книжок, панікадила-хороси; див. *Золотарство*), керамічні вироби (полив'яні розписані плитки, посуд тощо). В К. Р. працювали такі відомі майстри, як *Алімпій* та ін. Характерною ознакою всіх видів мист. К. Р. є стилістична єдність, висока майстерність виконання, що підносить його до світового рівня.

Г. Н. Логвин.

Музика. Писемні джерела, зображення на фресках (зокрема, в Софійському соборі в Києві), фольклор свідчать про розвинену муз. культуру К. Р. В нар. побуті було поширене мист. *скоморохів* (спів, танці, гра на сопелях, гуслях тощо). Важлива роль належала урочисто-церемоніальній і військовій музиці (сурмачі, виконавці на бубнах — інструментах типу барабана або литаври). При княжих дворах були на службі співаки й виконавці-інструменталісти. Після прийняття і поширення християнства розвивалася церк. музика (найдавніші писемні пам'ятки муз. мист.— рукописні богослужебні книги з умовним ідеографічним записом наспівів). Основи давньорус. церк. співу запозичені з Візантії, в процесі розвитку зародився самостійний співацький стиль — т. з. знаменний розспів (див. *Крюки*) та кондакарний спів (стиль візант. співу).

Іл. див. на окремому аркуші, с. 128—129. Карту див. на окремому аркуші, с. 144—145.

Літ.: История СССР, т. 1. М., 1966; Очерки истории СССР, ч. 1 (IX—

XIII вв.). М., 1953; Історія Української РСР, т. 1. К., 1977; Повесть временных лет, ч. 1—2. М.—Л., 1950; Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962; Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. М., 1948; Греков Б. Д. Київська Русь. К., 1951; Рыбаков Б. А. Образование древнерусского государства. М., 1955; Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М., 1956; Довженок В. Й. Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст. К., 1961; Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., 1963; Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965; Каргер М. К. Древний Киев, т. 1—2. М.—Л., 1958—61; Стародавній Київ. К., 1975; Толочко П. П. Древний Киев (X—XIII вв.). К., 1976; Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968; Советская историография Киевской Руси. Л., 1978; Історія української літератури, т. 1. К., 1967; Лихачёв Д. С. Развитие русской литературы X—XVII веков. Л., 1973; Історія українського мистецтва, т. 1. К., 1966; Асєєв Ю. С. Архітектура Київської Русі. К., 1969; Асєєв Ю. С. Джерела. Мистецтво Київської Русі. К., 1980.

КИЇВСЬКА СТУ́ДІЯ ХРОНІКА́ЛЬНО-ДОКУМЕНТА́ЛЬНИХ ФІ́ЛЬМІВ, Українська студія хронікально-документальних фільмів. Створена 1931 в Харкові, з 1939 міститься в Києві. Випускає документальні фільми та кіножурнали: «Радянська Україна», «Молодь України», «Піонерія», «Україна спортивна», «Україна сьогодні». Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 були створені фронтові кіногрупи, до яких входили кінооператори студії Б. Вакар, В. *Орлянкін*, О. *Ковальчук*, М. Пойченко, І. Гольдштейн та ін. Багато фільмів студії відзначено на всесоюзних та міжнар. кінофестивалях. Серед кінодокументалістів, які працюють на студії,— сценаристи В. Кузнецов, І. Малишевський, режисери О. *Косинов*, А. *Слісаренко*, В. Шкурін, А. *Федоров*, І. *Грабовський*, В. *Шевченко*, А. Фернандес; оператори І. Писанко, О. *Лісовий*, В. Шувалов. *В. Д. Деркач.*

КИЇВСЬКА ХУДО́ЖНЯ ШКО́ЛА імені Т. Г. Шевченка — середній спеціальний навчальний заклад. Засн. 1937. Має три відділення: живописне, скульптурне та архітектурне. Заняття проводяться з 5 по 11 класи; крім спец. дисциплін, учні вивчають загальноосвітні науки. Школу закінчили нар. художники УРСР А. *Білостоцький*, О. *Лопухов*, В. *Шаталін*, засл. діячі мист. УРСР Т. *Голембієвська*, Г. *Якутович* та ін., відвідував В. *Меллер*.

КИЇВСЬКА ЧОЛОВІ́ЧА ХОРОВА́ КАПЕ́ЛА імені Л. М. Ревуцького — створена 1969 при *Музичному товаристві УРСР*. З 1974 — в системі Міністерства культури УРСР, з 1977 носить ім'я Л. Ревуцького. У 1969—78 капелу очолював засл. діяч мист. УРСР С. *Дорогой*, з 1978 — худож. керівник — засл. діяч мист. УРСР Є. Савчук. У репертуарі колективу — укр. і рос. нар. пісні, класичні хорові твори (М. Лисенка, К. Стеценка, М. Леонтовича, М. Мусоргського, П. Чайковського, О. Бородіна, Дж. Верді, Л. Керубіні, Ф. Мендельсона-Бартольді), а також твори рад. композиторів П. Майбороди, Г. Майбороди, І. Шамо, Є. Станковича та ін. Нагороджена Почесною Грамотою Президії Верховної Ради РРФСР.

Б. Ф. Кордіані.

КИЇВСЬКЕ АВІАЦІ́ЙНЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ імені 50-річчя Жовтня. Утворене 1974 на базі Київ. авіац. з-ду ім. 50-річчя Жовтня (засн. 1920). В перші роки існування на з-ді переважно ремонтувалась авіац. техніка, а також виготовлялись запасні частини до літаків. У 1923 при заводі було створено

У складальному цеху Київського авіаційного виробничого об'єднання імені 50-річчя Жовтня.

конструкторське бюро, яке очолював К. О. Калінін. У 1925 збудовано перший рад. літак оригінальної конструкції — чотиримісний пасажирський літак К-1. До 1931 на підприємстві поряд з ремонтом літаків виробляли планери й глісери, з 1931 — автожири, з 1934 — пасажирські літаки ХАІ-1, з 1937— пасажирські літаки ОКО-1, ОКО-2, ОКО-6 конструкції К. В. Таїрова. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування з-ду було евакуйовано на схід країни. Після відбудови підприємства 1946 на ньому вироблено перші *гелікоптери*. В 1948 освоєно виробн. поршневого літака Ан-2 конструкції О. К. Антонова, 1955 збудовано турбогвинтовий літак Ан-8 з двома двигунами. В 1961 освоєно серійний випуск турбогвинтового пасажирського літака Ан-24. Продукція підприємства (1979) — транспортні літаки Ан-26, Ан-30 генерального конструктора О. К. Антонова. Значну кількість їх експортують. Підприємство нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1970).

В. О. Степанченко.

КИЇВСЬКЕ БРА́ТСТВО, Богоявленське братство в Києві — громадська організація укр. міщан Києва в 1-й пол. 17 ст. Засн. бл. 1615. Крім міщан, до К. б. входили представники православного духівництва і тієї укр. шляхти, яка була невдоволена експансією *католицизму*. Серед засновників К. б. були визначні діячі укр. культури З. *Копистенський*, Т. *Земка*. Гетьман П. К. *Сагайдачний* оголосив про вступ до К. б. всього реєстрового козацтва. К. б. було одним з центрів боротьби укр. і білорус. народів проти церк. унії (див. *Брестська унія 1596*). При сприянні братства 1620 всупереч забороні польс. уряду відновлено православну церк. ієрархію, яку очолив І. *Борецький*. Заслугою К. б. було заснування *Київської братської школи*. Матеріальну основу діяльності братства становили внески членів. У 1615 Є. *Гулевичівна* передала свою садибу з землями в Києві на Подолі для заснування монастиря, шпиталю для прочан та школи для дітей шляхти і міщан. У 1625—26 К. б. отримало від рос. уряду значні кошти для будівництва й оздоблення Богоявленської церкви — визначної пам'ятки архітектури. В умовах наступу контрреформації в кін. 30-х рр. 17 ст. К. б. змушене було припинити свою діяльність.

Літ.: Історія Києва, т. 1. К., 1959; Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966; История городов и сёл Украинской ССР. Киев. К., 1979. *Я. Д. Ісаєвич.*

КИЇВСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ «МЕДАПАРАТУ́РА» (до 1977 — Київ. виробниче об'єднання мед. техніки). Утворене 1968 в результаті об'єднання київських підприємств: медичної апаратури; медичного устаткування; зуболікарських інструментів; медичних ліжок; «Ренток».

Осн. продукція: рентгенівське й радіодіагностичне устаткування, прилади для функціонального дослідження легенів, хірургічна й травматологічна апаратура, стоматологічні інструменти, товари культур.-побутового призначення. На підприємстві освоєно (вперше в СРСР) виробництво нового медичного устаткування — гамма-камер для діагностики захворювань кровоносних судин.

А. І. Татаренко.

КИЇВСЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ ПОЛІМЕ́РНОГО МАШИНОБУДУВА́ННЯ «БІЛЬШОВИ́К», «Київполімермаш». Утворене 1975 в складі київського заводу «Більшовик» (гол. підприємство), з-ду дослідних машин УкрНДІпластмаш, СКБ «Полімермаш», буд.-монтажного управління та УкрНДІпластмаш. Осн. продукція об'єднання: *каландри*, гумозмішувачі роторні та періодичної дії, вальці, преси одно- й двочервʼячні, форматори-вулканізатори, лінії для вулканізації покришок, для виробництва труб з термопластів, для виробництва лінолеуму, плівок, товари народного споживання.

В 1882 на тер. сучас. з-ду «Більшовик» було засновано майстерню, яку згодом реорганізовано в з-д по виробн. устаткування для цукр. та пивоварних з-дів. Завод має славне революційне минуле. В 1895 тут було створено марксистський гурток, з 1897 почався страйковий рух. Робітники з-ду брали активну участь у боях за встановлення Радянської влади на Україні. В 1922 підприємству присвоєно назву «Більшовик». За роки Рад. влади з-д докорінно реконструйовано. В 1926—32 з-д освоїв виробн. хім. устаткування та ін. видів продукції. В 30-х рр. тут вперше в СРСР застосовано пром. електрозварювання. В 1940 з-д вже виробляв потужні електролізери, турбокомпресори тощо. На поч.

КИЇВСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ХІМВОЛОКНО»

Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування з-ду було евакуйовано на Урал, де на його базі збудовано з-д «Уралхіммаш». За післявоєнні роки підприємство відбудовано, докорінно реконструйовано й значно розширено. З-д нагороджено орденом Леніна (1966).

В. О. Ізвєков.

КИЇВСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ХІМВОЛОКНО» імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Утворене 1975 на базі Київ. комбінату хім. волокна ім. 50-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції, засн. 1936 як ф-ка по виробн. віскозного шовку. В 1937 введено в дію першу чергу підприємства і названо ф-кою «Київволокно». В 1943 ф-ку перейменовано на з-д, наприкінці 1956 з-д перетворено на комбінат штучного волокна, з 1966 — на комбінат хім. волокна. Осн. продукція об'єднання: віскозні, капронові нитки, целофанова плівка, штапельне волокно; всього — 47 найменувань виробів. В об'єднанні вперше в галузі розроблено й освоєно новий спосіб одержання капронових ниток, фарбованих у масі, текстурованої нитки килимового асортименту. Київський комбінат хім. волокна нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966).

А. І. Мальчевський.

КИЇВСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ТРИКОТАЖНЕ ОБ'ЄДНАННЯ імені Рози Люксембург. Утворене 1975 на базі Київської трикотажної ф-ки ім. Р. Люксембург — гол. підприємство (засн. 1917). До складу об'єднання входять (1980) також Сквирська й Київська трикотажні ф-ки. Осн. продукція об'єднання: білизняний трикотаж, верхній трикотаж жіночого, чоловічого й дит. асортименту, штучне хутро, товарне полотно. В об'єднанні вперше в СРСР застосовано комплексну автоматизацію процесів фарбування трикотажного полотна.

Р. Б. Сірик.

КИЇВСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ХІМІКО-ФАРМАЦЕВТИЧНЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ДАРНИЦЯ». Утворене 1976 в складі Дарницького хім.-фарм. заводу (головне підприємство, засн. 1949), Борщагівського заводу хім.-фарм. препаратів та Київського вітамінного з-ду. Осн. продукція: готові ліки, медикаменти в ампулах, вітаміни й препарати для с.-г. тварин. Продукція об'єднання експортується у 37 країн світу. На підприємстві освоєно виробн. дитиліну, хлодитану, дийодбензотефу, карбідину та ін. препаратів; встановлено автом. лінії.

І. В. Карпенко.

КИЇВСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ШВЕЙНЕ ОБ'ЄДНАННЯ «УКРАЇНА». Утворене 1963 внаслідок об'єднання швейних ф-к Києва, Київ., Черкас. та Черніг. областей. Після реорганізації 1976 до складу об'єднання (1980) входять 4 швейні ф-ки: київські «Україна» (гол. підприємство) та «Жовтень», Поліська (Київ. обл.) та Уманська (Черкас. обл.). Осн. продукція об'єднання: пальта жіночі зимові й демісезонні з вовняних тканин і штучного хутра, плащі жіночі й чоловічі, напівпальта чоловічі з пелаксу та штучної замші, дубльовані штучним хутром, куртки жіночі й чоловічі, костюми вовняні для хлопчиків, шкільна форма для хлопчиків, купальні костюми. На підприємствах об'єднання для розкроювання тканин встановлено електронно-обчислювальні машини.

В. І. Полозюк.

КИЇВСЬКЕ ВИРОБНИЧЕ ШКІРЯНЕ ОБ'ЄДНАННЯ імені М. В. Фрунзе. Утворене 1970 в складі київських з-дів хромових шкір (гол. підприємство, засн. 1845), шкірсировинного, юхтових шкір, Баришівського шкірзаводу (Київ. обл.; засн. 1938) та Новомиргородського шкірзаводу (Кіровогр. обл.; засн. 1934). Об'єднання виробляє хромові, галантерейні й юхтові шкіри. На підприємствах об'єднання впроваджено нову технологію виробн. еластичних шкір підвищеної якості, анілінових і напіванілінових, лакованих різного кольору, галантерейних шкір тощо.

Б. М. Душин.

КИЇВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ РОСІЙСЬКОГО МУЗИЧНОГО ТОВАРИСТВА. Організоване 1863 (саме Рос. муз. т-во — 1859, Петербург) з метою сприяти розвитку муз. культури й муз. освіти в місті (існувало до 1917 на кошти дійсних членів і членів-відвідувачів). Серед засновників — композитор-аматор П. Селецький, громад. діяч ліберально-бурж. напряму Г. Галаган, укр. фольклорист М. Рігельман, композитор, диригент і педагог Р. Пфеніг, співак-аматор М. Богданов, композитор М. В. Лисенко. З ініціативи т-ва було відкрито *Київську російську оперу* (1867), муз. уч-ще (1868, див. *Київське музичне училище* імені Р. М. Глієра). Симф. концертами керували Р. Пфеніг, В. Вілінський, І. Альтані, О. Виноградський, О. Орлов, Л. Штейнберг та ін. Серед учасників концертів — М. В. Лисенко, місцеві музиканти — піаністи В. Пухальський, М. Тутковський; віолончелісти А. Галенковський, В. Мєшков, М. Поляничевський, В. Кологривов; скрипалі С. Таборовський, І. Водольський, Й. Шадек, Й. Котек, О. Колаковський; співаки рос. опери — В. Фабіан-Біанкі, О. Сантагано-Горчакова, О. Ляров, М. Медведєв та ін. На запрошення Київ. відділення в місті виступали диригенти С. Кусевицький, В. Сафонов, А. Коутс; скрипалі Г. Венявський, Ф. Лауб, А. Контський, М. Ерденко, Ф. Крейслер; піаністи А. та М. Рубінштейни, М. Венявський, П. Шлецер; співаки О. Мищуга, Ф. Шаляпін, Л. Собінов, А. Нежданова, Тітта Руффо, М. Баттістіні. З авторськими концертами виступали П. Чайковський, М. Римський-Корсаков, С. Рахманінов, О. Глазунов та ін.

М. І. Кузьмін

КИЇВСЬКЕ ВОДОСХОВИЩЕ — одне з водосховищ Дніпровського каскаду. Створене 1964 після побудови *Київської ГЕС* імені Ленінського комсомолу. Довж. 110 км, шир. до 12 км, пл. 922 км². Пересічна глиб.— 4 м, найбільша — 14,5 м. Повний об'єм — 3,73 км³. Використовують для потреб гідроенергетики, водного транспорту, рибного г-ва, водопостачання та відпочинку трудящих. На К. в. у межах УРСР розташовані пристані Нові Петрівці, Ясногородка, Чорнобиль.

О. О. Русинов.

КИЇВСЬКЕ ВОЄВОДСТВО — адм.-тер. одиниця на Україні в 15—18 ст. Утворене польс.-лит. феод. д-вою 1471 після ліквідації *Київського князівства*. За умовами *Люблінської унії 1569* відійшло до шляхет. Польщі. Б 2-й пол. 16 — 1-й пол. 17 ст. до К. в. входили Київ., Житомир. і Овруцький повіти та Білоцерківське, Богуславське, Канівське, Корсунське, Романівське, Черкаське й Чигиринське староства і частина Лівобережної України. Тер. К. в. була ареною визвольної боротьби укр. селянства й козацтва проти феод.-кріпосницького гніту польс. і укр. феодалів (повстання під керівництвом К. *Косинського* 1591—93, С. *Наливайка*, Г. *Лободи* 1594—96, Т. Федоровича 1630, І. *Сулими* 1635, П. *Павлюка*, К. *Скидана* 1637, Д. *Гуні*, Я. *Острянина* 1638). Згідно зі *Зборівським договором 1649* у К. в. обмежувалася влада польс. шляхти; Овруцький, Житомирський і Київський повіти були підпорядковані гетьманському управлінню. За *Андрусівським перемир'ям 1667* в складі К. в. лишилися тільки правобережні повіти і староства (без м. Києва). Адм. центром став Житомир. У кін. 17 — на поч. 18 ст. в К. в. відбулися сел.-козац. повстання, зокрема під проводом С. *Палія;* в 30—60-х рр. 18 ст. тут розгорнувся *гайдамацький рух*. Після возз'єднання Правобережної України з Росією (1793) тер. К. в. ввійшла до *Волинського намісництва* і *Київського намісництва*.

КИЇВСЬКЕ ЖОВТНЕВЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1917 — збройний виступ робітників і революц. солдатів Києва під керівництвом більшовиків проти буржуазного Тимчасового уряду. Підготовку до повстання *Київська організація РСДРП(б)* розгорнула восени 1917. Створювалися і зміцнювалися загони *Червоної гвардії*, проводилася агітаційна робота серед робітників і солдатів. 27.X (9.XI) об'єднане засідання Київ. Рад робітн. і солдатських депутатів 489 голосами проти 187 ухвалило більшовицьку резолюцію про підтримку повстання в Петрограді й обрало ревком у складі Я. Б. *Гамарника*, В. П. *Затонського*, А. В. *Іванова*, І. М. Кудріна, І. Ю. *Кулика*, Л. Л. *Пятакова* та ін. Ревком розгорнув підготовку до повстання. 6,6 тис. революц. солдатів і червоногвардійців протистояли бл. 10 тисячам солдатів і офіцерів, підпорядкованих штабові Київ. військ. округу (КВО) — оплоту Тимчас. уряду, а також бл. 18 тисячам солдатів і офіцерів частин бурж.-націоналістичної *Центральної ради*, яка,

Київське водосховище.

формально проголосивши «нейтралітет», фактично підтримувала штаб КВО. Проте через недостатню оперативність ревкому контрреволюціонерам удалося захопити ініціативу й 28.X (10.XI) заарештувати майже всіх членів ревкому й Київ. к-ту РСДРП(б). Однак уже вранці 29.X (11.XI) на нараді в 3-му авіапарку було створено новий ревком, до якого ввійшли А. В. Іванов, В. П. Затонський, О. Б. *Горвіц*, А. Є. Карпенко та ін. Центром повстання, яке почалося 29.X (11.XI), став Печерськ, його осн. ударними силами — червоногвардійці «Арсеналу» (див. *Арсенальці*) й солдати 3-го авіапарку, які виступили першими, та ряду ін. частин. 30.X (12.XI) повстання було підтримано заг. страйком трудящих Києва. На допомогу повстанцям прийшли червоногвардійці Подолу, Деміївського снарядного з-ду та ін. підприємств. На їх бік перейшли деякі частини Центр. ради. 31.X (13.XI) К. ж. з. п. завершилося поразкою сил Тимчас. уряду. Командування КВО втекло з Києва. Проте перемогою робітників і революц. солдатів підступно скористалася Центральна рада, яка 1 (14).XI оголосила про перехід влади до її рук. К. ж. з. п. відіграло значну роль у дальшому розгортанні революц. подій на Україні. Воно подало істотну допомогу революц. Росії, зірвавши наміри контрреволюції використати війська Пд.-Зх. фронту і Київ. військ. округу для придушення революції в Петрограді. Загиблим учасникам повстання встановлено пам'ятник (1927, архітектор В. М. Онащенко; відбудовано 1948, арх. З. С. Чечик).

Літ.: Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 г.— февраль 1918 г.). Сборник документов и материалов. К., 1957; Великий Жовтень на Київщині. К., 1957; Історія Української РСР, т. 5. К., 1977. *В. С. Левін.*

КИЇВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — давньоруське удільне князівство. Виникло в серед. 12 ст. внаслідок феод. роздробленості Київ. Русі. До К. к. входили Київщина, Сх. Волинь, Переяславщина. Центром був Київ. У 2-й пол. 12 ст.— 1-й пол. 13 ст. Київ підпав під владу владимиро-суздальських (див. *Юрій Долгорукий*), чернігівських, смоленських і галицько-волинських князів. У 1240 К. к. захопили монголо-татари; з 1243 князем тут був владимиро-суздальський кн. *Ярослав Всеволодович*, який мав у Києві свого намісника, а пізніше — *Олександр Невський*. З 1263 в Києві почали князювати нащадки владимирських князів. Бл. 1362 К. к. загарбала феод. Литва; воно ввійшло до її складу як васальне князівство. Давньорус. династію Мономаховичів заступила лит. династія Гедиміновичів. Останні проводили політику, спрямовану на захист автономії К. к. Це викликало невдоволення лит. уряду, особливо після проголошення лит. кн. *Ягайла* польс. королем (1386). У 1394 польс.-лит. уряд ліквідував К. к. Замість князя у Київ було призначено лит. намісника. В 1440 під тиском місц. феод. знаті К. к. відновлено, але 1470 знову ліквідовано і 1471 перетворено на *Київське воєводство*.

КИЇВСЬКЕ ЛІТЕРАТУРНО-АРТИСТИЧНЕ ТОВАРИСТВО — добровільне товариство митців і літераторів, яке існувало в Києві з 1895 по 1905. Т-во мало три відділи: літературний, музичний і художній. Влаштовувало літ. бесіди й літ.-муз. вечори, худож. виставки, ювілеї видатних діячів культури тощо. В роботі т-ва брали участь діячі рос. та укр. культури М. Соловцов, Є. Недєлін, М. Рощин-Інсаров, О. Купрін, Леся Українка, М. Лисенко, М. Старицький, І. Нечуй-Левицький, М. Заньковецька, М. Садовський, П. Саксаганський, М. Мурашко та ін. Т-во було закрито 1905 за наказом царського уряду.

Літ.: Устав Киевского литературно-артистического общества. К., 1895; Иллюстрированный сборник Киевского Литературно-Артистического общества. К., 1900. *Р. Я. Пилипчук.*

КИЇВСЬКЕ МУЗИЧНЕ УЧИЛИЩЕ імені Р. М. Глієра — середній спеціальний музичний навчальний заклад системи М-ва культури УРСР. Засн. 1868 як муз. уч-ще при *Київському відділенні Російського музичного товариства*. Спочатку мало 5 класів: фортепіано, скрипки, віолончелі, хорового та сольного співу, теорії музики. З 1875 було введено всі класи оркестрових інструментів, створено учнівський симф. оркестр, 1885 організовано оперний клас. Серед педагогів — композитор і диригент Р. Пфеніг (1868—74 — директор), піаніст і композитор Ю. Померанцев, скрипалі І. Водольський, О. Шевчик, М. Ерденко, диригент І. Альтані, віолончеліст В. Кологривов, композитор і диригент О. Казбирюк, піаністи В. Пухальський (1877—1913 — директор) і Г. Ходоровський та ін. В 1869—70 клас фортепіано вів М. Лисенко. Активну участь у становленні та діяльності уч-ща брали рос. композитори А. та М. Рубінштейни, П. Чайковський, М. Римський-Корсаков, О. Глазунов, С. Рахманінов. Серед випускників уч-ща дожовтн. періоду були такі діячі вітчизн. муз. культури, як піаніст і композитор М. Тутковський, піаністи А. Штосс-Петрова, Л. Ніколаєв, О. Браїловський, К. Михайлов, скрипалі М. Сікард, О. Колаковський, віолончеліст І. Козлов, диригент І. Паліцин, композитори Р. Глієр, І. Сац, Л. Ревуцький, вокалісти М. Медведєв, М. Бочаров, Г. Бакланов, В. Лосський, М. Литвиненко-Вольгемут. У 1913 уч-ще було перетворено на консерваторію (див. *Київська консерваторія* імені П. І. Чайковського). В 1923—34 існувало як муз. технікум, з 1934 — муз. уч-ще (з 1956 — ім. Р. М. Глієра). Має 8 відділень денного та вечірнього навчання. Готує хористів, оркестрантів, концертмейстерів, керівників самодіяльності та викладачів дитячих муз. шкіл (з 1959 при уч-щі — дитяча муз. школа). Оркестри — симф., духовий, камерний, нар. інструментів, змішаний та жіночий хори. Серед вихованців уч-ща — нар. артисти СРСР — композитори Г. Майборода та П. Майборода, співаки П. Кармалюк, Д. Гнатюк, Є. Червонюк, Д. Петриненко, нар. артисти УРСР — диригенти П. Муравський, О. Рябов, І. Іващенко, співаки Н. Гончаренко, Е. Томм, В. Любимова, балалаєчник Є. Блинов та ін.

М. І. Кузьмін.

КИЇВСЬКЕ НАМІСНИЦТВО — адм.-тер. одиниця на Україні в 80—90-х рр. 18 ст. Утворене 16 (27).IX 1781, фактично існувало з 9 (20).I 1782. До К. н. увійшла територія кол. Київ., Переяславського, Лубенського і Миргородського полків. К. н. поділялося на 11 повітів: Київський, Остерський, Козелецький, Переяславський, Пирятинський, Лубенський, Миргородський, Хорольський, Градизький, Золотоніський і Голтвянський. За ревізією 1782 у К. н. було 11 міст, 43 містечка, 3857 сіл, хуторів, слобід з населенням 389 610 осіб чоловічої статі (крім дворян). В 1791 до К. н. було приєднано Зіньківський, Гадяцький і частину Лохвицького повітів. У 1796 до К. н. ввійшли також міста Канів, Корсунь, Богуслав і Димер, перетворені на повітові центри. 12 (23).XII 1796 К. н., як і ін. намісництва, ліквідовано. Його територія відійшла в основному до *Київської губернії* та *Малоросійської губернії*.

КИЇВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1068—69 — антифеод. повстання міського і сільського населення в *Київській Русі*, спрямоване проти феод. експлуатації та загарбання феодалами общинних земель. Центром класової боротьби був Київ. Безпосереднім приводом до повстання

Київське повстання 1068—69. Мініатюра з Радзивіллівського літопису. 15 ст.

стала поразка восени 1068 військ князів Ізяслава, Святослава і Всеволода Ярославичів від *половців* на р. Альті. Кияни звернулися до кн. Ізяслава з вимогою дати їм коней і зброю для боротьби проти кочовиків, але Ізяслав відмовив, боячись озброєного населення. Обурені кияни розгромили двори київ. знаті і, звільнивши ув'язненого кн. Всеслава Брячиславича, поставили його київ. князем замість Ізяслава, який втік до Польщі. У квітні 1069 Ізяслав за допомогою військ польс. кн. *Болеслава II* придушив К. п. Відповідлю феодалів на київське та ін. повстання 60 — поч. 70-х рр. 11 ст. було нове законодавство (т. з. «Правда Ярославичів» — див. «*Руська правда*»), що посилило покарання за замах на життя і майно феодалів та ін. власників.

КИЇВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1113 — антифеод. повстання міських низів Києва, холопів і, можливо, сільського населення *Київської землі*. Вибухнуло після смерті кн. *Свято-*

КИЇВСЬКЕ ПОВСТАННЯ РАТНИКІВ МІЛІЦІЇ 1807

полка Ізяславича, за князювання якого посилилися феод. утиски і зросло лихварство. Повсталі виступили проти князівської адміністрації і лихварів, розгромили їхні двори. Налякана боярська верхівка Києва звернулася до переяславського кн. *Володимира Мономаха* і запросила його на великокнязівський престол. Ставши великим князем київським, Володимир Мономах, з метою ослаблення нар. заворушень, видав нові закони, в яких було зроблено деякі поступки міським низам (див. *Статут Володимира Мономаха*).

КИЇВСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ РА́ТНИКІВ МІЛІ́ЦІЇ 1807 — антифеод. виступ ратників київського губернського земського ополчення (міліції). Безпосереднім приводом до повстання стало переведення частини ратників у рекрути взв'язку з ліквідацією ополчення після підписання Тільзітського миру (червень 1807). Ополченці, які перебували в Києві (бл. 2 тис.), 5 (17).XI рушили до палацу київ. військ. губернатора з вимогою відпустити їх по домівках. Викликані війська зброєю розігнали повстанців. 10 (22).XII виступили ратники розквартированої в районі Балти й Дубоссар 3-ї бригади київ. міліції (бл. 1800 чол.), які вимагали звільнення від кріпацтва і повернення їм кол. козац. прав. Урядові війська жорстоко придушили повстання.

Літ.: Абаліхін Б. З історії антифеодального повстання ратників Київської міліції в грудні 1807 р. «Архіви України», 1968, № 5.

КИЇВСЬКЕ СІЧНЕ́ВЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1918 — повстання робітників і революц. солдатів Києва проти контрреволюц. *Центральної ради,* яка, скориставшися з перемоги *Київського жовтневого збройного повстання 1917,* віроломно захопила владу. В листопаді 1917 робітники Києва почали боротьбу проти Центр. ради. Ця боротьба посилилася після *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад.* Передбачалося почати повстання в той час, коли рад. війська, які вели бойові дії проти Центр. ради, мали підійти до Києва. Але в місті вибухнули стихійні виступи на знак протесту проти терору гайдамаків. У зв'язку з цим Київ. к-т РСДРП(б) вирішив почати повстання ще до підходу рад. військ. 10 (23).I були створені міський штаб повстання й районні військ.-революц. к-ти. Для керівництва повстанням на місцях Київ. к-т РСДРП(б) направив у райони міста членів Київ. к-ту О. Б. *Горвіца,* В. М. *Довнар-Запольського,* М. С. Патлаха, О. О. Сивцова, М. В. Костюка. 15 (28).I на засіданні Київ. Ради робітн. і солдатських депутатів з представниками фабзавкомів було прийнято рішення про збройне повстання й одночасне проведення заг. страйку. До складу обраного загальноміського ревкому ввійшли А. В. *Іванов,* І. М. Кудрін, М. В. Костюк, М. М. *Лебедєв,* Я. Б. *Гамарник,* М. С. *Богданов* та ін. Повстання почалося 16 (29).I, центром його став «Арсенал» (див. *Арсенальці*). Вночі проти 17 (30).I застрайкували робітники всіх підприємств міста. До повстанців приєдналася частина солдатів Центр. ради. Червоногвардійці Подолу й Куренівки та робітники-залізничники, які захопили ст. Київ-Пасажирський, повели наступ на центр міста. Червоногвардійці Деміївки у взаємодії з залізничниками закріпилися на Байковій горі й перерізали з-цю. Для придушення повстання Центр. рада спішно перекинула з фронту війська (20 тис.) на чолі з Петлюрою. 22.I (4.II) петлюрівці захопили «Арсенал» і жорстоко розправилися з повсталими робітниками. Проте робітники-залізничники й червоногвардійці Подолу продовжували бойові дії. На допомогу трудящим міста прийшли рад. війська під командуванням Ю. М. *Коцюбинського,* загін робітників Донбасу на чолі з Д. П. *Жлобою,* червоногвардійці Москви й Петрограда, 12-й і 13-й Туркестанські полки, 1-й гвард. Кексгольмський полк, загін матросів-чорноморців, очолюваний А. В. *Полупановим.* Рад. війська форсували Дніпро й разом з червоногвардійцями Подолу після запеклих боїв 26.I (8.II) оволоділи Києвом. К. с. з. п. було важливим етапом боротьби робітників і селян України за перемогу Рад. влади. На честь загиблих повстанців у Києві встановлено пам'ятник.

Літ.: Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 г.— февраль 1918 г.). Сборник документов и материалов. К., 1957; Великий Жовтень на Київщині. К., 1957; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2. К., 1967.

П. С. Кувшинов.

Київське січневе збройне повстання 1918.
Робітники Київських головних залізничних майстерень, які брали участь у збройному повстанні.

КИЇВСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО ДОСЛІ́ДНИКІВ ПРИРО́ДИ — об'єднання науковців-природознавців при Київ. ун-ті. Засноване 1869. Перший президент — проф. І. Г. Борщов (1833—78). В 1890 із складу т-ва відокремилась матем. секція, яка була реорганізована в *Київське фізико-математичне товариство;* 1907 — хім. гурток, на основі якого утворено *Київське фізико-хімічне товариство.* К.т.д.п. відіграло велику роль у розвитку і пропаганді природничих наук на Україні. Видавало «Записки Киевского общества естествоиспытателей» (т. 1—27, 1870—1917), «Записки Київського товариства природознавців» (Вип. 1—3, К., 1926—28). Серед членів т-ва були відомі вчені А. В. *Думанський,* В. О. *Ізбеков,* В. О. *Плотников,* С. М. *Реформатський,* М. О. *Тананаєв,* О. В. *Сперанський,* В. П. *Яворський* та ін.

КИЇВСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО ОХОРО́НИ ПА́М'ЯТОК СТАРОВИ́Н І МИСТЕ́ЦТВ — об'єднання київських істориків, археологів і мистецтвознавців з метою розшуку, охорони, вивчення та описання пам'яток старовини і мистецтва; існувало 1910—19. Діяльність т-ва спочатку поширювалася на Київ., Подільську, Волин., Черніг., Полтав., Катеринославську, Гродненську та Бессарабську губ., згодом обмежувалася лише тер. України. В 1913 відкрито філію в Умані. Членами т-ва були вчені М. В. *Довнар-Запольський,* В. В. *Хвойко,* М. І. *Петров,* В. С. *Іконников,* В. І. *Щербина* та ін. Припинило діяльність у зв'язку з утворенням Всеукр. к-ту по охороні пам'яток старовини і мистецтва.

КИЇВСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО ПОВІТРОПЛА́ВАННЯ — добровільне науково-тех. і спорт. товариство сприяння розвиткові *авіації* і *повітроплавання.* Засновано 1909 на базі повітроплавного гуртка Київ. політех. ін-ту. Існувало до 1916. Члени т-ва розробляли проекти літальних апаратів, будували і випробовували їх, виконували польоти на право одержання диплома пілота-авіатора, організовували змагання, влаштовували виставки тощо. Членами цього товариства О. С. *Кудашевим,* П. М. *Нестеровим,* М. Б. *Делоне* та ін. на чолі з І. І. *Сікорським* були збудовані (1913—14) на Російсько-Балтійському з-ді в Петербурзі літаки «Русский витязь», «Илья Муромец» та ін. *С. І. Карацуба.*

КИЇВСЬКЕ ФІЗИКО-МАТЕМАТИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО — наукове товариство фізиків і математиків. Засноване 1890 при Київському ун-ті на базі матем. секції, яку було відокремлено від *Київського товариства дослідників природи.* Т-во налічувало бл. 350 членів, серед яких були М. П. *Авенаріус,* Б. Я. *Букрєєв,* М. Є. *Ващенко-Захарченко,* В. П. *Єрмаков,* М. Ф. *Хандриков,* М. М. *Шіллер* (голова т-ва протягом перших 14 років) та ін. За час існування К. ф.-м.т. (1890—1917) було заслухано понад 1000 доповідей та інформацій з математики, фізики, астрономії та методики математики у серед. і вищій школі. Т-во видавало «Отчёты и протоколы физико-математического общества при Киевском университете». К. ф.-м. т. проводило популяризаторську роботу серед вчителів математики, фізики та студентів.

КИЇВСЬКЕ ФІЗИКО-ХІМІ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО — наукове товариство. Організоване 1910 на базі хім. гуртка при Київ. ун-ті, відокремленого 1907 від *Київського товариства дослідників природи.* Видавало «Протоколы физико-химического общества при Киевском университете» (1911—16). У 1915 діяльність т-ва була перервана у зв'язку з евакуацією Київ. ун-ту, з 1920 воно відновлене як хім. відділення Київ. т-ва дослідників природи. На його базі 1933 було організовано Київ. відділення Всесоюзного хім. т-ва ім. Д. І. Менделєєва. Головою т-ва з 1910 до 1916 і з 1920 до 1933 був С. М. *Реформатський.*

КИЇВСЬКЕ ХОРЕОГРАФІ́ЧНЕ УЧИ́ЛИЩЕ — середній спец. навч. заклад системи Міністерства культури УРСР. Створене 1938 на базі балетної студії, організованої 1934 при Київ. театрі опери та балету, і хореографічного технікуму (орг. 1933). Уч-ще має 2 відділення — класичного і нар. танцю (з 1972). У різні роки уч-ще очолювали: засл. арт. РРФСР Л. Жуков, засл. арт. УРСР А. Березова, нар. арт. УРСР А. *Васильєва*; викладали: нар. арт. СРСР П. *Вірський*, засл. арт. УРСР Б. Таїров та ін. Серед випускників уч-ща — нар. артисти СРСР В. *Калиновська*, В. *Ковтун*, Т. *Таяніна*, нар. артисти УРСР А. *Гавриленко*, С. *Коливанова*, Л. *Сморгачова*, Р. *Хилько* й ін.; серед викладачів — нар. арт. СРСР О. *Потапова*, нар. арт. УРСР Г. *Кирилова* (з 1972 — худож. керівник), засл. артисти УРСР В. Денисенко, А. Кальченко та ін.

КИЇВСЬКЕ ХУДО́ЖНЄ УЧИ́ЛИЩЕ (КХУ) — середній художній навчальний заклад у Києві, який існував у 1900—1920. Засн. як тимчасові класи живопису, малювання та креслення. В 1901 класи реорганізовано в КХУ, яке перейшло у відання петербурзької Академії мистецтв. Організаторами уч-ща були архітектор В. Ніколаєв (директор його до 1911), художники Г. *Мясоєдов*, В. Менк, Х. *Платонов*, М. *Пимоненко*, В. *Орловський*, І. *Селезньов*. КХУ мало відділи живопису та архітектури, в ньому викладали художники Ф. *Кричевський*, О. *Мурашко*, Г. *Дядченко*, Ф. *Красицький*, Ф. *Балавенський* та ін.

КИЇВСЬКЕ ЮРИДИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО (КЮТ) — добровільне об'єднання науковців юрид. факультету Київського ун-ту й осіб, що мали друковані праці з правознавства. Утворене 1877. Ставило своїм завданням розробку вітчизняного права, встановлення постійних зв'язків між юристами-науковцями і практичними діячами органів юстиції та ін. В 1880 при КЮТ організовано відділення по дослідженню і вивченню *звичаєвого права*. Наук. праці, матеріали КЮТ, як правило, публікувалися в журн. «Университетские известия». КЮТ видав «*Права, за якими судиться малоросійський народ*», підручники, монографії та ін. праці. В різні часи КЮТ очолювали професори В. Г. Демченко, О. М. *Гуляєв*, О. Ф. *Кістяківський*, К. А. *Митюков*, З. І. Синайський, В. О. Удінцев та ін. Діяльність товариства мала ліберально-бурж. напрям. Припинило існування 1916 у зв'язку з евакуацією університету.

В. І. Калинович.

КИЇВСЬКИЙ АВТОМОБІ́ЛЬНО-ДОРО́ЖНІЙ ІНСТИТУ́Т імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Засн. 1944 у Києві. Ф-ти: дорожньобудівний, автомобільний, інженерно-екон., механічний, загальнотехнічний і підвищення кваліфікації; аспірантура. У фонді б-ки (1980) бл. 400 тис. одиниць зберігання. У 1979/80 навч. році кількість студентів становила понад 5 тис. З 1944 по 1979 в ін-ті підготовлено 16,2 тис. спеціалістів.

Є. П. Вериженко.

КИЇВСЬКИЙ БУДИ́НОК-МУЗЕ́Й Т. Г. ШЕВЧЕ́НКА — літературно-меморіальний філіал *Київського музею Т. Г. Шевченка*. Відкрито 10 листопада 1928 в будинку, де 1846 жив поет. Для музею будинок реставровано 1925—27 під керівництвом В. *Кричевського*. В музеї зберігаються особисті речі Шевченка, його одяг, приладдя для малювання і гравірування, книжки та гравюри з його власноручними написами. У 1974 розгорнуто експозицію «Три приїзди Т. Шевченка на Україну». В дворі музею 9.III 1947 встановлено погруддя поета (скульптор Г. *Петрашевич*). У 1973 завершено комплексну реставрацію будинку й садиби. Іл. с. 142.

О. І. Поляничко.

КИЇВСЬКИЙ ДЕРЕВООБРО́БНИЙ КОМБІНА́Т — підприємство деревообробної пром-сті. Розташований у Києві. Буд-во почато 1929 на базі лісопильного з-ду (засн. 1898). За роки Рад. влади з-д перетворився на велике пром. підприємство, яке є базовим комбінатом меблевих деревообробних підприємств Києва і республіки. До складу комбінату входять (у 1980) цехи: 3 лісопильні, розкрійний, чистової обробки деревини, фанерний, деревностружкових плит, багетний, меблевий, паркетний, карбамідних смол та ряд допоміжних цехів. Осн. продукція підприємства: пиломатеріали, деревностружкові плити, чорнові меблеві заготовки, паркет, меблі, багет, струганий шпон, карбамідна смола. На комбінаті осн. виробничі процеси механізовано й автоматизовано.

Л. М. Орєхов.

КИЇВСЬКИЙ ДЕРЖА́ВНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені Т. Г. Шевченка (КДУ) — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР, один з найстаріших і найбільших наук. і культурно-освітніх центрів України. Засн. 1834 у складі філос. ф-ту з двома відділеннями — істор.-філологіч. і фіз.-матем. У 1835 відкрито юрид. ф-т; 1841 — мед. У дореволюц. час в ун-ті викладали відомі вчені М. О. Максимович (перший ректор), М. І. Костомаров, В. М. Перетц, О. Ф. Кістяківський, М. І. Зібер, Д. О. Граве, Г. К. Суслов, Й. Й. Косоногов, С. М. Реформатський, А. А. Караваєв, О. В. Фомін, О. О. Ковалевський, О. М. Сєверцев, М. В. Скліфосовський, В. П. Образцов, М. П. Авенаріус, І. В. Вернадський, В. І. Беретті та ін. У середині 19 ст. ун-т став одним з важливих осередків науки й передової суспільно-політ. думки на Україні. Тут проводили революц. роботу члени *Кирило-Мефодіївського товариства*, ідейним натхненником революц.-демократичного напряму якого був Т. Г Шевченко. В 1884 відбулися студентські заворушення, внаслідок яких ун-т було закрито до 1885. В 1899 студенти К. у. взяли участь у всерос. студентському страйку. Найбільш відомі виступи студентства 1900 (див. *Київського університету студентів виступ 1900*). В. І. Ленін у статті «Віддання в солдати 183-х студентів» затаврував реакційні заходи царського уряду, вжиті 1901 для придушення революц. виступів студентів ун-ту. Передова частина студентів під керівництвом більшовиків брала активну участь у революції 1905—07 рр., Лютневій бурж.-демократичній революції, у боротьбі за перемогу Рад. влади на Україні. До 1917 вуз підготував бл. 20 тис. спеціалістів. У різний час ун-т закінчили видатні вчені й діячі культури: О. М. Бах, Є. В. Тарле, Д. К. Заболотний, М. Г. Чеботарьов, О. Ю. Шмідт, В. П. Затонський, М. Д. Стражеско, М. В. Лисенко, М. П. Старицький, М. Т. Рильський, М. О. Булгаков, М. М. Бенардос, П. А. Тутковський та ін. У 1861—1917 щомісяця видавалися «Университетские известия», працювало 10 наукових товариств.

У рад. час К. д. у. став великим центром укр. соціалістичної науки й культури. В 1920—32 на його базі функціонували ін-ти нар. освіти, соцвиху, профес. освіти, а 1933 ун-т відновлено в складі 7 ф-тів. У 1939 йому присвоєно ім'я Т. Г. Шевченка. В 1942—43 К. д. у. злито з Харківським в Об'єднаний укр. ун-т і евакуйовано до м. Кзил-Орди Казах. РСР. Незважаючи на завдану нім.-фашист. окупантами величезну матеріальну шкоду (підірвано гол. корпус, знищено кабінети, спалено б-ку) у січні 1944 ун-т відновив свою діяльність; 1949 функціонувало 12 ф-тів. У 1979/80 навч. р. ун-т мав 17 ф-тів: філос., екон., істор., філол., романо-германської філології, журналістики, юрид., міжнар. відносин та міжнар. права, мех.-матем., кібернетики, фіз., радіофіз., геол., геогр., хім., біол., підготовчий, на яких навчалося 18,7 тис. студентів — представників республік Рад. Союзу і громадян 91 країни світу. Є заочне, вечірнє й підготовче відділення, аспірантура. При К. д. у. працюють н.-д. ін-т фізіології, ін-т підвищення кваліфікації викладачів сусп. наук, ф-т підвищення кваліфікації викладачів природничих наук, обчислювальний центр, астр. обсерваторія (з 1838), ряд музеїв, б-ка (засн. 1834; фонд — понад 3 млн. одиниць зберігання); проблемні лабораторії (ядерної фізики, квантової радіофізики, аеродисперсних систем, гідрохімії, фізико-хім. досліджень гірських порід, синтетичних антимікробних речовин та ін.), Канів. навч.-дослідне г-во, бот. сад (засн. 1841), кіностудія навч. фільмів тощо. Ун-т має вид-во, видає «Вісник Київського університету», ряд міжвузівських наук. збірників. За роки Рад. влади у вузі підготовлено понад 75 тис. спеціалістів. Серед його випускників — 16 Героїв Рад. Союзу.

Нові корпуси **Київського державного університету** імені Т. Г. Шевченка.

КИЇВСЬКИЙ ДОМОБУДІВНИЙ КОМБІНАТ №3

зу й Героїв Соціалістич. Праці, 8 лауреатів Ленінської премії, 33 лауреати Держ., міжнар. та іменних премій. У 1959 ун-т нагороджено орденом Леніна. Гол. корпус ун-ту збудовано 1837—43 за проектом арх. В. І. *Беретті*. З 1970 будується новий, сучас. навч.-наук. комплекс університету (арх. В. Є. Ладний, В. Є. Коломієць. В Я. Дрізо).

Літ.: Історія Київського університету. 1834—1959. К., 1959; Київський університет за 50 років Радянської влади. К., 1967; Грицай М. О. Будинок університету ім. Т. Г. Шевченка в Києві. К., 1959. *М. У. Білий.*

КИЇВСЬКИЙ ДОМОБУДІВНИЙ КОМБІНАТ № 3 — підприємство будівельної індустрії. Розташований у Києві. Буд-во почато 1957, введено в дію 1961. До складу К. д. к. № 3 (1980) входять: з-д залізобетонних виробів, 3 буд.-монтажні управління, управління виробничо-технологіч. комплектацією. К. д. к. № 3 виробляє великопанельні будинки (9-, 12- та 16-поверхові). Потужність підприємства — 152,5 тис. м³ залізобетонних виробів за рік; обсяг заг. житл. площі, що вводиться в дію за рік,— 235 тис. м². На комбінаті широко впроваджується *бригадний підряд*, освоєно нову технологію буд. конвейєра, за якою весь виробничий цикл розраховують за допомогою електронно-обчислювальних машин.

В. Г. Газукін.

КИЇВСЬКИЙ ДОСЛІДНИЙ ЗАВОД ПОРЦІЙНИХ АВТОМАТІВ імені Ф. Е. Дзержинського — підприємство приладобудування. Розташований в Києві. З 1975 — гол. підприємство виробничого об'єднання «Веда», до складу якого входять також філіали з-ду в м. Овручі (Житомир. обл.), м. Бучі (Київ. обл.) та Кіровоград. дослідний з-д дозувальних автоматів.

Завод у Києві засн. 1910, випускав грамофонні платівки. На поч. 20-х рр. підприємство перетворено на вагоноремонтні майстерні, які з 1925 виробляли нові ваги (возові, десяткові) і дістали назву Вагова ф-ка. В 1928 ф-ку перейменовано на Держ. ваговий з-д. З 1957 називався Київським з-дом порційних автоматів, з 1963 має сучас. назву. З-д — єдине підприємство країни, спеціалізоване на проектуванні й випуску автом. порційних дозаторів і вагів для всіх галузей нар. г-ва. Осн. продукція підприємства: автом. дозатори багатокомпонентні з програмним керуванням, електронні, фасувальні, автоматичні ваги, пульти, станції і системи керування дозувально-змішувальними установками, тензорезисторні силовимірюючі датчики, зважувально-дозувальні тензометричні пристрої, напівавтоматичне електрозварювальне устаткування тощо.

В. І. Рекунов.

КИЇВСЬКИЙ ЕЛЕКТРОТЕХНІЧНИЙ ЗАВОД «ТРАНССИГНАЛ» імені Ф. Е. Дзержинського — підприємство залізничного машинобудування. Розташований у Києві. Засн. 1875 як телеграфні й телефонні ремонтні майстерні Пд.-Зх. з-ці. Робітники майстерень брали активну участь у революц. виступах, зокрема в масових страйках, демонстраціях 1879, 1903, у Січневому повстанні 1918. В 1923 майстерні перейменовано на Головні електромех. майстерні, яким 1928 присвоєно ім'я Ф. Е. Дзержинського; з 1929 — Київ. ремонтний електромех. з-д, з 1931 — київ. електротех. з-д «Транссигнал». За післявоєнні роки з-д докорінно реконструйовано. Він виробляє пристрої автоматики й телемеханіки, що застосовують у системах керування й забезпечення безпеки руху поїздів на з-цях і метрополітенах країни, зокрема стрілочні електр. приводи, дросель-трансформатори, швидкісні вагони-колієвимірники і дефектоскопи, апаратуру частотного диспетчерського контролю тощо. Продукція підприємства експортується в різні країни світу. В 1928 з-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

В. В. Сокол.

КИЇВСЬКИЙ ЗАВОД ВЕРСТАТІВ-АВТОМАТІВ імені М. Горького — підприємство верстатобудування. Розташований у Києві. З 1976 — гол. підприємство Київського верстатобудівного виробничого об'єднання, до складу якого входять також Шяуляйський верстатобудівний з-д (Лит. РСР). Буд-во Київського заводу верстатів-автоматів почато 1934. Став до ладу 1937; 1940 випущено 495 верстатів. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 устаткування з-ду було евакуйовано на Урал. В післявоєнні роки підприємство докорінно реконструйовано, освоєно виробн. ряду нових типів верстатів-автоматів. Осн. продукція: багатошпиндельні токарні горизонтальні верстати-автомати, запасні частини до них, автом. лінії (з 1976). На підприємстві широко застосовують верстати з числовим програмним управлінням, нові технологічні процеси. В 1943 з-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

В. І. Черчикало.

КИЇВСЬКИЙ ЗАВОД МЕДИЧНИХ ПРЕПАРАТІВ — підприємство мед. пром-сті. Розташований у Києві. Засн. 1896; виготовляв лікувальні мила, мазі, настої. В 1920 з-д було націоналізовано й названо 1-ю Українською Рад. ф-кою ім. Я. М. Свердлова. Вона виготовляла ряд лікувальних препаратів. У 1946—50 ф-ку переоснащено на виробн. *антибіотиків*. Продукція з-ду експортується в 26 країн світу (1979).

І. Т. Буценко.

КИЇВСЬКИЙ ЗАВОД «ТОЧЕЛЕКТРОПРИЛАД» імені Комсомолу України — підприємство приладобудування. Розташований в Києві. З 1976 — гол. підприємство Київ. виробничого об'єднання «Точелектроприлад», до складу якого входить також Ставищенський приладобудівний з-д (Київ. обл.). Засн. 1930 на базі науково-дослідних експериментальних майстерень Київського політехнічного інституту. Випускав зразкові трансформатори й апаратуру для перевірки їх, електровимірювальні мости, лабораторні вольтметри, амперметри, ватметри й фазометри. На поч. Великої Вітчизн. війни устаткування з-ду було евакуйовано на схід країни. В 1944 почалася відбудова підприємства. За післявоєнні роки з-д перетворився на одне з провідних підприємств точного електроприладобудування СРСР. К. з. «Т.» спеціалізовано на розробці й виробн. точних цифрових та аналогових електровимірювальних приладів змінного струму, інформаційно-вимірювальних систем для магн. вимірювань, систем керування виробничими й технологічними процесами, обчислювально-вимірювальних комплексів для автоматизації наук. експериментів, засобів тех. діагностики с.-г. машин тощо. К. з. «Т.» нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966). *П. А. Шило.*

КИЇВСЬКИЙ ЗАВОД «УКРКАБЕЛЬ» — підприємство електротехнічної промисловості. Розташований у Києві. Засн. 1900. Випускав ізольовані мідні проводи, сталеві троси. Робітники з-ду брали активну участь у політичних страйках 1903 та 1912, боролися за встановлення влади Рад на Україні. За роки Рад. влади з-д реконструйовано й значно розширено. Він перетворився на велике підприємство, оснащене найновішим устаткуванням для волочіння й скручування дроту, обплітання, обпресовування та емалювання електр. проводів; новими агрегатами для виготовлення гумових сумішей, обшланговування кабелів тощо. Осн. продукція: кабелі, зокрема силові, автотракторні та монтажні, спец. електрозварювальні, пневматич. кабель та ін., телевізійні і радіопроводи тощо. На з-ді всі основні виробничі процеси механізовано й автоматизовано.

І. С. Калиниченко.

КИЇВСЬКИЙ ІНЖЕНЕРНО-БУДІВЕЛЬНИЙ ІНСТИТУТ — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Засн. 1930 у Києві на базі відділення фабрично-заводського і комунального будівництва Київ. політех. ін-ту й архіт. ф-ту Київ. худ.

Київський будинок-музей Т. Г. Шевченка. Меморіальна дошка на будинку-музеї.

ін-ту. Ф-ти: будівельний, архітектурний, автоматизації та комплексної механізації будівництва, міського будівництва, будівельно-технологічний, санітарно-технічний, загальнотехнічний, підготовчий для іноземних громадян. Є також підготовче відділення, факультет підвищення кваліфікації професорсько-викладацького складу вищих і середніх спец. навчальних закладів, аспірантура. У фонді б-ки (1980) бл. 750 тис. одиниць зберігання. У 1979/80 навч. році налічувалось бл. 10 тис. студентів. В Київ. інж.-буд. ін-ті навчалися Г. В. *Головко*, А. В. *Добровольський*, В. Г. *Заболотний*, Б. Ф. *Лебедєв*, М. П. *Мельников*, О. Я. *Хорхот* та ін., працювали Ф. П. *Белянкін*, М. С. *Будников*, О. М. *Вербицький*, Б. М. *Горбунов*, С. М. *Колотов*, М. В. *Корноухов*, М. П. *Сєверов*, К. К. *Сімінський*, В. М. Ярін та ін. За роки існування в ін-ті підготовлено близько 30 тис. спеціалістів. К. і.-б. і. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1976).

Ю. О. Вєтров.

КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т ІНЖЕНЕ́РІВ ЦИВІ́ЛЬНОЇ АВІА́ЦІЇ — вищий навч. заклад М-ва цивільної авіації СРСР. Засн. 1933 на базі авіац. ф-ту Київ. політех. ін-ту як Київ. авіаційний ін-т (1947—64 — Київ. ін-т цивільного повітряного флоту). У К. і. і. ц. а. 11 ф-тів: мех., авіац. радіоелектрон. устаткування, авіац. устаткування, автоматики і обчислювальної техніки, інженерно-екон., аеропортів, горюче-мастильних матеріалів, заочний, підвищення кваліфікації керівних працівників і спеціалістів цивільної авіації, навчання іноз. студентів, підготовчий для іноз. громадян. Є підготовче

відділення, аспірантура. Філіали в Іркутську, Ташкенті і Ростові-на-Дону. Фонд б-ки налічує (1980) понад 1,5 млн. одиниць зберігання. В К. і. і. ц. а. навчається (1980) понад 13 тис. студентів. За роки існування тут підготовлено понад 25 тис. спеціалістів. Ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966), орденом Миру й Дружби Угорської Народної Республіки (1976), Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1978).

О. Ф. Аксьонов.

КИ́ЇВСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т КУЛЬТУ́РИ імені О. Є. Корнійчука — вищий навчальний заклад М-ва культури УРСР. Засн. 1968 на базі Київ. філіалу Харків. ін-ту культури. В 1972 присвоєно ім'я О. Є. Корнійчука. В 1979/80 навч. р. у складі ін-ту два ф-ти: бібліотечний і культ.-освітній, на яких навчається понад 6 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — бл. 2,5 тис. Культ.-освітній ф-т також у Миколаєві. Є заочне, підготовче відділення; аспірантура. В б-ці ін-ту — понад 300 тис. одиниць зберігання (1979). Працює н.-д. сектор. З часу заснування у вузі підготовлено 9424 спеціалісти.

І. М. Солдатенко.

КИ́ЇВСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т НАРО́ДНОГО ГОСПОДА́РСТВА імені Д. С. Коротченка (КІНГ) — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Створений 1920 на базі Київ. комерційного ін-ту (засн. 1908, здобув права вищого навч. закладу 1912). У 1930 ін-т нар. г-ва було розукрупнено на ряд вузів, зокрема створено фінанс.-екон. ін-т, який 1934 переведено до Харкова й об'єднано з Харків. фінанс.-екон. ін-том. У 1944 Харків. фінанс.-екон. ін-т переведено до Києва. В березні 1960 цей ін-т реорганізовано в КІНГ. Має ф-ти: планово-екон., економіки праці і матеріально-тех. постачання, планування с. г., фінанс.-екон., обліково-екон., інженерно-екон. Є підготовче, вечірнє та заочне відділення. Філіал — у Кривому Розі. При КІНГу — постійні курси підвищення кваліфікації керівних працівників і спеціалістів; аспірантура; навч.-обчислювальний центр. У фонді б-ки — 624 тис. одиниць зберігання (1978). У 1978/79 навч. році налічувалось 11,6 тис. студентів. Видає міжвузівський збірник наук. праць «Машинная обработка информации». В ін-ті працювали видатні вчені — К. Г. Воблий, Д. О. Граве, М. В. Птуха. В 1969 ін-ту присвоєно ім'я Д. С. Коротченка.

Л. Г. Андрєєв.

КИ́ЇВСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т ТЕАТРА́ЛЬНОГО МИСТЕ́ЦТВА імені І. К. Карпенка-Карого — вищий навчальний заклад у галузі театрального і кіномистецтва системи Міністерства культури УРСР. Засн. 1919 як *Музично-драматичний інститут імені М. В. Лисенка* (на базі *Музично-драматичної школи Миколи Лисенка*), на основі драм. ф-ту якого 1934 створено Київ. держ. театральний ін-т (з 1945 — імені І. К. Карпенка-Карого і сучас. назва). В 1979/80 навчання ведеться на двох ф-тах — театрального мист. і кіномистецтва (засн. 1961). Ін-т готує акторів драм. театру і кіно (укр. та рос. курси), режисерів драми, кіно і телебачення, кіно- і телеоператорів, театрознавців, кінознавців, адм. працівників театру. В ін-ті є заочний відділ, аспірантура та асистентура-стажування. Навч. і виробнича практика студентів проходить в учбовому театрі (утворено 1966) та учбовій кіностудії (1961) при інституті. З 1934 в інституті викладали: А. *Бучма*, Г. *Юра*, К. *Хохлов*, В. *Вільнер*, М. *Крушельницький*, С. Ткаченко, І. *Чабаненко*, П. *Нятко*, М. *Верхацький*, В. *Харченко*, І. *Корнієнко* та ін. Серед випускників ін-ту: Е. Бистрицька, Н. Доценко, О. Кусенко, А. Роговцева, Ф. Верещагін, К. Степанков; нар. артисти УРСР В. Данченко, В. Івченко, В. Дашенко, Д. Франько, Ю. Тимошенко, Ю. Березін, Н. Копержинська, Ю. Ткаченко, В. Аркушенко, М. Задніпровський, М. Равицький, С. Сміян, А. Скибенко, А. Решетников, Ю. Мажуга, С. Данченко, К. Карпенко, К. Параконьєв та ін.

Р. Я. Пилипчук.

КИ́ЇВСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т УДОСКОНА́ЛЕННЯ ЛІКАРІ́В — вищий учбовий заклад Міністерства охорони здоров'я СРСР. Засн. 1918. В структурі ін-ту (1980) — терапевтич., хірургічний, сан.-гігієнічний і фармацевтичний ф-ти, центр. н.-д. лабораторія; 60 кафедр. В ін-ті є 4 спеціалізовані Ради професорів по захисту канд. і доктор. дисертацій, аспірантура. В бібліотеці інституту — 171,6 тис. томів.

В 1978 в ін-ті підвищили кваліфікацію 5783 лікарі і провізори. Науковці ін-ту досліджують питання фізіології, патології та лікування серцево-судинної системи, пересадки органів і тканин, гігієни навколишнього середовища, соціальної гігієни та організації і управління охороною здоров'я, охорони здоров'я жінок під час вагітності та ін.

З інститутом пов'язана діяльність М. Д. *Стражеска*, В. Х. *Василенка*, А. П. *Ніколаєва*, О. М. *Марзєєва*, Г. Ф. *Писемського*, О. З. *Лазарєва*, А. Г. *Васютинського*, Р. Є. *Кавецького*, О. С. *Коломійченка*, Ф. Р. *Богданова*, В. П. *Комісаренка*, М. М. *Амосова*, О. О. *Шалімова*, О. М. *Авілової*, Т. П. *Сиваченка*, Л. В. *Тимошенка* та ін. вчених. Ін-т видає збірники «Актуальні питання сучасної хірургії», «Проблеми хірургічної стоматології», «Морфологія», монографії, учбові посібники, методичні рекомендації з питань діагностики і лікування хворих.

М. Н. Умовіст.

КИ́ЇВСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т ФІЗИ́ЧНОЇ КУЛЬТУ́РИ — вищий учбовий заклад у системі Комітету по фізичній культурі та спорту при Раді Міністрів УРСР. Свою діяльність у Києві розпочав 1944 (до того Держ. ін-т фіз. культури України; засн. 1930 у Харкові). В К. і. ф. к. п'ять ф-тів (спорт., пед., заочного навчання, 2 ф-ти підвищення кваліфікації), 22 кафедри, є аспірантура, лабораторія високих навантажень у спорті, бібліотека. Ін-т має філіал у Харкові (з спорт. ф-том). При ін-ті є респ. школа вищої спорт. майстерності. Ін-т готує викладачів фіз. виховання і викладачів-тренерів з видів спорту, вивчає вплив високих навантажень на організм спортсменів, здійснює наукове забезпечення збірних команд УРСР тощо. Серед випускників ін-ту — чемпіони світу та Олімпійських ігор Л. Латиніна, Ю. Титов, Б. Шахлін, В. Борзов та інші.

КИ́ЇВСЬКИЙ КА́МЕРНИЙ ОРКЕ́СТР — створений 1963 при *Укр-*

КИЇВСЬКИЙ КАМЕРНИЙ ХОР

концерті (з 1974 — у складі Київ. держ. філармонії). У репертуарі — твори класиків та сучас., зокрема укр. рад. композиторів. Оркестр був учасником Всесоюзних і міжнар. фестивалів та конкурсів камерної музики.

КИЇВСЬКИЙ КАМЕРНИЙ ХОР — створений 1973 при *Укрконцерті*. Худож. керівник і гол. диригент — засл. діяч мистецтв УРСР В. *Іконник*. В репертуарі колективу твори світової класики і рад. композиторів.

КИЇВСЬКИЙ КОМБІНАТ АЗБЕСТОЦЕМЕНТНИХ ВИРОБІВ імені 60-річчя Радянської України — підприємство промисловості будівельних матеріалів. Розташований у Києві. Буд-во шиферного з-ду почато 1929 на тер. невеликого цем. з-ду (засн. 1906). Виробнича потужність з-ду становила 8 млн. умовних плиток за рік. За роки п'ятирічок, особливо за післявоєнні, підприємство було реконструйовано, значно розширено, збудовано нові цехи, оснащені сучас. устаткуванням, впроваджено найновіші технологічні процеси. В 1954 з-д перетворено на К. к. а. в. Продукція комбінату — шифер, азбестоцементні труби. Виробнича потужність підприємства 1978 становила 296 млн. умовних плиток шиферу та 2550 умовних км труб. Всі осн. технологічні процеси автоматизовано.

Ю. М. Любарський.

КИЇВСЬКИЙ ЛІТОПИС — одна з найдавніших істор. і літ. пам'яток *Київської Русі*. К. л.— складова частина *Іпатіївського літопису*, є продовженням «*Повісті временних літ*». Охоплює події з 1118 до 1199. Зведений у Видубицькому монастирі (Київ) з літописів, складених у Києві, Чернігові, Переяславі, в Галицько-Волинській землі та ін. До К. л. ввійшли монастирські, особисті й родові князівські літописи, воїнські повісті, оповіді про нар. повстання проти бояр і купців тощо.

Видання: Полное собрание русских летописей, т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962.

Літ.: Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

КИЇВСЬКИЙ МАШИНОБУДІВНИЙ ЗАВОД «ЧЕРВОНИЙ ЕКСКАВАТОР» — підприємство будівельного і шляхового машинобудування. Розташований у Києві. З 1975 — гол. підприємство виробничого об'єднання «Червоний екскаватор», до складу якого входять також Саранський екскаваторний з-д (Морд. АРСР), Галицький екскаваторний з-д (Костр. обл.), філіал гол. з-ду (смт Бородянка Київ. обл.), випробувальний полігон. На місці сучас. з-ду «Червоний екскаватор» 1898 було засн. невеликий з-д по виробн. сівалок. Поблизу нього споруджено з-д по виготовленню чавунного литва. Робітники з-дів брали активну участь у революц. русі, боролися за встановлення влади Рад на Україні. В 1918 обидва з-ди націоналізовано й об'єднано в підприємство «Червоний плугатар», яке випускало с.-г. машини. В 1934 на підприємстві виготовлено перший багатоковшовий кар'єрний екскаватор МК-1. У 1935 з-д дістав назву «Червоний екскаватор». В роки Великої Вітчизн. війни устаткування підприємства було евакуйовано до Зх. Сибіру. Після визволення Києва (1943) почалась відбудова з-ду. В 1943—55 поряд з багатоковшовими екскаваторами з-д випускав бетонозмішувачі, штабелеукладачі, навантажувачі, грейлери та ін. техніку. В 1955 було випущено перший у країні гідравлічний екскаватор. З-д спеціалізується на випуску гідравлічних екскаваторів з ковшем місткістю 0,25 м³, 0,5 м³ та 0,65 м³. З-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1966).

О. І. Козлов.

КИЇВСЬКИЙ МЕДИЧНИЙ ІНСТИТУТ імені академіка О. О. Богомольця — вищий учбовий заклад Міністерства охорони здоров'я УРСР. Засн. 1841 як мед. факультет Київ. ун-ту, у квітні 1920 після злиття з Київ. жіночим мед. ін-том (1907—16 — мед відділенням *Вищих жіночих курсів*)

Морфологічний корпус Київського медичного інституту.

реорганізовано в ін-т охорони здоров'я, в грудні 1920 перейменовано на Київську медичну академію, а 1921 — на К. м. і. Має (1980) лікувальний, педіатричний, сан.-гігієнічний, стоматологічний ф-ти, ф-т удосконалення викладачів мед. вузів СРСР, курси підвищення кваліфікації організаторів охорони здоров'я УРСР, підготовче відділення, аспірантуру. В 1979/80 в ін-ті навчалось бл. 6,3 тис. студентів, у т. ч. понад 200 іноземних громадян. За час існування ін-т підготував 47 тис. лікарів. В ін-ті 67 кафедр, Центр. н.-д. лабораторія, 4 учбові музеї, музей історії медицини УРСР, в б-ці — 620 тис. томів. Напрями наук. роботи ін-ту: проблеми серцево-судинної патології, фізіології і патології органів травлення, нервово-психічних захворювань, стоматології, охорони навколишнього середовища. Вчені-медики К. м. і. різних поколінь зробили значний внесок у скарбницю вітчизн. й світової науки. Серед них представники київ. терапевтичної школи (В. П. *Образцов*, Ф. Г. *Яновський*, М. Д. *Стражеско*, М. М. *Губергріц*, Ф. А. *Удінцев*, В. М. *Іванов*, В. Х. *Василенко*), школи анатомів і гістологів (О. П. *Вальтер*, П. І. *Перемежко*, В. О. *Бец*, Ф. А. *Стефаніс*, М. С. *Спіров*), патологів (Г. М. *Мінх*, В. К. *Високович*, Н. А. *Хржонщевський*, В. В. *Підвисоцький*, Є. О. *Татаринов*, Є. І. *Чайка*), фізіологів (В. Ю. *Чаговець*, Д. С. *Воронцов*, Г. В. *Фольборт*), невропатологів (Б. М. *Маньківський*), хірургів (В. О. *Караваєв*, Ю. К. *Шимановський*, М. В. *Скліфосовський*, М. М. *Волкович*, О. П. *Кримов*, М. С. *Коломійченко*, І. М. *Іщенко*), акушерів-гінекологів та педіатрів (Г. Ф. *Писемський*, О. Ю. *Лур'є*, М. С. *Бакшеєв*, О. М. *Хохол*), гігієністів (О. В. *Корчак-Чепурківський*, О. М. *Марзєєв*, Д. М. *Калюжний*), епідеміологів (Л. В. *Громашевський*). Серед випускників і викладачів ін-ту був Герой Радянського Союзу, проф. П. М. *Буйко*. В 1944 К. м. і. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора; 1946 ін-ту присвоєно ім'я акад. О. О. Богомольця.

С. С. Лаврик.

КИЇВСЬКИЙ МЕТРОПОЛІТЕН імені В. І. Леніна — підземна міська електрифікована залізниця. Буд-во почато 1949. Першу дільницю метрополітену (Святошинсько-Броварська лінія) від станції «Вокзальна» до станції «Дніпро» (5,2 км) введено в дію 1960. На поч. 1980 експлуатаційна довжина Святошинсько-Броварської лінії становила 19,5 км. На ній розміщено 15 станцій. Лінія перетинає місто з Зх. на Сх., сполучаючи великі житл. масиви і пром. райони міста на лівому й правому берегах Дніпра з центр. частиною міста, залізнич. вокзалами, зонами масового відпочинку трудящих. Траса К. м. від станції «Святошино» до станції «Дніпро» проходить під землею, від станції «Дніпро» до станції «Піонерська» — на поверхні; через Дніпро й Русанівську протоку споруджено залізобетонні мости з боковими проїздами для автотранспорту й тротуарами. В грудні 1976 почала діяти перша черга Куренівсько-Червоноармійської лінії (2,3 км), на якій розміщено 3 станції. Вона з'єднала індустріальний Подільський р-н з центром міста. В перспективі ця лінія, завдовжки понад 20 км, пролягатиме на Пн. до житл. масиву Оболонь, на Пд. до *Виставки досягнень народного господарства УРСР*. Планується буд-во Сирецько-Печерської (28 км) та Придніпровської (26 км) ліній. К. м. посідає 3-є місце в світі (після Московського й Ленінградського метрополітенів) за кількістю перевезених пасажирів на 1 км колії і 3-є місце в СРСР за обсягом перевезень пасажирів. Щодоби К. м. перевозить у середньому 665 тис. пасажирів. Питома вага К. м. в заг. пасажирських перевезеннях міськ. транспорту збільшилася з 5,2% (1961) до 18,2% (1979). К. м.— складне тех. г-во, оснащене сучас. устаткуванням з широким застосуванням автоматики й телемеханіки. Архітектура й оздоблення станцій К. м. відтворюють історичне й революц. минуле українського народу та розквіт економіки, науки й культури Радянської України.

С. П. Капитанюк.

КИЇВСЬКИЙ МОЛОДІЖНИЙ ТЕАТР. Засн. 1980. В репертуарі — вистави: «... З весною я до тебе повернусь» О. Казанцева (присвячена М. Островському), «Піти і не повернутися» за В. Биковим та ін. У трупі — нар. арт. УРСР

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

ЕКОНОМІЧНА КАРТА

ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

ПРОМИСЛОВІСТЬ

- Електротехнічна і приладобудування
- Скляна і фарфоро-фаянсова
- Художні промисли

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

- М'ясо-молочне скотарство; льонарство й картоплярство
- М'ясо-молочне скотарство і свинарство, птахівництво; буряківництво, виробництво зерна
- Овоче-молочне господарство приміського типу з вирощуванням зернових, технічних і плодоягідних культур

МАСШТАБ 1:1 500 000

15 0 15 30 км

ШКАЛА ВИСОТ У МЕТРАХ

250

нижче 100 150 200 вище

МАСШТАБ 1:2 250 000

22,5 0 22,5 45 км

1 Полтавська обл.

819-К

КИЇВСЬКА РУСЬ (ДАВНЬОРУСЬКА ДЕРЖАВА) в 9–на початку 12 століття

Межі території давнього культурного й політичного центру східних слов'ян
Давньоруська держава в 912 р. (за Олега)
Землі, приєднані до Давньоруської держави з 912 по 972 р. (за Ігоря, Олега і Святослава)
Землі, приєднані до Давньоруської держави з 980 по 1054 р. (за Володимира і Ярослава)
Кордони Київської Русі в середині 11 ст.
Кордони земель, залежних від Давньоруської держави в 9–на початку 11 ст.
Кордони Київської Русі у 2-й половині 11–на початку 12 ст.
Території, що освоювалися на початку 12 ст.
Кордони інших держав у середині 11 ст.
ПОЛЯНИ Племінні об'єднання і племена слов'ян у 9 ст.
ЯТВЯГИ Неслов'янські племена (літописні назви)
КОРЕЛА Племена, що сплачували данину Київській Русі
Муром Головні міста князівських земель на початку 12 ст.
1024 Місця й дати народних повстань
Укріплення для захисту від кочівників
× 968 Місця й дати великих битв
Головні торгові шляхи
Шлях із Києва до варягів і греків
Походи Олега та Ігоря
Похід Володимира
Похід Святослава
Похід Ярослава
Походи київських князів на половців
Набіги печенігів
Облога Херсонеса (Корсуня) князем Володимиром у 988 р.
ВАРЯГИ (НОРМАНИ)
БАЛТИЙСЬКЕ (ВАРЯЗЬКЕ) МОРЕ
ЕСТИ
ЛІВИ
ЛЕТГОЛА
ЗЕМИГОЛА
НУРЦІ
НМУДЬ
ЛИТВА
ПРУССИ
ЯТВЯГИ
ПОЛЯНИ
ДРЕГОВИЧІ
ДРЕВЛЯНИ
ВОЛИНЯНИ
ХОРВАТИ
УГРИ
ВАЛАХИ
ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
КОРОЛІВСТВО ПОЛЬЩА
КОРОЛІВСТВО УГОРЩИНА
ПЕЧЕНІГИ (до серед. 9 ст.)
ПЕЧЕНІГИ (з кінця 9 ст. до 1036 р.)
ПОЛОВЦІ (з 1036 р.)
ХАЗАРСЬКИЙ КАГАНАТ (до 966 р.)
ЧОРНЕ (РУСЬКЕ) МОРЕ
СУРОЗЬКЕ (АЗОВСЬКЕ) МОРЕ
ЧЕРЕМИСИ
МЕРЯ
МУРОМА
МОРДВА
БУРТАСИ
ВОЛЖСЬКА БУЛГАРІЯ
НАСОГИ
ГРУЗІЯ
Ладога
Белоозеро
Ізборськ
Псков
Новгород
Смоленськ
Полоцьк
Вітебськ
Ізяславль
Менськ
Турів
Пінськ
Берестя
Луцьк
Володимир
Вручий
Іскоростень
Белзь
Перемишль
Самбір
Теребовль
Галич
Звенигород
Вишгород
КИЇВ
Переяславль
Чернігів
Новгород-Сіверський
Курськ
Стародуб
Ромен
Путивль
Рязань
Ростов
Ярославль
Суздаль
Володимир
Муром
Торопець
Ржева
Тмутаракань (Тьмутаракань)
Керчь
Судак (Сурож)
Херсонес (Корсунь)
Очаків
Пересічень
Дністер (Дністр)
Істр (Дунай)
Преслав
Середець (Софія)
Філіппополь
Адріанополь
Аркадіополь
Константинополь (Царград)
Амастріда
Синоп
Тбілісі
КУТАЇСІ
Біла Вежа (Саркел)
Ітіль (Волга)
Дон
Кубань
Терек
Сула
Десна
Ока
Клязьма
Волга
Дніпро
Дністер
Прип'ять
Західна Двіна
Неман
Вісла
Одер
Дунай
Ельба
Ландскрона
Ольстін
Ольденбург
Ольденбурзький
Ольстінський
Ольстінський
Ольстінський

А. Бурлюк, засл. арт. УРСР В. Волков. Головний режисер — О. Заболотний.

КИЇВСЬКИЙ МОТОЦИКЛЕТНИЙ ЗАВОД — підприємство автомобільної пром-сті. Розташований у Києві. Створений 1945 на базі ремонтного з-ду (засн. 1941). У 1946 тут почато серійний випуск перших одномісних мотоциклів легкого класу К-1Б. У наступні роки підприємство реконструйовано, постійно вдосконалюється конструкція вироблюваних машин. К. м. з. спеціалізується на виробн. потужних мотоциклів важкого класу з боковим причепом та запасних частин до них. З 1977 гол. конвейєр з-ду випускає мотоцикли моделі «Дніпро» МТ 10-36 з чотиритактним двоциліндровим двигуном внутрішнього згоряння. Заг. довжина всіх конвейєрів підприємства становить 12 км.

Л. С. Квітченко.

КИЇВСЬКИЙ МУЗЕЙ ЗАХІДНОГО ТА СХІДНОГО МИСТЕЦТВА — зібрання пам'яток мистецтва зарубіжних країн. Засн. 1919 на базі приватного зібрання Б. І. та В. М. Ханенків. У 1921—34 мав назву «Музей мистецтв ВУАН». Колекція поповнювалася творами з приватних зібрань В. О. Щавинського та ін. (1925—26), а також з музейних фондів Києва, Ленінграда (1928—40). В музеї є відділи античного, зх.-європ. та сх. мист., в яких представлені пам'ятки з 3-го тис. до н. е. по 20 ст.: живопис Італії 14—18 ст., Голландії 17 ст., скульптура Італії 13—19 ст., Франції 15—19 ст., а також давньоєгипетська скульптура, іранські та арабські мініатюри 13—17 ст., китайський та японський живопис

14—16 ст. та ін. В музеї експонуються твори Д. Веласкеса, Ф. Сурбарана, Ф. Гойї, Дж. Белліні, П. П. Рубенса, Ф. Гальса та ін. Будинок музею споруджено в 80-х рр. 19 ст. (арх. Р. Мельцер).

КИЇВСЬКИЙ МУЗЕЙ РОСІЙСЬКОГО МИСТЕЦТВА — зібрання творів образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва. Засн. 1922 на базі націоналізованих приватних зібрань (до 1934 називався картинною галереєю). В музеї є відділи давньоруського, російського 18 — 1-ї пол. 19 ст., 2-ї пол. 19, кінця 19 — поч. 20 ст., радянського та декоративно-ужиткового мист., в яких представлено твори живопису, скульптури, графіки, художніх промислів. Цінні зібрання — давньоруського живопису, портрета 18 ст., творів художників 19 — поч. 20 ст.— В. Тропініна, В. Перова, І. Крамського, В. Маковського, В. Васнецова, І. Рєпіна, В. Сурикова, М. Антокольського, М. Ге, І. Шишкіна, В. Верещагіна, М. Врубеля, М. Нестерова та ін.; рад. художників — Б. Йогансона, С. Герасимова, С. Чуйкова, І. Шадра, А. Пластова, Ю. Пименова, П. Котова та ін. Будинок музею до 1880 був садибою з одним поверхом, 1882 за проектом арх. В. Шретера і В. Ніколаєва надбудували другий поверх. Інтер'єр музею оздоблював арх. Ф. Мельнер.

КИЇВСЬКИЙ МУЗЕЙ Т. Г. ШЕВЧЕНКА — літературно-художній музей Шевченка Міністерства

культури УРСР. Відкрито 24.IV 1949. В музеї зберігається найповніше зібрання творчої спадщини укр. поета і художника, документи про його життя, творчість і революц. діяльність. У 24 залах розміщено понад 4 тис. експонатів. У музеї є понад 800 оригінальних картин, портретів, малюнків, офортів Т. Г. Шевченка, рукописні списки його поезій, особисті речі тощо. Книжкові фонди музею становлять 36 200 примірників, з них на шевченківські теми — 10 230 примірників. У творах дореволюц. і рад. художників, скульпторів, письменників і композиторів відображено істор. епоху, життя і діяльність Т. Г. Шевченка. Музей проводить наукову роботу по вивченню біографії, літ. і мистец. спадщини поета і художника. Будинок музею споруджено в 70-х рр. 19 ст. (архітектор В. М. Ніколаєв). Щороку музей відвідують понад 250 тис. екскурсантів. Філіал музею — *Київський будинок-музей Т. Г. Шевченка.*

Літ.: Дорошенко К. П. Державний музей Т. Г. Шевченка Академії Наук Української РСР. В кн.: Питання шевченкознавства, в. 3. К., 1962; Державний музей Т. Г. Шевченка. Путівник. К., 1971.

К. П. Дорошенко.

КИЇВСЬКИЙ МУЗЕЙ ТЕАТРАЛЬНОГО, МУЗИЧНОГО ТА КІНОМИСТЕЦТВА, Державний музей театрального, музичного і кіномистецтва УРСР — найбільше на Україні музейне зібрання матеріалів з історії українського театру, музики і кіно. Засн. в 1924 в Києві як театр. музей на базі колекції театру «*Березіль*». У 1926—34 — в системі Академії наук УРСР. У 1965 профіль музею розширено — відкрито відділи музики й кіно. В музеї зберігаються театр. костюми, реквізит, ескізи та макети до вистав, твори живопису, графіки і скульптури, рукописи, ноти, фото-, фоно- і фільмотеки, листи корифеїв укр. сцени, особисті архіви видатних діячів укр. рад. мистецтва тощо.

А. М. Драх.

КИЇВСЬКИЙ МУЗЕЙ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО ДЕКОРАТИВНОГО МИСТЕЦТВА, Державний музей українського народного декоративного мистецтва УРСР (ДМУНДМ). Засн. 1899 як складова частина Київського міського музею старовини і мистецтва. В 1954 став філіалом *Київського музею українського образотворчого мистецтва*, а 1964 — самостійним музеєм. Має відділи дожовтневого і рад. періодів, в яких представлено основні види укр. нар. декоративного мист.: килимарство, ткацтво, вишивка, різьблення на дереві, кераміка, декоративний розпис, фарфор, скло тощо. У відділі рад. мист.— твори Г. *Верес*, Г. *Василащук*, Г. *Герасимович*, П. *Верни*, Ю. *Корпанюка*, Д. *Головка*, П. *Цвілик*, Т. *Пати*, К. *Білокур* та ін.

КИЇВСЬКИЙ МУЗЕЙ УКРАЇНСЬКОГО ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА, Державний музей українського образотворчого мистецтва УРСР (ДМУОМ). Засн. 1899 на кошти київ. громадськості за участю Товариства старовини і мистецтва як Київ. міськ. музей старовини і мистецтва. З 1904 наз. худож.-пром. і науковий музей. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції дістав назву Перший Держ. музей (1919), а в 1924 — Всеукр. істор. музей ім. Т. Г. Шевченка. В 1936 з музею було виділено істор. колекцію (стала основою Київ. історичного музею, тепер *Історичний музей УРСР*), і він дістав назву Київ. держ. музей укр. мистецтва, в 1954 — колекцію нар. декоративного мист. (стала основою *Київського музею українського народного декоративного мистецтва*). З 1964 — сучас. назва. Музей має відділи стародавнього мист., мист. 19 — поч. 20 ст. та рад. мист., в яких представлено зразки старовинного укр. *іконопису* 13—18 ст., портрети 18 ст., твори Т. Шевченка, К. Павлова, М. Пимоненка, К. Трутовського, С. Васильківського, М. Беркоса, С. Світославського, О. Новаківського, О. Мурашка, І. Труша та ін.; укр. рад. художників — Ф. Кричевського, А. Петрицького, М. Самокиша, В. Касіяна, О. Шовкуненка, К. Трохименка, О. Кульчицької, Т. Яблонської, Г. Меліхова, М. Дерегуса, М. Лисенка, О.

Київський музей російського мистецтва.

КИЇВСЬКИЙ МУЗИКАНТСЬКИЙ ЦЕХ

Один з корпусів **Київського педагогічного інституту** імені О. М. Горького.

Скобликова, Г. Кальченко, О. Ковальова, В. Бородая, О. Лопухова, О. Данченка, Г. Якутовича та ін. Будинок музею споруджено 1897—1900 (арх. Г. Бойцов, В. Городецький). Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Київ*. *Л. Г. Членова.*

КИЇВСЬКИЙ МУЗИКА́НТСЬКИЙ ЦЕХ — професійне об'єднання музик, т. з. Музицьке братство. Вперше згадується 1677. Існував поряд з міськими ремісничими *цехами* і підлягав магістрату. Мав статут (1707), де визначалися права і обов'язки членів. Цех займався реєстрацією музикантів для стягнення з них податків та проведення рекрутських наборів, контролював «виробництво музики» в місті. З цехових музикантів у 17 ст. було створено магістратський оркестр, при якому 1768 відкрито *Київську музичну школу*. В 1831 оркестр і школу об'єднано в *Київську міську капелію*. К. м. ц. існував до 60-х рр. 19 ст.

М. І. Кузьмін.

КИЇВСЬКИЙ МЮЗИК-ХОЛ. Створений в квітні 1974 при *Укрконцерті*. Об'єднує виконавців естрадних, циркових і балетних номерів. Худож. керівник — нар. арт. УРСР Л. *Силаєв*.

КИЇВСЬКИЙ М'ЯСОКОМБІНА́Т — підприємство м'ясної промисловості. Розташований у Києві. Створений 1931 внаслідок об'єднання ковбасно-беконної фабрики (1930), м'ясохолодобойні (1921—22) та старого холодильника (1912). У 1934 збудовано з-д первинної переробки худоби. Під час Великої Вітчизн. війни комбінат зруйнували нім.-фашист. загарбники. В післявоєнні роки підприємство докорінно реконструйовано, споруджено нові з-ди — консервний, ковбасний, напівфабрикатів, мед. препаратів, механічний, холодильник. У 1967 на К. м. збудовано перший в СРСР цех по виробн. амінокислот з відходів переробки худоби (рогів, копит, щетини тощо). Осн. продукція К. м.: м'ясо, ковбасні вироби, м'ясні напівфабрикати, м'ясні консерви, харч. жири, тваринні корми. Крім того, комбінат виробляє мед. препарати, сувеніри, кістяні гудзики та ін. предмети народного споживання. К. м. нагороджено орденом Леніна (1965).

В. Н. Свмойчук.

КИЇВСЬКИЙ ОБЛАСНИ́Й УКРАЇ́НСЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені П. К. Саксаганського. Міститься в м. Білій Церкві. Засн. 1934. Імені П. К. Саксаганського — з 1937. В репертуарі театру твори вітчизн. і зарубіжної класики («Гайдамаки» за Шевченком, інсценізація Л. Курбаса, «Паливода 18 ст.» Карпенка-Карого, «Гроза» О. Островського, «Тарас Бульба» за М. Гоголем, «Урієль Акоста» Гуцкова, «Овеча криниця» Лопе де Вега), рад. авторів («97» М. Куліша, «Устим Кармалюк» Суходольського, «В степах України» Корнійчука, «Дикий ангел» Коломійця, «Кремлівські куранти» Погодіна). В різні роки в театрі виступали: нар. артисти СРСР А. *Бучма*, Н. *Ужвій*, В. *Магар*, нар. арт. УРСР М. *Донець* та ін. В ньому працювали: нар. арт. УРСР І. *Рибчинський*, засл. діяч мист. УРСР М. *Єсипенко* та ін. В складі трупи (1980): засл. діяч мист. УРСР І. *Казнадій* (з 1978 — гол. режисер), засл. артисти УРСР Г. Прокопець, Н. Мазурчак та ін.

І. В. Казнадій.

КИЇВСЬКИЙ ОРКЕ́СТР НАРО́ДНИХ ІНСТРУМЕ́НТІВ — створений 1970 при Муз. т-ві УРСР з випускників консерваторій та муз. уч-щ. Засновник і худож. керівник оркестру — нар. арт. УРСР Я. *Орлов*. Поряд з традиційними скрипками, віолончелями, цимбалами, бандурами, сопілками, сурмами в оркестрі використовують ліри, бубни, козобас, козацькі труби, трембіти, тулумбаси, бугаї та ін. інструменти. Оркестр пропагує нар. мелодії України і народів братніх республік, твори рад. композиторів. З ним виступають нар. артисти СРСР Д. *Гнатюк*, Є. *Мірошниченко*, Д. *Петриненко*, А. *Солов'яненко*, А. *Мокренко*, М. *Кондратюк* та ін. Оркестр багато гастролює по СРСР.

Б. Ф. Кордіані.

КИЇВСЬКИЙ ПАЛА́Ц ПІОНЕ́РІВ І ШКОЛЯ́РІВ імені М. Островського — позашкільна установа, що здійснює масову навч.-виховну роботу, її орг. і метод. центр. Робота провадиться в 6 відділах: політмасовому, науки і техніки, біології і натуралістич. роботи, естетич. виховання, туризму і краєзнавства, а також у дитячо-юнацькій спорт. школі. Понад 10 тис. гуртківців набувають знань і практич. навичок з 186 професій. У палаці працює 617 гуртків 120 напрямів, 17 клубів за інтересами, 4 ун-ти (правових знань, інтернаціональних знань, юних математиків і юних біологів), 15 кінолекторіїв (1980). Засн. 1934. Сучас. приміщення збудовано в 1962—65 (арх. А. Милецький і Е. Більський). В палаці 180 приміщень різного призначення, зокрема 130 кімнат для лабораторій і гуртків. Є кінотеатр на 200 місць, зали — концертно-театр. і масових зустрічей. Інтер'єри прикрашені мозаїкою, карбуванням (скульпт. В. Бородай, худож. В. Мельниченко, А. Рибачук).

Ю. А. Омельченко.

КИЇВСЬКИЙ ПАЛА́Ц СПО́РТУ — споруджений в 1958—60 (архітектори М. Гречина, О. Заваров, інж. В. Реп'ях та ін.) для проведення спорт. змагань, театр. вистав, концертних виступів, мітингів, демонстрації кінофільмів тощо. Основний композиційний вузол споруди — прямокутний в плані зал на 12 тис. глядачів (66 × 102 м) з спорт. ареною (30 × 61 м) та сценою (15 × 42 м). Інженерне обладнання палацу оснащене складними приладами та устаткуванням по освітленню, акустиці тощо. Основою фасадів К. п. с. є легка прозора стіна із скла, розчленована рядом стояків каркасу і сіткою переплетень. Органічно з формою будівлі вирішені інтер'єри споруди. Пластика і складність просторової побудови фойє підкреслюються прозорою стіною й ажурними переплетеннями на ній. Для буд-ва К. п. с. широко використано залізобетонний каркас, навісні алюмінієві панелі.

В. Є. Ясієвич.

КИЇВСЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені О. М. Горького — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР, один з найбільших педагогічних вузів на Україні. Засн. 1920 на базі ун-ту як ін-т нар. освіти (ІНО); 1930 один з ф-тів ІНО реорганізовано в ін-т соцвиху (соціального виховання). З 1934 існує як К. п. і. В 1936 йому присвоєно ім'я О. М. Горького. В 1979/80 навч. р. у складі ін-ту було 9 ф-тів: фіз.-матем., заг.-тех. дисциплін, природничо-геогр., істор., філол., пед., дефектологічний, муз.-пед., ф-т підвищення кваліфікації вчителів рос. мови для ПНР, на яких навчалося понад 8,5 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — 4,5 тис. Діють заочне й підготовче відділення, аспірантура; працюють ф-ти підвищення кваліфікації директорів шкіл, викладачів пед. вузів з методики математики, фізики, музики і співів. Ін-т має астр. обсерваторію, б-ку (понад 850 тис. одиниць зберігання). За час існування у вузі підготовлено понад 45 тис. спеціалістів.

М. І. Шкіль.

КИЇВСЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т ІНОЗЕ́МНИХ МОВ — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР. Засн. 1948. У 1979/80 навч. р. у складі ін-ту було 6 ф-тів: англ., нім., франц., ісп., рос. (для іноз. студентів) мов та підвищення кваліфікації викладачів іноземних мов вузів, на яких навчалося 2239 студентів, зокрема на денному відділенні — понад 2 тис. Є підготовче й заочне (з 1978) відділення; аспірантура. Б-ка — 400 тис. одиниць зберігання. З часу заснування у вузі підготовлено понад 10 тис. спеціалістів.

О. К. Романовський.

КИЇВСЬКИЙ ПІДПІ́ЛЬНИЙ ОБЛАСНИ́Й КОМІТЕ́Т КП(б)У. Створений у липні 1918 за рішенням *Першого з'їзду КП(б) України* для керівництва повстансько-партизанською боротьбою трудящих Пд.-Зх. краю проти австронім. окупантів. Поширював свій вплив на Київ., Волинську, Подільську, Полтав., Черніг. і пд. повіти Мінської губ. До першого складу к-ту ввійшли М. М. *Майоров* (голова), М. В. Реут, О. К. Ластовський, П. Ф. Слинько, С. І. *Соколовська*. В жовтні 1918, після

Київський палац піонерів і школярів імені М. Островського.

Київський палац спорту.

II з'їзду КП(б)У, к-т очолив С. В. *Косіор*. К-т видавав нелегальну газ. «*Киевский коммунист*». Наприкінці жовтня для безпосереднього керівництва підготовкою збройного повстання к-т виділив з свого складу обл. ревком на чолі з А. С. *Бубновим*. Після вигнання окупантів і краху *гетьманщини* к-т очолив боротьбу трудящих краю проти бурж.-націоналістичної *Директорії*. Ліквідований у лютому 1919 у зв'язку з відновленням Радянської влади і обранням губернських і повітових комітетів КП(б)У. *В. С. Левін.*

«КИЇВСЬКИЙ ПІОНЕ́Р» — дитяча газета піонерів та школярів, орган Київського обл. та міського комітету ЛКСМУ. Почала виходити 6.XI 1929 як орган Окрбюро Комдитруху при Київ. обл. к-ті ЛКСМУ. Видавалась як додаток до газети «Молодий пролетар» (листопад 1929 — жовтень 1930). З 9.X 1930 до 30.VI 1934 виходила 2 рази на тиждень окремим виданням. Газета знайомила юних читачів з досягненнями рад. народу в боротьбі за побудову соціалізму, з життям піонерських орг-цій, допомагала вихованню дітей на революц. і трудових традиціях.

Ю. Б. Медведєв.

КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — вищий навчальний заклад Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Заснований 1898. Перший директор ін-ту — В. Л. *Кирпичов*. Головою першого випуску агроном. ф-ту був Д. І. Менделєєв, з лекціями виступав М. Є. Жуковський. На базі К. п. і. 1923—33 організовано: київські інж.-буд. ін-т, технологічний ін-т легкої пром-сті, технологіч. ін-т харч. пром-сті, ін-т інж. цивільної авіації, с.-г. ін-т (згодом Укр. с.-г. академія), Дніпроп. ін-т інженерів залізничн. транспорту (див. статті про ці заклади); на базі електромех. майстерень ін-ту — *київський завод «Точелектроприлад»*, на базі мех. майстерень — з-д ім. Лепсе; 1974 на базі філіалу К. п. і. — *Вінницький політехнічний інститут*. В К. п. і. навчалися Ф. Ф. *Андерс*, І. П. *Бардін*, Д. П. *Григорович*, А. В. *Думанський*, О. В. *Вінтер*, Б. М. *Вул*, С. П. *Корольов*, А. М. *Люлька*, О. О. *Мікулін*, Б. С. *Лисін*, Б. Є. *Патон*, Г. С. *Писаренко*, М. В. *Корноухов*, І. І. *Сікорський*, В. І. *Толубинський*, І. Т. *Швець*, працювали М. Б. *Делоне*, Г. Г. *Деметц*, О. М. *Динник*, Ф. П. *Бєлянкін*, Є. П. *Вотчал*, М. М. *Давиденков*, К. О. *Зворикін*, В. П. *Іжевський*, М. І. *Коновалов*, Ф. В. *Ленгнік*, Є. О. *Патон*, Л. В. *Писаржевський*, С. В. *Серенсен*, Г. Й. *Сухомел*, К. К. *Сімінський*, Д. Л. *Томашевич*, В. Г. *Шапошников*, В. П. *Яворський* та ін. При ін-ті діяло *Авіаційне науково-технічне товариство*. На базі повітроплавального гуртка К. п. і. засновано 1909 *Київське товариство повітроплавання*. В К. п. і. 19 ф-тів: механіко-машинобудівний, хіміко-технологічний, хімічного машинобудування, електротехнічний, електроенергетичний, теплоенергетичний, інженерно-фізичний, зварювальний, гірничої електромеханіки і автоматики, електроакустичний, приладобудівний, електроприладобудування і обчислюв. техніки, систем управління, радіотех., електронної техніки, загальнотех., заочний і два вечірніх. Є ф-т перепідготовки кадрів, підготовче відділення, аспірантура. Філіали з денним, вечірнім і заочним відділеннями в Чернігові та Житомирі, з вечірнім і заочним — у Черкасах. Фонд б-ки становить

(1980) бл. 2 млн. одиниць зберігання. У 1979/80 навч. році в ін-ті налічувалося понад 30 тис. студентів. За роки існування в К. п. і. підготовлено бл. 92 тис. спеціалістів. Ін-т публікує «Известия высших учебных заведений МВ и ССО СССР — Радиоэлектроника» і «Вестник Киевского политехнического института». Гол. корпус ін-ту споруджено 1901 (арх. Г. С. Кітнер). Ін-т нагороджено орденом Леніна (1948), орденом «Народна Республіка Болгарія» (1972). *Г. І. Денисенко.*

КИЇВСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військова одиниця на Україні в 17—18 ст. Створений 1648. Центром полку був Київ, а з поч. 18 ст.— Козелець. Першим полковником К. п. був М. *Кричевський* (до серпня 1649), потім — А. *Ждановіч* (1649—53). Спочатку К. п. складався з 17 сотень. Після *Андрусівського перемир'я 1667* територія К. п. на правому березі Дніпра відійшла до шляхет. Польщі. У зв'язку з цим до К. п., що лишився на Лівобережжі, 1669 приєднано частину тер. Переяславського (5 сотень) і Ніжинського полків. За ревізією 1764, в 11 сотнях лівобережного К. п. було 3 міста, 14 містечок, 448 сіл і хуторів. Козаки К. п. брали участь у нар.-визвольній війні 1648—54, рос.-тур. війнах 18 ст. У зв'язку з ліквідацією царським урядом залишків автономії Лівобережної України і утворенням на Україні *намісництв* К. п. як адм.-тер. одиницю 1781 було ліквідовано, а 1783 разом з ін. укр. козац. полками як військ. частину реорганізовано в регулярний карабінерський полк.

Літ.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Максимович М. А. Обозрение городовых полков и сотен... В кн.: Максимович М. А. Собрание сочинений, т. 1. К., 1876.

КИЇВСЬКИЙ ПСАЛТИ́Р — пам'ятка письма і української книжкової *графіки*. Написаний на замовлення єпископа Михаїла київ. протодияконом Спиридонієм 1397. Рукопис К. п.— великого формату, на 228 аркушах пергаменту, оздоблений на берегах 293 *мініатюрами*. Малюнки відзначаються багатим кольоровим вирішенням; сюжети їх не лише канонічні (запозичені з тодішнього *іконопису*), а й побутові, анімалістичні, батальні, історичні, пейзажні та алегоричні, в них всебічно відбито життя і світогляд суспільства того часу. Мініатюри К. п. належать до найвищих надбань укр. мистецтва 14 ст., яке зберігало традиції мист. *Київської Русі* (див. *Остромирове євангеліє, Ізборники Святослава*). В них знайшли відображення також традиції візант., а через них і античного мистецтва, першотвори яких набули в К. п. самобутньої інтерпретації. К. п. зберігається в Держ. публічній б-ці ім. Салтикова-Щедріна (Ленінград). У 1978 Київський псалтир було видано способом фототипії.

Літ.: Логвин Г. Н. З глибин. Давня книжкова мініатюра XI—XVIII століть. К., 1974; Вздорнов Г. Исследование о Киевской Псалтыри. В кн.: Киевская Псалтырь 1397 года. М., 1978. *Г. Н. Логвин.*

КИЇВСЬКИЙ РІЧКОВИЙ ПОРТ. Розташований на правому березі Дніпра, в Києві. Підпорядкований Гол. управлінню річкового флоту при Раді Міністрів УРСР. Засн. 1899. Використовувався для перевезень зерна, солі, лісу, пром. товарів. У 1913 вантажооборот порту становив 715,4 тис. т. За роки Рад. влади, особливо за післявоєнні п'ятирічки, порт докорінно реконструйовано. Після спорудження *Дніпровського каскаду ГЕС* порт став доступний для суден вантажопідйомністю понад 2000 т.

В К. р. п. переробляють (1979) мінерально-буд. вантажі, вугілля, заліз. руду, пром. вироби, устаткування. В 1979 вантажооборот порту дорівнював 22,0 млн. т (1960 — 5,5 млн. т). Рівень комплексної механізації вантажних робіт (1979) становив 99,9%. Порт здійснює також перевезення пасажирів (понад 5 млн. чол. на рік). К. р. п. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1971).

М. С. Семенець.

КИЇВСЬКИЙ РОСІ́ЙСЬКИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені Лесі Українки, Київський державний ордена Трудового Червоного Прапора академічний російський драматичний театр імені Лесі Українки. Створений 1926 в Києві на базі Другого держ. *Театру Української Радянської Республіки* імені Леніна, який виник 1919 на основі *Театру «Соловцов»*. З 1941 — імені Лесі Українки. Фундаторами театру були: М. *Болдуман*, М. *Свєтловидов*, В. *Драга-Сумарокова*, Л. *Добржанська*, Д. Зеркалова, композитор І. *Віленський* та ін. В 20—30-і рр. в репертуарі театру поряд з класикою чільне місце посіла рад. тематика: «Любов Ярова» і «На березі Неви»

Мініатюри з Київського псалтиря.
Храм св. Софії. 1397.
Пастуша сценка. 1397.

Треньова, «Бронепоїзд 14—69» Вс. Іванова, «Діти сонця» М. Горького. «Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського (1933, вперше в Радянському Союзі), «Темп» Погодіна, «Яблуні цвітуть» Дніпровського та ін. В роки Великої Вітчизн. війни театр перебував у Караганді й Грозному (вистава «Навала» Леонова та ін.). У липні 1944 повернувся до Києва. В 40—50-х рр. поставив спектаклі: «Лихо з розуму» Грибоєдова, «Таланти і поклонники» О. Островського, «Ходіння по муках» за О. Толстим, «Юність Полі Вихрової» за Леоновим, «У пущі» Лесі Українки, «Під золотим орлом» Галана, «Дочка прокурора» Яновського, «Загибель ескадри» Корнійчука, «Мораль пані Дульської» Запольської та ін. Серед вистав 60—70-х рр. —вітчизн. й зарубіжна класика: «Влада темряви» Л. Толстого, «Ліс», «На всякого мудреця ловолі простоти» О. Островського, «Камінний господар» Лесі Українки, «Отелло» Шекспіра; п'єси рад. драматургів: «На дні», «Дачники», «Варвари» Горького, «Марія» Салинського, «Людина зі сторони» Дворецького, «Хазяйка» Гараєвої, «Платон Кречет» Корнійчука, твори В. Собка, Л. Дмитерка, П. Загребельного, І. Друце, М. Шатрова, В. Розова, О. Арбузова, В. Врублевської, прогресивних авторів капіталістичних країн (Е. де Філіппо та ін.). В театрі працювали: нар. артисти СРСР — Д. *Алексідзе*, А. Борисов, Ю. *Лавров*, К. *Лавров*, М. *Романов*, Є. *Самойлов*, К. *Хохлов* (1938—54 — гол. режисер), нар. худ. СРСР А. *Петрицький*, нар. артисти УРСР — М. *Бєлоусов*, В. *Вільнер*, М. *Висоцький*, Л. *Карташова*, П. *Киянський*, В. *Ненашев*, Б. *Норд*, Є. *Опалова*, В. *Освецимський*, С. *Петров*, М. *Соколов*, В. *Халатов*, засл. діячі мист. УРСР — М. *Духновський*, Д. *Лідер*, В. *Меллер*, В. *Неллі*, художники М. Уманський, Д. Боровський та ін. В творчому складі (1980): нар. артисти СРСР — В. *Добровольський*, А. *Роговцева*; нар. артисти УРСР — Є. *Балієв*, І. *Молостова* (з 1978 — гол. режисер), Ю. *Мажуга*, Г. *Ніколаєва*, О. *Онуров*, В. *Заклунна*, А. *Решетников*, М. *Рушковський*, О. *Таршин*, С. *Філімонов*, Д. *Франько*, засл. діяч мист. УРСР М. *Резникович*, засл. діяч мист. РРФСР М. Улановський (з 1966 — гол. художник). В 1946 театр нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. В 1966 присвоєно звання — академічний.

Літ.: Зюков Б. Б., Сенникова Р. Д. Киевский государственный ордена Трудового Красного Знамени академический русский драматический театр им. Леси Украинки. К., 1977.

С. М. Грін.

«КИЇВСЬКИЙ СИНО́ПСИС» — перший короткий нарис історії України і Росії. Див. *«Синопсис»*.

КИЇВСЬКИЙ «СОЮЗ БОРОТЬБИ ЗА ВИ́ЗВОЛЕННЯ РОБІТНИ́ЧОГО КЛА́СУ» — марксистська організація, створена в березні 1897 у Києві за прикладом *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. Об'єднання марксистських гуртків і груп у «Союз боротьби» відбулося на конференції представників с.-д. груп Києва 17—18 (29—30).III 1897. Організаторами і керівниками київ. «Союзу боротьби» були Ю. Д. *Мельников*, Б. Л. *Ейдельман*, П. Л. Тучапський та ін. «Союз боротьби» розповсюджував нелегальну л-ру, організував підпільну друкарню, б-ку, керував діяльністю марксистських гуртків і груп, вів боротьбу проти немарксистських угруповань. «Союз боротьби» розгорнув широку агіта-

Будинок у Києві на вулиці Костянтинівській, № 15, в якому 1897—98 містилася підпільна друкарня київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу».

цію по внесенню організованості і соціалістичної свідомості в робітн. рух. Під впливом політ. агітації «Союзу боротьби» 1897—98 посилився страйковий рух на підприємствах Києва та Київ. губернії. Київ. «Союз боротьби» підтримував зв'язки з марксистами Петербурга, Москви, Харкова, Катеринослава, Одеси, Миколаєва, Полтави, з *групою «Визволення праці»*. Київ. «Союз боротьби» відіграв важливу роль у підготовці *Першого з'їзду РСДРП* (1898), організував видання і розповсюдження нелегальної загальнорос. *«Рабочей газеты»*. Навесні 1898 згідно з рішеннями I з'їзду РСДРП «Союз боротьби» став наз. Київ. к-том РСДРП [див. *Київська організація РСДРП(б)*]. В. І. Ленін високо оцінив діяльність петерб., київ. та ін. «Союзів боротьби», назвавши їх революц. організаціями, які «з'єдналися і поклали основу „Російської соціал-демократичної робітничої партії"» (Повне зібр. тв., т. 4, с. 256).

П. П. Бистренко.

КИЇВСЬКИЙ СУДНОБУДІВНИ́Й ЗАВО́Д «ЛЕ́НІНСЬКА КУ́ЗНЯ» — одне з найстаріших машино- й суднобудівних підприємств УРСР. Розташований у Києві. Засн. 1862 як металообробний і чавуноливарний з-д. З 1894 відомий під назвою «Південноросійський машинобудівний з-д» (випускав чавунне литво, машини для цукр. з-дів, гуралень та млинів). З 1913 почав будувати буксирні пароплави. Робітники з-ду вели активну революц. боротьбу, багато з них входило до марксистських гуртків *київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. В 1905 робітники з-ду приєдналися до повсталих саперів Київського гарнізону. Червоногвардійці з-ду брали участь у Січневому повстанні 1918 проти Центральної ради. В березні 1919 підприємство було націоналізовано. В 1924 з-ду присвоєно назву «Ленінська кузня». В роки перших п'ятирічок з-д спеціалізовано на випуску річкових суден. У 1931 тут збудовано перший у країні буксирний пароплав з суцільнозварним корпусом. На поч. Великої Вітчизн. війни осн. устаткування з-ду було евакуйовано на схід країни. Відбудова підприємства почалася після визволення міста (1943), завершилася 1950. З 1954 з-д будує середньотоннажні морські рибопромислові судна, багатоківшові землечерпалки, *земснаряди*. Крім того, з 1957 з-д випускає суднові машини, котли, з 1959 — устаткування для хім. пром-сті та ін. Підприємство нагороджено орденом Леніна (1962).

І. П. Харченко.

КИЇВСЬКИЙ ТЕА́ТР ДРА́МИ І КОМЕ́ДІЇ. Засн. 1979 на базі Ансамблю драми і комедії *Укрконцерту*. В репертуарі — п'єси сучас. драматургів: «Найвища точка — любов» Р. Фединьова, «Драма в учительській» Я. Стельмаха, «Тривога» А. Петрашкевича та ін. В трупі (1980) — засл. арт. УРСР П. Морозенко та ін. Гол. режисер— Е. Митницький.

КИЇВСЬКИЙ ТЕА́ТР «ДРУ́ЖБА». Засн. в жовтні 1979 *Українським театральним товариством*. Театр «Д.» має на меті зміцнення творчих зв'язків укр. театру з театрами братніх республік і соціалістичних країн, популяризацію кращих надбань театр. мист. братніх республік і укр. рад. театру за межами УРСР, ознайомлення громадськості Києва з творчістю провідних колективів і окремих визначних діячів театр. мист. Періодичність вистав «Д.» — 5—6 разів на рік; один раз у три роки відбуватимуться фестивалі театрів України, які показуватимуть кращі вистави за п'єсами драматургів братніх республік. У 1979—80 в театрі «Д.» відбулися спектаклі: Ленінгр. драм. театру ім. М. Горького («Тихий Дон» за М. Шолоховим та «Історія коняки» за повістю Л. Толстого «Холстомір»), Тбіліського драм. театру ім. Ш. Руставелі («Кавказьке крейдяне коло» Б. Брехта), Моск. драм. театру ім. М. Гоголя («Берег» за романом Ю. Бондарєва), естон. театру «Ванемуйне» («На задвірках» за повістю О. Лутса), Паневежиського театру («Танець смерті» А. Стріндберга й «Реквієм по монахині» М. Фолкнера та А. Камю), творчі зустрічі з відомими артистами.

КИЇВСЬКИЙ ТЕА́ТР ІСТОРИ́ЧНОГО ПОРТРЕ́ТА. Засн. 1978 при *Укрконцерті*. В репертуарі — літ.-муз. цикли (моновистави) усних документальних книг про В. І. Леніна і видатних діячів Комуністичної партії («Присяжний повірений», «Стара фотографія», «Два одкровення», «Польська рапсодія» та ін.). Засновник і художній керівник — письменник, засл. діяч мист. УРСР І. *Шведов*.

КИЇВСЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К, Київський державний театр ляльок. Засн. 1927 як філіал *Київського театру юного глядача*, з 1929 виділився в самостійний колектив. У репертуарі театру вистави для дітей — «Барвінок за синім морем» Б. Чалого, «Котигорошко» Г. Усача, «Івасик-Телесик» А. Шияна, «Мишенятко Мицик» Ю. Чеповецького, «Казка про царя Салтана»

за О. Пушкіним, «Троє Поросяток і Сірий Вовк» С. Михалкова, «Пригоди білченятка Миші» Д. Кардаша, «Незабутня вечеря» Л. Лукнара, а також для дорослих — «Клоп» Маяковського, «Божественна комедія» Штока, «Йосип Швейк проти Франца Йосифа» за Гашеком та ін. Одним із засновників театру був нар. арт. УРСР О. *Соломарський*. У трупі театру (1980): засл. артисти УРСР С. Єфремов (з 1978 — гол. режисер), А. Буряківський, Б. Гончаров, Є. Смирнова та ін.

КИЇВСЬКИЙ ТЕА́ТР ОПЕРЕ́ТИ. Створений у Києві 1934. До 1967 мав назву Київ. держ. театр музичної комедії. Розвиваючи традиції укр. муз.-драм. театру, колектив поставив: «Наталку-Полтавку» М. Лисенка (за Котляревським), «Сватання на Гончарівці» Стеценка (за Квіткою-Основ'яненком), «Пошились у дурні» Кропивницького, «Вій» Вериківського (за М. Гоголем) та ін. В репертуарі театру твори укр. рад. композиторів — «Майська ніч», «Весілля в Малинівці», «Червона калина» Рябова, «Паливода XVIII століття» Данькевича, «Біла акація» Дунаєвського, «Дівчина і море» Цегляра, «Четверо з вулиці Жанни» Сандлера; оперети композиторів братніх республік, а також твори Й. Штрауса, Кальмана, Легара, Оффенбаха та ін. В театрі працювали: нар. артисти УРСР В. *Новинська*, Д. *Пономаренко*, В. *Скляренко*, В. *Вільнер*, В. *Харченко*; засл. артисти УРСР Б. *Балабан*, В. Васильєв, режисер С. *Каргальський* та ін. В творчому складі трупи (1980): нар. артисти УРСР Д. *Шевцов*, Т. Головіна, Г. Горюшко; засл. діячі мист. УРСР В. *Бегма* (з 1976 — гол. режисер), Є. *Дущенко*; засл. артисти УРСР Н. Запорожцева, В. Чемена, Ю. Бурих, Т. Тимошко, К. Мамикіна, В. Борисенко, Л. Маковецька, О. Трофимчук. В приміщенні театру 1907—19 працював *Театр Миколи Садовського*, 1922—23 — Театр імені М. К. Заньковецької (з 1944 — у Львові). Будинок споруджено 1900 (арх. Антоновський, В. О. Осьмак).

Літ.: Станішевський Ю. О. Барви української оперети. К., 1970.

Т. О. Шевчко.

КИЇВСЬКИЙ ТЕА́ТР ОПЕ́РИ ТА БАЛЕ́ТУ імені Т. Г. Шевченка. Держ. академічний ордена Леніна та ордена Трудового Червоного Прапора театр опери та балету УРСР ім. Т. Г. Шевченка — провідний музичний театр на Україні. Створений 1926 на базі *Київської російської опери*, що існувала з 1867. В 1919 театр був націоналізований і одержав назву *Опера Української Радянської Республіки* імені Лібкнехта (з 1926 — Київ. держ. академічна укр. опера, в 1934 перейменовано на театр опери та балету, з 1939 — ім. Т. Г. Шевченка). Серед фундаторів театру — співаки О. *Петляш*, Д. Захарова, М. Баратова, О. Мосін, Є. Циньов, диригент О. Орлов, режисери О. Улуханов, М. Боголюбов; балетмейстер Л. Жуков та ін. В 20—30-х рр. на сцені театру вперше поставлені укр. мовою ряд творів рос. і зарубіж. оперної класики. Велику увагу театр приділяв пропаганді укр. класичної опери, зокрема спадщини М. Лисенка («Різдвяна ніч» та ін.); звертався і до творів рад. композиторів — опери: «Беркути» («Золотий обруч») Лятошинського, «Яблуневий полон» Чишка, «Білий рейд» Потоцького, «Дума чорноморська» Яновського; балети: «Червоний мак» Глієра, «Блазень» Прокоф'єва, «Пан Каньовський» Вериківського (перший нац. укр. балет) та ін. В 30—40 рр. до творчого складу театру входили: солісти опери — нар. артисти СРСР М. *Литвиненко-Вольгемут*, З. *Гайдай*, Л. *Руденко*, М. *Гришко*, І. *Паторжинський*, Б. *Гмиря*, А. *Іванов*; нар. артисти УРСР О. *Петрусенко*, О. *Ропська*, Ю. *Кипоренко-Доманський*, М. *Донець*, М. *Донець-Тессейр*, В. *Борищенко*; засл. артисти УРСР Н. Захарченко, М. Зубарєв та ін.; солісти балету — О. Гаврилова, К. Васіна, В. Мерхасіна, Т. Лерхе, О. Соболь, О. Бердовський, Б. Таїров та ін.; диригенти — нар. арт. СРСР Н. *Рахлін*, нар. артисти УРСР В. *Пірадов*, А. *Маргулян* засл. діяч мист. УРСР В. *Йориш*, засл. арт. РРФСР В. Дранишников; балетмейстери — нар. арт. СРСР П. *Вірський*, засл. артисти РРФСР Л. О. Жуков, М. Мойсеєв, засл. арт. Груз. РСР В. Литвиненко; художники — нар. художник СРСР А. *Петрицький*, нар. художник УРСР О. *Хвостенко-Хвостов*; режисери — нар. арт. СРСР М. *Смолич*, нар. арт. УРСР В. *Манзій*, засл. арт. УРСР Ю. *Лішанський*, режисер С. *Каргальський*, засл. арт. РРФСР Й. Лапицький та ін. В передвоєнні роки театр поставив опери: «Тарас Бульба» Лисенка (в муз. ред. Ревуцького і Лятошинського), «Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського, «Наталка Полтавка» Лисенка, «Іван Сусанін» Глинки, «Снігуронька» Римського-Корсакова, «Продана наречена» Сметани, «Отелло» Верді, «Щорс» Лятошинського, «Перекоп» Рибальченка, Мейтуса і Тіца, «Тихий Дон» і «Піднята цілина» Дзержинського, «В бурю» Хрєнникова, «Даїсі» Паліашвілі; балети: «Лілея» Данькевича, «Бахчисарайський фонтан» Асаф'єва, «Серце гір» Баланчивадзе, «Лауренсія» Крейна та ін. В роки Великої Вітчизн. війни театр працював в Уфі та Іркутську. Після повернення на Україну (1944) на його сцені йшли опери укр. класиків — «Різдвяна ніч», «Енеїда», «Пан Коцький», «Зима і Весна» Лисенка, «Катерина» Аркаса; рад. композиторів — «Наймичка» Вериківського, «Честь», «Перша весна» Жуковського, «Молода гвардія», «Зоря над Двіною» Мейтуса, «Богдан Хмельницький», «Назар Стодоля» Данькевича, «Милана», «Тарас Шевченко», «Арсенал» Г. Майоровди, «Приборкання непокірної» Шебаліна, «Війна і мир» Прокоф'єва, рос. і зарубіж. класики [«Казка про царя Салтана» Римського-Корсакова, «Іван Сусанін» Глинки (Держ. премія СРСР, 1948), «Паяци» Леонкавалло, «Лоенгрін» Вагнера та ін.]; балети — «Лісова пісня» Скорульського, «Маруся Богуславка» Свєчникова, «Ростислава» Жуковського, «Тіні забутих предків» Кирейка, «Чорне золото» Гомоляки. Серед вистав 60—70-х рр.— опери: «Загибель ескадри» Губаренка, «Ярослав Мудрий» Г. Майбороди, «Катерина Ізмайлова» Шостаковича (Держ. премія УРСР ім. Т. Шевченка, 1976), «Абесалом і Етері» Паліашвілі (Держ. премія Груз. РСР ім. З. Паліашвілі, 1973), «В бурю» Хрєнникова, «Григорій Мелехов» Дзержинського; балети: «Легенда про любов» Мелікова, «Спартак» Хачатуряна, «Поема про Марину» Яровинського, «Камінний господар» Губаренка, «Чіполліно» Хачатуряна (Держ. премія СРСР, 1976).

Київський театр ляльок.

В різні роки в театрі також працювали: співаки — нар. артисти СРСР П. *Білинник*, К. *Лаптєв*, М. *Ворвулєв*, М. *Кондратюк*, Б. *Руденко*, Л. Руденко, Ю. *Гуляєв*, Л. *Чконія*, Є. *Чавдар*; нар. артисти УРСР М. *Бем*, С. *Козак*, В. *Козерацький*, Л. *Лобанова*, Н. *Гончаренко*, В. *Гужова*, А. *Кікоть*, К. *Минаєв*, К. *Огнєвой*, Т. *Пономаренко*, М. *Роменський*, О. *Станіславова*, Е. *Томм*, М. *Частій*, М. *Фокін*; солісти балету — нар. артисти УРСР М. *Апухтін*, А. *Васильєва*, Є. *Єршова*, І. *Лукашова*, В. *Круглов*; засл. арт. УРСР Л. *Герасимчук*, Г. *Шоліна*; диригенти — нар. арт. СРСР К. *Симеонов*, нар. артисти УРСР С. *Столерман*, В. *Тольба*, Б. *Чистяков*; балетмейстери — нар. арт. СРСР В. *Вронський*, нар. арт. УРСР С. *Сергєєв*, лауреат Держ. премії СРСР Г. Майоров, засл. арт. УРСР А. Березова та ін.; режисери — нар. арт. СРСР М. Смолич, нар. артисти УРСР М. *Стефанович*, В. *Скляренко*, І. *Молостова*. В творчій трупі театру (1980): співаки — нар. артисти СРСР Є. *Мірошниченко*, Г. *Туфтіна*, Д. *Гнатюк*, А. *Мокренко*, А. *Солов'яненко*, В. *Третяк*; нар. артисти УРСР В. *Грицюк*, В. *Тимохін*, М. *Шевченко*, Є. *Колесник*, А. *Кочерга*, К. *Радченко*, М. *Стефюк*, В. *Любимова*, З. *Христич*, Г. *Ципола*; солісти балету — нар. артисти СРСР В. *Ковтун*, В. *Калиновська*, Т. *Таяніна*, О. *Потапова*, нар. артисти УРСР А. *Гавриленко*, Л. *Сморгачова*, Р. *Хилько*, А. *Лагода*; диригенти — нар. арт. УРСР О. *Рябов*, засл. артисти УРСР І. Гамкало, А. Г. Власенко, Р. Дороживський. лауреат Держ. премії СРСР К. *Єременко*, балетмейстери — нар. арт. УРСР Р. *Клявін*, засл. діяч мист. УРСР А. *Шикеро*; гол. диригент — нар. арт. СРСР С. *Турчак*, гол. хормейстер — нар. арт. СРСР Л. *Венедиктов*, гол. режисер — нар. арт. СРСР Д. *Смолич*, гол. художник — нар. художник СРСР Ф. *Нірод*. Театр нагороджено орденом Леніна (1936) та орденом Трудового Червоного Прапора (1968). Будинок театру споруд-

Київський торговельно-економічний інститут. Учбово-лабораторний корпус.

жено 1901 за проектом арх. В. *Шретера.* Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Київ.*

Літ.: Стефанович М. Київський державний ордена Леніна академічний театр опери та балету УРСР ім. Т. Г. Шевченка. К., 1968; Станішевський Ю. О. Український радянський музичний театр. К., 1970.

Т. О. Швачко.

КИЇВСЬКИЙ ТЕАТР ЮНОГО ГЛЯДАЧА імені Ленінського комсомолу, Київський державний ордена Трудового Червоного Прапора театр юного глядача імені Ленінського комсомолу — один з провідних театрів України для дітей та юнацтва. Засн. 1924 в Києві режисерами І. Дєєвою, О. *Соломарським,* композитором І. *Віленським* як держ. театр для дітей ім. І. Франка. Зав. літ. частиною працював О. *Корнійчук*; у постановці «Синього птаха» Метерлінка брав участь К. *Станіславський.* В 1964 театрові присвоєно ім'я Ленінського комсомолу. В репертуарі театру — п'єси укр. («Сто тисяч» Карпенка-Карого, «Лісова пісня» Лесі Українки, «Казка про Чугайстра» Воронька, «Бригантина» за повістю Гончара), рос. («Недоросток» Фонвізіна, «Пригоди Буратіно» за О. Толстим, «Барабанщиця» Салинського, «Ім'ям революції» Шатрова) та зарубіжних авторів. В театрі працювали: нар. артисти УРСР О. Соломарський, М. *Равицький,* В. *Скляренко,* засл. діяч мист. УРСР В. *Неллі,* засл. діяч мист. Узб. РСР К. *Кошевський,* засл. артисти УРСР В. *Довбищенко,* Т. Вечора, Р. Дніпрова-Чайка, М. Пішванов, О. Заброда, Б. Авшаров, М. Рост, М. Єрецький. В творчій трупі (1980): засл. діяч мист. УРСР М. *Мерзликін* (з 1978 — гол. режисер), засл. артисти УРСР П. Довгань, М. Козленко, О. Овчаренко, Ю. Критенко, М. Єдлінський, О. Пуць, В. Радіонова, Л. Ігнатенко. Театр нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1974).

М. І. Мерзликін.

КИЇВСЬКИЙ ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Заснований 1930 на базі ф-тів Київ. політех., Одес. хіміко-технологіч. ін-тів та Київ. ін-ту нар. г-ва. В ін-ті 8 ф-тів: технології швейного виробн., конструювання і технології виробів із шкіри, технології трикотажного виробн., хіміко-технологіч., мех., інженерно-екон., вечірній, заочний. Є підготовче відділення, аспірантура. Фонд б-ки налічує (1980) 700 тис. одиниць зберігання. В К. т. і. л. п. навчається (1980) понад 8 тис. студентів. За роки існування тут підготовлено понад 27 тис. спеціалістів. Ін-т нагороджено Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1980).

С. М. Константинов.

КИЇВСЬКИЙ ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Заснований 1930 на базі ф-ту цукрового виробн. Київ. політех. ін-ту. В ін-ті 8 факультетів: машин і апаратів харчового виробн., технології бродильного і хлібопекарного виробн., технології цукристих речовин, технології м'ясо-молочного виробн., інженерно-екон., енергетич., вечірній, заочний. Є підготовче відділення, аспірантура, дослідно-експериментальний з-д. Фонд бібліотеки налічує (1980) бл. 700 тис. одиниць зберігання. Навчається (1980) бл. 8,5 тис. студентів. За роки існування в ін-ті підготовлено понад 26 тис. спеціалістів.

І. С. Гулий.

КИЇВСЬКИЙ ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ІНСТИТУТ — вищий навч. заклад М-ва торгівлі УРСР. Засн. 1966 на базі Київ. філіалу *Донецького інституту радянської торгівлі.* Ін-т має ф-ти: екон. (економіка торгівлі, бухгалтерський облік в торгівлі), торговельний (товарознавство пром. і товарознавство продовольчих товарів). Є підготовче, заочне та вечірнє відділення, а також заочно-вечірні філіали у Вінниці та Чернівцях; навч.-виробничий комбінат харчування. При ін-ті — аспірантура. У фонді б-ки 300 тис. одиниць зберігання (1979). У 1978/79 навч. році в ін-ті разом з філіалами налічувалося бл. 10 тис. студентів. За роки існування ін-ту підготовлено понад 20 тис. спеціалістів. Ін-т видає міжвідомчі збірники «Економіка торгівлі» і «Сучасні питання товарознавства».

Т. І. Скирда.

КИЇВСЬКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР імені І. Франка, Київський держ. ордена Леніна академічний укр. драм. театр імені Івана Франка — один з провідних укр. драматичних театрів. Засн. 1920 у Вінниці на базі *Нового Львівського театру* та групи митців *Першого театру Української Радянської Республіки* імені Шевченка. Фундаторами колективу були: Г. *Юра,* А. *Бучма,* М. *Крушельницький,* К. *Кошевський,* О. *Ватуля,* М. *Липенко,* М. *Драк,* П. *Самійленко,* О. *Рубчаківна.* Пізніше до театру прийшли Д. *Мілютенко,* Т. *Юра,* О. *Юра-Юрський,* Є. *Коханенко,* С. Семдор, Г. *Борисоглібська,* С. *Тобілевич,* П. *Нятко,* Ф. *Барвінська,* В. *Варецька.* Незабаром після засн. театру присвоєно назву ім. Івана Франка. Продовжуючи і розвиваючи реалістичні традиції укр. сцени, театр утверджував героїко-романтичний напрям революц. мистецтва. В 1920—23 рр. виступав у містах і селах України (Вінниця, Черкаси, Кам'янець-Подільський), створив співзвучні добі постановки класики — «Іван Гус», «Великий льох», «Лілея», «Гайдамаки» за Шевченком, «Похорон» Франка, «Суєта» Карпенка-Карого, «Лісова пісня» Лесі Українки, «На дні» Горького, «Фуенте овехуна» Лопе де Вега. В 1923—26 театр працював у Харкові. В цей час він звертається до творів молодої рад. драматургії, ставить «97» М. Куліша, «Полум'ярі» Луначарського, «Пухкий пиріг» Ромашова. З 1926 театр — у Києві, де продовжує роботу над п'єсами рад. драматургів — укр. («Диктатура» Микитенка, «Коммольці» Первомайського, «Плацдарм» Ірчана, «Майстри часу» Кочерги, «Загибель ескадри» і «Платон Кречет» Корнійчука) та рос. (Афіногенова, Безименського, Кіршона. Славіна); ставить також п'єси зарубіжних авторів (Шекспіра, Гашека). У 30—40-х рр. до театру приходять відомі майстри сцени (Н. *Ужвій,* Ю. *Шумський,* В. *Добровольський,* Є. *Пономаренко,* П. *Сергієнко,* М. *Яковченко,* К. *Осмяловська,* Л. *Комарецька.* Постановками п'єс «Хазяїн» Карпенка-Карого, «Украдене щастя» Франка, «Маруся Богуславка» Старицького, «Правда», «Богдан Хмельницький» та «В степах України» Корнійчука, «Потомки» Яновського, «Устим Кармалюк» Суходольського, «Борис Годунов» Пушкіна, «Остання жертва» О. Островського, «Останні» Горького, «Багато галасу даремно» Шекспіра та ін. колектив здобув всесоюзне визнання. В роки Великої Вітчизн. війни, перебуваючи в Казахстані та Узбекистані, франківці поставили «Фронт» Корнійчука, «Російські люди» Симонова, виступали у військ. частинах, госпіталях, колгоспах. Повернувшись до Києва (1944), театр поставив спектаклі «Сто тисяч» Карпенка-Карого, «Молода гвардія» за Фадєєвим, «Макар Діброва» (Держ. премія СРСР, 1948), «Калиновий гай» (Держ. премія СРСР, 1950) «Над Дніпром» і «Чому посміхалися зорі» Корнійчука, «Професор Буйко» Баша, «Не називаючи прізвищ» Минка та ін. Серед кращих постановок 60—70-х рр.: вітчизн. й зарубіжна класика — «Назар Стодоля» Шевченка, «Мартин Боруля» Карпенка-Карого, «Для домашнього вогнища» за І. Франком, «Без вини винуваті» О. Островського, «Антігона» Софокла, «Король Лір» Шекспіра, «Краків'яни та гуралі» Богуславського; п'єси рад. драматургів — «Дума про Британку» Яновського, «Свіччине весілля» і «Ярослав Мудрий» Кочерги, «Човен хитається» Галана, «Правда і кривда» Стельмаха, «Веселка» й «Тил» Зарудного, «Фараони», «Голубі олені», «Кравцов» і «Дикий Ангел» Коломійця, «Єгор Буличов та інші» Горького, «Барабанщиця» Салинського, «Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського, «Вибачайте, коли ласка» Макайонка, «Каса маре» Друце, «У ніч місячного затемнення» Каріма, письменників країн соціалістичної співдружності (Тарна, Василєва, Яворова), прогресивних авторів капіталістичних країн. В різні роки в театрі працювали: в 1920—54— худож. керівник театру Г. Юра; 1954—61 — гол. режисер М. Крушельницький; Д. *Алексідзе,* Л. Варпаховський; нар. артисти УРСР Г. *Бабенко,* В. *Вільнер* Б. *Норд,* В. *Лизогуб,* С. *Сміян,* М. *Задніпровський,* М. *Панасьєв*; засл. артисти УРСР Б. *Балабан,* В. *Бжеська,* засл. діяч мист. Узб.

ка, «Потомки» Яновського, «Устим Кармалюк» Суходольського, «Борис Годунов» Пушкіна, «Остання жертва» О. Островського, «Останні» Горького, «Багато галасу даремно» Шекспіра та ін. колектив здобув всесоюзне визнання. В роки Великої Вітчизн. війни, перебуваючи в Казахстані та Узбекистані, франківці поставили «Фронт» Корнійчука, «Російські люди» Симонова, виступали у військ. частинах, госпіталях, колгоспах. Повернувшись до Києва (1944), театр поставив спектаклі «Сто тисяч» Карпенка-Карого, «Молода гвардія» за Фадєєвим, «Макар Діброва» (Держ. премія СРСР, 1948), «Калиновий гай» (Держ. премія СРСР, 1950) «Над Дніпром» і «Чому посміхалися зорі» Корнійчука, «Професор Буйко» Баша, «Не називаючи прізвищ» Минка та ін. Серед кращих постановок 60—70-х рр.: вітчизн. й зарубіжна класика — «Назар Стодоля» Шевченка, «Мартин Боруля» Карпенка-Карого, «Для домашнього вогнища» за І. Франком, «Без вини винуваті» О. Островського, «Антігона» Софокла, «Король Лір» Шекспіра, «Краків'яни та гуралі» Богуславського; п'єси рад. драматургів — «Дума про Британку» Яновського, «Свіччине весілля» і «Ярослав Мудрий» Кочерги, «Човен хитається» Галана, «Правда і кривда» Стельмаха, «Веселка» й «Тил» Зарудного, «Фараони», «Голубі олені», «Кравцов» і «Дикий Ангел» Коломійця, «Єгор Буличов та інші» Горького, «Барабанщиця» Салинського, «Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського, «Вибачайте, коли ласка» Макайонка, «Каса маре» Друце, «У ніч місячного затемнення» Каріма, письменників країн соціалістичної співдружності (Тарна, Василєва, Яворова), прогресивних авторів капіталістичних країн. В різні роки в театрі працювали: в 1920—54— худож. керівник театру Г. Юра; 1954—61 — гол. режисер М. Крушельницький; Д. *Алексідзе,* Л. Варпаховський; нар. артисти УРСР Г. *Бабенко,* В. *Вільнер* Б. *Норд,* В. *Лизогуб,* С. *Сміян,* М. *Задніпровський,* М. *Панасьєв*; засл. артисти УРСР Б. *Балабан,* В. *Бжеська,* засл. діяч мист. Узб.

РСР К. Кошевський; режисери Є. Коханенко, Б. *Глаголін*. Сценографію в театрі здійснювали: нар. художники СРСР А. *Петрицький*, Ф. *Нірод*, засл. діяч мист. УРСР В. *Меллер*, засл. діяч мист. РРФСР Б. Ердман, художники М. *Уманський*, Г. *Цапок;* муз. оформлення — нар. арт. СРСР Г. *Майборода*, нар. арт. УРСР І. *Шамо*, засл. арт. УРСР Н. Прусліна та ін. В творчій трупі театру (1980) — нар. артисти СРСР Н. Ужвій, О. *Кусенко*, П. *Куманченко*, Є. Пономаренко, А. *Гашинський*, В. *Дальський*; нар. артисти УРСР С. *Данченко* (з 1978 — гол. режисер і директор), Н. *Копержинська*, Ю. *Ткаченко-Задніпровська*, В. *Дашенко*, С. *Олексенко*, Б. *Ступка*, М. *Шутько*, В. *Івченко*, О. *Омельчук*, А. *Скибенко*, заслужені діячі мистецтв УРСР Д. *Лідер* (в 1965—75 і з 1979 — гол. художник), В. *Рождественський* (з 1945 — зав. муз. частиною), В. *Оглоблін*. Будинок театру споруджено 1898 (архітектори Г. Шлейфер і Е. Братман). В 1940 театр нагороджено орденом Леніна і йому присвоєно звання академічного.

Літ.: Бобошко Ю. Київський державний ордена Леніна академічний український драматичний театр ім. Івана Франка. К., 1970; Мистецтво франківців. К., 1970. *Ю. М. Бобошко.*

КИЇВСЬКИЙ ФІЛІАЛ ЦЕНТРАЛЬНОГО МУЗЕЮ В. І. ЛЕНІНА — створений за рішенням ЦК КПРС і відкритий для відвідування 29.VIII 1938. Експозиція музею налічує понад 8 тис. експонатів, у фондах майже 33 тис. одиниць зберігання (1979). Значне місце займають копії ленінських рукописів, оригінали перших видань книг і брошур В. І. Леніна, більшовицьких газет і журналів, в яких уперше було надруковано ленінські праці, матеріали партійних з'їздів, конференцій, пленумів і нарад ЦК. Експонуються особисті речі Леніна, рідкісні фотографії, фотокопії його парт. квитків, облікових карток, анкет, делегатських мандатів на парт. з'їзди та ін. документи, макети будинків і кімнат, де жив і працював В. І. Ленін, твори образотворчого, прикладного мистецтва, що відображають образ В. І. Леніна. Окремими розділами виділено прижиттєві подарунки В. І. Леніну від трудящих України, твори Леніна, видані 82 мовами народів СРСР та ін. народів світу. Документи і матеріали розкривають життя і революц. діяльність В. І. Леніна, боротьбу ленінської партії проти царизму і капіталізму, за перемогу Великого Жовтня, за побудову соціалізму. Понад 800 документів і матеріалів розповідають про зв'язки В. І. Леніна з Україною та його роль в соціальному й нац. визволенні укр. народу. За час роботи музею його відвідало бл. 12 млн. чол. Відділом музею В. І. Леніна є *Ульянових сім'ї меморіальна квартира-музей* у м. Києві (відкрита 21.XII 1977). *С. К. Кирилова.*

КИЇВСЬКИЙ ХУДОЖНІЙ ІНСТИТУТ — вищий навчальний заклад М-ва культури УРСР. Готує фахівців з образотворчого мист.: живописців, графіків, скульпторів, архітекторів, мистецтвознавців, художників театру та реставраторів. Попередниками його були Українська держ. Академія мист. (1917—22) і створений 1922 на її основі ін-т пластичних мистецтв. У 1924 останній був об'єднаний з Київ. архіт. ін-том і перейменований в Київський державний художній інститут. Має ф-ти: живописний з майстернями жанрового та істор. живопису; графічний з майстернями станкової, книжкової графіки і плаката; скульптурний з майстернями монументальної і станкової скульптури; архітектурний з майстернями громад. буд-ва, містобудування та житл. буд-ва; мистецтвознавчий. В ін-ті є 2 відділення — реставраційне і театрально-декораційне. Протягом багатьох років в ін-ті працювали видатні укр. митці: Ф. *Кричевський*, Г. *Світлицький*, А. *Петрицький*, О. *Шовкуненко*, К. *Трохименко*, В. *Костецький*, С. *Григор'єв*, М. *Лисенко*, В. *Касіян*, О. *Пащенко*. З ін-том пов'язана діяльність О. *Лопухова* (з 1973 — ректор ін-ту), В. *Бородая*, В. *Пузиркова*, В. *Шаталіна* та ін.

КИЇВСЬКИЙ ХУДОЖНЬО-ПРОМИСЛОВИЙ ТЕХНІКУМ — спеціальний середній учбовий заклад, що готує художників-оформлювачів та художників-конструкторів для пром-сті, н.-д. ін-тів, підприємств культури, торгівлі та побуту. Засн. в 1940 на базі школи майстрів нар. творчості при Київ. музеї укр. мист. (виникла в 1936) і мав назву Респ. худож.-промислове училище, з 1949 — училище прикладного мистецтва. Першими викладачами уч-ща були засл. майстри нар. творчості УРСР П. *Власенко*, Н. *Вовк*, І. *Гончар*, М. *Примаченко*, Д. *Головко*. В 1963 уч-ще реорганізовано в худож.-промисловий технікум.

КИЇВСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ АРХІВ ДАВНІХ АКТІВ, Центральний архів давніх актів у Києві. Створений 1852 при Київ. ун-ті для зберігання актових книг і документів гродських і земських судів, магістратів та ін. держ. установ Правобережної України 15—18 ст. Організовано з ініціативи *Тимчасової комісії для розгляду давніх актів* у Києві. Комісія в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. за матеріалами архіву видавала «*Архив Юго-Западной России*». Після Великої Жовтн. соціалістич. революції архів поповнився новими документальними матеріалами. В 1941 у сховищах архіву було 5998 актових книг і понад 500 архівних фондів і колекцій. За тимчасової окупації Києва нім.-фашист. загарбники вивезли з архіву актові книги та ін. найцінніші фонди, а решту спалили. Вцілілі матеріали було повернуто до Києва після закінчення Великої Вітчизн. війни й тепер вони зберігаються у Центр. держ. істор. архіві УРСР у Києві.

КИЇВСЬКИЙ ЦИРК. Перші стаціонарні дерев'яні приміщення цирку з'явилися в Києві в 60-х рр. 19 ст. На поч. 70-х рр. звели мурований цирк Бергоньє; вистави відбувалися й в тимчасових приміщеннях. В одному з них 1888—89 гастролював А. Л. *Дуров*. У 1890 дресирувальник коней аматор П. Крутиков в Києві побудував цирк на 200 місць, а в 1903 — новий кам. будинок «Гіппо-палас» (кінний палац) — єдиний в Європі двоповерховий цирк (арх. Е. Братман; під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 зруйнований). З 1950 в Києві функціонував літній цирк. У 1960 побудовано К. ц. на 2000 місць (арх. В. Жуков) — один з найбільших в СРСР. За рад. часу в К. ц. виступали видатні вітчизн. та зарубіжні актори; були створені окремі номери, атракціони, тематич. вистави, пантоміми, зокрема: «Бунтар Кармалюк» (1930), «Будь напоготові» (1932), «Здрастуй, Москва!» (1960), «Подвиг» (1975), «Корчагінці» (1977). З трупою працювали режисери Г. *Юра*, М. *Крушельницький*, В. *Скляренко*, Б. *Балабан*. З 1962 гол. режисер — Б. *Заєць*, гол. диригент — В. *Петрусь*. При К. ц. створено музей. К. ц. нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1975). *Б. Ф. Кордіані.*

КИЇВСЬКИЙ ШОВКОВИЙ КОМБІНАТ — підприємство текстильної пром-сті. Розташований у Києві. Засн. 1946. До складу комбінату входять три осн. цехи: кокономотальний, ткацький і фарбувально-оздоблювальний. К. ш. к. спеціалізовано на виробн. тканин з натурального шовку — крепдешин «Київський», креп-шифон та ін. платтяні тканини. В 1978 вироблено 2,3 млн. м шовкових тканин (1950—402,0 тис. м, 1960 — 936 тис. м). На комбінаті вперше у світовій практиці текст. виробн. впроваджено нову технологію виробн. тканин з натурального шовку на безчовникових верстатах, сучас. метод оздоблювання тканин — растрове й акварельне друкування. *В. Б. Швейкін.*

КИЇВСЬКІ ЛИСТКИ, київські глаголичні листки, київський мисал — одна з найдавніших глаголичних пам'яток старослов'янської писемності. Питання про походження К. л. остаточно не з'ясовано. З 1872 зберігались у б-ці Київ. духовної академії (звідси й назва). Пам'ятка належить до 10 ст. Складається з 7 пергаментних аркушів. Видав К. л. 1874 І. І. *Срезневський*, мову й письмо дослідив М. К. *Грунський* («Київські листки та Фрейзінгенські уривки». К., 1928). Зберігаються в Києві в Центр. наук. б-ці АН УРСР. 1л. с. 152. *М. П. Візир.*

КИЇВСЬКІ ОПЕРАЦІЇ 1919 — наступальні дії рад. військ по визволенню Києва від збройних сил

Проект будинку **Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна.** Архітектор В. І. Гопкало.

Київський скарб:
1, 2 — золоті колти;
3 — срібний перстень;
4, 5 — срібні гривни;
6 — золота оздоба.

внутрішньої контрреволюції. 1) На поч. січня 1-а Укр. рад. д-зія почала бойові дії проти військ петлюрівської Директорії на Київ. напрямі. 12.I *богунці* визволили м. Чернігів, 22.I *таращанці* — м. Ніжин. 1.II Перша бригада під командуванням М. О. *Щорса* розгромила добірні частини Директорії і зайняла м. Бровари, 5.II вступила в Київ. 2) У грудні рад. війська 12-ї армії розгорнули наступ на загарбаний денікінцями Київ. 10.XII 44-а стрілецька д-зія вийшла на лівий берег Дніпра, 16.XII форсувала його і вступила в місто. Водночас у Київ з заходу ввійшли частини 58-ї стрілецької дивізії. Успішне здійснення К. о. дало можливість рад. військам розгорнути наступ на Правобережній Україні. *В. С. Левін.*

КИЇВСЬКІ ОСВІТНІ ТОВАРИСТВА. Засновані в Києві в кінці 19 — на початку 20 ст. для поширення грамотності і знань серед населення. В 1882—1907 у Волинській, Київській і Подільській губ. культ.-осв. роботу проводило «Київське товариство грамотності»: відкривало *недільні школи*, видавало книжки рос. і укр. мовами (зокрема твори Т. Г. Шевченка), організовувало лекції й нар. читання, літ.-муз. вечори, створювало б-ки тощо. Збудувало в Києві Народний дім (1902) для проведення масових осв. заходів. Серед членів т-ва були М. В. *Лисенко*, О. Г. *Шліхтер* та ін. Активною була діяльність «Київського товариства сприяння початковій освіті» (1882—1918; до 1901 — «Комісія народних читань»), організованого педагогами серед. і частково вищої школи. Т-во популяризувало творчість укр. письменників, відзначало ювілеї видатних діячів укр. культури; проводило роботу і в ін. містах; 1895 відкрило в Києві культ.- осв. заклад — т. з. Народну аудиторію. В 1908 почали свою діяльність «Київське товариство розповсюдження грамотності» й «Товариство розповсюдження освіти в народі» (поширювало наук. знання). Діяльність К. о. т. загалом мала бурж.-просвітительський характер.

КИЇВСЬКІ ПЕЧЕ́РИ — див. *Печери київські*.

КИЇВСЬКІ СКАРБИ́ — давньоруські скарби, виявлені на тер. Києва. Переважна більшість К. с. була захована під час облоги міста монголо-татарами 1240. Речі з К. с. датуються кін. 12 — поч. 13 ст. До складу їх входять монети (найчастіше араб. *дирхами*), срібні *гривні*, але переважають у К. с. золоті й срібні прикраси (діадеми, колти, сережки, шийні гривни, намиста, браслети, персні тощо). Деякі скарби містили сотні й тисячі монет і коштовних прикрас. Найбагатший з них знайдено 1842 в садибі *Десятинної церкви*. Переважну більшість К. с. виявлено на тер. *дитинця*, де були хороми князів і бояр. К. с.— важливе джерело для вивчення історії, економіки та культури Давньої Русі. Частина К. с. зберігається в *Музеї історичних коштовностей УРСР*.

Літ.: Ковдаков Н. Русские клады, т. 1. СПБ. 1896; Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв. М.—Л., 1954.

КИЇВСЬКІ СТРАЙКИ РОБІТНИКІВ 1912 — масові політ. виступи робітників Києва в квітні — травні на знак протесту проти *Ленського розстрілу*. Всього в цих страйках [9—12 (22—25).IV] взяло участь бл. 5 тис. робітників більш ніж 80 підприємств. У місті владою було проведено численні арешти. Але на заклик більшовиків 1 (14). V застрайкували понад 3500 робітників 14 підприємств. На околицях міста відбулися маївки і робітн. сходки. Виступи робітників були підтримані студентами ун-ту, політех. і комерційного ін-тів, вищих жіночих курсів. Квітнево-травневі страйки свідчили про зростання робітн. руху на Україні.

КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕ́ТУ СТУДЕ́НТІВ ВИ́СТУП 1900 — масовий виступ студентів проти сваволі адміністрації. Приводом до виступу було виключення з ун-ту учасників студентської сходки 5 (18).XII, які вимагали усунення одного з реакційних професорів. 7 (20).XII в ун-ті знову відбулися сходки. Увечері в ун-т було введено війська і поліцію, 183 студентів було віддано в солдати. Розправа царського уряду над студентами викликала обурення прогресивної громадськості Росії та Зх. Європи. На заклик с.-д. к-тів у Петербурзі, Москві, Києві, Харкові в лютому — березні 1901 відбулися робітничо-студентські демонстрації (див. *Київська політична демонстрація 1901*).

КИЙ, ЩЕК, ХОРИ́В І ЛИ́БІДЬ— три брати й сестра, які, за переказом, наведеним у «*Повісті временних літ*», були засновниками Києва. Легенда ця має реальну істор. основу: археол. розкопками на згаданих у «Повісті» київських горах (див. *Старокиївська гора, Киселівка, Щекавиця, Хоревиця*) знайдено залишки поселень і городищ, що поклали початок Києву. Вважають, що Кий був полянським князем, який жив у 1-й пол. 6 ст. Він підтримував зв'язки з візантійським імператором (найімовірніше, Юстиніаном I), був з великою шаною прийнятий при константинопольському дворі, намагався закріпити свою владу на Дунаї, де збудував городок *Києвець* (залишки його існували в 11—12 ст.).

«КИЙДРАМТЕ́», Київський драматичний театр — укр. драматичний колектив. Виділився в травні 1920 із складу *Першого театру Української Радянської Республіки* імені Шевченка. В «К.», очолюваному Л. *Курбасом*, працювали: Д. *Антонович*, Л. *Болобан*, Я. *Бортник*, В. *Василько*, Г. *Ігнатович*, Л. *Гаккебуш*, П. *Долина*, В. *Калин*, Ф. *Лопатинський*, Р. *Нещадименко*, В. *Чистякова* та ін. В листопаді 1920 театру присвоєно назву — Державний мандрівний зразковий театр Нар. Комісаріату Освіти УРСР. При «К.» діяли: студія драм. мистецтва, інструкторсько-режисерські курси для керівників сільс. драмгуртків. В 1920—21 театр гастролював по містах і селах Білоцерківщини та Уманщини. Над ним взяла шефство 45-а Волинська Червонопрапорна стрілецька д-зія. Спочатку в репертуарі «К.» були відновлені вистави «*Молодого театру*» й Першого театру Укр. Рад. Республіки ім. Шевченка. Потім театр поставив: «Невольника» і «Пошились у дурні» Кропивницького, «Зілю-Королевича» та «На перші гулі» Васильченка, «Ревізора» та «Одруження» М. Гоголя, «Макбета» Шекспіра, «Мірандоліну» Гольдоні, одноактні п'єси на теми часів франц. революції — «Марат» і «Останній день Паризької комуни» та ін. Весною 1921 театр переїхав до Харкова, де згодом припинив існування. Переважна більшість творчого складу «К.» 1922 вступила до театру «*Березіль*» (у Києві).

Літ.: Болобан Л. Від Молодого театру до Кийдрамте. В кн.: Лесь Курбас. К., 1969. *М. Г. Лабінський.*

КИ́ЛИМ — художній текстильний виріб, призначений для прикрашування або утеплювання житлових і громадських приміщень. К. виробляють вручну або на механічних верстатах з вовняної, бавовняної, шовкової пряжі (див. *Килимарство*). К. поділяють на ворсові й безворсові. Відомі ворсові К. Азербайджану, Дагестану, Вірменії, Туркменії, Ірану, Туреччини, Китаю та ін.; безворсові — країн Зх. Європи (Фландрія, Франція, Польща, Румунія, Болгарія та ін.). В Росії поширені безворсові та високоворсові К. На Україні виробництво К. почало розвиватись з серед. 16 ст. Український нар. К.— безворсова двобічна тканина полотняного переплетення, основа якої конопляна або лляна, піткання — вовна, фарбована місцевими рослинними барвниками. Є К. орнаментальні (з рослинним, геометризовано-рослинним і геометричним орнаментом) і тематичні (в укр. килимарстві відомі з 30-х рр. 20 ст.; деякі з них були створені за картонами художників В. Касіяна, Д. Шавикіна, М. Дерегуса). Укр. орнаментальний К., при спільних стилістичних ознаках, має виразні особливості, характерні для тієї чи іншої місцевості. К. з рослинно-квітковим орнаментом поширені на Полтавщині, Київщині, Чернігівщині. Полтав. К. відрізняються більшою декоративною умовністю окремих асиметрично побудованих букетів на однотонному фоні. Для київ. К. типовішим є суцільний візерунок вільної побудови, який розтікається «ростучою квіткою» або букетами. Для Поділля характер-

Київські листки.
Частина аркуша. 10 ст.

на композиція геометризованих рослин у вигляді симетрично побудованих вазонів з квітами; трапляються стилізовані зображення людини або груп людей, нерідко сюжетного характеру. В зх. областях України найпоширеніші К. геометричної орнаментації поперечносмугастої побудови. Крім безворсових К., на Україні виготовляють ворсові, з яких найвідоміші *коци* і в зх. областях — *ліжники* (вовняні килими-ковдри з начосом). Вони принципово не відрізняються від безворсових, але наявність довгої вовни обумовлює певне спрощення орнаменту. Виробн. К. на Україні набуло нових масштабів за рад. часу. У 20—30 рр. 20 ст., поряд з індивідуальним, розвинулось виробн. у багатьох осередках (с. Дігтярі на Чернігівщині, с. Скопці на Київщині, с. Решетилівка і м. Диканька на Полтавщині тощо), де були створені нар. худож. артілі. Серед відомих майстрів того часу — М. Пономаренко, Г. *Малиш*, О. Нестеренко, М. Ломако, Н. *Вовк*, М. Щур, М. Лебединська, К. Лісова, М. Глущенко, О. Хлонь. В 60—70-х рр. К., виготовлені як у худож. осередках (Решетилівка, Дігтярі, Клембівка, Коломия), так і окремими майстрами (Л. *Жоголь*, С. *Джус* та ін.), здобули широке визнання, експонуються на республ., всесоюз. та міжнар. виставках. Майстрів килиму готують Львівське, Вінницьке, Решетилівське художньо-промислові училища та Львів. ін-т прикладного та декоративного мистецтва. Іл. див. на окр. арк., с. 48—49.

Літ.: Запаско Я. П. Українське народне килимарство. К., 1973; Жук А. К. Український радянський килим. К., 1973

КИЛИМА́РСТВО, килимоткацтво — виготовляння *килимів*, а також килимових виробів (*гобеленів*, доріжок, килимових покриттів) ручним або машинним способом. Полягає в підборі сировини, вироблянні й фарбуванні *пряжі*, тканні та оброблянні килимів і килимових виробів. Основн. сировиною для К. є вовна, льон, бавовна, штучні та синтетичні *волокна* різних видів (штапель, *лавсан, найлон* та ін.). Ручним способом ткацтва на вертикальних або горизонтальних килимоткацьких верстатах виготовляють ворсові, безворсові й комбіновані килими, доріжки та гобелени. Ворсові ручні килими й доріжки являють собою багатошарову тканину полотняного *переплетення ниток*, яке складається з трьох систем: *основи, піткання* та ворсової. Переплетенням ниток основи й піткання утворюють каркасне полотно тканини, а ворсовими нитками — малюнок килима або доріжки. Щоб досягти цього, на нитки основи прив'язують горизонтально або вертикально розміщені вузли з кольорових (ворсових) ниток, які щільно прилягають одна до одної (мал. 1). Безворсові ручні килими (до них, зокрема, належать килими українські народні) і гобелени являють собою одношарові тканини, утворені переплетенням ниток основи і пофарбованих у різні кольори ниток піткання. Продуктивність ручного способу К. (утворення ворсового полотна) становить бл. 10—12 м² на рік. Для машинного способу К. застосовують механізовані килимоткацькі верстати, на яких виготовляють килими, доріжки й килимові покриття. На двополотенних килимоткацьких верстатах з *Жаккарда машиною* (мал. 2) спочатку формується (нитками корінної і ворсової основ та піткання) багатошарова килимова тканина. Далі її верхнє і нижнє полотна, з'єднані нитками ворсу, розрізаються посередині

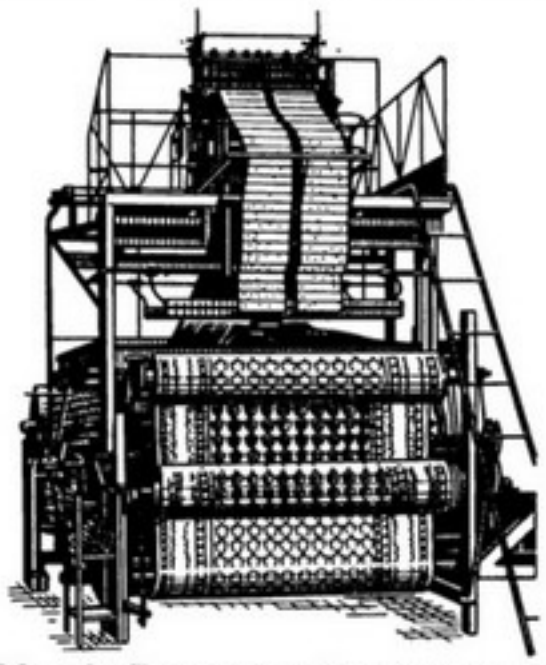

Мал. 2. Двополотенний килимоткацький верстат з машиною Жаккарда.

(по ворсових нитках) на дві частини. Машини Жаккарда використовують і на однополотенних верстатах. Є також спеціальні (аксмінстерські) верстати, де ворсова поверхня утворюється за допомогою комплекту трубок на снувальних валиках. На двополотенному верстаті з машиною Жаккарда виробляють за годину в середньому 6 м² ворсового полотна. Після тканння килим і килимові вироби очищають, виправляють ткацькі дефекти, надають ворсовій поверхні оксамитового блиску, зм'якшують каркас тощо.

Літ.: Левин Л. М., Свердлин В. И. Ковры и ковровые изделия. М., 1960. Див. також *літ.* до ст. *Килим*.

Л. Є. Жоголь.

КИЛИ́МНИК Олег Володимирович [н. 13 (26).VII 1913, с. Ямпіль, тепер Катеринопільського р-ну Черкас. обл.] — укр. рад. критик, літературознавець. Член КПРС з 1939. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Одес. пед. ін-т (1938). Праці присвячені творчості М. Рильського, О. Довженка, А. Головка, Ю. Яновського, О. Гончара, В. Сосюри, П. Тичини, О. Копиленка, П. Усенка та ін. Нагороджений орденами Червоної Зірки, Вітчизняної війни 2-го ступеня, медалями.

Тв.: Романтика правди. К., 1964; Крізь роки. К., 1968; Поет і час. К., 1973; Перед лицем історії. К., 1978.

В. П. Лета.

КИ́ЛИМНІ РОСЛИ́НИ — низькорослі (5—15 см заввишки), найчастіше сланкі трав'янисті рослини, що мають декоративні листки різних кольорів. Див. *Декоративні рослини*.

«КИЛИМО́ВИЙ СТИЛЬ» у мистецтві — стиль у давньогрецькому вазописі (7 ст. до н. е.). «К. с.» притаманний багатий орнамент, що стилізує рослинні мотиви і надає *декору* килимового характеру.

КИМБАРО́ВСЬКИЙ Михайло Олександрович [3 (15).XII 1897, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 5.XI 1966, там же] — український радянський хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1966). Член КПРС з 1943. В 1923 закінчив Дніпроп. мед. ін-т. У 1935—44 — зав. кафедрою факульт. хірургії Івановського мед. ін-ту, а з 1944 і до кінця життя — зав. кафедрою Дніпроп. мед. ін-ту. Праці К. присвячені питанням модифікації радикальної операції пахвинної грижі і резекції шлунка, використанню філатовського стебла для закриття щілини піднебіння тощо. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

КИПАРИС (Cupressus) — рід *голонасінних* вічнозелених однодомних дерев і кущів род. кипарисових. Вис. до 30 м. Листки супротивні, лускоподібні. Шишки невеликі, майже кулясті, дерев'янисті, достигають на другий рік, складаються з 3—6 пар щитконодібних лусок. Насіння плескате, з двома крильцями. Відомо до 20 видів, поширених в помірно теплому поясі Європи, Азії та Пн. Америки. В СРСР (у Криму, на Кавказі і в деяких місцях Серед. Азії) культивують 11 видів, з них найчастіше К. вічнозелений (C. sempervirens), особливо його пірамідальну форму (C. s. f. piramidalis) з вузькопірамідальною щільною кроною. Розмножується насінням. Деревина м'яка, легка, щільна, запашна; іде на виготовлення меблів, дрібних виробів тощо.

КИПАРИ́СОВИК (Chamaecyparis) — рід *голонасінних* рослин родини кипарисових. Однодомні вічнозелені дерева з пірамідальною кроною до 70 м заввишки. Шишки кулясті, тверді, дерев'янисті, до 8 мм у діаметрі. Насіння дрібне, приплюснуте, з двома крильцями. Відомо 7 видів, поширених у Пн. Америці, Японії, Китаї, на о-ві Тайвань. В СРСР, у т. ч. й УРСР, акліматизовано 5 видів. Найчастіше вирощують як декоративні рослини К. Лавсона (C. lawsoniana), К. нутканський (C. nootkatensis), К. горохоплідний (C. pisifera). Завдяки великій різноманітності форм (понад 200), що зумовлюється різними формами крони, характером галуження, забарвленням хвої тощо, К. широко використовують у зеленому будівництві. Карликові форми придатні для горшкової культури. З деревини виготовляють меблі, паркет, шпали, сірникову соломку та ін.

А. П. Лебеда.

КИПЕ́ЦЬ — рід рослин родини злакових. Те саме, що й *келерія*.

КИПІ́ННЯ — інтенсивне *випаровування* рідини, яке супроводиться утворенням бульбашок пари у всьому її об'ємі. Починається тоді, коли тиск насиченої пари над поверхнею рідини стає рівним зовн. тиску. Т-ра, при якій відбувається К. рідини, що перебуває під сталим тиском, наз. температурою кипіння. Т-ра К. $T_{кип}$ залежить від природи рідини і зовн. тиску. При

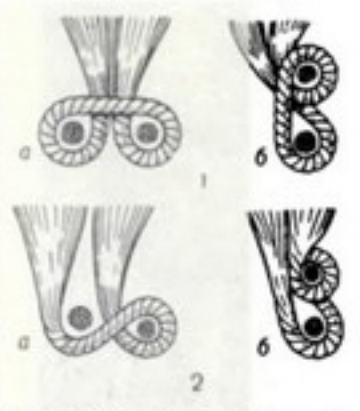

Килимарство. Мал. 1. Схеми в'язання вузлів ручним способом:
1 — подвійні вузли: *а* — за дві нитки основи горизонтально; *б* — за дві нитки основи вертикально;
2 — полуторні вузли: *а* — за дві нитки основи ліворуч; *б* — за дві нитки основи вертикально.

Кипарис вічнозелений: *1* — гілка з чоловічими шишками; *2* — гілка з жіночими шишками.

Кипарисовик Лавсона. Гілка з шишками та шишка.

Ю. С. Кипоренко-Доманський.

збільшенні тиску $T_{кип}$ підвищується, при зменшенні — знижується. Старанно очищену рідину, яка не містить розчинених газів, можна нагріти (без закипання) до т-ри, що перевищує $T_{кип}$ на десятки градусів. Така перегріта рідина бурхливо закипає при струшуванні або внесенні в неї домішок.

КИПЛЯ́ЧИЙ РЕА́КТОР — ядерний реактор, що його *активна зона* охолоджується киплячим *теплоносієм* (як правило, звичайною киплячою водою). Вміст пари у водяному теплоносії при проходженні через активну зону становить 10—30%. Залежно від конструкції розрізняють К. р. канального (див. *Канальний реактор*) і корпусного (див. *Корпусний реактор*) типів. К. р. використовують гол. чин. на *атомних електростанціях*, що діють за одноконтурною схемою. На таких електростанціях пара, яка виробляється в реакторі, надходить прямо в турбіну. В К. р. можливий перегрів пари безпосередньо в активній зоні, що значно підвищує ккд атомної електростанції. Потужність К. р. досягає 1000 МВт і більше. В СРСР К. р. графітоводного типу (див. *Графіто-водний реактор*) діють на *Бєлоярській АЕС*, *Ленінградській АЕС*, *Курській АЕС* і *Чорнобильській АЕС*. К. р. переважно водо-водяного типу (див. *Водо-водяний реактор*) експлуатують у США, ФРН, Японії та ін. країнах.

В. Б. Климентов.

КИПОРЕ́НКО - ДОМА́НСЬКИЙ Юрій Степанович [12 (24).III 1888, Харків — 6.VIII 1955, Київ] — укр. рад. співак (драм. тенор), педагог, нар. арт. УРСР (з 1936). Член КПРС з 1946. Співу навчався у проф. С. Лапінського в Москві (1911—16) та в Г. Танаро в Італії (1927). Артистичну діяльність почав в укр. муз.-драм. трупах О. Суходольського (1907—09), П. Саксаганського (1909—11), Д. Гайдамаки (1911—13). В 1913—39 працював у оперних театрах Москви, Саратова, Харкова, Києва, Свердловська, Тбілісі, Одеси. З 1939 — соліст Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. З 1948 — в. кладав у Київ. консерваторії. Партії: Андрій («Катерина» Аркаса), Марко («Наймичка» Вериківського, обидві — за Шевченком), Андрій («Тарас Бульба» Лисенка). Герман («Пікова дама» Чайковського), Отелло, Радамес («Отелло», «Аїда» Верді). Концертна діяльність. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1949.

КИПРІЯ́Н Мирон Володимирович (н. 27.VII 1930, Львів) — укр. рад. художник театру, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). Закінчив Львів. ін-т прикладного і декоративного мистецтва (1954). З 1957 — гол. художник Львів. укр. драм. театру ім. М. Заньковецької. Оформив вистави: «Гайдамаки» за Шевченком (1964), «Хазяїн» Карпенка-Карого (1970), «Украдене щастя» Франка (1976), «Човен хитається» Галана (1973), «В степах України» Корнійчука (1972), «Король Лір» (1969) і «Річард III» (1974) Шекспіра. Державна премія УРСР імені Т. Г. Шевченка, 1978.

Кептар.

КИПТА́Р, кептар — чоловічий і жіночий безрукавний нагрудний одяг гірського населення Зх. України. К. виготовляють з овчини, оберненої хутром всередину. Святкові К. оздоблюють вишивками або аплікацією. Подібний одяг є у росіян, болгар, словаків, угорців, румунів та ін. народів.

КИПЧА́КИ — народ тюрк. походження, відомий в Зх. Європі під назвою куманів, на Русі — *половців*.

КИПЧА́ЦЬКА МО́ВА, куманська мова, половецька мова — мова *половців*. Тепер мертва. Належить до кипчацької групи *тюркських мов*. Була поширена в 11—17 ст. у пд. частині Сх. Європи й Зх. Азії та в Єгипті. Відомості про К. м. (11—12 ст.) є ще в «Словнику тюркських наріч» Махмуда Кашгарського. Найдавнішою пам'яткою К. м. є «Кодекс куманікус» — лат.-персько-куманський словник із додатком текстів (кін. 13 ст.). Цією мовою складено багато пам'яток 16—17 ст. тюркомовних вірмен, що жили на Україні й у Криму.

Літ.: Гаркавец А. Н. Конвергенция армяно-кыпчакского языка к славянским в XVI—XVII вв. К., 1979.

О. М. Гаркавець.

КИРГИ́Ж — річка в Одес. обл. УРСР, ліва притока *Киргиж-Китаю*. Довж. 54 км, площа бас. 219 км². Рівнинна. Живлення переважно дощове. Влітку пересихає.

КИРГИ́Ж-КИТА́Й — річка в Одес. обл. УРСР. Впадає в оз. *Китай*. Довж. 64 км, площа бас. 725 км². Рівнинна. Живлення переважно дощове. Влітку у верхів'ї пересихає.

КИРГИ́ЗИ (самоназва — киргиз) — нація, основне населення Кирг. РСР. Живуть і в Узб. РСР, Талж. РСР і Каз. РСР, а також в КНР і пн.-сх. частині Афганістану. Заг. чисельність К. — понад 2 млн. За переписом 1979, в СРСР — 1,9 млн. Мова киргизька (див. *Киргизька мова*). Віруючі К.— мусульмани-суніти. Перша згадка в писемних джерелах про появу К. у сх. Притяньшанні належить до 10 ст. На кін. 15 — поч. 16 ст. склалося ядро кирг. народності, осн. компонентом якої були місц. тюркомовні племена Тянь-Шаню і група кипчацько-кирг. племен Алтаю. В 2-й пол. 18 ст. на території сучас. Киргизії остаточно завершився процес консолідації К. в народність. В серед. 19 ст. К. добровільно прийняли підданство Росії, що мало для них прогресивне значення. Осн. галуззю г-ва К. в минулому було екстенсивне кочове і напівкочове скотарство. Землеробство мало другорядне значення. Після встановлення Рад. влади в Киргизії К. набули соціалістичну державність. В ході соціалістичних перетворень докорінно змінилися життя і побут К. Минувши капіталістичну стадію розвитку, К. консолідувались у соціалістичну націю і разом з ін. соціалістичними націями і народностями СРСР утворили нову істор. спільність — *радянський народ*. У період проведення колективізації с. г. вони перейшли до осілості. Поряд з відгінно-пасовищним скотарством широко розвивається землеробство. Значна частина К. працює в соціалістичній пром-сті (гірничій, металургійній, нафтовій, вугільній, хімічній, машинобудівній, текстильній та ін.). В республіці виросли нові міста й упорядковані селища з будівлями сучасного типу. Старий тип кочового переносного житла — юрта використовується як літнє житло на відгінних пасовищах у горах. Одяг К.— сучасний з деякими нац. елементами. Про історію, економіку і культуру К. див. *Киргизька Радянська Соціалістична Республіка*.

Літ.: Формирование и развитие киргизской социалистической нации. Фрунзе, 1957; Народы Средней Азии и Казахстана, т. 2. М., 1963; Петров К. И. Очерк происхождения киргизского народа. Фрунзе, 1963.

К. К. Орозалієв, В. Я. Галицький.

КИРГИ́ЗЬКА МО́ВА — мова *киргизів*. Належить до киргизько-кипчацької групи *тюркських мов*. Розмовляє нею в СРСР понад 1,8 млн. чол. (1979, перепис). У К. м. розрізняють два діалекти: пн. і південний. Фонетичні особливості К. м.: наявність вторинних довгих голосних, губний *сингармонізм*, наголос на останньому складі (в корінних кирг. словах). Типологічно К. м. належить до *аглютинативних мов*. Літ. К. м. сформувалася після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Писемність 1924—28 — на основі араб. графіки, 1928—40 — на латинській, з 1940 — на рос. графічній основі. Про л-ру К. м. див. *Киргизька РСР*, розділ Література

Літ.: Батманов И. А. Современный киргизский язык, в. 1. Фрунзе, 1963; Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. Фрунзе, 1980.

С. Кудайбергенов.

КИРГИ́ЗЬКА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Киргизія.

Загальні відомості. Кирг. РСР утворена 5.XII 1936. Розташована на Пн. Сх. Середньої Азії. Межує на Пн. з Каз. РСР, на Зх.— з Узб. РСР, на Пд. Зх.— з Тадж. РСР, на Пд. Сх. і Сх.— з Китаєм. У республіці — 3 області, 38 районів, 18 міст, 31 селище міського типу. Карти див. на окремому аркуші, с. 208—209.

Державний лад. Кирг. РСР — суверенна рад. соціалістична д-ва, яка входить до складу СРСР. Діюча Конституція Кирг. РСР затверджена 20.IV 1978 8-ю позачерговою сесією Верховної Ради республіки 9-го скликання. Найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган Кирг. РСР — однопалатна Верховна Рада Кирг. РСР, що обирається строком на 5 років. Верховній Раді Кирг. РСР підзвітна обирана нею Президія Верховної Ради Кирг. РСР — постійно діючий орган Верховної Ради республіки, який здійснює в межах, передбачених Конституцією Кирг. РСР, функції найвищого органу державної влади республіки в період між її сесіями. Верховна Рада Кирг. РСР утворює Уряд Кирг. РСР — Раду Міністрів Кирг. РСР — найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади республіки, підзвіт-

ний їй в усій своїй діяльності. Місц. органами держ. влади в областях, районах, містах, селищах, селах, аулах і кишлаках Кирг РСР є відповідні місц. Ради нар. депутатів, обирані населенням строком на 2,5 року. У виборах Рад нар. депутатів Кирг. РСР беруть участь громадяни СРСР, які досягли 18 років, на основі загального, рівного й прямого виборчого права при таємному голосуванні. Найвищий суд. орган республіки— Верховний Суд Кирг. РСР, що обирається Верховною Радою Кирг. РСР строком на 5 років.

Природа. К.— гірська країна; бл. 75% її тер.— високі гірські хребти. Пн.-сх. (більша) частина республіки розташована в межах *Тянь-Шаню,* хребти якого складають три гірські пасма, що простягаються майже в широтному напрямі. Вони утворюють на Сх. потужний гірський вузол з вершинами пік Перемоги (7439 м) і Хан-Тенгрі (6995 м). Пн. пасмо складають хребти Кюнгьой-Ала-Тоо, Киргизький і Таласький Алатау; середнє (на Пд. від Іссиккульської улоговини) — хребти Терскей-Ала-Тоо, Джумгал-Тоо, Суусамир-Тоо, Молдо-Тоо, масив Ак-Шийрак та ін., південне — хребти Кокшаал-Тау, Ат-Баші та ін. На Пд. Зх. республіки — пн. схили Туркестанського і Заалайського (пік Леніна — 7134 м) хребтів, Алайський хр. Зх. частина К. менш розчленована, між гірськими хребтами лежать улоговини та високі плоскогір'я — сирти, що використовуються як літні пасовища. Долини займають невеликі площі (окраїни Ферганської долини, Алайська, Таласька, Чуйська та ін.). Для тер. К. характерна висока сейсмічна активність; осередки землетрусів містяться гол. чин. у районах Ферганського та ін. гірських розломів. К. багата на родовища вугілля, нафти і газу (Ферганська долина), поліметалевих руд і рідкісних металів, сірчаного колчедану, ртуті, сурми, олова, миш'яку, золота, кам'яної солі, буд. матеріалів (мергелю, вапняку, гіпсу, каолінітових і бентонітових глин тощо). Численні термальні та мінеральні джерела.

Клімат К. різко континентальний, дуже різноманітний (від сухого субтропічного до високогірно-тундрового), що зумовлено гірським рельєфом. Пересічна т-ра січня від —1,5 до —8° в долинах, від —8 до —20° в середньогір'ї і до —27,7° у високогір'ї; червня — від +20 до +27° в окраїнних долинах, від +15 до +17° у міжгірних долинах, до +5° і нижче у високогірному поясі. На пн. і зх. схилах окремих хребтів, зокрема окраїнних, опадів 750—1000 мм, на сх. схилах і в улоговинах Тянь-Шаню 200—400 мм на рік. У високогірній зоні поширене зледеніння, площа його 6578,3 км² (переважно в долинах Таріму і Сирдар'ї). Найбільші льодовики: Південний Інильчек (пл. понад 800 км²), Пн. Інильчек, або Різниченка (пл. 211 км²) та ін. Річки К. гірські з льодовиковим та сніговим живленням, повноводні, з літнім паводком. Гол. річки: *Нарин, Талас, Чу,* Карадар'я, Кизил-Суу. Найбільші озера: *Іссик-Куль* (солоне), Сонг-Кьоль, Чатир-Кьоль. Річки та озера мають велике енергетичне та іригаційне значення. В поширенні грунтово-рослинного покриву К. простежується вертикальна поясність. У передгір'ях і посушливих долинах переважають сіроземи, до вис. бл. 2000 м — каштанові грунти, які змінюються чорноземовидними та гірсько-лучними грунтами. В долинах і міжгірних улоговинах поширені ділянки пустельної та напівпустельної рослинності. У передгір'ях — полинові, полиново-злакові та злакові степи, які в горах переходять у різнотравно-злакові луки з заростями чагарників. Вище розташована зона лісів (тянь-шанська ялина, ялиця, дикорослі фруктові дерева, волоський горіх, шипшина та ін.), що займає 3,5% тер. республіки і переходить у зону субальпійських лук (осн. літні пасовища). На висотах 3600—4000 м — холодні пустелі й гірські тундри. Флора К. налічує понад 3,5 тис. видів. Тваринний світ республіки різноманітний. У передгір'ях та на прилеглих до гір рівнинах водяться гризуни — ховрах, тушканчик, заєць-толай; з птахів — дрофа, рябчик, саджа.

Різноманітна фауна лісів: із ссавців — дика свиня, козуля, бурий ведмідь, лисиця, борсук, рись, вовк, горностай, лісова куниця, марал та ін.; з птахів — яструб-тетерев'ятник, підсоколик, гімалайська пищуха, дрізд, тянь-шанська горіхівка та ін. У високогір'ях — теку (гірський козел), *архар,* сніговий барс, кам'яна куниця, реліктовий ховрашок та ін.; з птахів — улар (гірська індичка), куріпка кеклик, перепілка, альпійська галка, шишкар, грифи та ін. У К. акліматизовані ондатра, єнот, амер. норка, білка-телеутка, нутрія. Для охорони природи на тер. К. створено Іссик-Кульський заповідник і *Сари-Челекський заповідник.* *О. Бараталієв.*

Населення. Корінне населення — *киргизи* (88,5% усіх киргизів СРСР; 1970, перепис). Живуть також росіяни, узбеки, українці, німці, татари, уйгури, казахи, таджики, дунгани та ін. Пересічна густота нас.— понад 18 чол. на 1 км² (1979). Міськ. населення — 39% (1979). Найбільші міста: *Фрунзе, Ош.*

Історія. Тер. К. заселена з епохи *палеоліту.* В 7 ст. до н. е. кочовики, що жили на тер. К., увійшли до племінних союзів (*сакiв,* усунів та ін.), землеробські райони — до складу рабовласницьких д-в (у 2—1 ст. до н. е.— д-ва Давань, у 1—4 ст. н. е.— *Кушанське царство*). В 4—5 ст. н. е. на тер. К. почали виникати ранньофеод. д-ви. В 6—7 ст. К. входила до складу *Тюркського каганату,* на поч. 8 ст.— Тюргешського, а з серед. 8 ст.— Карлуцького каганатів. З серед. 10 до серед. 12 ст. К. входила до держави Караханідів (див. *Караханіди*). В той період значного розвитку набули торгівля, ремесло та культура. Монг. навала на тер. К. в 1-й чверті 13 ст. надовго загальмувала процес формування кирг. народності та екон. розвиток країни. Панівною галуззю г-ва стало напівкочове скотарство. В 2-й пол. 15 ст. на тер. Пн. К. вперше склалося самостійне ханство, яке в основному включило кирг. народність. Утворення ханства супроводжувалося ліквідацією монг. панування. В 2-й пол. 16 ст. киргизи спільно з казахами та узбеками вели боротьбу проти навали *ойратів.* У 20—30-х рр. 19 ст. тер. К. завоювало *Кокандське ханство.* У відповідь на жорстокий гніт кокандських ханів у К. спалахували численні повстання. Складна зовнішньополітична обстановка, нестійке внутр. становище, торг. інтереси примушували киргизів шукати заступництва у Росії. В серед. 19 ст. киргизи почали приймати рос. підданство. До 1863 уся Пн. К., де проживала більшість кирг. населення, ввійшла до складу Рос. імперії. Пд. К. приєдналася до Росії невдовзі після ліквідації Кокандського ханства (1876). Незважаючи на колоніальні утиски царизму, входження К. до складу Росії мало прогресивне значення: припинилися феод. міжусобиці, було знищено рабство, почалося зародження капіталістичних відносин, формування робітничого класу. Відбувалося зближення кирг. народу з російським та ін. народами Росії, які спільно боролися проти царизму і місц. експлуататорів. На тер. К. переселилася значна кількість селян з Росії і України; тут виникли десятки рос.-укр. поселень. Переселенці принесли у К. досвід і культуру землеробства, що сприяло переходові киргизів до осілого життя. У кін. 19 ст. в К. почала розвиватися гірничодобувна пром-сть, зокрема вугільна. На підприємствах К. працювала значна кількість українців — шахтарів з Донбасу. На поч. 20 ст. у К. виникли перші соціал-демократичні групи й гуртки.

У період революції 1905—07 відбулися страйки робітників на шахтах Кизил-Кії і Сулюкти, виступи дехкан і селян-переселенців. У 1916 ряд повітів К. був охоплений нац.-визвольним повстанням (див. *Середньоазіатське повстання 1916*). Після Лютневої революції 1917 у К., як і в усій країні, встановилося *двовладдя.* У березні в ряді місць К. було створено Ради робітничих і Ради солдат. депутатів. 7(20).IV 1917 у Ташкенті створено Туркестанський к-т бурж. Тимчасового уряду. Поворотним пунктом в історії кирг. народу, як і всіх інших народів Росії, була перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції. До серед. 1918 Рад. влада перемогла на всій тер. К. З листопада 1917 по липень 1918 в багатьох місцях краю оформилися більшовицькі орг-ції. В кін. квітня 1918 К. ввійшла до *Туркестанської АРСР.* Повалені експлуататорські класи, спираючись на допомогу іноземних імперіалістів, почали збройну боротьбу проти Рад. влади (див. *Басмацтво*). Червона Армія з допомогою трудящих Туркестану до листопада 1920 в основному ліквідувала контрреволюційні осередки в країні. Рештки басмацьких банд діяли 1921—23. Розгром контрреволюції

Герб Киргизької РСР.

КИРГИЗЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА

Площа — 198,5 тис. км²

Населення — 3529 тис. чол. (1979, перепис)

Столиця — м. Фрунзе

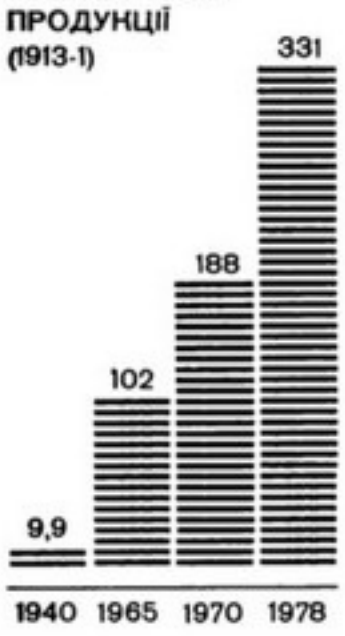

в Туркестані очолювали М. В. *Фрунзе* і В. В. *Куйбишев*. Серед командирів загонів Червоної гвардії і частин Червоної Армії, що боролися за Рад. владу в К., відзначилось чимало українців.

В роки мирного будівництва в К. було здійснено земельно-водну реформу (1921—22), що сприяло соціалістичній перебудові с. г. В результаті *національно-державного розмежування радянських республік Середньої Азії* 14.X 1924 було утворено Кара-Кирг. а. о.; 25.V 1925 її перейменовано на Кирг. а. о. 1.II 1926 утворено Кирг. АРСР, 5.XII 1936 — Кирг. РСР. Внаслідок здійснення індустріалізації, колективізації с. г., що супроводилися переходом скотарів до осілого життя, і культурної революції К. з відсталої окраїни царської Росії перетворилася на індустр.-агр. республіку. Велику допомогу кирг. народові надали трудящі братніх республік, у т. ч. УРСР.

У період Великої Вітчизн. війни 1941—45 воїни К. героїчно билися на фронтах. 316-а (8-а гвард.) Панфіловська д-зія, сформована в К. і Казахстані, вславилася в боях під Москвою (див. *Панфіловці*), танкова колона «Радянський Киргизстан», збудована на кошти трудящих К.,— під Сталінградом, на Україні. Понад 40 тис. воїнів з К. нагороджено орденами і медалями, 70 чол. удостоєно звання Героя Рад. Союзу, в т. ч. Усенбеков, А. Чортеков і М. Тешебаєв — за форсування Дніпра. Г-во К. було перебудовано на воєнний лад. На її тер. розміщено ряд евакуйованих підприємств, у т. ч. з України. Після визволення УРСР від нім.-фашист. загарбників трудящі К. надали їй значну допомогу у відбудові нар. г-ва. У післявоєнний час вони разом з усіма народами СРСР успішно розв'язують завдання дальшого розвитку нар. г-ва республіки. Кирг. РСР нагороджено орденами Леніна (1957, 1963), Дружби народів (1972), Жовтневої Революції (1974).

К. К. Орозалієв, В. М. Плоских.

Комуністична партія Киргизії. З червня 1918 більшовицькі орг-ції К. входили до складу Комуністичної партії Туркестану. З утворенням Кара-Кирг. а. о. (1924) оформилася обл. парт. орг-ція. Після утворення Кирг. РСР (1936) 5—16.VI 1937 відбувся І з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) Киргизії [КП(б)К]. З жовтня 1952 має сучасну назву. На 1.I 1979 налічувала 118 237 членів і кандидатів у члени партії. Черговий, XVI з'їзд відбувся 16—18.I 1976. Перший секретар ЦК Компартії Киргизії — Т. У. *Усубалієв* (з 1961). ЛКСМ Киргизії засн. як обл. комсомольську орг-цію у травні — червні 1925, в 1937 її перетворено на ЛКСМ Киргизії. На 1.I 1979 в її лавах було 148 829 комсомольців.

Профспілки Киргизії на 1.I 1979 налічували 1 302 766 чол.

Народне господарство. К.— індустр.-агр. республіка. Нар. г-во республіки є складовою частиною *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*. У загальносоюзному поділі праці К. виступає як район виробництва кольорових металів, с.-г. машин, електротех. виробів і приладів, вовняних і шовкових тканин, цукру-піску та продукції тваринництва. За роки Рад. влади залучено до експлуатації мінеральні та гідроенергетичні ресурси К., на базі яких розвиваються електроенергетика, паливна пром-сть, кольорова металургія, пром-сть буд. матеріалів. Послідовне здійснення ленінської нац. політики, прискорений розвиток економіки раніше відсталого краю зумовили створення сучас. індустрії і високомеханізованого колективного с. г. В 1978 у валовому суспільному продукті республіки частка пром-сті становила 57,4%, с. г.— 21,5%, буд-ва — 10,4%, транспорту і зв'язку — 2,7%. Капіталовкладення у нар. г-во К. 1978 становили 782 млн. крб. (1965 — 479 млн. крб.). Продуктивність праці 1978 зросла проти 1970: в пром-сті — в 1,4 раза, в буд-ві — в 1,2 раза. Нац. доход республіки збільшився за 1971—78 в 1,4 раза. Виплати і пільги з сусп. фондів споживання зросли за 1971—78 на 79%, роздрібний товарооборот — на 66%. За цей період введено в дію 8778 тис. м² заг. (корисної) житл. площі. К. входить до Середньоазіатського екон. району СРСР.

П р о м и с л о в і с т ь. Більшість сучас. галузей пром-сті К. створено за роки Рад. влади. Особливо швидко розвивається машинобудування, електроенергетика, кольорова металургія, пром-сть буд. матеріалів, а також легка пром-сть. Осн. частина підприємств машинобудування й металообробки, зокрема приладобудування, електротех., автомоб. й електронної пром-сті міститься в м. Фрунзе. Підприємства електротех. пром-сті є в Пржевальську, Майлі-Саї, Каджі-Саї та ін. У Токмаку й Оші — авторемонтні з-ди, в м. Рибачому — суднобудування. За гідроенергоресурсами К. посідає 5-е місце в СРСР. Діють каскад Аламединських ГЕС, Учкурганська, Атбашинська, Лебединська і Токтогульська ГЕС; Фрунзенська ТЕЦ та ін. Вугільна пром-сть К. дає 1/2 вугілля, яке видобувають у Середній Азії. Майже все вугілля видобувається в Пд.-Зх. К. (родовища Кизил-Кійське, Сулюктинське, Кок-Янгацьке, Джиргаланське й Алмалицьке). У передгір'ях Ферганської долини розвивається видобування нафти й газу. Кольорова металургія представлена виробництвом ртуті й сурми в Пд.-Зх. К. (1-е місце в СРСР), видобуванням і збагаченням свинцево-цинкових руд (Кадамджайський сурм'яний, Киргизький гірничо-металургійний комбінати). Промисловість будівельних матеріалів (цегла, вапно, цемент, вогнетривкі будівельні матеріали, збірний залізобетон, облицьовувальні плити і т. п.) зосереджена переважно в Чуйській долині, особливо у м. Фрунзе, й на півдні Киргизії в м. Оші.

Легка пром-сть представлена бавовноочисними, текст. (випускають бавовняні, вовняні й шовкові тканини і трикотажні вироби; гол. підприємства — у містах Фрунзе й Оші), швейними і шкіряно-взуттєвими (Чуйська долина) підприємствами. Серед галузей харч. пром-сті найрозвинутіші м'ясомол., борошномельна й цукр. (в основному в Чуйській долині), а також кондитерська, лікеро-горілчана, консервна і тютюнова. Деревообробна і меблева пром-сть зосереджена в містах Фрунзе, Пржевальськ, Ош, Джалал-Абад, Нарин.

С і л ь с ь к е г о с п о д а р с т в о. В результаті соціалістичних перетворень у К. створено високомеханізоване с.-г. виробництво. Заг. обсяг його продукції 1978 зріс проти 1960 в 1,9 раза, а порівняно з 1970 — на 123%. На кін. 1978 в республіці було 182 колгоспи і 214 радгоспів. Гірський рельєф обмежує площу, придатну для землеробства. С.-г. угіддя 1978 становили бл. 50% тер. республіки (10,1 млн. га), з них 13% (1,3 млн. га) припадає на орні землі, 85% (8,5 млн. га) — на пасовища. В умовах посушливого клімату К. велике значення має іригація (Великий Чуйський, Атбашинський, Красноріченський, Отуз-Адирський, Найманський канали, Кара-Ункурське, Аламединське, Токтогульське водосховища). У 1978 було зрошено 941 тис. га. Провідна за валовою і товарною продукцією галузь с. г.— тваринництво. Поголів'я (тис., на 1.I 1979): великої рогатої худоби — 957 (в т. ч. корів — 366), свиней — 298, овець і кіз — 10 037, коней —

Добування вугілля відкритим способом у розрізі Кара-Су.

250,8. Переважну частину доходів дає тонкорунне і напівтонкорунне вівчарство. Розвинуті скотарство мол.-м'ясного напряму, конярство, птахівництво і бджільництво. В окремих районах розводять яків. У 1978 було вироблено м'яса (в забійній вазі) 152 тис. т, молока — 640 тис. т, яєць — 398 млн. шт., вовни — 31,5 тис. т. У Прифер-ганській частині Пд. К.— шовківництво. У землеробстві переважає вирощування тех. культур — цукр. буряку (Чуйська долина — єдиний у Середній Азії район буряківництва), бавовнику, тютюну, лікарського маку (за його посівами К. посідає 1-е місце в СРСР) та ефіроолійних культур. Повсюдно — посіви зернових (переважно озима пшениця, потім яра пшениця, ячмінь, кукурудза), картопля (осн. масиви — у Чон-Кемінській долині й на Сх. Прииссиккулля) та кормових культур (переважають багаторічні трави). Овочівництво й садівництво розвинуті гол. чин. у Іссик-Кульській улоговині, Чуйській долині та Пд.-Зх. К. (у двох останніх районах — також і виноградарство). Баштанництво. В 1978 площа плодово-ягідних насаджень досягла 51 тис. га (1940 — 10 тис. га), виноградників відповідно — 8 тис. га (1 тис. га).

Посівні площі сільськогосподарських культур (тис. га)

Посівна площа	1940	1978
Вся посівна площа	1056	1299
Зернові культури	778	594
в тому числі пшениця	450	292
Технічні культури	114	132
в тому числі бавовник	64	72
цукрові буряки	15	41
Картопля	14	20
Овочі	5	14*
Кормові культури	141	533

* Без площі посіву і посадок овочів на насіння.

Парк с.-г. машин становив (тис. шт., кін. 1978): тракторів (фіз. одиниць) — 25,9, зернозбиральних комбайнів — 4,2. У республіці широко здійснюються спеціалізація і концентрація с.-г. виробництва на основі *міжгосподарського кооперування* і *агропромислової інтеграції*. На кін. 1978 в К. налічувалося 83 міжгосподарські підприємства і організації, в т. ч. будівельних — 39, тваринницьких — 32.

Транспорт. Осн. вид транспорту — автомобільний (97% вантажообороту республіки). Автошляхів — 22,3 тис. км, у т. ч. 15,2 тис. км — з твердим покриттям. Найважливіші автомагістралі: Фрунзе — Нарин — перевал Торугарт, Рибаче — Пржевальськ, Ош — Хорог, Фрунзе — Ош. Заг. довжина з-ць — 0,37 тис. км. По тер. К. проходять вітки від осн. залізничних магістралей Середньої Азії: Лугова — Фрунзе — Рибаче, а також від Ферганського кільця до деяких районів і селищ Пд.-Зх. К. На оз. Іссик-Куль — регулярне судноплавство. Повітряні лінії сполучають м. Фрунзе з Москвою, Ленінградом, Свердловськом, Новосибірськом, Сочі, Києвом, містами Середньої Азії та Казахстану. Трубопровідний транспорт представлений газопроводами Бухара — Ташкент — Фрунзе, Майлі-Сай — Джалал-Абад — Ош.

А. І. Ісаєв.

Охорона здоров'я. В 1978 у К. налічувалося 40,9 тис. лікарняних ліжок — 116,2 ліжка на 10 тис. ж. (1913 було 100 ліжок — 1,2 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 9,5 тис. лікарів — 27 лікарів на 10 тис. ж. (1913 лише 21 лікар) і 30,5 тис. осіб серед. мед. персоналу. Лікарів готують у Кирг. мед. ін-ті. Відомі бальнеологічні курорти Аксу, Джалал-Абад, Джети-Огуз, Іссик-Ата, кліматичний і грязьовий курорт Тамга, кліматичний Чолпон-Ата.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Напередодні Великої Жовтн. соціалістич. революції письменних серед кирг. населення було менш як 1%. У К. налічувалося 107 шкіл, де навчалося 7 тис. учнів, у т. ч. лише 574 киргизи — діти багатіїв. В єдиній чоловічій гімназії і двох прогімназіях серед учнів не було жодного киргиза. Великий Жовтень відкрив кирг. народові доступ до освіти, розвитку нац. культури. До 1940 в республіці в основному було завершено роботу по ліквідації неписьменності. Як і в усій Рад. країні, в К. здійснюється перехід до заг. серед. освіти. У 1978/79 навч. р. в 1,7 тис. загальноосв. шкіл налічувалося бл. 900 тис. учнів, у 39 серед. спец. навч. закладах — понад 47 тис. учнів, у 9 вищих навч. закладах — 53 тис. студентів. Найбільші вузи: *Киргизький університет*; ін-ти: політех., с.-г., мед., ін-т мистецтв, жіночий пед. ін-т, всі — в м. Фрунзе. В 1978 профес.-тех. уч-ща республіки підготували 28,2 тис. кваліфікованих робітників. На кожну тисячу чоловік, зайнятих у нар. г-ві К., припадає 763 чол. з вищою і серед. (повною і неповною) освітою. Працюють *Академія наук Киргизької РСР* (17 н.-д. установ; 22 академіки, 30 членів-кореспондентів; 1979), н.-д. ін-ти економіки і економіко-матем. методів планування Держплану Кирг. РСР, онкології й радіології, курортології й фізіотерапії, комплексної автоматизації меліоративних систем, тваринництва і ветеринарії та ін. наук. установи. Всього в К.— 7,6 тис. наук. працівників, зокрема 200 докторів і 2,4 тис. кандидатів наук (1978). В республіці —1,7 тис. масових б-к (фонд— 18,4 млн. одиниць зберігання; найбільша — б-ка Кирг. РСР ім. М. Г. Чернишевського), 1,1 тис. клубних закладів, 1,2 тис. кіноустановок з платним показом, 9 музеїв — істор., образотворчих мистецтв, Будинок-музей М. В. Фрунзе, всі — в м. Фрунзе, меморіальний музей М. М. Пржевальського у м. Пржевальську та ін., 7 театрів, філармонія. Позашкільні заклади: 56 палаців та будинків піонерів і школярів, дитячо-юнацькі спорт. школи, респ. дитяча екскурсійно-туристська станція, 15 станцій юних техніків, 4 — натуралістів.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1978 у К. видано 1119 назв книг та брошур тиражем 8,7 млн. прим., у т. ч. 464 — кирг. мовою тиражем 4,1 млн. прим.; виходило 34 журнали та ін. періодичні видання річним тиражем 32,8 млн. прим.; 107 газет річним тиражем 233 млн. прим. Друкований орган ЦК Компартії Киргизії — журн. «Комуніст» (кирг. мовою). Друкований орган ЦК Компартії Киргизії, Верховної Ради і Ради Міністрів Кирг. РСР — газ. «Радянська Киргизія» (кирг. та рос. мовами). З 1936 працює Кирг. телеграфне агентство (КирТАГ). В 1931 у м. Фрунзе почалися перші радіопередачі, з 1958 працює Фрунзенський телецентр. Респ. радіо і телебачення ведуть передачі по двох радіо- і телепрограмах киргизькою, російською, німецькою і дунганською мовами. Є радіостудія і телестудія в Оші.

Література. Кирг. л-ра розвивалася на основі різножанрової усно-поетичної нар. творчості — казок і поем, пісень і переказів, т. з. малого епосу («Курманбек», «Коджоджаш», «Ер-Тештюк», «Джаниш Байиш») та монументальної пам'ятки — героїчного епосу «*Манас*». Популяризації епосу сприяли розповідачі — манасчі (С. Оразбаков, С. Каралаєв та ін.). Кирг. рад. л-ра виникла після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. Її зачинателями були поети-акини *Токтогул Сатилганов, Тоголок Молдо*, продовжувачами — Б. Аликулов, К. Акієв, О. Болеболаєв, А. *Усенбаєв*. Основоположником писемної кирг. л-ри був поет А. *Токомбаєв*, який 1924 виступив на сторінках першої кирг. газети. Під впливом рос. л-ри почали з'являтися перші романи.

Валовий збір основних сільськогосподарських культур (тис. т)

С.-г. культури	1940	1978
Зернові культури	588	1502
Цукрові буряки (фабричні)	628	1668
Бавовник-сирець	95	205
Овочі	45	316
Картопля	105	236

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	Одиниця виміру	1940	1965	1970	1975	1978
Електроенергія	млрд. кВт·год	0,05	2,3	3,5	4,4	6,9
Електролампи (освітлювальні)	млн. шт.	—	—	112,1	323,3	351,5
Електродвигуни змінного струму потужністю від 0,25 до 100 кВт	тис. шт.	—	173,7	133,8	266,6	416,1
Вантажні автомобілі	»	—	—	12	18	20,1
Верстати металорізальні	шт.	—	2549	2112	1853	2052
Сільськогосподарські машини	млн. крб.	—	20,8	2,7	42,3	50,8
Прес-підбирачі	тис. шт.	—	7,0	15,8	28,1	28,7
Шифер	млн. ум. плиток	—	11,5	94,7	108,3	89,0
Цегла будівельна	млн. шт.	60	—	547	599	570,9
Шовк-сирець	т	84	109	123	124	120
Панчішно-шкарпеткові вироби	млн. пар	0,3	8,6	7,5	11,8	13,1
Білизняний трикотаж	млн. шт.	0,1	8,3	10,3	11,8	12,2
Верхній трикотаж	»	0,1	2,3	5,4	6,5	5,7
Шкіряне взуття	млн. пар	0,2	4,4	9,6	9,8	10,2
М'ясо	тис. т	16,8	68,3	78,8	111,8	93,8
Цукор-пісок	»	65,5	173,8	198,0	205,8	287,1

Бронзова бляха з буддійського храму в Ак-Бешимі. Кінець 7 — початок 8 ст.

драми, поеми. Перший драматургічний твір у кирг. л-рі — п'єса М. Токобаєва «Бідолашна Какей» (пост. 1927), прозовий — оповідання «Аджар» (1928) К. *Баялінова*. У 30-х рр. розвивалися всі жанри й види л-ри. З прозовими творами виступили Т. *Сидикбеков*, К. *Джантошев*, з поетичними — М. Елебаєв, К. *Маликов*, Т. Уметалієв, дунганський поет Я. *Шиваза*, А. Осмонов, драматургічними — Дж. *Турусбеков*, Дж. *Боконбаєв*. У роки Великої Вітчизн. війни кирг. письменники виступали з патріотичними творами (Дж. Боконбаєв, М. Елебаєв, А. Токомбаєв, К. Маликов, Т. Сидикбеков, К. Баялінов, А. Осмонов, Т. Уметалієв та ін.). Значного розвитку досягла кирг. л-ра у післявоєнні роки. З'явилися нові імена — перша кирг. поетеса Н. Джетикашкаєва, Ч. *Айтматов*, К. Бобулов, Ш. Абдираманов, С. Ералієв та ін. Сучас. прозаїки — Н. Байтеміров, Ш. Бейшеналієв, Т. Касимбеков; поети — Т. Абилкасимова, Т. Кожомбердієв, О. Султанов, Ж. Абдикаликов, С. Абдикадирова, Р. Рискулов; драматурги — Р. Шукурбеков, Т. Абдумомунов, Б. Джакієв, М. Байджієв, Б. Омуралієв та ін. Серед літературознавців відомі К. Рахматуллін, О. Джакішев, Б. Керімджанова, А. Салієв, М. Борбугулов, Ш. Уметалієв та ін.; серед перекладачів — О. Орозбаєв, К. Ешмамбетов, А. *Токтомушев* та ін. Численні твори кирг. письменників присвячені дружбі кирг. та укр. народів (повість А. Токомбаєва, поеми К. Маликова, А. Осмонова, Дж. Боконбаєва, К. Баялінова, роман Т. Сидикбекова та ін.). Кирг. мовою видано твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, укр. рад. письменників. Укр. мовою перекладено роман Т. Сидикбекова, вірші Т. Сатилганова, А. Усенбаєва, Дж. Боконбаєва, А. Токомбаєва. Спілка письменників — з 1934.

А. Садиков.

Архітектура. На тер. К. виявлено поселення 4—1 ст. до н. е. з глинобитними й сирцевими будівлями, укріплені вали і вежі. Традиційні нар. житла — розбірні юрти й примітивні будинки з сирцевої цегли. В 5—10 ст. виникли міста (Ош, Узген та ін.), зводилися фортеці й замки феодалів (замок на Красноріченському городищі, 4—5 ст.), храми, військові поселення — рибати, *караван-сараї* (Чалдивар на р. Манакельди). У період мусульманського панування Караханідів (серед. 10—12 ст.) зводилися культові споруди: мечеті, мінарети (мінарети 11 ст. на городищі Бурана і в Узгені), мавзолеї (група з трьох мавзолеїв в Узгені, 11—12 ст.). З 13 ст. будували монументальні мавзолеї (Манаса мавзолей, 14 ст.) та караван-сараї (Таш-Рабат на р. Каракоюм, 15 ст.). Після приєднання К. до Росії почали розвиватися міста з регулярним плануванням — Пішпек (тепер м. Фрунзе), Каракол (тепер Пржевальськ), Токмак. За роки Рад. влади реконструйовано старі й збудовано нові міста (Джалал-Абад, Кизил-Кія, Кок-Янгак, Талас) і селища (Кок-Таш, Кара-Су, Бистровка та ін.). З кін. 30-х рр. в архіт. декорі широко застосовується нац. орнамент (Літній театр; 1940, арх. Г. Градов, у парку — тепер ім. І. В. Панфілова у Фрунзе). У 60—70-х рр. розгорнулося будівництво споруд із застосуванням залізобетону й скла (Палац спорту ім. В. І. Леніна, 1974, арх. В. Марухов; музей образотворчих мистецтв, 1974, арх. Ш. Джекшенбаєв, В. Назаров, Д. Ирискулив; Будинок політ. освіти, 1975, арх. О. Голованов, В. Шапошник, А. Джумакілієв; готель «Пішпек», 1976, арх. В. Ліденко, Р. Мухамедієв, усі — в м. Фрунзе; кінотеатр «Семетей» в Оші, 1976, та ін.), провадиться курортне будівництво на оз. Іссик-Куль. В 1941 засновано Спілку архітекторів Кирг. РСР.

Образотворче мистецтво. На тер. К. виявлено наскельні зображення епохи неоліту, бронзи і кін. 1-го тис. до н. е., знайдено керамічні вироби, бронзові й золоті прикраси (кін. 1-го тис. до н. е.); у кочовиків саків і усунів — бронзові предмети з литими фігурками тварин (1-е тис. до н. е.— перші ст. н. е.). В 5—10 ст. над могилами встановлювали статуї з каменю. На городищі Ак-Бешим виявлено пам'ятки живопису, скульптури, ужиткового мист.; на Красноріченському городищі — велика статуя Будди (глина з розписом). Для нар. мистецтва характерні вироби з повсті («ширдакі», ворсові килими для юрт, настінні вишивки — «тушкііізи», розшитий одяг з барвистим орнаментом). У рад. час набули розвитку всі види образотворчого мист. (живописці В. Образцов, С. *Чуйков*, Г. *Айтієв*, С. Акилбеков, Б. Джумабаєв; скульптори Т. Садиков, О. Мануйлова; графіки Л. Ільїна, А. Михальов, М. Оморкулов, Є. Кузовкін). Продовжують розвиватися багаті традиції нар. творчості. В 1934 створено Спілку художників Кирг. РСР.

Т. Х. Стародуб.

Музика в дожовтневий період існувала лише в усній традиції. Народні пісні (обрядові, трудові, ліричні) одноголосі, одночастинні або двочастинні. В основі нар. музики — 7-ступеневі діатонічні лади, метрика різноманітна, характерне чергування складних тактів. В інструм. музиці — жанр кюу, — п'єса програмного характеру. Серед нар. танців — кііз, який відтворює процес виготовлення килима. Музичні інструменти: комуз (3-струнний щипковий), кил кияк (2-струнний смичковий), типи варгана — жигач ооз комуз (дерев'яний), темір комуз (залізний); тип гобою — сурнай; добулбас, доол — ударні та ін. Носії кирг. муз. культури — *акини* (Токтогул Сатилганов); нар. співаки (А. Теміров); інструменталісти (*Муратали Куренкеєв*); нар. композитори-мелодисти (Дж. Шералієв). У 30-х рр. 20 ст. пишуть твори кирг. професс. композитори А. Малдибаєв, М. Абдраєв, А. Тулеєв, А. Аманбаєв. Розвивається муз. драма («Алтин киз» Власова і Фере, 1937), опера («Айчурек» Власова, Малдибаєва і Фере, 1939), балет («Анар» Власова і Фере, 1940), муз. комедія («Хто що зробив» Абдраєва, Аманбаєва, Малдибаєва, Тулеєва, 1943), симфонія, кантата, ораторія, камерна музика, масові пісні і хори. Набули поширення нові форми виконання — хори, інструм. ансамблі. Серед кирг. композиторів — С. Ряузов, С. Германов, Т. Ерматов, А. Джанибеков, К. Молдобасанов (його балет-ораторія «Материнське поле» удостоєний Держ. премії СРСР, 1976), Н. Давлесов, С. Медетов; виконавці: співаки — нар. артисти СРСР С. *Кіізбаєва*, А. Малдибаєв, А. Мирзабаєв, Б. Мінжилкієв; диригенти — нар. артисти СРСР К. Молдобасанов, А. Джумахматов; режисер нар. арт. Кирг. РСР А. Куттубаєв; артисти балету — нар. арт. СРСР Б. Бейшеналієва, нар. артисти Кирг. РСР А. Токомбаєва, Ч. Базарбаєв, А. Ірсалієв, Р. Чокоєва; балетмейстер нар. арт. Кирг. РСР У. Сарбагішев.

В республіці працюють Кирг. театр опери та балету (1942), філармонія (1936), оркестр нар. інструментів (1936) і Великий симфонічний оркестр Киргизького радіо і телебачення (1970), Держ. музично-хореографічне уч-ще ім. М. Куренкеєва (1943), муз. уч-ща (м. Фрунзе, Ош), мережа муз. шкіл, Будинок нар. творчості. Спілка композиторів Кирг. РСР — з 1939. Між УРСР і Кирг. РСР існують постійні творчі зв'язки. В К. виступали укр. рад. співаки Є. Мірошниченко, Д. Гнатюк, А. Солов'яненко. На сцені Кирг. театру опери та балету (гастролював у Києві 1979) йшла опера «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського. Балет-ораторію «Материнське поле» К. Молдобасанова поставлено на сцені Дніпроп. театру опери та балету.

Театр. Джерела драм. театру К.— в усній нар. творчості. Елементи акторського мист. були в нар. обрядах та іграх, змаганнях акинів (айтишуу), виступах казкарів (джомокчу), манасчі, комузистів, куудулів (нар. коміків). Профес. кирг. театр виник після Великої Жовтн. соціалістич. революції. В 1926 у м. Фрунзе було організовано муз.-драм. студію, яку 1930 перетворено на профес. драм. театр (з 1936 — муз.-драм. театр, з 1942 — Кирг. театр опери та балету). В 1936—41 працював театр юного глядача. В 1941 у м. Фрунзе засн. трупу Кирг. драм. театру. В репертуарі — п'єси нац. драматургів, рос., укр. та зарубіжних авторів. У республіці працюють Кирг. драм. театр, Театр рос. драми ім. Н. К. Крупської (засн. 1935) — у м. Фрунзе, Муз.-драм. театр ім. М. Рискулова в м. Нарині (засн. 1958) та ін. Кирг. драм. театр у м. Оші (засн. 1972), Респ. театр ляльок (засн. 1938). Серед театральних діячів: народні артисти СРСР Д. Куюкова, Б. Кидикеєва.

Кіно. Перші фільми на матеріалі Кирг. РСР знято у 20—30-х рр. («Дах світу», 1927, документальний, реж. В. Єрофєєв; «Ай-Гуль», 1937, художній, реж. Ю. Васильчиков та ін.). З 1939 виходить кіножурнал «Радянська Киргизія». В 1942 в м. Фрунзе було організовано студію кінохроніки (фільм «Киргизія в дні Великої Вітчизня-

О. М. Мануйлова. Голова молодого киргиза. Державний музей образотворчих мистецтв Киргизької РСР у місті Фрунзе.

ної війни», 1944, реж. Д. Ердман та ін.), 1956 реорганізовану в студію худож. та документальних фільмів, з 1961 наз. «Киргизфільм». В 1955 на кіностудії «Мосфільм» поставлено худож. фільм «Салтанат» (реж. В. Пронін), в якому брали участь кирг. актори. У 50—60-х рр. вийшли документальні кінострічки «Вони народилися в Тянь-Шані» (1958, реж. Л. Турусбекова), «Річка гір» (1960, реж. М. Кукеєв). З кін. 60-х рр. кирг. кіно звертається до нац. л-ри, зокрема до творчості Ч. Айтматова, який відіграв визначну роль в ідейно-худож. спрямуванні кіно Кирг. РСР. Істотний внесок у кирг. кіно зробили рос. рад. режисери Л. Шепітько («Спека», 1963) і А. Михалков-Кончаловський («Перший учитель», 1965). Фільми: художні — «Постріл на перевалі Караш» (1968), «Червоні маки Іссик-Кулю» (1972), «Білий пароплав» (1977), «Ранні журавлі» (1979), реж. усіх — Б. Шамшієв, «Небо нашого дитинства» (1966), «Уркуя» (1970), «Улан» (1978), реж. усіх — Т. Океєв; документальні — «Наринський щоденник» (1971, реж. А. Відугіріс), «Пошта» (1972, реж. Б. Абдилдаєв) — нагороджені на міжнар. і всесоюзних кінофестивалях. Серед відомих акторів кіно: М. Рискулов, Д. Куюкова, Б. Кидикеєва, Б. Бейшеналієв, Т. Турсунбаєва, С. Чокморов та ін. У 1962 засн. Спілку кінематографістів Кирг. РСР. Іл. див на окремому аркуші, с. 448—449. *Е. Борбієв.*

Літ.: Ленин В. И. О Средней Азии и Казахстане. Ташкент, 1960; Очерки истории Коммунистической партии Киргизии. Фрунзе, 1979; Победа Октябрьской революции в Киргизии. Сборник документов. 1917—1918. Фрунзе, 1977; Киргизия в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Сборник документов и материалов. Фрунзе, 1965; Культурное строительство в Киргизии. Сборник документов и материалов, т. 1—2. Фрунзе, 1957—72; Советский Союз. Киргизия. М., 1970; История Киргизской ССР, т. 1—2. Фрунзе, 1968; История советского рабочего класса Киргизстана. Фрунзе, 1966; История советского крестьянства Киргизстана. Фрунзе, 1972; Джамгерчинов Б. Д. Добровольное вхождение Киргизии в состав России. Фрунзе, 1963; Каракеев К.-Г. К., Алышбаев Д. А. В. И. Ленин и социалистическое строительство в Киргизстане. Фрунзе, 1970; Киргизстан в братской семье народов. Фрунзе, 1972; Усубалиев Т. У. Советский Киргизстан. М., 1978; Шерстобитов В. П., Орозалиев К. К., Винник Д. Ф. Очерк истории исторической науки в Советском Киргизстане (1918—1960 гг.). Фрунзе, 1961; Баялиев Т. Под руководством Коммунистической партии — к расцвету киргизской советской литературы. Фрунзе, 1978; История киргизской советской литературы. М., 1970; Садыков А. Национальное и интернациональное в киргизской советской литературе. Фрунзе, 1970; История киргизского искусства. Фрунзе, 1971; Искусство Киргизской Советской Социалистической Республики. В кн.: История искусства народов СССР, т. 7—8. М., 1972—77; Уметалиева Д. Изобразительное искусство Киргизии. Фрунзе, 1978; Кино Советской Киргизии. М., 1979; Ашимов К. А. Экран Киргизии рассказывает. М., 1976.

КИРГИ́ЗЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені 50-річчя СРСР — вищий навчальний заклад М-ва нар. освіти Киргизької РСР. Засн. у м. Фрунзе 1951 на базі пед. ін-ту, створеного 1932. У 1972 присвоєно ім'я 50-річчя СРСР. У складі ун-ту 12 ф-тів: механіко-матем., фіз., хім., біол., геогр., юрид., істор., філологіч., іноз. мов, екон., фінансово-обліковий, ф-т підвищення кваліфікації директорів серед. загальноосв. шкіл; заочне, вечірнє й підготовче відділення; аспірантура. Функціонують н.-д. сектор, обчислювальний центр, бот. сад, служба наук.-тех. інформації, зоол. музей, міжвузівська редакційно-видавнича рада, б-ка (бл. 1 млн. одиниць зберігання). Ун-т видає тематичні збірники, підручники, навч.-методичні посібники тощо. В 1978/79 навч. р. у вузі навчалось 12,8 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — понад 5,3 тис. З часу заснування в ун-ті підготовлено понад 28 тис. спеціалістів. *М. І. Іманалієв.*

КИРГИ́ЗЬКИЙ ХРЕБЕ́Т — гірський хребет у пн. частині *Тянь-Шаню*, у межах Кирг. РСР та на її кордоні з Каз. РСР. Завдовжки 375 км, заввишки до 4875 м (пік Зх. Аламедин). Складається переважно з кристалічних порід. На схилах — степова рослинність, ліси; вище — альп. луки. На вершинах — льодовики.

КИРДА́Н Борис Петрович (н. 25.IX 1922, с. Ганно-Леонтовичеве, тепер Устинівського р-ну Кіровогр. обл.) — укр. і рос. рад. фольклорист і літературознавець. Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Моск. ун-т (1951). З 1953 працює в Ін-ті світової л-ри АН СРСР. Доктор філологічних наук (з 1958). Серед наук. досліджень: «Українські народні думи XV — поч. XVII ст.» (1962), «Український народний епос» (1965), «Збирачі народної поезії. З історії української фольклористики XIX ст.» (1974). Укладач зб. «Українські народні думи» (1972). Нагороджений орденами Вітчизняної війни 1-го й 2-го ступенів, Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Народні співці-музиканти на Україні. К., 1980 [у співавт.].

А. Ф. Омельченко.

КИРЕЄ́НКО Іван Андрійович [5 (17).IX 1879, с-ще Бахмач, тепер місто Черніг. області — 21.V 1971, Київ] — укр. рад. вчений у галузі будівельних матеріалів і технології бетону, доктор тех. наук (з 1948), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1959). Закінчив (1909) Київ. політех. ін-т. Працював на буд-ві шляхів та інженерних споруд у Київ. окрузі шляхів. В 1913—71 викладав у вузах Києва. Автор праць з питань технології бетонних, кам'яних і штукатурних робіт в зимових умовах, раціональних методів підбору складу бетону, теорії застосування дрібних пісків у бетонах.

КИРЕ́ЙКО Віталій Дмитрович (н. 23.XII 1926, с. Широке, тепер Солонянського р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. композитор, педагог, музикознавець, нар. арт. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1958. В 1949 закінчив Київ. консерваторію (клас композиції Л. *Ревуцького*), з 1949 — її викладач. Твори: опери — «Лісова пісня» (1957), «У неділю рано...» (1966), «Марко в пеклі» (1966); балети — «Тіні забутих предків» (1960), «Відьма» (1967), «Оргія» (1977); симфонії, увертюри, концерти для інструментів з оркестром, вокально-симф., камерні твори, хори, романси, музика до драм. вистав, обробки нар. пісень.

КИРЕ́Я, кобеняк, сіряк — старовинний укр. чоловічий і жіночий верхній розстібний одяг. Шили К. з дебелого домотканого сукна темно-коричневого або сірого кольору. К. була довга і широка, оскільки носили її в негоду, взимку надягаючи на верх. одяг. До К. пришивали капюшон, яким в негоду закривали голову, а іноді й обличчя (в останньому випадку він мав прорізи для очей і рота). Одяг типу К. існував також у росіян (армяк), поляків (кереп'як), болгар (опанджак, ямурлук) та ін. народів.

КИ́РИКІВКА — селище міського типу Великописарівського р-ну Сум. обл. УРСР, на р. Ворсклі (притока Дніпра), за 3 км від залізнич. ст. Кириківка. 4,7 тис. ж. (1978). Цукр. з-д, Великописарівська райсільгосптехніка. Середня школа, лікарня, 4 клуби, 4 б-ки. Засн. наприкінці 17 ст.

КИРИЛЕ́НКО Андрій Павлович [н. 26.VIII (8.IX) 1906, с-ще Олексєєвка, тепер місто Бєлг. обл.] — рад. держ. і партійний діяч, двічі Герой Соціалістичної Праці (1966, 1976). Член КПРС з 1931. Н. в сім'ї кустаря. З 1925 працював на підприємствах Воронезької обл. та на шахті в Донбасі. В 1929—30 — на комсомольській, рад. і кооп. роботі. В 1936 закінчив Рибінський авіаційний ін-т. З 1936 — інженер-конструктор на авіац. з-ді в Запоріжжі. З 1938 — другий секретар Ворошиловградського райкому КП(б)У в Запоріжжі, 1939—41 — другий секретар Запорізького обкому КП(б)У. В 1941—42 — член Військ. ради 18-ї армії Пд. фронту, 1942—44 — уповноважений Держ. К-ту Оборони на авіац. з-ді в Москві. З 1944 — другий секретар Запоріз., з 1947 — перший секретар Миколаїв., з 1950 — секретар Дніпроп. обкомів партії, 1955—62 — перший секретар Свердлов. обкому КПРС. У 1962—66 — перший заст. голови Бюро ЦК КПРС по РРФСР. З квітня 1966 — секретар ЦК КПРС. З 1956 — член ЦК КПРС. У 1957—61 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС, 1962—66 — член Президії ЦК КПРС, з квітня 1966 — член Політбюро ЦК КПРС. На XVI—XVIII з'їздах Компартії України обирався членом ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 3—10-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 2—3-го скликань. Нагороджений 6 орденами Леніна, медалями.

КИРИЛЕ́НКО Іван Улянович [19.XI (2.XII) 1903, с. В'язівок, тепер Павлоградського р-ну Дніпроп. обл.— 20.X 1939] — укр. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1927. Учасник громадян. війни. Учився в парт. школі в Харкові. Вірші й оповідання почав друкувати 1923. Перша зб. віршів «Такти» (1927). Був членом літ. орг-ції «*Плуг*», з 1927 перейшов у ВУСПП. Темі індустріалізації

А. П. Кириленко.

В. Д. Кирейко.

Кирея.

Північний фасад Кирилівської церкви в Києві.

країни присвятив книгу нарисів і віршів «Перешихтовка» (1932). Автор кількох повістей («Курси», 1927; «Кучеряві дні», 1928, та ін.) про рад. молодь і класову боротьбу на селі. Краща з них «Аванпости» (1933), її продовження — роман «Весна» (1936).

Тв.: Вибране. К., 1960; Рос. перекл.— Натиск. М.—Л., 1931.

О. Р. Мазуркевич.

КИРИ́ЛИЦЯ — один з двох давньослов'янських алфавітів (другим є *глаголиця*). Названий за ім'ям Кирила (див. *Кирило і Мефодій*). Виник на основі грец. уніціального письма. Для тих слов'ян. звуків, для яких у грец. письмі не вистачало літер (див. табл.), створено спец. знаки (вони певною мірою пов'язані з глаголичними) — **Ъ, Ь, Ѣ, Ѫ, Ѭ, Ѧ, Ѩ, Ѵ**; літери «Ш», «Ц» взято, можливо, з євр. алфавіту; знаки для літер «Б» і «В» є різновидами грец. β; йотація голосних передавалась за допомогою приставного «І» (без крапки); буква «Щ» — лігатура букв «Ш» і «Т». Літери, запозичені з грец. алфавіту, використовувались (як і в греків) і для позначення цифр. Найдавніші пам'ятки К.: давньоболгарські — напис Мостича (10 ст.), напис царя Самуїла (993), Супрасльський рукопис (11 ст.) та ін., сх.-слов'янські — *Остромирове євангеліє, Ізборники Святослава, берестяні грамоти* та ін. К. користувалися православні слов'яни, а також (до 19 ст.) румуни. Склад і форма літер К. з часом змінювались (див. *Устав, Півустав, Скоропис, В'язь*). У Росії 1708, згідно з указом Петра І, друкарський кириличний шрифт спрощено (див. *Гражданський шрифт*). На слов'ян. кириличній граф. основі (з введенням додат. літер і *діакритичних значків*) базуються рос., укр., білорус., болг., серб. алфавіти, а також (через російський) алфавіти більшості народів СРСР і монг. письмо.

Літ.: Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. Л., 1928; Георгиев Е. Славянская письменность до Кирилла и Мефодия. София, 1952; Черепнин Л. В. Русская палеография. М., 1956; Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки. 863—1963. М., 1963.

П. Д. Тимошенко.

КИРИ́ЛІВКА — колишня (до 1929) назва с. *Шевченкового* Звенигородського р-ну Черкас. обл. УРСР. У К. провів свої дитячі роки Т. Г. Шевченко (до 1829). У 1843 і 1845 поет приїздив до К. побачитися з рідними, востаннє він побував у селі після заслання — у червні й липні 1859.

КИРИ́ЛІВКА — селище міського типу Якимівського р-ну Запоріз. обл. УРСР, за 42 км від залізнич. ст. Якимівка. 1,4 тис. ж. (1979). Рибоколгосп, рибоцех об'єднання «Північазрибпром», комбінат комунальних підприємств, поч. школа, фельдшерсько-акушерський пункт, санаторій «Кирилівка». Кінотеатр, б-ка. Засн. 1805.

КИРИ́ЛІВСЬКА СТОЯ́НКА — пізньопалеолітична стоянка, виявлена 1893 на території Києва на колишній Кирилівській вул. (тепер вул. Фрунзе). Досліджували її 1893—1903. К. с. мала два культурні шари. Нижній шар являв собою залишки поселення раннього етапу мадленської пори (див. *Мадленська культура*). Знайдено кремʼяні знаряддя праці (бокові різці, скребки тощо), численні кістки (мамонта та ін. тварин), що залягали у вигляді округлих скупчень. Ці кістки використовували при спорудженні наметоподібних наземних жител. На деяких бивнях мамонта є сліди обробки й орнаментації. У верхньому шарі знайдено розколоті кістки тварин, різці, скребки, ножовидні пластини.

КИРИ́ЛІВСЬКА ЦЕ́РКВА в Києві — пам'ятка архітектури часів *Київської Русі*. Споруджена 1146 як собор родового монастиря черніг. князів Ольговичів.

У 12—13 ст.— усипальня черніг. князів. У 1194 в ній було поховано князя Святослава Всеволодовича, одного з персонажів «*Слова о полку Ігоревім*». К. ц. — спочатку шестистовпна, тринефна, триапсидна хрестовокупольна споруда, увінчана одним куполом. Пізніше неодноразово перебудовувалася. В кін. 17 — на поч. 18 ст. над церквою зведено чотири нові куполи восьмигранної форми. В серед. 18 ст. за участю арх. І. *Григоровича-Барського* фасади храму було реконструйовано в стилі укр. *барокко*. В інтер'єрі збереглися фрески 12 ст. У 80-х рр. 19 ст. стінопис реставрували викладачі та учні *Київської рисувальної школи* — І. *Їжакевич*, І. *Селезньов*, Х. *Платонов*, М. *Пимоненко*, а також рос. художник М. *Врубель*, якому належать композиції «Зішестя святого духа» й «Ангели з лабарами» (на хорах), «Надгробний плач» (у нішах — аркасоліях *нартексу*) та образи *іконостаса*. Тепер К. ц.— філіал Держ. істор.-архіт. заповідника «Софійський музей». Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Київська Русь*, с. 128—129.

Кирилівська церква. Імператриця Єлена. Фреска 12 ст.
М. О. Врубель. Зішестя святого духа. Фрагмент. 1884—89.

Кирилиця

Буква	Назва букв	Числове значення	Букви грецького алфавіту 10-12 ст.	Буква	Назва букв	Числове значення	Букви грецького алфавіту 10-12 ст.
А	аз	1	⍺	Х	хер	600	χ
Б	буки			Ѡ	омега	800	ω
В	віди	2	в	Ц	ци	900	
Г	глаголь	3	г	Ч	черв	90	
Д	добро	4	д	Ш	ша		
Є	єсть	5	ϵ	Щ	ща		
Ж	живіте			Ъ	йор		
Ѕ	зело	6	ѕ	Ы	єри		
З	земля	7	з	Ь	єр		
И	іже	8	и	Ѣ	ять		
І	і	10	і	Ю	ю		
К	како	20	к	Я	я		
Л	людіє	30	л	Є	є		
М	мисліте	40	м	Ѧ	юс малий		
Н	наш	50	н	Ѩ	юс малий йотований		
О	он	70	о	Ѫ	юс великий		
П	покой	80	п	Ѭ	юс великий йотований		
Р	рци	100	р	Ѯ	ксі	60	ξ
С	слово	200	с	Ѱ	псі	700	ψ
Т	твердо	300	т	Ф	фіта	9	ϕ
Ѹ	ук	400	ѹ	Ѵ	іжиця		ν
Ф	ферт	500	ф				

Літ.: Кирилловская церковь. Фотоальбом. К., 1977.

Г. Н. Логвин.

КИРИ́ЛІНА (Крамаренко) Галина Семенівна (н. 4.III 1930, Москва) — укр. рад. артистка балету, нар. арт. УРСР (з 1965). В 1948 закінчила Моск. хореографічне уч-ще при Великому театрі СРСР, відтоді — солістка балету Донец. театру опери та балету (з 1972 — педагог-репетитор). Виконувала гол. партії в балетах «Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва, «Лебедине озеро» та «Спляча красуня» Чайковського, «Бахчисарайський фонтан» Асаф'єва. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями.

Т. І. Бірченко.

КИРИ́ЛЛІН Володимир Олексійович [н. 7 (20).I 1913, Москва] — рад. учений в галузі енергетики і теплофізики, акад. АН СРСР (з 1962). Член КПРС з 1937. Закінчив Моск. енергетичний ін-т (1936). Працював на Каширській ГРЕС, в Моск. енергетичному ін-ті (з 1952 — професор). У 1941—43 служив у Військ.-Мор. Флоті. З 1943 — на парт., держ. і наук.-пед. роботі. У 1963—65 — віце-президент АН СРСР. В 1965—80 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР і голова Держ. к-ту Ради Міністрів СРСР, 1978—80 — Держ. к-ту СРСР по науці і техніці. Осн. дослідження стосуються теплофіз. властивостей різних речовин, зокрема властивостей води і водяної пари, важкої води і її пари при високих параметрах, вивчення термодинамічних властивостей твердих речовин при високих температурах. З 1961 — кандидат, з 1966 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6—10-го скликань. Держ. премія СРСР, 1951. Ленінська премія, 1959. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

КИРИ́ЛО І МЕФО́ДІЙ — брати, просвітителі слов'ян, проповідники православної християнської релігії. Молодший з братів — Костянтин (в ченцях — Кирило; бл. 827, м. Солунь, тепер Фесалоніки, Греція — 14.II 869, Рим), старший — Мефодій (бл. 815, м. Солунь — 6.IV 885). Кирило вчився в Константинополі, при імператорському дворі в Магнаврі, де його вчителем був *Фотій*. Працював бібліотекарем, викладав філософію в Магнаврі. З 851 займався місіонерською діяльністю. У складі візантійської місії побував у Сирії і хозарській державі. У Херсонесі (Корсуні) якийсь русин, за свідченням одного з Житій, показував Кирилові Євангеліє і Псалтир, «роусьскыми писмены писано». Мефодій рано поступив на військ. службу, потім був управителем населеного слов'янами району Македонії. Пізніше прийняв чернецтво. До монастиря, в якому був Мефодій, вступив і Кирило. З 863 брати жили в Моравії і Паннонії, де в боротьбі з католицьким нім. духівництвом, зазнаючи переслідувань папи римського, проповідували православ'я, відкривали при церквах школи. Мефодій був архієпископом Моравії і Паннонії. Перед від'їздом у Моравію Кирило розробив упорядковану слов'ян. азбуку. Питання про те, який із двох давніх слов'ян. алфавітів ви-

найшов Кирило, остаточно не розв'язане. Багато вчених вважає, що *глаголицю,* а *кирилиця* існувала і перед тим. Брати перекладали слов'ян. мовою грец. церк. книги, писали й оригінальні твори. Своєю діяльністю К. і М. заклали основи слов'ян. писемності й л-ри. З виникненням слов'ян. писемності пов'язане зародження болг. л-ри. Давня болг. культура вплинула на духовне життя сх. слов'ян у період Київ. Русі, сприяла зародженню їхньої л-ри. 24 травня відзначається як день слов'ян. писемності та її творців — К. і М. У Болгарії встановлено орден «Кирило і Мефодій», Міжнар. премію ім. братів К. і М. Ім'я К. і М. мала таємна політична орг-ція в Києві — *Кирило-Мефодіївське товариство.*

Літ.: Лавров П. Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві. К., 1928; Георгиев Е. Кирил и Методий истината засъздателите на българската и славянска писменост. София, 1969.

А. О. Білецький.

КИРИ́ЛО КОЖУМ'ЯКА — образ богатиря-змієборця в героїко-фантастичній *казці,* поширеній в рос., укр. та білорус. фольклорі. Відомий і під ім'ям Микити Кожум'яки. К. К.— простий трудівник, символічне втілення богатирської сили народу. Вперше згадується в фольклорі Київ. Русі. Укр. варіант казки «Кирило-Кожум'яка» записано в 40-х рр. 19 ст. на Чернігівщині. Образ казкового богатиря відтворено в укр. л-рі (О. Олесь. І. Кочерга, П. Тичина та ін.).

Літ.: Українські народні казки. К., 1976.

КИРИ́ЛО ТРАНКВІЛІО́Н — укр. письменник і церковно-освітній діяч кінця 16 — поч. 17 ст. Див. *Ставровецький* (Транквіліон) Кирило.

КИРИ́ЛО ТУ́РОВСЬКИЙ (між 1130 і 1134, м. Туров, тепер смт Гом. обл.—близько 1182) — письменник-проповідник і церковно-політичний діяч Київської Русі. Походив з багатої сім'ї. Вивчав грец. мову і візант. л-ру. Був ченцем, потім став єпископом Туровським. Його літ. спадщина складається з оригінальних творів у жанрі ораторської культової прози: 8 казань («Слів»), повчання, послання, молитви, притчі, канони. Твори К. Т. відзначаються багатством риторичних прийомів і характеризують автора як видатного майстра поетичного й ораторського мистецтва.

П. К. Яременко.

КИРИ́ЛОВ Єлпідифор Анемподистович [26.IX (8.X) 1883, с. Шибка, тепер Дубоссарського р-ну Молд. РСР — 27.XI 1964, Одеса] — укр. рад. фізик, доктор фіз.-мат. наук, професор (з 1934), засл. діяч науки УРСР (з 1953). Член КПРС з 1945. Після закінчення Новоросійського ун-ту в Одесі (1907) працював там же (з 1926 — керівник Н.-д. ін-ту фізики цього ун-ту). Осн. праці — з фіз. основ фотогр. процесів, зокрема дослідження оптичних і фотоелектр. явищ у галогенідах срібла. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

КИРИ́ЛОВА Галина Миколаївна [н. 5 (18).III 1916, Єкатеринбург, тепер Свердловськ] — рос. та укр. рад. артистка балету, педагог, засл. арт. РРФСР (з 1961), нар. арт. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1950. Після закінчення Ленінгр. хореографіч. уч-ща — солістка Ленінгр. Малого оперного театру (1935—42); 1942—61 — Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова. Партії: Аврора, Одетта («Спляча красуня», «Лебедине озеро» Чайковського), Ліза («Марна пересторога» Гертеля), Сванільда («Коппелія» Деліба), Марія («Бахчисарайський фонтан» Асаф'єва). З 1972 — худож. керівник Київ. хореографічного уч-ща. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1957.

Л. Р. Зихлінська.

КИРИ́ЛО-МЕФО́ДІЇВСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО — таємна політ. антикріпосницька організація, що утворилася в грудні 1845 — січні 1846 в Києві й існувала до кінця березня 1847. Засновниками т-ва були М. І. *Гулак,* М. І. *Костомаров* і В. М. *Білозерський,* до яких приєдналися О. В. *Марковіч,* О. О. *Навроцький,* І. Я. *Посяда* та ін. У квітні 1846 до т-ва вступив Т. Г. *Шевченко.* Восени 1846 заг. кількість членів досягла 12 осіб. Політ. програму К.-М. т. було викладено в «*Книзі буття українського народу*», «Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія» і «Записці», складеній В. М. Білозерським. В К.-М. т. існувало два напрями: ліберально-бурж. (М. І. Костомаров, В. М. Білозерський, О. В. Маркович, О. Д. Тулуб, Д. П. *Пильчиков,* М. І. *Савич,* а також П. О. *Куліш,* який належав до ліберально-поміщицького табору) і революц.-демократичний (М. І. Гулак, О. О. Навроцький, І. Я. Посяда, Г. Л. *Андрузький*), ідейним керівником якого був Т. Г. Шевченко. Гол. своїм завданням революц. частина т-ва вважала знищення самодержавства, ліквідацію кріпосного права, скасування станів, об'єднання слов'ян. народів у федеративну парламентську республіку з наданням кожному народові рівних прав і широкої політ. автономії. Ліберальна частина членів т-ва виступала за соціальні реформи, мирну пропаганду його ідей, християнську смиренність. Вони проводили думку про те, що укр. нація нібито являє собою особливу єдність, пройняту духом рівності і братерства, замовчували класовий антагонізм, який існував усередині укр. народу, і вважали, що йому як спасителю-месії призначено повести за собою слов'ян до об'єднання. У програмних документах т-ва, в літ. творах окремих його членів ідеалізувалось минуле України. Т. Г. Шевченко, який стояв за селянську революцію і респ. об'єднання слов'ян. народів, разом із своїми однодумцями виступав проти лібералізму і бурж. націоналізму П. О. Куліша, М. І. Костомарова та їхніх прибічників, запорукою соціальної і нац. свободи вважав спільну революц. боротьбу рос., укр. та ін. народів. Гостра ідейна боротьба в К.-М. т. відображала непримиренність і загострення класових суперечностей у період розкладу феод.-кріпосницького ладу та розвиток капіталістичних відносин на Україні в 40-х рр. 19 ст. За доносом провокатора т-во було розгромлене. К.-М. т. відіграло значну роль у розвитку суспільно-політ. боротьби на Україні.

Літ.: Історія Української РСР, т. 3. К., 1978; Зайончковский П. А. Кирилло-Мефодиевское общество. М., 1959; Денисенко М. С. Кирило-Мефодіївське товариство. В кн.: З історії філософської думки на Україні. К., 1963; Ковмір Ю. О. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство. «Український історичний журнал», 1966, № 3; Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826—1850. К., 1971; Сергієнко Г. Я. Яскрава сторінка визвольного руху (До 125-річчя Кирило-Мефодіївського товариства). К., 1971.

Г. Я. Сергієнко.

КИРИЛЮ́К Євген Прохорович (н. 18.III 1902, Варшава) — укр. рад. літературознавець, чл.-кор. АН УРСР (з 1957), засл. діяч науки УРСР (з 1972). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1926). З 1946 — завідуючий відділом шевченкознавства Ін-ту л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Коло наук. інтересів К. охоплює різноманітні проблеми розвитку укр. л-ри, її зв'язків з рос. та ін. слов'ян. л-рами. Автор досліджень про творчість І. Котляревського, Т. Шевченка [за книгу «Т. Шевченко. Життя і творчість» (1959) удостоєний Ленінської премії, 1964], І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Франка, М. Кропивницького, П. Грабовського, О. Кобилянської, С. Васильченка, П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри та ін. Під керівництвом і за участю К. здійснено видання «Повного зібрання творів» Т. Шевченка в 6-ти томах (1963—64), книги «Шевченкознавство. Підсумки і проблеми» (1975), «Шевченківського словника» (т. 1—2, 1976—77; Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1980). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Панас Мирний. К., 1939; Марко Лукич Кропивницький. М., 1943; Т. Г. Шевченко. К., 1964; Вічний революціонер. К., 1966; Живі традиції. К., 1969; Слово, віддане народові. К., 1972; Шевченкознавчі та славістичні дослідження. К., 1977.

В. Є. Шубравський.

КИРИЧЕ́НКО Григорій Федорович [н. 10 (23).X 1912, м. Суми] — новатор виробництва в машинобудуванні, токар, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1957. Працюючи 1926—72 на Сумському маш.-буд. з-ді ім. М. В. Фрунзе, досяг значних успіхів у виконанні й перевиконанні виробничих планів. Ініціатор руху «Жодного відстаючого поруч». Наставник молоді. З 1972 — на пенсії. На XXIII з'їзді Компартії України обирався членом Ревізійної комісії ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР 4—5-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Портрет с. 162.

Н. Ф. Сахарова.

КИРИЧЕ́НКО Ілля Микитович [7 (19).VII 1889, с. Рябухи, тепер Талалаївського р-ну Черніг. обл.— 13.VII 1955, Київ] — укр. рад. мовознавець і педагог, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Закінчив Ніжинський історико-філологічний ін-т (1914). Працював викладачем у гімназіях і на пед. курсах. З 1931—

Г. С. Кириліна.

Г. М. Кирилова.

Є. П. Кирилюк.

Кирило Кожум'яка. Ілюстрація І. С. Їжакевича і Ф. З. Коновалюка до книжки «Українські народні казки». Київ, 1951.

Г. Ф. Кириченко.

Р. О. Кириченко.

Ф. Г. Кириченко.

М. А. Кирнарський. Фронтиспіс до журналу «Гроно». 1920.

в Ін-ті мовознавства АН УРСР (з 1946 — зав. відділом словників). Одночасно (з 1936) працював у Київ. ун-ті. Осн. праці: «Принципи створення українсько-російського словника» (1948), «Українська лексикографія радянського періоду» (1954). Автор «Словника медичної термінології» (1936), «Орфографічного словника» (1955). Один з укладачів «Російсько-українського словника» (1948), один з укладачів і гол. редактор «Українсько-російського словника» (т. 1—6, 1953—63).

Літ.: Паламарчук Л. С. І. М. Кириченко. «Мовознавство», 1969, № 4.

А. А. Бурячок.

КИРИЧЕ́НКО Микола Карпович (н. 12.II 1923, с. Петропавлівка, тепер Куп'янського р-ну Харків. обл.) — партійний діяч УРСР, Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. З 1946 — на парт. роботі. З 1947 — на комсомольській роботі: перший секретар Куп'янського міськкому комсомолу, другий і перший секретар Харків. обкому комсомолу, другий секретар ЦК ЛКСМ України. В 1955 закінчив Харків. пед. ін-т. З 1960 — секретар, другий секретар Полтав. обкому партії, голова Полтав. облвиконкому, секретар Кіровогр. сільс. обкому партії, голова Кіровогр. облвиконкому, перший секретар Кіровогр. обкому партії. В 1967—77 — перший секретар Крим. обкому партії. З 1977 — перший секретар Одес. обкому партії. З 1966 — кандидат у члени ЦК, з 1977 — член ЦК КПРС. З 1966 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

КИРИЧЕ́НКО Ніна Олександрівна (н. 1.II 1930, с. Веселе Межівського р-ну Дніпроп. обл.) — укр. рад. педагог, Герой Соціалістичної Праці (1978). Член КПРС з 1953. Закінчила Кіровогр. пед. ін-т (1959). З 1975 працює вчителем укр. мови й л-ри серед. школи в м. Нікополі Дніпроп. обл. Нагороджена орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора. *П. Д. Іваніна.*

КИРИЧЕ́НКО Олексій Іларіонович (25.II 1908, с. Чорнобаївка, тепер Білозерського р-ну Херсон. обл.— 29.XII 1975, Москва) — рад. партійний і держ. діяч. Член КПРС з 1930. Н. у робітн. сім'ї. В 1936 закінчив Азово-Чорномор. ін-т інженерів-механіків соціалістичного землеробства. З 1938 працював в апараті ЦК КП(б)У. З 1941 — секретар ЦК КП(б)У по пром-сті. В роки Великої Вітчизн. війни — член Військ. рад ряду фронтів, ген.-майор. У 1944 — секретар ЦК КП(б)У по кадрах, 1945—49 — перший секретар Одес. обкому і міськкому партії. В 1949—53 — другий секретар, 1953—57 — перший секретар ЦК КП України. В 1957—60 — секретар ЦК КПРС. У 1960 — перший секретар Рост. обкому партії, згодом — на госп. роботі. На XIX і XX з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС. У 1953—55 — кандидат у члени Президії, 1955—60 — член Президії ЦК КПРС. На XVII—XIX з'їздах КП України обирався членом ЦК. В 1952—57 — член Президії ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 2—5-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 1—4-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами та медалями.

КИРИЧЕ́НКО Раїса Опанасівна (н. 14.XI 1943, с. Землянки Глобинського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. УРСР (з 1979). З 1962 працювала солісткою вокально-хореографічних ансамблів Полтави, Житомира, Херсона, з 1968 — в Черкаському засл. укр. нар. хорі. В репертуарі К.— укр. і рос. нар. пісні, вокальні твори рад. композиторів.

КИРИЧЕ́НКО Степан Андрійович [н. 27.III (9.IV) 1911, Чоповичі, тепер смт Малинського р-ну Житомир. обл.] — укр. рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1963). Член КПРС з 1959. В 1941 закінчив Київ. худож. ін-т, де вчився у Ф. *Кричевського*, А. *Тарана* та М. *Рокицького*. Твори: мозаїки — «В. І. Ленін» (1947), пандус біля підніжжя пам'ятника М. Ватутіну в Києві (1946—47), «Урожай» (1957), триптих «Наша дума, наша пісня» (1959—60), «Радянська Україна» (1960), три останні — у співавт. з Н. Клейн; панно «Україна» (1969, с. Мрин Носівського р-ну Черніг. обл.), «Лісова пісня» (1970—71, парк у Ялті, в співавт. з Н. Клейн), мозаїки в курзалі санаторію «Миргород» у Миргороді (1972—76, у співавт. з Н. Клейн), в Морському порту в Ізмаїлі та Палаці культури в с. Шевченкове Кілійського р-ну Одес. обл. (обидві — 1978, в співавт. з Н. Клейн та Р. Кириченком). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Іл. с. 164.

Літ.: Степан Кириченко. Надія Клейн. Альбом. К., 1970.

КИРИЧЕ́НКО Федір Григорович [н. 17. II (1.III) 1904, с. Владиславка, тепер Миронівського р-ну Київ. обл.] — український рад. селекціонер, акад. ВАСГНІЛ (з 1956), Герой Соціалістичної Праці (1958), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Член КПРС з 1929. В 1928 закінчив Маслівський ін-т селекції і насінництва ім. К. А. Тімірязєва (с. Маслівка Миронівського р-ну Київ. обл.). З 1932 К.— у Всесоюзному селекційно-генетичному ін-ті (Одеса; 1954—69 — директор). В 1941—44 — директор Ставропольської держ. селекційної станції. Дослідження з питань селекції і насінництва зернових культур. К. розробив методи: міжсортового схрещування при вільному запиленні; повторних схрещувань при міжвидовій гібридизації, гібридних ліній у твердої пшениці і добору рослин за міцністю кореневої системи. Під керівництвом К. та за його основною участю в ін-ті виведено 5 високоврожайних зимостійких і посухостійких сортів озимої м'якої пшениці степового екотипу (Одеська 3, Одеська 12, Одеська 16, Одеська 26, Степова та Прибій). Вперше К. вивів для степових умов зимостійку озиму тверду пшеницю (сорти Мічурінка, Новомічурінка і Одеська ювілейна), яка дає 35—45 ц зерна з га. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1949. Ленінська премія, 1959.

КИ́РКОВ Георгій Йорданов (псевд.— Майстора; 15.VIII 1867, Плевен — 25.VIII 1919, Софія) — діяч болгарського робітничого руху, письменник, один із засновників болг. пролетарської літератури. У 1879—86 навчався в Миколаєві. В 1895 вступив до Болг. робітн. с.-д. партії (БРСДП); 1897—1905— редактор її центр. органу газ. «Работнически вестник»; з 1898 — член ЦК БРСДП. Боровся проти опортунізму; один із засновників БРСДП (тісних соціалістів). У 1905—19 — секретар ЦК БРСДП (т. с.). Під час 1-ї світової війни займав інтернаціоналістські позиції. Палко вітав перемогу Великого Жовтня, взяв участь у створенні Комінтерну. В 1898—1903 і 1913—19 — депутат Нар. зборів Болгарії.

КИРЛЕУ́ЦЬКЕ О́ЗЕРО — солоне озеро у системі *Перекопських озер*, у межах Крим. обл. УРСР. Довж. 13 км, шир. до 3 км, найбільша глиб. 0,6 м. У пд. частині озера багато острівців. Живлення за рахунок водообміну з *Айгульським озером* та Кияцьким озером, а також підземних вод, частково — поверхневого стоку. На дні — сірий мул. У посушливі роки — садка солі.

КИРНА́РСЬКИЙ Марко Абрамович (23.V 1893, с-ще Погар, тепер смт Погарського р-ну Брян. обл.— 1941, Ленінград) — укр. та рос. рад. графік. Учень Г. *Нарбута*. В 1920—23 працював у Києві, де оформив книжки («Кобзар» Т. Шевченка та зб. «Перша в'язочка бубличків», обидві — 1921) та журнали (обкладинка до «Шляхів мистецтва», 1922). В 1923 переїхав до Ленінграда. Для укр. вид-в оформив видання творів Т. Шевченка, І. Тобілевича, М. Коцюбинського (всі — 1929) та ін.

КИРНАСІ́ВКА — селище міського типу Тульчинського р-ну Вінн. обл. УРСР. Залізнич. станція. 6,0 тис. ж. (1979). У К.— 2 цукр., залізобетонних виробів, асфальтовий з-ди, птахофабрика; 2 заг.-осв. школи, лікарня, 2 клуби, 2 б-ки. Відома з 18 ст.

КИРПИЧО́В Віктор Львович [26.IX (8.X) 1845, с. Бардіно, тепер Новосокольницького р-ну Псков. обл.— 7 (20).X 1913, Петербург] — вітчизняний вчений у галузі механіки. Після закінчення (1868) Михайлівської арт. академії — викладач цієї ж академії, з 1870 — Петерб. технологічного ін-ту (професор з 1876). Перший директор Харків. технологічного (1885—98) і Київ. політех. (1898—1902) ін-тів. За підтримку студентів під час заворушень 1902 був звільнений з ін-ту. З 1903 працював у Петерб. політех. ін-ті, де вперше в Росії почав дослідження деформацій оптичним методом. К. розвинув метод подібності при вивченні машин і механізмів; розкрив значення теорії взаємності для розрахунку балок, арок і ланцюгів; розробив метод розрахунку просторових ферм за допомогою т. з. стереографічної проекції. Автор навч. посібників у галузі механіки й опору матеріалів.

Літ.: Кирпичёв М. В. Виктор Львович Кирпичев. В кн.: Люди русской науки. М., 1965.

КИРПИЧО́В Михайло Вікторович [11 (23).VIII 1879, Петербург — 10.I 1955, Москва] — рад. вчений у галузі теплотехніки і теплофізики, акад. АН СРСР (з 1939). Син В. Л. *Кирпичова*. Після закінчення (1907) Петерб. технологічного ін-ту викладав у Петерб. (пізніше Ленінгр.) політех. ін-ті. В 1932—55 працював у Центр. котлотурбінному ін-ті, Енергетичному ін-ті ім. Г. М. Кржижановського, викладав у Моск. ін-ті хім. машинобудування і Моск. енергетичному ін-ті. Вперше в СРСР дослідив фіз. суть процесів у котельних агрегатах. Сформульована К. третя теорема подібності (теорема Кирпичова — Гухмана) є основою теорій теплового моделювання таких процесів. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

КИРПОНО́С Михайло Петрович [9 (21).I 1892, с. Вертіївка, тепер Ніжинського р-ну Черніг. обл.— 20.IX 1941, поблизу хутора Дрюківщини Лохвицького р-ну Полтавської обл.] — рад. військовий діяч, генерал-полковник (1941), Герой Рад. Союзу (1940). Член Комуністичної партії з 1918. Н. в сел. сім'ї. Учасник 1-ї світової і громадян. воєн. У Рад. Армії з 1918. В 1927 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час рад.-фінл. війни 1939—40 командував 70-ю стрілецькою дивізією. З 1940 — команд. військами Ленінгр., з лютого 1941 — Київ. Особливого військ. округів. З поч. Великої Вітчизн. війни — команд. військами Пд.-Зх. фронту. Загинув під час *Київської оборонної операції 1941*. Похований у Києві в парку Вічної Слави. Нагороджений орденом Леніна, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (посмертно).

Літ.: Андреев Г. И., Вакуров И. Д. Генерал Кирпонос. К., 1976.

КИ́РСЬКЕ О́ЗЕРО — озеро в Крим. обл. УРСР. Див. *Айгульське озеро*.

КИ́РЧІВ Богдан Олексійович (12.VI 1856, с. Корчин, тепер Сколівського р-ну Львів. обл.— 19.X 1900, с. Довге, тепер Стрийського р-ну Львів. обл.) — укр. письменник. Автор віршів і оповідань, надрукованих у 80—90-х рр. в журн. «*Зоря*» та ін. періодичних виданнях. Перекладав з рос. і нім. мов драм. твори для укр. галицького театру. Деякі його вірші покладено на музику композиторами О. *Нижанківським* і В. Матюком. І. Франко в некрологові на смерть К. тепло відгукнувся про його діяльність.

КИ́РЧІВ Павло Олексійович (16. III 1862, с. Корчин, тепер Сколівського р-ну Львів. обл.— 12.IV 1916, с. Курники, побл. м. Яворова, тепер Львівської обл.) — укр. письменник і педагог. Брат Б. О. *Кирчева*. Автор оповідань, нарисів і статей з життя галицького села. Друкувався в укр. періодиці 80-х рр. 19 — поч. 20 ст. У статтях на пед. теми обстоював прогресивні принципи навчання й виховання. Перекладав з польс. і нім. л-р. Переслідувався австр. владою. Збірка сатиричних оповідань К. «Будяки» (1890) була заборонена цензурою.

Р. Ф. Кирчів.

КИ́РША ДАНИ́ЛОВ — скоморох-імпровізатор 18 ст. Див. *Данилов* Кирша.

КИР'ЯКО́В Михайло Михайлович [23.V (4.VI) 1810, с. Ковалівка, тепер Миколаївського р-ну Миколаїв. обл.— 26.III (7.IV) 1839, там же] — вітчизн. агроном. Закінчив Моск. ун-т (1828). Один з ініціаторів степового лісорозведення. Автор ряду статей з питань розвитку лісівництва і садівництва в степовій зоні України, зокрема на Херсонщині.

С. І. Білокінь.

КИСЕЛЕ́ВСЬКИЙ Іван Платонович [7 (19).I 1839 — 22.IV 1898, Київ] — рос. актор. Профес. діяльність почав 1871. Грав у Курську, Одесі, Петербурзі та Москві, 1894—98 — актор київ. *Театру «Соловцов»*. Ролі: Кречинський («Весілля Кречинського» Сухово-Кобиліна), Скалозуб («Лихо з розуму» Грибоєдова), Нещасливцев, Вишневський («Ліс», «Тепленьке місце» О. Островського), Митрич («Влада темряви» Л. Толстого).

КИСЕЛИ́НЧЕВ Асен Христов (13. IX 1905, Софія — 3.II 1960, там же) — болг. філософ-марксист, психолог і педагог, акад. Болг. АН (з 1958). Член БКП з 1927. Брав участь в антифашист. боротьбі. Професор і зав. кафедрою психології, логіки й етики Софійського ун-ту (з 1951), директор Ін-ту філософії Болг. АН (з 1952). Розробляв проблеми психології, педагогіки, філософії та ін. Виступав з критикою фашист. ідеології. Премія ім. Димитрова, 1950, 1959.

КИСЕЛІ́ВКА, Замкова, або Флорівська, гора — горб над низинною частиною Києва — Подолом. При археологічних розкопках, що провадилися на К. з кін. 19 ст., виявлено залишки поселення часів *трипільської культури* (3-є тис. до н. е.), матеріали раннього *залізного віку*, а також залишки ранньослов. поселення *зарубинецької культури*, матеріали 2-ї пол. 1-го тис. н. е. та 9—17 ст. За часів Київської Русі на горі жили ремісники (виявлено залишки їхніх майстерень). У 15—17 ст. К.— адм. центр Києва, місце перебування воєводи. На ній був замок (звідси — Замкова гора); від прізвища воєводи А. Г. *Кисіля*, резиденція якого тут містилася, гора дістала назву Киселівки. В 19 ст. на К. було кладовище Флорівського жіночого монастиря (звідси — Флорівська гора). Деякі археологи ототожнюють К. з літописною горою *Хоревицею*.

КИСЕЛЬО́В Йосип Михайлович [2 (15).III 1905, с. Шираївка, тепер Суразького р-ну Брянської області — 3.VI 1980, Київ]— укр. рад. письменник і літ. критик. Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Харків. мед. ін-т (1927). Перша зб. віршів рос. мовою — «Інтерв'ю» (1928). В післявоєнні роки працював переважно в галузі літ. і театр. критики. Окремими книгами вийшли праці К. «Конфлікти і характери» (1953), «Театральні портрети» (1955), «Епічна поезія» (1958), «Драматурги України» (1967), «Разом з життям» (1972) та ін. Нагороджений орденами Вітчизн. війни 2-го ступеня, Червоної Зірки та медалями. Респ. премія в галузі літ.-худож. критики (1975).

Тв.: Майстри театральної літератури. К., 1976; Поетеса української сцени. К., 1978.

КИСЕЛЬО́В Олександр Іванович [16 (29).III 1903, с. Сатанівка, тепер Городоцького р-ну Хмельн. обл.— 24.II 1967, Київ] — укр. рад. літературознавець. Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1936). Автор досліджень, присвячених укр. л-рі дожовтневого періоду. Окремими книгами вийшли монографії «Іван Франко» (у співавт. з О. І. Білецьким та І. І. Бассом; 1956) і «Павло Грабовський» (1959). Нагороджений орденом Червоної Зірки і медалями.

КИСЕЛЬО́В Павло Дмитрович [8 (19).I 1788, Москва — 14 (26).XI 1872, Париж] — рос. держ. і військовий діяч, генерал від інфантерії, граф. Учасник Вітчизн. війни 1812. З 1819 — нач. штабу 2-ї армії, розквартированої на Україні в м. Тульчині. Під його керівництвом служили члени *Південного товариства декабристів* (про існування т-ва К. не знав). З 1837— міністр держ. маєтностей; 1837—41 провів реформу управління *державними селянами*. В 1856—62 — рос. посол у Парижі, з 1862 — у відставці.

КИСЕЛЬО́В Тихін Якович [н. 30.VII (12.VIII) 1917, с. Огородня, тепер Добруського р-ну Гом. обл.] — рад. державний і парт. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1977). Член КПРС з 1940. Н. в сел. сім'ї. Закінчив Гомельський пед. ін-т (1941). Працював учителем, директором школи. З 1944 — інструктор Гомельського обкому КП(б) Білорусії. Після закінчення 1946 Вищої парт. школи при ЦК ВКП(б) — зав. лекторською групою Брестського обкому партії. В 1948—52 — зав. відділом шкіл управління пропаганди і агітації, заст. зав. відділом пропаганди і агітації ЦК КП(б) Білорусії. В 1952—55 — перший секретар Брестського обкому партії. В 1955—56 — секретар, 1956—59 — другий секретар ЦК КП Білорусії. В 1958—62 — заст. Голови Ради Національностей Верховної Ради СРСР. З 1959 — Голова Ради Міністрів БРСР. З грудня 1978 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР. З 1961 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 4—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом «Знак Пошани» та медалями.

КИСЕЛЬО́ВСЬК — місто обласного підпорядкування Кемер. обл. РРФСР. Розташований у передгір'ях Салаїрського кряжа. Залізнич. станція. 122 тис. ж. (1979). Значний центр Кузнецького вуг. бас. (вуг. шахти, вуг. розрізи, Південно-Абинська станція підземної газифікації вугілля, вуглезбагачувальні фабрики). Заводи: «Гірмаш», металоконструкцій, цегельний. Взут. та меблева ф-ки. Підприємства харч. пром-сті. Виробн. буд. матеріалів.

В. Л. Кирпичов.

М. В. Кирпичов.

М. П. Кирпонос.

Т. Я. Кисельов.

С. А. Кириченко, Н. Г. Клейн, Р. С. Кириченко. Фрагмент мозаїки «Т. Г. Шевченко» в селі Шевченковому Кілійського району Одеської області. 1978.

Маш.-буд. та гірничий технікуми пед. уч-ще. Місто засн. 1936.

КИ́СЕНЬ (Oxygenium), O — хімічний елемент VI групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 8, ат. м. 15,9994. За нормальних умов — газ без кольору, запаху і смаку, складається з молекул O_2. Відкрили К. 1771 швед. хімік К. В. Шеєле і незалежно від нього 1774 англ. учений Дж. Прістлі. Франц. хімік А. Л. Лавуазьє дав елементові назву і ло 1777 створив кисневу теорію горіння, дихання й окислення. Природний К. складається з стабільних ізотопів ^{16}O (99,759%), ^{17}O (0,037%) і ^{18}O (0,204%). К.— найпоширеніший у земній корі елемент, вміст його становить 47% за масою. У повітрі (*тропосфері*) К.— 20,93% за об'ємом, або 23% за масою. До складу води входить 88,8% К., мор. води — 85,7%. К. є в мінералах, у т. ч. в *кварці* (53%), *польових шпатах, слюдах, вапняках* (45—48%), оксидах і гідроксидах заліза (28—43%), *гіпсі, глинах* (бл. 55%). Важкозріджуваний газ, його критична т-ра — 118,97° С, критичний тиск 50,14 ат. Рідкий К. ясно-голубого кольору притягується магнітом, $t_{кип}$ — — 182,97° С, $t_{пл}$ — 218,8° С. Твердий К.— кристали синього кольору. Густ. К.-газу за нормальних умов 1,42897 кг/м³, рідкого (при —183° С) 1142 кг/м³, твердого (при —219° С) 1270 кг/м³. К. утворює алотропічні модифікації (див. *Алотропія*), найважливіша з них — *озон*. Розчинність К. при 20° С в 100 г води становить 3,1 см³. К. добре розчинний в органічних розчинниках (напр., бензині, ацетоні, діетиловому ефірі); поглинається тонкими порошками металів, вугіллям. Утворює сполуки з усіма елементами, крім гелію, аргону й неону. На основі типів і властивостей кисневих сполук побудована класифікація неорганічних сполук (див. *Номенклатура хімічна*). З металами й неметалами К. утворює *оксиди*, з лужними, крім літію, й лужноземельними — *пероксиди*. Взаємодія речовин з К. значно прискорюється при нагріванні, дії електричних розрядів, під тиском, при наявності каталізаторів, особливо води. В суміші з горючими газами й парою, з тонкими порошками багатьох металів й органічних речовин К.-газ утворює вибухові суміші. В лабор. умовах К. одержують термічним розкладанням деяких пероксидів, солей деяких кисневих к-т (напр., $KMnO_4$, $KClO_3$). У пром-сті — фракціонованою перегонкою рідкого повітря і *електролізом* води. К. застосовують у енергетиці, металургії, хімічній та ін. галузях пром-сті для одержання високих т-р та інтенсифікації технологічних процесів, для автогенного зварювання й різання, у ракетних двигунах тощо. К. в організмі. К. в цілому становить 50—85% маси тваринних і рослинних тканин. Він входить до складу *білків, нуклеїнових кислот, жирів, вуглеводів* тощо. Вільний К. відіграє велику роль у біохім. і фізіол. процесах, зокрема в *диханні*. При недостатньому постачанні організму тварин і людини К. розвивається *гіпоксія*. За участю К. у *аеробів* відбувається *окислення біологічне*. Зелені рослини і деякі бактерії є джерелом вільного кисню на Землі (див. *Фотосинтез*).

Літ.: Некрасов Б. В. Основы общей химии, т. 1—2. М., 1973; Разумовский С. Д. Кислород — элементарные формы и свойства. М., 1979.

В. Л. Павлов.

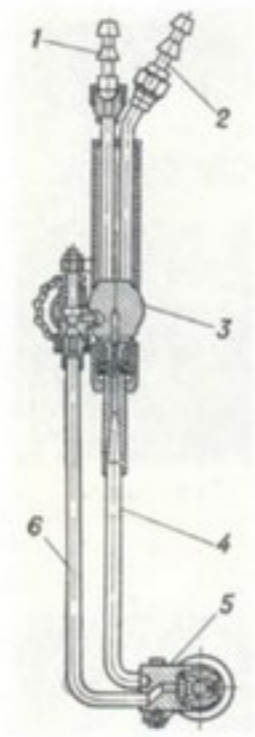

Ручний різак для кисневого різання: *1* — пристрій, в який підводять кисень; *2* — пристрій, куди надходить горючий газ або пара бензину; *3* — корпус з вентилями; *4* — трубка для горючої суміші; *5* — різальний наконечник; *6* — трубка для «різального» кисню.

КИСІ́ЛЬ Адам Григорович [1580—23.IV (3.V) 1653] — укр. магнат, брацлавський, потім київський воєвода, затятий прихильник польс.-шляхет. панування на Україні. Брав участь у придушенні *Павлюка повстання 1637*, вів переговори під Боровицею (поблизу Черкас) з повстанцями, обіцяючи їм амністію, якщо вони припинять чинити опір. Але польс. шляхта, підступно порушивши договір, жорстоко розправилася з повстанцями. В період нар.-визвольної війни 1648—54 займав зрадницьку позицію. В 1652, рятуючись від нар. гніву, втік з Києва до Польщі.

КИСІ́ЛЬ Олександр Григорович [справж. прізв.— Кисельов; 15 (27).III 1889, с. Красилівка, тепер Козелецького р-ну Черніг. обл.— 28.XI 1942] — укр. рад. театрознавець. У 1907—12 навчався на істор.-філологічному ф-ті Петерб. ін-ту. З 1917 — в Києві, викладав історію укр. театру, проводив науково-дослідну роботу. К.— автор праць: «Украинский вертеп» (Чернигов, 1915; К., 1918), «Шляхи розвитку українського театру» (1920), «Український театр» (1925), «Український актор Карпо Соленик» (1925), «Український театр» (К., 1968).

Р. Я. Пилипчук.

КИСЛОВО́ДСЬК — місто крайового підпорядкування Ставр. краю РРФСР. Залізнична станція, кінцевий пункт вітки від м. Мінеральних Вод. 101 тис. ж. (1979). Розташований в пн. передгір'ях Великого Кавказу на вис. 720—1060 м над р. м., в долинах річок Ольховки і Березівки (бас. р. Підкумка). Клімат середньо-гірський з теплим літом і м'якою зимою. Пересічний атм. тиск 680—690 мм, опадів бл. 600 мм на рік. Багато сонячних безвітряних днів. На місц. мінеральних джерелах працює гол. підприємство об'єднання «Північкавмінрозлив»: меблеве об'єднання «Бештау», ф-ка сувенірних виробів. У К.— мед. уч-ще, філармонія, цирк, музей М. О. *Ярошенка*. Турбаза. К. — бальнеологічний і кліматичний курорт з групи *Кавказьких Мінеральних Вод*. Лікувальні засоби: мінеральна вода, що належить до типу холодних вуглекислих гідрокарбонатно-сульфатно-кальцієво-магнієво-натрієвих вод (нарзан, доломітний нарзан, сульфатний нарзан, бурова № 23). Воду застосовують для пиття, ванн, інгаляцій, зрошень. ін. процедур.

Санаторій імені С. Орджонікідзе

Грязелікування, теренкур. Показання: хвороби серцево-судинної системи, порушення обміну речовин і супутні їм захворювання органів травлення, захворювання органів дихання нетуберкульозного характеру, сечовивідних шляхів.

КИСЛОТИ — хім. сполуки, що містять водень, здатний заміщуватися металами з утворенням *солей*. Заг. ознакою К. є утворення у водному розчині позитивно заряджених іонів водню, напр. $HCl \rightleftarrows H^+ + Cl^-$, $H_2SO_4 \rightleftarrows 2H^+ + SO_4^{2-}$. Іон H^+ гідратується, утворюючи іон *гідроксонію* H_3O^+, який і зумовлює властивості к-т. Число атомів водню у К., здатних до *іонізації*, визначає основність К. Константа рівноваги реакції між К. і розчинником наз. константою *К* іонізації, або дисоціації, вона характеризує силу К. Сильними К. є ті, що у розведеному водному розчині цілком іонізовані, напр. HCl, H_2SO_4, HNO_3 та ін. До слабких К. належать ті, для яких *К* при 25° С менші за 10^{-3}, напр. вугільна H_2CO_3 ($K = 4{,}3 \cdot 10^{-7}$), оцтова CH_3COOH ($K = 1{,}8 \cdot 10^{-5}$) к-ти та ін. З розвитком хімії неводних розчинів виникла сучасна теорія протолітичної кислотно-основної рівноваги. За цією теорією, К. є речовини, що відщеплюють протони (іони водню), а основи — речовини, що приєднують протони. К. широко використовують у хім. пром-сті і хім. технології. Див. *Азотна кислота, Сірчана кислота, Соляна кислота, Оцтова кислота*.

Літ.: Измайлов Н. А. Избранные труды. К., 1967; Гуляницкий А. Реакции кислот и оснований в аналитической химии. Пер. с польс. М., 1975.

А. Т. Пилипенко.

КИСЛО́ТНІ БАРВНИКИ — органічні *барвники*, які у своєму складі містять солетворні кислотні групи (напр.,— SO_3H, —COOH). К. б. розчинні у воді; відносно стійкі до світла. Добувають їх здебільшого сульфуванням барвників. Застосовують для фарбування натуральних вовни і шовку, шкіри, паперу, поліамідних волокон.

КИСЛО́ТНІСТЬ ГРУ́НТУ — одна з найважливіших властивостей *грунту*, що її зумовлює наявність у ньому вільних і увібраних *іонів* водню та алюмінію. Залежно від напряму та розвитку *грунтоутворювального процесу* в окремих типах і відмінах грунтів кислотність проявляється по-різному. Якщо в грунтовому розчині є іони Ca і *буферність грунту* висока, шкідливе діяння К. г. зменшується, а якщо в розчині є іони Al, Fe і Mn, її токсичність для рослин і грунтових мікроорганізмів збільшується. Грунти з підвищеною К. г. мають негативні агрономічні якості. Розрізняють дві форми К. г.: актуальну (активну) і потенціальну (пасивну). Актуальна К. г. зумовлюється вільними іонами водню в грунтовому розчині. Її величина визначається показником pH (див. *Водневий показник*). Грунти з pH 3—4 наз. сильнокислими, з pH 5—6 — слабокислими, з pH 6—7 — нейтральними. Потенціальна К. г. з'являється в грунтовому розчині, коли на грунт діють роз-

чини солей і в грунтовий розчин із вбирного комплексу переходять іони водню і алюмінію. Основний спосіб боротьби з підвищеною К. г.— *вапнування ґрунтів*.

О. М. Грінченко.

КИСЛО́ТНО-ЛУ́ЖНА РІВНОВА́ГА, кислотно-лужний баланс — сукупність фізико-хімічних і фізіологічних процесів, що зумовлюють відносну сталість *водневого показника* (pH) внутрішнього середовища організму людини й більшості тварин. У нормі у людини реакція крові слаболужна (pH 7,35—7,47), шлункового соку — кисла (pH 0,5—1,5) тощо. Збереження К.-л. р. на більш-менш сталому рівні відіграє велику роль у підтриманні сталості внутр. середовища організму (див. *Гомеостаз*). Сталість К.-л. р. в організмі забезпечується буферними системами (див. *Буферний розчин*) крові й тканин та багатьма фізіол. системами (напр., дихальною, видільною та ін.). Навіть незначні порушення К.-л. р. свідчать про глибокі зміни в *обміні речовин* в організмі. Порушення К.-л. р. викликають підвищення кислотності (*ацидоз*) або нагромадження лугів (алкалоз) в організмі.

Літ.: Робинсон Дж. Р. Основы регуляции кислотно-щелочного равновесия. Пер. с англ. М., 1969.

КИСЛОТОСТІ́ЙКИЙ БЕТО́Н — *важкий бетон*, що відзначається *кислотостійкістю*. Компонентами К. б. є: в'яжуча речовина — кислотостійкий кварцовий кремнефтористий цемент (суміш тонкоподрібненого кварцового піску і кремнефтористого натрію), заповнювачі — щебінь і пісок з хім. стійких порід (*андезиту, базальту*, бештауніту тощо) або штучних матеріалів (напр., *шамоту*). Змішують ці компоненти з водним розчином *рідкого скла*. К. б. стійкий проти дії сильних к-т (сірчаної, соляної, азотної тощо), руйнується в середовищі, що містить плавикову, кремнефтористу і вищі жирні к-ти, луги, а також від діяння киплячої води і водяної пари. Застосовується для спорудження травильних і гальванічних ванн, нейтралізаторів, відстійників, кристалізаторів тощо.

КИСЛОТОСТІ́ЙКІ БАКТЕ́РІЇ — види бактерій, клітини яких після фарбування їх аніліновими барвниками не знебарвлюються розчином сірчаної кислоти. Для розвитку К. б. оптимальне середовище — нейтральне, проте вони можуть розвиватися і в кислому середовищі. До К. б. належать деякі види *мікобактерій*, а також грунтові бактерії, що фіксують молекулярний азот (див. *Азотфіксуючі мікроорганізми*).

КИСЛОТОСТІ́ЙКІ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали, що відзначаються *кислотостійкістю*. Розрізняють К. м. металеві і неметалеві (неорганічні, органічні). До металевих К. м. належать сплави на основі заліза (високолеговані та *вуглецеві сталі, чавуни*), кольорові і рідкісні метали (напр., нікель, мідь, алюміній, титан, цирконій, золото, платина), їхні сплави. Неметалеві неорганічні К. м. являють собою, як правило, солі силікатних к-т. Такими матеріалами є *кам'яне литво*, плавлений *кварц*, силікатне і *кварцове скло*, *кислотостійкі бетони* й цементи, кислотостійкі *керамічні матеріали, емалі* й замазки, а також гірські породи — азбест, андезит, бештауніт, граніт тощо. Найпоширеніші органічні К. м.— *поліетилен, полівінілхлорид, поліпропілен, фторопласти*, гума на основі синтетичних *каучуків* деяких видів та ін. К. м. застосовують у хім., легкій та харч. пром-сті, машинобудуванні, електротехніці тощо. Див. також *Корозійностійкі матеріали*.

В. І. Максін.

КИСЛОТОСТІ́ЙКІСТЬ — властивість матеріалу протистояти руйнівній дії *кислот*. Залежить від виду матеріалу, окислювально-відновних властивостей середовища, природи *аніонів*, концентрації і т-ри к-ти. К. органіч. матеріалів оцінюють за ступенем набухання або за зміною мех. властивостей (напр., границі міцності або текучості), неметалевих неорганічних матеріалів — гол. чин. відношенням маси подрібненого матеріалу, обробленого к-тою певної концентрації, до його маси перед обробкою. К. металевих матеріалів визначають за втратою маси з одиниці поверхні. К.— осн. характеристика *кислотостійких матеріалів*.

КИСЛЯ́К Марія Тимофіївна (6.III 1925, с. Лідне, тепер у складі Харкова — 18.VI 1943) — учасниця підпільної боротьби на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член ВЛКСМ з 1940. Працювала медсестрою госпіталю в с. Лідному. В період окупації в селі залишилося 45 поранених рад. бійців. К. переховувала їх, лікувала, годувала, допомагала пробратися через лінію фронту. Навесні 1943 увійшла до складу підпільної комсомольської групи, що виникла в селі. Писала і розповсюджувала листівки, встановила зв'язок з партизанами. Заарештована гестапівцями і повішена.

КИСЛЯКО́В Костянтин Сергійович [н. 1 (13).VII 1913, Харків] — передовик виробництва в машинобудуванні, токар, Герой Соціалістичної Праці (1960). Член КПРС з 1942. Працюючи з 1933 на Харків. турбінному з-ді ім. С. М. Кірова, досяг значних успіхів у виконанні й перевиконанні виробничих планів. Делегат XXI з'їзду КПРС. На XVI з'їзді Компартії України обирався кандидатом у члени ЦК, на XVII — XXIV з'їздах — членом ЦК Компартії України. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

Є. В. Дягілєв.

КИСЛЯКО́ВА Тамара Іванівна (н. 23.III 1925, Полтава) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1977). Після закінчення 1948 Полтав. муз. уч-ща працює в Полтав. укр. муз.-драм. театрі ім. М. Гоголя. Ролі: Наталка («Наталка Полтавка» Котляревського), Аза («Циганка Аза» Старицького), Галина Романівна («Пам'ять серця» Корнійчука), Юлія («Таке довге, довге літо» Зарудного), Маша («Океан» Штейна), Людмила («Пізня любов» О. Островського), Барба («Вій, вітерець!» Райніса), Дездемона («Отелло» Шекспіра).

КИСНЕ́ВА ТЕРАПІ́Я, оксигенотерапія — застосування кисню з лікувальною метою. Призначають при багатьох захворюваннях (запалення легень, емфізема легень, серцево-судинні захворювання, висотна хвороба, недокрів'я, різні отруєння тощо), що супроводяться *гіпоксією* чи *гіпоксемією*. Усунення явищ кисневого голодування сприяє нормалізації всіх функцій організму, підвищенню його опірності. Найчастіше кисень вводять в організм шляхом *інгаляцій*. Іноді застосовують К. т. під тиском (див. *Гіпербарична оксигенація*), через кишечник для вигнання глистів.

КИСНЕ́ВЕ ГОЛОДУВА́ННЯ — патологічний стан організму людини або тварини, що розвивається внаслідок недостатнього постачання тканинам кисню або внаслідок порушення використання його тканинами. Те саме, що й *гіпоксія*.

КИСНЕ́ВЕ РІ́ЗАННЯ, автогенне, газове — різання нагрітих газовим полум'ям металевих (переважно сталевих) виробів, що грунтується на здатності металу горіти в струмені кисню. При К. р. метал вигоряє в місці різання, а окиси і розплавлений метал видуваються кисневим струменем. Для нагрівання виробів використовують переважно ацетилен, водень, бензин (іноді — електр. струм). Добре піддаються різанню низько- і середньолеговані сталі завтовшки звичайно 1—300 мм (можливо — до 2 м). Розрізняють К. р. ручне (з використанням ручного різака, мал.) і машинне (з застосуванням на машині одного або кількох різаків). Різновид К. р.— киснево-флюсове різання (з додаванням у струмінь кисню порошкоподібних *флюсів*), використовуване для обробки виробів з високолегованих сталей, а також чавуну й алюмінієвих сплавів. К. р. поширене в машинобудуванні, буд-ві, металургії тощо.

КИСНЕ́ВИЙ ЕФЕ́КТ — зменшення або відсутність радіаційного ураження клітини чи організму при відсутності кисню (*аноксії*) або при зниженому його вмісті (*гіпоксії*). Це пояснюється тим, що кисень взаємодіє з *біополімерами*, які під впливом іонізуючих випромінювань переходять у стан підвищеної хім. активності. За участю кисню в них виникають необоротні пошкодження. Тому К. е. використовують при *променевій терапії*. Зниження *парціального тиску* кисню використовують при *захисті організму від іонізуючого випромінювання*.

КИСНЕ́ВО-КОНВЕ́РТОРНИЙ ПРОЦЕ́С, киснево-конвертерний процес — процес виробництва сталі продуванням рідкого чавуну в осно́вних *конверторах* технічно чистим киснем; один із способів *конверторного виробництва*. Перші в світі великомасштабні досліди з продування чавуну киснем зверху провів (1933) в СРСР інж. М. І. Мозговий. В пром. масштабі К.-к. п. вперше застосовано (1952) в Австрії, в СРСР — з 1956 на Дніпроп. металург. з-ді ім. Г. І. Петровського. Для К.-к. п. (мал., с. 166) використовують звичайний

М. Т. Кисляк.

К. С. Кисляков.

Т. І. Кислякова.

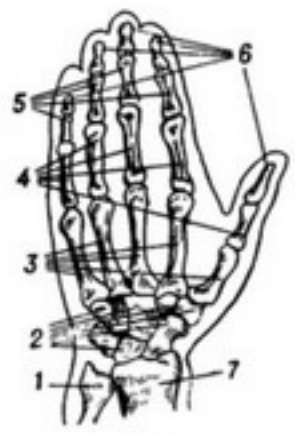

Скелет кисті людини: *1* — ліктьова кістка; *2* — кістки зап'ястка; *3* — кістки п'ястка; *4, 5, 6* — фаланги пальців; *7* — променева кістка.

переробний (мартенівський) чавун, інколи — чавун високофосфористий, високомарганцевистий або ванадієвий. Крім рідкого чавуну (70—80%), в конвертор вводять сталевий брухт (20—30%), вапно, боксит, плавиковий шпат, нерідко — залізну руду. Залитий в конвертор чавун продувають киснем (під тиском 1—1,6 МПа) найчастіше через горловину, використовуючи водоохолоджувані *фурми*. Тривалість продування 12—20 хв, всього циклу *плавки* — 30—45 хв. Чавун перетворюється на сталь внаслідок окислення домішок (вуглецю, кремнію, марганцю та ін.) киснем, що супроводиться виділенням тепла, під впливом якого метал постійно перебуває в рідкому стані. Надлишкову кількість кисню в сталі зменшують *розкисленням*. При такому К.-к. п. можна застосовувати різні технологічні варіанти. До того ж він відзначається раннім формуванням активного основного *шлаку*, який сприяє видаленню шкідливих домішок — сірки і фосфору. Застосовується також К.-к. п. з продуванням чавуну киснем через фурми, розташовані в днищі конвертора. Цей процес супроводиться меншим виділенням диму, характерний більшим виходом придатної сталі, надає великі можливості для інтенсифікації. Його вади: повільне утворення шлаку, звичайно підвищений (якщо не вжиті спец. заходи) вміст водню в сталі. В деяких промислово розвинених країнах, використовуючи К.-к. п., виплавляють понад 70% сталі.

Літ.: Конвертерные процессы производства стали. М., 1970; Косой Л. Ф., Синельников В. А. Выплавка легированной стали в конверторах. М., 1979.

В. І. Баптизманський.

КИСТЕПЕ́РІ (Crossopterygii) — підклас *кісткових риб*. Представлений вимерлими видами та єдиним сучас. видом роду *латимерія*. Довж. тіла до 5 м. Парні плавці пристосовані до повзання по дну водоймищ і мають вигляд добре розвинених мускулистих лопатей; їхній скелет нагадує скелет п'ятипалих кінцівок наземних хребетних. Багато К. мали внутр. ніздрі — хоани, що свідчать про легеневе дихання. Ці ознаки, особливості будови черепа та ін., дають підставу вважати К. родоначальною групою примітивних земноводних — *стегоцефалів*. К. відомі з девону, жили в прісних водоймах, а з початку мезозою пристосувались до життя в морях. Підклас К. включає 3 ряди: Osteolepidiformes, целакантоподібні (Coelacanthiformes), Struniiformes.

О. П. Маркевич.

КИСТЬ — кінцевий відділ передньої (у тварин) або верхньої (у людини) кінцівки, що виконує найрізноманітніші рухи; у людини є органом праці. Складається з трьох відділів: зап'ястка, п'ястка і пальців. Рухи К. здійснюються за допомогою системи м'язів. Кровопостачання йде від променевої і ліктьової артерій, які утворюють т. з. глибоку й поверхневу артеріальні дуги. Іннервують (див. *Інервація*) К. ліктьовий, променевий і серединний нерви. Шкіра К. має багато потових залоз і чутливих нервових закінчень.

КИТ — загальна назва кількох родів морських ссавців ряду *китоподібних*.

КИТА́Й — прісне озеро на півдні УРСР, у межах Одес. обл. Довж. 55 км, шир. до 3 км, найбільша глиб. 5 м, площа 60 км². Береги високі, не заростають. В озеро впадають ріки *Киргиж-Китай* та *Аліяга*, які з'єднані з Дунаєм каналами. Замерзає не кожного року. Використовують для зрошування, розведення водоплавної птиці, рибальства. На берегах (біля с. Василівки) — археол. пам'ятки бронзового віку, *черняхівської культури* та ін.

КИТА́Й, Китайська Народна Республіка, КНР — держава в Центральній та Східній Азії. На Сх. омивається водами Жовтого, Сх.-Китайського та Пд.-Китайського морів Тихого океану.

В адм. відношенні поділяється на 22 провінції, 5 авт. районів та 3 міста центр. підпорядкування. Карти див. на окремому аркуші, с. 176—177.

Державний лад. К.— республіка. За конституцією 1978 найвищим органом держ. влади є Всекитайські збори народних представників (ВЗНП), до складу яких входять депутати від провінцій, авт. районів, міст центр. підпорядкування та армії. Депутати обираються шляхом «демократичної консультації», що фактично означає призначення їх правлячою верхівкою. 5-річний строк повноважень ВЗНП «за особливих обставин» може бути продовжений, а чергові сесії «в разі необхідності» відкладені. ВЗНП обирають Постійний комітет ВЗНП (виконує функції глави д-ви), затверджують уряд КНР — Держ. раду. Держ. рада КНР здійснює єдине керівництво місц. держ. органами, що створює суворо централізовану систему органів влади і управління, на чолі якої стоїть уряд, а не ВЗНП чи їхній Постійний комітет. Конституція 1978 законодавчо закріпила антирад. курс військово-бюрократичної верхівки, яка здійснює в країні реальну владу і проводить антинар. шовіністичну мілітаристську політику. *Є. А. Тихонова.*

Природа. Берегова лінія К. в цілому розчленована слабо, лише в пд. її частині багато невеликих бухт і заток. Найбільші півострови — Шаньдунський та Ляодунський. К. належать о-ви Тайвань, Хайнань та ін. Зх. й центр. частини країни зайняті горами і плоскогір'ями, східна — переважно рівнинна. На Пд. Зх. простягається велике *Тібетське нагір'я* (вис. 4000—5000 м), що складається з ряду високих кам'янистих та солончакових рівнин, розділених гірськими хребтами. Його оточують найбільші гірські системи світу — *Гімалаї, Каракорум, Куньлунь, Сіно-Тібетські гори* та ін. Найвища вершина — г. *Джомолунгма*, 8848 м (на кордоні Китаю з Непалом). Від Тібетського нагір'я і навколишніх гір тер. К. ступінчасто знижується на Пн. і Сх. На Пн. Зх.— Кашгарська рівнина (в основному зайнята пустелею *Такла-Макан*) та Джунгарська рівнина, розділені хребтами Сх. *Тянь-Шаню*. До них на Сх. прилягає *Турфанська улоговина* (154 м нижче р. м.). Між Куньлунем і *Наньшанем* простягається Цайдамська рівнина. На Пн.— гряда середньовисоких гір (Бейшань, Іньшань, Алашань), що розділяють рівнини, зайняті переважно пустелею *Гобі*. В центр. частині країни розташована Сичуаньська улоговина, на Сх., гол. чин. вздовж узбережжя Жовтого м. та по долинах рік, простягаються низинні рівнини (найбільша з них — Велика Китайська рівнина). Надра К. багаті на корисні копалини. Є поклади вольфраму, олова, сурми, молібдену, марганцю, магнезиту, вугілля, залізної руди, кам'яної солі й ряду ін. видів мінеральної сировини, а також нафти, мідних, свинцево-цинкових, алюмінієвих та хромових руд, золота, ртуті.

Клімат К. в зв'язку з великими розмірами території і різноманітністю рельєфу відзначається контрастністю. Пн. частина країни розташована в помірному поясі, центральна — в субтропічному, південна — в тропічному. У сх. районах К.— мусонний клімат. Пересічна т-ра січня в Харбіні —20,4°, в Гуанчжоу +13°, влітку ці контрасти менш відчутні (у липні відповідно +24 і +28°). Річна кількість опадів від 500 мм на Пн. до 2000 мм на Пд. Сх. Більша частина опадів випадає влітку. Бувають тайфуни. Клімат зх. частини країни континентальний, сухий, з холодною зимою (на півночі до —28°, на Тібетському нагір'ї, у Гортоку —11,8°) і жарким (в межах рівнин та западин до +34, 35°) або холодним (у горах) літом. Для високогірних районів характерне зледеніння (бл. 100 тис. км²). К. має розвинуту гідрографічну мережу. Річки сх. частини країни багатоводні, судноплавні. Найбільші з них — *Янцзи, Хуанхе, Сіцзян, Сунгарі, Ляохе, Хуайхе*. К. частково належать *Меконг, Салуїн, Брахмапутра* (Цангпо) та ін. На Зх. річки маловодні, здебільшого несудноплавні, в сухий період пересихають. Найбільші з них — Яркенд і Аксу (складові Таріму). Багато озер, основні — *Дунтінху*, Кукунор, Поянху та ін. Грунтовий покрив різноманітний. На Пн. Сх. поширені дерново-підзолисті, бурі лісові, коричневі й чорноземні грунти, на Пд.— жовтоземи і червоноземи, в долинах рік — алювіальні. Для зх. частини характерні пустельно-степові каш-

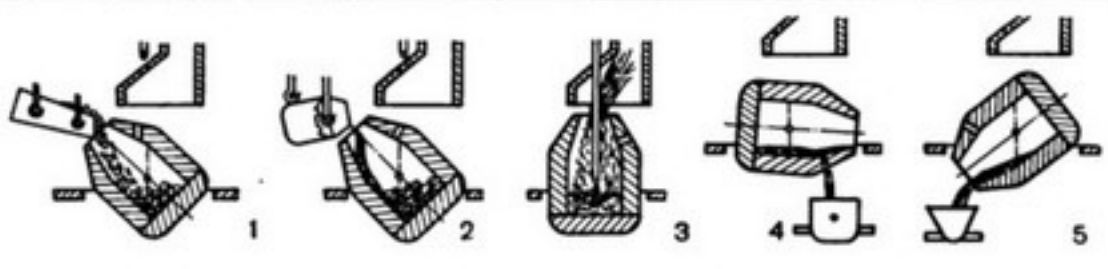

Киснево-конверторний процес. Схема одержання сталі в конверторі: 1 — завантажування сталевого брухту; 2 — заливання чавуну; 3 — продування металу киснем; 4 — випускання сталі; 5 — випускання шлаку.

танові, бурі й сіро-бурі грунти. У передгір'ях переважають сіроземи, гірсько-каштанові й гірсько-лучні грунти, на Тібетському нагір'ї — грунти високогірних холодних пустель. За характером рослинності сх. і зх. частини К. дуже відрізняються одна від одної. В межах Сх. К. поширені понад 25 тис. видів рослин, серед них багато реліктових і цінних деревних порід (тис, тунг, гевея, камфорне, хінне дерева та ін.). Масиви лісів збереглися гол. чин. на Пн. Сх. і в горах. Вони представлені (з Пн. на Пд.): хвойними — даурська модрина, корейський кедр та ін., мішаними і листяними — дуб, липа, маньчжурський горіх, субтропічними вічнозеленими і тропічними лісами. Вздовж пд. узбережжя — мангрові зарості. Для зх. частини країни характерна напівчагарникова та трав'яниста рослинність. На тер. К. створено заповідники Уїн (на пн.-сх. схилах Малого Хінгану) і Сосінпан (на Юньнаньському нагір'ї).

Адміністративний поділ

Адміністративна одиниця	Площа, тис. км²	Населення, млн. чол.[1]	Адміністративний центр
Провінції			
Аньхой	130	45	Хефей
Ганьсу	530	18	Ланьчжоу
Гірін (Цзілінь)	290	23	Чанчунь
Гуандун	220	53,5	Гуанчжоу
Гуйчжоу	170	24	Гуян
Ляонін	230	33	Шеньян
Сичуань	560	80	Ченду
Фуцзянь	120	понад 20	Фучжоу
Хубей	180	40	Ухань
Хунань	210	40	Чанша
Хебей	190	понад 40	Шіцзячжуан
Хейлунцзян	710	32	Харбін
Хенань	160	60	Чженчжоу
Цзянсі	160	28	Наньчан
Цзянсу	100	55	Нанкін
Цінхай	720	понад 3	Сінін
Чжецзян	100	35	Ханчжоу
Шаньдун	150	68	Цзінань
Шаньсі	150	23	Тайюань
Шеньсі	190	26	Сіань
Юньнань	380	28	Куньмін
Тайвань	36	понад 16	Тайбей
Автономні райони			
Внутрішня Монголія[2]	450	8	Хух-Хото
Сіньцзян-Уйгурський	1600	понад 10	Урумчі
Гуансі-Чжуанський	230	31	Наньнін
Нінся-Хуейський	170	понад 3	Іньчуань
Тібетський	1200	1,7	Лхаса
Міста центрального підпорядкування			
Пекін	17,8	8	
Шанхай	5,8	10	
Тяньцзінь	6	6,3	

[1] За даними місцевих засобів інформації 1976.
[2] У 1979 площу Внутр. Монголії відновлено в межах 1969 (1,4 млн. км²) за рахунок площ Гіріну, Ляоніну та Хейлунцзяну.

Населення. К.— багатонаціональна д-ва. Осн. населення — *китайці* (бл. 94% всього нас.). У К. живуть понад 50 народів. Незважаючи на те, що нац. меншості становлять 6% усього нас., вони розселені по території, що займає бл. 60% площі країни — всю її зх. частину і ряд районів на Пд. та Сх. К. В 60—70-х рр. маоїстське керівництво КНР стало проводити політику примусової асиміляції некит. народів. Нац. меншості почали переселятися у внутр. кит. райони, а китайці — в окраїнні, де раніше переважали некит. народи. На Пд. і Пд. Зх., у провінціях Юньнань, Гуйчжоу, Сичуань, в Гуансі-Чжуанському й Тібетському авт. р-нах живуть народи, що належать до тібето-бірманської (іцзу, *тібетці*, бай, туцзя, хані, лісу, насі та ін.), тайської (*чжуани*, буї, дун, тай, *лі* та ін.) і австроазіатської (мяо, яо, ше та ін.) мовних груп. На Зх. і Пн. К. живуть народи тюркської (*уйгури*, казахи, киргизи, салари та ін.), тунгусо-маньчжурської (*маньчжури*, сибо, орочони та ін.) і монгольської (монголи КНР, дунсян, монгори та ін.) груп, а також корейці. По всій країні розселені (але найбільше їх на Пн.) *хуей* (дунгани), близькі за мовою до китайців.

У гірських районах о. Тайвань живуть гаошань — народ австронезійської групи, на крайньому Зх. К.— припамірські таджики. Найчисленніші народи Китаю (млн. чол., 1978, оцінка): китайці — 915, чжуани — 11,7, уйгури — 6, хуей — 5,9, іцзу — 5,4, тібетці — 4,6, мяо — 4,2, маньчжури — 4, монголи КНР — 2,4, буї — 2, корейці — 1,8, яо і дун — по 1,2. Офіційна мова — китайська.

Пересічна густота нас.— 101 чол. на 1 км². Переважна його більшість живе у сх. провінціях; вони займають ¹/₃ тер. країни, але тут зосереджено більш як 90% нас. і пересічна густота досягає 280 чол. на 1 км². У долинах Янцзи і Хуанхе, у Сичуаньській западині і примор. рівнинах на Сх. і Пд. країни густота досягає 500—1000 чол. на 1 км². У той же час в 3 окраїнних авт. районах — Тібеті, Сіньцзяні, Внутр. Монголії та провінції Цінхай густота становить лише 4 чол. на 1 км². Пустельні та високогірні райони Тібету, Сіньцзяну та ін. зх. областей що займають ¹/₆ тер. К., майже не заселені. Міськ. населення становить 20—25%. Найбільші міста: *Шанхай, Пекін, Тяньцзінь, Шеньян, Ухань, Чунцін, Гуанчжоу, Харбін, Нанкін.* *С. І. Брук.*

Історія. К.— країна давньої цивілізації, на її території археологи виявили залишки первісних культур — від раннього *палеоліту* до *бронзового віку*. В 14 ст. до н. е. у серед. течії р. Хуанхе сформувалася ранньорабовласницька д-ва *Інь*. В 11 ст. до н. е. її завоювало плем'я чжоу (дин. Чжоу правила до 3 ст. до н. е.). У 3 ст. до н. е. в К. склалася перша централізована імперія дин. Цінь (221—207 до н. е.), на зміну якій прийшла імперія дин. *Хань* (206 до н. е. — 220 н. е.), яка здійснювала широку зовн. експансію проти сусідніх народів (сюнну, д-ви в'єтів, пд.-зх. племен, корейської д-ви Чосон та ін.). Владу імперії Хань підірвали могутні сел. рухи 184—204 (див. *«Жовтих пов'язок» повстання*). Падіння Ханьської імперії було пов'язане з переходом від рабовласницької формації до феодальної. Ослаблення центр. влади призвело до вторгнення кочових народів, які створили в Пн. К. в різний час ряд некит. царств, що ворогували між собою. Нове об'єднання К. сталося в кін. 6 ст. за дин. *Суй* (581—618). За наступної дин. *Тан* (618—907) з 8 ст. почався новий етап розвитку феодалізму, зумовлений подальшим зростанням продуктивних сил. Концентрація землі в руках великих землевласників, боротьба між центр. владою і військ. губернаторами підірвали централізоване управління імперії, призвели до падіння її могутності. Остаточно могутність імперії Тан підірвало велике сел. повстання 874—901. У період дин. Сун (960—1279) значну частину тер. власне К. захопили племена *кіданів*, тангутів і *чжурчженів*, які заснували тут свої д-ви. У період вторгнення чужоземних народів загострилися класові суперечності, що привело до ряду великих сел. виступів.

В 13 ст. почалася навала монголів, які до 1279 захопили весь К. і знищили Сунську імперію. Народи Китаю, Тібету, Маньчжурії підпали під владу монг. дин. *Юань* (13—14 ст.). Монг. панування було ліквідовано в результаті тривалої боротьби кит. народу. За нової дин. *Мін* (1368—1644) відбулося відновлення кит. феод. д-ви. До 16 — поч. 17 ст. належать перші спроби проникнення в К. європ. колонізаторів (спочатку португальців, потім іспанців, голландців та англійців). За дин. Мін було встановлено зв'язки К. з Росією. На поч. 17 ст. імперія Мін переживала глибоку кризу, викликану загостренням класових суперечностей, внутр. боротьбою правлячих угруповань і нападами з 1618 чжурчженьських племен (згодом почали називатися маньчжурами). В результаті *селянської війни 1628—45* дин. Мін було повалено. В ході боротьби проти нар. мас частина кит. феодалів уклала угоду з маньчжурами і з їхньою допомогою придушила повстання. Це полегшило загарбання К. маньчжурською дин. *Цін* (1644—1912), яка спиралася на армію та розгалужений держ. апарат. В результаті експансіоністської політики маньчжурської династії до складу Цінської імперії в кін. 17 і у 18 ст. ввійшли Пн. Монголія, тер. Сіньцзяну, Тібет. Цінські правителі нав'язали Росії *Нерчинський договір 1689*, за яким до К. відійшла тер. Албазинського воєводства. З кін. 18 ст. Цінська імперія почала занепадати; загострилися класові і нац. суперечності, посилилися антифеод. антиманьчжурські повстання. Капіталістичні д-ви Заходу посилили

Герб Китаю

КИТАЙ

Площа — 9,6 млн. км²

Населення — 975 млн. чол. (поч. 1979)

Столиця — м. Пекін

На ріці Янцзи.

тиск на К., прагнучи перетворити його на об'єкт капіталістич. експлуатації. Після поразки у т. з. опіумних війнах (див. *Англо-китайська війна 1840—42, Англо-франко-китайська війна 1856—60*) К. змушений був підписати з зх. д-вами ряд нерівноправних договорів. Почався процес перетворення К. на напівколоніальну країну. Об'єднаним силам внутр. і зовн. реакції вдалося придушити *тайпінське повстання* 1850—64, спрямоване проти феод. гноблення і маньчжурської династії. На кін. 19 ст. припадає формування нац. буржуазії і робітн. класу. До того часу належить і зародження революц.-демократич. руху на чолі з *Сунь Ятсеном*. Одночасно розмаху набув ліберально-реформаторський рух. Проте спроба реформування К. верхівковими методами («сто днів реформ» 1898) провалилася. Боротьба нар. мас, викликана тяжкою експлуатацією та сваволею іноземців, вилилася 1899 в *Іхетуанське повстання* (відоме також під назвою «Повстання боксерів»). Для придушення його імперіалістичні д-ви організували інтервенцію в К., що завершилася підписанням «Заключного протоколу» 1901, який закріпив напівколоніальне становище Цінської імперії. Великий вплив на дальший розвиток політ. боротьби у К. справила революція 1905—07 в Росії. В 1905 Сунь Ятсен створив революц. орг-цію *Тунменхой*, програма якої передбачала повалення маньчжурського уряду, встановлення республіки та «зрівняння прав на землю». Революц. антиурядові виступи переросли у *Сіньхайську революцію* (1911—13), в ході якої було повалено владу Цінської монархії і проголошено республіку (1912). Проте антиімперіалістичні та антифеод. завдання революції не було розв'язано. У К. встановилася диктатура *Юань Шікая* — лідера реакційних кит. поміщицьких та військових кіл. З метою обмеження влади Юань Шікая і зміцнення республіки Тунменхой 1912 об'єднався з орг-ціями ліберальної буржуазії у партію *гоміндан*. Під час 1-ї світової війни посилилася роль мілітаристських

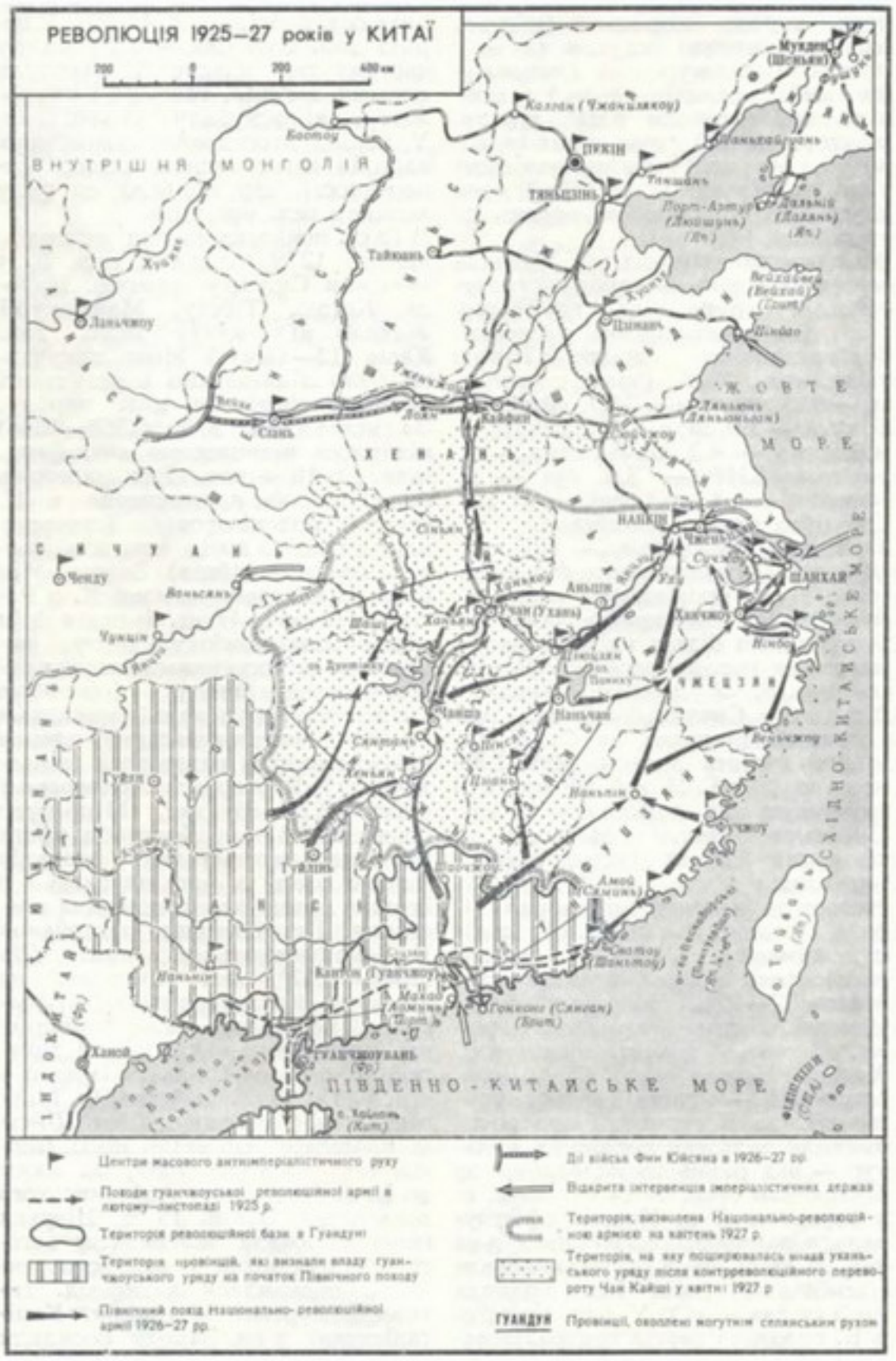

клік, що контролювали великі райони й боролися між собою за владу. Мілітаристи були також знаряддям боротьби імперіалістичних д-в за вплив у К.

Велика Жовтн. соціалістич. революція дала поштовх до нового піднесення нац.-визвольного руху в К. У ході антиімперіалістичного виступу кит. народу у травні — червні 1919 (див. *«Четвертого травня» рух*) вперше на арену політичної боротьби вийшов кит. робітничий клас. В 1921 створено Компартію К. (КПК). В її організації і дальшій діяльності велику допомогу подавав Комінтерн. Значні зміни сталися в політ. позиції гоміндану, який узяв курс на зближення з КПК, робітничо-сел. рухом і на союз з СРСР. На базі співробітництва КПК і гоміндану було створено єдиний нац.-революц. фронт. Базою революції, що наростала в К., був південь країни (Гуанчжоу). Велику політ. і воєнну підтримку (зокрема, у створенні Нац.-революц. армії, НРА) революц. силам К. подав Рад. Союз. У 1925 в К. почалася нац.-демократична революція (див. *Революція 1925—27 в Китаї*). Найважливішою подією її був Північний похід НРА, організований з метою розгрому мілітаристів і об'єднання К. в єдину демократичну д-ву. На визволеній НРА території нар. маси залучалися до активної революц. боротьби. Проте налякане розмахом революц. руху робітників і селян праве крило гоміндану на чолі з *Чан Кайші*, спираючись на підтримку імперіалістів, у квітні 1927 організувало в Шанхаї і Нанкіні контрреволюц. перевороти. Революцію зрадили і т. з. ліві гоміндановці в Ухані. В країні утвердився гомінданівський режим — влада поміщиків і великої буржуазії, що служила опорою імперіалістичного панування в К. В 1929 кит. мілітаристи здійснили напад на *Китайську чанчуньську залізницю* і кордони СРСР, але були відбиті частинами Червоної Армії. У 1927—37 революц. боротьба у країні розгорталася під гаслом Рад (див. *Гуанчжоуське повстання 1927*). В окремих сільс. районах (гол. чин. Пд. і Центр. К.) під керівництвом КПК створювалися загони Червоної армії Китаю і місцеві осередки революц.-демократичної влади. В 1930—33 Червона армія розгромила 4 «каральні» походи гомінданівських військ. В 1933—34 під тиском переважаючих сил ворога ЦК КПК і частини Червоної армії були змушені перебазуватися з Пд. К. у пн.-зх. райони. У липні 1937 Японія, яка ще 1931 окупувала Пн.-Сх. К., приступила до здійснення агресивного плану загарбання всього К. Почалася *національно-визвольна війна китайського народу проти японських загарбників 1937—45*. Рад. Союз засудив агресію імперіалістичної Японії і подав К. моральну і матеріальну допомогу в справедливій боротьбі. Розгром німецького фашизму та япон. мілітаризму у 2-й світовій війні 1939—45 при вирішальній ролі СРСР, вступ ряду країн Європи й Азії на шлях соціалізму докорінно змінили співвідношення сил на сві-

товій арені і створили сприятливі умови для перемоги нар. революції в К. У ході *Народно-визвольної війни в Китаї 1946—49* було визволено значну частину тер. К. і повалено панування чанкайшістської кліки та її покровителів — американських імперіалістів. Кліка Чан Кайші втекла на о. Тайвань.

1.X 1949 було проголошено Кит. Нар. Республіку. Рад. уряд перший визнав її. 14.II 1950 було підписано рад.-кит. Договір про дружбу, союз і взаємну допомогу (див. *Радянсько-китайські документи*). Укладення цього договору в напружений для К. період було неоціненною інтернаціоналістською допомогою з боку СРСР. Договір відіграв видатну роль у становленні й розвитку незалежного К. Підписані разом з Договором екон. угоди створили умови для розв'язання проблем мирного будівництва і захисту К. від можливої імперіалістичної агресії. В 1949—52 уряд К. націоналізував власність іноземних імперіалістів і компрадорської буржуазії. В К. було здійснено аграрну реформу, відбудовано зруйноване війною нар. господарство. З 1953 К. приступив до здійснення першого п'ятирічного плану. 1-а сесія (1954) Всекит. зборів нар. представників (ВЗНП) затвердила конституцію К., у якій було відображено революц. завоювання кит. народу і проголошувалося будівництво соціалістичного суспільства. Протягом першого десятиліття при активній допомозі СРСР та ін. соціалістичних країн у К. створювалася матеріально-тех. база соціалізму. VIII з'їзд КПК (вересень 1956) затвердив генеральну лінію будівництва соціалізму в К. в тісному співробітництві з СРСР та ін. соціалістичними країнами.

Після VIII з'їзду КПК кит. керівництво на чолі з *Мао Цзедуном* почало проводити авантюристичний курс форсованого переходу до комунізму шляхом організації «народних комун», політики «великого стрибка». Кит. керівництво з поч. 60-х рр. стало на шлях боротьби проти соціалістич. співдружності, на шлях розкольниц. діяльності в міжнар. комуністич. русі, загострення міжнар. становища. Ця боротьба поступово набула форми войовничої антирадянщини. К. висунув тер. претензії до сусідніх д-в, зокрема до СРСР, МНР, Індії. В 60-х рр. К. здійснив агресивні дії проти Індії, Бірми; в 1969 кит. сторона спровокувала збройний конфлікт на радянському кордоні (район о. Даманського). В 1974 К. захопив Парасельські острови.

В 2-й пол. 60-х рр. у К. проводилася т. з. культурна революція, метою якої було встановлення в країні режиму військово-бюрократичної диктатури. Під час цієї кампанії прихильники Мао Цзедуна, спираючись на військ. частини та політично незрілу молодь (*хунвейбінів* та *цзаофанів*), дискредитували та репресували численні парт. кадри, зокрема багатьох керівників КПК, в т. ч. ряд членів та кандидатів у члени Політбюро (Лю Шаоці та ін.). «Культурна революція» викликала соціальну роз'єднаність і напруженість у К., затримала розв'язання соціально-екон. проблем країни. IX з'їзд КПК (1969) фактично відкинув лінію VIII з'їзду на будівництво соціалізму в К. *Маоїзм* закріплювався як ідеологічна основа КПК. Після з'їзду тривала боротьба за владу між різними угрупованнями. В 1971 було усунено від влади Лінь Бяо та ряд ін. політ. і військ. діячів.

Продовжуючи ворожу лінію щодо країн соціалістичної співдружності, кит. керівники з кін. 70-х рр. взяли курс на тісне співробітництво з імперіалістичними д-вами Європи, з США (переговори 1978—80), Японією (договір 1978). Після смерті Мао Цзедуна (1976) з новою силою спалахнула боротьба всередині верхівки кит. керівництва. *Хуа Гофен*, який очолив уряд, розгорнув кампанію боротьби проти своїх політ. противників (т. з. групи чотирьох), що супроводиться чисткою парт. і держ. апарату. Нове кит. керівництво, залишаючись на позиціях антирадянщини, стало поступово переглядати настанови Мао Цзедуна періоду «культурної революції». Рішення XI з'їзду КПК (1977), конституція 1978 закріпили антирад. курс правлячих кіл К., звели його в ранг держ. політики, підтвердили лінію на зрив розрядки міжнар. напруженості і мілітаризацію К. Крайнім проявом гегемоністських устремлінь пекінського керівництва стала агресія кит. збройних сил проти В'єтнаму в лютому 1979. В березні 1979 Постійний комітет ВЗНП ухвалив рішення не подовжувати чинність Договору про дружбу, союз і взаємну допомогу, укладеного між К. і СРСР 1950. У кит.-радянському договорі пекінські лідери вбачають перешкоду для своїх планів збивання «єдиного широкого фронту» боротьби проти світового соціалізму. Радянський Союз проводить послідовний курс на поліпшення відносин з К., вживає постійних зусиль для нормалізації міждерж. відносин з ним

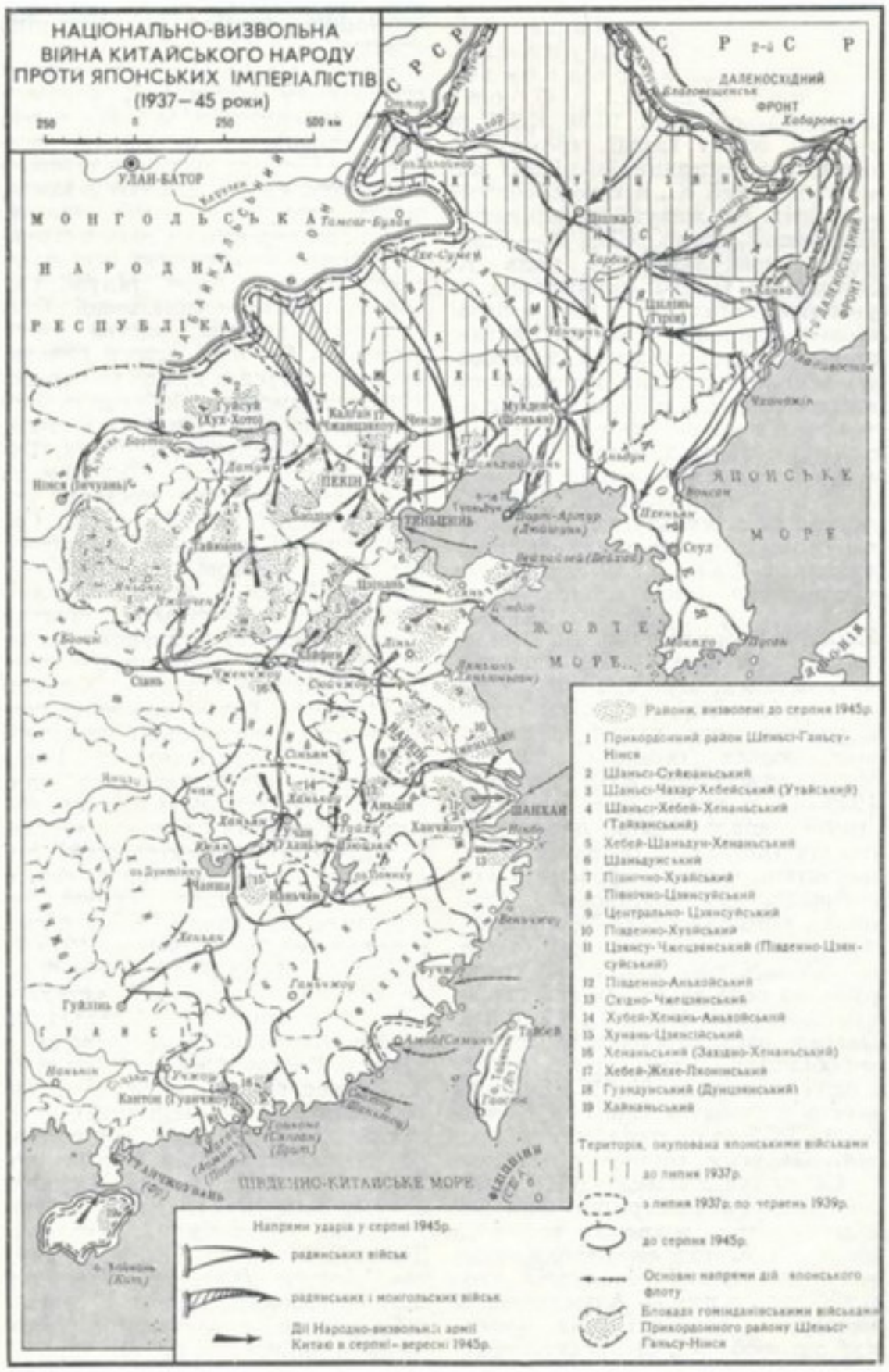

Виробництво основних видів промислової продукції

Продукція	1979
Електроенергія, млрд. кВт·год	278,9
Вугілля, млн. т	620,0
Нафта, млн. т	106,1
Сталь, млн. т	34,5
Цемент, млн. т	70,5
Мінеральні добрива, млн. т	42,2 •
Автомобілі, тис. шт.	149,1 •
Трактори, тис. шт.	113,5 •
Бавовняні тканини, млрд. м	11,0 •

• 1978.

(зустріч голів урядів СРСР і К. 1969, переговори з питань прикордонного врегулювання, звернення Президії Верховної Ради СРСР 1978 до Постійного к-ту ВЗНП про нормалізацію відносин між СРСР і К.). Лінія СРСР щодо К. визначена XXIV і XXV з'їздами КПРС.

Ю. В. Чудодєєв.

Політичні партії, профспілки та інші громадські організації. *Комуністична партія Китаю* (КПК), засн. 1921, з 1949 — правляча партія. В К. зберігається ряд політ. партій і груп, що представляють інтереси нац. буржуазії: Революційний комітет гоміндану, Демократична ліга Китаю, Асоціація демократичного і національного будівництва, Асоціація сприяння розвиткові демократії Китаю, Селянсько-робітнича демократична партія Китаю, Китайська партія прагнення до справедливості, Товариство 3 вересня, Тайванська ліга демократичного самоврядування. Єдиний народно-демократичний фронт (ЄНДФ) об'єднав 1949 КПК та всі ін. політ. партії, громадські орг-ції, представників різних національностей К., а також частину китайців, що живуть за кордоном. Найвищий орган ЄНДФ — Нар. політ. консультативна рада К. Діяльність ЄНДФ спрямована на розвиток контактів з кит. еміграцією за кордоном з метою її активнішого використання в здійсненні великодержавних гегемоністських цілей кит. керівництва. Всекитайська федерація профспілок, засн. 1925. Комуністична спілка молоді Китаю, засн. 1949. У період т. з. культурної революції всі громадські орг-ції не функціонували з 1966. У 1978 почалося відновлення їхньої діяльності.

Ю. В. Чудодєєв.

Народне господарство. До перемоги нар. революції К. був економічно відсталою агр. країною, в г-ві якої панували докапіталістичні відносини, осн. галузі економіки контролював іноземний капітал. Після утворення КНР протягом 1949—57 в країні було здійснено значні соціально-екон. перетворення, спрямовані на розвиток по соціалістич. шляху: проведено агр. реформу, експропрійовано власність компрадорсько-бюрократичного капіталу, створено держ. сектор нар. г-ва, проведено кооперування села та ін. За цей період нац. доход зріс більш як у 2,5 раза. Питома вага виробництва засобів виробництва у заг. пром. виробництві становила 52,8%. Великий внесок у розвиток нар. г-ва К. зробили СРСР та ін. соціалістичні країни. За роки першої п'ятирічки СРСР надав допомогу КНР у будівництві і реконструкції багатьох підприємств, зокрема вугільної пром-сті, електроенергетики, чорної і кольорової металургії тощо (найбільші з них — Аньшаньський металург. комбінат, Чанчуньський автомоб. з-д, Лоянський тракторний з-д, Харбінський льонокомбінат, Цзіліньський хім. центр). В наступні роки планомірний екон. розвиток країни було зірвано авантюристичним «особливим курсом» кит. керівництва. Соціалістичні принципи управління економікою почали підміняти волюнтаристським експериментуванням. У період «великого стрибка» (1958—60), а згодом і «культурної революції» виникли серйозні міжгалузеві диспропорції, мало місце падіння темпів виробництва, загальмування розвитку більшості галузей г-ва, дезорганізація госп. життя країни. Це призвело до тяжкого матеріального становища трудящих (низька заробітна плата, масове безробіття, нормування майже всіх прод. і багатьох пром. товарів тощо). З 60-х рр. почалися інтенсивне нарощування воєнного потенціалу і мілітаризація економіки. З 1976 вживаються певні заходи щодо піднесення рівня нар.-госп. розвитку, проте обсяг виробн. на душу населення лишається незначним. З кінця 70-х рр. уряд КНР почав залучати іноземний капітал в економіку країни.

Промисловість. У пром-сті створюється понад 50% валового внутр. продукту і зайнято понад 10% економічно активного населення. Переважаючими темпами розвиваються машинобудування, чорна металургія, хімія, військ. галузі, значну питому вагу в структурі пром. виробництва посідають також текст. і харч. галузі. Основою паливно-енергетичної бази країни є вугілля, частка якого становить бл. 65% усього палива, що добувається в країні (в перерахунку на умовне). Добувають його гол. чин. на Пн. і Пн. Сх. К. (осн. центри — Кайлуань, Фушунь, Фусінь, Датун, Хеган, Финфин та ін.). Нафтодобувна пром-сть зосереджена на Пн. Зх. і Пн. Сх. країни та в Сичуаньській улоговині. Осн. нафтові промисли — у Дацині, Шенлі, Дагані, Пансані, Чжанцзяні. Ведуться пошуки нафти на континентальному шельфі. Добувають також горючі сланці (гол. чин. у Фушуні, Хуадяні та Маоміні). Газові родовища розробляють в Сичуаньській улоговині та на Цайдамській рівнині. Електроенергію виробляють гол. чин. на ТЕС, що розташовані в осн. вугільних басейнах і великих містах. Більша частина електроенергії виробляється на невеликих та середніх електростанціях. Триває будівництво невеликих ГЕС у сільс. районах (усього з 1949 по 1978 їх збудовано понад 80 тис.). Найбільші підприємства чорної металургії — Аньшаньський і Уханьський металург. комбінати, заводи в Шанхаї, Баотоу, Пекіні, Чунціні та ін. Кольорова металургія представлена виробництвом марганцю, міді, свинцю, цинку, олова, концентратів рідкісних металів, сурми, молібдену, ванадію, золота (Шеньян, Сікуаншань, Шуйкоушань, Янцзичжанцзи, Цзіньчжоу, Куньмін, Шанхай, Байїнчан, Гецзю), алюмінію, магнію (Фушунь), твердих сплавів (Харбін, Далянь). Машинобудування представлене окремими підприємствами по виробн. важкого й енерг. устаткування (Шеньян, Тайюань, Таньцзінь, Шанхай, Лоян, Харбін, Пекін, Гуанчжоу, Ухань та ін.), транспортних засобів (автомобілебудування — в Чанчуні, Нанкіні, Шанхаї, Пекіні, Цзінані, Тяньцзіні; суднобудування — в Шанхаї, Даляні, Ухані, Уху, Гуанчжоу, Тяньцзіні; залізничне машинобудування — в Шеньяні, Даляні, Харбіні, Чаньчуні, Ціндао та ін.); тракторів — Лоян, Тяньцзін, Шанхай, Шеньян; верстатів — Шанхай, Шеньян, Пекін, Тайюань, Ухань, Нанкін та ін. Радіоелектронна пром-сть і приладобудування — в Пекіні, Тяньцзіні, Нанкіні, Ченду та ін. У зв'язку з зусиллями кит. керівництва, спрямованими на створення ракетно-ядерного потенціалу, розвивається атомна пром-сть. Хім. пром-сть спеціалізується гол. чин. на виробництві мінеральних добрив. Виробляють також соду, хлористий кальцій (з мор. солі), пластмаси, синтетичний каучук, штучні волокна, гумові вироби тощо. Осн. центри — Шанхай, Нанкін, Пекін, Цзілінь, Ланьчжоу, Баодін, Чунцін, Тайюань, Тяньцзінь. У Шанхаї, Пекіні, Аньціні, Ухані та ін. містах діють нафтохім. з-ди. Однією з найстаріших галузей пром-сті є текстильна. За виробн. бавовняних тканин країна посідає провідне місце у світі. Розвинута шовкова і вовняна пром-сть, виробн. тканин з хім. волокон. Гол. центри — Шанхай, Тяньцзінь, Ціндао, Пекін, Гуанчжоу, Ханчжоу, Ланьчжоу, Баотоу. Є підприємства скляної, керамічної, буд. матеріалів пром-сті. У харч. пром-сті переважають невеликі підприємства рисоочисної, борошномельної, олійницької, чаєобробної, тютюнової, цукр., плодо- і рибоконсервної галузей. Традиційно розвинуті кустарні промисли — вишивання, кераміка, вироби з лаку, плетіння, різьблення на камені й кістці та ін.

Сільське господарство. У с. г. зайнято 70% самодіяльного населення країни. В обробітку — бл. 100 млн. га землі, з них бл. 45% зрошується. Характерна низька тех. оснащеність с.-г. виробництва, в 1977 машинами обробляли не більше 25% земель. Тракторний парк країни оцінюється приблизно в 400 тис. одиниць (у 15-сильному обчисленні). С. г. не забезпечує потреб К. у продовольстві. Провідна галузь землеробства — зернове г-во. Осн. зернова культура — рис. Гол. р-н рисосіяння — бас. р. Янцзи. Пшеницю (другу за значенням зернову культуру), кукурудзу, гаолян, просо, ячмінь, гречку вирощують переважно на Пн. Великої Китайської рівнини. В 1979 зібрано 324,9 млн. т зерна. З тех. культур вирощують бавовник (басейни рік Хуанхе і Янцзи), сою (Пн.-Сх. низовина і Велика Китайська рівнина), арахіс (пров. Шаньдун), тютюн (провінції Хенань, Шаньдун і Аньхой), цукр. тростину (у пд. примор. районах і Сичуаньській улоговині), чай (Сх. і Центр. К.). Культивують також цитрусові, ананаси, банани та ін., у ряді районів — виноградарство. Тваринництво дає понад 20% валової продукції с. г. У Сх. К. роз-

Добування солі.

винуте свинарство (в 1979 — 309,5 млн. голів), птахівництво, розводять тяглову робочу худобу; в Тібеті, Внутр. Монголії і пн. частині Сіньцзяну переважає пасовищне тваринництво. Гол. райони шовківництва — басейни рік Янцзи і Чжуцзян. Розвинуті морські промисли. В лісах — заготівля деревини, у тому числі цінних порід.

Транспорт. К. мало забезпечений трансп. мережею, зокрема залізницями. Довжина (тис. км, 1978) з-ць — 50,4; шосейних шляхів — 890,2; внутр. водних шляхів — 136. Тоннаж мор. торг. флоту — понад 7 млн. брутто рег. т. Найбільші мор. порти — Шанхай, Тяньцзінь, Далянь, Гуанчжоу, Ціндао, Цінхуандао, Ляньюнган; річкові — Нанкін, Ухань. Для транспортування вантажів на близькі відстані і в горах широко використовується людська сила (в т. ч. жіноча), з допомогою якої переміщують до 30% усіх вантажів у країні. Авіасполучення переважно місцеве (понад 100 внутр. повітряних трас та 9 міжнар. авіаліній).

Зовнішні економічні зв'язки. К. вивозить гол. чин. сировину (нафту, вугілля, руду), текстиль, шовкові та кустарні вироби, с.-г. сировину тощо; довозить сталь, прокат, алюміній та ін. кольорові метали, машини і устаткування, хім. добрива, каучук, продовольчі товари. Осн. торг. партнери: Японія, США, Сянган, країни Європ. екон. товариства. Частка соціалістичних д-в у зовнішньоторг. обороті КНР зменшилася з 72% 1959 до 17% 1977. Грош. одиниця — *юань*. За курсом Держбанку СРСР 100 юанів = = 42,09 крб. (травень 1980).

М. В. Фурманов.

Охорона здоров'я. В 1959 (після цього року дані не публікувалися) в країні було 570 тис. лікарняних ліжок і 750 тис. т. з. легких ліжок (позалікарняних). З 1966 випуск спеціалістів мед. ін-тами було припинено, з 70-х рр.— відновлено. Більша частина старих мед. кадрів зазнала репресій. В 1978 в К. було (приблизно) 350 тис. лікарів (4 лікарі на 10 тис. ж.).

Освіта і культурно-освітні заклади. «Культурна революція» завдала освіті К. величезної шкоди, під час її проведення практично було закрито всі навч. заклади, припинено роботу по ліквідації неписьменності, внаслідок чого кількість неписьменних збільшилася. На поч. 70-х рр. у країні було введено т. з. урізану, 9-річну систему шкільної освіти: поч. школа — 5 років, серед. школа — 4 (2 + 2). Строки навчання у вузах скорочено до 2—3 років, у медичних — 3—4 років. За наближеними даними, 1975/76 навч. р. бл. 40% дітей не було охоплено навчанням, у поч. школах налічувалося бл. 150 млн. учнів, у серед. навч. закладах — бл. 45 млн., у вузах — від 1 до 2 млн. студентів. З 1978 у К. впроваджується 10-річна загальноосв. школа: 5-річна початкова і 5-річна середня (3 + 2). До 1985 передбачається здійснити заг. 10-річну в містах та заг. 8-річну освіту в сільс. місцевості (5 + 3). З 1977/78 навч. р. строки навчання в більшості вузів збільшилися до 4 років, у медичних — до 5. Найбільші ун-ти: *Пекінський університет* (засн. 1898), Нанькайський у Тяньцзіні (засн. 1919), Сяменьський (засн. 1921), «Фудань» і «Туньці» у Шанхаї, Нанкінський, Чжуншанський у Кантоні, Уханьський у Чанша. Б-ки: Нац. б-ка у Пекіні (засн. 1912; 6 млн. тт.), Нанкінська держ. б-ка (засн. 1933; 2,6 млн. тт.), Центр. б-ка Китайської академії наук у Пекіні (засн. 1951; 1,7 млн. тт.), Шанхайська б-ка (засн. 1952; 3,6 млн. тт.), б-ки у Чуньціні, Шеньяні та ін. центрах провінцій, великі б-ки при ун-тах (найбільша — при Пекінському ун-ті; понад 2 млн. тт.). Музеї: істор., кол. імператорський палац (музей «Гугун») — у Пекіні, Шанхайський музей та ін.

В. З. Клепиков.

Наука і наукові установи. Кит. народ у давні часи збагатив світову культуру і науку рядом видатних відкриттів й винаходів. К. — батьківщина компаса (3 ст. до н. е.), паперу (105 н. е.), сейсмографа (2 ст. н. е.), пороху (вже в 10 ст. н. е.), книгодрукування (6—8 ст. н. е.) та ін. Істор. пам'ятки 1-го тис. свідчать про розвиток астрономії. Високого рівня досягла математика, у 2 ст. до н. е. Чжан Цан відкрив метод розв'язання рівнянь 1-го ступеня з 2 і 3 невідомими. Історія медицини в К. налічує бл. трьох тисячоліть. Її основи викладено в 6 ст. до н. е. в книзі «Нейцзін», написаній, як гадають, лікарем Бянь Цяо. Вже тоді китайці застосовували *голкотерапію* та припікання. В 3 ст. до н. е. Жун Фень написав книгу з *фармакології*. В 2 ст. н. е. проводилися хірургічні операції із застосуванням снотворних засобів. Багату історію в К. має і техніка. У період держави Інь (14—11 ст. до н. е.) розвинулися виплавка бронзи, виробн. білої кераміки, гончарна справа. В 3—5 ст. винайдено фарфор. Уже в 6 ст. до н. е. почалося будівництво найбільшого в світі Великого каналу між Пекіном і Ханчжоу, яке тривало понад 2 тисячоліття. Іншою видатною спорудою стала *Велика китайська стіна*.

Філософія. К.— країна старод. філос. традицій, з багатою історією філос. ідей і вчень. У 6—3 ст. до н. е. виникли перші філос. вчення: *даосизм* (засновник Лаоцзи), *конфуціанство* (засновник *Конфуцій*), моїзм (засновник Моцзи), легізм (див. *Фацзя*). Боротьба між матеріалізмом та ідеалізмом розгорнулася з широкого кола питань, що стосувалися пізнання природи, суспільства, людини. Значну роль у розвитку матеріалістичної філософії Старод. К. відіграли мислителі *Ян Чжу, Сюньцзи* і особливо *Ван Чун*. Давньокит. філософія мала етико-політ. характер, питання гносеології та онтології посідали незначне місце. За феодалізму великого поширення набули *буддизм* і реліг. даосизм. Проте панівною ідеологією феод. К. стає містико-реліг. *неоконфуціанство* в інтерпретації філософа-ідеаліста *Чжу Сі* (12 ст.) та його послідовників. Помітну роль у розвитку філос. ідеалізму в К. відіграло вчення *Ван Янміна*. У 17—18 ст. феод. ідеологія в її неоконфуціанській формі зазнала критики з боку філософів-просвітителів, зокрема *Дай Чженя*. Дальший розвиток філос. думки К. в 19 ст. був пов'язаний з антифеод. і антиколоніальною боротьбою кит. народу, з революц. рухами селянства, тайпінів, що відобразилося спочатку в ідеях утопічного *зрівняльного комунізму* Хун Сюцюаня (1814—64), а згодом — у революц.-демократичній ідеології Сунь Ятсена. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції в К. поширювалися ідеї марксизму-ленінізму. Перші кит. марксисти (*Лі Дачжао*, та ін.) вели гостру ідейну боротьбу проти феод. і бурж. ідеологій. Перемога китайської революції (1949) відкрила перед КНР широку перспективу соціалістичного розвитку. Проте Мао Цзедун та його послідовники стали на шлях зради марксизму-ленінізму, принципів пролет. інтернаціоналізму. Філософія в К. перетворилася на знаряддя пропаганди *маоїзму*, філос. *ревізіонізму*, великоханьського *шовінізму*, гегемонізму, «*казарменого комунізму*».

Наукові установи. В період диктатури гоміндану, незважаючи на те, що створювалися нові наук. установи, наука К. перебувала в стані занепаду. В 1928 в Нанкіні відкрито Центр. н.-д. академію, її першим президентом був відомий кит. учений Цай Юаньпей. В 1929 засн. Пекінську н.-д. академію, Маньчжурську академію в Чанчуні. Сприятливі умови для розвитку науки в К. було створено після перемоги нар. революції. 1 листопада 1949 в Пекіні засн. *Китайську академію наук* (1949—78 президент АН — *Го Можо*). У 50-х рр. 5 відділень академії об'єднували бл. 70 н.-д. ін-тів, у 60-х рр.— понад 100 наук. установ. З допомогою і участю рад. учених 1956 було складено 12-річний план розвитку науки і техніки. Після проголошення політики «великого стрибка» і «народних комун», а також у роки «культурної революції» діяльність наук. установ значно утруднилася, різко скоротилася кількість наук. установ, багатьох вчених було репресовано, фундаментальні й теор. дослідження припинено. З початку 70-х рр. уряд К. почав приділяти увагу дослідженням, пов'язаним в основному з воєнною пром-стю і с. г. Крім Кит. академії наук, у К. працюють Академія мед. наук у Пекіні (засн. 1956) з 14 н.-д. ін-тами в Пекіні, Тяньцзіні, Шанхаї, Академія традиційної кит. медицини в Пекіні з 2 н.-д. ін-тами, Кит. академія с.-г. і лісотех. наук (засн. 1957), Академія воєнних наук (засн. 1958), Академія гірничо-геол. наук (засн. 1958), усі — в Пекіні.

В. З. Клепиков, В. С. Дмитриченко (філософія).

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1976 в К. видавалося 3 центр. і бл. 20 провінційних газет заг. тиражем 30 млн. прим. щоденно, а також 20 спеціалізованих наук. журналів і 6 періодичних видань пропагандистського характе-

Статуя «Бодісатва». Мармур. Китай. 618—907.

Ваза у формі лотоса. Фарфороподібна кераміка. Полива. Китай. 386—534.

Ма Юань. Повернення з рибної ловлі по осінній ріці. Китай. Кінець 12 — початок 13 ст.

Жертовна посудина. Бронза. 2-а половина 1-го тисячоліття до н. е. Київський музей західного та східного мистецтва.

Модель пагоди з дзвіночками на дахах. Слонова кістка. Китай. 19 ст

Статуетка жінки. Обпалена глина. 7—10 ст. Київський музей західного та східного мистецтва

ру іноземними мовами. До центр. преси належать: газ. «Женьмінь жібао» («Народна газета», з 1948) — орган ЦК КПК, журн. «Хунці» («Червоний прапор», з 1958) — теор. і політ. орган ЦК КПК, газ. «Цзефанцзюнь бао» («Визвольна армія») — орган Військ. к-ту ЦК КПК і Міністерства оборони, газ. «Гуанмін жібао» («Світло», з 1949) — орган демократичних партій К. Основну інформацію центр. і місцеві газети К. одержують від телеграфного агентства *Сіньхуа*, засн. 1937. Радіомовлення — з 1927, телебачення — з 1958. Працює Центр. нар. радіомовна станція в Пекіні. Внутрішнє мовлення ведеться кит. (на пекінському, кантонському, фучжоуському, амойському діалектах), тайською, тібет., кор., монг., казах. та уйгурською мовами. Кит. радіо в широких масштабах веде маоїстську пропаганду на закордон 37 мовами народів світу, а також на діалектах, поширених серед кит. емігрантів. В 1975 в Пекіні почала працювати наземна станція для прийому телепрограм із супутників зв'язку.

Ю. В. Чудодєєв.

Література К.— одна з найдавніших у світі. Від 1-го тис. до н. е. збереглися «Шіцзін» («Книга пісень») — скарбниця нар. пісень, ритуальних гімнів, од; вірші *Цюй Юаня*; істор. і філос. твори «Шуцзін» («Книга історичних переказів»), «Історія царств, що борються», «Міркування й бесіди», «Літопис»; трактати «Мен-цзи», «Чжуан-цзи», «Сюнь-цзи» та ін., що містять зразки прози. В епоху Хань створені «Історичні записки» Сима Цяня, «Історія Ханьської династії» Бань Гу та ін. Настрої і сподівання простих людей відбиті в народнопісенній лірищі (юефу), під впливом якої розвивалася поезія 2—3 ст. Вірші Цао Цао, Цао Чжі, Ван Цаня, Цзі Кана та ін. зображали реальне життя. Надалі демократичні мотиви звучать у поезії *Тао Юаньміна* і Бао Чжао. В 4—6 ст. виходять збірки новел про незвичайне, трактати про поетику Лю Се і Чжун Жуна, велика антологія «Веньсюань» («Літературний збірник»). З 7—10 ст. відомі вірші Чень Цзиана, Ван Вея. Величезний вплив на дальший розвиток л-ри справили поети *Лі Бо, Ду Фу* і *Бо Цзюйі*. На рубежі 8 і 9 ст. за відродження кращих традицій давнини виступав *Хань Юй*. Значних успіхів досягла новела (Юань Чжень, Бо Сінцзянь, Лі Гунцзо). Поети 10—13 ст.: Ван Аньші, Су Ші, Лю Юн, Лу Ю, Сінь Ціцзі, поетеса Лі Цінчжао. Ритмічною прозою на істор. і філос. теми писав Оуян Сю. В 13—14 ст. розвивалася драма, що порушувала важливі соціальні проблеми (Гуань Ханьцін, Ма Чжіюань, Ван Шіфу, Бо Пу, Гао Мін). У 14—17 ст. дальших успіхів досягли драма (Тан Сяньцзу), новела, роман (Ло Гуаньчжун, Ші Найань), фантастичний роман (У Ченень), соціально-побутовий роман (роман невідомого автора «Цзінь, Пін, Мей»). В 17 ст. значного розвитку досягла трагедія (Хун Шен, Кун Шанжень). Вади суспільства викривали в новелах *Пу Сунлін*, у романах — У Цзінцзи, Лі Жучжень. Відомим зразком класичного роману став «Сон у червоному теремі» *Цао Сюеціня*. З серед. 19 ст. зароджується л-ра нового часу. Зростання визвольного руху проти панування маньчжуро-китайських феодалів, експансію капіталістичних країн Заходу відобразили у творах Хуан Цзуньсянь, Тань Ситун. На початку 20 ст. створено «викривальні романи» Лі Баоцзя, У Вояо, Лю Е, Цзен Пу, які показали гнилість феод. ладу і колонізаторську політику імперіалістичних країн. Антифеод., антиімперіалістичний «Рух 4-го травня» (1919), що виник під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції, сприяв виникненню в К. л-ри про народ і для народу. Критичний реалізм, що зародився під впливом рос. класичної л-ри, досяг зрілості в оповіданнях *Лу Сіня*. В той час у л-рі виступали *Мао Дунь*, Є Шентао, Чжен Чженьдо, *Го Можо, Тянь Хань, Цюй Цюбо*, у 30-х рр.— Чжан Тяньї, Ай У, *Ху Єпінь*, Ба Цзінь, *Лао Ше*, Тянь Цзянь, Цао Юй та ін. Л-ра періоду війни проти япон. загарбників (1937—45) викривала реакційну політику гоміндану, висвітлювала всенародну боротьбу. У визволених районах під керівництвом КПК розвивалася революц. л-ра. Новим взаєминам між людьми присвячені твори *Чжао Шулі, Чжоу Либо*, Дін Лін, Цао Мін.

Після утворення КНР було засновано Всекитайську асоціацію л-ри й мистецтва (1949). Перемога нар. революції викликала бурхливий розвиток л-ри. Осн. темами романів стали перетворення на селі (Чжао Шулі, Чжоу Либо), відбудова нар. господарства (Ай У), революц. минуле (Ян Мо, Лю Цін) і т. п. Вагомих успіхів досягли поезія і драматургія. Почали виходити перші твори письменників нац. меншостей. Розгорнулася робота по перекладу творів зарубіжних л-р, в т. ч. української (Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, П. Тичини, М. Бажана, М. Рильського, В. Стефаника, Ю. Яновського, О. Корнійчука, А. Головка, О. Гончара, М. Стельмаха та ін.). У кін. 50-х рр. почалося переслідування представників кит. творчої інтелігенції, письменників-інтернаціоналістів (Дін Лін, Ай Цін, Фен Сюефен та ін.). Після 1958 осн. увага приділяється самодіяльній творчості. З серед. 60-х рр., в роки «культурної революції», у К. перестають видавати худож. твори і літ. журнали, припинено діяльність Спілки письменників. З 1972 перевидаються окремі класичні романи. Виходять і нові твори, в яких автори виправдовують гегемоністський, антисоціалістичний курс наступників Мао Цзедуна, проповідують шовінізм, оскаженілу антирадянщину.

В перекладі укр. мовою виходили твори Лу Сіня, Лао Ше, Дін Лін, Мао Дуня, Го Можо, Чжоу Либо, Чжао Шулі, Ба Цзіня та ін.

І. К. Чирко.

Архітектура. На тер. К. від 4—1-го тис. до н. е. збереглися залишки обнесених ровами неолітичних поселень з глинобитними ямного типу каркасними житлами. В період д-ви Інь (Шан; 2 тис. до н. е.) з'явилися міста, обнесені стінами, з прямокутним плануванням, з храмами й палацами (залишки палацу в столиці — м. Аньян). В серед. 1-го тис. до н. е. складалися принципи архітектури й *містобудування* в К. На основі каркасної системи зародився архіт. ордер — «доугун». У період д-ви Цінь (221—207 до н. е.) збудовано осн. частини Великої китайської стіни. З 3 ст. до н. е. по 3 ст. н. е. споруджували конструктивно складні величні палаци, великі мости, гробниці, брами (Гаоїцюе в повіті Яань, пров. Сичуань, 209 н. е.). В 3—6 ст. під впливом буддизму зводили численні ярусні культові вежі — пагоди (Сун'юеси в провінції Хенань, 523), печерні храми (храм Майцзішань у пров. Ганьсу, 5—6 ст.). Архітектура К. 7—12 ст. відзначається строгістю і монументальністю форм. Будуються міста (Лоян, Чан'ань), палацові й храмові комплекси (храм Фогуан у горах Утайшань, 857), пагоди (Даяньта, або «Велика пагода диких гусей», поблизу Сіаня, 652). У період д-ви Сун архітектура К. тяжіє до більшої витонченості форм, легкості й стрункості пропорцій (Тета, або «Залізна» пагода. в Кайфині, 1041—48); культивуються комплекси невеликих за розмірами садів, що імітують дику природу. За часів монг. династії Юань (13—14 ст.) перебудовуються ансамблі юаньської столиці Даду (згодом Пекін), створюються палацові комплекси. У період династій Мін і Цін остаточно утвердилися принципи регулярного, строго симетричного планування міст з величними комплексами палацових і храмових будівель (Пекін, Нанкін, храм Юнхегун у Пекіні). В 2-й пол. 19 ст. великі міста (Шанхай, Тяньцзінь, Нанкін, Гуанчжоу) забудовувалися еклектичними спорудами європ. типу (палацовий павільйон Ціньяньфан у парку Іхеюань, б-ка в Пекіні). З 50-х рр. 20 ст. декоративні елементи традиційної архітектури поєднуються з сучас. буд. конструкціями (будинок Всекитайських зборів нар. представників; готелі «Пекін», «Дружба», Центр. вокзал, усі — в Пекіні). Самобутня архітектура авт. районів К.— Тібету (див. *Тібетський автономний район*) і Сіньцзяну.

Образотворче мистецтво. Найдавніші пам'ятки мистецтва К.— керамічні розмальовані й чорні посудини (неолітичні культури Яншао і Ченціяй, 3-є тис. до н. е.), різноманітні за формою та орнаментикою вироби з бронзи й нефриту (посудини для жертвоприношень, дзвони, амулети, ножі), нечисленні скульптури тварин з каменю періоду Інь (Шан; 2-е тис. до н. е.). Твори декоративно-ужиткового мист. в період Чжоу (11—3 ст. до н. е.) стають більш вишуканими. Вони вже пов'язані не лише з реліг. культом, а мають і практичне застосування (зброя, знаки влади, дзеркала). У 1-му тис. до н. е. з'явилася техніка лаку, в якій виготовлялися піхви для мечів, меблі тощо. Єдиний, що зберігся, твір живопису 4—3 ст. до н. е.—

намальований тушшю на шовку, можливо похоронний, портрет. У гробницях періоду династії Хань (206 до н. е.— 220 н. е.) збереглися рельєфи і розписи на міфологічну й світську тематику, дрібна пластика з кераміки — реалістичні зображення людей різних верств суспільства, домашніх тварин, будівель, вироби з бронзи, нерідко інкрустовані золотом і сріблом. До гробниць вели алеї монументальних скульптур. З 4 ст. почали оформляти скульптурою і розписом буддійські печерні храми (Дуньхуан, Юньган, Лунминь, Майцзішань). У той період працювали живописець *Гу Кайчжі* й каліграф Ван Січжі. Вершиною розвитку всіх видів мистецтва К. був період Тан (618—907) і Сун (960—1279). З'явилися монументальні розписи, що правдиво відтворювали життя народу (с.-г. роботи, війни, танці), типи аристократів і простолюдинів; остаточно визначилося 10 жанрів живопису тушшю або фарбами на горизонтально чи вертикально витягнутих пасмах шовку (релігійний, портретний, побутовий, анімалістичний, натюрморт та ін.). Найвідомішими живописцями періоду Тан були: У Даоцзи, Ван Вей, Янь Лібень, Чжоу Фан, Хан Ган та ін. Широко розвивалося декоративно-ужиткове мистецтво. Фарфорова мануфактура Цзіндечжень працювала й на експорт, сприяючи світовій славі її виробів. В 14 ст. поширилася техніка перегородчастої емалі, з 16 ст.— художня вишивка і ткацтво. Протягом 19 ст. мистецтво К. помітно занепало, зберігали високий рівень лише твори нар. майстрів (дрібна пластика, лубок, вирізки з паперу, вишивання). З кін. 19 ст. живописці прагнули творчо осмислити нац. класику (Жень Бонянь, *Ци Байші*) або поєднати її з досягненнями європ. стилю (*Сюй Бейхун*). Своєрідний стиль буддійсько-ламаїстського іконопису і скульптури визначився в Тібеті. В 20—30-х рр. 20 ст. зародилася реалістична гравюра на дереві. В 1938 засновано Академію мистецтв ім. Лу Сіня в м. Яньані. Нац. форма зберігається в декоративно-ужитковому мистецтві й живописі *Гохуа*. Роки «культурної революції» були періодом занепаду мистецтва К.

На тер. України кит. худож. вироби відомі здавна; в 17 ст. були поширені кит. тканини (від них і вітчизняні вироби дістали назву «китайка»). Одна з найкращих збірок мистецтва К., зокрема живопису, зберігається в Київ. музеї зх. і сх. мистецтва. В 1955 у Києві відбулася виставка кит. ужиткового мистецтва.

Музика К.— одна з найдавніших у світі (зб. «Шіцзін» — «Книга пісень», 11—6 ст. до н. е.). Нар. кит. музика переважно одноголоса, основана на *пентатоніці* (склалася в 7 ст. до н. е.), пізніше з'явилися 7-звукова та 12-звукова системи. Серед муз. інструментів (у традиц. оркестрі бл. 100 різновидів): струнні — се, цінь, піпа́ (щипкові), ерху, сиху, баньху (смичкові); духові — сяо, пайсяо, ді, сона, шен (язичковий); ударні — гонги, дзвони, бараба-ни, тарілки і т. п. Перший профес. твір, що дійшов до наших часів у нотному запису (ієрогліфічна система),— п'єса для ціня «Юланьпу» («Самотня орхідея»), приписувана Цю Міну (6 ст.). У 8 ст. розвивалося мистецтво балету. В 12—13 ст. формувалася кит. опера, яка об'єднувала драм. діалог, спів у супроводі оркестру, пантоміму і танок. У 15—16 ст. високого рівня досягло театр. мистецтво (актор і композитор Вей Лянфу). В серед. 17 ст. (у Сх. К.) розвивалася оркестрова музика. З 17 ст. до новітніх часів кит. музика залишалася традиційною. На рубежі 19 і 20 ст. стали помітні впливи європ. музики. В 1927 відкрито консерваторію. Виник прогресивний музичний рух т. з. нової китайської музики, що характеризувався намаганням внести в музику К. досягнення муз. мистецтва ін. країн. Серед засновників нової музики — композитори Не Ер (1912—35) — автор масових патріотичних пісень, Сі Сінхай (1905—45), Люй Цзи (нар. 1909), Хуан Цзі (1904—38), Чжаншу (1908—38). В 1953 при Всекитайській асоціації л-ри й мистецтва було організовано Спілку кит. композиторів. В 50-х рр. створено Пекінське хореографічне уч-ще, при якому з 1959 функціонувала експериментальна трупа. Центр. театр опери та балету відкритий 1953. У 1963 організовано хореографічне уч-ще в Шанхаї. До «культурної революції» існувала Спілка хореографів. У кін. 60-х рр. створено Робітничо-селянську солдатську балетну трупу. З кін. 50-х рр. намітився перехід до спрощеної вульгаризаторської творчості. З 2-ї пол. 60-х рр. було припинено виконання зарубіжної і кит. (написаної до 1966) музики, заборонено європ. музичні інструменти. Виконувалося лише кілька «зразкових» муз. п'єс, що відповідали ідеям Мао Цзедуна. У 70-х рр. було дозволено фп. музику (фп. концерт «Хуанхе»). На поч. 70-х рр. у К. працювали 3 консерваторії — в Пекіні, Тяньцзіні й Шанхаї, 4 муз. ін-ти — в Ухані (Хубей), Шеньяні (Ляонін), Сіані (Шеньсі), Ченду (Сичуань).

Театр. Джерела театр. мистецтва К.— у нар. формах пісенно-танцювальної творчості, а також у формі «бай сі» («сто вистав») з елементами циркових жанрів. В 10—12 ст. з'явилися профес. акторські трупи. У 13 ст. почався розквіт кит. класичної драми. В 17—19 ст. виникли численні місцеві (пов'язані з певною тер. областю) театральні жанри: банцзи, циньцян, юецзюй та ін. В серед. 19 ст. на основі багатьох місцевих театрів склалася нова форма — пекінська муз. драма (цзинсі), яка з часом сформувалася в загальнонаціональну кит. класичну муз. драму. Одна з особливостей мистецтва актора — гра з уявлюваними предметами, умовні засоби виразності, стилізовані рухи й жести. Утвердилася система амплуа — героя (шен) і героїні (дань), які, в свою чергу, поділяються на амплуа в залежності від віку й характеру зображуваного персонажа. На поч. 20 ст. формується сучасний кит. драм. театр, що засвоїв досвід європ. театр. мистецтва. Перша драм. трупа «Весняна іва» («Чуньлюше») і перший профес. драм. театр «Весняне сонце» («Чуньянше») були організовані 1907. В 1927 в Шанхаї прогресивні театр. діячі, драматурги й актори об'єдналися в «Південне товариство» («Наньгоше»). В 1930 виникла Ліга лівих театр. діячів. У 30-х рр. в театрах ставилися твори рос., зх.-європ. (М. Гоголь, О. Островський, М. Горький, Г. Ібсен) та нац. драматургії. Після утворення КНР було показано нові п'єси на теми сучасності. З поч. 60-х рр. класичні п'єси виключаються з репертуару; скорочується кількість профес. театр. колективів, їхній репертуар становило кілька «зразкових» п'єс.

Кіно. Виробництво кінофільмів іноземними фірмами почалося 1913, китайськими — 1917. З 20-х рр. випускалися кінострічки прогресивного спрямування («Пісня рибалки», 1935, реж. Цай Чушен). Після проголошення КНР кінопідприємства було націоналізовано. Серед фільмів 50-х рр.— «Дочки Китаю» (режисери Лін Цзифен і Чжай Цян), «Сталевий солдат» (реж. Чень Інь), «Сива дівчина» (режисери Ван Бінь і Чжан Шуйхуа), «Дочка партії» (реж. Лінь Нун), «Нова історія старого солдата» (реж. Шень Фу), «В ім'я миру» (реж. Хуан Цзолінь). Ставилися фільми спільно з СРСР. У 1950 в Пекіні створено ін-т кінематографії. Гол. кіноцентри — Пекін, Шанхай, Чанчунь. З серед. 60-х рр. випуск худож. фільмів припинився, знімалися лише документальні та кіножурнал «Новини». Після 1969 з'являються окремі кінокартини, в основі яких — «зразкові» балети та опери («Червоний жіночий батальйон», 1970); у 70-х рр. кіно повністю включається в систему маоїстської пропаганди. Іл. див. на окр. аркуші, с. 448—449.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 9. Маркс К. Революція в Китаї і в Європі; т. 12. Маркс К. Англо-китайський конфлікт.— Парламентські дебати про воєнні дії в Китаї.— Англійські жорстокості в Китаї.— Історія торгівлі опіумом.— Договір між Китаєм і Британією; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 4. Китайська війна; т. 17. Пальний матеріал у світовій політиці; т. 22. Оновлений Китай; т. 23. Великий успіх Китайської республіки.— Боротьба партій у Китаї.— Пробудження Азії; Стратегия и тактика Коминтерна в национально-колониальной революции на примере Китая. Сборник документов. М., 1934; Русско-китайские отношения в XVII в. Материалы и документы, т. 1—2. М., 1969—72; Русско-китайские отношения. 1689—1916. Официальные документы. М., 1958; Советско-китайские отношения. 1917—1957. Сборник документов. М., 1959; Новая история Китая. М., 1972; Новейшая история Китая. 1917—1970. М., 1972; История Китая с древних времён до наших дней. М., 1974; Китайская Народная Республика в 1977 году. Политика, экономика, идеология. М., 1979; Социальная и социально-экономическая история Китая. М., 1979; Политика Пекина — угроза миру. М., 1978; На китайской земле. Воспоминания советских добровольцев. 1925—1945. М., 1977; Кузьмин В. В. Китай в стратегии американского империализма. М., 1978; Китай после «культурной революции». М., 1979; Пекин: курсом провокаций и экспансии. М., 1979;

Даяньта («Велика пагода диких гусей») поблизу Сіаня. 652.

Невідомий художник. Старий з крабом. 19 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

Розвиток деяких знаків **китайського письма.**

Социально-экономический строй и экономическая политика КНР. М., 1978; Промышленность КНР. М., 1979; Китайская философия. В кн.: Антология мировой философии, т. 1, ч. 1. М., 1969; Арзамасцев А. М. Казарменный «коммунизм». М., 1974; Желоховцев А. Н. Литературная теория и политическая борьба в КНР. М., 1979; Федоренко М. Т. Письменники сучасного Китаю. К., 1959; Сорокин В. Ф., Эйдлин Л. З. Китайская литература. М., 1962; Надеев И. М. «Культурная революция» и судьба китайской литературы. М., 1969; Черкасский Л. Е. Новая китайская поэзия (20—30-е годы). М., 1972; Шнейдер М. Е. Русская классика в Китае. М., 1977; Алексеев В. М. Китайская литература. М., 1978; Федоренко Н. Т. Древние памятники китайской литературы. М., 1978; Лисевич И. С. Литературная мысль Китая на рубеже древности и средних веков. М., 1979; Судьбы культуры КНР (1949—1974). М., 1978; Архитектура Китая. В кн.: Всеобщая история архитектуры, т. 1,9. М., 1970—71; Глухарева О., Денике Б. Краткая история искусства Китая. М.—Л., 1948; Белецкий П. А. Китайское искусство. К., 1957; Виноградова Н. А. Искусство средневекового Китая. М., 1962; Виноградова Н. А. Китайская пейзажная живопись. М., 1972; Завадская Е. В. Эстетические проблемы живописи старого Китая. М., 1975; Гайда И. В. Китайский традиционный театр сицюй. М., 1971; Таропцев С. А. Очерк истории китайского кино. М., 1979.

КИТА́ЙСЬКА А́ЙСТРА (Callistephus) — рід однорічних трав'янистих рослин родини *складноцвітих*. Стебло розгалужене прямостояче, заввишки 15—80 см. Листки чергові, розеткові — зубчасті, стеблові — майже цілокраї. Суцвіття — кошик, махрове або просте, білого, рожевого, червоного, синього, фіолетового, зрідка кремового та жовтого кольорів. Насіння видовжене, трохи сплющене. До роду належить один вид — К. а. садова (C. chinensis), поширений в Європі, Азії і Америці. Відомо кілька сотень сортів. На Україні найпоширеніші сортотипи: низькорослі — Тріумф, Карликова королівська; середньорослі—Вікторія, Півонієвидна, Хризантемовидна; високорослі—Страусове перо, Куляста, Каліфорнійська велетенська, Унікум, Американська красуня, Американська кущова, Художня, Принцеса. Використовується для квітників, на зріз та для горщикової культури. *Л. М. Яременко.*

Китайська айстра садова.

КИТА́ЙСЬКА АКАДЕ́МІЯ НАУ́К, Академія наук КНР — вища наукова установа країни. Організована в листопаді 1949 на основі Центр. н.-д. академії у Нанкіні та Пекінської н.-д. академії. Здійснює керівництво наук. орг-ціями, координує дослідження з усіх галузей науки. У підпорядкуванні К. а. н. в 1977 було 70 ін-тів, розташованих переважно в Пекіні, а також Шанхаї, Кантоні, Нанкіні та ін. містах Китаю. К. а. н. публікує «Науковий щомісячник» англ. мовою та квартальник «Акти китайської науки». Центральна бібліотека К. а. н. налічує 1,7 млн. томів. Президентом К. а. н. 1949—78 був *Го Можо.*

А. В. Санцевич.

КИТА́ЙСЬКА КРОПИВА́ — рід рослин родини кропивових. Те саме, що й *рамі*.

КИТА́ЙСЬКА МО́ВА — мова *китайців*. Належить до *китайсько-тібетських мов*. Найдавніші написи К. м.— з серед. 2-го тис. до н. е. До поч. 20 ст. існувало дві форми К. м.— байхуа (народнорозмовна мова) і веньянь (писемно-літ. мова). На основі байхуа (переважно пн. діалектів) до поч. 20 ст. сформувалася загальнонар. К. м.— путунхуа, яка в 1-й пол. 20 ст. стала нац. літ. мовою. Для сучас. К. м. в галузі фонетики характерні такі риси: звуки утворюють обмежену кількість тонованих складів постійного складу. В путунхуа — 414 складів, а з урахуванням тонових варіантів — 1324. У К. м. є 4 етимологічні тони, які розрізняють значення складів, однакових за звуковим складом. Склад (за незначними винятками) становить звукову оболонку *морфеми* або простого слова. В К. м. багато односкладових слів, але переважають двоскладові. Словотвір відбувається за допомогою словоскладання, афіксації і конверсії. Типологічно К. м. є *ізолюючою мовою* (є й елементи *аглютинації*, які не порушують ізоляції). Порядок слів у реченні сталий. Для К. м. використовується *китайське письмо*. К. м.— одна з п'яти офіц. мов ООН.

Літ.: Солнцев В. М. Очерки по современному китайскому языку. М., 1957; Люй Шу-сян. Очерк грамматики китайского языка, т. 1—2. М., 1961—65; Яхонтов С. Е. Древнекитайский язык. М., 1965; Крюков М. В., Хуан-Шу-ин Древнекитайский язык. М., 1978

В. М. Солнцев.

КИТА́ЙСЬКА ТРОЯ́НДА, китайська роза — декоративна рослина родини мальвових, вирощувана в кімнатах. К. т. належить до роду *гібіск*.

КИТА́ЙСЬКА ЧАНЧУ́ЬСЬКА ЗАЛІЗНИ́ЦЯ (КЧЗ; з 1953 — Харбінська залізниця) — залізнична магістраль у Пн.-Сх. Китаї від ст. Маньчжурія до Суйфиньхе і від Харбіна до Даляня (Дальнього). Збудована Росією 1897—1903 згідно з рос.-кит. договором 1896. З 1924 перебувала під спільним управлінням Рад. Союзу і Китаю. В 1929 кит. мілітаристи здійснили напад на КЧЗ, але їх було відбито силами Червоної Армії. В 1931 у зв'язку з окупацією Пн.-Сх. Китаю Японією і з метою уникнення конфліктів з нею уряд СРСР продав 1935 КЧЗ «урядові» Маньчжоу-го. Після визволення Червоною Армією Пн.-Сх. Китаю і поразки Японії у 2-й світовій війні СРСР 1945 уклав з Китаєм угоду про спільне управління КЧЗ. Після утворення КНР (1949) Рад. уряд безплатно передав урядові КНР всі права по управлінню КЧЗ (оформлено протоколом від 31.XII 1952).

КИТА́ЙСЬКЕ ПИСЬМО́ — тип письма, яке використовує *ієрогліфи*. Найдавніші написи К. п. належать до серед. 2-го тис. до н. е. Заг. кількість знаків К. п.— 40—50 тис. У сучас. *китайській мові* використовується 4—7 тис. ієрогліфів. Знаки К. п. об'єднують у 3 групи: піктограми й ідеограми, до яких належать найдавніші прості знаки, а також комбіновані знаки; фонограми (більшість ієрогліфів) — складні знаки, що складаються з т. з. ключів (кількість їх 214), які дають натяк на значення відповідного слова чи *морфеми*, і т. з. фонетиків, що вказують на точне або приблизне звучання знака; «запозичені» ієрогліфи — знаки, створені спочатку для одних слів, а потім використовувані для запису інших (з абстрактним значенням). К. п. пристосоване для фонетико-морфологічної будови кит. мови, але складне для вивчення і використання. З 1956 проводиться робота над спрощенням китайського письма.

В. М. Солнцев.

КИТА́ЙСЬКЕ ПРО́СО — однорічна трав'яниста рослина родини *злакових*. Те саме, що й *чумиза*.

КИТА́ЙСЬКИЙ ДЖУТ — однорічна волокниста рослина родини мальвових. Те саме, що й *канатник*.

КИТА́ЙСЬКО-ТІБЕ́ТСЬКІ МО́ВИ — сім'я мов. Склад її остаточно не встановлено. До К.-т. м. належать *китайська мова, тібетська мова,* гімалайські мови, *бірманська мова,* тангутська, качинська, мови куки, каренська, нага, неварські та ін. Деякі вчені відносять до К.-т. м. і тайські мови. Для сучас. К.-т. м. характерна наявність тонів і односкладовість кореня. За граматичною будовою К.-т. м. є *ізолюючими мовами*, є в них і елементи аглютинації, які існують в рамках ізоляції (напр., у сучас. кит., тібетській та ін. мовах).

Літ.: Яхонтов С. Е. Глоттохронология и китайско-тибетская семья языков. М., 1964.

В. М. Солнцев.

КИТА́ЙСЬКО-ФРАНЦУ́ЗЬКА ВІЙНА́ 1884—85 — війна Франції проти Китаю з метою оволодіти всією територією В'єтнаму, що номінально перебував у васальній залежності від кит. династії *Цін*. Приводом до війни було відмовлення цінського уряду визнати в'єтнамо-франц. мирний договір 1884, за яким Франція встановлювала протекторат над В'єтнамом. Після воєнних дій в районі Фучжоу, на китайському узбережжі та о. Тайвань цінський уряд за Тяньцзінським договором 1885 визнав протекторат Франції над В'єтнамом.

КИТА́ЙЦІ (самоназва — хань) — народ, основне населення Китаю. Загальна чисельність — 939 млн. чол. (1977), у т. ч. в КНР — 915 млн., в країнах Пд.-Сх. Азії (де вони називаються хуацяо) — 23 млн., в США і країнах Європи, Африки і Австралії — бл. 1 млн. За межами Китаю найбільша кількість К. живе (в млн. чол.) у Таїланді, Індонезії, Сінгапурі — по 4,5, Малайській Федерації — 4,2, Сінгапурі — 1,75, В'єтнамі — 1,0. К.— найчисленніший народ у світі. Говорять *китайською мовою*. Віруючі К. сповідають *буддизм* махаяністського напряму, *даосизм* і *конфуціанство*. Давньокитайська етнічна спільність склалась у 7—6 ст. до н. е. на Середньокитайській рівнині в результаті контактів різних народів, які говорили китайсько-тібетськими, протоалтайськими, австроазіатськими й австронезійськими мовами. К. в КНР компактно заселяють сх. частину країни і становлять більшість у містах. В усіх провінціях і авт. районах, крім Тібету і Сіньц-

зяну (де їх 20—30%), вони становлять більшість населення. У складі К. виділяється кілька етногр. груп, які говорять далекими один від одного діалектами і відрізняються рядом ознак матеріальної і духовної культури. Осн. заняття К.— землеробство, тваринництво, шовківництво, рибальство, ремесла (плетіння, ткацтво, килимарство, виготовлення лакових виробів, фарфору, фаянсу, худож. обробка дерева, металу, каменю, скла, кістки, нефриту тощо). Про історію, господарство і культуру К. див. *Китай*.

Літ.: Народы Восточной Азии. М.—Л., 1965; Крюков М. В., Софронов М. В., Чебоксаров Н. Н. Древние китайцы: проблемы этногенеза. М., 1978.

С. І. Брук.

КИ́ТИЦЯ — просте *суцвіття*, у якого на видовженій головній осі сидять окремі квітки на квітконіжках приблизно однакової довжини. Квітки в К. розпускаються знизу вгору. К. характерна для черемхи, суріпиці, люпину та ін. хрестоцвітих. У деяких рослин квітки розміщені з одного боку осі, тобто утворюється однобока К. (напр., у конвалії звичайної).

КИ́ТНИК, лисохвіст (Alopecurus) — рід рослин родини *злакових*. Багато- і однорічні трав'янисті рослини. Стебла тонкі заввишки до 80—100 см. Суцвіття — густа циліндрична колосоподібна волоть; колоски стиснуті з боків, одноквіткові. Плід — зернівка. Бл. 60 видів, поширений у помірних і холодних зонах земної кулі. В СРСР — 29 видів, з них в УРСР — 6. Більшість К.— добрі кормові трави, з них найголовніше значення має К. лучний (A. pratensis) — високопродуктивна ранньостигла кормова рослина. Протягом вегетац. періоду дає 2—3 укоси, урожай сіна — до 50—60 ц/га. Найкращі сорти районовані (1980) на Україні: Хальяс, Дністровський та місцеві.

А. П. Микитенко.

КИТОБІ́ЙНЕ СУ́ДНО, китобоєць — однопалубне судно, на якому полюють на китів. У носовій частині К. с. (мал.) встановлено гармату; вона викидає гарпун (видовжений снаряд з гранатою і зубами, що розкриваються), який після пострілу тягне за собою канат,

закріплений у трюмі. *Лебідкою* підтягують вбитих китів до борта, а *компресором* накачують у туші китів повітря, щоб буксирувати їх на плаву до китобійної бази або берегової китобійної (переробної) станції. Довж. К. с. до 65, шир. до 10 м, *водотоннажність* до 1200 т, швидкість руху до 37 км/год, автономність плавання до 1 місяця, екіпаж бл. 30 чол. К. с. разом з китобійною базою (багатопалубним судном, де туші китів обробляють) становлять китобійну флотилію. Див. також *Китобійний промисел*.

КИТОБІ́ЙНИЙ ПРО́МИСЕЛ — галузь промисловості, що добуває й переробляє *китів*, а також виробляє продукцію з китової сировини. Осн. продукція К. п.— жир і морожене м'ясо. Кашалотовий жир застосовують у текст., хім. пром-сті, *спермацет* кашалота і *амбру* — в парфюмерній і косметичній пром-сті, жир вусатих китів — у харч., шкіряній, миловарній та ін. галузях пром-сті. Морожене м'ясо вусатих китів вживають в їжу. Розрізняють 2 види К. п.: пелагічний (туші китів переробляють у відкритому морі на плавучих китобазах) і прибережний (китові туші переробляють на берегових станціях з комплексним устаткуванням по виробн. і зберіганню продукції). Першу рад. китобійну флотилію «Алеут» було організовано 1932 для К. п. в морях Далекого Сходу. В 1948—64 діяла Курильська китобійна флотилія. З 1963 у районі Курильських о-вів ведуть промисел китобійні флотилії «Владивосток» і «Дальний Восток». Рад. флотилія «Слава» поклала (1946) початок рад. К. п. в Антарктиці (діяла до 1966). В 1959 до складу діючих ввійшла флотилія «Радянська Україна», 1961 — «Советская Россия». В 1960—75 вела промисел флотилія «Юрій Долгорукий». Одним з базових портів К. п. є Одеса. З 1971 у пн. частині Тихого ок. і з 1972—73 в Антарктиці для регулювання К. п. і забезпечення відтворення китових стад введено видову квоту вибою китів. З 1967 пелагічний промисел китів ведуть тільки Японія і СРСР, їхня частка становить бл. $^2/_3$ заг. кількості китів, що їх добувають. К. п. регулюється Міжнар. китобійною комісією (МКК). З 1972 за К. п. здійснюється міжнар. нагляд.

І. О. Баранов.

КИТО́ВИЙ ВУС— рогові пластини трикутної форми, що розташовані на верхній щелепі у *беззубих китів*. Внутр. сторони пластин розщеплені на щетинки, які утворюють цідильний апарат, що затримує в ротовій порожнині дрібні планктонні (див. *Планктон*) організми. Щетиною К. в. набивають меблі, матраци; з К. в. виготовляють щітки тощо.

КИТОПОДІ́БНІ, кити (Cetacea) — ряд водних *ссавців*. Тіло (довж. 1,2—33 м) торпедоподібне, голова велика, передні кінцівки — плавці мають усі скелетні елементи п'ятипалих кінцівок, задні — атрофовані (збереглися лише залишки кісток таза, не сполучені з осьовим скелетом), хвостовий відділ з горизонтальними хвостовими лопатями, спинний плавець у багатьох видів добре розвинений. Шкіра гола з товстим шаром підшкірного жиру, який виконує функції теплоізоляції, резерву поживних речовин, джерела утворення води в організмі, зменшення питомої ваги і захисту внутр. органів від мех. пошкоджень. Скелет губчастий, містить багато жиру, що також значно зменшує питому вагу тіла. Легені дуже великі (напр., у синього кита вміщують до 1400 л повітря), еластичні. Очі маленькі, розташовані біля кутів рота, позаду них містяться ледве помітні слухові отвори. Парні (у беззубих китів) або одиночні (у зубатих китів) ніздрі містяться на верх. частині голови і під час пірнання (дихальна пауза) щільно закриваються клапанами. Добре розвинені органи слуху, зору, дотику (*вібриси*) тощо. К. можуть глибоко пірнати за кормом (риба, молюски, ракоподібні, дрібні організми *планктону* тощо) і довго перебувати під водою (кашалот до 1,5 год.), не поповнюючи запасу повітря. Розмножується більшість К. раз на два роки; самка після майже 1-річної вагітності народжує 1 маля. Високий вміст білка і жиру (54%) в молоці К. забезпечує швидкий ріст малят. Статевозрілими К. стають у 3—6-річному віці. Тривалість життя 20—50 років. Відомо 86 сучас. видів К., поширених в океанах і морях усіх широт Пд. Арктики до Антарктики, в т. ч. у водах СРСР бл. 30 видів, з них в УРСР — 3: *афаліна, дельфін звичайний* і *пихтун*. Ряд К. поділяють на 2 підряди: *беззубі кити* і *зубаті кити*. Деякі К. (напр., дельфіни) є об'єктами досліджень з *біоніки*. Значна кількість видів К. (*кашалот, сейвал,* пляшконіс, гринда та ін.) — промисл. тварини (див. *Китобійний промисел*). Полювання на *сірих китів, синіх китів, горбачів* і *фінвалів* заборонено Міжнародною конвенцією. К. виникли, певно, від стародавніх наземних хижаків не пізніше початку третинного періоду; найдавніші викопні К. відомі з середнього еоцену; на Україні — з нижнього олігоцену.

Літ.: Жизнь животных, т. 6. М., 1971; Яблоков А. В., Белькович В. М., Борисов В. И. Киты и дельфины. М., 1972; Млекопитающие Советского Союза, т. 2, ч. 3. М., 1976.

О. П. Корнєєв.

КИТЯ́ТКИ (Polygala) — рід переважно багаторічних трав'янистих рослин родини китяткових. Листки чергові, цілісні. Квітки дрібні, неправильні, двостатеві, зібрані у верхівкові китиці. Плід — двогнізда коробочка. Бл. 600 видів, поширених у теплих і помірних зонах земної кулі. В СРСР — понад 30 видів, з них в УРСР — 10. На Україні найпоширеніші К. чубаті (P. comosa) — звичайні на Поліссі і в Лісостепу; К. подільські (P. podolica) — в Лісостепу і Степу; К. звичайні (P. vulgaris) — в Карпатах і на Поліссі. Настойки і відвари коренів американської сенеги (P. senega), а також К. сибірських (P. sibirica) і К. вузьколистих (P. tenuifolia) використовують в медицині як *відхаркувальний засіб*.

КИЧИ́ГІН Михайло Олександрович [21.IX (3.X) 1892, Київ — 20.XI 1957, там же] — укр. рад. вчений у галузі теплотехніки, доктор тех. наук (з 1940), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1950). Після закінчення (1923) Київ. політех. ін-ту працював в Уманському і Київ. цукротрестах, н.-д. Ін-ті пром. енергетики і Центр. н.-д. ін-ті цукрової пром-сті, викладав у Київ. політех. ін-ті (1929—56) і Київ. технологічному ін-ті цукрової пром-сті (1930—35). Осн. дослідження — в галузі теплового

Китиця черемхи та її схема.

Китник лучний.

Китятки звичайні. Загальний вигляд рослини та квітка.

Кишинів. Пам'ятник «Героїчному комсомолу». Архітектор Ф. П. Наумов. 1959.

господарства підприємств цукрової промисловості.

КИШАКЕ́ВИЧ Йосиф Маркелович (26.X 1872, Лежайськ, тепер ПНР — 18.IV 1953, Львів) — укр. рад. композитор, хоровий диригент і педагог. У 1888 закінчив муз. школу в Перемишлі, 1895 — Львів. ун-т. В 1892—1907 — викладач співу в серед. школах та керівник хорів. Один із засновників муз. т-ва «*Боян*» у Перемишлі. Твори: на тексти Шевченка — кантати «На вічну пам'ять Котляревському», «Тарасова ніч» (обидві — 1898), «Гамалія», «Дума»; балади «Катерина» (1900), «Калина»; хори «Заповіт», «Наша дума», «Ой нема ні вітру, ні хвилі», кант «Все упованіє моє»; на слова Лесі Українки — кантата «Шевченкові» (1914). Автор пісень, романсів, хорів, зокрема на вірші укр. рад. поетів («Радість перемоги», «Закарпатській Україні», «Народе мій, життя моє»). *Л. З. Мазепа.*

КИШЕ́ЧНИК — відділ *травної системи* людини і тварин, яким властива диференційована на відділи травна трубка (частина безхребетних і хребетні тварини). У людини і тварин, які мають *шлунок*, К. наз. частину травного тракту, що йде за шлунком. Недиференційовану пряму травну трубку наз. кишкою. З хребетних у найпростішому вигляді вона збереглася в *круглоротих*. Слабо диференційований К. у *химероподібних* і *дводишних* риб. У вищих риб і наземних хребетних К. подовжується, утворює петлі й поділяється на товстий і тонкий відділи. Найскладнішу будову має К. ссавців. У дорослої л ю д и н и довжина К. становить 4,5—9 м. Він міститься в *черевній порожнині* й частково в малому тазі. Складається з *тонкої кишки* та *товстої кишки*. Тонка кишка починається від воротаря шлунка *дванадцятипалою кишкою*, яка переходить у порожню кишку, а остання — в клубову. Порожня і клубова кишки майже однакової довжини, мають форму циліндричної трубки, що утворює велику кількість петель. Клубова кишка відкривається в товсту кишку, початкова частина якої — *сліпа кишка* утворює широкий сліпий мішок (звідки й назва); від нього відходить червоподібний відросток (*апендикс*). За сліпою кишкою йде *ободова кишка*, що утворює обід (звідки й назва) навколо тонких кишок. Ободова кишка переходить у сигмовидну (S-подібну) кишку, яка, спускаючись у порожнину таза, утворює іноді довгу рухливу петлю; рідше вона складена «двостволкою». Закінчується товста кишка *прямою кишкою*, що відкривається в ділянці *промежини* відхідниковим (анальним) отвором. Стінки К. зсередини вистелені складчастою *слизовою оболонкою*, що містить залози, які виділяють травні секрети і слиз. М'язова (середня) оболонка складається з циркулярно і поздовжньо розташованих гладеньких *м'язів*, завдяки скороченню яких (див. *Перистальтика*) відбувається безперервне пересування харчової маси. Більша частина К. вкрита зовні *очеревиною* (зовнішня оболонка стінки К.). Вона забезпечує ковзання кишок. Крім того, очеревина утворює брижу, якою К. прикріплений до стінки черевної порожнини. Стінки К. багаті на кровоносні й лімфатичні судини, лімфоїдні елементи, залози, нерви. Кровопостачання К. здійснюється з гілок черевної артерії, верхньої й нижньої брижових і внутрішньої клубової артерій. Відтікає кров з К. (крім прямої кишки) по ворітній вені (див. *Ворітні системи*) до печінки. В тонкій кишці закінчується перетравлювання їжі (див. *Травлення*). Її стінки вкриті численними *ворсинками*, що відіграють велику роль у *всмоктуванні* поживних речовин. У товстому К. всмоктуються гол. чин. вода й солі та формуються калові маси. Діяльність К. регулюється нервовими й гуморальними механізмами (див. *Нейро-гуморальна регуляція*). К. багатьох тварин і людини населяє *кишкова флора*. З хвороб К. найпоширеніші *апендицит, коліт, проктит, ентерит, ентероколіт, заворот кишок, пухлини*.

П. М. Перехрестенко.

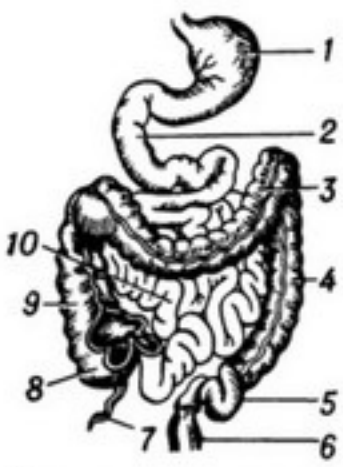

Кишечник людини: *1* — шлунок; *2* — дванадцятипала кишка; *3—9* — товста кишка (*3* — поперечна ободова; *4* — низхідна ободова; *5* — сигмовидна; *6* — пряма; *7* — червоподібний відросток; *8* — сліпа; *9* — висхідна ободова); *10* — тонка кишка.

КИШИНІ́В — столиця Молд. РСР. Розташований на р. Бик (прит. Дністра). Вузол залізнич. та автомоб. шляхів, аеропорт. 503 тис. ж. (1979). Ділиться на 4 міські райони.

Згадки про населений пункт на місці сучас. К. відомі з 1466. З поч. 16 ст. К. у складі *Молдавського князівства* був під владою Туреччини. В 1812 К., як і всю *Бессарабію*, приєднано до Росії. З 1818 К.— центр Бессарабської обл. (з 1873 — губернії). В місті діяла місцева управа «*Союзу благоденства*» (1818—21). У 70-х рр. 19 ст. виникли перші народницькі, а в 80-х рр.— робітн. гуртки. В 1896 створено с.-д. гурток, 1900 — с.-д. групу. В 1901—02 у К. діяла перша в Росії центр. підпільна друкарня газ. «*Искра*». В кін. 1902 у К. створено комітет РСДРП. Під час революції 1905—07 в Росії в К. відбувалися демонстрації й політ. страйки. Рад. владу встановлено 1 (14).I 1918. Активними учасниками боротьби за встановлення Рад. влади були Г. І. *Котовський*, Й. Е. *Якір* та ін. В кінці січня К., як і всю Бессарабію, захопила бурж.-поміщицька Румунія. Після возз'єднання Бессарабії з СРСР (28.VI 1940) К. став столицею утвореної 2.VIII 1940 Молд. РСР. К. нагороджено орденом Леніна (1966).

За роки Радянської влади місто перетворилося на значний пром. центр, на нього припадає понад 25% усього пром. виробн. республіки. Провідна галузь пром-сті —

Кишинів. Проспект В. І. Леніна.

машинобудування та металообробка, зокрема приладобудування (виробничі об'єднання «Молдавгідромаш», «Віброприлад», «Хвиля», наук.-виробниче об'єднання «Мікропровід» та ін.). Серед ін. маш.-буд. підприємств — заводи: тракторний, холодильників, «Електромашина», лічильних машин, харч. обладнання. Важливими галузями пром. комплексу міста стали хім. (виробниче об'єднання хім. підприємств, комбінат штучних шкір та гумотех. виробів ім. М. І. Калініна, шинорем. з-д) та легка (виробничо-трикотажне об'єднання «Червона зірка», швейна ф-ка ім. XXIII з'їзду КПРС, взут. об'єднання «Зорі» та ін.) пром-сть. К.— значний центр харч. пром-сті (консервний, хлібо-, м'ясо-, холодо-, винно-коньячний, марочних та шампанських вин, тютюновий комбінати, об'єднання пиво-безалкогольних напоїв, 2 з-ди мол. продуктів, макаронна й кондитерська ф-ки). З-ди облицьовувальних матеріалів, залізобетонних виробів, скляний; комбінат буд. матеріалів та ін. підприємства. Розвинута деревообробна та меблева (3 фабрики, комбінат «Кодри») й поліграфічна пром-сть. У місті—2 ТЕЦ. В 1978/79 навчальному році у К. було 64 заг.-осв. школи всіх видів (понад 53,5 тис. учнів), 17 серед. спец. навч. закладів (23,1 тис. учнів), 13 профес.-тех. уч-щ (бл. 7,2 тис. учнів); у 6 вузах (*Кишинівському університеті* імені В. І. Леніна, політех., с.-г., мед., пед. та ін-ті мистецтв) навчалося 36,8 тис. студентів. У К.— *Академія наук Молдавської РСР*, Ін-т історії партії при ЦК Компартії Молдавії, філіал Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Молд. н.-д. ін-т грунтознавства й агрохімії, Всесоюзний н.-д. ін-т біол. методів захисту рослин. Всесоюзний н.-д. ін-т по розробці неруйнуючих методів та засобів контролю якості матеріалів, н.-д. ін-ти харч. пром-сті, електроприладобудування, наук.-тех. інформації й техніко-екон. досліджень та ін. Позашкільні заклади: Палац і будинки піонерів та школярів, станції юних техніків, натуралістів, екскурсійно-туристська тощо

КИТАЙ

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ

МАСШТАБ 1:75 000 000

Провінції

1 Ляонін
2 Шеньсі
3 Шаньсі
4 Хебей
5 Шаньдун
6 Хенань
7 Хубей
8 Аньхой
9 Цзянсу
10 Гуйчжоу
11 Хунань
12 Цзянсі
13 Чжецзян
14 Фуцзянь
15 Гуандун
16 Тайвань

Автономні райони

I Внутрішня Монголія
II Нінся-Хуейський
III Гуансі-Чжуанський

Шанхай Міста центрального підпорядкування

МАСШТАБ 1:24 000 000

240 0 240 480 км

ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ

глибше 6000 4000 2000 1000 200 0 200 500 1000 2000 3000 5000 вище

819-К

КИТАЙ, ЕКОНОМІЧНА КАРТА

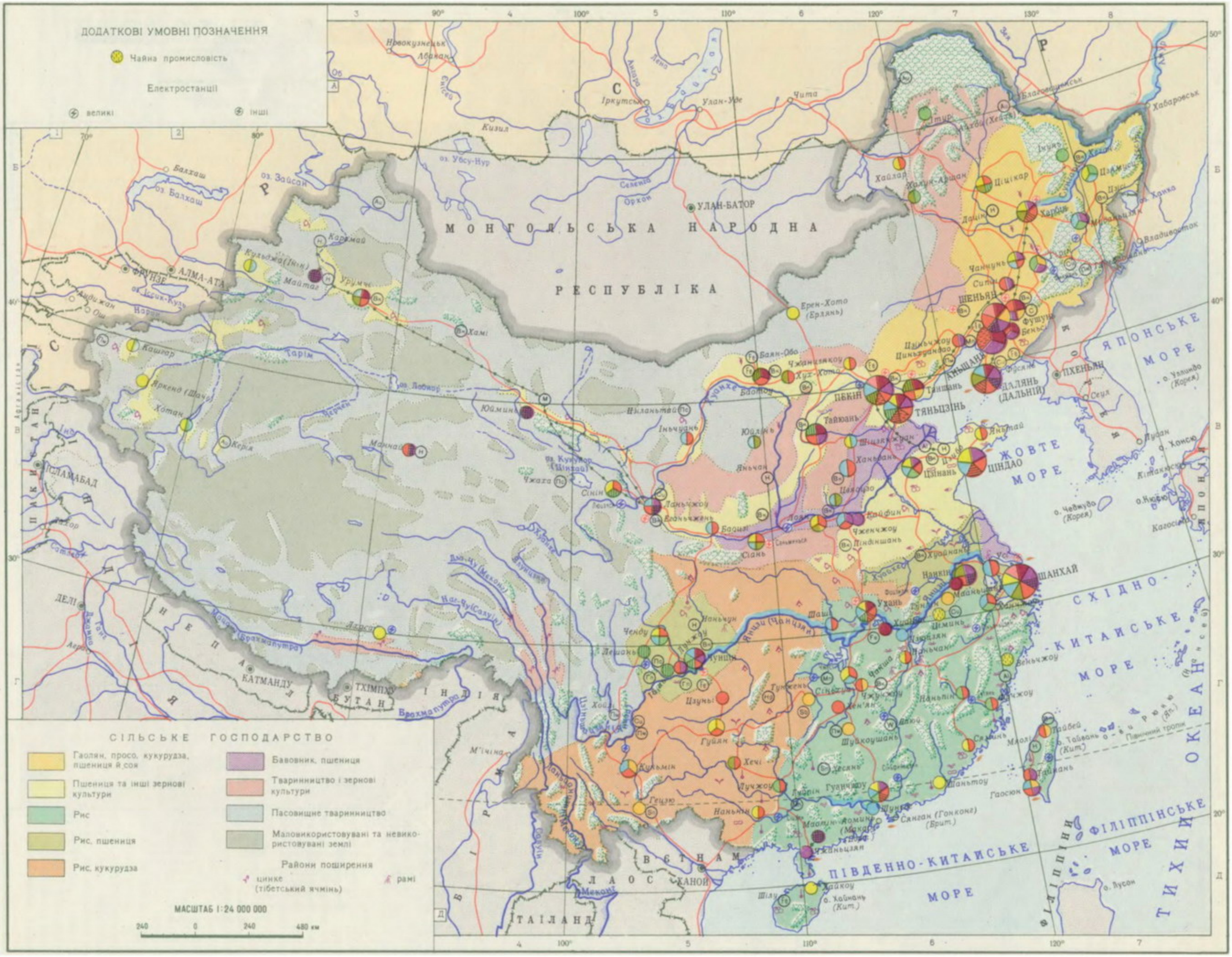
ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ
Чайна промисловість
Електростанції
великі
інші
МОНГОЛЬСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА
УЛАН-БАТОР
ЯПОНСЬКЕ МОРЕ
ЖОВТЕ МОРЕ
СХІДНО-КИТАЙСЬКЕ МОРЕ
ПІВДЕННО-КИТАЙСЬКЕ МОРЕ
ФІЛІППІНСЬКЕ МОРЕ
ТИХИЙ ОКЕАН
ПЕКІН
ТЯНЬЦЗІНЬ
ШАНХАЙ
ШЕНЬЯН
ДАЛЯНЬ (ДАЛЬНІЙ)
ЧАНЧУНЬ
ХАРБІН
ЦІЦІКАР
ХАБАРОВСЬК
ВЛАДИВОСТОК
ПХЕНЬЯН
СЕУЛ
ТАЙБЕЙ
ГАОСЮН
ГОНКОНГ (БРИТ.)
МАКАО (МАКАО)
ХАЙКОУ
ЧЖЕНЧЖОУ
ЦЗІНАНЬ
ЦІНДАО
ЯНЬТАЙ
ЛЯНЬЮНЬГАН
ЧЖЕНЬЦЗЯН
НАНЬТУН
ВЕНЬЧЖОУ
ЧЖУХАЙ
ШАНЬТОУ
ЛУАНЬ
ЦЗІНСЮ
ЦІТАЙХЕ
ЧАНЧУНЬ
ЦЗІЛІНЬ
ФУШУНЬ
БЕНЬСІ
ЦЗЯНЬЯНЬ
ДАНДУН
ЦЗІАМУСИ
ІЧУНЬ
ХЕГАНЬ
МУДАНЬЦЗЯН
ХУЛУНЬБУЙР
ХАЙЛАР
ЧАНЬЧУНЬ
ЦЗІНЬЧЖОУ
ЦИНЬЧЖОУ
ЦИНЬХУАНДАО
ТАНШАНЬ
ЧЖАНЦЗЯКОУ
ЕРЕН-ХОТО (ЕРЛЯНЬ)
БАЛЯН-ОБО
ХУХ-ХОТО
ЮЙЛІНЬ
ЯНЬЧЖАН
ЧЖАНЬЦЗЯКОУ
ЦЗЯЮЙГУАНЬ
ЛАНЬЧЖОУ
ЦЗЯНЬЧЖОУ
ЦЗЮЦЗЯНЬ
ЦІНЬЧЖОУ
ЛІНЬСЯ
ЛАНЬЧЖОУ
ТАНЬЧЖОУ
ЦЗЯНЬЧЖЕНЬ
БАОДІН
СІАНЬ
ЯНЬЧЖОУ
ЮЙЛІНЬ
ІНЬЧУАНЬ
ЮЙМИНЬ
ІШАНЬТАЙ
ЧЖАХА
СІНІН
ЛАНЬЧЖОУ
ЦЗЮЦЗЮАНЬ
ЯНЬЧЖАН
ЧЖЕНЬЧЖОУ
ЛІНЬФЕНЬ
ЦЗЯОЗО
ЦЗЯОЗУО
ЦЗЯОЗУО
ЦЗЯОЗУ

У К.— 367 масових б-к (фонд — 26 млн. одиниць зберігання), 63 клубні заклади, 10 кінотеатрів і 29 кіноустановок з платним показом, 6 театрів (Молд. театр опери та балету, Молд. академічний муз.-драм. театр ім. О. С. Пушкіна, Рос. драм. театр ім. А. П. Чехова, театр юного глядача та ін.), філармонія, у складі якої—академіч. нар. ансамбль танцю «Жок», академічна хорова капела «Дойна» та ін. Зал органної музики, кіностудія «Молдова-фільм»; 9 музеїв: історії Комуністичної партії Молдавії і його філіал — музей Кишинівської підпільної друкарні ленінської газ. «Искра», істор.-краєзнавчий, молд. художній, меморіальні музеї Г. І. Котовського і С. Лазо, літ. музей, Будинок-музей О. С. Пушкіна та ін. У місті друкуються 13 респ. і одна міська газ. «Вечерний Кишинёв», 20 журналів. Працює 7 вид-в: «Література артистіке» («Художня література»), «Луміна» («Світло»), «Картя Молдовеняске» («Молдавська книга»), «Штіінца» («Наука»), «Тімпул» («Час»), видавництво ЦК Компартії Молдавії та Головна редакція Молдавської Рад. Енциклопедії. Респ. радіомовлення й телебачення, телецентр. Архіт. пам'ятки: церква Різдва богородиці (18 ст.), кафедральний собор (тепер філіал Виставочного залу Молд. РСР; 1830—35, арх. А. Мельников), Тріумфальна арка (тепер арка Перемоги; 1840, арх. І. Заушкевич) та ін. В рад. час реконструйовано вулиці й проспекти, створено нові пром. та житл. райони, споруджено численні адм., громад., культур.-побутові й житл. будівлі (залізнич. вокзал, 1948, арх. Л. Чуприн; Будинок Уряду Молд. РСР, 1964, і палац «Октомбріє», 1974, обидва — арх. С. Фрідлін; будинок ЦК Компартії Молд. РСР, 1976, арх. А. Черданцев). Пам'ятники: В. І. Леніну (1949, скульптор С. Меркуров), О. С. Пушкіну (1885, скульптор О. Опекушин), Г. І. Котовському (1953, скульптори Л. Дубиновський та ін.), Болгарським ополченцям (1967, арх. В. Дементьєв), К. Марксу і Ф. Енгельсу (1977, скульптор Л. Дубиновський, арх. Черданцев). У 1820—23 в К. перебував на засланні О. С. Пушкін. У 1910—12 навчався С. Г. *Лазо*.

Літ.: История Кишинёва. 1946—1966 гг. Кишинёв, 1966; Орлов Н. А. Кишинёв. Кишинёв, 1975; Ульянов В., Пилат И. Исторические места и памятники Молдавии. Кишинёв, 1977.

В. К. Кіктенко, П. В. Буга (культура).

КИШИНІ́ВСЬКИЙ Соломон Якович (1862, Одеса — 1942, там же) — укр. рад. живописець. В 1879—83 навчався в Одес. рисувальній школі, 1884—88 відвідував АМ у Мюнхені, Парижі та Римі. Ранні жанрові твори К. близькі до творів *передвижників* («Міг би бути людиною...», 1891, ДРМ; «Скарга», 1893, Музей образотворчих мист. в Ашхабаді; «В холодній», 1897, ДМУОМ). У рад. період створив картини, присвячені революції 1905—07 (ескізи — «Повстання на броненосці „Потьомкін“», «Останні хвилини Матюшенка», «Прощання лейтенанта Шмідта з сином», 1927—29).

КИШИНІ́ВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені В. І. Леніна — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти Молд. РСР. Засн. 1945. В 1970 присвоєно ім'я В. І. Леніна. У складі університету 12 ф-тів: математики й кібернетики, фіз., хім., біол.-грунтовий, екон., іноз. мов, істор., юрид., філол., бібліотечний, економіки торгівлі й товарознавства, навчання іноз. студентів; заочне й підготовче відділення; аспірантура. Функціонують 4 проблемні лабораторії (фізики напівпровідників, фототермопластичного запису, хімії білка, біохімії ефіроносів), обчислювальний центр, астрофіз. лабораторія, біол. станція, музей природознавства, б-ка (фонд — 1,6 млн. одиниць зберігання). Вуз видає навч.-методичні посібники, міжвузівські тематичні збірники. В 1978/79 навч. р. в ун-ті навчалося бл. 12 тис. студентів, зокрема на денному відділенні — 7 тис. За роки існування у вузі підготовлено 26 тис. спеціалістів. У 1971 ун-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора, в 1978 за підготовку кадрів для В'єтнаму — орденом Дружби СРВ. *Б. Ю. Мельник.*

КИШКІ́Н Сергій Тимофійович [н. 17 (30). V 1906, Луганськ, тепер Ворошиловград] — рад. вчений-металознавець, академік АН СРСР (з 1966). Член КПРС з 1939. Закінчив (1931) Моск. вище тех. уч-ще ім. М. Е. Баумана. В 1948—60 — зав. кафедрою Моск. авіац. ін-ту. Осн. дослідження в галузі металознавства. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1942, 1949, 1968.

КИ́ШКОВА ПА́ЛИЧКА (Escherichia coli, Bacterium coli, Bacterium coli commune), колібактерія — грамнегативна (див. *Грама метод*) рухлива неспороутворююча бактерія, що живе в кишечнику людини і більшості тварин. Виділена австр. лікарем Т. Ешеріхом (1885) з випорожнень людини. К. п.— один з осн. компонентів нормальної *кишкової флори* людини; в звичайних умовах існування (в кишечнику) не патогенна (не хвороботворна). К. п. має форму палички (розміри 1—3 × 0,4—0,8 мкм) із заокругленими кінцями; *аероб* або факультативний *анаероб*. К. п. спричинює *бродіння* ряду вуглеводів та спиртів. Разом з екскрементами потрапляє у воду, грунт і т. д. К. п.— *біоіндикатор*: за її кількістю визначають ступінь забруднення зовн. середовища (води, грунту) фекаліями. К. п.— зручний об'єкт мікробіол. і молекулярногенетичних досліджень. Патогенні *штами* К. п. спричинюють коліінфекцію людини і колібактеріоз тварин.

КИ́ШКОВА ФЛО́РА — сукупність мікроорганізмів, що постійно населюють кишечник людини і тварин. Найбільше мікроорганізмів К. ф. в товстому кишечнику (понад 200 видів). З розвитком організму К. ф. змінюється до установлення певної стабільності. До складу нормальної (сталої, стабільної) К. ф. входять коменсальні (див. *Коменсалізм*), сапрофітні (див. *Сапрофіти*), а також потенціально хвороботворні мікроорганізми. К. ф. представляють переважно бактерії (*кишкова паличка* та близькі їй види, *ентерококи*, лактобактерії, *клостридії*, бактероїди та ін.), гриби, деякі найпростіші. К. ф. має важливе фізіол. значення: вона є антагоністом (див. *Антагонізм* у біології) патогенних мікроорганізмів, утворює необхідні для життєдіяльності організму *вітаміни* та *ферменти*, стимулює його захисні сили.

В. П. Широбоков.

КИШКО́ВИЙ СІК — безбарвна або світло-жовта рідина, що виділяється залозами слизової оболонки *кишечника* людини й тварин. Бере участь у перетравлюванні їжі (див. *Травлення*). До складу К. с. входять *ферменти*, що гідролітично розщеплюють вуглеводи, жири та продукти неповного перетравлювання білків, *лізоцими*, *секретин* та ін. органічні, а також неорганічні речовини, вода. Реакція К. с.— лужна. Склад і властивості К. с. різних відділів кишечника неоднакові. Секреція К. с. регулюється нервовим і гуморальним шляхом (див. *Нейро-гуморальна регуляція*). Збудниками секреції К. с. є механічні і хімічні подразники.

С. Т. Кишкін.

КИШКОВОДИ́ХАЮЧІ (Enteropneusta) — клас безхребетних тварин типу *первинохордових*. Тіло (довж. від кількох см до 2,5 м) видовжене, червоподібне, складається з трьох відділів: хоботка, комірця і тулуба. Глотка пронизана зябровими щілинами, від її спинної сторони в порожнину хоботка відходить нотохорд — зачаток *хорди*. Кровоносна система незамкнена. Роздільностатеві. Личинка (торнарія) дуже схожа з личинкою голкошкірих (*диплеврула*). Клас об'єднує бл. 100 видів, поширений майже в усіх морях земної кулі. В СРСР (в пн. і далекосхідних морях) зустрічається 3 види, типовий представник — *баланоглос*. Живуть переважно на невеликих глибинах, ведуть риючий спосіб життя, живляться *детритом*. К.— зв'язуюча ланка між хордовими і безхордовими.

Б. М. Мазурмович.

КИШКОВОПОРОЖНИ́ННІ (Coelenterata) — тип нижчих багатоклітинних тварин. Розміри тіла від 2 мм (види роду Mycrohydra) до 2 м у діаметрі при довж. щупальців до 30 м (деякі *медузи*). Тіло К. складається з 2 шарів: *ектодерми* і *ентодерми*, між якими розташована тоненька безструктурна опорна пластинка або товстий шар *мезоглеї*. В ектодермі більшості К. є жалкі клітини (*книдобласти*),

С. Я. Кишинівський. Скарга. 1893. Музей образотворчих мистецтв в Ашхабаді.

П. І. Киянський.

що служать для здобування їжі або захисту. Багато видів мають вапняковий, рідше роговий скелет. Розташований на передньому кінці тіла рот веде у травну, т. з. гастральну, порожнину. Нервова система здебільшого дифузна (складається з окремих клітин, що сполучаються своїми відростками). Переважно роздільностатеві. Розмноження нестатеве (пупкування) і статеве, розвиток здебільшого з метаморфозом (личинка — *планула*); звичайно має місце *чергування поколінь*. Відомо бл. 9 тис. видів, поширені у морях, деякі — у прісноводних водоймах. В СРСР — бл. 500, з них у Чорному м.— 44 види. К. живуть на різних глибинах, ведуть прикріплений або вільноплаваючий спосіб життя. Багато К. утворюють колонії, які можуть досягати (напр., у коралових поліпів) великих розмірів. Скелети окремих особин в таких колоніях зливаються між собою, часто утворюючи великі *коралові рифи*. Тип К. поділяють на 3 класи: *гідрозої, сцифомедузи, коралові поліпи*. Викопні рештки відомі починаючи з кембрію. Практичне значення К. невелике. Червоний корал використовують як прикраси. Поліподій (Polypodium hydriformes) — паразит осетрових риб.

Літ.: Жизнь животных, т. 1. М., 1968; Мазурмович Б. М. Безхребетні тварини. К., 1974; Догель В. А. Зоология беспозвоночных. М., 1975.

Б. М. Мазурмович.

КИЯК Григорій Степанович [н. 21.XII 1909 (2.I 1910), с. Винники, тепер м. Винники Львів. обл.] — український рад. рослинознавець, чл.-кор. АН УРСР (з 1951), доктор с.-г. наук (з 1956), професор (з 1949), засл. діяч н. УРСР (з 1964). В 1934 закінчив агрономічний ф-т Львівського політехнічного ін-ту. З 1944 — зав. кафедрою рослинництва і луківництва Львівського с.-г. ін-ту. Праці К. з рослинництва, селекції і луківництва; автор підручників «Рослинництво» і «Луківництво» (1964—76). Вивів сорти озимої пшениці Галицька ярої пшениці Дублянка 4, озимого жита Львівське, озимого ріпака Дублянський, кормових бобів Коричневі. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

КИЯНСЬКИЙ Павло Іванович [справж. прізв.—К'яндський; н. 30.VI (12.VII) 1898, Петербург] — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1954). В 1920—24 навчався в драм. школі при Ленінгр. театрі драми (клас В. М. *Давидова*). В 1924—32 працював у театрах Ленінграда і Дніпропетровська, 1932—72 — в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Ролі: Тригорін («Чайка» Чехова), Васька Окорок («Бронепоїзд 14—69» Вс. Іванова), Олексій («Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського), Балтієць («Загибель ескадри» Корнійчука) та ін. Знімався в кінофільмах «Богдан Хмельницький», «Правда» та ін.

КИЯЦЬКЕ ОЗЕРО, Тарханське озеро — солоне озеро у системі *Перекопських озер*, у Крим. обл. УРСР. Довж. 6 км, шир. до 4,5 км, найбільша глиб. 0,4 м. Береги круті, вис. до 8 м. Живлення за рахунок підземних та поверхневих вод. Каналом сполучене з *Кирлеуцьким озером*. На дні — сірий мул. Спостерігається садка солі.

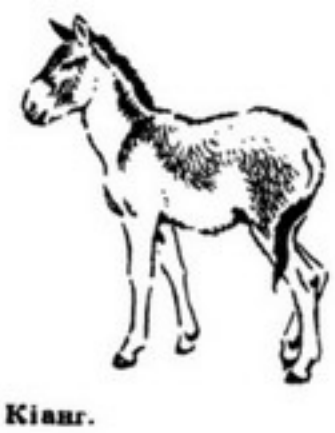

Кіанг.

КІА́НГ (Equus hemionus kiang) — непарнокопитний ссавець родини *конячих*; підвид *кулана*. Вис. в холці бл. 140 см. Вуха довші, ніж у коней, але коротші, ніж у ослів. Грива коротка, стояча. Забарвлення волосяного покриву буруватокоричневе, на череві — білувате. К. водиться в пустельних нагір'ях Центр. Азії (Тібет, Кашмір і Непал). Живе невеликими табунами. Дуже сторожка, швидконога і витривала тварина. Внаслідок надмірного полювання (використовують шкіру й м'ясо) став рідкісним.

КІАНІ́Т (від грец. κύανος — синій), дистен — мінерал класу *силікатів*. $Al_2O[SiO_4]$. *Сингонія* триклінна. Густ. 3,5—3,7. Тв. 4,5—7. Колір голубий, синій, зелений, жовтий, рідше — сірий, чорний або безбарвний. Блиск скляний. Великі родовища К.— в Індії та США; в СРСР є на Кольському п-ові, Уралі, в Якутії. Використовують як вогнетривкий та кислототривкий матеріал, для виплавки силуміну (див. *Алюмінію сплави*).

КІА́НСЬКА ПОРО́ДА великої рогатої худоби — порода м'ясного напряму продуктивності. Виведена в Італії, звідки завозилась в Бразілію, Аргентіну, Канаду та ін. Масть біла з характерним сірим відтінком. Худоба К. п. дуже велика (висота в холці 150—180 см),

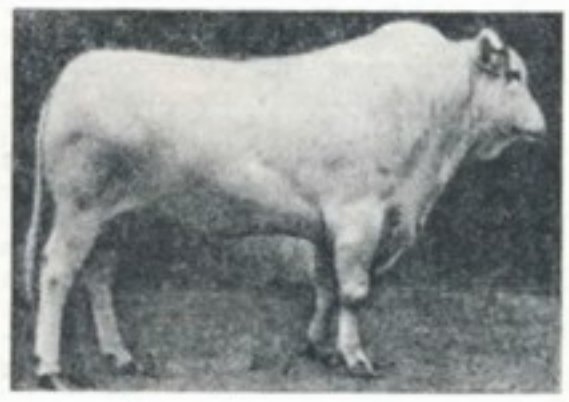

Бугай кіанської породи.

має видовжений тулуб і винятково високі м'ясні якості. Жива маса корів 700—750 кг, бугаїв 1200—1500 кг (макс. 1820 кг). Потомство, одержане від *схрещування* тварин К. п. з худобою *сірої української породи* і *симентальської породи*, має добрі м'ясні якості. На Україні К. п. використовують для пром. схрещування і виведення м'ясної худоби.

КІАЧЕ́ЛІ Лео [справж. прізв., ім'я, по батькові — Шенгелая Леон Михайлович; 7 (19).II 1884, с. Обуджі, тепер Цаленджихського р-ну — 19.XII 1963, Тбілісі] — груз. рад. письменник. Навчався в Харків. ун-ті (1904—05). В 1906 був заарештований за революц. діяльність. В 1912—17 жив в еміграції. Друкуватися почав 1909. Романи «Таріел Голуа» (1917), «Кров» (1927) — про події революції 1905—07; роман «Гваді Бігва» (1938; Держ. премія СРСР, 1941) — про життя груз. колг. села. Темі Великої Вітчизн. війни присвячений роман «Людина гір» (1948), оповідання «Батько й син», «Зустріч». Автор літ.-критичних праць. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Гваді Бігва. К., 1969; Рос. перекл.— Избранное. М., 1957: Рассказы Тбилиси. 1967.

КІБЕ́ЛА — у міфології *фригійців* богиня родючості, мати богів і всього живого на землі. З Малої Азії культ К. перейшов до Греції, потім у Рим. Вважали, що К. живе на вершинах гір, їздить у колісниці, запряженій левами й пантерами. На честь К. та її коханця *Аттіса* влаштовувалися розкішні свята з *містеріями*. Деякі риси К. перенесені християнством на євангельську богородицю.

КІБЕРНЕ́ТИКА [від грец. κυβερνητική(τέχνη) — мистецтво керування] — наука про керування, зв'язок і переробку *інформації*. Вона є результатом розвитку теорії і практики *автоматичного керування, обчислювальної техніки, нейрофізіології* й *математичної логіки*. Вирішальну роль у її становленні відіграло створення 1945—46 перших електронних *цифрових обчислювальних машин*. Офіційною датою народження К. як самостійної науки вважають рік опублікування книги Н. *Вінера* «Кібернетика» (1947), в якій він визначив К. як науку про керування і зв'язок у тварині й машині. Вперше термін «кібернетика» (на означення мистецтва керманича) ввів давньогрец. філософ *Платон*. У 1834 франц. вчений А. М. *Ампер* вжив цей термін на означення неіснуючої ще в той час науки про керування суспільством. Укр. вчені зробили помітний внесок у становлення й розвиток К. Задовго до Вінера укр. вчений Я. І. *Гродина* звернув увагу на аналогії між тех. й біол. системами. У 1950—51 в Києві під керівництвом С. О. *Лебедєва* було створено першу в СРСР і на європейському континенті ЕЦОМ «*МЭСМ*». В наступні роки з'явилися праці укр. вчених, які сприяли значному розширенню і зміні розуміння предмета й методів К. Осн. об'єктом дослідження в К. є т. з. кібернетичні системи (КС). В теор. К. такі системи розглядають абстрактно — безвідносно до їхньої реальної природи. Внаслідок цього можливе вивчення систем якісно відмінної природи (тех., біол. і соціальних) спільними методами. Абстрактну КС уявляють як сукупність взаємно пов'язаних об'єктів — елементів системи, здатних запам'ятовувати й переробляти інформацію, а також обмінюватись нею з ін. елементами і з зовн. світом. Система може змінювати свою структуру в результаті появи нових елементів і знищення старих, а також зміни зв'язків між елементами. Закономірності зміни станів елементів і всієї системи в цілому можуть подаватися як детермінованими, так і випадковими функціями. Прикладами КС є автом. регулятори (напр., *автопілот*), *електронні обчислювальні машини* (ЕОМ), людський мозок, біол. популяції, людське суспільство. Різні форми подавання інформації вивчаються в таких розділах матем. апарату К., як теорія *випадкових процесів, ігор теорія*, теорія статистичних рішень, та в методах розв'язування складних екстремальних задач.

Кібернетичний підхід до вивчення різних об'єктів живої і неживої природи полягає в тому, що їх розглядають як перетворювачів інформації. Сигнали, що надходять на вхід системи, змінюють її стан та ініціюють вихідні сигнали. Останні в заг. випадку залежать як від стану системи, так і від вхідного сигналу. Прикладом складних тех. перетворювачів інформації є ЕОМ. На відміну від обчислювальної техніки К. розглядає ЕОМ у чисто інформаційно-структурному плані, абстрагуючись від таких деталей, як фіз. реалізація елементів, конструкція плат тощо. Хоча структура сучас. ЕОМ істотно відрізняється від структури людського мозку, є одна важлива особливість, яка притаманна тільки цим структурам: вони є універсальними перетворювачами інформації. Це означає, що, запам'ятовуючи структуру будь-якої ін. КС, вони можуть у принципі виконувати її функції як перетворювача інформації. Саме ця властивість ЕОМ робить їх осн. тех. засобом, за допомогою якого К. моделює і вивчає КС будь-якої природи.

Одне з завдань К.— вивчення керування в КС, яке можна подати у вигляді двох взаємодіючих блоків — об'єкта керування і керуючої системи. Керуюча система по каналах прямого зв'язку передає керуючі діяння на об'єкт керування. Інформація про об'єкт керування по каналах *зворотного зв'язку* передається в керуючу систему (мал., пунктиром позначено можливі взаємодії об'єкта керування з навколишнім середовищем). Завданням керуючої системи є видача таких керуючих діянь, які забезпечують досягнення тих чи ін. цілей. Відповідно до характеру цих цілей виникають різні типи керування. При т. з. програмному керуванні на об'єкт керування видається наперед визначена за часом послідовність керуючих сигналів. Зворотного зв'язку при цьому немає. Прикладом такої керуючої системи є світлофор-автомат, який переключається через задані проміжки часу. В задачах класичного авторегулювання метою керування є підтримання з заданим ступенем точності постійних значень параметрів, що характеризують об'єкт керування (напр., швидкості руху вала двигуна, рівня води в котлі тощо). Метою оптимального керування є підтримання (чи досягнення за той або ін. час) такого стану об'єкта керування, при якому деякі функції параметрів, що характеризують цей стан, набувають екстремальних (найбільших чи найменших) значень.

При керуванні складними КС в системи керування вводять процедури, які в докібернетичну епоху були прерогативою людського інтелекту: процедури *розпізнавання образів* (напр., пізнавання заданого предмета, показаного в незвичайному ракурсі серед множини ін. предметів), чи розпізнавання фрази, яку вимовляють різними голосами. Однією з важливих функцій *штучного інтелекту* є імітація здатності людини до вдосконалення на базі навчання. Серед ін. завдань штучного інтелекту — *моделювання* здатності до логічного висновку, постановки нових задач і цілей тощо. В результаті втілення в тех. системах (насамперед, в ЕОМ) багатьох властивостей людського інтелекту будують перетворювачі інформації і складні самокеруючі пристрої — *роботи*, що володіють елементами людиноподібної поведінки. Цей аспект К. важливий як для прикладних цілей (автоматизації різних видів людської праці), так і для кращого розуміння процесів, що відбуваються в мозку людини. Для дослідження КС К. використовує три методи. Два з них — математико-аналітичний та експериментальний — широко застосовують і в ін. науках. Заслугою К. є розробка і використання нового методу дослідження, проміжного між вказаними двома. Це т. з. метод машинного експерименту, або метод *моделювання математичного*. Суть його в тому, що експерименти роблять не з реальною фіз. моделлю об'єкта, що вивчається, а з його описом, який вміщують у пам'ять ЕОМ. За допомогою спец. програм, які вводять в ЕОМ разом з цим описом, є можливість простежити поведінку об'єкта, що вивчається, в різних умовах. Швидкодія сучас. ЕОМ дає змогу у багатьох випадках проводити такі експерименти значно швидше, ніж реальні експерименти з відповідними фіз. об'єктами, які практично далеко не завжди здійсненні.

Завдяки новому методу дослідження та універсальності поняття КС, К. можна використати як інструмент дослідження і в ін. науках. Щодо цього вона подібна до *математики*, що привносить в ін. науки властивий їй матем.-аналітичний метод дослідження. Більше того, область застосування кібернетичного методу дослідження набагато ширша матем.-аналітичного методу й охоплює практично всі науки.

Застосування кібернетичного методу дослідження стосовно до різного роду тех. систем привело до виникнення *кібернетики технічної*. Аналогічно виникли й успішно розвиваються *кібернетика економічна, кібернетика біологічна, кібернетика медична* тощо. Наук. напрям у *мовознавстві*, що використовує методи К., наз. *математичною лінгвістикою*.

К. є теор. базою для *автоматизованих систем управління* складними технологічними процесами, підприємствами, галузями нар. г-ва і всім нар. г-вом в цілому. Поряд з автоматизацією управління набуває великого значення автоматизація проектно-конструкторських і експериментальних робіт, випробувань складних об'єктів, довідково-інформаційна служба (див. *Кібернетики інститут* АН УРСР, *Наукової і технічної інформації державна система, Довідково-інформаційний фонд*) тощо.

Літ.: Глушков В. М. Введение в кибернетику. К., 1964; Енциклопедія кібернетики, т. 1—2. К., 1973; Словарь по кибернетике. К., 1979; Винер Н. Кибернетика или Управление и связь в животном и машине. Пер. с англ. М., 1968.

В. М. Глушков.

«КИБЕРНЕ́ТИКА» — журнал, орган Кібернетичного центру АН УРСР. Висвітлює заг. питання *кібернетики*, теорії автоматів, теорії формальних мов, теорії кібернетичних систем, теорії оптимальних рішень, теорії і технології *програмування*, проблеми створення *алгоритмічних мов* і систем матем. забезпечення, розробки методів досліджень операцій і систем та ін. Видає *Кібернетики інститут* АН УРСР з 1965 рос. мовою (6 номерів на рік); перекладається англ. мовою у США під назвою «Cybernetics».

КІБЕРНЕ́ТИКА БІОЛОГІ́ЧНА — науковий напрям у *кібернетиці*, який вивчає структурну й функціональну організацію біологічних систем, а також закономірності одержання, перетворення й використання *інформації* в них. К. б. при дослідженні біосистем взаємодіє з *біологією, біофізикою, біохімією* та *кібернетикою медичною*. К. б. поділяють на фізіологічну кібернетику, нейрокібернетику та психологічну кібернетику. Сполучною ланкою між К. б. та *кібернетикою технічною* є *біоніка*. Осн. метод К. б.—*моделювання математичне*. При побудові матем. моделей біосистем використовують багато напрямів класичної та сучас. математики. Мета К. б.— детальний аналіз біосистем, спрямований синтез їх та керування ними. Значний внесок у розвиток К. б. зробили М. М. *Амосов*, П. К. *Анохін*, А. І. *Берг*, В. М. *Глушков*, О. А. Ляпунов та ін. На Україні проблеми К. б. розробляють в *Кібернетики інституті* АН УРСР, *Туберкульозу і грудної хірургії київському науково-дослідному інституті* ім. акад. Ф. Г. Яновського, ун-тах та ін. наук. закладах.

КІБЕРНЕ́ТИКА ЕКОНОМІ́ЧНА — напрям *кібернетики*, що використовує її методи і засоби для описування, дослідження і вдосконалення економічних систем. К. е. розвивається в напрямах удосконалення екон. *інформації*, керування в екон. системах, моделювання і дослідження систем економіки. Виділення екон. систем в самостійний предмет досліджень, в клас керуючих систем, зумовлюється їхньою специфікою, складністю, значенням. В К. е. використовуються, гол. чин., методи *моделювання математичного* і теорія оптимальних рішень. К. е. нерозривно пов'язана зі створенням і запровадженням *автоматизованих систем управління* (АСУ), сприяє розвитку методів матем. й інформаційного забезпечення цих систем в економіці.

За допомогою методів і засобів К. е. вдосконалюються структура й технологія управління, уточнюються системи показників, необхідних для ефективного управління екон. об'єктами (цехом, підприємством, об'єднанням, галуззю), раціоналізуються потоки інформації, інформаційні процеси, організація оцінки ситуацій і прийняття рішень. Рішення (особливо в АСУ), що приймаються, стають більш обгрунтованими, об'єктивними, точними. К. е. сприяє технологізації й авто-

Кібела з левеням на колінах з Ольвії. 3 ст. до н. е. Теракота. Київський історичний музей.

Кібернетика. Схема керування в кібернетичній системі.

Ківач.

матизації процесів обліку і управління в економіці. Виникли і розвиваються нові напрями К. е., напр. дискретна оптимізація і програмне керування. Самостійного значення набуває *інформатика*. Великими наук. центрами К. е. є Центральний економіко-матем. ін-т АН СРСР, Головний *Обчислювальний центр* Держплану СРСР, на Україні — *Кібернетики інститут* АН УРСР, Обчислювальний центр Держплану УРСР та ін. Істотний внесок у розвиток К. е. зробили О. *Ланге*, В. С. *Немчинов*, Л. В. *Канторович*, а також укр. рад. вчені В. М. *Глушков*, І. І. *Ляшко*, В. С. *Михалевич*, О. О. Бакаєв та ін.

Літ.: Кобринский Н. Е. [та ін.]. Введение в экономическую кибернетику. М., 1975; Ланге О. Введение в экономическую кибернетику. Пер. с польс. М., 1968. *В. В. Шкурба.*

КІБЕРНЕ́ТИКА МЕДИ́ЧНА — напрям у *кібернетиці*, що вивчає проблеми, пов'язані з процесами управління в *медицині* й *охороні здоров'я*. К. м. досліджує медичну й пов'язані з нею види *інформації*, зв'язки в організмі людини, питання управління в системі охорони здоров'я. К. м. використовує матем. апарат кібернетики, а також можливості *електронних обчислювальних машин*. Осн. методом в К. м. є метод *моделювання*, який дає змогу лікареві прогнозувати, діагностувати й оцінювати функціонування багатьох систем хворого.

В К. м. застосовують складні системи збирання й переробки інформації для управління установами охорони здоров'я й лікувально-профілактичним процесом. Праці в галузі К. м. привели до створення інформаційних систем і пристроїв, що їх використовують у медицині та охороні здоров'я (див. *Біоелектричне керування*, *Кібернетика біологічна*). На Україні проблеми К. м. розробляють в *Кібернетики інституті* АН УРСР, у *Туберкульозу і грудної хірургії київському науково-дослідному інституті* ім. акад. Ф. Г. Яновського, медичних ін-тах та ін. наукових закладах.

Літ.: Мельников В. Г. Медицинская кибернетика. К., 1978.

Кібчик звичайний.

Ківі звичайний.

Ківсяк піщаний.

КІБЕРНЕ́ТИКА ТЕХНІ́ЧНА — напрям *кібернетики*, що використовує її ідеї і методи для вивчення технічних систем: *автоматичних систем* і *автоматизованих систем*, систем управління технологічними процесами (АСУТП), складними технічними комплексами, рухомими об'єктами, установками для фіз. експериментів тощо. К. т. поділяють на дві частини. До першої відносять теоретичні, до другої — інженерні проблеми. Теор. основи К. т. становлять ті розділи *автоматичного керування теорії* (ТАК), які ввійшли у кібернетику і стали її загальнонаук. засобами дослідження: методи розв'язування задач стійкості руху, керованості і спостережуваності, компенсації дії зовн. збурень і перешкод (теорія інваріантності і теорія чутливості), оптимізації процесів керування тощо. До нових порівняно з класичними розділами ТАК належать *розпізнавання образів*, задачі ідентифікації об'єктів керування, побудови адаптивних і самоорганізовуваних систем керування, агрегування і декомпозиції складних систем, багатокритеріальної оптимізації тощо. Використання шляхів і прийомів, вироблених природою, привело до формування великого самостійного розділу К. т.— *біоніки*. Через складність систем, що вивчає К. т. (див. *Складні системи керування*), не завжди можна використати аналітичні способи дослідження, тому основними є методи аналогового, цифрового і гібридного *моделювання*. Інженерні проблеми К. т. зводяться до розробки тех. засобів для збирання, передавання (див. *Телемеханіка*) і використання *інформації*, необхідної при створенні АСУТП і т. з. інтегрованих систем автоматизованого управління виробництвом (див. *Автоматизація комплексна*, *Кібернетика економічна*). Тех. засобами для збирання і передавання інформації служать різного роду датчики і відповідні пристрої зв'язку, а перетворення і використання одержаної інформації для керування здійснюється найчастіше за допомогою *електронних обчислювальних машин* (ЕОМ). В зв'язку з цим великого значення набувають питання розробки матем. і програмного забезпечення ЕОМ (багато з цих питань належать до теор. розділів К. т.). Оскільки при створенні *автоматизованих систем управління* неодмінним їхнім елементом є людина, в К. т. велику увагу приділяють проблемі «людина-машина» (див. *Система «людина-машина»*) або, інакше, задачам *ергономіки*, а також питанням *інженерної психології*. З проблемами К. т. тісно переплітаються і проблеми автоматизації проектування складних систем, а також автоматизації експериментальних і н.-д. робіт.

Літ.: Ивахненко А. Г. Техническая кибернетика. К., 1962; Теория автоматического регулирования, кн. 1—3, ч. 1—2. М., 1967—69; Бесекерский В. А. Цифровые автоматические системы. М., 1976; Ковалевский В. А. Методы оптимальных решений в распознавании изображений. М., 1976; Ладиков-Роев Ю. П. Стабилизация процессов в сплошных средах. М., 1978. *О. І. Кухтенко.*

КІБЕРНЕ́ТИКИ ІНСТИТУ́Т АН УРСР. Створений 1957 у Києві (до 1962 — Обчислювальний центр АН УРСР). До складу інституту входять 7 секторів, що об'єднують 50 відділів і 28 структурних лабораторій; з 1963 при ін-ті функціонує спец. конструкторське бюро з дослідним заводом. В ін-ті ведуться роботи по створенню нових типів *електронних обчислювальних машин* і матем. забезпечення до них; розробляються фундаментальні проблеми матем. *кібернетики, обчислювальної математики, математичної економіки*. Тут сконструйовано ЕОМ «*Мир*», «Промінь», «Днепр», «Киев» та ін. Проводяться дослідження з теорії систем і *системотехніки*, розробляються системи для автоматизації наук. досліджень, проектно-конструкторських робіт, випробувань складних об'єктів, а також для керування технологічними процесами і екон. об'єктами всіх рівнів. Розробляються проблеми біол. і мед. кібернетики. Ін-т видає журнали «*Кибернетика*», «*Автоматика*» і «*Управляющие системы и машины*». Ін-т нагороджено орденом Леніна (1969). *В. М. Глушков.*

КІБЕРНЕТИ́ЧНЕ МИСТЕ́ЦТВО — напрям у *модернізмі* 20 ст., що пропагує широке застосування лічильно-обчислювального обладнання в процесі художньої творчості. Поняття «кібернетичне мистецтво» охоплює спроби створення літ. текстів за допомогою *електронних обчислювальних машин* (ЕОМ), досліди по впровадженню *кібернетики* в муз. і виконавське мист. (грец. композитор Я. Ксенакіс та ін.), застосування лічильно-обчислювального обладнання в образотворчому мистецтві й архітектурі — різні просторові й скульптурно-пластичні структури, що розробляються за допомогою ЕОМ; кібернетично керовані об'єкти *кінетичного мистецтва*; т. з. комп'ютерну графіку (рідше живопис), що являє собою візуальні перетворення умовних кодів, які використовують в обчислювальній техніці. Кібернетичні експерименти в мист. мають певне значення як матеріальні реалізації деяких положень сучасної теорії інформації.

Літ.: Переверзев Л. Б. Искусство и кибернетика. М., 1966; Моль А. Теория информации и эстетическое восприятие. Пер. с франц. М., 1966. *М. М. Соколов.*

КІ́БЛИЧ — річка в Українській РСР, у межах Вінницької та Черкаської областей, ліва притока Собу (бас. Пд. Бугу). Довж. 60 км, площа бас. 442 км². Живлення переважно дощове й снігове. Використовують для пром. та с.-г. водопостачання й риборозведення. Поблизу с. Івангорода на берегах річки виявлено залишки поселення *черняхівської культури*.

КІ́БЧИК (Erythropus) — рід хижих птахів род. соколових. Довж. 28—33 см, маса 130—200 г. В забарвленні переважають сірі й руді кольори. 2 види: К. звичайний (E. vespertinus) і К. амурський (E. amurensis), поширені в Європі й Азії. Обидва види є в СРСР, у т. ч. в УРСР гніздиться 1 вид — К. звичайний. Зимує в Пд. Азії і Пд. Африці. Прилітає у березні — травні, відлітає у вересні. Гніздиться по невеликих гаях та групах дерев серед полів і лук, часто колоніями. Кладка у травні — червні з 1—6 яєць. Живиться комахами, іноді мишами й ящірками. Підлягає охороні.

КІВА́Ч — водоспад на р. Суні (неподалік від гирла), в межах Кар. АРСР. Вода падає з вис. 11 м уступами, утворюючи каскад. Енергію К. використовує Кондопозька ГЕС. В районі озера — заповідник «Ківач». Об'єкт туризму.

КІ́ВЕРЦІ — місто Волин. обл. УРСР, райцентр. Залізнич. вузол. К. виникли 1870—73 у зв'язку із спорудженням з-ці Житомир — Ковель. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. За *Ризьким мирним договором 1921* К. відійшли до бурж.-поміщицької Польщі. В К. відбулася *Ківерцівська демонстрація 1934*. В 1939 К. у складі

Зх. України возз'єднано з УРСР. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. (2.VII 1941—1.II 1944) у місті та районі діяли місцеві партизани, а також з'єднання М. А. *Прокопюка* і Д. М. *Медведєва*. З 1951 К.— місто. В К.— підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, деревообробний комбінат, ремонтно-механічний «Лісмаш» та прод. товарів з-ди, лісгоспзаг, міжколгоспна буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. Розвинуте декоративно-ужиткове мистецтво (різьблення та випалювання на дереві). Мед. уч-ще, 4 заг.-осв. і музична школи; лікарня. 2 будинки культури, 3 клуби, кінотеатр, 7 бібліотек.

КІВЕРЦІВСЬКА ДЕМОНСТРАЦІЯ 1934 — масова першотравнева демонстрація робітників і селян у містечку Ківерцях (тепер місто Волин. обл.). Організована *Комуністичною партією Західної України*. Проходила під антифашист. лозунгами. Між демонстрантами і поліцією відбулася сутичка, під час якої трудящі роззброїли поліцейських. Дістави підкріплення, каратели влаштували жорстоку «*пацифікацію*» («втихомирення»). К. д. була виявом зміцнення союзу робітників і селян Зх. України в боротьбі за соціальне і нац. визволення.

КІВЕРЦІВСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-сх. частині Волинської обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 1,4 тис. км². Нас. 71 тис. чол. (1979). У районі — 75 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним і 22 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Ківерці*. Поверхня району рівнинна. Корисні копалини: торф, пісковики, глина. Річки: Конопелька, Кормин, Путилівка (бас. Прип'яті). Грунти дерново-підзолисті. Розташований у межах зони мішаних лісів. Ліси (дуб, береза, сосна, вільха) займають 62,6 тис. га. Осн. підприємства — ківерцівські деревообр. комбінат, лісгоспзаг, рем.-мех. «Лісмаш» з-д, Цуманський деревообр. комбінат. 2 комбінати побутового обслуговування (Ківерці й смт Олика). С. г. спеціалізується на вирощуванні озимого жита, пшениці, ячменю, цукр. буряків, льону і тваринництві мол.-м'ясного напряму. Площа с.-г. угідь 1978 становила 60 тис. га, у т. ч. орні землі — 40,1 тис. га. У К. р.— 22 колгоспи, 2 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізнич. вузол Ківерці, залізнич. станції — Олика, Цумань. Автошляхів — 358 км, у т. ч. з твердим покриттям — 225 км. У районі — 61 заг.-осв., музична і спортивна школи, мед. уч-ще; 67 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 74 клубні установи, кінотеатр, 63 б-ки. 2 музеї (партизан. слави в урочищі Лопатень та істор. в Олиці). В с. Човниці К. р. народився укр. рад. математик М. П. *Кравчук*. У К. р. видається газ. «Ленінським шляхом» (з 1945).

В. І. Савчук.

КІВІ (Kivi) Алексіс (справж. прізв.— Стенвалл; 10.X 1834, Нурміярві — 31.XII 1872, Тусула) — фін. письменник. Перший твір — трагедія «Куллерво» (1860) на сюжет «*Калевали*», а також п'єси «Втікачі» (1867), «Леа» (1869), «Лео і Лійна» (опубл. 1877—78) мають романтичний характер. Комедії з нар. життя «Шевці Нуммі» (1864), «Заручини» (1866) і особливо роман «Семеро братів» (1870) — реалістичного спрямування. Автор збірника віршів «Канервала» (1866).

КІВІ (Apteryx) — рід птахів рядуківіподібних. Нелітаючі птахи розміром з велику курку (маса 1,5—3 кг). Крила редуковані, ноги чотирипалі. Пір'я пухке, волосоподібне, бурувате. Пошир. на о-вах Нової Зеландії. З види, з них найвідоміший К. звичайний (A. australis). Живуть К. у вологих, темних лісах; активні присмерком і вночі. Живляться червами, молюсками, комахами та ін. Статева зрілість настає на 3—5-й рік життя. На рік 2 кладки з 1, рідше 2, яєць, які насиджує самець. Через зменшення площі лісів та переслідування людиною чисельність К. зменшується; взяті під охорону. У викопному стані відомі з плейстоцену Австралії та Нової Зеландії.

М. А. Воїнственський.

КІВОРІЙ (грец. κιβώριον, букв.— скринька для сім'я) — спочатку — посудина для питва; у християнських храмах — дарохранильниця, яку встановлюють під сінню (навіс над церк. вівтарем). Пізніше К. почали називати й саму вівтарну сінь, що підтримується колонами та багато оздоблена.

КІВСЯКИ (Juliformia) — ряд членистоногих тварин класу двопарноногих. Тіло (довж. 2—25 см) циліндричне, вкрите щільною *кутикулою*, інкрустованою вуглекислим кальцієм, поділене на багато (30 і більше) сегментів, на більшості з яких по дві пари кінцівок. Живуть К. в грунті, лісовій підстилці, під камінням тощо. Активні вночі. Живляться переважно гниючими рештками рослин, грибами. Роздільностатеві, розмножуються, відкладаючи яйця. Поширені К. в тропічних, субтропічних і помірних широтах. В СРСР — бл. 190 видів і форм, з них в УРСР найбільш відомі К. звичайний (Sarmatoiulus kessleri) та К. піщаний (Schizophyllum sabulosum), який може пошкоджувати кукурудзу, люцерну, буряки, картоплю, моркву та ін. рослини. Більшість К., переробляючи рослинні рештки і збагачуючи грунт *гумусом*, приносять користь.

О. П. Кришталь.

КІВУ — озеро на Сх. Африки, на кордоні між Заїром та Руандою. Лежить на вис. 1460 м. Площа 2,7 тис. км², глиб. до 496 м. Береги високі, розчленовані, численні острови. Рікою Рузізі сполучається з оз. *Танганьїка*. Вода солонувата, містить метан (має пром. значення). Судноплавне. Район активного вулканізму. В районі озера — нац. парк Ківу.

КІВШ — 1) У металургії — сталева або чавунна посудина для короткочасного зберігання, транспортування і розливання розплавлених металів, *шлаків* і *штейнів*. К. (мал., 1) для металів і штейнів звичайно покривають всередині *вогнетривким матеріалом*. Розрізняють К. ручні (місткістю до 60 кг) і переміщувані: спец. пристроями (по підвісній рейці — монорейці; місткістю до 120 кг), мостовими кранами і на залізничних візках (місткістю до 500 т). Див. також *Вакуум-ківш*. 2) К. землерийних і підйомно-транспортних машин — робочий орган (вмістище) для захоплювання-відділяння частини матеріалу (напр., грунту) від масиву і перенесення його до місця вивантаження. К. (мал., 2) кріплять на роторах (роторних *екскаваторів*), робочих ланцюгах (*драг, землечерпальних снарядів*, багатоківшових ланцюгових екскаваторів, *елеваторів, норій*) або підйомних стрілах (напр., одноківшових *навантажувачів*). Крім того, К. підвішують до несучої конструкції канатами (див. *Грейфер*).

Місткість К. одноківшових екскаваторів 0,15—200, багатоківшових — 0,007—7 м³.

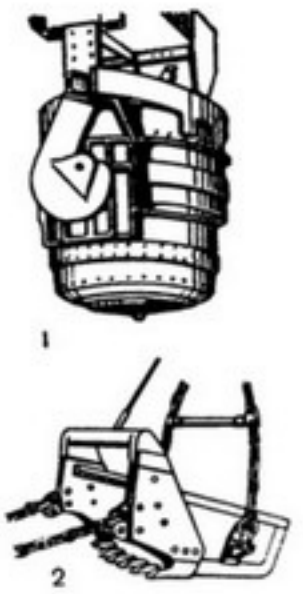

Ковші:
1 — сталерозливний;
2 — ківш екскаватора.

КІВШАРІВКА — селище міського типу Харків. обл. УРСР, підпорядковане Куп'янській міськраді, за 2 км від залізнич. ст. Куп'янськ-Вузловий. 13,7 тис. ж. (1979). У К.— Куп'янський ливарний і залізобетонних конструкцій з-ди, комбінати побутових послуг. Серед. школа, профес.-тех. уч-ще; лікарня, поліклініка, б-ка. Засн. 1970.

КІВШЕНКО Олексій Данилович [10 (22).III 1851, тепер Веневський р-н Тул. обл.— 2.X 1895, Гейдельберг, Німеччина] — рос. живописець. В 1867—77 навчався в петерб. АМ, з 1884 був її академіком. Автор батально-істор. композицій та жанрових картин, за ідейною спрямованістю й стилістикою близьких до творчості *передвижників*. Твори: «Військова рада в Філях» (1880, ДРМ; повторення, 1882, ДТГ), серія картин на теми рос.-тур. війни (1886—95). Кілька жанрових картин присвятив українській тематиці («На поромі», 1887; «З'їзд на український ярмарок», 1882; «Вечір в українському селі», 1883).

О. Д. Ківшенко. З'їзд на український ярмарок. Фрагмент. 1882.

КІГА́ЛІ — столиця Руанди. Місто розташоване в центр. частині країни. Вузол автомоб. шляхів. 40 тис. ж. (1974). Значний торг. центр (кава, шкіряна сировина, велика рогата худоба). Невеликі підприємства по переробці с.-г. сировини, виготовленню взуття, глиняного посуду, одягу, речей домашнього вжитку, ковдр. Лінією електропередач сполучається з ГЕС Муруру (Заїр). Поблизу К.— аеропорт міжнар. значення. В районі К.— добування олова.

М. М. Кіжнер.

КІ́ГТІ — рогові утвори на кінцях пальців у багатьох наземних хребетних. У деяких земноводних К.— це потовщення *епідермісу*. Справжні К. у більшості плазунів, у всіх птахів, а також у багатьох ссавців, у яких вони досягають найбільшого розвитку (особливо в хижаків). Служать здебільшого для захисту й нападу. Звичайно верхній бік К. (кігтьова пластинка) утворена твердою роговою речовиною, нижній (підошовна пластинка) — м'якою; нерівномірне стирання цих боків спричинює самозагострення К. Видозмінами К. є *нігті* й *копита*.

КІДА́НІ, китаї — племена монг. групи, що в давнину кочували на території *Монголії Внутрішньої* та МНР. Відомі з кін. 4 ст. В 916 утворювали імперію К. (з 947 мала назву Велика Ляо), що займала територію від Японського м. до Сх. *Туркестану*. К. не раз вторгалися в Китай, який з 2-ї пол. 10 ст. сплачував їм данину. В 1125 д-ву К. розгромили *чжурчжені*. Частина К. пішла до Серед. Азії (див. *Каракитаї*).

С. Кіїзбаєва.

В. С. Кіквідзе.

«КИЕВЛЯ́НИН» — альманах, який видавав М. О. *Максимович*. Вийшло три книги; дві перші — в Києві (1840 і 1841), третя — у Москві (1850). В альманасі вміщено багато матеріалів з історії Києва (статті М. О. Максимовича — «Огляд старого Києва», «Видубицький монастир» та ін.), Переяслава, Волині, Карпатської Русі. Опубліковано твори Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, рос. поетів В. Бенедиктова, Ф. Глинки, А. Подолинського, М. Язикова, старовинні рукописи.

«КИЕВЛЯ́НИН» — щоденна газета реакційно-монархічного напряму, що виходила 1864—1919 в Києві. Видання субсидував царський уряд; воно стояло на великодержавних шовіністичних позиціях, проповідувало русифікаторську політику на Україні. Засновником і першим редактором «К.» був професор Київ. ун-ту історик В. Я. Шульгін. З 1878 редактором її став професор економіст Д. І. Піхно, з 1911 — монархіст В. В. Шульгін (син В. Я. Шульгіна). Видання «К.», що припинилося 1917, відновилося в серпні 1919, під час *денікінщини*. Газета перестала виходити в грудні 1919, після визволення Києва Червоною Армією.

«КИЕВСКАЯ МЫСЛЬ» — щоденна газета ліберально-бурж. напряму, яку видавали з 30.XII 1906 (12.I 1907) до грудня 1918 в Києві. В газеті співробітничали кадети і меншовики-ліквідатори. В роки 1-ї світової війни «К. м.» стояла на шовіністично-оборонських позиціях, підтримувала імперіалістичну політику царського самодержавства. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції проводила антирад. курс.

«КИЕВСКАЯ СТАРИНА́» — щомісячний історико-етнографічний і белетристичний журнал ліберально-бурж. напряму. Виходила в Києві 1882—1907 (останній рік — укр. мовою під назвою «Україна»). Заснована О. М. *Лазаревським*, В. Б. *Антоновичем*, Ф. Г. *Лебединцевим* на кошти цукрозаводчика В. Ф. Симиренка. В журналі публікували статті з історії, археології, етнографії, літературознавства України, художні твори, критико-бібліографічні статті, а також істор. документи, щоденники, мемуари, фольклорні записи. В «К. с.» виступали Д. І. *Багалій*, О. Я. *Єфименко*, В. С. *Іконников*, О. І. *Левицький*, Д. І. *Яворницький* та ін. В журналі вперше було надруковано деякі твори Т. Г. Шевченка та І. Я. Франка. Поряд з цим у «К. с.» вміщували матеріали, в яких різні проблеми, насамперед ті, що стосувалися суспільно-політ. життя на Україні кін. 19 — поч. 20 ст., тлумачилися в бурж.-націоналістичному дусі.

В. Г. Сарбей.

«КИЕВСКИЙ КОММУНИ́СТ» — нелегальна газета, орган Київського обласного і міського к-тів КП(б)У. Виходив з 22.IX 1918 по 18.III 1919. Під час австро-нім. окупації, *гетьманщини* та загарбання Києва петлюрівською *Директорією* видавався в підпільній друкарні, якою керував надісланий ЦК КП(б)У до міста для цієї мети М. О. *Алексєєв*. З 13.II 1919 виходив під назвою «Киевский коммунист — Київський комуніст». До складу редколегії входили М. П. *Тарногродський* (редактор), М. Є. *Врублевський*, О. К. Ластовський, А. С. *Бубнов* та ін. Розповсюджувався на тер. Київ., Подільської, Волинської, Чернігів. та Полтав. губ. Після визволення Києва рад. військами 5.II 1919 виходив легально. 20.III 1919 злився з газетою ЦК КП(б)У «*Коммунист*».

«КИЕВСКИЙ СОЦИА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧЕСКИЙ ЛИСТО́К», «Летучий листок» — нелегальна газета, орган Київського комітету РСДРП. Виходив з 30.XI (13.XII) 1902 по 21.III (3.IV) 1903. Видано 10 номерів (під № 5 — два «Листки»). На сторінках «К. с.-д. л.» вміщувалась інформація про робітничий рух у Києві та ін. містах України, про діяльність Київської орг-ції РСДРП тощо. «К. с.-д. л.» у № 9 опублікував заяву Київ. к-ту РСДРП про приєднання його до «*Искры*» і визнання її керівним органом. «Искра» негайно відгукнулась на вихід друкованого органу Київ. к-ту РСДРП і дала в № 33 аналіз № 2 «К. с.-д. л.». «Искра» відзначала, що «зміст „Листка" робить з нього надзвичайно добре складену прокламацію до робітників».

КІ́ЖНЕР Микола Матвійович [27.XI (9.XII) 1867, Москва — 28.XI 1935, там же] — рад. хімік-органік, почесний член АН СРСР (з 1934). У 1880 закінчив Моск. ун-т. Працював у наук. установах Томська і Москви. Вперше виявив *ізомеризацію* циклів в аліциклічних сполуках, дослідив *аміни* й гідразини поліметиленового ряду, відкрив реакцію одержання вуглеводнів каталітичним розкладанням гідразонів (реакція К.). Розробив методи синтезу органічних *барвників*, що сприяло розвитку анілінофарбової промисловості.

КІЗЕРИ́Т — мінерал класу *сульфатів*. $Mg(SO_4)\cdot H_2O$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 2,57. Тв. 3,75. Безбарвний, сірувато-білий або жовтуватий. Блиск скляний. На Україні трапляється в соляних родовищах Прикарпаття. Використовують для одержання *магнію* й *епсоміту*.

КІЇЗБА́ЄВА Сайра (н. 7.XI 1917, аїл Токолдош, поблизу м. Фрунзе Кирг. РСР) — кирг. рад. співачка (лірико-драматичне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1958). Член КПРС з 1944. З 1936 — солістка Кирг. муз.-драм. театру (з 1942 — Кирг. театру опери та балету). Гол. партії в операх — «Айчурек», «Манас», «На берегах Іссик-Кулю» Власова, Малдибаєва і Фере, «Кокуль» Раухвергера, «Євгеній Онєгін», «Пікова дама» Чайковського, «Чіо-Чіо-сан» Пуччіні та ін. Виконувала укр. мовою роль Одарки («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського). З 1956 — на пед. роботі (з 1978 — професор Кирг. ін-ту культури). Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

КІЇК-КОБА́ — печера за 25 км на Сх. від Сімферополя. Досліджували її 1924—26. У печері відкрито залишки палеолітичної стоянки з двома культурними шарами — нижнім, що датується початком мустьєрської епохи, і верхнім середньомустьєрського часу (див. *Мустьєрська культура*). При дослідженні цих шарів виявлено залишки вогнищ, знайдено мініатюрні рубильця, скребловидні *відщепи, гостроконечники, скребла* тощо, кістки дикого осла, сайги, велетенського оленя, бика, мамонта, носорога, печерного ведмедя. У заглибленні, спеціально видовбаному в скелястій підлозі печери, виявлено залишки поховань *неандертальців* — кістки стоп і голінки дорослої людини та решткі кістяка дитини. К.-К.— місце перших знахідок решток первісної людини на тер. СРСР.

Літ.: Бонч-Осмоловский Г. А. Палеолит Крыма, в. 1—3. М.—Л., 1940—54.

КІКВІ́ДЗЕ Василь Сидорович [28. II (12.III) 1895, Кутаїсі — 11.I 1919, біля хутора Зубрилова, тепер смт Кіквідзе Кіквідзенського р-ну Волгогр. обл.] — герой громадянської війни. Учасник 1-ї світової війни. За революц. діяльність в армії не раз зазнавав арештів. У 1917 — голова солдатського к-ту 6-ї кав. д-зії, нач. гарнізону м. Дубна, потім — заст. голови Військ.-революц. комітету Пд.-Зх. фронту, нач. 6-ї кав. д-зії. З грудня 1917 командував червоногвард. загоном, з березня 1918 — 4-ю Укр. рад. армією, у квітні 1918 — військами Лебедино-Охтирського р-ну, з травня 1918 по січень 1919 — 16-ю стріл. д-зією. Загинув у бою. Похований у Москві.

В 1959 К. поставлено пам'ятник у Кутаїсі і Тбілісі.

Літ.: Ірмадзе А. К. Василь Кіквідзе. К., 1973; Бузукашвили М. И. Начдив Киквидзе. М., 1977.

КІКЛА́ДИ — архіпелаг на Пд. Егейського м., входить до складу тер. Греції. Налічують 211 островів (найбільші — Наксос, Андрос, Тінос, Парос, Мілос) материкового та вулканічного походження. Заг. площа 2,6 тис. км². Поверхня гориста, заввишки до 1008 м. Родовища заліз. руди, бокситів, наждаку. На схилах — чагарники (див. *Фригана*), у долинах — виноградники, плантації цитрусових, олив, посіви зернових. Скотарство, рибальство.

КІКЛО́ПИ, циклопи (від грец. κύκλωψ — круглоокий) — 1) У грец. міфології велетні з оком посеред лоба. За більшістю міфів, К.— сини *Урана* й *Геї*. Боги, побоюючись дикої сили К., тримали їх під землею закованими в кайдани.

Гефест і кіклопи кують Ахіллів щит. Мармуровий барельєф. 2 ст. до н. е. Музей у Римі.

Зевс звільнив К. і зробив їх помічниками *Гефеста,* якому вони допомагали кувати блискавки. В «*Одіссеї*» виведено образ одного з К.— *Поліфема.*

2) У переносному значенні «циклопи» — ковалі.

КІКО́ЇН Ісак Костянтинович [н. 15 (28).III 1908, м. Жагаре, тепер Лит. РСР] — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1953), двічі Герой Соціалістичної Праці (1951, 1978). Член КПРС з 1947. Після закінчення Ленінгр. політех. ін-ту (1930) працював у Ленінгр. фізико-тех. ін-ті, в 1936—43 — в Ін-ті фізики металів (Свердловськ), з 1943 — в Ін-ті атомної енергії. Осн. праці з фізики твердого тіла, атомної фізики і техніки. В 1933 спільно з М. М. Носковим відкрив явище виникнення електр. поля в освітленому напівпровіднику, вміщеному в магн. поле (явище Кікоїна — Носкова). Перший провів вимірювання *Холла явища* в рідких металах, визначив величину гіромагн. відношення в надпровідниках. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1959. Держ. премія СРСР, 1942, 1949, 1951, 1953, 1967. Золота медаль ім. П. М. Лебедєва АН СРСР (1978).

КІ́КОТЬ Андрій Іванович (27.XI 1929, с. Кам'янка, тепер Диканського р-ну Полтав. обл.— 13.X 1975, Київ) — укр. рад. співак (бас), нар. арт. УРСР (з 1967). В 1959 закінчив Київ. консерваторію (клас І. *Паторжинського*), відтоді — соліст Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Тарас («Тарас Бульба» Лисенка), Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Кочубей, Гремін («Мазепа», «Євгеній Онєгін» Чайковського), Борис Годунов (однойменна опера Мусоргського), Фрол Баєв («В бурю» Хренникова), дід Іван, Генерал («Тарас Шевченко», «Арсенал» Г. Майбороди).

І. М. Лисенко.

КІКУ́ЙЮ, агікуйю, гікуйю — народ, який живе в центр. частині *Кенії.* Чисельність — бл. 4 млн. чол. (1978, оцінка). Говорять мовою кікуйю, що належить до групи нігер-конго нігеро-кордофанської сім'ї мов. За переказами, на територію, де живуть тепер К., вони прийшли зі Сх., приблизно в 16 ст. Поряд з давніми традиційними віруваннями серед К. поширено християнство. Осн. заняття — землеробство. Частина К. працює в промисловості.

КІЛ (від тур. kil — глина) — гірська порода, різновидність *вибільних глин.* Гол. складова частина К.— *монтморилоніт*; як домішки містить *кальцит, доломіт, біотит,* гідроксиди заліза. Колір зеленувато-жовтий і світло-жовтий. К. добре вбирає луги і жири. Родовища К. є в Криму і на Кавказі. Див. також *Бентоніти.*

КІ-ЛА́РГО — перший у світі підводний морський заповідник поблизу пд.-сх. берегів п-ова Флоріда, в США. Довж. території, що охороняється, 40 км, шир. бл. 7 км. Створений 1960 для охорони унікальних *коралових рифів* та їхнього тваринного й рослинного світу. В заповіднику проводяться наук. дослідження. Відомий також під назвою нац. парку коралових рифів Дж. Пенекемпа.

КІЛАУЕ́А — діючий вулкан на о. Гавайї в групі Гавайських о-вів у Тихому ок. Заввишки 1247 м. Являє собою пологий конус із значним (4,5 км у діаметрі) кратером глиб. понад 230 м, на дні якого лавове озеро. Останні значні виверження відбувалися 1952, 1954, 1955, 1979.

КІЛІ́ЙСЬКЕ ГИ́РЛО — пн. рукав дельти Дунаю. Завдовжки 116 км, завширшки до 1,2 км. У нижній течії розгалужується на численні протоки. Повінь навесні й улітку. Спостерігаються вітрові нагони води. Русло К. г. обваловане. Для водопостачання Пд. України та Молдавії передбачено спорудити канал Дунай — Дніпро з забором води з К. г. Гол. порти: Ізмаїл (піднімаються мор. судна), Кілія, Вилкове (СРСР). По К. г. проходить кордон між СРСР та Румунією.

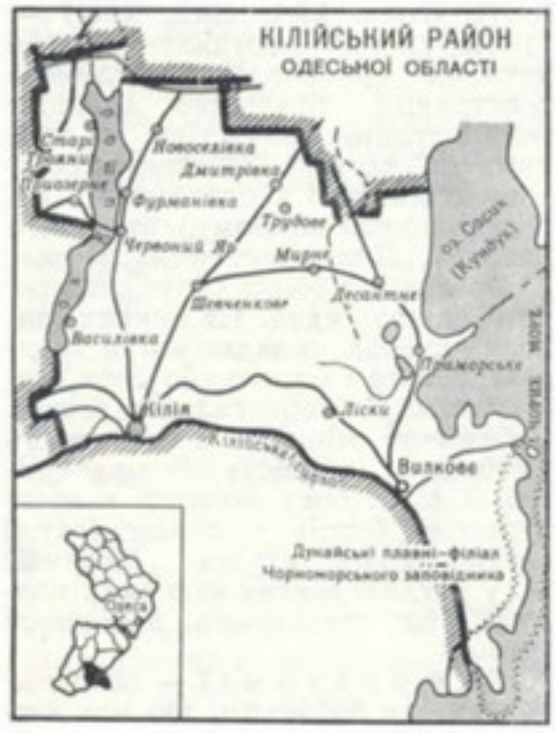

КІЛІ́ЙСЬКИЙ МОРСЬКИ́Й ПОРТ торговельний. Підпорядкований *Радянському Дунайському пароплавству.* Розташований на лівому березі *Кілійського гирла* Дунаю в м. Кілії. Засн. 1879. Використовувався в основному для перевезень зерна. По Дунаю через Кілійський порт проходила одна з ліній зв'язку по доставці ленінської газ. «Искра» з-за кордону в Росію. Вантажники порту брали активну участь у страйках 1905, 1910; не раз виступали проти рум. окупаційної влади, за возз'єднання з Рад. Україною (1918—40). За післявоєнні роки К. м. п. перетворився на сучас. високомеханізоване підприємство, оснащене високопродуктивною перевантажувальною технікою. В К. м. п. перероблюють нар.-госп. та експортно-імпортні вантажі (метали, вугілля, ліс, цукор, борошно, мінеральні добрива, будівельні матеріали та ін.). Колектив порту освоїв технологію обробки *ліхтерів.*

М. І. Варивончик.

КІЛІ́ЙСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Одес. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 1,4 тис. км². Нас. 660 тис. чол. (1979). У районі — 19 населених пунктів, підпорядкованих 2 міським і 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Кілія.* К. р. на Сх. омивається водами оз. *Сасик* (Кундук) і Чорного м., на Зх.— оз. *Китай.* Розташований у межах *Причорноморської низовини.* Поклади черепашнику, глини. На пд. межі району — *Кілійське гирло* Дунаю. Грунти в осн. чорноземні. Лежить у степовій зоні. В межах району — філіал *Чорноморського заповідника* — Дунайські плавні. Найбільші підприємства: кілійські суднорем., винобродний, ефіроолійний, сухого молока з-ди, вилківські з-д пресових вузлів та рибообробний і судоремонтний філіали Чорномор. рибопром. об'єднання «Антарктика». Комбінат побутового обслуговування (Кілія) і 17 будинків побуту. Спеціалізація с. г. району — землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 69,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 59,4 тис. га. Зрошується 37,8 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, рис, овочеві, ефіроолійні (шавлія, волошки, м'ята). Садівництво, виноградарство. Скотарство, птахівництво, рибництво. У К. р.— 11 колгоспів, 4 радгоспи, райсільгосптехніка. Майже всі автошляхи (233 км) з твердим покриттям. У районі — 24 заг.-осв., музична і спортивна школи, 2 профес.-тех. уч-ща; 35 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 18 будинків культури, 8 клубів, 3 кінотеатри, 29 кіноустановок, 36 б-к, музей історії району. В с. Фурманівці К. р. народився маршал Радянського Союзу С. К. *Тимошенко.* У К. р. видається газета «Дунайская заря» (з 1940).

Л. І. Камаєва.

І. К. Кікоїн.

А. І. Кікоть.

Кілія. Миколаївська церква. 1648.

Кілік.

Кільчастий тюлень.

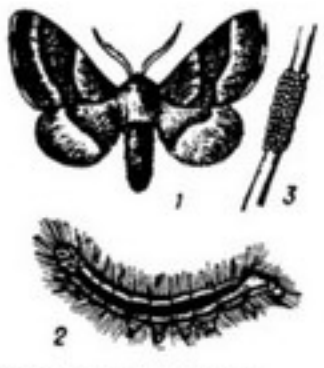

Кільчастий шовкопряд: *1* — метелик; *2* — гусениця; *3* — кладка яєць.

КІ́ЛІК (грец. κύλιξ — кубок, чаша) — давньогрец. посудина для пиття: плоска чаша на підставці або невисокому піддоні з 2 тонкими горизонтальними ручками біля краю. К. виготовляли переважно з глини, а також з металу. Керамічні К. часто оздоблювали розписом. К. знаходять при археол. розкопках давньогрец. поселень, зокрема й на тер. України.

КІЛІКІ́Я — давня область у Малій Азії (на Пд. сучас. Центральної Туреччини). В 2-му тис. до н. е. входила до Хеттського царства. В 12—6 ст. до н. е. на її території існували одне або кілька царств. З 6 ст. до н. е. К.— в складі д-ви *Ахеменідів*. У 333 до н. е. її завоював *Александр Македонський*. У 297—190 до н. е. перебувала під владою *Селевкідів*. У кін. 2 ст. до н. е. була піратською д-вою. У 102 до н. е. завойована Римом. У серед. віки була об'єктом боротьби між *Візантією, арабами* і *сельджуками*. В 1080—1375 на тер. К. існувала Кілікійська вірм. д-ва, яку захопили *мамлюки*. В 1515 К. стала частиною *Османської імперії*.

КІЛІМАНДЖА́РО (мовою афр. племені суахілі — гора бога холоду) — вулканічний гірський масив на Сх. Африки, в межах Танзанії. Заввишки 5895 м (найвища точка Африки). Складається з трьох вершин — Кібо, Мавензі й Шіра. Біля підніжжя К.— *савани*, вище — плантації кави, бананів, які переходять у ліси та альп. луки. На вершинах — вічні сніги й льодовики.

КІ́ЛІЯ — місто Одес. обл. УРСР, райцентр, порт на лівому березі *Кілійського гирла* Дунаю, за 40 км від узбережжя Чорного м. і 29 км від залізнич. ст. Дзінілор. Перші писемні згадки про К. відносяться до 14 ст. У 1353 К. загарбала феод. Угорщина, 1359 — Молд. князівство, 1484 — *Османська імперія*. На К. здійснювали походи укр. козаки. Під час рос.-тур. воєн Кілійську фортецю тричі займали рос. війська (1769, 1790, 1806). За *Бухарестським мирним договором 1812* К. у складі Бессарабії відійшла до Росії, після поразки Росії у *Кримській війні 1853—56* — до Туреччини, 1878 К. повернуто Росії. Рад. владу встановлено в середині січня 1918. Наприкінці січня К. загарбала боярська Румунія. В 1940 К. разом з усією Ізмаїльщиною возз'єднано з УРСР. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-рум. окупації К. (24.VII 1941—25.VIII 1944) у місті діяла підпільна антифашист. орг-ція. У місті — суднорем., винороб., ефіроолійний, хлібний, сухого молока з-ди, цехи ізмаїльських м'ясокомбінату і з-ду прод. товарів, елеватор, райсільгосптехніка, 3 будинки побуту і комбінат комунальних підприємств. 8 заг.-осв., музична і спортивна школи, 2 профес.-тех. уч-ща; 6 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 4 будинки культури, клуб, кінотеатр, 8 б-к. Музей історії району. Архіт. пам'ятки: фортеця (15 ст.), Грецька церква (16—17 ст.), Миколаївська церква (1648), Покровський собор (1836) та ін. Пам'ятники: В. І. Леніну; рад. воїнам, які загинули за визволення К. від фашист. загарбників під час Великої Вітчизн. війни; Богдану Хмельницькому.

КІЛОВА́Т (від грец. χίλιοι — тисяча і *ват*), кВт, kW — кратна одиниця від вата; дорівнює потужності, при якій за 1 с виконується робота 10^3 Дж (див. *Джоуль*). 1 кВт = 10^3 Вт.

КІЛОВА́Т-ГОДИ́НА, кВт · год, kW · h — позасистемна одиниця роботи й енергії; дорівнює роботі, виконуваній за 1 год при потужності 1 кВт. 1 кВт · год = $3{,}6 \cdot 10^6$ Дж (див. *Джоуль*).

КІЛОВО́ЛЬТ (від грец. χίλιοι — тисяча і *вольт*), кВ — кратна одиниця від вольта — одиниці електричної напруги, різниці електричних потенціалів і електрорушійної сили. 1 кВ = 10^3 В.

КІЛОГРА́М (від грец. χίλιοι — тисяча і *грам*), кг, kg — одиниця маси в *Міжнародній системі одиниць* (СІ). К.— маса, яка дорівнює масі міжнар. прототипу кілограма (гиря у вигляді циліндра із платиноіридієвого сплаву діаметром і вис. 39 мм), що зберігається в Міжнар. бюро мір і вагів (м. Севр, Франція).

КІЛОГРА́М-СИ́ЛА, кгс, kgf — одиниця сили в *системі одиниць* МКГСС; дорівнює силі, яка надає масі 1 кг прискорення 9,80665 м/с² у напрямі дії сили. 1 кгс = 9,80665 Н (див. *Ньютон*).

КІЛОГРА́М-СИ́ЛА-МЕТР, кілограмометр, кгс · м, kgf · м — одиниця енергії і роботи в *системі одиниць* МКГСС; дорівнює роботі, яку виконує сила 1 кгс при переміщенні точки прикладання цієї сили на віддаль 1 м у напрямі її дії. 1 кгс · м = 9,80665 Дж (див. *Джоуль*).

КІЛОМЕ́ТР (від грец. χίλιοι — тисяча і *метр*), км — кратна одиниця від метра — одиниці довжини в *Міжнародній системі одиниць* (СІ). 1 км = 10^3 м.

КІЛЬ — місто на півночі ФРН, в землі Шлезвіг-Гольштейн. Порт на узбережжі зат. Кілер-Ферде Балтійського м. при вході у Кільський канал. 263 тис. ж. (1975). Розвинуте машинобудування (особливо суднобудування). Підприємства електротех., оптико-мех., сталеливарної, харч. (гол. чин. рибоконсервної) пром-сті. Ун-т. Ін-т світового г-ва. Військ.-мор. база. Відомий з 13 ст. У К. відбулося *Кільське повстання 1918*.

КІЛЬ (голл. kiel, англ. keel) — 1) Нерухомий вертикальний або похилий крилоподібний елемент конструкції літального апарата, розміщуваний найчастіше на його хвостовій частині. Забезпечує шляхову стійкість і керованість (з допомогою руля напряму) літального апарата. Див. *Оперення літака*. 2) Поздовжня балка (брус) посередині днища судна. На деяких сталевих суднах складається з горизонтального і одного або двох (коробчастий К.) вертикальних листів. Забезпечує міцність і жорсткість днища, заг. міцність *корпусу судна*. З зовн. боку корпусу в місці переходу бортів у днище (скул) встановлюють скулові (бортові) К. у вигляді довгих жорстких пластин, що зменшують *хитавицю судна*.

КІЛЬ в анатомії — поздовжній виступ *груднини*, що має вигляд гребеня. Є у птахів (крім безкільових), рукокрилих і кротів. Служить для прикріплення дуже розвиненої грудної мускулатури, що приводить у рух передні кінцівки.

КІ́ЛЬБЕРГ Іван Йосипович (н. 26.XI 1918, м. Маріуполь, тепер м. Жданов) — укр. рад. диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1972). Після закінчення Львів. консерваторії (1953) — диригент Одес. театру муз. комедії (з 1954 — гол. диригент). Брав участь у постановці спектаклів: «Весілля в Малинівці» Рябова, «Вільний вітер» Дунаєвського, «Сільва» Кальмана, «Прекрасна Єлена» Оффенбаха та ін.

КІ́ЛЬКА — збірна назва дрібних промислових риб родини *оселедцевих*. Належать до 2 родів: *тюлька* і *шпрот*.

КІ́ЛЬКІСНИЙ АНА́ЛІЗ — розділ *аналітичної хімії;* сукупність хімічних і фізичних методів визначення відносної кількості елементів, іонів або хімічних сполук у досліджуваній речовині. До хім. методів К. а., що грунтуються на хім. реакціях між визначуваною складовою частиною і певним реактивом, належать: *гравіметричний аналіз, титриметричний аналіз,* методи *газового аналізу* та ін. Найважливішими з фіз. методів К. а. є *спектральний аналіз,* нейтроноактиваційний і рентгенофлуоресцентний. До фіз. методів К. а. належать також методи, основані на вимірюванні таких фіз. властивостей речовин, як *густина, електропровідність,* рефракція та ін.

Літ.: Бабко А. К., П'ятницький І. В. Кількісний аналіз. К., 1974.

І. В. П'ятницький.

КІ́ЛЬКІСТЬ — визначеність предмета, яка характеризує його множинність, величину, інтенсивність і ступінь прояву тієї чи іншої властивості. Див. *Якість і кількість, Перехід кількісних змін у якісні*.

КІ́ЛЬКІСТЬ РУ́ХУ — міра *механічного руху*; те саме, що й *імпульс*.

КІЛЬОВІ́ ПТАХИ́, літаючі птахи (Carinatae, синонім Volantes) — надряд птахів. На відміну від *безкільових птахів* К. п. мають на *груднині* добре виявлений поздовжній виступ — т. з. *кіль*; крила в них добре розвинені, є рульове оперення. Надряд включає переважну більшість видів птахів — понад 8500 (35 рядів). Майже всі К. п. можуть літати, і лише окремі види (напр., деякі пастушкові) втратили цю здатність. У сучас. систематиці термін «кільові птахи» маловживаний, оскільки тепер зоологи не вважають кільових і безкільових птахів різко розмежованими групами.

М. А. Воїнственський.

КІ́ЛЬСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1918. Підняте в м. Кілі на поч. листопада матросами нім. флоту. 4.XI повстання охопило весь флот; було створено солдатські й робітн. ради. Уряд не зміг придушити К. п. Воно поклало початок *Листопадовій революції 1918* в Німеччині.

КІЛЬТИ́ЧЧЯ — річка в УРСР, в межах Запоріз. обл., ліва притока

Обиточної (бас. Азовського м.). Завдовжки 93 км, площа бас. 540 км². Бере початок на пд. схилах Приазовської височини. Живлення переважно снігове й дощове. На К.— водосховище, кілька ставів. Використовують для тех. водопостачання, зрошування, розведення риби.

КІЛЬЦЕ́, мутовка — група з трьох або більше кільцеподібно розташованих листків, гілок, квіток, частин квітки чи інших органів рослин, що відходять від осьового органа на одному рівні.

КІЛЬЦЕ́ в математиці — одне з основних понять сучасної алгебри. К. наз. *алгебраїчна система*, на якій задані дві бінарні операції (додавання і множення), що задовольняють умови: 1) $a + b = b + a$ — *комутативність* додавання; 2) $(a + b) + c = a + (b + c)$ — *асоціативність* додавання; 3) для будь-яких a і b рівн. $a + x = b$ має єдиний розв'язок; 4) $a(b + c) = ab + ac$, $(b + c)a = ba + ca$ — *дистрибутивність* множення по відношенню до додавання (тут a, b, c, x — елементи К.). Якщо множення асоціативне, К. наз. асоціативним; якщо комутативне — комутативним. Будь-яке К. є комутативною групою (див. *Груп теорія*) відносно додавання; якщо в асоціативному і комутативному К. існує нейтральний елемент e і для кожного елемента $a \neq 0$ К. існує обернений a^{-1} (тобто такий, що $a \cdot a^{-1} = a^{-1} \times a = e$), то К. є алгебр. *полем*. Приклади К.: множина *дійсних чисел* зі звичайними операціями додавання і множення; сукупність *многочленів* від однієї змінної зі звичайними операціями додавання і множення многочленів.

КІЛЬЦЮВА́ННЯ ПТАХІ́В — мічення птахів кільцями, які надягають їм на ногу; один з методів *мічення тварин*. На кільці зазначаються назва столиці або країни, серія кільця (позначається буквами) і порядковий номер (для кожної серії). При К. п. реєструють час і місце кільцювання і повідомляють центр кільцювання, туди ж передають відомості про окільцьованих птахів, які потрапили до рук людини. Завдяки К. п. визначають осн. напрями і строки *перельотів птахів*, місця їх зимівель, розселення, установлюють тривалість життя, причини загибелі тощо. Одержані внаслідок К. п. дані використовують при організації *заповідників, заказників*, в мисливському г-ві. Вперше К. п. з наук. метою застосував датчанин Мортенсен (1899). Перші спроби К. п. на Україні робились у кін. 90-х рр. 19 ст. в *Асканії-Новій*. В СРСР роботу по К. п. організує і об'єднує Центр кільцювання в Москві. 1962 створено Міжнародний комітет по К. п. з центром в Парижі.

А. П. Федоренко.

КІЛЬЧА́СТИЙ ТЮЛЕ́НЬ, кільчаста нерпа (Phoca hispida) — ссавець род. *справжніх тюленів*. Довж. тіла до 140 см, маса 40—80 кг. Волосяний покрив відносно густий і довгий, забарвлення мінливе від темного, майже чорного на спині до світлого, з кільчастими плямами (звідки й назва). Поширений у Пн. Льодовитому ок. та пн. частині Атлантичного й Тихого океанів. В СРСР є також у Ладозькому оз. Тримаються на кригах групами переважно по 10—12 голів. Живляться ракоподібними, рибою. Статевозрілими стають на 4—7році життя. Самка після 10 міс. вагітності народжує 1 маля з густим м'яким хутром білого кольору (більок). К. т. — об'єкт промислу.

О. П. Корнєєв.

КІЛЬЧА́СТИЙ ШОВКОПРЯ́Д (Malacosoma neustria) — метелик родини *коконопрядових*. Небезпечний шкідник садів і широколистяних лісів. Довж. тіла до 32—42 мм, розмах крил 35—40 мм, забарвлення жовтувате або червоно-буре, на передніх крилах по дві поперечні смуги. Поширений в Європі й Азії, в СРСР — повсюдно, крім Крайньої Пн. і Серед. Азії. На Україні зустрічається скрізь. Яйця (до 400 шт.) відкладає на тонких пагонах, кладка має вигляд кільця (звідки й назва виду). Гусениця (довж. до 55 мм) блакитно-сіра смугаста, на голові по дві темні плями, з'являється навесні, живиться бруньками й листям, тримається виводками в гніздах з павутини, заляльковується в коконах, перев. між листям.

Заходи боротьби. Знищення гнізд гусені й пагонів з яйцями, обробка дерев *інсектицидами*.

КІЛЬЧА́СТІ ЧЕ́РВИ, кільчаки (Annelides) — тип червів. Тіло (довж. від часточок мм до 3 м) двобічно-симетричне, видовжене, складається із великої кількості *сегментів*, що іноді мають рухливі вирости — параподії. Кишечник з добре виявленими переднім, середнім та заднім відділами. Нервова система складається з надглоткового ганглія, навкологлоткових комісур та черевного ланцюжка. Кровоносна система замкнена. Дихання відбувається через шкіру (окремі види мають зябра). Органи виділення — *метанефридії*, рідше — *протонефридії*. Різностатеві і гермафродити. У морських форм розвиток з *метаморфозом* (личинка *трохофора*). Відомо бл. 9000 видів, з них в СРСР — понад 1000, на Україні — бл. 300 видів. 3 класи: поліхети, або *багатощетинкові черви*, олігохети, або *малощетинкові черви, п'явки*. До К. ч. відносять також сипункулід (Sipunculidea), піапулід (Priapulidea) та *echiурид*. Живуть у морях, прісних водах і грунті. Деякі К. ч. — паразити. Викопні К. ч. відомі з середнього кембрію.

В. П. Коваль.

КІЛЬЧЕ́ВСЬКИЙ Микола Олександрович [2 (15).VI 1909, м. Кам'янець-Подільський, тепер Хмельницької обл.— 14.VI 1979, Київ] — укр. рад. вчений у галузі механіки і математики, акад. АН УРСР (з 1969), засл. діяч науки УРСР (з 1977). Член КПРС з 1961. Після закінчення (1933) Київ. фіз.-хім.-матем. ін-ту (тепер у складі Київ. ун-ту) викладав у вузах Ташкента і Києва (Київ. політех. ін-ті, Київ. ун-ті). З 1958 працював в Ін-ті механіки АН УРСР. Осн. дослідження в галузі теорії оболонок, статичних і динамічних контактних задач теорії пружності, деяких питань аналітичної механіки, зокрема: розробки основ аналітичної механіки оболонок, теорії співударянь твердих тіл, розв'язання контактних пружно-пластичних задач. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями. Премія ім. О. М. Динника АН УРСР, 1977. Держ. премія УРСР, 1979.

Тв.: Основы аналитической механики оболочек. ч. 1. К., 1963; Курс теоретической механики, т. 1—2. М., 1977.

КІЛЬЧЕ́НЬ — ріка в Українській РСР, у межах Дніпроп. обл., права притока Самари (впадає в Дніпровське водосховище). Довж. 116 км, площа бас. 966 км². Типова рівнинна ріка з повільною течією, звивистим річищем. Живлення дощове й снігове. В бас. К. споруджено 50 ставків і водосховищ. Використовують для зрошування.

КІЛЬЧИЧА́КОВ Михайло Єремійович (н. 21.XI 1919, улус Манигас, тепер Аскізького р-ну Хакас. АО) — хакас. рад. драматург і поет. Член КПРС з 1944. Виступив 1947 з п'єсою «Сумнів». Автор драм «Сходи» (1951), «Від чого жовтіє листя» (1961), «Легенда, що пролежала під землею» (пост. 1979), комедії «Ведмеже лігво» (1956), поет. зб. хакас. і рос. мовами, творів для дітей. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

А. Г. Кизласова.

КІМ Максим Павлович [н. 12 (25). V 1908, с. Пуциловка, тепер Уссурійського р-ну Примор. краю] — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1979). Член КПРС з 1929. Н. в сел. сім'ї. Закінчив Моск. ін-т історії, філософії та л-ри (1934). Викладав у вузах Москви, з 1951 працює в Ін-ті історії СРСР АН СРСР. У 1965—71 — зав. кафедрою Академії сусп. наук при ЦК КПРС. К.— автор праць з історії рад. суспільства. В 1956—60 — гол. редактор журн. «Історія СРСР». Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

М. О. Кільчевський.

М. П. Кім.

КІ́МБЕРЛІ — місто в центр. частині Пд.-Африканської Республіки. Вузол з-ць, аеропорт. 103,8 тис. ж. (1970). Значний центр добування й обробки алмазів. Підприємства металообр., меблевої, швейної, буд. матеріалів, харч.

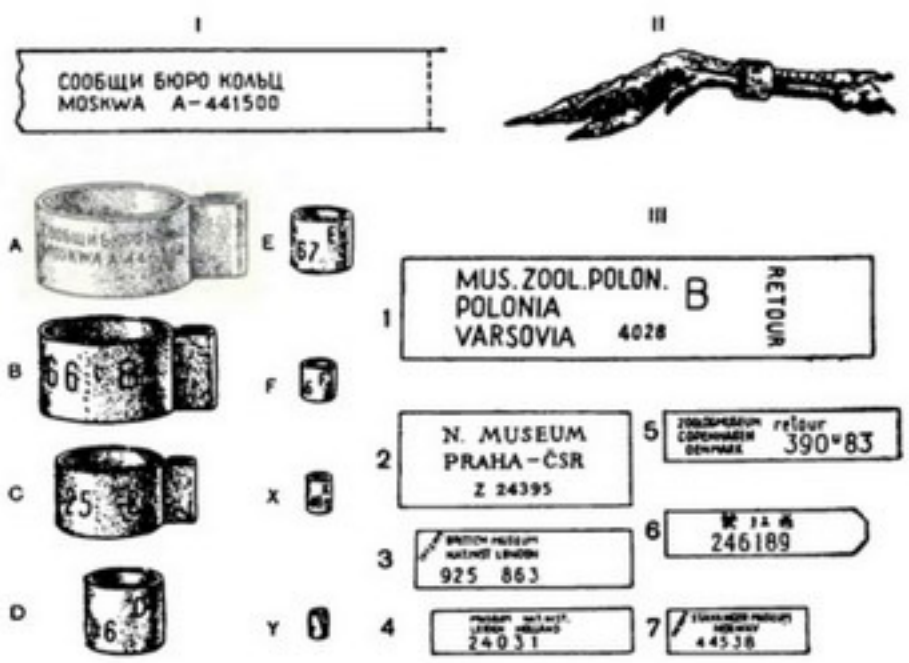

Кільцювання птахів. I. Зразки кілець, застосовуваних в СРСР (верхнє — в розгорнутому вигляді): A, B, C, D, E, F, X, Y — серії кілець. II. Нога окільцьованого птаха. III. Зразки іноземних кілець (у розгорнутому вигляді): 1 — польське; 2 — чехословацьке; 3 — англійське; 4 — голландське; 5 — датське; 6 — японське; 7 — норвезьке.

промисловості. Технічний коледж. К. засн. 1871.

КІМБЕРЛІ́Т (від назви м. Кімберлі в ПАР) — магматична гірська порода. Складається в осн. з олівіну, піроксенів, гранатів, флогопіту, рідше — циркону, апатиту та ін. Колір чорний. К. заповнює трубки вибуху (*діатреми*). Поширений в ПАР, Індії, Бразілії, Заїрі, в СРСР — в Якутії. К. є корінним джерелом *алмазів*.

КІ́МВРИ — племена *германців*. Спочатку заселяли Ютландський п-ів. У кін. 2 ст. до н. е. К. разом з племенами *тевтонів* і амбронів рушили на Пд. Завдали римлянам ряд поразок (113, 109, 107, 105 до н. е.), зайняли всю Пн. Італію. Проте 101 до н. е. в битві біля Верцелл (Пн. Італія) К. було майже повністю розгромлено рим. військом.

КІМЕРІ́ДЖСЬКИЙ ВІК І Я́РУС (за назвою населеного пункту Кіммерідж в Англії) — третій вік пізнього відділу юрського періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади К. я. (вапняки, мергелі, глини, алевроліти, пісковики, конгломерати) поширені в *Дніпровсько-Донецькій западині*, на пн.-зх. окраїні Донбасу, в *Причорноморській западині*, *Галицько-Волинській синеклізі*, в Карпатах і в Кримських горах. Їхня потужність до 600 м. Див. також *Юрський період і юрська система*.

Кім Ір Сен.

КІМ ІР СЕН (н. 15.IV 1912, селище Мангьонде, поблизу Пхеньяна) — діяч корейського і міжнар. комуністичного руху, держ. і політ. діяч КНДР. Н. в сел. сім'ї. У 1924 разом з батьками (внаслідок переслідувань батька за революц. діяльність япон. колоніальною владою) емігрував до Маньчжурії (Пн.-Сх. Китай). У 1931 вступив до Компартії Китаю. В 1932 організував кор. партизан. загін, який згодом виріс у Нар.-революційну армію Кореї. В 1936 — один із засновників Т-ва відродження вітчизни, що поклало початок створенню єдиного антияпон. фронту. З 1945, після визволення Кореї,— перший секретар пн.-кор. Оргбюро Компартії Кореї, яка 1946 об'єдналася з Новою нар. партією в Трудову партію Пн. Кореї. В 1946—49 — голова ЦК Єдиного демократичного нац. фронту Пн. Кореї. В 1947—48 — голова Нар. к-ту Пн. Кореї. З 1948 (після утворення КНДР) — голова Кабінету міністрів КНДР, з 1972 — президент КНДР. З 1949 (після злиття компартій Пн. та Пд. Кореї) — одночасно ген. секретар (до 1966 — голова) ЦК *Трудової партії Кореї*. З 1949 — член Президії ЦК Єдиного демократичного вітчизн. фронту Кореї. Маршал КНДР (1953). Двічі Герой КНДР (1953, 1972), Герой Праці КНДР (1958). Нагороджений орденом Леніна.

Кімоно.

КІМ МАН ДЖУН (літ. псевд.— Сопхо; 1637, Сеул — 14.VII 1692, Намхе) — кор. письменник і держ. діяч. Виступав за розвиток літ. традицій рідною мовою. Автор зб. «Літературні начерки Сопхо», першого роману кор. мовою «Хмарний сон дев'яти», соціально-побутової повісті «Блукання пані Са по півдню».

Тв.: Рос. перекл.— Скитания госпожи Са по югу. В кн.: История о верности Чхун Хян. Средневековые корейские повести. М., 1960; Облачный сон девяти. М.—Л., 1961.

Л. Р. Концевич.

КІММЕРІ́ЙСЬКА СКЛАДЧА́СТІСТЬ (від назви племен *кіммерійців*) — деформації *земної кори*, що відбулися в середині й кінці мезозойської ери. Проявилась у вигляді потужних складко- і горотворюючих процесів (див. *Горотворення*), інтрузивного (див. *Інтрузія*) і ефузивного (див. *Ефузія*) магматизму. Виділяють кілька фаз К. с., основні з них — давньокіммерійська (в кінці тріасового періоду) і пізньокіммерійська (в кінці юрського періоду). Під впливом К. с. на місці півостровів Кримського, Індокитаю, Мангишлаку, Таймиру й пн. частини Іранського нагір'я виникли гірські складчасті системи, які пізніше зазнали впливу *альпійської складчастості*. Деформації пізньокіммерійської фази максимально проявилися на тер. вздовж узбережжя Тихого ок., де вони одержали назву *мезозойської складчастості*. Деякі з дослідників вважають останню самостійною складчастістю і тим самим заперечують глобальний характер К. с. Інші геологи розглядають К. с. у складі альпійської складчастості.

Літ.: Тектоника Евразии. М., 1966; Бондарчук В. Г. Движение и структура тектоносферы. К., 1970.

Ю. М. Довгаль.

КІММЕРІ́ЙСЬКИЙ ВІК І Я́РУС (від назви племен *кіммерійців*) — середній вік пліоценової епохи неогенового періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади К. я. (глини, піски, пісковики, вапняки) поширені в *Причорноморській западині*. Їхня потужність до 120 м. З ними пов'язані поклади бурих залізняків (*Керченський залізорудний басейн*). Див. також *Неогеновий період і неогенова система*.

КІММЕРІ́ЙЦІ (грец. Κιμμέριοι) — найдавніші з відомих за своєю назвою племен, які жили на тер. степового Пд. Європейської частини СРСР. Вперше згадуються в «Одіссеї» *Гомера*, а під назвою «гімірра» — в ассирійських клинописних текстах 8—7 ст. до н. е. Воювали проти *Ассирії*, захопили більшу частину *Лідії*. Антична *топоніміка* пов'язує з К. тер. Керченського і Таманського п-овів (зокрема *Боспор Кіммерійський*, *Кіммерік*). К. ототожнюють з племенами *зрубної культури*. К. були пастушо-землеробськими племенами, а на поч. 1-го тис. до н. е. перейшли до скотарсько-кочового способу життя. Перебували на стадії розкладу родоплемінного ладу, що супроводився початком соціально-екон. розшарування. Осн. місце в суспільстві посідали кінні воїни. Виділилася багата аристократія. За мовою К. належали до давніх іранців. Після витіснення К. *скіфами* в 7 ст. до н. е. з їхньої території вони переселилися в Передню Азію, де осіли в районі Сінопа на пд. узбережжі Чорного м. З поч. 6 ст. до н. е. в писемних джерелах не згадуються.

Літ.: Тереножкин А. И. Киммерийцы. К., 1976.

О. І. Тереножкін.

КІММЕРІ́К — античне місто на Керченському п-ові, пд.-зх. форпост і гавань *Боспорської держави*. К. згадують античні автори *Страбон*, *Птолемей*, *Пліній* та ін. Залишками К. є городище на г. Опук. Розкопками (почалися в 19 ст., з 1927 провадилися систематично) встановлено, що місто існувало з 5 ст. до н. е. до 3 ст. н. е. В 1 ст. н. е. К. досяг найбільшого розвитку як торг. і землеробський центр. Залишки поселення пізнього періоду *бронзового віку*, відкриті 1950—51 на сх. схилі г. Опук, дають підставу пов'язувати К. з догрецьким населенням цієї території — *кіммерійцями*.

КІМНА́ТНІ РОСЛИ́НИ — декоративні рослини, які тривалий час можуть рости і розвиватися в кімнатних умовах. Вирощують здебільшого гарноквітучі рослини, декоративно-листяні, виткі, лазячі, звисаючі (див. *Ампельні рослини*), кактуси (див. *Кактусові*) та ін. Для кімнат, обернених на Пд., придатні кактуси, ехеверія, *азалія*, *бувардія*, *геліотроп*, *глоксинія*, *камелія*, китайська троянда, пальми, *бегонія*, *араукарія*, *амариліс* та ін. В кімнатах, обернених на Пн., вирощують аспідистри, папороті, хлорофітуми, бегонії, драцену вузьколисту, кипариси та ін.

КІМО́ГРАФ (від грец. κῦμα — хвиля і γράφω — пишу) — прилад для графічної реєстрації різних фізіологічних процесів (напр., скорочення м'язів, кров'яного тиску тощо). Осн. частини К.— металевий циліндр, на якому закріплюється папір для запису, годинниковий механізм або електромотор (електрокімограф), які приводять циліндр у рівномірний певної швидкості рух. Запис робиться записувачами (чорнилом на кальці або перами, що стирають кіпоть, спеціально нанесену на папір); іноді застосовується запис на світлочутливому папері.

КІ́МОН (грец. Κίμων; бл. 504—449 до н. е.) — полководець і політ. діяч Стародавніх Афін. Син *Мільтіада*. Брав участь в організації *Делоського союзу*. Під час *греко-перських воєн* у 70-х рр. 5 ст. до н. е. очолював союзну грец. армію, яка здобула ряд перемог над персами, захопила узбережжя Фракії, о-ви Егейського м. і *Візантій*, 469 до н. е. виграла битву біля гирла р. Еврімедонт (Мала Азія). В 461 до н. е. зазнав *остракізму*, бл. 456 до н. е. повернувся до Афін. Очолив ряд походів, у т. ч. мор. експедицію проти персів на о. Кіпр. Загинув під час облоги м. Кітіона.

КІМОНО́ — япон. традиційний чоловічий і жіночий одяг у вигляді халата, що його загортають направо й підперізують поясом («обі»). Широкі рукава («соде») внизу мішковидно провисають. За матеріалом і кроєм К. поділяються на нічні, домашні, повсякденні, вихідні й церемоніальні.

КІ́МРИ — місто обласного підпорядкування Калінін. обл. РРФСР, райцентр. Пристань на лівому березі Волги. Залізнична ст. Савелово. 59 тис. ж. (1977). Підпри-

ємства маш.-буд., взут., швейної, трикотажної пром-сті. Механіко-технологічний і маш.-буд. технікуми, медичне училище. К. утворені 1917.

КІМ СОВО́ЛЬ (справж. ім'я — Кім Джон Сік; 16.X 1903, с. Намсандон, повіт Кваксан — 24.XII 1934, с. Пхьонджідон, повіт Кусон) — кор. поет. Його вірші присвячені рідній землі, її пейзажам, величі праці, утвердженню людської особистості («Золотиста ковила», 1922; «На межі», 1924, та ін.). Як майстер верлібру (див. *Вільний вірш*) збагатив поетичну традицію Кореї віршовими прийомами ін. народів, у т. ч. європейських (П. *Верлен* та ін.). Багато з віршів К. С. покладено на музику.

Тв.: Рос. перекл.— Цветок багульника. М., 1962.

Літ.: Галкина Л. Лирика Ким Соволя. «Дальний Восток», 1975, № 8.

Л. Р. Концевич.

КІМ ХОН ДО (псевд. Тан Вон, Тан Гу, Са Нин, Комін, Коса Со Хо, Кодза; 1760—1820) — кор. живописець. Автор жанрових картин, портретів, пейзажів, виконаних у традиціях нац. живопису. Твори: «Водоспад дев'яти драконів» (Худож. галерея, Пхеньян), альбоми під назвою «Пейзажі, оживлені персонажами, тваринами і птахами», аркуші з альбомів — «Оранка», «Ковалі».

КІМ-ЧХЕК, Кім-Чак (до 1951 — Сонджін) — місто в КНДР. Порт на березі бухти Кім-Чхек-Хан у Японському м. Понад 250 тис. ж. Найрозвинутіші чорна металургія й електрометалургія. Виробництво феросплавів, магнезитових і графітових виробів. Судноверф. Підприємства харч. і буд. матеріалів пром-сті. Рибальство. Місто перейменоване на честь корейського революц. і військ. діяча Кім Чхека.

КІН (Kean) Едмунд (17.III 1787, Лондон — 15.V 1833, Річмонд) — англ. актор. У 1814 вперше дебютував у театрі «Друрі-Лейн» (Лондон). Прославився як кращий трагедійний актор Англії. Ролі: Річард III, Гамлет, Отелло, Макбет (однойменні трагедії Шекспіра), сер Оверрич («Новий спосіб платити старі борги» Мессінджера) та ін. Реакційна бурж. критика презирливо називала К. «актором натовпу».

Літ.: Минц Н. В. Эдмунд Кин. М., 1957.

КІН Павло Андрійович (1882—1943) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1903. Н. в с-щі Мизиричі (тепер Брян. обл.) в робітн. сім'ї. Робітник-металіст. З 1902 — в революц. русі. У 1917 — голова Харків. ревкому, Харків. Ради робітн. і солдатських депутатів. У 1918 — комендант Луганська. В 1919 — комендант Харкова, голова Харків. губвиконкому і Ради оборони Харків. р-ну під час наступу денікінців. В 1920—21 — голова Одес. губревкому, нарком внутр. справ України. З 1921 — на керівній рад., парт. і госп. роботі.

КІНБУ́РН — колишня фортеця (до 1857) на Кінбурнській косі (тепер у межах Миколаїв. обл.). Споруджений турками в 15 ст., закривав запорожцям доступ з Дніпровського лиману в Чорне м. З 1774 К. входив до складу Росії. В 1787, під час рос.-тур. війни 1787—91, рос. війська під командуванням О. В. *Суворова* здобули перемогу над переважаючими силами тур. десанту, який намагався захопити фортецю.

КІНБУ́РНСЬКА КОСА́ — піщана коса у пн. частині Чорного м., між Дніпровським лиманом та Ягорлицькою затокою. Довж. бл. 40 км, шир. до 10 км. Поверхня рівнинна. Багато солончаків, озер. Рослинність переважно степова. Частина К. к. є тер. *Чорноморського заповідника.*

КІНБУ́РНСЬКІ ОЗЕ́РА — система численних (бл. 400) невеликих озер на *Кінбурнській косі.* Озера, розташовані нижче від рівня моря, живляться мор. водою, інші — атм. опадами. К. о. мілководні, добре прогріваються. На них гніздуються журавлі, білі чаплі й водоплавні птахи. Рибальство.

КІНГ (King) Мартін Лютер (15.I 1929, Атланта, Джорджія — 4.IV 1968, Мемфіс, Теннесі) — діяч негритянського руху в США. В 1955 закінчив Бостон. ун-т, доктор філософії. Баптистський пастор (з 1954). В 1957 заснував негритянську орг-цію «Пд. конференція християнського керівництва». Еволюціонував від лібералізму до бурж. радикалізму; виступав за соціальні реформи, єдність дій негрів з білими трудящими; застосовував тактику масових ненасильницьких дій у боротьбі за громадян. права негрів. Засудив *агресію США у В'єтнамі.* Вбитий расистами. Нобелівська премія Миру, 1964.

КІ́НГІСЕПП Віктор Едуардович [12 (24).III 1888, Каарма-Суйре, о. Сааремаа — 4.V 1922, Таллін] — діяч революц. руху в Росії та Естонії. Член Комуністичної партії з 1906. Н. у сім'ї робітника. Закінчив Петерб. ун-т (1917). В революц. русі з 1905; 1907—14 вів нелегальну парт. роботу в Петербурзі, Талліні. Один з керівників більшовицької орг-ції в Естонії. З 22.X (4.XI) 1917 — заст. голови Військ.-Революц. к-ту, з 26.X (8.XI) — член Виконкому Рад Естляндського краю. З березня 1918 — у Москві, працював у Верховному ревтрибуналі і в ВЧК. З березня 1918 — член ВЦВК. З листопада 1918 — керівник Комуністичної партії Естонії. 3.V 1922 поліція бурж. Естонії заарештувала К., за вироком військ.-польового суду його було розстріляно.

КІ́НГСТАУН — столиця держави Сент-Вінсент і Гренадіни, розташованої на островах тієї ж назви в Карибському м. Мор. порт і аеропорт. 25 тис. ж. (1978). Невеликі підприємства по переробці продукції с. г. Центр рибальства.

КІ́НГСТОН — столиця Ямайки. Разом з передмістям Сент-Андру утворює самостійну адм. одиницю. Гол. екон. і культур. центр країни. Порт на пд. узбережжі о. Ямайки. Залізнична станція, аеропорт міжнар. значення (Палісейдос). 614 тис. ж. (1976, з передмістями). Розвинута текст., швейна, шкіряно-взут., деревообр., харчосмакова пром-сть. Є металообр., цем. і нафтопереробні підприємства. В К.— ф-ти Вест-Індського ун-ту, коледж мистецтв, природничих наук і технології, Ін-т по вивченню Ямайки, при ньому—б-ка; музеї: худож. та істор., природничої історії, худож. галерея. К. засн. в серед. 17 ст.

КІНДА́РК — розмінна монета Албанії, дорівнює 1/100 *лека.*

КІ́НДІА — місто у Гвінеї. З-цею і шосе сполучене з *Конакрі.* 152 тис. ж. (1970). Переважають підприємства харч. пром-сті. Гвінейський пастерівський ін-т, центр досліджень плодових культур. У районі К.—великі родовища бокситів.

КІНЕМА́ТИКА [від грец. κίνημα (κινήματος) — рух] — розділ *механіки,* який вивчає геометричні властивості руху тіл без урахування сил, що спричинюють цей рух. Залежно від властивостей об'єкта, який вивчають, розрізняють: К. точки, К. твердого тіла, К. суцільного середовища (газу, рідини, пружного тіла). Рух тіл у К. розглядають відносно певного тіла, з яким зв'язують систему відліку. Рух об'єкта вважається відомим, якщо відомі рівняння (графіки, таблиці), за допомогою яких можна встановити його положення відносно системи відліку у будь-який момент часу. Осн. задачами К. точки і твердого тіла є визначення т. з. кінематичних характеристик (*швидкості, прискорення, кутової швидкості,* кутового прискорення тощо), а також вивчення складних рухів, що їх розглядають відносно двох і більше взаємно переміщуваних систем відліку. К. суцільного середовища дає способи описування руху елементів середовища з урахуванням їхньої деформівності. Див. *Кінематика механізмів.*

О. О. Горошко.

КІНЕМА́ТИКА МЕХАНІ́ЗМІВ — галузь знань про рух ланок механізму без врахування сил, що зумовлюють цей рух; розділ *машин і механізмів теорії.* Розрізняють кінематичні аналіз і синтез механізмів. Осн. задачі кінематичного аналізу: визначення положень ланок і траєкторій їхніх точок, обчислення лінійних *швидкостей* і *прискорень* цих точок, а також кутових швидкостей і прискорень ланок. Для розв'язання кожної з цих задач задаються геом. параметри механізму, що визначають його кінематичні властивості і закони руху ведучих ланок. Так, при аналізі *кулачкового механізму* з роликовим штовхачем задають профіль кулачка, радіус ролика, віддаль між центрами шарнірів. Аналіз виконують графічними, аналітичними або графоаналітичними методами. Графічними методами, в основу яких покладено геом. побудови, знаходять положення ланок і траєкторій їхніх точок. Швидкості (прискорення) ланок і їхніх точок визначають переважно методами векторної алгебри (див. *Векторне числення*). Аналітичними методами встановлюють залежність між координатами точок ланок і переміщенням (кутовим або лінійним) ведучої ланки, а також між швидкостями і прискореннями точок. Результати аналізу використовують при проектуванні машин і механізмів.

Е. Кін.

М. Л. Кінг.

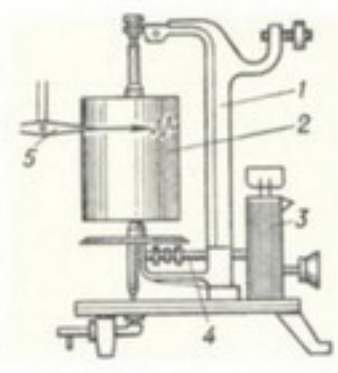

Кімограф (схема): *1* — станина; *2* — барабан; *3* — годинниковий механізм; *4* — валик; *5* — записувач.

Знаючи траєкторії точок ланок, встановлюють, напр., обриси корпусів машин, з'ясовують можливість вільного переміщення ланок без зіткнення однієї з одною. Задачі кінематичного синтезу обернені: визначення кінематичних схем механізмів за заданими кінематичними властивостями. Задаючи, наприклад, закон руху веденої ланки кулачкового механізму, визначають побудовою або обчисленням профіль кулачка, що забезпечує заданий закон руху (див. також *Синтез механізмів*).

Літ.: Артоболевский И. И. Теория механизмов и машин. М., 1975; Кореняко А. С. Теория механизмов и машин. К., 1976.

С. М. Кожевников.

Кінескоп: *1* — екран; *2* — електронний прожектор; *3* — відхиляюча магнітна система; *4* — електронний промінь.

КІНЕМАТОГРА́ФІЯ [від грец. κίνημα (κινήματος) — рух і γράφω — пишу] — галузь культури (див. *Кіномистецтво*) і господарства, яка виробляє кінофільми та організовує демонстрування їх глядачам. Виробництво *фільмів* за допомогою *кінотехніки* зосереджено на *кіностудіях*. Кіноплівку й апаратуру випускає *кінопромисловість*. Фільми демонструються в кінотеатрах, на кінопересувках і по телебаченню.

КІНЕСКО́П (від грец. κίνησις — рух і σκοπέω — розглядаю), приймальна телевізійна трубка — пристрій, що перетворює електричний сигнал на світловий; *електронно-променева трубка*, яка відтворює телевізійне зображення. К. для одержання чорно-білого зображення (мал.) — скляна колба з електронним прожектором (випромінювачем потоку електронів), передня стінка якої (екран) покрита шаром *люмінофору* білого світіння. Під дією потоку електронів (електронного променя), що змінюється залежно від передаваного електр. сигналу (див. *Передавальна телевізійна трубка*), люмінофор починає світитись, а електронний промінь, який відхиляється магн. системою, здійснює *телевізійну розгортку*, відтворюючи на екрані телевізійне зображення. Щоб підсилити світіння і контрастність зображення, а також захистити люмінофор від руйнування потоком негативних іонів, внутр. поверхню колби вкривають тонкою (0,5—1,0 мкм) алюмінієвою плівкою. В К., що відтворює кольорове зображення,— три електронні прожектори, а екран вкритий люмінофором, який світиться червоним, зеленим і синім кольорами (див. *Кольорове телебачення*). Для одержання телевізійного зображення на великому екрані (3—4 м²) використовують проекційні К. з високою яскравістю світіння. В СРСР виготовляють К. для відтворення чорно-білого зображення з розмірами екрана по діагоналі 3, 6, 11, 16, 23 (у переносних телевізорів), 35, 43, 47, 59, 61, 65 і 67 см, для відтворення кольорового зображення — 25, 40, 59 та 61 см. В УРСР К. випускає *львівське виробниче об'єднання «Кінескоп»*.

Г. Ф. Семенов.

КІНЕ́ТИКА (від грец. κινητικός — рушійний) — розділ *механіки*, який об'єднує *статику* — вчення про рівновагу тіл під дією сил і *динаміку* — вчення про рух тіл під дією сил.

КІНЕ́ТИКА ФІЗИ́ЧНА — розділ теоретичної фізики, який вивчає процеси, що виникають у системах, виведених з *термодинамічної рівноваги* внаслідок дії зовн. сил. До К. ф. відносять *термодинаміку* нерівноважних процесів, розділ *кінетичної теорії газів* — теорію явищ переносу, а також заг. статистичну теорію нерівноважних процесів. У К. ф. застосовують два способи опису процесів. Феноменологічний спосіб грунтується на припущенні, що в досить малих областях нерівноважної системи (яка містить ще багато частинок) рівновага встановлюється дуже швидко. Процес же встановлення рівноваги в системі в цілому полягає у вирівнюванні т. з. інтенсивних параметрів Φ_k (т-ри T, густини ρ, електр. потенціалу Φ і т. д.) цих областей внаслідок існування потоків j_k (теплоти j_Q, частинок j_n, заряду j_e і т. д.), зумовлених наявністю термодинамічних сил — *градієнтів* інтенсивних параметрів. У разі малих градієнтів потоки є лінійними функціями термодинамічних сил: $j_k = -\sum_{l=1}^{m} L_{kl}\nabla\Phi_k$, де L_{kl} — т. з. кінетичні коеф., які мають бути визначені з досліду. Кінетичними коеф., зокрема, є коеф. *електропровідності* σ, *дифузії* D, *теплопровідності* $\varkappa$, які визначають потоки: $j_e = -\sigma\nabla\Phi$; $j_n = -D\nabla n$, n — концентрація частинок; $j_Q = -\varkappa\nabla T$. Для анізотропних середовищ (див. *Анізотропія*) кінетичні коеф. є *тензорами*. Швидкість переходу системи до рівноважного стану визначається швидкістю зростання *ентропії* S. Якщо $\frac{dS}{dt} = \sum_{k=1}^{n} j_k\nabla\Phi_k$, то матриця кінетичного коеф. задовольняє співвідношення, встановлене Л. *Онсагером*: $L_{ik} = L_{ki}$. Густини ρ_k величин, які переносяться потоками j_k, зв'язані з ними рівняннями збереження $\frac{\partial\rho_k}{dt} + \mathrm{div} j_n = 0$.

Крім того, термодинаміка дає можливість зв'язати ρ_k і Φ_k. Формули для потоків, рівняння збереження, а також зв'язок ρ_k з Φ_k становлять повну систему рівнянь для описування нерівноважних процесів. Мікроскопічний спосіб застосовують для обгрунтування феноменологічного методу, а також для побудови методів розрахунку величин L_{kl}. При цьому еволюція системи описується послідовністю рівнянь для *функцій розподілу* $F_s(x_1, x_2, \ldots, x_i, \ldots, x_s, t)$, де x_i — сукупність координат й імпульсів i-ї частинки: $s = 1, 2, \ldots, N$. За малий проміжок часу встановлення локальної рівноваги система приходить у такий стан, коли вищі функції $F_2, F_3, \ldots$ можуть бути визначені через першу F_1, для якої справджується рівняння $\frac{\partial F_1}{\partial t} = A[x_1, F_1]$, де $A[x_1, F_1]$ — *функціонал* від F_1. Знайшовши $F_1(x_1, t)$, можна обчислити потоки за формулою

$$j_k = \int \rho_k u F_1 dx_1.$$

де u — швидкість потоку, і, отже, визначити L_{kl}. Основи К. ф. заклав у 19 ст. Л. *Больцман*. Значний внесок у розвиток К. ф. зробили рад. вчені М. М. *Боголюбов*, О. І. *Ахієзер*, С. В. *Пелетмінський* та ін.

Літ.: Гуревич Л. Э. Основы физической кинетики. Л.—М., 1940; Боголюбов Н. Н. Проблемы динамической теории в статистической физике. М.—Л., 1946; Боголюбов М. М. Лекції з квантової статистики. К., 1949; Ахиезер А. И., Пелетминский С. В. Методы статистической физики. М., 1977; Хаазе Р. Термодинамика необратимых процессов. Пер. с нем. М., 1967.

К. Б. Толпиго.

КІНЕ́ТИКА ХІМІ́ЧНА — розділ *фізичної хімії*, в якому вивчаються механізм і закономірності перебігу хім. процесів у часі. К. х. включає два осн. напрями: 1) формальний матем. опис швидкості хім. реакції; 2) учення про механізм хім. взаємодії (як теорія). Швидкість реакції визначається кількістю молекул даного виду в одиниці об'єму, яка реагує за одиницю часу, й залежить від концентрації реагуючих речовин (див. *Діючих мас закон*), т-ри, наявності каталізаторів (див. *Каталіз*) та ін. факторів. Розрізняють хім. реакції: гомогенні, що протікають в об'ємі однієї фази, і гетерогенні, які протікають на межі поділу фаз. Швидкість складного хім. процесу, який проходить кількома послідовними стадіями, залежить від найповільнішої, т. з. визначальної, стадії. Бувають процеси, в яких визначальною стадією є підведення реагуючої речовини в зону реакції, внаслідок чого хім. процес перебігає за законами *дифузії*. К. х. лежить в основі дослідження складних процесів горіння газів і вибухових речовин, допомагає вивченню процесів у двигунах внутр. згоряння. Вона відіграє важливу роль при розробці хім. технології, дає змогу інтенсифікувати існуючі і створювати нові технологічні процеси. Видатні роботи в галузі К. х. були проведені М. М. *Семеновим* та його школою.

Літ.: Эмануэль Н. М., Кнорре Д. Г. Курс химической кинетики. М., 1974; Еремин Е. Н. Основы химической кинетики. М., 1976; Бенсон С. Основы химической кинетики. Пер. с англ. М., 1964.

М. С. Цвєтков.

КІНЕТИ́ЧНА ЕНЕ́РГІЯ — міра механічного руху. К. е. *матеріальної точки* дорівнює половині добутку маси цієї точки m_i на квадрат швидкості v_i її руху: $T_i = (m_i v_i^2)/2$. При швидкостях, близьких до *швидкості світла* (c), К. е. матеріальної точки $T_i = \frac{m_0 c^2}{\sqrt{1-(v_i/c)^2}}$, де m_0 — маса спокою точки. К. е. системи дорівнює арифметичній сумі К. е. її матеріальних точок: $T = \Sigma (m_i v_i^2)/2$. К. е. твердого тіла, що рухається поступально, обчислюється так само, як і К. е. точки, маса якої дорівнює масі всього тіла. Для твердого тіла, яке обертається навколо нерухомої осі, $T = I\omega^2/2$, де I — *момент інерції* тіла відносно осі обертання, ω — *кутова швидкість* тіла. Зміна К. е. системи при її переміщенні з одного положення

в інше відбувається під дією прикладених до системи зовн. і внутр. сил і дорівнює сумі робіт цих сил на даному переміщенні.

КІНЕТИ́ЧНА ТЕО́РІЯ ГА́ЗІВ — розділ теоретичної фізики, який вивчає властивості речовин у газоподібному стані на основі атомістичних уявлень про їхню будову. Предметом досліджень К. т. г. є *гази*, газові суміші та *плазма*. Основи К. т. г. розробили у 2-й пол. 19 ст. Л. *Больцман* і Дж. К. *Максвелл*. Дальшого розвитку теорія набула в працях М. *Борна*, М. М. *Боголюбова*, Л. Д. *Ландау* та ін. К. т. г. досліджує газ статистичними методами (див. *Статистична фізика*), розглядаючи його як скупчення атомів або молекул, що хаотично рухаються, причому серед. віддаль між частинками набагато більша за їхні розміри. Серед. кінетична енергія $\bar{\omega}$ частинок пропорційна абс. т-рі T: $\bar{\omega} = {}^3/_2\,(kT)$, де k — *Больцмана стала*. Зв'язок між тиском газу p, його об'ємом V і абс. т-рою має вигляд: $pV = \frac{3}{2}N_A\frac{m\bar{v}^2}{2} = N_AkT$, де m — маса частинки, $\bar{v}$ — її серед. швидкість, N_A — *Авогадро число*. В процесі хаотичного руху частинки газу зштовхуються між собою і зі стінками посудини, в якій міститься газ. Серед. віддаль між двома послідовними зіткненнями $\bar{l}$ (*довжина вільного пробігу*) дорівнює: $\bar{l} = 1/(\sqrt{2}\pi d^2 n)$, де n — кількість частинок в одиниці об'єму, d — ефективний діаметр молекули. К. т. г. розглядає газ і в полі зовн. сил (див. *Барометрична формула*), а також дає способи описування *переносу явищ*, встановлюючи залежність коеф. *в'язкості*, *теплопровідності* і *дифузії* від т-ри, тиску, концентрації і зв'язок цих коеф. між собою. Див. також *Кінетика фізична*, *Максвелла розподіл*.

Літ.: Силин В. П. Введение в кинетическую теорию газов. М., 1971; Сивухин Д. В. Общий курс физики, т. 2. М., 1975; Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Теоретическая физика, т. 5, ч. 1. М., 1976. *О. З. Голик.*

КІНЕТИ́ЧНЕ МИСТЕ́ЦТВО, кінетизм — напрям сучасного *модернізму*, що використовує т. з. мобілі (споруди, які приводяться в рух вітром, водою, електрикою, силами магнетизму, стиснутим повітрям тощо). Остаточно сформувався в 50-і рр. 20 ст. (на основі експериментів М. Дюшана, Л. Мохой-Надя, А. Колдера та ін. в 10—30-х рр. 20 ст.). Деякі твори К. м. походять від традицій *дадаїзму* («саморуйнуючі машини» Ж. Тінгелі), ін. претендують на більш «позитивне» відображення в худож. образах сучас. науково-тех. прогресу (роботи Н. Шеффера та ін.). К. м., звичайно, замкнене в середовищі суто формальних експериментів, знаходить деяке практичне застосування в оформленні виставок, рекламі тощо. Використання світлових і кольорових ефектів іноді зближує К. м. з *кольоромузикою*.

Літ.: Стойков А. О кинетическом искусстве. «Искусство», 1969, № 3.

КІНЕТИ́ЧНІ МЕ́ТОДИ АНА́ЛІЗУ — методи хімічного аналізу, основані на зв'язку швидкості хімічної реакції з *концентрацією* реагуючих речовин. Варіант К. м. а.— *каталітичні методи аналізу*, що використовують каталітичні реакції для визначення концентрації *каталізатора*. Реакція, швидкість якої визначається в К. м. а., й речовина, за зміною концентрації якої визначають швидкість, наз. *індикаторними*. Швидкість реакції вимірюють титриметричними, фотометричними, полярографічними та ін. методами аналізу. Концентрацію визначуваної речовини встановлюють: з кінетичного рівняння; за калібрувальними графіками — графіками залежності шуканої концентрації від швидкості індикаторної реакції (метод тангенсів), або від концентрації індикаторної речовини до певного моменту часу (метод фіксованого часу), або від часу досягнення певної концентрації індикаторної речовини (метод фіксованої концентрації).

Літ.: Яцимирский К. Б. Кинетические методы анализа. М., 1967.

Л. П. Тихонова.

КІНЕТОСТА́ТИКА МЕХАНІ́ЗМІВ (від грец. κινητός — рухливий і *статика*) — метод визначення реакцій елементів кінематичних пар при відомому законі руху *механізму*; розділ *машин і механізмів теорії*. В основу методу покладено припущення про те, що складний механізм може бути розділений на прості статично визначувані групи ланок. Невідомі компоненти реакцій кожної з груп ланок обчислюють за рівнянням рівноваги статики (див. *Статика механізмів*). Використання рівнянь рівноваги стосовно ланок, що рухаються нерівномірно, зумовлено *Д'Аламбера — Лагранжа принципом*, за яким кожна ланка умовно перебуває у стані статичної рівноваги (тобто рівноваги у русі), якщо до всіх зовн. сил додані *сили інерції*. Реакції визначають графоаналітичними або аналітичними методами. Однак у складі механізму часто бувають і статично невизначувані групи ланок (т. з. системи з надлишковими зв'язками). Для визначення компонентів реакцій кінематичних пар таких груп, крім рівнянь рівноваги статики, складають додаткові рівняння, що враховують зв'язок між силами і деформаціями ланок. Результати методу використовують в розрахунках ланок механізму на міцність, при визначенні системи змащування рухомих з'єднань, для аналізу зношування поверхонь, що зазнають тертя. Див. *Динаміка машин і механізмів*.

Літ.: Кореняко О. С., Бондаровський Ф. П. Теорія механізмів і деталі машин. К., 1963; Кожевников С. Н. Теория механизмов и машин. М., 1973; Артоболевский И. И. Теория механизмов и машин. М., 1975.

С. М. Кожевников.

КІНЕТОХО́Р (від грец. κινητός — рухливий і χώρα — простір, місце) — щільне тільце в ділянці первинної перетяжки *хромосоми*, до якого прикріплюються нитки *веретена поділу клітини*; те саме, що й *центромера*.

КІ́НЕШМА — місто обласного підпорядкування Івановської обл. РРФСР, на правому березі Волги. Річковий порт, залізнична станція. 101 тис. ж. (1979). Значний центр текст. (бавовняної) пром-сті — Красноволзький комбінат, 3 ткацькі ф-ки. Виробництво устаткування для деревообр. пром-сті, електротех. виробів та ін. Розвинута також харчова і буд. матеріалів пром-сть. 6 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, краєзнавчий музей. Поблизу міста — музей-садиба О. М. *Островського*. Вперше згадується 1504, місто — з 1777. У 1977 місто нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

КІ́НІКИ (грец. κυνικοί), кінічна школа — філософська *сократична школа* в Старод. Греції. Заснована в 4 ст. до н. е. *Антісфеном*. Її представниками були також *Діоген Сінопський*, Кратес та ін. Назва походить від гімнасію на пагорбі Кіносарг в Афінах, де Антісфен проводив з учнями заняття. К. виступали з критикою об'єктивно-ідеалістичного вчення *Сократа* і *Платона* про об'єктивне існування заг. понять — ідей добра, справедливості, краси та ін. і вважали, що реально існують тільки конкретні, сприймані чуттями речі. Особливу увагу приділяли проблемам *етики*. Як виразники настроїв демократичних верств рабовласницької аристократії, вимагали повернення до «природного стану», відмови від багатства, розкоші, надбань культури. Етичні погляди К. грунтувалися на ідеї самоізольованості людини від сусп. життя, відмови від підкорення будь-яким законам, сусп. нормам. К. мали значний вплив на розвиток етичних вчень Старод. Греції, зокрема на погляди античних стоїків.

КІНІ́НИ (від грец. κινέω — рухаю, спонукаю) — біологічно активні речовини поліпептидної природи (див. *Пептиди*), виявлені в тканинах і рідинах організму ссавців, плазунів, земноводних, молюсків і комах. Добре вивчені К. плазми крові і тканин ссавців — брадикінін, калідин і метіоніллізил-брадикінін (відповідно складаються з 9, 10 і 11 амінокислот). В крові й міжклітинних просторах К. звільнюються під дією специфічних ферментів — калікреїнів з неактивних білкових попередників — кініногенів, які синтезуються в печінці. К. впливають на тонус кровоносних судин і гладеньких *м'язів*, центр. нервову систему, розширюють просвіт судин, підвищують проникність капілярів, беруть участь у механізмі виникнення болю. Діяння К. проявляється на місці їх утворення, воно короткочасне, через те що К. швидко руйнуються ферментами кініназами. У нормі в крові міститься дуже мало вільних К. (від 0 до 0,002 мкг/мл). Проте при ряді патологічних станів (гострі панкреатити, шок, алергічні хвороби) кількість їх збільшується. Тому визначення К. має діагностичне значення. Надлишкове утворення К. можна зменшити шляхом введення в організм *інгібіторів* калікреїнів.

Кінетичне мистецтво. Я. Зах. «Пастка». Нержавіюча сталь. 1969. Культурний центр у Юджіні (штат Орегон).

Кінкан японський:
1 — гілка з квітками;
2 — гілка з плодами;
3 — поперечний розріз плода (схема).

Літ.: Пасхина Т. С. Биохимические основы патологии сердечно-сосудистой системы. В кн.: Молекулярные основы патологии. М., 1966; Веремеенко К. Н. Кининовая система. К., 1977.

К. М. Веремеєнко.

КІНКА́Н, кумкват (Fortunella) — рід плодових дерев або кущів родини рутових. Листки дрібні, темно-зелені. Квітки двостатеві, одиночні або в суцвіттях, білі, невеликі. Плоди округлі або овальні, жовто-оранжеві, з кисло-солодким м'якушем. 6 видів, поширених у Сх. Азії. В СРСР — 2 види (обидва в культурі): К. маргарита, або овальний (F. margarita), і К. японський (F. japonica). Плоди споживають свіжими, переробляють на варення, джем, повидло, компоти тощо.

КІ́ННИЙ ЗАВО́Д — спеціалізоване конярське господарство, що займається відтворенням і розведенням плем. коней однієї-двох порід. В СРСР є 104 К. з., з них в УРСР — 11. Найбільш відомі на Україні К. з. Дніпропетровський, Стрілецький, Онуфріївський, Деркульський, Дібровський, Новоолександрівський, Запорізький, Лозівський, Ягельницький та ін. Див. *Кінозаводство.*

КІ́ННИЙ СПОРТ — види верхової їзди, що проводяться з спортивною метою. Поширеними видами сучас. К. с. є подолання перешкод (конкур-іпік), бар'єрні скачки, скачки з подоланням перешкод (*стипл-чейз*) і по пересіченій місцевості (*кроси*), пробіги на швидкість і витривалість, виїздка (вища школа верхової їзди), триборство (манежна їзда, польові випробування, подолання перешкод), *вольтижування,* джигітування тощо. Перша згадка про участь кінних колісниць у *Олімпійських іграх* належить до 680 до н. е.; про включення скачок у програму Олімпійських ігор — до 648 до н. е. В Росії перші змагання з К. с. відбулися у Петербурзі 1766. В СРСР К. с. набув розвитку в 20-х рр., гол. чин. у кав. частинах Червоної Армії. В 1935 створено Секцію кінного спорту СРСР (з 1959 перетворена на Федерацію), яку 1952 прийнято до складу Міжнар. федерації К. с. (ФЕІ, створена 1921). Перші всесоюзні змагання з К. с. відбулися в 1936. З 1946 щороку проводяться чемпіонати країни з К. с. З 1952 рад. кіннотники беруть участь у Олімпійських іграх. Серед олімпійських чемпіонів — рад. кіннотники С. Філатов (1960, виїздка), І. Кизимов (1968, виїздка). Збірна команда СРСР — чемпіон Олімпійських ігор 1972 (в її складі — О. Пєтушкова, І. Кизимов, І. Калита).

КІ́ННІ А́РМІЇ — оперативні об'єднання рад. *кавалерії* під час громадянської війни та в перші післявоєнні роки. В Червоній Армії було створено дві К. а. 1-у К. а. сформовано 19.XI 1919 на базі 1-го кінного корпусу, команд.— С. М. *Будьонний.* Бойовий шлях 1-а К. а. почала в кін. 1919 з участі в розгромі *денікінщини;* 1920 брала участь у визволенні Пн. Кавказу, в розгромі військ бурж.-поміщицької Польщі (див. *Радянсько-польська війна 1920, Житомирський прорив 1920*), *врангелівщини,* зголом — у ліквідації контрреволюц. банд на Україні, Дону, Пн. Кавказі та басмачів у Серед. Азії. В жовтні 1923 1-у К. а. розформовано. 2-у К. а. створено 16.VII 1920 для боротьби проти військ Врангеля. 6.XII 1920 її переформовано на 2-й кінний корпус. 2-ю К. а. командували О. І. *Городовиков* (16.VII—5.IX 1920), П. К. *Миронов* (6.IX—6.XII 1920). Створення К. а. було на той час видатним досягненням рад. *воєнного мистецтва.*

Літ.: История гражданской войны в СССР, т. 3—5. М., 1958—61; Будённый С. М. Пройденный путь, кн. 1—3. М., 1959—73; Душенькин В. В. Вторая Конная. М., 1968.

І. В. Архипов.

КІННОЗАВО́ДСТВО — розведення, вдосконалення існуючих та створення нових порід і типів плем. коней на *кінних заводах*; галузь *племінного тваринництва.* Початок рад. К. було покладено декретом «Про племінне тваринництво», який підписав В. І. Ленін 13 липня 1918. В СРСР К. має такі напрями: чистокровне, напівкровне, рисисте, ваговозне, спортивне і продуктивне (м'ясо, молоко, з якого виготовляють *кумис*). Рад. К. досягло великих успіхів в удосконаленні й створенні нових вітчизн. порід коней для нар. г-ва (див. *Конярство*). На кінних заводах зосереджена найкраща частина породного поголів'я коней. Заводи постачають плідників держ. заводським стайням, *станціям по племінній роботі і штучному осіменінню* с.-г. тварин та плем. фермам, ведуть *племінні книги.* Н.-д. роботу по К. очолює Всесоюзний н.-д. ін-т конярства.

Літ.: Витт В. О. Из истории русского коннозаводства. М., 1952; Книга о лошади, т. 1—4. М., 1952—59

«КІНО́» — щомісячний укр. журнал, орган укр. кінематографії. Виходив з листопада 1925 в Харкові, 1926—32 — у Києві, 1932—33 — знову в Харкові. В журналі висвітлювалися питання теорії та історії кіно, проблеми кінодраматургії, режисури, акторської та операторської майстерності, екранізації класики, велися дискусії з актуальних проблем розвитку укр. рад. кіно. Публікувалися рецензії на фільми і статті з питань розвитку кіно на Україні, в союзних республіках і за кордоном; значна увага приділялася роботі кінопрокату. В «К.» друкувалися М. Бажан, Ю. Яновський, О. Довженко, Г. Епік, В. Поліщук, О. Влизько, М. Ірчан, В. Кричевський, М. Ушаков та ін. В 1935—38 виходив журн. «Радянське кіно».

КІНО... (від грец. κινέω — рухаю, рухаюсь) — частина складних слів, що вказує на зв'язок з *кінематографією (кіножурнал, кінотеатр).*

КІНОА́ВТОРСЬКЕ ПРА́ВО — сукупність норм *авторського права,* що регулюють правовідносини, пов'язані зі створенням і використанням творів *кіномистецтва.* Відповідно до рад. законодавства (в УРСР — ст. 483 ЦивК УРСР) повноваження на випуск кінофільму, його відтворення і розповсюдження, на його недоторканність і на одержання винагороди за використання належить установі (кіностудії), яка здійснила постановку фільму. Право використання фільму, створеного на замовлення, належить установі-замовнику, аматорського фільму — особам, які його створили. За кожною з осіб, що беруть творчу участь у створенні фільму (сценаристом, режисером-постановником, оператором, художником та ін.), визнається відокремлене авторське право на його твір, що ввійшов до фільму. Права і обов'язки кожної з цих осіб у роботі над фільмом визначаються *авторським договором,* який вона укладає з кіностудією.

Літ.: Ландкоф С. Н. Киноавторское право. К., 1963.

Є. Ф. Мельник.

КІНОАМА́ТОРСТВО (від *кіно...* і лат. amo — полюбляю, маю на-

хил) — вид самодіяльної творчості, що грунтується на технічній базі кінематографа і охоплює численні галузі кінодіяльності. В СРСР К. вперше набуло колективних форм після організації (1925) Т-ва друзів рад. кіно. В той час лише на Україні було 164 осередки К., де знімалися хроніка, кінонариси, ігрові фільми. Новий етап масового розвитку К.— середина 50-х рр., тоді ж почали проводитися Респ., Всесоюзні і тематично-галузеві огляди. Переможцями 1-го Респ. огляду в УРСР (1959) стали кіногуртки тресту «Азовстальбуд» і Харків. електромех. з-ду. Ці, а також самодіяльні студії «Каменяр» (Львів), «Юність» (Дніпропетровськ), «Полісся» (Житомир) та ін. неодноразово були лауреатами Всесоюзних і міжнар. фестивалів і конкурсів в Чехословаччині (1960, 1973), Югославії (1961, 1964, 1970), Франції (1964, 1967), Польщі (1972). Більше 20-ти профспілкових і сільс. самодіяльних студій УРСР удостоєні звання народних.

На Україні (1980) працює понад 1000 самодіяльних кіноколективів, які створюють кіногазети, екранні портрети ветеранів Великої Вітчизн. війни і героїв праці, фільми про історію підприємств, технікопропагандистські, науково-дослідницькі, спортивні, мультиплікаційні стрічки. Цінним документальним матеріалом є зйомки, здійснені у важкодоступних місцях і методом тривалого спостереження, картини про пам'ятки культури, нар. свята і обряди. Перспективними є пошуки кіноаматорів у галузі розробки нових систем кіно і методів знімання (електронна мультиплікація, стереозвук, кіноголографія, кінокольоромузика та ін.).

О. О. Шимон.

КІНОВАР (грец. κιννάβαρι) — мінерал класу *сульфідів*. HgS. *Сингонія* тригональна. Густ. 8,0—8,2. Тв. 2,0—3,0. Колір яскраво-червоний або коричнево-червоний. Блиск алмазний, у щільних дрібнокристалічних агрегатах — металевий, у землистих — тьмяний. Найбільші родовища — в Іспанії, Італії та Югославії. В СРСР є в Серед. Азії, Зх. Сибіру і на Україні (зокрема, в Донбасі й на Закарпатті). Основна сировина для одержання ртуті.

«КІНОГАЗЕ́ТА» — орган укр. рад. кінематографії і кіногромадськості. Виходила 1928—31 в Києві (раз на 2 тижні) і 1931 — в Харкові (раз на декаду). На сторінках «К.» висвітлювалися досягнення рад. кіно, проводилися дискусії з творчих питань, друкувалися рецензії на нові фільми та інформації про кіномистецьке життя країни; велика увага приділялася питанням кінофікації міст і сіл. Передувала «К.» газ. «Кінотиждень» (1927—28, Київ).

КІНОДРАМАТУРГІ́Я (від *кіно...* і *драматургія*) — особливий вид літератури, призначений для екранного втілення. К.— ідейно-художня основа *кіномистецтва* і водночас галузь літ. творчості. Завдяки двоїстій природі, К. поєднує в собі як літ., так і кінематографічні особливості. Твори К. з часом змінювалися — від простого викладу сюжету до поглибленого розкриття характеру людини і дослідження важливих соціальних явищ. Жанрові форми К. тяжіють то до театральної драматургії, то до прозових, то до поетичних жанрів л-ри. Становлення К. проходило водночас з розвитком зображальних можливостей кінематографа і сприяло перетворенню кіно в мистецтво. У створенні вітчизн. К. брали участь літератори А. Луначарський, В. Маяковський, В. Шкловський; на Україні — М. Бажан, Ю. Яновський; режисери С. Ейзенштейн, В. Пудовкін, укр.— О. Довженко, І. Савченко та ін.; кінодраматурги-професіонали В. Туркін, Н. Зархі, К. Виноградська та ін. Принципи соціалістичного реалізму знайшли розвиток у сценаріях О. Каплера, М. Ромма, Є. Габриловича, Г. Козінцева, С. Герасимова, М. Донського, В. Шукшина, Ч. Айтматова, В. Єжова, Ю. Нагібіна; на Україні — О. Корнійчука, О. Гончара, М. Стельмаха, І. Драча, Д. Павличка та ін.

Серед відомих зарубіжних кінодраматургів — Ч. Дзаваттіні, К. Майєр, Ж. Превер, Т. Гуерра, а також режисери, які створювали сценарії,— Ч. Чаплін, Р. Клер, О. Уеллес, Ж. Ренуар, Л. Бюнюель, І. Бергман, М. Антоніоні, Д. Даміані, К. Куц та ін. В комерційному кіно капіталістичних країн К. не надається суттєвого значення.

Літ.: Юнаківський В. Сценарна майстерність. К., 1964; Вопросы кинодраматургии, в. 1—6. М., 1954—74; Вайсфельд И. Новая область литературы. М., 1970; Мороз-Погрібна Л. З. Українська радянська кінодраматургія. К., 1976; Белова Л. Сквозь время. Очерки истории советской кинодраматургии. М., 1978.

Л. З. Мороз-Погрібна.

КІНОЕКРА́Н — див. *Кінопроекційний екран.*

КІНОЖУРНА́Л (від *кіно...* і *журнал*) — періодичний кіновипуск, який інформує про життя країни, про міжнародні суспільно-політичні події. В СРСР перший К.— «Кінотиждень» — почав виходити 1918. Найвідоміші сучас. союзні К.: «Новости дня» (виходить під цією назвою з 1944); тематичні — «Новости сельского хозяйства», «Пионерия», «Советский спорт» та ін. На Україні К. «Радянська Україна», «Молодь України», «Піонерія», «Україна спортивна», «Україна сьогодні» випускає *Київська студія хронікально-документальних фільмів.*

КІНОЗНА́ВСТВО — наука про кіно, його суспільну природу, становлення, розвиток, специфічні особливості. До К. входять теорія та історія кіно, кінокритика і, як допоміжний розділ, — фільмографія. К. розвивається у взаємодії з ін. науками — літературознавством, історією, соціологією, психологією і особливо естетикою. Значний внесок у становлення і розвиток рад. К. зробили кінорежисери Л. Кулешов, Дз. Вертов, С. Ейзенштейн, В. Пудовкін та ін. Сучасне рад. К. веде комплексне дослідження питань історії і теорії кіно, специфічних проблем кіномистецтва, його видів і жанрів. Серед відомих рад. кінознавців — М. Лебедєв, Р. Юренєв, О. Караганов, С. Дробашенко, С. Фрейліх, Г. Капралов. У становленні й розвитку укр. рад. К. брали активну участь О. Довженко, Ю. Яновський, М. Бажан, Г. Епік, Д. Бузько, Я. Савченко. Серед українських радянських дослідників кіно — О. Бабишкін, І. *Корнієнко,* Б. *Буряк* та ін.

Відомі праці кінознавців соціалістичних країн — Б. Балажа, І. Немешкюрті (Угорщина), Є. Тепліца, Є. Плажевського (Польща), Н. Мілева (Болгарія) та ін. Значне місце в К. займають роботи зарубіжних кінознавців: Л. Деллюка, Л. Муссінака, А. Базена, Ж. Садуля (Франція), Р. Арнхейма, З. Кракауера, Дж. Лоусона (США), У. Барбаро, Л. К'яріні, Г. Арістарко (Італія). В СРСР вивчення питань К. зосереджене у ВДІКу, *Держфільмофонді СРСР,* Ін-ті історії та теорії кіно Держкіно СРСР (Москва), Ін-ті театру, музики і кінематографії (Ленінград); на Україні — у відділі кінознавства *Мистецтвознавства, фольклору та етнографії інституту* ім. М. Т. Рильського АН УРСР, на факультеті кіномистецтва *Київського інституту театрального мистецтва* ім. І. К. Карпенка-Карого; висвітлюють питання К. журнал «*Новини кіноекрану*» та науковий збірник «*Мистецтво кіно*». Див. також *Кіномистецтво.*

Літ.: Самое важное из всех искусств. Ленин о кино. Сборник документов и материалов. М., 1973; Луначарский о кино. М., 1965; Селезнева Т. Киномысль 1920-х годов. Л., 1972; Шупик О. Б. Становлення українського радянського кінознавства. К., 1977.

О. Б. Шупик.

Обкладинка журналу «Кіно». № 1. 1925.

КІНОЗНІМА́ЛЬНИЙ АПАРА́Т, кінокамера — оптико-мех. апарат для *кінознімання;* засіб *кінотехніки.* Осн. частини К. а. (мал., с. 192): оптична система, що складається із знімального *об'єктива* (одного чи кількох) і *видошукача* (або *візира*); стрічкопротяжний механізм з затвором *(обтюратором);* електр. або мех. приводний механізм; *касети* для кіноплівки; допоміжні пристрої (*світлофільтри, експонометр,* лічильники метрів і кадрів, *тахометр,* спеціальні — анаморфотні — насадки для знімання широкоекранних фільмів тощо). Розрізняють К. а. для кінознімання кадрового — з одержуванням серії послідовних кадрів (з переривчастим або безперервним рухом кіноплівки біля кадрового вікна) і кінознімання безкадрового — зображення фіксується на рухомій кіноплівці безперервно у вигляді *розгортки оптичної.* Крім того, К. а. поділяють на професійні (штативні — важкі та полегшені, нештативні — ручні й плечові) та любительські; для звичайного і *комбінованого кінознімання* (прецизійні — з підвищеною точністю переміщення кіноплівки на крок кадру, швидкісні — для *швидкісного кінознімання* та ін.), спеціальні (напр., для *надшвидкісного кінознімання*). У профес. К. а. використовують кіноплівку шир. 70 мм (у виробн. широкоформатних фільмів), 35 (звичайних і широкоекранних

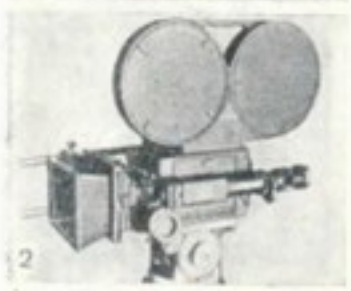

Кінознімальні апарати: 1. Апарат «Конвас-автомат» 1КСР-2М для знімання звичайних і широкоекранних фільмів. 2. Апарат 2КСК для комбінованого знімання звичайних і широкоекранних фільмів. 3. Апарат СКЛ-«Темп» для комбінованого знімання звичайних і широкоекранних фільмів. 4. Апарат «Красногорськ» для знімання 16-мм любительських фільмів. 5. Апарат «Кварц» для знімання 8-мм любительських фільмів.

фільмів) і 16 мм (телевізійних, хронікальних і навчальних фільмів); у любительських К. а.— кіноплівку шир. 16 і 8 мм. В СРСР профес. К. а. випускає московський дослідний завод кіноапаратури «КІНАП», любительські — Ленінградське оптико-механічне об'єднання та ін.

В. В. Ковваленко.

КІНОЗНІМА́ННЯ — одержання на *кіноплівці* послідовних у часі зображень об'єкта за допомогою *кінознімального апарата;* художньо-творчий та виробничо-технічний процес створення кінофільмів.

Розрізняють К. синхронне, або «звукове» (водночас із *звукозаписом*), і «німе» (з попереднім або подальшим *озвученням фільму* і без озвучення). Стандартна частота зміни кадрів при синхронному та «німому» (що підлягає озвученню) К.— 24, у телебаченні — 25 кадрів на секунду. К. ведуть, крім того, з більшою або меншою частотою (див. *Високошвидкісне кінознімання, Надшвидкісне кінознімання, Сповільнене кінознімання, Швидкісне кінознімання*). До спец. К. (з використанням додаткового устаткування) належать деякі види *комбінованого кінознімання, люмінесцентне кінознімання,* макро-, мікро- і рентгенокінознімання (див. *Макрознімання, Мікрознімання, Рентгенівське зніманння*), *підводне кінознімання,* знімання в інфрачервоних та ультрафіолетових променях, стереокінознімання. К. виконують: нерухомими кінокамерами (статичне К.); кінокамерами, що повертаються у горизонт. і вертик. площинах (панорамне К.); кінокамерами, які рухаються (К. з руху). К. проводять у *павільйонах кінознімальних,* у приміщеннях поза *кіностудіями* та на *натурних майданчиках*. Див. також *Космічне знімання.*

Літ.: Коноплёв Б. Н. Основы фильмопроизводства. М., 1975.

КІНОКА́ДР — див. *Кадр.*

КІНОКА́МЕРА — те саме, що й *кінознімальний апарат.*

КІНОКОМЕ́ДІЯ (від *кіно...* і *комедія*) — вид *кіномистецтва,* твори якого висміюють негативні риси й властивості людей, явищ соціального, побут. життя; зображають комічні ситуації і характери. Крім заг. рис, притаманних комедії, К. має специфічні особливості, зокрема застосування трюкових кінознімань. Найпоширеніші жанри К.: ексцентрична «комічна» (в «німому» кіно творчість М. *Ліндера,* Ч. *Чапліна,* Б. *Кітона* та ін.; у звуковому — Ж. Таті, Фернанделя, Л. де Фюнеса), музично-танц. огляди і ревю (актори: Ф. Астер, М. Рьокк, Ф. Гааль, М. Шевальє), побутові, сатиричні та ліричні комедії, трагікомедії (фільми Е. Любича, Ф. Капри, В. *Де Сіки,* А. Сорді, Ж. Беккера, Ж. Ле Шануа та ін.), філос. та етичні комедії з елементами фантастики (фільми Р. *Клера,* Й. *Попеску-Гопо*), сатиричні (фільми Х. Л. Бардема, Л. Берланги, К. *Гофмана*). Майстри рад. кіно в К. звертаються до значних сусп. і моральних проблем. Серед відомих творців рад. К. 30-х рр.: режисери — Г. *Александров,* І. *Пир'єв;* актори — І. *Ільїнський,* Е. Гарін, Л. *Орлова,* Р. *Плятт,* М. *Ладиніна,* С. Філіпов; 50—70-х рр.: режисерч — Е. Рязанов, Г. *Данелія,* Л. Гайдай; актори — Ю. *Нікулін,* Є. *Леонов,* А. *Папанов,* Р. Биков, Л. Куравльов, А. Миронов, М. Мкртчян, В. Кікабідзе. В укр. кіно цікаві експерименти в галузі сатиричної К. належать Л. *Курбасу* («Вендета», «Макдональд», обидві — 1924). Серед К., створених на Україні: «Зелений фургон» (1959, реж. Г. Габай), «За двома зайцями» (1961, реж. В. *Іванов*), «Приходьте завтра» (1969, реж. Є. Ташков) та ін.

Літ.: Юренев Р. Н. Советская кинокомедия. М., 1964; Зінич С. Г. Кінокомедія. Конфлікт. характер. жанри. К., 1966.

КІНОКОНЦЕ́РТНИЙ ЗАЛ — громадська культурно-освітня споруда універсального призначення, тех. обладнання й акустика якої забезпечують постановку великих

Кіноконцертний зал «Україна» в Харкові.

концертних програм і демонстрування всіх видів кінофільмів (звичайних, широкоекранних і широкоформатних). В К. з. проводять урочисті збори, святкові вечори, творчі зустрічі з письменниками, майстрами мистецтв. Великі К. з. на Україні — в Запоріжжі (ім. М. І. Глинки, 1955, арх. Г. Вегман), у Харкові («Україна», 1963, арх. В. Васильєв, Ю. Плаксієв та В. Реус), у Херсоні («Ювілейний», 1970, арх. Г. Соколовський та Г. Скрипченко).

КІНОКОПІЮВА́ЛЬНИЙ АПАРА́Т — оптико-механічний апарат, за допомогою якого друкують копії фільмів, *позитиви* зображення, проміжні фільмові матеріали, комбіновані кадри тощо; засіб *кінотехніки.* Осн. частини К. а.: оптична система з джерелом світла, механізм керування кольором і світлом, стрічкопротяжний механізм. Розрізняють К. а. контактні й оптичні. В контактних К. а. негативна і позитивна *кіноплівки* під час експонування (див. *Експозиція*) щільно притиснуті одна до одної емульсійними шарами. В оптичних К. а. (мал.), що дають змогу змінювати масштаб зображення, кіноплівки перебувають на певній віддалі одна від одної, а зображення проеціюється на позитивну плівку за допомогою оптичної системи. Друкування зображень в К. а. відбувається при переривчастому або безперервному русі кіноплівки, друкування *фонограм* — при безперервному її русі. Продуктивність К. а. 200—18 000 м кіноплівки за годину.

Б. О. Калашников.

КІНОМЕРЕ́ЖА — сукупність державних установ, які здійснюють демонстрування фільмів,— *кінотеатри,* клуби та ін. Кіноустановки (обладнання для демонстрування фільмів) бувають постійні й сезонні, стаціонарні й пересувні. Вони також поділяються за різновидами фільмів, що показують: звичайні за форматом, широкоекранні, широкоформатні (див. *Широкоекранне кіно, Широкоформатне кіно*), вузькоплівкові (залежно від ширини *кіноплівки*), стереоскопічні і для *панорамного кіно.*

КІНОМИСТЕ́ЦТВО — вид *мистецтва,* який за допомогою кінематографічної техніки, оперуючи рухомим зображенням і звуком, відтворює реальну дійсність у худож. та худож.-документальних образах. К., синтезуючи і вбираючи худож. досвід л-ри, театрального й образотворчого мист., музики і переломлюючи його через свої особливості й специфіку, володіє власними зображально-виражальними засобами, з яких головні — фотографічна природа зображення, рухомого в часі, та *монтаж.* Доступність фільмів широким масам, особливий ефект достовірності екранного зображення, інформативність визначають соціальні функції і значення К., яке справляє величезний ідейно-худож. вплив на формування поглядів та переконань, естетичних смаків і почуттів, свідомості людей, їх духовної культури. В СРСР та ін. соціалістичних країнах К. відіграє першорядну роль у сусп.-політ. і культур. житті, в справі виховання народу в дусі патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму, служить гуманним ідеям людства, справі миру і взаєморозуміння між трудящими всіх країн, активно протистоїть бурж. ідеології й моралі. Програмою для дальшого піднесення рад. К., підвищення його ідейно-худож. рівня стала постанова ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку радянської кінематографії» (1972). В капіталістичних країнах більшість творів кіно належить до «*масової культури*» (див., зокрема, *Голлівуд*) та використовується в інтересах експлуататорських класів як «індустрія розваг», з метою ідеологічної маніпуляції свідомістю мас, відвертання трудящих від класової боротьби. Водночас прогресивні кінематографісти капіталістичних країн роблять значний внесок у розвиток кращих традицій К., мобілізують громадську думку проти соціальної несправедливості й пороків бурж. світу, привертають увагу до проблем особистості та гуманізму.

Створення фільму — складний творчий і виробничий процес, у якому поєднується робота великого колективу: кінодраматурга (створює літ. основу фільму — *сценарій*), режисера-постановника (керує процесом роботи над фільмом відповідно до свого ідейно-худож. задуму і монтує знятий матеріал), художника (готує зображальну характеристику середовища дії та костюмів дійових осіб), кінооператора (здійснює кінознімання, трактує композицію, світлотональність і, в

кольоровому кіно — колір кадру; див. *Операторське мистецтво*), кіноакторів (втілюють образи дійових осіб), композитора (створює *кіномузику*), звукооператора (керує озвучуванням картини), а також працівників допоміжних служб: монтажерів, освітлювачів, гримерів, реквізиторів та ін.

Естетичні особливості К. багато в чому визначаються можливостями *кінотехніки*. Рухомість кіноапарату дає змогу вибирати будь-яку точку знімання (*ракурс кінознімання*), різноманітність оптики, яку застосовують під час знімання, дає можливість передати в кадрі перспективні зміни (*план кінематографічний*). Поєднання кадрів у монтажі дає змогу водночас показувати дію в різних місцях, проводити кілька сюжетних ліній, об'єднувати їх (паралельний монтаж), зміщувати дію в часі й просторі, вдаючись до зорових і звукових метафор і порівнянь (асоціативний монтаж). Реальна або худож. дія в К. фіксується на *кіноплівку*, твір тиражується (див. *Кінопромисловість*) і демонструється в *кінотеатрах* та по телебаченню (див. також *Телефільм*).

Існує 4 осн. види К.: художнє (ігрове) кіно, яке засобами виконавської майстерності втілює твори *кінодраматургії*, *документальне кіно*, *мультиплікаційне кіно* і *науково-популярне кіно*. Кожний із видів має свої особливості і завдання. Жанри худож. кіно на ранніх стадіях його розвитку мали відносно чітке розмежування: мелодрама, пригодницький, комічний фільми та ін. З розвитком К. його жанри (кінороман, кінодрама та ін.) видозмінюються, для них характерна тенденція до взаємопроникнення. В сучас. К. існують також *кінокомедія*, *вестерн*, детектив та ін. жанри.

Кіно виникло в кін. 19 ст. (1895, перші фільми франц. винахідників кіно братів О. та Л. *Люм'єр*). Ще в 1893 механік Одес. ун-ту Й. *Тимченко* (за участю професора М. Любимова) сконструював кінознімальний та кінопроекційний апарати. В 1896 в Харкові А. *Федецький* зняв кілька короткометражних картин. На час винайдення кіно вважалось атракціоном, «рухомою фотографією»; воно багато запозичувало з л-ри і театру. Дія, яка фіксувалася на плівці, супроводилася написами. Нерідко фільми являли собою зняті на плівку театр. вистави. На Україні ігрові стрічки з'явилися 1907, з 1909 випускались комедії, драми, водевілі з репертуару та у виконанні акторів укр. театрів: «Шельменко-денщик», «Москаль-чарівник», «Ніч перед Різдвом» (Харків). Існували невеликі студії в Катеринославі («Художество». 1911; «Родина», 1912), в Одесі («Мирограф», 1912), в Києві («Експрес», 1911; «Тіман і Рейнгардт», 1912; «Світлотінь», 1914, та ін.). В 1911 оператор Д. Сахненко зняв у Катеринославі фільми «Наймичка» і «Наталка Полтавка» в постановці М. *Садовського* за участю М. *Заньковецької* та І. *Мар'яненка*, а також «Любов Андрія» (1912, за «Тарасом Бульбою» Гоголя), «Запорізька Січ» (1914), «Богдан Хмельницький» (1914). В Києві були поставлені фільми «Пан Штукаревич» (1912), «Запорізький скарб» (1913) та ін. Серед видань, які висвітлювали питання кіно на Україні,—щотижневик «Театр и кино» (Одеса, 1915—18), газети «Кинематограф» (Одеса, 1910), «Киевский кинематограф» (1911—12), «Экран и сцена» (1914, Київ) та ін.

В 20-х рр., у період становлення кіно як самостійного мист., пошуки кінематографічної виразності були притаманні кінодіячам Франції (режисери і теоретики кінонапряму «*Авангард*»), США (Д. У. *Гріффіт*, Ч. *Чаплін*, Т. Інс, М. Сеннет), Німеччини (представники *експресіонізму*, Ф. Мурнау, Г. В. Пабст), а також творчості дат. реж. К. Т. *Дрейєра*. Визначний внесок у розвиток «німого» кіно, в набуття ним ідейної змістовності зробили рад. режисери С. *Ейзенштейн*, В. *Пудовкін*, О. *Довженко*, Дзига *Вертов*. Їхні проникнуті революц. пафосом фільми «Броненосець ,,Потьомкін''», «Мати», «Земля» та ін. стали важливим етапом у світовому кіно, вперше показали класову боротьбу мас. Рад. К.— багатонаціональне. В рад. республіках К. почало розвиватися в перші після Великої Жовтн. соціалістич. революції роки. Зокрема, укр. К. стало всесвітньо відомим у зв'язку з діяльністю О. Довженка, творчість якого мала велике значення для розвитку К. в цілому. Його «німі» фільми «Звенигора» (1928), «Арсенал» (1929), «Земля» (1930) романтично, з епічним розмахом трактували революц. перетворення рад. дійсності, збагатили зображальну мову К. В останніх двох картинах втілилася висока майстерність укр. кінооператора Д. *Демуцького*, актора С. *Свашенка*. В 20-х рр. на Україні плідно працював П. *Чардинін* («Укразія», «Тарас Шевченко»), експериментальними пошуками виражальних засобів позначена творчість І. *Кавалерідзе* («Злива», «Перекоп»). Спираючись на досвід л-ри і театру, значних успіхів досягли укр. режисери Ю. *Стабовий* («Два дні», 1927), Г. *Тасін* («Нічний візник», 1929); у цих фільмах знімались відомі актори І. *Замичковський*, А. *Бучма*. Процес розвитку К. на Україні висвітлювався у виданнях: «*Кіногазета*» (1928—31), журналах «*Кіно*» (1925—33), «Радянське кіно» (1935—38). Кінець 20-х рр. став переломним для К.— воно стало звуковим (див. *Звукове кіно*). В зарубіжній кінопродукції з'явилось багато муз., а також мультиплікаційних (творчість У. *Діснея*) стрічок. У кращих фільмах 30-х рр. амер. (К. *Відор*, Ч. Чаплін, У. *Уайлер*, Дж. *Форд*, О. *Уеллес*), франц. (Р. *Клер*, М. *Карне*, Ж. *Віго*, Ж. *Ренуар*) режисерів, а також у представників англ. школи документального кіно (Дж. *Грірсон*, Р. *Флаерті*) знайшли вияв соціально-критичні тенденції. Рад. К. 30-х рр. збагачує досвід *соціалістичного реалізму*, закладений в 20-х рр. Фільми цього періоду — «Зустрічний» (1932, реж. Ф. *Ермлер*), «Чапаєв» (1934, режисери Г. і С. *Васильєви*), трилогія про Максима — «Юність Максима», «Повернення Максима», «Виборзька сторона» (1935—37, режисери Г. *Козінцев* і Л. *Трауберг*), «Ми з Кронштадта» (1936, сценарій Вс. *Вишневського*, реж. Ю. *Дзиган*), «Депутат Балтики» (1938, режисери О. *Зархі* та Й. *Хейфіц*), «Ленін у Жовтні» (1937), «Ленін у 1918 році» (1939, обидва — сценарій О. *Каплера*, реж. М. *Ромм*) відобразили героїку революції та громадян. війни.

Значних успіхів було досягнуто в жанрі комедії, особливо музичної: «Веселі хлоп'ята» (1934), «Волга-Волга» (1938, обидва — реж. Г. *Александров*), «Багата наречена» (1938), «Трактористи» (1939, обидва — реж. І. *Пир'єв*). Високої художності досягли актори В. *Гардін*, Б. *Бабочкін*, Б. *Чирков*, М. *Черкасов*, Б. *Щукін*, В. *Марецька*, Л. *Орлова* та ін. Значні твори К. (груз. «Елісо», реж. М. Шенгелая, 1928; вірм. «Пепо», реж. А. *Бек-Назаров*, 1935) було створено на кіностудіях союзних республік. На Україні в той час вийшли фільми «Щорс» (1939, реж. О. Довженко), який став одним із вищих досягнень соціалістичного реалізму в українському радянському К., «Коліївщина» (1933, реж. І. Кавалерідзе), «Велике життя» (1939, реж. Л. *Луков*), «Богдан Хмельницький» (1941, реж. І. *Савченко*). Серед відомих акторів укр. К. 30-х рр.— А. Бучма, Н. *Ужвій*, І. Мар'яненко, С. *Шкурат*, С. *Шагайда*, П. *Масоха*, М. *Надемський*. В укр. фільмах знімалися рос. актори Є. *Самойлов*, М. *Мордвинов*. Під час Великої Вітчизн. війни провідне місце в рад. К. належало документально-публіцистичному кіно. Матеріал кінохроніки, знятої фронтовими кінооператорами, досяг великого худож. впливу в документальних фільмах О. Довженка «Битва за нашу Радянську Україну» і «Перемога на Правобережній Україні». Серед відомих худож. фільмів цього періоду, створених на українській кіностудії, — «Райдуга» (1944), «Нескорені» (1945, обидва — реж. М. *Донською*). Рад. фільми перших повоєн. років «Повість про справжню людину» (1948, реж. О. Столпер), «Молода гвардія» (1947, реж. С. *Герасимов*) та ін. правдиво показували героїзм рад. людей.

У світовому К. 2-ї пол. 40 — 50-х рр. провідним напрямом став *неореалізм*, який сформувався в італ. кіно. Його представники — режисери Р. *Росселліні*, Л. *Вісконті*, В. *Де Сіка*, Дж. *Де Сантіс*, сценарист і теоретик Ч. *Дзаваттіні*, актриса А. *Маньяні* — відобразили соціальні суперечності повоєн. італ. дійсності й справили великий вплив на К. ін. країн. У 50—60-х рр. новим кроком в освоєнні худож. засобів К. стала творчість Ф. *Фелліні*, М. *Антоніоні*, П. П. *Пазоліні*, швед. режисера І. *Бергмана*, які розкрили трагедію самотності людини в бурж. суспільстві. Франц. кіно 50—60-х рр. (режисери Р. Клеман, Л. Дакен, Ж. Беккер, Ж. П. Ле Шануа) поряд з відтворенням повоєнної дійсності відобразило події 2-ї світової війни і Руху

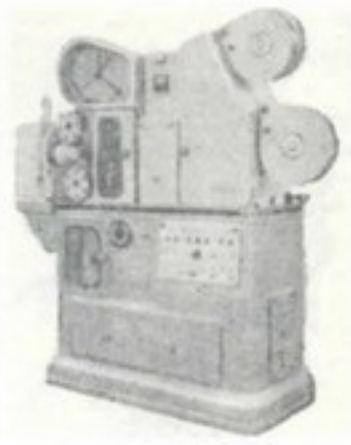

Оптичний кінокопіювальний апарат.

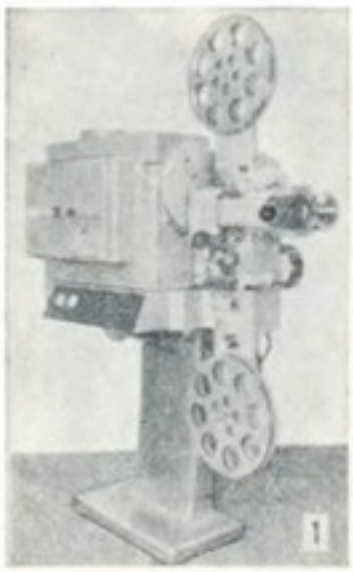

Кінопроекційні апарати: 1. Стаціонарний апарат 23КПК для демонстрування 35-мм фільмів. 2. Пересувний апарат «Радуга-2» для демонстрування 16-мм фільмів.

Опору. В цей же час з'явився напрям «*Нова хвиля*» (режисери Ж. Л. Годар, А. *Рене*, Ф. *Трюффо*, К. Шаброль та ін.). В англ. кіно з різким протестом проти соціальної нерівності виступила група «Вільне кіно» (режисери Л. Андерсон, К. Рейс, Т. *Річардсон*). У Швеції до соціальних проблем звертається реж. Б. Віденберг, в США — режисери С. *Креймер*, С. *Кубрік*, А. Пени, С. Поллак; в япон. кіно прогресивні тенденції знайшли вираження в творчості К. Мідзогуті, К. *Сіндо*, Т. *Імаї*, С. Ямамото, А. *Куросави*. Цей період позначений успіхами кінематографій країн, які вступили на соціалістичний шлях розвитку. Великий внесок у К. зробили А. *Мунк*, А. Вайда, Є. *Кавалерович*, К. Зануссі (Польща), О. *Вавра*, К. *Земан*, І. Трнка (Чехословаччина), К. Метціг, З. Дудов, К. *Вольф* (НДР), З. *Фабрі*, Ф. Маріашші, І. Сабо, М. *Янчо* (Угорщина), З. Жандов, Б. Желязкова, П. Динов (Болгарія), Й. *Попеску-Гопо* (Румунія), В. Мимиця, представники загреб. школи мультиплікації (Югославія). Успіхів досягає К. країн, що розвиваються. У 2-й пол. 50 — 60-х рр. рад. К. переживає новий період творчого піднесення. Виходять фільми, які розкривають високі моральні якості рад. людей, їхні трудові подвиги, а також героїзм під час Великої Вітчизн. війни: «Летять журавлі» (1957, реж. М. *Калатозов*), «Доля людини» (1959, реж. С. *Бондарчук*), «Балада про солдата» (1959, реж. Г. *Чухрай*), «Іванове дитинство» (1962, реж. А. *Тарковський*), «Комуніст» (1959), «Твій сучасник» (1968, обидва — сценарій Є. *Габриловича*, реж. Ю. *Райзман*), «Дев'ять днів одного року» (1962, реж. М. Ромм), «Біля озера» (1970, реж. С. Герасимов). Здобутками К. стали *екранізації* творів радянської літератури, рос. і світової класики: «Тихий Дон» (1957—58, реж. С. Герасимов), «Гамлет» (1964), «Король Лір» (1971, обидва — реж. Г. Козінцев), «А зорі тут тихі...» (1973, реж. С. Ростоцький), «Незакінчена п'єса для механічного піаніно» (1978, реж. М. Михалков). Визнання здобули картини, створені в союзних республіках: у Грузії — «Батько солдата» (1965, реж. Р. Чхеїдзе), «Благання» (1968), «Древо бажань» (1977, обидва — реж. Т. Абуладзе), в Литві — «Ніхто не хотів помирати» (1966, реж. В. *Жалакявічюс*), у Молдавії — «Останній місяць осені» (1965, реж. В. Дербеньов), «Лаутари» (1971, реж. Е. Лотяну), в Казахстані — «Лютий» (1974, реж. Т. Океєв). Серед картин, які вийшли в повоєн. роки на Україні, визнання дістали: «Тарас Шевченко» (1951, реж. І. Савченко), «Весна на Зарічній вулиці» (1956, режисери Ф. Миронер і М. Хуцієв), «Сprага» (1959, реж. Є. Ташков), «Іванна» (1960, реж. В. *Івченко*), «За двома зайцями» (1961, реж. В. *Іванов*), «Сон» (1964, реж. В. *Денисенко*), «Наш чесний хліб» (1965, реж. О. і К. Муратови), «Вірність» (1965, реж. П. *Тодоровський*), «Камінний хрест» (1968, реж. Л. Осика), «Комісари» (1969, реж. М. *Мащенко*). В 70-х рр. домінуючим напрямом у зарубіжному К. стало т. з. політичне кіно, прогресивні фільми якого викривають фашизм, соціальну несправедливість, злочинність (творчість Ф. *Розі*, Е. *Петрі*, Н. *Лоя*, Дж. Понтекорво, Д. Даміані, Б. Бертолуччі; акторів Дж. М. Волонте, Ф. Неро та ін.). Важливе місце належить картинам, які досліджують мораль і деградацію людини в бурж. світі (фільми І. Бергмана, Л. *Бюнюеля*, Л. Андерсона, Ф. Копполи, М. Скорсезе), фільмам у стилі «*ретро*». Рад. К. в 70-х рр. розкриває процеси історичного розвитку соціалістичного суспільства, характер та світогляд людини праці, утверджує радянський спосіб життя — «Визволення» (1971, реж. Ю. *Озеров*), «Велика Вітчизняна» (1979, документальний, група режисерів на чолі з Р. *Карменом*), «Сходження» (1978, реж. Л. Шепітько), «Премія» (1977, сценарій А. Гельмана, реж. С. Мікаелян), «Калина червона» (1973, реж. В. Шукшин), «Білий пароплав» (1978, реж. Б. Шамшієв), «Міміно» (1978, реж. Г. *Данелія*), «Сибіріада» (1979, реж. А. Михалков-Кончаловський). Художн. та ідейними пошуками позначені фільми укр. кіностудій: «Білий птах з чорною ознакою» (1971, реж. Ю. *Іллєнко*), «Іду до тебе» (1971, реж. М. Мащенко), «В бій ідуть лише „старики"» (1974), «Ати-бати, йшли солдати» (1976, обидва — реж. Л. *Биков*), трилогія «Дума про Ковпака» (1973—76, реж. Т. *Левчук*), «Женці» (1979, реж. В. Денисенко), «Вавілон — XX» (1979, реж. І. *Миколайчук*). Серед акторів укр. кіно — К. *Степанков*, М. *Гриньків*, Н. *Наум*, М. *Олялін*, І. Миколайчук. Високого рівня досягли мультиплікаційні та науково-популярні стрічки, зокрема ті, що популяризують природничо-наук. знання (фільми Ф. *Соболєва*). В СРСР є 39 кіностудій, в т. ч. кіностудії художніх, документальних і науково-популярних фільмів. У 1957 було створено Спілку кінематографістів СРСР, у тому ж році — *Спілку кінематографістів України*. Друковані органи спілки (разом з Держкіно СРСР) — журнали «Искусство кино», «Советский экран», на Україні — журн. «*Новини кіноекрану*» і газ. «На екранах України». Питання К. досліджує н.-д. ін-т історії та теорії кіно Держкіно СРСР (створений 1974), *Держфільмофонд СРСР*, на Україні — відділ кіно *Мистецтвознавства, фольклору та етнографії інституту* ім. М. Рильського АН УРСР. Творчих працівників К. готує Всесоюзний державний інститут кінематографії (ВДІК, Москва), на Україні — кінофакультет *Київського інституту театрального мистецтва* ім. І. К. Карпенка-Карого. Історія укр. К. представлена в *Київському музеї театрального, музичного та кіномистецтва*, а також у Музеї Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. П. Довженка. Досягнення К. демонструються на *кінофестивалях* (респ., всесоюзних, міжнар.). Див. також розділи «Кіно» в статтях про союзні республіки, зарубіжні країни та ілюстрації до них. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Самое важное из всех искусств. Ленин о кино. Сборник документов и материалов. М., 1973; История советского кино, т. 1—4. М., 1969—78; Эйзенштейн С. М. Избранные произведения, т. 1—6. М., 1964—71; Довженко О. П. Твори, т. 1—5. К., 1964—66; Пудовкин В. И. Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1974—76; Корнієнко І. С. Півстоліття українського радянського кіно. К., 1970; Корнієнко І. С. Мистецтво кіно. К., 1974; Социалистический реализм и современный кинопроцесс. М., 1978; Комаров С. История зарубежного кино, т. 1. М., 1965; Колодяжная В., Трутко И. История зарубежного кино, т. 2. М., 1970. Садуль Ж. Всеобщая история кино, т. 1, 3, 6. Пер. с франц. М., 1958—63; Теплиц Е. История киноискусства, т. 1—5. Пер. с польс. М., 1968—74.

О. К. Бабишкін.

КІНОМУ́ЗИКА — музика для супроводу кінокартини, один із її художніх компонентів. У «німому» кіно музика мала прикладне значення: демонстрування фільму супроводилося грою піаніста, який часто виконував напіваматорські імпровізації. Поява *звукозаписувальних апаратів* відкрила широкі можливості для створення повноцінної музики до кінофільмів. Авторами оригінальної К., написаної спеціально для певного фільму, стали професіональні композитори. Для написання К. необхідно володіти всіма музичними жанрами й стилями. К. виконує важливі естетичні функції: посилює певні емоції, драматизм зображуваних подій. В бурж. комерційному кіно творці К., як правило, продукують музичний *кіч*. У прогресивному зарубіжному кіно відомими творцями К. є франц. композитори А. Онеггер, Ж. Орік, італ. Н. Рота та ін. Серед провідних рад. композиторів, які створили високохудож. зразки К.,—С. Прокоф'єв, Д. Шостакович, І. Дунаєвський, А. Хачатурян, Д. Кабалевський, Т. Хрєнников, А. Петров, К. Караєв та ін.; на Україні — Б. Лятошинський, Ю. Мейтус, А. Штогаренко, Г. та П. Майбороди, В. Губа, Є. Станкович та ін. Кращі партитури К. стали основою видатних оригінальних творів (кантати С. Прокоф'єва «Олександр Невський» та «Іван Грозний», симф. гравюри К. Караєва «Дон Кіхот», сюїти Д. Шостаковича, Б. Лятошинського, Г. Ейслера й ін.). Для створення К. іноді використовуються народні твори (зокрема на Україні у фільмах «Білий птах з чорною ознакою» «Вавілон—XX»).

Літ.: Фрид Э. Музыка в советском кино. Л., 1967; Шилова И. М. Фильм и его музыка. М., 1973; Лисса З. Эстетика киномузыки. Пер. с нем. М., 1971; Эйслер Г. Избранные статьи. Беседы о музыке. Пер. с нем. М., 1973.

Л. О. Грабовський.

КІНОПЛІ́ВКА — гнучка довга стрічка з перфораціями (отворами) по краях, яку використовують у виробництві кінофільмів. Основу К. (чорно-білої, кольорової) виготовляють з *ацетатів* або *нітратів целюлози*, один бік її покривають шаром (одним, трьома) світлочутливої *емульсії*. Розрізняють К.: негативну (для кінознімання), позитивну (з неї друкують копії

кінофільмів), фонограмну (для *звукозапису*), оборотну (з метою безпосереднього одержання позитивних зображень; див. *Обернення* у фотографії) і спеціальну (для друкування кінофільмів способом *гідротипії*, для *відеозапису*, *комбінованого кінознімання*, одержання спец. ефектів). Найчастіше застосовують К. шириною 8, 16, 35 та 70 мм. В УРСР К. виготовляє *шосткинське виробниче об'єднання «Свема»*. Див. також *Вузькоплівкове кіно*.

КІНОПРОЕКЦІ́ЙНИЙ АПАРА́Т, кінопроектор (від *кіно...* й лат. projectio — кидаю вперед) — оптико-механічний апарат для проеціювання (демонстрування) кінофільмів; засіб *кінотехніки*. Осн. частини К. а. (мал.): освітлювально-проекційна система — джерело світла, відбивач, кадрове вікно, *об'єктив*; приводний та стрічкопротяжний (з *обтюратором*) механізми; звуковідтворювальна система (магнітна, оптична); *касети* для кіноплівки або безперемотувальні пристрої (при автом. процесі демонстрування); система керування апаратом. Розрізняють К. а. професійні (стаціонарні, пересувні) та любительські (пересувні). Профес. К. а. поділяють на технологічні, що їх використовують в процесі виробн. кінофільму (напр., рирпроектори — див. *Рирпроекції метод*); для демонстрування готових кінофільмів; навчальні та для спеціальних цілей. Такі К. а. бувають двоформатні (для широкоформатних 70-мм, широкоекранних і звичайних 35-мм фільмів), широкоекранні (для звичайних і широкоекранних 35-мм фільмів) і вузькоплівкові (для 16-мм фільмів). Всі профес. К. а.— звукові, переважно з переривчастим рухом плівки (частота проекції 24 кадри на секунду). Любительські К. а. призначені для демонстрування 8 та 16-мм фільмів. Спец. К. а. використовують для показу голографічних (див. *Голографічне кіно*), стереоскопічних (див. *Стереоскопічне кіно*) та ін. фільмів. Осн. показник К. а.— корисний світловий потік, що визначає яскравість *кінопроекційного екрана* (в профес. К. а.— 350—50 000, в любительських — не менше 50 лм). В СРСР кінопроектори випускають Ленінгр. оптико-мех. об'єднання, мінський мех. з-д ім. Вавилова, одеський та київ. з-ди «КІНАП».

О. Б. Басс.

КІНОПРОЕКЦІ́ЙНИЙ ЕКРА́Н, кіноекран — пристрій, на поверхню якого проеціюють кінофільм. Найпоширеніші світловідбивні К. е.: дифузійно-розсіювальні (вони відбивають світловий потік рівномірно в усіх напрямах) і спрямовано-розсіювальні (відбивають світло під певним кутом). Поверхню дифузійно-розсіювальних К. е. виготовляють із тканини з білим пігментним покриттям або пластикату (напр., полівінілхлоридної плівки) з тисненою поверхнею, поверхню спрямовано-розсіювальних К. е. — з алюмінованого пластикату, пластикату з лаковим покриттям або тканини з бісерним покриттям. Для *денного кіно* і рирпроекції (див. *Рирпроекції метод*) використовують світлопропускні, або просвічувані, К. е. з поверхнею із матованого скла, напівпрозорої пластмаси та ін. В *широкоекранному кіно*, *широкоформатному кіно* і *панорамному кіно* застосовують екрани криволінійної форми, в *коловій кінопанорамі* — замкнений циліндричний екран. Для *стереоскопічного кіно* використовують К. е. з оптичним пристроєм (растровий екран). Спец. екрани застосовують для *голографічного кіно*, *поліекранного кіно*, фронтпроекції (див. *Фронтпроекції метод*).

КІНОПРОМИСЛО́ВІСТЬ — сукупність галузей, що включають виробництво кінофільмів, кінокопіювальну і кінотехнічну промисловість, виготовлення *кіноплівки*. Виробництво кінофільмів у Рад. Союзі здійснюють 39 кіностудій, які 1978 випустили 297 повнометражних фільмів, у т. ч. 150 художніх. На Україні працюють 4 *кіностудії*: Київ. кіностудія худож. фільмів ім. О. П. Довженка, Одес. кіностудія худож. фільмів, Київ. кіностудія наук.-популярних фільмів і Укр. кіностудія хронікально-документальних фільмів. У 1978 вони випустили 50 повнометражних фільмів, у т. ч. художніх — 17, телевізійних художніх — 27 серій. Кінокопіювальна промисловість виготовляє фільмокопії для показу їх у кінотеатрах, на кіноустановках, по телебаченню і на апаратурі кінолюбителів. До 1930 в СРСР фільмокопії друкувались на кіностудіях. У 1930 було введено в дію першу в СРСР кінокопіювальну ф-ку в Ленінграді, потім — у Москві, Києві, Харкові та Новосибірську. Фільмокопії друкують на кіноплівці завширшки 70, 35, 16 і 8 мм тиражами до 1000 копій по 250—280 назв на рік.

Кінотехнічна промисловість розробляє і виготовляє кіноапаратуру та технологічне устаткування для виробн., друкування й демонстрування кінофільмів, у т. ч. *об'єктиви*, *кінознімальні апарати*, *кінопроекційні апарати*, *звукозаписувальні апарати* і *звуковідтворювальні апарати*, *відеомагнітофони*, проявні машини, монтажні столи тощо. До Великої Жовтн. соціалістич. революції апаратуру й устаткування для кіностудій завозили з-за кордону. Рад. кінотех. пром-сть почала розвиватись 1919. Перший вітчизн. кінопроектор було створено 1922—24 на Ленінгр. держ. оптико-мех. з-ді; 1923 виготовлено стаціонарний кінопроектор ТОМП; виробн. їх дало можливість відмовитися від імпортної кінопроекційної апаратури. Перші в СРСР апарати типу «Україна» випустив 1925 Одес. кіномех. з-д (з 1933 — «Кінап»). В 1931—35 стали до ладу з-ди кіноапаратури в Москві, Самарканді та ін. містах. З 1935 пром-сть країни почала випускати звукові кінопересувки «Гекорд», з 1936 — стаціонарні звукові кінопроектори КЗС-22 з дуговими лампами. З розвитком кінопроекційної апаратури відбулася заміна дугових джерел світла більш ефективними й економічними ксеноновими, що дало можливість автоматизувати показ фільмів (Ленінгр. оптико-мех. об'єднання випускає кінопроектори 23-КПК, одес. з-д «КІНАП»—кінопроектори «Ксенон»). Серійний випуск вітчизн. знімальної техніки здійснювали з-ди «Ленкінап» з 1933 (КС-2, КС-4), «Москінап» з 1938 («Конвас», «Конвас-звук»). Після Великої Вітчизн. війни кінопром-сть разом з кіностудіями розробила й виготовила нові знімальні камери типу «Дружба», «Мир», «Міні-Ск», «Союз», «Ера», модернізувала «Конвас-автомат».

Виробництво кіноплівки в СРСР здійснюється на підприємствах хім.-фотографічної пром-сті, найбільші з них розташовані в містах Шостці (Сум. обл.) і Казані. Підприємства випускають чорно-білу й кольорову кіноплівку всіх видів: негативну для знімання фільмів, позитивну для розмножування фільмокопій, чорно-білу для магн. записування звуку тощо. До 1970 було завершено переведення виробн. кіноплівок на вогнебезпечну основу. В СРСР першу кіноплівку було одержано 1931 на Переславль-Залєській (Яросл. обл.) і Шосткинській ф-ках кіноплівки. За обсягом виробн. кіноплівки СРСР посідає 2-е місце в світі (після США). Н.-д. роботи з питань розвитку кінотехніки проводять Всесоюзний н.-д. кінофотоінститут у Москві, розробку кіноустаткування — Центр. конструкторське бюро кіноустаткування в Ленінграді, а також конструкторські бюро кіноустаткування в Москві й Одесі.

О. М. Єфременко.

КІНОРИ́НХИ (Kinorhyncha) — клас морських червів. Тіло (довж. 0,1—1 мм) двобічно-симетричне, вкрите кутикулярним панцирем, поділене на сегменти (зоніти), кожний з яких вкритий шипами або гачками. Шкіра з одношарового епітелію. Мускулатура поперечносмугаста, складається з окремих м'язових пучків. Травний апарат у вигляді прямої трубки. Нервова система утворена навкологлотковим кільцем і черевним поздовжнім нервовим стовбуром. Кровоносної та дихальної систем нема. Видільна система з однієї пари протонефридіїв. Роздільностатеві. Розмножуються відкладаючи яйця. Розвиток з *метаморфозом*. Відомо бл. 100 видів, об'єднаних в 1 ряд Echinodera. В СРСР зустрічаються в Чорному, Балтійському та Баренцовому морях. Живуть в прибережній зоні, а також на глибинах до 400 м. Живляться водоростями, *детритом*.

В. П. Коваль.

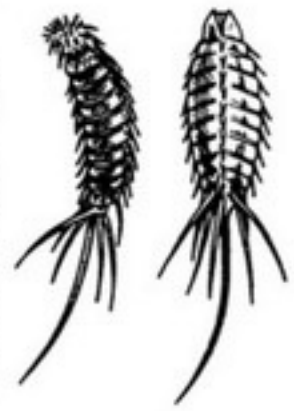

Кінорихи. Semnodera armigera з розправленим (ліворуч) та втягнутим головним кінцем.

КІНОСТУ́ДІЯ (від *кіно...* і *студія*) — в СРСР державне підприємство по виробництву кіно- і телефільмів. Поєднує в одному виробн. два відмінні один від одного, але тісно взаємопов'язані процеси: худож.-творчий (див. *Кіномистецтво*) і виробничо-технічний (див. *Кінотехніка*, *Кінотелевізійна техніка*). Розрізняють К. художніх, хронікально-документальних, науково-популярних, навчальних і мультиплікаційних фільмів. К.— підприємство із закінченим циклом виробн., що забезпечує весь процес створення фільму — від *сценарію* до вихідних

матеріалів для масового друку фільмокопій. Осн. творчо-виробнича ланка на К.— знімальна група, що об'єднує на період створення фільму творчих, технічних та ін. працівників під керівництвом режисера-постановника і директора картини. На К. є відділ декоративно-тех. споруд, *натурні майданчики, павільйони кінознімальні*, цехи знімальної техніки, звуко- і світлотехнічний, комбінованого знімання, монтажу й обробки фільмів та ін. В СРСР К. є в усіх союзних республіках. До найбільших К. належать «*Мосфільм*», «*Ленфільм*», *Центральна кіностудія дитячих і юнацьких фільмів* імені О. М. Горького, *Центральна студія документальних фільмів*, «*Центрнаукфільм*», «Союзмультфільм»; на Україні— *Київська кіностудія художніх фільмів* імені О. П. Довженка, *Одеська кіностудія художніх фільмів, Київська студія хронікально-документальних фільмів, Київська кіностудія науково-популярних фільмів*. У капіталістичних країнах К. належать приватним кінофірмам або уряду, який здає К. в аренду кінофірмам. *Б. О. Калашников.*

КІНОСЦЕНА́РІЙ — див. *Сценарій*.

КІНОТЕА́ТР (від *кіно...* і *театр*) — громадська споруда, обладнана для демонстрування кінофільмів. Осн. приміщення К.— зал для глядачів з *кінопроекційним екраном* та гучномовцями. У великих К. стіни й стеля акустично обладнані, є система кондиціювання повітря. За протилежною до екрану стіною залу для глядачів — кінопроекційний комплекс, який складається з кінопроекторів для демонстрування звичайних і широкоекранних, а також широкоформатних стереофонічних фільмів. У К. є фойє для глядачів і службові приміщення. У 50—60-х рр. було також створено К. для демонстрування стереоскопічних фільмів і К. *панорамного кіно*.

КІНОТЕЛЕВІЗІ́ЙНА ТЕ́ХНІКА — техніка, призначена для запису і відтворення зображень за допомогою взаємопов'язаних кіно- і телевізійних засобів. Грунтується на принципах і засобах *кінотехніки, телебачення* і *відеозапису*. До осн. засобів К. т. належать установки для запису (оптичним або ін. способом) телевізійних зображень на *кіноплівку*, використовувані при створенні кіно- і телефільмів, і установки для передавання (відтворення) цих зображень по телебаченню — *телекінопередавачі*. На установках оптичного запису *кінознімання* зображень провадять з екрана *кінескопа*. Установки такого типу звичайно складаються з *відеоконтрольного пристрою* кольорового телебачення, *кінознімального апарата* з коротким часом переміщення кіноплівки і пристрою синхронізації, який узгоджує їхню дію із джерелом телевізійного сигналу (напр., *телевізійною камерою, відеомагнітофоном*). В установках електронного запису електронний промінь, модульований (змінюваний) *відеосигналом*, попадає на кіноплівку, що рухається у вакуумній камері (камера обладнана електроннопроменевим прожектором, стрічкопротяжним механізмом і пристроями, що створюють вакуум). Є установки лазерного (див. *Лазер*) запису кольорового зображення на 35-мм або 16 -мм кіноплівку. Складаються вони в основному з пристроїв, що обробляють кольорові відеосигнали, пристроїв, якими формують, змінюють і відхиляють лазерні промені, і кінознімального апарата. Для телевізійної проекції зображень на великий екран застосовують лазерні і світлоклапанні пристрої. До допоміжних засобів К. т. належать кінотелевізійні знімальні установки (їхня осн. частина — кінознімальний апарат і компактна телевізійна камера, у яких спільний об'єктив), що дають змогу контролювати процес знімання безпосередньо на знімальному майданчику. В таких установках часто застосовують відеомагнітофони. Щоб прискорити *монтаж* фільму, використовують спец. телевізійні відеозвукомонтажні столи. За допомогою електронних кольороаналізаторів визначають (не вдаючись до проб) необхідні умови друкування позитивних зображень. Засоби К. т. використовують при *комбінованому кінозніманні*, при створенні спеціальних зображальних програм, мультиплікаційних фільмів, у *касетному кіно*.

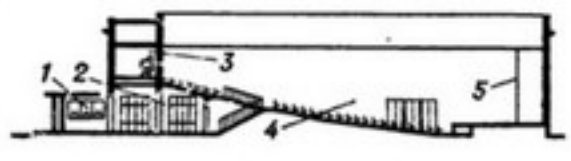

Схематичний розріз **кінотеатру** на 1200 місць для демонстрування фільмів звичайного формату; *1* — касовий вестибюль; *2* — фойє; *3* — кінопроекційна; *4* — зал для глядачів; *5* — екран

Літ.: Варбанский А. М. Телевидение. М., 1973; Техника цветного телевидения. М., 1976; Гордийчук И. Б., Пелль В. Г. Справочник кинооператора. М., 1979. *І. М. Пономарьов.*

КІНОТЕ́ХНІКА — техніка, пов'язана з виробництвом, розмноженням і демонструванням кінофільмів; технічна база *кіномистецтва*. Грунтується на засобах фотографії, оптики, механіки, світлотехніки, електроніки, електроакустики тощо. Дає змогу з найменшим спотворенням передавати зображення об'єкта, що його знімають, на *кінопроекційний екран*. До осн. засобів К. належать: *кіноплівки, кінознімальні апарати, звукозаписувальні апарати, кінокопіювальні апарати*, проявні машини (для хіміко-фотогр. обробки кіноплівки), освітлювальна апаратура (напр., дугові *прожектори*) і *кінопроекційні апарати*. Допоміжні засоби К.: операторські крани, візки, штативи, телевізійні пристрої та ін. Пром. випуск кінознімальних і кінопроекційних установок почали у Франції (1897) Ш. Пате і Л. Гомон. Вони ж випустили і перші кінокопіювальні апарати. Кіноплівку в перші роки існування кінематографії виготовляли на ф-ках «Люм'єр» (Франція) та «Істмен Кодак» (США). В Росії виробн. кінопроекційних апаратів організували П. В. Сосновський (1914) і К. П. Ніколаєв (1915). В 1922—24 створено перші вітчизн. кінопересувки ГОЗ і стаціонарні кінопроекційні апарати ТОМП-III і ТОМІІ-IV. З розвитком кіномистецтва, з переходом від німого кіно до звукового, із створенням принципів кольорового, стереоскопічного, широкоекранного, панорамного та ін. видів кіно виникла потреба в нових апаратах і приладах, а також в реконструкції тех. засобів або їхній заміні. Удосконалення засобів К. дає змогу поліпшувати якість зображення і звуку, розширює виражальні можливості кіно, знижує вартість фільмів. Засоби К. використовують в ігровій і документальній кінематографії, для наук. досліджень, навчання, збереження інформації, з любительською метою, в телебаченні. Див. також *Кінотелевізійна техніка, Кінопромисловість*.

Літ.: Кинопроекционная техника. М., 1973; Голдовский Е. М. Введение в кинотехнику. М., 1974; Гордийчук И. Б. Советская киносъёмочная аппаратура. М., 1974.

Б. О. Калашников.

КІНОФЕСТИВА́ЛЬ (від *кіно...* і *фестиваль*) — огляд досягнень кіномистецтва. Проводиться з метою виявлення кращих фільмів, тенденцій розвитку *кіномистецтва*, зміцнення зв'язків і співробітництва між кінематографістами. Кращим фільмам та їхнім творцям присуджуються премії, призи і дипломи. В СРСР з 1958 щороку проводиться Всесоюзний К. (1959 і 1968 — в Києві), представлений фільмами кіностудій всіх союзних республік. На Україні проводяться К.: тематичні — «Людина праці на екрані» в Жданові (1975—77), Кременчуку (1978) та Ворошиловграді (1980), на яких демонструються кіно- і телевізійні фільми (художні, наук.-популярні, документальні); К. «Молодість» (з 1969, щороку в Києві, показ фільмів випускників кіновузів СРСР); аматорського кіно «Золоте Полісся» (1966, 1968 — в Житомирі). 1-й міжнар. К. відбувся 1932 у Венеції. В СРСР вперше був організований 1935 (Москва). Міжнар. асоціація продюсерів (засн. 1933) встановила кілька класів міжнар. К. залежно від значущості. До класу «А» належать К. у Венеції (з 1934), Канні (з 1946), Карлових-Варах (з 1950), Зх. Берліні (з 1951), Сан-Себастьяні (з 1953), Москві (з 1959). Один з найбільш представницьких—Моск. міжнародний К. (проводиться 1 раз за 2 роки), девіз якого — «За гуманізм кіномистецтва, за мир і дружбу між народами». З 1973 в Ташкенті проводиться міжнар. К. країн Азії, Африки і Лат. Америки, девіз якого — «За мир, соціальний прогрес і свободу народів». Серед К. короткометражних фільмів відомі міжнар. К. в Лейпцігу, Кракові, Обергаузені.

В. О. Кудін.

КІНОФІ́ЛЬМ (від *кіно...* і англ. film — плівка) — сукупність фотографічних зображень, послідовно розташованих на плівці, пов'язаних єдиним сюжетом і призначених для відтворення на екрані. Кінотвір. Див. також *Фільм*.

КІНОХРО́НІКА (від *кіно...* і грец. χρονικά — опис подій) — оперативна кіноінформація про актуальні події і факти сучасного життя. К. є основою *кіножурналів*,

тематичних хронікальних фільмів, а також кінопубліцистики, зокрема таких її жанрів, як кіноінтерв'ю, кінсфейлетон тощо. Гол. засіб знімання К.— *репортаж*. Важливу роль відіграє телевізійна К. як найбільш оперативна (телерепортаж, що передається у відеозапису). На Україні К. почали знімати 1896 (див. *Документальне кіно*). К. випускає *Київська студія хронікально-документальних фільмів*.

КІ́НСЬКА — річка в Українській РСР, ліва притока Дніпра. Див. *Конка*.

КІ́НСЬКА СИ́ЛА — позасистемна одиниця *потужності*. Позначається к. с., PS (Pferdstärke, нім.), CV (cheval-vapeur, франц.), hp (horsepower, англ.). В СРСР та деяких ін. країнах 1 к. с. (PS, CV) = 735,499 Вт, у США і Великобританії 1 hp = 745,7 Вт (див. *Ват*).

КІ́НСЬКИЙ КАШТА́Н — рід деревних рослин родини гіркокаштанових. Те саме, що й *гіркокаштан*.

КІНТА́ЛЬСЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ, Друга Ціммервальдська конференція — міжнародна конференція соціалістів-інтернаціоналістів 24—30.IV 1916. Відкрилась у Берні, продовжила роботу в с. Кінталь поблизу Берна. 43 делегати конференції представляли соціалістичні орг-ції Росії, Польщі, Німеччини, Італії, Франції, Швейцарії, Австрії, Сербії, Португалії, Норвегії. 12 делегатів на чолі з В. І. Леніним належали до *Ціммервальдської лівої* групи. При обговоренні питань про боротьбу за закінчення світової війни, про ставлення пролетаріату до питань миру, парламентської діяльності і масової боротьби, про скликання *Міжнародного соціалістичного бюро* (МСБ) ліві піддали гострій критиці опортунізм лідерів *Інтернаціоналу 2-го*. Проект резолюції Ціммервальдської лівої, який викривав імперіалістичний характер війни, більшістю правих і центристів було відхилено. Проте в прийнятій компромісній резолюції різко критикувалися МСБ, опортуністичні лідери 2-го Інтернаціоналу, бурж. *пацифізм*. У резолюції вказувалося, що боротьба за міцний демократичний мир можлива тільки як боротьба за соціалізм. В антивоєнному маніфесті конференція закликала робітн. клас воюючих країн виступити проти війни. Хоч К. к. і не прийняла осн. пропозиції більшовиків з питань війни і миру (про перетворення імперіалістич. війни на громадянську, про поразку «своїх» імперіалістич. урядів), вона сприяла дальшому зростанню і згуртуванню рядів соціалістів-інтернаціоналістів, які згодом склали ядро *Комуністичного Інтернаціоналу*.

КІНЦЕ́ВИЙ НАРОДНОГОСПОДА́РСЬКИЙ РЕЗУЛЬТА́Т — див. *Кінцевий суспільний продукт*.

КІНЦЕ́ВИЙ СУСПІ́ЛЬНИЙ ПРОДУ́КТ — вся сума матеріальних благ, вироблених за певний період в країні (як правило за рік) з вирахуванням вироблених і спожитих за цей час у виробництві предметів праці. За своєю натуральною формою К. с. п. складається з предметів споживання, *засобів праці* і тієї частини *предметів праці*, що їх використовують для розширення *виробництва* і поповнення резервів; за вартістю — з обсягу *національного доходу* й *амортизації* осн. засобів виробн. В процесі використання К. с. п. розпадається на фонд ресурсів невиробничого споживання і фонд ресурсів виробничого споживання. К. с. п. менший від валового сусп. продукту на величину вартості предметів праці (сировини, матеріалів, напівфабрикатів та ін.), вироблених і спожитих протягом одного і того ж року. Разом з тим він більший за чистий продукт (нац. доход) на величину амортизаційних відрахувань та ін. елементів перенесеної вартості, що їх враховують у складі К. с. п. (вартість спожитих і імпортних предметів праці). Бурж. статистика відносить до К. с. п. також обсяг послуг невиробничої сфери. Показник К. с. п. в узагальненому вигляді характеризує остаточні результати виробничої діяльності суспільства. Його динаміка і структура найповніше відображають зростання сусп. виробн. в цілому, підвищення *продуктивності праці*, ефективності виробн. і *якості продукції*, рух найважливіших пропорцій розширеного *відтворення*. Тому розрахунок К. с. п. має велике значення для планування найважливіших нар.-госп. пропорцій, взаємозв'язку між різними галузями економіки, статистичного обліку суми виробленої готової продукції. В умовах посилення *інтенсифікації виробництва* і його орієнтації на кінцеві результати кінцевий суспільний продукт виступає основою розробки системи показників *економічної ефективності соціалістичного виробництва*.

Ю. В. Ніколенко.

КІНЦІ́ВКИ — органи тварин і людини, основною функцією яких є опора і пересування. Відповідно до будови і походження К. називаються параподіями (у первинних і багатощетинкових *кільчастих червів*), протоподіями (у зябродишних членистоногих), у інших членистоногих — ніжками. Видозмінами К. у деяких членистоногих є вусики, або *антени, щелепи, ногощелепи, копулятивні органи* самців чи *яйцеклади* самок тощо. У риб К. є *плавці*. К. перших наземних хребетних (стегоцефалів) виникли з парних плавців *кистеперих* риб. У процесі *еволюції* вони перетворились на органи бігу (у більшості хребетних), плавання — *ласти* (китоподібні, ластоногі), риття (кроти), лазіння (лінивці, коала та ін.), літання (птахи і кажани), стрибання (тушканчики та ін.). У наземних хребетних дві пари К.: передня і задня (у людини—верхня і нижня). Опорою кожної пари К. служить *пояс кінцівок*. Типова передня (верхня) К. наземних хребетних складається з *плеча, передпліччя*, зап'ястка, п'ястка, пальців (див. *Кисть*) і має суглоби — плечовий, ліктьовий, зап'ястково-п'ястковий, п'ястково-фалангові, міжфалангові; задня (нижня) — з *стегна, голінки*, заплесна, плесна і пальців (див. *Стопа* в анатомії) та має суглоби — кульшовий, колінний, надп'яткововоголінковий, міжплеснові, заплесно-плеснові, плесно-фалангові, міжфалангові. У земноводних, плазунів і більшості птахів по 4 пальці, у ссавців — 5, іноді 2—4 пальці. На кінцях пальців — *кігті, нігті* чи *копита*. У змій і безногих ящірок зникли всі, а у китоподібних — лише задні К. У людини верхні К. під впливом праці перетворились на органи, що мають універсальне призначення — *руки*.

Кіншаса. Панорама частини міста.

Кінь Пржевальського.

КІНША́СА (до 1966 — Леопольдвіль) — столиця Заїру. Розташована на лівому березі р. Конго (Заїр). Виділена в самостійну адм. одиницю. Понад 2,5 млн. ж. (1977). К. засн. 1881 дослідником Африки Г. *Стенлі*. В 1926—60 К.— адм. ц. колонії Бельг. Конго. В 1960—64 — столиця незалежної Республіки Конго, 1964—71 — Демократичної Республіки Конго, з 1971 — Республіки Заїр. Гол. екон., трансп., фінанс. і культур. центр країни. Виробн. електроустаткування, складання автомашин, велосипедів, транзисторних приймачів; судноверфі. Підприємства хім., фарм., деревообр., текст., шкіряної, взут., швейної, тютюнової пром-сті. Виробн. буд. матеріалів. Холодобойня, пивоварні, фруктових і мінеральних вод з-ди. Має велике торг.-трансп. значення — вузол автомоб. шляхів, залізнична станція, великий річковий порт, аеропорт міжнар. значення (Нджілі), поромне сполучення з м. *Браззавілем*. У К.— Нац. ун-т, Нац. академія музики і драм. мистецтва та ін. вузи. Н.-д. ін-ти географії, тропічної медицини та ін. Нац. управління наук. досліджень. Музей місц. побуту. Нац. трупа та кілька аматорських драм. колективів. Зоопарк.

КІНЬ ПРЖЕВА́ЛЬСЬКОГО (Equus przewalskii) — ссавець ряду непарнокопитних родини *конячих;* відкритий 1879 рос. мандрівником М. М. *Пржевальським*. В незначній кількості К. П. зберігся в деяких місцевостях пд.-зх. частини Монголії. Довж. тіла К. П. до 2,3 м, вис. у холці до 1,4 м. Волосяний покрив влітку пісочно-жовтий, короткий, гладенький; взимку, а також у молодих тварин — довгий, хвилястий, сіруватий; хвіст, нижня частина кінцівок, смуга вздовж спини темно-коричневі. Грива коротка, прямостояча. Живуть табунами по 5—11 голів, які водить самець. Самка після бл. 11 м-ців вагітності народжує одне лоша. Живляться різними пустельними травами. Досліди щодо одомашнення К. П. позитивних наслідків не дали. При схрещуванні з свійськими кіньми К. П. дає плідне потомство.

Дж. Р. Кіплінг.

В Асканії-Новій вперше були одержані неплідні гібриди між К. П. і зеброю та К. П. і ослом. К. П. близький до *тарпана*, який до серед. 19 ст. водився на Україні. К. П. перебуває під охороною закону. *Н. Л. Корнієць.*

КІНЬ СВІЙСЬКИЙ (Equus caballus) — одомашнений травоїдний непарнокопитний ссавець родини *конячих*. Поширений на всіх континентах, крім Антарктиди. Найдавніші предки сучасних коней жили бл. 50 млн. років тому, були ростом з лисицю, на ногах мали по 5 пальців. Пізніше розміри коней поступово збільшувалися, а кількість пальців зменшилася до одного. Одомашнювати коней почали в 3—2-му тис. до н. е. у степах між Доном і Дніпром, у Середній Азії, на Пд. Сибіру та ін. К. с. використовують на с.-г. роботах, у транспорті, спорті (див. *Кінний спорт*) і для одержання м'яса та молока (*кумис*); з крові коней виготовляють лікарські *сироватки імунні* проти правця, дифтерії тощо. Живе К. с. 25—30, іноді до 50 років, господарське використання 15—20 років; ріст (в холці) від 50 до 185 см, жива маса 60—1500 кг. Статева зрілість настає в 1—1,5-річному віці, парують коней у 3—3,5 роки. Жеребність триває 330—340 днів. У приплоді здебільшого одне лоша. *Лактація* кобили триває 8—10 міс. по 10—15 кг молока за день. Осн. госп. типи коней — запряжний, верховий і в'ючний. Найвища вантажопідйомність 22 991 кг, а жвавість — 1000 м за 53,5 сек. У К. с. добре розвинені слух, зір, нюх і пам'ять. Він легко піддається тренінгу (див. *Алюри*). Годують коней зеленими, зерновими, соковитими і грубими кормами. На земній кулі налічується понад 200 порід коней, в т. ч. 50 порід в СРСР (див. *Конярство, Кінназаводство*). Поширені на Україні породи: орловська рисиста, російська рисиста, радянський ваговоз, російський ваговоз, чистокровна верхова, будьоннівська, арабська, гуцульська, українська верхова породна група та ін. При *схрещуванні* К. с. з ослами, зебрами, куланами утворюються *гібриди* — *мул*, лошак, зеброїди, куланоїди. Про окремі породи коней див. відповідні статті.

Літ.: Книга о лошади, т. 1—4. М., 1952—59.

КІДО ЦУСІН — інформаційне агентство Японії. Засн. 1945. Є акціонерним об'єднанням япон. газет і радіомовної корпорації. Має відділення в багатьох країнах світу. Центр — у Токіо.

КІОСЕ Василь Васильович (н. 7.X 1925, с. Калчева, тепер Болград. р-ну Одес. обл.) — український радянський хоровий диригент, засл. артист УРСР (з 1976). Член КПРС з 1966. В 1954 закінчив Одес. консерваторію ім. А. В. Нежданової. З 1959 — хормейстер Одес. театру опери та балету. з 1974 — гол. хормейстер Дніпроп. театру опери та балету. Брав участь у постановці опер: «Богдан Хмельницький» Данькевича, «Князь Ігор» Бородіна, «Борис Годунов» Мусоргського, «Оптимістична трагедія» Холминова та ін. Державна премія УРСР імені Т. Г. Шевченка, 1978.

Кіпрегель з мензулою.

КІОТО — місто в Японії, адм. ц. префектури Кіото. Розташований в центр. частині о. Хонсю. Трансп. вузол, судноплавним каналом сполучений з оз. Біва. 1,5 млн. ж. (1975). Найрозвинутіші маш.-буд. (гол. чин. електромашинобудування і виробн. с.-г. машин) і металург. пром-сть. Підприємства текст., швейної, скляно-керамічної та харчосмакової галузей. Розвинуті градиційні ремесла (вироби з фарфору лаковані, бронзові й вироби з натурального шовку, вишивки, предмети реліг. культу). К.— значний культур. та істор.-реліг. центр країни. 2 ун-ти, мед. академія. Музеї: Нац., Галерея сучас. мистецтва, муніципальний, комерційний, текст., «Нісідзін». Бот. сад. Міжнар. центр туризму. Серед численних архіт. пам'яток —храм Тодзі (8—17 ст.), монастирі Сайходзі (14 ст.), Тенрюдзі (14 ст.), Реандзі (15 ст.), Нісіхонгандзі (кін. 16 — поч. 17 ст.), павільйони Кінкаку («Золотий павільйон», кін. 14 ст.), комплекс імператорського палацу (відбудовано 1789 за зразком 9 ст.), палацовий ансамбль Кацура (20-і рр. 17 ст.) та ін. Серед споруд 20 ст.— міський культур. центр «Кіото Кайкан» (50-і рр., арх. Майокава Куніо), міжнар. зал засідань (1963, арх. Отані Сатіо та ін.). Поблизу К., в Удзі — храм Фенікса (1052) в ансамблі Белоїн. К.— одна з стародавніх столиць країни. Місто збудоване 792 — 794 під назвою Хейан. К.— побратим Києва з 1971.

КІОТСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ — один з провідних вузів Японії. Заснований 1897 як фізико-математичний і інженерний коледж. У 20-х роках 20 ст. розширено за рахунок юрид., мед., філол., екон. й с.-г. коледжів, перетворених на ф-ти. В 1976/77 навч. р. в ун-ті було 9 ф-тів: філол., пед., юрид., екон., природничо-наук., мед., фармацевтичний, інженерний, с.-г., а також коледж вільних мистецтв. На ф-тах і в коледжі — понад 15 тис. студентів. При К. у. діють 18 н.-д. ін-тів і центрів, зокрема ін-ти матем. наук, фундаментальної фізики, хім., гуманітарних і екон. досліджень, атомної енергії та ін. Фундаментальна б-ка (засн. 1899), бот. сад, істор. і археол. музеї. *А. В. Санцевич.*

КІП ВИЗВОЛЕННЯ — грошова одиниця Лаоської Народно-Демократичної Республіки, поділяється на 100 *атів*. За курсом на січень 1980 400 К. в. дорівнюють 1 доларові США.

КІПЛІНГ (Kipling) Джозеф Редьярд (30.XII 1865, Бомбей — 18.I 1936, Лондон) — англ. письменник. Перші твори — зб. віршів «Департаментські пісні» (1886), збірки новел «Прості оповідання з гір» і «Три солдати» (обидві — 1888), роман «Світло згасло» (1890). Широку популярність К. принесли збірки віршів «Пісні казарми» (1892), «Сім морів» (1896) і «П'ять націй» (1903), де він описував побут англійських колонізаторів, чиновників, солдатів, офіцерів у Індії. Проте під маскою зовнішньої об'єктивності К. проповідував ідеї брит. імперіалізму. Згодом реакц. світогляд К. привів його до творчої кризи (роман «Кім», 1901; оповідання й вірші про 1-у світову війну). К.— автор популярних творів для дітей: дві «Книги джунглів» (1894, 1895; включають відомі оповідання про Мауглі), «Відважні моряки» (1897), «Казки просто так» (1902). Нобелівська премія, 1907.

Тв.: Укр. перекл.— Відважні моряки. К., 1929; Мауглі та інші оповідання з «Книги Джунглів». К., 1956; Як і чому. К., 1971; Місто Страшної Ночі. К., 1979; Рос. перекл.— Лиспет.— Рассказы. Л., 1968; Стихотворения.— Рассказы. М., 1976; Мауглі. М., 1979. *Д. С. Яхонтова.*

КІПНІС Ісак Нохумович (12.XII 1894, містечко Словечне, тепер село Овруцького р-ну Житомир. обл.— 14.IV 1974, Київ) — євр. рад. письменник. Учасник громадян. війни. Друкуватися почав 1922. У 1925—27 видав книги «Зіпсоване весілля», «У кільці» та ін. Повість-хроніка «Місяці і дні» (1926) — про події громадян. війни на Україні. У романі «Дім» (1939) зображено побут євр. трудової сім'ї в дореволюц. час. Писав і твори для дітей. Автор зб. оповідань «Двадцять оповідань» (1933), «До життя» (1968), «В дорозі» (1979, посм.). Перекладав твори І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, А. Головка, Остапа Вишні, П. Панча та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Богданині нотатки. Х., 1930; Казка про розумного зайця. К., 1940; На ставку. К., 1941; Дві пробочки. К., 1947.

Г. І. Полянкер.

КІПР, Республіка Кіпр — держава в Зх. Азії, на о. Кіпр, у сх. частині Середземного м.

В адм. відношенні поділяється на 6 округів.

Державний лад. К.— республіка. Входить до складу *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Діє конституція 1960, яка передбачає створення системи органів держ. влади з відповідним представництвом греків-кіпріотів та турків-кіпріотів (фактично з 1963 представники тур. общини не беруть участі в діяльності парламенту, уряду та держ. установ).

Законодавча влада належить Палаті представників, що обирається населенням на 5 років. Виконавчу владу здійснює президент, що обирається населенням грец. общини на 5 років, і підзвітний йому уряд. В 1975 керівництво тур. общини в односторонньому порядку проголосило створення на частині тер. К. «Турецької федеративної держави Кіпр». *В. І. Євінтов.*

Природа. Берегова лінія розчленована мало, береги переважно низовинні, на Пн.— круті, скелясті.

Рельєф пн. і пд. частини К. гірський. Найвища точка — г. Троодос, 1951 м. В центр. частині — рівнина Месаорія. Поклади заліз. та мідних руд, хромітів, азбесту, гіпсу. Клімат субтропічний, середземноморський, з м'якою вологою зимою і жарким посушливим літом. Пересічна т-ра січня від +9 до +12°, серпня — від +26 до +28°. Річна сума опадів на рівнині 300—500 мм, в горах 1000—1300 мм. Ріки невеликі, пересихаючі. Переважають гірські коричневі грунти. На рівнині поширена чагарникова рослинність. Під лісами — бл. 20% тер. К., переважно в пд. гірських районах (дуб, кипарис, алепська сосна, олеандр, тамарикс).

Населення. Бл. 78% нас. становлять греки-кіпріоти, бл. 18% — турки-кіпріоти. Живуть також англійці, араби, вірмени, італійці. Офіц. мови — грецька й турецька. Пересічна густота нас.— 68,8 чол. на 1 км² (1974). Понад 40% населення живе в містах. Найбільші міста: *Нікозія, Лімасол, Фамагуста.*

Історія. Перші людські поселення на тер. К. належать до *неоліту*. В кін. 15—11 ст. до н. е. К. колонізували *ахейці*, в 9 ст. до н. е.— фінікійці. К. був одним з центрів *егейської культури*. З 8 ст. до н. е. К.— під владою *Ассирії*, бл. 560 до н. е.— Єгипту, бл. серед. 6 ст. до н. е.— д-ви *Ахеменідів*. У 333—323 до н. е. входив до складу д-ви *Александра Македонського*, 294—58 до н. е.— д-ви *Птолемеїв*. В 58 до н. е. завойований Римом. З 395 — в складі *Візантії*. В 648 його завоювали *араби*, 965 — Візантія. В 1191—1571 перебував у васальній залежності від *хрестоносців* та *Венеції*. З 1571 К.— у складі *Османської імперії*. В 1878 К. окупувала, а 1914 анексувала Великобританія. Народ К. вів нац.-визвольну боротьбу, яку з 1926 очолила Компартія (а з 1941 — утворена на її основі Прогресивна партія трудового народу К.— АКЕЛ). Під час 2-ї світової війни 1939—45 К. брав участь у боротьбі проти фашист. Німеччини. В 1960 К. було проголошено незалежною республікою. Перший президент республіки К.—архієпископ *Макаріос III* (1959—77). У тому ж році встановлено дипломатичні відносини з СРСР. Уряд К. проводить політику позитивного нейтралітету. В 1963 імперіалістичні сили спровокували збройні сутички між грец. і тур. населенням К., внаслідок чого в країні виникла гостра політ. криза. В 1964 на тер. К. було введено війська ООН. 15.VII 1974 грец. вояччина й сили внутр. реакції з допомогою імперіалістич. кіл організували збройний заколот проти законного уряду К. Вони виступали за приєднання К. до Греції (енозис). Одночасно на К. висадилися тур. війська, які окупували бл. 40% тер. країни. В 1975 керівництво тур. общини острова в односторонньому порядку оголосило про утворення на контрольованій військами Туреччини частині острова «Турецької федеративної держави Кіпр». Проблема К. не раз обговорювалася на засіданнях Ради Безпеки та сесіях Ген. Асамблеї ООН. Прогресивні сили світу, в т. ч. Рад. Союз, підтримують справедливу боротьбу кіпрського народу за незалежність, суверенітет, тер. цілісність, невідкладне розв'язання проблем кіпрської д-ви на основі резолюцій ООН. З 1960 К.— член ООН. Між К. і СРСР 1972 підписано угоду про співробітництво в галузі науки, освіти і культури та торг. угоду на 1973—77, 1975 — угоду про екон. і тех. співробітництво, 1976 — угоду про торгівлю.

І. Ф. Черников.

Політичні партії, профспілки. Демократична партія, засн. 1976. Провідна бурж. партія греків-кіпріотів. Соціалістична партія Єдиний демократичний союз центру, засн. 1969. Бурж.-демократична партія. Демократичний збір, засн. 1976. Права партія. *Прогресивна партія трудового народу Кіпру*, засн. 1941. Партія національної єдності, засн. 1975. Права партія турків-кіпріотів. Партія соціального визволення, засн. 1976. Буржуазна. Народна партія, засн. 1975. Буржуазна. Турецька республіканська партія, засн. 1970. Бурж.-демократична. Загальнокіпрська федерація праці, засн. 1946. Входить до ВФП. Конфедерація робітників Кіпру, засн. 1943. Входить до МКВП. Турецька профспілкова федерація Кіпру, засн. 1944. Входить до МКВП.

І. Ф. Черников.

Господарство. Основа економіки — с. г., в ньому набула розвитку збутова, кредитна та споживча кооперація. Значна частина землі належить духівництву та великим поміщикам. Гол. галузь с. г.— землеробство. В обробітку — понад 65% площі країни, з них бл. 12% зрошується. Осн. культури — пшениця, ячмінь, овес, бобові й баштанні. Вирощують також виноград, ріжкове дерево, цитрусові, маслини, тютюн, бавовник, овочі. В гірських районах — тваринництво. Розводять овець, кіз, свиней, велику рогату худобу. Розвинуте шовківництво, в прибережних районах— вилов риби та губок. Частка пром-сті у валовому нац. продукті — бл. 20%. Гірничодобувну пром-сть майже повністю контролює іноз. капітал. Добувають, гол. чин. на експорт, мідну руду, залізисті пірити, хроміти, азбест, гіпс. Обробна пром-сть представлена дрібними підприємствами легкої (текст., швейної, шкіряно-взут. та ін.), харчосмакової (виноробної, олійницької, тютюнової, консервної) та ін. галузей. Виробн. цементу — понад 1 млн. т (1976). В м. Ларнака на довізній нафті працює нафтопереробний з-д. Розвинуті кустарні промисли (вироби з металу, кераміки та ін.). В 1976 вироблено 876 млн. кВт · год електроенергії. В 1977 прибутки від туризму оцінювалися в 25 млн. кіпр. фунтів. Осн. вид транспорту — автомобільний. Шосейних шляхів — понад 8 тис. км, з них бл. 4,2 тис. км — асфальтованих. Гол. мор. порти — Фамагуста й Лімасол. Міжнар. аеропорти — Нікозія, Ларнака. В експорті переважає мінеральна сировина та цитрусові, в імпорті — машини й устаткування, прод. товари, хімікати, нафтопродукти. Осн. торг. партнери — Великобританія, Італія, ФРН. Розвивається торгівля з СРСР та ін. соціалістичними країнами. Грош. одиниця — кіпрський фунт.

Герб Кіпру.

КІПР

Площа — 9,3 тис. км²

Населення — 640 тис. чол. (1974, оцінка)

Столиця — м. Нікозія

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В країні діють дві системи освіти — грецька й турецька. Грец. система: обов'язкове безплатне навчання дітей віком від 6 до 14 років, строк навчання у поч. школі 6 років, у серед.— 6 (3 + 3); 1977/78 навч. р. в початкових школах було 55,2 тис. учнів, у середніх навчальних закладах — 43,5 тис. Вищу освіту здобувають за кордоном, здебільшого в Греції. Ряд місц. навч. закладів — пед. академія, тех. ін-т, лісотех. ін-т та ін. закінченої вищої освіти не дають. У січні 1978 уряд К. прийняв рішення про створення нац. ун-ту. Тур. система: обов'язкове безплатне навчання дітей віком від 6 до 15 років, строк навчання у поч. школі 6 років, у серед.— 6 (3 + 3); 1976/77 навч. р. у поч. школах налічувалося 18,2 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 11,4 тис. Є пед. коледж. У Нікозії працюють н.-д. центр К. (засн. 1967), т-во по вивченню К. (засн. 1936), геогр. т-во К. (засн. 1968) та ін. Публічна б-ка Фанеромені (засн. 1934), б-ка м-ва освіти (засн. 1962) — в Нікозії, публічна б-ка в м. Фамагусті. Музей К. (засн. 1883), історичний музей, музей народного мистецтва і лапідарій — у Нікозії, музеї в містах Ларнаці, Лімасолі, Фамагусті.

В. З. Клепиков.

Література К. існує грец. і тур. мовами. Л-ра грецькою мовою виникла і розвивається в тісній взаємодії з усією грец. л-рою. Перші її пам'ятки на К.— героїчний епос троянського циклу «Кіпрії» (бл. 7 ст. до н. е.), «Гомерівські гімни» на честь Афродіти та ін. За античної та елліністичної епох основним жанром була лірика, за середньовіччя — хроніки, сонети, героїчні й ліричні народні пісні.

Розвиток л-ри припинився після завоювання К. 1571 Османською

Кіпр. Фрагмент статуї бородатого чоловіка. Вапняк. 500—480 до н. е. Музей Кіпру. Нікозія.

імперією. Піднесення л-ри з кін. 19 ст. зв'язане з нац.-визвольним рухом проти осман. іга і (з 1878) проти англ. колонізаторів. Поет В. Міхаїлідіс в істор. піснях (на кіпрському діалекті) оспівував боротьбу за свободу. Гострі соціальні проблеми на поч. 20 ст. знайшли відображення в творах прозаїка Н. Ніколаїдіса, поетів Т. Пієрідіса, Т. Антіаса та ін. Після проголошення 1960 незалежності К. письменники висвітлюють актуальні проблеми життя молодої країни. Після 1968 провідну роль у літ. житті відіграють поет А. Піліотіс — генеральний секретар Т-ва дружби Кіпр — СРСР і прозаїк Й. Філіппу-Пієрідіс. Традиції нар. поезії на кіпрському діалекті продовжує П. Льясідіс. На К. в перекладі грец. мовою опубліковано вірші Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки. В періодичних виданнях України в перекладі українською мовою надруковано вірші Т. Антіаса, Т. Пієрідіса, Е. Пеоніду.

Л-ра турецькою мовою відома з 19 ст. (поети Хасан Хільмі Ефенді, Мюфтю Раджі та ін.). В 50—70-х рр. 20 ст. стали відомими поети Назіф Сулейман Ебеоглу, Уркіє Міне, Мехмет Левент, Огуз Кучетоглу, Озкер Яшін, Фікрет Деміраг, драматурги Фадил Коркут, Юнер Улутуг, прозаїк Хікмет Афіф Маполар та ін.

Т. М. Чернишова, О. І. Ганусець.

Архітектура. На тер. К. від епохи неоліту збереглися залишки поселення Хірокітія з мощеною вулицею та круглими у плані житлами; від доби пізньої бронзи (1400—1050 до н. е.) — місто з прямокутною сіткою вулиць і будинками з регулярною кладкою; від кіпроархаїчного періоду (700—475 до н. е.) — святилища (Айія-Ірині, 12—6 ст. до н. е.), що являють собою огороджені ділянки з вівтарями, з вотивними стелами з глини й теракоти. У кін. 6 ст. до н. е. помітний вплив грец. *архаїки* (палац у Вуні, поч. 5 ст. до н. е.). В 4 ст. до н. е.— 4 ст. н. е. поширився вплив грец. класичного і елліністичного, а згодом і рим. мист. (пам'ятники Пафоса, Куріона, Саламіса та ін.). Збереглися пам'ятки візант. мист. (церква Панагії Ангелоктісти поблизу Кіті, 6—7 ст.; монастир св. Неофіта поблизу Пафоса, 12—15 ст.). До 13—15 ст. належать пам'ятки *готики* (храми в Нікозії та Фамагусті, абатство Белапаїс, замок у Калосі), до періоду перебування К. в залежності від Венеції (1489—1571) — фортеці у Фамагусті та Кіренії; до часів панування Османської імперії — мечеті. В наступні періоди відомі адм. споруди у дусі *класицизму* 19 ст. і сучасної архітектури.

О. А. Кіпренський. Автопортрет. Державний Російський музей у Ленінграді.

О. А. Кіпренський. Портрет Давидова. 1809. Державний російський музей у Ленінграді.

Образотворче мистецтво. До епохи раннього *неоліту* (6-е тис. до н. е.) належать кам'яні посудини та примітивні ідоли, до середнього неоліту (4-е тис. до н. е.) — орнаментована кераміка. Для епохи ранньої бронзи (2400—1800 до н. е.) характерна кераміка з рельєфним орнаментом і складнішими за формою ідолами з глини та каменю, для епохи середньої бронзи (1800—1400 до н. е.) — посудини з білою обмазкою, червоним і чорним розписом. За доби пізньої бронзи (1400—1050 до н. е.) розквітло кіпро-мікенське мистецтво (розписні вази, дрібна пластика, ювелірні вироби з золота та слонової кістки). Для кіпрогеометричного стилю (1050—700 до н. е.) характерні розвиток червонофігурного *вазопису*, торевтика та фігурки з теракоти. У монументальній скульптурі кін. 6 ст. до н. е. помітний вплив *архаїки*. В 4 ст. до

Різдво. Фреска в церкві святого Миколи в Каковстрії. Близько 1300.

н. е.— 4 ст. н. е. на К. поширюється вплив грец. *класики* та *еллінізму*, пізніше — рим. мистецтва. Ранньовізант. мистецтво представлене мозаїками 6—7 ст. церкви Панагії Ангелоктісти та ін. В монастирях 11—13 ст. збереглися фрески 12—15 ст. (монастир св. Неофіта поблизу Пафоса та ін.), а також зразки іконопису («Богоматір», 12 ст.). У 60-х рр. 20 ст. мистецьке життя пожвавилося (живописці та графіки А. Діамандіс, Г. Георгіу, Т. Кантос та ін.). Розвинуте декоративно-ужиткове мистецтво (різьблення на дереві, кераміка, карбування на сріблі, плетіння мережива, вишивання).

Музика. На К. збереглися пісні про акритів (воїнів), історичні, ліричні, сатиричні, військові, релігійні, побутові, обрядові та ін. пісні. Нар. співаки — піїтариди. Поширені інструм. ансамблі (скрипка, лютня, ударний інструмент), духовий інструмент — підкавлі (подібний до флейти). Профес. муз. культура зародилася на поч. 20 ст. Серед перших композиторів — С. і Я. Міхаїлідіси, сучасних — А. Лімбурідіс, Г. Коцоніс, М. Віоларіс, К. Костеас. На К. немає профес. муз. театру; консерваторії — в Лімасолі, Фамагусті, Ларнаці, Нікозії.

Літ.: Уразова Е. Кипр. М., 1966; Кипр (Республика Кипр). В кн.: Страны мира. М., 1977; Коровина А. К., Сидорова Н. А. Города Кипра. М., 1973; Сокровища Кипра. Альбом. М., 1976.

КІПРЕ́ГЕЛЬ (нім. Kippregel, від kippen — перекидати та Regel — лінійка) — геодезичний кутомірний прилад. Складається з металевої лінійки з рівнем, на якій закріплено зорову трубу з далекомірною сіткою, вертикальним кругом, двома верньєрами й рівнем. Застосовують разом з *мензулою* при топографічних зніманнях місцевості для нанесення на план рельєфу, контурів та окремих предметів. Іл. с. 198

КІПРЕ́НСЬКИЙ Орест Адамович [13 (24).III 1782, миза Нєжинська, поблизу Копор'я, тепер Ломоносовського р-ну Ленінгр. обл.— 17.X 1836, Рим] — рос. живописець-портретист, представник *романтизму*. Син кріпачки, 1788 отримав вільну. В 1803 закінчив петерб. АМ, де вчився в Г. *Угрюмова*. Академік—з 1812. Твори: портрети — А. Швальбе (1804), Давидова (1809), обидва — в ДРМ, К. Ростопчиної (1809), Д. Хвостової (1814), обидва — в ДТГ; графічна серія портретів учасників Вітчизн. війни 1812 — О. Томилова, П. Олєніна, поетів К. Батюшкова (1815), І. Крилова, В. Жуковського (1816). В 1816—22 К. жив в Італії, де написав портрети О. Голицина (бл. 1823, ДТГ), К. Авдуліної (1822, ДРМ). Після повернення на батьківщину К. створив широко відомий портрет О. С. Пушкіна (1827, ДТГ). З 1828 К. знову в Італії. Серед його останніх творів — «Читачі газет у Неаполі» (1831, ДТГ), портрет Б. Торвальдсена (1833, ДРМ). Іл. див. також до ст. *Автопортрет*, т. 1, с. 49.

Літ.: Турчин В. С. Орест Кипренский. М., 1975.

Л. А. Пелькіна.

КІПРІА́НОВ Андрій Іванович [4 (16).VII 1896, с. Руські Тишки, тепер Харків. р-ну Харків. обл.— 29.IX 1972, Київ] — український рад. хімік-органік, акад. АН УРСР (з 1945), засл. діяч науки УРСР (з 1957). У 1919 закінчив Харків. університет. Працював у Харків., пізніше Київ. ун-тах. У 1945 — 1960 — директор Ін-ту органічної хімії АН УРСР. Осн. напрями наук. праць — хімія органічних *барвників* і теорія кольоровості. Розробив нові методи синтезу *ціанінових барвників* — фотосенсибілізаторів. Встановив, що порушення електронної симетрії іона барвника зміщує максимум спектра поглинання в бік коротких хвиль (девіація барвників). Перший правильно виявив причину сольватохромії барвників (зміна кольору в різних розчинниках). Вивчив вплив просторових перешкод у молекулах барвників на їхній колір. Відкрив і широко дослідив явище взаємодії хромофорів у молекулах барвників. Працював також в галузі хімії бензтіазолу, бензтіазину й феназину. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1942.

КІПРІА́НУ (Κυπριανού) Спірос (н. 28.X 1932, Лімасол) — держ. діяч Кіпру. Закінчив Афінський ун-т, потім вивчав юрид. науки в Лондоні. В 1960—72 — міністр закорд. справ Республіки Кіпр. З 1976 — голова палати представників, з 1977 — президент Республіки Кіпр.

КІР — гірська порода, що складається з природної суміші загуслої *нафти* або *асфальту* з піщаними

або глинистими породами. Утворюється внаслідок насичення порід нафтою, що вилилась на поверхню. Трапляється у вигляді напливів у місцях, де відслонюються (див. *Відслонення* гірських порід) нафтоносні породи, і є важливою ознакою при розшуках нафт. родовищ. В СРСР К. є на Україні (зокрема, в Карпатах), в Азербайджані, Дагестані та ін. районах.

КІР — гостре заразне захворювання, що спричинюється специфічним вірусом і супроводиться появою типового синдрому «корового висипу» з незначними явищами *інтоксикації* і *сенсибілізації* організму, значним зниженням його реактивності, а також розвитком ускладнень. Хворіють на К. переважно діти віком від 1 до 7 років. К.— найпоширеніша інфекція на земній кулі. Збудник К. передається повітряно-крапельним шляхом (при кашлі, чханні хворого). *Інкубаційний період* — 10—17, іноді (якщо дитині вводили препарати крові) — до 21 дня. Захворювання починається гостро; підвищується т-ра до 38° С, з'являються нежить, сльозотеча, кашель. На слизовій оболонці глотки виникають елементи висипу, а в ділянці слизової оболонки щік — плями Бельського — Філатова — Копліка (маленькі перламутрового кольору плями, оточені червоним вінцем). Це т. з. початковий період, що триває 3—5 днів. За ним настає період висипання. Висип з'являється спочатку на шкірі обличчя й шиї, потім — тулуба й кінцівок та ін. Він має вигляд світло-червоних плямок, які перетворюються на папули, що зливаються. В цей період т-ра у хворого підвищується до 39—40°. На 4—5-й день періоду висипання плями починають зникати, а на їх місці з'являється пігментація — період видужування. При К. можливі ускладнення: менінгоенцефаліт, *пневмонія, отит, коліт* та ін.

Профілактика: щеплення протикоровою вакциною дітям віком 10 місяців — 14 років; нещепленим дітям, що перебували в контакті з хворим, вводять гаммаглобулін. Лікування: постільний режим, дієта, гігієнічний нагляд за шкірою і слизовими оболонками; *антибіотики* та ін. ліки — тільки за призначенням лікаря.

Літ.: Носов С. Д. Детские инфекционные болезни. М., 1973; Кузьмичёва А. Т., Шарлай И. В. Детские инфекционные болезни. М., 1978.

П. С. Мощич.

КІР II Великий (грец. Κῦρος, давньоперс. Куруш; р. н. невід. — п. 530 до н. е.) — цар у Стародавній Персії 558—530 до н. е., з династії *Ахеменідів*. У 550—549 до н. е. завоював *Мідію*, 546 до н. е.— *Лідію* і грец. міста Малої Азії, між 545 і 539 до н. е.— значну частину Малої Азії, 539 до н. е.— *Вавілонію*. Загинув під час походу проти масагетських племен Серед. Азії.

КІРАСИ́РИ (нім. Kürassier, одн., від франц. cuirassier — латник) — воїни важкої кавалерії, які були захищені кірасою і мали на озброєнні *палаш, карабін* і *пістолет*. У Зх. Європі К. з'явилися в кін. 17 ст. В Росії існували 1731—1917 (з 1860—тільки в гвардії).

КІРЕНА́ЇКА — історична область у Лівії. В 7 ст. до н. е. у прибережній частині К. було засновано грец. міста (найзначніше Кірена, звідси назва області). У 6—4 ст. до н. е. К.—в складі д-ви *Ахеменідів*, в 4 ст. до н. е.— д-ви *Александра Македонського*, потім — під владою д-ви *Птолемеїв*. З 1 ст. до н. е. К.— рим. провінція, потім — під владою *Візантії*. В 7 ст. її завоювали *араби*, в 16 ст.— турки. Після італо-тур. війни 1911—12 до 1928 всю К. завоювала Італія. Пізніше К. входила до італ. колонії Лівія. Після проголошення незалежності Лівії (1951) К.— одна з її трьох провінцій. У 1963 К. як самостійна одиниця скасована і поділена на 3 губернаторства.

КІРЕ́НСЬКА ШКО́ЛА, кіренаїки — ідеалістична філософська сократична школа (5—4 ст. до н. е.) в Стародавній Греції. Відображала ідеологію рабовласницької аристократії. Засновник школи Арістіпп з Кірени (звідси назва) і його послідовники (Феодор Атеїст, Евгемер, Гегесій та ін.) виступали проти сучас. їм матеріалізму, прагнули довести марність спроб пізнати природу і її закони, обстоювали принципи *суб'єктивного ідеалізму* і *скептицизму*. Єдино вірогідним вони вважали свідчення відчуттів. В *етиці* представники К. ш. розвивали ідеї *гедонізму*, проголошуючи метою життя чуттєві насолоди, були попередниками епікуреїзму (див. *Епікур*). Кіренаїки критикували релігію, заперечували існування бога.

КІРЕ́НСЬКИЙ Леонід Васильович [25.III (7.IV) 1909, с. Амга, тепер райцентр Якут. АРСР — 3.XI 1969, Москва] — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1969). Член КПРС з 1943. Закінчив Моск. ун-т (1936). У 1939—57 працював у Краснояр. пед. ін-ті, з 1957 — директор Ін-ту фізики АН СРСР у Красноярську (тепер входить до складу Сиб. відділення АН СРСР, з 1970 наз. ім'ям К.). Осн. праці в галузі фізики магн. явищ і біофізики. Вперше розробив методи дослідження динаміки доме́нної структури в широкому інтервалі т-р і методи одержання монокристалічних магн. плівок феромагн. металів та їхніх сплавів. Дослідження з питань керування біосинтезом фізико-тех. методами. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора.

КІРІБА́ТІ — держава в зх. частині Тихого ок. Включає 4 острівні групи — о-ви Гілберта, Лайн, Фенікс і о. Ошен (Банаба). Утворена 12.VII 1979 після проголошення незалежності кол. володіння Великобританії *Гілберта островів*.

КІРІГУА́ — місто давніх *майя* на р. Мотагуа в Пд.-Сх. Гватемалі (Центр. Америка). Було засновано в 2-й пол. 7 ст., занепало в 9 ст. Археол. дослідження руїн К., що збереглися до наших днів, провадилися з 19 ст. Найбільший інтерес становлять скульптурні пам'ятки К.—статуї і стели з рельєфами та написами. Іл. с. 203.

КІРК (Kirk) Ганс Рудольф (11.I 1898, Гадсунн — 16.VI 1962, Копенгаген) — дат. письменник. Член Компартії Данії з 1925. Учасник антифашист. боротьби. Популярність К. приніс роман «Рибалки» (1928) із життя трудящого люду Данії. В романах «Поденники» (1936) і «Нові часи» (1939) показав зародження класової свідомості серед сільс. пролетаріату Данії. В істор. романах «Раб» (1948) і «Син гніву» (1950) засуджує фашизм і покірність перед насильством. Соціальні романи К.— «Гроші диявола» і «Клітгорд і Сини» (обидва — 1952). В літ.-критичних статтях обстоював принципи соціалістичного реалізму.

Тв.: Укр. перекл.— Гроші диявола. К., 1955; Клітгорд і Сини. К., 1956; Рос. перекл.— Поденщики. М., 1957.

Літ.: Переслегина Э. В. Ханс Кирк. Биобиблиографический указатель. М., 1967.

О. Д. Сенюк.

КІ́РКА, кірха (нім. Kirche — церква) — лютеранський храм.

КІ́РКА у рослин — покривна тканина у багатьох деревних рослин, що складається з шару *корка* та відмерлих елементів кори. Утворюється внаслідок виникнення в корі нового шару коркового *камбію* і відмирання клітин кори — *лубу й перидерми*. Відмерлі шари клітин зсихаються і щільно прилягають до коркового прошарку; під тиском молодої ростучої кори вони розриваються на частини, які поступово у вигляді лусок, стрічок або шарів спадають з органів рослин. К. збільшує міцність та непроникність стовбурів і коренів, а також захищає їх від несприятливих умов середовища. Відпадання шарів К. сприяє очищенню рослин від бактерій, паразитних грибів та лишайників.

КІРКАЗО́Н — рід рослин родини хвилівникових. Те саме, що й *хвилівник*.

КІ́РКІЖ Купріян Осипович [17 (29).IX 1886, с. Смолянці Лепельського повіту Вітеб. губ., тепер БРСР — 24.V 1932, Москва] — радянський парт. і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1910. Н. у сел. сім'ї. Робітник. У 1910—14 вів парт. роботу в Ризі, з 1915 — в Харкові. В 1917 — член Харків. к-ту РСДРП(б), Харків. Ради робітн. і солдат. депутатів. У роки громадян. війни — комісар окремої Донецької бригади, комісар частин Катериносл. напряму. З 1922 — секретар Харків. губкому КП(б)У. В 1925—26 — секретар Харків. окружкому КП(б)У й одночасно з листопада 1925 по листопад 1926 — секретар ЦК КП(б)У. В 1926—27 — голова ЦКК КП(б)У — нарком РСІ УРСР. На XIII з'їзді РКП(б) обирався кандидатом, на XIV і XV з'їздах — членом ЦК ВКП(б). На VII, VIII конференціях і IX з'їзді КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У; 1925—26 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Був членом ВУЦВК. Нагороджений орденом Червоного Прапора. Похований в Москві біля Кремлівської стіни.

КІ́РКОР (Kirkor) Адам Гонорій (літ. псевд.— Ян із Сливина, Собаррі; 21.I 1818, с. Сливин, тепер Климовицького р-ну Могильов. обл.— 23.XI 1886, Краків) — білорус., лит. і польс. учений, літератор і видавець. Автор дослі-

А. І. Кіпріанов.

Л. В. Кіренський.

Кірасири: 1 — рядовий гвардійського кірасирського полку. 1812; 2 — рядовий армійського кірасирського полку. 1844—45.

С. М. Кіров.

джень з історії, археології, етнографії, л-ри і лінгвістики Литви, Білорусії, України («Литва і Русь з точки зору історичної, географічної, статистичної й археологічної», 1875, та ін.). В 1860 в журн. «Кур'єр Віленьскі» («Віленський кур'єр»), редактором якого він був, опублікував статтю Л. *Совінського* про Т. Шевченка, а 1861 вмістив некролог укр. поету. В одному з розділів праці «Про літературу братніх слов'янських народів» (1874) подав короткий нарис історії укр. л-ри. Склав і видав словник білорус. мови. Розкопував кургани, виявив рідкісні археол. знахідки в Васильківцях і Коцюбинцях Гусятинського р-ну Терноп. обл. Вивчав штучні печери (печери Довбуша) на Стрийщині Львів. області. *Р. П. Головин.*

КІРКУ́К — місто на Пн. Сх. Іраку (в Курдистані), адм. ц. мухафази Кіркук. Вузол автомоб. шляхів, залізнична станція. 207,9 тис. ж. (1970). Значний центр нафтової пром-сті, поблизу К.— нафтоперероблний з-д, поч. пункт нафтопроводів до середземномор. портів Тріполі (Ліван) та Баніяс (Сірія). Виробн. сірки, підприємства харч. та легкої промисловості.

КІ́РОВ (Костриков) Сергій Миронович [15 (27).III 1886, м. Уржум, тепер Кіров. обл.— 1.XII 1934, Ленінград] — радянський партійний і державний діяч. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в бідняцькій сім'ї. В 1897 — 1901 вчився в Уржумському міському училищі. В 1904 закінчив Казанське мех.-тех. училище. Вів революц. роботу у Томську (з липня 1905 — член Томського к-ту РСДРП). Не раз був заарештований. В 1908—09 брав участь у відновленні розгромленої поліцією парт. орг-ції Іркутська. В 1909—17 очолював більшовицьку орг-цію у Владикавказі (тепер Орджонікідзе). Після Лютн. революції 1917 — член виконкому Владикавказької Ради робітн. і солдат. депутатів. Делегат 2-го Всерос. з'їзду Рад. Учасник Жовтн. збройного повстання у Петрограді. Повернувшись у Владикавказ, керував боротьбою за встановлення Рад. влади на Пн. Кавказі. В 1919 — голова Тимчасового військ.-революц. к-ту Астраханського краю, член Реввійськради 11-ї армії, пд. групи військ Червоної Армії. Один з організаторів, керівник *Астраханської оборони 1919*. Брав участь у розгромі денікінщини. З лютого 1920 — заст. голови Бюро по відновленню Рад. влади на Пн. Кавказі, потім — член Кавказ. к-ту РКП(б), заст. голови Пн.-Кавказ. ревкому. В травні 1920 призначений повноважним представником РРФСР у Грузії. 1—12.X 1920 очолював радянську делегацію по укладенню миру з Польщею. Після повернення на Кавказ— член Кавказ. бюро ЦК РКП(б). У травні 1921 ввійшов до складу Президії Кавказького бюро ЦК РКП(б). В 1921—25 — секретар ЦК КП(б) Азербайджану. З 1926 — перший секретар Ленінградського губкому і Пн.-Зх. бюро ЦК ВКП(б). 10.II 1934 обраний секретарем і членом Оргбюро ЦК ВКП(б). На X, XI з'їздах РКП(б) обраний кандидатом у члени ЦК, на XII—XVII з'їздах — членом ЦК партії. З 1926 — кандидат у члени Політбюро, з 1930 — член Політбюро ЦК ВКП(б). Був членом ВЦВК і членом Президії ЦВК СРСР. Позлочинницькому вбитий. Нагороджений орденом Леніна і орденом Червоного Прапора. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

Тв.: Избранные статьи и речи. Грозный, 1962; У к р. п е р е к л.— Вибрані статті і промови. 1912—1934. К., 1939.

Літ.: Красников С. Сергей Миронович Киров. М., 1964; Синельников С. С. Кіров. К., 1975.

КІ́РОВ (до 1781 — Хлинов, до 1934 — Вятка) — місто, обл. центр РРФСР. Розташований на р. Вятці. Значний залізнич. вузол, річковий порт. 390 тис. ж. (1979). Ділиться на 3 міські райони. Відомий з 1374 як засноване новгородцями поселення і військ. укріплення. У складі Рос. централізованої д-ви з 1489. З 1796 — центр Вятської губ. За царизму — місце політ. заслання, куди, зокрема, були заслані О. І. Герцен, М. Є. Салтиков-Щедрін, Ф. Е. Дзержинський, В. В. Воровський, М. Е. Бауман, П. І. Стучка та ін. В 1903 утворено комітет РСДРП. Рад. владу проголошено 25.XI (8.XII) 1917. З 1934 — центр краю, з 1936 — обл. центр. Місто нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1974). За роки Рад. влади К. став значним індустріальним центром з багатогалузевою економікою. Провідне місце належить машинобудуванню (заводи: машинобудівні, верстатобуд., інструмент., приладобуд., грунтообробних машин, «Електропобутприлад» та ін.), легкій (шкіряно-взуттєва, шкіряно-хутрова, текстильна, штучних шкір комбінати) та буд. матеріалів (з-ди: залізобетонних конструкцій та великопанельного домобудування) пром-сті. Меблевий, деревообр. та м'ясний комбінати; шинний і біохім. з-ди; сірникова й муз. інструментів ф-ки. К. відомий виробн. іграшок, капо-корінцевих виробів. У К.— пед., с.-г. і політех. ін-ти, 10 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм., ляльок, юного глядача; краєзнавчий і худож. музеї; філармонія, цирк. Архіт. пам'ятки: Успенський собор Трифонівського монастиря (1689), споруди в міськ. саду (1835—39, арх. О. Вітберг), житл. будинки 18 — 1-ї пол. 19 ст. у стилі класицизму. Пам'ятник С. М. Кірову (1966).

КІРОВАБА́Д (до 1804 і 1918 — 35 — Гянджа, 1804—1918 — Єлизаветполь) — місто респ. підпорядкування Аз. РСР. Розташований на р. Гянджачай (бас. Кури). Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів. 232 тис. ж. (1979). Засн. в 5 ст. У 1138 місто було зруйноване землетрусом і перенесене на ін. місце. У 18 ст.— центр Гянджинського ханства. З 1804 — у складі Росії, 1868 — центр Єлизаветпольської губ. С.-д. орг-ція виникла на поч. 20 ст. Під час революції 1905—07 в Росії — один із революц. осередків Азербайджану. Рад. владу встановлено після придушення останнього контрреволюц. заколоту 31.V 1920. За роки Рад. влади К. став значним пром. і культур. центром республіки. Розвинуті легка (текст. і сукняно-килимовий комбінати, бавовноочисний з-д та ін.), харч. (олійно-жировий, м'ясний, млинарський і мол. комбінати) та буд. матеріалів (з-ди в'яжучих буд. матеріалів, залізобетонних виробів, великопанельного буд-ва) пром-сть. Розвивається кольорова металургія (на базі родовищ алуніту). Приладобудування, фарфоровий заводи. В К.— с.-г. та пед. ін-ти, філіал Азербайджанського політех. ін-ту; політех., буд., легкої пром-сті, с.-г. технікуми; мед., пед., муз. уч-ща. Драм. театр, краєзнавчий музей. У місті народився *Нізамі Гянджеві*.

КІРОВАКА́Н (1826—1935—Каракліс) — місто респ. підпорядкування Вірменської РСР. Розташований у міжгірній улоговині, при злитті рр. Памбак і Тандзут, на вис. 1350 м. Залізнична станція, вузол шосейних шляхів. 146 тис. ж. (1979). К.— великий промисловий центр республіки. Провідні підприємства: хімічний завод (виробн. кислот, аміаку, меламіну, капролактаму, штучних корундів), завод хімічного волокна (виробн. ацетатного шовку). Розвинуті машинобудування і металообробка (заводи: автогенного машинобудування, «Автоматика», світлотех.), легка (трикотажна, прядильна, овчинно-шубна ф-ки, швейне об'єднання), харч. та буд. матеріалів пром-сть. ТЕЦ. У К.— пед. ін-т, філіал Єреванського політех. ін-ту, 6 серед. спец. навч. закладів, 3 н.-д. ін-ти. Драм. театр, краєзнавчий музей, картинна галерея. В місті та на його околицях — санаторії, будинки відпочинку, турбаза. Засн. в 40-х рр. 13 ст.

КІ́РОВЕ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Дзержинській міськраді. Залізнична ст. Магдалинівка. 11,1 тис. ж. (1979). Кам.-вуг. шахта, будинок побуту. 3 заг.-осв. школи, поліклініка, Палац культури, 3 бібліотеки. Виникло у 18 ст., місто — з 1938.

КІРОВОГРА́Д (до 1934 — Єлизаветград, Єлисаветград) — місто, обласний і районний центр УРСР. Розташований на р. Інгулі (прит. Пд. Бугу). Залізнич. станція. Вузол автомоб. шляхів. 233 тис. ж.

(1979). Поділяється на 2 міські райони. Засн. 1754 як фортеця св. Єлизавети на землях *Запорізької Січі* для захисту пд. кордонів країни від грабіжницьких нападів турків і кримських татар. Згодом фортеця стала адм. центром *Нової Сербії*. В 1775 населений пункт перейменовано в Єлизаветград. У 1897 був створений с.-д. гурток «Південноросійський союз робітників». У 1901 проведено перші в місті першотравневі демонстрації

Новобудови міста.

та мітинги. На поч. 20 ст. створено Єлизаветградський к-т РСДРП, на чолі якого 1904 був *Артем*. Робітники міста брали участь у *загальному страйку на Півдні Росії 1903*, у політ. демонстраціях та страйках 1905—07, 1912. Єлизаветгр. Раду робітн. і солдатських депутатів створено 13 (26).IV 1917. Під керівництвом більшовиків відбулось *Єлизаветградське збройне повстання 1918*, яке привело до встановлення в місті Рад. влади. З 1939 К.— обл. центр. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. (5.VIII 1941 — 8.I 1944) тут діяли диверсійні загони та підпільно-диверсійні групи, якими керував підпільний обком партії на чолі з П. К. *Василиною* та М. М. *Скирдою*. Місто було визволено в результаті *Кіровоградської операції 1944*.

За роки соціалістичного буд-ва К. перетворився на значний індустріальний центр УРСР і один з важливих центрів с.-г. машинобудування країни. Машинобудування і металообробка представлені *кіровоградським заводом сільськогосподарських машин «Червона Зірка», Кіровоградським заводом тракторних гідроагрегатів* імені XXV з'їзду КПРС, чавуноливарним, радіовиробів, друк. машинок, дослідним дозувальних автоматів з-дами. Розвинуті харчова (*Кіровоградський дослідний завод фільтруючого кізельгуру*, олійножировий, м'ясний, хлібний та хлібопродуктів комбінати, молочний і винобродний з-ди, кондитерська ф-ка та ін.) і легка (швейна, взут., панчішна, шпагатно-мотузкова фабрики) пром-сть. Розвивається пром-сть буд. матеріалів (об'єднання «Кіровоградзалізобетон» і буд. матеріалів, з-ди великопанельного домобудування і залізобетонних виробів, комбінат «Будіндустрія»).

В 1978/79 навчальному році в К. функціонувало 37 заг.-осв. шкіл усіх видів (31 тис. учнів), 9 серед. спец. навч. закладів (9100 учнів), 11 проф.-тех. училищ (6088 учнів). У 3 вищих навч. закладах — Кіровогр. пед. ін-ті ім. О. С. Пушкіна, Кіровогр. ін-ті с.-г. машинобудування і Кіровогр. вищому льотному уч-щі цивільної авіації навчалось 10 347 студентів. В місті працюють спеціалізоване бюро по посівних та комбінованих машинах Всесоюзного пром. об'єднання по виробництву машин для обробки грунту і посівів, Придніпровське відділення Укр. н.-д. ін-ту праці, Кіровогр. філіал проектно-конструкторського технологічного ін-ту Союзгрунтомаш, філіал проектного ін-ту Укрміськбудпроект, відділення наук.-тех. пропаганди Центр. н.-д. ін-ту інформації та техніко-екон. дослідів по тракторному і с.-г. машинобудуванню та інші наук. заклади і проектні організації. В К. 19 масових бібліотек (фонд — 446,5 тис. одиниць зберігання), 23 клубні заклади, 28 кіноустановок з платним показом, 2 театри — Кіровогр. укр. муз.-драм. ім. М. Л. Кропивницького і театр ляльок, обл. філармонія, краєзнавчий музей. Позашкільні заклади: обл. Палац піонерів і школярів, станції юних техніків і натуралістів, дит. спорт. школи, дит. парк. Видаються газ. «Кіровоградська правда» і «Молодий комунар». Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню, телецентр.

З кінця 18 ст. К. забудовувався спорудами у стилі класицизму: палацовий корпус, ансамбль штабу, юнкерського уч-ща та манежу (40-і рр. 19 ст.), присутствені місця (1848—51, арх. В. Верлон, добудовані 1882—1913). За роки Рад. влади місто упорядковане, забудоване багатоповерховими адм., громадськими та житловими будинками, серед яких: будинок обкому Компартії України (1954, арх. Л. Дворець, В. Сікорський), універмаг «Дитячий світ» (1955, арх. А. Сидоренко), Будинок політосвіти (1972), критий ринок (1972), пед. ін-т (1978, арх. А. Сидоренко). Пам'ятники: В. І. Леніну (1926, скульптор М. Манізер, арх. С. Чернишов), С. М. Кірову (1936, скульптор Манізер, арх. В. Вітман), М. Л. Кропивницькому (1969, скульптор Е. Кунцевич, арх. Ю. Кисличенко). В місті перебували О. С. Пушкін (1824), А. Міцкевич (1825), Ф. Ліст, А. Фет (кін. 40-х рр. 19 ст.). В серед. 70-х рр. 19 ст. в місті жив П. І. *Ніщинський*. Тут починали свій творчий шлях І. К. Карпенко-Карий, М. К. *Заньковецька*, Г. Г. *Нейгауз*, К. *Шимановський*, Ю. С. *Мейтус*. В місті жив укр. рад. письменник Ю. І. *Яновський*.

Літ.: Безтака П. М. Кіровоград. Дніпропетровськ, 1972.

А. Й. Ницой (культура).

КІРОВОГРА́ДСЬКА ОБЛАСНА́ ПАРТІ́ЙНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — одна з обласних організацій *Комуністичної партії України*, створена 1939. Перший марксистський гурток виник у Єлизаветграді (тепер Кіровоград) 1897. В 1901—03 с.-д. гуртки і групи було створено в Олександрії, Новомиргороді, селах Глодосах, Рівному, Іванівці, Зеленому, Мар'янівці, Петрополі. Влітку 1902 оформилась Єлизаветградська с.-д. орг-ція. Міський к-т РСДРП керував страйком в Єлизаветграді під час *Загального страйку на Півдні Росії 1903*. Після придушення страйку Єлизаветградську с.-д. орг-цію було розгромлено. Діяльність її відновлено в лютому 1904 з участю *Артема* (Ф. А. Сергєєва), який прибув до міста за дорученням *Південного бюро ЦК РСДРП 1904*. Під час 1-ї рос. революції більшовики Єлизаветграда очолили боротьбу трудящих проти самодержавства. В серпні — вересні 1905 видавалась підпільна більшовицька газ. «Голос рабочих». На той час в об'єднаній с.-д. орг-ції Єлизаветграда переважав ленінський напрям. На IV з'їзді РСДРП (1906) Єлизаветградську орг-цію РСДРП представляв делегат-більшовик. У листопаді 1907 с.-д. орг-цію Єлизаветграда знову було розгромлено. Проте політ. робота більшовиків у масах не припинялась. Вони встановили зв'язки з газ. «*Правда*» і «*Звезда*», 1912 організували страйк робітників з-ду Ельворті та ін. підприємств міста. Після Лютн. бурж.-демократич. революції 1917 більшовики Єлизаветграда вийшли з підпілля. 17 (30).IX 1917 вони оформились у самостійну орг-цію. В кін. 1917 — на поч. 1918 були створені більшовицькі осередки в містах Знам'янці, Бобринці, селах Глодосах, Дмитрівці та ін. 29.I (11.II) 1918 в результаті керованого більшовиками *Єлизаветградського збройного повстання 1918* в Єлизаветграді було встановлено Рад. владу. В січні — лютому 1918 було встановлено у всьому повіті Рад. владу. В 1918—20 під проводом більшовицьких орг-цій трудящі Єлизаветградщини боролися проти іноземних окупантів і внутр. контрреволюції. Діяли підпільний повітовий к-т КП(б)У, підпільні ревкоми. В травні під керівництвом більшовиків відбулося *Канівське селянське повстання 1918*. 24.I 1920 в Єлизаветграді, а в лютому — в усьому повіті остаточно утвердилася Рад. влада.

Після закінчення громадян. війни зусилля повітової більшовицької орг-ції було спрямовано на відбудову і розвиток нар. г-ва. В 1923 в зв'язку з *адміністративно-територіальною реформою в УРСР* замість повітових партійних організацій було створено Єлизаветградську і Олександрійську окружні партійні організації. В 1925 Олександрійський округ ліквідовано, а його райони приєднано до Єлизаветградського. В 1930 з ліквідацією округів районні парт. орг-ції підпорядковано безпосередньо ЦК КП(б)У, з 1932 — Одес., 1937 — Миколаїв. обкомам партії. В січні 1939 створено Кіровогр. область, оформилась К. о. п. о., яка налічувала 9,9 тис. комуністів. За роки довоєнних п'ятирічок Кіровоградщина стала високорозвинутим індустріально-колгоспним краєм. З перших днів Великої Вітчизн. війни 1941—45 половина членів обл. парт. орг-ції пішла на фронт, а бл. 1000 комуністів було залишено в підпіллі. В період тимчасової нім.-фашист. окупації на території Кіровоград. області діяли підпільні обком партії, очолюваний П. К. *Василиною* і М. М. *Скирдою*, 3 підпільні райкоми партії, партизанські загони, підпільно-диверсійні орг-

Кірігуа. Кам'яна стела.

КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 24,6 тис. км²

Населення — 1251 тис. чол. (1979, перепис)

Центр — м. Кіровоград

Кіровоградська область.
Зразки творчості народних майстрів.

Кіровоградська область.
Пам'ятник на честь героїв громадянської і Великої Вітчизняної воєн у Кіровограді. Скульптори В. О. Дяченко, М. П. Короткевич, архітектори В. А. Кур'ято, Ф. І. Юр'єв. 1977.

ції і групи. Велику допомогу подав підпіллю ЦК КП(б)У, по ряду районів області пройшов рейд партизан. з'єднання М. І. *Наумова*. До кін. березня 1944 рад. війська визволили від нім.-фашист. загарбників усю територію області. К. о. п. о. мобілізувала трудящих на відбудову і дальший розвиток нар. г-ва. В 1950 було досягнуто і перевищено довоєнний рівень виробництва пром. і с.-г. продукції. В наступні роки докорінно реконструйовано старі і створено ряд нових сучас. підприємств. Значну роботу проведено по організації видобування і переробки бурого вугілля Олександрійського басейну. На основі механізації, концентрації і спеціалізації великого розвитку набуло с. г. області. Колгоспи перетворилися на високорозвинуті г-ва, оснащені передовою технікою. Традиційним стало соцзмагання з трудящими Одеської області та Башкирської АРСР. Обл. парт. орг-ція виховала багатьох передовиків і новаторів виробництва, з них 105 присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а відомий механізатор О. В. *Гіталов* удостоєний цього звання двічі. Здійснюючи рішення XXIII—XXV з'їздів КПРС, з'їздів Компартії України, обл. парт. орг-ція спрямовує всю свою роботу на успішне виконання завдань комуністичного будівництва, виховання трудящих у дусі рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму, зміцнення дружби народів СРСР. К. о. п. о. підтримує дружні зв'язки з Толбухінською окружною партійною орг-цією БКП. У різний час обласну партійну орг-цію очолювали Ф. С. Горенков, Л. І. Найдек, Ф. Г. Мартинов, М. К. *Кириченко* та ін. За час існування К. о. п. о. відбулося 19 обл. парт. конференцій. На 1.1 1980 у 4 міських та 21 район. парт. орг-ціях налічувалося 70 558 комуністів. Бойовим помічником і надійним резервом парт. орг-ції є комсомольська орг-ція області, в рядах якої 142 тис. комсомольців (на 1.1 1980). Новоукраїнську комсомольську орг-цію 1974 нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора, Голованівську — Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

Органом К. о. п. о. є газ. «*Кіровоградська правда*». Про розвиток економіки і культури області див. також *Кіровоградська область*.

Літ.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. К., 1972.

М. М. Кобильчак.

КІРОВОГРА́ДСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Української РСР. Утворена 10.I 1939. Розташована в межиріччі Дніпра і Пд. Бугу. В області — 21 район, 291 сільрада, 12 міст, 26 с-щ міськ. типу. В 1958 К. о. нагороджено орденом Леніна. Карти див. на окремому аркуші, с. 208—209.

Природа. К. о. міститься в пд. частині *Придніпровської височини*. Поверхня її рівнинна, розчленована долинами річок, ярами та балками. Переважні висоти 150—200 м, найбільші — на Пд. Зх. області (до 269 м), найменші — в заплавах Дніпра (57 м) та Інгулу (39 м). У К. о.— велике родовище бурого вугілля (частина *Дніпровського буровугільного басейну*). Є родовища нікелевої та заліз. руд, буд. матеріалів (сірий і рожевий граніти — *Кіровоградські родовища гранітів*, лабрадорит, кварцит, мергель, каолін та ін.), амфіболітів, горючих сланців, торфу, графіту (*Завалліївське родовище графіту*). Клімат області

Ріка Південний Буг біля селища міського типу Салькового.
Кіровоград. Вулиця К. Маркса.

помірно континентальний. Зима м'яка, з частими відлигами. Пересічна т-ра січня —5, —6°, липня +20, +21°. Тривалість періоду з т-рою понад +10° — 162—170 днів. Річна кількість опадів 420—470 мм (максимум у теплу пору року). Річки К. о. належать до басейнів *Дніпра* (*Тясмин, Цибульник, Інгулець* та ін.) й *Південного Бугу* (*Інгул*, Синюха, *Синиця* та ін.). Вони мають рівнинний характер, широкі долини, що звужуються в місцях виходів кристалічних порід *Українського щита*.

На Пн. тер. К. о. омивають води *Кременчуцького водосховища* і *Дніпродзержинського водосховища*, у межах області — Новоархангельське, Червонохутірське, Гайворонське й Тернівське водосховища. Споруджено водовід Дніпро (м. Світловодськ) — Кіровоград. К. о. розташована у лісостеповій та степовій зонах. У грунтовому покриві переважають чорноземи. В лісостеповій, пн. частині області поряд з глибокими чорноземами поширені опідзолені чорноземи, світло-сірі та сірі опідзолені грунти; у степовій, південній — звичайні середньогумусні та малогумусні чорноземи. Ліси (дуб, граб, ясен, клен, сосна, липа) і чагарники займають 6,1% території. На тер. К. о. трапляються козуля, лось, дика свиня, вовк, лисиця, заєць-русак, куниці, борсук, хом'яки, ховрахи, миші та ін.; з птахів — горлиця, яструб, дятел, жайворонок, перепел, качка, рідше — сіра куріпка, кулик, дрофа, орел. Акліматизовані ондатра, нутрія, норка. В степовій частині К. о., у заплаві р. Боковеньки міститься дендропарк «*Веселі Боковеньки*».

Населення. Осн. населення — *українці* (88%; 1970, перепис). Живуть також росіяни, білоруси, євреї, молдавани. Пересічна густота нас.— 50,8 чол. на 1 км² (1979). Міське нас. становить 52% (1979). Осн. міста: *Кіровоград, Олександрія, Світловодськ, Знам'янка*.

Народне господарство. В дореволюц. період тер. сучасної К. о. була типовим агр. зерновим районом з відносно розвинутою пром-стю по переробці с.-г. продукції (цукрова, борошномельна, спиртова) та виробництву с.-г. машин. За роки Рад. влади в К. о. створено паливну, електроенергетичну, маш.-буд. і легку пром-сть; реконструйовано і технічно переоснащено харч. пром-сть; багатогалузевим і високотоварним стало с.-г. виробництво.

Промисловість. У структурі пром-сті провідне місце за випуском валової продукції посідають (1978): харч. (34,4%), маш.-буд. (27,4%), паливна (8,4%) галузі та кольорова металургія (8,4%). Енерг. г-во К. о. представляють *Кременчуцька ГЕС* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції (м. *Світловодськ*), а також Червонохутірська, Новоархангельська (на р. Синюсі), Гайворонська (на Пд. Бузі) ГЕС, Кіровоградська та Олександрійська ТЕС. У харч. пром-сті переважає цукрова (1978 вироблено 520,5 тис. т цукру-піску, *Кіровоградський другий цукровий комбінат* імені Г. І. Петровського, *Долинський цукровий завод*, Маловисківський, Ульяновський, Олександрійський, Новоукраїнський та ін. з-ди). Розвинуті також олійно-жирова (Кіровоград), спиртова (Кіровоград, Мала Виска, Олександрія, Межирічка та ін.), м'ясна (4 комбінати), борошномельна, маслосироробна, плодоовочеконсервна галузі. Збудовано *Кіровоградський дослідний завод фільтруючого кізельгуру*. Осн. напрям маш.-буд. і металообробної пром-сті — виробництво с.-г. машин та устаткування. Гол. підприємства цієї галузі: *кіровоградський завод сільськогосподарських машин «Червона Зірка», Кіровоградський завод тракторних гідроагрегатів* імені XXV з'їзду КПРС, з-ди: радіовиробів, друкарських машинок, дослідний дозувальних автоматів (Кіровоград), електромех., підйомно-транспорт. устаткування, рудоремонтний (Олександрія), тепловозоремонтний (Гайворон) тощо.

Паливна пром-сть представлена видобуванням (Морозівський, Балахівський, Бандурівський, Верболозівський вуглерозрізи, шахти Світлопільська та Верболозівська, які входять у виробниче об'єднання «Олександріявугілля») та переробкою (Семенівсько-Головківська і Байдаківська брикетні ф-ки) бурого вугілля, яке використовується і для виробн. хім. продуктів (з-ди гірського воску та вуглелужних реагентів у Олександрії). Розвивається кольорова металургія (світловодські чистих металів і твердих сплавів з-ди). Підприємства легкої (швейна, взут., пап-

чішна, шпагатно-мотузкова ф-ки в Кіровограді, шкіряний завод у Новомиргороді), деревообробної (Знам'янський і Кіровогр. меблеві комбінати, Олександрійська та Світловодська меблеві ф-ки) промсті. У К. о.— великі підприємства по виробн. буд. матеріалів (Кіровогр., Капустинське й Власівське кар'єроуправління, Знам'янський і Новоукраїнський щебеневі з-ди, об'єднання «Кіровоградзалізобетон», кіровогр. з-ди великопанельного домобудування, залізобетонних виробів, комбінат «Будіндустрія», світловодське виробниче об'єднання «Дніпроенергобудіндустрія»). У повоєнні роки виникла нова галузь гірничої пром-сті — видобування та обробка графіту (*Завалліївський графітовий комбінат*).

Сільське господарство області високотоварне, спеціалізується на виробн. зерна, цукр. буряків, соняшнику та тваринництві м'ясо-мол. напряму. С.-г. виробництво відзначається високим рівнем механізації та електрифікації осн. галузей (див. табл.). В кін. 1978 в області було 270 колгоспів, 45 радгоспів, 34 об'єднання райсільгосптехніки та їхні виробничі відділення. К. о. характеризується високим рівнем сільськогосп. освоєння земель: з 2261,9 тис. га, що перебувають у користуванні с.-г. підприємств і г-в, 2061,4 тис. га — під с.-г. угіддями, з них 1854,7 тис. га орних земель (1978). Осн. зернові культури: озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза на зерно, зернобобові. Вирощують також просо, гречку. Серед тех. культур провідне місце посідають цукр. буряки й соняшник. У пд.-сх. районах вирощують коріандр. Розвинуте садівництво (яблуні, груші, вишні, сливи) та ягідництво. Площа плодово-ягідних культур 1978 становила 39,0 тис. га, у т. ч. в плодоносному віці — 34,3 тис. га. В тваринництві переважають скотарство мол.-м'ясного напряму та свинарство, розвинуті також вівчарство, ставкове рибництво. К. о. має сприятливу кормову базу, яка включає, зокрема, відходи харч. пром-сті (цукрової, спиртової, плодоовочеконсервної), вирощування кормових культур (багаторічних і однорічних трав, кукурудзи, цукр. буряків) та продукцію комбікормової пром-сті (1979 — 21 міжколгосп. з-д). Найпоширеніші породи великої рогатої худоби — червона степова й симентальська, свиней — велика біла, овець — асканійська тонкорунна. В 1978 в області налічувалося 24 спеціалізовані г-ва по виробництву яловичини, 35 — по вирощуванню свиней, 7 комплексів по виробн. молока, 25 птахофабрик.

Транспорт. Експлуатаційна довж. з-ць заг. користування 1978 становила 725 км. Найважливіші залізничні магістралі: Київ — Дніпропетровськ, Москва — Одеса, Харків — Одеса, Київ — Херсон, Знам'янка — Миколаїв, Долинська — Помічна. Залізничні вузли: Знам'янка, Помічна, Користівка, Долинська, Гайворон. Автошляхів — 5,6 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 4,5 тис. км. Через К. о. проходять автомагістралі: Київ — Одеса, Кіровоград — Миколаїв, Київ — Дніпропетровськ, Харків — Одеса, Полтава — Кишинів. Судноплавство по Дніпру (пристань Світловодськ). Аеропорт у Кіровограді. Територією області проходить траса газопроводу «Союз».

Будівництво. Капітальні вкладення в нар. г-во області за повоєнні роки (1946—78) становили 6774 млн. крб. (у порівнянних цінах), у т. ч. 1978 — 544 млн. крб. У К. о. діють 65 держ і кооп. первинних підрядних буд. і монтажних орг-цій та 47 міжгосп. буд. орг-цій. Широко розвинуте житлове будівництво. За повоєнні роки збудовано 12 226 тис. м² житлової площі, в т. ч. 1978 — 399 тис. м².

Торгівля й побутове обслуговування. В 1978 у К. о. було 5603 підприємства роздрібної торгівлі і громад. харчування. Заг. обсяг роздрібного товарообороту держ. і кооп. торгівлі, включаючи громад. харчування, 1978 зріс проти 1970 в 1,5 раза. На кін. 1978 в області налічувалося 1385 підприємств побутового обслуговування, в т. ч. 487 у сільс. місцевості. Обсяг побутових послуг 1978 зріс проти 1970 у 2,2 раза.

Охорона здоров'я. В 1978 у К. о. було 16,6 тис. лікарняних ліжок (132,7 ліжка на 10 тис. ж.), мед. допомогу подавали 3343 лікарі (26,7 лікаря на 10 тис. ж.) і 12,6 тис. осіб серед мед. персоналу. В області — 147 жіночих консультацій, дитячих поліклінік й амбулаторій.

Культура. В 1978/79 навч. р. в області налічувалася 661 загальноосв. школа (бл. 167 тис. учнів), 18 середніх спец. навч. закладів (17,5 тис. учнів), 25 профес.-тех. уч-щ (понад 13 тис. учнів), три вищі навч. заклади — *Кіровоградський педагогічний інститут* імені О. С. Пушкіна, *Кіровоградський інститут сільськогосподарського машинобудування*, Вище льотне уч-ще цивільної авіації в Кіровограді, в яких навчалося 10 347 студентів. Функціонують також загальнотех. ф-ти Дніпропетровського гірнич. ін-ту в Олександрії та Харків. ін-ту радіоелектроніки в Світловодську. Працюють спеціалізоване бюро по посівних і комбінованих машинах Всесоюзного пром. об'єднання по виробн. машин для обробки грунту й посівів, Придніпровське відділення Укр. н.-д. ін-ту праці, Кіровогр. філіал проектно-конструкторського технологічного ін-ту Союзгрунтомаш, відділення науково-тех. пропаганди Центр. н.-д. ін-ту інформації й техніко-екон. досліджень по тракторному й с.-г. машинобудуванню та ін. наук. установи і проектні орг-ції.

Працюють відділення творчих спілок — обл. літ. об'єднання (з 1948), муз.-хорового й театр. т-в та ін., два театри — *Кіровоградський український музично-драматичний театр* імені М. Л.

На кіровоградському заводі сільськогосподарських машин «Червона Зірка».
Верболозівський буровугільний розріз.

Збирання зернових у радгоспі «Мар'янівський».
На Сагайдацькій птахофабриці.
В саду колгоспу імені В. І. Леніна Знам'янського району.

ПОСІВНІ ПЛОЩІ ОСНОВНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР (1978,%)

Парк основних сільськогосподарських машин (тис. шт.)

	1965	1977
Трактори (фіз. одиниць)	12,9	18,2
Зернозбиральні комбайни	2,6	3,7
Електродвигуни	16,8	98,8

Кропивницького та Кіровоградський театр ляльок, обл. філармонія. У К. о. 818 масових б-к (фонд — 9826 тис. одиниць зберігання), 961 клубний заклад, 1067 кіноустановок з платним показом, два музеї — *Кіровоградський краєзнавчий музей* з філіалом — *Карпенка-Карого І. К. заповідником-музеєм «Хутір Надія»* (Кіровоградський район) та відділами — картинною галереєю у Кіровограді та *Яновського Ю. І. музеєм* у с. Нечаївці Компаніївського р-ну. 135 музеїв працюють на громад. засадах, серед них — музей підпільної комсомольської орг-ції «*Спартак*» (с. Красногірка Голованівського р-ну), літ.-меморіальний музей І. Микитенка (с. Рівне Новоукраїнського р-ну), музей з-ду «Червона Зірка» (Кіровоград) та ін. При культур.-осв. закладах налічується понад 5 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь понад 90 тис. аматорів. Серед відомих колективів — засл. самодіяльний ансамбль нар. танцю УРСР «Ятрань», засл. самодіяльна нар. хорова капела з-ду

Пам'ятник В. О. Сухомлинському на його могилі в селищі міського типу Павлиші Онуфріївського району. Скульптори О. П. Скобликов і А. С. Фуженко. 1972.

До карти Основні пам'ятники і пам'ятні місця Кіровоградської області.

1. Тясминське городище 8—7 ст. до н. е.
2. Усипальня героя Вітчизн. війни 1812 М. М. *Раєвського*.
3. Нар. істор.-краєзнавчий музей.
4. Місце народження декабриста Є. П. *Оболенського*.
5. Пам'ятник піонерам-партизанам Я. Матвієнку, Ф. Шепелю, І. Коноваленку та І. Юрченку, закатованим гітлерівцями 1943.
6. Місце народження Г. П. *Юри*. Меморіальна дошка на будинку, де народився Г. П. Юра.
7. Чорноліське городище 8—7 ст. до н. е.
8. Пам'ятник на могилі В. О. *Сухомлинського*. Меморіально-пед. музей у будинку, де жив педагог.
9. Пам'ятник на могилі комсомольця А. Г Комара, який героїчно загинув під час визволення Онуфріївки від нім.-фашист. загарбників 1943.
10. Парк 19 ст.
11. Пам'ятний знак на честь 200-річчя *Коліївщини*
12. Стоянка і поселення *трипільської культури*.
13. Пам'ятник на могилі Невідомого солдата.
14. Пам'ятник партизанам, які загинули під час визволення Шляхового від нім.-фашист. загарбників. Кімната-музей партизанської слави.
15. Обеліск на честь 50-річчя сел. повстання проти австро-нім. окупантів і гетьманщини 1918.
16. Місце народження *Карпенка-Карого* (І. К. Тобілевича).
17. Пам'ятник Вічної Слави рад. воїнам, які загинули під час визволення Знам'янки від нім.-фашист загарбників 1943.
18. Літ.-меморіальна кімната-музей Т. Г. Шевченка.
19. Меморіальне кладовище героїв Великої Жовтн. соціалістич. революції, громадян. і Великої Вітчизн. воєн.
20. Пам'ятник на честь рад. воїнів, які визволяли Олександрію від нім.-фашист. загарбників 1943.
21. Пам'ятник О. М. Горькому.
22. Пам'ятник Г. *Димитрову*.
23. Місце народження двічі Героя Рад. Союзу Маршала Рад. Союзу П. К. *Кошового*. Погруддя П. К. Кошового.
24. Будинок, у якому в січні 1918 перебував військ.-революц. комітет і штаб Червоної гвардії Кіровограда.
25. Пам'ятний знак на місці страти командира партизанського загону і бійців загону денікінцями 1919.
26. Пам'ятник на честь героїв громадян. і Великої Вітчизн. воєн.
27. Меморіальне кладовище героїв Великої Жовтн. соціалістич. революції, громадян. і Великої Вітчизн. воєн.
28. Пам'ятник рад. воїнам, які загинули в боях за визволення Кіровограда від нім.-фашист. загарбників у січні 1944.
29. Пам'ятник на честь військ. частин і з'єднань, що визволяли Кіровоград від нім.-фашист. загарбників 1944.
30. Пам'ятник рад. воїнам — гвардійський міномет «катюша».
31. Пам'ятник на братській могилі 4 тис. рад. військовополонених, закатованих гітлерівцями в роки Великої Вітчизн. війни.
32. Пам'ятник робітникам заводу «Червона Зірка», які загинули в роки Великої Вітчизн. війни.
33. Пам'ятник С. М. Кірову.
34. Пам'ятник М. Л. *Кропивницькому*
35. Погруддя рос. славіста В. І. *Григоровича*.
36. Будинок, у якому 1871—83 жив і працював І. К. Карпенко-Карий (Тобілевич).
37. Будинок, у якому 1909—19 жив письменник Ю. І. *Яновський*.
38. Будинок, у якому 1897—1919 жив і працював польс. композитор К. *Шимановський*.
39. Єлизаветинська фортеця 18 ст.
40. Комплекс архіт. споруд 19 ст.: палацовий корпус, ансамбль будинків колишнього військ. уч-ща і манежу.
41. Краєзнавчий музей.
42. Художній музей.
43. Місце народження декабриста І. І. *Сухинова*.
44. Пам'ятник рад. воїнам, які загинули в березні 1944 під час визволення Ульяновки від нім.-фашист. загарбників.
45. Обеліск на честь рад. підпільників, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни. Музей підпільної комсомольської орг-ції «*Спартак*».
46. Пам'ятник Героєві Рад. Союзу М. В. Зайковському, який загинув у березні 1944 під час визволення Добрянки від нім.-фашист. загарбників.
47. Обеліск на могилі активного учасника боротьби за встановлення Рад. влади А. Я. Волосика, який загинув від рук контрреволюціонерів 1922.
48. Місце народження рад. військового діяча М. Є. *Басистого*.
49. Пам'ятний знак на честь одного з перших комсомольських організаторів Новоукр. р-ну І. Стеценка, вбитого куркулями 1922.
50. Заповідник-музей І. К. Карпенка-Карого (Тобілевича) «Хутір Надія». Пам'ятник І. К. Карпенку-Карому.
51. Пам'ятний знак на честь командира партизанського загону А. Ф. Стратієнка, закатованого денікінцями 1919.
52. Місце народження героя громадян. війни на Україні В. Н. *Боженка*. Пам'ятник В. Н. Боженкові.
53. *Сабатинівське поселення* часів неоліту.
54. Пам'ятний знак на честь 30-річчя визволення Вільшанки від нім.-фашист. загарбників.
55. Пам'ятний знак на честь визволення території Кіровогр. області від нім.-фашист. загарбників 1944.
56. Місце народження героя громадян. війни М. І. *Мокряка*. Погруддя М. І. Мокряка.
57. Погруддя двічі Героя Соціалістич. Праці О. В. *Гіталова*.
58. Місце народження І. К. *Микитенка*. Пам'ятник письменникові. Літ.-меморіальний музей І. К. Микитенка.
59. Місце народження Ю. І. Яновського. Пам'ятник письменникові. Літ.-меморіальний музей Ю. І. Яновського.
60. Місце народження Д. *Бєдного* (Ю. О. Придворова). Літ.-меморіальний музей Д. Бєдного.
61. Дендропарк «*Веселі Боковеньки*».
62. Місце народження М. Л. Кропивницького.
63. Місце народження нар. артиста СРСР І. О. *Мар'яненка* (Петлішенка).
64. Пам'ятник М. Л. Кропивницькому.
65. Музей діячів укр. театру М. Л. Кропивницького й І. К. Карпенка-Карого (Тобілевича).
66. Погруддя двічі Героя Рад. Союзу генерал-лейтенанта авіації О. Ю. *Мазуренка*.
67. Будинок колишнього залізничного уч-ща, де 1911—14 працював А. С. *Макаренко*. Погруддя А. С. Макаренка.

«Червона Зірка», нар. ансамбль танцю «Юність» Кіровоградського педагогічного ін-ту, Олександрійський і Бобринецький народні театри та ін.

На Кіровоградщині здавна розвивалися килимарство, гончарне виробництво, різьблення на дереві, працює велика кількість самодіяльних різьбярів, вишивальниць, художників. Позашкільні заклади: 32 палаци і будинки піонерів і школярів, 11 станцій юних техніків, 10 — юних натуралістів, екскурсійно-туристська станція, 18 дитячо-юнацьких спорт. шкіл, дитяча флотилія, дитячий парк. Виходять обл. газети «*Кіровоградська правда*» й «Молодий комунар», 3 районні в містах, 18 районних і 26 багатотиражних газет. Працює обл. вид-во «Кіровоградська правда». Обл. радіомовлення й телебачення. Тер. К. о. багата на істор., архіт., етногр. пам'ятки. 1344 пам'ятки історії та культури охороняються д-вою. В області — численні пам'ятні місця, пов'язані з життям і діяльністю революц., держ. і парт. діячів, відомих представників вітчизн. науки й культури (див. карту «Основні пам'ятники і пам'ятні місця Кіровоградської області», окремі статті про райони, райцентри та ін. населені пункти області).

Кіровоградський обласний краєзнавчий музей.

Палац культури в місті Знам'янці.

Один з корпусів обласної лікарні в Кіровограді.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. К., 1972; Народне господарство Української РСР в 1978 році. Статистичний щорічник. К., 1979; Міщенко Г. П. Кіровоградська область. К., 1961.

М. М. Кобильчак, В. С. Крамаренко, І. П. Оліфіренко, П. А. Шведова, І. М. Шевченко.

КІРОВОГРА́ДСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — наступальна операція військ лівого крила 2-го Укр. фронту (команд.— генерал армії І. С. *Конєв*), проведена 5—16.I 1944 під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Метою операції було обминути Кіровоград з Пн. Зх. та Пд. Зх., оточити й знищити кіровогр. угруповання військ противника. У вересні 1943 війська 2-го Укр. фронту форсували Дніпро і захопили плацдарм на Пд. Зх. від м. Кременчука. 5.I рад. війська на Кіровогр. напрямі зламали оборону противника на широкому фронті і оточили нім.-фашист. сили в районі Кіровограда. У визволенні міста (8.I) активну допомогу рад. військам подали місцеві підпільники. Внаслідок операції рад. війська розгромили оточене угруповання противника і просунулися на Зх. до 40 км.

«КІРОВОГРА́ДСЬКА ПРА́ВДА» — газета, орган Кіровоград. обл. комітету Компартії України, обл. Ради нар. депутатів. Виходить у Кіровограді 6 раз на тиждень укр. мовою. Бере початок від «Бюллетеня Елисаветградского военно-революционного комитета», який було випущено 9 (22).II 1918. Виходила під назвами «Известия», «Красный путь», «Червоний шлях», «Соціалістичний наступ», «Кіровська правда». З 20.I 1939 має теперішню назву. В 1941—43 не видавалася. У 1968 «К. п.» нагороджено орденом «Знак Пошани».

КІРОВОГРА́ДСЬКИЙ ДО́СЛІДНИЙ ЗАВО́Д ФІЛЬТРУ́ЮЧОГО КІЗЕЛЬГУ́РУ — підприємство харч. пром-сті. Розташований у Кіровограді. Буд-во з-ду почато 1962 на базі Кіровоград. родовища трепелу (сировина для виробн. фільтруючого порошку). Став до ладу 1965; перший в СРСР з-д по виробн. фільтруючого кізельгуру, який використовують на цукр. з-дах для фільтрування соку й сиропу, хім. розчинів, патоки, а також єдиний у світі, що виготовляє кізельгур з трепелу (всі заруб'іжні з-ди виробляють кізельгур з діатомітів). З-д випускає також пилоподібні вермікуліт і керамзит (застосовують для дріжджування насіння цукр. буряків), товари нар. споживання (силікатний конторський клей), нестандартне устаткування для цукр. з-дів, натрієве скло для ливарного виробництва.

М. Г. Кастирін.

КІРОВОГРА́ДСЬКИЙ ДРУ́ГИЙ ЦУКРО́ВИЙ КОМБІНА́Т імені Г. І. Петровського — підприємство цукр. пром-сті. Розташований у смт Олександрівці Кіровогр. обл. Збудований 1937 на місці цукр. з-ду, засн. 1839. Проектна потужність — 12 тис. т переробки цукр. буряків за добу. За роки післявоєнних п'ятирічок з-д реконструйовано, в результаті чого (1978) його потужність збільшилася вдвоє порівняно з проектною. В 1950 на з-ді введено в дію цукрорафінадний цех потужністю 210 т цукрорафінаду за добу. В 1978 потужність цеху становила 340 т цукрорафінаду за добу. Осн. продукція комбінату — цукор-пісок і цукор-рафінад. Підприємство нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1975).

М. Л. Щербина.

КІРОВОГРА́ДСЬКИЙ ЗАВО́Д СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИХ МАШИ́Н «ЧЕРВО́НА ЗІ́РКА» — підприємство с.-г. машинобудування. Розташований у Кіровограді. Засн. 1874 як майстерня по ремонту с.-г. інвентаря, яку згодом перетворено на напівкустарний з-д по виробн. с.-г. машин. У 1920 з-д було націоналізовано; 1922 йому присвоєно назву «Червона Зірка». За довоєнні п'ятирічки з-д докорінно реконструйовано й значно розширено. В 1940 з-д випускав с.-г. машини понад 20 марок. У 1955 після відбудови з-ду, зруйнованого під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, й реконструкції виробн. продукції збільшилося порівняно з 1940 у 8 раз. Підприємство випускає 100% загальносоюзного виробн. сівалок для висіву насіння цукр. буряків, кукурудзи та овочевих культур, 25% зернових і зернокомбінованих сівалок. Продукція з-ду експортується (1979) більш як у 40 країн світу. Виробничі процеси механізовано й автоматизовано. З-д нагороджено орденами Трудового Червоного Прапора (1966) та Жовтневої Революції (1974).

В. І. Карленко.

КІРОВОГРА́ДСЬКИЙ ЗАВО́Д ТРА́КТОРНИХ ГІДРОАГРЕГА́ТІВ імені XXV з'їзду КПРС — підприємство тракторного й с.-г. машинобудування. Засн. 1930 як слюсарно-мех. майстерня. В 1932 перетворено на ливарно-мех. з-д ім. 15-річчя Жовтня. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 з-д було зруйновано. Після відбудови 1945 підприємство провадило капітальний ремонт металорізального устаткування для МТС, виготовляло запасні частини до тракторів та ін. с.-г. машин. У 1955 з-ду присвоєно назву Кіровогр. агрегатний з-д; з 1970 — К. з. т. г. Підприємство спеціалізовано на випуску насосів для гідросистем тракторів, комбайнів та ін. с.-г. машин, водяних та масляних насосів до тракторних двигунів. З-д оснащено сучас. високопродуктивним устаткуванням, діють 2 автом. й 49 потоково-механізованих і потокових ліній. К. з. т. г. нагороджено орденом «Знак Пошани» (1971).

В. М. Жовтобрюх.

КІРОВОГРА́ДСЬКИЙ ІНСТИТУ́Т СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКОГО МАШИНОБУДУВА́ННЯ — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Засн. 1967 на базі Харків. політех. ін-ту. В ін-ті 6 ф-тів (с.-г. машинобудування, механіко-машинобудівний, дорожніх і буд. ма-

Кіровоградська область.
Пам'ятник землякам, які загинули в боях проти німецько-фашистських загарбників, у селі Лозуватій Ульяновського району. Скульптор І. Павлов. 1967.

Кіровоградська область.
Знам'янська бальнеологічна лікарня.

Кіровоградська область.
Дитячо-юнацька спортивна школа в Кіровограді.

КІРОВОГРАДСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Кіровоградська область. Пам'ятник робітникам заводу «Червона Зірка» в Кіровограді, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни. Скульптор А. Ю. Мацієвський, архітектор А. Губенко. 1974.

шин, ремонтно-технологіч., вечірній і загальнотех.), є підготовче відділення. Фонд б-ки налічує (1980) 311 тис. одиниць зберігання. В 1979/80 навч. році в ін-ті налічувалось 5290 студентів. За час існування ін-ту в ньому підготовлено 7330 спеціалістів.

В. Ю. Комаристов.

КІРОВОГРА́ДСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Засн. 1883. Має відділи: природи, історії дорад. і рад. періодів, картинну галерею, *Яновського Ю. І. музей* та філіал — *Карпенка-Карого І. К. заповідник-музей «Хутір Надія»*. На 1979 фонди музею налічували понад 50 тис. експонатів. Серед них — матеріали про революц. події 1905—07, 1917, часів громадян., Великої Вітчизн. воєн тощо. В музеї зберігаються архів І. К. Карпенка-Карого, речі і документи письменників Д. Бєдного, І. К. Микитенка, Ю. І. Яновського. В картинній галереї представлено твори І. І. Шишкіна, В. Є. Маковського, О. К. Саврасова, К. О. Трутовського, польс. художника В. Коссака та ін.

Літ.: Кіровоградський краєзнавчий музей. Путівник Дніпропетровськ, 1969.

В. О. Остапенко.

КІРОВОГРА́ДСЬКИЙ ПЕДАГОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т імені О. С. Пушкіна — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР. Засн. 1930 як ін-т соціального виховання на базі пед. технікуму, відкритого 1923. У 1933 реорганізовано в пед. ін-т. У 1949 присвоєно ім'я О. С. Пушкіна. В 1978/79 навч. р. в ін-ті було 7 ф-тів: істор., філол., англ. мови, фіз.-матем., пед., муз.-пед., фіз. виховання, на яких навчалося 3800 студентів, зокрема на денному відділенні — 2410. Діють заочне і підготовче відділення; б-ка (415 тис. одиниць зберігання). Ін-т видає багатотиражну газ. «Радянський студент». З часу заснування у вузі підготовлено бл. 25 тис. спеціалістів.

Ф. Г. Овчаренко.

КІРОВОГРА́ДСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Кіровогр. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,6 тис. км². Нас. 41 тис. чол. (1979). У районі — 78 населених пунктів, підпорядкованих 22 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Кіровоград*. К. р. розташований в межах *Придніпровської височини*. Поклади вогнетривких глин.

Тер. району протікає р. *Інгул* з прит. Аджамка. Грунти чорноземні. Пн. частина району розташована у лісостеповій зоні, пд.— у степовій. Ліси (дуб, граб, клен, ясен) займають 2,9 тис. га. Головний промисловий і культурний центр району — місто обласного підпорядкування Кіровоград. Серед пром. підприємств району — рудник по добуванню вогнетривких глин та з-д м'ясо-кісткового борошна (с. Катеринівка), рибокомбінат і харчокомбінат (с. Аджамка). Районний комбінат побутового обслуговування (Кіровоград). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого та тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 122,7 тис. га, в т. ч. орні землі — 100 тис. га. Гол. культури: пшениця, ячмінь, кукурудза, цукр. буряки, соняшник, овочеві. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. В К. р.— 21 колгосп, 3 радгоспи, обл. с.-г. станція (с. Созонівка), райсільгосптехніка. Залізничні станції: Кіровоград, Канатово, Шостаківка, Лелеківка. Автошляхів — 410 км, у т. ч. з твердим покриттям — 374 км. У районі — 40 заг.-осв. та музична школи; 56 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 23 будинки культури, 30 клубів, 44 кіноустановки, 44 б-ки. Музеї: у с. Бережинці — історичний, поблизу с. Миколаївки — *Карпенка-Карого І. К. заповідник-музей «Хутір Надія»*, у с. Вололимирівці — бойової слави. У с. Бережинці народився учасник боротьби за встановлення Рад. влади на Україні В. Н. *Боженко*, в с. Гаївці — укр. рад. геолог Г. Н. *Доленко*. В К. р. видається газ. «Зоря комунізму» (з 1939).

В. М. Щербина.

КІРОВОГРА́ДСЬКИЙ ТЕА́ТР ЛЯЛЬО́К. Засн. 1970. В репертуарі театру — «Мишчині шишки» Є. Чеповецького, «Украдена п'ятірка» В. Орлова, «Чаклун і Фея» Ф. Рабадана, «Скажи своє ім'я, солдате» А. Вертинського та ін.

КІРОВОГРА́ДСЬКИЙ УКРАЇ́НСЬКИЙ МУЗИ́ЧНО-ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені М. Л. Кропивницького. Засн. 1938 як обл. колгоспний театр з базою в м. Олександрії. З 1940 — імені М. Л. Кропивницького. В роки Великої Вітчизн. війни (1941—44) працював у Туркменії та Узбекистані. З 1944 став стаціонарним театром у Кіровограді і йому надано сучас. назву. Працює в приміщенні, в якому 1882 почала діяльність укр. трупа під керівництвом М. Л. *Кропивницького*. В репертуарі — класичні й сучас. твори укр. («Замулені джерела» Кропивницького, «Мартин Боруля» Карпенка-Карого, «Украдене щастя» Франка, «Дикий Ангел» Коломійця) і рос. («Живий труп» Л. Толстого, «Ревізор» М. Гоголя, «На дні» М. Горького, «Любов Ярова» Треньова) драматургії, п'єси авторів братніх республік («Каса маре» Друце, «Трибунал» Макайонка) та зарубіжних країн («Овеча криниця» Лопе де Вега, «Король Лір» Шекспіра). В театрі працювали: нар. арт. УРСР К. *Параконьєв*, засл. діячі мист. УРСР І. *Казнадій*, М. *Гіляровський*, засл. артисти УРСР Г. *Воловик*, М. Донець та ін. В групі (1980) — нар. артисти УРСР Л. *Тимош*, Г. *Семенов*, засл. діяч мист. УРСР В. Єременко, засл. артисти УРСР О. Бондар, В. Дронова, Н. Ігнатьєва, І. Кравцов, А. Любенко, С. Мартинова, В. Савченко, М. Яриш.

В. П. Ярош.

КІРОВОГРА́ДСЬКІ РОДО́ВИЩА ГРАНІ́ТІВ — група родовищ гранітів у Кіровогр. обл. УРСР. Включають Кіровогр., Злинківське, Капустинське, Перлівське і Новоукр. родовища. Граніти рожево-сірі з рожевими вкрапленнями *польового шпату*. Сумарні промислові запаси їх становлять 75,3 млн. м³. Родовища розвідані в середньому на глиб. 53 м. Граніти з поверхні перекриті суглинками, глинами, каолінами, заг. потужністю до 8,8 м. Використовують як декоративно-облицьовувальний матеріал, а також для виробн. буту та щебеню; гранітами Новоукр. родовища облицьовано Московський університет, Капустинського і Новоукраїнського— набережні рік Москви та Ленінграда

К. О. Суходольський.

КІ́РОВО-ЧЕПЕ́ЦЬК — місто обласного підпорядкування Кіров. обл. РРФСР. Розташований при впадінні р. Чепці у Вятку. Залізнична ст. Чепецька. 64 тис. ж. (1977). Гол. підприємство — ТЕЦ (працює на торфі й печорському вугіллі). Електромашинсбудівний та залізобетон. конструкцій заводи, швейна та дитячих іграшок фабрики, підприємства харчової промисловості. Засн. 1955.

КІ́РОВСЬК (до 1944 — селище Голубівський Рудник) — місто обл. підпорядкування Ворошиловгр. обл. УРСР, на р. Луганці (притока Сіверського Дінця). Засн. 1764 під назвою Голубівка. В 50-х рр. 19 ст. тут було закладено вуг. шахти. Один з осередків страйкової боротьби в Донбасі. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. З 1962 — місто.

Головна галузь промисловості — гірничодобувна (8 кам'янозугільних шахт). Винозавод, швейна ф-ка, пром. комбінат. 12 заг.-осв., музична та спортивна школи, 2 профес.-тех. уч-ща, гірничотрансп. технікум; 12 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. 2 палаци культури, 8 клубів, кінотеатр, 5 бібліотек.

КІ́РОВСЬК (до 1940 — Попівка, до 1964 — Кірово) — селище міського типу Краснолиманського р-ну Донец. обл. УРСР, на р. Жеребці (прит. Сіверського Дінця), за

Кіровоградський український музично-драматичний театр імені М. Л. Кропивницького.

КИРГИЗЬКА РСР

ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

КОРИСНІ КОПАЛИНИ

Цементна сировина

Вапняки

Базальт

МАСШТАБ 1:4 500 000

45 0 45 90 км

ШКАЛА ВИСОТ У МЕТРАХ

нижче 500 1000 1500 2000 3000 4000 5000 вище

ЕКОНОМІЧНА КАРТА

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

Райони зрошуваного землеробства з переважанням посівів технічних культур, молочно-м'ясне тваринництво

Райони зрошуваного землеробства з переважанням посівів зернових і кормових культур, молочно-м'ясне тваринництво

Райони переважно богарного землеробства з переважанням посівів зернових культур, м'ясо-молочне тваринництво

Гірськопасовищне тваринництво (тонкорунне й напівтонкорунне вівчарство, м'ясо-молочне тваринництво)

Високогірні скелясті райони, землі, непридатні для сільського господарства

МАСШТАБ 1:6 000 000

60 0 60 120 км

819-К

КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

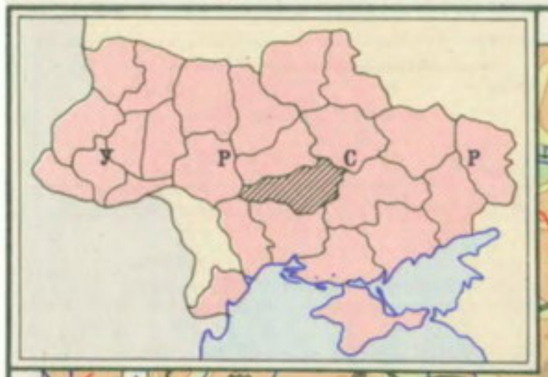

МАСШТАБ 1:1 500 000

15 0 15 30 км

ШКАЛА ВИСОТ У МЕТРАХ

250

нижче 50 100 150 200 вище

ЕКОНОМІЧНА КАРТА

ДОДАТКОВІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

ПРОМИСЛОВІСТЬ

Паливна

Меблева

Видобування вогнетривких глин

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

М'ясо-молочне тваринництво, свинарство; буряківництво, зернове господарство, виробництво соняшнику

М'ясо-молочне тваринництво, свинарство, птахівництво; зернове господарство, буряківництво, виробництво соняшнику

МАСШТАБ 1:2 000 000

20 0 20 40 км

10 км від залізнич. ст. Ямпіль. 3,7 тис. ж. (1979). У селищі — виробниче відділення райсільгосптехніки, серед. школа, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 3 б-ки. Селище засн. в 30-х рр. 18 ст.

КІ́РОВСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Розташована у бас. р. Вятки. Утворена 7.XII 1934. Площа 120,8 тис. км². Нас. 1662 тис. чол. (1979, перепис), більшість населення становлять росіяни, живуть також марійці, татари, удмурти, комі та ін. Міськ. нас. — 64%. В області — 39 районів, 29 міст, 56 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Кіров*. Поверхня області рівнинна, місцями розчленована ярами. В центр. частині — Вятський Увал, на Пн.— Пн. Урали, на Пн. Сх.— Верхньокамська височина (вис. до 337 м). Трапляються карстові форми рельєфу (див. *Карст*). Корисні копалини: торф, фосфорити, зал. руда, нафта, горючі сланці, флюсові (доломіт, доломітові вапняки) і буд. матеріали, мінеральні фарби, джерела мінеральних вод. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —14, —16°, липня +17, +19°. Річна кількість опадів 400—600 мм. Гол. річка — *Вятка* з притоками Кобра, Лєтка, Велика, Молома, Піжма (праві), Біла Холуниця, Бистриця, Чепца, Кільмезь (ліві), у межах області — верхів'я *Ками* і *Ветлуги*. Переважають підзолисті, дерново-підзолисті, болотні та сірі лісові ґрунти. Значні масиви лісів, переважно в пн. районах (ялина, сосна, ялиця, береза, осика), поширені луки, болота. За роки Рад. влади в К. о. розвинулися машинобудування і металообробка, електроенергетика, хімічна і деревообр. пром-сть, добування торфу. Енергетика базується на місц. торфі (Кіровська ТЕЦ). Машинобуд. підприємства виробляють підйомно-трансп. устаткування, с.-г. машини та деталі до них, верстати і устаткування для деревообробки тощо. Металургія представлена заводом в Омутнінську (виробн. сталі й сортового прокату). На місц. сировині працює хім. з-д, який виробляє фосфоритне борошно. В області зосереджені значні запаси деревини, на базі якої розвиваються лісозаготівля та деревообр. пром-сть (виробн. деревинних плит, фанери, целюлози, муз. інструментів, лиж, сірників, тех. паперу тощо). Підприємства легкої (шкіряно-взут., шкіряно-хутровий і текст. комбінати) та харч. пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Гол. пром. центри: Кіров, Слободський, Омутнінськ, Котельнич, Кірово-Чепецьк, Вятські Поляни, Біла Холуниця. Провідне місце у с. г. посідає тваринництво мол.-м'ясного напряму. Розводять велику рогату худобу, свиней, тонкорунних овець, птицю і пухових кролів. Значні площі під зерновими (жито, яра пшениця, овес, ячмінь, гречка). Вирощують також льон-довгунець, картоплю, горох, кормові культури; є плодово-ягідні насадження. Осн. вид транспорту — залізничний. Гол. магістралі: Москва — Кіров — Свердловськ, Котельнич — Горький, Кіров — Котлас, Яр — Лісна. Важливу роль у перевезеннях вантажів та пасажирів відіграє автомоб. транспорт (автомагістралі: Кіров — Нолінськ — Уржум, Кіров — Котельнич — Совєтськ). Судноплавство по р. Вятці та окремих її притоках. Розвивається повітр. транспорт. У К. о.— пед., с.-г. і політех. ін-ти, 29 серед. спец. навч. закладів. Театри: драм., ляльок і юного глядача в Кірові, 10 музеїв (у т. ч. 5 краєзнавчих, худож. ім. О. М. Горького в Кірові, Будинок-музей С. М. Кірова в Уржумі, Будинок-музей Ф. Е. Дзержинського у с. Кай, Будинок-музей І. С. Конєва у с. Лодейно).

КІ́РОВСЬКЕ (до 1938 — Обухівка) — селище міського типу Дніпропетровського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Пристань на Дніпрі, за 15 км від залізнич. ст. Нижньодніпровськ. 7,6 тис. ж. (1979). Дніпроп. птахофабрика. 3 заг.-осв. школи, мед. амбулаторія. Будинок культури, 2 клуби, б-ка. Засн. у 2-й пол. 18 ст.

КІ́РОВСЬКЕ — місто Донец. обл. УРСР, підпорядковане Шахтарській міськраді, за 22 км від залізнич. ст. Постникове. Виникло з робітн. с-ща, яке виросло біля кам.-вуг. шахт, закладених 1954. З 1958 — місто. В К.— видобування кам. вугілля (4 шахтоуправління), ресорний і тарний з-ди, філіал Донец. взут. об'єднання, будинок побуту. 5 заг.-осв. шкіл, профес.-тех. уч-ще. Палац культури, клуб, 2 бібліотеки.

КІ́РОВСЬКЕ — селище міськ. типу Кримської обл. УРСР, райцентр. Залізнич. ст. Кіровська. 6,7 тис. ж. (1979). Вперше селище під назвою Іслам-Терек згадується в писемних джерелах 1783. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1958 К.— с-ще міськ. типу. В К.— комбікормовий і хлібний з-ди, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування. 2 серед., музична і спорт. школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

КІ́РОВСЬКИЙ РАЙО́Н — у сх. частині Крим. обл. УРСР. Утворений 1935. Площа 1,4 тис. км². Нас. 57,3 тис. чол. (1979). У районі — 47 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній та 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Кіровське*. З Пн. район омивається *Сивашем*, з Пд. Сх. — Феодосійською зат. Чорного м. Поверхня переважно рівнинна. Тільки в пд. частині — відроги *Кримських гір*. Корисні копалини — вапняк, гравій. Тер. К. р. проходить траса *Північно-Кримського каналу* імені Комсомолу України. Ріки: Чуруксу, Індол. Ґрунти темно-каштанові й чорноземні. Розташований у степовій зоні. Переважають підприємства харч. і легкої пром-сті — старокримські швейна ф-ка, з-д залізобетонних виробів, харчосмакова ф-ка, 4 виноробних з-ди (в радгоспах «Жемчужний», «Золоте поле», «Грушевський» і «Старокримський»). Комбінат побутового обслуговування (Кіровське) та 8 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового напряму з розвинутим садівництвом і виноградарством та тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1978 становила 93,1 тис. га, в т. ч. орні землі — 47,8 тис. га. Зрошується 13,7 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, озимий ячмінь, кукурудза, кормові трави, соняшник, тютюн, соя і овочеві. Розвинуті скотарство, вівчарство, птахівництво. У К. р.— 8 радгоспів, 5 колгоспів, райсільгосптехніка з 2 виробничими відділеннями. Залізничні станції — Кіровська. Владиславівка. Автошляхів — 271 км (усі з твердим покриттям).

В районі — 20 заг.-осв., 2 муз. і спортивна школи; 35 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні; санаторій «Старий Крим», турбаза. 13 будинків культури, 23 клуби, кінотеатр. 55 кіноустановок, 29 б-к; літ.-меморіальний музей О. С. *Гріна* у м. Старому Криму. У К. р. видається газ. «Кировец» (з 1934).

Н. Г. Бойцова.

КІРСА́НОВ Олександр Васильович [н. 20.X (2.XI) 1902, Москва]— укр. рад. хімік-органік, акад. АН

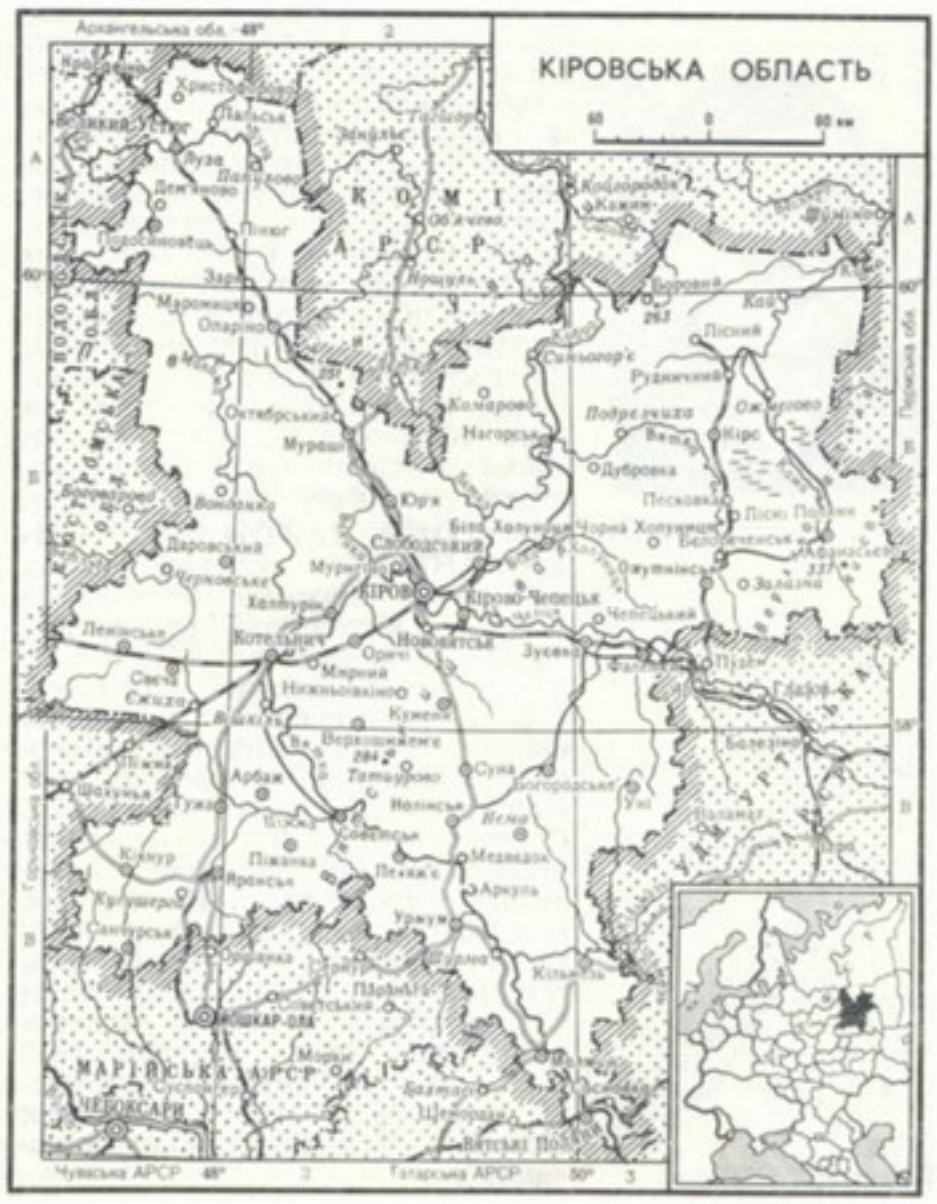

О. В. Кірсанов.

Г. Р. Кірхгоф.

В. О. Кістяківський.

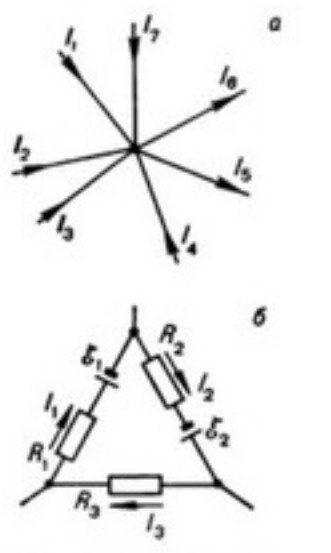

Кірхгофа правила.

УРСР (з 1961), засл. діяч науки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1962. Після закінчення Моск. вищого тех. училища (1924) працював у вузах і наук. установах Москви, Свердловська, Дніпропетровська, з 1956 — в Ін-ті органічної хімії АН УРСР (Київ; з 1960 — директор). Осн. праці К. присвячені хімії фосфор- і сіркоорганічних сполук. Відкрив реакцію прямого амідування карбонових к-т і фосфазореакцію, назв. його ім'ям. Нагороджений двома орденами Леніна. Премія (1952) і Золота медаль (1965) ім. Д. І. Менделєєва АН СРСР. Ленінська премія. 1974.

КІРСА́НОВ Семен Ісакович [5 (18).IX 1906, Одеса — 10.XII 1972, Москва] — рос. рад. поет. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1922. Перша зб. віршів «Приціл» (1926). З поч. 30-х рр. активно працював у галузі віршованої публіцистики (зб. «Рядки будови», 1930; «Вірші в строю», 1932, та ін.; поеми «П'ятирічка», 1931; «Актив», 1933, та ін.). Автор поем на соціально-істор. і філос. теми — «Товариш Маркс» (1933), «Попелюшка» (1935), «Ніч під Новий Вік» (1940), «Сім днів тижня» (1956); поеми «Олександр Матросов» (1946), повісті у віршах «Макар Мазай» (1947—50; Держ. премія СРСР, 1951). Вірші «Дума про Гуцульщину», «Дніпро», «Пісня про Одесу», присвячені Україні, «Добре» — Т. Шевченку. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1974—76; Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Слава Вітчизні народів-братів! К., 1954.

КІ́РХГОФ (Kirchhoff) Густав Роберт (12.III 1824, Кенігсберг — 17.X 1887, Берлін) — нім. фізик, член Берлін. АН (з 1874), чл.-кор. Петерб. АН (з 1862). Закінчив Кенігсберзький ун-т (1846). Осн. праці з електрики, оптики і механіки. Встановив 1847 закономірності розподілу електр. струму в розгалужених колах (див. *Кірхгофа правила*). Спільно з Р. В. Бунзеном 1859 розробив метод *спектрального аналізу* і відкрив хім. елементи *цезій* (1860) та *рубідій* (1861). Сформулював 1859 один з осн. законів теплового випромінювання (див. *Кірхгофа закон випромінювання*) і запровадив у фізику поняття *абсолютно чорного тіла*.

КІ́РХГОФА ЗАКО́Н ВИПРОМІ́НЮВАННЯ — основний закон *теплового випромінювання*. За К. з. в. відношення випромінювальної здатності $\varepsilon(\nu, T)$ тіл до їхньої поглинальної здатності $a(\nu, T)$ не залежить від природи випромінюючого тіла і є універсальною функцією частоти ν і т-ри T: $\varepsilon(\nu, T)/a(\nu, T) = \varepsilon_0(\nu, T)$. Функція $\varepsilon_0(\nu, T)$ дорівнює випромінювальній здатності *абсолютно чорного тіла*. К. з. в. дає можливість визначити випромінювальну здатність будь-якого тіла, оскільки його поглинальну здатність можна легко знайти експериментально. Закон відкрив 1859 Г. Р. *Кірхгоф*. Явний вигляд функції $\varepsilon_0(\nu, T)$ встановив М. *Планк* (див. *Планка закон випромінювання*).

КІ́РХГОФА ПРА́ВИЛА — два правила, що дають можливість знаходити силу струму в будь-якій ділянці розгалуженого *кола електричного* за заданими опорами ділянок і прикладеними до цих ділянок ерс. Встановив 1847 Г. Р. *Кірхгоф*. Застосовують при розрахунках складних електр. кіл постійного або квазістаціонарного (див. *Квазістаціонарний процес*) струму. Перше К. п.: алгебр. сума сил струмів I_k, що сходяться у точці розгалуження (у вузлі; мал., *а*), дорівнює нулеві: $\sum_{k=1}^{n} I_k = 0$, де n — кількість провідників у вузлі. Струми, які підходять до вузла, вважають додатними, а ті, що відходять,— від'ємними. Правило випливає із закону збереження електр. заряду. Друге К. п.: алгебр. сума добутків сил струмів I_k в ділянках замкнутого електр. контуру (мал., *б*) на відповідні опори R_k дорівнює алгебр. сумі ерс $\mathcal{E}_k$ у цьому контурі: $\sum_{k=1}^{m} I_k R_k = \sum_{k=1}^{m} \mathcal{E}_k$, де m — кількість ділянок контуру. Струми, що збігаються з довільно вибраним напрямом обходу контуру, вважають додатними, а протилежно напрямлені — від'ємними. Ерс вважають додатними, якщо вони створюють струми, напрям яких збігається з напрямом обходу контуру, і від'ємними — у протилежному випадку. Це правило можна одержати, застосовуючи *Ома закон* до різних ділянок контуру.

КІ́РХНЕР (Kirchner) Петер (н. 7.VII 1932, м. Галле) — нім. славіст (НДР). Член СЄПН з 1960. Займається дослідженням укр., лит. і латв. рад. літератур, нім.-рос.-укр. літ. зв'язків. Разом з Е. *Вінтером* упорядкував зб. «Іван Франко. Матеріали до історії і культури України» (1963), куди ввійшли праці І. Франка, написані по-німецькому. Статті і дослідження про Г. Сковороду, Т. Шевченка, І. Франка, про укр. рад. письменників. Упорядник збірки перекладених нім. мовою творів М. Бажана, І. Драча та ін. укр. рад. письменників. У книзі «Багатонаціональна радянська література» (1975) К. належить розділ про укр. рад. л-ру. *Я. М. Погребенник.*

КІСАНГА́НІ (до 1966 — Стенліві́ль) — місто у пн. частині Заїру, адм. ц. провінції Верхній Заїр. Залізнична станція, вузол автошляхів, порт на р. Конго (Заїр), міжнар. аеропорт. 297,8 тис. ж. (1974). Важливий торг. центр. Підприємства буд. матеріалів (цем. з-д), хім., деревообр., швейної, харч. (у т. ч. пивоварної) пром-сті, первинної обробки с.-г. сировини. Нац. ін-т агрономічних досліджень. К. засн. 1883.

КІСТА́ (від грец. κύστις — міхур) — порожнина з рідким або щільним вмістом, часто обмежена сполучнотканинною оболонкою і вистелена плоским *епітелієм* або *ендотелієм* відповідного органа, яка виникає внаслідок патологічного процесу. К. бувають: ретенційні, що виникають внаслідок розтягнення залоз або їхніх протоків секретом при порушенні його виділення; природжені — при неправильному формуванні тканин (К. легень, печінки, нирок тощо); пухлинні — при утворенні в пухлинах порожнин і розтягненні їх рідиною, що накопичується (кавернозна *ангіома* та ін.); травматичні — при травматичному зміщенні епітелію в підлеглі тканини (напр., К. райдужної оболонки ока); паразитарні — пухирні стадії (*фінки*) стьожкових червів (ехінокок, цистицерк) та ін. К. Всі К. можуть нагноюватись, стискувати оточуючі тканини, ставати злоякісними. Лікування — хірургічне.

КІ́СТКА — основна частина *скелета* хребетних тварин і людини. З суглобами, зв'язками та м'язами, прикріпленими до них, К. утворюють опорно-руховий апарат. За формою розрізняють довгі трубчасті К. (плечова, стегнова), довгі дуговидні (ребра), короткі (хребці, К. зап'ястка) і плескаті, або широкі (К. черепа). У довгих К. розрізняють тіло — *діафіз* та два потовщені кінці — *епіфізи*. До складу К. входять кісткова тканина, *окістя*, хрящова тканина, *кістковий мозок*, кровоносні та лімфатичні судини, нерви (що проходять у *гаверсових каналах*). Кісткова тканина є різновидом *сполучної тканини*; відзначається високим вмістом мін. солей (гол. чин. фосфорнокислого кальцію). Складається з клітин (*остеобластів, остеоцитів*) і міжклітинної речовини — тонких волокон *осеїну*. За характером розташування цих волокон розрізняють кісткову тканину грубоволокнисту (волокна йдуть у різних напрямах) і тонковолокнисту, або пластинчасту (волокна розташовані паралельно одне одному і утворюють пластинки і балки). Пластинки і балки розміщені відповідно до напряму дії сили стиску, розтягу, скручування, що забезпечує механічну міцність К. Залежно від щільності розташування пластинок і балок розрізняють компактну і губчасту речовини К. Компактна речовина становить поверхневу зону всіх К., але найбільше її в діафізах трубчастих К. Губчаста речовина має складну коміркову структуру і переважає в епіфізах трубчастих та в коротких К. Структура К. змінюється протягом життя організму. К. розвиваються з ембріональної сполучної тканини — *мезенхіми* безпосередньо або проходячи стадію *хряща*. Див. також *Остеологія*.

КІСТКОВЕ́ БО́РОШНО — продукт переробки кісток тварин. Використовують для *мінеральної підгодівлі* тварин і як добриво для кислих грунтів. Цінне джерело кальцію (в 1 кг корму 245 г) і фосфору (118 г). Виготовляється розмелюванням попередньо знежирених органіч. розчинниками і обезклеєних парою кісток. Великій рог. худобі К. б. згодовують 50—100 г, свиням — 20—30 г, дрібним тваринам — 8—10 г на добу в суміші з *концентрованими кормами*. Входить до складу *комбікормів*.

КІСТКОВИ́Й МО́ЗОК — тканина, що заповнює порожнини кісток

більшості хребетних тварин і людини. Розрізняють червоний і жовтий (жировий) К. м. Червоний К. м. утворюється з *мієлоїдної тканини*; його основу становить ретикулярна тканина (різновидність *сполучної тканини*), в якій містяться кровотворні (т. з. стовбурні) й дозріваючі кров'яні клітини. Червоний К. м.— осн. орган *кровотворення* ссавців, у якому утворюються *еритроцити*, зернисті *лейкоцити*, *тромбоцити* та кістковомозкові *лімфоцити*. У більшості ссавців, зокрема у людини, в перший період життя порожнини всіх кісток заповнює червоний К. м.; з віком він перетворюється на жовтий; червоний К. м. зберігається лише в губчатій кістковій речовині (в ребрах, груднині, кістках основи черепа, таза, хребцях тощо); у деяких хребетних (гризуни, птахи) — в порожнинах усіх кісток майже на все життя. Жовтий К. м. заповнює діафізи трубчастих кісток і складається гол. чин. з *жирової тканини*; при великих крововтратах і деяких патологічних станах він перетворюється на червоний.

КІСТКОВІ́ ГАНОЇ́ДИ (Holostei) — група рядів підкласу *променепері* риб. За будовою черепа, щелепового і зябрового апаратів подібні до *костистих риб*, за будовою нижньої щелепи і хвостового плавця — до *хрящових ганоїдів* (або хрящокісткових). До К. г. належать переважно викопні риби. Вперше вони з'явились у пізній пермі, розквіту досягли в юрі і на початок палеогену майже всі вимерли. У сучас. фауні риб К. г. представлені лише *амією* і *панцирними щуками*. *Ю. В. Мовчан.*

КІСТКОВІ́ РИ́БИ (Osteichthyes) — клас *риб*. Тіло (довж. від 7—11 мм до 5—7 м, маса до 500—1500 кг) вкрите перев. кістковою *лускою*. На відміну від *хрящових риб* внутр. скелет К. р. більшою або меншою мірою скостенілий, одна пара зовн. зябрових щілин прикрита зябровими кришками, є плавальний міхур, запліднення у більшості видів зовнішнє, ікра без твердих оболонок, дрібна. Плодючість у різних видів — від кількох десятків до 10—28 мільйонів ікринок. Статевої зрілості досягають у віці від кількох місяців (*тюлька*, деякі *бички*, *акваріумні риби*) до 16—20 років (*білуга*). Пошир. у водоймах усього світу. Класифікація К. р. досить складна: їх поділяють на 4 підкласи (хрящокісткові, або *хрящові ганоїди*, *дводишні*, *кистепері*, *променепері*), які включають понад 40 рядів (більше як 20 тис. видів). На Україні бл. 200 видів з родин *оселедцевих*, *лососевих*, *камбалових*, кефалевих (див. *Кефаль*), окуневих (див. *Окунь*) та ін. Велика кількість К. р. є об'єктами промислу та штучного розведення (див. *Рибництво*).

Ю. В. Мовчан.

КІСТЯ́К — те саме, що й *скелет*.

КІСТЯКІ́ВСЬКИЙ Володимир Олександрович [30.IX (12.X) 1865, Київ — 19.X 1952, Москва] — радянський фізико-хімік, акад. АН УРСР (з 1919), акад. АН СРСР (з 1929). Закінчив 1889 Петерб. ун-т. У 1903—34 — професор Петерб., потім Ленінгр. політех. ін-ту, 1934—39 — директор Колоїдно-електрохім. ін-ту АН СРСР. К. відкрив залежність між мол. теплотою випаровування і об'ємом пари при т-рі кипіння (1916), а також між мол. теплотою випаровування неасоційованої рідини і її т-рою кипіння. Запропонував ряд методів і приладів для вивчення електрохім. процесів; вперше склав таблицю електродних потенціалів; працював у галузі електрохімії магнію, хрому, заліза, алюмінію та ін. металів (1910). Розробив плівкову теорію *корозії металів* і практичні засоби захисту металів від корозії. Нагороджений 2 орденами Леніна, медалями.

КІСТЯКІ́ВСЬКИЙ Олександр Федорович [14 (26).III 1833, с. Городище, тепер Бахмацького р-ну Черніг. області — 13 (25).I 1885, Київ] — укр. історик права, вчений-криміналіст. Батько В. О. *Кістяківського*. В 1857 закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту. З 1864 — приват-доцент, з 1869 до кінця життя — проф. кримінального права та процесу цього ж ун-ту. Досліджував також *звичаєве право*, історію права та судоустрою на Україні. Зібрав, систематизував і видав «*Права, за якими судиться малоросійський народ*» (1879). Прихильник *класичної школи кримінального права*. Бурж.-ліберальна обмеженість поглядів К. виявилася, зокрема, в затушковуванні класової суті *судової реформи 1864*.

КІСТЯ́НКА — соковитий плід рослин, що складається з твердого дерев'янистого середоплодня (кісточка), соковитого (слива, вишня) або більш-менш сухого (мигдаль) чи волокнистого (кокосова пальма) міжоплодня і дуже тонкої шкірки — позаоплодня. Більшість К. містить одну кісточку (одногнізді, однонасінні). Є К. з двома й більше кісточками (глід, жостір), рідше — з однією кісточкою, проте з двома або кількома гніздами (багатонасінні К.). У побуті невеликі К. часто наз. ягодами.

КІ́Т (Felis) — рід хижих ссавців родини *котячих*. Довж. тіла від 40 см до 1,6 м, маса 2—35 кг. Забарвлення волосяного покриву переважно яскраве, плямисте чи смугасте, рідше однотонне буровато-жовте. Пошир. К. у Євразії, Африці, Пд. і Пн. Америці. Рід включає 25 сучас. видів, серед них коти: лісовий, бенгальський, лівійський, якого вважають одним з предків *кота свійського*, хаус, *рись*, каракал та ін.; в СРСР — 11 видів, у т. ч. в УРСР — 3: *кіт лісовий*, кіт свійський та рись. Усі К. — хижаки, ведуть переважно нічний спосіб життя. Розмножуються раз на рік (кіт свійський — двічі-тричі) або рідше. У виплоді 1—6 малят (іноді більше). Серед К. є цінні хутрові звірі; у зв'язку із зменшенням чисельності у багатьох місцевостях вони взяті під охорону. Деякі К. завдають шкоди птахівництву й мисливському г-ву. В Європі, у т. ч. й на Україні, викопні рештки К. відомі з міоценових, пліоценових і антропогенових відкладів.

К. А. Татаринов.

КІТ ЛІСОВИ́Й, кіт дикий, кіт європейський (Felis silvestris) — хижий ссавець роду *кіт*. Зовні нагадує *кота свійського*, але більший за нього (довж. тіла 52—75 см, маса 4—6 кг). Волосяний покрив тьмяно-іржасто-сірий з темними поздовжніми й поперечними смугами й плямами. Пошир. К. л. в Європі й Малій Азії. В СРСР найчисленніший на Кавказі, у невеликій кількості зустрічається в Молдавії і на Україні (в Карпатах, подекуди на Поліссі, в плавнях Дністра), спорадично — в Білорусії. К. л.— переважно нічна тварина. Живиться гризунами, птахами тощо. Самка після 63—68-добової вагітності народжує 3—6 котенят. Включений у *Червону книгу* Української РСР.

КІТ СВІ́ЙСЬКИЙ (Felis domestica) — ссавець родини *котячих*. Довжина тіла 55—60 см, хвоста — до 30 см. Існує багато порід К. с., які відрізняються гол. чин. забарвленням і довжиною шерсті. Забарвлення буває однотонне (біле, чорне, сіре і руде різних відтінків) або плямисте чи т. з. тигрове. Гін у К. с. звичайно двічі на рік: у лютому — березні та в червні. Після 55—65-денної вагітності кішка народжує 1—7 (найчастіше 3—6) сліпих котенят. Прозрівають вони на 7—10-й (звичайно 9-й) день; протягом 30—40 днів живляться молоком матері. К. с. походить від нубійського, або буланого кота (F. maniculata). У Єгипті К. с. існував бл. 4000 років тому; в Європі — 2000 років. Тепер К. с. поширений скрізь, де живе людина. Найвідоміші білі ангорські К. с., сіамські, пухнасті персидські — блакитні й полóві. К. с. легко дичавіє і схрещується з дикими котами.

КІТАКЮ́СЮ — місто в Японії, на півночі о. Кюсю. Порт у прот. Сімоносекі, вузол залізниць і автошляхів. 1,1 млн. ж. (1975). Провідні галузі пром-сті — чорна металургія (один з найбільших у світі металург. комбінатів), коксохім. (вуг.-енерг. комбінат), хім., машинобудування. Підприємства військ., буд. матеріалів, харчосмакової і текст. пром-сті. К. зв'язаний з о. Хонсю багатоярусним підводним тунелем. Утворений 1963 злиттям міст Явата, Тобата, Кокура, Вакамацу і Модзі.

КІ́ТВЕ-НКА́НА — місто в Замбії. Залізнична станція. 314 тис. ж. (1974). Важливий центр виробн. міді — великий мідний рудник, мідеплавильний з-д. Підприємства хім., харч. та ін. галузей промисловості. Утворений внаслідок об'єднання міст Кітве і Нкана.

КІТЕ́Й — давнє місто, що входило до складу *Боспорської держави*. Згадується в «Географії» Птолемея та ін. античних джерелах. Заснований наприкінці 6 ст. до н. е. грец. колоністами. Був оточений кам'яними подвійними оборонними мурами і ровом. У 5 ст. н. е. місто перестало існувати. Залишки його містяться на березі Керченського п-ова, на тер. с. Яковенкового Ленінського р-ну Крим. обл. Археол. розкопки провадилися 1927—29 і 1957.

Кіт лісовий.

Кіт свійський: 1 — сибірський; 2 — ангорський.

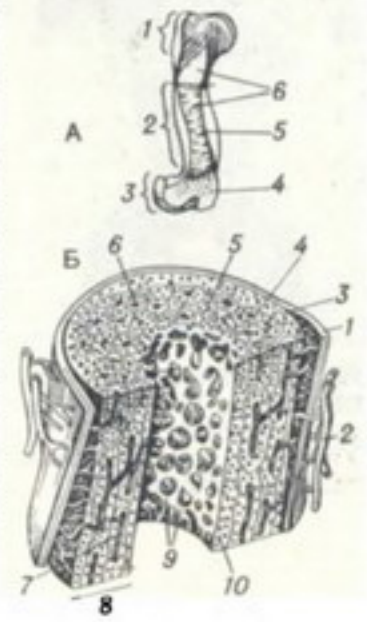

Кістка: А — розпил довгої трубчастої кістки: *1* — проксимальний епіфіз; *2* — діафіз; *3* — дистальний епіфіз; *4* — губчаста кісткова речовина; *5* — компактна кісткова речовина; *6* — порожнина кістки. Б — схема будови трубчастої кістки: *1* — окістя; *2* — кровоносні судини; *3* — зовнішня загальна система кісткових пластинок; *4* — гаверсова система; *5* — вставна система; *6* — гаверсів канал; *7* — фолькманівський канал; *8* — компактна кісткова речовина; *9* — губчаста кісткова речовина; *10* — внутрішня загальна система кісткових пластинок.

Ж. Кішфалуді-Штробль. Лілея. Мармур. 1922. Приватна збірка. Лондон.

Ж. Кішфалуді-Штробль. Шандор Петефі. Бронза. 1926. Угорська національна галерея. Будапешт.

Кіто. Панорама частини міста.

КІ́ТО — столиця Еквадору, головний політ., екон. і культурний центр країни. Розташоване на висоті понад 2800 м над р. м. Важливий трансп. пункт на Панамер. шосе, залізнична станція, вузол автошляхів, аеропорт. Бл. 600 тис. ж. (1977). Найрозвинутіша текст. промисловість. Підприємства хім.-фарм., меблевої, шкіряно-взут., харчосмакової галузей, машинобудування. У К.— Центр. і Католицький ун-ти Еквадору, Нац. політех. школа, Жіночий пед. ін-т, Нац. жіночий коледж, Лат.-амер. центр по підготовці журналістів, Нац. академія музики, красних мистецтв і хореографії, Академія наук Еквадору та ін. наук. установи. Б-ки: Нац., Центр. ун-ту. Муніципальна. Численні музеї, в т. ч. Нац. колоніального мист., мистецтв та історії, муз. інструментів, археології та етнографії. Нац. театр Сукре. Обсерваторія, бот. сад. К. засн. 1534.

КІ́ТОН (Keaton) Бестер (справж. ім'я — Джозеф Френсіс; 4.X 1896, Пікуей — 1.II 1966, Голлівуд) — амер. кіноактор і кінорежисер. З 1917 знімався в короткометражних фільмах. Поставив фільми, в яких виконав гол. ролі: «Три епохи», «Наша гостинність» (обидва — 1923), «Шерлок-молодший», «Навігатор» (обидва — 1924), «Генерал» (1926). Світове визнання здобув як комічний актор «німого» кіно.

КІТС (Keats) Джон (31.X 1795, Лондон — 23.II 1821, Рим) — англ. поет-романтик. У першій зб. «Вірші» (1817) і в поемі «Ендіміон» (1818) поряд з оспівуванням краси навколишнього світу звертається до подій сучас. йому дійсності. Поеми «Ізабелла», «Вечір св. Агнеси», «Ламія» (всі — 1820) сповнені протесту проти звичаїв бурж. суспільства. Поема «Гіперіон» (1820) — один з кращих творів англ. романтизму — є відгуком на революц. події в Європі.

Тв.: Укр. перекл.— Поезії. К., 1968; Вечір св. Агнеси. «Всесвіт». 1971, № 12; [Вірші]. В кн.: Мисик В. Планета. К., 1977; Рос. перекл.— Лирика. М., 1979; [Вірші]. В кн.: Маршак С. Собрание сочинений, т. 3. М., 1969.

Літ.: Дьяконова Н. Я. Китс и его современники. М., 1973.

Д. С. Яхонтова.

КІТС Ельмар Янович [14 (27).IV 1913, Тарту — 24.III 1972, там же] — ест. рад. живописець, нар. художник Естонської РСР (з 1971). В 1935—39 навчався у Вищій худож. школі «Паллас» в Тарту. Автор тематичних картин, пейзажів, натюрмортів і портретів. Твори: «Повінь у Валгаметсі» (1960), триптих «Музика, балет, образотворче мистецтво» (1961—62), «В. І. Ленін», «Будівники» (обидва — 1969). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

КІ́ТЧЛУ Сайфуддін (серпень 1885, Амрітсар — 9.X 1963, Делі) — громадський діяч Індії. Закінчив ун-ти в Аллахабаді і Кембріджі. Адвокат. Член партії Індійський нац. конгрес. З 1919 брав участь у інд. нац.-визвольному русі, з 1947 — у *Русі прихильників миру*. З 1951 — голова Всеінд. ради миру і член *Всесвітньої Ради Миру* (ВРМ), 1955—59 — віце-голова ВРМ, з 1959 — член президії ВРМ. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1952.

КІФА́РА, кітара (грец. κιθάρα) — струнний щипковий музичний інструмент стародавніх греків, споріднений з *лірою*. Являв собою дерев'яний корпус з 2 стояками, з'єднаними зверху перекладкою. Мала 4 струни, в 1-й пол. 7 ст. до н. е.— до 7, потім — до 18 струн. Використовувалась як сольний інструмент і для супроводу співу. Іл. див. на с. 214.

КІФО́З (від грец. κυφός — зігнутий, кривий) — кругла спина як наслідок передньо-заднього *викривлення хребта* опуклістю назад. К. буває природженим (наслідок аномалії розвитку тіл хребців, слабкості м'язів, особливо спини, тощо) і набутим (наслідок *рахіту, туберкульозу, поліомієліту*, постійно зігнутого положення тулуба, травм, заг. захворювання хребта). При К. спостерігаються запала грудна клітка, опущений зі слабкими стінками живіт, порушення функції зовнішнього дихання тощо. Лікування — консервативне (корегуюча і зміцнювальна гімнастика, масаж, корсет тощо), іноді хірургічне.

К. С. Терновий.

КІ́ЦБЕРГ Аугуст [17 (29).XII 1855, Лаатре, тепер Вільяндіського р-ну Ест. РСР — 10.X 1927, Тарту] — ест. письменник, драматург. Літ. діяльність почав у 70-х рр.— оповідання і повісті, забарвлені романтичними настроями. В 90-і рр. виступав як реаліст (оповідання з сел. життя «Витівки Петра із Пюве», 1897; «Братець Хенн», 1901, та ін.). Автор трагедії «Перевертень» (1912), драм «У вихорі вітрів» (1906), «Бог капшука» (1915), «Червоний півень» (1919), комедії «Проклятий хутір» (1923), спрямованих проти соціальної несправедливості.

Тв.: Рос. перекл.— Пьесы. М., 1962.

КІ́ЦМАНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Чернів. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 0,6 тис. км². Нас. 73,8 тис. чол. (1979). У районі — 44 населені пункти, підпорядковані міськ., 2 селищним і 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Кіцмань*. К. р. розташований у Прикарпатті. Річки — *Прут* з притоками Совицею, *Черемошем* та ін. Грунти — опідзолені чорноземи, сірі лісові й дерново-підзолисті. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, бук, клен, липа, береза) займають 7,5 тис. га. У К. р.—держ. заказник «Цецино». Підприємства в осн. лісової та харч. пром-сті: Неполоковецький деревообр. комбінат (філіал Берегометського лісокомбінату), Лужанський експериментальний спиртовий і Ошихлібський овочесушильний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Кіцмань). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого та тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 40,1 тис. га, у т. ч.

орні землі — 33,4 тис. га. Гол. культури: пшениця, кукурудза, цукр. буряки, картопля. Скотарство, свинарство, вівчарство. В К. р.— 17 колгоспів, міжколг. об'єднання по виробн. тваринницької продукції, обл. держ. племінна станція, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Лужани, Оршівці, Кіцмань. Автошляхів — 260 км, у т. ч. з твердим покриттям — 158 км. У районі — 42 загальноосвітні, 2 музичні, художня і спорт. школи, радгосп-технікум (Кіцмань); 47 лік. закладів, у т. ч. 9 лікарень. 22 будинки культури, 26 клубів, кінотеатр, 53 кіноустановки, 54 бібліотеки, 2 істор. музеї (Кіцмань і с. Витилівка). Пам'ятки дерев'яної архітектури — церкви й дзвіниці (15, 18 ст.) в смт Лужанах, у селах Ошихлібах, Берегометі, Валяві. В с. Новосілці К. р. народився укр. рад. співак Д. М. *Гнатюк*, у с. Хлівищі — укр. рад. живописець К. В. *Дзержик*. У К. р. видається газ. «Радянське життя» (з 1941).

Д. О. Фундюр.

КІ́ЦМАНЬ — місто Чернів. обл. УРСР, райцентр, на р. Совиці (прит. Пруту). Залізнич. станція. Вперше згадується в документах 1413. До 1774 К.— під владою Туреччини, в 1774—1918 — Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В листопаді 1918 К. захопила боярська Румунія. В роки окупації в К. діяла (з 1926) підпільна комуністична орг-ція. Під керівництвом комуністів у місті в березні 1933 проведено великий (15 тис. чол.) антифашист. й антивоєнний мітинг. 7.XI 1933 були вивішені

червоні прапори. 28.VI 1940 К. у складі Пн. Буковини возз'єднана з УРСР. В місті — райсільгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Радгосп-технікум, 3 заг.-осв. і музична школи. Будинок культури, клуб, кінотеатр, 5 б-к, істор. музей.

Літ.: Місевич В. Х. Кіцмань. Ужгород, 1978.

КІЧ, кітч (нім. Kitsch — халтура, несмак) — сукупність псевдомистецьких явищ, один із проявів бурж. *«масової культури»*. К. має місце в л-рі (романи Я. Флеміна, Й. М. Зіммеля), музиці, кінематографії (масова продукція *Голлівуду*), образотворчому та декоративно-ужитковому мист. сучас. бурж. світу. Витвори К. позначені світоглядною бідністю, вульгарністю і спрощеністю форми та змісту, худож. вторинністю, прагненням до натуралістичного копіювання дійсності без виявлення її справжньої суті, стильовим еклектизмом. З'явився у 2-й пол. 19 ст. з початком занепаду буржуазії як класу і був розрахований на естетично нерозвинуті прошарки населення. К. активно експлуатує естетику, тематику й техніку нар. творчості, в корені спотворюючи їх. Певні риси К. засвоює сучас. *модернізм* (інтерес західного музичного «авангарду» до кіч-музики).

Літ.: Карцева Е. Кич, или Торжество пошлости. М., 1977; Чередниченко Т. До соціології кітчу. «Всесвіт», 1978, № 3. *В. Л. Скуратовський.*

КІЧКА́С, Кичкас — село, що існувало до спорудження *Дніпрогесу* ім. В. І. Леніна на правому березі Дніпра вище м. Запоріжжя. Виникло в кін. 18 ст. поблизу давньої переправи через Дніпро, про яку згадували *Константин VII* Багрянородний (10 ст.), а також автори описів України Е. *Лясота,* М. *Литвин* (16 ст.) і Г. Л. *Боплан* (17 ст.). Поблизу села було кілька груп невисоких курганів (понад 100) *бронзового віку* та скіфського часу, досліджених 1927—31. В могилах знайдено зброю, прикраси, місцевий посуд, уламки давньогрец. амфор тощо.

КІЧУ́РА Мелетій Омелянович (21.I 1881, с. Носів, тепер Бережанського р-ну Терноп. обл.— 1939) — укр. рад. письменник. Дитинство і юність провів у Галичині. Працював адвокатом у Коломиї. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції жив на Рад. Україні. Був членом літ. орг-ції *«Західна Україна»*. Перші збірки віршів «Без керма» (1910) і «Tempi passati» (1913) були позначені впливом модернізму. В збірках «Відблиски криці», «Останні могікани», «Передодні» (всі — 1930) оспівав людей праці, будівників нового життя. *В. І. Хома.*

КІШ (Kisch) Егон Ервін (29.IV 1885, Прага — 31.III 1948, там же) — нім. письменник із Чехословаччини. З 1919 — член Компартії Австрії, з 1925 — Компартії Німеччини. Учасник 2-ї Міжнар. конференції революц. письменників у Харкові (1930). В 1937—38 боровся в Інтернац. бригадах в Іспанії. З 1940 — в еміграції в Мексиці, в 1946 повернувся на батьківщину. Автор книг нарисів і репортажів «Несамовитий репортер» (1925), «Азія докорінно змінилася» (1932), «Висадка в Австралії» (1937), «Ярмарок сенсацій» (1942), «Відкриття в Мексиці» (1945) та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Егон Ервін Кіш має за честь явити вам американський рай. Х.—К., 1933; У казематах Шпандау. В кн.: В фашистській Німеччині. Х., 1934; Рос. перекл.— Американский рай. М., 1931; Годы и люди. М., 1936; Рассказы об Испании. М., 1939; Репортажи. М., 1964.

Літ.: Матузова Н. М. Празькі німецькі соціалістичні письменники. К., 1971. *Н. М. Матузова.*

КІШ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ — центр. орган управління, що відав адм., військ., фінансовими, судовими та іншими справами в *Запорізькій Січі*. Спочатку був лише виконавчим органом, що обирався і контролювався військ. радою (див. *Козацька рада*). За часів *Нової Січі* (1734—75), коли компетенція козацької ради звузилася, К. З. С. взяв на себе частину її функцій. В останні десятиріччя існування Січі К. З. С. лише формально обирався військ. радою, а фактично призначався радою старшини.

КІ́ШКА (Кошка) Петро Маркович [1828, с. Ометинці, тепер Немирівського р-ну Вінн. обл.— 13 (25). II 1882] — матрос, герой *Севастопольської оборони 1854—55*. Н. в сім'ї кріпака. Поміщик, запідозривши К. у зв'язках з учасниками сел. повстання на Поділлі, віддав його в матроси. К. служив на Чорноморському флоті. Під час оборони Севастополя виявив виняткові мужність і героїзм, винахідливість у бою. К. споруджено пам'ятники в Севастополі та на батьківщині.

КІ́ШКА Самійло (р. н. невід.— п. 1602) — гетьман реєстрового козацтва (1599—1602). Походив з укр. шляхти. Учасник морських походів запорізьких козаків на Туреччину, К. в 70-х рр. 16 ст. потрапив у тур. полон. Пробувши бл. 25 років у полоні, К. 1599 організував на тур. галері повстання невільників, які перебили варту і повернулися на Україну. Загін козаків під проводом К. 1600 в складі польс.-шляхет. війська брав участь у поході на Волощину. Загинув під час походу козаків і польс. війська (1601—02) на Лівонію. Повстання невільників на чолі з К. оспіване в укр. нар. думі «Самійло Кішка».

КІ́ШКА — гора біля смт Сімеїза Крим. обл., на вершині якої археол. розкопками 1950 і 1955 виявлено селище *бронзового віку* (2-е тис. до н. е.), поселення *таврів* 1-ї пол. 1-го тис. до н. е. та середньовічне поселення (8—10 ст.). Досліджено залишки 2 кам. житл. будинків 6 ст. до н. е., а також оборонну стіну, складену насухо з великих кам'яних блоків для укріплення таврського поселення. Стіна має виступи для башт. У перші століття н. е. і за часів середньовіччя її було надбудовано і потовщено.

КІ́ШФАЛУДІ (Kisfaludi) Карой (5.II 1788, Тет — 21.XI 1830, Пешт) — угор. письменник. Успіх К. принесла патріотична істор. п'єса «Татари в Угорщині» (1819). Інші істор. п'єси — «Ілка» (1819), «Ірена» (1820), «Воєвода Штібор» (1818—19), у якій змальовано соціальний конфлікт між феодалами і кріпаками. В комедіях «Бунтарі» (1819), «Прохачі» (1820) критикував духовну й екон. відсталість Угорщини. Згуртував навколо літ. альманаху «Аурора» («Аврора»), редактором якого був, гурток прогресивних письменників. *К. О. Шахова.*

КІ́ШФАЛУДІ-ШТРО́БЛЬ (Kisfaludi-Stróbl) Жігмонд (1.VII 1884, с. Алшорайк, медє Зала — 14.VIII 1975, Будапешт) — угор. скульптор, нар. художник УНР (з 1952), почесний чл. АМ СРСР (з 1958). В 1900—05 навчався в Ін-ті декоративного та прикладного мист. в Будапешті, 1905—06 — в Академії прикладного мистецтва у Відні, 1906—08 — в академії Жюльєна в Парижі. Автор численних скульптур із зображенням жінок. Серед відомих творів: композиція «Стрілець з лука» (1918—19, ДЕ), Монумент Визволення на горі Геллерт у Будапешті (1947), портрети — Ш. Петефі (1926), Б. Шоу (1934), Тімура Фрунзе (1946), С. Моема (1948), пам'ятник Л. Кошуту в Будапешті (1952). Виставки творів К.-Ш. 1956 відбулися у Києві, Харкові й Одесі.

Літ.: Вучетич Е. В. Жигмонд Кишфалуди Штробль. М., 1960.

КІ́ЮГА — озеро в Африці, в межах Уганди. Лежить на вис. 1029 м. Площа бл. 2590 км², глиб. до 5 м. Береги розчленовані, вкриті заростями тростини й папірусу. Судноплавне, через К. протікає р. Вікторія-Ніл.

КЛА́ВДІЄВО - ТАРА́СОВЕ — селище міського типу Бородянського р-ну Київ. обл. УРСР. Залізнична ст. Клавдієве. 5,8 тис. ж. (1979). Дослідно-експериментальний з-д Укр. н.-д. ін-ту мех. обробки деревини, виробниче бавовняне об'єднання, трикотажна та ялинкових іграшок ф-ки, лісгоспзаг. Заг.-осв. школа, 2 лікарні, поліклініка. Будинок культури, б-ка. Навколо К.-Т.— лісова зона відпочинку. Засн. 1900.

КЛА́ВДІЙ (Тіберій Клавдій Нерон Германік; Tiberius Claudius Nero Germanicus; 10 до н. е., Лугдунум — 54 н. е.) — римський імператор 41—54 з династії Юліїв-Клавдіїв. Заклав основи бюрократичного апарату Рим. імперії. На держ. посади висував людей з числа *вершників* і *вільновідпущеників,* надавав права рим. громадянства жителям провінцій. За К. 43 було завойовано пд. частину Британії. К.— автор праць з історії *етрусків* і *Карфагена* (до нас не дійшли). Отруєний своєю дружиною Агріппіною.

КЛАВЕСИ́Н (франц. clavecin) — щипковий клавішний муз. інструмент. Відомий з 16 ст. Мав чотирикутну форму, жильні струни, яким надавалося коливання за допомогою спец. пера (згодом пластинки — плектра). В 17 ст. застосовано металеві струни, К. набув трикутної крилоподібної форми. Був поширений в усіх європ. країнах. У Росії й на Україні — з 16 ст. В кін. 18 ст. витіснений *форте-*

С. Кітчлу.

П. М. Кішка.

Е. Я. Кітс. Вид з Тооме. 1958. Таллінський художній музей.

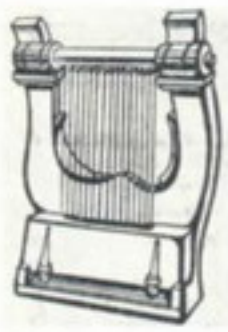

Кіфара.

Клавесин.

Клавікорд.

піано. Тепер знов увійшов у концертну практику як сольний і ансамблевий інструмент.

КЛАВІАТУ́РА (нім. Klaviatur, від лат. clavis — ключ) — 1) В муз. інструментах — спеціальні важелі (клавіші), розташовані в певному порядку. Складається здебільшого з клавішів, клавіатурної рами та осьових і передніх штифтів. Уперше застосована в 12 ст. в *орга́нах*. Є також у всіх щипково-клавішних (*клавесин* та його різновиди), ударно-клавішних (*клавікорд, рояль, піаніно*) інструментах. У сучас. язичкових муз. інструментах — ряд кнопок (*баян, гармонія* тощо) або клапанно-вентильні механізми (духові муз. інструменти). 2) Сукупність клавішів будь-якого механізму (друкарської машинки тощо).

КЛАВІКО́РД (від лат. clavis — ключ і грец. χορδή — струна) — клавішно-струнний ударний муз. інструмент. Походить від *цимбал*. Вперше згадується в 15 ст., був поширений в Європі, з 16 ст.— в Росії. Корпус — поздовжня чотирикутна коробка, яка містить струни і клавішний механізм. Грали на К., ударяючи по струнах металевими пластинками, закріпленими на кінцях клавішів. На поч. 19 ст. витіснений *фортепіано*.

КЛАВІ́Р (нім. Klavier) — 1) Загальна назва струнних клавішних муз. інструментів (*клавікорд, клавесин, фортепіано*). 2) К., або клавіраусцуг,— перекладення *партитури* (опери, ораторії, кантати і т. д.) для співу і фортепіано (або тільки для фортепіано). Термін «клавір» інколи вживається в значенні аранжировки симф. або камерно-ансамблевих творів для фортепіано (в 2, 4 або 8 рук).

КЛА́ГЕНФУРТ — місто на Пд. Австрії, адм. ц. землі Каринтія. Розташований на р. Глан. Вузол з-ць і автошляхів, поблизу К. — аеропорт. 85,2 тис. ж. (1975). Найрозвинутіша шкіряно-взут. пром-сть. Маш.-буд., хім., деревообр., текст. підприємства. Тютюнова пром-сть. Архіт. пам'ятки: ландгауз (будинок самоврядування, 1574—90) та собор (1587—91) епохи Відродження, фонтан Дракона (1582—1636), палац князя-єпископа (1769—71, арх. Н. Пакассі).

КЛАДЕ́ЛЬ (Cladel) Леон (13.III 1835, Монтобан — 20.VII 1892, Севр) — франц. письменник. Його творчість характеризується революційно-демократичною спрямованістю. Літ. діяльність почав у 50-і рр. В 60-х рр. опублікував цикл «селянських» повістей і романів. У творах 70—80-х рр., написаних під впливом Паризької комуни, в збірках новел «Босі» (1873), «Рака» (1888) і особливо в романі «Жак Ратас» («INRI»: 1872—87; вид. 1931) прославляв комунарів.

КЛА́ДНО — місто на Зх. Чехословаччини, у Середньочеській обл. Залізнична станція. Понад 62 тис. ж. (1975). Центр Кладненського кам.-вут. басейну. Металург. комбінат ім. маршала Конєва, переробний з-д (виплавка якісної сталі) та ін. металург. підприємства. Гірниче машинобудування. В минулому — один з гол. центрів революц. робітн. руху в країні

Кладодій: *1* — кладодій (філокладій); *2* — листки; *3* — квітка; *4* — не видозмінена частина стебла.

КЛА́ДОВИ́ЩЕ — територія, відведена для *захоронення померлих*. Залежно від обрядів поховання, а також адм. і сан. норм, встановлюваних органами влади, визначаються типи К. і порядок утримання їх. Групи поховань часів первісно-общинного ладу і раннього феодалізму називаються *могильниками*. К. стародавніх Греції, Риму, Сходу, Середземномор'я і Причорномор'я називають *некрополями*. Місця поховань видатних людей називають *пантеонами*. В Росії і на Україні К. створювались спочатку при монастирях, церквах (див., зокрема, *Києво-Печерська лавра, Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир* та ін.). За діючими в СРСР осн. правилами, віддаль К. від житл. і громад. будинків має становити не менше 300 м. Територія К. має бути озелененою (не менше 20%). В СРСР найвідоміші К.: в Москві — Новодівиче, Донського монастиря, Ваганьковське; в Ленінграді — Олександро-Невської лаври (тепер Музей міської скульптури), Волкове (Літераторські мостки); в Києві — Байкове, Лук'янівське; Ризі — Братське і Райніса; Львові — Личаківське; Вільнюсі — Воїнське; Талліні — Метсакальмісту (Лісове); Тбілісі — Пантеон на горі Мтацмінда та ін. Учасників революц. подій, воєнних дій, видатних осіб часто ховають поза К., внаслідок чого виникли своєрідні меморіали — *Марсове поле* і Піскарьовське К. в Ленінграді, *Красна площа* в Москві, *Парк Слави* в Києві, *Холм Слави* у Львові (див. *Меморіальні споруди*). Найвідоміші зарубіжні К.— Хайгетське в Лондоні, де поховано К. Маркса, *Пер-Лашез* у Парижі, Арлінгтонське у Вашінгтоні, Кампосанто в Пізі і Генуї, Центральне кладовище у Відні.

КЛАДОГЕНЕ́З (від грец. κλάδος — гілка, пагін і γένεσις — походження) — один з напрямів органічної *еволюції*, що приводить шляхом *дивергенції* до виникнення нових монофілетичних (див. *Монофілія*) відмежованих одна від одної гілок (кладів) організмів. Термін запропонований нім. вченим Б. Реншем (1947). Поняття К. близьке *ідіоадаптації, адаптивній радіації*.

Б. Г. Новиков.

КЛАДО́ДІЙ (від грец. κλάδος — гілка, пагін і εἶδος — вигляд) — видозмінене стебло у деяких рослин, що має сплющену листкоподібну форму, зелене забарвлення і виконує функції листка (*фотосинтез*, дихання тощо). Листки на К. здебільшого редуковані (див. *Редукція* в біології) або видозмінені у колючки, лусочки чи волоски. На К. звичайно перетворюються частини стебел, у окремих рослин (напр., у *опунції*) — усе стебло. К. найчастіше зустрічається у рослин посушливих районів і є одним з пристосувань до зменшення *транспірації*. К., що рано припиняють ріст і подібні до листків, іноді наз. філокладіями.

КЛАДО́НІЯ (Cladonia) — рід кущистих *лишайників* з подвійною сланню. Із спори утворюється горизонтальна слань, яка має вигляд невеликих листочків або лусочок, іноді горбкуватої кірочки; здебільшого постійна, у деяких видів рано відмирає. Вертикальна слань виростає з горизонтальної у вигляді розгалужених кущиків, бокальчиків, паличковидних виростів тощо (т. з. подеціїв). Бл. 300 видів, поширених по всій земній кулі. В СРСР бл. 100 видів, з них в УРСР — бл. 60. Ростуть на ґрунті, пнях, біля основи стовбурів дерев. Окремі види К., відомі під назвою оленячого моху, або *ягелю*, є кормом для пн. оленя.

КЛАДО́ФОРА (Cladophora) — рід *зелених водоростей*. Слань нитчаста, розгалужена, багатоклітинна, прикріплена до субстрату. Клітини великі циліндричні з сітчастими хроматофорами (носії пігментів) і товстою шаруватою оболонкою, молоді — одноядерні, пізніше стають багатоядерними. Нестатеве розмноження здійснюється *зооспорами*; статевий процес — *ізогамія*. Бл. 200 видів, поширених у прісних і солоних водах всієї земної кулі. В УРСР найпоширеніша К. грудкувата (C. glomerata), яка у водоймах утворює великі скупчення.

КЛА́ЙБЕРН (Кліберн; Cliburn) Гарві Лаван (скорочено Ван; н. 12.VII 1934, Шрівпорт, шт. Луїзіана) — амер. піаніст. У 1954 закінчив Джульярдську муз. школу (Нью-Йорк). Широке визнання вперше здобув у СРСР (1-а премія на Міжнар. конкурсі піаністів і скрипалів ім. П. І. Чайковського в Москві, 1958). В репертуарі К.— концерти С. Рахманінова, П. Чайковського, С. Прокоф'єва, твори Ф. Ліста, Е. Гріга, О. Скрябіна, С. Барбера та ін. Не раз виступав в СРСР, зокрема на Україні (1958, 1960). З 1959 проводяться Міжнар. конкурси піаністів ім. Клайберна (Форт-Уорт, США).

КЛА́ЙДСАЙД — *конурбація* на Пн. Великобританії, в Шотландії. Розташований на р. Клайд. Складається з групи міст — *Глазго* (головне), а також Пейслі, Ренфру, Клайдбанк, Дамбартон, Порт-Глазго, Грінок та ін., тісно пов'язаних між собою інтенсивними екон. і культурно-побутовими зв'язками. Бл. 2 млн. ж. Осн. галузі пром-сті — маш.-буд. (особливо суднобуд.), металург. і хімічна; портове господарство.

КЛА́ЙПЕДА — місто респ. підпорядкування Лит. РСР. Незамерзаючий мор. порт на березі Куршської зат. Балтійського м., при впадінні р. Дане. Залізнична ст., вузол автомоб. шляхів. 176 тис. ж. (1979). Відома з перших століть н. е. як поселення балтів. У 1252 її зруйнували німецькі лицарі, які збудували тут замок і 1252—53 заклали місто (Мемель). З 1525 — у складі Пруссії (1629—35 належала Швеції; 1757—62, під час *Семилітньої війни 1756—63*, місто займали рос. війська), з 1871 — Німеччини. За *Версальським мирним договором 1919* К. з 1920 — у розпорядженні *Антанти*. В 1923 повернено Литві. Окупація К. нім.-фашист. військами тривала з 22.III 1939 до 28.I 1945, до визволення міста рад. військами. Значний пром. і культур. центр республіки. Гол. галузі пром-сті: харчова (в т. ч. рибна), машинобуд. і металообр., дерево-

обр., легка, буд. матеріалів; янтарне виробн. В К.— ф-ти Каунаського політех. ін-ту, Держ. консерваторії Лит. РСР та Шяуляйського пед. ін-ту, 6 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, філіал філармонії, картинна галерея, краєзнавчий та мор. музеї.

КЛА́ПАН (від нім. Klappe — заслінка) у техніці — деталь (пристрій) машин і трубопроводів, яка дає змогу керувати потоком рідини, газу або пари. Залежно від призначення розрізняють К. (мал.): дросельні (див. *Дросельний клапан*), редукційні (ними зменшують тиск), регулювальні, зворотні, запобіжні, аварійні, запірні та ін. За конструкцією К. поділяють на вентильні (див. *Вентиль*), золотникові (див. *Золотник*), кранові (див. *Кран*) тощо. К. приводять у дію електричним, пневматичним, гідравлічним або ін. *приводом,* а також ручним способом.

КЛАПАРЕ́Д (Claparède) Едуар (24.III 1873, Женева — 29.IX 1940, там же) — швейц. психолог. Професор Женевського ун-ту (з 1908), один із засновників пед. ін-ту ім. Ж. Ж. Руссо в Женеві (1912). В 1920 заснував «Міжнародне товариство психотехніки». К.— продовжувач традицій франц. школи *емпіричної психології* й один з відомих представників *функціональної психології*. Автор праць «Психологія дитини і експериментальна педагогіка» (1909, рос. перекл. 1911), «Професіональна орієнтація, її проблеми і методи» (рос. перекл. 1925), «Як визначати розумові здібності школярів» (1924, рос. перекл. 1927).

КЛАПЕЙРО́Н (Clapeyron) Бенуа Поль Еміль [26.I (за ін. даними 21.II) 1799, Париж — 28.I 1864, там же] — франц. фізик, член франц. Академії наук (з 1858). Закінчив Політех. школу в Парижі (1818). В 1820—30 працював у Петербурзі в Ін-ті інженерів шляхів. Після повернення до Франції — професор Школи мостів і доріг у Парижі. Вивів (1834) рівняння стану ідеального газу (див. *Клапейрона — Менделєєва рівняння*) і рівняння залежності точки плавлення від тиску (див. *Клапейрона — Клаузіуса рівняння*).

КЛАПЕЙРО́НА — КЛА́УЗІУСА РІВНЯ́ННЯ — диференціальне рівняння, яке встановлює зв'язок між тиском p і абс. температурою T чистої речовини у станах, що відповідають *фазовим переходам* 1-го роду (*випаровуванню, сублімації, плавленню* тощо). Має вигляд: $\frac{dp}{dt} = \frac{r}{T\Delta V}$, де r — питома теплота фазового переходу, ΔV — різниця питомих об'ємів фаз. Рівняння вивів Б. П. Е. *Клапейрон* (1834) і обгрунтував Р. *Клаузіус* (1850).

КЛАПЕЙРО́НА — МЕНДЕЛЄ́ЄВА РІВНЯ́ННЯ — рівняння стану *ідеального газу*. Вивів 1834 Б. П. Е. *Клапейрон,* узагальнив 1874 Д. І. *Менделєєв*. К.—М. р. встановлює зв'язок між масою газу M, його об'ємом V, тиском p і абс. т-рою T: $pV = (M/\mu)RT$, де μ — *молекулярна маса* газу, R — *газова стала*. К.—М. р., яке об'єднує *Авогадро закон, Бойля—Маріотта закон* і *Гей-Люссака закон,* для реальних газів справджується тим точніше, чим вища їхня т-ра і нижчий тиск.

КЛА́РЕ (Klare) Герман (н. 12.V 1909, Гамельн, тепер ФРН) — нім. хімік, президент АН НДР (з 1968), іноз. член АН СРСР (з 1971). Вчився у Гейдельберзькому і Кільському ун-тах (1928—33). У 1947—49 вів наук. роботу в СРСР, з 1953—в Ін-ті штучного волокна АН НДР (1962—68 — директор). Осн. праці — з хімії й технології хім. волокон. Розробив технологію одержання штучних целюлозних волокон і волокон з поліамідів. Національна премія, 1951, 1963. Нагороджений рад. орденом Дружби народів (1979), Золотою медаллю ім. М. В. Ломоносова АН СРСР (1976).

КЛАРК (Clark) Джон Бейтс (26.I 1847, Провіденс, шт. Род-Айленд, — 21.III 1938, Нью-Йорк) — амер. економіст. Навчався в Гейдельберзькому (Німеччина) і Цюріхському (Швейцарія) ун-тах. З 1877 — професор економіки в амер. коледжах, 1895—1923 — професор Колумбійського ун-ту. Основоположник концепції «*граничної продуктивності*» — однієї з гол. догм бурж. політ. економії. Сформулював т. з. закон Кларка, за яким цінність (вартість) продукту визначається сумою «*граничних корисностей*» його властивостей. Працю і капітал виступають у К. як рівноцінні фактори в утворенні цінності продукту, тобто капітал він ототожнював із *засобами виробництва*. Низький рівень заробітної плати К. пояснював надмірно швидким зростанням пролетаріату.

КЛАРК (Clark) Джон Моріс (30.XI 1884, Нортгемптон, шт. Массачусетс — 27.VI 1963, Уестпорт, шт. Коннектікут) — амер. економіст, філософ. Син Дж. Б. *Кларка*. З 1926 — професор економіки Колумбійського ун-ту. В 1934—54 співробітничав у держ. установах США. К. виступав активним прихильником держ. регулювання економіки, особливо антикризових заходів. Брав участь у розробці концепції дифузії вигод, за якою результати екон. прогресу нібито розподіляються рівномірно між усіма верствами суспільства. Один з основоположників концепції *олігополії*.

КЛАРК (Clark) Едуард Денієл (5. VI 1769 — 9.III 1822) — англ. мінералог, мандрівник. Подорожував по країнах Бл. Сходу і Європи, зокрема відвідав сх. і пд. райони України. У своїх мемуарах («Росія, татари і Туреччина», т. 1—2. Лондон, 1811; «Подорож до Росії, татар і Туреччини». Едінбург, 1839) подав цікаві відомості про побут укр. селян. Відзначив чистоту їхніх жител, підкреслив хоробрість чорномор. і кубанських козаків.

КЛА́РКИ ЕЛЕМЕ́НТІВ — числа, які виражають пересічний вміст хім. елементів у даній природній системі у вагових, атомних або об'ємних процентах. Термін запровадив О. Є. *Ферсман* (1923) на честь амер. геохіміка Ф. У. Кларка (1847—1931). К. е. визначають для Землі в цілому або для окремих *геосфер,* різних типів порід *літосфери,* окремих регіонів Землі, а також для ін. космічних тіл. Найкраще вивчені К. е. *земної кори*. Визначення К. е. має велике теор. і практичне значення для розв'язання проблеми ранньої диференціації речовини Землі та утворення геосфер, розшуків родовищ корисних копалин.

Літ.: Беус А. А. Геохимия литосферы. М., 1972. *Б. Ф. Міцкевич.*

КЛАРНЕ́Т (франц. clarinette, італ. clarinétto, від лат. clarus — ясний, чіткий) — духовий муз. інструмент. Походить від старовинної *сопілки*; використовується в оркестрі з серед. 18 ст. Являє собою дерев'яну або ебонітову трубку з невеликим розтрубом на кінці, має дзьобовидний мундштук, до якого прикріплено очеретяну пластинку. Висота звука змінюється за допомогою клапанів (у сучас. К. їх бл. 20). Найбільше застосування мають К., настроєні в ля і сі-бемоль. Різновиди К.: малий, альтовий (або теноровий), бас-К., контрабасовий.

КЛАС (від лат. classis — розряд, група) у біології — систематична одиниця (*таксон*), що об'єднує споріднені *ряди* тварин або *порядки* рослин. Споріднені К. в свою чергу об'єднують в *типи* тварин або *відділи* рослин. Так, К. печіночників об'єднує порядки маршанцієвих, юнгерманієвих та ін., а разом з К. справжніх мохів та антоцеротових становить відділ *мохоподібних*; К. комах об'єднує ряди прямокрилих, лускокрилих та ін., а разом з трилобітами, ракоподібними та ін. становить тип *членистоногих*. Поняття «клас» ввів у систематику франц. ботанік Ж. Турнефор (1656—1708).

КЛАС у логіці — сукупність об'єднаних спільними ознаками предметів чи явищ, яка розглядається як єдине ціле. В матем. логіці та математиці терміном «клас» позначають довільні сукупності об'єктів і вживають його як синонім поняття «множина» (див. *Множин теорія*).

КЛАС ШКІЛЬНИ́Й — 1) Постійний (у межах навч. року) колектив учнів, які працюють за єдиною навч. програмою (див. *Класно-урочна система навчання*). 2) В навч. плані річний курс навчання із зазначенням дисциплін, що вивчаються, і розподілом часу, відведеного на кожну з них. 3) Навч. приміщення в школі, обладнане спец. меблями.

КЛА́СИ СУСПІ́ЛЬНІ. За визначенням В. І. Леніна, «класами називаються великі групи людей, які розрізняються за їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх відношенням (здебільшого закріпленим і оформленим у законах) до засобів виробництва, за їх роллю в суспільній організації праці, а значить, за способами одержання і розмірами тієї частки суспільного багатства, яка є в їх розпорядженні» (Повне зібрання творів, т. 39, с. 14 — 15). К. с. виникли

Г. Л. Клайберн.

Кладонія оленяча.

Кладофора: *1* — будова клітини: хлоропласт у вигляді дірчастої пластинки, в ньому піреноїди (подвійні світлі кільця) і ядра (більші кільця з темнозабарвленим ядерцем); *2* — нитка з зооспорангіями (темні).

Кларнет.

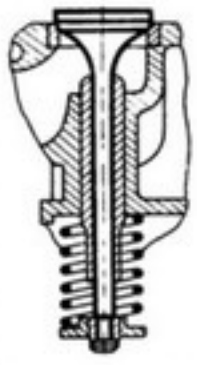

Клапан поршневого двигуна внутрішнього згоряння.

в процесі розкладу *первіснообщинного ладу* внаслідок сусп. *поділу праці* і появи приватної власності на засоби виробництва. Основоположники марксизму-ленінізму довели, що існування К. с. пов'язано лише з певними істор. фазами розвитку виробництва, що їхній розвиток зумовлений у кінцевому підсумку змінами *продуктивних сил* і *виробничих відносин*. В умовах антагоністичного суспільства класи — це групи людей, з яких одна, посідаючи панівне становище в сусп. господарстві, привласнює працю іншої. Для кожного класового сусп. ладу характерна своя класова структура. Крім осн. К. с., існування яких випливає з пануючого в даному суспільстві *способу виробництва* (у рабовласницькому суспільстві — раби і рабовласники, у феодальному — селяни-кріпаки і поміщики, в капіталістичному — *пролетаріат* і *буржуазія*), є ще неосн. класи, існування яких пов'язане з госп. укладами, що збереглися від попередніх *суспільно-економічних формацій* або зароджуються в надрах існуючого сусп. ладу (зокрема, неосн. класами капіталістичного суспільства є *селянство* і поміщики). К. с. неоднорідні. Вони складаються з різних прошарків. У класово антагоністичному суспільстві між К. с., інтереси яких протилежні, точиться запекла *класова боротьба*. Антагоністичні К. с. закономірно зникають із ліквідацією приватної власності на засоби виробництва, експлуатації людини людиною, *протилежності між містом і селом, протилежності між розумовою та фізичною працею*. К. с. зберігаються ще на першій фазі комуністичного суспільства — за *соціалізму*, але їхня сутність докорінно змінюється. Класову структуру соціалістичного суспільства утворюють дружні К. с.— *робітничий клас*, колгоспне селянство й особлива соціальна група — нар. *інтелігенція*, що виступають у тісному союзі. Вони мають спільну екон. основу — сусп. власність на засоби виробництва, спільну політ. основу — *соціалістичну державу*, спільну ідеологію — *марксизм-ленінізм*, спільну мету — побудову комуністичного суспільства. В умовах соціалізму склалася *соціально-політична й ідейна єдність радянського суспільства*. Проте між робітн. класом і селянством зберігаються певні відмінності, які визначаються наявністю двох форм соціалістичної власності — державної (загальнонародної) і кооперативної (колгоспної). Провідна роль на всіх етапах будівництва соціалістичного і комуністичного суспільства належить робітн. класові, що зумовлюється його місцем і роллю в сусп. виробництві, його ідейно-політ. зрілістю. В процесі будівництва *комунізму* відбувається неухильний процес зближення класів, який закономірно веде до дедалі більшої соціальної однорідності суспільства, до подолання класових відмінностей.

М. М. Мокляк.

КЛА́СИ ТО́ЧНОСТІ в машинобудуванні — характеристика точності виготовлення виробу, що визначається значеннями *допусків*. К. т. встановлюють на геом. параметри виробу (напр., лінійні розміри, кути, параметри різьбових з'єднань) і на весь виріб (т. з. складальну одиницю), напр. на *підшипники* кочення, силові вузли *агрегатних верстатів, металорізальні верстати*. К. т. геометричних параметрів є складовою частиною стандартних систем допусків і *посадок*, напр. Єдиної системи допусків і посадок РЕВ для гладеньких елементів деталей (в СРСР діє з 1977). В цій системі налічується 19 К. т. (рядів точності, або квалітетів), що позначаються порядковими номерами 01, 0, 1, 2... 17 (в міру зростання допуску на номінальний розмір). Квалітети 01—5 характеризують в основному точність виготовлення виконавчих розмірів засобів вимірювання (*калібрів*, плоско-паралельних кінцевих *мір довжини*, лекальних косинців); квалітети 6—11 — точність розмірів спряжуваних елементів; квалітети 12—17 — точність розмірів деяких неспряжуваних елементів. К. т. складальних одиниць зумовлюються стандартами, де зазначено допуски на осн. експлуатаційні та ін. показники. К. т.— важлива технологічна, економічна й експлуатаційна характеристика, що визначає ступінь наближення параметрів виробу до їх розрахункових значень. Див. також *Класи точності* засобів вимірювань.

Літ.: Балакшин Б. С. Основы технологии машиностроения. М., 1969; Картавов С. А. Технология машиностроения. К., 1974; Анурьев В. И Справочник конструктора-машиностроителя. т. 1—3. М., 1978.

А. М. Стремовський.

КЛА́СИ ТО́ЧНОСТІ засобів вимірювань — узагальнена характеристика засобів вимірювань, яка визначається границями допустимих основної і додаткових похибок, а також іншими їх властивостями, що впливають на точність вимірювання. Характеризуючи такі засоби (див. *Вимірювальна техніка*), К. т. в той же час не є безпосереднім показником точності вимірювань, виконуваних за допомогою цих засобів. Для кожного К. т. границі допустимих похибок встановлюють у вигляді абсолютних, зведених або відносних похибок чи у поділках шкали (див. *Похибки засобів вимірювань*). Способам вираження похибок відповідають умовні позначення К. т., встановлені державним стандартом (напр., Кл. 1, Кл. 2..., якщо границі допустимих похибок виражені в одиницях вимірюваної величини або поділках шкали; більшій похибці відповідає більший порядковий номер). К. т. полегшують вибір засобів вимірювань при плануванні й організації вимірювання.

Літ.: ГОСТ 13600—68. Средства измерений. Классы точности. Общие требования. М., 1968.

С. С. Обозовський.

КЛА́СИКА (від лат. classicus — зразковий) — 1) Література і мистецтво Стародавньої *Греції, еллінізму* і Стародавнього *Риму*. 2) В широкому розумінні — все краще, найдосконаліше в художній спадщині людства. Класиками наз. видатних майстрів л-ри і мистецтва, творчість яких одержала світове визнання і зберігає неминущу ідейно-художню цінність. Слово «класичний» може містити в собі і значення «первісності», основоположності.

КЛА́СИКА в мистецтві — період у історії давньогрец. мистецтва, який охоплює 5 ст. до н. е. й перші три чверті 4 ст. до н. е. К. поділяють на ранню («*суворий стиль*», 1-а пол. 5 ст. до н. е.), високу (2-а пол. 5 ст. до н. е.) й пізню (400—325 до н. е.).

Соціальною основою К. була рабовласницька демократія. В мист. К. склалися реалістичні худож. принципи, громадян. естетичні ідеали, демократичні тенденції. В цей час розвинулося регулярне планування міст (арх. Гіпподам), високої гармонійності досягла ордерна система архітектури (архітектори *Іктін, Каллікрат*), своєї довершеності досягла скульптура (скульптори *Мірон, Фідій, Лісіпп* та ін.). Див. також *Греція* Стародавня.

Літ.: Полевой В. М. Искусство Греции. Древний мир. М., 1970.

КЛАСИФІКА́ТОР — апарат, яким мінеральні суміші розділяють на класи залежно від розміру,

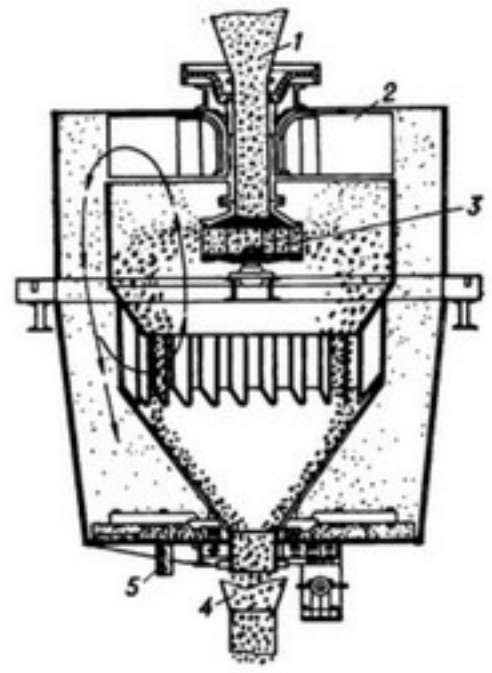

Пневматичний класифікатор (обезпилювач) вугілля: *1* — порожнистий вал з впускним вуглепроводом; *2* — вентилятор; *3* — розподільник вугілля; *4* — пристрій для вивантажування дрібного вугілля; *5* — пристрій для вивантажування пилу.

форми або густини частинок. Дія К. грунтується на різній швидкості переміщення частинок у воді або повітрі під впливом сили ваги або відцентрових сил: великі і важкі частинки утворюють осад, тонкі і легкі змиваються водою або виносяться струменем повітря. Розрізняють К. гідравлічні (спіральні, рейкові, дражні та ін.) і пневматичні, або повітряні (мал.); гравітаційні та відцентрові (напр., *гідроциклони*); з самопливним або примусовим розвантажуванням. К. застосовують при тонкому подрібнюванні руд чорних і кольорових металів, при підготовці руд і вугілля до *флотації*, для видалення пилу з вугілля тощо.

О. М. Коткін.

КЛАСИФІКА́ЦІЯ (від лат. classis — розряд, клас і facio — роблю) — розбивання множини будь-яких об'єктів (елементів) на групи (під-

множини). Кожна група може, в свою чергу, бути поділена аналогічним чином на підмножини. Правильна К. повинна задовольняти такі формальні вимоги: 1) підмножини, на які розділено множину, не повинні перетинатися (містити спільні елементи); 2) в сумі підмножини повинні дати вихідну множину класифікованих об'єктів; 3) кожен елемент повинен входити до якогось одного класу; 4) поділ множини на групи повинен здійснюватися за однією ознакою. Бажано, хоч не обов'язково, щоб при продовженні поділу груп на нові підмножини за основу бралася та ж сама ознака. Оскільки множину можна розбивати на підмножини різними способами, вибір системи К. є справою *практики*. Якщо метою К. є передусім зручне кодування інформації (напр., десяткова бібліотечна К.), система К. може мати з точки зору змісту штучний характер. В науці, однак, відбір системи К. диктується змістовими міркуваннями і не може зводитися до простої угоди з міркувань зручності. Оскільки К. є необхідною стороною кожного пізнавального акту, в практиці розвитку науки відбираються такі системи К., які відображають глибинні закономірності руху і розвитку об'єктивної дійсності. Такі К., як типологія тваринного і рослинного світу, *періодична система елементів Д. І. Менделєєва*, К. елементарних частинок тощо, є суттєвою стороною і результатом розвитку теор. систем, істинність яких перевіряється практикою. *М. В. Попович.*

КЛАСИФІКА́ЦІЯ МОВ — розподіл мов по групах за певними ознаками. Є такі класифікації мов: географічна, типологічна, або морфологічна, генеалогічна та ін. Геогр. класифікація виходить із геогр. розміщення мов і має лише допоміжне значення для ін. класифікацій (див. *Лінгвістична географія*). Типологічна К. м. (див. також *Морфологічна класифікація мов*) базується на *типології* і граматичних особливостях. Вона виникла на основі зіставлення мов з незмінними лексичними елементами і мов з лексичними елементами, які, поєднуючись між собою, можуть зазнавати змін. Цей принцип К. м. розвинув А. В. *Шлегель*, поділивши мови на «мови без граматичної структури» і «мови з граматичною структурою». На ньому базується поділ на *ізолюючі мови, інкорпоруючі мови, аглютинативні мови* й *флективні мови*. Жоден із типів у чистому вигляді не існує. Майже всі мови світу мають характер перехідних від одного типу до другого. Спроби удосконалити типологічну К. м., зроблені у 19 ст. нім. вченим Г. *Штейнталем* і австр. Ф. Містелі (психологічна К. м.), а також Е. *Сепіром* (концептуальна К. м.), виявились досить схематичними. *Генеалогічна класифікація мов*, яка базується на їхній спорідненості, стала можливою тільки після виникнення *порівняльно-історичного мовознавства*. Споріднені мови залежно від міри спорідненості об'єднують у сім'ї (напр., індоєвропейська сім'я, фінно-угорська сім'я), в межах сім'ї близькоспоріднені мови об'єднують у групи й підгрупи (напр., сх.-слов. підгрупа слов. групи індоєвроп. сім'ї). Є спроби встановити класифікаційні одиниці більші, ніж сім'я (сукупність мовних сімей, мовна формація). К. м. допомагає краще розібратись у всій різноманітності *мов світу*.

Літ.: Кузнецов П. С. Морфологическая классификация языков. М., 1954; Иванов В. В. Генеалогическая классификация языков и понятие языкового родства. М., 1954; Успенский Б. А. Структурная типология языков. М., 1965; Порциг В. Членение индоевропейской языковой области. Пер. с нем. М., 1964. *А. О. Білецький.*

КЛАСИФІКА́ЦІЯ НАУК — розкриття взаємозв'язку наук на основі певних принципів і відтворення цього зв'язку у вигляді логічно обгрунтованого розміщення наук у системі наукових знань. Див. *Наука*.

КЛАСИЦИ́ЗМ (від лат. classicus — зразковий) — художній стиль і напрям у європ. літературі і мистецтві 17 — поч. 19 ст., для якого ідеальним (класичним) зразком було своєрідно переосмислене мистецтво *античності*. Худож. принципи К. розвивались у взаємодії з естетикою *Відродження* і *бароко*. Передумови К. зародилися в Італії. Як цілісна система він сформувався у Франції (17 ст.) в епоху піднесення *абсолютизму*. Незважаючи на класову обмеженість, придворно-аристократичний характер, мист. К. на певному етапі виражало прогресивні ідеї боротьби з феодальною роздробленістю. Грунтуючись на принципах філос. *раціоналізму*, К. утверджував ідеальне уявлення про «розумну» і «справедливу» владу освіченого монарха. В ряді європ. країн К. розвивався в період формування нац. держав і нац. культур. У творах переважали громадянські, героїчні і патріотичні мотиви. Існує також розуміння К. як типу худож. мислення в різні епохи: розрізняють К. римський, ренесансний, просвітительський і К. 17—18 ст.

Класицизм. Схематичний план центрального району міста Полтави. 1820.

К. у літературі. Риси його вперше виявились у франц. л-рі в одах Ф. Малерба, найвищого розквіту він досяг у трагедіях П. Корнеля і Ж. Расіна, в комедіях Ж. Б. Мольєра. Теоретичні принципи К. виклав Н. *Буало* в дидактичній поемі «Мистецтво поетичне», яка стала худож. маніфестом класицизму. Головними жанрами л-ри К. були *трагедія* і *комедія*. В драм. творі суворо дотримувався закон трьох єдностей — дії, часу і місця, не допускалося змішування трагічного і комічного, величного і низького. Вузькостановий характер К. виявився в теорії жанрів. До «високих» жанрів, де зображалося життя королів і героїв, належали трагедія, ода, героїчна *поема*. Ближче до життя простого люду стояли «середні» і «низькі» жанри — комедія, *сатира, байка, ідилія*. Після періоду занепаду в кін. 17 ст. К. на деякий час відродили письменники франц. *Просвітительства* (трагедії Вольтера), спрямувавши його, однак, не на зміцнення абсолютизму, як це було на поч. 17 ст., а на боротьбу з ним, на викриття реліг. фанатизму і клерикалізму. Під впливом франц. л-ри К. виник і в інших європ. країнах, його представниками були І. К. Готшед у Німеччині, А. Поп у Англії та ін. К. був видатним явищем у рос. л-рі 18 ст. Він виявився в сатирах А. Кантеміра, байках М. Хераскова, трагедіях О. Сумарокова і В. Княжніна, в одах В. Тредіаковського, М. Ломоносова, Г. Державіна. На Україні окремі елементи К. знайшли відображення в *шкільному театрі* й «піїтиках» 18 ст., в трагікомедії Ф. Прокоповича «Володимир», частково — в творчості І. Котляревського, К. Думитрашка.

Архітектурі К. властиві строгість і геометризм підкреслено статичних силуетів, постійне звернення до форм античності. Основою архіт. мови К. стає ордер (див. *Архітектурні ордери*). Провідне місце в архітектурі К. належало *містобудуванню*. К. в архітектурі зародився в Італії у 2-й пол. 16 ст. як продовження творчих традицій *Відродження* (архіт. теорія і практика арх. А. *Палладіо*). В цілісну стильову систему він оформився у Франції в 17 ст. Спочатку франц. К. відзначався урівноваженими композиціями, геометрично чіткими планами й панування прямих ліній (палац Баллеруа, 1626—36, арх. Ф. *Мансар*), з 2-ї пол. 17 ст. (період розквіту) вбирає все більше елементів *бароко* — імпозантні парадні інтер'єри й фасади при регулярності заг. композиції (архітектура

Будинок на Печерську в Києві. Архітектор, ймовірно, А. І. Меленський. 1820.

Будинок пожежної команди в Полтаві. 1805.

Церква в селі Чорнобай (тепер селище міського типу) Черкаської області. 1808.

Павільйон біля Гранітної пристані Єлагіна острова в Ленінграді. Архітектор К. І. Россі. 1818—22.

Ф. Ф. Щедрін. Діана. Мармур. Не пізніше 1798.

й планування *Версалю*). Особливо яскраво принципи франц. К. знайшли вияв у творчості т. з. академістів — архітекторів К. Перро (сх. фасад *Лувра*), Ф. Блонделя (брама Сен-Дені) та ін. В серед. 18 ст. створюються монументальні громад. споруди, відкриті міські площі з цілісними архіт. ансамблями [ансамбль пл. Конкорд (Згоди), 1753—75, арх. Ж. А. Габрієль; *Пантеон*, 1764—90, арх. Ж. Ж. Суфло — в Парижі; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225].

На початку 19 ст. франц. К. стає більш стриманим, академічним (див. *Ампір*). Нім. К. характеризується строгими й монументальними формами, пошуками нових функціональних рішень (Бранденбурзькі ворота, 1788—91, арх. К. Г. Лангганс; Нова вартівня, 1816 — 18, арх. К. Ф. Шінкель, обидві — в Берліні). В англ. К. 18 — на поч. 19 ст. переважає палладіанство (за прізвищем арх. Палладіо), тісно пов'язане з розквітом *садово-паркової архітектури*. Вершиною англ. К. була культура оформлення житлового середовища, створення сміливих містобудівних рішень (пл. Серкус у м. Баті, 1754—64, арх. Дж. Вуд, Парк-Кресент у Лондоні, 1812—22, арх. Дж. Неш). У 18 — на поч. 19 ст. К. продовжує розвиватися в Італії (арх. Дж. П'єрмаріні), Іспанії (арх. Х. де Вільянуева), країнах Сх. Європи й Скандінавії, в США (арх. Т. Джефферсон, Дж. Гобан). У Росії К. виник у 60-х рр. 18 ст. На ранньому етапі К. характеризується симетричними планами з криволінійними елементами й певними рисами стилю барокко в декорі (Академія мистецтв у Петербурзі, 1764—88, арх. А. *Кокорінов* і Ж. Б. *Валлен-Деламот*). Архітектори зрілого К. створюють своєрідні типи міськ. палаців і особняків дворянства, об'ємно-просторова композиція яких будувалась за типовою тричастинною симетричною схемою: гол. корпус і два флігелі з боків (Інженерний замок у Петербурзі, 1797—1800, арх. В. *Баженов*; Голіцинська лікарня в Москві, 1796—1801, арх. М. *Казаков*; палацово-парковий ансамбль *Павловська*, 1780—1801, арх. Ч. *Камерон*; Олександрівський палац у Царському Селі, тепер м. Пушкін, 1792—96, арх. Дж. *Кваренгі*). В 1-й третині 19 ст. формуються ансамблі центрів Костроми, Твері, Ярославля та ін. міст; створюються визначні палацово-паркові ансамблі *Гатчина, Архангельське, Останкіно* та ін. В кін. 18 ст. на Україні в архітектурі також звертаються до античної спадщини, до композиційних принципів К. За розробленими планами, в основі яких — геометрично чітке планування й ансамблевість центр. площ, забудовувались міста, торг. й військ. порти (Миколаїв, Херсон, Севастополь, Одеса, Катеринослав, тепер — Дніпропетровськ, та ін.), реконструювалися старі міста (Київ, Полтава, Чернігів та ін.). У складанні проектів планування міст брали участь рос. будівничі І. *Старов*, М. Казаков, Дж. Кваренгі. Поширення в обов'язковому порядку типових проектів та «зразкових» фасадів житл. будинків привело до єдиного стилю забудови вулиць і площ (*Кругла площа* в Полтаві, 1805—11, арх. А. *Захаров*). У кін. 18 — на поч. 19 ст. розвивалось палацово-паркове буд-во (палаци в Мерчику, 1776—78, арх. П. *Ярославський*, О. *Палицин*; у *Батурині*, 1799—1803, арх. Ч. Камерон; в Сокиринцях, 1829, арх. П. *Дубровський*; в Хотіні, тепер Сум. обл., кін. 18 ст., арх. Дж. Кваренгі; парки «*Софіївка*» в Умані, 1796—1805, та «*Олександрія*» в Білій Церкві, 1797—1829; парк в с. *Хомутець* Миргородського р-ну Полтав. обл., 19 ст., комплекс будівель і парк садиби Лизогубів у Седневі, тепер Черніг. обл., 18—19 ст.). На поч. 19 ст. споруджували численні будівлі культового (дзвіниця Успенського собору в Харкові, 1824—33, арх. Є. Васильєв; Преображенський собор у Болграді Одес. обл., 1833—38, іл. див. до ст. *Болград*, т. 1, с. 518), громад. та адм. призначення (будинки ген.-губернатора в Чернігові та Полтаві, полтав. Присутствені місця, всі — арх. Захаров); театри, дворянські й купецькі зібрання, *гостині двори* (зокрема в Білій Церкві, 1814; іл. див. т. 3, с. 129; в Києві, 1809—28, арх. Л. Руска, А. *Меленський*), гімназії, ун-ти (ун-т у Києві, 1837—43, арх. В. *Беретті*; ліцей Безбородька в Ніжині, 1824, арх. Руска; новий корпус Київ. академії, 1822—25, арх. А. Меленський; *Контрактовий будинок* у Києві, 1815—17, арх. В. Гесте). В зх. областях України поява К. в архітектурі належить до кін. 18 ст. Композиції споруд (переважно житл.) менш строгі й лаконічні, без застосування архіт. ордера, з широким застосуванням *аркад, русту, барельєфів* (кол. жіночий монастир, тепер Б-ка АН УРСР, 1827, арх. Й. Бем та П. Нобіле; кол. Міськ. театр, тепер Укр. драм. театр ім. М. Заньковецької, 1837—42, арх. І. Зальцман та Л. Піхль; ратуша, тепер Міськрада, 1827—35; арх. Й. Маркль, Ф. Трешер; всі — у Львові). В 30—40-х рр. 19 ст. К. переживає занепад, вироджуючись у сухий казарменний стиль з елементами *еклектизму*. К. знайшов відображення і в нар. будівництві (житл. й госп. будівлі).

К. в образотворчому мистецтві охоплює період з 17 ст. до 1-ї третини 19 ст. В різних країнах, у залежності від конкретних істор. умов, К. набував різного характеру й на певних етапах виражав передові ідеї свого часу (гуманізм, волелюбність, громадян. доблесті, патріотичний обов'язок перед батьківщиною). Пізніше, канонізований академіями мистецтв і затверджений ними як офіційний худож. напрям, К. перетворився на мертвий шаблон, який гальмував розвиток мистецтва (див. *Академізм* в образотворчому мистецтві). У Франції в 17 ст. відомим представником К. був Н. *Пуссен*. В період Великої франц. революції К. збагатився рисами громадянськості, які особливо яскраво виявилися в творчості Ж. Л. *Давіда*. Відомими представниками К. були: в Німеччині — А. Р. *Менгс*, у Італії — А. *Канова*, Данії — Б. *Торвальдсен*. У Росії К. розвивався з серед. 18 і 1-ї чверті 19 ст. Патріотичні ідеї боротьби народу за незалежність батьківщини знайшли відображення в творчості живописців і скульпторів кін. 18 — поч. 19 ст.— А. *Лосенка*, Г. *Угрюмова*, О. *Іванова*, Ф. Гордєєва, Ф. *Щедріна*, М. *Козловського*, а також В. *Демут-Малиновського*, Ф. *Толстого*, Б. *Орловського*, які відтворили події Вітчизн. війни 1812. Особливо яскраво це виявилося в творчості І. *Мартоса*. Для доби К. характерне широке використання скульптури і живопису в декоративному оформленні фасадів та інтер'єрів архіт. споруд. У поміщицьких садибах споруджувалися палаци з чудовими зразками декор.-монументального живопису (розписи палаців у Ляличах, Хотіні, Батурині та ін.). В серед. 19 ст. проти змертвілих канонів К. виступили *передвижники*.

В музиці в завершеному вигляді К. сформувався в 17 ст. у франц. муз. театрі (композитор Ж. Б. *Люллі*). Новий етап у розвитку К. пов'язаний з епохою Просвітительства, Великою франц. революцією 18 ст. (античні сюжети трактувалися з позицій «третього стану»). Видатним представником К. в оперному мист. цього періоду був К. В. *Глюк*. Підпорядкувавши музику драмі, він у своїх операх втілював високі громадян. ідеали, теми моральної стійкості й героїзму. Представниками героїчного респ. К. в епоху Великої франц. революції були Л. *Керубіні*, Е. Н. Мегюль, Ф. Ж. *Госсек* та ін. Вища стадія розвитку муз. К. пов'язана з творчістю композиторів *Віденської класичної школи* (Ф. Й. *Гайдна*, В. А. *Моцарта*, Л. *Бетховена*). Риси К. знайшли вияв у творчості укр. та рос. композиторів 18 ст. М. *Березовського*, Д. *Бортнянського*, Є. *Фоміна* та ін.

К. у театральному мистецтві виник у ряді європ. країн на поч. 17 ст., найбільш повного розвитку набув у Франції.

Зразками для класицистичного театру були герої античного мистецтва, у великій мірі позбавлені істор. достовірності. Класицистичні вистави відзначалися помпезністю, статичністю; актори діяли на фоні декорацій, що не мали істор. і побутової конкретності.

Утвердження К. в акторському мистецтві пов'язане з діяльністю франц. акторів Г. Мондорі, Ж. Флорідора, Т. Дюпарк, А. *Лекуврер* та ін. В кінці 18 ст. актор Ф. Ж. *Тальма* надав К. революц.-героїчного звучання. Франц. К. 17—18 ст. мав великий вплив на театр ін. країн Європи (в Німеччині — актриса К. Нейбер, у Англії — актори Т. Беттертон і Дж. Кембл). Рос. класицистичний театр виник у 30—50-х рр. 18 ст., його формуванню сприяла діяльність М. В. Ломоносова та О. П. Сумарокова, які стверджували своєю творчістю патріотичний напрям театру, нац. істор. тематику. На основі нац. сценічної школи К. виросли рос. актори Ф. *Волков*, І. Дмитрієвський, Т. Троєпольська, П. Плавильщиков та ін. В кін.

В. Л. Боровиковський. Портрет О. Ф. Бестужева. 1806.

18 — на поч. 19 ст. К. в театрі переживає ідейну та худож. кризу, тому що щирість і сила акторських емоцій вступили в протиріччя з канонічними правилами класицистичної манери гри. З критикою К. виступали О. Пушкін, О. Грибоєдов, В. Бєлінський, М. Щепкін та ін. В укр. театрі риси К. виявлялися в шкільних виставах 17 — 18 ст. Іл. див. на окремому аркуші, с. 96—97.

Літ.: Русская литература XVIII века. Эпоха классицизма. М.—Л., 1964; Буало Н. Мистецтво поетичне. К., 1967; Обломиевский Д. Д. Французский классицизм. М., 1968; Коваленская Н. Н. Русский классицизм. М., 1964; Історія українського мистецтва, т. 4, кн. 1. К., 1969; Ливанова Т. Н. На пути от Возрождения к просвещению XVIII века. В кн.: От эпохи Возрождения к двадцатому веку. М., 1963; Ренессанс. Барокко. Классицизм. М., 1966.

В. М. Лесин (література), *І. А. Ігнаткін* (архітектура), *Л. А. Пелькіна* (образотворче мистецтво), *А. О. Правдюк* (музика).

КЛАСИ́ЧНА БУРЖУА́ЗНА ПОЛІТИ́ЧНА ЕКОНО́МІЯ — напрям у бурж. політ. економії, що виник у 17 ст. в період становлення капіталізму. Основоположники її — У. *Петті* й П. *Буагільбер*. Дальшого розвитку набула у творах *фізіократів*. Найвищої своєї вершини К. б. п. е. досягла в працях англ. економістів А. *Сміта* і Д. *Рікардо*. Представники К. б. п. е. виступали ідеологами пром. *буржуазії*, критикували *меркантилізм*. Вони проголосили капіталізм вічною і природною формою виробн., дослідили його закони, «внутрішні залежності буржуазних відносин виробництва» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 89, примітка). Значною заслугою К. б. п. е. є розробка теорії трудової вартості. Завершує К. б. п. е. Ж. Ш. *Сісмонді*. Він поділяв вихідні положення К. б. п. е., критикував капіталізм з позицій *дрібної буржуазії*. Незважаючи на великий внесок К. б. п. е. у розвиток екон. науки, вона не розкрила дійсну природу капіталістичного виробн. К. Маркс писав, що «класична політична економія підходить дуже близько до дійсного стану речей, але не формулює його свідомо. Цього вона і не може зробити, не скинувши своєї буржуазної шкіри» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 511). На зміну К. б. п. е. прийшла *вульгарна політична економія*. Процес дальшого розвитку капіталізму створив умови для виникнення пролетарської політ. економії. К. Маркс, розробляючи екон. теорію, критично використав усе найкраще, що дала К. б. п. е. Тому В. І. Ленін назвав її одним з теоретич. джерел марксизму.

Л. Я. Корнійчук.

КЛАСИ́ЧНА НІМЕ́ЦЬКА ФІЛОСО́ФІЯ — філософський рух у Німеччині в період *Великої французької революції* кінця 18 ст. та назрівання бурж.-демократич. революції в Німеччині в 30—40-х рр. 19 ст. Гол. представники: І. Кант, Й. Г. Фіхте, Ф. В. Й. Шеллінг, Г. В. Ф. Гегель, Л. Фейєрбах. Осн. досягненням К. н. ф. є розвиток *діалектики* Гегелем та ін. і обґрунтування матеріалістичного вчення Л. Фейєрбахом. Термін «класична німецька філософія» широко вживається в марксист. л-рі, насамперед у праці Ф. Енгельса «*Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії*», в статті В. І. Леніна «*Три джерела і три складові частини марксизму*», в якій К. н. ф. визначено як одне з теор. джерел марксист. філософії. Докладніше див. *Німеччина*, розділ Філософія.

КЛАСИ́ЧНА ОСВІ́ТА — тип загальної середньої освіти, в основу якої покладено вивчення латинської та грецької мов і античної літератури. Засн. в епоху *Відродження* у зв'язку з посиленим інтересом до античної культури. В серед. 16 ст. в Зх. Європі було організовано перші класичні *гімназії*. Теор. систему К. о. в 1-й пол. 19 ст. опрацював нім. педагог Й. Ф. *Гербарт*. Під його впливом остаточно сформувалася К. о. в привілейованих класичних школах Зх. Європи й Росії під назвою гімназій, *ліцеїв, коледжів* та ін. В навч. плані цих закладів 40% навч. часу приділялося вивченню лат. і грец. мов. Вся система К. о. була пройнята формалізмом. Розвиток капіталістичного виробництва в 19—20 ст. викликав необхідність *реальної освіти* і привів до поступового скорочення К. о. В СРСР класичні школи ліквідовано 1918. Культурна спадщина античного світу вивчається в СРСР як у серед., так і у вищій школі.

КЛАСИ́ЧНА ШКО́ЛА КРИМІНА́ЛЬНОГО ПРА́ВА — один з напрямів бурж. теорії *кримінального права*, який відображав ідеологію буржуазії в період її боротьби з феодалізмом. К. ш. к. п. виникла в кін. 18 ст. Її представниками були Ш. *Монтеск'є*, Ч. *Беккаріа*, І. *Бентам*, Д. *Локк*, О. Ф. *Кістяківський*, М. С. Таганцев та ін. Піддавши критиці феод. право за його систему привілеїв та беззаконня, К. ш. к. п. висунула ряд прогресивних вимог (рівність усіх перед кримінальним законом; відмова від застосування катувань; недопустимість тлумачення закону суддями тощо). В різні періоди розвитку капіталізму змінювався зміст вимог К. ш. к. п. Незмінним залишався захист нею приватної власності та системи експлуатації трудящих. В 19 ст. в основу К. ш. к. п. була покладена висунута І. *Кантом* та Г. В. Ф. *Гегелем* концепція індетермінізму (див. *Детермінізм та індетермінізм*). Відповідно до неї злочин — це прояв нічим не обмеженої *волі* правопорушника, не зв'язаної з суспільними явищами (див. *Антропологічна школа права*). Проголошені К. ш. к. п. принципи стали суто декларативними. В період імперіалізму К. ш. к. п. обґрунтовує необмеженість репресій гол. чин. проти діячів робітн. і демократич. руху.

П. С. Матишевський.

КЛА́СНИЙ КЕРІВНИ́К — в СРСР учитель, прикріплений до кожного з 4—10-х класів загальноосвітньої школи з метою об'єднання зусиль учителів, які працюють у тому чи іншому класі, а також координації їхніх вимог для досягнення найкращих результатів у виховній і навчальній роботі з учнями класу. К. к. повинен добре знати умови життя учнів, вивчати їхні інтереси, запити та індивідуальні особливості. К. к. працює в тісному контакті з учителями класу, піонерською й комсомольською орг-ціями, батьками, підтримує зв'язки з орг-ціями та установами, в яких працюють батьки, добивається єдності пед. вимог до учнів з боку школи й сім'ї. Поєднання вимогливості з глибокою повагою до особи учня — один з осн. принципів роботи К. к. Осн. обов'язки К. к. сформульовано у Статуті серед. загальноосв. школи.

Літ.: Болдырев Н. И. Классный руководитель. М., 1978.

Є. С. Березняк.

КЛА́СНО-УРО́ЧНА СИСТЕ́МА НАВЧА́ННЯ — система організації навч. процесу в школі, за якою навчання проводиться в класах з постійним складом учнів за сталим розкладом, а осн. формою навчання є урок. К.-у. с. н. виникла в 16 ст. в *братських школах*. Теор. основи її розробляли Я. А. *Коменський*, К. Д. *Ушинський*. В бурж. педагогіці й шкільній практиці кінця 19 — поч. 20 ст. в деяких капіталістичних країнах були поширені антипед. теорії, спрямовані на підрив К.-у. с. н. (*дальтон-план* та ін.) і некритично перенесені деякими педагогами в рад. школи. Постановою ЦК ВКП(б) від 26.VII 1932 «Про навчальні програми і режим в початковій і середній школі» ці методи було засуджено як шкідливі, а осн. формою організації навч. роботи в поч. і серед. школі визнано урок з постійним складом учнів. К.-у. с. н. є основною в сучас. рад. школі.

Є. С. Березняк.

КЛА́СОВА БОРОТЬБА́ — боротьба між *класами суспільними*, соціально-екон. інтереси яких непримиренно протилежні. У К. б. знаходить вияв осн. суперечність кожного антагоністичного способу виробн.— конфлікт між новими *продуктивними силами* і застарілими *виробничими відносинами*. Цей конфлікт закономірно розв'язує *революція соціальна*, яка є вищим проявом К. б. Марксизм-ленінізм уперше в історії дав наук. пояснення К. б. як гол. рушійної сили історії всіх антагоністичних класових суспільств. Вся історія класово антагоністичних суспільств є історією К. б., боротьби експлуатованих проти експлуататорів. Ця боротьба завжди вела до революц. перебудови сусп. ладу, зумовлювала перехід від однієї *суспільно-економічної формації* до іншої, вищої. Найбільшої гостроти досягає К. б. за капіталізму, коли останньому експлуататорському класові — *буржуазії* — протистоїть найреволюційніший клас в історії людства — *робітничий клас*, який виконує всесвітньо-істор. місію повалення експлуататорського ладу та побудови комуністичного суспільства. Виразником класових інтересів робітн. класу в К. б., його авангардом є марксистсько-ленінські робітн. і комуністичні партії. Осн. форми К. б. пролетаріату: економічна — боротьба за поліпшення свого екон. становища; політична — боротьба за владу, за встановлення *диктатури пролетаріату*, ідеологічна —

Р. Ю. Е. Клаузіус.

В. І. Клаусон.

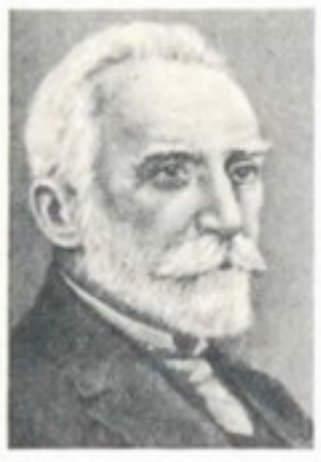

Д. С. Клдіашвілі.

покликана нести в маси комуністичну ідеологію і викривати реакційну суть бурж. ідеології. Особливо загострюється К. б. в період *імперіалізму*— її вістря спрямоване проти панування монополій, боротьба робітн. класу за соціалізм поєднується з боротьбою за демократію, за соціальний прогрес, а К. б. пролетаріату в нац. межах переплітається з К. б. у міжнар. масштабі і на світовій арені. Важливою особливістю К. б. пролетаріату є тісне переплетення екон. і політ. боротьби, дальше піднесення страйкового руху (див. *Страйк*). У цій боротьбі проти об'єднаних сил монополій і бурж. д-в навколо пролетаріату згуртовуються всі осн. прошарки населення, зацікавлені в здійсненні демократичних перетворень, в збереженні миру (див. *Рух прихильників миру*). З появою на світовій арені соціалізму виникає новий фронт К. б. у міжнар. масштабі — *боротьба двох суспільних систем*, загострюється боротьба робітн. класу проти бурж. ідеології, *реформізму* та *ревізіонізму*. Особливої гостроти К. б. набуває в умовах *науково-технічної революції*, коли зростає політ. зрілість, єдність, політ. вплив робітн. класу. Марксизм-ленінізм показав, що К. б. в капіталістич. суспільстві неминуче веде до завоювання робітн. класом політ. влади, що встановлення диктатури пролетаріату означає не припинення К. б., а продовження її в нових формах. «Те, що я зробив нового,— писав К. Маркс,— полягало в доказі ось чого: 1) що існування класів зв'язане тільки з певними історичними фазами розвитку виробництва, 2) що класова боротьба неминуче веде до диктатури пролетаріату, 3) що ця диктатура сама є тільки перехід до знищення всяких класів і до суспільства без класів» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 28, с. 400). З перемогою соціалізму зникає грунт для класових суперечностей і антагонізмів всередині країни. К. б. за цих умов спрямована назовні, проти світового імперіалізму. Специфічною формою К. б. є *мирне співіснування* двох протилежних соціальних систем.

М. М. Мокляк.

КЛА́ССОН Роберт Едуардович [31.I (12.II) 1868, Київ — 11.II 1926, Москва] — рад. інженер-електротехнік, винахідник гідравлічного способу добування торфу. Закінчив (1891) Петерб. технологіч. ін-т. Керував буд-вом (1895—96) на Охтинських порохових з-дах (під Петербургом) однієї з перших в Росії електростанцій трифазного струму. В 1897—1906 за проектами і участю К. споруджено ряд електростанцій. З ініціативи К. біля м. Богородська (тепер м. Ногінськ Моск. обл.) побудовано (1912—14) першу в світі районну електростанцію (тепер ДРЕС ім. Р. Е. Классона), де паливом став торф. Запропонований (1914) К. спосіб гідравлічного добування торфу знайшов практичне застосування на початку 20-х рр. К.— учасник складання плану *ГОЕЛРО*.

Літ.: Каменецкий М. О. Роберт Эдуардович Классон. М.—Л., 1963.

КЛА́ССОН (Claesson) Стіг (н. 5.II 1917, Кумла) — шведський фізико-хімік, член Королівської шведської АН (з 1946), іноз. член АН СРСР (з 1976). У 1937 закінчив Упсальський ун-т. Працює у цьому ун-ті (з 1946—професор, з 1949—директор Ін-ту фіз. хімії). Осн. праці з кінетики швидких хім. реакцій. Досліджував реакційну здатність великого числа короткоживучих ароматичних аніон-радикалів; розробив унікальні установки великої потужності для імпульсного фотолізу.

КЛАТРА́ТИ — кристалічні хім. сполуки, що утворюються внаслідок включення молекул однієї речовини — «гостя» — в порожнини кристалів другої речовини — «хазяїна» — в процесі її *кристалізації;* один з видів *сполук включення*. Утворення К. можливе лише тоді, коли порожнини в кристалах хазяїна відповідають розмірам молекул гостя. До К. належать, напр., гідрати метану, інертних газів, хлору. Застосовують К. для розділення близьких за властивостями речовин, зберігання і транспортування летких речовин тощо.

Літ.: Пауэлл Г. М. Клатратные соединения. В кн.: Нестехиометрические соединения. Пер. з англ. М., 1971.

В. Л. Павлов.

КЛА́УДІУС (Claudius) Едуард (справж. прізв.— Шмідт; 29.VII 1911, Буер, поблизу м. Гельзенкірхена — 13.XII 1976, Потсдам) — нім. письменник (НДР). У 1932 вступив у Компартію Німеччини (з 1946 — член СЄПН). Учасник нац.-революц. війни 1936—39 в Іспанії, Руху Опору в Італії. Автор романів «Зелені оливки і голі гори» (1945; про антифашист. боротьбу в Іспанії), «Сіль землі» (1948). «Про любов треба не тільки говорити» (1957), книги спогадів «Неспокійні роки» (1968), оповідань, нарисів, репортажів. Нарис «Тяжкий початок» (1950), роман «Про тих, хто з нами» (1951) — перші в НДР твори про робітн. клас, який будує соціалізм.

Тв.: Укр. перекл.— Про тих, хто з нами. К., 1969; Рос. перекл. — О тех, кто с нами. М., 1953.

М. Н. Матузова.

КЛА́УЗЕВІЦ (Clausewitz) Карл Філіп Готфрід фон (1.VI 1780, Бург, поблизу Магдебурга — 16.XI 1831, Бреслау, тепер Вроцлав, ПНР) — нім. військ. теоретик, історик, генерал-майор прусської армії. В 1803 закінчив Заг. військ. уч-ще в Берліні. В 1810—12 викладав в Офіцерському військ. уч-щі. В 1812—14 перебував на службі в рос. армії, брав участь у розгромі військ *Наполеона I*. В 1818—30 — директор берлінського Заг. військ. уч-ща. Автор військ. праць «Про війну» (в 3 т.; російське вид. т. 1—2, 1936; українське вид. — К., 1936), «1799 рік», «1812 рік».

КЛА́УЗІУС (Clausius) Рудольф Юліус Емануель (2.I 1822, Кеслін, тепер Кошалін, ПНР — 24.VIII 1888, Бонн) — нім. фізик, один із засновників термодинаміки і кінетичної теорії газів; чл.-кор. Петерб. АН (з 1878). Закінчив Берлін. ун-т (1848). Професор Цюріхського (з 1857), Вюрцбурзького (з 1867) і Боннського (з 1869) ун-тів. Сформулював 2-е *термодинаміки начало* (1850). Запровадив поняття *ентропії* (1865). Необгрунтовано поширивши закон зростання ентропії замкнутої системи на весь Всесвіт, К. прийшов до хибного висновку про неминучу теплову смерть Всесвіту. Обгрунтував (1850) рівняння, що пов'язує зміну т-ри плавлення речовини із зміною тиску (*Клапейрона — Клаузіуса рівняння*). Запровадив поняття *ідеального газу*, а також поняття *довжини вільного пробігу* молекул і перший (1860) обчислив цю довжину. К. зробив важливий внесок у теорію електролізу. Теоретично обгрунтував *Джоуля — Ленца закон*, розвинув термодинамічну теорію термоелектрики, розробив теорію поляризації діелектриків.

КЛА́УЗУЛА (лат. clausula — закінчення, завершення) —1) В риториці заключна частина промови оратора, особливо старанно опрацьована в стилістичному відношенні. 2) У віршуванні — заключні склади віршованого рядка починаючи з останнього наголошеного складу. Поетика розрізняє чотири види К.: чоловіча (односкладова), жіноча (двоскладова), дактилічна (трискладова) і гіпердактилічна (чотири і більше складів).

КЛА́УС (Klaus) Георг (28.XII 1912, Нюрнберг — 1974) — нім. філософ-марксист (НДР), дійсний член Нім. АН у Берліні (з 1961). Член СЄПН. Брав участь у підпільній боротьбі проти фашизму. Був директором Ін-ту філософії АН у Берліні (1959—69). Автор праць з питань теорії пізнання, філос. проблем кібернетики, семіотики і формальної логіки. Нац. премія НДР (1959, 1964).

Тв.: Рос. перекл.— Введение в формальную логику. М., 1960; Кибернетика и философия. М., 1963; Кибернетика и общество. М., 1967.

КЛА́УСОН Вальтер Іванович [н. 20.XII 1913 (2.I 1914), с-ще Преображенське, тепер с-ще Толмачово Лузького р-ну Ленінгр. обл.] — держ. і парт. діяч Естонської РСР. Член КПРС з 1943. Н. в сім'ї робітника. Закінчив автодор. технікум (1933), Вищу парт. школу при ЦК КПРС (1965). У 1941—44— в Рад. Армії. В 1944—54 працював в рад. органах Ест. РСР. У 1954—61 — перший заст. Голови, з жовтня 1961 — Голова Ради Міністрів Ест. РСР. З 1961— кандидат у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 5—10-го скликань. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденами Трудового Червоного Прапора, Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки, медалями.

КЛДІАШВІЛІ Давид Самсонович [11 (23).IX 1862, с. Сімонеті, тепер Терджольського р-ну Груз. РСР — 24.IV 1931, там же, похований у Тбілісі] — груз. письменник, нар. письменник Грузії (з 1930). Учився у Київ. військ. гімназії (1872—80). Виступив у пресі 1885. Вітав Велику Жовтн. соціалістичну революцію. В оповіданнях «Жертва» (1893), «Прокляття» (1894) показав тяжке життя груз. селян.

Осн. тема творчості К.— вироджения груз. дворянства (повісті «Соломон Морбеладзе», 1894; «Мачуха Саманішвілі», 1897; «Злигодні сім'ї Камушадзе», 1897). Автор п'єс «Щастя Ірини» (1897), «Злигодні Даріспана» (1903).

Тв.: Рос. перекл.— Сочинения. т. 1—2. Тбилиси, 1950—52.

КЛДІАШВІЛІ Серго Давидович [н. 6 (18).X 1893, с. Сімонеті, тепер Терджольського р-ну Груз. РСР] — груз. рад. письменник. Син Д. *Клдіашвілі*. Друкується з 1911. Був членом групи груз. символістів «Голубі роги». Автор реалістичних романів «Згарище» (кн. 1—2, 1932—62), «Тиха обитель» (1958), повістей «Місяць провінції» (1932), «Ірина Тухарелі» (1958), циклу «Севанські новели» (1935), п'єс «Покоління героїв» (1937), «Оленяча ущелина» (1944), «Повернення» (1952), зб. оповідань «Бісові діти» (1960).

Тв.: Укр. перекл.— Бісові діти. К., 1968; Рос. перекл.— Пепелище. Тбилиси, 1956; Далёкие зарницы. М., 1969.

Р. Ш. Чилачава.

КЛЕБА́НОВ Дмитро Львович [н. 12 (25).VII 1907, Харків] — укр. рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1967). В 1926 закінчив Харків. муз.-драм. ін-т (клас С. *Богатирьова*). З 1934 викладав у Харків. консерваторії (з 1960 — професор); у 1963—73 — в Харків. ін-ті мистецтв, з 1973 — професор-консультант. Серед його учнів — В. *Губаренко*, Б. *Яровинський*. Твори: опери «Комуніст» («Василь Губанов», 1967), «Червоні козаки» («Козаки-червонці», 1972); балети «Лелеченя» (1937), «Світлана» (1939); оперети, симфонії, концерти для скрипки, віолончелі, флейти, арфи; сюїти для симф. і камерного оркестрів, вокальні цикли на вірші Шевченка, Пушкіна, Гейне. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

Тв.: Мистецтво інструментовки. К., 1972.

КЛЕБА́НЬ-БИ́ЦЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — водосховище в УРСР, у межах Донец. обл., на р. Клебань-Бик (бас. Сіверського Дінця). Утворилося 1950 після спорудження греблі. Площа бл. 680 га, об'єм бл. 30,0 млн. м³. Використовують для водопостачання населених пунктів питною водою та зрошування.

КЛЕ́БЕР (Kläber) Курт (4.XI 1897, Ієна — 9.XII 1959, м. Карона, Швейцарія) — нім. письменник. Учасник робітн. руху. Вступив у «*Спартака союз*», пізніше — в Компартію Німеччини. Книги оповідань «Барикади на Рурі», «Революціонери», зб. віршів, репортажів і нарисів «Підбурювачі! Підбурюйте!» (всі — 1925) присвячені революц. боротьбі пролетаріату. «Пасажири III класу» (1927) — один із перших нім. пролетар. романів. В 1933 емігрував у Швейцарію, співробітничав у антифашист. журналах. Після 1938 відійшов від політ. життя. Писав твори для юнацтва: «Червона Зо́ря і її банда» (1941), тетралогія «Джузеппе і Марія» (1955—56).

КЛЕ́ВАНЬ — селище міського типу Ровеньського р-ну Ровен. обл. УРСР, на р. Стублі (притока Горині). Залізнична станція. 8,4 тис. ж. (1979). У К.— деревообр. і пром. комбінати, прод. товарів і хлібний з-ди, міжколг. буд. орг-ція, виробниче відділення райсільгосптехніки. Лісгоспзаг, комбінат побутових послуг. 7 заг.-осв., музична і спорт. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; лікарня, дитячий санаторій. Будинок культури, 5 клубів, 4 кінотеатри, 4 б-ки. Архіт. пам'ятки: фортеця — комплекс споруд (15—17 ст.), костьол (1630). К. відома з 1458. З 1940 — с-ще міськ. типу.

КЛЕ́ВЕНЬ — річка в УРСР, у межах Сум. обл., і в РРФСР, права притока Сейму (бас. Дніпра). Довжина 143 км, площа бас. 2660 км². Бере початок на Середньоросійській височині. Характер рівнинний. Гол. притоки — Есмань (права), Обеста (ліва). Живлення снігове і дощове. На К.— 13 шлюзів-регуляторів. Використовують для водопостачання та зрошування.

КЛЕ́Є (Klee) Пауль (18.XII 1879, Мюнхенбукзе, поблизу Берна — 29.VII 1940, Муральто, поблизу Локарно)— швейц. живописець і графік, представник *експресіонізму*. В 1898—1901 навчався в мюнхен. АМ у Ф. Штука. В 1906—20 у Мюнхені, де був членом об'єднання «Синій вершник» (художників, близьких до експресіонізму). В 1921—30 — професор «Баугаузу» у Веймарі й Дессау. В 1931—33 — в дюссельдорф. АМ. У своїй творчості тяжів до *абстрактного мистецтва*.

КЛЕ́ЄНІ КОНСТРУ́КЦІЇ — конструкції, елементи яких нерознімно з'єднані за допомогою *клеїв*. Розрізняють К. к. будівельні (*арки, балки, колони, рами, ферми, панелі* стін і покриттів), суднові (напр., корпуси катерів, шлюпок), авіаційні (корпуси вертольотів, літаків деяких видів) тощо. Їх виготовляють з деревини, металу, бетону, скла, пластмас, тканин (див. *Пневматичні будівельні конструкції*) та ін. матеріалів у різних сполученнях з застосуванням водостійких, напр. феноло-формальдегідних, резорцинових, епоксидних і кремнійорганічних клеїв. Елементи деяких конструкцій скріплюють комбінованими *з'єднаннями*, напр. клеєзварними, болтоклейовими. Найпоширенішими є клеєні *дерев'яні конструкції*. Вони відрізняються від монолітних дерев'яних конструкцій (з колод, брусків) підвищеною несучою здатністю, більшою *вогнестійкістю*, високою ефективністю використання матеріалу (напр., маломірного і різносортного пиломатеріалу, фанери), різноманітністю розмірів і форм поперечного перерізу елементів. Такі конструкції застосовують для буд-ва с.-г., спорт., громадських і деяких промислових будинків (у т. ч. з хім. агресивним середовищем), у мостобудуванні тощо.

Літ.: Повышение эффективности металлических и деревопластмассовых конструкций. К., 1978.

М. М. Жербін.

КЛЕЇ — речовини органічного або неорганічного походження, здатні сполучати різнорідні матеріали. Добра *адгезія*, мех. міцність, некрихкість, мінім. усадка при твердненні клейової плівки (див. *Когезія*) забезпечують міцність клейовим з'єднанням. В процесі склеювання утворюється мол. зв'язок між склеюваними поверхнями і К., що являють собою рідини різної в'язкості, плівки, порошки або дротики (розтоплювані перед застосуванням). Розрізняють К. органічні, елементоорганічні (табл.) і неорганічні. До органічних К. належать природні й синтетичні *високомолекулярні сполуки*. Природні К. можуть бути тваринного (глютинові, казеїнові, міздрові та ін.), рослинного (крохмаль, декстрин, натуральний каучук та ін.) і мінерального (асфальт, бітум тощо) походження. Вони здебільшого не стійкі до дії атм. умов, піддаються гниттю і відносно швидко з часом втрачають міцнісні властивості. Основою

Клевань. Замок. 1495

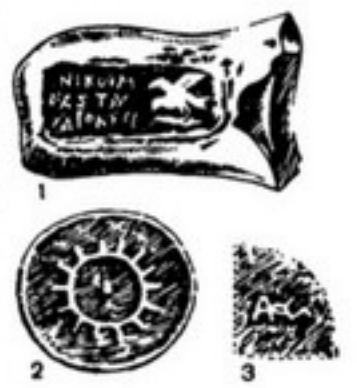

Клейма гончарські: 1 — на ручці давньогрецької амфори з Тіри; 2 — на денці давньоруської посудини з колишнього міста Пліснеська на Львівщині; 3 — на цеглі з церкви П'ятниці на Торзі в Чернігові.

Властивості клейових з'єднань при використанні клеїв

Тип клею	Склеювані матеріали	Властивості клейових з'єднань		
		Міцність при зсуві для конструкційних матеріалів (20 °С), Мн/м² (кгс/см²)	Теплостійкість, °С	Водостійкість
	природні			
Глютиновий	Деревина, папір	10 (100)	50	Погана
Казеїновий	Деревина, папір	13 (130)	50	Погана
	синтетичні			
Феноло-формальдегідні	Деревина, метали, скло	10—15 (100—150)	200—300	Добра
Епоксидний	Метали, неметалеві матеріали, скло	10—13 (100—130)	60—250	Задовільна
Поліефірний	Склопластики, метали	7,5—12,5 (75—125)	60—125	Добра
Поліуретановий	Метали, пластмаси, азбоцемент	10—20 (100—200)	75—125	Добра
	елементоорганічні			
Кремнійорганічний	Метали, пластмаси, азбоцемент, графіт	10—17,5 (100—175)	350—1200	Добра

Клембівка.
П. Горобець. Рушник. Фрагмент. 1952.
Г. Царюк. Рушник. Фрагмент. 70-і рр. 20 ст.

КЛЕЙМА ГОНЧАРСЬКІ

Клейна поверхня в тривимірному просторі.

Клейноди: 1 — булава; 2 — пірнач; 3 — бунчук; 4 — запорізька литавра («котел»).

Клен гостролистий: *1* — суцвіття; *2* — двостатева квітка; *3* — листок; *4* — плід. Клен польовий: *5* — листок; *6* — плід. Клен татарський: *7* — гілка з квітками і плодами.

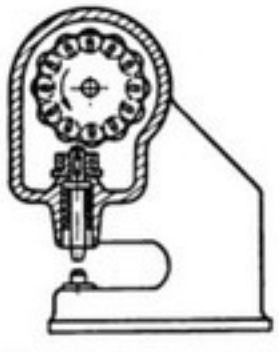

Клепальна машина.

синтетичних К. служать синтетичні полімери (фенолоформальдегідні, епоксидні, поліефірні, поліуретанові та ін.). Синтетичні К. забезпечують високу міцність склеювання матеріалів, стійкі до дії зовн. факторів — вологи, масел, розчинників та різних грибків. Елементоорганічні К. виготовляють на основі кремнійорганічних, бороорганічних та ін. полімерів. Вони відзначаються високою теплостійкістю, придатні для тривалої експлуатації при т-рі 300—600° С та короткочасної — при 1000—1200° С. До неорганічних клеїв належать рідке скло (водні розчини силікату натрію і калію), клеї-фрити (водні *суспензії* оксидів лужних і лужноземельних металів) і металеві клеї — суміш рідкого (ртуть, галій) з порошком тугоплавкого (мідь, алюміній) металу. *Літ.:* Данилова Л. К., Ободинська Н. Є., Костюківська А. А. Синтетичні клеї. К., 1972; Кардашов Д. А. Синтетические клеи. М., 1976; Клеи и герметики. М., 1978. *А. М. Куксін.*

КЛЕ́ЙМА ГОНЧА́РСЬКІ — зображення різних знаків, зроблених (здебільшого відтиснутих) до випалу на керамічних посудинах, черепиці та цеглі. К. г. були знаками гончарів-ремісників, власників майстерень, а також д-ви; гарантували якість виробу, об'єм посуду тощо. К. г. з'явилися у різних народів одночасно з появою *гончарського круга* і відокремленням гончарського ремесла. В деяких місцевостях К. г. вже як орнамент ставили аж до поч. 20 ст. Іл. с. 221.

КЛЕЙН Борис Ілліч [21.V (2.VI) 1874, м. Сморгонь, тепер Грод. обл. БРСР — 2.III 1976, Київ] — український рад. мікробіолог, епідеміолог, професор (з 1924), доктор біол. наук (з 1932). Закінчив природничий (1896) та мед. (1901) ф-ти Київ. ун-ту. У 1901 відряджений в ін-т Пастера, де співробітничав з І. І. *Мечниковим*. З 1902 працював у київ. н.-д. ін-тах. Запропонував методи діагностики дифтерійних, тифозних, паратифозних бактерій, одержання дизентерійного, холерного *токсинів*. Одним із перших у країні виділив збудника дизентерії, застосував екстракти мікробних клітин — ендотоксини для *вакцинації*. Займався проблемою *бактеріофагів*. Автор ряду монографій, зокрема «Мікропаразитологія та імунодіагностика» (1911, разом з В. К. *Високовичем*).

КЛЕЙН (Klein) Фелікс (25.IV 1849, Дюссельдорф — 22.VI 1925, Геттінген) — нім. математик, чл.-кор. Берлін. АН (з 1913). Осн. праці стосуються неевклідової геометрії, теорії неперервних груп, алгебр. рівнянь, еліптичних і автоморфних функцій. Свої геом. ідеї К. виклав у праці «Порівняльний розгляд нових геометричних досліджень» (1872), відомої під назвою «ерлангенська програма». Ввів (1874) замкнену *одностороннюю поверхню* (див. *Клейна поверхня*). К. намагався розкрити внутр. зв'язки між окремими галузями математики та між математикою й фізикою (технікою).

КЛЕ́ЙНА ПОВЕ́РХНЯ, пляшка Клейна — замкнена *одностороння поверхня*. Ввів 1874 Ф. *Клейн*. Уявлення про К. п. можна одержати, якщо звичайну пляшку, у виступі дна якої зроблено отвір, доповнити з'єднувальною трубкою, одним кінцем надітою на цей виступ, а другим — на шийку пляшки (мал.). К. п. в тривимірному просторі завжди має лінію самоперетину. К. п. можна утворити також з двох *Мебіуса листків*, склеївши їх по граничних лініях. Властивості поверхонь типу К. п. вивчаються в *топології*. *М. І. Кованцов.*

КЛЕ́ЙНА — ГО́РДОНА РІВНЯ́ННЯ — релятивістське (задовольняє вимоги *відносності теорії*) хвильове рівняння, яке описує квантові властивості частинок зі *спіном* 0. Для вільної частинки з масою m К.— Г. р. можна одержати з релятивістського співвідношення між енергією E й імпульсом p $E^2 = p^2c^2 + m^2c^4$ заміною символів E і p диференціальними операторами $i\hbar \frac{\partial}{\partial t}$ і $-i\hbar \frac{\partial}{\partial \vec{r}}$, які діють на *хвильову функцію* $\varphi(t, \vec{r})$:

$$\left(\frac{\partial^2}{c^2\partial t^2} - \frac{\partial^2}{\partial \vec{r}^2} + \frac{m^2c^2}{\hbar^2}\right)\varphi(t, \vec{r}) = 0.$$

Для частинки, на яку діють зовн. сили, вигляд К.— Г. р. дещо складніший. К.—Г. р. має розв'язки, які відповідають як додатним, так і від'ємним (вони відповідають *античастинці*) значенням енергії. Хвильові функції у випадку вільної частинки допускають звичайну ймовірнісну інтерпретацію, яка виявляється неможливою для частинки у зовн. полях. При врахуванні взаємодії К.—Г. р. треба розглядати не як хвильове рівняння для однієї частинки, а як хвильове рівняння для скалярного поля $\varphi(x)$ (див. *Поля фізичні*). Застосування до нього процедури вторинного квантування (див. *Квантова теорія поля*) приводить до послідовної квантової теорії скалярного поля, яка описує процеси розсіяння, народження і знищення безспінових частинок. Названо за ім'ям швед. фізика О. Б. Клейна (н. 1894) і нім. фізика В. Гордона (1893—1939).

Літ.: Боголюбов Н. Н., Ширков Д. В. Введение в теорию квантованных полей. М., 1976; Швебер С. Введение в релятивистскую квантовую теорию поля. Пер. с англ. М., 1963. *П. І. Фомін.*

КЛЕЙНО́ДИ (нім. Kleinod, польс. Klejnot — дорогоцінність) — відзнаки та атрибути влади укр. *козацької старшини* 16—18 ст. До К. належали *корогва* (прапор), *бунчук, булава,* пірнач, військ. печатка, литаври, духові труби тощо. За ступенями К. поділялися на гетьманські (вручалися спочатку польс. королем, потім — рос. царем), полковницькі, сотенні (вручалися гетьманом), кошові (вручалися військ. радою *Запорізької Січі*), курінні (вручалися куріннною радою) і паланкові (вручалися кошовим). К. були і в Донському козацькому війську.

КЛЕЙОВИ́Й ЖИВО́ПИС — вид живописної техніки, в якій сполучною речовиною є тваринний клей (столярний, малярний, міздровий, іноді рибний) і зрідка—рослинний чи синтетичний. Виконується переважно на крейдяному грунті. К. ж. відомий з давніх-давен, дає можливість добиватись великих декоративних ефектів, але клейові фарби нетривкі, мало еластичні, порівняно легко розкладаються від вологості і осипаються, якщо накладені надто грубим шаром. Тому техніка К. ж., яка раніше (особливо в кін. 18 — на поч. 19 ст.) широко застосовувалася при декоративних розписах, тепер використовується здебільшого для театральних і кінодекорацій, панно, плакатів тощо. В широкому розумінні слова термін «клейовий живопис» об'єднує живопис, виконаний будь-якими фарбами на клейовій сполучній речовині, в т. ч. *акварель, гуаш.*

Літ.: Лоханько Ф. П., Флорова Т. І. Художні матеріали.— Техніка живопису. К., 1960.

КЛЕЙСТ (Kleist) Генріх фон (18.X 1777, Франкфурт-на-Одері — 21.XI 1811, Ванзе) — німецький письменник. Найвідоміша п'єса К. — народна комедія «Розбитий глечик» (1804; в переробці І. Франка з 1905 йшла на сцені *театру товариства «Руська бесіда»*). Багато творів К. позначені трагічним світосприйняттям (драми «Родина Шроффенштейн», 1803; «Пентесілея», 1807). Учасник антинаполеонівської боротьби, К. у відозві «Катехізис німців» (1809), п'єсі «Битва Германа» (1808) виражав ідеї нац.-патріотичного руху. В істор. драмі «Принц Фрідріх Гомбурзький» (1810) помітне прагнення опоетизувати юнкерську Пруссію. В повісті «Міхаель Кольгаас» (1810) реалістично зображено людину з народу, яка повстає проти феод. свавілля.

Тв.: Укр. перекл.— Оповідання. Х.— Одеса, 1930; Рос. перекл.— Драмы.— Новеллы. М., 1969; Избранное. М., 1977. *А. Г. Бакланов.*

КЛЕЙСТОГА́МІЯ (від грец. κλειστός — замкнений і γάμος — шлюб) — *самозапилення* в нерозкривних (т. з. клейстогамних) квітках деяких рослин. Клейстогамні квітки звичайно дрібні, непоказні, здебільшого розташовані біля грунту (у деяких рослин — в грунті); розвиваються вони на рослині поряд з нормально забарвленими квітками, що розкриваються. К. спостерігається у деяких фіалок, арахісу, квасениці звичайної та ін. Див. також *Хазмогамія*.

КЛЕЙСТОКА́РПІЙ (від грец. κλειστός — замкнений і καρπός — плід), клейстотецій — замкнене *плодове тіло* деяких *сумчастих грибів*. Має округлу форму та суцільну оболонку (перидій). Всередині К. містяться *аски*, в яких утворюються *спори*, що звільняються внаслідок руйнування оболонки клейстокарпія.

КЛЕМА́Н (Clément) Жан Батіст (31.V 1836, Булонь-сюр-Сен — 23.II 1903, Париж) — франц. поет. Активний учасник *Паризької комуни 1871*, після поразки якої емігрував (Бельгія, Англія). Повернувся на батьківщину 1880. Автор збірок «Пісні» (1885), «Сто нових пісень» (1899), спогадів «Реванш комунарів» (1886—87, незакінч.), бесід «Соціальні питання в загальнодоступному викладі...» (т.

1—2, 1887—88). Прославляв Комуну, картав її катів, закликав трудящих до боротьби за соціальні права. Укр. мовою вірші К. перекладав М. Терещенко.

КЛЕМАНСО́ (Clemenceau) Жорж Бенжамен (28.IX 1841, Муйрон-ан-Паре — 24.XI 1929, Париж) — франц. політ. діяч, член Франц. академії (з 1918). Лікар. У період *Другої імперії* — учасник радикально-респ. руху. В 1871—93 — депутат нац. зборів. З 1881 — лідер партії радикалів. У 1906—09 — прем'єр-міністр. Посідав шовіністичну позицію, придушував робітн. рух. У 1917—20 — прем'єр-міністр і військ. міністр. Один з організаторів інтервенції проти Рад. Росії та *Угорської Радянської республіки*. Був головою *Паризької мирної конференції 1919—20*, одним з авторів *Версальського мирного договору 1919*; домагався встановлення франц. гегемонії в Європі.

КЛЕМБІ́ВКА — село Ямпільського р-ну Вінн. обл., один з центрів укр. народного вишивання, ткацтва та килимарства. В К. діє ф-ка худож. виробів «Жіноча праця» (засн. 1870, з 1914 — артіль «Наша польза», з 1923 — сучас. назва). Для виробів К. характерна вишивка шовком, золотою і срібною ниткою на рідкій тканині (бамбаці). В орнамент входять геометризовані зображення рослин,тварин і людей. Килими, ткані в К., мають горизонтальну композицію з великими, ритмічно повторюваними рослинними мотивами. Нова організаційно-тех. база і забезпечення високоякісним матеріалом (батист, крепдешин) обумовили перехід у вишивці від великомасштабного до витонченого мініатюрного орнаменту. Худож. вироби з К. експонуються на респ., всесоюзних та міжнар. худож. виставках (золота медаль Лейпцігського ярмарку, 1968). Серед майстрів — М. Сенюк, О. Хоменко, Т. Березовська, Н. Дубинченко, А. Козак, В. Колесник, М. Огієнко, П. Бондарук. Іл. с. 221.

Б. С. Бутник-Сіверський.

КЛЕ́МЕНЦ Дмитро Олександрович [15 (27).XII 1848, с. Горяїновка, тепер Духовницького р-ну Сарат. обл.— 8 (21).I 1914, Москва] — рос. революц. народник, етнограф, археолог. У 1867—71 навчався в Казанському, згодом у Петерб. ун-тах. Брав участь у гуртку *чайковців*, був одним з ініціаторів *«ходіння в народ»*. Член *«Землі і волі»*. В 1879 К. заарештовано, 1881 вислано до Сх. Сибіру. Там почав наук. діяльність. Зробив значний внесок у вивчення Сибіру і Монголії. В серед. 90-х рр. К. повернувся до Петербурга, до 1900 працював у Музеї антропології і етнографії АН, потім організував етногр. відділ Рос. музею і керував ним до 1910. Автор мемуарів «З минулого» (1925).

КЛЕН (Acer) — рід деревних або кущових рослин родини кленових. Листки супротивні, лопатеві, рідше перистоскладні або суцільні. Квітки правильні, зібрані в щитки або китиці. Плід — подвійна крилатка. Бл. 200 видів, поширених в Європі, Азії, Пн. Африці та Пн. і Центр. Америці. В СРСР — 32 дикорослі види, з них в УРСР — 5. Найпоширеніші в УРСР види: К. гостролистий, або платановидний (A. platanoides),— вис. до 30 м, росте в листяних і мішаних лісах (зустрічається в більшій частині УРСР); К. польовий (A. campestre) — кущ або дерево до 20 м заввишки, росте в листяних лісах, серед чагарників (майже по всій УРСР, крім пд. р-нів); К. татарський, або *чорноклен* — росте в лісах і серед чагарників (майже по всій УРСР). В лісах зх. р-нів УРСР і Правобережжя росте К. несправжньоплатановий, або *явір*. К.— гарні декоративні дерева; медоноси. В СРСР, зокрема в УРСР, крім згаданих видів, у садах і парках вирощують К. червоний (A. rubrum), К. ясенолистий, або негундо (A. negundo), та ін. З деревини К. виготовляють меблі, музичні інструменти тощо; із соку деяких К. в Америці виготовляють кленовий цукор.

КЛЕ́НОВ Павло Микитович (н. 20.IX 1924, с. Княжево, Моршанського р-ну Тамб. обл.) — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1973). Закінчив (1947) театр. студію в Ростові-на-Дону. Працював у театрах Ростова-на-Дону, Південно-Сахалінська, в Донецькому обл. рос. драм. театрі (1960—63), з 1963 — у Ворошиловгр. рос. драм. театрі. Ролі: Безсеменов («Міщани» М. Горького), Вершинін («Бронепоїзд 14-69» Вс. Іванова), Худяков («Характери» за Шукшиним), Вітровий, Кобза («Калиновий гай», «Загибель ескадри» Корнійчука) та ін. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, медалями.

КЛЕНО́ВИЙ — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Ровеньківській міськраді, за 7 км від залізнич. ст. Дар'ївка. 3,0 тис. ж. (1979). Добування кам. вугілля (шахтоуправління ім. Космонавтів). 2 заг.-осв. школи, поліклініка, кінотеатр, б-ка. Засн. 1956.

КЛЕ́НЦЕ (Klenze) Лео фон (29.II 1784, Шладен, тепер у Нижній Саксонії, ФРН — 27.I 1864, Мюнхен) — нім. архітектор. Учився в Німеччині, Франції, Італії. З 1816 працював у Мюнхені, 1839—51 — в Афінах. Серед споруд: Гліптотека (1816—30) і Стара пінакотека (1826—36) у Мюнхені, Новий Ермітаж у Ленінграді (1839—52).

КЛЕОМЕ́Н III (Κλεομένης; бл. 260—219 до н. е.) — цар *Спарти* 235—221 до н. е. Прагнув відновити її могутність та гегемонію в Греції. Але 222 або 221 до н. е. війська К. III були розбиті в битві біля Селласії об'єднаними силами *Ахейського союзу* і *Македонії*. К.III втік до Єгипту, там і загинув.

КЛЕО́Н (Κλέων; р. н. невід.— п. 422 до н. е., біля Амфіполя) — давньогрец. політ. діяч, вождь радикальної рабовласницької аристократії Стародавніх *Афін*. Виступав як політ. противник *Перікла*, а після його смерті (429 до н. е.) — вождя помірковано-демократичного угруповання Нікія. Домігся надзвичайного військ. податку з заможних громадян, зміцнення ролі Афін у *Делоському союзі*. Був прихильником активізації воєнних дій проти *Спарти* під час *Пелопоннеської війни* 431—404 до н. е. Загинув у бою.

КЛЕОПА́ТРА VII (грец. Κλεοπάτρα; 69 до н. е., Александрія — 30 до н. е., там же) — остання цариця (з 51 до н. е.) Єгипту з династії *Птолемеїв*. Була співправителькою, сестрою і дружиною Птолемея XIII, проти якого вела боротьбу за владу. В 48 до н. е. К. VII було вигнано до Сирії. Повернулася 47 до н.е. до Єгипту за допомогою *Юлія Цезаря* (мала від нього сина Цезаріона). З 37 до н. е. була дружиною Марка *Антонія*, підтримувала його в боротьбі проти Октавіана (див. *Август*). Після поразки 31 до н. е. флоту К. VII і Антонія біля мису *Акцій* і вступу 30до н. е. армії Октавіана до Єгипту заподіяла собі смерть. Образ К. не раз відтворено в худож. л-рі і мистецтві (У. Шекспір, О. Пушкін, Б. Шоу, П. Рубенс та ін.).

КЛЕПА́ЛЬНА МА́ШИНА — машина для з'єднання елементів конструкцій *клепанням*. До К. м. (мал.) належать клепальні преси (переносні, стаціонарні) і клепальні автомати. На клепальних пресах виконують одну операцію — створюють на заклепках (одній або кількох — т. з. групове клепання) замикаючі головки. Продуктивність деяких пресів такого типу (при груповому клепанні) бл. 1000 заклепок за годину. За допомогою клепальних автоматів виконують усі операції клепання: вирівнюють і стискують з'єднувані елементи, утворюють в них та обробляють отвори, вставляють заклепки і створюють на їхньому кінці замикаючі головки, переміщують з'єднувані елементи на крок клепання. Продуктивність автоматів 300—600 заклепок за годину.

КЛЕ́ПАНІ КОНСТРУ́КЦІЇ — металеві конструкції будинків, споруд і устаткування, що їх елементи з'єднані способом *клепання*. Клепаними виготовляють конструкції (напр., підкранові балки для особливо потужних кранів), що зазнають значного ударного і вібраційного діяння, а також конструкції, в яких зварювання небажане (з термічно зміцнених алюмінієвих сплавів тощо). Порівняно зі *зварними конструкціями* К. к. надійніші при низьких т-рах (у пн. районах), оскільки за цих умов концентрація напружень в місцях клепання менша, ніж у зварних з'єднаннях. Проте витрата металу на К. к. більша, виготовлення їх складніше. В монтажних вузлах конструкцій з високоміцних сталей замість клепання все частіше використовують з'єднання на високоміцних болтах. Іл. с. 224.

М. М. Жербін.

КЛЕПА́ННЯ — створення нерознімного *з'єднання* елементів конструкцій, переважно з листового металу, за допомогою заклепок (стрижнів з закладними головками на одному кінці). При К. (мал., с. 224) у з'єднуваних елементах свердлять або пробивають отвори, вставляють у них заклепки, а потім пресуванням, ударом або вибухом створюють на другому кінці

Г. фон Клейст.

П. М. Кленов.

Л. Кленце. Галерея Слави в Мюнхені. 1843—53.

Клеопатра VII. Вапняк. 1 ст. н. е. Британський музей. Лондон.

П. Ф. Клим. Вишивані сорочка та рушник. 20 ст.

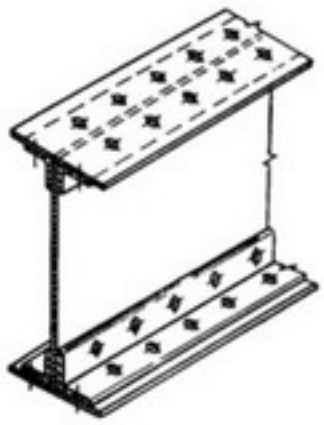

Клепані конструкції. Балка.

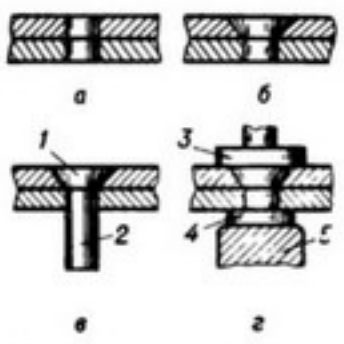

Клепання: *а* — утворення у з'єднуваних елементах отвору для заклепки; *б* — утворення гнізда для закладної (потайної) головки; *в* — розміщення заклепки в отворі; *г* — створення замикаючої головки; *1* — закладна головка; *2* — стрижень; *3* — підтримуючий пристрій; *4* — замикаюча головка; *5* — обтискний пристрій.

заклепок замикаючі головки. Для пресового К. використовують *клепальні машини,* для ударного — клепальні молотки. К. застосовують у судно-, вагоно- та авіабудуванні, будівництві тощо. Див. також *Клепані конструкції.*

КЛЕПЕ́ЦЬ, білоочка (Abramis sapa) — риба род. *коропових.* Довж. тіла до 33 см, маса до 0,8 кг. Очі великі, опуклі, білі (звідси й друга назва). Пошир. в бас. Балтійського, Чорного, Азовського, Каспійського і Аральського морів. Статевозрілими стають на 3—4 році життя. Нерест у квітні — травні, ікру (плодючість 20—100 тис. ікринок) відкладає на рослини. Живиться безхребетними і водоростями. Пром. значення невелике. Іл. с. 226.

О. М. Тарасова.

КЛЕПТОМА́НІЯ (від грец. κλέπτω — викрадаю і μανία — пристрасть) — хворобливий потяг до крадіжок. К. є здебільшого одним із проявів окремих психічних захворювань (*шизофренії,* старечого слабоумства тощо). Характерно, що предметами крадіжки часто є зовсім непотрібні речі, якими хворий ніколи не користується. Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання, що спричинилось до клептоманії.

КЛЕР (Clair) Рене (справж. прізв. — Шомет; н. 11.XI 1898, Париж) — франц. кінорежисер і кінодраматург, член Франц. академії (з 1960). Перші фільми — «Париж заснув» (1923), «Антракт» (1924), «Солом'яний капелюшок» (1927). Найвідоміший твір — комедія «Під дахами Парижа» (1930). В сатиричних картинах «Свободу нам!» (1932), «Останній мільярдер» (1934) критикує бурж. дійсність. Серед наступних фільмів: «Привид їде на Захід» (1936, Великобританія), «Мовчання — золото» (1947), «Краса диявола» (1950), «Великі маневри» (1955), «Порт де Ліла» (1957, в рад. прокаті «На околиці Парижа»), «Все золото світу» (1961); більшість з них — за власними сценаріями.

Тв.: Рос. перекл.— Сценарии и комментарии. М., 1969.

КЛЕРИКАЛІ́ЗМ (від лат. clericalis — церковний) — реакційний політ. напрям у бурж. країнах, представники якого домагаються керівної ролі *церкви* і *духівництва* в житті суспільства. Носіями К. виступають насамперед вища церк. *ієрархія* та пов'язані з нею впливові кола правлячих класів. В сучас. умовах К. взято на озброєння імперіалізмом. У ряді капіталістичних країн клерикали мають великі політ. партії (напр., у ФРН, в Італії), профспілкові, жіночі, молодіжні та ін. громад. орг-ції; свої навч., лікувальні, благодійницькі заклади; володіють засобами масової інформації. Клерикальний *антикомунізм* спрямовує свої зусилля на ослаблення революц. впливу країн соціалістичної співдружності на хід світового сусп. розвитку, єдності міжнар. робітн. класу, на протидію соціалістичній орієнтації народів, що визволилися від колоніального гніту. К. діє в єдиному руслі з бурж. державою, справляючи певний вплив на її політ. життя.

І. І. Мигович.

КЛЕРМО́Н-ФЕРРА́Н — місто в центр. частині Франції, адм. ц. департаменту Пюї-де-Дом. Залізнич. вузол. 225,4 тис. ж. (1975, з передмістями). Значний центр гумової пром-сті (виробн. автомоб. шин, тех. гуми, взуття). Розвинуті машинобудування і металообробка, хім., текст., поліграф., паперова, харч. пром-сть. Фаянсове виробн. Ун-т (засн. 1810). Археол. музей. Архіт. пам'ятки 11—13 ст. В К.-Ф. народився Б. *Паскаль.*

КЛЕРО́ (Clairaut) Алексі Клод (7.V 1713, Париж — 17.V 1765, там же) — франц. математик і астроном. Почесний чл. Петерб. АН (з 1754). У 18 років був обраний ад'юнктом, а в 25 — дійсним членом Паризької АН. К. ввів поняття *криволінійного інтеграла,* повного диференціала функції кількох змінних, а також заг. і особливого розв'язків диференціальних рівнянь 1-го порядку. У 1736—37 брав участь в Лапландській експедиції по вимірюванню дуги меридіана, гол. метою якої була перевірка теорії Ньютона про те, що *Земля* стиснута біля полюсів; у 1743 розробив матем. теорію фігури Землі; у 1751 дав наближений розв'язок *трьох тіл задачі,* за допомогою якого побудував нову теорію руху Місяця. Став широко відомим завдяки дослідженням руху *Галлея комети.*

КЛЕРОДЕ́НДРОН, волькамерія (Clerodendrum) — рід рослин родини вербенових. Здебільшого кущі або напівкущі, іноді з виткими стеблами. Листки цілісні, супротивні або зібрані в кільця. Квітки у волотевидних або щитковидних суцвіттях, у багатьох видів — запашні, у деяких — яскраво забарвлені. Бл. 400 видів, поширених у тропіч. зонах Сх. та почасти Зх. півкуль. Багато видів К. вирощують у кімнатах як декоративні, з них найчастіше — К. запашний (C. fragrans) родом з Пд.-Сх. Азії, К. повстистий (C. tomentosum) родом з Австралії і К. Томпсона (C. thompsoniae) родом з тропіч. Африки.

КЛЕРУ́ХІЇ (грец. κληρουχίαι, від κλῆρος — наділ та ἔχω — володію) — давньогрец. військово-землеробські поселення, які в 6—4 ст. до н. е. засновувалися на території підкорених або союзних держав. Метою створення К. було наділення землею безземельних громадян і здійснення військ.-політ. контролю над союзниками. Найбільшу кількість К. заснували Старод. *Афіни.*

КЛЕ́СІВ — селище міського типу Сарненського р-ну Ровен. обл. УРСР. Залізнична станція. 4,2 тис. ж. (1979). Біля К.— *Клесівські родовища гранітів.* 5 каменедробильних (бутовий камінь, облицьовувальні вироби, щебінь) та торфобрикетний з-ди, лісгоспзаг, комбінат комунальних підприємств. 4 заг.-осв. і музична школи, лікарня. Будинок культури, 3 клуби, 5 б-к. Засн. на поч. 20 ст.

КЛЕ́СІВСЬКІ РОДО́ВИЩА ГРАНІ́ТІВ — у Сарненському р-ні Ровен. обл. УРСР, біля залізнич. ст. Клесів. Включають 8 родовищ гранітів, гранодіоритів і діоритів. Сумарні промислові запаси становлять 161,5 млн. м³ (1978). Кристалічні породи розвідані до глиб. 40—45 м. Вони перекриті товщею пісків, суглинків, жорстви заг. потужністю до 3 м. Використовують граніти гол. чин. для одержання буту, щебеню, частково — як облицьовувальний матеріал.

К. О. Суходольський.

КЛЕ́ЦЬКИЙ Лев Михайлович [н. 5 (18).III 1903, с. Олександрівка, тепер Новотроїцького р-ну Херсон. обл.] — укр. рад. економіст-аграрник, чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1959). Член КПРС з 1925. У 1928 закінчив Харків. агроекон. ін-т. У 1939—59 — зав. кафедрою Харків. с.-г. ін-ту ім. В. В. Докучаєва. В 1959—62 — академік-секретар відділення економіки і організації с. г. і член Президії Укр. академії с.-г. наук. У 1963—79 — в Укр. с.-г. академії (до 1974 — зав. кафедрою). Праці з питань експлуатації с.-г. машин, продуктивності праці, собівартості продукції, рентабельності виробн., госпрозрахунку, поглибленої спеціалізації в колгоспах і радгоспах УРСР та ін. Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

КЛИМ Параска Фоківна (н. 26.X 1922, с. Виженка, тепер Вижницького р-ну Чернів. обл.) — укр. рад. вишивальниця і ткаля, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1960). Вишиває жіночі й чоловічі сорочки, блузки, рушники, скатерки, серветки, доріжки з геом. орнаментом, який компонує сама. Володіє і технікою худож. ткацтва, виготовляє ворсові килими, ліжники. Твори зберігаються в Чернів. краєзнавчому музеї, музеях Києва та Москви.

КЛИМЕ́НКО Валентин Митрофанович [н. 5 (18).VII 1908, Маріуполь, тепер м. Жданов Донец. обл.] — укр. рад. вчений у галузі обробки металів тиском, доктор тех. наук (з 1962), засл. діяч науки УРСР (з 1969). Член КПРС з 1944. Після закінчення (1931) Дніпроп. металург. ін-ту працював на підприємствах металург. промсті, в 1949—53 — в Дніпроп. металург. ін-ті, в 1953—64 — в н. -д. Ін-ті чорної металургії. З 1964— зав. кафедрою Донецького політех. ін-ту. Осн. праці з питань деформування металу при прокатці зливків на блюмінгах і слябінгах, тиску металу на бічні грані калібрів і на валки, теорії захоплювання металу в калібрах, теорії і принципів прокатки із затисненням металу в калібрах та ін.

КЛИМЕ́НКО Василь Костянтинович [н. 7 (20).VIII 1906, с. Петрівка, тепер Дзержинської міськради Донец. обл.] — парт. і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1929. В 1935 закінчив Київ. політех. ін-т. У 1935—41 працював інженером, директором Слов'янського арматурно-ізоляторного з-ду. В 1941, 1944—51— на парт. роботі в Сталіно (тепер Донецьк), 1941—43 — в Башкирії. В 1951—61—перший секретар Ворошиловград. обкому партії. В 1961—71 — голова Укр. респ. ради профспілок. У 1961—69 — член Генради ВФП. З 1971— на пенсії. В 1956—71 — член ЦК КПРС. З 1949 — кандидат, 1952—76 — член ЦК Компартії Украї-

ви. В 1961—71 — кандидат у члени Політбюро (1961—66 — Президії) ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 3—7-го скликань. Депутат і член Президії Верховної Ради УРСР 6 і 7-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами та медалями.

КЛИМЕ́НКО Іван Євдокимович (9.IX 1891—26.XI 1937) — парт. і держ. діяч УРСР. Член Комуністичної партії з 1912. Н. в с. Рівчаках (тепер Конотоп. р-ну Сум. обл.) в сел. сім'ї. Вів нелегальну парт. роботу в Києві, Ростові, Полтаві, Харкові, в містах Сибіру. У травні 1917 прибув до Києва. У березні — квітні 1918 — член ЦВК Рад України, нар. секретар праці. В 1919—21 працював в Одесі, Києві, Катеринославі. В 1922—25 — нарком зем. справ УРСР. У 1925—27 — другий секретар ЦК КП(б)У. З 1927 — на відповідальній госп. роботі. На XIV—XVI з'їздах ВКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК, на VI—VIII конференціях та IX з'їзді КП(б)У — членом ЦК КП(б)У. В 1924—27 — член Оргбюро, 1925—27 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Був членом ВУЦВК, ВЦВК, ЦВК СРСР.

КЛИМЕ́НКО Марія Миколаївна (н. 10.IX 1924, Київ) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1979). Член КПРС з 1969. В 1946 — 59 й з 1969— у Волинському (Луцьк), 1959—69— в Тернопільському укр. муз.-драм. театрах ім. Т. Г. Шевченка. Ролі: Лучицька («Талан» Старицького), Ніла («Барабанщиця» Салинського), Юстина («Юстина» Вуолійокі).

КЛИМЕ́НКО Панас Мусійович (16.IX 1900, с. Нижня Дубечня, тепер Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.—17.III 1925, там же) — укр. рад. учитель, сільський активіст. Закінчив Київ. пед. курси. З 1921—на пед. і керівній роботі в школах Вищедубечанського р-ну. Одночасно був організатором сільс. комсомольців, очолював боротьбу з куркулями. К. активно виступав у пресі, викривав ворогів Рад. влади на селі. Вбитий куркульськими наймитами.

КЛИМЕ́НКО Юхим Филимонович (1839, Акерман, тепер Білгород-Дністровський — 1922) — укр. хімік. Закінчив 1863 Моск. ун-т. У 1864—71 працював учителем гімназії в Катеринославі (тепер Дніпропетровськ) та в Одесі; з 1871 — у Новоросійському ун-ті в Одесі (з 1878 — професор). К. належать перші в Росії експеримент. праці з *стереохімії*, вивчав також органічні оксикислоти.

КЛИМЕ́НТ АЛЕКСАНДРІЙСЬКИЙ (Clemens Alexandrinus) Тіт Флавій (бл. 150 — бл. 215) — християнський теолог і письменник. Наставник християнської церк. школи в Александрії. Виходячи з ідей *неоплатонізму*, розробив теологічне вчення про збіг «істинного» знання (філософії) з «істинною» вірою, яке було прийняте християнською церквою. Оскільки твори К. А. «Педагог», «Стромати» та ін. містять цитати з творів давньогрец. філософів, вони є цінним джерелом з історії античної філософії.

КЛИМЕ́НТ СМОЛЯ́ТИЧ (рр. н. і см. невід.) — письменник і церковно-освітній діяч Київської Русі серед. 12 ст. Київ. митрополит (1147—54). Обстоював незалежність руської православної церкви від Візантії. Його твір «Посланіє пресвитеру Фомѣ», що зберігся в списках 15—16 ст., свідчить про видатні здібності К. С. як проповідника, оратора, книжника і філософа. *Ф. Я. Шолом.*

КЛИМЕ́НТІЙ ЗІНО́ВІЇВ син (серед. 17 ст.— після 1712) — укр. поет і етнограф. Вчився в дяківській школі, потім, можливо, в Києво-Могилянській колегії, служив писарем. Ще молодим прийняв чернецтво, багато подорожував, збираючи милостиню для монастиря (був у Росії, Польщі, обійшов усю Україну). Автор рукописної зб. віршів (бл. 400 творів), складеної між 1700 і 1709 (вид. 1912). В цих творах широко відобразив тогочасне соціально-екон. життя України з етногр.-побутовими особливостями. Герої його творів — ремісники, наймити-бурлаки, козаки-воїни. Викривав соціальну нерівність, сатирично висміював попів, ченців, гендлярів, чиновників. Описав бл. 100 ремесел і промислів, зібрав бл. 2 тис. приказок і прислів'їв, об'єднаних у зб. «Приповѣсти».

Тв.: [Вірші]. В кн.: Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, т. 7. Львів, 1912; Вірші.— Приповісті посполиті. К., 1971.

Літ.: Колосова В. П. Климентій Зіновіїв. К., 1964. *В. П. Колосова.*

КЛИМКО́ Никифор Григорович (22.II 1904, с. Ландарі, тепер Диканського р-ну Полтав. обл.— 29.VI 1979, Київ) — укр. рад. економіст, доктор екон. наук, професор. Член КПРС з 1932. У 1925 закінчив Полтав. с.-г. ін-т. У 1930—39 — старший наук. співробітник Міжнар. агр. ін-ту Виконкому Комінтерну. В роки Великої Вітчизн. війни—на фронті, на парт. роботі. З 1944 — на пед. та наук. роботі у вузах і н.-д. ін-тах Києва. В 1963—70 — директор укр. відділення Ін-ту економіки світової системи соціалізму АН СРСР. Праці з питань політекон. проблем світової системи соціалізму.

КЛИМКО́ВИЧ Ксенофонт Григорович (17.I 1835, с. Хотимир, тепер Тлумацького р-ну Івано-Фр. обл.— 19.X 1881) — укр. письменник ліберально-бурж. напряму. Був редактором львів. журналів «*Мета*» (1863—65) і «Основа» (1872). Друкував вірші в різних періодичних виданнях, перекладав з чес., польс., франц. л-р. Переклав нім. мовою ряд творів Т. Шевченка і Марка Вовчка.

КЛИМКО́ВИЧ Михась [Михайло Миколайович; 8 (20).XI 1899, с. Селітряники, Борисовського пов. Мінської губ. — 5.XI 1954, Мінськ] — білорус. рад. письменник. Член КПРС з 1920. Друкуватися почав 1926. Автор тексту Держ. гімну БРСР (1944), драм. поем на істор. теми — «Катерина Жерносєк» (1937), «Розплата» (1945), «Вся влада Радам!» (1956), лібретто опери «Кастусь Калиновський» (пост. 1947, опубл. 1959). Осн. твори — драм. трилогія «Георгій Скорина» (1946—47, 1955). Писав вірші, оповідання, досліджував білорус. л-ру («Про животворний вплив російської літератури на білоруську літературу», вид. 1955; «Літературно-критичні статті», вид. 1962). Т. Шевченкові присвятив одноактну драму і статтю, перекладав його твори.

КЛИ́МОВ Володимир Якович [11 (23).VII 1892, Москва — 9.IX 1962, там же] — рад. вчений у галузі авіаційного моторобудування, конструктор авіац. двигунів, генерал-майор інженерно-технічної служби (1944), акад. АН СРСР (з 1953), двічі Герой Соціалістичної Праці (1940, 1957). В 1918 закінчив Моск. вище тех. училище. З 1935 — гол. конструктор авіац. двигунів. Під керівництвом К. створені потужні двигуни (М-105, ВК-105ПФ, ВК-107, ВК-108) для винищувачів і бомбардувальників, які відіграли значну роль у Великій Вітчизн. війні 1941—45. Після війни К. розробив ряд повітряно-реактивних двигунів. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1943, 1946, 1949.

КЛИ́МОВ Всеволод Валентинович (н. 20.II 1930, Бійськ) — укр. рад. хімік, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1965. Закінчив (1953) Казахський ун-т. З 1960 працює у Всесоюзному н.-д. ін-ті реактивів і хім. чистих матеріалів для електронної техніки (Донецьк). Осн. наук. дослідження присвячені фіз. хімії й технології неорганічних речовин, зокрема хімії сегнето-, п'єзоелектр. і феритових матеріалів. Держ. премія СРСР, 1975.

КЛИ́МОВ Михайло Михайлович [8 (20).XI 1880, Петербург — 9.VII 1942, Тбілісі] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1937). Сценічну діяльність почав 1901 в провінціальних театрах. У 1904—09 грав у моск. театрі Корша, потім (з перервами) в *Малому театрі*. Ролі: Телятєв («Шалені гроші» О. Островського), Фамусов («Лихо з розуму» Грибоєдова), Земляника («Ревізор» М. Гоголя), Дубровін («Вогняний міст» Ромашова), Людовік («Олівер Кромвель» Луначарського) та ін. Знімався в кіно. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Портрет с. 226.

КЛИ́МОВ Олександр Гнатович [н. 31.VIII (12.IX) 1898, Кустанай] — укр. і рос. рад. диригент, педагог, засл. діяч мист. Тадж. РСР (з 1945) та УРСР (з 1949). Член КПРС з 1946. У 1928 закінчив Київ. муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка (викладав у ньому до 1931). Працював у Тирасполі, Донецьку, Саратові, Харкові, Одесі. В 1942—45 — гол. диригент Держ. симф. оркестру УРСР (Душанбе), 1945—48 — симф. оркестру Одес. філармонії (професор Одес. консерваторії). У 1948—54 — директор і професор Київ. консерваторії. В 1954—61 — гол. диригент Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка, 1961—67 — Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова. Нагороджений орденом Леніна.

КЛИ́МОВА Олександра Іванівна (н. 1.X 1921, с. Затоболовка, тепер Кустанайського р-ну Кустан. обл.) — рос. рад. актриса, нар. артистка СРСР (з 1969). В 1949

Р. Клер.

А. К. Клеро.

М. М. Клименко.

В. Я. Климов.

М. М. Климов.

О. І. Климова.

П. І. Климук.

Клепець.

закінчила театр. уч-ще ім. М. Щепкіна в Москві. В 1949 — 56 працювала в театрах Одеси, Києва, Харкова, з 1956 — в Білорус. рос. театрі ім. М. Горького (Мінськ). Ролі: Аня («Вишневий сад» Чехова), Комісар («Оптимістична трагедія» Вс. Вишневського). Норма Фансі («Під золотим орлом» Галана), Клеопатра («Антоній і Клеопатра» Шекспіра). Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

КЛИ́МОВСЬК — місто обласного підпорядкування Моск. обл. РРФСР. Залізнична ст. Гривно. 52 тис. ж. (1977). З-ди текст. машинобудування (засн. 1883) с.-г. машин. ф-ка іграшок. Місто з 1940.

КЛИМО́ВСЬКИЙ (Климов) Семен (рр. н. і см. невід.) — укр. поет кінця 17 — 1-ї пол. 18 ст. Автор популярної пісні «Їхав козак за Дунай». Написав і два вірші, присвячені Петрові I: «О правосудію» і «О смиренії височайших», де поряд з монархічно-реліг. ідеями висловив критичне ставлення до панівних класів. На основі скупих біографічних матеріалів, що стосуються К., рос. письменник О. *Шаховською* написав оперу-водевіль «Козак-віршувальник» (1812).

В. П. Колосова.

КЛИМУ́К Петро Ілліч (н. 10.VII 1942, с. Комаровка Брестського р-ну Брест. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, генерал-майор авіації (1978), двічі Герой Рад. Союзу (1973, 1975). Член КПРС з 1963. Закінчив Черніг. вище військ.-авіац. училище льотчиків (1964) і Військ.-повітр. академію ім. Ю. О. Гагаріна (1977). В загоні космонавтів — з 1965. Разом з В. В. *Лебедєвим* здійснив політ (18—26.XII 1973) на космічному кораблі «Союз-13», разом з В. І. *Севастьяновим* — на космічному кораблі «Союз-18» (24.V—26.VII 1975). Під час виконання програми корабель стикувався з орбітальною наук. станцією «Салют-4». Як командир міжнар. екіпажу (разом з льотчиком-космонавтом ПНР М. *Гермашевським*) здійснив політ (27.VI—5.VII 1978) за програмою «*Інтеркосмос*» на космічному кораблі «Союз-30». Під час виконання програми польоту «Союз-30» стикувався з орбітальним наук. комплексом «Салют-6» — «Союз-29» (В. В. *Ковальонок* і О. С. *Іванченков*). Екіпажі кораблів проводили спільні дослідження та експерименти. Нагороджений 3 орденами Леніна, «Хрестом Грюнвальда» 1-го ступеня (ПНР), медалями. Золота медаль ім. К. Е. Ціолковського АН СРСР (1977). Держ. премія СРСР, 1978.

КЛИН — місто обл. підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Сестрі (бас. Волги). Залізнична станція. 89 тис. ж. (1977). У К.— виробн. об'єднання «Хімволокно» і «Термоприлад», скляний і верстатобуд. з-ди. Підприємства текст. і харч. пром-сті, виробн. буд. матеріалів. У К.— хім.-мех. і буд. технікуми. Будинок-музей П. І. Чайковського, який жив і працював у К. 1892—93. Вперше згадується 1234.

КЛИНОЛИ́СТИ (Sphenophyllales) — порядок вимерлих рослин з підвідділу членистостеблових. Були представлені невеликими дерев'янистими рівно-, рідше — різноспоровими рослинами з тонкими довгими гіллястими стеблами; деякі форми К. мали *шипи*. Листки К. клиновидні або розсічені, зібрані в *кільця* (по 6 або 9 листків у кожному). К. були поширені з кінця девонського до початку тріасового періоду. Найбільшого розквіту досягли в карбоні і пермі.

КЛИНО́ПИС, клинописне письмо — тип *письма*. Знаки в К. мали

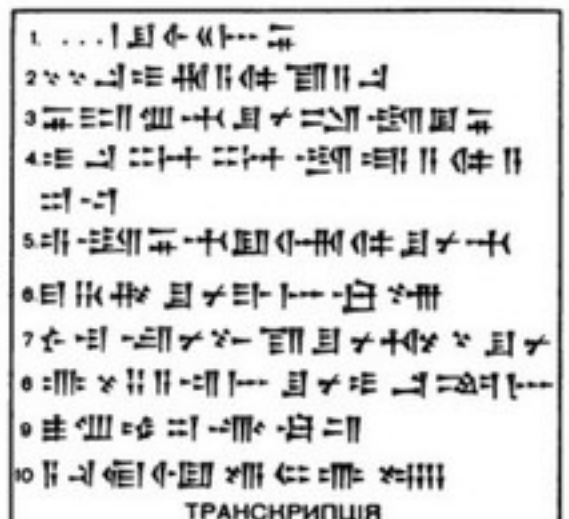

ТРАНСКРИПЦІЯ

1. ... i šú-ši šarrâ-ni
2. mâtâti Na-i-ri a-di šá a-na
3. ni-ra-ru-ti-šú-nu il-li-ku-ni
4. i-na mul-mul-li-ia a-di tâmti
5. e-li-ni-ti lu ar-di-šú-nu-ti
6. ma-ḫa-zi-šú-nu rabûti ak-šud
7. šal-la-su-nu bu-šá-šú-nu nam-kur-šú-nu
8. ú-še-sa-a álâni-šú-nu i-na išâti
9. aš-ru-up ap-pul-ak-ḳur
10. a-na tili ú kar-mi ú-tir

ПЕРЕКЛАД

„Шістдесят царів Наїрі разом з тими, що прийшли їм на допомогу, я прогнав своїми стрілами до горішнього моря. Їхні великі міста я завоював. Здобич, їхнє майно я забрав собі. Їхні міста я спалив, сплюндрував, спустошив, перетворив на руїни..."

Зразок вавілоно-ассірійського клинопису. Напис ассірійського царя Тіглатпаласара I.

клиноподібну форму, видавлювали їх на сирій глині прямокутною паличкою. Системи К. застосовували в Передній Азії з кін. 4-го до кін. 1-го тис. до н. е. К. виник у *Шумері* на основі шумерського ієрогліфічного письма. Пізніше його запозичили ассірійці, вавілоняни, еламіти, хурити, урартці, хетти, перси та ін. Уперше розшифрував К. (давньоперський) 1802 Г. Ф. *Гротефенд*. Різні види К. дешифровано в 19—20 ст. Див. також іл. на окр. аркуші до ст. *Письмо*.

Літ.: Липин Л., Белов А. Глиняные книги. Л., 1956; Фридрих И. Дешифровка забытых письменностей и языков. Пер. с нем. М., 1961.

КЛИНЦІ — місто респ. підпорядкування Брян. обл. РРФСР, райцентр. Розташовані на р. Турóсні (бас. Дніпра). Залізнична станція. 66 тис. ж. (1977). Значний центр легкої пром-сті (тонкосуконне і шкіряне об'єднання, взут., швейна і трикотажна ф-ки). З-ди: текст. машинобудування, поршневих кілець, телефонної апаратури, фабрика кручених виробів. Виробн. буд. матеріалів. У К.— текст. технікум, мед. і пед. уч-ща, краєзнавчий музей. Засн. на поч. 18 ст., місто — з 1925.

КЛИ́ЧЕВ Іззат Назарович (н. 10.X 1923, аул Ялким, тепер Байрам-Алійського району Туркменської РСР) — туркменський радянський живописець, нар. художник СРСР (з 1973), чл.-кор. АМ СРСР (з 1970). Член КПРС з 1949. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1947—53 навчався в Ін-ті живопису, скульптури і архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді в Б. *Йогансона*, Ю. *Непринцева* та ін. Автор жанрових композицій, портретів, натюрмортів. Твори: «За кращу долю» (1957), «Гозель» (1959), серія «Моя Туркменія» (1963—65), «Нова ера» (1975), «Прапор Республіки» (1977). Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки. Держ. премія СРСР, 1967.

Літ.: Иззат Клычев. М., 1967.

КЛИЧКО́ Федір Федорович (1911, с. Катеринівка, тепер у складі м. Новомиргорода Кіровогр. обл.— 1942) — укр. рад. живописець. У 1935—41 навчався в Київ. художньому ін-ті. Працював над істор. картиною «Г. І. Котовський ліквідує банду Матюхіна» (1939, незакінчена, ДМУОМ). Автор портрета депутата Верховної Ради СРСР П. В. Гусятникової (1937, ДМУОМ). Загинув на фронті під час Великої Вітчизн. війни.

КЛИ́ЧНА ФО́РМА — особлива морфологічна форма іменників, яка вказує на особу (рідше на персоніфікований предмет чи явище), до якої звернено мову. В багатьох сучас. індоєвроп. мовах давній вокатив (кличний відмінок) замінено формою називного відмінка. К. ф. збереглася в сучас. укр., білорус., лит., латиській, польс., чес. та ін. мовах. Її включають у відмінкову *парадигму*. В укр. мові К. ф. утворюється від іменників за допомогою закінчень **-о, -е(-є), -у (-ю)**, напр., «мамо», «доле», «Надіє», «товаришу». В реченні К. ф. виступає в ролі *звертання*.

КЛИШОНО́ГІСТЬ — складна стійка деформація ступні, яка виявляється в тому, що ступня вивернута всередину, зігнута до підошви, передній відділ ступні приведений (опущений). Розрізняють К. природжену і набуту. Вважають, що однією з причин природженої К. є аномалія розвитку м'язів *гомілки* у плода. Набута К. буває наслідком травми, *поліомієліту* тощо. Ознаки: своєрідна хода (деформовані ступні переносяться одна через одну), що призводить до поступової ротації (повороту) кісток гомілки всередину. На зовн. краю ступні утворюється натоптиш з слизовою сумкою всередині. Лікування

Ф. Ф. Кличко. Г. І. Котовський ліквідує банду Матюхіна. 1939. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

ванння природженої К. — з перших днів життя спец. (корегуючі) рухи, фіксуючі пов'язки (етапні гіпсові й мішані шинно-гіпсові) та хірургічне, набутої К., як правило,— хірургічне.

К. С. Терновий.

КЛІВА́Ж (франц. clivage) — процес розщеплення гірських порід на тонкі пластини і призми по тріщинах, напрям яких, як правило, не збігається з первинною шаруватістю порід. Виникає в результаті діяння тектонічних сил, гол. чин. у районах інтенсивної складчастості. За способом утворення розрізняють К. розриву, сковзання, розлому тощо.

КЛІ́ВЛЕНД — місто на Пн. Сх. США, в штаті Огайо. Вузол залізничних і автомобільних шляхів, аеропорт, порт на пд. березі оз. Ері. 700 тис. ж., з передмістями 2,1 млн. ж. (1974). Провідні галузі промисловості — чорна металургія, машинобудування і металообробка (суднобудування, виробн. буд. і портового устаткування, верстатів, автомобілів, електротех. і радіоелектронних виробів). Підприємства фарм., поліграф., швейної та харч. галузей. Нафтопереробка. Ун-т. К.— один з центрів робітн. руху США. Засн. 1796.

КЛІ́ВЛЕНДСЬКА ФІНА́НСОВО-МОНОПОЛІСТИ́ЧНА ГРУ́ПА — одне з найбільших угруповань монополістич. капіталу США. Виникла в кін. 19 ст. Включає монополістичні групи Ітона, Ханна— Хемфрі, ряд фінансистів Серед. Заходу США та нащадків пром. монополістичних об'єднань Янга і Матерів. Гол. інтереси К. ф.-м. г. зосереджені в чорній металургії (контролює металург. монополії «Ріпаблік стіл», «Нейшенал стіл», «Янгстаун шіт енд тьюб», «Інленд стіл» та ін.), в залізорудній («Стіп рок айрон майнз», «Унгава айрон орз»), гірничодобувній («Ханна майнінг»), вугледобувній («Консолідейтед коул», «Уест Кентуккі коул»), контейнерній і автомоб. пром-сті, трансп. машинобудуванні. В залізнич. транспорті контролює переважну частину перевезень товарів Серед. Заходу і Пн. Сходу США. За кордоном група має великі інвестиції в залізорудній і металург. пром-сті Канади.

В. А. Колибанов.

КЛІЄНТЕ́ЛА (лат. clientela, від cliens — клієнт, тобто залежний) — у Старод. Римі форма соціальної залежності, яка полягала в покровительстві багатих людей (*патронів*) бідним сородичам, *вільновідпущеникам,* а також безправним завойованим або прийшлим жителям (клієнтам). Клієнти одержували від патронів зем. наділ, зобов'язуючись виконувати на їхню користь різні повинності, насамперед військову.

КЛІ́ЗМА (грец. κλύσμα — промивання)— введення в *пряму кишку* через *анальний отвір* певних рідин з лікувальною або діагностичною метою за допомогою кружки Есмарха або гумового балона. К. бувають очищувальними (вводиться 1—2 л теплої води), проносними (олійні, гіпертонічні або гліцеринові), лікарськими (вводять медикаменти), харчувальними (вид штучного харчування), діагностичними (гол. чин. введення контрастних речовин для *рентгенографії*). Протипоказання: гострий апендицит, шлунково-кишкові кровотечі, *колапс,* запальні ураження очеревини, запальні процеси в ділянці анального отвору.

КЛІ́МА Еммануїл (17.V 1902, м. Напаєдла, тепер ЧССР — 15.II 1941) — діяч революц. руху на Закарпатті. Н. в сім'ї нар. вчителя. З 1923 — член Компартії Чехословаччини. З 1925 — перший секретар Закарп. крайкому комсомолу. З 1929 — перший секретар Закарп. крайкому КПЧ, член ЦК КПЧ. За революц. діяльність зазнавав переслідувань, 1934 був ув'язнений. З 1935 — секретар крайкому партії в Брно, депутат парламенту. В 1939—41 — член 1-го нелегального ЦК КПЧ в окупованій гітлерівцями Чехословаччині, організував випуск і редагував нелегальний парт. орган — газ. «Руде право». В лютому 1941 заарештований гестапо і страчений.

А. Д. Ярошенко.

КЛІ́МАКС, клімактерій (від грец. κλῖμαξ — сходи, драбина; κλιμακτήρ — східець, щабель) — перехідний період, протягом якого відбуваються вікові зміни в організмі, в т. ч. і згасання статевої функції. У ж і н о к К. звичайно настає в 45—47 років і триває кілька років. К., що настав до 40 років,— ранній, після 55 — пізній. Стійке припинення *менструацій* протягом 2 років наз. менопаузою. Одним з найхарактерніших проявів К. є порушення ритму, тривалості менструацій і кількості крові, що втрачається. К. викликає в організмі жінки складну перебудову, яка позначається на функції різних органів і систем (напр., яєчники зморщуються, зменшуються в об'ємі, знижується їхня гормональна функція тощо), спостерігаються зміни і з боку ендокринних *залоз.* Найчастіше знижуються окислювально-відновні процеси, основний обмін, внаслідок чого надмірно відкладається жир в підшкірній клітковині, що негативно позначається на кровопостачанні *міокарда.* Виникає клімактерична кардіопатія: біль за грудниною, задишка, серцебиття, потіння, найчастіше під час сну. Здебільшого К. настає поступово і організм жінки адаптується. Проте у частини жінок К. набуває патологічного характеру (напр., дисфункціональні маткові кровотечі та ін.). У ч о л о в і к і в К. починається трохи пізніше, ніж у жінок, частіше— бл. 60 років. Функція яєчок знижується поступово, тому організм чоловіків пристосовується до нейрогуморальних змін, у зв'язку з чим у них К. не супроводиться такими явищами, як у жінок.

Л і к у в а н н я: додержання режиму праці, відпочинку, сну; гідропроцедури, фіз. методи, фізична культура; медикаментозне — гормони, вітаміни та ін.

Літ.: Малиновский М. С., Свет-Молдавская Е. Д. Климактерий и менопауза. М., 1963; Мануилова И. А. Нейро-эндокринные изменения при выключении функции яичников. М., 1972.

Г. К. Степанківська.

КЛІ́МАКС у г е о б о т а н і ц і — найвища (кінцева, заключна) стадія розвитку *рослинності* або рослинного угруповання (*фітоценозу*), яка настає внаслідок *сукцесій* (ряду послідовних змін) рослинного покриву. Клімаксне угруповання перебуває в рівновазі з загальнокліматичними умовами. Прикладом К. є злакова рослинність степу.

КЛІ́МАТ [від грец. κλίμα (κλίματος) — нахил] — багаторічний режим погоди, характерний для даної місцевості. Для характеристики К. звичайно користуються пересічними і крайніми значеннями окремих метеорологічних елементів (атм. тиску, т-ри, вітру, опадів тощо) для даної місцевості за багаторічний період та даними аналізу їхньої повторюваності; використовують також комплексні показники. На відміну від погоди, яка змінюється безперервно і швидко, для К. характерна певна сталість, його зміни і коливання відбуваються дуже повільно. Той чи ін. К. формується під впливом кліматоутворюючих факторів, осн. з яких є *сонячна радіація, циркуляція атмосфери* і *підстилаюча поверхня.* Дія цих факторів залежить від геогр. особливостей місцевості (геогр. широти, висоти над р. м., рельєфу, грунтів, рослинності, водної поверхні, снігового і льодового покриву тощо). На К. впливає госп. діяльність людини (див. *Антропогенні зміни клімату*).

Вивченням К. займається *кліматологія,* одним з осн. завдань якої є класифікація К. Деякі дослідники (А. Декандоль) за основу класифікації К. брали характер рослинного покриву, інші (О. І. Воєйков, В. Пенк) — гідрологічні ознаки тощо. На основі вчення В. В. Докучаєва про зони Л. С. Берг створив ландшафтну класифікацію кліматів. Б. П. Алісов розробив генетичну класифікацію К. за умовами надходження сонячної радіації та циркуляції атмосфери (див. *Кліматичні пояси*). За умовами зволоження розрізняють *аридний клімат* та *гумідний клімат,* залежно від дії океанічних або материкових повітр. мас — *морський клімат* і *континентальний клімат.* При характеристиці окремих районів широко використовують дані про *мікроклімат,* зокрема про мікроклімат міст. К. змінюється не тільки в просторі, але й у часі (в різні геол. періоди він має значні відмінності). К.— одна з геогр. характеристик території. Він активно впливає на водний режим, грунти, рослинний покрив та ін. компоненти природи, перебуваючи з ними в тісному взаємозв'язку, а також на поширення с.-г. культур (див. *Агрокліматологія*), певною мірою — на умови життя та здоров'я населення (див. *Кліматологія медична*). Розвиток госп. діяльності людини створює певні можливості активного впливу на К. Досягнення сучас. науки знайшли своє втілення, зокрема, у створенні штучних опадів на обмежених територіях, засобів боротьби з градом, зміні властивостей підстилаючої поверхні, в розвиткові меліоративних робіт тощо (див. *Меліорація клімату*).

Літ.: Кобышева Н. В., Наровлянский Г. Я. Климатологическая обработка метеорологической информации. Л.,

І. Н. Кличев.

І. Н. Кличев. Килимарниці. 1972. Державний музей мистецтв Туркменської РСР в Ашхабаді.

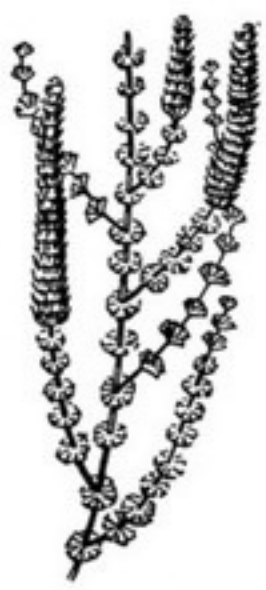

Клинолист (Sphenophyllum).

Кліматрон. Київ.

1978; Монин А. С., Шишков Ю. А. История климата. Л., 1979.

Г. П. Дубинський.

КЛІМАТИЗЕ́Р, — спец. апарат, яким зволожують, частково охолоджують і очищують від пилу повітря приміщень; кімнатний випарний *кондиціонер*. У корпусі К. (мал.) є: вентилятор, що всмоктує повітря; насос; зрошувані водою фільтри; ємкість для води; прилади для реєстрації та автом. регулювання т-ри й відносної вологості повітря. З К. повітря надходить у приміщення через декоративні гратки з поворотними лопатями, що змінюють напрям його руху. За годину К. пропускає 350—500 м³ повітря.

КЛІМАТИ́ЧНІ ПОЯСИ́ — території на земній кулі, які в основному мають широтне простягання і виділяються за відповідними кліматичними показниками. К. п. розрізняють за умовами формування клімату, найчастіше — за особливостями режиму т-ри і опадів. Виділяють екваторіальний, 2 субекваторіальні (для Пн. та Пд. півкуль), 2 тропічні, 2 субтропічні, 2 помірні, субарктичний, субантарктичний, арктичний і антарктичний К. п. У деяких класифікаціях розглядаються як синонім кліматичних зон.

КЛІМАТИ́ЧНІ СЕЗО́НИ — періоди року, які виділяють за кліматичними ознаками. К. с. та їхня тривалість різні в різних районах земної кулі. Розрізняють теплий і холодний, сухий і вологий К. с. У серед. широтах (де розташована більша частина тер. СРСР) виділяють 4 К. с.— весну, літо, осінь, зиму (див. *Пори року*).

КЛІМАТОЛО́ГІЯ (від *клімат* і грец. λόγος — вчення) — наука про клімат, закономірності його формування, класифікацію, розподіл на Землі й в окремих її регіонах та про його зміни у зв'язку з діянням факторів кліматоутворення та під впливом госп. діяльності людини. К. визначає також можливі шляхи та напрями впливу на клімат з метою підвищення ефективності використання кліматичних ресурсів. Входить у систему геогр. наук (див. *Географія*), тісно пов'язана з *метеорологією*. Вихідними матеріалами кліматологічних досліджень є дані багаторічних (35—50 років) спостережень мережі *метеорологічних станцій* за осн. кліматичними параметрами з урахуванням їхнього добового, річного та вікового ходу. Враховуючи зміни інтенсивності взаємодії факторів кліматоутворення в процесі їхнього річного ходу, виділяють пори року (див. *Кліматичні сезони*), визначають тривалість їх і дають характеристику ходу погодних процесів та явищ, оцінюють кліматичні ресурси окремих регіонів.

Велике значення для кліматології мають спостереження з космічних літальних апаратів. К. диференціюють на окремі галузі, осн. з яких є кліматографія (вивчає розподіл кліматів у часі й просторі), фіз. К. (вчення про генезис клімату та його фіз. особливості), динамічна К. (розглядає клімат у взаємозв'язку з заг. процесами *циркуляції атмосфери*), *аероклімат*ологія, *палеоклімат*ологія, мікрокліматологія (вивчає кліматичні особливості невеликих територій, зумовлені неоднорідністю їхньої будови або стану (див. *Мікроклімат*), космічна, або супутникова, К. До прикладних кліматологічних дисциплін відносять *агрокліматологію, кліматологію медичну*, буд. К., транспортну К. (авіац., морська та ін.). Як наука К. сформувалась у 19 ст., але початкові уявлення про клімат склалися ще в Стародавній Греції. Перший систематизований опис кліматів Землі належить А. *Гумбольдту* (поч. 19 ст.). У цей же час укр. вчений В. *Каразін* уперше досліджував вплив лісу на клімат. Планомірні кліматологічні дослідження в Росії проводяться з серед. 19 ст. В 1849 у Петербурзі було відкрито Головну фізичну (тепер Гол. геофізична) обсерваторію, 1855 в Києві — метеор. обсерваторію, 1892 в Одесі — магнітно-метеорологічну обсерваторію. Велике значення для розвитку К. відіграли роботи О. І. *Воєйкова*, П. І. *Броунова*, О. В. *Клосовського*. За роки Рад. влади в СРСР проведено регіональні дослідження окремих районів, у т. ч. віддалених, створено фундаментальні кліматичні довідники, карти й атласи. Питання класифікації кліматів знайшли відображення у працях Л. С. Берга і Б. П. Алісова, проблемам радіаційного і теплового балансу присвячені роботи М. І. Будико. Кліматологічні дослідження в СРСР здійснюють Гол. геофіз. обсерваторія, Арктичний і Антарктичний н.-д. ін-т (Ленінград), геогр. ін-ти і відділи АН СРСР та респ. академій, спеціалізовані ін-ти, на Україні — *Гідрометеорологічний український науково-дослідний інститут*, у Київ., Харків., Чернів. ун-тах, Одес. гідрометеорологічному ін-ті тощо.

Літ.: Берг Л. С. Основы климатологии. Л., 1938; Воейков А. И. Климаты земного шара, в особенности России. В кн.: Воейков А. И. Избранные сочинения, т. 1. М. — Л., 1948; Алисов Б. П., Берлин И. А., Михель В. М. Курс климатологии, ч. 1—3. Л., 1952—54; Щербань М. И. Микроклиматология. К., 1968; Будыко М. И. Климат и жизнь. Л., 1971; Заварина М. В. Строительная климатология. М., 1974; Колісник П. І. Метеорологія і кліматологія. К., 1978.

М. І. Щербань.

КЛІМАТОЛО́ГІЯ МЕДИ́ЧНА, біокліматологія людини — наука, що вивчає вплив кліматичних і погодних факторів на організм людини, методи їх використання з лікувально-профілактичною метою. З давніх часів люди накопичували відомості про вплив *погоди* на людину. Виникненню К. м. в Росії сприяли праці кліматолога О. І. *Воєйкова* (опублікував 1898 свою працю «Дослідження кліматів з метою кліматичного лікування і гігієни»). Основоположником К. м. в СРСР є П. Г. Мезерницький, який об'єднав зусилля лікарів, фізіологів, метеорологів, біофізиків для вивчення впливу особливостей клімату різних районів на організм. Значний вклад у розвиток К. м. внесли рад. вчені О. В. Александров, Г. М. Данишевський, І. С. Кандрор, О. Д. Слонім, Л. О. Чубуков та ін. К. м. поділяється на кліматофізіологію (вивчає вплив на організм клімато-погодних факторів), кліматопатологію (вивчає зв'язок патологічних реакцій організму з клімато-погодними факторами), *кліматотерапію* і кліматопрофілактику (застосування кліматичних факторів з профілактичною метою). Діяння клімату на організм є наслідком впливу погоди, яка характеризується комплексом метеорологічних елементів і явищ (т-ри, вологості, тиску і швидкості руху повітря, сонячної радіації, хмарності), а також геліогеофізичних процесів (варіації геомагнітного поля, сонячної активності та ін.). Різні типи погоди мають різний вплив на організм — сприятливий, відносно сприятливий або несприятливий. Дослідження в галузі К. м. дали змогу виявити залежність деяких захворювань і патологічних реакцій від особливостей клімато-погодних факторів. Напр., випадки *інфаркту міокарда, інсульту*, гіпертонічного кризу частішають в період підвищення сонячної активності, т. з. електромагнітних збурень в атмосфері. В умовах Крайньої Півночі перебіг ряду захворювань, у т. ч. органів дихання, має свої особливості. З метою своєчасного проведення профілактики такого роду захворювань і можливих при них ускладнень здійснюється мед. прогнозування погоди. На основі мед. оцінки погоди в Рад. країні проведено науково обгрунтоване кліматичне районування з рекомендаціями щодо проектування міст, житла, виділення місць перспективного курортного будівництва тощо. Проблеми К. м. в СРСР розробляють 13 ін-тів курортології та фізіології, ряд кафедр, мед. ін-тів, проблемних лабораторій, на Україні — *Фізичних методів лікування і медичної кліматології ялтинський науково-дослідний інститут* ім. І. М. Сєченова і *Курортології одеський науково-дослідний інститут*. В 1956 створено Міжнародне біокліматичне товариство.

Літ.: Очерки по климатологии курортов. М., 1963; Бокша В. Г., Блуцкий Г. В. Медицинская климатология и климатотерапия. К., 1980.

В. Г. Бокша.

Кліо. Римська копія з грецького оригіналу 3—2 ст. до н. е. Мармур. Державний Ермітаж у Ленінграді.

КЛІМАТОТЕРАПІ́Я (від *клімат* і *терапія*), кліматолікування — використання з лікувальною і профілактичною метою особливостей клімату (т-ри, руху і вологості повітря, атм. тиску, сонячного випромінювання тощо) в місцях постійного проживання та на спеціальних кліматичних *курортах*. Осн. форми К.— *аеротерапія, сонцелікування, талассотерапія* (лікування морем).

До К. відносять переміну клімату на сприятливіший. При ряді захворювань (з підвищеною реактивністю організму) акліматизація при переміні будь-якого клімату є також лікувальним фактором. Див. також *Загартовування організму*.

КЛІМАТРО́Н (від *клімат* і грец. θρόνος — місцеперебування, осереддя) — споруда з прозорих матеріалів, всередині якої штучно створюються умови (т-ра, освіт-

лення, вологість повітря та ін.), близькі до кліматичних умов певних геогр. зон. К. служить для вирощування в штучних умовах рослинних угруповань (трав'янисті, кущові та деревні рослини), характерних для певних умов і районів земної кулі. Великий К. (заввишки 21 м, пл. 2000 м²) є в Міссурійському бот. саду (м. Сент-Луїс, США). На Україні в Ботанічному саду ім. О. В. Фоміна Київ. ун-ту 1977 збудовано найвищий в світі К. (вис. 30 м, пл. 1000 м²), що являє частину споруджуваного кліматронного комплексу (пл. 2200 м²). У Київ. К. зібрана унікальна колекція пальм (віком бл. 200 років, вис. до 22 м) та ін. тропіч. і субтропіч. рослин. *В. Ф. Лапчик.*

КЛІ́НІКА [грец. κλινική (τέχνη) — догляд за лежачим хворим, лікування] — в СРСР лікувальна установа, в якій лікувально-профілактична робота поєднується з н.-д. і пед. діяльністю. К. входять до складу відповідних н.-д. установ, деяких мед. ін-тів та ін-тів удосконалення лікарів. К. існують також на базі міських *лікарень* та ін. лікувально-профілактичних закладів або їхніх структурних підрозділів (такі лікарні або відділення називаються клінічними). В К. мед. ін-тів студенти проходять підготовку з діагностики, лікування та профілактики різних хвороб (К. хірургічна, терапевтична, педіатрична тощо). На базі К. готують лікарські та наук.-педагогічні кадри через клінічну *ординатуру* і *аспірантуру*, здійснюють спеціалізацію і вдосконалення лікарів (див. *Медична освіта*).

Л. Й. Бугай.

«КЛИНИ́ЧЕСКАЯ ХИРУРГИ́Я» — щомісячний наук. журнал МОЗ УРСР. З 1921 виходив під назвою «Новый хирургический архив» (з 1955 — у Києві). Під тепер. назвою видається у Києві з 1962. Журнал публікує результати теоретич. та експеримент. досліджень із заг. хірургії, хірургії кишечника, щодо лікування опіку, дискусійні та критичні статті тощо.

КЛІ́НКЕР (нім. Klinker) — 1) В металургії — тугоплавка спечена маса, що залишається після переробки (*вельцювання*) поліметалевих відходів металургійного виробництва в *обертових печах*. З К., піддаючи його пірометалургійній (високотемпературній) обробці, вилучають цинк, мідь, свинець та ін. цінні компоненти. 2) К. дорожний — випалена до повного спікання високоміцна *цегла* з високопластичних (клінкерних) глин. Застосовується для мостіння шляхів, вулиць, підлог у пром. будинках тощо. 3) К. цементний — спечена суміш вапняку та глини (або шлаку); напівфабрикат, використовуваний при виробн. *цементу*.

КЛІНОХЛО́Р (від грец. κλίνω — нахиляю і χλωρός — зелений) — мінерал класу *силікатів*. $Mg_4(Mg, Al)_2 (OH)_8 [(Si, Al)_2 Si_2 O_{10}]$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 2,61 — 2,78. Тв. 2—3. Колір зелений, жовтий. Блиск перламутровий. Породоутворюючий мінерал *сланців*. Дуже поширений у *земній корі*.

КЛІО́ (Κλειώ) — у грец. міфології одна з дев'яти муз; покровителька історії. Зображували її здебільшого з грифелем і сувоєм папірусу чи пергаменту в руках.

КЛІ́ПЕР (англ. clipper, від clip — підрізати) — три- або чотирищоглове швидкохідне морське вітрильне чи вітрильно-парове судно з гострою формою корпуса. Використовувалося (до кінця 19 ст.) гол. чин. для перевезення цінних вантажів (чаю, прянощів, вовни) та пасажирів. На К. (мал.) несли також дозорну, розвідувальну і крейсерську службу, здійснювали далекі навч. походи.

КЛІР (грец. κλῆρος — жереб) — у християнській церкві — сукупність усіх священнослужителів та церковнослужителів.

КЛІ́РЕНС (англ. clearance — зазор) — те саме, що й *дорожній просвіт*.

КЛІ́РИНГ (англ. clearing, від clear — очищати, вносити ясність) — система *безготівкових розрахунків* між банками, яка грунтується на зарахуванні взаємних вимог і зобов'язань. Широко використовується у внутр. і *міжнародних розрахунках*. Передумовою розвитку К. було зростання розмірів чекового обороту і відповідно скорочення розрахунків готівкою. В банківському К., як правило, беруть участь кілька банків, представники яких пред'являють взаємні вимоги і обмінюються платіжними документами. Застосування клірингових розрахунків зумовило виникнення спец. банківських інститутів — розрахункових палат, які й здійснюють зарахування взаємних вимог банків. К. вперше почали застосовувати в розрахунках між англ. банками в серед. 18 ст. В епоху імперіалізму клірингові розрахунки між банками в капіталістичних країнах набули значного поширення. В сфері міжнар. платіжних відносин клірингові розрахунки дістали назву *валютного клірингу*. Формально він в умовах капіталізму має врівноважувати *баланси платіжні* між країнами без вивозу золота та іноз. валюти. Фактично ж породжується системою валютних обмежень, що існують між окремими д-вами. Валютні К. використовують як засіб боротьби імперіалістичних д-в за зовн. ринки. В умовах соціалізму К. із системи міжбанківських розрахунків перетворився на одну з форм безготівкових розрахунків підприємств і орг-цій різних галузей економіки. Система К. використовується у взаємних розрахунках між країнами *соціалістичної співдружності*.

В. П. Степаненко.

КЛІСТРО́Н [від грец. κλύζω — б'ю, плещу хвилею і (*елек*)*трон*] — надвисокочастотна *лампа електронна*, що перетворює постійний струм на змінний внаслідок зміни (*модуляції*) швидкості руху електронів електричним полем. Розрізняють К. прольотні (з імпульсним або безперервним режимом дії) і відбивні. В прольотних К. (мал.) електрони, що їх випромінює *катод*, пролітають крізь зазори вхідного, проміжних, а потім вихідного об'ємних *резонаторів*, швидкість їх зменшується і частина кінетичної енергії перетворюється на енергію електромагн. коливань. У відбивних К. таке перетворення відбувається внаслідок зміни напряму потоку електронів, що вдруге проходять зазор об'ємного резонатора у зворотному напрямі. К. використовують гол. чин. у радіотехніці як підсилювачі, генератори і помножувачі частоти електромагн. коливань.

КЛІСФЕ́Н (Κλεισθένης; рр. н. і см. невід.) — законодавець у Старод. *Афінах* (6 ст. до н. е.). Керував рухом проти *тиранії*, внаслідок якого з Афін 510 до н. е. було вигнано тирана Гіппія. К. фактично очолив д-ву, провів ряд демократичних реформ. Родовий поділ *Аттіки* було замінено територіальним (10 тер. *філ*). Найвищим органом виконавчої влади стала рада п'ятисот (буле). Законодавча влада належала нар. зборам (еклесії). Владу *ареопагу* і *архонтів* було обмежено. З метою усунути можливість тиранічного перевороту було запроваджено *остракізм*. Реформи К. знищили політ. панування родової знаті і створили умови для встановлення рабовласницької демократії.

КЛІ́ТГОР (Klitgaard) Могенс (23.VIII 1906, Копенгаген — 23.XII 1945, Орхус) — дат. письменник. Комуніст. Літ. діяльність почав реалістич. романом «У трамваї сидить людина» (1937) — про духовний і матеріальний крах дрібного буржуа в умовах екон. кризи. В автобіографіч. романі «Бог дає погоду для обстрижених овець» (1938) показано, як капіталістич. умови життя гальмують природний розвиток людської особистості. Романи «Червоне пір'я», «Балада про Нюторве» (обидва — 1940) і зб. оповідань «Божественні будні» (1942) мають антифашист. характер. *О. Д. Сенюк.*

КЛІТЕМНЕ́СТРА (Κλυταιμνήστρα) — у грец. міфології дочка спартанського царя Тіндарея й *Леди*, сестра *Єлени*, дружина аргоського царя *Агамемнона*. Разом зі своїм коханцем Егістом підступно вбила чоловіка, коли той повернувся з *Троянської війни*. *Орест*, син К., помстився за смерть батька, вбивши матір і Егіста. Образ К. відтворено в трагедіях Есхіла, Софокла й Евріпіда.

КЛІТИ́НА — елементарна біологічна система, що лежить в основі будови, відтворення, розвитку й життєдіяльності всіх рослинних і тваринних організмів (див. *Клітинна теорія*). Термін «клітина» запровадив у науку Р. *Гук* (1665); проте систематичне вивчення К. почалося лише в 19 ст. Будову, функції й розвиток К. вивчає *цитологія*. К. існують як самостійні організми (див. *Найпростіші*) й у складі *багатоклітинних організмів* (тканинні К.). Розміри К. коливаються від кількох мікрометрів до кількох сантиметрів. Значного розміру досягають К. одноклітинних водоростей, *яйцеклітини* і відростки *нейронів* великих тварин. У побудові багатоклітинного організму може брати участь велика кількість К. У людини в *корі великих півкуль головного мозку* налічується 4 — 15 млрд. нейронів, а в крові — 25

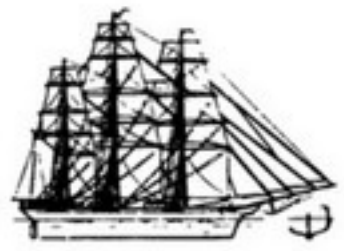

Кліпер.

Кліматизер

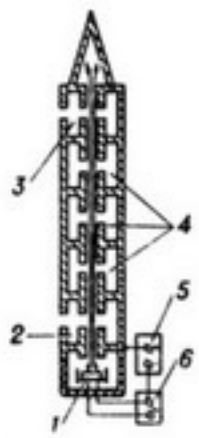

Пролітний підсилювальний **клістрон:** *1* — катод; *2* — вхідний об'ємний резонатор; *3* — вихідний об'ємний резонатор; *4* — проміжний об'ємний резонатор; *5* — джерело постійної анодної напруги; *6* — джерело напруги підігрівання катода (стрілками показано напрям електронного потоку).

Мал. 1. Схематичне зображення будови **клітини**: *I* — тваринної; *II* — рослинної; *а* — цитоплазма; *б* — комплекс Гольджі; *в* — центросоми; *г* — ендоплазматична сітка; *д* — ядро; *е* — ядерце; *ж* — оболонка ядра; *з* — пластиди; *к* — сферосоми; *л* — мітохондрії; *м* — лізосома; *н* — клітинна мембрана; *о* — клітинна оболонка.

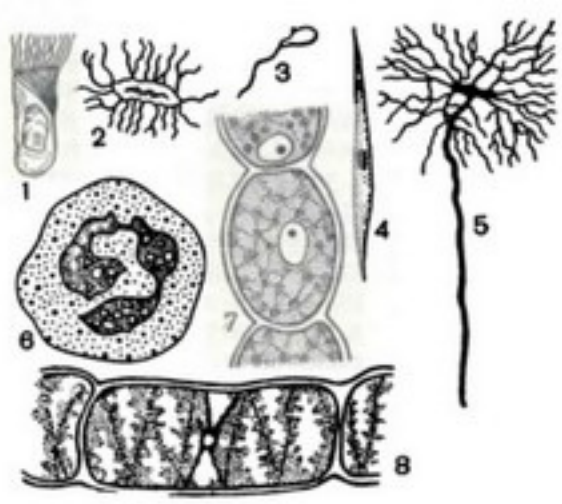

Мал. 2. Різної форми **клітини** тваринних (1—6) і рослинних (7, 8) організмів: 1 — клітина війчастого епітелію; 2 — кісткова клітина; 3 — сперматозоїд; 4 — м'язова клітина; 5 — нервова клітина сітківки ока; 6 — нейтрофільний лейкоцит людини; 7 — клітина волоска тичинкової нитки традесканції; 8 — клітина водорості спірогіри.

мільйонів *еритроцитів*. Форма К. теж варіює в широких межах і тісно пов'язана з функцією, яку вони виконують (див. мал. 2). До складу К. входять *білки, ліпіди, нуклеїнові кислоти, вуглеводи*, фосфорорганічні сполуки, неорганічні іони і вода. Всі К. побудовані за єдиним планом і обов'язково містять *цитоплазму*.

Розрізняють еукаріотичні К., що мають оформлене *ядро* (див. *Еукаріоти*), та прокаріотичні К., які не мають структурно оформленого ядра (див. *Прокаріоти*). В цитоплазмі К. містяться спеціалізовані на виконанні різних функцій *органоїди*: *ендоплазматична сітка, мітохондрії, Гольджі комплекс, центросома, рибосоми, лізосоми*, мікрогрубочки й різні *включення клітини*, що виникають у процесі *метаболізму* (див. мал. 1). Крім загальноклітинних органоїдів, у К. можуть бути спец. органоїди, пов'язані з специфічною функцією К., напр. *міофібрили* м'язових К., *війки* миготливого епітелію тощо. В побудові К. беруть участь *мембрани біологічні* ліпопротеїдної природи. З поверхні К. одягнені *плазматичною мембраною*, що регулює транспорт речовин між клітиною і навколишнім середовищем; на ній відбуваються складні каталітичні реакції метаболізму та розміщуються специфічні *рецептори*, за допомогою яких К. «спілкується» з зовн. середовищем. К. рослин містять ще *пластиди, вакуолі* й розташовану над плазматичною мембраною щільну оболонку, утворену целюлозою, геміцелюлозою, пектином або *хітином* (гриби); вона визначає мех. властивості рослин. Життєвий цикл кожної К. складається з двох періодів: *інтерфази* і поділу К. (див. *Мітоз, Мейоз, Амітоз*). Тривалість життєвого циклу К. різних типів дуже варіює. Так, інтерфаза нервових К. триває протягом усього життя організму, а епітеліальних — кілька днів. В основі життєдіяльності К. лежить сукупність процесів *обміну речовин*. Старіння К. супроводжується зниженням активності обмінних процесів. К. є носієм *спадковості* організму (див. *Хромосоми, Ген, Генетичний код*). Див. також *Гістологія, Біоелектричні потенціали, Піноцитоз, Фагоцитоз*.

Літ.: Трошин А. С. [та ін.]. Цитологія. К., 1972; Ченцов Ю. С. Общая цитология. М., 1978; Леви А., Сикевиц Ф. Структура и функции клетки. Пер. с англ. М., 1971; Робертис Э. де, Новинский В., Саэс Ф. Биология клетки. Пер. с англ. М., 1973.

Б. Г. Новиков.

КЛІТИ́ННА ТЕО́РІЯ — загальнобіологічне вчення, за яким в основі будови і розвитку рослин та тварин лежить єдиний структурний елемент — *клітина*. Розвиток вчення про клітину і клітинну будову організмів пов'язаний з винайденням і удосконаленням мікроскопа. Перші спроби вивчення мікроскопічної будови рослин були зроблені у 17 ст. англ. вченим Р. *Гуком*. На поч. 19 ст. істотний вклад у розвиток вчення про клітинну будову організмів внесли мікроскопісти шкіл чес. вченого Я. *Пуркіньє* та нім.— Й. Мюллера, нім. ботанік М. *Шлейден* та нім. зоолог Т. *Шванн*, який сформулював (1839) К. т. і довів подібність будови і розвитку клітин у рослин і тварин. К. т. дала незаперечні докази єдності всього живого та його еволюційного розвитку. Ф. Енгельс відносив К. т. до одного з трьох великих відкриттів, що забезпечили прогрес природознавства у 19 ст. Важливий вклад у дальший розвиток К. т. внесли праці нім. вченого Р. *Вірхова*, який показав, що осн. структурним елементом клітини є її «вміст» — *протоплазма* і підкреслив провідне значення *ядра*, а також остаточно ствердив уявлення про виникнення нових клітин шляхом поділу клітин-попередників. Проте Вірхов, як і деякі інші вчені того часу, розглядав організм з механістичних позицій — як суму невзаємодіючих клітин. Згідно з сучас. К. т. організм являє собою єдину систему, в побудові якої поряд з клітинами можуть брати участь неклітинні утвори, що також мають властивості живого. Цілісність же цієї системи базується на взаємодії клітин і забезпечується у тварин *нейро-гуморальною регуляцією*, а у рослин — безпосереднім цитоплазматичним зв'язком клітин (*плазмодесмами* та *фітогормонами*).

Б. Г. Новиков.

КЛІТИ́ННИЙ СІК — рідина, яка виділяється *цитоплазмою* і виповнює *вакуолі* живих рослинних клітин. К. с. складається з води, розчинених у ній мінеральних солей, органічних, іноді неорганічних к-т, вуглеводів, *пігментів*, білків, дубильних та ін. речовин. У К. с. містяться різні *включення клітини*. Склад К. с. залежить від віку рослини, функціональних особливостей її клітин, а також від виду рослин і умов їх зростання. У К. с. зосереджені запаси води, відкладаються різні речовини, що беруть участь в обмінних процесах клітини, та кінцеві продукти обміну; К. с. зумовлює осмотичні властивості та *тургор* клітин.

КЛІТИ́ННИЙ ЦЕНТР — один з *органоїдів* клітини. Те саме, що й *центросома*.

КЛІ́ТКОВА БАТАРЕ́Я — виробничий агрегат, що складається з кліток і обладнання для утримання с.-г. птиці у клітках при годівлі сухими кормами. В СРСР, в т. ч. на Україні, поширені К. б. БКМ-3Б для вирощування бройлерів віком від 1 дня до забою та БКМ-3 для вирощування ремонтного молодняка курей промислового стада від 1- до 140-денного віку. Ці К. б. з обладнанням необхідні для комплектації *пташників* великих птахоферм і *птахофабрик*.

С. О. Карпенко.

КЛІ́ТКОВИНА — 1) Природний *полісахарид*. Те саме, що й *целюлоза*. 2) Пухка сполучна тканина, багата на жир: див. *Жирова тканина*.

КЛІТЬ — 1) К. шахтна — пристрій, яким по вертикальному або похилому шахтному стовбуру піднімають на поверхню вагонетки з корисною копалиною чи порожньою породою, спускають і піднімають людей, устаткування та матеріали. Складається з металевого кузова, підвісного, стопорного, спрямовуючого та парашутного (див. *Парашут шахтний*) пристосувань. Розрізняють К. (мал.) перекидні та неперекидні.

2) К. у прокатному виробництві — основна частина *прокатного стана*, що складається з двох литих *станин*, на яких розміщені *валки прокатні* з підшипниками і регулювальними пристроями (робоча К.), або з станини й шестерен з підшипниками, що передають обертання валкам (шестеренна К.). Робочі К. поділяють на дво-, три- й багатовалкові; реверсивні (див. *Реверсування*) та нереверсивні; з відкритою й закритою станинами. Див. також *Блюмінг*.

3) К. в архітектурі — прямокутний дерев'яний *зруб*, утворений покладеними один на одного вінцями з колод. Широко застосовується в *дерев'яній архітектурі*. К. називають також неопалювальну частину хати.

КЛІШЕ́ (франц. cliché) — друкарська форма, з якої поліграфічним способом відтворюють ілюстрації, а інколи й текст. Розрізняють К. (мал.) штрихові, растрові й комбіновані. Штрихові К. одержують із штрихового зображення (оригіналу) з елементами однакової насиченості (напр., креслеників, малюнків, виконаних пером). Для одержання растрових К. (див. *Растр*) використовують напівтонові зображення з елементами різної насиченості (фотографії, акварельні малюнки та ін.). К. виготовляють фотомех. (див. *Автотипія*) або електромех. способом, а також фотополімеризацією — дією світла на полімерні матеріали, з яких утворюються друкувальні елементи. Матеріалом для К. є гол. чин. дрібнокристалічний цинк (див. *Цинкографія*) і магній, рідше — мідь і алюміній. З одного К. одержують від 50 тис. до 1 млн. відбитків.

КЛІЩ Йосип Леонтійович (Альбер; 12.XI 1915, с. Клішківці, тепер Хотинського р-ну Чернів. обл.— 2.VII 1943, Кліші, Париж) — діяч франц. *Руху Опору*. У 1935—37 навчався в Бухарестському ун-ті, вступив до Компартії Румунії; 1938 емігрував до Франції, тоді ж вступив до Франц. компартії. Після возз'єднання Пн. Буковини з Рад. Україною став у квітні 1941 рад. громадянином, але через перешкоди нім.-фашист. окупаційної влади у Франції не зміг повернутися в СРСР.

У 1942 очолив інтернац. партизан. загін «Сталінград» у Парижі Загинув у бою.

КЛІЩИНСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1767—70 — антифеод. виступ селян і козаків с. Кліщинців (тепер Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.). Вибухнуло як протест проти насильного закріпачення жителів генеральним суддею Лисенком і генеральним писарем Туманським. Починаючи з 1758 кліщинці не раз зверталися зі скаргами в місц. урядові установи, вимагаючи волі. Проте ці звернення залишалися без наслідків. Тоді, організувавши загін, селяни й козаки в травні 1767 вчинили напад на маєток Туманського. Спроби каральних команд придушити повстання дістали відсіч. Під час сутичок з карателями повстанці захопили 2 гармати і багато іншої зброї. Лише в 1769 регулярні царські війська придушили повстання. За судовим вироком, кліщинські селяни оголошувались кріпаками Лисенка і Туманського. 120 найактивніших учасників було засуджено до тюремного ув'язнення та заслання, 185 — до побиття канчуками. Для виконання вироку в Кліщинці прибув великий каральний загін. 21.IX (1.X) 1770 відбувся бій, в результаті якого карателям вдалося зломити опір селян. 7 мешканців села було вбито, понад 60 закатовано. Протягом 1771—74 тривали репресії щодо учасників повстання. К. п. вплинуло на піднесення антифеод. боротьби нар. мас *Лівобережної України*.

Літ.: Гуржій І. О. Повстання селян в Турбаях. К., 1950. *В. А. Смолій.*

КЛІЩІ́ (Acarina) — група безхребетних тварин класу *павукоподібних*. Тіло (довж. 0,1—30 мм) кругле або видовжене, вкрите *кутикулою*; у більшості видів несегментоване і складається з тулуба і гнатосоми, або гнатеми (ділянки, на якій розміщені ротові органи). Ротовий апарат гризучий, ріжучий, сисний, колючий, колюче-сисний та ін. Органи травлення у вигляді простої трубочки з системою розгалужених сліпих виростів. Дихання шкірне або трахейне. Трахеї відкриваються дихальцями (стигмами) в передній частині тіла або по боках його. К.—роздільностатеві. Більшість—яйцекладучі, деякі живородячі, відомий *партеногенез*. Цикл розвитку включає фази: яйце, передличинка, личинка, прото-, дейто-, тритонімфа і дорослий кліщ. У деяких К. окремі фази розвитку відсутні. В личинковій стадії К. мають 3 пари ходильних ніг; на всіх наступних фазах розвитку — 4 пари. К. ведуть як вільний (живуть у грунті, норах гризунів, в лісовій підстилці, водоймах і т. п.), так і паразитичний спосіб життя. Фауна К. вивчена мало. Відомо бл. 10 тис. видів К., поширених по всій земній кулі. В фауні СРСР — понад 6 тис. видів, у т. ч. в УРСР — понад 3 тис. За класифікацією рад. ученого О. О. Захваткіна, К. поділені на 3 ряди: акариформні, або справжні К. (Acariformes), паразитиформні (Parasitiformes) і *кліщі-косарики*. Деякі вчені розглядають виділені групи на рівні підрядів ряду К.; іноді К. об'єднують в окремий клас. До акариформних К. відносять саркоптиформних К. (пір'єві, волосяні, коростяні, зернові, *панцирні кліщі* та ін.) і тромбідиформних (водяні, К.-червонотільці, *павутинні кліщі, галові кліщі, залозник вугровий* та ін.); до паразитиформних К. — гамазових, іксодових, або *пасовищних кліщів, аргасових кліщів*; кліщі-косарики — нечисленна група найпримітивніших К. Багато К. відомі як збудники паразитарних хвороб людини і тварин (*короста*, кнемідокоптоз, вароатоз, тромбідіоз та ін.). Кровосисні К. часто є переносниками збудників *трансмісивних хвороб*. Окремі види панцирних і акароїдних кліщів є проміжними хазяями деяких паразитичних червів. Велика кількість видів — небезпечні шкідники культурних рослин та с.-г. продуктів. Деякі паразитичні К., які знищують шкідливих комах, можуть бути використані у біол. боротьбі з шкідниками в рослинництві. Галузь знань, що вивчає К., наз. *акарологією*. *Г. Й. Гуща.*

КЛІЩІ́-КОСА́РИКИ (Opilioacarina) — ряд (за деякими авторами, підряд) примітивних *кліщів*. Тіло (довж. 1—2,2 мм) овальне, зберігає сліди первинної *метамерії*, ноги довгі, тонкі; тазики вільно рухомі. Живуть під камінням, в лісовій підстилці і в поверхневому шарі грунту. Відомо бл. 10 видів, виявлених в Азії, Африці, Америці, Європі (Середземномор'я). В СРСР (Середня Азія) — 2 види: Opilioacarus italicus, Paracarus hexophthalmus. Господарське значення не з'ясоване. Іл. с. 233. *О. П. Маркевич.*

КЛОА́КА (лат. cloaca) — 1) Розширена кінцева частина задньої кишки у деяких круглоротих (міксин) і риб (акул, скатів, двоякодихаючих, морських голок), усіх земноводних, плазунів, птахів і однопрохідних ссавців. В К. відкриваються статеві протоки, *сечоводи* й *сечовий міхур*. 2) Підземний канал для стікання нечистот. 3) Забруднене місце, звалище нечистот. У переносному значенні — аморальне середовище, розпутне, вульгарне товариство.

КЛОА́ЧНІ — ряд ссавців. Те саме, що й *однопрохідні*.

КЛО́ВСЬКИЙ ПАЛА́Ц у Києві. Пам'ятка архітектури. Споруджений 1752—56 за проектом рос. арх. П. *Неєлова* як літня резиденція лаврського архімандрита. Будував палац арх. С. *Ковнір*. Назва походить від місцевості, яка в давнину звалася Кловом. Спочатку палац був оформлений в стилі *барокко* (на фасаді пілястри й ліпні орнаменти). В 1764 в К. п. розміщувалася лаврська друкарня, 1770—71 — госпіталь, з 1811 — 1-а чоловіча гімназія, в якій викладали М. *Берлинський*, історик М. Костомаров; вчилися історик Києва М. *Закревський*, художник М. *Ге* та ін. В 1863 будівлю К. п. передано жіночій духовній школі. В тому ж році будинок реконструйовано й надбудовано 3-й поверх. З 1975 в К. п. розміщується музей історії Великої Вітчизняної війни.

КЛОД (Claude) Альберт (н. 23. VIII 1899, Лонглієр, Бельгія) — бельг. вчений в галузі біології клітин і онкології. Закінчив Льєжський і Берлін. ун-ти (1929). Працював у мед. центрі Рокфеллерівського ін-ту в Нью-Йорку. В 1949—71 — директор Брюссельського ін-ту Жюля Борде. У 1971 очолив лабораторію біології клітин Брюссельського ун-ту. Нобелівська премія (1974) за відкриття в галузі структури і функціональної діяльності клітини. *М. К. Бородій.*

КЛОДЕ́ЛЬ (Claudel) Поль Луї Шарль Марі (6.VIII 1868, Вільневсюр-Фер, деп. Ен — 23.II 1955, Париж) — франц. письменник і дипломат. Член Франц. академії (з 1946). Посол Франції в Китаї, Японії, в ряді європ. країн і Півн. Америки. На творах К. помітний вплив *символізму*. Піднімав морально-реліг. проблеми (п'єси «Золота голова», 1890; «Місто», «Діва»). Драми К. відзначаються відсутністю індивідуальних характерів, умовністю зображення істор. епох, проте в деяких із них звучать соціальні мотиви (трагіфарс «Ведмідь і місяць», 1927). Автор антифашист. маніфесту «Звернення до німецького народу» (1939), патріотичної поеми «Франція говорить» (1943). Оспівував героїзм людини в ім'я пізнання світу й громад. обов'язку («Книга Христофора Колумба», 1935). *В. І. Пащенко.*

КЛОДТ (Клодт фон Юргенсбург) Михайло Костянтинович [30.XII 1832 (11.I 1833), Петербург — 16 (29).V 1902, там же] — рос. живописець. Племінник П. *Клодта*. В 1851—58 навчався в петерб. АМ у М. *Воробйова*. Один із засновників Т-ва *передвижників*. Автор пейзажів і жанрових картин: «Велика дорога восени» (1863), «На оранці» (1872), «На ріллі на Україні» (1879) та ін. Твори К. зберігаються в ДТГ, ДРМ, Київ. музеї рос. мист. та ін. У К. в петерб. АМ навчалися укр. художники С. *Васильківський*, Г. *Ладиженський*, К. *Крижицький*.

КЛОДТ (Клодт фон Юргенсбург) Петро Карлович [24.V (5.VI) 1805, Петербург — 8 (20).XI 1867, миза Халала, Фінляндія, похований в

Перекидна шахтна кліть.

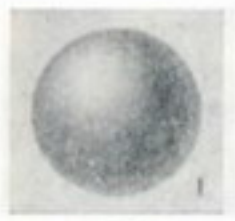

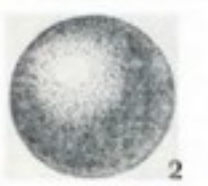

Зображення з растрового (1) та штрихового (2) кліше.

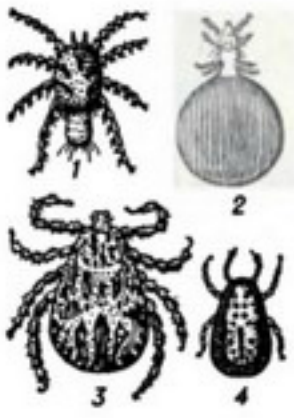

Кліщі: *1* — водяний кліщ Arrhenurus globatus; *2* — пузатий кліщ (Pediculoides ventricosus); *3* — дермацентор лісостеповий (Dermacentor marginatus); *4* — голубиний кліщ (Argas reflexus).

Кловський палац (тепер Музей історії Великої Вітчизняної війни). Архітектори П. І. Неєлов, С. Д. Ковнір. 1752—56.

М. К. Клодт. На оранці. 1872. Державна Третьяковська галерея в Москві.

В. І. Клоков.

О. Ф. Клубов.

П. К. Клодт. Приборкання коня. Скульптурна група на Аничковому мосту в Ленінграді. Бронза. 30-і роки 19 ст.

В. М. Клоков. Усть-Ілім. Дерево. 1967. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

Петербурзі] — рос. скульптор і майстер ливарної справи. З 1829 відвідував класи петерб. АМ, академік — з 1838. Твори: 4 групи приборкувачів коней на Аничковому мосту (30-і рр. 19 ст., встановлені 1849—50), пам'ятник І. Крилову в Літньому саду (1848—55), обидва — в Ленінграді, постать до пам'ятника князю Володимиру в Києві (1850—53, у співавт. з В. *Демут-Малиновським* і К. Тоном). К. був у дружніх стосунках з Т. Г. Шевченком. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Київ*.

КЛО́КОВ Всеволод Іванович [н. 12 (25).VI 1917, Усть-Катав, тепер місто Челяб. обл.] — учасник партизан. руху на Україні і в Чехословаччині під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, укр. рад. історик, чл.-кор. АН УРСР (з 1978), засл. діяч науки УРСР (з 1977), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1947. В 1939 закінчив Томський електромех. ін-т інженерів залізнич. транспорту. З 1950 працює в Ін-ті історії АН УРСР (з 1962 — зав. відділом). Праці з історії 2-ї світової війни, зокрема історії Руху Опору в європ. країнах і партизанського руху на Україні. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1970.

КЛО́КОВ Вячеслав Михайлович (н. 19.II 1928, Харків) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1968). В 1947—53 навчався в Київському художньому інституті. Твори: «Перед стартом» (1953), «Ланкова» (1957), «Біля струмка» (1962), «Сурмач» (1965—66), «Усть-Ілім» (1967), «Феодосійський десант» (1970, у співавт. з М. Рапаєм), «Гімнастка» (1971), «Дівчинка з риссю» (1974), «Ранок» (1975).

КЛО́КОВ Георгій Павлович (н. 19.V 1931, Курськ) — укр. рад. артист балету та балетмейстер, засл. діяч мист. УРСР (з 1980). В 1966 закінчив Дніпроп. театр. уч-ще. В 1952—59 — артист Молд. держ. ансамблю танцю «Жок», 1959—71 — балетмейстер засл. самодіяльного ансамблю танцю «Дружба» Дніпроп. Палацу культури ім. Ілліча, з 1971 — гол. балетмейстер Ансамблю пісні і танцю «Славутич» Дніпроп. обл. філармонії. Автор і постановник хореографічних композицій «Симфонія праці», «Дружба народів» та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

КЛО́КОВ Михайло Васильович [літ. псевд.— Доленго; н. 29.VII (10.VIII) 1896, м. Лебедин, тепер Сум. обл.] — укр. рад. поет, літ. критик, ботанік. Доктор біол. наук (з 1947). Закінчив Харків. ун-т (1922). Літ. діяльність почав 1915. Автор поетичних збірок «Об'єктивна лірика» (1922), «Блакитна жалоба» (1923), «Litterae: Моє письмо» (1923), «Узмінь» (1928), «Роздуми» (1961) та ін.; літ.-критичних праць «Критичні етюди» (1924) і «Творчість Володимира Сосюри» (1931). Осн. наук. праці присвячені питанням флористики, систематики і географії вищих рослин, зокрема історії флори Сх. Європи та теор. таксономії. К.— один з авторів 12-томного видання «Флора УРСР», «Визначника рослин України». Нагороджений орденом Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1952; Держ. премія УРСР, 1969 (за праці в галузі ботаніки).

Тв.: Вибрані поезії. Х., 1927; Цілюще зілля. К., 1945; Зелене й червоне. К., 1971; Рос. перекл. — Взросло на камне. М., 1964.

КЛО́Н (грец. κλών — паросток, пагін) — потомство рослинного або тваринного організму (у деяких нижчих тварин), яке утворюється внаслідок *вегетативного розмноження* або шляхом нестатевого поділу клітини (у одноклітинних організмів). У *мікробіології* і *протистології* К. наз. потомків однієї клітини-родоначальниці.

КЛОНДА́ЙК — річка в Пн. Америці, на Пн. Зх. Канади, права притока Юкону. Бере початок у горах Маккензі. Завдовжки 180 км. У бас. К. наприкінці 19 ст. відкрито родовища золота. «Золоту лихоманку» того часу описав у своїх творах амер. письменник Дж. *Лондон*.

КЛО́ОТС (Cloots) Анахарсіс (справж. ім'я — Жан Батіст; 24.VI 1755, замок Гнаденталь, поблизу Клеве — 24.III 1794, Париж) — діяч *Великої французької революції*, філософ-просвітитель, публіцист. Прусський барон. З 1776 — в Парижі. З 1789 — член Якобінського клубу; прийняв франц. громадянство. Виступав за створення «всесвітньої республіки», за негайну війну проти феод.-абсолютистської Європи. З 1792 — депутат *Конвенту*. В 1793 закликав провести *дехристиянізацію*. *Якобінці* засудили авантюризм К. (в грудні 1793 виведений з Якобінського клубу, а згодом — з Конвенту). За вироком Революц. трибуналу гільйотинований разом з *ебертистами*.

КЛОП ПОСТІ́ЛЬНИЙ, блощиця ліжкова (Cimex lectularius) — кровосисна комаха ряду *клопів*. Зовнішній паразит людини і деяких теплокровних тварин. Тіло (довж. 4,8—8,4 мм) плескате, довгасте, червонувато-бурого кольору. Ротовий апарат колюче-сисний. Крил немає. Виділення залоз мають різкий запах. Самка протягом життя (до 14 м-ців) відкладає 200—250 (до 500) яєць. Розвиток яєць триває 4—30 днів. Живе К. п. у житлі людини, в курниках, голубниках, гніздах птахів, норах гризунів тощо. Для боротьби з К. п. застосовуються різні засоби *дезинсекції*, зокрема дусти гексахлорану та ін. *інсектициди*.

КЛОПІ́Й, напівтвердокрилі (Heteroptera) — ряд *комах*. Довж. тіла від 1 мм до 12 см. Мають 2 пари крил; як правило, осн. частина передніх крил тверда, шкіряста, вершинна — перетинчаста з характерним жилкуванням; задні — перетинчасті. Ротові органи колюче-сисні. Характерні шкірні пахучі залози. *Постембріональний розвиток* неповний (епіморфоз). Поширені К. на всіх материках і океанічних о-вах. Ряд включає 53 родини, що об'єднують понад 25 тис. видів. В СРСР — бл. 2,5 тис. видів, з них на Україні — 891 вид. Розрізняють 3 групи К.: *водяні клопи*, прибережні (Amphibicorisae) і наземні (Geocorisae). Живляться К. рослинною і тваринною їжею. Деякі — паразити теплокровних тварин і людини (напр., *клоп постільний*), серед них є переносники збудників небезпечних хвороб (види родів Triatoma і Rhodnius переносять збудника амер. трипанозомозу — хворобу Чагаса). Окремі К.— хижаки, знищують різних шкідливих безхребетних. Серед рослиноїдних К. відомі шкідники багатьох с.-г. культур (див. *Трав'яні клопи, Хрестоцвітий клоп, Щитники, Черепашка*) і переносники збудників вірусних хвороб рослин. Заходи боротьби — агротехнічні й хімічні. *В. Г. Пучков.*

КЛО́ПЧИЧ (Klopčič) Миле (н. 16.XI 1905, Л'Опіталь, Франція)— словенський поет і перекладач. Під час 2-ї світової війни — учасник нар.-визвольної боротьби народів Югославії. Перша поетична зб. «Полум'яніючі кайдани» (1924) овіяна пафосом революц. боротьби, учасником якої він був. За вірші в колективній збірці соціальної поезії «Книга товаришів» (1929) притягався до суду. Зб. «Прості пісні» (1934). Упорядкував антологію «Поезії наших борців» (2 чч., 1944). Після 2-ї світової війни почав працювати в галузі перекладу переважно творів рос. поетів — О. Пушкіна (добір, редакція та більша частина перекладів 6-томного видання вибраних творів; 1949—59), М. Лермонтова, О. Блока та ін. У 1967 нагороджений рад. орденом «Знак Пошани».

В. Г. Гримич.

КЛО́ПШТОК (Klopstock) Фрідріх Готліб (2.VII 1724, Кведлінбург — 14.III 1803, Гамбург) — нім. письменник. Представник л-ри епохи *Просвітительства*, один із основоположників громадян. поезії. Автор драм на істор. й бібл. теми. Реліг.-філос. поема «Мессіада» (1773) позначена епічним розмахом, монументальністю образів, психологізмом. Велике значення для поезії періоду передромантизму в Німеччині мали лірико-патетичні оди К. В його пізніх творах відбились ідеї Великої франц. революції.

А. Г. Баканов.

КЛОСО́ВСЬКИЙ Олександр Вікентійович [1846, Житомир — 31.III (13.IV) 1917, Петроград] — вітчизняний метеоролог і геофізик, чл.-кор. Петерб. АН (з 1910). Закінчив Київ. ун-т (1868), де працював 1876—79. У 1880—1907 викладав у Новоросійському (в Одесі), з 1909 — в Петерб. ун-тах. Організував широку мережу метеорологіч. пунктів на Пд. Зх. Росії та магнітно-метеорологіч. обсерваторію в Одесі (споруджена 1892). К. створив школу метеорологів, які розвивали ідеї використання експериментальних і матем. методів при вивченні фізики атмосфери та про єдність усіх геофіз. явищ на земній поверхні.

Тв.: Климатические особенности Одессы. Одесса, 1883; Климат Киева... Одесса, 1898.

КЛОСТРИ́ДІЙ (Clostridium) — рід спороутворюючих бактерій. Об'єднує види бактерій, клітини яких при спороутворенні роздуваються за рахунок *спор*, набуваючи форми веретена. К.— грампозитивні (див. *Грама метод*), пере-

важно — *анаероби*; більшість видів К. рухливі. Багато які К. зброджують вуглеводи з утворенням ряду спиртів, кетонів і органічних к-т. Деякі К. засвоюють атмосферний азот. К. дуже поширені у природі. Серед К. є збудники *ботулізму, правця,* газової *гангрени*.

КЛОТОЇ́ДА (від грец. κλώθω — пряду та εἶδος — вигляд), клофоїда, спіраль Корню́ — плоска крива, радіус *кривини* якої змінюється обернено пропорціонально до довжини дуги s : $R = a/s$, $a = \text{const}$ (мал.). Рівняння К. в параметричній формі має вигляд:

$$x = \int_0^s \cos\frac{s^2}{2a}\,ds, \quad y = \int_0^s \sin\frac{s^2}{2a}\,ds.$$

К. складається з двох віток, симетричних відносно початку координат (точки перегину К.). Точки M_1 ($\sqrt{\pi a}/2$; $\sqrt{\pi a}/2$); M_2 ($-\sqrt{\pi a}/2$; $-\sqrt{\pi a}/2$) — асимптотичні (див. *Особливі точки*). Вперше К. дослідив 1874 франц. фізик М. А. Корню́ (1841—1902), вивчаючи *дифракцію* світла.

КЛОУНА́ДА — цирковий жанр. Ґрунтується на прийомах *ексцентрики, буфонади,* гротеску, пародії, якими користуються клоуни у своїх виступах. Джерело К.— в народних фарсах (зокрема, в італійській *комедії дель арте*). В 17—18 ст. клоуни брали участь у виступах наїзників та канатохідців. У першому стаціонарному цирку Астлея (Лондон, 1780) виступав комік Б. Саундерс. Згодом клоуни використовували дресированих тварин, звертались до акробатики, муз. інструментів, надавали своїм виступам сатиричного й публіцистичного звучання (А. Л. і В. Л. *Дурови* та В. Ю. *Лазаренко*). Серед клоунів радянського цирку: В. Г. і Ю. В. *Дурови, Карандаш,* О. *Попов,* Ю. *Нікулін* та ін.

КЛОЧКО́ Володимир Юрійович (1889, Самохваловська волость, тепер Мін. обл.— грудень 1918) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1913. Н. в сел. сім'ї. В революц. русі з 1905. В 1916 — керівник парт. орг-ції залізнич. майстерень у Катеринославі. Після Лютн. революції 1917 — один з керівників Нижньодніпровської орг-ції більшовиків, член Катериносл. Ради робітн. депутатів. З липня 1918 — член Катериносл. підпільного к-ту партії, з жовтня — секретар підпільного Донецько-Криворізького обкому КП(б)У. На II з'їзді КП(б)У обраний кандидатом у члени ЦК КП(б)У. Розстріляний петлюрівцями.

КЛО́ЧЧЯ Андрій Васильович [справж. прізв.— Левицький; 10 (23).X 1905, м. Сураж, тепер Брян. обл.— 8.XII 1972, Донецьк] — укр. рад. письменник і літ. критик. Член КПРС з 1945. Перші оповідання про життя робітників надрукував 1925. Був членом літ. організації «*Молодняк*». Автор збірок оповідань «Шахтарське» (1928), «На 117 сажні» (1930), «Героїка» (1931) та ін. З 1931 виступав як літ. критик. Автор статей і книг про донецьких письменників.

Тв.: Ілля Гонімов. Сталіно, 1960; Навколо свої люди. Донецьк, 1966.

КЛУА́ТР (франц. cloître, від лат. claustrum — закрите місце) — типова для романської та готичної архітектури крита галерея-обхід, що обрамляє прямокутне подвір'я монастиря або церкви.

КЛУБ (англ. club) — громадська орг-ція, яка добровільно об'єднує групи людей з метою спілкування, пов'язаного з політ., наук., худож., спорт., професіональними та ін. інтересами, а також для спільного відпочинку й розваг. К. виникли в Англії в 16 ст. В Росії перший К. відкрито в Петербурзі 1770. На Україні К. почали виникати у 18 ст. (дворянські, офіцерські, купецькі тощо). В кінці 19 — на поч. 20 ст. почали створюватись нар. К., *народні будинки,* читальні, різні освітні т-ва. Особливо поширились К. просвіти (див. «*Просвіта*»). В 1908 в Києві за ініціативою М. Лисенка відкрився «*Український клуб*», що став культурно-осв. осередком демократичного напряму. В 1911 клуб закрили за наказом уряду. Майно перейшло до нового клубного зібрання «Родина». Були укр. К. в Одесі, Харкові, а також Петербурзі. В період революції 1905—07 в Росії, в т. ч. на Україні, у великих пром. центрах, а також на окремих великих підприємствах з'явилися робітничі К. Вони були близькі до революц. руху і у своїй більшості працювали під впливом більшовиків. З наступом реакції К. такого характеру закрили за рішенням властей. Після Лютневої революції 1917 поширюються більшовицькі робітничі К., зокрема в Харкові почали діяти К.— «Знання», «Майбутність», «Робітник»; шість робітничих К. відкрилося в Києві, такі ж К. з'явились у Катеринославі, Луганську, Полтаві та ін. містах України. Ряд укр. К. створено за кордоном силами укр. трудової еміграції. В СРСР створено широку мережу *клубних закладів,* які є опорними пунктами всієї масово-політ. і культурно-осв. роботи. Див. *Будинки і палаци культури, Клуб спортивний, Освітні товариства* на Україні.

А. О. Леонова.

КЛУБ СПОРТИ́ВНИЙ — одна з форм організації масової фізкультурної та спорт. роботи. В соціалістичних країнах всі К. с. є аматорськими. В СРСР існує три типи К. с.: профспілок, Збройних Сил і ДТСААФ. Профспілкові К. с. об'єднують колективи фіз. культури пром. і с.-г. підприємств, учбових закладів і входять у відповідні *добровільні спортивні товариства* (ДСТ). Звання К. с. присуджується рішенням Президії Всесоюзної ради ДСТ профспілок за високі показники в організації фізкультурно-масової і спорт. роботи колективам, що виконали встановлені для К. с. вимоги (залучити до систематичних занять фіз. культурою й спортом не менш ніж 45% і охопити *виробничою гімнастикою* не менш ніж 85% працівників, забезпечити роботу секцій і команд не менш ніж по 10 видах спорту, готувати щорічно певну кількість спортсменів-розрядників і майстрів спорту тощо). На 1.1 1980 звання К. с. було присуджено 76 найкращим колективам фіз. культури УРСР, серед них «Кочегарка» (м. Горлівка, 1960), «Сталь» (Дніпропетровськ, 1961), «Трансформатор» (Запоріжжя, 1964), «Сокіл» (Львів, 1970), «Вулкан» (Київ, 1976) та ін. К. с. Збройних Сил є самостійними військовими спорт. закладами М-ва оборони СРСР. Спортивно-тех. клуби (авіа-, автомото-, радіоклуби, стрілкові, морські та ін.) є учбовими і спорт. орг-ціями ДТСААФ СРСР. У капіталістичних країнах поряд з аматорськими К. с. існують професійні.

Ю. М. Теппер.

КЛУ́БНІ ЗА́КЛАДИ — державні чи громадські культурно-освітні установи, покликані виховувати населення у дусі комунізму, організовувати культурне дозвілля трудящих і членів їхніх сімей, розвивати *народну творчість*. До К. з. належать палаци й будинки культури, клуби та ін. заклади системи Міністерства культури, а також пром. підприємств і транспорту, радгоспів, колгоспів, наук. і творчих об'єднань, навч. закладів, Рад. Армії, добровільних т-в, кооперації та ін. орг-цій. Уся діяльність К. з. проводиться в нерозривному зв'язку з життям і виробничими завданнями районів, підприємств, радгоспів і колгоспів з урахуванням профес., вікових, освітніх та ін. особливостей і культур. запитів різних груп населення. Осн. напрями діяльності К. з.: масово-політична робота, трудове, моральне і естетичне виховання, науково-атеїстична пропаганда, спортивно-масова робота і худож. самодіяльність. У 1980 в УРСР працювало 26 033 держ., профспілкових і відомчих К. з., зокрема 21 984 — у сільс. місцевості. Див. також *Будинки і палаци культури, Культурно-освітня робота* в СРСР, *Клуб*.

А. І. Ситенков.

КЛУ́БОВ Олександр Федорович [5 (18).I 1918, с. Єруново, тепер Вологодського р-ну Волог. обл.— 1.XI 1944, біля Львова] — рад. військ. льотчик, капітан, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член Комуністичної партії з 1943. В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, командир ланки, ескадрильї винищувачів на Пд., 1, 2 і 4-му Укр. фронтах. Здійснив 457 бойових вильотів, особисто збив 31 ворожий літак і в складі групи — 19. Загинув під час авіац. катастрофи. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами. Похований у Львові.

КЛУБО́ЧОК — тип *суцвіття,* в якому всі квітки тісно скупчені. Має вигляд головки. Квітки в К. розвиваються базипетально (від верхівки до основи). К. характерні для буряка, лутиги та ін. рослин з родини лободових. К. наз. також *супліддя* цих рослин.

КЛУЄ (Clouet), або Жане (Janet)— родина франц. живописців доби *Відродження*. Жан К. Старший (п. бл. 1500) довгий час був

Кліщі-косарики. Opilioacarus segmentatus.

Клоп постільний.

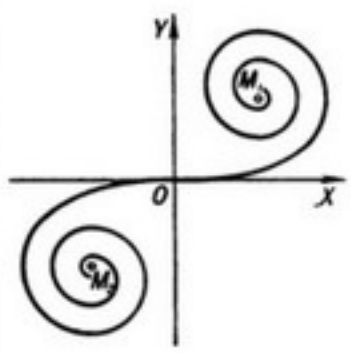

Клотоїда.

Ф. Клуе. Портрет Єлизавети Австрійської. Близько 1571. Лувр. Париж.

Клуня з села Шевченкового на Черкащині. Тепер — у Музеї народної архітектури та побуту УРСР у Києві.

Кмин звичайний: *1* — гілка з квітками і плодами; *2* — листок; *3* — квітка.

відомий під ім'ям майстра з Мулена. Писав картини на реліг. теми («Різдво», бл. 1480). Жан К. Молодший (бл. 1475, Нідерланди — бл. 1540 або 1541, Париж) — автор живописних та олівцевих портретів (пані де Лотрек; Франціска I, бл. 1525—30). Франсуа К. (н. між 1505 та 1510, Тур — п. 22.IX 1572, Париж) — син і учень Жана К. Був придворним художником Франціска I та його спадкоємців. Твори: портрети — Генріха II (1559), Єлизавети Австрійської (бл. 1571) та ін. Роботи К. зберігаються в Луврі, ДЕ та ін. музеях

Літ.: Мальцева Н. Клуэ. М., 1963.

Л. М. Сак.

КЛУЖ-НАПО́КА — місто в Румунії, адм. ц. повіту Клуж. Розташоване на р. Сомешул-Мік. Трансп. вузол. 262 тис. ж. (1977). Важливий пром. і наук.-культур. центр країни. Найрозвинутіші машинобуд. (гол. чин. устаткування для текст. і харч. пром-сті) і харчосмакова (м'ясна, маслоробна, мол. та ін.) галузі. Виробн. меблів, взуття, абразивних матеріалів, фарфорових, швейних і трикотажних виробів. Хім. і фарм. пром-сть. Ун-т (з 1872) та ін. вузи. Філіал АН СРР. Центр. університетська б-ка Театри. Істор., етногр. і худож. музеї. Бот. сад. Архіт. пам'ятки 13—19 ст. Уперше згадується 1173.

КЛУ́МБА (від англ. clump — група дерев, кущів) — переважно симетричний у плані (коло, квадрат, овал) квітник, один із елементів *садово-паркової архітектури*. К. з'явилися в 19 ст. Розрізняють К. квіткові (в основному із однорічних рослин), килимові (з низькорослих, часто вічнозелених рослин) і змішані (з рослин обох вищезгаданих груп). Для оформлення К. використовують декоративні вази, скульптуру, діжкові рослини тощо.

КЛУ́НЯ, стодола — старовинна госп. будівля для зберігання снопів, сіна, полови тощо, а також для молотьби. Будівлі такого призначення були в багатьох народів. Укр. К.— порівняно велика будівля з низькими плетеними або саманними стінами, дверима-воротами й високою стріхою, вкритою соломою. На Пд. України К. мали вигляд рубленого сараю.

КЛУХО́РСЬКИЙ ПЕРЕВА́Л — перевал через Головний (Вододільний) хребет *Великого Кавказу* (між верхів'ями рік Теберди і Кодорі). Вис. 2781 м. Через К. п. проходить Військово-Сухумська дорога, шляхи турист. маршрутів. Розташований у межах Тебердинського заповідника.

КЛЮЗЕРЕ́ (Cluseret) Гюстав Поль (13.VI 1823, Париж — 23.VIII 1900, поблизу Йєра) — франц. військ. і політ. діяч. Як офіцер брав участь у придушенні *Червневого повстання 1848* в Парижі, в *Кримській війні 1853—56* (з 1855). Приєднавшись до респ. руху, був волонтером (1860) в армії Дж. *Гарібальді*. Воював у складі армії Півночі під час *громадянської війни в США 1861—65*, дістав чин генерала і амер. громадянство. З 1868 — у Франції. За критику режиму *Наполеона III* був заарештований. У квітні 1871 — військ. делегат (міністр) *Паризької комуни 1871*. У 1871—84 — в еміграції. Автор мемуарів про Комуну (т. 1—3, 1887—88). Розділ мемуарів, присвячений вуличним боям, передрукувала більшовицька газ. «*Вперёд*» 10 (23).III 1905 з передмовою В. І. Леніна (див. Повне зібр. тв., т. 9).

КЛЮЧ — 1) У музиці — знак на *нотному стані*, що встановлює висоту і назву звука. Роз-

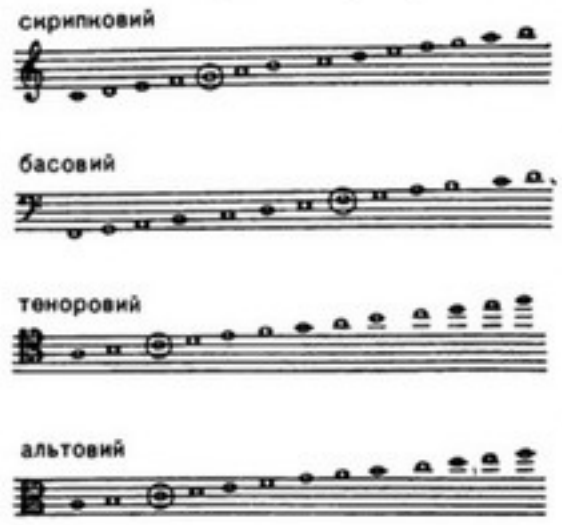

різняють К.: скрипковий (соль на другій лінійці), басовий (фа на четвертій лінійці), альтовий (до на третій лінійці) і теноровий (до на четвертій лінійці). Див. *Нотне письмо*. К.— також інструмент для настроювання фортепіано та ін. 2) В шифрі — умовне позначення певних фраз, слів, складів або букв у вигляді цифр чи букв у різних комбінаціях. 3) У телеграфії — передавач телеграфних сигналів, складених за кодом *Морзе* (див. *Код телеграфний*). Застосовується гол. чин. при радіотелеграфному зв'язку з прийманням на слух. 4) В електротехніці — ручний перемикач, яким замикають і розмикають електр. кола керування. Звичайно встановлюється на диспетчерських щитах і пультах керування, в системах автоматики і телемеханіки. 5) В електроніці — ламповий або напівпровідниковий елемент, що перемикає струм або напругу. Застосовується в автоматиці, телемеханіці та обчислювальній техніці. 6) Ручний інструмент, яким відгвинчують і загвинчують гайки (К. гайковий), що-небудь заводять (К. для годинника) або відкупорюють. 7) Металевий стрижень особливої форми, яким відкривають і закривають *замок*. 8) Те саме, що й *джерело*.

КЛЮЧАРЬО́В Олексій Павлович [н. 15 (28).IX 1910, с. Соловйово, тепер Становлянського р-ну Липец. обл.] — укр. рад. фізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1969). Після закінчення 1936 Харків. ун-ту працює там же, з 1945 — одночасно в Фізико-тех. ін-ті АН УРСР. Осн. наук. праці з ядерної фізики. Відкрив ізотопний ефект у пружному розсіянні протонів, виявив високоспінові стани в ізомерних ядрах. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани».

Ключевська Сопка.

КЛЮЧЕ́ВСЬКА СО́ПКА — діючий вулкан на п-ові Камчатка. Заввишки 4750 м (найбільший з діючих вулканів СРСР). Являє собою конус з кратером на вершині, який постійно курить. На схилах біля підніжжя багато бокових кратерів, конусів і куполів. Вершина вкрита льодовиками й сніжниками. З 1697 відбулося понад 50 значних виверженнь (найсильніше 1944). Біля підніжжя К. С.— вулканологічна станція.

КЛЮЧЕ́ВСЬКИЙ Василь Йосипович [16 (28).I 1841, с. Воскресенське Пенз. губ.— 12 (25).V 1911, Москва] — рос. історик бурж.-ліберального напряму, кадет, акад. (з 1900), почесний акад. Петерб. АН (з 1908). Н. в сім'ї священика. В 1865 закінчив Моск. ун-т. З 1882 — професор рос. історії цього ун-ту. Праці: «Боярська дума Давньої Русі» (1882), «Походження кріпосного права в Росії» (1885). «Подушна подать і скасування холопства в Росії» (1885), «Курс російської історії» (ч. 1—5. К., 1938—40) та ін. В основі методології К. лежали позитивістські погляди (див. *Позитивізм*). У своїх творах намагався пристосувати ідеалістичну концепцію т. з. держ. школи (див. *Юридична школа)* до вульгарного *економічного матеріалізму*. К., зокрема, ігнорував історію народів Росії, у т. ч. українського; возз'єднання України з Росією розглядав з великодерж. позицій.

Тв.: Сочинения, т. 1—8. М., 1956—59.

КЛЮЧИ́ЦЯ — парна трубчаста кістка *плечового пояса* людини і наземних хребетних тварин. У людини зчленовується з *лопаткою* і *грудниною*. Має форму витягнутої латинської літери S. Довжина К. у дорослої людини в середньому становить 12—15 см.

КЛЮЧОВІ́ ПОДРА́ЗНИКИ — подразники, на які реакція організму значно сильніша, ніж на інші; те саме, що й *сигнальні подразники*.

КЛЮ́ШНИКОВ Михайло Миколайович [1 (14).XII 1905, Київ — 17.XI 1976, там же] — укр. рад. геолог, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1952), засл. діяч науки УРСР (з 1959). Член КПРС з 1946. Закінчивши Київ. ін-т нар. освіти (1928), працював в Укр. геол. управлінні, з 1939 — в Ін-ті геол. наук АН УРСР; з 1945 — зав. кафедрою Київ. ун-ту. Праці присвячені вивченню стратиграфії палеогенових (див. *Палеогеновий період і палеогенова система*) відкладів і нерудних корисних копалин України.

Г. І. Молявко.

КЛЯ́ВІН (Візіренко-Клявін) Роберт Альбертович (н. 10.II 1929, Одеса) — укр. рад. артист балету, балетмейстер, педагог, нар. арт. УРСР (з 1979). В 1949 закінчив Ленінгр. хореограф. уч-ще. В 1949—

69 — соліст балету Київ. театру опери та балету; 1969—73 та з 1979 — худож. керівник балетної трупи цього ж театру; 1973—75 — худож. керівник Київського «*Балету на льоду*». З 1951 — викладач Київ. хореограф. уч-ща. Партії: Степан («Лілея» Данькевича). Лукаш («Лісова пісня» Скорульського): гол. партії в балетах Чайковського, Мінкуса та ін. Постановки в Київ. театрі опери та балету: «Кіт у чоботях», «Оксана» Гомоляки, «Кам'яна квітка» Прокоф'єва, «Лебедине озеро» Чайковського. Знімався в кіно. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

КЛЯ́ЗЬМА — річка в Моск. і Владимир. областях РРФСР; частково протікає по межі з Іван. і Горьк. областями, ліва притока Оки (бас. Волги). Довжина 686 км, площа бас. 42,5 тис. км². Бере початок з Моск. височини, тече Мещорською низовиною. Живлення переважно снігове і дощове. Пересічна витрата води в гирлі 147 м³/с. Замерзає в листопаді, скресає у квітні. Використовують для водопостачання. На К. споруджено водосховища (Клязьминське, Акуловське, Пестовське). У верхів'ї вода К. надходить до *каналу імені Москви*. Судноплавна в пониззі та на окремих ділянках. На К.— міста Щелково, Ногінськ, Орєхово-Зуєво, Владимир, Вязники.

КЛЬОНО́ВИЧ (Klonowicz; літ. псевд.— Ацернус та ін.) Себастьян Фаб'ян (бл. 1545, м. Сульмежице, тепер Познанське воєводство, ПНР — 29.VIII 1602, Люблін) — польський поет. Писав польс. і лат. мовами. В поемі «Роксоланія» (1584, лат. мовою) дав поетичний опис Львова, Києва та ін. укр. міст і сіл, нар. звичаїв укр. селянина. Поему «Перемога богів» (лат. мовою, опубл. між 1587—1600), спрямовану проти шляхти і церковників, було заборонено і спалено. Автор віршованих трактатів польс. мовою. Уривок з поеми «Роксоланія» (під назвою «Старинний Львів») переклав І. Франко (1896), повністю поему переклав М. Білик (1961).

Р. Я. Пилипчук.

КМЕ́ТИ, кметі — 1) В Давній Русі — кінні воїни, дружинники князя. 2) На зх.-укр. землях і в Білорусії 14—16 ст.— вільні селяни, які виплачували державі податок. 3) У феод. Боснії, Болгарії, Сербії та Чехії — селяни, які очолювали сільс. громади. 4) В феод. Польщі й Хорватії — залежні селяни.

КМИН (Carum) — рід багато- або дворічних рослин родини *зонтичних*. Листки двічі- або тричіперисторозсічені. Суцвіття — зонтики, квітки білі або рожеві. Плід — двосім'янка, тонкоребриста, овальної або видовженої форми. Бл. 30 видів, поширених в Європі та Азії. В СРСР — 10 видів, з яких в УРСР 1: К. звичайний (C. carvi), дворічник заввишки до 80 см. Росте на луках, узліссях, лісових галявинах, по балках. Введений у культуру як ефіроолійна рослина. Плоди містять 3—7% ефірної олії і 12—16% жирної кминової олії; використовують у хлібопеченні, при квашенні капусти тощо, а також у лікеро-горілчаному й парфюмерному виробництвах.

КМІТ Юрій (1872, с. Кобло-Старе, тепер Старосамбірського району Львівської обл.— 25.VI 1946, с. Кульчиці, тепер Самбірського р-ну Львів. обл.) — укр. письменник, літературознавець, етнограф, публіцист. Автор оповідань із життя селян, п'єс, статей про творчість укр. (І. Котляревський, Т. Шевченко, І. Карпенко-Карий) і зх.-європ. письменників. Етнографічні дослідження, присвячені культурі і побутові бойків.

Тв.: В затінку й на сонці. Коломия, 1906.

Р. П. Головин.

КМІЦКЕ́ВИЧ Володимир Фердинандович (28.VIII 1863, Польща — 29.VII 1942, Чернівці) — укр. філолог, перекладач і педагог. Жив і працював у Галичині й на Буковині. Викладав у гімназіях класичну філологію. Один із засновників Педагогічного т-ва ім. Г. Сковороди в Чернівцях. Переклав і видав драму Ф. Шіллера «Вільгельм Телль» (Львів, 1887) з передмовою І. Франка, а також «Платонову оборону Сократа» (Чернівці, 1903). Автор «Німецько-українського словаря» (Чернівці, 1912), якого присвятив І. Франкові та О. Кобилянській, історико-літ. статей про Г. Сковороду. Листувався з І. Франком.

Літ.: Франко І. Твори, т.18. К., 1955.

Я. М. Погребенник.

КНА́УЕР Федір Іванович [Фрідріх; 3 (15).VIII 1849—22.XII 1917, Томськ] — вітчизняний філолог-санскритолог. Закінчив Дерптський (тепер Тартуський) університет (1880). Професор Київ. ун-ту (1886—1914). Автор праць з індології й порівняльно-істор. мовознавства: «Підручник санскритської мови» (1908), «Лекції з порівняльної граматики індоєвропейських мов» (1913), «Лекції з вступу до мовознавства» (1914). Видав багато ведичних текстів.

КНЕ́ЗИ — 1) У слов'ян в період зародження класового суспільства — старійшини роду. 2) На Русі в ранньофеод. період — *князі*. 3) На Зх. Україні, в Молдавії і Хорватії в період феодалізму — сільс. старшини, привілейована категорія феодально залежного селянства. 4) В Сербії в період тур. панування— представники общинного самоврядування.

КНЕ́СЕТ — парламент Ізраїлю. Вищий законодавчий орган. Складається з однієї палати (120 депутатів). Обирається населенням строком на 4 роки.

КНИ́ГА Мусій Іванович [н. 28.VIII (10.IX) 1903, с. Ков'яги, тепер Валківського р-ну Харків. обл.] — укр. рад. зоотехнік, чл.-кор. ВАСГНІЛ (з 1956). Член КПРС з 1939. В 1926 закінчив Харків. зоотех. ін-т. Працював зоотехніком. З 1931 — викладач, 1932—74 — зав. кафедрою, 1946—63 — ректор Харків. зоотех. ін-ту. Осн. напрям наук. роботи — мінливість хім. складу та біохім. властивостей молока корів під впливом годівлі. Нагороджений орденом Леніна ін. орденами, медалями.

О. Я. Попов.

КНИ́ГА — одне з найважливіших джерел масової, наукової і тех. інформації, засобів формування сусп.-політ., наук. і естетичних поглядів, пропаганди знань і виховання; неперіодичне видання у вигляді зброшурованих аркушів друк. матеріалу (обсягом понад 48 стор.). За словами В. І. Леніна, «книга — величезна сила» (Ленін і книга. К., 1974, с. 352).

Історія К. тісно пов'язана з розвитком суспільства, писемності, науки, культури і техніки. К. має класовий характер. В експлуататорському суспільстві К. використовують панівні класи як знаряддя в боротьбі проти прогресивних сил. За умов соціалізму К. несе трудящим ідеї гуманізму, прогресу і соціалістич. інтернаціоналізму, служить їхнім інтересам. Вона сприяє встановленню взаєморозуміння, дружби і співробітництва народів, збагачує їхню культуру, пропагує і відстоює передові ідеали людства. Прогресивна книга допомагає озброювати мільйони людей справді наук. світоглядом, оволодівати законами суспільного розвитку, боротися за суспільний прогрес. Відбір для поліграфічного відтворення і розповсюдження творів науки, л-ри й мистецтва, їх парт. і профес. оцінка, підготовка до друку та випуск — функції *видавничої справи*. Багаторазове відтворення К. здійснюється *поліграфічною промисловістю* (див. також *Книгодрукування, Поліграфія*). Розповсюдження і рекламування К. є функціями книжкової торгівлі. Збирання, спец. обробка і зберігання К., інформування читачів про К., пропаганда К. і керівництво читанням здійснюються в рамках бібліотечної справи (див. *Бібліотека, Бібліотекознавство, Бібліографія*). К. вивчає комплексна наука — *книгознавство*. Важливе значення має оформлення К. худож.-поліграфічними засобами. Ще з часів рукописного видання худож. л-ра супроводиться *ілюстраціями* (див. також *Графіка*). Попередницями друкованих К. були рукописні та ксилографічні (див. *Ксилографія*) К. Становлення К. залежало від процесу формування писемності, яка пройшла складний шлях розвитку від неалфавітних форм (див. *Піктографічне письмо, Ідеографічне письмо*) до алфавітної форми письма. Як матеріал для письма в різний час використовували кам'яні плити, глиняні або дерев'яні таблички, тканини, папірус, пергамент, папір та ін. Найдавніший відомий вид рукописної К.— ассіро-вавілонські глиняні таблички (4—3 тисячоліття до н. е.). Стародавні єгиптяни, греки і римляни користувалися К. у вигляді папірусного сувою, серед. довжина якого була 10 м, ширина — 30 см. Прототипом сучас. форми К.-кодекса є поліптих — кілька скріп-

В. Й. Ключевський.

Р. А. Клявін.

Книга.
Найдавніша китайська друкована ксилографічним способом книга «Алмазна сутра». 868.

«КНИГА БУТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ»

лених між собою дощечок, натертих воском, що їх стародавні римляни застосовували для письма. Рукописна К. на території СРСР відома з 1 ст. до н. е. (Середня Азія). К. у Київській Русі відома з 9 ст. Першими датованими пам'ятками давньорус. писемності, які збереглися до наших днів, є *Остромирове євангеліє* (1056—57), *Ізборники Святослава* (1073 і 1076), «*Повість временних літ*» (поч. 12 ст.). У 40-і рр. 15 ст. в Європі було винайдено книгодрукування. Вже у 2-й пол. 15 ст. воно швидко поширилося в країнах Європи. К., надруковані до 1501, наз. *інкунабулами* (напр., трактат Г. *Дрогобича* «Прогностична оцінка...», виданий 1483 в Римі). В 1483 у Венеції (за ін. даними, в Хорватії) надруковано першу слов'янську К. *глаголицею*. Перші друк. К. *кирилицею* видав Ш. *Фіоль* у Кракові (1491).

В 1517—19 у Празі білорус. першодрукар Ф. *Скорина* надрукував окремими випусками *Біблію*, в 1564 у Москві І. *Федоров* і П. *Мстиславець* — «Апостол». У 1574 І. Федоров видав у Львові «Буквар» і «*Апостол*», чим започаткував книгодрукування на укр. землях. Широкого розмаху набуло книгодрукування в Росії, у т. ч. на Україні, з кінця 17 ст. Першими книгами сучас. укр. мовою було видано 1798 «Енеїду» І. Котляревського, 1840 «Кобзар» Т. Шевченка — обидві в Петербурзі; 1834 «Українські народні думи», записані М. Максимовичем — у Москві; 1863 «Байки» Л. Глібова — в Чернігові; 1819 П. Гулака-Артемовського «Солопій та Хівря» — в Харкові. Друкування книг укр. мовою всіляко гальмувалось царською цензурою. Дореволюц. видання виходили порівняно малими тиражами. Наприкінці 19 — поч. 20 ст. на Україні в умовах цензурних переслідувань почалося видання с.-д. літератури, творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна (див. *Видання творів В. І. Леніна, Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса*).

Після Великого Жовтня (1918—78) в СРСР видано понад 3 млн. назв книг і брошур заг. тиражем 50,2 млрд. примірників; в Укр. РСР — 331,2 тис. назв книг і брошур тиражем понад 4,8 млрд. примірників. Якщо доля СРСР у населенні Землі, за даними ЮНЕСКО, становила 1975 бл. 8%, то в світовій книжковій продукції за числом видань — 14%. На одну людину в СРСР припадає в три рази більше книг і брошур, ніж у серед. на людину в усьому світі. За 1918—78 заг. тираж книг зарубіж. авторів, які вийшли в країні, становив 2186 млн. примірників. Зокрема, в УРСР видано за цей період 4 тис. творів тиражем понад 130 млн. примірників. Рад. К. чим раз активніше бере участь у пропаганді за рубежем переваг соціалізму, рад. способу життя, зовнішньої і внутрішньої політики КПРС. У 20—30-х рр. на Україні питання книгознавства розроблялися в *Книгознавства українському науковому інституті*, тепер ці питання досліджуються в ін-тах культури, *Книжковій палаті УРСР*, наук. б-ках. У Рад. країні створено Товариство любителів книги, що об'єднує 9 млн. членів, 1974 — *Товариство книголюбів УРСР*. У 1972 в Києві засновано *Книги і книгодрукування музей УРСР*.

Літ.: Ленін і книга. К., 1974; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977; Про партійну і радянську пресу, радіомовлення і телебачення. Збірник документів і матеріалів. К., 1974; Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 7. К., 1979; Культурне будівництво в Українській РСР, т. 1—2. К., 1960—61; Книга. Исследования и материалы, сб. 1—37. М., 1959—78; 400 лет русского книгопечатания. 1564—1964, т. 1—2. М., 1964; Книга і друкарство на Україні. К., 1965; Українська книга. К., 1965; Шпаков А. П. Художник і книга. К., 1973; Машталір Р. М., Ковба Ж. М., Феллер М. Д. Розвиток поліграфії на Україні. Львів, 1974; Молодчиков О. В. Книга Радянської України. К., 1974; Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI — перша половина XVII ст.). Збірник документів. К., 1975; Різник М. Г. Письмо і шрифт. К., 1978.

М. П. Рудь.

«КНИГА БУТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ» («Закон божий») — програмний документ *Кирило-Мефодіївського товариства*. Осн. авторами цього документа були М. І. *Костомаров* і М. І. *Гулак*. Складається з 109 параграфів. Певний вплив на форму й зміст «К. б. у. н.» зробив твір А. *Міцкевича* «Книги народу польського і пілігримства польського» (1832). В «К. б. у. н.» є ряд прогресивних положень, зокрема про необхідність ліквідації кріпосного права і нац. нерівності, знищення дворянських привілеїв і станів, об'єднання слов'ян. народів у федеративну республіку з парламентським ладом і з наданням кожному народові рівних прав і автономії. Разом з тим автори її виходили з того, що укр. нація являє собою нібито особливу єдність, пройняту духом рівності і братерства, замовчували класовий антагонізм, який існував всередині укр. народу, і вважали, що йому нібито судилося повести за собою слов'ян до об'єднання. Обмеженість «Книги буття» полягає також у реліг.-містичній формі викладу, в ідеалістичному тлумаченні істор. процесу, певній ідеалізації християнства, козацтва та історії України в цілому, у невизначеності шляхів здійснення наміченої програми.

Літ.: Зайончковский П. А. Кирилло-Мефодиевское общество. М., 1959.

Г. Я. Сергієнко.

«КНИГА́Р» — щомісячний критико-бібліографічний журнал. Видавався в Києві 1917—20 вид-вом «Час». Вийшов 31 номер. Мав розділи видавничої хроніки і «Нові книги». На сторінках «К.» поряд із цінним довідковим матеріалом було вміщено й статті націоналістичного змісту.

КНИ́ГИ І КНИГОДРУКУВА́ННЯ МУЗЕ́Й УРСР, Засн. 1972 у Києві в будинку *Києво-Печерської друкарні*. Відкритий для відвідувачів 1975. Експозиція музею показує розвиток книгописання і книгодрукування на Україні з 11 ст. до нашого часу. В ній представлено унікальні колекції друку перших друкарень Львова, Острога, Києва, Чернігова, Новгорода-Сіверського та ін.; зразки оформлення книг, перша поліграфічна техніка, зокрема друкарські і палітурні верстати 17 ст., шрифти тощо. В музеї експонується худож., наук. і навч. л-ра 18—19 ст., прижиттєві видання укр. письменників і вчених, перші видання на Україні марксистсько-ленінської літератури. Іл. див. до ст. *Києво-Печерська друкарня*.

М. М. Гайдучок.

КНИ́ГІН (Булгаков) Іван Дмитрович (1773, с. Сергієвське кол. Орлов. губернії — 1830, Харків) — вітчизняний анатом. В 1798 закінчив медико-хірург. училище при Моск. генеральному госпіталі. З 1799 — викладач Петерб. медико-хірург. академії, з 1811 — професор Харків. ун-ту, з 1816 —

Книга.
1. Сторінка з рукописної книги «Остромирове євангеліє». 1056—57.
2. Перша сторінка з 42-рядкової Біблії. Видання Й. Гутенберга. Майнц. 1452—55.
3. Українська абетка. Художнє оформлення Г. Нарбута. Петроград. 1917.
4. Дж. Рід. Десять днів, що потрясли світ. Художнє оформлення С. В. Чехоніна. Москва. 1923.
5. Т. Шевченко. Кобзар. Художнє оформлення С. П. Караффи-Корбут. Київ. 1967.
6. Історія українського мистецтва, т. 6. Суперобкладинка художника В. Й. Хоменка. Київ. 1968
7. Енциклопедія кібернетики, т. 1. Обкладинка художника І. П. Хотинка. Київ. 1973.
8. Слово о полку Ігоревім. Обкладинка художника І. М. Селіванова. Київ. 1970.

декан мед. ф-ту. Заснував кафедру анатомії і анатомічний музей при Харків. ун-ті. Праці К. присвячені вивченню перфоративної виразки шлунка, обміну речовин в організмі тварин тощо.

КНИГОДРУКУВА́ННЯ — комплекс виробничих процесів, метою яких є виготовлення *книг, журналів, газет* й ін. друкованої продукції шляхом перенесення фарби з друкарської форми на папір. Термін цей вживають переважно, коли йдеться про історію виготовлення друкованої книги, в значенні сучасного К. більш поширений термін *поліграфія*. Попередником К. був ксилографічний друк, при якому на дерев'яній дошці вирізьблювалися штампи для відбивання цілих сторінок. З 11 ст. у Китаї відоме друкування глиняними рухомими літерами. Початок К. в Європі став можливим лише після винайдення Й. *Гутенбергом* у 40-х рр. 15 ст. пристрою для відливання металевого шрифту в *матрицях*. Набірна форма складалася з металевих літер, відбитки з якої на папері отримували з допомогою ручного друкарського верстата (преса). Й. Гутенберг засн. у Майнці (Німеччина) першу друкарню. Серед кращих її видань — 42-рядкова Біблія (1452—55). З Німеччини К. швидко поширилося в Італії (1464), Швейцарії (бл. 1468), Франції (1470), Угорщині (1473), Польщі (1474) та ін. Найбільшими центрами друкарської справи стали Венеція (Н. Єнсон, Е. Ратдольд, *Мануції*), Нюрнберг (А. Кобергер). На 1500 рік друкарні були в 250 містах Європи і випустили бл. 40 тис. видань. Завдяки розвиткові друкарської справи книга стала важливим фактором сусп.-політ. життя й розвитку культури. Вже наприкінці 15 ст. великі друкарські підприємства почали перетворюватися з ремісничих майстерень на капіталістичні мануфактури. В 16 ст. відзначалися високим худож. рівнем видання Етьєннів (Франція), К. *Плантена* (Нідерланди), Фробена (Швейцарія), у 17 ст.— *Ельзевірів* (Нідерланди). Протягом 16 ст. в Європі було видано бл. 500 тис. назв книг, у 17 ст.— бл. 3 млн. Першою друкованою книгою укр. автора був трактат Г. *Дрогобича* (Рим, 1483). Того ж року у Венеції (за ін. даними, в Хорватії) надруковано першу слов'ян. книгу *глаголицею*. Видатними слов'ян. друкарями були Ш. *Фіоль*, який видав перші слов'ян. книги *кирилицею* 1491 у Кракові, *Макарій* (Чорногорія), Ф. *Скорина*, який 1522 випустив у Вільнюсі «Малу подорожню книжку» — найдавніше з відомих видань, надрукованих на території СРСР. Бл. 1553 засн. т. зв. анонімна друкарня в Москві. У 1564 І. *Федоровим* та П. *Мстиславцем* видано першу датовану книгу в Москві. На Україні першу друкарню відкрито І. Федоровим у Львові, в ній видано 1574 «*Апостол*» і «Буквар». У 1578 засн. *Острозьку друкарню*. Згодом її обладнання перейшло *Львівській братській друкарні*. На серед. 17 ст. на Україні налічувалося 25 друкарень у 17 містах і селах: у Києві — *Києво-Печерська друкарня*, друкарні Т. Вербицького і С. Соболя, у Львові — М. *Сльозки* та А. Желіборського, *Чернігівська друкарня*. Друкарні були засн. також у Стрятині (1602—06; див. *Стрятинська друкарня*), Дермані (1603—05; див. *Дерманська друкарня*), Крилосі (1606), Панівцях (1608—11), Добромилі (1611—17), Луцьку (1625—28), Кременці (1638), Новгороді-Сіверському (1674—79), *Почаївська друкарня* (поч. 17 ст.— 1917). В кінці 18 ст. друкарні існували у Кременчуку, Катеринославі, Миколаєві, Житомирі, Тульчині, Яришеві, Миньківцях та ін. містах і селах. Власниками їх, як правило, були братства, монастирі, магнати, заможні особи з духівництва й старшини. Значний внесок у розвиток К. зробили С. Будзина, Т. Л. *Земка*, Я. *Шеліга*. С. *Рогаля*, мандрівний друкар П. *Люткович*. Відомими українськими друкарями 17—18 ст. були також П. *Беринда* і С. *Беринда*, Л. *Зизаній*, Ф. Кізаревич, О. Митура та ін. У 1700 Й. Городецький видав у Львові першу в Сх. Європі книгу з набірним нотним друком. У галузі оформлення книги працювали відомі гравери *Ілля*, Н. *Зубрицький*, О. *Тарасевич*, Г. *Левицький*, І. *Филипович*, *Прокопій*, І. *Ширський*. У 2-й пол. 18 ст. у Росії відмінено держ. монополію на К. Серед приватних видавців 18 ст. найбільш відомими були М. І. *Новиков* (Росія), Дідо, Фурньє (Франція), Бодоні (Італія), Баскервіль (Англія), Брайткопф (Німеччина). Передумовою дальшого розвитку К. стало винайдення *літографії* (А. Зенефельдер, 1798) і плоскодрукувальної машини (Ф. Кеніг, 1811). На Україні перші літографічні майстерні відкрито 1822 (Львів) і 1823 (Чернігів), плоскодрукувальні машини почали застосовувати з серед. 19 ст. З другої половини 19 — початку 20 ст. у К. впроваджено *лінотип*, пізніше — ротаційні машини, розвивається *офсетний друк*. Укр. винахідник Й. М. *Лівчак* розробив проект набірно-матрицевідливної машини. Напередодні Великої Жовтн. соціалістич. революції осн. центрами К. у Росії були Петербург і Москва, на Україні — Київ, Харків, Чернігів, Полтава, Одеса, Львів. Велике значення мали друкарні Харків. ун-ту (засн. 1805), Київ. ун-ту (засн. 1835), Наук. т-ва імені Шевченка у Львові. Популярну л-ру для народу в кінці 19 — на поч. 20 ст. видавали також Харків. т-во грамотності, Петербурзьке «Доброчинне т-во видання загальнокорисних і дешевих книг», яке друкувало значну кількість книг укр. мовою. Укр. мовою друкували також книги рос. видавці Літови, І. Ситін, І. Губанов. Популяризаторською була видавнича діяльність таких діячів укр. культури, як Б. Грінченко, П. Симиренко, М. Костомаров, О. Кониський, М. Драгоманов, М. Комаров, Олена Пчілка, М. Старицький та ін.

Велике значення для українського К. мала діяльність Т. Шевченка як офортиста, видавнича діяльність І. Франка. К. укр. мовою всіляко гальмувалось царською цензурою. В 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. на Україні з'явився тип капіталіста-видавця. Такими книговидавцями були: у Києві — С. *Кульженко*, І. Самоненко, Л. Ідзиковський, О. Череповський, О. Коваленко, Ф. Йогансен, в Одесі — Ю. Фесенко, Распопов, в Полтаві — К. Маркевич, у Львові — Піллер, Нейман, Г. Альтенберг та ін. У 1917 на Україні було (без зах. земель) 78 вид-в. Широкого розвитку К. набуло після Великого Жовтня (див. *Видавнича справа*). У Києві створено *Книги і книгодрукування музей УРСР*, у Львові — музей І. Федорова. Див. також *Книгознавство*.

Літ.: 400 лет русского книгопечатания. 1564—1964, т. 1—2. М., 1964; Книга і друкарство на Україні. К., 1965; Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI—XVIII ст. Львів, 1971; Немировский Е. Л. Начало славянского книгопечатания. М., 1971; Люблинский В. С.Книга в истории человеческого общества. М., 1972; Машталір Р. М., Ковба Ж. М., Феллер М. Д. Розвиток поліграфії на Україні. Львів, 1974; Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1975; Funke F. Buchkunde. Leipzig, 1963; Encyklopedia wiedzy o ksiezce. Wrocław, 1971.

Я. Д. Ісаєвич.

КНИГОЗНА́ВСТВА УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВИЙ ІНСТИТУ́Т (УНІК) — н.-д. установа. Створена 1922 в Києві на базі Гол. книжкової палати (засн. 1919). Ін-т мав 4 секції: історії книги, соціології й економіки книги, мистецтва і техніки книги (з часом книговиробництва) і бібліографічну (створену пізніше); аспірантуру. Досліджував питання книгознавства і готував бібліографічні покажчики по матеріалах друку УРСР. У 1923—30 видавав журн. «Бібліологічні вісті» (№ 1—25), а 1933—35 — «Наукові записки». Ін-т зібрав унікальну колекцію укр. видань за 1917—24, а також краєзнавчої л-ри, що зберігається нині в ЦНБ АН УРСР. Див. також *Книгознавство*.

КНИГОЗНА́ВСТВО — наука про *книгу* і книжкову справу. Вивчає процеси утворення, розповсюдження і використання творів писемності і друку. К. об'єднує такі галузі знання й практичної діяльності, як історія, економіка і статистика книги, журналістика, видавнича справа, мистецтво книги, бібліографознавство, бібліотекознавство, сприйняття книги читачем, культура читання, бібліофільство. К. у вузькому значенні — розділ знань про книгу, що вивчає її в теор. й істор. розрізі. Близькими за значенням до К. у різні часи вживалися терміни «бібліологія», «бібліогнозія». В Росії першим теоретиком К. був В. Г. *Анастасевич*, він же вперше 1820 вжив термін «книгознавство». Значний внесок у розвиток К. зробив М. М. *Лісовський*. На Україні питання К. вперше висвітлювались П. *Ярковським*— бібліотекарем Кременецького ліцею, пізніше — Київ. ун-ту, який 1809—32 читав курс бібліології. У 1909—14 у Києві виходив журнал «Искусство и печатное дело» (редактор і видавець В. С. *Кульженко*), який друкував матеріали з К. У розробку ок-

Квос. Палац правителів. Північний вхід. 16 ст. до н. е.

Книжковий знак О. П. Довженка, роботи М. М. Маловського. 1964.

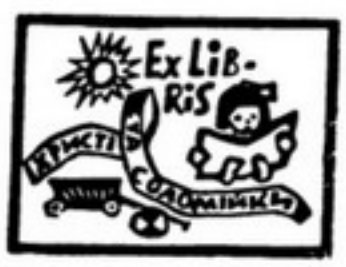

Книжковий знак роботи К. Звіринського. 1963.

Книжкові знаки:
1 — О. Гансена, роботи Г. І. Нарбута. 1919;
2 — О. Л. Кульчицької її роботи. 1919;
3 — П. П. Вірського, роботи В. К. Стеценка. 1966;
4 — Т. Н. Яблонської, роботи Н. В. Денисової. 1967;
5 — Клубної бібліотеки Бубнівської слобідки, роботи В. Є. Перевальського. 1967;
6 — М. М. Плісецької, роботи Ф. Малибоженка. 1967.

ремих проблем К. багато внесли Б. С. *Боднарський*, О. М. Ловягін, М. О. *Рубакін*, О. Г. Фомін, А. В. Мезьєр, О. О. Сидоров, М. В. *Здобнов*. Вивченням питань К. в СРСР займаються Наук. рада з історії світової культури АН СРСР, *Всесоюзна книжкова палата, Бібліотека СРСР імені В. І. Леніна* та ін. наук. б-ки, ін-ти культури, поліграфічні ін-ти. Проблеми К. висвітлюються у зб. «Книга» (з 1959 вийшло 37 тт.), у журн. «В мире книг», у галузевих журналах і збірниках. В Укр. РСР 1922—36 питання К. розроблялися в *Книгознавства українському науковому інституті*, який видавав журн. «Бібліологічні вісті» й «Наукові записки». Дослідження з К. на Україні належать С. І. *Маслову*, П. М. Попову, І. С. Свенціцькому, Ю. О. *Меженку*, Я. П. Запаску, Я. Д. Ісаєвичу, І. Я. Каганову, Н. Ф. Королевич та ін. Проблеми К. вивчаються в *Київському інституті культури. Харківському інституті культури*, де видається респ. тематичний міжвідомчий зб. «Бібліотекознавство та бібліографія» (в 1964—80 вийшло 20 вип.). *Ровенському інституті культури, Українському поліграфічному інституті* імені І. Федорова у Львові, де виходить респ. міжвідомчий тематичний зб. «Поліграфія і видавнича справа» (в 1964—80 вийшло 16 вип.), у *Книжковій палаті УРСР, Бібліотеці республіканській УРСР* імені КПРС, *Бібліотеці центральній науковій АН УРСР, Бібліотеці львівській науковій* імені В. Стефаника та ін. б-ках; книгознавчі матеріали друкує газ. «*Друг читача*». Див. також «*Нові видання УРСР*», «*Літопис книг*».

Літ.: Шамурин Е. И. Словарь книговедческих терминов. М., 1958; Мезьер А. В. Словарный указатель по книговедению, кн. 1—4. Л., 1924—34; Книга. Исследования и материалы, т. 1—37. М., 1959—78; Немировский Е. Л. Проблемы книговедения. История книжного дела. Обзор литературы 1964—1969 гг. М., 1970; Бібліотекознавство і бібліографія Української РСР. Покажчик видань за 1969 — 1979 рр. К., 1971—80.

Ф. П. Максименко.

КНИГООБМІН бібліотечний — передача творів друку в постійне користування безплатно на спеціальних умовах з одних бібліотек в інші. Провадиться через книгообмінний або резервний фонд. Залежно від умов передачі виділяються форми К.: обмін між б-ками власними виданнями; безплатне поширення будь-яких видань або перерозподіл видань, які не використано; обмін комплектами нац. продукції; взаємне виконання замовлень на необхідні, але відсутні в б-ці книги. Розрізняють внутрішній (між б-ками в межах однієї країни) і міжнародний (між б-ками різних країн) обмін книгами.

«КНИГОСПІЛКА» — укр. видавнича і книготорговельна спілка. Засн. 1922 в Харкові. Як в-во існувала до кінця 1930, потім перетворена на книготорговельне об'єднання — Вукоопкнигу. «К.» видала 3096 назв кооперативної, навчальної, художньої, масово-політ. та ін. л-ри заг. тиражем понад 40 млн. прим. Зокрема в «К.» вийшли зб. творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки та ін. письменників. «К.» видавала спец. журнали «Книга», «Кооперативний книгар», «Нова громада», газ. «Кооперативне життя». «К.» мала широку мережу кооп. книготоргівлі (понад 6 тис. магазинів).

«КНИЖКА» — видавництво *Комуністичної партії Західної України*. Існувало 1929—37 у Львові. Видавало праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, твори П. Козланюка, К. Пелехатого та ін. зх.-укр. прогресивних письменників, журн. «Освіта» тощо. Частину видань конфіскувала поліція. Розповсюджувало також л-ру, створену в УРСР, поширювало свої видання серед трудящих міст і сіл Зх. України й в осередках прогресивної укр. еміграції в Зх. Європі та в Америці. Зазнало переслідувань у зв'язку з «*Луцьким процесом 57-и*».

С. І. Білокінь.

КНИ́ЖКА в анатомії — передостанній відділ багатокамерного шлунка більшості *жуйних* тварин; розташований між *сіткою* й *сичугом*. На всій внутр. поверхні К., крім дна, слизова оболонка утворює різної висоти поздовжні складки — листочки (що нагадують аркуші книги, звідси й назва), між якими знаходяться ніші. В К. корм потрапляє після *жуйки* з сітки, остаточно там перетирається й перетворюється на кашку. Скороченням м'язів К. кашка по жолобу дна К., що є продовженням стравохідного жолоба, спрямовується в сичуг.

КНИЖКО́ВА ПАЛА́ТА УРСР імені Івана Федорова — науково-бібліографічна й інформаційна установа, центр держ. *бібліографії* на Україні. Засн. 1922 у Харкові. Одержує і зберігає один обов'язковий (контрольний) примірник усіх творів друку, виданих у республіці. Архів палати — понад 8 млн. одиниць видань. Випускає «*Літопис книг*» (з 1924), «*Літопис журнальних статей*» (з 1936), «*Літопис газетних статей*» (з 1937) та ін., профільовані за видами друку, а також бюлетень «*Нові видання УРСР*» (з 1958) та щорічники. Готує й видає ретроспективні покажчики. З 1927 веде централізовану каталогізацію творів друку республіки. Важлива функція Книжкової палати — держ. статистика друку, її дані відбиваються в стат. довідниках «Преса Української РСР». Палата здійснює контроль за додержанням видавничими установами держ. стандартів. Розробляє наук. і методичні питання в галузі бібліографії й *книгознавства*. В 1974 Книжковій палаті УРСР присвоєно ім'я І. Федорова. Див. також *Всесоюзна книжкова палата*.

Ю. Б. Медведєв.

КНИЖКО́ВИЙ ЗНАК, екслібрис — невеличка художня етикетка, на якій зазначено, кому належить книга. Наліплюється на внутр. боці книжкової палітурки або обкладинки. К. з.— твір графічного мистецтва, існує з початку книгодрукування на Україні (з поч. 17 ст.). Відомі роботи в галузі К. з. А. *Дюрера*, Л. *Кранаха*, Г. *Гольбейна* Молодшого, У. *Гогарта*, І. *Павлова*, В. *Фаворського*; укр. художників: Г. *Нарбута*, В. *Кричевського*, М. *Жука*, О. *Сахновської*, О. *Кульчицької*, В. Перевальського та ін.

КНІДОБЛА́СТИ (від грец. κνίδη — кропива та βλάστη — пагін), жалкі клітини, кропив'яні клітини, нематоцити — особливі клітини в *ектодермі* більшості *кишковопорожнинних* (крім реброплавів) і в покривному *епітелії* деяких ін. тварин; виконують функції нападу й захисту. Складаються з капсули, порожнина якої заповнена їдкою або отруйною рідиною; в ній знаходиться спірально закручена жалка нитка. На зовн. поверхні К. міститься чутливий відросток — кнідоциль, при дотику до якого жалка нитка викидається назовні; одночасно вибризкується з капсули рідина. Укол жалких ниток спричинює загибель дрібних тварин, болісні опіки й навіть смерть більших тварин. К. використовуються тваринами тільки один раз, після чого вони викидаються й замінюються новими, що утворюються зі спец. клітин.

КНІДОСПОРИ́ДІЇ (Cnidosporidia) — клас паразитичних *найпростіших*. Від *споровиків*, до яких їх відносили довгий час, відрізняються особливостями життєвого циклу і будовою *спор*. К. мають стадію плазмодія (багатоядерна плазматична маса) і багатоклітинних спор, що містять один двоядерний амебоїдний зародок, з якого починається цикл розвитку К. Утворення спор відбувається протягом значної частини життя плазмодія (а не в кінці життєвого циклу, як у споровиків). К.— паразити риб і деяких безхребетних. Відомо понад 1000 видів К., з яких в СРСР — бл. 300, у т. ч. на Україні — понад 130. Клас К. поділяється на 2 ряди: *міксоспоридії*, або слизові споровики, і актиноміксидії (Actynomyxidia) — паразити *малощетинкових червів* і *сипункулід*. *Мікроспоридій*, яких раніше включали до К., виділяють тепер в окремий клас найпростіших.

О. П. Маркевич.

«КНИ́ЖНАЯ ЛЕ́ТОПИСЬ» — бібліографічний журнал *Всесоюзної книжкової палати*, який інформує читача про нову л-ру, що виходить

з друку. Здійснює первісну реєстрацію книжок і брошур з усіх галузей знань, що видаються в СРСР мовами народів СРСР та іноз. мовами. Почав виходити 1907 в Петербурзі, з 1920 (№ 33) видається в Москві. З 1961 виходить у вигляді двох випусків — ссновного (щотижня) і додаткового (щомісяця). Бібліографічні записи групуються за прийнятою «Единой схемой классификации литературы для книгоиздания в СССР» (М., 1977). Опис книжок, виданих нац. мовами, здійснюється у перекладах рос. мовою з позначенням мови оригіналу. Щоквартально окремим випуском виходять іменний. предметний і геогр. покажчики, щороку — покажчик серійних видань, випуски яких зареєстровано в «К. л.». Бібліографічна реєстрація книжок, виданих в УРСР, здійснюється *Книжковою палатою УРСР* в «*Літопису книг*».

О. П. Довгополи.

«КНИ́ЖНОЕ ОБОЗРЕ́НИЕ» — щотижнева газета Держ. комітету СРСР у справах видавництв, поліграфії та книжкової торгівлі і Всесоюзного добровільного товариства любителів книги. Виходить у Москві з 5:V 1966. Газета інформує про книги, які готують до друку і які вийшли за тиждень, публікує рекомендаційні списки з актуальних питань науки і техніки, рецензії та анотації. В газеті висвітлюється діяльність т-ва любителів книги, проблеми книгознавства тощо.

КНІПО́ВИЧ Лідія Михайлівна [15 (27).XII 1856, с. Тюсбю, Фінляндія — 11.II 1920, Сімферополь] — професіональна революціонерка. Н. в сім'ї лікаря. З кін. 70-х рр.— народниця. З серед. 90-х рр.— соціал-демократ, організовувала друкування видань *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. В 1898 її вислано до Астрахані. Агент «*Искры*». Делегат II з'їзду РСДРП (1903), після з'їзду — більшовик. З 1902 вела парт. роботу в Катеринославі, Полтаві, Києві (тех. секретар Рос. бюро ЦК РСДРП), Харкові, Петербурзі, Одесі та ін. місцях. Учасниця Таммерфорської конференції (1905) і IV з'їзду (1906) партії. В 1911—13 вислана під нагляд поліції в м. Гадяч (Полтав. губ.). Останні роки життя в зв'язку з хворобою жила в Сімферополі.

Г. А. Міщенко.

КНІПО́ВИЧ Микола Михайлович [25.III (6.IV) 1862, Свеаборг, тепер Суоменлінна, Фінляндія — 23.II 1939, Ленінград] — рад. зоолог, почесний член АН СРСР (з 1935; чл.-кор. з 1927). Брат Л. М. *Кніпович*. Закінчив Петерб. ун-т (1866). За революц. діяльність зазнавав переслідувань царського уряду. Праці К. присвячені дослідженню природи й промислових багатств морів Європ. частини СРСР та Пн. Льодовитого ок., питанням зоології, гідробіології, вивченню рибного й звіробійного промислів. К.— засновник вітчизн. школи дослідників у галузі промислового рибництва.

КНІ́ППЕР-ЧЕ́ХОВА Ольга Леонардівна [9 (21).IX 1868, м. Глазов, тепер Удм. АРСР — 22.III 1959, Москва] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1937). Дружина А. П. *Чехова*. Після закінчення 1898 Муз.-драм. уч-ща Моск. філармонічного т-ва (клас В. І. *Немировича-Данченка*) була прийнята в трупу МХТ. Ролі: Аркадіна, Олена Андріївна, Маша, Ранєвська, Сара («Чайка», «Дядя Ваня», «Три сестри», «Вишневий сад», «Іванов» А. Чехова), царица Ірина («Цар Федір Іоаннович» О. К. Толстого), Настя («На дні» М. Горького), Надія Львівна («Бронепоїзд 14-69» Вс. Іванова), Бєліна («Хворий та й годі» Мольєра) та ін. Нагороджена 2 орденами Леніна та ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1943.

КНІС (Cnïs) Карл Густав Адольф (29.III 1821, Марбург — 3.VIII 1898, Гейдельберг) — нім. економіст, один з основоположників *історичної школи* в бурж. політ. економії. У 1865—96 — професор економіки Гейдельберзького ун-ту. К. намагався спростувати вчення класичної бурж. політ. економії про «природні» екон. закони та обгрунтувати необхідність перебудови його з позицій істор. школи. Вважав вічними устої бурж. суспільства.

КНО́БЕЛЬСДОРФ (Knobelsdorff) Георг Венцеслаус фон (17.II 1699, садиба Куккедель, поблизу Кроссена, Саксонія — 16.IX 1753, Берлін) — нім. архітектор, представник стилю *барокко*. Споруди: Новий флігель палацу Шарлоттенбург (1740—43), Оперний театр (тепер Держ. опера, 1741—43), обидва — в Берліні; палац *Сан-Сусі* (1745—47), Міський палац (1745—51), обидва — в Потсдамі.

КНО́РОЗОВ Юрій Валентинович (н. 19.XI 1922, Харків) — рос. рад. етнограф і мовознавець. Закінчив Моск. ун-т (1948). Доктор істор. наук (з 1955). Працює в Ін-ті етнографії АН СРСР (Ленінгр. відділення). Осн. праці — з етнографії Центр. Америки та в галузі давніх систем письма; дешифрував *майя письмо*, переклав рос. мовою пам'ятки писемності індіанців *майя*. Дешифрував (у співавт.) найдавніше *індійське письмо*. Розробляє також проблеми семіотики й порівняльно-історичного мовознавства. Державна премія СРСР, 1977.

Тв.: Письменность индейцев майя. М.—Л., 1963; Иероглифические рукописи майя. Л., 1975.

КНОРР Іван (3.I 1853, Меве, Пруссія — 22.I 1916, Франкфурт-на-Майні) — нім. композитор. Дитинство провів у Росії. Закінчив Лейпцігську консерваторію. В 1874—82 викладав у Харків. муз. уч-щі. З 1883 — у франкфуртській консерваторії (з 1908—її директор). Автор вокально-інструм. (у т. ч. опери «Дуня», на сюжет з життя рос. селян, 1904), інструм. (зокрема «Варіації на українську народну пісню» — для оркестру, 1891), камерних («Українські пісні про кохання» — вокальний квартет у супроводі фортепіано) та ін. творів.

І. М. Лисенко.

КНО́РРЕ Карл Христофорович (28.III 1801, Дерпт, тепер Тарту — 10.IX 1883, Берлін) — астроном і геодезист, перший директор *Миколаївської астрономічної обсерваторії* (до 1871). Чл.-кор. Петерб. АН (з 1828). Разом з В. Я. *Струве* брав участь в геодезичних роботах. Керував гідрографічними і картографічними роботами на узбережжі Чорного, Азовського та Мраморного морів. Спостереження К. сприяли відкриттям *малих планет*.

П. М. Виборний.

КНОС, Кносс — давнє місто в центр. частині пн. Кріту, один з найважливіших центрів *егейської культури*. В 22—16 ст. до н. е. К.— велике місто з монументальним палацом — резиденцією правителів рабовласницької д-ви, бл. 16 — в 1-й пол. 15 ст. до н. е.— столиця Крітської д-ви. Кноський палац того часу — величезна споруда (16 тис. м²), складна за плануванням, з парадними і житл. приміщеннями, оздобленими фресками, з численними сховищами, майстернями тощо. При археол. розкопках (провадилися 1900—30) було знайдено знаряддя виробництва, зброю, предмети побуту, таблички зі складовим письмом тощо.

КНУД I Великий (Knud den Store; бл. 995 — 12.XI 1035, Шефтсбері)— король Данії з 1018, Англії з 1016, Норвегії з 1028. Після смерті К. його д-ва розпалася.

КНУНЯ́НЦ Богдан Мірзаджанович [14 (26).XI 1878, Джаміат поблизу Шуші, тепер Нагірно-Карабах. а. о. — 14 (27).V 1911, Баку]— діяч революц. руху в Росії, більшовик. З 1896 вчився в Петерб. технол. ін-ті. В 1897 вступив у *петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*. В 1901 висланий у Баку; став членом міського і Кавказ. союзного к-тів РСДРП. У 1902 брав участь в організації «Спілки вірменських соціал-демократів». Після II з'їзду РСДРП — більшовик. У вересні 1905 — член Петерб. к-ту РСДРП, Петерб. ради робітн. депутатів. В 1907 брав участь у роботі Штутгартського конгресу 2-го Інтернаціоналу й IV конференції РСДРП. Не раз зазнавав репресій з боку царського уряду. Помер у тюрмі.

КНУНЯ́НЦ Іван Людвігович [н. 22.V (4.VI) 1906, Шуша, тепер Нагірно-Карабах а. о.] — рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1953), ген.-майор-інженер, Герой Соц. Праці (1966). Член КПРС з 1941. Закінчив Моск. вище тех. училище (1928). Осн. дослідження в галузі фторорганічних і *гетероциклічних сполук*. Запропонував нові методи введення різних хімічних радикалів у піридинове ядро; відкрив спосіб одержання ацетобутиролактону, γ-ацетопропілового спирту реакцією ацетооцтового ефіру з етиленоксидом; цей метод використовується у пром. синтезі вітаміну B_1. Здійснив гідродимеризацію акрилонітрилу в динітрил-адипінову к-ту — вихідний продукт для одержання нейлону-66. К. належить перша публікація про полімеризацію капролактаму у лінійний полімер. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР. 1943, 1948, 1950, Ленінська премія, 1972.

КНУР — плідник, самець свині. Відрізняється зовні від свиномат-

Л. М. Кніпович.

М. М. Кніпович.

О. Л. Кніппер-Чехова.

І. Л. Кнунянц.

М. Д. Князєва.

ки величиною і міцнішою будовою тіла. Статева зрілість настає у 4—5 місяців. Для парування використовують К. з 11—12-місячного віку з високими плем. якостями, бажаного типу продуктивності та здатністю передавати цінні ознаки потомству. К. залишає значно більше потомства, ніж матка, особливо з впровадженням *штучного осіменіння*, тому його плем. цінності приділяють особливу увагу. Перед використанням молодих К. перевіряють на відтворювальну здатність за кількістю запліднених свиноматок і на якість потомства. Періодично перевіряють якість *сперми*. Годують плідників так, щоб вони завжди були в заводській *кондиції* і мали високу статеву активність. Утримують К. взимку у стійлах, влітку — в таборах. При ручному паруванні за сезон К. покриває 25—30 свиноматок, за штучного осіменіння спермою одного К. можна осіменити 250—500 маток.

КНУ́ТСЕН (Knutsen) Мартін Гуннар (н. 29.IX 1918, Шієн, обл. Телемарк) — діяч норв. комуністичного руху. Н. в робітн. сім'ї. За фахом — вчитель. З 1940 — член Компартії Норвегії (КПН). Під час нім.-фашистської окупації Норвегії (1940—45) — учасник *Руху Опору*, редактор підпільної газети КПН «Фрітт фрам» («Вперед до свободи»). У 1944 заарештований гестапо і засуджений до страти; визволений Рад. Армією. В 1945—57 працював учителем, був головою орг-ції Комуністичної спілки молоді Норвегії в обл. Бускеруд, редагував ряд місцевих газет КПН. З 1957 — член Центр. правління КПН, з 1971 — його Секретаріату. В 1974 обраний заст. голови партії. З листопада 1975 — голова КПН. Нагороджений орденом Дружби народів.

КНЯГИНИ́ЦЬКИЙ Іов (світське ім'я — Іван; бл. 1550, м. Тисменица, нині смт Івано-Фр. обл.— 30.XII 1621) — укр. церковно-осв. діяч, письменник-полеміст. Вчився в монастирській школі в Уневі, потім — в Острозі, де згодом був учителем. Замолоду двічі побував на Афоні (Греція). Повернувшись на Україну жив в Уневі, Угорниках, Маняві, Дермані, брав участь у справі книгодрукування. Підтримував дружні стосунки з І. *Вишенським*.

Літ.: Голубев С. Т. Киевский митрополит Петро Могила и его сподвижники, т. 1. К., 1883. *В. П. Колосова.*

Коаксіальні кабелі: 1 — з однодротовим внутрішнім провідником; 2 — з багатодротовим внутрішнім провідником.

КНЯ́ЖА ГОРА́ — урочище біля м. Канева Черкас. обл. Тут було давньорус. місто Родень. Залишки його розкопували в кін. 19 ст., а також 1958—65. Місту передувало *Канівське поселення*. Родень згадується в літописі під 980. Місто складалося з *дитинця* і посаду, оточених високими валами і стінами. Це місто-фортеця обороняло Київ з Пд. При розкопках виявлено залишки дерев. і глинобитних жител, майстерень та ін. будівель. Жителі міста займалися ремеслами (були розвинуті ковальське, ливарне, ювелірне, гончарське, кісткорізне, каменерізне та ін. ремесла), с. г., торгівлею. Знайдено знаряддя праці (лемеші від плугів, серпи, коси, сокири, молоти та ін.), зброю (наконечники стріл і списів, мечі, шаблі, булави) й численні прикраси (діадеми, сережки, гривни, вискові кільця, персні, браслети). Місто зруйноване в 13 ст. під час монг.-тат. навали.

КНЯ́ЖЕВИЧ Дмитро Максимович [25.IV (6.V) 1788, Петербург — 1 (13).X 1844, тепер с. Велика Бурімка Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.] — вітчизняний освітній діяч, почесний член Рос. академії (з 1841). Будучи попечителем Одес. учбового округу (з 1837) сприяв розвиткові шкіл на півдні України, склав нові, більш досконалі навч. програми, підготував проект перетворення *Рішельєвського лицею* в Одесі в ун-т. Був засновником (1839) і президентом Т-ва історії та старожитностей Південної Росії, редагував «Записки Т-ва», проводив археол. дослідження на чорноморському узбережжі. Видав «Повне зібрання російських прислів'їв і приказок» (1822).

КНЯЖНІ́Н Яків Борисович [3 (14). X 1742 (або 1740), Псков — 14 (25).I 1791, Петербург] — рос. письменник. Один з представників рос. *класицизму*. Член Рос. академії (з 1783). Літ. діяльність почав 1759. Автор трагедій «Дідона» (1769), «Рослав» (1784), «Вадим Новгородський» (1789). Остання написана в антимонархічному дусі і, за наказом Катерини II, її тираж спалили. Написав три комедії — «Хвалько» (1784—85), «Диваки» (1790), «Траур, або Утішена вдова», шість комічних опер — «Нещастя від карети» (1779), «Збитенник» (1783) та ін. У 18—19 ст. комедії К. йшли в театрах Харкова. В постановці їх брав участь І. Котляревський.

КНЯЗЄ́ВИЧ Михайло Федорович (н. 15.XI 1893, Солотвин, тепер смт Богородчанського р-ну Івано-Фр. обл.) — діяч прогресивної укр. еміграції в Канаді і США. В 1911 виїхав до Канади. Брав участь у демократичному русі. Під час 1-ї світової війни канад. уряд інтернував К. У 1920 переїхав до США. Один з організаторів *Ліги американських українців*. З 1932 — редактор газ. «Українські щоденні вісті» (з 1957 — «*Українські вісті*»).

КНЯ́ЗЄВА Марія Данилівна (н. 18.IX 1918, с. Алешковичі, тепер Суземського р-ну Брян. обл.) — новатор с.-г. виробн., бригадир виноградарського радгоспу «Судак» Крим. обл. (1946—64), двічі Герой Соціалістичної Праці (1955, 1958). Член КПРС з 1957. З 1934 працювала в радгоспах Криму. Очолювана К. бригада збирала по 148—202 ц/га винограду. Делегат XX з'їзду Компартії України. З 1964 — на пенсії.

Д. Д. Герасимов.

КНЯЗІ́ВСТВО — держ. утворення на чолі з *князем*, було найбільш типовим для Давньої Русі. К. виникли в 9 — на поч. 10 ст. В 11—12 ст. на тер. *Київської Русі* існував ряд К., які, в свою чергу, дробилися на *удільні князівства*. Іменувалися вони звичайно за гол. (стольним) містом — Київське, Рязанське, Чернігівське і т. д. Князь, який очолював феод. держ. об'єднання в 10—14 ст., мав титул *великого князя*. У кін. 15—на поч. 16 ст. К. Пн.-Сх. Русі були об'єднані навколо *Московського великого князівства* в *Російську централізовану державу*. В серед. 14 ст. галицькі землі, що до того були у складі *Галицько-Волинського князівства*, загарбали польс. феодали. Починаючи з 2-ї пол. 14 ст. ряд удільних К. на Україні захопило *Велике князівство Литовське*. К. існували і в Зх. Європі (в Німеччині, Італії — до 19 ст.). Назва «князівство» на тривалий час закріпилася за Молдовою і Валахією (див. *Дунайські князівства*). Деякі К. збереглися й досі (напр., *Ліхтенштейн, Монако*).

КНЯЗЬ — у давніх слов'ян воєначальник племені або союзу племен, а в період раннього феодалізму — глава феод. держави або окремого політ. об'єднання. Влада К., що спочатку обирався з родоплемінної знаті, поступово стала спадковою. К., який очолював значне держ. утворення у феод. Русі, а також *Велике князівство Литовське*, мав титул *великого князя*. У царській Росії з 18 ст. поряд із спадковим з'явився і дарований титул К. Див. також *Князівство*.

КОАГУЛЯ́ЦІЯ (лат. coagulatio — зсідання, згущення) — укрупнювання частинок у *колоїдних системах*. Зумовлена мол. силами зчеплення між частинками дисперсної фази (див. *Дисперсні системи*). К. буває прихованою (укрупнення частинок до розміру ~ 10^{-4} см не супроводиться їхнім осіданням) і явною, яка супроводиться утворенням осаду (коагуляту). Окремим випадком К. є *коалесценція*. К. ліофобних золів спричинюється додаванням невеликої кількості електролітів, а також зміною т-ри й інтенсивним перемішуванням. К. ліофільних золів — діянням десольватуючих речовин або додаванням великих кількостей солей (висолювання). К. ліофільних золів іноді приводить до утворення суцільних просторових структур (желатинування). Процеси К. широко використовують при очищенні води, повітря, виділенні каучуку з латексу, одержанні вершкового масла тощо. Відіграє важливу роль у біол. і геол. процесах.

М. В. Товбін.

КОАДАПТА́ЦІЯ [від лат. co... (cum) — разом та *адаптація*] — виникле в процесі *еволюції* взаємне (морфологічне і функціональне) пристосування органів. В основі К. лежать різні *кореляції*. К. здійснюється на матеріалі генетичних змін під контролем *добору природного* і забезпечує пристосування організму як цілого до нових умов існування.

КОАКСІА́ЛЬНИЙ КА́БЕЛЬ — кабель, що складається з однієї або кількох коаксіальних (співвісних) пар провідників, розділених ізоляційним матеріалом; вид *кабеля зв'язку*. Провідниками в К. к. є мідь або алюміній, ізоляційними матеріалами — переважно пластмаси. К. к. (мал.) практично не випромінює (тобто не втрачає) енергії в навколишній простір і добре захищений від *перешкод*. До коаксіальних належать деякі *радіочас-*

1

До ст. **Кричевський Ф. Г.**

1. Триптих «Життя». Темпера. 1925–27. **2.** Свати. 1928. **3.** Портрет Л. Я. Старицької на золотому тлі. 1914. Усі — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

2

3

1
2

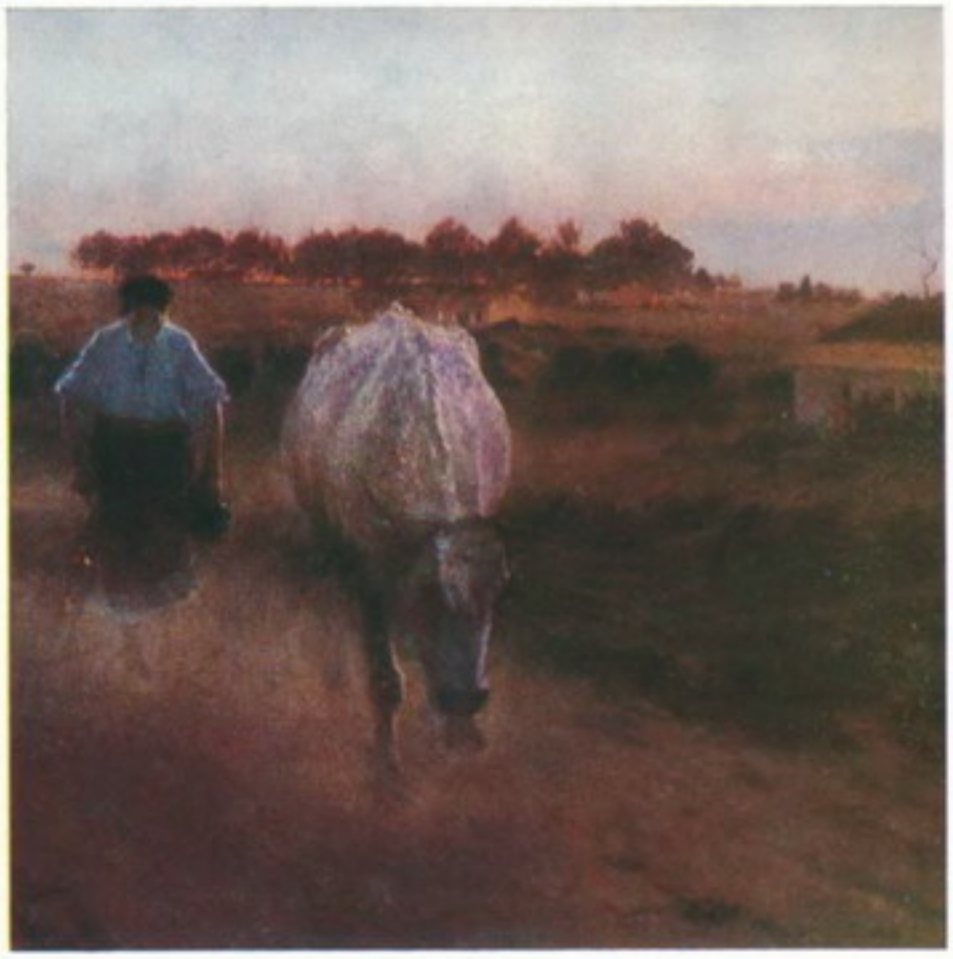

До ст. **Костанді К. К.**

1. В люди. 1885.
2. Сутінки. Фрагмент. 1894.
3. Портрет Є. К. Костанді — дружини художника. 1890. Одеський художній музей.
4. Бузок. Пастель.

1, 2 і 4 — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

3
4

тотні кабелі. К. к. застосовують у *замкнених телевізійних системах, відеотелефонах,* лініях міжміського зв'язку (див. *Міжміський кабель зв'язку*) тощо.

КОА́ЛА, сумчастий ведмідь (Phascolarctos) — рід ссавців род. *кускусових*. Єдиний представник роду — к о а л а, або сумчастий ведмідь (Ph. cinereus). Довж. тіла 60—80 см, маса до 16 кг. Волосяний покрив густий, м'який, сірого кольору. Голова округла з великими вухами, морда притуплена. Кінцівки з довгими кігтями. К. поширений в евкаліптових лісах Сх. Австралії. Живуть групами або поодиноко. Активні вночі, вдень нерухомо сидять на деревах. Живляться виключно листям евкаліптів. Самка раз на 2 роки після 25—30-денної вагітності восени народжує 1 маля, яке виношує у виводковій сумці 6—7 місяців, а потім ще довго носить на спині. К.— хутровий звір, раніше численний, але через надмірний промисел тепер майже винищений. Зберігся виключно у спеціальних заповідниках.

КОАЛЕСЦЕ́НЦІЯ (від лат. coalesco — зростаюся, з'єднуюся) — злиття крапель або бульбашок при їхньому стиканні всередині рухомого середовища (рідини, газу) або на поверхні якого-небудь тіла. Відбувається спонтанно при сталій т-рі із зменшенням *вільної енергії* системи внаслідок зменшення заг. поверхні крапель або бульбашок, які зливаються. К. призводить до руйнування *дисперсних систем,* є однією з причин атмосферних опадів (дощу, роси) з хмар і туманів.

КОАЛІ́ЦІЯ (лат. coalitio — союз) — 1) Союз, об'єднання для досягнення спільної мети. 2) В міжнар. праві — союз д-в для спільних дій на міжнар. арені (напр., *антигітлерівська коаліція*). 3) Угода політ. партій про співробітництво, напр., з метою утворення т. з. коаліційного уряду з представників цих партій.

КОА́ТА (Ateles) — рід *широконосих мавп* родини капуцинових. Довж. тіла 38—63 см, кінцівки дуже довгі. Хвіст чіпкий завдовжки до 89 см. Волосяний покрив чорний, темно-сірий або червонувато-бурий, на череві світліший, ніж на спині, навколо очей є білі кільця. Поширені в Пд. Америці. 4 види, з яких найвідоміша К. ч о р н а (A. paniscus). Живуть у лісах на деревах. Тримаються парами і гуртами (до 15—25 особин). Активні вдень. Живляться гол. чин. соковитими плодами і горіхами. Вагітність бл. 140 днів. На К. полюють заради хутра. Місцеве населення споживає також м'ясо коат.

КОБАЛАМІ́НИ, вітаміни групи B_{12} — антианемічні *вітаміни*; біологічно активні речовини, які належать до класу кориноїдів, групи кобальто-кориноїдів. К.— складні хім. сполуки, що складаються з 4 елементів: атома *кобальту,* ковалентно зв'язаного з ним *ліганду,* коринового кільця, нуклеотидної частини (див. *Нуклеотиди*). Численні форми К. відрізняються своїм лігандом і нуклеотидним радикалом, обов'язкова складова частина їх — коринове кільце. Синтезуються тільки мікроорганізмами, в тваринному організмі лише добудовується потрібний ліганд. К. необхідні для нормального перебігу процесів *кровотворення. Є коферментами* ряду ферментів; відіграють важливу роль в процесі обміну речовин. Фармакологічна форма К.— ціанкобаламін ($CN = B_{12}$); утворюється в процесі виділення (не є справжньою природною сполукою).

А. Г. Халмурадов.

КО́БАЛЬТ (Cobaltum; від нім. Kobold — домовий, гном), Co — хім. елемент VIII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 27, ат. м. 58,9332. Природний К. складається з одного стійкого ізотопу ^{59}Co. Відомо 13 радіоактивних ізотопів К., з них найважливіший ^{60}Co (період півроспаду 5,263 р.). Відкрив К. 1735 швед. хімік Ю. Брандт. Вміст у земній корі $3 \cdot 10^{-3}$%. У природі зустрічається у вигляді сульфідних і миш'яковистих сполук (див. *Кобальтові руди*). Найважливіші мінерали: *кобальтит,* лінеїт Co_3S_4, катьєрит CoS_2, смальтин. К.— метал білого кольору, густ. 8900 кг/м³, $t_{пл}$ 1493, $t_{кип}$ 3200° С. Належить до феромагнетиків (див. *Феромагнетизм*). Стійкий до дії кисню: плівка оксиду починає утворюватись при т-рі, вищій за 300° С. Проте кобальтовий порошок, одержаний відновленням оксиду К. воднем, на повітрі самозаймається. К. повільно розчиняється у мінер. к-тах, стійкий до лугів. Одержують К. попутно з нікелем з *нікелевих руд*. Використовують для одержання корозієстійких, надтвердих, магнітних та ін. сплавів, ізотоп ^{60}Co — як джерело *гамма-випромінювання*. Див. також *Кобальту сполуки, Кобальту сплави, Кобальтування.*

К. в о р г а н і з м і. Важливий для людини, тварин і рослин *мікроелемент*. Бере участь у синтезі білків і нуклеїнових к-т, в регуляції *вуглеводного обміну,* стимулює *кровотворення*. Входить до складу *кобаламінів* (вітамінів групи B_{12}), які є *коферментами* ряду ферментів. В організм надходить з молоком, хлібопродуктами, овочами.

Ю. Я. Фіалков
(К. — хім. елемент).

КОБАЛЬТИ́Т — мінерал класу персульфідів. CoAsS. *Сингонія* кубічна. Густ. 6,1—6,4. Тв. 6,0. Колір білий з рожевим відтінком. Блиск металевий. Родовища К. є в СРСР (Закавказзя), Швеції, Канаді, НДР. ЧССР. Руда *кобальту*.

КО́БАЛЬТОВІ ДО́БРИВА — мінеральні сполуки, що містять мікроелемент *кобальт* у вигляді водорозчинних солей. Використовують як *мікродобрива*.

КО́БАЛЬТОВІ РУ́ДИ — мінеральні утворення з вмістом *кобальту* в такій кількості, що його доцільно добувати за сучасного рівня розвитку техніки й економіки. Осн. мінерали К. р.: лінеїт Co_3S_4 (містить 57,96% кобальту), сферокобальтит $Co[Co]_2$ (50 — 55%), *кобальтит* (35,41%), сафлорит $CoAs_2$ (28,23%), скутерудит $CoAs_3$ (20,7%). Крім того, кобальт добувають попутно при переробці руд заліза, міді, нікелю, які містять кобальт у невеликій кількості. Найбільші родовища К. р.— в Заїрі, Замбії, Марокко, Канаді; в СРСР є в РРФСР (Мурм. обл., Красноярський край), Казахстані, на Україні та в ін. районах.

КО́БАЛЬТУ СПЛА́ВИ — сплави на основі *кобальту*. Відзначаються малим коеф. терміч. розширення — $(15{,}9—16{,}5)\ 10^{-6}$ град$^{-1}$ в інтервалі т-р 20—870° С, значною *жароміцністю,* високою корозійною стійкістю й особливими магн. властивостями. Найширше застосовуються сплави кобальту з залізом, хромом, нікелем, молібденом, вольфрамом та іншими важкими металами. Такі сплави поділяють на тверді, що їх наплавляють на краї різальних інструментів і деталі машин; жароміцні, використовувані для виготовлення, напр., лопаток турбореактивних двигунів, і магнітні, з яких виготовляють постійні магніти, котушки індуктивності та ін.

КО́БАЛЬТУ СПОЛУ́КИ — хімічні сполуки, що містять кобальт у ступені окислення +2 і +3. Відомі також сполуки зі ступенем окислення 0, напр. карбоніл кобальту $Co_2(CO)_8$. З киснем кобальт утворює *оксиди* CoO, Co_3O_4, Co_2O_3. Сполучається з усіма галогенами, сіркою, миш'яком і вуглецем. Відомі також численні комплексні К. с. (див. *Координаційні сполуки*), які поділяють на катіонні, напр. $[Co(NH_3)_6]Cl_3$, аніонні $K_3[Co(NO_2)_6]$ та ін. і нейтральні, напр. $[Co(NH_3)_3(NO_2)_3]$. До комплексних належать також *кристалогідрати* солей, напр. $CoCl_2 \cdot 6H_2O$. Усі К. с. яскраво забарвлені. Деякі з них використовують для виготовлення *фарб* і *емалей*.

Ю. Я. Фіалков.

КОБАЛЬТУВА́ННЯ — нанесення на поверхню металевих виробів шару *кобальту*. Кобальтові покриття захищають вироби від *корозії металів,* надають їм декоративного вигляду, підвищують твердість і стійкість проти зношування. Розрізняють К. електрохімічне й хімічне. Електрохім. К. полягає в осаджуванні кобальту (переважно з кислого розчину сірчанокислого кобальту або подвійної сірчанокислоамонієвої його солі) на *катоді*; *аноди* зроблено з чистого металевого кобальту (див. *Електроліз*). В процесі хім. К. вдаються до відновлення (див. *Окислювально-відновні реакції*) *іонів* кобальту з лужного розчину його солі за допомогою гіпосульфіту або сполук, що містять бор (напр., борогідридів лужних металів). Т-ра процесу 90—98° С. Для К. застосовують стаціонарні ванни-електролізери, викладені всередині гумою, пластмасою та ін. *кислотостійкими матеріалами*. К. використовують у авіа- і приладобудуванні, обчислювальній техніці тощо.

КО́БАН, ріо — золота монета Японії. Карбувалася 1592—1871 (до випуску *ієни*). Первісна вага К. бл. 18 г, у 2-й пол. 19 ст. її було знижено майже вдвоє.

КОБАЯ́СІ Такідзі (13.X 1903, Тохоку — 20.II 1933, Токіо) — япон. письменник. Член Компартії Японії з 1928. З кін. 20-х рр.— один з провідних представників

Коала з малям.

Коата чорна.

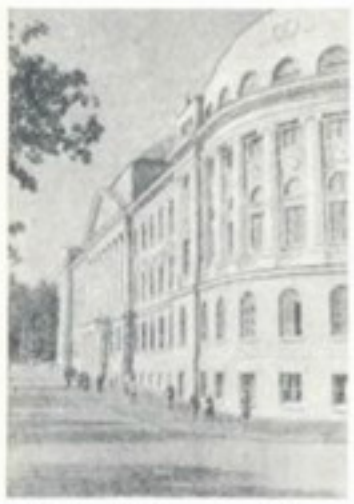

О. В. Кобелєв. Будинок колишніх Вищих жіночих курсів у Києві 1911—13

«**Кобзар**» Т. Шевченка. Видання 1840.

Кобза.

пролет. л-ри Японії. В своїх творах показав жорстоку експлуатацію япон. робітників, селян, рибалок, пробудження класової самосвідомості і солідарності трудящих; створив образи мужніх борців-комуністів. Найбільш відомі повісті К.— «Снігозахисний гай», «15-е березня» (обидві — 1928), «Краболов» (1929), «Життя для партії» (1933). Був убитий поліцією.

Тв.: Укр. перекл.— Крабоконсервна факторія. Х., 1934; Рос перекл.— Избранное. М., 1957

Літ.: Чегодарь Н. И. Кобаяси Такидзи. М., 1966. *Б. П. Яценко.*

КО́БДО, Джаргалант — місто на Зх. Монголії, адм. ц. Кобдоського аймака. Розташований на р. Буянт-Голі. Трансп. пункт на трансмонг. магістралі. Понад 14 тис. ж. Розвинуті виробн. буд. матеріалів, харч. пром-сть. обробка вовни. Засн. 1731.

КО́БЕ — місто в Японії, на Пд. о. Хонсю, адм. ц. префектури Хіого. Великий порт на узбережжі зат. Осака Внутр. Японського м. 1,4 млн. ж. (1975). Важливий пром. центр країни — великі судноверфі, підприємства машинобудування, металург., хімічної (у т. ч. гумові вироби), текст., харч. пром-сті. В К. розміщені філіали іноз. банків, торг. і пром. фірм. Ун-т, вищий комерційний ін-т, тех. коледж. Обсерваторія. К.— один із центрів міжнар. туризму, в районі К.— курорти, нац. парки.

КО́БЕЛЄВ Олександр Васильович (1860, Царське Село, тепер м. Пушкін — 1942, Київ) — укр. рад. архітектор. У 1887 закінчив Петерб. ін-т цивільних інженерів. Працював в Управлінні пд.-зх. залізниць у Києві. Серед споруд К.: вокзали в Козятині, Сарнах, Бендерах; будівлі в Києві — Центр. телеграф (1903), держбанк (1902—05, надбудований в 30-х рр. за участю арх. В. Рикова, іл. див. до ст. *Київ*), кол. комерційний ін-т (тепер один з корпусів Пед. ін-ту ім. О. М. Горького, 1906, в співавт. з В. Обремським), будинок кол. Вищих жіночих курсів (тепер адм. будинок. 1911—13) та ін.

Літ.: Бабулевич С. П. Видатний зодчий Києва. «Архітектура Радянської України», 1940. № 6.

КОБЕЛЯ́КИ — місто Полтав. обл. УРСР, райцентр. Розташоване на р. Ворсклі (прит. Дніпра), за 13 км від залізнич. ст. Кобеляки. Перші відомості про К.— в документах поч. 17 ст. В 1654 в складі Лівобережної України возз'єднані з Рос. д-вою. Під час революції 1905—07 в К. відбувалися сел. виступи (див. *Кобеляцьке селянське заворушення 1905*). Рад. владу встановлено 9 (22).I 1918. В К.— швейна ф-ка, філіал Лубенської ковдро-повстяної ф-ки, цегельний з-д, пром. і харч. комбінати, райсільгосптехніка, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. 5 заг.-осв. і музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки, історико-краєзнавчий музей. В К. народилися засл. діяч мистецтв УРСР В. М. *Греченко,* нар. арт. УРСР Є. А. *Золотаренко,* укр. рад. вчений в галузі тех. кібернетики О. Г. *Івахненко.*

КОБЕЛЯ́ЦЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1905 — виступи селян у Кобеляцькому пов. Полтав. губ. під впливом загального піднесення революц. боротьби восени 1905. 26.XI (9.XII) в Кобеляках зібрався з'їзд уповноважених сел. спілок, на якому було обрано виконком повітової сел. спілки. Поліція розігнала з'їзд і заарештувала кількох учасників. Це викликало обурення мас. На мітингу 27.XI (10.XII) було вирішено вимагати звільнення заарештованих, відмовитися від сплати податків. 30.XI (13.XII) в Кобеляках зібралося бл. 5 тис. селян з сусідніх сіл. Поліція змушена була звільнити заарештованих. Влада в Кобеляках на деякий час фактично перейшла до сел. спілки. 14 (27).XII вийшов перший номер газ. «Земля», в якій ішлося про необхідність конфіскації поміщицької землі, звільнення політ. в'язнів. До Кобеляк прибув загін карателів, який розгромив редакцію газети. 26 активних учасників виступу було віддано до суду.

КОБЕЛЯ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Полтав. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,8 тис. км². Нас. 62,ˣ тис. чол. (1979). У районі — 106 населених пунктів, підпорядкованих міськ., селищній і 17 сільським Радам народних депутатів. Центр — м. *Кобеляки.* К. р. на Пд. омивається *Дніпродзержинським водосховищем*; розташований у межах *Придніпровської низовини.* Корисні копалини: глини, в т. ч. гончарні, пісок, каолін, граніт. Тер. К. р. з Пд. на Пн. перетинає р. *Ворскла* (прит. Дніпра). Грунти переважно чорноземні. Більша (зх.) частина району лежить у лісостеповій зоні, менша (сх.)— у степовій. Ліси (сосна, дуб, берест, верба, ясен, клен) займають 19 тис. га. Підприємства харч. і легкої пром-сті — кобеляцькі цукр. з-д і мол.-консервний комбінат (обидва — в смт Біликах), Кобеляцька швейна ф-ка, комбінат хлібопродуктів (с. Бутенки). Комбінат побутового обслуговування (Кобеляки) і 3 будинки побуту. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових, цукр. буряків кукурудзи, виробн. м'яса, молока. Площа с.-г. угідь 1978 становила 116,4 тис. га, в т. ч. орні землі — 96,5 тис. га, сіножаті й пасовища — 17,7 тис. га. Скотарство м'ясо-мол. напряму, свинарство, вівчарство, рибальство. В К. р.— 20 колгоспів, 4 радгоспи, міжрайонне об'єднання по відгодівлі худоби, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції — Кобеляки, Ліщинівка. Автошляхів — 385 км, у т. ч. з твердим покриттям — 300 км. У районі — 58 заг.-осв. і 2 муз. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 58 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень; 2 санаторії. 14 будинків культури, 54 клуби, кінотеатр, 65 кіноустановок, 55 б-к, 4 музеї (літ.-меморіальний М. *Залки* в смт Біликах, де він жив 1928 — 36, історичні — у Кобеляках, с. Бутенках та у с. Красному). В с. Бутенках народився укр. рад. письменник Ю. *Дольд-Михайлик,* у с. Солошиному — укр. рад. письменник П. А. *Загребельний,* у с. Сухому — укр. рад. письменник О. Т. *Гончар,* у с. Орлику — укр. рад. письменник Д. В. *Ткач.* У смт Біликах — пам'ятка дерев'яної архітектури — церква (18 ст.). В К. р. видається газ. «Колос» (з 1919).

І. М. Царичанський.

КОБЕЛЯ́ЦЬКИЙ ЦУКРО́ВИЙ ЗАВО́Д — підприємство цукрової пром-сті. Розташований у смт Біликах Кобеляцького р-ну Полтав. обл. Буд-во з-ду почато 1950, введено в експлуатацію 1955. Проектна потужність — 12 тис. ц переробки цукр. буряків за добу. Внаслідок реконструкції виробничу потужність 1978 доведено до 48 тис. ц переробки цукр. буряків за добу. Осн. продукція з-ду: цукор-пісок, сушений жом. На з-ді встановлено найновіше устаткування, вперше застосоване в цукр. пром-сті країни: котли дефекосатурації великої одиничної потужності, центрифуги з титановими барабанами та ін. устаткування.

С. Д. Собко.

КОБЕНЯ́К — український старовинний чоловічий і жіночий одяг; те саме, що й *кирея.*

КО́БЕР Олександр Павлович (5.XI 1926, Миколаїв — 5.XII 1942, там же) — юний учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1941 закінчив 7 класів. У період нім.-фашист. окупації міста К. був розвідником і зв'язківцем в одній з орг-цій «*Миколаївського центру*». Навесні 1942 К. разом з В. *Хоменком* доставив через лінію фронту лист командування до штабу партизан. руху в Москві й повернувся назад. Орг-цію виказав зрадник, К. було заарештовано. Страчений разом з ін. підпільниками. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня. К. і В. Хоменку встановлено в Миколаєві пам'ятник.

КО́БЗА (тюрк.) — укр. струнно-щипковий інструмент. Кобзоподібні інструменти існували ще в Київ. Русі, про що свідчить, зокрема, зображення музиканта на фресці *Софійського собору* в Києві. К. складається з круглого або довгастого корпусу з опуклим дном (спідняк), верхньої деки (дейка,

або верхняк), короткого грифа (ручка) з голівкою, що має кілочки для натягування довгих струн. Короткі струни (приструнки) розміщені на правій стороні деки. Найдавніша К. мала 3 струни, натягнуті вздовж ручки, пізніше з'явилися приструнки. Найпоширенішими були К., що мали 6 басів і 6 приструнків (кобза О. *Вересая*). Траплялися К. і з більшою або меншою кількістю струн. У 15—16 ст. увійшла в ужиток *бандура*, яка поступово витіснила К. Назва «кобза» збереглася до цього часу часто застосовується до бандури. *М. П. Полотай.*

«КОБЗА́Р» — назва збірки поетичних творів Т. Г. Шевченка. Перший «К.» вийшов 1840 у Петербурзі (до видання ввійшло 8 поезій). За життя поета його твори під цією назвою виходили ще 1844 і 1860. З виходом «К.» почався новий етап у розвитку укр. л-ри і мови. Видавати й поширювати «К.» за царизму перешкоджали суворі заборони й постійні цензурні переслідування. Найреволюційніші поезії Т. Шевченка, що не ввійшли до підцензурних видань «К.», друкувалися за кордоном, поширювалися нелегально в списках. Популярність книги була настільки великою, що назва «Кобзар» закріпилася за багатьма наступними виданнями його поетичних творів. Лише 1907 вперше здійснено порівняно повне видання «К.». Повний і вільний від цензурних спотворень «К.», куди увійшла вся поетична спадщина Т. Шевченка, читачі одержали тільки за Рад. влади. Якщо останнє прижиттєве видання містило лише 17 творів, то тепер їх у «К.» — 228. На Рад. Україні «К.» виходив 112 разів тиражем 5 581 500 прим. Ще за життя поета «К.» вийшов у перекладі рос. мовою за ред. М. Гербеля (СПБ, 1860). Деякі твори з «К.» перекладено більш як ста мовами народів СРСР та багатьох зарубіжних країн. Серед перекладачів «К.» — І. Бєлоусов, О. Прокоф'єв, О. Сурков, О. Твардовський (рос. мовою), Я. Купала, Я. Колас (білорус. мовою), С. Чиковані, І. Абашидзе (груз. мовою), М. Турсун-заде (тадж. мовою); Е. Л. Войнич (англ. мовою), В. Сирокомля, Л. Совінський (польс. мовою), П. Славейков, Л. Каравелов, Л. Стоянов (болг. мовою), Р. Єсенська, М. Марчанова (чес. мовою), А. Курелла, Е. Вайнерт (нім. мовою), А. Гідаш (угор. мовою), Е. Гільвік (франц. мовою), С. Комацу (япон. мовою) та багато ін. Ілюстрували «К.» В. Штернберг, М. Микешин, І. Рєпін, К. Трутовський, Л. Жемчужников, М. Самокиш, І. Їжакевич, В. Касіян, М. Дерегус. Поезії Т. Шевченка поклали на музику композитори М. Лисенко, П. Чайковський, С. Рахманінов, Я. Степовий, Л. Ревуцький, Б. Лятошинський, К. Данькевич та ін. Деякі твори з «К.» інсценізовано й екранізовано («Гайдамаки», «Невольник», «Катерина», «Наймичка»). За сюжетами й мотивами «К.» написано багато літ. творів.

Літ.: Тарас Шевченко. Документи і матеріали. 1814—1963. К., 1963; Т. Г. Шевченко. Документи та матеріали до біографії. К., 1975; Шевченківський словник, т. 1—2. К., 1978; Всенародна шана. К., 1967; Добролюбов М. О. «Кобзар» Тараса Шевченка. К., 1961; Гаврилюк О. Пани і панночі над «Кобзарем». Львів, 1961; Гичина П. Сила «Кобзаря». К., 1961; Кирилюк Є. П. Книга мільйонів. (До історії видання «Кобзаря» Шевченка). «Радянське літературознавство», 1962, № 2; Большаков Л. Н., Бородин В. С. Путь «Кобзаря». М., 1978; Багрич М. І. Т. Г. Шевченко. Бібліографічний покажчик (1917—1963). Х., 1964.

Ф. К. Сарана.

«КОБЗА́Р» — видавництво *Товариства об'єднаних українських канадців* (ТОУК). Міститься в Торонто. Видає щотижневу газ. «*Життя і слово*», місячний журн. «*Юкрейніан канейдіан*» («Канадський українець»), твори прогресивних канадських авторів укр. походження, переклади з української радянської літератури.

В. Л. Чорний.

КО́БЗАРЄВ Юрій Борисович [н. 25.XI (8.XII) 1905, Воронеж] — рос. рад. вчений у галузі теоретичної і прикладної радіотехніки, акад. АН СРСР (з 1970); Герой Соц. Праці (1975). В 1926 закінчив Харків. ін-т нар. освіти. В 1926—43 працював у Фізико-тех. ін-ті в Ленінграді, в 1944—55 — в Моск. енерг. ін-ті, з 1955 — в ін-ті радіотехніки і електроніки АН СРСР. Праці в галузі статистичної радіотехніки і теорії коливань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941.

КОБЗАРІ́ — укр. народні співці й музиканти, які виконують пісні, супроводячи їх грою на *кобзі* (*бандурі*). Перші відомості про К. (бандуристів) як про музикантів з України (Чурило, Тарашко) при дворах королів є в польс. хроніках 15—16 ст. К. були особливо популярні на *Запорізькій Січі*. Багато з них супроводили запорожців у походах, складали *думи* й пісні про події, свідками й учасниками яких вони були, піснями та грою на кобзі підносили бойовий дух війська. *Кобзарське мистецтво* найпоширеніше було в 16—17 ст. К. жили інтересами трудового народу. Своїми піснями й думами вони закликали нар. маси до боротьби проти гнобителів. Відомими гайдамацькими К. (бандуристами) були Г. Кобзар, Д. *Бандурка*, В. *Варченко*, П. *Скряга* та ін. Видатні К. 19 ст.— А. *Шут*, О. *Вересай*, І. *Кравченко-Крюковський*, Ф. *Холодний*, М. *Кравченко* та ін. Рад. К.— активні учасники громад. життя країни, творці багатьох пісень на сучас. тематику (Є. *Мовчан*, Ф. *Кушнерик*, П. *Носач*, П. *Тищенко*, В. *Перепелюк*, І. *Кучугура-Кучеренко* та ін.). Образи К. відтворено в худож. л-рі, образотворчому мист., музиці й кіно. Див. також іл. на окр. аркуші до ст. *Думи*, т. 3 с. 160—161.

Українські радянські кобзарі (зліва направо): Є. Мовчан, П. Тищенко, П. Носач, О. Маркевич.

Літ.: Кирдан Б. П., Омельченко А. Ф. Народні співці-музиканти на Україні. К., 1980.

М. П. Полотай

КОБЗА́РСЬКЕ МИСТЕ́ЦТВО — творча і виконавська майстерність *кобзарів*, *бандуристів*. Поєднує поезію, спів та інструментальну музику (індивідуальну і колективну). Розвиток К. м. пов'язаний з появою *кобзи* та *бандури*. Найбільшого розквіту воно набуло в 16—17 ст., коли створювались *думи* та *історичні пісні* про боротьбу укр. народу проти турецько-тат. завойовників і польс. шляхти за соціальну і нац. незалежність. К. м. було поширене серед селянства, козацтва, особливо на Запорізькій Січі. Воно пропагувало визвольні ідеї, відзначалось демократизмом, героїкою і глибоким ліризмом. Через волелюбну спрямованість К. м. за царизму переслідувалось. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції К. м. набуло дальшого розвитку, збагатилось новою тематикою, образами, набрало нових форм — колективне виконання (чоловічі, жіночі, дитячі, мішані ансамблі і капели), участь у оркестрах нар. інструментів тощо. Кадри для сучас. К. м. виховуються в консерваторіях, музичних училищах і школах.

М. П. Полотай.

КОБИЛЕ́ЦЬКА ПОЛЯ́НА— селище міського типу Рахівського р-ну Закарп. обл. УРСР, на р. Шопурці (притока Тиси), за 12 км від залізнич. ст. Великий Бичків. 2,9 тис. ж. (1979). У с-щі — Закарп. арматурний з-д, мех. лісопункт, 2 заг.-осв. школи, лікарня. 2 клуби, кінотеатр, 3 б-ки, турбаза «Трембіта». Пам'ятки дерев'яної архітектури —Вознесенська церква і дзвіниця (18 ст.). В К. п. народився нар. художник СРСР Й. Й. *Бокшай*. Вперше згадується в 15 ст.

КОБИЛЕ́ЦЬКИЙ Юрій (спр. ім'я — Іван) Свиридович [н. 29. VII (11.VIII) 1906, м. Звенигородка, тепер Черкас. обл.] — укр. рад. літературознавець і критик. Член КПРС з 1927. Закінчив Київ. ун-т (1934), з 1935 працював його викладачем. Учасник Великої Вітчизн. війни. Літ. діяльність почав 1929. Досліджував творчість О. Кобилянської, І. Франка, співавтор підручників з історії дожовтневої укр. л-ри. Книги і статті про творчість укр. рад. письменників А. Малишка, О. Корнійчука, П. Панча, М. Куліша, І. Микитенка, Н. Рибака та ін.

В. П. Лета.

КОБИЛИ́ЦЯ Лук'ян (1812, с. Путила-Сторонець, тепер смт Путила Чернів. обл.— 24.X 1851, м. Гура-Гумора, тепер м. Гура-Гуморулуй, СРР) — керівник антикріпосницького сел. руху на Буковині в 40-х рр. 19 ст. Н. в сім'ї кріпака. В 1843 очолив виступ селян 16 сіл проти поміщиків, який було придушено австр. владою в березні 1844. Під час *революції 1848—49 в Австрії* селяни Буковини обрали К. в австр. парламент,

О. П. Кобер.

Ю. Б. Кобзарєв.

Л. Кобилиця.

Кобилецька Поляна. Вознесенська церква і дзвіниця. 18 ст.

О. Ю. Кобилянська.

В. О. Кобилянський.

Н. І. Кобринська.

Пам'ятник О. Ю. Кобилянській у Чернівцях. Скульптори А. Г. Скиба і М. М. Мирошниченко, архітектор О. П. Таратута. 1980.

де він приєднався до лівого крила депутатів, що виступали за скасування кріпацтва. К. очолив сел. рух на Буковині, який розгорнувся під впливом повстання у Відні в жовтні 1848. В листопаді 1848 у Вижниці на багатотисячних зборах К. закликав селян до повстання. Сел. виступи під проводом К. тривали до літа 1849. В квітні 1850 К. був заарештований і засланий.

КОБИ́ЛКИ — збірна назва багатьох одиночних видів комах родини саранових ряду *сарановодібних*. Розміри тіла 13—53 мм. Крила звичайно добре розвинені, іноді вкорочені або їх немає. Стрекотання здійснюється тертям стегон задніх ніг об боки надкрил. Поширені К. на всіх материках. Шкідники с.-г. культур. В СРСР бл. 70 видів, завдають шкоди польовим культурам та кормовим травам; в УРСР найшкідливішими видами К. є: хрестова (Pararcyptera microptera), голубокрила (Oedipoda coerulescens), білосмуга, або стрункa (Chorthippus albomarginatus).

КОБИ́ЛОЧКА (Locustella) — рід птахів род. *славкових*. Довж. тіла 11,5—18 см, маса 12—32 г. Забарвлення звичайно захисне — бурувате. 9 видів, поширений у Європі й Азії; в СРСР — 7 видів, у т. ч. в УРСР — 3: К. звичайна (L. naevia), К. солов'їна (L. luscinioides) і К. річкова (L. fluviatilis). К. живуть у заростях на болотах, в чагарниках. Гніздо влаштовують у траві або невисоко в кущах, на стеблах очерету тощо. Кладка з 4—7 (переважно з 5) білих або рожевуватих з крапинками яєць. Живляться К. комахами. Спів деяких видів схожий на стрекіт *кобилок* (звідки й назва).

О. Б. Кістяківський.

КОБИЛЯ́НСЬКА Ольга Юліанівна (27.XI 1863, м. Гура-Гумора на Буковині, тепер м. Гура-Гуморулуй, Румунія — 21.III 1942, Чернівці) — укр. письменниця. Дитинство К. пройшло в м. Кимпулунзі і в с. Димці, тепер Чернів. обл. З 1891 жила в Чернівцях. Закінчила чотирикласну нім. школу, глибші знання одержала шляхом самоосвіти. Світогляд К. формувався під впливом творів Т. Шевченка, І. Франка, І. Тургенєва, праць М. Чернишевського і Д. Писарєва, безпосереднього знайомства з О. Маковеєм і Лесею Українкою, болг. письменником П. Тодоровим. Для творчого зростання К. велике значення мала її поїздка 1899 на Наддніпрянську Україну. Вона побувала в Києві, де познайомилася з М. Лисенком, М. Старицьким, їздила до Канева на могилу Т. Шевченка, гостювала в родині Косачів на х. Зелений Гай під Гадячем, здружилася з Лесею Українкою. Писати почала в 80-х рр. (спочатку нім. мовою); друкуватися — в 90-х рр. В ранніх творах: «Людина» (1894), «Він і Вона» (1895), «Царівна» (1896) обстоювала право жінки на працю і повноцінне духовне життя. Цій же темі присвячені повісті й оповідання «Valse mélancholique» (1898), «Що я любив» (1896), «Некультурна» (1897), «Покора» (1898). Соціальні причини розорення, безправ'я і темноти селянства К. розкрила в оповіданнях «У св. Івана» (1895), «Банк рустикальний» (1895) і, особливо, в соціально-психологічній повісті «Земля» (1902) — одному з кращих творів про землю і селянство в світовій л-рі. В ряді оповідань («За готар», 1903, та ін.), а також у повісті «Земля» К. викривала церкву й релігію як знаряддя духовного поневолення трудящих. Заклик учитися в народу і вірно йому служити прозвучав у повісті «Ніоба» (1905). Темі людської гідності, великого кохання, краси людських почуттів присвячена повість «В неділю рано зілля копала...» (1909), написана за мотивами нар. пісні «Ой, не ходи, Грицю». Формування нац. інтелігенції відображено в повістях К. «Через кладку» (1912) та «За ситуаціями» (1913). В останньому творі гостро осудила ніцшеанство. В 1915—23 К. написала ряд оповідань, спрямованих проти імперіалістичної війни: «Лист засудженого вояка до своєї жінки», «Назустріч долі», «Сниться» (всі — 1917), «Зійшов з розуму» (1927). В оповіданнях 20—30-х рр. «Вовчиха» (1923), «Але господь мовчить!» (1927) показала соціальні причини зубожіння селян. Творчий шлях К. був складним і суперечливим. У своїх кращих творах вона піднімала питання, які хвилювали нар. маси, обстоювала реалізм як осн. творчий метод л-ри. Письменниця захоплено зустріла звільнення Пн. Буковини Рад. Армією і радісно вітала возз'єднання її в єдиній Українській Рад. д-ві. В 1940 стала членом Спілки письменників СРСР. Ненавистю до нім.-фашист. загарбників пройняті її виступи в пресі 1941. Через хворобу К. не змогла виїхати з Чернівців. Смерть позбавила її від фашист. військово-польового суду. В 1944 в Чернівцях відкрито *Кобилянської О. Ю. музей* (філіал у с. Димці). Її ім'ям названо Чернівецький муз.-драматичний театр. Споруджено пам'ятник письменниці у Чернівцях.

Тв.: Твори, т. 1—9. Х., 1927—29; Твори, т. 1—3. К., 1956; Твори, т. 1—5. К., 1962—63; Вибрані твори. К., 1977; Рос. перекл.— Избранное. М., 1953; Земля. М., 1959.

Літ.: Ольга Кобилянська. Статті і матеріали. Чернівці, 1958; Ольга Кобилянська в критиці та спогадах. К., 1963; Бабишкін О. Ольга Кобилянська. Львів, 1963; Томашук Н. О. Ольга Кобилянська. К., 1969; Кущ О. П. Ольга Кобилянська. Бібліографічний покажчик. К., 1960.

О. К. Бабишкін.

КОБИЛЯ́НСЬКИЙ Володимир Олександрович (27.VIII 1895, м. Ясси, Румунія — 10.IX 1919, Київ) — укр. поет і перекладач. Вчився в Чернів. гімназії. Працював учителем. В 1913 переїхав до Києва. Друкуватися почав 1913 в газ. «Нова Буковина». К.— автор ліричних віршів, критичних статей. Вітав Велику Жовтн. соціалістич. революцію. Відображав життя і побут буковинців, природу Карпат. Переклав укр. мовою значну частину «Книги пісень» Г. Гейне, окремі твори Ф. Шіллера.

Тв.: Твори. К., 1930; Поезії. К., 1959.

С. В. Далавурак.

КОБИЛЯ́НСЬКИЙ Юліан Юліанович (26.XII 1859, м. Гура-Гумора на Буковині, тепер Гура-Гуморулуй, Румунія — 11.IX 1922, Чернівці) — укр. філолог і педагог. Брат О. Ю. *Кобилянської*. Закінчив Чернів. ун-т (1883). Працював викладачем класичних мов і л-р Чернів. гімназії. Одним із перших почав працювати над лат.-укр. лексикографією. Уклав «Руcько-латинський словарець для руських гімназій» (1907), «Латинсько-український словар» (1912). Автор підручників з лат. мови для серед. шкіл.

КОБИЛЯ́НСЬКОЇ О. Ю. МУЗЕ́Й. Відкритий в м. Чернівцях 1944 в будинку, де жила О. Кобилянська 1928—42. Експозиція музею відображає життєвий і творчий шлях письменниці, її діяльність у рад. час. Зберігся робочий кабінет. У музеї — численні видання творів О. Кобилянської, фотографії, документальні матеріали, картини, скульптури, її особисті речі, автографи. В с. Димці Глибоцького р-ну Чернівецької обл., де довгий час жила письменниця, також відкрито меморіальний музей.

КОБИЛЬЧА́К Михайло Митрофанович (н. 15.VII 1918, с. Чемерпіль, тепер Гайворонського р-ну Кіровогр. обл.) — парт. діяч УРСР, Герой Соц. Праці (1973). Член КПРС з 1939. Закінчив Дніпроп. парт. школу (1951), Вищу парт. школу при ЦК КПРС (1961), Укр. с.-г. академію (1967). З 1935 — на комсомольській і парт. роботі. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1946—48 — перший секретар Корсунь-Шевченківського райкому ЛКСМУ Київ. області, 1948—49 — секретар Корсунь-Шевченківського райкому партії. В 1951—52 — секретар Вільшанського, 1952—62 — перший секретар Старченківського райкомів партії. У 1962 — нач. Білоцерківського тер.- виробничого колг.-радгоспного управління, секретар Київ. обкому, 1963—64 — другий секретар Київ. сільс. обкому, 1964—67 — секретар Київ. обкому партії. З квітня 1967 — перший секретар Кіровогр. обкому партії. В 1971—76 — член Центр. Ревізійної Комісії КПРС, з 1976 — кандидат у члени ЦК КПРС. З 1971 — член ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, 2 орденами Червоної Зірки, медалями.

КО́БЛЕНЦ — місто в ФРН, в землі Рейнланд-Пфальц. Розташований біля впадіння р. Мозелю в Рейн. Вузол залізнич. і автомоб. шляхів, річковий порт, аеропорт. 118 тис. ж. (1976). Найбільшого розвитку набули машинобудування і металообробка. Підприємства фарм. і харчосмакової (у т. ч. виноробної) пром-сті. Адм., пед. і госп. академії. Серед архіт. пам'яток — романсько-готична церква Санкт-Кастор (836, перебудована бл. 1200), замок курфюрстів (1280), торг. будинок (поч. будва 1419), ратуша (16—17 ст.), єпископський палац (1777—86, арх. М. д'Ікснар), театр (1787). Перше поселення на місці К. заснували римляни в 9 до н. е.

КО́БО — розмінна монета Нігерії, дорівнює 1/100 *найри*.

КОБО́Л (англ. cobol, скор. від common business oriented language — загальноприйнята ділова мова) — *мова програмування* для описування задач обробки даних. Розроблений в США в 60-х рр. 20 ст. Існують англ. і рос. варіанти мови. Програма на К. формою нагадує текст англ. або рос. мовами. К. має розвинуті засоби для реалізації таких функцій обробки даних, як введення і виведення великих об'ємів *інформації*, дії над числами змінної розрядності, редагування вихідної інформації у вигляді складних звітних форм тощо. Порівняно з *АЛГОЛом* К. ближчий до звичайної мови ділових операцій. В К. є спец. засоби для спрощення складання великих програм та їхнього налагодження.

Л. П. Бабенко.

КО́БРА (Naja) — рід змій род. *аспідових*. При появі небезпеки К. можуть розширювати (внаслідок випростування перших 8 пар ребер) шию і передню частину тулуба, утворюючи характерний для збудженої тварини «капюшон». Більшість видів К. дуже отруйні. В роді 6—10 (за ін. даними, 12) видів, поширений в Африці і пд. частині Азії. Найвідоміші К.: окулярна змія, або індійська К. (N. naja), з характерним малюнком окулярів на «капюшоні», довж. тіла до 190 см; єгипетська, або аспід (гая) (N. haje), довж. до 2,5 м. В СРСР (Туркменія, Таджикистан, Узбекистан) поширена середньоазіатська, або сліпа К. (N. n. oxiana), без малюнка, довж. тіла до 180 см. Живе серед каміння, в норах гризунів, часто поблизу жител людини. У червні самка відкладає 6—19 яєць, з яких у вересні виходять молоді К. Живиться дрібними тваринами. Отрута К. дуже сильна, має нейротоксичну дію, її використовують у медицині (див. *Зміїна отрута*). Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Змії*.

В. І. Таращук.

КОБРИ́НСЬКА Наталія Іванівна (8.VI 1855, с. Белелуя, тепер Снятинського р-ну Івано-Фр. обл.— 22.I 1920, м. Болехів, тепер Івано-Фр. обл.) — укр. письменниця і громадська діячка демократичного напряму. Перше надруковане оповідання — «Задля кусника хліба» (журн. «*Зоря*», 1884). В худож. творах і статтях багато уваги приділяла проблемі жіночої емансипації. У 1884 в Станіславі (тепер Івано-Франківськ) організувала «Товариство руських женщин», видавала жіночі альманахи «*Перший вінок*» (1887), «*Наша доля*» (вип. 1—3, 1893—96). В останньому опублікувала некролог «Фрідріх Енгельс». Осн. збірки оповідань — «Дух часу» (1889), «Ядзя і Катруся» та інші оповідання (1904). В них правдиво відображено типові характери і картини нар. життя, становище жінки в капіталістич. світі. В кін. 90-х рр. на деяких творах К. негативно позначилось некритичне сприйняття декадансу («Душа», «Омен», «Блудний метеор»), але в наступні роки письменниця повернулась до реалізму. В оповіданнях «Кінь», «Полишений», «Свічка горить» (1915), «На цвинтарі», «Каліка» (1915—16) викривала руйнівну сутність імперіалістичної війни. Звістку про Велику Жовтн. соціалістич. революцію назвала «променем сонця воскресіння» («Брати», 1917).

Тв.: Оповідання. Х., 1929; Вибрані оповідання. Львів, 1954; Вибрані твори. К., 1958.

Літ.: Баб'як П. Г. Наталія Кобринська. Бібліографічний покажчик. Львів, 1967.

Л. І. Міщенко.

КО́БРИНСЬКИЙ Володимир Васильович (16.X 1873, с. Білозірка, тепер Лановецького р-ну Терноп. обл.— 17.X 1958, м. Коломия, Івано-Фр. обл.)— укр. рад. мистецтвознавець і етнограф. У 1926 заснував *Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини*. Автор статей з етнографії та історії.

КО́БРИНСЬКИЙ Ілля Григорович [10 (23).XII 1904, с. Широке, тепер Криворізького р-ну Дніпроп. обл. — 4.XI 1979, Дніпропетровськ] — укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1943. Після закінчення 1935 Ін-ту театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського (Москва) — режисер укр. драм. театру ім. Т. Г. Шевченка (1935—54, з перервами і з 1960) і рос. драм. театру ім. М. Горького (1944—50 і 1955—60), обидва — в Дніпропетровську. Спектаклі: «Правда» Корнійчука, «Навіки разом» Дмитерка, «Ревізор» М. Гоголя, «Останні» Горького, «Кремлівські куранти» Погодіна. В 1935—56 (з перервою) викладав у Дніпроп. театр. уч-щі. Держ. премія СРСР, 1951.

КОБРИ́НСЬКИЙ Йосафат Миколайович (15. IX 1818, м. Коломия, тепер Івано-Фр. обл.— 14. III 1901, с. Мишин, тепер Коломийського р-ну) — укр. педагог і громад. діяч. Н. в сім'ї вчителя. Вчителював і був священиком у селах Москалівці й Мишині. В 1842 видав у Львові «Буквар, новим способом уложений для домашньої науки» і «Спосіб борзо виучити читати» — методичний посібник до цього букваря. В них уперше в Зх. Україні запровадив у шкільне навчання *гражданський шрифт* і запропонував прогресивний звуковий синтетичний метод навчання грамоти. Був учасником з'їзду укр. вчених у Львові 1848, заснував у Коломиї першу читальню й народний дім.

В. Г. Гонтковський.

КОБУЛЕ́ТІ — місто в Адж. АРСР, за 21 км від Батумі; кліматичний приморський курорт на березі Чорного моря. Показання: захворювання органів дихання нетуберкульозного походження, функціональні розлади нервової системи, деякі хвороби кровоносної системи.

КОБ'ЯК (рр. н. і см. невід.) — половецький хан. У 70—80-х рр. 12 ст. К. разом з ханом *Кончаком* не раз робив наскоки на Київську Русь (1174, 1178), а також брав участь в міжусобній боротьбі рус. князів. У 1184 був розбитий рус. князями і взятий у полон. З його дочкою був одружений син *Ігоря Святославича* Володимир Ігорович.

КОВАЛЕ́ВСЬКА Марія Павлівна (дівоче прізв.— Воронцова; серпень 1849, Катеринославська губ.— 19.XI 1889, Кара) — революц. народниця. Н. в сім'ї поміщика. З 1874 вела революц. діяльність в Одесі, Києві (входила до складу київ. гуртка «*південних бунтарів*»), Харкові. В 1876 її заарештовано в Шполі. Після звільнення перейшла на нелегальне становище. В лютому 1879 заарештована в Києві. Заслана на каторгу до Сибіру. Загинула під час *Карійської трагедії 1889*.

КОВАЛЕ́ВСЬКА Софія Василівна [3 (15).I 1850, Москва — 29.I (10.II) 1891, Стокгольм] — рос. математик, письменниця і публіцист, перша жінка — чл.-кор. Петерб. АН (з 1889). Дружина В. О. *Ковалевського*. Матем. освіту здобула за кордоном (1869—74). У 1874 Геттінгенський ун-т присудив К. ступінь доктора філософії. Повернувшись до Росії 1874, К. не змогла застосувати свої знання з математики і кілька років займалась літ.-публіцистичною діяльністю. З 1883 працювала в Стокгольмському ун-ті (з 1884 — професор). Осн. праці — з математики (зокрема диференціальних рівнянь, аналітичних функцій), механіки (обертання твердого тіла навколо нерухомої точки) й астрономії. К.— автор кількох худ. творів: «Боротьба за щастя» (1887, у співавт. зі швед. письменницею А. Ш. Лефлер; перший переклад рос. мовою у Києві, 1892), «Спогади про дитинство» (1890), «Нігілістка» (1891), які свідчать про прогресивність суспільних поглядів автора.

КОВАЛЕ́ВСЬКИЙ Володимир Антонович (н. 5.IX 1927, Харків) — укр. рад. вчений у галузі кібернетики, доктор тех. наук (з 1969), професор (з 1969). Закінчив (1950) Харків. ун-т. З 1967 — зав. відділом Ін-ту кібернетики АН УРСР. Осн. напрям наук. робіт — *розпізнавання образів* і обробка зображень за допомогою ЕОМ. Держ. премія УРСР, 1978.

КОВАЛЕ́ВСЬКИЙ Володимир Володимирович [16 (29).V 1905, с. Сосниця, тепер смт Черніг. обл.— 10.XI 1970, Київ] — укр. рад. літературознавець. Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ін-т нар. господарства (1926). Літ. діяльність почав 1924. Осн. літературознавчі праці присвячені дослідженню особливостей укр. віршування: «Ритмічні засоби українського літературного вірша» (1960) і «Рима» (1965).

КОВАЛЕ́ВСЬКИЙ Володимир Онуфрійович [2 (14).VIII 1842, с. Шустянка Дінабурзького повіту, тепер Прейльського р-ну Латв. РСР — 16 (28).IV 1883, Москва] — рос. природознавець, основоположник еволюційної *палеонтології*. Брат О. О. *Ковалевського*. Закінчив училище правознавства в Петербурзі (1861). Але н.-д. роботу почав у галузі палеонтології. У 1872 при Ієнському ун-ті захистив дисертацію про палеонтологічну історію коней, а 1875 у Петерб. ун-ті — магістерську дисертацію про *анхітерія*. В 1880 був обраний доцентом Моск. ун-ту. Обґрунтував вчення про пристосовну (адаптивну) і непристосовну (інадаптивну) *еволюцію* організмів (див. *Ковалевського закон*), розробляв питання стратиграфії мезозойських і кайнозойських відкладів.

І. Г. Кобринський.

С. В. Ковалевська.

В. О. Ковалевський.

Кобилочка звичайна.

О. О. Ковалевський.

А. Д. Коваленко.

Іван М. Коваленко.

К. А. Коваленко.

Тв.: Собрание научных трудов, т. 1—3. М., 1950—60.

КОВАЛЄВСЬКИЙ Євграф Петрович [10 (21).XII 1790 або 1792, Харків — 18 (30).III 1867, Петербург] — вітчизняний гірничий інженер і держ. діяч, почесний член Петерб. АН (з 1856). Після закінчення Гірничого кадетського корпусу в Петербурзі (1810) працював на Луганському ливарному з-ді, 1816—26 — у Гірничому департаменті. Склав першу стратиграфічну схему, зробив перший опис геол. будови і корисних копалин Донбасу, подав прогноз про наявність у районі Бахмута (тепер м. Артемівськ) покладів кам. солі. В 1858—61 — міністр нар. освіти.

КОВАЛЄВСЬКИЙ Єгор Петрович [6 (18).II 1809 (за іншими даними, 1811), с. Ярошівка, тепер Дергачівського р-ну Харків. обл.— 20.IX (2.X) 1868, Петербург] — вітчизн. мандрівник, письменник, чл.-кор. (з 1856) і почесний член (з 1857) Петерб. АН. Закінчив Харків. ун-т (1828). У 1847—48 досліджував країни Пн.-Сх. Африки, одним з перших найточніше вказав геогр. положення витоків Білого Нілу. В 1849—50 і 1851 мандрував по Китаю. Склав опис Монголії й Китаю, нариси про мандрівки у Серед. Азію, Африку, Пд. Європу. Учасник оборони Севастополя (1855). У 1857—65 К.— помічник голови Рос. геогр. товариства.

КОВАЛЄВСЬКИЙ Максим Максимович [27.VIII (8.IX) 1851, Харків — 23.III (5.IV) 1916, Петроград] — вітчизняний історик, етнограф, юрист, політ. діяч, акад. Петерб. АН (з 1914). Закінчив Харків. ун-т (1872). Професор Моск. (1878—87) і Петерб. (1905—16) ун-тів. У 1901 К., переслідуваний царизмом, виїхав за кордон і організував у Парижі Рос. вищу школу сусп. наук, до програми якої входив і курс історії України. Світогляд К. склався переважно під впливом *позитивізму,* разом з тим К. зазнав впливу ідей К. Маркса і Ф. Енгельса (з якими був особисто знайомий). Праці К., присвячені дослідженню *громади,* високо цінувалися засновниками марксизму. Виступав проти переслідувань царизмом укр. культури і мови. Після 1905 К. різко перейшов на праві позиції. У 1906 заснував конституційно-монархічну Партію демократичних реформ. Депутат 1-ї Держ. думи, з 1907— член Держ. ради. З 1909 — видавець журналу «Вестник Европы». У своїй «теорії соціального прогресу» сутність сусп. поступу вбачав у розвитку соціальної гармонії між групами, класами й народами. Заперечував класову боротьбу і соціальну революцію, закликав до примирення демократії з монархією. В. І. Ленін піддав нищівній критиці політ. погляди К. (див. Повне зібр. тв., т. 22, с. 233).

В. С. Горський.

КОВАЛЄВСЬКИЙ Олександр Онуфрійович [7 (19).XI 1840, с. Шустянка Дінабурзького повіту, тепер Прейльського р-ну Латв. РСР — 9 (22).XI 1901, Петербург] — рос. зоолог-еволюціоніст, один з основоположників порівняльної ембріології й фізіології, експериментальної та еволюційної гістології; акад. Петерб. АН (з 1890). Брат В. О. *Ковалевського.* Закінчив Петерб. ун-т (1863). У 1869—74 — професор Київ., 1874—90—Новоросійського ун-ту в Одесі, 1891—94— Петерб. ун-ту. В 1892—1901 — директор Севастопольської біол. станції. К. вивчав *зародковий розвиток* безхребетних тварин (кишковопорожнинних, червів, молюсків, членистоногих, голкошкірих та ін.) і хордових (ланцетника, асцидій та ін.). Поширив на безхребетних тварин вчення про *зародкові листки,* показав спільність закономірностей розвитку хребетних і безхребетних тварин, довів еволюційну спорідненість цих груп тварин.

Тв.: Избранные работы. М., 1951.
Літ.: Догель В. А. А. О. Ковалевский. М.—Л., 1945.

КОВАЛЄВСЬКИЙ Павло Іванович (1849, Харків — 1923, Петроград) — укр. і рос. психіатр і психолог. У 1874 закінчив Харків. ун-т. З 1877 по 1892 працював там же. Створив при ун-ті першу на Україні самостійну кафедру психіатрії й першу психологічну лабораторію. В 1883—98 видавав заснований ним перший у Росії психіатричний журн. «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии». В 1893—97 К.— ректор Варшав. ун-ту, 1903 — 06— зав. кафедрою психіатрії Казанського ун-ту, пізніше викладав у Петерб. ун-ті. На формування наук. поглядів К. значний вплив мав І. М. *Сєченов.* К.— автор підручника з психіатрії й ряду праць з актуальних питань психіатрії.

Літ.: Юдин Т. И. Очерки истории отечественной психиатрии. М., 1951.

О. Т. Губко.

КОВАЛЄВСЬКОГО ЗАКО́Н — відкрита В. О. *Ковалевським* закономірність в *еволюції* організмів, що полягає у виникненні в них змін, пов'язаних з пристосуванням до певних умов існування. Ці зміни виявляються в різних напрямах (іррадіально) і бувають як корисними, так і некорисними для організму в даних конкретних умовах. Недоцільні зміни В. О. Ковалевський назвав інадаптивними (непристосовними), а доцільні — адаптивними (пристосовними). У форм організмів з інадаптивними змінами *редукція* пов'язана з простими, переважно кількісними змінами організму, що не порушують звичайних, успадкованих від примітивних предків відношень між скелетними елементами, у адаптивних — з глибокими, радикальними змінами, що порушують існуючі відношення між кістками і спричинюються до більш вигідної в певних умовах існування будови. Інадаптивні форми організмів на протилежність адаптивним позбавлені здатності пристосовуватися до змінених умов існування і приречені на вимирання. К. з., встановлений на прикладі редукції пальців кінцівок у копитних тварин, підтверджений при вивченні істор. розвитку різних груп тварин і рослин.

Н. Л. Корнієць.

КОВАЛЄНКО Анатолій Дмитрович [3 (16).I 1905, Київ — 19.IX 1973, там же] — укр. рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1961), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1942. Закінчив (1929) Київ. політех. ін-т. З 1936 почав працювати в Ін-ті буд. механіки (тепер Ін-т механіки) АН УРСР (1959—65 — директор), водночас викладав у Київ. політехніч. ін-ті (1935—49) і Київ. ун-ті (з 1949). Осн праці з теорії пружності і термопружності. К. одержав точні розв'язки задач про напружений стан круглих пластин і оболонок обертання змінної товщини, розробив методи розрахунку елементів турбомашин, розвинув теорію спец. функцій, зокрема запровадив і дослідив гіпергеометричні функції другого роду. Створив наук. школу в галузі термомеханіки. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани». Держ. премія УРСР. 1971.

Тв.: Пластины и оболочки в роторах турбомашин. К., 1955; Введение в термоупругость. К., 1965.

КОВАЛЄНКО Борис Львович [12 (25).XI 1903, с. Хотуничі, тепер Щорського р-ну Черніг. обл. — 24.VIII 1938] — укр. рад. літературознавець і критик. Член Комуністичної партії з 1927. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1925). Друкуватися почав з 1923. Був членом літ. орг-ції «*Плуг*», «*Молодняк*», ВУСПП. У статтях обстоював принципи партійності й народності, утверджував метод соціалістичного реалізму в л-рі. Окремі методологічні помилки К. пов'язані з хибними настановами РАПП, ВОАПП, ВУСПП.

Тв.: Літературно-критичні статті. К., 1962.

С. А. Крижанівський.

КОВАЛЄНКО Григорій Олексійович [12 (24).I 1868, містечко Баришівка, тепер смт Київ. обл.— 28.X 1937] — укр. письменник, художник, етнограф. Автор збірок оповідань і поем («Жарти життя», «Правдиве слово»), драм. творів, літературознавчих праць. Створив ряд картин, портретів Т. Шевченка, ілюстрацій до власних книжок. У журналах «Этнографическое обозрение», «*Зоря*», «*Літературно-науковий вістник*», «*Киевская старина*» друкував статті з нар. медицини, етнографії. Був співредактором журн. «*Рідний край*» (1906).

С. І. Білокінь.

КОВАЛЄНКО Іван Маркович (н. 10.XI 1925, с. Пустовійтівка, тепер Роменського р-ну Сум. обл.) — новатор виробництва в нафтогазодобувній пром-сті, бурильник, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1968. З 1948 працює в Миргородській нафтогазорозвідувальній експедиції. Одним з перших в УРСР запровадив метод алмазного буріння глибоких свердловин. Депутат Верховної Ради УРСР 7—8-го скликань. Держ. премія УРСР, 1976.

М. І. Назаренко.

КОВАЛЄНКО Ігор Миколайович (н. 16.III 1935, Київ) — укр. рад. вчений у галузі математики і кібернетики, акад. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1965. Закінчив (1957) Київ. ун-т. У 1957—61 працював в Ін-ті математики АН УРСР, 1962 — 71 — в Моск. ін-ті електронного машинобудування. З 1971 — зав. відділом Ін-ту кібернетики АН УРСР. Наук. праці з теорії надійності, масового обслуговування, теорії складних систем

і випадкових булевих рівнянь. Держ. премія УРСР, 1978.

КОВАЛЕ́НКО Катерина Андріївна (н. 28.VII 1920, с. Великокам'янка, тепер смт Кленової селищної Ради Ворошиловгр. обл.) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1979). Після закінчення 1947 Київ. ін-ту театр. мист. працювала в театрах Стрия, Луцька, Ровно. З 1950 — в Житомир. укр. муз.-драм. театрі. Ролі: Маруся («Маруся Богуславка» Старицького), Стеся («Алмазне жорно» Кочерги), Мавра («Правда і Кривда» Стельмаха), донна Марія («Іспанці» Лермонтова), Катарина («Анджело» Гюго) та ін.

КОВАЛЕ́НКО Олексій Кузьмич (1880, на Воронежчині — 1927) — укр. поет. Друкуватися почав 1900. Публікував свої вірші в антології «*Акорди*», зб-ках «*Досвітні огні*», «*З неволі*» та ін. Лірика К. переважно пейзажна, в деяких віршах звучали й соціальні мотиви. Упорядник декламатора «Розвага», антології «Українська муза». Переклав укр. мовою твори М. Гоголя («Ревізор»), П. Єршова («Горбоконик»), К. Рилєєва («Войнаровський»).

Тв.: Золотий Засів. К., 1910: Спів Солов'я. К., 1911.

КОВАЛЕ́НКО Прохор Тихонович (23.II 1884, с. Ярославець, тепер Кролевецького р-ну Сум. обл.— 16.X 1963, Київ) — укр. рад. актор, театральний педагог. Учасник революц. подій на Україні 1905; був обраний членом бюро першої Київ. Ради робітн. депутатів. У 1910 закінчив муз.-драм. школу Миколи Лисенка. В 1910—17 — актор *Театру Миколи Садовського*, з 1918 — в периферійних театрах, 1926—48 — в Київ. театрі ім. І. Франка. В 1934—60 — викладач Київ. ін-ту театр. мист.

Тв.: Незабутнє. К., 1962: Шляхи на сцену. К., 1964.

КОВАЛЕ́НТНИЙ ЗВ'ЯЗО́К [від лат. co... (cum) — разом і *валентність*] — вид *хімічного зв'язку*, що характеризується усуспільненням електронів взаємодіючих атомів. Найпоширеніший вид хім. зв'язку, існує практично в усіх молекулах. Якщо зв'язані атоми мають різні *електронегативності*, К. з.— полярний, тобто має постійний дипольний момент (див. *Диполь електричний*). Полярність зумовлена зсувом електронної густини в бік більш електронегативного атома. К. з. характеризується енергією, насичуваністю, напрямленістю, довжиною, кратністю тощо. Енергія певних К. з. часто зберігається постійною у різних молекулах, напр., у насичених вуглеводнях енергія зв'язку С—Н і С—С становить відповідно 412 і 347 кДж/моль. Насичуваність К. з., тобто здатність атома утворювати лише певну кількість зв'язків, залежить від числа неспарених електронів, що є в атомі. Напр., атом вуглецю у збудженому стані має чотири неспарених електрони і може утворювати не більше як чотири К. з. Напрямленість К. з. зумовлює певну просторову будову молекул. Довжина і кратність К. з.— взаємозв'язані величини, залежні від енергії: чим більша енергія, тим менша довжина і більша кратність зв'язку. Речовини з К. з. здебільшого мають низькі т-ри плавлення та кипіння і за звичайних умов часто бувають рідинами або газами. Вони утворюють два типи кристалічних твердих тіл: молекулярні (більшість органічних речовин, йод тощо), що відрізняються низькими т-рами плавлення і малими теплотами випаровування, й атомні (напр., алмаз), які можна розглядати як тривимірні гігантські *макромолекули* з підвищеними мех. міцністю і термостійкістю. *Л. І. Савранський.*

КОВА́ЛИК Сергій Пилипович [13 (25).X 1846, Полтавщина — 26.IV 1926, Мінськ] — революц. народник. Походив з дворян. У 1869 закінчив Київ. ун-т. Один з ініціаторів «ходіння в народ». У 1872 в Мглинському пов. Черніг. губ. проводив пропаганду серед селян. У 1874 організовував гуртки народників-бакуністів у Києві, Харкові, Москві, в селах на Волзі. В липні 1874 К. був заарештований у Самарі. За «*процесом 193-х*» (1877—78) засуджений на 10 років каторги, яку відбував у Петропавловській фортеці, на Карі, в Якутську. Повернувшись із заслання (1898), відійшов від політ. діяльності. Автор спогадів, вид. 1928.

КОВА́ЛИКОВІ (Elateridae) — родина жуків. Тіло (довж. 1,7—63 мм) плоске, забарвлення перев. яскраве. Бл. 10 тис. видів, поширених на всіх материках. В СРСР — понад 500 видів К., з них в УРСР — 160. Жуки живуть на рослинах, в лісовій підстилці тощо, живляться пилком та нектаром квіток, ін. дрібними комахами. Розвиток здебільшого відбувається у грунті або гнилій деревині. Личинки (*дротяники*) деяких К., напр., посівного (Agriotes sputator) і широкого коваликів (Selatosomus latus), завдають шкоди с.-г. культурам і лісовим деревам. Іл. с. 250. *В. Г. Долін.*

КОВАЛИ́НСЬКИЙ Михайло Іванович (1757—1807) — укр. і рос. письменник, освітній діяч. Н. на Харківщині. Був близько знайомий з Г. Сковородою, написав його біографію — «Житие Григория Сковороды...», надрукована згодом в журн. «Киевская старина» (1886, № 9), а також у книзі «Сочинения Григория Савича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем» (Х., 1894).

П. К. Яременко.

КОВАЛІ́В Степан Михайлович (літ. псевд.— Стефан П'ятка, Плескачка, Дроздишин та ін.; 25.XII 1848, с. Брониця, тепер Дрогобицького р-ну Львів. обл.— 26.IV 1920, м. Борислав) — укр. письменник демократичного напряму. Закінчив Львів. учит. семінарію (1875). Вчителював у рідному селі, а з 1879 — в Бориславі. Друкуватися почав 1881. За життя вийшло 9 збірок його оповідань: «Громадські промисловці», «Дезертир» (обидві — 1899), «Риболови» (1903), «Похресник» (1909), «Чародійна скрипка», «Писанка» (обидві — 1910), «Щаслива бабуня», «В останній лавці» (обидві — 1911), «Образки з галицької Каліфорнії» (1913). К. правдиво показав розорення й зубожіння галицьких селян, жахливу експлуатацію сільс. пролетарів на бориславських нафтових промислах. І. Франко, який справив значний вплив на формування літ. поглядів К., назвав його в ряду талантів, яких «не постидалась би ні одна далеко багатша від нашої література».

Тв.: Вибрані оповідання. Львів, 1952; Твори. К., 1958.

Літ.: Маковей О. Стефан Ковалів. «Літературно-науковий вістник», 1900, т. 11. *П. М. Довгалюк.*

КОВАЛЬ Іван (рр. н. і см. невід.) — генеральний осавул (1648—59). За дорученням Б. Хмельницького вів переговори з рос. і іноз. послами, урядами Молдавії (осінь 1654), Трансільванії (літо 1656, початок 1657), Швеції (весна 1657). В 1659 за вказівкою наказного гетьмана І. *Безпалого* приводив до присяги рос. урядові населення ряду міст Правобереж. України. В 1663 К. був сотником Глинської сотні Лубенського полку.

КОВА́ЛЬ Антоніна Михайлівна (н. 2.III 1931, с. Крисине, тепер Богодухівського р-ну Харків. обл.) — новатор с.-г. виробн., Герой Соціалістич. Праці (1966). Член КПРС з 1961. Закінчила Богодухів. серед. школу. Трудову діяльність почала на різних роботах; з 1959 — пташниця колгоспу «Родина» Богодухів. р-ну, згодом бригадир птахівничої бригади. Делегат XXIII — XXV з'їздів Компартії України. Член ЦК Компартії України з 1966. Нагороджена орденом Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора. *А. М. Кумака.*

КОВА́ЛЬ Іван Андрійович [н. 26. XI (9.XII) 1914, с. Григорівське, тепер Оріхівського р-ну Запоріз. обл.] — укр. рад. вчений у галузі дизельних двигунів, доктор тех. наук (з 1976). Член КПРС з 1953. Після закінчення (1941) Харків. авіац. ін-ту працював конструктором на з-дах авіац. пром-сті. З 1952 — нач. конструкторського бюро з-ду «Серп і Молот» (Харків), з 1974 — ген. конструктор двигунів середньої потужності М-ва тракторного і с.-г. машинобудування СРСР. Осн. роботи в галузі створення швидкохідних і уніфікованих дизелів для тракторів, комбайнів, ін. машин. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора. Ленінська премія. 1964.

КОВА́ЛЬ Михайло Васильович (н. 11.VI 1933, Київ) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1977). Член КПРС з 1960. В 1957

Ігор М. Коваленко.

С. М. Ковалів.

А. М. Коваль.

О. В. Ковальов.

О. О. Ковальов.

В. В. Ковальонок.

О. О. Ковальов. Портрет Героя Соціалістичної Праці О. С. Хобти. Бронза. 1949. Державна Третьяковська галерея в Москві.

закінчив історико-філос. ф-т Київ. ун-ту. З 1961 працює в Ін-ті історії АН УРСР. Праці в галузі історії УРСР періоду Великої Вітчизн. війни 1941—45. Держ. премія УРСР, 1970.

КОВА́ЛЬ Сузанна Василівна [11 (24).VIII 1909, с. Козацьке, тепер Звенигородського р-ну Черкас. обл.— 1.III 1978, Тернопіль]— укр. рад. актриса, засл. арт. УРСР (з 1955). Член КПРС з 1950. Після закінчення (1934) драм. студії Харків. укр. драм. театру «*Березіль*» (з 1935 — ім. Т. Шевченка) — актриса цього театру. В 1938—41 працювала в укр. пересувному театрі в Казахстані, 1944—51 — в театрах Конотопа, Львова, Стрия та ін. У 1951—68 — в Терноп. театрі ім. Т. Шевченка. Ролі: Маруся («Маруся Богуславка» Старицького), Варка («Безталанна» Карпенка-Карого), Аполінарія («Серце не камінь» О. Островського), Маргарита («Мачуха» Бальзака).

КОВА́ЛЬ — укр. народний танець-хоровод. У центрі кола-хороводу солісти — коваль та його підручний — відображають у танці працю коваля, про яку йдеться у пісні (роздмухування горна, розпікання заліза, кування). Виконується і 2 танцюристами з інструм. супроводом. Муз. розмір 2/4.

КОВАЛЬО́В Віктор Семенович (1883, станиця Кременська, тепер Волгоград. обл.— лютий 1919, ст. Серебряково, тепер Волгоград. обл.) — учасник боротьби за владу Рад у Донбасі. Н. в бідній козачій сім'ї. Учасник революції 1905—07 в Петербурзі. В 1906 заарештований і засуджений до 12 років каторги. Звільнений Лютн. революцією 1917. Вів парт. роботу в Юзівці (тепер Донецьк) і Макіївці. Учасник Жовтн. революції 1917 в Петрограді. В 1918 — голова ЦВК Донської авт. рад. республіки.

КОВАЛЬО́В Михайло Маркович [н. 8 (21).XI 1916, хутір Дубовий, тепер Білокалитвин. р-ну Ростов. обл.] — укр. рад. хірург, професор (з 1961), засл. діяч науки УРСР (з 1966). Член КПРС з 1940. В 1948 закінчив Донец. мед. ін-т, де працював до 1954. У 1954—62 — ректор і одночасно зав. кафедрою хірургії Чернівецького мед. ін-ту; з 1962 — зав. кафедрою хірургії Київ. мед. ін-ту. Праці К. присвячені хірургії шлунково-кишкового тракту, ендокринної системи, невідкладній хірургії. Нагороджений орденом Леніна та ін. орденами.

КОВАЛЬО́В Олександр Олександрович [18 (31).XII 1915, м. Рогачов, тепер БРСР] — укр. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1979). В 1935—42 навчався в Київ. худож. ін-ті в Б. *Кратка*. Твори: портрети — Л. Ревуцького і П. Чайковського (обидва — 1945), О. Хобти (1949), В. Філатова (1950—52); пам'ятники — О. Пушкіну (Київ, 1962; Нью-Йорк, 1970), М. Лисенку в Києві (1965), В. Філатову в Одесі (1966), І. Карпенку-Карому в заповіднику-музеї «Хутір Надія», поблизу с. Миколаївки Кіровогр. обл. (1969), М. Рильському в с. Романівці Попільнянського р-ну Житомир. обл. (1970), Д. С. Коротченку в Києві (1974), В. І. Леніну в м. Пирятині Полтав. обл. та м. Ніжині Черніг. обл., А. О. Жданову в м. Жданові (всі — 1977). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1950. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1975. Іл. див. на окремому аркуші, с. 256 — 257, а також до ст. *Арров-Парк*, т. 1.

Літ.: Янко Д. Олександр Олександрович Ковальов. К., 1964.

КОВАЛЬО́В Олексій Володимирович (н. 24.III 1932, с. Піски, тепер Новопсковського р-ну Ворошиловгр. обл.) — укр. рад. артист балету, нар. арт. УРСР (з 1967). У 1951 закінчив Київ. хореографічне уч-ще, відтоді — в Донец. театрі опери та балету. Партії: Івасик, Андрій («Чорне золото», «Оксана» Гомоляки), Степан («Лілея» Данькевича), Лукаш («Лісова пісня» Скорульського); гол. партії — в балетах рос. і зарубіжної класики та сучас. композиторів. Портрет с. 247.

КОВАЛЬО́В Петро Федорович [н. 24.XI (7.XII) 1913, Владивосток] — укр. рад. вчений у галузі гірничої електротехніки, доктор тех. наук (з 1974), засл. діяч науки УРСР (з 1977). Член КПРС з 1944. Після закінчення (1938) Донецького політех. ін-ту працював на шахтах. З 1940 — в Макіївському н.-д. ін-ті з безпеки праці в гірничій пром-сті. Осн. праці з питань безпечного використання електр. енергії у вугільних шахтах. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1951.

КОВАЛЬО́НОК Володимир Васильович (н. 3.III 1942, с. Біле Крупського р-ну Мін. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, полковник, Герой Рад. Союзу (1978), Герой НДР (1978). Член КПРС з 1962. Закінчив Балашовське вище військ. авіац. училище льотчиків (1963) і Військово-повітр. академію ім. Ю. О. Гагаріна (1976). В загоні космонавтів — з 1967. Разом з В. В. *Рюміним* здійснив політ (9—11.X 1977) на космічному кораблі «Союз-25». 15.VI—2.XI 1978, як командир корабля, разом з О. С. *Іванченковим* здійснив тривалий (понад 140 діб) космічний політ. «Союз-29», на якому стартували космонавти, 17.VI був зістикований з орбітальною наук. станцією «Салют-6». Під час польоту за програмою «*Інтеркосмос*» зі станцією «Салют-6» зістиковувались кораблі «Союз-30» (космонавти П. І. *Климук* і М. *Германшевський*), «Союз-31» (В. Ф. *Биковський* і З. *Йен*), три транспортні кораблі «*Прогресс*», здійснено перестикування корабля «Союз-31». Виконано велику програму наук.-тех. і мед.-біол. досліджень і експериментів, підготовлених ученими СРСР, ПНР і НДР, проведено фотографування земної поверхні й акваторії Світового океану. На Землю екіпаж повернувся на кораблі «Союз-31». Нагороджений 2 орденами Леніна, орденами Карла Маркса (НДР) і «Хрест Грюнвальда» 1-го ступеня (ПНР).

КОВА́ЛЬСТВО — обробка металу куванням. К. здавна відоме багатьом народам світу. Холодне кування самородних золота, срібла, міді, заліза, а також метеоритного заліза було відоме в Єгипті і Передній Азії за кілька тисячоліть до н. е. Гаряче кування з'явилося вперше теж ще до н. е. в Передній Азії, де люди навчилися видобувати мідь з руди. Обробка металів раніше за ін. ремесла відокремилась від землеробства. До 15—16 ст. завершилася спеціалізація К. за галузями (виготовлення зброї, інструментів, замків, худож. виробів тощо). В 16 ст. з'явилися перші мех. молоти. На поч. 19 ст. почали застосовувати машинне штампування. В серед. 19 ст. Дж. Несміт (Англія) винайшов паровий молот, в кін. 19 ст. з'явився гідравлічний прес. У наш час К. перетворилося на окрему галузь пром. виробництва — *ковальсько-штампувальне виробництво*.

КОВА́ЛЬСЬКА Єлизавета Миколаївна [дівоче прізв.— Солнцева; 17 (29). VII 1851 (за ін. відомостями — 1849), с. Сонцівка на Харківщині — 1943] — учасниця народницького руху. Була близька до орг-ції «*Земля і воля*», після її розколу (1879) приєдналася до «*Чорного переділу*». В 1878—79 організувала в Харкові гуртки самоосвіти для робітників і молоді. В 1880 разом з М. П. *Щедріним* брала участь в організації «*Південноросійського робітничого союзу*» в Києві; вела пропаганду серед робітників «Арсеналу». В 1880 заарештована і засуджена на довічну каторгу. Разом з ін. в'язнями виступала проти сваволі тюремної адміністрації (див. *Карійська трагедія 1889*). В 1903—17 — в еміграції. У 1918—23 — наук. співробітник Петрогр. істор.-революц. архіву, пізніше — співробітник редколегії журн. «*Каторга и ссылка*».

КОВА́ЛЬСЬКИЙ Іван Мартинович [1850, с. Соболівка, тепер Теплицького р-ну Вінн. обл.— 2 (14). VIII 1878, Одеса] — революц. народник. Брав участь у «ходінні в народ». У кін. 1876 організував в Одесі народницький гурток. Був прихильником тактики терору. Написав відозву «Голос чесних людей», яку не встиг надрукувати в зв'язку з арештом. Під час арешту в лютому 1878 вчинив збройний опір. За вироком суду страчений.

КОВА́ЛЬСЬКИЙ (Войтехович) Маріан Альбертович [3 (15).VIII 1821, Добжинь, тепер ПНР — 28.V (9.VI) 1884, Казань] — рос. астроном, чл.-кор. Петерб. АН (з 1863). У 1845 закінчив Петерб. ун-т, з 1852 — професор Казан. ун-ту. К. розробив теорію руху *Нептуна* (1851); розвинув теорію *затемнень* (1856); запропонував метод визначення руху *Сонячної системи* у просторі і дав матем. вираження ідеї галактичного обертання (1859). Метод визначення орбіт *подвійних зір*, розроблений К. 1872, є одним з найкращих.

КОВА́ЛЬСЬКИЙ Павло Олексійович [н. 29.VI (12.VII) 1905, с. Барахти, тепер Васильків. р-ну Київ. обл.] — укр. рад. ветеринар-анатом і гістолог, доктор біол. наук (з 1948), професор (з 1949), засл. діяч науки УРСР (з 1970). Член КПРС з 1944. В 1931 закінчив Київ. вет. ін-т. У 1932—35 і з 1938 — у Білоцерківському с.-г. ін-ті (з 1946 — зав. кафедрою). Праці з анатомії, гістології, ембріології, гісто- і цитології та

ін. Автор підручника і навч. посібників. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями. *О. І. Кононський.*

КОВА́ЛЬСЬКИЙ (Kowalski) Францішек (21.III 1799, с. Паволоч, тепер Попільнянського р-ну Житомир. обл.— 10.X 1862, Київ) — польс. письменник. Закінчив Кременецький ліцей (1823). Учасник польс. повстання 1830—31. Працював учителем на Волині, в Галичині, на Поділлі. Автор поетичних збірок «Меч і лютня, або Пісні волі вільного поляка» (1831), «Жарти. Писані з 1824 до 1828 р.» (1839), побутових повістей для молоді. Перекладав і переробляв п'єси Ж. Б. Мольєра. У кн. «Спогади. Щоденник» (т. 1—2, 1859) писав про перебування А. Міцкевича і О. Пушкіна в Одесі. Окремі пісні на слова К. («Улан на пікеті» та ін.) стали народними. *Р. Я. Пилипчук.*

КОВА́ЛЬСЬКИЙ ІНСТРУМЕ́НТ — інструмент, що його використовують у процесі ручного або машинного *кування*. Розрізняють К. і. (мал.) основний, підтримуючий і вимірювальний. До основн. К. і., застосовуваного для ручного кування, належать: ковадла, кувалди, молотки, ручники, бородки, зубила, обтискачі і підбійники. Осн. машинні К. і.: бойки (плоскі, фасонні, або вирізні, закруглені, комбіновані), плити, прошивні та ін. Підтримуючим К. і. при ручному куванні є кліщі, стояки, при машинному — патрони. Як вимірювальні К. і. використовують кронциркулі, *нутроміри*, лінійки тощо. К. і. виготовляють з низьколегованих конструкційних та високовуглецевих інструментальних сталей, що їх піддають термообробці. Див. також *Ковальсько-штампувальне виробництво*.

А. Д. Кирицев.

КОВА́ЛЬСЬКО-ШТАМПУВА́ЛЬНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — одержання металевих виробів *куванням, штампуванням* або *пресуванням*; галузь машинобудування і металообробки. Способи К.-ш. в. ґрунтуються на здатності металів пластично деформуватися — змінювати форму, не руйнуючись, під дією зовн. сил. Умови для такого деформування підбирають, виходячи з осн. положень теорії *обробки металів тиском*. В процесі К.-ш. в. *зливки*, сортовий і профільний *прокат*, листи та ін. (в разі необхідності нагріті у полуменевих або електр. печах) обробляють на *кувальних машинах, пресах* або *ковальсько-штампувальних автоматах*. Порівняно з *обробкою металів різанням* К.-ш. в. відзначається меншою (бл. 30%) витратою металу на виріб, вищою (в 8—10 раз) продуктивністю устаткування. Крім того, внаслідок деформування поліпшуються пластичні властивості металів. Розвиток К.-ш. в. пов'язаний з винайденням досконаліших технологічних процесів (напр., високошвидкісного, електрогідравлічного, магнітоімпульсного і *вибухового штампування*, гідростатичного і гідродинамічного пресування), з впровадженням пристроїв автомат. керування ними, створенням високопродуктивних спеціалізованих машин. Продукцію К.-ш. в. застосовують в автомоб., авіац., легкій пром-сті, тракторобудуванні тощо. Див. також *Ковальство*.

Літ.: Живов Л. И., Овчинников А. Г. Кузнечно-штамповочное оборудование. К., 1972; Охрименко Я. М. Технология кузнечно-штамповочного производства. М., 1976. *А. Д. Кирицев.*

КОВА́ЛЬСЬКО-ШТАМПУВА́ЛЬНИЙ АВТОМА́Т — ковальська машина, на якій *штампуванням*

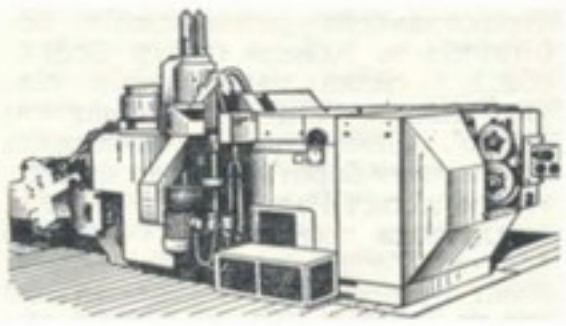

виготовляють вироби з дроту, прутків, стрічок тощо; засіб *ковальсько-штампувального виробництва*. Розрізняють К.-ш. а. (мал.): профіле- і різьбонакатувальні, вигинальні, для об'ємного і листового, холодного і гарячого штампування.

К.-ш. а. поділяють також на одно- і багатопозиційні, одно- і багатоударні, пружинонавивні, ланцюгов'язальні та ін. типи. Номінальне зусилля К.-ш. а.— 50—40000 кН, їхня продуктивність — до 20 тис. виробів за годину. К.-ш. а. застосовують в машинобуд., авіац. та ін. галузях промисловості.

А. Д. Кирицев.

КОВАЛЬЧУ́К Михайло Сидорович (н. 5.VI 1933, с. Молочки, тепер Чуднівського р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. театральний художник, засл. художник УРСР (з 1979). Після закінчення 1958 Львів. уч-ща прикладного мист. працював художником-декоратором Севастопольського рос. драм. театру ім. А. Луначарського, з 1960 — в Донец. рос. драм. театрі (з 1972 — гол. художник). Оформив спектаклі: «Приборкання непокірної» У. Шекспіра (1970), «97» М. Куліша (1971), «Макар Діброва» О. Корнійчука, «Ідіот» за Ф. Достоєвським (обидва — 1974), «Васса Железнова» М. Горького (1976), «Піднята цілина» за М. Шолоховим (1977), «Голубі олені» О. Коломійця (1978).

КОВАЛЬЧУ́К Олександр Петрович (17.VII 1910, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 21.I 1967, Київ) — укр. рад. кінооператор. З 1936 працював на Київ. студії хронікально-документ. фільмів. Зняв фільми: «По Криму» (1939, з групою кінооператорів), «Донбас — Криворіжжя» (1940), «На Дунаї» (1940, з групою кінооператорів, Держ. премія СРСР, 1941), «Шлях до комунізму» (1949), «Свято великої дружби» (1954, з групою кінооператорів), «Місто металургів» (1955). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

КОВА́НЬКО Іван Опанасович [6 (17).I 1764, Полтава — 4 (16).XII 1830] — вітчизняний поет. Походив із дворян Полтав. губ. Був членом «Бесіди любителів російського слова», «Вільного товариства любителів словесності, наук і мистецтв». Друкувався в журналах «Приятное и полезное препровождение времени» (1795), «Иппокрена» (1799), «Новости русской литературы» (1819) та ін. Успіх мали його вірші «На вигнання французів із Москви» і «Солдатська пісня», надруковані 1812 в журн. «Сын отечества». *С. І. Білокінь.*

КОВА́РСЬКИЙ (Kowarski) Феліціан Щенсний (8.IX 1890, с. Старосельце, поблизу Бялистока — 22.IX 1948, с. Констанцін, поблизу Варшави) — польс. живописець. У 1908—10 навчався в Одес. худож. уч-щі, 1910—18 — петерб. АМ. З 1921 жив у Кракові. Твори: «Автопортрет з учнями» (1926), «Італійський пейзаж» (1929), «Прочани» (1930), «Пролетаріатчики» (з циклу «Бійці демократії». 1948) та ін.

КО́ВАЧ Ігор Костянтинович (н. 2.XI 1924, станиця Пролетарська, тепер Ростов. обл.) — укр. рад. композитор і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1975). Член КПРС з 1970. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1959 закінчив Харків. консерваторію, з того ж року — викладач Харків. ін-ту мистецтв. Твори: балет «Північна казка» (1975), оперета «Біля самого синього моря» (1977), ораторія «Солдати Ілліча» (1970), твори для симф. оркестру, інструментів з оркестром, пісні, музика до театр. вистав і кінофільмів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

КО́ВАЧ Михайло Іванович (н. 27.X 1909, м. Шид, тепер СФРЮ) — укр. письменник, журналіст і культурно-освітній діяч Югославії. Закінчив Крижевецьку учит. семінарію, 1926—66 вчителював, з 1966 — на журналістській роботі в м. Новому Саді. Друкуватися почав у кін. 20-х рр. Автор зб-к оповідань «Тихі води» (1970), «Дитячий світ» (1971), «Перші радощі» (1977), поезій (зб. «Мій світ», 1964), драм «На світанні» (1952), «Орачі» (1954), творів для дітей. Склав буквар і написав ряд підручників для укр. шкіл в СФРЮ. Переклав сербськохорватською мовою твори багатьох українських радянських поетів. *О. В. Мишанич.*

КОВБА́СНІ ВИ́РОБИ — харчові, готові для безпосереднього вживання, продукти, одержувані з м'яса, жиру і добавок тваринного і рослинного походження. До К. в. належать: *копченості*; ковбаси варені (в т. ч. сосиски і сардельки), фаршировані, ліверні, кров'яні, напівкопчені і копчені (варенокопчені, сирокопчені); м'ясні хліби, паштети, сальтисони і холодці.

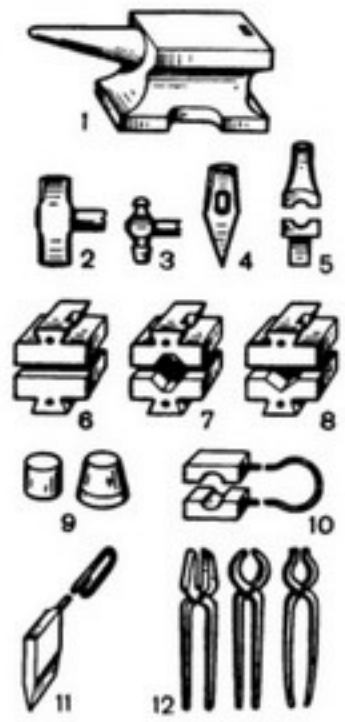

Ковальський інструмент: 1— ковадло; 2 — кувалда; 3 — молоток; 4 — зубило; 5 — обтискач для ручного кування; 6 — плоскі бойки; 7 — фасонні бойки; 8— комбіновані бойки; 9 — прошивні бойки; 10 — обтискач для машинного кування; 11 — сокира; 12 —кліщі.

Ф. Коварський. Пролетаріатчики. 1948

Коваликові. Ковалик широкий. Жук і личинка.

Розрізняють К. в. загального споживання, лікувально-дієтичні і дитячі. Деякі К. в. випускають у вигляді *консервів*. Осн. сировина для К. в.— яловичина, свинина, меншою мірою — баранина, пташине і кроляче м'ясо; добавки — молочний білок, *борошно, крохмаль, крупи,* засолювальні суміші тощо. Для більшості К. в. готують фарш (подрібнене м'ясо, змішане з жиром і добавками), який набивають в оболонки або форми, одержуючи напівфабрикати, що їх обжарюють, варять або коптять (див. *Копчення*), сушать (якщо потрібно) і охолоджують. Строки зберігання К. в. в охолодженому стані: сирокопчених ковбас — до 9, варенокопчених — до 4 місяців, напівкопчених — до 15, варених — до 2 діб, ліверних — до 24 год. Салтисони, холодці і кров'яні ковбаси зберігають не більше як 12 год. В УРСР серед найбільших підприємств, що випускають К. в.,— *Вінницький м'ясокомбінат* і *Київський м'ясокомбінат*.

Літ.: Лаврова Л. П., Крылова В. В. Технология колбасных изделий. М., 1975. *В. О. Безугла.*

КОВГАНЮК Степан Петрович [н. 13 (26).IV 1902, с. Оноприївка, тепер Тальнівського р-ну Черкас. обл.] — укр. рад. письменник, перекладач. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1930 видав зб. оповідань «Маневри». В наступні роки працював у галузі худож. перекладу. Переклав укр. мовою ряд творів рос. і польс. письменників. Нагороджений орденами Слави 3-го ступеня, «Знак Пошани», медалями. Літ. премія УРСР ім. М. Рильського (1975).

Тв.: Практика перекладу. К., 1968.

КОВЕЛІ́Н — мінерал класу сульфідів. Cu_2CuS_2. *Сингонія* гексагональна. Густ. 4,59—4,67. Тв. 1,5—2. Колір синій. Блиск смолистий. У невеликій кількості трапляється майже в усіх родовищах міді. Великі кристали К. знайдено на о. Сардінія. Разом з ін. сульфідами міді К. використовують як мідну руду.

Ковила: *1* — волосиста; *2* — Лессінга.

КО́ВЕЛЬ — місто обл. підпорядкування Волинської обл. УРСР, райцентр, на р. Турії (прит. Прип'яті). Залізнич. вузол. К. вперше згадується в документах 1310. Був під владою феод. Литви. В 1518 дістав *магдебурзьке право*. За *Люблінською унією 1569* К. захопила шляхет. Польща. Після возз'єднання Зх. Волині з Росією (1795) К.— повітове місто *Волинського намісництва,* з 1797 — Волин. губернії. В жовтні 1905 залізничники К. брали участь у Всерос. політ. страйку. В 1906 *Вузлове бюро РСДРП Південно-Західної залізниці* утворило в К. с.-д. орг-цію. Рад. владу встановлено в грудні 1917. За *Ризьким мирним договором 1921* К. із Зх. Волинню відійшов до Польщі. В липні 1924 був створений Ковельський окружком КПЗУ. Трудящі К. на чолі з комуністами боролись за своє соціальне і нац. визволення (див. *Ковельська політична демонстрація 1928*), брали участь у *Волинському селянському страйку 1936*. В 1939 у складі Зх. України возз'єднаний з УРСР. В роки Великої Вітчизн. війни під час нім.-фашист. окупації К. (28.VI 1941 — 6.VII 1944) в місті діяли антифашист. групи на чолі з комуністами, в районі К.— Черніг.-Волинське партизанське з'єднання під командуванням О. Ф. *Федорова,* яке вело активну боротьбу проти окупантів (див. «*Ковельський вузол*»). В місті — підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, з-ди: с.-г. машин, збірного залізобетону, льонообр., сироробний, крохмальний; комбікормовий, м'ясо-кісткового борошна, м'ясний, деревообр., буд. матеріалів комбінати, швейна ф-ка. Будинок побуту. Вечірній маш.-буд. технікум, мед. і 2 профес.-тех. уч-ща, 11 заг.-осв., музична і спорт. школи. 34 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень. Будинок культури, 7 клубів, 3 кінотеатри, 26 б-к. Архіт. пам'ятки: дерев'яні собор і дзвіниця (17 ст.), вокзал (1905, арх. О. Вербицький).

Літ.: Сміян П. К. Ковель. Львів, 1968.

КО́ВЕЛЬСЬКА ПОЛІТИ́ЧНА ДЕМОНСТРА́ЦІЯ 1928 — масова першотравнева демонстрація робітників м. Ковеля (тепер Волин. обл.) і селян навколишніх сіл. Відбулася під керівництвом КПЗУ. Демонстрація проходила під гаслами боротьби проти фашизму, на захист Рад. Союзу. К. п. д. придушила поліція, 13 учасників виступу було кинуто в тюрму.

Літ.: Кравець М. М. Революційний рух на Волині в 1921—1928 рр. В кн.: З історії західноукраїнських земель. в. 2. К., 1957.

«КО́ВЕЛЬСЬКИЙ ВУ́ЗОЛ» — бойова операція укр. партизанів під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Ковельський залізнич. вузол був одним з найважливіших пунктів, через який нім.-фашист. окупанти доставляли на фронт ешелони з військами і бойовою технікою й вивозили до Німеччини награбоване майно. Паралізувати діяльність цього вузла Укр. штаб партизан. руху доручив Чернігівсько-Волинському партизан. з'єднанню під командуванням О. Ф. *Федорова*. Операція проводилася з червня 1943 по квітень 1944 відповідно до плану, розробленого під керівництвом ЦК КП(б)У. За 10 місяців партизани висадили в повітря на залізницях Ковельського вузла 603 фашист. ешелони і 8 бронепоїздів. Це істотно допомогло Рад. Армії, особливо під час *Курської битви 1943,* визволення Донбасу й Лівобережної України. 23.II 1944 партизани вели бої на підступах до Ковеля й завдали гітлерівцям значних втрат.

О. Ф. Федоров.

КО́ВЕЛЬСЬКИЙ ЗАВО́Д СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИХ МАШИ́Н імені 50-річчя СРСР — підприємство с.-г. машинобудування. Розташований у м. Ковелі Волин. обл. Буд-во почато 1966. Першу продукцію одержанс 1970. З-д виробляє транспортери для збирання гною на тваринницьких фермах.

В. А. Дворжак.

КО́ВЕЛЬСЬКИЙ ПРОЦЕ́С 1934 — судова розправа уряду бурж.-поміщицької Польщі над 56 членами *Комуністичної партії Західної України* — керівниками і активними учасниками боротьби проти окупаційного режиму, зокрема *Волинських селянських заворушень 1932*.

Комуністи використали процес для викриття антинар. шовіністичної політики польс. окупантів. Усіх підсудних було засуджено до тривалого ув'язнення, зокрема С. В. *Букатчука* і О. В. *Коцко* — до 15 років тюрми. Розправа над комуністами викликала масовий рух протесту в усій Польщі.

КО́ВЕЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у центр. частині Волин. обл. УРСР.

Утворений 1939. Площа 1,9 тис. км². Нас. 48,5 тис. чол. (1979). У районі — 93 населені пункти, підпорядковані селищній і 24 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Ковель*. Поверхня рівнинна. Корисні копалини: торф, пісок, глина, крейда, вапняки. Річки — *Стохід, Турія* (притоки Прип'яті). Багато озер (Ухо, Любче). Грунти дерново-підзолисті, торфові, лучні й болотні. Розташований у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, береза, вільха) займають 69,9 тис. га. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Ковель. У районі — плодоконсервний з-д (смт Голоби), комбінати буд. матеріалів (с. Люблинець і Ковель). Районний комбінат побутового обслуговування (Ковель) і будинок побуту. С. г. спеціалізується на вирощуванні льону, зернових культур (пшениці жита, ячменю), картоплі, цукрових буряків, виробництві м'яса, молока, яєць, вовни.

Площа с.-г. угідь 1979 становила 90,7 тис. га, в т. ч. орні землі — 48,8 тис. га, сіножаті й пасовища — 41,3 тис. га. Скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство. В К. р.— 25 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізнич. вузол Ковель, залізнич. станції — Голоби, Повурськ. Автошляхів — 618 км, у т. ч. з твердим покриттям — 418 км. У районі — 67 заг.-осв. і музична школи; 85 лікарняних закладів, у т. ч. 5 лікарень. 90 клубних установ. 2 кінотеатри. 56 бібліотек. У с. Колодяжному, де пройшли дитинство та юність Л. Українки,— літ.-меморіальний музей і пам'ятник письменниці; у с. Уховецьку, де 1940 був організований перший на Волині колгосп,— краєзнавчий музей. У К. р. видається газ. «Прапор Леніна» (з 1939).

О. С. Гетьман.

«КО́ВЕНТ-ГА́РДЕН» [Covent-Garden; «Королівський оперний театр Ковент-Гарден» (з 90-х рр. 19 ст.)]— оперний театр у Лондоні; назва — від р-ну, в якому міститься. Засн. 1732; з 1858 — у сучасному при-

міщенні. З кін. 19 ст. існує традиція виконання опер мовою оригіналу. На сцені «К.-Г.» виступали всесвітньовідомі диригенти й вокалісти, зокрема рос. та укр.— Ф. Шаляпін, М. Іванов, М. Менцинський, І. Алчевський, Є. Зарицька та ін., балетна трупа С. Дягілєва, А. Павлова. З 30-х рр. 20 ст. «К.-Г.» — держ. театр; у 1939—45 був закритий, з 1946 поновив діяльність. У його репертуарі, зокрема, опери рос. (П. Чайковського,

Будинок театру «Ковент-Гарден». 1810. Лондон.

О. Бородіна) та рад. композиторів (С. Прокоф'єва, Д. Шостаковича). У «К.-Г.» виступали рад. диригенти О. Мелік-Пашаєв, Г. Рождественський, співак Ю. Мазурок, балерини Г. Уланова, М. Плісецька та ін. Мала оперна трупа «К.-Г.» гастролювала в СРСР (1964); в Києві виступала англійська балерина Б. Грей.

І. М. Лисенко.

КО́ВЕНТРІ — місто у Великобританії, у межах Англії, в графстві Уорікшір. Трансп. вузол. 337 тис. ж. (1976). Один із значних пром. центрів країни. Розвинуте машинобудування, зокрема авто-, авіа- і верстатобудування, електро- і радіотех. пром-сть. Виробн. штучних волокон, виробів з алюмінію й бронзи. К. виріс навколо заснованого 1043 монастиря. Місто зазнало значних руйнувань під час 2-ї світової війни внаслідок бомбардувань гітлерівської авіації.

КОВЕРКО́Т (англ. covercoat) — густа вовняна або напіввовняна тканина діагоналевого *переплетення ниток*. Для *основи* К. застосовують кручену пряжу, що складається з двох ниток різних тонів (білого і темного), а для *пітікання* — одиночну нитку темного тону. В розцвітках К. переважають сірозелений, бежево-коричневий і голубувато-стальний тони. Із К. шиють костюми і пальта. Виробляють також бавовняний К. (імітуючи К. вовняний), що використовується гол. чин. для виготовлення плащів.

КО́ВЖУН Павло Максимович [псевд.: Марія Пеньковська; 3(15).X 1896, с. Костюшки, тепер с. Велика Фосня Овруц. р-ну Житомир. обл. — 15.V 1939, Львів] — український художник-графік, мистецтвознавець. Навчався в Київ. худож. уч-щі (1911—15) та Українській АМ у Г. *Нарбута*. Автор обкладинок (до творів І. Франка та ін.), видавничих знаків, екслібрисів, карикатур, творів промислової графіки, олійних композицій, монументальних розписів. Написав монографічні нариси про М. Глущенка, О. Грищенка, Л. Геца; автор статей з різних питань образотворчого мистецтва та ін. На ряді творів К. позначилися націоналістичні та декадентські впливи.

С. І. Білокінь.

КОВЗАНЯ́РСЬКИЙ СПОРТ — один з видів зимового спорту. Включає швидкісний біг на ковзанах на різні дистанції. Змагання з швидкісного бігу проводять у формі багатоборства на дистанції 500, 1500, 5000 і 10 000 м (для чоловіків) та 500, 1000, 1500, 3000 м (для жінок) і на окремі дистанції. Переможцем у багатоборстві вважають спортсмена, який набрав найменшу кількість очок на 4 дистанціях. Змагання з К. с. відомі вже з 1801 (в Голландії). В Росії перше офіційне змагання проведено в 1889 (у Москві). У 1892 створено Міжнар. союз ковзанярів (ІСУ). З 1893 для чоловіків проводяться чемпіонати світу (для жінок — з 1936) і Європи (для жінок — з 1970). З 1924 К. с. включено до програми *зимових Олімпійських ігор* (для жінок — з 1960); першість розігрують тільки на окремих дистанціях. З 1947 членом ІСУ стала Федерація К. с. СРСР. З 1948 рад. ковзанярі беруть участь у чемпіонатах світу і Європи, з 1956 — в зимових Олімпійських іграх. Серед олімпійських чемпіонів — рад. спортсмени Є. Гришин, Ю. Михайлов, Б. Шилков, В. Косичкін, А. Антсон, Л. Скобликова, К. Гусєва, Л. Титова, Є. Куликов, Т. Аверіна, Г. Степанська, Н. Петрусева; серед чемпіонів світу були українські ковзанярі О. Гончаренко (1953, 1956, 1958), В. Бриндзей (1977).

КОВИЛА́ (Stipa) — рід рослин родини *злакових*. Багаторічні щільнодернинні, рідше однорічні трави з вузьколінійними, здебільшого згорнутими листками. Суцвіття з одноквіткових колосків, зібраних у волоть. Зернівки відпадають разом з колосковими лусками, які несуть довгі скручені в нижній частині остюки, що при наявності вологи розкручуються і вгвинчують зернівку в грунт. Бл. 300 видів, поширених у помірних широтах (в степах, преріях, пампасах; іноді в напівпустелях і пустелях), в тропіках і субтропіках.

В СРСР — бл. 80 видів, з них в УРСР — 10. Найпоширеніші на Україні види: К. волосиста, або *тирса* (S. capillata), К. Лессінга (S. lessingiana), К. українська (S. ucrainica), К. довголиста (S. longifolia, синонім stenophylla). Більшість К. до колосіння — добрі кормові рослини.

КОВІ́НЬКА Олександр Іванович [справж. прізв. Ковінько; н. 1 (13).I 1900, с. Плоске, тепер Решетилівського району Полтав. обл.] — укр. рад. письменник. Учасник громадян. війни. З 1925 друкував гумористичні оповідання в газ. «Більшовик Полтавщини», в журналах «Плуг», «Червоний перець», «Молодий більшовик», «Всесвіт». Перша зб. гуморесок і сатиричних повістей «Індивідуальна техніка» вийшла 1929. Опублікував понад 30 книг сатири й гумору, в яких таврує бюрократизм, аморальність, дармоїдство та ін. негативні явища. Нагороджений орденом Дружби народів, медалями.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1970; Отак прямо і прямо. К., 1976; Як воно засівалося... К., 1979; Рос. перекл. — Новеллы про химеры. М., 1975.

С. П. Плачинда.

КОВКИ́Й ЧАВУ́Н — чавун, що відзначається підвищеною *пластичністю*. Міцний, стійкий до впливу зовн. (корозійного) середовища і проти зношування, має добрі ливарні властивості. Містить 2,2—3,1% С. Назва чавуну — умовна, оскільки К. ч. не піддається *куванню*, хоч він пластичніший, ніж *сірий чавун* і *білий чавун*. Розрізняють К. ч. перлітний (див. *Перліт* у металознавстві) і феритний (див. *Ферит*). З К. ч. литтям виготовляють колінчасті і розподільні вали, поршні дизельних двигунів, коромисла клапанів, деталі зчеплення, деякі деталі с.-г. машин тощо.

КО́ВКІСТЬ — здатність металів і сплавів змінювати форму або розміри при *куванні* та *об'ємному штампуванні*. Залежить від природи, хім. складу і *структури металу*, а також від температури, швидкості деформування і схеми напруженого стану. Характеризується *пластичністю* й опором деформуванню.

КО́ВНЕР Савелій Григорович [1837, м. Вільно, тепер Вільнюс — 10 (22).IX 1896, Київ] — український лікар та історик медицини. В 1865 закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту з відзнакою із званням лікар і був залишений на два роки для підготування до професорського звання. Працював лікарем, в основному в Ніжині (1868—90). Знавець стародавніх мов, К. вивчав за першоджерелами медицину Сходу, Греції, Риму, араб. медицину. Написав ряд праць: «История медицины» (в. 1—3. К.— Нежин, 1878—88), «История средневековой медицины» (в. 1—2. К., 1893—97).

С. М. Старченко.

КО́ВНІР Степан (Стефан) Дем'янович (1695, с. Гвіздів, тепер Васильківського р-ну Київ. обл.— 1786, Київ) — укр. будівничий. Кріпак *Києво-Печерської лаври*. В монастирі навчався буд. справи, понад 60 років працював під керівництвом і разом з архітекторами П. *Неєловим*, Й. *Шеделем* та І. *Григоровичем-Барським*. Споруди в стилі укр. *барокко*: т. з. Ковнірівський корпус (1744—45) та дзвіниці на Ближніх (1759—63) і Дальніх (1754—61, за проектом

О. І. Ковінька.

Світові рекорди з ковзанярського спорту (на 1.1 1980)

Швидкісний біг

	Дистанція, м	Рекорд світу, хв, сек	Переможець, країна
Чоловіки	500	37,00	Є. Куликов, СРСР
	1000	1.14,99	Е. Хейден, США
	1500	1.55,18	Я. Е. Стурхольт, Норвегія
	3000	4.04,06	Д. Оглоблін, СРСР
	5000	6.56,9	К. Стенсхьеммет, Норвегія
	10 000	14.34,33	В. Льоскін, СРСР
Жінки	500	40,68	Ш. Янг, США
	1000	1.23,46	Т. Аверіна, СРСР
	1500	2.07,18	Х. Воробйова, СРСР
	3000	4.31,00	Г. Степанська, СРСР

С. А. Ковпак.

Григоровича-Барського) печерах (іл. див. на окремому аркуші до ст. *Києво-Печерська лавра*) та ін. у Києво-Печерській лаврі; дзвіниця Києво-Братського монастиря (1756—59), *Кловський палац* (1752—56, за проектом арх. Неєлова, іл. див. до ст.), усі — в Києві; церква і дзвіниця у Василькові (1756—59, іл. див. на окремому аркуші до ст. *Барокко*, т. 1, с. 448—449), Троїцька церква в Китаївській пустині біля Києва (1763—67). Для творчості Ковніра характерні нац. своєрідність, мальовничий пластичний декор.

КО́ВНО — офіційна назва м. *Каунаса* до 1917.

КОВПА́К Сидір Артемович [13 (25.V) 1887, с. Котельва, тепер смт, райцентр Полтав. обл.— 11. XII 1967, Київ] — рад. держ. діяч, один з організаторів партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, генерал-майор (1943), двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1944). Член КПРС з 1919. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Учасник 1-ї світової війни. В роки громадян. війни очолював у с. Котельві партизанський загін, що бився проти австро-нім. окупантів, денікінців. К. брав участь у боях на Сх. фронті в складі 25-ї Чапаєвської д-зії, 1920 — в боях проти військ Врангеля. В 1921—26 — військком у Великому Токмаку (тепер м. Токмак), Генічеську, Кривому Розі, Павлограді, потім — на госп., рад. і парт. роботі. В 1937—41 — голова Путивльського міськвиконкому Сум. обл. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир Путивльського партизанського загону, згодом — з'єднання партизанських загонів Сум. обл., член нелегального ЦК КП(б)У. В 1941—42 з'єднання під командуванням К. здійснило рейди по тер. Сумської, Курської, Орловської і Брянської областей, 1942—43 — рейд з Брянських лісів на Правобережну Україну по тер. Гомельської, Пінської, Волинської, Ровенської, Житомирської і Київської областей, *Карпатський рейд 1943*. Ці рейди відіграли велику роль у розгортанні партизанського руху проти нім.-фашист. окупантів. У січні 1944 Сум. з'єднання партизанських загонів було перейменовано на 1-у укр. партизанську д-зію ім. С. А. Ковпака. В 1947—67 К.— заст. Голови Президії, з квітня 1967 — член Президії Верховної Ради УРСР. На XVI—XIX, XXI—XXIII з'їздах Компартії України обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 2—7-го скликань. Депутат Верховної Ради УРСР 2—7-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Солдати Малої землі. К., 1965; Від Путивля до Карпат. К., 1979.

Літ.: Гладков Т. К., Кизя Л. Е. Ковпак. М., 1973; Брайко П. Е., Калиненко О. С. Внимание, Ковпак! М., 1975; Григорович Д. П. [та ін.]. Подвигом уславлені. К., 1978.

І. Я. Жученко.

В. П. Ковтун.

КОВРО́В — місто обласного підпорядкування Влад. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Клязьмі (бас. Волги). Залізнич. вузол, пристань. 143 тис. ж. (1979). Заводи: екскаваторний, імені В. О. Дегтярьова (мотоцикли), мех.; текстильна і швейна фабрики; м'ясо- і хлібокомбінати. В К.— філіал Владимир. політех. ін-ту, енергомех. і трансп. буд-ва технікуми, мед. уч-ще. Філіал Владимиро-Суздальського історико-архітектурного музею-заповідника. К. засн. 1778. У 1978 місто нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

КО́ВСЮГ, Ковсуг — річка в УРСР, у межах Ворошиловгр. обл., ліва притока р. Євсугу (бас. Дону). Довж. 54 км, площа бас. 410 км². Характер рівнинний. Живлення снігове і дощове. Використовують для зрошування, на К. споруджено водосховище.

КОВТА́ННЯ — складний рефлекторний акт, при якому внаслідок скорочення одних м'язів і розслаблення інших їжа або рідина переходить з порожнини рота у *стравохід*, а потім у *шлунок*. Грудка їжі подразнює *рецептори* слиз. оболонки м'якого піднебіння. *Збудження*, що при цьому виникає, передається в *довгастий мозок* у центр К., а звідти по відцентрових нервах доходить до м'язів, які беруть участь у К. (тобто здійснюється *рефлекс* К.). Під час К. скорочення м'язів язика, м'якого піднебіння, глотки, які безпосередньо проштовхують грудку їжі, поєднуються й доповнюються скороченням м'язів та зміщенням хрящової *гортані*, що перешкоджає потраплянню їжі в дихальні шляхи. Рідина пересувається під впливом тиску, створюваного язиком, і власної ваги.

КО́ВТУН Валерій Петрович (н. 22. X 1944, м. Ясинувата Донец. обл.) — укр. рад. артист балету, нар. арт. СРСР (з 1978). Член КПРС з 1978. У 1965 закінчив Київ. хореографічне уч-ще, до 1968 працював у Харків. театрі опери та балету ім. М. В. Лисенка. З 1968 — соліст балету Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Провідні партії в балетах Чайковського, Прокоф'єва, Равеля, Адана, Мінкуса; укр. рад. композиторів— Лукаш («Лісова пісня» Скорульського), Дов Жуан («Камінний господар» Губаренка), Паріс («Лілея» Данькевича) та ін. Премія Ленінського комсомолу, 1977.

КО́ВТУН Іван Дмитрович [літ. псевд.— Юрій Вухналь; 22.IX (5.X) 1906, с. Чорнобаївка, тепер Ізюмського р-ну Харків. обл.— 15.VII 1937] — укр. рад. письменник. Літ. діяльність почав 1923. Був членом літ. орг-цій «*Плуг*», «*Молодняк*», ВУСПП. Автор кількох збірок гумористичних оповідань: «Червоні паростки» (1925), «По злобі» (1927), «Початкуючий» (1928), «Помилка професора Кіма» (1929) та ін.; романів і повістей «Яструби» (1928), «Азіатський аероліт», «Юнгбунд» (обидва — 1931).

Тв.: Товариш і товаришок. К., 1963; Гуморески. К., 1964.

КОВТУНЕ́НКО Вячеслав Михайлович (н. 31.VIII 1921, Покровськ, тепер м. Енгельс Сарат. обл.) — укр. рад. вчений у галузі механіки, чл.-кор. АН УРСР, Герой Соціалістичної Праці (1961). Член КПРС з 1951. Після закінчення (1946) Ленінгр. ун-ту працював на пром. підприємствах, 1953—77 — у Дніпроп. ун-ті, 1966—77—водночас в Дніпроп. відділенні Ін-ту механіки АН УРСР. Осн. праці—в галузі аерогазодинаміки літальних апаратів, що розвивають великі швидкості. Нагороджений орденом Леніна. Ленінська премія, 1961. Держ. премія СРСР, 1978.

КО́ВТЮХ Єпіфан Йович [9 (21). V 1890—28.VII 1938] — рад. військ. діяч, комкор (1935). Член Комуністичної партії з 1918. Н. у с. Батуриному (тепер с. Висунськ Березнегуватського р-ну Микол. обл.) в сел. сім'ї. Учасник 1-ї світової війни (штабс-капітан). У 1918—20, командуючи Тамансь-кою армією, 3-ю і 50-ю стрілецькими д-зіями, брав участь у боях проти білогвардійців та інтервентів на Пн. Кавказі й під Царицином. Учасник ліквідації *Кронштадтського заколоту 1921*. В 1922 закінчив Військ. академію РСЧА. Після громадян. війни командував стрілецькою д-зією, корпусом. З 1936 — армійський інспектор і заступник командуючого військами Білоруського військового округу. Нагороджений 3 орденами Червоного Прапора.

КОВУ́Ї, коуї — кочові тюркські племена, які жили на пд.-сх. кордонах Київської Русі. В давньорус. літописах К. згадуються як частина т. з. *чорних клобуків*. Можливо, що К. називали частину *половців*, яка оселилася на землях Русі і була під владою давньорус. князів. У літописах згадуються під 1151, 1162, 1170 і 1185. В літописі, зокрема, йдеться про їхню участь на чолі з Ольстином Олексичем у поході сіверських князів 1185 проти половців, описаному в «*Слові о полку Ігоревім*»

КОВУ́СОВ Анна (н. 24.XI 1920, с-ще Чекишляр, тепер Гасан-Кулійського р-ну Красновод. обл.) — туркм. рад. поет. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1940. Автор зб. віршів «Пісня дружби» (1954), «Вулиця Миру» (1958), «Золоті пагорби» (1965), «Подорож по країнах» (1968), «Світанок» (1970), «Хвилі життя» (1978), в яких показано зростання нової інтелігенції, життя рибаків Каспію, дружбу народів. Виступає як перекладач. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

А. Улугбердиев.

КОВ'ЯГИ — селище міського типу Валківського р-ну Харків. обл. УРСР. Залізнична станція. 4,5

С. Д. Ковнір. Корпус у Києво-Печерській лаврі (так званий Ковнірівський). 1744—45.

тис. ж. (1979). У К.— комбінат хлібопродуктів, асфальтовий, мол. і комбікормовий з-ди, виробниче відділення райсільгосптехніки. Середня школа. лікарня, поліклініка. Будинок культури, клуб, 3 б-ки. К. засн. наприкінці 17 — на поч. 18 ст.

КО́ГАН Леонід Борисович (н. 14. XI 1924, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ) — рос. рад. скрипаль і педагог, нар. арт. СРСР (з 1966). Член КПРС з 1954. В 1948 закінчив Моск. консерваторію (з 1963 — її професор). З 1944 — соліст Моск. філармонії. В репертуарі К.— твори світової класики і рад. композиторів. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Ленінська премія, 1965.

КО́ГАН-ЯСНИЙ Віктор Мойсейович [16 (28).VII 1889, Полтава — 20.VII 1958, Харків] — український рад. терапевт, засл. діяч науки УРСР (з 1941). Закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту (1913). З 1930 — професор Харків. мед. ін-ту. Праці К.-Я. присвячені вивченню захворювань ендокринних залоз (цукрового *діабету*, базедової хвороби), гіпертонічної і виразкової хвороб, запалення легень, дослідженню порушень обміну речовин при різних захворюваннях тощо.

КОГЕ́ЗІЯ (від лат. cohaesus — зв'язаний, зчеплений) — притягування між частинками одного й того самого твердого тіла або рідини при їхньому контакті, яке приводить до об'єднання цих частинок у єдине ціле. К. зумовлена силами *міжмолекулярної взаємодії*. Див. також *Адгезія*.

КОГЕЛНІЧА́НУ (Kogălniceanu) Михайло (6.IX 1817, Ясси — 20.VI 1891, Париж) — рум. держ. діяч, історик, письменник. Після придушення 1848 в *Молдові* революц. руху жив в еміграції (1848—49 — в Чернівцях). Гол. твір «Побажання національної партії Молдови» містив бурж.-демократичну програму об'єднання Молдови і *Валахії* в єдину Рум. д-ву. В 1860—61 очолював уряд Молдови, 1863—65 — уряд Румунії, 1876, 1877—78 — рум. міністр закорд. справ. 21.V 1877 проголосив у парламенті незалежність Румунії. У 1887—90 К.— президент Рум. академії. Опублікував «Літописи Молдавської д-ви» (т. 1—3, 1845—52).

КО́ГЕН (Cohen) Герман (4.VII 1842, Косвіг — 4.IV 1918, Берлін) — нім. філософ-ідеаліст, засновник *марбурзької школи* неокантіанства. Всупереч тлумаченню І. Кантом «речі в собі» як незалежного від свідомості джерела пізнання, К. розумів предмет пізнання як продукт логічної дії свідомості. В результаті «річ у собі» перетворюється на ідеальну межу, до якої нескінченно наближається пізнання, а предмет філософії зводиться до гносеології. Заснована К. теорія «*етичного соціалізму*» згодом стала однією з перших форм філос. ревізії марксизму. Погляди К. піддав критиці В. І. Ленін у праці «*Матеріалізм і емпіріокритицизм*». *І. В. Бичко.*

КОГЕ́Н (Cohen) Ернст Юліус (7.III 1869, Амстердам — 5.III 1944, Освенцім) — нідерландський фізико-хімік, іноз. чл.-кор. АН СРСР (з 1924). Після закінчення (1893) ун-ту в Амстердамі викладав там же (з 1901 — професор). У 1902—39 К.— професор Утрехтського ун-ту. К. досліджував поліморфні модифікації хім. елементів і сполук, ввів поняття фізично чистої речовини, вивчав вплив тиску на фізико-хімічні процеси. Закатований в Освенцімі.

КОГЕРЕ́НТНІСТЬ ХВИЛЬ [від лат. cohaerens (cohaerentis) — зв'язаний, узгоджений] — наявність незмінної різниці *фаз* хвиль, які надходять у дану точку простору. К. х. є необхідною умовою виникнення *інтерференції хвиль*, зокрема *інтерференції світла*. Поняття «когерентність» застосовують також на означення узгодженого протікання в часі кількох коливних процесів, яке проявляється при їх складанні.

КОГИ́ЛЬНИК, Кундук — річка в межах Молд. РСР і Одес. обл. УРСР. Довж. 243 км, площа бас. 3910 км². Бере початок у *Кодрах*, впадає в оз. Сасик (Кундук). Має широку долину, течія повільна. Живлення переважно дощове. Гол. притока — Чага (ліва). На річці споруджено 4 шлюзи-регулятори. Біля с. Павлівки — кургани *бронзового віку* (2-е тис. до н. е.). На К.— м. Арциз.

КОГО́УТЕКА КОМЕ́ТА — *комета*, відкрита чеським астрономом Л. Когоутеком на знімках неба у березні 1973. К. к. (мал.) досягла в *перигелії* (28.XII 1973 на віддалі 0,14 *астрономічної одиниці* від Сонця) —3 візуальної *зоряної величини*. К. к. мала три хвости — першого і другого типів і аномальний, спрямований до Сонця. В К. к. уперше виявлено спектральні лінії води; зареєстровано радіовипромінювання молекул метилціану, ціанистого водню й етилового спирту. К. к. рухається по гіперболічній *орбіті* з *ексцентриситетом* 1,0000078, тобто вона покине *Сонячну систему*. Позначення К. к. 1973 XII. *К. І. Чурюмов.*

КОГУРЕ́ — одне з корейських племен, пізніше назва однієї з трьох ранньофеод. держав на Корейському п-ові (Когуре, Пекче, Сілла). Плем'я К. до поч. 1 ст. н. е. займало тер. по серед. течії р. Амнокан. Найбільшої могутності д-ва К. досягла в кін. 4 ст. В 612 вона відбила завойовницький похід дин. *Суй*. У 668 д-ву К. розгромила дин. *Тан*, що виступила в союзі з д-вою Сілла. Землі К. було поділено між ними.

КОД (франц. code, від лат. codex — книжка) — система умовних знаків (символів) для відображення *інформації*. Скінченна послідовність кодових символів наз. кодовим с л о в о м. Як правило, кодування інформації здійснюється у вигляді слів деякого скінченного алфавіту (цифр, літер, спец. знаків). Залежно від довжини кодового слова розрізняють К. рівномірні — при однаковій довжині слів і нерівномірні — при змінній (див. *Код телеграфний*). Число кодових символів алфавіту наз. о с н о в о ю К. Розрізняють К. і за способом побудови (позиційні і непозиційні). В ЦОМ найчастіше застосовують К. двійкові позиційні і К., які зводяться до них. Недвійкові К. дають можливість економніше будувати повідомлення, але вимагають побудови додаткових елементів, що дозволяють надійніше зберігати й обробляти інформацію, представлену числом станів, більшим за два. Для спрощення *алгоритмів* виконання арифметичних операцій у ЦОМ застосовують прямий, обернений і додатковий К. Прямий К. звичайно використовують при зберіганні чисел в *запам'ятовувальному пристрої* ЦОМ, обернений і додатковий — при виконанні над числами арифметичних та ін. операцій. Фіз. форма К. в ЦОМ залежить від характеру використовуваних носіїв інформації. Так, на перфокартах це поєднання пробитих і непробитих ділянок, на магнітних стрічках — вибіркове намагнічування ділянок шару тощо.

Велику увагу приділяють розробці К., що забезпечують найзручніше відображення інформації в ЦОМ і дозволяють досягати граничних значень швидкості і вірогідності при її передаванні. При передаванні повідомлень по *каналах зв'язку* особливо важливим є забезпечення завадостійкості. Для підвищення її будують коректуючі коди. К. застосовують для відображення інформації в *телемеханіці*, системах зв'язку, *обчислювальній техніці* й *автоматичному керуванні*. Загальні способи кодування повідомлень і К. вивчає *кодування теорія*. Для прихованого передавання таємних відомостей військ. характеру застосовують *код військовий*. Існують астр. К., форми якого встановлюються *Міжнародним астрономічним союзом*, *КОСПАР*ом та ін. міжнар. наук. орг-ціями, інформаційно-бібліографічний та ін. Своєрідне кодування при передаванні спадкових властивостей в живих організмах здійснюється за допомогою *генетичного коду*. *О. В. Андрєєва.*

КОД ВІЙСЬКО́ВИЙ — система умовних позначень для скритного передавання відомостей військ. характеру по засобах зв'язку. Умовні позначення складаються штабами і можуть бути цифровими, буквеними та ін. Найпростішими К. в. є переговорні та радіосигнальні таблиці, які складають на певний відрізок часу або на час бою, операції і доводять до вузького кола осіб. Розрізняють К. загальновійськ. (загальнофлотські) та спеціальні — для одного роду військ, виду збройних сил.

КОД ГЕНЕТИ́ЧНИЙ — див. *Генетичний код*.

КОД ТЕЛЕГРА́ФНИЙ — прийнята в *телеграфному зв'язку* система умовних сигналів, у якій кожній букві, цифрі, розділовому знаку або іншому символу відповідає певна комбінація елементарних посилань (імпульсів) електр. струму. Кількість таких посилань для позначення різних букв (цифр, розділових знаків, ін. символів) може бути різною (нерівномірні К. т.) або однаковою (рівномірні К. т.). До нерівномірних належить код *Морзе* — система з короткочасних (точка) або довгих (тире, що дорівнює за тривалістю трьом

Л. Б. Коган.

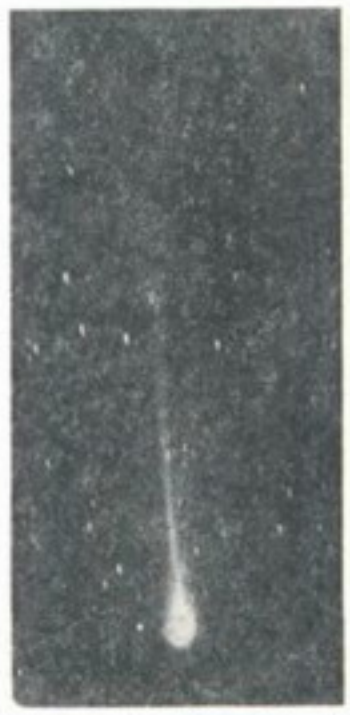

Когоутека комета 19 січня 1974 (фото автора, одержане в Криму).

З. Кодай.

точкам) посилань, розділених інтервалами. В СРСР основним є рівномірний п'ятиелементний (з п'ятьма посиланнями) міжнар. код № 2 з рос. і лат. алфавітами, що містить також комбінації сигналів для переведення *телеграфного апарата* на рос., лат. або цифровий регістр (мал.). Такий К. т. відзначається певною послідовністю однакової кількості посилань струму.

КО́ДА (італ. códa, букв.— хвіст) — 1) У поетиці — додатковий вірш у канонічній строфі, що завершує твір (напр., у сонеті — понад 14 рядків). В широкому значенні — заключна частина складної строфи, яка відрізняється від осн. частини розміщенням рим, кількістю стоп тощо. 2) В музиці — завершуючий і узагальнюючий розділ музичної форми, який доповнює її основну частину. В К. остаточно закріплюється основна тональність. Іноді в К. вводиться новий тематичний матеріал.

КО́ДАЙ (Kodály) Золтан (16.XI 1882, м. Кечкемет — 6.III 1967, Будапешт) — угор. композитор, музикознавець, фольклорист, педагог і муз.-громад. діяч. Один з основоположників сучас. угорської нац. муз. культури. Дійсний член Угор. АН (з 1945), 1946—49 — її президент. Закінчив Академію музики в Будапешті (з 1908 — її професор). У 1919, під час існування Угор. Рад. республіки, був віце-президентом Академії музики; разом з Б. *Бартоком* розробив демократичну реформу муз. життя. К. зібрав бл. 3500 нар. пісень і танців, опублікував ряд фольклорних збірників і теор. праць про нар. пісню. Автор опер (у т. ч. «Харі Янош», 1926), ораторій («Угорський псалом», 1923), симф., хорових, камерних творів, обробок нар. пісень.

КОДА́К — фортеця, заснована польс.-шляхетським урядом на правому березі Дніпра проти Кодацького порога, щоб перешкодити селянським втечам на Січ та ізолювати Запоріжжя від України. Споруджено за проектом франц. інженера Г. Л. *Боплана* в липні 1635. В серпні 1635 К. зруйнували запорожці під проводом І. М. *Сулими*. В 1639 шляхет. Польща відбудувала К. Під час *визвольної війни українського народу 1648—54* К. капітулював перед козац. військом. За умовами *Прутського трактату 1711* фортецю було знищено. За часів *Нової Січі* (1734—75) слобода К.— центр Кодацької паланки. В кін. 18 ст. К. перейменовано на с. Старі Кайдаки (тепер у складі Дніпропетровська).

КОДЕЇ́Н — *алкалоїд*, що міститься в *опії*. Білий кристалічний порошок, погано розчинний у воді. За хім. природою близький до *морфіну*, проте його болезаспокійлива дія виявлена значно менше. Застосовують гол. чин. як протикашльовий засіб. Тривале застосування може призвести до *наркоманії* — кодеїнізму

КО́ДЕКС (лат. codex, спочатку — стовбур, колода, пізніше — навощені дощечки для письма, книга) — 1) Сукупність етичних норм, правил поведінки (напр., *Моральний кодекс будівника комунізму*). 2) Єдиний законодавчий акт, в якому систематизовано *норми права*, що належать до певної *галузі права*. Видання К. здійснюється внаслідок *кодифікації*. В Рад. Союзі видання К. є компетенцією найвищих органів держ. влади СРСР і союзних республік. Загальносоюзні К. регулюють відносини, що є виключною компетенцією СРСР (напр., *Кодекс торговельного мореплавства СРСР*). В УРСР згідно з відповідними *основами законодавства Союзу РСР і союзних республік* прийнято *Кримінальний кодекс УРСР*, *Кодекс про шлюб та сім'ю УРСР*, *Цивільний кодекс УРСР* та ін. Норми, вміщені в К., подано за певною системою з поділом на загальну і особливу частини.

КО́ДЕКС ЗАКО́НІВ ПРО ПРА́ЦЮ УРСР (КЗпП УРСР) — єдиний законодавчий акт, в якому систематизовано норми, що регулюють трудові відносини робітників і службовців у республіці. Діючий КЗпП прийнятий Верховною Радою УРСР відповідно до *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* 10.XII 1971 (введений у дію з 1.VI 1972). КЗпП УРСР складається з преамбули й 18 глав, до яких увійшло 265 статей. Преамбула містить заг. характеристику й осн. принципи соціалістичної організації праці, підкреслює єдність екон. і соціально-політ. бази народів усіх союзних республік, рівноправність громадян у галузі праці тощо. Глави кодексу присвячено: заг. положенням; *колективному договору, трудовому договору*, робочому часу; часу відпочинку; *заробітній платі, гарантіям та компенсаціям трудовим*; гарантіям при покладенні на робітників і службовців *матеріальної відповідальності* за шкоду, заподіяну підприємству установі, орг-ції; трудовій дисципліні; *охороні праці*; праці жінок, праці молоді (див., зокрема, *Молоді робітники, Молоді спеціалісти*); пільгам для робітників і службовців, які поєднують роботу з навчанням; *трудовим спорам; професійним спілкам*, участі робітників і службовців в управлінні виробництвом; держ. *соціальному страхуванню*; нагляду і контролю за додержанням законодавства про працю. Втілення в життя нової Конституції СРСР і конституцій союзних та авт. республік є основою нової систематизації та дальшого вдосконалення республ. законодавства щодо права на працю та ін. соціальних прав.

Літ.: Кодекс законів про працю Української РСР. Науково-практичний коментар. К., 1977.

КО́ДЕКС НАПОЛЕО́НА — франц. цивільний кодекс, прийнятий 21.III 1804. Протягом 1807—14 наз. ім'ям Наполеона, який брав участь у його створенні (звідси й назва). Офіц. назва — Цивільний кодекс (Code civil). К. Н. є класичним зведенням законів бурж. суспільства. Відображаючи правові погляди буржуазії, він законодавчо закріпив «священність і недоторканність» приватної капіталістичної власності, свободу капіталістичного нагромадження і безправність трудящих. К. Н. врегулював пов'язані з приватною власністю майнові відносини. За зразком К. Н. складено цивільні кодекси в багатьох капіталістичних країнах. З певними змінами К. Н. діє й тепер у Франції, Бельгії та ряді кантонів Швейцарії.

КО́ДЕКС ПРО ШЛЮБ ТА СІМ'Ю УРСР (КпШС) — єдиний законодавчий акт, у якому в систематизованому порядку викладено правові норми, що регулюють шлюбно-сімейні відносини в республіці.

Діючий кодекс затверджений Верховною Радою УРСР 20.VI 1969 і введений у дію з 1.I 1970. Розроблений відповідно до *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб та сім'ю*. Складається з 6 розділів, 26 глав, які вміщують 201 статтю. І розділ — заг. положення — містить норми, що визначають завдання кодексу, відносини, які регулюються ним, *позовну давність* щодо шлюбно-сімейних правовідносин тощо. У цьому розділі зазнача-

Міжнародний **код телеграфний № 2** з російським і латинським алфавітами: колонка I — номери комбінацій; II — букви латинського алфавіту; III — букви російського алфавіту; IV — букви, цифри, розділові знаки, символи; V — комбінації посилань. Знак плюс — є струм, знак мінус — немає струму. Комбінації (колонка IV) означають: 4 — «Хто там»; 10—Ю (дзвоник); 14 — кома; 19 — апостроф. Комбінація 27 — повернення каретки; 28 — переведення рядка; 29 — букви латинські; 30 — цифри; 31 — пробіл; 32 — букви російські.

I	II	III	IV	V				
				1	2	3	4	5
1	A	А	—	+	+	–	–	–
2	B	Б	?	+	–	–	+	+
3	C	Ц	:	–	+	+	+	–
4	D	Д	▽	+	–	–	+	–
5	E	Е	З	+	–	–	–	–
6	F	Ф	Э	+	–	+	+	–
7	G	Г	Ш	–	+	–	+	+
8	H	Х	Щ	–	–	+	–	+
9	I	И	8	–	+	+	–	–
10	J	Й	Ю	+	+	–	+	–
11	K	К	(	+	+	+	+	–
12	L	Л	)	–	+	–	–	+
13	M	М	.	–	–	+	+	+
14	N	Н	,	–	–	+	+	–
15	O	О	9	–	–	–	+	+
16	P	П	0	–	+	+	–	+
17	Q	Я	1	+	+	+	–	+
18	R	Р	4	–	+	–	+	–
19	S	С	'	+	–	+	–	–
20	T	Т	5	–	–	–	–	+
21	U	У	7	+	+	+	–	–
22	V	Ж	=	–	+	+	+	+
23	W	В	2	+	+	–	–	+
24	X	Ь	/	+	–	+	+	+
25	Y	Ы	6	+	–	+	–	+
26	Z	З	+	+	–	–	–	+
27	<			–	–	–	+	–
28	≡			–	+	–	–	–
29				+	+	+	+	+
30				+	+	–	+	+
31				–	–	+	–	–
32				–	–	–	–	–

ється, що завданням кодексу є дальше зміцнення рад. сім'ї, що сімейні відносини будуються на добровільному союзі жінки і чоловіка, на вільних від матеріальних розрахунків почуттях взаємної любові, дружби та поважання всіх членів сім'ї, закріплено рівноправність жінки й чоловіка у сімейних відносинах тощо. Вказується, що регулювання шлюбних і сімейних відносин здійснюється тільки Рад. д-вою. Визнається лише *шлюб*, укладений в державних органах загсу. II розділ встановлює правові норми, що стосуються шлюбу. Зокрема, тут ідеться про умови й порядок укладення шлюбу, встановлюється шлюбний вік, регулюються особисті й майнові права та обов'язки *подружжя*, порядок припинення шлюбу, а також визнання його недійсним. У III розділі вміщено норми, що регулюють питання *сім'ї*, зокрема, питання виникнення прав та обов'язків батьків і дітей, визначення походження дітей від батьків, які перебувають між собою в шлюбі, а також тих, що не перебувають у ньому. Підкреслюється, що батько й мати мають рівні права та обов'язки щодо своїх дітей, що батьки повинні виховувати їх у дусі морального кодексу будівника комунізму, піклуватися про їхній фіз. розвиток, навчання і підготовку до суспільнокорисної діяльності. Тут детально регламентуються аліментні обов'язки батьків і дітей (див. *Аліменти*), викладено правила *усиновлення* (удочеріння). Розділ IV містить заг. положення про *опіку* й *піклування*, про призначення і звільнення опікунів і піклувальників, їхні права та обов'язки. *Акти громадянського стану* викладено у розділі V, де визначено правовий порядок реєстрації народження, смерті, шлюбу, розірвання шлюбу, усиновлення (удочеріння), встановлення батьківства, зміни імені, по батькові і прізвища. В розділі VI «Застосування радянського законодавства про шлюб та сім'ю до іноземців і осіб без громадянства. Застосування законів про шлюб та сім'ю іноземних держав, міжнародних договорів і угод» викладено норми, що випливають з назви самого розділу.

Літ.: Кодекс про шлюб та сім'ю Української РСР. Науково-практичний коментар. К., 1973. *О. Н. Якименко.*

КО́ДЕКС ТОРГОВЕ́ЛЬНОГО МОРЕПЛА́ВСТВА СРСР (КТМ СРСР) — єдиний загальносоюзний законодавчий акт, який регулює відносини, пов'язані з торговельним мореплавством: діяльність по використанню суден для перевезення вантажів, пасажирів, багажу й пошти, для рибних та ін. морських промислів, видобування в морі корисних копалин, проведення операцій для наук. та культур. цілей тощо. До КТМ СРСР увійшли як норми, що регулюють каботажні перевезення (див. *Каботаж*), так і норми, що регулюють перевезення в закорд. порти (у цьому випадку, якщо міжнар. договорами за участю СРСР встановлено ін. норми, ніж у КТМ СРСР, діють норми відповідного міжнар. договору). Кодекс затверджено Указом Президії Верховної Ради СРСР 17.IX 1968 і введено в дію з 1.X 1968. Він складається з 19 глав, які містять 309 статей.

У главі 1 систематизовано норми, які мають загальне значення для регулювання торг. мореплавства. Інші розділи регулюють правила, пов'язані з правовим статусом судна, екіпажу судна, морського порту, держ. морських лоцманів; з *майном*, що потонуло в морі; з плануванням та організацією перевезення вантажів; з укладанням договорів морської перевозки вантажів; перевозки пасажирів, договору фрахтування (див. *Фрахт*) судна на час; договору морського буксирування; договору морського страхування; з заг. аварією (див. *Аварія* в морському праві); відшкодуванням збитків при зіткненні суден; сплатою винагород за врятування на морі; встановленням меж відповідальності судновласника. Останні глави кодексу присвячено правилам про черговість задоволення вимог (привілейовані вимоги), складання *морських протестів*, заявлення претензій і *позовів*.

Літ.: Кодекс торгового мореплавания Союза ССР. М., 1972.

КО́ДЕКС УРСР ПРО НА́ДРА — законодавчий акт, що регулює суспільні відносини в галузі використання й охорони надр у республіці. Розроблений відповідно до *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про надра*. Прийнятий Верховною Радою УРСР 25.VI 1976, введений в дію з 1.XI 1976. Складається з вступної частини і 11 розділів, що містять 108 статей. У вступній частині констатується, що надра в СРСР є *державною (загальнонародною) власністю*. Це становить основу гірничих відносин і створює умови для планового, раціонального, комплексного користування надрами в інтересах нар. г-ва. 1-й розділ визначає завдання кодексу і компетенцію УРСР в галузі регулювання гірничих відносин, держ. управління в галузі використання і охорони надр (визначено органи, що здійснюють таке управління, компетенцію Рад нар. депутатів у цій галузі), порядок і умови надання надр у користування, права і обов'язки користувачів надр, підстави і порядок припинення прав користування надрами. 2-й розділ присвячено геологічному вивченню надр; 3-й — проектуванню, буд-ву і введенню в експлуатацію гірничодобувних підприємств, а також підземних споруд, не зв'язаних з видобуванням корисних копалин; 4-й — користуванню надрами для розробки родовищ корисних копалин і для цілей, не зв'язаних з видобуванням корисних копалин; 5-й — безпеці робіт, зв'язаних з користуванням надрами; 6-й — *охороні надр;* 7-й — держ. облікові запасів і родовищ корисних копалин тощо; 8-й — наглядові і контролю за використанням та охороною надр і веденням робіт по геолог. вивченню надр; 9-й — вирішенню спорів з питань користування надрами; 10-й — відповідальності за порушення законодавства про надра; 11-й — міжнар. договорам і угодам про надра.

В. С. Анджієвський.

КО́ДЕКС ЮСТІНІА́НА (Codex Justinianus) — складова частина *кодифікації* візантійського права, здійснена за наказом імператора *Юстініана*. Включає понад 4600 розпоряджень (конституцій), виданих за час від імп. Адріана (2 ст. н. е.) і до імп. Юстініана. Відомі дві редакції К. Ю.: 1-а — 529 (до нас не дійшла) і 2-а — 534. Складається з 12 книг. 1-а книга містить конституції щодо норм церковного права, джерел права і обов'язків чиновників. Книги 2—8 присвячені цивільному праву, кн. 9-а — кримінальному праву, книги 10 — 12 — положенням про держ. управління. В К. Ю. відбито процес розкладу римського рабовласницького суспільства і виникнення в ньому феод. відносин. Він повністю увійшов до *Корпусу юріс цівіліс* як його складова частина.

В. С. Кульчицький.

КОДЖОЯ́Н Акоп Карапетович [1 (13).XII 1883, м. Ахалціхе, тепер Груз. РСР — 24.IV 1959, Єреван] — вірм. рад. графік і живописець, нар. художник Вірм. РСР (з 1935). Навчався в Мюнхені в студії А. Ажбе (1903—05) та АМ (1905—07). З 1918 — у Вірменії. Твори: графічні — «Вірменський герольд» (1921), «Давид Сасунський» (1922); ілюстрації до казки «Азаран — блбул» (1925) С. Зоряна, до «Книги шляху» Є. Чаренца (1933), «Антології поезії Вірменії» (1936), «Українських народних пісень» О. Спендіарова (1948), творів Саят-Нова (1945), «Вірменських народних казок» (1955); живописні — «Вулиця в Тебрізі» (1922), «Розстріл комуністів у Зангезурі» (1930), «Народження Давида Сасунського» (1947), «В селі Гарні» (1957) та ін.

А. К. Коджоян. Титульна сторінка до збірки «Українські народні пісні» О. О. Спендіарова. 1948.

КО́ДИМА — річка в УРСР, у межах Одес. і Микол. областей, права притока Пд. Бугу. Довж. 149 км, площа бас. 2470 км². Бере початок на *Подільській височині*. Має широку долину, правий берег розчленований ярами. Живлення переважно дощове й снігове. На К. споруджено дві греблі. Використовують для водопостачання та зрошування. На К.— м. *Балта*.

КО́ДИМА — селище міського типу Одес. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. 10,9 тис. ж. (1979). Засн. 1754. Після 2-го поділу Польщі (1793) К. у складі Правобережної України возз'єднана з Росією. Рад. владу в К. встановлено в лютому 1918. В селищі — консервний, маслоробний, винно-соковий, цегельний з-ди, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка; комбінат побутового обслуговування. 4 заг.-осв. і музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 9 бібліотек.

КО́ДИМСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Зх. Одес. обл. УРСР. Утворений 1930. Площа 0,8 тис. км². Нас. 45,1 тис. чол. (1979). У районі — 27 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 12 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Кодима*. В межах К. р.— відроги *Подільської височини*. Корисні копалини: пісок, глина, вапняки. Річки — *Кодима*, Молокиш

та ін. Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси і полезахисні смуги (дуб, граб, ясен) займають 4,3 тис. га. В пром-сті району переважає виробн. буд. матеріалів і переробка с.-г. сировини (кодимські цегельний, консервний і винно-соковий та Писарівський спиртовий з-ди). Комбінат побутового обслуговування (Кодима) і 4 будинки побуту. Спеціалізація с. г. району — землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 54,1 тис. га, в т. ч. орні землі — 45,8 тис. га, сіножаті й пасовища — 5,2 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, просо, ячмінь. У К. р.— 12 колгоспів, радгосп, 3 птахофабрики, райсільгосптехніка. Залізничні станції: Кодима, Слободка, Абамелікове. Автошляхів — 246 км, у т. ч. з твердим покриттям — 206 км. У районі — 21 заг.-осв. і музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; 37 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 14 будинків культури, 12 клубів, кінотеатр, 29 кіноустановок, 36 б-к. У К. р. видається газ. «Червона зірка» (з 1931). *М. І. Макогон.*

КОДИФІКА́ЦІЯ (від *кодекс* і лат. facio — роблю) — один з способів систематизації чинного законодавства. Здійснюється компетентними органами д-ви з метою упорядкування діючих нормативних актів і зручності користування ними. На відміну від *інкорпорації* при К. не обмежуються лише зовн. обробкою наявного нормативного матеріалу, його розміщенням у певному порядку, а переглядають заново всі існуючі у відповідних галузях права норми, скасовують застарілі, виробляють нові, заповнюють прогалини (повну або часткову відсутність правового врегулювання певних сусп. відносин) у *законодавстві*, усувають розбіжності і суперечності між окремими нормами. Внаслідок К. видається новий систематизований законодавчий акт, найчастіше кодекс. У Рад. д-ві К. розпочато 1918. Першими актами К. були: Кодекс законів про акти громадянського стану, шлюбні, сімейні і опікунські права, Кодекс законів про працю. В 1922—23 завдяки широко проведеній К. були прийняті кодекси з найважливіших галузей рад. права. Велика роль у К. рад. законодавства належить В. І. Леніну, який не лише безпосередньо керував цією справою, а й сформулював ряд найважливіших статей кодексів РРФСР. В УРСР в цей період було кодифіковано законодавство основних галузей рад. права і прийнято кодекси: Цивільний, Земельний, Законів про працю, Кримінальний і процесуальні кодекси. Відповідно до *Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік* у союзних республіках проводилась і проводиться робота по розробленню нових кодексів. Зокрема, в УРСР, починаючи з 1960, прийнято нові кодекси: Кримінальний, Кримінально-процесуальний, Цивільний і Цивільно-процесуальний, Про шлюб і сім'ю, Законів про працю, Виправно-трудовий, Земельний, Водний, Про надра, Лісовий. Проведена К. нормативно-правових актів має велике значення для видання *Зводу законів Радянської держави*. Див. також *Кодифікація міжнародного права*. *О. Г. Павшукова.*

П. І. Кодьєв. Т. Г. Шевченко на Україні. 1859 рік. 1938. Київський музей Т. Г. Шевченка.

КОДИФІКА́ЦІЯ МІЖНАРО́ДНОГО ПРА́ВА — систематизація норм *міжнародного права* шляхом вивчення різних його джерел, узгодження їх між собою та усунення суперечностей між ними. Ідея К. м. п. виникла в епоху бурж. революцій в Європі. Тенденція К. м. п. особливо посилилась з 2-ї пол. 19 ст. Вона знайшла свій вияв, зокрема, у виступі в Англії 1858 харківського проф. Д. І. *Каченовського*. Було складено ряд проектів міжнар. кодексів, над якими працювали насамперед Інститут міжнар. права та *Асоціація міжнародного права*. В 1928 на 6-ій американській конференції прийнято *Бустаманте кодекс*. К. м. п. може бути о ф і ц і й н о ю (проводиться спільно всіма д-вами або рядом їх) і н е о ф і ц і й н о ю, або науковою (проводиться нац. і міжнар. наук. установами або окремими вченими). В післявоєнний час К. м. п. є одним із завдань *Організації Об'єднаних Націй*, що передбачено її статутом (ст. 13). В 1947 при ООН організовано *Комісію міжнародного права ООН*, яка вже розробила ряд проектів міжнар. актів. Кодифікацію спец. галузей проводять і ін. органи ООН (напр., Комісія по правах людини) та спеціалізовані установи (напр., *Міжнародна організація праці*). У країнах соціалістичної співдружності систематично здійснюється міжнар.-правова кодифікація у вигляді багатосторонніх договорів і угод (напр., Статут *Ради Економічної Взаємодопомоги*).

КОДНЯ́НСЬКА РОЗПРА́ВА 1768 — масові страти учасників *Коліївщини* польс.-шляхетськими карателями 1768—71. Після розгрому царськими військами осн. повстанських сил польська шляхта організувала жорстоку розправу з повсталими козаками й селянами та їхніми прихильниками. Команди карателів відшукували повстанців, привозили їх у містечко Кодню (тепер село Житомирського р-ну Житомирської обл.), де їх страчували. В реєстрі коднянських арештів налічувалося 336 гайдамаків, засуджених до смертної кари. Без суду було знищено набагато більше укр. селян (лише в Кодні загинуло бл. 3 тис. чол; в селі героям Коліївщини 1968 відкрито пам'ятник). Криваві розправи чинили польс. поміщики у Львові, Вінниці, Житомирі, Летичеві, Бродах, Лисянці та ін. населених пунктах. Багатьох повстанців, у т. ч. І. *Гонту*, стратили в с. Сербах (тепер с. Гонтівка Могилів-Подільського р-ну Вінн. обл.). Але терор, розв'язаний шляхтою, не спинив боротьби укр. народу проти іноз. гніту за *возз'єднання Правобережної України з Росією*.

Літ.: Коденська книга судових справ. «Український архів», 1931, т. 2; Кулаковський В. М. Полум'я народного гніву (До 200-річчя Коліївщини). К., 1967. *В. М. Кулаковський.*

КОДОВІ́ЛЬЯ (Codovilla) Вікторіо (8.II 1894, с. Оттобіано, пров. Павія, Італія — 15.IV 1970, Москва) — діяч аргентінського і міжнар. комуністичного руху. Н. в сім'ї дрібного торговця. Навчався в комерційному училищі. В 1911 вступив до Соціалістичної партії Італії. Тоді ж емігрував у Швейцарію, а 1912 — в Аргентіну. В 1915 вступив до Соціалістичної партії Аргентіни, невдовзі очолив її ліве крило. Один із засновників Компартії Аргентіни (КПА, 1918), член ЦК і Виконкому ЦК КПА з часу її заснування. В 1926—28 — представник КПА при ВККІ, 1928—30 — секретар Пд.-амер. бюро ВККІ. В 1930—41 — в еміграції. В 1932—37 — представник Комінтерну при ЦК Компартії Іспанії. В 1941—63 — секретар ЦК КПА, з 1963 — голова КПА. Не раз зазнавав арештів. Автор ряду праць з питань теорії і практики комуністичного і робітн. руху. Нагороджений орденом Жовтневої Революції. *В. П. Кириченко.*

КОДОМІНА́НТНІСТЬ, кодомінування [від лат. co... (cum) — разом і dominans (dominantis) — панівний] — вияв обох *алелів* гена (див. *Пенетрантність*) при одночасній присутності їх у гетерозиготи (див. *Гетерозиготність*). Типовий приклад К.— успадковування груп крові в людини. У гетерозигот по алелях I^A й I^B, що контролюють *біосинтез* відповідно *антигенів A* і *B*, жоден з алелів не домінує (див. *Домінантність*) над другим, і в крові осіб $I^A I^B$ з'являються разом антигени *A* і *B*. Подібні ефекти К. характерні не лише для еритроцитарних антигенів, а й для білків сироватки крові — трансферинів, а також для багатьох ін. білків і ферментів людини і тварин. К. по морфологічних ознаках виникає рідко.

Ю. М Александров.

КОДО́Н, кодове слово — одиниця *генетичного коду*, яка являє собою набір з 3 основ *нуклеотидів* (триплет). З 64 К., можливих при комбінуванні 3 основ, 61 визначає місце даної амінокислоти в білку, що синтезується під контролем даного *гена* (з них 2, якщо стоять на початку «зчитуваної» ділянки матричної *рибонуклеїнової кислоти*, визначають, крім того, початок синтезу білка — і н і ц і ю ю ч і К.), а 3 — кінець синтезу білка (т е р м і н а л ь н і К.).

До ст. **Красицький Ф. С.**

1. У свято. 1902. Львівський музей українського мистецтва.
2. Гість з Запоріжжя. Варіант 1916. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

До ст. **Костецький В. М.**

1. Повернення. 1947. **2.** Квіти. Натюрморт. 1946. Обидві — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

До ст. **Ковальов О. О.**

1. Портрет академіка В. П. Філатова. Мармур. 1952. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві. **2.** Пам'ятник О. С. Пушкіну в Києві. Бронза, граніт. 1962. Арх. В. Г. Гнєздилов.

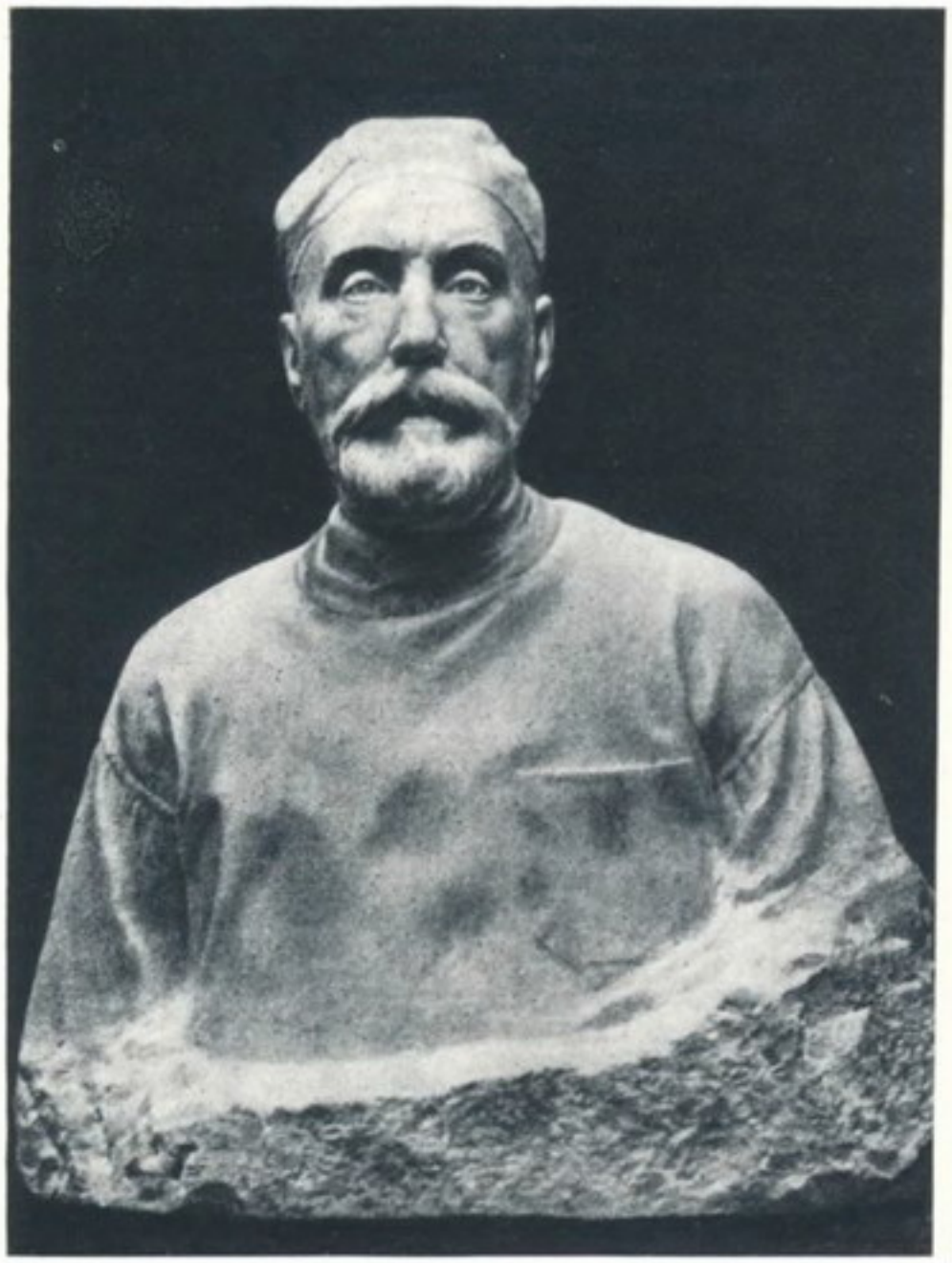

КО́ДРА — селище міського типу Макарівського р-ну Київ. обл. УРСР, за 5 км від залізнич. станції Буян. 2,1 тис. ж. (1979). У К. — заводи комбікормовий і біомінеральних добрив (використовують місц. торф) та склоробний; лісництво і цех по переробці деревини Тетерівського лісгоспзагу. Середня школа, 2 фельдшерсько-акушерські пункти. Будинок культури, бібліотека.

КО́ДРИ — 1) Найбільш пі́днята і розчленована частина Центральномолдавської височини, в межах Молдавської РСР. Простягаються з Пн. Зх. на Пд. Сх. майже на 100 км. Заввишки до 429 м (г. Баланешти). Річкові долини глибокі з широкими заплавами, переважно вузькими вододілами і крутими схилами, ускладненими численними гиртопами (ерозійно-зсувні зниження у вигляді амфітеатрів) та давньозсувними балками. В минулому К. майже повністю були вкриті буковими та дубовими лісами на бурих і сірих лісових ґрунтах. Тепер ліси займають бл. 20% території. К.— важливий район виноградарства і садівництва, зона відпочинку і туризму.

У Центральних Кодрах.

2) Заповідник у центр. частині Молд. РСР. Пл. 5009 га. Створений 1971 для вивчення природних комплексів з метою відтворення біол. ресурсів республіки. Охороняються реліктові й рідкісні рослини (пухівка, глід п'ятиматочковий, рястка жовтувата), здійснюються роботи по реакліматизації благородного оленя і акліматизації плямистого оленя, ондатри, фазана та ін. цінних видів звірів і птахів. Дика фауна К. відзначається різноманітністю (козуля, дика свиня, лисиця, вовк, борсук, білка, дятел).

В. Ю. Прока.

КОДРЯ́НУ (Codreanu) Ніколає (Зубку-Кодряну; 1850, с. Нісіпожні Бессарабської губ.— 31.XII 1878, Бухарест) — рум. революц. демократ. У 1870—74 вивчав медицину в Петерб. ун-ті. В 1874 заснував перші соціалістичні гуртки в Яссах і Бухаресті. Брав участь у виданні першої рум. соціалістичної газ. «Сочіалістул» («Соціаліст»; засн. 1877).

КОДУВА́ННЯ ТЕО́РІЯ — розділ *інформації теорії*, що вивчає *коди* та способи кодування повідомлень, які передаються за допомогою сигналів по *каналах зв'язку*. Основи її заклав К. *Шеннон*. Основні положення К. т. грунтуються на уявленні про джерело повідомлень як про випадковий механізм, що виробляє їх за заданим імовірнісним законом, а також на математичній моделі каналу зв'язку, в якій задається імовірнісний закон перетворення будь-якого можливого сигналу на вході каналу в сигнали на виході. Так, у випадку дискретного двійкового каналу задаються імовірності P_{00}, P_{01}, P_{10}, P_{11} переходу 0 в 0, 0 в 1, 1в 0, 1в1. Завданням К. т. є оптимізація кодування повідомлень, основана на використанні імовірнісних властивостей джерела і каналу. Згідно з теорією Шеннона, для каналу без завад можливе кодування дискретних повідомлень двійковими символами, при якому серед. число символів на один знак повідомлення як завгодно близьке до *ентропії* знака повідомлення, що визначається імовірнісними властивостями джерела повідомлення. Для каналів з завадами можливе кодування, при якому здійснюється як завгодно вірогідне передавання *інформації* у випадку, коли швидкість її надходження на вхід каналу менша за його пропускну здатність — показник, що визначається імовірнісними властивостями каналу. К. т. широко застосовується в системах зв'язку та *електронних обчислювальних машинах*.

Літ.: Леонтьев В. К. Теория кодирования. М., 1977; Цымбал В. П. Теория информации и кодирование. К., 1977; Касами Т. [та ін.]. Теория кодирования. Пер. с япон. М., 1978.

І. М. Коваленко.

КО́ДУЕЛЛ (Caudwell) Крістофер (справж. прізв. — Спрінг; 20.X 1908 — 12.III 1937) — англійський письменник і критик. Член Компартії Великобританії з 1935. Учасник національно-революц. війни іспанського народу 1936—39, загинув у бою. В 30-і рр. виступив як один з зачинателів марксистського літературознавства в Англії (кн. «Ілюзія і дійсність», 1937). Його праці опубліковані також у зб. «Дослідження про умираючу культуру» (1938), «Подальші дослідження про умираючу культуру» (1950). Автор п'яти книг з аеронавтики, психологічного роману «Моя рука» (1936), зб. «Поеми» (вид. 1939), оповідань.

Тв.: Рос. перекл.— Иллюзия и действительность. М., 1969.

КО́ДЬЄВ Петро Іванович [13 (25). VII 1899, м. Новогеоргіївськ, тепер у складі м. Світловодська Кіровогр. обл.— 21.XII 1968, Київ] — укр. рад. живописець. Член КПРС з 1924. В 1932 закінчив Київ. худож. ін-т, де вчився у В. *Пальмова*, А. *Черкаського*. Твори: «Буревісник» (1937), «Пророк Т. Шевченко» (1939), «Окупація» (1946), «Весна на фронті» (1947), «Повернення Т. Шевченка з заслання» (1954), «Т. Шевченко на плоту. Біля Межигір'я» (1960—66). В 1938—62 очолював Київ. науково-дослідні реставраційні майстерні М-ва культури УРСР.

КОЕРЦИТИ́ВНА СИ́ЛА (від лат. coërcitio — стримування) — 1) Напруженість магнітного поля, при якій *залишкова намагніченість* феромагнетика зменшується до нуля (див. *Гістерезис*). К. с. різних феромагнетиків може змінюватися від $8\cdot10^{-2}$ до $8\cdot10^5$ А/м і для конкретного феромагн. зразка залежить від способу його приготування, обробки та зовн. умов, зокрема т-ри. Залежно від значення К. с. H_c магн. матеріали поділяють на магнітом'які [$H_c < (8\cdot10^1—8\cdot10^2)$ А/м] і магнітотверді ($H_c > (8\cdot10^2—8\cdot10^3)$ А/м]. 2) Напруженість електричного поля, необхідна для повної деполяризації *сегнетоелектрика*, що має залишкову поляризацію.

КОЕРЦИТИ́МЕТР — пристрій, яким вимірюють *коерцитивну силу* феромагнітних матеріалів (див. *Феромагнетики*). Найпоширенішими є К. (мал.), де коерцитивну силу вимірюють за *намагніченістю* матеріалу. Дія таких К. грунтується на намагнічуванні досліджуваного зразка матеріалу (напр., в намагнічувальній котушці), розмагнічуванні його (пропусканням через котушку постійного електр. струму) і визначенні за допомогою *ферозонда* (або ін. приладу) такого стану, коли намагніченість зразка дорівнюватиме нулеві. За величиною струму в котушці, який відповідає цьому станові, і визначають напруженість розмагнічувального поля, тобто коерцитивну силу. К. застосовують при магнітоструктурному аналізі виробів з феромагн. матеріалів, при магн. контролі частин електро- і радіоапаратури тощо. Див. також *Пермеаметр*.

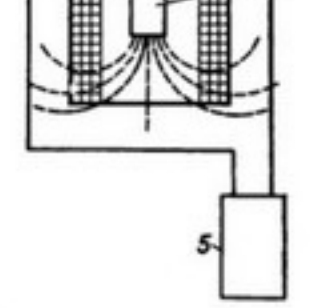

В. Кодовілья.

КОЕФІЦІЄ́НТ [від лат. co... (cum) — разом і efficiens (efficientis) — той, що виробляє] — 1) Числовий множник при буквенному виразі, відомий множник при невідомому чи сталий множник при змінній величині. Багатьом К. у формулах законів фізики, хімії, тех. дисциплін тощо надано спец. назв (К. тертя, К. дифузії та ін.). Див. також *Кутовий коефіцієнт*. 2) В статистиці — відносна величина, що є результатом порівняння однорідних чи різнорідних, але пов'язаних між собою явищ. За змістом К. характеризують: швидкість розвитку будь-якого соціально-екон. явища (т. з. К. динаміки); частоту виникнення явища в певному середовищі (напр., К. народжуваності); ступінь використання трудових, матеріальних або грош. ресурсів (К. ефективності, К. використання матеріалів тощо); взаємозв'язок якісно різних явищ (К. густоти населення); варіацію величин ознаки (К. ритмічності, К. варіації). Ряд К. широко застосовують в екон. практиці та дослідженнях.

КОЕФІЦІЄ́НТ ІНТЕЛЕКТУА́ЛЬНОСТІ (КІ) — один із способів оцінки рівня розвитку *інтелекту* людини за допомогою психологічних *тестів*. Обчислюється за формулою $КІ = \frac{РВ}{ХВ}\cdot 100$ (РВ — розумовий вік, ХВ — хронологічний вік, 100 — співмножник, який використовується для того, щоб усі показники КІ виражалися цілими числами). Якщо 8-річна дитина справляється з тестами для свого віку, її $КІ = \frac{8}{8}\cdot 100 = 100$; коли ж їй під силу тести для 9-річних, то її $КІ = \frac{9}{8}\cdot 100 = \approx 112$. Розрізняють високий рівень розвитку інтелекту (КІ = 110—130), дуже високий (КІ = 140—160), середній (КІ = 90 — 110) і низький (КІ = 60—80). У багатьох капіта-

Коерцитиметр з ферозондом: *1* — чутливий елемент ферозонда; *2* — силова лінія магнітного поля зразка; *3* — намагнічувальна котушка. *4* — зразок; *5* — ферозонд.

В. М. Кожевникова.

І. М. Кожедуб.

Кожух.

лістичних країнах відповідно до КІ дітей у школах поділяють на групи й окремо з кожною організовують навчання, ігноруючи те, що КІ лишається незмінним лише остільки, оскільки не зазнають істотних змін умови навчання й виховання цих дітей. Таким чином, психологічно не обумовлені тести розумової обдарованості стають у руках правлячих класів капіталістичного суспільства засобом соціальної дискримінації.

Літ.: Общая психология. М., 1976; Айзенк Г. Проверьте свои способности. Пер. с англ. М., 1972.

В. Ф. Шморгун.

КОЕФІЦІЄ́НТ КОРИ́СНОЇ ДІЇ, ккд — величина, яка характеризує ефективність технічного пристрою щодо передавання енергії або перетворення її з однієї форми на іншу. К. к. д.— безрозмірна величина η, що вказує, яка частина енергії $W_к$ від усієї затраченої W корисно витрачається в пристрої: $\eta = W_к/W$. Внаслідок неминучих втрат енергії на *тертя, гістерезис,* нагрівання навколишніх тіл тощо та відповідно до 2-го *термодинаміки начала* (для теплових двигунів) К. к. д. будь-якої реальної машини менший за одиницю.

КО́ЖАН Олекса Васильович (28. III 1898, с. Заболотці, тепер Бродівського р-ну Львів. обл.— 3.XI 1956, Львів) — учасник революц. руху на Зх. Україні. Член КПРС з 1920. Н. в сел. сім'ї. В 1920—24 в рядах Червоної Армії брав участь у боях проти військ бурж.-поміщицької Польщі, петлюрівців, врангелівців. З 1924 — на парт. і рад. роботі в УРСР, з 1928 — у парт. підпіллі на Зх. Україні. Один з керівників «Сельроб-єдності» — легальної орг-ції КПЗУ. Не раз його заарештовувала польс. окупаційна влада. Після возз'єднання Зх. України з УРСР — на рад. роботі у Львів. обл. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Похований у смт Щирець Пустомитівського р-ну Львівської області.

КОЖА́Н (Eptesicus) — рід ссавців род. гладконосих *кажанів.* Довж. тіла до 75 мм, волосяний покрив тулуба темний шовковистий, голова видовжена, ніс широкий, вуха досить короткі. К. генетично близькі до *нетопирів, кожанків, лилик ів.* Деякі вчені об'єднують К. з цими родами в один рід Vespertilio. Понад 10 видів, поширені в Євразії, Африці та Пн. Америці. В СРСР 2 види, з них в УРСР — 1: К. пізній (E. serotinus). Селиться на горищах, рідше у підземеллях, розщелинах скель та ін. сховищах. Самка щороку в червні народжує 1 маля. Живиться комахами (переважно жуками, нічними метеликами), чим приносить велику користь.

В. І. Абелєнцев.

КО́ЖАНКА — селище міського типу Фастівського р-ну Київ. обл. УРСР, на р. Кам'янці (притока Росі). Залізнична станція. 4,4 тис. ж. (1979). Цукр. комбінат, цегельний з-д, міжколг. підприємство по відгодівлі великої рогатої худоби. 2 заг.-осв. школи, амбулаторія. 2 будинки культури, клуб, 4 бібліотеки. Заснована в 14 ст.

КО́ЖАНОВ Іван Кузьмич [12 (24). V 1897—22.VIII 1938] — флагман флоту 2-го рангу (1935). Член Комуністичної партії з 1917. Н. в станиці Вознесенській (тепер Лабінського р-ну Краснодар. кр.). На службі в радянському ВМФ з 1918. Учасник громадянської війни, брав участь у ліквідації *Кронштадтського заколоту 1921.* В 1921 — нач. Мор. сил Чорного та Азовського морів. У 1922—24 — нач. і комісар Мор. сил Тихого океану. Закінчив Військ.-мор. академію (1927). У 1927—30 — військ.-мор. аташе в Японії, нач. штабу Балт. флоту. В 1931—37 командував Чорномор. флотом. Нагороджений орденами Червоного Прапора та Червоної Зірки.

КОЖАНО́К (Amblyotus) — рід ссавців род. гладконосих *кажанів.* Довж. тіла К. до 60 мм. Волосяний покрив тулуба темний, шовковистий, з яскравим золотисто-жовтим відтінком. Вуха короткі. Масивний носовий відділ спереду трохи звужений. В роді 2 види, поширений в Євразії, в т. ч. на значній тер. СРСР, з них в УРСР живе лише К. північний (A. nilssoni). Селиться К. у будівлях, дуплах дерев, розщелинах скель. Раз на рік самка народжує 2 малят. Живиться К. переважно двокрилими комахами. Викопні рештки К. відомі на території СРСР з відкладів *голоцену.* Деякі вчені об'єднують К. з *кожанами* в один рід — Vespertilio.

В. І. Абелєнцев.

КОЖЕ́ВНИКОВ Вадим Михайлович [н. 9 (22).IV 1909, Нарим, тепер Том. обл.] — рос. рад. письменник. Герой Соціалістичної Праці (1974). Учасник Великої Вітчизняної війни. Член КПРС з 1943. Гол. редактор журн. «Знамя» (з 1949). Друкуватися почав 1930 (оповідання «Порт»). Автор романів «Зорі назустріч» (1956—57), «Щит і меч» (1965, однойм. фільм, 1968, разом з В. Басовим), «Опівдні на осонні» (1973), повістей «Степовий похід» (1936—37), «Знайомтесь, Балуєв» (1960; однойм. фільм, 1963) та ін., зб. оповідань «Дорогами війни» (1955), «Любимі товариші» (1959), «Дерево життя» (1977). За повісті «Петро Рябінкін» (1968) і «Особливий підрозділ» (1969) 1971 удостоєний Держ. премії СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, 2 орденами Вітчизняної війни 1-го ступеня, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1968—71; Укр. перекл.— Зорі назустріч. К., 1958; Товариш Йолкін. К., 1961; Знайомтесь, Балуєв. К., 1965; Щит і меч. К., 1969; Особливий підрозділ. К., 1974; Опівдні на осонні. К., 1977.

Літ.: Леонов Б. А. На солнечной стороне планеты. Очерк творчества Вадима Кожевникова. М., 1976; Кузнєцов С. О. Творчість Героя Соціалістичної Праці В. М. Кожевникова. К., 1977.

І. М. Давидова.

КОЖЕ́ВНИКОВ Інокентій Серафимович [1 (13).XI 1879, с. Бочкарьово, тепер Кіренського р-ну Ірк. обл.— квітень 1931] — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в сел. сім'ї. В 1917 — один з організаторів і керівників Червоної гвардії в Харкові. З листопада 1917 — комісар Харків. пошгово-телеграфного округу і гол. комісар по організації бойових загонів. З лютого 1918 — надзвичайний комісар пд. поштово-телеграфних округів, у травні — вересні — по зв'язку фронтів. З грудня 1918 — команд. групою військ Курського, потім — Донецького напрямів, у березні — травні 1919 — команд. 13-ю армією. В 1920—23 — на військ. і дипломатичній роботі, з 1924 — в Наркоматі пошт і телеграфів СРСР.

КОЖЕ́ВНИКОВ Олексій Якович [5 (17). III 1836, Рязань — 10 (23). I 1902, Москва] — рос. невропатолог, один з основоположників вітчизняної невропатології. Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1858); з 1873 — професор цього ж ун-ту. В 1869 організував у Москві першу клініку нервових і психічних хвороб. Праці К. присвячені питанням морфології і фізіології нервової системи (зокрема, дослідженню провідних шляхів), вивченню ряду нервових та психічних захворювань тощо. В 1894 К. описав особливу форму епілепсії (т. з. кожевниковська епілепсія); склав перший вітчизн. підручник з нервових хвороб.

М. К. Бородій.

КОЖЕ́ВНИКОВ Сергій Миколайович [н. 10 (23).IX 1906, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ] — укр. рад. вчений у галузі механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1976). Член КПРС з 1948. Після закінчення (1930) Моск. індустріально-пед. ін-ту (тепер у складі Моск. пед. ін-ту ім. В. І. Леніна) викладав у вузах Москви, Дніпропетровська, Києва, працював у н.-д. Ін-ті чорної металургії. З 1978 — в Ін-ті механіки АН УРСР. Осн. праці з проблеми механізації й автоматизації металург. виробн., динаміки перехідних процесів у машинах, синтезу епіциклічних передач, кулачкових і просторових механізмів. К. створив методику розрахунку перехідних процесів у пневматичних і гідравлічних системах важких машин. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР. 1968.

КОЖЕ́ВНИКОВА Валентина Михайлівна (н. 23.II 1926, Москва) — укр. рад. актриса, нар. арт. УРСР (з 1973). Після закінчення 1949 Харків. театр. ін-ту працює в Полтав. укр. муз.-драм. театрі ім. М. Гоголя. Ролі: Женя («Замулені джерела» Кропивницького), Мотря («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Ліда («Платон Кречет» Корнійчука), Марія Олександрівна Ульянова («Сім'я» Попова), Наташа («Фальшива монета» Горького), Кручиніна («Без вини винуваті» О. Островського), Машенька (однойменна п'єса Афіногенова), Цезаріна («Дружина Клода» Дюма-сина) та ін.

КОЖЕДУ́Б Іван Микитович (н. 8.VI 1920, с. Ображіївка, тепер Шосткинського р-ну Сум. обл.) — генерал-полковник авіації (1970), тричі Герой Рад. Союзу (лютий, серпень 1944, 1945). Член КПРС з 1943. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як льотчик, командир ланки, ескадрильї і заст. командира винищувального авіаполку брав

участь у боях на Ворон., Степовому, 2-му Укр. і 1-му Білорус. фронтах. Здійснив 330 бойових вильотів, особисто збив 62 ворожі літаки. В 1949 закінчив Військ.-повітр. академію, 1956 — Академію Генштабу. З 1964 — 1-й заст. команд. авіацією Моск. військ. округу. З 1971 — на керівній роботі у ВПС. Нагороджений орденом Леніна, 7 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КОЖЕНЬО́ВСЬКИЙ (Korzeniowski) Аполло́н (21.II 1820, с. Гонорат-ка, тепер Іллінецького р-ну Вінн. обл.— 23.V 1869, Краків) — польс. письменник і революц. діяч. Батько Джозефа *Конрада*. Навчався в гімназіях у Кам'янці-Подільському, Немирові, Вінниці, Житомирі, 1840—46 — в Петерб. ун-ті. В 1859—61 жив у Житомирі. Один з організаторів революц.-демократичного руху у Варшаві (1861—62). В 1862—68 відбував заслання у Вологді і Чернігові. Автор сатиричних комедій з життя провінційної шляхти — «Комедія» (1856), «Батіжок» (1861), «Перший акт» (1868). У віршах «Так є», «Реквієм», «Сьогоднішнім», «Сільським дзвонам» та ін. з революц.-демократичних позицій відтворив події жорстоко придушеної царським урядом *Київської козаччини 1855*.

Р. Я. Пилипчук.

КОЖЕНЬО́ВСЬКИЙ (Korzeniowski) Юзеф (19.III 1797, фільварок Коренівка в с. Смільному, тепер Бродівського р-ну Львів. обл.— 17.IX 1863, Дрезден, похований у Варшаві)—польс. письменник і педагог. У 1834 — 38 викладав у Київ. ун-ті, 1838—46 — директор гімназії у Харкові. Автор трагедій і сатирично-побутових комедій «Дмитрій і Марія» (1828), «Євреї» (1843), «Майстер і челядник» (1845), реалістичних повістей «Спекулянт» (1846), «Колокація» (1847) та ін. В драмі «Карпатські горці» («Верховинці», 1840) показав соціальне й нац. гноблення гуцулів австр. монархією. Укр. переробки й переклади драми здійснили М. Устиянович, К. Климкович, С. Тобілевич, К. Підвисоцький, Г. Хоткевич та ін. П'єса має велику сценічну історію в укр. театрі починаючи з 1864. Етногр. нарис «Про гуцулів» (вид. 1899).

Р. Я. Пилипчук.

КОЖУ́Х — чоловічий і жіночий верхній зимовий одяг. Поширений у багатьох народів, зокрема у сх. слов'ян (назва «кожух» — загальнослов'янська). Шиють з овчини, оберненої хутром усередину. На Україні за кроєм К. поділяють на прямоспинні (тулубчасті) і до стану. До шийного вирізу К. пришивають комір. К. часто оздоблюють різнокольоровими вишивками, сап'яновою аплікацією, шнурами.

КОЖУХА́Р Володимир Маркович (н. 16.III 1941, Вінниця) — укр. рад. диригент, заслужений діяч мист. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1972. У 1963 закінчив Київ. консерваторію. З 1964 — диригент Держ. симф. оркестру УРСР (1967 — 73 — гол. диригент). В 1973—77 — диригент Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка, з 1977 — гол. диригент Моск. академічного муз. театру ім. К. С. Станіславського та В. І. Немировича-Данченка. Брав участь у постановках «Сафо» Лисенка (концертне виконання в Київ. філармонії), «Князь Ігор» Бородіна, «Фауст» Гуно, «Манон» Масне — у Київ. театрі опери та балету, «Ніжність» Губаренка та ін.— в Моск. театрі ім. К. С. Станіславського та В. І. Немировича-Данченка. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

КОЗА́ (Capra) — рід ссавців род. *бичачих*. Довж. тіла 145—180 см, вис. в плечах 75—115 см, маса до 100 кг. Роги у самців великі (довж. 50—130 см), різної форми, у самок малі. Густий волосяний покрив — з довгої ості і підшерстя; на підборідді довге волосся утворює бороду. Молочна залоза К. має 2 соски. У самців біля основи хвоста є залози, що виділяють секрет з неприємним запахом. В роді бл. 10 видів, поширених у горах Європи, Азії й Пн.-Сх. Африки; в СРСР — 5 видів, з них найвідоміші: *безоарова коза* — один з предків *кози свійської, гвинторога коза, сибірська гірська коза*. К.— стадні полігамні тварини (див. *Полігамія* в біології). Самка після 20—24-тижневої вагітності у травні — червні народжує 1—2 (іноді 3) козенят. Живляться К. трав'янистими та деревно-чагарниковими рослинами. К.— мисливські тварини, у багатьох місцях нечисленні й охороняються законом. Давні предки К. відомі з антропогенових відкладів.

КОЗА́ — одна з назв *волинки*.

КОЗА́ СВІЙСЬКА (Capra hircus) — ссавець ряду парнокопитних родини *бичачих*. Одним з предків сучасної К. с. є *безоарова коза*. В Середній Азії К. с. відома за кілька тисяч років до н. е. На Україні рештки К. с. знайдені в трипільських поселеннях. Від К. с. одержують молоко, м'ясо, вовну, пух і шкури. Живе 9—10 років. К. с. скороспілі. Статева зрілість настає у 5—6 міс. Уперше парують у віці 14—18 міс. Вагітність бл. 5 міс. Народжує 1—3, рідше до 5 козенят. Жива маса кіз до 40 кг, козлів 60—65 кг. Надої 450—550 кг молока жирністю 3,8—4,5%. Лактуючих кіз припиняють доїти за 6 тижнів до окоту. Стрижуть К. с. навесні раз на рік. К. с. добре використовують *пасовища*, але на вологих і заболочених хворіють на *інвазійні хвороби*. В СРСР розводять кіз молочного, пухового і м'ясо-вовнового напрямів; на Україні — переважно молочного: *російську породу кіз, зааненську породу кіз, ангорську породу кіз* та їхні відрідля. Див. також *Козівництво*.

КОЗА́К Євген Теодорович (н. 22. IV 1907, Львів) — укр. рад. композитор і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1957). Член КПРС з 1965. В 1938 закінчив консерваторію Польс. муз. т-ва у Львові (клас співу). В 1928—39 — керівник і один з виконавців чоловічого квартету. З 1939 — диригент хору і муз. редактор Львів. радіо. З 1945 — викладач Львів. муз. уч-ща, з 1956 — пед. ін-ту, з 1959 — консерваторії. Автор хорових творів («Під небом України», «Цвіти, Україно», «Вітер з полонини», «Вівчарик», «Утоптала стежечку» — на слова Шевченка, «Тарасу Шевченку»), вокальних ансамблів, солоспівів, обробок укр. нар. пісень, музики до спектаклів. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Л. З. Мазепа.

КОЗА́К Семен Антонович [10 (23). V 1902, с. Іскорость, тепер у складі м. Коростеня Житомир. обл.— 24. XII 1953, Южно-Сахалінськ] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант (1945), двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945), Нар. Герой Югославії. Член КПРС з 1923. В Радянській Армії з 1924. В 1938 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни — заст. нач. штабу армії, потім командував стрілецькою д-зією, корпусом. Після війни був пом. команд. військами Далекосхідного військ. округу. Нагороджений 2 орденами Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Похований у Москві.

С. А. Козак.

КОЗА́К Сергій Давидович (н. 14.III 1921, с. Старий Кривин, тепер Славутського р-ну Хмельн. обл.) — укр. радянський співак (баритон) і композитор, народний артист УРСР (з 1960). Член КПРС з 1942. В 1947 закінчив Військову академію ім. М. В. Фрунзе, 1950 — Моск. консерваторію. З 1950 — соліст Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Остап, Чуб, Еней («Тарас Бульба», «Різдвяна ніч», «Енеїда» Лисенка), Гнат («Назар Стодоля» Данькевича), Горбенко, Шибак, Шевченко («Арсенал», «Милана», «Тарас Шевченко» Г. Майбороди), Томський («Пікова дама» Чайковського), Ріголетто (однойменна опера Верді). Автор романсів, пісень, хорів. Концертна діяльність. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

С. Д. Козак.

КО́ЗАК (Kozák) Ян (н. 25.III 1921, Роудніце) — чес. письменник, нар. письменник ЧССР (1980). Член Компартії Чехословаччини з 1945. Автор повістей «Маріанна Радвакова» (1962), «Пастка» (1968), зб. новел «Гаряче дихання» (1961). В романах «Святий Михаїл» (1971) і «Лелече гніздо» (1976) відображено широку панораму соціалістичних перетворень у словацькому селі. Збірки дорожніх нотаток «Полювання на Бамбуйці» (1970), «Мисливець у тайзі» (1972), «Білий кінь» (1975) створені на основі вражень від подорожей по СРСР.

Тв.: Укр. перекл.— Лелече гніздо. К., 1978; Рос. перекл.— Избранное. М., 1978; Гнездо аиста. «Иностранная литература», 1978, № 7—9.

В. І. Шевчук.

«КОЗА́К-МАМА́Й» — традиційна назва укр. народної картини, відомої в багатьох варіантах («Козак-бандурист», «Козак — душа правдивая»). Спільною рисою цих творів є поза козака, що сидить, підібгавши ноги по-східному. Козак палить люльку, грає на бандурі; поруч — його кінь, прив'язаний до списа, дерево, на гілках якого розвішано зброю. Часом навколо центр. постаті — інші сцени. Зображення нерідко супроводиться віршованим текстом, майже тотожнім з монологом запорожця у вертепній інтермедії (див. *Вертеп*).

Кожан пізній.

Г. С. Козаковський.

Ім'я «Мамай» не пов'язане з певною особою, а є назвиськом козака (з 18 ст.— гайдамаки) взагалі. В 19 ст. основні елементи композиції зберігаються, однак реалії все більше втрачають істор. достовірність; картини набувають декоративного характеру. «К.-М.» вивчали і використовували в своїй творчості укр. і рос. художники (І. *Рєпін*, Г. *Нарбут* та ін.). Великі збірки картин «К.-М.» — в ДМУОМ у Києві, Дніпроп. істор. музеї та ін.

Літ.: Білецький П. О. «Козак-Мамай» — українська народна картина. Львів, 1960. *П. О. Білецький.*

КОЗАКО́ВСЬКИЙ Георгій (Юрій) Станіславович [3 (16).II 1902, Харків — 3.IX 1980, Чернівці] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1973). Член КПРС з 1947. Учасник громадян. війни. В 1924—31—актор Київ. укр. драм. театру ім. І. Франка (1923—26—у Харкові), 1933—40— в театрах Харкова, з 1940 — в Чернівецькому укр. муз.-драм. театрі ім. О. Кобилянської (1959 — 65 — директор театру). Ролі: Гурман («Украдене щастя» Франка), Андронаті («В неділю рано зілля копала...» Кобилянської), Микита («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Комісар («Загибель ескадри» Корнійчука), Таратута («Майстри часу» Кочерги), Будьонний («Шлях до перемоги» О. Толстого), Яго («Отелло» Шекспіра) та ін. Знімався в кіно. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

КО́ЗАР Марія Юріївна (н. 10.IV 1932, с. Великі Лучки, тепер Мукачівського р-ну Закарп. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1962. В 1951—67 — ланкова колгоспу ім. Леніна (Мукачівський р-н), з 1967 — там же бригадир комплексної бригади по вирощуванню кукурудзи. Колектив бригади постійно збирає понад 100 ц кукурудзяного зерна з кожного із 130 га плантації (1979 — по 115 ц/га). Делегат XXV з'їзду КПРС. Депутат Верховної Ради УРСР 9—10-го скликань. Нагороджена орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями. *Г. В. Кузьма.*

КОЗА́ЦТВО — у 15—16 ст. збірна назва козаків у Росії і на Україні; з 18 ст. до 1917 — особливий військ. стан у царській Росії, а також частина населення *Лівобережної України*; після 1917 — частина населення СРСР, що живе переважно на Дону, Кубані й Тереку. Виникнення К. пов'язане із зростанням феод. експлуатації і кріпацтва в 15—16 ст. в Рос. і Польсько-Лит. д-вах, що посилювалися на захопленій Польщею тер. України нац.-реліг. гнітом. Масове переселення селян і міщан за межі цих д-в сприяло колонізації земель на Дону (див. *Донські козаки*). Яїку (тепер р. Урал; див. *Уральські козаки*), Тереку (див. *Терські козаки*), пд.-сх. степів України та ін. районів (див. *Дике поле*). Українське К., відступивши за *Дніпрові пороги*, в 1-й пол. 16 ст. створило *Запорізьку Січ*. *Запорізькі козаки* відіграли видатну роль у визвольній боротьбі нар. мас України проти феод.-кріпосницького і нац. гніту, взявши участь у багатьох сел.-козац. виступах — *Косинського повстанні 1591—93, Наливайка повстанні 1594—96, Федоровича повстанні 1630, Остряниця повстанні 1638*. Втікачі з України — *черкаси* становили значну частину донського К. Рос. уряд у 16 — 1-й пол. 17 ст., не маючи достатніх сил, щоб підпорядкувати вільне К. своїй владі, використовував його для захисту кордонів д-ви, посилаючи козакам жалування, боєприпаси, хліб. Польс. уряд у 2-й пол. 16 ст., намагаючись використати верхівку укр. К. в своїх інтересах, створив категорію *реєстрових козаків*, решту К. намагався покріпачити (див. *Нереєстрові козаки, Виписні козаки*). Бл. серед. 17 ст. утворилося К. на *Слобідській Україні*. Рос. уряд у 16 ст. організував у Сибіру та ін. місцях т. з. служиле К. Останнє, як і *надвірні козаки* на Україні, не мали нічого спільного з вільним К.

К. відіграло значну роль в охороні держ. кордонів від нападів зовн. ворогів. Воно створило свою оригінальну соціально-екон., військ. і політ. організацію. Її гол. риси: відсутність кріпацтва, формально рівне право всіх членів козац. громади на користування землею та ін. угіддями, право брати участь у військ. радах (у рос. козаків — крут, в укр.— *козацька рада*), де розв'язувалися всі найважливіші питання й обиралася *козацька старшина*, обов'язок відбувати військ. повинність на власний кошт. Соціальні суперечності між заможними козаками і *голотою* були причиною гострої класової боротьби в середовищі К. (див. *Сіроми повстання на Запорізькій Січі 1768*). Соціальні порядки, що склалися серед К., мали великий вплив на поневолене селянство. Характерною рисою народних рухів 16—18 ст. у Росії та на Україні було масове покозачення (див. «*Шукання козацтва*»). Найвиразніших форм це явище набуло на Україні в період *визвольної війни українського народу 1648—54*. В 17—18 ст. К. стійко захищало свою свободу від зазіхань з боку царського уряду. К. було однією з гол. рушійних сил *селянської війни під проводом С. Т. Разіна 1670—71, Булавінського повстання 1707—09, селянської війни під проводом О. І. Пугачова 1773—75*. З 1765 перестало існувати К. Слобідської України. В 1775 царизм ліквідував Запорізьку Січ. На поч. 80-х рр. 18 ст. разом з остаточним скасуванням політ. автономії Лівобережної України було ліквідовано й лівобережне К. Козац. старшину зрівняли в правах з рос. дворянством, а рядових козаків перетворили на окремий стан, близький до *державних селян*. У Росії в 2-й пол. 18—19 ст. ряд козац. військ було скасовано, водночас було створено нові козац. війська, які повністю підпорядковувалися урядові (Астраханське — 1750, Оренбурзьке — 1755, *Чорноморське козацьке військо* — 1787, Сибірське — 1808, Кавказьке лінійне — 1832, Забайкальське — 1851, Амурське — 1858, Семиреченське — 1867, Уссурійське — 1889). Донське й Уральське козацькі війська також були повністю підпорядковані військ. відомству. В 1860 Кавказ. лінійне та Чорноморське війська були поділені на Кубанське (див. *Кубанські козаки*) й Терське козац. війська. Прагнучи привернути на бік Росії козаків кол. *Задунайської Січі*, царський уряд на поч. 19 ст. заснував *Новоросійське козацьке військо*, 1828 — *Азовське козацьке військо*. В кін. 19 — на поч. 20 ст. царизм, спираючись на верхи К., широко використовував козаків для виконання поліцейської служби і придушення нац.-визвольного і революц. руху. Розвиток капіталізму в післяреформений період привів до поглиблення класового розшарування в середовищі К. В козац. областях з'явилися т. з. іногородні — безземельні захожі селяни. Козаки-бідняки й іногородні 1917 — на поч. 1918 боролися проти контрреволюц. білокозачих заколотів (зокрема, проти *каледінщини*), за встановлення Рад. влади на Дону, Кубані, Тереку, Уралі (див. *Донська Радянська Республіка*). Експлуататорська верхівка К. об'єдналася з бурж.-дворянськими елементами, що втекли з Центр. Росії на окраїни. Контрреволюц. силам вдалося повалити Рад. владу в ряді козац. областей, які на деякий час стали базою загальнорос. контрреволюції. В ході громадян. війни 1918—20 переважна більшість трудящого К. перейшла на бік Рад. влади. На Україні в складі Червоної Армії діяли сформовані з селян-бідняків частини *Червоного козацтва України*. Після перемоги Рад. влади К. як військ. стан було ліквідовано. Трудяще К. разом з усім рад. народом включилося в будівництво соціалізму. В 1936 скасовано обмеження щодо служби К. в Червоній Армії і сформовано ряд козачих дивізій. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 козачі з'єднання під командуванням генералів П. О. *Бєлова*, Л. М. *Доватора*, І. О. *Плієва* та ін. самовіддано билися проти нім.-фашист. загарбників.

Літ.: Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. К., 1956; Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957; Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. К., 1961; История Дона, т. 1— 2. Ростов н/Д, 1965—67.

В. О. Голобуцький.

КОЗА́ЦЬКА РА́ДА — загальні збори козаків, найвищий орган влади *Запорізької Січі*, пізніше —

«Козак-Мамай».
«Козак — душа правдивая». Кінець 18 ст. Чернігівський історичний музей.

всієї України. Скликалася з часу виникнення *козацтва* (15 ст.) для обговорення та розв'язання (за давнім вічовим звичаєм) політ., військових, господарських, судових, дипломатичних, адм. та ін. питань. На К. р. обирали *Кіш Запорізької Січі, кошового отамана* чи *гетьмана, осавула, обозного, кошового суддю* (всі строком на 1 рік) та ін. *козацьку старшину*. К. р. збиралася всюди, де перебувало козац. військо і необхідно було розв'язати життєво важливі питання. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 К. р. стали найвищим органом влади на Україні. Так, *Переяславська рада 1654* прийняла істор. рішення про возз'єднання України з Росією. При широкій участі в К. р. рядового козацтва («черні») її наз. «чорною» (напр., *Чорна рада 1663*). На К. р. між рядовим козацтвом і старшиною, як правило, точилася гостра боротьба, що відображала класові суперечності серед козацтва. Згодом К. р. поступово стала підмінятися радою старшини і втратила попереднє значення. Після ліквідації Запорізької Січі (1775) і козацьких полків (1783) К. р. перестали скликатися.

Г. Я. Сергієнко.

КОЗА́ЦЬКА СТАРШИ́НА — керівна привілейована верхівка укр. *козацтва*. Виникла водночас з його появою в кін. 15 ст. і походила з козацького заможного прошарку. Спочатку складалася з ватагів — керівників козацьких загонів. Дальшого організаційного оформлення набула в період утворення *Запорізької Січі*, де з'явилися старшинські посади — *кошовий отаман, обозний, осавули, писар, кошовий суддя, курінні отамани*. В *Новій Січі* виникла також паланкова старшина (див. *Паланка*). В створеному польс.-шляхет. урядом війську *реєстрових козаків* (70-і рр. 16 ст.) К. с. походила з укр. *шляхти*. Частина К. с. проводила угодовську політику щодо шляхет. Польщі, часто сприяла їй у придушенні антифеод. виступів (І. *Барабаш*, І. *Караїмович*, Г. *Чорний*). Однак колонізаторська політика шляхет. Польщі на Україні, нац.-реліг. гніт і сваволя *магнатів* зачіпали інтереси і козац. верхівки. Тому значна частина К. с. брала участь у нар.-визвольному русі. Але її позиція була непослідовною, вона нерідко йшла на компроміс із польс. урядом. Разом з тим з К. с. вийшло немало козац. полководців, керівників походів проти Туреччини і *Кримського ханства*, ватажків сел.-козац. повстань проти шляхет. Польщі. Деякі з них були виразниками не тільки нац.-визвольних, а й антифеод. прагнень повсталих нар. мас (С. *Наливайко*, Д. *Гуня*, І. *Сулима*, П. *Павлюк*, Т. *Федорович*, М. *Жмайло*, М. *Кривоніс* та ін.).

Під час *визвольної війни українського народу 1648—54* осн. частина К. с. приєдналася до війська повстанців. Кращі її представники І. *Богун*, І. *Золотаренко*, М. *Кричевський*, Ф. *Вешняк*, К. *Бурляй*, М. *Нестеренко*, Ф. *Джалалій*, І. *Ганжа* та ін. стали соратниками Б. Хмельницького. В період нар.-визвольної війни виник поділ К. с. на *генеральну старшину*, полкову і сотенну. Пізніше з'явилися бунчукові й *значкові товариші*. З 60-х рр. 17 ст. в результаті купівлі й захоплення козац. і сел. земель, внаслідок гетьманських і царських пожалувань інтенсивно зростало старшинське землеволодіння. Крім маєтностей, які були в К. с. в цілковитій власності, вона діставала за виконання старшинських посад у тимчасове користування т. з. *рангові маєтності* і поступово закріпачувала селян (див. *Рангові селяни*) і козац. бідноту (див. *Голота*). К. с. обиралася на *козацьких радах*, але ці вибори з часом набули формального характеру. *Гетьмани* призначали полковників і генеральну старшину, потім цю прерогативу привласнив царський уряд. Поступово, обмежуючи адм.-військ. владу К. с., він усіляко підтримував її прагнення зміцнити своє феод. панування над залежним селянством. Після ліквідації 1765 слобідських козац. полків (див. *Слобідська Україна*), зруйнування Запорізької Січі (1775) і остаточного скасування залишків автономії Лівобережної України царський уряд 1785 ліквідував і К. с. як окрему станову групу. Частина кол. запорізької старшини після організації 1785 *Чорноморського козацького війська* обійняла в ньому старшинські посади. Більшість кол. К. с. була зрівняна в правах з рос. дворянами і перетворилася на укр. поміщиків-кріпосників.

Літ. див. до ст. *Запорізька Січ, Козацтво.*

КОЗА́ЦЬКЕ — селище міського типу Бериславського р-ну Херсон. обл. УРСР, на правому березі Дніпра. Залізнична станція. 4,2 тис. ж. (1979). У К.— з-д залізобетонних і армосилікатних виробів. Бериславська райсільгосптехніка. 2 заг.-осв. школи, філіал Бериславської муз. школи; 2 фельдшерсько-акушерські пункти. Будинок культури. б-ка. Засн. 1782.

КОЗА́ЦЬКЕ ЗВИЧАЄ́ВЕ ПРА́ВО — система звичаєвих норм, переважна більшість яких виникла на *Запорізькій Січі*. На нормах К. з. п., які відображали інтереси пануючої верхівки, на Запорізькій Січі базувалась структура і діяльність військ.-адміністративних і суд. органів, регулювались питання земельних, майнових і особистих відносин. Особливого значення норми К. з. п. набули після возз'єднання України з Росією, коли на Україні була скасована польс.-лит. суд. система. Пізніше, коли назріло питання кодифікації права на Україні, звичай (див. *Звичаєве право*) як джерело права ще повною мірою діяв. У «*Правах, за якими судиться малоросійський народ*» та ін. збірниках *звичай* визнавався, а суди зобов'язувалися застосовувати його, якщо він не суперечив інтересам козац. верхівки. Окремі норми К. з. п. ще діяли протягом 18—1-ї пол. 19 ст. на Лівобережній Україні.

В. І. Калинович.

КОЗА́ЦЬКІ ЛІТО́ПИСИ — історико-літературні твори, що висвітлюють історію України 17 — серед. 18 ст. Виникли в середовищі *козацької старшини*. Найвидатнішими з них є «*Літопис Самовидця*», літописи Г. *Грабянки* і С. *Величка*. Представники козацької старшини склали *Короткий опис Малоросії*, «*Короткий літопис Малої Росії з 1506 по 1770 рік*», *Лизогубівський літопис*, «*Хроніку Мотронинського монастиря*». Поряд з історичними відомостями К. л. містять різноманітні літ.-фольклорні матеріали — нар. оповідання, перекази, легенди, прислів'я, приказки й вірші. В К. л. широко відображено *визвольну війну українського народу 1648—54* і *возз'єднання України з Росією 1654*, спільну боротьбу укр. і рос. народів проти іноз. загарбників у 2-й пол. 17 — на поч. 18 ст., внутр. події на Україні тих часів. В К. л. вміщено відомості про нар. рухи, хоч автори дають їм у цілому негативну оцінку.

Літ. див. до ст. *Літописи.*

«КОЗА́ЦЬКІ МОГИ́ЛИ» — музей-заповідник на о. Журавлиха в верхів'ях р. Стирі Ровен. обл., створений 1966 в пам'ять про козаків, які загинули в *Берестецькій битві 1651* під час *визвольної війни українського народу 1648—54*. На тер. музею — храм-пам'ятник (1914, арх. В. М. Максимов; іл. див. на окремому аркуші до статті *Меморіальні споруди*), збудований над гробницею з останками козаків; дерев'яна церква 1650 (перенесена з с. Острова). Храм розписаний художником І. С. *Їжакевичем*, який намалював також 11 картин «Козацької панорами» (втрачені під час 1-ї світової війни).

КОЗА́ЦЬКІ СУДИ́ — узагальнююча назва судів, що існували у *козацтва* на тер. *Лівобережної України* в 17—18 ст. Були створені в ході *визвольної війни українського народу 1648—54* після ліквідації польс. адм.-суд. системи. Функції судочинства здійснювали *гетьман, генеральна військова канцелярія*, ген. військ. суд, полкові, сотенні і сільс. суди; найвищим суд. органом був *генеральний суд*. Крім них, діяли міські, цехові, митні та ін. суди. К. с. відзначалися різновидом суд. ланок і невизначеністю компетенції. До складу їх входили представники *козацької старшини* і міської верхівки, чиї інтереси вони захищали. Припинили існування після остаточної ліквідації царизмом на поч. 80-х рр. 18 ст. залишків автономії України.

В. І. Калинович.

КОЗА́ЧА ЛО́ПАНЬ — селище міського типу Дергачівського р-ну Харків. обл. УРСР, на р. Лопані (бас. Сіверського Дінця). Залізнична станція. 8,8 тис. ж. (1979). У К. Л.— овочеконсервний з-д, радгосп, птахофабрика. 3 заг.-осв. школи, лікарня; 2 клуби, 3 б-ки, музей бойової і трудової слави. Засн. в 17 ст.

КОЗАЧЕ́НКО Василь Павлович [н. 12 (25).III 1913, с. Новоархангельськ, тепер смт Кіровоградської обл.] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1952. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1938). Друкуватися почав 1936. Повісті «Ціна життя» (1945), «Атестат зрілості» (1946), «Гарячі руки» (1960), «Блискавка»

М. Ю. Козар.

В. П. Козаченко.

А. С. Козачківський. Гравюра на міді до «Толкового псалтиря». 1728.

Козельці великі.

(1962), «Листи з патрона» (1967), «Яринка Калиновська» (1969), «Біла пляма» (1970) присвячені боротьбі рад. молоді проти фашист. загарбників. Високі моральні принципи рад. сучасника відображено в повістях «Нові Потоки» (1948), «Зорі назустріч» (1951), «Сальвія» (1956). На XXIV і XXV з'їздах Компартії України обирався членом її ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 9-го скликання. Депутат Верховної Ради УРСР 7—8-го скликань. В 1973—79 — перший секретар Спілки письменників України. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1971. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1963.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1963; Твори, т. 1—4. К., 1979—80; Листи з патрона, т. 1—2. К., 1973; Отчий дім. К., 1979; Рос. перекл.— Письма из патрона, т. 1—2. М., 1973.

Літ.: Пінчук С. Василь Козаченко. К., 1973. *В. П. Лета.*

КОЗАЧЕ́НКО (Казаченко) Георгій Олексійович [21.IV (3.V) 1858, Полтава — 1939, Ленінград] — укр. і рос. рад. композитор, диригент, педагог. Муз. освіту здобув у Придворній співацькій капелі (1868—72) та Петерб. консерваторії (1876—83). З 1883 — хормейстер Маріїнського театру, диригент хорових т-в. З 1924 — професор Ленінгр. консерваторії. Твори: опери — «Князь Серебряний» (1892, за О. К. Толстим), «Пан Сотник» (1902, за поемою Шевченка «Сотник»); симфонія, увертюра, симф. сюїти, кантата «Русалка», хори, романси. *Р. Я. Пилипчук.*

КОЗАЧЕ́НКО Григорій Якович (2.I 1901, с. Трушки, тепер Білоцерківського р-ну Київ. обл.— 1.VI 1970, Харків) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1953). Член КПРС з 1941. Після закінчення 1924 драм. студії при театрі «*Березіль*» (з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка) — актор цього театру. Ролі: Кнур («Лимерівна» Мирного), Котенко («Талан» Старицького), Боцман Кобза, Берест («Загибель ескадри», «Платон Кречет» Корнійчука), монах Сильвестр («Ярослав Мудрий» Кочерги), Восьмибратов («Ліс» О. Островського), Осип («Ревізор» М. Гоголя) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

КОЗАЧИ́НСЬКИЙ Михайло [1699, м. Ямпіль, тепер смт Вінн. обл.— 16 (27).VIII 1755, м. Слуцьк, тепер Мінської обл., БРСР] — укр. письменник і педагог. Після закінчення Київ. академії виїхав 1733 в Сербію для організації шкіл. Був префектом і вчителем у м. Карлівцях. В 1733 написав трагедію про смерть останнього серб. царя Уроша V і про занепад серб. царства. Цей твір надруковано в переробці учня К.— Івана Райча в Буді 1798. На Україну К. повернувся 1737. Був професором, а 1739—46 — префектом Київ. академії, згодом — ігуменом в Гадяцькому монастирі і в Слуцьку. З його творів відома також драма «Благоутробіє Марка Аврелія» (1744), панегіричні вірші.

Г. А. Нудьга.

КОЗАЧКІ́ВСЬКИЙ Аверкій Симонович (рр. н. і см. невід.) — укр. гравер 1-ї половини 18 ст. Працював у Києві. Відомий гравюрами на міді (1721—37), виданими в друках Києво-Печерської лаври. Твори: титульний аркуш до «Апостола» (1722), ілюстрації до «Толкового псалтиря» (1728), «Нового Завіту з додатком псалтиря» (1732), гравюри «Покладення в труну», «Цар Давид».

КОЗАЧКІ́ВСЬКИЙ Доміан Іванович [1 (13).XI 1896, с. Лисича, тепер Чутівського р-ну Полтав. обл.— 17.III 1967, Львів] — укр. рад. актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1947. Вперше на профес. сцені виступив 1914 в укр. трупі Л. Леонідова і П. Каганця. В 1915—17 очолював Полтав. театральне товариство. В 1923—52 працював у театрах ім. І. Франка (до 1926 — в Харкові, з 1926 — у Києві), «*Березіль*», ім. М. Щепкіна (Суми), Київ. театрі мініатюр, Львів. театрі музкомедії, 1952 — 67 — у Львів. укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької. Ролі: Голохвостий («За двома зайцями» Старицького), Бичок («Глитай, або ж Павук» Кропивницького), Галушка («В степах України» Корнійчука), Підколесин («Одруження» Гоголя), Тартюф («Тартюф» Мольєра) та ін. Знімався в кіно. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями.

КОЗАЧКО́ВСЬКИЙ Андрій Осипович [4 (16).VIII 1812, м. Переяслав, тепер м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл. — 8 (20).VIII 1889, там же] — укр. лікар, друг Т. Г. Шевченка. Закінчив петерб. Медико-хірургічну академію (1835). З 1842 — повітовий лікар у Курську, з січня 1844 — лікар і викладач медицини в переяславській семінарії.

З Шевченком познайомився в Петербурзі 1841. В серпні 1845 поет відвідав К. в Переяславі. з кінця жовтня 1845 жив у нього (з перервами) до поч. січня 1846, тут написав поему «Наймичка», вступ до поеми «Єретик», «Заповіт», «Кавказ». Востаннє поет приїжджав до Переяслава 1859. К. листувався з поетом, коли він перебував на засланні, допомагав йому матеріально. Опублікував спогади про Шевченка. Тепер у кол. будинку К. в Переяславі — істор. музей.

Тв.: Из воспоминаний о Т. Г. Шевченко. В кн.: Т. Г. Шевченко в воспоминаниях современников. М., 1962.

В. Л. Смілянська.

КОЗАЧО́К — укр. народний танець імпровізаційного характеру. Був поширений серед козацтва (звідси й назва). Виконують К. чоловіки й жінки. Осн. танц. рухи: бігунок, вихилясник, вірьовочка, притуп, припадання, присядка (в чоловіків); хореографічні малюнки: коло, ворота, зірочки. Темп помірно швидкий або швидкий, муз. розмір $^2/_4$. Існують також кубанський К., терський та ін.

КОЗЕ́Л — плідник, самець кіз. У відтворенні та якісному поліпшенні стада має велике значення. Для плем. цілей використовують К. віком від 1,5 до 8 років, з високою породністю і продуктивністю, міцним здоров'ям, добрим *екстер'єром,* статевою активністю і здатністю передавати цінні госп. ознаки потомству. При вільному паруванні К. покриває 25—30 кіз, за *штучного осіменіння* спермою одного К. можна осіменити 1000—1500 кіз за рік. Годують К. за кормовими нормами для плідників.

КОЗЕЛЕ́ЦЬ — селище міського типу Черніг. обл. УРСР, райцентр, на р. Острі (бас. Дніпра), за 40 км від залізнич. ст. Бобровиця. 8,4 тис. ж. (1979). Відомий з писемних джерел поч. 17 ст. В 1654 у складі Лівобережної України возз'єднаний з Росією. В 1656 дістав *магдебурзьке право.* В 1708—81 — адм. центр *Київського полку.* Радянську владу встановлено 21.I 1918. З 1924 К. — селище міського типу.

Під час Великої Вітчизн. війни в період окупації К. нім.-фашист. загарбниками (11.IX 1941—20.IX 1943) в селищі діяв підпільний райком партії. В К.— льонозавод, цегельний, маслоробний, прод. товарів, комбікормовий з-ди, райсільгосптехніка, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Зоовет. технікум. 3 заг.-осв. і музична школи, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, б-ка. Пам'ятка архітектури — собор Різдва Богородиці (1752—64, архітектори А. В. Квасов та І. Г. Григорович-Барський; іл. див. до ст. *Квасов А. В.*).

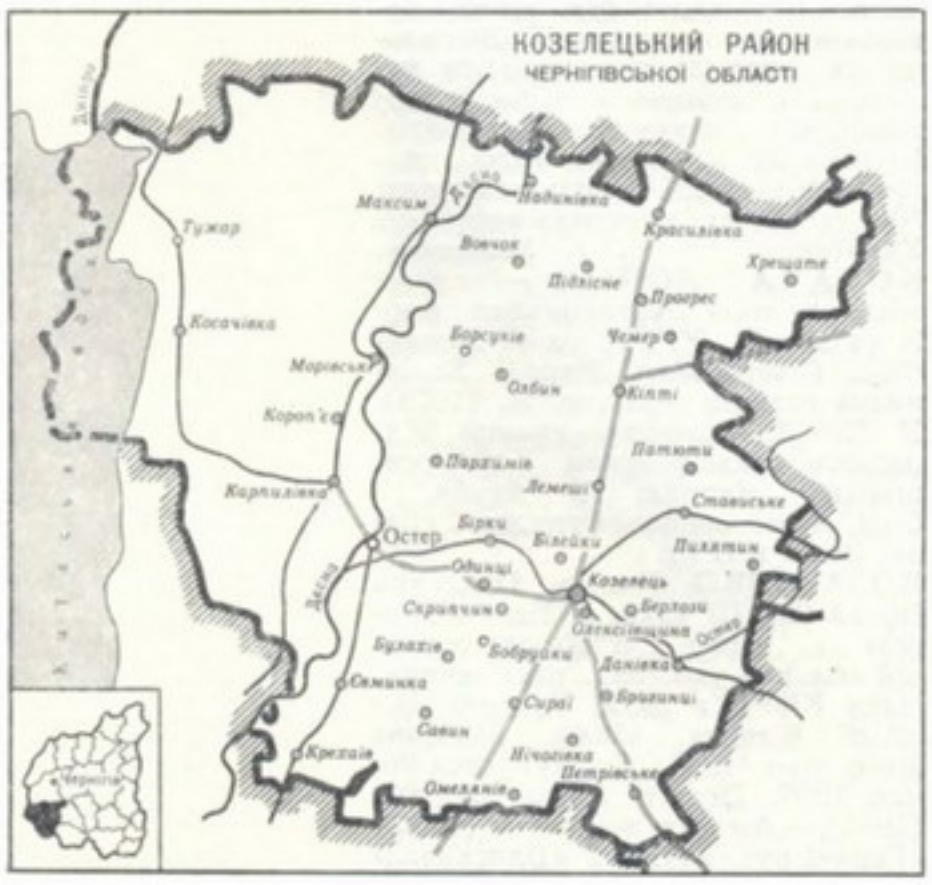

КОЗЕЛЕ́ЦЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Черніг. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 2,7 тис. км². Нас. 90,2 тис. чол. (1979). У районі — 110 населених пунктів, підпорядкованих міськ., 2 селищним і 35 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Козелець.* На Зх. тер. району омивається *Київським водосховищем.* Поверхня рівнинна. Корисні копалини: торф, пісок, глина. Річки — *Десна* з прит. *Остер.* Грунти дерново-підзолисті, сірі опідзолені й болотні. Розташований у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, береза, осика, граб, вільха та ін.) займають 67,7 тис. га. Переважають підприємства легкої та харч. пром-сті (козелецькі льоно- і маслоробний з-ди,

Остерська ткацька ф-ка, Чемерський спиртовий з-д). Комбінат побутового обслуговування (Козелець) і 3 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— вирощування зернових, картоплі, льону, а також виробн. м'яса, молока. В 1978 площа с.-г. угідь становила 133,3 тис. га, в т. ч. орні землі — 82,9 тис. га. У К. р.— 30 колгоспів, у т. ч. риболовецький, 2 радгоспи, обл. с.-г. дослідна станція (с-ще Прогрес), учбове г-во вет. технікуму (Козелець), райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Автошляхів — 380 км, у т. ч. з твердим покриттям — 224 км. У районі — вет. (Козелець) і буд. (м. Остер) технікуми, 75 заг.-осв., 2 муз. школи; 77 лік. закладів, у т. ч. 12 лікарень; турбаза (Остер). 30 будинків культури, 59 клубів, 2 кінотеатри, 81 кіноустановка, 79 б-к, краєзнавчий музей (Остер). Пам'ятки архітектури — залишки Юр'євої божниці (12 ст.) у м. Острі, Трьохсвятительська церква у с. Лемешах (1761, арх. І. Григорович-Барський). У с. Євминці — пам'ятка *трипільської культури* — урочище «Узвіз». У с. Борсукові К. р. народився укр. рад. письменник Ю. О. *Збанацький*, у с. Мостищах (тепер с. Петрівське) — укр. рад. агрохімік П. О. *Дмитренко*, в с. Бобруйках — рос. рад. співак Г. М. *Нелєпп*, у с. Красилівці — укр. поет і етнограф О. В. *Шишацький-Ілліч*. В Острі похований засновник чувас. рад. поезії М. *Сеспель*. У К. р. видається газ. «Ленінський шлях» (з 1931).

М. Г. Семистрок.

КОЗЕ́ЛЬСЬК — місто, центр Козельського району Калуз. обл. РРФСР. Розташований на р. Жиздрі (притока Оки). Вузол залізниць на Смоленськ, Горбачово, Тулу. Вперше згадується в *Іпатіївському літописі* під 1146. Відомий героїчною обороною навесні 1238 проти військ хана *Батия* під час монг.-тат. навали на Русь. Жителі міста оборонялися протягом 7 тижнів, знищивши бл. 4 тис. ворогів; всі оборонці загинули в нерівному бою.

КОЗЕ́ЛЬСЬКИЙ Федір Якович (1734 — після 1783) — вітчизняний поет. Син полтавського полкового осавула. Був на військ. службі, потім у Сенаті. Друкувався в петерб. журналах 70—80-х рр. 18 ст. Окремими виданнями опублікував трагедію «Пантея», поему «Незлобиве життя» (обидві — 1769), оди, елегії.

Тв.: Сочинения. ч. 1—2. СПБ, 1779.

С. І. Білокінь.

КОЗЕ́ЛЬСЬКИЙ Яків Павлович (бл. 1729, с. Келеберда, тепер Канівського р-ну Черкаської обл. — після 1795, с. Крутий Берег, тепер Лубенського р-ну Полтавської обл.) — укр. і рос. просвітитель-демократ, філософ-матеріаліст. Походив з середовища укр. козацтва. Навчався в Київ. академії (1744—50) та Академічному ун-ті при Петерб. АН (1751—57); викладав в Артилерійській та Інженерній школах, згодом працював секретарем Сенату в Петербурзі (1767—70, 1788—93) та членом Малоросійської колегії в м. Глухові (1770—78). Спираючись на прогресивні для 18 ст. теорії *природного права* та «*суспільного договору*», виступав з критикою вад кріпосницького ладу Росії, виправдовував стихійні виступи нар. мас проти феод. гноблення. Для політ. поглядів К. характерні хитання між республікою і конституційною монархією. Ідеалом К. вважав суспільство, де існує приватна власність, але здобута особистою працею. Гол. філос. праця «Філософські пропозиції» (1768), в якій К. виступав проти *схоластики, ідеалізму* й *теології*, захищаючи і розвиваючи далі матеріалізм М. В. *Ломоносова*, франц. просвітителів 18 ст. Велике значення мала пед. діяльність К. У 1764 опублікував підручники «Арифметичні твердження» і «Механічні твердження», в яких виступав за поєднання теорії з практикою в навчанні.

Тв.: В кн.: Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века, т. 1. М., 1952.

Літ.: Прудников В. С. Русские педагоги-математики XVIII—XIX веков. М., 1956; Дмитриченко В. С. Суспільно-політичні погляди Я. П. Козельського. К., 1957; Коган Ю. Я. Просветитель XVIII века Я. П. Козельский. М., 1958.

В. С. Дмитриченко.

КОЗЕ́ЛЬЦІ (Tragopogon) — рід дво- або багаторічних трав'янистих рослин родини *складноцвітих*. Листки лінійні або ланцетні, тонкозагострені, цілокраї. Квітки язичкові жовті або лілові. Плід — сім'янка з чубчиком. Понад 150 видів, поширений в Європі, Азії та в Африці. В СРСР—бл. 100 видів, з них в УРСР — 17. Ростуть на луках, узліссях, серед чагарників, на пісках і в степах. Найпоширеніші К. великі (T. majus) — скрізь на Україні; К. східні (T. orientalis) — на Поліссі, в Лісостепу, Карпатах; К. українські (T. ucrainicum) — на річкових пісках Полісся, в Лісостепу і пн. частині Степу; К. лучні (T. pratensis) — в Карпатах на луках. Багато видів К.— добрі кормові трави й медоноси.

КОЗЕ́ЛЬЩИНА — селище міського типу Полтав. обл. УРСР, райцентр. Залізнич. станція. 4,0 тис. ж. (1979). К. виникла у 2-й пол. 18 ст. Рад. владу встановлено в січні 1918. В роки Великої Вітчизн. війни під час окупації К. (15.IX 1941—25.IX 1943) в селищі діяла підпільна група, яка виконувала завдання Полтав. підпільного обкому партії. В К.— з-ди буд. матеріалів, керамзитового гравію, комбікормовий; птахоінкубаторна станція, комбінат побутового обслуговування. Середня і музична школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури, 2 бібліотеки.

КОЗЕЛЬЩИНСЬКИЙ РАЙОН
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

КОЗЕ́ЛЬЩИНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Полтав. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 0,9 тис. км². Нас. 30,9 тис. чол. (1979). У районі — 83 населені пункти, підпорядковані 2 селищним і 10 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Козельщина*. К. р. розташований у межах *Придніпровської низовини*. Корисні копалини: залізна руда, глина, пісок. Річки — *Псел* з прит. Говтва. Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, ясен, берест, клен, осика) займають 2 тис. га. Пром. підприємства: галещинські маш.-буд. з-д по устаткуванню тваринницьких ферм і біофабрика (виготовляє біопрепарати для с. г.); комбінат побутового обслуговування (Козельщина). Спеціалізація с. г. району — землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 75 тис. га, в т. ч. орні землі — 61 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, ячмінь, цукр. буряки, соняшник. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. В К. р.— 18 колгоспів, радгосп; райсільгосптехніка з виробничим відділенням. Залізничні станції: Козельщина, Ганнівка, Галещина. Автошляхів — 248 км, у т. ч. з твердим покриттям — 156 км. У районі — 31 заг.-осв. і музична школи; 42 лік. заклади, у т. ч. 5 лікарень. 13 будинків культури, 27 клубів, 45 кіноустановок, 35 б-к. У с. Верхній Мануйлівці, де 1897 і 1900 жив М. Горький,— літ.-меморіальний музей. У с. Юрках К. р. народився укр. рад. письменник А. В. *Головко* і академік АН УРСР В. П. *Протопопов*, у с. Пашенівці — математик М. В. *Остроградський*. У К. р. видається газ. «Радянське село» (з 1930).

Г. М. Кацай.

КОЗЕРА́ЦЬКИЙ Василь Федосійович [н. 31.XII 1905 (13.I 1906), с. Грузьке, тепер Голованівського р-ну Кіровогр. обл.] — укр. рад. співак (драматичний тенор), нар. арт. УРСР (з 1957). Член КПРС з 1940. В 1931 закінчив Одес. муз.-драм. ін-т. У 1932—51 працював у театрах муз. комедії Одеси, Дніпропетровська, Києва. В 1951—59 — соліст Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка (виступав у окремих спектаклях до 1963). З 1963 — на пед. роботі (з 1965 — в Київ. консерваторії). Партії: Андрій («Тарас Бульба» Лисенка), Богун («Богдан Хмельницький» Данькевича), Василь («Милана» Г. Майбороди), Герман («Пікова дама» Чайковського), Радамес («Аїда» Верді) та ін. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

КОЗЕРО́Г — одне із сузір'їв *зодіаку* Пд. півкулі неба. Найяскравіша зоря має блиск 2,8 візуальної *зоряної величини*. На території

Г. Я. Козаченко.

Д. І. Козачківський.

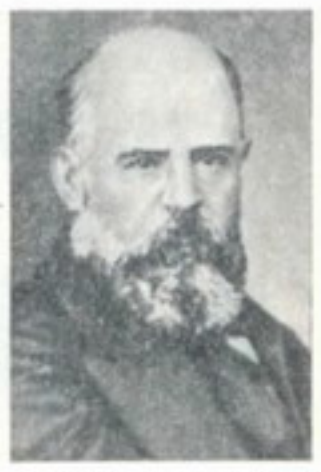
А. О. Козачковський.

В. Ф. Козерацький.

П. О. Козицький.

М. Я. Козик. Селянка читає. 20-і рр. 20 ст. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

Козуля звичайна.

СРСР видно літом і восени (найкраще в липні — серпні). Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

КОЗИК Михайло Якимович [20.IX (2.X) 1879, м. Семенівка, тепер Семенівського р-ну Черніг. обл.— 2.I 1947 Львів] — укр. рад. живописець. У 1897—1904 навчався в іконописній майстерні в Києві, 1904—09— в Київ. худож. уч-щі в Г. *Дядченка*, М. *Пимоненка* та ін., 1909—13 — в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури в К. *Коровіна*. З 1926 — член *АХЧУ*. Твори: «Портрет М. Ф. Біляшівського» (1919), «Урожай», «Сама собі господиня», «Портрет матері» (всі — 1927), «Моя палітра» (1934), «Піонерка з квітами» (1935), «Літній день. Село Яреськи» (1938), «Малий Тарас слухає розповідь свого діда» (1939), «Річка взимку» (1940) та ін. Твори зберігаються в ДМУОМ, Харків. худож. музеї та ін. В 1915—25 викладав у Київ. худож. школі, 1925—32 — Київ. худож. ін-ті, 1932—41 — Харків. худож. ін-ті: професор (з 1925).

А. В. Захарчук.

КОЗИ́Н — селище міського типу Обухівського р-ну Київ. обл. УРСР, у заплаві Дніпра, за 31 км від Києва. 2,8 тис. ж. (1979). В селищі — цех по переробці деревини Київського лісгоспзагу, лісництво. Восьмирічна школа, мед. амбулаторія. Будинок культури, 2 б-ки. Навколо К.— будинки і бази відпочинку, численні піонерські табори.

КОЗИНЕ́ЦЬ — викривлення передніх кінцівок у зап'ястних суглобах; зустрічається переважно у коней, іноді у собак. К. зумовлюється укороченням сухожилля і мускулів згиначів, що виникає внаслідок запальних процесів при розтягненні зв'язок, ударах та пораненнях. У лошат може бути природженим. При К. кінь шкутильгає, часто спотикається. Лікування: зогрівальні компреси, *масаж* із застосуванням йодистих препаратів, *тканинна терапія*. Підковують спеціальними підковами тощо.

КОЗИ́РСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — городище 1—3 ст. н. е. на правому березі Бузького лиману біля с. Козирки Очаківського району Миколаївської області. Досліджувалося 1954—67.

Виявлено залишки кам'яних житлових і госп. будівель. Стіни деяких парадних приміщень були оздоблені поліхромним фресковим розписом і рельєфними вапняно-гіпсовими карнизами. Розкопано залишки ткацької майстерні, зерносушилки. Під долівками будівель виявлено дитячі поховання в посудинах (див. *Глекові поховання*) або в невеликих ямках. Численні знахідки — зернотерки, жорна, кістки тварин свідчать про землеробсько-скотарський характер г-ва мешканців К. г. На матеріальній культурі К. г. позначився вплив *Ольвії*.

Літ.: Бураков А. В. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры. К., 1976.

КОЗИ́ЦЬКИЙ Микола Григорович [8 (20).I 1880, м. Кам'янець-Подільський — 30.X 1920] — рад. державний і парт. діяч. Член Комуністич. партії з 1903. Н. в сім'ї робітника. Брав участь у транспортуванні ленінської «Искры» з-за кордону в Росію. В 1905—07 проводив парт. роботу в Одесі, на Поділлі. К. не раз заарештовували, висилали, деякий час він жив в еміграції. В 1913—15 працював у Петербурзі на заводі «Сіменс і Гальске» (тепер завод імені Козицького).

В 1917 — один з керівників Васильєостровського районного к-ту РСДРП(б) у Петрограді. Активний учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції, член Петерб. к-ту партії. В 1918—19 — голова Ради робітн. і червоноармійських депутатів Нижнього Новгорода. В 1920 — голова Подільського губревкому. Загинув у бою з петлюрівцями.

Й. Г. Тельман.

КОЗИ́ЦЬКИЙ Пилип Омелянович [11 (23).X 1893, с. Летичівка, тепер Монастирищенського р-ну Черкас. обл.— 27.IV 1960, Київ] — укр. рад. композитор, педагог, музично-громадський діяч, засл. діяч мист. УРСР (з 1943). Член КПРС з 1940. В 1917 закінчив Київ. духовну академію, 1920 — Київ. консерваторію (клас композиції Б. *Яворського*, гармонії та інструментовки — Р. *Глієра*). В 1918—24 викладав у Київ. муз.-драм. ін-ті ім. М. В. Лисенка; 1921—28 — один з організаторів і керівників Муз. т-ва ім. М. Д. Леонтовича. В Харкові (1925—35) був головою Вищого муз. к-ту Наркомосу УРСР, читав лекції з історії укр. музики в муз.-драм. ін-ті. З 1935 — викладач, з 1945 — професор Київ. консерваторії. В 1952 — 56 — голова правління Спілки композиторів України. Музика К. грунтується на нар.-пісенній творчості, пов'язана з традиціями укр. муз. класики. Твори: опери — «Невідомі солдати» (1934, 2-а редакція «Жан Жірарден», 1937), «За Батьківщину» (1943); кантати — для хору а капела «Пам'яті більшовика» (1951), для дитячого хору «Здрастуй, весно» (1952); для симф. оркестру — сюїта «Козак Голота» (1925), поема «Дочка партизана» (1938); хори — «Десять шкільних хорів» (1921), «Вісім прелюдів пісень» (1924), диптих «Дивний флот» (1925), «Вісім українських народних новел» (1936); інструм. ансамблі, твори для фортепіано; романси, пісні, обробки нар. пісень, музика до кінофільмів та ін. К.— автор ряду наук. досліджень і статей про творчість М. Леонтовича, К. Стеценка, Б. Лятошинського, Б. Сметани й ін. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора, медалями.

Літ.: Довженко В. Нариси з історії української радянської музики, ч. 1. К., 1957; Гордійчук М. П. О. Козицький. К., 1959.

М. М. Гордійчук.

КОЗІВНИ́ЦТВО — галузь тваринництва, що розводить *кіз* для одержання молока, м'яса, вовни, пуху, шкір, хутра. Козяче молоко має підвищений вміст жиру та білка, відзначається бактерицидною дією. З шкір кіз виготовляють шевро, хром, лайку, замшу, сап'ян та ін., з козячого пуху — високосортні легкі тканини, тонкий трикотаж, найкращі сорти фетру, хустки, з тонкої козячої вовни — тех. тканини, килими, ковдри й трикотаж, з грубої — вовняні тканини й трикотаж. Розрізняють такі осн. напрями К.: пухове, молочне, вовнове й мішане. В СРСР пухове К. представлене оренбурзькою, придонською породами й гірсько-алтайською породною групою; молочне К.— зааненською породою, місцевими породами (горьковською, мегрельською) й місцевими відріддями укр. й білорус. кіз; вовнове К.— ангорською й рад. вовновими породами. В СРСР на поч. 1979 налічувалось 5,5 млн. кіз. На Україні кіз розводять тільки в підсобних г-вах населення, в основному в Закарп., Одес., Івано-Фр. і Полтав. областях. Переважають молочні породи. Поголів'я кіз в УРСР на поч. 1979 становило 233 тис. Наук. роботу по вивченню К. проводить Всесоюзний н.-д. ін-т вівчарства й козівництва (Ставрополь).

П. В. Щепівенко.

КОЗІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Терноп. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 0,7 тис. км². Нас. 47,3 тис. чол. (1979). У районі — 45 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 22 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Козова*. К. р. розташований у межах *Подільської височини*. Корисні копалини: пісок, глина, вапняки. Річки — *Стрипа*, *Коропець* (притоки Дністра). Грунти темно-сірі опідзолені й чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (бук, граб, дуб, липа, ялина, береза) займають 3,8 тис. га. Найбільші підприємства — козівські цукровий завод, філіал Микулинецького виробничого об'єднання по меблях і деревообробці та Козлівський спиртовий завод. 8 будинків побуту.

Спеціалізація с. г. — землеробство зерново-буряківничого і тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 54,7 тис. га, в т. ч. орні землі — 51,5 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, цукр. буряки, картопля. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. У К. р.— 20 колгоспів, радгосп, 4 міжгосп. підприємства (по виробн. свинини, яловичини, вовни і продуктів птахівництва), райсільгосптехніка. Залізничні станції — Козова, Денисов-Купчинці. Автошляхів — 242 км, у т. ч. з твердим покриттям — 186 км. У районі — 42 заг.-осв. і музична школи; 48

лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 9 будинків культури, 33 клуби, кінотеатр. 46 кіноустановок, 43 б-ки. В с. Купчинцях К. р. народився укр. поет П. А. *Думка,* в с. Великому Ходачкові похований укр. письменник Т. Г. *Бордуляк.* У К. р. видається газ. «Радянське слово» (1944). *І. А. Коковський*

КОЗІЙ Григорій Васильович [н. 29.XII 1897 (10.I 1898), с. Олещичі Любачувського повіту Львівського воєводства, тепер ПНР] — український рад. ботанік, доктор біол. наук (з 1950), засл. діяч науки УРСР (з 1961). Член КПРС з 1956. Осн. праці в галузі *палеоботаніки* і *геоботаніки,* зокрема з питань четвертинної історії розвитку *флори* Укр. Карпат і суміжних з ними територій, підвищення продуктивності природних кормових угідь Укр. Карпат, а також створення штучних високогірних *агробіоценозів* в умовах високогір'я Карпат. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

КОЗІН Сергій Андрійович [7 (19). X 1879, Туапсе, тепер Краснодар. краю — 16.X 1956, Ленінград] — рад. монголознавець, акад. АН СРСР (з 1943). У 1903 закінчив Петерб. ун-т. У 20-х рр. брав участь у створенні ленінгр. Сх. ін-ту. З 1929 в цьому ін-ті та Ленінгр. ун-ті викладав монг. мову. К.— автор праць і перекладів (з коментарями) монгольського («Гесеріада», 1935) і калмицького («Джангаріада», 1940) епосу.

КОЗІНА Валентина Вікентіївна (н. 3.IV 1927, с. Зарічне, тепер Сімферопол. р-ну Крим. обл.) — одна з зачинателів руху за високопродуктивну працю в птахівництві, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1958. На птахофабриці «Південна» Крим. обл. працює з 1960 і згодом стала пташницею-оператором. У 1970 закінчила Прибережненський технікум (зоотех. відділ). Досягла високих виробничих показників (в 1977 від закріпленого птахопоголів'я одержала 10 млн. 260 тис. яєць). Обиралася членом Ревізійної комісії на XXIII—XXV з'їздах Компартії України. Нагороджена орденом Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, за участь у партизан. русі— медаллю «За відвагу» та ін. Держ. премія СРСР, 1975. *В. В. Фесенко.*

КОЗІНЦЕВ Григорій Михайлович [9 (22).III 1905, Київ — 11.V 1973, Ленінград] — рос. рад. кінорежисер, нар. арт. СРСР (з 1964). Навчався в АМ у Петрограді. У 1921 разом з Л. *Траубергом* і С. *Юткевичем* організував кіногрупу ФЕКС (фабрика ексцентричного актора). З 1924 працював на кінофабриці «Півнзаккіно» (тепер «Ленфільм»), до 1946 (спільно з Л. Траубергом) поставив фільми: «Шинель» (1926, за Гоголем), «С. В. Д.» (1927), «Новий Вавілон» (1929), «Одна» (1931); трилогію — «Юність Максима» (1935), «Повернення Максима» (1937), «Виборзька сторона» (1939). Як театр. режисер поставив трагедії Шекспіра «Король Лір», «Отелло», «Гамлет». Екранізував твори світової класики: «Дон Кіхот» (1957), «Гамлет» (1964), «Король Лір» (1971). З 1941 — викладав у ВДІКу. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1965. Держ. премія СРСР, 1941, 1948.

Тв.: Наш современник Вильям Шекспир. Л.—М., 1966; Глубокий экран. М., 1971; Пространство трагедии. Л., 1973.

КОЗЛАНЮК Петро Степанович (літ. псевд.— Прутовий, Мережка, Перерівський; 12.VIII 1904, с. Перерив, тепер Коломийського р-ну Івано-Фр. обл.— 19.III 1965, Львів) — укр. рад. письменник і громад. діяч. Член КПРС з 1943. Н. в бідній сел. сім'ї. Друкуватися почав 1926. У 1928 на Рад. Україні вийшли перші збірки його оповідань «В селі» і «Хлопські гаразди». Був одним із засновників прогрес. письменницької орг-ції «*Горно*» і журн. «*Вікна*», який пропагував ідею возз'єднання Зх. України з Рад. Україною. Брав активну участь в організації *Антифашистського конгресу діячів культури 1936* у Львові. В 1930—39 за революц. діяльність кілька разів був заарештований, сидів у тюрмах панської Польщі.

У 1939, ставши рад. письменником, активно включився в літ. і громад. життя. Під час Великої Вітчизн. війни був кореспондентом фронтових газет, коментатором радіостанції «Дніпро» (зб. фейлетонів «Парад мерців», 1943). В 1944—52 і 1954—65 — голова Львів. орг-ції Спілки письменників України. В 1952—54 — голова виконкому Львів. обласної Ради депутатів трудящих. У своїх творах відобразив зубожіння і пролетаризацію зх.-укр. села в умовах польс.-шляхетської окупації, показав нове життя після визволення 1939. Найзначніший твір К.— трилогія «Юрко Крук» (1946—56). В ній змальовано широку картину життя трудящих Зх. України перших десятиліть 20 ст., показано їхню боротьбу за возз'єднання з Рад. Україною. В статтях і памфлетах, у п'єсі «Зрадники» (1945) викривав і таврував укр. бурж. націоналістів. Писав оповідання для дітей. Депутат Верховної Ради СРСР 3—5-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами і медалями.

Тв.: Твори, т. 1—3. К., 1960; Твори, т. 1—4. К., 1974—75; Рос. перекл. — Избранное, т. 1—2. М., 1960; Весна. М., 1965.

Літ.: Байда Ю. Петро Козланюк. К., 1959; Про Петра Козланюка. К., 1964; Качкан В. А. Петро Козланюк. К., 1980; Гуменюк М. П. Петро Козланюк. Бібліографічний покажчик. Львів, 1957. *Д. В. Павличко.*

КОЗЛІВ — селище міського типу Козівського р-ну Терноп. обл. УРСР, за 14 км від залізнич. ст. Денисів-Купчинці. 2,1 тис. ж. (1979). У К.— спиртовий і цегельний з-ди, комбінат побутових послуг, міжгосп. підприємство по відгодівлі великої рогатої худоби. Середня школа, лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, дві б-ки. Вперше згадується у писемних джерелах 1467.

КОЗЛОВ Іван Андрійович [24.VI (6.VII) 1888, с. Сандирі, тепер у складі м. Коломни Моск. обл.— 26.III 1957, Москва] — рад. парт. діяч, письменник. Член КПРС з 1905. За участь у революції 1905—07 засланий до Сибіру. Після втечі з заслання 1913 емігрував. Під час громадян. війни проводив підпільну роботу в Севастополі та Харкові. В 1923—25 навчався у Вищому літ. ін-ті ім. В. Я. Брюсова, потім — на парт. роботі. В 1941—44 — один з керівників партизанського руху в Криму, секретар Сімферопольського підпільного міськкому ВКП(б).

Літературну діяльність почав 1920 (п'єса «Підпілля»). Після війни осліп, але продовжував літ. діяльність. Автор документальних повістей «У кримському підпіллі» (1947), «В місті російської слави» (1950) та ін. Нагороджений орденами Леніна, Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1948.

КОЗЛОВ Іван Іванович [11 (22). IV 1779, Москва — 30.I (11.II) 1840, Петербург] — рос. поет, перекладач. В 1821 осліп. Автор романтичної поеми «Чернець» (1825), ліричних поезій «До друга В. А. Ж.», «Київ», «Венеціанська ніч», «Полонений грек у в'язниці» тощо. Перекладач творів Дж. Байрона, А. Міцкевича, Р. Бернса та ін. Його переклад поезії Т. Мура «Вечірній дзвін» став популярною рос. піснею. К. належить переспів «Плачу Ярославни» з «Слова о полку Ігоревім». Віршами К. захоплювався Т. Шевченко. Окремі поезії К. укр. мовою перекладали В. Александров, П. Грабовський.

Тв.: Полное собрание стихотворений. Л., 1960.

КОЗЛОВ Микола Іларіонович [30.XI (12.XII) 1814, Оренбург — 28. IX (10.X) 1889, Петербург] — вітчизняний анатом і патолог, фахівець в галузі військової медицини. Закінчив мед. ф-т Казан. ун-ту (1833) і Дерптський (тепер Тартуський ун-т) професорський ін-т (1837). З 1841 — професор анатомії Київ. ун-ту, одночасно викладав історію медицини і був деканом мед. ф-ту; заснував при Київ. ун-ті патологоанатомічний музей. З 1853 працював на адміністративних посадах у Петербурзі. Редагував 30 років «Военно-медицинский журнал». Праці К. присвячені анатомії та військовій медицині. *М. К. Бородій.*

КОЗЛОВ Олексій Олександрович [8 (20). II 1831, Москва — 27.II (12.III) 1901, Петербург] — рос. філософ-ідеаліст, один з перших представників *персоналізму* в Росії. Закінчив Моск. ун-т (1854). Приват-доцент (з 1876), професор (з 1884) Київ. ун-ту. Видавець перших у Росії філос. журналів «Философский трёхмесячник» (Київ, 1885—87) та «Своё слово» (СПБ, 1888—98). Певний час пропагував філософію А. *Шопенгауера,* потім намагався створити власну філос. систему, в якій поєднував об'єктивний ідеалізм *Платона* і Г. В. *Лейбніца* з суб'єктивно-ідеалістичним вченням І. *Канта* про апріорність простору і часу. За філософією К., яку він називав «панпсихізмом», все існуюче має в своїй основі психічне начало. Ідеї К. справили вплив на М. О. *Бердяєва,* М. О. *Лосського.*

В. В. Козіна.

Г. М. Козінцев.

П. С. Козланюк.

М. І. Козловський. Полікрат. Гіпс. 1790. Державний Російський музей у Ленінграді.

КОЗЛО́В Петро Кузьмич [3 (15). X 1863, м. Духовщина, тепер Смол. обл. — 26.IX 1935, Петергоф, тепер м. Петродворець] — рад. мандрівник, дослідник Центр. Азії, акад. АН УРСР (з 1928). У 1887 закінчив військ. уч-ще. З 1883 брав участь у рос. експедиціях у Центр. Азію під керівництвом М. М. *Пржевальського*, М. В. Пєвцова, В. І. *Роборовського*. В 1899—1901 очолював експедицію у Сх. Тібет, Монголію, Зх. Китай, 1907—09 — в пустелю Гобі, де було відкрито й досліджено давнє місто *Хара-Хото*. В роки громадян. війни К. працював в *Асканії-Новій*. У 1923 — 26 очолив першу рад. експедицію в Центр. Азію, що відіграла значну роль у геогр., археол. і етногр. вивченні Монголії. В 1931—33 брав участь у підготовці експедиції укр. вчених до Тянь-Шаню. Матеріали експедицій було надруковано в численних працях. Нагороджений медалями російського і багатьох зарубіжних географічних товариств. Ім'ям К. названо льодовик у горах Монгольського Алтаю.

Літ.: Овчинникова Т. Н. П. К. Козлов — исследователь Центральной Азии. М., 1964.

КОЗЛО́В Фрол Романович [5 (18).VIII 1908, с. Лощиніно, тепер Касимовського р-ну Рязан. обл.— 30.I 1965, Москва] — рад. держ. і партійний діяч, Герой Соціалістичної Праці (1961). Член КПРС з 1926. Н. в бідній сел. сім'ї, робітник. У 1936 закінчив Ленінгр. політех. ін-т. У 1940—53 — на керівній парт. роботі в Іжевську, в апараті ЦК ВКП(б), у Куйбишеві, Ленінграді. В 1953—57 — перший секретар Ленінгр. обкому КПРС, 1957—58 — Голова Ради Міністрів РРФСР, 1958—60 — перший заст. Голови Ради Міністрів СРСР, 1960—64 — секретар ЦК КПРС. З 1952 — член ЦК КПРС. В лютому — червні 1957 — кандидат у члени, 1957—64 — член Президії ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 3—6-го скликань. Член Президії Верховної Ради СРСР 1954—58 і з 1962. Нагороджений 4 орденами Леніна, 4 ін. орденами, медалями. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

Койот.

КОЗЛО́В — колишня (до 1932) назва м. *Мічурінська*.

КОЗЛО́ВСЬКИЙ Іван Семенович [н. 11 (24).III 1900, с. Мар'янівка, тепер Васильківського р-ну Київ. обл.] — укр. і рос. рад. співак (ліричний тенор), нар. арт. СРСР (з 1940), Герой Соціалістичної Праці (1980). В 1917—19 навчався в Київському музично-драматичному інституті імені М. В. Лисенка в О. *Муравйової*. В 1919 — 24 служив у Червоній Армії й брав участь у виставах Полтав. пересувного муз.-драм. театру (виконав, зокрема, партію Фауста в однойменній опері Гуно). В 1924 — соліст Харків., 1925 — Свердл. оперних театрів, в 1926—54 — Великого театру СРСР. К.— видатний представник рад. вокальної школи. Голос ніжного тембру, широкого діапазону. Виконанню К. властиві емоційність, легкість і теплота звучання, майстерність сценічного перевтілення. Партії: Юродивий («Борис Годунов» Мусоргського), Ленський («Євгеній Онєгін» Чайковського), Лоенгрін («Лоенгрін» Вагнера), Принц («Любов до трьох апельсинів» Прокоф'єва). Поставив ряд опер. К. — знавець укр. музики, активний її пропагандист. Серед партій укр. репертуару — Левко, Петро («Утоплена», «Наталка Полтавка» Лисенка). К. — засновник і худож. керівник концертного Ансамблю опери (1938—41, Москва; серед вистав — «Катерина» Аркаса, виконував роль Андрія). Концертна діяльність (з 1919). Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1949.

Козлятник лікарський: *1* — верхня частина квітучої рослини; *2* — корінь з основою стебла; *3* — квітка; *4* — насінина.

КОЗЛО́ВСЬКИЙ Михайло Іванович [26.X (6.XI) 1753, Петербург — 18 (30).IX 1802, там же] — рос. скульптор і рисувальник, представник *класицизму*. В 1764—73 навчався в петерб. АМ. Працював у Римі (1774—79) та Парижі (1779—80 і 1788—90), з 1794 — академік. Твори: рельєфи для Мармурового палацу в Петербурзі (1787), «Полікрат» (1790), «Амур спить» (1792), «Геркулес на коні» (1799), статуя для Великого каскаду в Петродворці «Самсон роздирає пащу лева» (1800—02), пам'ятник О. В. Суворову (1799—1801, тепер на Суворовській площі в Ленінграді). Кращі роботи К. зберігаються в ДРМ. У К. вчилися В. *Демут-Малиновський*, С. *Пименов* та ін.

Літ.: Петров В. Н. Михаил Иванович Козловский. Л., 1976.

КОЗЛО́ВСЬКИЙ Олександр Костянтинович (1.XI 1876, с. Горуцьке, тепер Гірське, Миколаївського р-ну Львів. обл.— 14.VIII 1898, с. Гребінне, нині на тер. ПНР) — укр. поет. Писати почав з 1894. Вперше кілька його віршів під заг. назвою «Із поезій засудженого на смерть» було надруковано в журн. «*Літературно-науковий вістник*» 1898, вже після смерті поета. Зб. віршів К. «Мірти й кипариси» видав І. Франко з своєю передмовою 1905. В ліриці К. переважають інтимні мотиви. У віршах і поемах на істор. теми К. оспівав героїчне минуле України, визвольну боротьбу укр. народу проти польс. шляхти («Богдан Хмельницький», «Пролог»).

Тв.: Поезії. К., 1966.

Ф. П. Погребенник.

КОЗЛЮ́К Анатолій Іванович (н. 2.VII 1932, Маріуполь, тепер м. Жданов Донец. обл.) — укр. рад. вчений у галузі протипожежного захисту вугільних шахт, доктор тех. наук (з 1977). Член КПРС з 1961. Після закінчення (1955) Моск. гірничого ін-ту почав працювати у Всесоюзному н.-д. ін-ті гірничорятувальної справи (Донецьк), з 1975 — заст. директора. Осн. дослідження з теорії і практики термодинамічних процесів при розвиткові і гасінні підземних пожеж на вугільних шахтах. Держ. премія СРСР, 1976.

КОЗЛЯ́ТНИК, галега (Galega) — рід багаторічних трав'янистих рослин родини *бобових*. Листки непарноперисті. Квітки зібрані у верхівкові китиці. 5 видів, поширених в Європі і Зх. Азії. В СРСР — 3 види, з них в УРСР — 1: К. л і к а р с ь к и й (G. officinalis), росте на вологих луках по берегах річок, серед чагарників (на Пд. Лісостепу та в степовій зоні Правобережжя). К. — кормова рослина. Деякі її форми отруйні для худоби, здебільшого для овець.

КОЗОВА́ — селище міського типу Тернопільської обл. УРСР, райцентр на р. Коропці (прит. Дністра). Залізнична ст. 7,7 тис. ж. (1979). К. відома з 1440. Входила до *Речі Посполитої*. З 1772 — у складі Галичини під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина), 1919 — 39 — буржуазно-поміщицької Польщі.

В 1939 у складі Зх. України возз'єднана з УРСР. З 1958 К.—селище міськ. типу. В К. — цукр. і цегельний з-ди, філіали Микулинецького об'єднання по меблях та деревообробці й Бережанського маслозаводу; міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, будинок побуту. 2 заг.-осв. і музична школи; лікарня, поліклініка, 2 будинки культури, кінотеатр, 5 б-к. Залишки замку 16 ст.

КОЗО́РІС Михайло Кірович (1882, м. Калуш, тепер Івано-Фр. обл.— 1937) — укр. рад. письменник. Закінчив Львів. ун-т. Друкуватися почав 1907. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції перебував на Рад. Україні. Працював у Нар. комісаріаті юстиції. Був членом літ. орг-ції «*Західна Україна*». Окремими виданнями вийшли зб. оповідань «Віче» (1928), «По кам'яній стежці» (1930), повісті «Село встає» (1929), «Чорногора говорить» (1931), «Голуба кров» (1932), книга публіцистики «Панський терор на Західній Україні» і літературознавча праця «Соціальні моменти в творчості В. Стефаника» (обидві — 1932).

І. М. Лисенко.

КОЗУБО́ВСЬКИЙ Федір Андрійович [24.VII (5.VIII) 1895 — 2.IX 1942] — учасник громадянської війни на Україні, укр. рад. археолог. Член Комуністичної партії з 1928. Н. в с. Богушевому (тепер Пінського р-ну Брест. обл.). В 1916 закінчив Смоленський учит. ін-т. Один з організаторів *Поліського збройного повстання 1918—19*. Командував 2-м Поліським комуністичним повстанським полком. У 20-х рр.— директор краєзнавчого музею в Коростені. В 1934—36 — директор Ін-ту історії матеріальної культури АН УРСР.

КОЗУ́ЛЯ, косуля (Capreolus) — рід ссавців род. оленевих. Довж. тіла самців 100—150 см, вис. у холці 65—100 см, маса 20—60 кг; самки дещо менші. Самці мають малорозгалужені горбкуваті роги довж. до 40 см, які щороку восени скидають. Влітку волосяний покрив рідкий, рудуватого кольору, взимку — густий, бурувато-сірий; ззаду біла пляма — навколохвостове «дзеркало». Новонароджені К. плямисті. Населяє ліси й рідколісся з галявинами. Парування в серпні — жовтні. Малята (1—3, іноді 4) з'являються у травні — червні. Живиться К. рослинами. К. поширений в Європі й Азії. На Україні зустрічається К. з в и ч а й н а (C. capreolus). Об'єкт мисливства. В деяких місцях свого поширення перебуває під охоро-

ною. На Україні здобувається за ліцензіями. К., які водяться в Сибіру, часто виділяють в окремий підвид К. сибірська (C. c. pygargus). Іл. с. 264.

КОЗЮРЕ́НКО Олександр Григорович [10 (22).II 1892, с. Гнилякове, тепер с. Дачне Біляївського р-ну Одес. обл.— 28.V 1959, Київ] — укр. рад. художник-карикатурист, засл. діяч мист. УРСР (з 1950). В 1912—15 навчався в Одес. худож. уч-щі. З 1920 працював у центр. укр. газетах і журналах «Комуніст», «Більшовик», «Червоний перець», «Всесвіт» та ін. У роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 К.— художник фронтової преси. В 1943—59 працював у журн. «*Перець*».

КОЗЯ́ТИН — місто Вінн. обл. УРСР, райцентр. Залізнич. вузол. Виник у 70-х рр. 19 ст. як селище біля залізнич. станції, що здобула назву від сусіднього с. Козятина. В 1903 тут було створено с.-д. групу, яка підтримувала зв'язок з газ. «*Искра*». Робітники залізнич. вузла брали участь у революц. подіях 1905—07. Рад. владу встановлено у січні 1918. З 1938 К.— місто. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації К. (14.VII 1941—28.XII 1943) у місті діяли підпільні диверсійні групи. В К.— підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, птахо- та хлібокомбінати, сухого знежиреного молока, хлібний і комбікормовий з-ди, швейна ф-ка, райсільгосптехніка, пром. комбінат, міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. 7 заг.-осв., музична і спортивна школи, залізнич. тех. уч-ще; 2 лікарні. 2 будинки культури, кінотеатр, 7 бібліотек. Архітектурна пам'ятка— вокзал (1888—90, архітектор О. *Кобелєв*).

КОЗЯ́ТИНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Вінн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,1 тис. км². Нас. 94,4 тис. чол. (1979). В районі — 75 населених пунктів, підпорядкованих міськ. та 31 сільс. Раді нар. депутатів. Центр — м. *Козятин*. К. р. розташований у межах *Придніпровської височини*. В районі — *Глуховецьке родовище каоліну*. На тер. району беруть початок ріки *Гуйва, Гнилоп'ять, Ростовиця* (бас. Дніпра) і Десна (бас. Пд. Бугу). Грунти чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Під лісами (дуб, береза, ялина, сосна, клен, ясен, вільха) — 3,0 тис. га. Пром. підприємства: глуховецькі каоліновий комбінат і з-д залізобетонних виробів, Жежелівське кар'єроуправління (добування й обробка граніту), Бродецький цукр. з-д, козятинські швейна ф-ка і птахокомбінат та ін. Комбінат побутового обслуговування (Козятин). Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого й тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1978 становила 97,9 тис. га, у т. ч. орні землі — 81,1 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, горох, цукр. буряки, овочеві, картопля. Садівництво. Розвинуті скотарство, свинарство, бджільництво. В К. р.— 21 колгосп, 5 радгоспів, птахофабрика, райсільгосптехніка з 3 виробничими відділеннями. Залізнич. вузол Козятин. Автомоб. шляхів — 324 км, у т. ч. з твердим покриттям — 178 км. У районі — 45 заг.-осв., 2 музичні і спортивна школи, залізнич. уч-ще; 71 лік. заклад, у т. ч. 10 лікарень. 62 будинки культури і клуби, 2 кінотеатри, 68 б-к. В с. Гурівцях К. р. народився академік АН УРСР Б. М. *Бабій*, у с. Кордишівці — укр. рад. письменник Ф. Ю. *Маківчук*, у с. Зозулинцях — укр. мовознавець К. П. *Михальчук*, у с. Миколаївці — академік АН УРСР Г. Й. *Сухомел*, у с. Глухівцях — академік АН УРСР А. П. *Філіппов*. У К. р. видається газ. «Жовтневі зорі» (з 1929). *П. І. Ткач.*

КОЗЬМА́ ПРА́ЗЬКИЙ (лат. Cosmas Pragensis; бл. 1045—21.X 1125, Прага) — чес. хроніст. Походив із знатного роду. Здобув освіту в Празі і Льєжі. Відвідав Угорщину, Німеччину, Італію. Автор «Чеської хроніки», яка є цінним джерелом для вивчення ранньої історії Чехії.

КОЗЬМА́ ПРУТКО́В — колективний псевдонім групи російських письменників — О. К. Толстого і братів О. М. і В. М. Жемчужникових, які виступали разом в 50—60-х рр. 19 ст. Твори К. П. (байки, пародії, епіграми, афоризми, комедії) — гостра сатира на царську бюрократію, чиношанування, обивательську косність, тупість і обмеженість вищих верств суспільства. Дотепно висміювали автори також окремих реакційних поетів, їхню ідею «чистого мистецтва» («Лист із Корінфа», «Філософ у бані»). Афоризми К. П. користуються популярністю й дотепер.

КОЇ́МБРА — місто в Португалії, в провінції Бейра-Літорал, адм. ц. округу Коїмбра. Розташована на р. Мондегу. Залізнич. вузол. Бл. 56 тис. ж. (1970). Підприємства харч. пром-сті, суконна ф-ка; виробн. фарфорового посуду. В 12—13 ст.— Королівська резиденція. Ун-т (з 14 ст.). Музеї — Машаду ді Каштру (португальське мистецтво 8 — 20 ст.), природничої історії. Архітектурні пам'ятки 12—18 ст.

Кой-Крилган-кала.
Загальний вигляд після розкопок.

КО́ЙДУЛА Лідія [псевд. Лідії Еміліє Флорентіне Яннсен; 12 (24). XII 1843, Вяндра, тепер Пярнуського р-ну — 30.VII (11.VIII) 1886, Кронштадт, 1946 прах перенесено до Талліна] — ест. поетеса, драматург. Друкуватися почала 1863. Автор зб. віршів «Лугові квіти» (1866) і «Соловей з берегів Емайгі» (1867). Багато її віршів стали популярними піснями («Серце матері», «Чому ти плачеш?» та ін.). П'єсами «Племінник з острова Сааремаа» (1870) і «Отакий Мульк, або Сто пур солі» (1872), в яких викривала реакц. політику прибалт. баронів, К. заклала основу нац. драматургії. Переклала оповідання Марка Вовчка «Козачка». Вірші К. перекладав П. Грабовський. В 1945 відкрито будинок-музей К. в Пярну.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1961.

КОЙ-КРИЛГА́Н-КАЛА́, Кой-Крилганкала — залишки давнього святилища і поселення в пустелі Кизилкум, у Турткульському районі Каракалп. АРСР. Розкопками 1951—57 виявлено залишки давньохорезмійського мавзолею-храму 4—3 ст. до н. е. з центр. двоповерховою круглою будівлею і кільцем фортечної стіни; між ними були розміщені госп. будівлі. В 2—1 ст. до н. е. святилище занепало, в 1 ст. н. е. на його руїнах виникло поселення, що існувало до 4 ст. н. е. Під час розкопок знайдено зразки давньої писемності, культові статуетки й керамічні поховальні скульптури, зброю, прикраси, керамічний посуд.

КОЙО́Т, лучний вовк (Canis latrans) — хижий ссавець род. *собачих*. Розмірами менший за *вовка* (довж. тіла до 1 м, маса до 13 кг). Волосяний покрив густий, довгий, рудувато-сірий або буруватий. Живиться зайцями, дикими кролями, мишовидними гризунами та ін. невеликими тваринами, охоче поїдає падло, зрідка нападає на овець і кіз. Навесні самка після 60—65-добової вагітності народжує в норі 6—10 (іноді до 19) щенят. Поширений у преріях Пн. Америки. За останні роки чисельність К. збільшилась і розширився їхній *ареал*.

КО́ЙПЕР (Kuiper) Джерард Петер (7.XII 1905, Гаренкарспеле, Нідерланди — 23.XII 1973) — амер. астроном, член Національної АН США (з 1950). Закінчив Лейденський ун-т (1927). Осн. праці з фізики зір, планет та їхніх супутників. Вивчав *подвійні зорі*; зокрема встановив, що не менше половини найближчих до Сонця зір — подвійні або *кратні зорі*. В 1937 опублікував першу діаграму спектр-світність для галактичних *зоряних скупчень*. К. перший виявив вуглекислий газ в атмосфері *Марса*, атмосферу на *Титані*, частки льоду в кільцях *Сатурна* тощо. Відкрив супутник

П. К. Козлов.

І. С. Козловський.

О. Г. Козюренко.

Л. Койдула.

Кокаїновий кущ. Квітуча гілка та квітка.

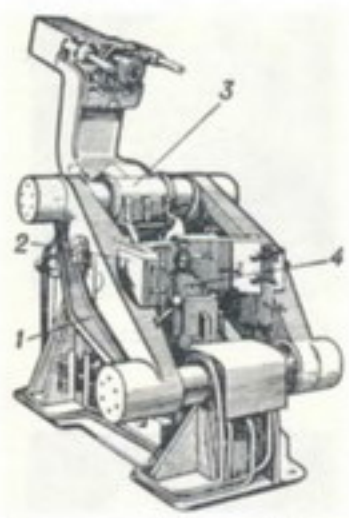

Однопозиційна універсальна кокільна машина: *1* — станина; *2* — рухома плита; *3* — гідравлічний циліндр; *4* — нижня плита.

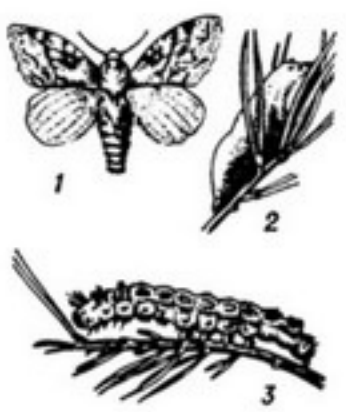

Коконопрядові. Сосновий коконопряд: *1* — метелик; *2* — кокон; *3* — гусениця.

Урана *Міранду* (1948) та супутник Нептуна *Нереїду* (1949). Передбачив базальтовий склад поверхні місяцевих морів та наявність вулканічних порід на Марсі. Брав участь у програмах фотографування Місяця з космічних апаратів і керував створенням 4 атласів Місяця на основі цих програм.

КОКАЇН — *алкалоїд* листя кокаїнового куща. Безбарвні, добре розчинні у воді кристали. В зв'язку з високою токсичністю К. його застосовують лише для поверхневого знеболювання кон'юнктиви і рогівки ока, слизових оболонок, порожнини рота, носа, гортані, а також сечівника.

КОКАЇНОВИЙ КУЩ, кока (Erythroxyloncoca) — теплолюбний кущ родини кокаїнових. Вис. 1—3 (5) м. Листки цілісні, схожі на листки вишні. Квітки непоказні, жовтувато-білі, розташовані в пазухах листків. Плід — червона кістянка. Походить з тропіків Пд. Америки. В дикому стані майже не зустрічається. Культивують у країнах Пд. Америки. З листків К. к. одержують *кокаїн,* кількість якого в листках досягає 1,3%. Один кущ дає за рік до 5 кг сухого листя. Лікарська рослина.

КОКА́НД — місто обласного підпорядкування Узб. РСР. Розташований в зх. частині Ферганської долини. Вузол автомоб. і залізнич. шляхів, аеропорт. 153 тис. ж. (1979). Поблизу К. проходить Великий Ферганський канал. Перші згадки про К. датуються 10 ст. У 1740—1876 — столиця *Кокандського ханства.* З 1876 — у складі Рос. імперії. С.-д. орг-ції виникли 1903—05. Трудящі К. брали участь у революції 1905—07, *Середньоазіатському повстанні 1916.* Більшовицьку орг-цію створено в серпні 1917. Рад. владу встановлено 20.II 1918. За роки Рад. влади К. перетворився на значний пром. та культур. центр області. Найрозвинутіші галузі пром-сті: легка (панчішно-прядильний комбінат, швейна та взут. ф-ки, бавовноочисний і шкіряний з-ди) та харч. (олійно-жировий комбінат) тощо. Розвиваються машинобудування та металообробка (обладнання для бавовняних, нафтопереробних та газодобувних підприємств, електротех. устаткування), є також хім. пром-сть (виробн. мінеральних добрив). У К.— пед. ін-т, філіали Ферганського політех. та Ташкентського ін-ту нар. г-ва, 7 серед. спец. навч. закладів. Муз.-драм. театр, краєзнавчий та літ. музеї. Архіт. пам'ятки: медресе Норбутабій (18 ст.), мечеть і мінарет Джаме (1810—12), ансамбль Дахма-і-Шохон (1825), палац Худояр-хана (тепер краєзнавчий музей; 1871), медресе Камал-кази (1914). К.— батьківщина поетів-демократів М. А. *Мукімі, Фурката,* Х. Н. *Хамзи.*

КОКА́НДСЬКЕ ХА́НСТВО — феод. держава в Середній Азії у 18—19 ст. Було розташоване у Ферганській долині, центр — м. Коканд. Утворене бл. 1710. В 1-й пол. 19 ст. територію ханства було розширено за рахунок Туркестану і кочовищ казахів у долині Сирдар'ї, почалося підкорення киргизів. Споруджено фортеці Ак-Мечеть (тепер м. Кзил-Орда), Ауліє-Ата (тепер м. Джамбул), Пішпек (тепер м. Фрунзе) та ін. В К. х. за панування феод.-кріпосницьких відносин існувало рабство. В містах було розвинуте кустарно-ремісниче виробництво. Населення К. х. часто повставало проти гнобителів (напр., 1873—76). У 1876 К. х. завойоване царизмом. Замість ліквідованого Кокандського ханства було створено Ферганську обл., що увійшла до складу Туркестанського генерал-губернаторства.

КОКАРБОКСИЛА́ЗА, тіамінпірофосфат — пірофосфорний ефір *тіаміну* (вітамін B_1). *Кофермент* ряду *ферментів,* у т. ч. *карбоксилази.* Широко застосовується у медицині при *ацидозі,* діабетичній *комі,* недостатності коронарного кровообігу, інфаркті міокарда, порушеннях серцевого ритму, для нормалізації обміну речовин тощо.

КО́КЕЛЬ Олексій Опанасович (13.III 1880, Чувашія — 4.II 1956, Харків) — укр. рад. живописець. В 1904—12 навчався в петерб. АМ у Д. *Кардовського.* В 1916 оселився в Харкові. Член *АХЧУ* (1926—31). Твори: «Чайна» (1912), «Вартовий революції» (1927), «Ліхнеп» (1930), «Колгоспний базар» (1935), «Ізюм. Вид на Кременець» (1936), «Товариш К. Є. Ворошилов у танкістів» (1937). Викладав у Харків. худож. ін-ті, професор (з 1939).

КО́КИ (від грец. κοκκος — зерно) — неспороносні кулясті бактерії родини кокових (Coccaceae). Представлені *аеробами* і *анаеробами.* Діаметр клітин 1—2 мкм. Більшість К. грампозитивні (див. *Грама метод*); звичайно нерухливі, розмножуються поперечним поділом. Крім одиночних форм, що наз. мікрококами, розрізняють, залежно від характеру розташування клітин, *стафілококи, стрептококи, диплококи, сарцини* та ін. К. спричинюють *бродіння* вуглеводів з утворенням к-т. Дуже поширені в грунті, воді, повітрі, харч. продуктах і т. п. Багато які К. патогенні (напр., *гонокок,* різні види стрептококів і стафілококів, *менінгококи*).

КОКІ́ЛЬ (франц. coquille, букв.— черепашка, шкаралупа) — металева *ливарна форма,* в якій одержують металеві відливки. К. (мал.) складається з двох або більше частин з гніздами, що утворюють зовн. поверхню відливки, і з *ливниковою системою.* Розкривають і закривають його звичайно на *кокільних машинах.* Розрізняють К. рознімні (з вертикальною, горизонтальною або криволінійною поверхнею рознімання) і нерознімні (з них відливки витрушують). Використовують їх від кількох сотень до кількох тисяч разів. Застосовують у серійному і масовому виробництві.

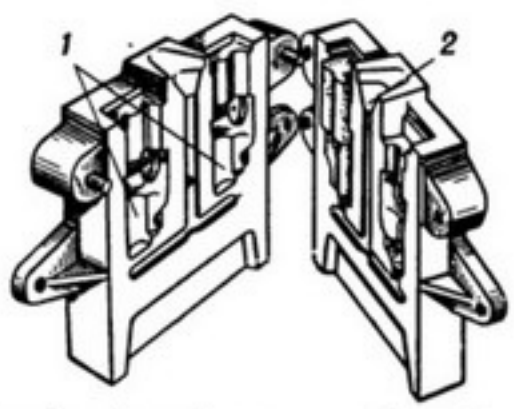

Рознімний кокіль: *1* — гніздо; *2* — ливникова система.

КОКІ́ЛЬНА МАШИ́НА — машина, за допомогою якої одержують відливки в *кокілях.* На К. м. розкривають і закривають кокілі, а також встановлюють ливарні стрижні, заливають у кокілі метал, виштовхують з них відливку, очищують і фарбують їхні внутр. поверхні. Розрізняють К. м. одно- й багатопозиційні. На однопозиційних універсальних К. м. (мал.), замінюючи кокілі, одержують відливки різної конфігурації і маси. Багатопозиційні К. м. поділяють на карусельні, що складаються з кількох однопозиційних машин, встановлених на обертовому столі, і конвейєрні, в яких по транспортуючому пристрою переміщуються однопозиційні машини або кокілі.

КОКІН Михайло Олександрович (н. 16.VII 1921, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ)— український рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1976). Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1954 закінчив Київ. худож. ін-т, де вчився у С. *Григор'єва* й В. *Костецького.* Твори: «Біля моря» (1961), «Пісня кобзаря» (1964), «Восени» (1965), «В дорозі» (1968). Нагороджений орденами Вітчизн. війни 1-го і 2-го ступенів, Червоної Зірки та медалями.

КОККІНА́КІ Володимир Костянтинович [н. 12 (25).VI 1904, Новоросійськ] — заслужений льотчик-випробувач СРСР, генерал-майор авіації (1943), двічі Герой Рад. Союзу (1938, 1957). Член КПРС з 1938. В Рад. Армії з 1925. З 1935 — льотчик-випробувач. Здійснив безпосадочні перельоти Москва — Владивосток (1938), Москва — о. Міскоу (США, 1939). К. встановив 22 світові рекорди. З 1961 віце-президент, потім — президент, з грудня 1968 — почесний президент Міжнар. авіац. федерації (ФАІ). Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1960.

КОКЛЕ́Н (Coquelin) Бенуа Констан (Коклен-старший; 23.I 1841, Булонь — 27.I 1909. Куйї-Сен-Жермен) — франц. актор. У 1859—60 навчався в драм. класі Паризької консерваторії. Грав у театрах «*Комеді Франсез*» (1860—92, з перервами), «Ренесанс» (1895—97), «Порт-Сен-Мартен» (1897—1909 очолював цей театр). Створював власні трупи, з якими гастролював у Європі (1882, 1884, 1889, 1892, 1903 — в Росії, зокрема у Києві — 1882, 1889) і Америці. Ролі: Фігаро («Весілля Фігаро», «Севільський цирульник» Бомарше), Гарпагон, Тартюф («Скупий», «Тартюф» Мольєра), Сірано («Сірано де Бержерак» Ростана) та ін. Теоретичні праці: «Мистецтво і актор» (1880), «Мистецтво актора» (1886. рос. перекл. 1937).

КО́КЛЮШ (франц. coqueluche), кашлюк — гостра інфекційна хвороба, що характеризується приступами судорожного кашлю. На К. хворіють переважно діти. Збудник К.— паличка Борде — Жангу (за ім'ям бельг. вченого Ж. Борде і франц.— О. Жангу, які вперше її описали 1906). Інфекція передається крапельним шляхом при кашлі, чханні хворого. Інкубаційний період — 7—9 днів. Після цього настає катаральний період, який триває 10—14 днів і характеризується сухим кашлем, нежитем, підвищенням т-ри тіла до 37,5—38°. В наступні дні кашель поступово посилюється, переходить у конвульсивний (приступи кашлю закінчуються виділенням в'язкого мокротиння, іноді — блюванням) — спазматичний період. Цей період триває 2—8 тижнів і довше. Під час кашлю можуть утворюватись крововиливи під шкіру повік, в кон'юнктиву ока, бувають кровотечі з носа, зовн. слухових проходів та ін. Поступово кашель слабшає, приступи стають рідшими й не такими тривалими — період видужання. Перебіг К. може ускладнюватися, найчастіше запаленням легень. Після перенесеного захворювання утворюється стійкий *імунітет*. Профілактика: рання ізоляція хворого до його видужання, карантин на 40 діб дітей, що були в контакті з хворим, активна *імунізація* дітей у 5—7 місяців, потім через 9—12 місяців, далі кожні 2—3 роки до 14 років. Лікування: максимальне перебування хворого на свіжому повітрі, повноцінне харчування, антибіотики, введення специфічного протикоклюшного гамма-глобуліну, *баротерапія*.

КОКОВИ́ХІН Михайло Миколайович [11 (23).I 1883, с. Дресвяново, тепер Кіров. обл.— 13.IX 1965, Москва] — рад. держ. і партійний діяч. Член Комуністичної партії з 1903. Н. в сел. сім'ї. В революц. русі з 1905. Не раз зазнавав репресій. У 1910—11 навчався в Болонській парт. школі в Італії. З 1914 вів парт. роботу в армії. Після Лютневої революції 1917 — член корпусного к-ту, виконкому Окремої армії Пд.-Зх. фронту. В 1919—37 — на відповідальній парт. і рад. роботі. З 1938 — на пенсії. В 1923—34 — член ЦКК ВКП(б). Член ЦВК СРСР і ВЦВК. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора та медалями.

КОКО́ВЦОВ Павло Костянтинович [19.VI (1.VII) 1861, м. Павловськ, тепер Ленінгр. обл.— 1.I 1942, Ленінград] — рос. рад. філолог. З 1906 — акад. Петерб. АН (потім АН СРСР). Закінчив Петерб. ун-т (1884), професор цього ун-ту (з 1900). Праці з семітології, ассіріології й археології, з них основні: «Книга порівняння єврейської мови з арабською Абу Ібрагіма (Ісаака) Ібн Баруна» (1893), «Єврейсько-хозарське листування в X столітті» (1932).

КО́КОН (франц. cocon) — захисний утвір навколо *яєць* або *личинок* багатьох безхребетних тварин. Яйцеві К. утворюються з секрету спец. залоз материнського організму (у дощових червів, п'явок, павуків і деяких молюсків). Лялечкові К. будують личинки багатьох комах (напр., перетинчастокрилих, метеликів, деяких жуків) перед їх перетворенням на *лялечку* переважно з виділень слинних залоз (у шовкопрядів — із секрету шовковидільних залоз). К. шовковичного, дубового та деяких ін. шовкопрядів є сировиною для одержання шовку.

КОКОНОПРЯ́ДОВІ (Lasiocampidae) — родина *метеликів*. Тіло товсте, волохате, розмах крил до 9 см, самки більші від самців. Ротові органи у метеликів не розвинені (вони не живляться). Яйця відкладають купками на гілки й листя. Гусінь вкрита волосками, живиться листям деревних рослин. Лялечки в тонких коконах. Цикл розвитку найчастіше однорічний. Бл. 1000 видів, поширених повсюдно (найбільше К. в тропіках). В СРСР зустрічається бл. 50 видів К., з них в УРСР — 18. Деякі К., напр. *кільчастий шовкопряд, непарний шовкопряд,* сосновий кокономпряд (Dendrolimus pini),— шкідники садів і лісів.

КОКОРІ́НОВ Олександр Пилипович [29.VI (10.VII) 1726, Тобольськ — 10 (21).III 1772, Петербург] — рос. архітектор, представник *бароко* та раннього *класицизму*. З 1740 навчався в Тобольську, пізніше — в Москві в архіт. школі Д. *Ухтомського*. З 1754 жив у Петербурзі. З 1761 — директор, з 1765 — професор, з 1769 — ректор АМ. Споруди: палац-садиба К. Г. Розумовського в Петровсько-Розумовському в Москві (1752—53, перебудований), палац К. Г. Розумовського (1762—66) та будинок Академії мистецтв (1764—88), обидві — в Ленінграді, у співавт. з Ж. Б. М. *Валлен-Деламотом*.

КОКО́СОВА ПА́ЛЬМА (Cocos nucifera) — дводомне дерево родини *пальмових*. Вис. 20—25 (30) м. Листки перисті завдовжки до 3,5 м. Квітки одностатеві, зібрані в пазушні волотевидні суцвіття. Плід — кістянка (т. з. кокосовий горіх) з твердим кам'янистим середоплоднем і сухим, пронизаним волокнами міжоплоднем. *Ендосперм* спочатку рідкий (т. з. кокосове молоко), потім гусне. К. п. росте в тропіках, здебільшого на узбережжях океанів, де широко культивується. З *копри* одержують кокосову олію; кокосове молоко вживається в їжу; із солодкого соку, що витікає з надрізаних суцвіть, виготовляють цукор, вино тощо; з волокон міжоплодня (т. з. койр) роблять мотуззя, щітки, мати; деревину використовують у будівництві; з волокон листків плетуть вірьовки, капелюхи тощо.

КО́КОШ Йосип (Янош; р. н. невід.— п. 1813) — ватажок загону закарпатських *опришків*. Походив з бідних селян с. Берето Земплинської жупи. Мобілізований до війська, К. утік у гори, де 1811 очолив загін опришків. Схоплений каральним загоном, помер від катувань у тюрмі.

КОКО́ШКА (Kokoschka) Оскар (н. 1.III 1886, Пехларн, Нижня Австрія) — австр. живописець і графік, представник *експресіонізму*. В 1904—09 навчався в Художньопром. школі у Відні. Працював у Відні, Дрездені, Празі, Лондоні, Зальцбургу (з 1954 — директор Міжнар. літньої АМ). Твори: портрет А. Фореля (1908), «Натюрморт з мертвим баранчиком» (1910), «Сила музики» (1918—20), «Празька гавань» (1936), портрет І. Майського (1942—43), «Зальцбург» (1950). У триптиху «Фермопіли» (1954) відобразились антифашист. погляди художника.

КОКО́ШНИК — 1) Стародавній рос. головний убір заміжніх жінок. Назва К. походить від давньослов'ян. «кокош», що означає курка або півень. Характерна риса К.— гребінь, форма якого у різних місцевостях була неоднаковою. К. робили на твердій основі, зверху прикрашали парчою, позументом, бісером, бусами, перлами, дорогоцінними каменями. К. побутував до 19 ст. в купецькому та сел. середовищі, а в допетрівській Русі — й в боярському. Іл. с. 270. 2) Декоративна архіт. деталь у вигляді профільованої, іноді загостреної вгорі арки з заповненим полем (удавана *закомара*). К. типовий для рос. архітектури 16—17 ст. Іл. с. 270.

КО́КРОФТ (Cockcroft) Джон Дуглас (27.V 1897, Тодморден — 18.IX 1967, Кембрідж) — англійський фізик, член Лондон. королівського т-ва (з 1936). Навчався в Манчестерському (1919—22) і Кембріджському (1922—27) університетах. Праці з ядерної фізики й атомної енергетики. В 1932 спільно з Е. Т. С. *Уолтоном* сконструював перший протонний прискорювач і здійснив ядерну реакцію з штучно прискореними протонами. Нобелівська премія, 1951.

КОКС (нім. Koks, від англ. coke)— твердий вуглецевий залишок, що утворюється в процесі *коксування* природного палива або продуктів його переробки. Розрізняють К. кам.-вуг. (доменний, ливарний), електродний пековий і нафтовий. К. використовують як паливо і відновник в *доменному виробництві*, як паливо в *ливарному виробництві*, для *агломерації* руд, *вельцювання* поліметалевих відходів, як сировину у виробн. електродів та ін.

КОК-САГИ́З, коксагиз (Tataxacum kok-saghyz) — багаторічна трав'яниста каучуконосна рослина родини *складноцвітих*. Дико росте в міжгірних долинах Сх. Тянь-Шаню. Як каучуконос відкритий 1931 в СРСР. Наземна частина рослини являє собою розетку листків і трубчасті квітконоси з жовтими квітками, зібраними в суцвіття — кошики. Плід — дрібна сім'янка з летючкою. Корінь стрижневий. Молочний сік (*латекс*) містить *каучук*. Найбільше каучуку містить молочний сік коренів (10—12% на суху речовину латексу). З 1933 був введений у культуру, переважно в Європ. частині СРСР; з розвитком виробництва синтетич. каучуку К.-с. не культивують. Іл. с. 270.

КОКСИ́Т (від лат. coxa — стегно) — запальне захворювання кульшового суглоба. Найпоширеніші т у -

В. К. Коккінакі.

Б. К. Коклен.

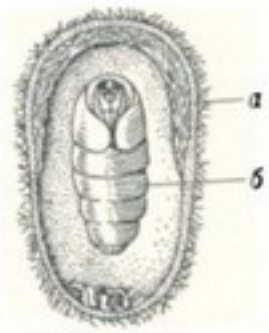

Кокон шовковичного шовкопряда (поперечний розріз): *а* — оболонка; *б* — лялечка.

Кокосова пальма: *1* — загальний вигляд рослини; *2* — плід; *3* — поздовжній розріз плоду.

Кокошник — жіночий головний убір.

Кокошник (в архітектурі).

Кок-сагыз.

беркульозні К.— вторинні, хронічні. Хворіють переважно діти 5—10 років. Нетуберкульозні К. виникають як ускладнення грипу ангіни, скарлагини та ін. інфекційних захворювань, *сепсису*, травм. Спостерігаються в будь-якому віці. Бувають гострі та хронічні. Ознаки К.: біль в суглобах, обмеження рухів, припухлість, іноді висока т-ра, *інтоксикація*. При туберкульозному К. в ділянці суглоба можуть виникати натічні *абсцеси, фістули*, вивихи, розвивається *атрофія* м'язів ноги. В суглобі може руйнуватися головка стегнової кістки або утворюватись *артроз*. Лікування — консервативне або хірургічне.

КО́КСОВА ПІЧ — піч, в якій *коксуванням* кам'яного вугілля одержують *кокс*. Найпоширеніші горизонтальні К. п. періодичної дії. К. п. такого типу (мал.) складається з камери коксування (довж. 13—16, вис. 4—7 і шир. 0,4 м), викладеної всередині динасовим *вогнетривким матеріалом* (див. також *Динас*), і обігрівальної системи. У цій системі розрізняють: обігрівальний простінок, у вертик. каналах якого згоряє опалювальний газ (*доменний газ, коксовий газ* або їхня суміш з природним газом); канали, по яких підводять газ і повітря і відводять продукти горіння; *регенератори* і спеціальну газорозподільну апаратуру. Кокс, що утворився в камері коксування під дією високої т-ри, виштовхується через дверні прорізи в гасильний вагон. Звичайно К. п. об'єднують у батарею по 61—77 печей в кожній із заг. системою підведення опалювального газу і відведення летких речовин, подавання вугілля та ін. Всі операції по тех. обслуговуванню К. п. (напр., завантаження вугілля, знімання й закривання дверей і люків) механізовані. Розробляють К. п. безперервної дії. *В. П. Гончаров.*

КО́КСОВИЙ ГАЗ — відхідний горючий газ, що утворюється під час *коксування* кам'яного вугілля в *коксових печах*. Після охолодження, виділення деяких хім. продуктів і очищення від сірководню містить у середньому 55—60% H_2, 20—30% CH_4, 5—7% CO, 2—3% CO_2, 4% N_2 і 0,4—0,8% O_2. Використовується як паливо в пром. печах, газових двигунах, а також як сировина в хім. промисловості.

КОКСОХІМІ́ЧНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь важкої промисловості, що здійснює хімічну переробку кам'яного вугілля методом *коксування*. Осн. продукція: *кокс, коксовий газ*, хім. продукти коксування. Першу плавку чавуну цілком на коксі вперше було проведено у Великобританії на поч. 18 ст. У дореволюц. Росії пром. виробн. коксу почалось у Донбасі у 80-х рр. 19 ст. К. п. Росії була відсталою галуззю (1913 — 4,4 млн. т коксу). За роки Рад. влади в СРСР створено технічно досконалу К. п. Збудовано нові коксохім. з-ди, які увійшли до складу металург. комбінатів у Магнітогорську, Кузнецьку, Нижньому Тагілі, Орську, Руставі. Значно розширено сировинну базу К. п. У 1978 за виробн. коксу СРСР посідав 1-е місце в світі. Великого розвитку набула К. п. на Україні. За роки довоєнних п'ятирічок докорінно реконструйовано діючі й збудовано нові коксохім. з-ди — Дніпропетровський, Дніпродзержинський, Ждановський, Горлівський, Комунарський, Макіївський, Запорізький, Криворізький, Єнакіївський, Рутченківський. У 1940 в УРСР було вироблено 15,7 млн. т коксу. Високими темпами К. п. республіки розвивалася в післявоєнні роки. В 1979 на Україні у складі виробничого об'єднання «Укркокс» М-ва чорної металургії УРСР діяло 15 коксохім. з-дів. Найбільші з них: *Авдіївський коксохімічний завод* імені 50-річчя СРСР, *Криворізький коксохімічний завод* імені Д. С. Коротченка, Комунарський з-д і *Ясинівський коксохімічний завод*.

В УРСР виробн. коксу 1979 зросло проти 1960 в 1,4 раза. Поліпшилась якість коксу, організовано виробн. нових хім. продуктів коксування. Підприємства К. п. країни оснащено потужними високопродуктивними динасовими батареями з високим рівнем механізації і автоматизації виробничих процесів, повним уловлюванням газу й хім. продуктів. Їх скоординовано з підприємствами чорної металургії, вуг. та хім. пром-сті, що забезпечує раціональне використання коксового газу. В К. п. значно зросла концентрація виробн. Якщо 1960 в УРСР серед. потужність одного з-ду становила 2,0 млн. т коксу на рік, то 1979 вона досягла 2,8 млн. т. Основними напрямами дальшого розвитку К. п. є оновлення парку коксових батарей за рахунок буд-ва потужних нових і реконструкції ряду діючих; комплексна механізація і автоматизація виробничих процесів; впровадження дистанційного та програмного керування коксовими машинами; розширення вуг. сировинної бази; інтенсифікація існуючих і впровадження нових процесів коксування; здійснення заходів щодо охорони водного й повітряного басейнів від забруднення. Проблемами розвитку К. п. на Україні займаються Укр. н.-д. вуглехім. ін-т, проектний ін-т «Діпрококс» у Харкові та ін. *М. О. Терещенко.*

КОКСУВА́ННЯ — хімічна переробка викопного палива (гол. чин. кам'яного вугілля і важких продуктів переробки нафти) нагріванням до т-ри 950—1050° С без доступу повітря для одержання *коксу* і деяких вторинних продуктів. Найпоширеніше К. періодичне — в *коксових печах*. Вихідним матеріалом для одержання кам.-вуг. коксу є коксівне вугілля, яке збагачують, подрібнюють і змішують одне з одним. При нагріванні до т-ри 250° С з вугілля випаровується волога і виділяються газоподібні продукти розкладу (в основному двоокис і окис вуглецю). Далі (т-ра 300—450° С) виділяються смолисті речовини, вугілля розм'якшується, перетворюючись на пластичну масу. При т-рі 500—550° С ця маса твердне, утворюється пористий продукт — напівкокс. В процесі дальшого нагрівання (до температури 750° С) напівкокс ущільнюється (з нього виділяється гол. чин. водень) і зазнає усадки, внаслідок чого розтріскується. Вище т-ри 750° С напівкокс перетворюється на кокс. Тривалість К. завантаженої в піч порції вугілля 13—18 год. Крім коксу, в процесі К. одержують *коксовий газ* і хім. продукти (в основному кам.-вуг. смолу, бензол), що їх використовують у виробн. синтетичних, лакофарбових та ін. матеріалів. Коксуванням важких продуктів переробки нафти в металевих коксових кубах або спеціальних печах одержують нафтовий кокс. Електродний ковий кокс утворюється при К. кам'яновугільного пеку (залишку від перегонки смоли) в динасових камерних печах. СРСР посідає перше місце в світі за виробництвом коксу.

Удосконалення К. пов'язане із створенням коксових печей великого об'єму, інтенсифікацією виробничого процесу (використанням підігрітого вугілля, застосуванням способу сухого гасіння коксу та ін.). Розробляються безперервні процеси К. Див. також *Коксохімічна промисловість*.

Літ.: Грязнов Н. С. Основы теории коксования. М., 1976; Иванов Е. Б., Мучник Д. А. Технология производства кокса. К., 1976; Скляр М. Г. Интенсификация коксования и качество кокса. М., 1976. *В. П. Гончаров.*

Батарея **коксових печей** (переріз по обігрівальному простінку): *1* — камера коксування; *2* — коксовиштовхувач; *3* — регенератор; *4* — кокс; *5* — газопровід; *6* — гасильний вагон; *7* — знімні двері; *8* — отвір, через який відводять леткі речовини; *9* — отвір для завантажування вугілля.

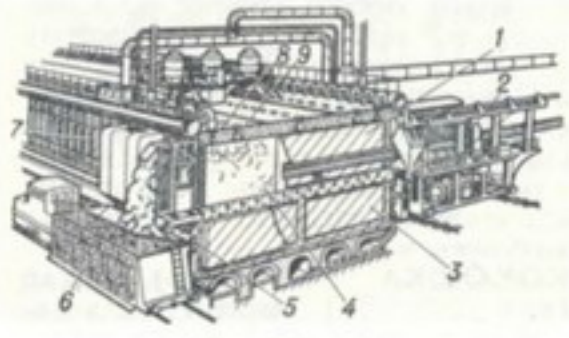

КОКТЕБЕ́ЛЬ — колишня (до 1944) назва селища міського типу *Планерського*.

КОКТЕ́ЙЛЬ (англ. cocktail, букв. — півнячий хвіст) — напій (звичайно яскравий, різнокольорний) з суміші горілчаних *настойок* (або *горілки*), *наливок*, виноградних *вин, коньяку*, соків, *вершків* тощо. Розрізняють К. алкогольні і безалкогольні.

КОКУ́РЙО Гоїтіро (20.XII 1902, Кіото — 17.III 1943, Сакаї, префектура Осака) — діяч японського робітн. руху. Н. в сім'ї ткача. За фахом — ткач. Член Компартії Японії (КПЯ) з 1922. Після розколу 1925 Япон. федерації праці — керівник лівого профцентру — Ради профспілок Японії. З 1927 — член ЦК КПЯ. Учасник IV конгресу Профінтерну. В жовтні 1928 заарештований і засуджений до 15 років ув'язнення. Помер у тюрмі.

КОКЦИ́ДИ (Coccoidea) — підряд комах ряду *рівнокрилих хоботних*. Розміри від 0,5 мм до 1,5 см. Яскраво виявлений статевий *диморфізм*. Тіло самок не поділене

на голову, груди і черевце; ноги, вусики, очі недорозвинені або їх немає. У самців одна пара крил, тіло їх поділене на голову, груди і черевце; дорослі самці не живляться, тривалість їхнього життя від кількох годин до 1—3 днів. Поширені К. всесвітньо. Понад 6000 видів, в СРСР — 600, у т. ч. в УРСР — бл. 200, серед них *червеці, щитівки,* несправжньощитівки. Самки і личинки К. живляться соками рослин, спричинюючи патологічні зміни в тканинах, появу плям різного кольору, обпадання листків і плодів, а іноді й загибель рослин. Багато видів К. завдають шкоди с.-г., лісовим, оранжерейним та ін. культурам; окремі з К.— об'єкти *карантину*. Відомі також і корисні К., яких використовують для одержання *карміну* (див. *Кошеніль*), *шелаку* і воску.

Є. М. Терезникова.

КОКЦИ́ДІЇ (Coccidiida, синонім Coccidia) — ряд паразитичних найпростіших класу *споровиків*. Форма тіла овальна або округла. Розвиваються в епітелії кишечника, печінки, нирок або ін. органів деяких безхребетних (кільчастих червів, членистоногих, молюсків), хребетних тварин і людини. Для К. характерне чергування нестатевого(шляхом множинного поділу — схізогонії) і статевого розмноження. К. потрапляють у організм живителя при проковтуванні зрілихооцист (див. *Циста*) разом з їжею і водою. Більшість К. розвивається в одному живителі, деякі — у двох. Відомо бл. 1000 видів К., поширених по всій земній кулі, з них в СРСР — бл. 300; на Україні спеціально не вивчались (є короткі повідомлення про К. с.-г. тварин і риб). Серед К. є чимало збудників небезпечних хвороб — *кокцидіозів*.

О. П. Маркевич.

КОКЦИДІО́З — хвороба тварин (зрідка людини), що її спричинюють одноклітинні паразити — *кокцидії*. Найбільше гине (до 85%) від К. молодняк птиці і кролів. Зараження відбувається гол. чин. через забруднені паразитами корми і воду на *пасовищах*. У хворих тварин розвивається недокрів'я, настає розлад травлення, уповільнюється ріст. Заходи боротьби: хворих тварин ізолюють і лікують сульфадимезином з *антибіотиками*; зміна випасів.

КОКЧЕТА́В — місто, обласний центр Каз. РСР. Розташований на березі оз. Копа. Залізнич. вузол. 103 тис. ж. (1979). Засн. 1824 як козача станиця. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1944 — обл. центр. Головні підприємства: приладобуд. (виробн. вагів, циферблатних головок, дозаторів), киснево-дихальної апаратури, авторем. з-ди, текст.-галантерейна, швейна, повстяна, меблева ф-ки. Харч. пром-сть представлена м'ясокомбінатом, мол. і рибним з-дами. Виробн. буд. матеріалів. У К.— пед. ін-т, філіал Карагандинського політех. ін-ту, 7 серед. спец. навч. закладів. Істор.-краєзнавчий музей, меморіальний музей В. В. *Куйбишева*, який провів тут дитинство (1889—98). Драм. театр, філармонія.

КОКЧЕТА́ВСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Каз. РСР. Розташована на Пн. республіки. Утворена 16.III 1944. Площа 78,1 тис. км². Нас. 617 тис. чол. (1979, перепис); осн. населення — казахи і росіяни, живуть також українці, німці, татари та ін. Міськ. нас.— 35%. У К. о. — 16 районів, 4 міста і 8 селищ міськ. типу. Центр.— м. *Кокчетав*. Область нагороджено орденом Леніна (1958). Поверхня на Пн. Сх. рівнинна (пд. частина Зх.-Сибірської рівнини), на Пд. Зх. — сопки і пасма *(Казахський дрібносопковик)* заввишки 200—400 м. На Пд. К. о. підноситься Кокчетавська височина (г. Синюха, 947 м). Корисні копалини: золото, залізні руди, мірабіліт, кам. сіль, мінеральна буд. сировина. Клімат різко континентальний, посушливий. Пересічна т-ра січня на Пн. — 18°, на Пд. —16°, липня +19, +20°. Річна кількість опадів 280—300 мм на Пн., 230 мм — на Пд. Сх., на гірських масивах — до 400 мм. Гол. ріка — *Ішим*. Багато озер: прісні — Щуче, Велике Чебаче, Борове, Зеренда та ін., солоні — Сілетітеніз, Теке, Калібек та ін. Ґрунти переважно звичайні й пд. чорноземи, в озерних улоговинах — солонці й солончаки. На цілинних ділянках — степова рослинність, на Пн. Зх.— березові *колки*. Гірські масиви вкриті сосновими борами. Під лісами — бл. 300 тис. га. В межах області — Боровське заповідно-мисливське г-во. В народногосп. комплексі республіки К. о. виділяється виробн. зернових культур у поєднанні з тваринництвом. Енергетика базується на довізному вугіллі та мазуті. Провідна галузь пром-сті — харчова, яка розвивається на місц. с.-г. сировині (борошномельна, м'ясна, маслосироробна, мол. і спиртова). За роки Рад. влади в К. о. створено маш.-буд. і металообр. пром-сть (з-ди: механічні, киснево-дихальної апаратури, ремонтно-механічний і авторемонтний). Є підприємства буд. індустрії (з-ди: склоробний, щебеневий, цегельні, залізобетонних виробів; домобуд. та сільс. буд-ва комбінати). Підприємства легкої промсті (текст.-галантерейна і швейна ф-ки). Гол. пром. центри: Кокчетав, Щучинськ, Красноармійськ, смт Куйбишевський. За роки освоєння цілинних і перелогових земель посівні площі К. о. збільшилися в 3 рази. Вирощують зернові (яра пшениця, ячмінь, просо, гречка), тех. (льон-кучерявець, гірчиця), кормові (кукурудза, однорічні й багаторічні трави), овочі й картоплю. Розвинуте тваринництво (велика рогата худоба, вівці, кози, свині, коні, птиця). Гол. вид транспорту — залізничний. К. о. перетинають Трансказахстанська (Петропавловськ — Кокчетав — Караганда — Чу) та Середньосибірська (Троїцьк — Кустанай — Кокчетав — Кзилту — Іртишське) магістралі. З Пд. (від Пд.-Сибірської магістралі) — лінії з-ць Атбасар — Тахтаброд, Ерментау — Айсари. Розвинутий автомоб. і повітр. транспорт. У К. о. — пед. ін-т, 13 серед. спец. навч. закладів, драм. театр. З музеї (історико-краєзнавчий і меморіальний В. В. Куйбишева в м. Кокчетаві, музей природи в смт Боровому). Поблизу м. Щучинська — курорт всесоюзного значення Борове.

М. Ш. Ярмухамедов.

КО́ЛА (Cola) — рід дерев родини стеркулієвих. Листки цілісні. Квітки невеликі, дзвониковидні, зібрані у волотисті суцвіття. Плід — м'ясиста коробочка; насіння (т. з. горіхи кола, або гуру) до 5 см завдовжки і до 3 см у діаметрі. Бл. 125 видів, поширених на Зх. Екватор. зони Африки. К. блискучу (C. nitida), К. загострену (C. acuminata) та деякі ін. види культивують у тропіч. країнах. Свіже насіння К. містить алкалоїди *кофеїн* (до 2,5%) і *теобромін* (до 0,01%). З К. виготовляють тонізуючі напої (напр., кока-кола та ін.).

Кола загострена. Квітуча гілка та квітка в розрізі.

КОЛАБОРАЦІОНІ́СТИ (франц. collaborationistes, від collaboration — співробітництво) — зрадники батьківщини, які співробітничали під час 2-ї світової війни 1939—45 з фашистами в окупованих гітлерівською Німеччиною країнах Зх. Європи. Термін «колабораціоністи» з'явився 1940 у Франції, частина правлячих кіл якої підтримувала окупантів (режим «*Віші*»).

КОЛАГЕ́Н (від грец. κόλλα — клей і γεννάω — породжую) — фібрилярний білок з групи склеропротеїдів. Основна складова частина *колагенових волокон*. Для молекули К. характерний високий вміст *гліцину, проліну* і *оксипроліну*. Більша частина К. волокон не розчиняється у воді та органічних розчинниках. При тривалому нагріванні у воді розкладається з утворенням *желатину*. Частина К., що не зібрана у волокна, розчиняється в розчинах к-т і лугів. К. одержують головним чином зі шкіри тварин.

КОЛАГЕ́НОВІ ВОЛО́КНА, волокна, що дають клей — волокна позаклітинної речовини *сполучної тканини* тварин і людини, що складаються переважно з *колагену*. Міцні; виконують мех. (опорну) функцію. К. в. утворені пучками ниток — фібрил, що не галузяться. У воді К. в. набрякають, при виварюванні дають клей. У хрящі К. в. наз. хондріоновими, в кістці — осеїновими.

КОЛАГЕ́НОВІ ХВОРО́БИ, колагенози — група захворювань, що супроводяться системним ураженням колагенового комплексу (див. *Колаген*) *сполучної тканини* різних органів. До К. х. належать системний *вовчак червоний,* вузликовий періартеріїт, дерматоміози-

В. П. Коларов.

Якуб Колас.

ти, *ревматизм,* інфекційний неспецифічний *поліартрит* та ін. На К. х. хворіють дорослі й діти. Для всіх К. х. характерні хронічний хвилеподібний прогресивний перебіг, висока т-ра, значне схуднення, тяжкі ураження внутр. органів і систем, виявлені зміни крові (*лейкоцитоз,* нейтрофільоз, підвищена *швидкість осідання еритроцитів*) і біохімічних показників (високий вміст *мукопротеїдів,* сіалових к-т, *фібриногену* тощо). В основі К. х. лежать *алергія* і автоімуноагресивний механізм реакцій (див. *Автоімунні захворювання*) на ряд факторів: медикаменти, хім. речовини, *вакцини, переливання крові,* мікроби. Лікування: медикаментозне, лікувальна фізкультура, фізіопроцедури, відповідний режим. *П. С. Мощич.*

КОЛА ДІ РІЄНЦО (Cola di Rienzo; справж. ім'я — Нікола ді Лоренцо Габріні; 1313, Рим — 8.X 1354, там же) — італ. політ. діяч. У травні 1347 очолив антифеод. повстання торг.-ремісничих верств, в результаті якого було встановлено Рим. республіку. В грудні 1347 феод. магнати, вчинивши заколот, відновили свою владу. В серпні 1354 з загоном *кондотьєрів* К. ді Р. увійшов у Рим, де знову було проголошено республіку. Проте збільшення податків, яке провів К. ді Р., викликало повстання римлян. під час якого його було вбито.

КОЛА́Ж (франц. collage, букв.— наклеювання) — технічний прийом в образотворчому мистецтві, переважно у *графіці,* за яким на певну основу наклеюють фотографії, різні матеріали, що різняться кольором і фактурою: твори, виконані таким способом.

КОЛАКО́ВСЬКИЙ Олексій Антонович [17 (29).VI 1856, Подільська губ.— 15 (28).IX 1912, Петербург] — укр. скрипаль і педагог. Закінчив Київ. муз. уч-ще (1873; в 1872—73 був солістом оркестру Київ. рос. опери) та Петерб. консерваторію (1877, з 1906 — її професор). У 1884—93 — соліст балетного, 1893—97 — оперного оркестрів Великого театру (Москва). В 1897—1906 викладав у муз. уч-щі в Києві, де керував струнним квартетом, був директором власної школи скрипкової гри.

І. М. Лисенко.

КОЛА́ПС (від лат. collapsus — розбитий, розвалений) — гостра судинна недостатність, яка характеризується пригніченням центральної нервової системи, різким падінням артеріального і венозного тиску, зменшенням маси крові, що циркулює, і порушенням обміну речовин. Причини виникнення К.: крововтрата, *шок,* нестача кисню, травма, *інтоксикація* та захворювання (інфекційні, інфаркт міокарда, панкреатит та ін). Ознаки: шкіра та слизові оболонки бліднуть, холонуть, шкіра вкривається потом, розвивається акроціаноз. Пульс стає ниткоподібним, вени спадаються, дихання часте й поверхневе, очі тьмяніють, зіниці розширюються, т-ра тіла знижується до 35°. При наростанні симптомів настає смерть. Лікування: спокій, зігрівання тіла, багато пиття.

КО́ЛАПС ГРАВІТАЦІ́ЙНИЙ — наростаючий процес стиснення матеріальної системи під дією власних гравітаційних сил. Становить великий інтерес у зв'язку з проблемами *еволюції зір.* Згідно з сучас. астр. уявленнями, тривалий час свого існування *зоря* перебуває у рівновазі: гравітаційні сили, що намагаються стиснути її речовину, зрівноважуються силами тиску нагрітого (внаслідок *термоядерних реакцій*) газу, які протидіють стисненню. В міру вичерпування в надрах зорі запасів термоядерної енергії може початись К. г. Якщо він не зупиниться, зоря перетворюється на *чорну діру.* При цьому поле її тяжіння зростає настільки, що ніякі сили вже не в змозі зупинити стиснення; починають грати роль ефекти, які описуються заг. *відносності теорією,* і тому ця стадія наз. релятивістським К. г. Якщо ж процес стиснення зорі зупиниться в її центр. частині (внаслідок розігріву при стисненні), то *ударна хвиля,* що виникає при цьому, скидає із зорі зовн. оболонку (маса якої може становити більшу частину заг. маси зорі), що спостерігається у вигляді спалаху *наднової зорі.* Коли маса залишку не перевищує приблизно двох мас *Сонця,* то він стає стабільною надгустою *нейтронною зорею,* яка ототожнюється з *пульсаром.* Якщо ж маса залишку перевищує дві маси Сонця, він перетворюється на чорну діру. Теоретично у стан К. г. можуть прийти й ін. космічні тіла, напр. ядра *галактик.*

Літ.: Зельдович Я. Б., Новиков И. Д. Теория тяготения и эволюция звёзд. М., 1971; Боулер М. Гравитация и относительность. Пер. с англ. М., 1979.

А. В. Манджос.

КОЛА́РОВ Васил Петров [16 (28). VII 1877, м. Шумен—23.I 1950, София] — діяч болгарського і міжнародного комуністичного й робітничого руху, державний і політичний діяч НРБ. Доктор екон. наук (з 1935), академік Болг. АН (з 1946). Н. в сім'ї ремісника. Член Болг. робітн. с.-д. партії (БРСДП) з 1897. В 1897—1900 навчався на юрид. ф-ті ун-ту в Женеві. В 1902—04—секретар соціал-демократичної організації в Шумені, 1904—19 — керівник організації БРСДП (*тісняків*; тісних соціалістів; т. с.) у Пловдиві. З 1905 — чл. ЦК БРСДП (т. с.). Учасник VII—VIII конгресів *Інтернаціоналу 2-го.* В 1913—23 — депутат парламенту. В 1919—23 — секретар ЦК Болг. компартії (т. с.) [БКП (т. с.)]. З 1921 — чл. Виконкому Комінтерну (ВККІ), з 1922 — Президії ВККІ, в 1922—24 — ген. секретар ВККІ. Один з керівників *Вересневого антифашистського повстання 1923.* З жовтня 1923 — в СРСР. У 1923—44 — чл. Закорд. бюро ЦК БКП (т. с.). У 1926—29 — гол. редактор органу БКП (т. с.) — журн. «Коммунистическо знаме». В 1928—29 очолював Балкан. секретаріат ВККІ, був головою Виконкому *Селянського Інтернаціоналу.* В 1931—35 — зав. відділом ВККІ по роботі на селі, 1931—41 — директор Міжнар. агр. ін-ту, 1934—35 — гол. редактор його органу — журн. «Аграрні проблеми». Один з керівників антифашист. боротьби болг. народу. В 1945 повернувся в Болгарію. В 1945—46 — голова Нар. зборів, з 1946 — Великих нар. зборів. У 1946—47 — тимчас. голова НРБ, 1947—49 — заст. голови Ради Міністрів, міністр закорд. справ, з липня 1949 — голова Ради Міністрів. Автор праць з питань теорії і практики БКП, зокрема з питань агр. політики партії.

П. С. Сохань.

КОЛА́РОВГРАД — колишня (1950—1965) назва м. *Шумена* в Болгарії.

КО́ЛАС Якуб [псевд. Міцкевича Костянтина Михайловича; 22.X (13.XI) 1882, хутір Акінчиці, тепер Стовбцовського р-ну Мін. обл.—13.VIII 1956, Мінськ] — білорус. рад. письменник, нар. поет БРСР (з 1926), акад. АН БРСР (з 1928), засл. діяч науки БРСР (з 1944). Один з основоположників нової білорус. л-ри і білорус. літ. мови. Член КПРС з 1945. За участь у нелегальному з'їзді вчителів (1906) і за революц. агітацію серед селян засуджений на три роки позбавлення волі (1908—11). Друкуватися почав 1906. Перша зб. поезій — «Пісні печалі» (1910); збірки «Оповідання» (1912); «Рідні образи» (1914). Був одним з організаторів білорус. ун-ту і Академії наук БРСР. Створив епічні поеми «Нова земля» (1923) і «Симон музика» (1925). Трилогія «На розстанях» («В поліській глушині», 1923; «В глибині Полісся», 1927; «На розстанях», 1954) — про шляхи демократичної інтелігенції в революцію. У повістях «На просторах життя» (1926), «Трясовина» («Дід Талаш», 1934), драмі «Війна — війні» (1937), книзі віршів «Наші дні» (1937) оспівував рад. патріотизм, дружбу народів, показав формування нової людини. За цикл патріотичних віршів періоду Великої Вітчизн. війни К. в 1946 удостоєний Держ. премії СРСР. Поема «Рибалчина хата» (1947; Держ. премія СРСР, 1949) — про боротьбу трудящих Зх. Білорусії за возз'єднання білорус. народу в єдиній Рад. державі. Писав літ.-публіцистичні статті. Багато творів К. присвятив укр. народу («Розлука. Українським та білоруським партизанам» та ін.), Т. Шевченкові — вірш, статтю і наукове дослідження «Т. Шевченко і білоруська література» (1939), переклав ряд його творів. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Збор твораў. т. 1—14. Мінск, 1972—79; Укр. перекл.— Прокурор. Х., 1930; Вибрані твори. К., 1951; Війна — війні. К., 1956; На розстанях. К., 1970; Дід Талаш К., 1971; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1956; Стихотворения и поэмы. Л., 1978.

С. А. Крижанівський.

КО́ЛБОЧКИ, колбочкові клітини — світлочутливі клітини зовнішнього шару сітківки *ока* людини й хребетних тварин. Містять зоровий пігмент — йодопсин. К. забезпечують бачення вдень і *колірний зір.* У сітківці людини бл. 7 млн. К., переважають у центрі сітківки (жовта пляма містить тільки К.). Див. також *Палички, Зір.*

КОЛГО́СПИ, колективні господарства — тип соціалістичних с.-г. підприємств; кооперативні організації селян, які добровільно об'єднались для спільного ведення великого соціалістичного с.-г. виробництва на основі суспільних *засобів виробництва* і колективної праці. Виникли в СРСР відповідно до об'єктивної закономірності соціалістичної перебудови с. г. (див. *Колективізація сільського господарства* в СРСР, *Кооперативний план В. І. Леніна*). Створення колг. ладу мало велике значення: політичне — він зміцнив Рад. д-ву і її гол. основу — союз робітників і селян; економічне — дав можливість розвивати г-во на сучас. індустріальній основі; соціальне — встановив на селі нову систему сусп. відносин, що ведуть до повної ліквідації класових відмінностей в рад. суспільстві. Марксистсько-ленінське вчення про кардинальне розв'язання *аграрного питання* шляхом *націоналізації землі,* тобто перетворення її на загальнонар. власність, та соціалістичної *кооперації* є теор. основою організації колективного г-ва. На базі індустр. розвитку країни колективні г-ва пройшли великий шлях від найпростіших, поч. форм кооперації до великих сучас. с.-г. підприємств. Функціонують К. на землі, яка є державною власністю, що закріплена за ними в безоплатне й безстрокове користування.

Правовий статус. Організація і діяльність К. та питання, що стосуються правомочності колгоспників і колг. дворів, регулюються колг. законодавством. Його осн. положення закріплено в Конституції СРСР (ст. 12), конституціях союзних (в УРСР — ст. 12) і авт. республік, а також в актах, що визначають держ. керівництво К., в т. ч. рекомендаційного характеру. До них належать законодавчі акти найвищих органів влади, спільні постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР та ін. акти з питань колг. буд-ва. Правовий статус К. визначено в *Примірному Статуті колгоспу* (1969), Положенні про Союзну Раду колгоспів та примірних положеннях про *Ради колгоспів* союзної республіки, авт. республіки, краю, області і району. Він конкретизується в примірних правилах внутр. розпорядку К., Примірному положенні про ревізійну комісію К., Примірному положенні про міжколг. юрид. групу тощо. Питання про порядок призначення і виплати допомоги по соціальному забезпеченню членам К. регулюється, зокрема, Законом про пенсії і допомогу членам колгоспів 1964 з доповненням 1967, 1971 і 1977. Договірні відносини К. з держ. та громад. орг-ціями визначено відповідними нормами цивільного та цивільно-процесуального законодавства.

К. відповідають завданням дальшого розвитку *продуктивних сил* на селі, забезпечують правильне поєднання особистих інтересів колгоспників з суспільними загальнонар. інтересами. Порівняно з *радгоспами* К. є менш зрілою формою *соціалістичної власності,* відрізняються нижчим рівнем усуспільнення праці і виробн. Разом з тим між радгоспами і К. відбувається закономірне зближення як за рівнем розвитку продуктивних сил, так і за характером *виробничих відносин.* Розвиток продуктивних сил зумовив у 50-х рр. масове укрупнення колгоспів. З поглибленням спеціалізації і підвищенням *концентрації виробництва* на базі міжгосп. *кооперації* та *агропромислової інтеграції* цей процес триває. Число К. в цілому по країні зменшилось з 121,4 тис. 1950 до 26,7 тис. 1978, тобто в 4,5 раза, а по УРСР відповідно — з 19,3 тис. до 7 тис., або у 2,8 раза. Кількість К. зменшується також внаслідок перетворення певної частини їх на радгоспи за добровільною згодою, рішенням заг. зборів колгоспників. Сучас. К. являють собою досить великі с.-г. підприємства. В 1978 на один К. в середньому по республіці припадало 3,4 тис. га посівної площі, понад 660 дворів, 4731 тис. крб. неподільних фондів, 2253 голови великої рогатої худоби, 37 тракторів, 8 комбайнів, 22 автомашини. В 1978 в середньому на один К. одержано валового доходу 1087 тис. крб. Валова продукція колг. сектора рік у рік зростає. Якщо 1960 вона становила 9,2 млрд. крб., то 1978 — 14,8 млрд. крб., або на 61,3% більше. Це зумовлено, перш за все, проведенням активної *аграрної політики КПРС* і Рад. д-ви, особливо після Березневого пленуму ЦК КПРС 1965, який виробив новий курс на інтенсифікацію та індустріалізацію с.-г. виробн., створення стабільних екон. умов, зміцнення матеріально-тех. бази. В 1978 К. республіки мали 260 тис. тракторів різних марок, 60,6 тис. зернозбиральних комбайнів, 155,5 тис. вантажних автомашин. К. вступають пайовиками в міжгосп. підприємства і орг-ції для виробн. на пром. основі продукції, зокрема тваринницької. Зростання тех. оснащення, орг. вдосконалення, розвиток *соціалістичного змагання* забезпечили підвищення *продуктивності праці* в К. 1970—78 на 42%. У розвитку К. вирішальну роль відіграє держ. *власність.* Крім землі, вони користуються електроенергією від держ. енергосистем, рем. базою, кредитами. Д-ва в інтересах суспільства і К. фінансує великий комплекс робіт: спорудження зрошувальних і осушувальних систем, підготовку спеціалістів, розвиток с.-г. науки, організацію карантин. служби та ін. Із зростанням *капітальних вкладень* і зміцненням матеріально-тех. бази К. все більш важливим завданням їхньої діяльності стає підвищення ефективності виробн. Обсягові вкладених коштів має відповідати рівень розвитку *землеробства* і *тваринництва.* В рішеннях XXV з'їзду КПРС, Жовтневого 1976 і Липневого 1978 пленумів ЦК КПРС всебічно розкрито шляхи підвищення ефективності с.-г. виробництва. Свою виробничу діяльність К. ведуть за планом, затвердженим заг. зборами колгоспників. Кожний К. розробляє такі плани: орг.-госп. устрою, п'ятирічний, річний і поточні на періоди с.-г. робіт. Вони грунтуються на раціональному й повному використанні землі, матеріально-тех., трудових і фінанс. ресурсів, враховують конкретні умови кожного г-ва. Складаючи плани, К. виходять з необхідності виконання плану-замовлення д-ви по продажу продукції і задоволення внутр. потреб г-ва. План держ. закупівель продукції доводиться на п'ять років з поділом за роками. К.— госпрозрахункові підприємства. Як правило, на *господарському розрахунку* перебувають і внутрігосп. підрозділи — виробничі дільниці, бригади, ферми, іноді ланки. В К. встановлено гарантовану оплату праці колгоспників (див. *Оплата праці* в сільському господарстві). Щоб задовольнити їхні потреби в продуктах і кормах для тварин, створюють натуральний фонд розподілу. Зміцнення економіки, зростання доходів К. забезпечують, поряд із збільшенням фондів нагромадження, підвищення оплати праці колгоспників. Осн. джерелом їхніх особистих доходів є громад. г-во. Вони мають також підсобне г-во, розмір якого визначається Примірним Статутом колгоспу. У власності колг. двору можуть бути житл. будинок, госп. будівлі, продуктивна худоба, птиця, бджоли та необхідний інвентар для роботи на присадибній ділянці. З централізованого союзного фонду *соціального забезпечення* і централізованого фонду *соціального страхування* колгоспники одержують пенсію по старості, інвалідності, в разі втрати годувальника—і допомогу по тимчасовій непрацездатності. К. створюють відповідні внутр. фонди і надають у разі потреби своїм членам матеріальну допомогу. Управління справами в К., як у кооп. підприємствах, здійснюється на основі широкої демократії, при активній участі колгоспників у розв'язанні всіх питань колг. життя. Найвищим органом управління К. є *загальні збори колгоспників* (або уповноважених, які обираються на зборах виробничих підрозділів), а між зборами — правління і голова К. З метою дальшого розвитку колг. демократії, узагальнення досвіду організації виробн. і вироблення рекомендацій щодо повнішого використання резервів зростання сусп. виробн. відповідно до рішень 3-го Всесоюзного з'їзду колгоспників створено виборчі ради К. у районах, областях, республіках і в країні (див. *Всесоюзні з'їзди колгоспників*). Найважливішим завданням Союзної Ради колгоспів є всебічне зміцнення колг. ладу, послідовне здійснення агр. політики Комуністичної партії.

Літ.: Ленін В. І. Про кооперацію. Повне зібрання творів, т. 45; Брежнєв Л. І. Про дальший розвиток сільського господарства СРСР. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 3 липня 1978 року— Постанова Пленуму ЦК КПРС, прийнята 4 липня 1978 р. К., 1978; Примірний статут колгоспу. К., 1970; Курсом мартовского Пленума. М., 1975; Суслов И. Ф. Экономические интересы и социальное развитие колхозного крестьянства. М., 1973; Проблемы экономических взаимоотношений государства с колхозами. К., 1974; Синельников Б. С., Оп-

Питома вага колгоспного сектора в суспільному сільськогосподарському виробництві УРСР (1978, %)

Вартість основних фондів сільськогосподарського призначення	69,6
Площа землі	75,4
Валова продукція	71,1
Виробництво:	
зерна	77,3
овочів	51,6
картоплі	86,7
м'яса й сала всіх видів	70,2
молока	74,8
яєць	33,5

ря А. Т. Аналіз господарської діяльності колгоспів. К., 1978; Мироненко Б. В., Амбросов В. Я., Колесников І. М. План соціально-економічного розвитку колгоспу. К., 1978; Галанець В. Г., Щербина В. В. Оперативне управління в колгоспі. Львів, 1979; Аграрные проблемы развитого социализма. К., 1979.

І. І. Лукінов.

КОЛГО́СПНА ТОРГІ́ВЛЯ — торгівля колгоспів і колгоспників лишками своєї с.-г. продукції за цінами, що складаються на колгоспному ринку залежно від попиту і пропонування та держ. цін на ці продукти. Див. *Торгівля.*

КОЛГО́СПНЕ ПРА́ВО — галузь радянського соціалістичного права, що регулює суспільні відносини, пов'язані з організацією і діяльністю *колгоспів,* міжколгоспних організацій та об'єднань, а також їхні відносини з колгоспниками з метою дальшого піднесення громадського господарства, задоволення зростаючих потреб колгоспників і виконання загальнонародних завдань комуністичного будівництва в СРСР. К. п. є важливим засобом реалізації *аграрної політики КПРС* і Рад. уряду. К. п. закріплює порядок утворення, види й основні права колгоспів. Воно грунтується на таких принципах: поєднання держ. керівництва колгоспами з колгоспною демократією, добровільності при вступі до членів колгоспу і безперешкодного виходу з колгоспу, здійснення самоуправління на засадах соціалістич. колг. демократії, надання колгоспові прав *юридичної особи* і необхідної виробничо-госп. самостійності. К. п. регулює основані на членстві в колгоспі орг., управлінські, майнові, трудові відносини, а також стосунки між колгоспом і його членами та їх родинами з приводу оплати праці, *соціального забезпечення* і *страхування* колгоспників, ведення особистого підсобного г-ва, дисципліни та ін. Предметом К. п. є також управлінські та майнові відносини колгоспів з міжколгоспними підприємствами, *державно-колгоспними об'єднаннями* тощо. Норми К. п. визначають права та обов'язки членів колгоспу, порядок управління його діяльністю, право *володіння, користування* і *розпорядження* майном колгоспу. На основі норм К. п. здійснюється регулювання виробничо-госп. і фін. діяльності колгоспів і міжколгосп. утворень, розподіл валової продукції і валового доходу колгоспу, встановлення пенсій і допомог за рахунок колгоспів, визначається правове становище підсобного г-ва сім'ї колгоспників (колгоспного двору). Осн. джерелами К. п. є Конституція СРСР і *Примірний Статут колгоспу.* Норми К. п. встановлюються й спільними постановами ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР та ін. правовими актами, прийнятими органами держ. влади й управління, актами зем., цивільного законодавства. Вони також містяться в актах, прийнятих самими колгоспами, зокрема в статуті кожного колгоспу, правилах його внутр. розпорядку, положеннях про оплату праці, ревізійну комісію, про *Ради колгоспів.*

Літ.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1980; Янчук В. З. Проблемы теории колхозного права. М., 1969; Сторожев Н. В. Правовое положение колхоза на современном этапе. Минск, 1975; Правові акти про діяльність колгоспів. К., 1978.

В. З. Янчук.

КОЛГО́СПНИЙ ДВІР — сімейно-трудове об'єднання осіб, у якому всі або більшість працездатних є членами *колгоспу* і одержують у ньому основні прибутки, а також спільно ведуть підсобне господарство на присадибній зем. ділянці (див. *Присадибне землекористування*). З часу прийняття *Примірного Статуту колгоспу* (1969) має назву «сім'я колгоспника». Складається з працездатних і непрацездатних дорослих і *неповнолітніх,* що досягли 16 років, а також осіб, які припинили трудові відносини з колгоспом через пенсійний вік чи інвалідність. Членами К. д. можуть бути й особи, які не є членами колгоспу і працюють в ін. галузях нар. г-ва. Належність до К. д. юрид. оформлюється реєстрацією в погосподарській книзі сільської Ради народних депутатів.

Сім'я колгоспника в цивільних правовідносинах виступає як єдиний суб'єкт *цивільного права.* Майно сім'ї згідно з ст. 26, 27 *Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік* (в УРСР — ст. 120—126 ЦивК УРСР) визнається *спільною власністю* всіх її членів. Представником К. д. є глава двору. За угодами, укладеними ним, відповідає своїм майном К. д. Ін. члени сім'ї відповідають за свої зобов'язання особистим майном і своєю часткою в майні двору.

З. А. Павлович.

КОЛГО́СПНІ ФО́НДИ — усуспільнені матеріальні засоби й грошові ресурси, які створюють відповідно до Статуту колгоспу і використовують за цільовим призначенням. Для забезпечення виробничо-фінанс. діяльності й дальшого зростання громад. г-ва в колгоспах створюють неподільні фонди. До їх складу входять *основні фонди* виробничого й невиробничого призначення, *оборотні фонди* (насінний фонд, фуражний фонд, пальне, паливо тощо), а також кошти, що їх виділяють колгоспи на створення міжгосп. підприємств. Відрахування на збільшення осн. і оборотних фондів є обов'язковими; їх здійснюють за рахунок чистого доходу колгоспу. Важливим громад. фондом є фонд гарантованої оплати праці колгоспників (натуральний і грошовий), який створюють відповідно до прийнятого в колгоспі положення про оплату праці. Для формування фонду гарантованої оплати праці колгосп використовує в першу чергу кошти, що надійшли від реалізації продукції та з ін. джерел. Натуральний фонд створюють для задоволення потреб колгоспників у с.-г. продуктах за рахунок частини валового збору зерна та ін. продукції (див. *Оплата праці* в сільському господарстві). В колгоспах є також фонд культур.-побутових заходів, фонд соціального забезпечення і матеріальної допомоги колгоспникам, фонд матеріального заохочування колгоспників і спеціалістів. Розмір їх залежить від конкретних потреб щодо утримання різних культур.-побутових закладів, надання одноразової допомоги, різних пільг і доплат до пенсій, для преміювання колгоспників тощо. З відрахувань від чистого доходу створюють також резервний фонд, розмір якого визначається екон. можливостями і потребою в ньому г-ва. Його використовують для забезпечення встановленого рівня оплати праці в колгоспах, а також для покриття непередбачених витрат і поповнення ін. фондів. Колгоспи беруть участь у створенні міжгосп. страхових, насінних і продовольчих та ін. фондів.

М. Й. Хорунжий.

КОЛГО́СПНО-КООПЕРАТИ́ВНА ВЛА́СНІСТЬ — одна з форм *соціалістичної власності.* На відміну від *державної (загальнонародної) власності* К.-к. в.— це колективна власність кожного окремого кооперативу. Грунтується на усуспільненні осн. *засобів виробництва.* Суб'єктами К.-к. в. є с.-г., риболовецькі, житл.-буд., пром. кооперативи, споживча кооперація. Їхню діяльність планово регулює соціалістична д-ва, г-во ведеться на план. засадах. Об'єктами К.-к. в. є засоби виробн., госп. будівлі, колг. електростанції, робоча і продуктивна худоба, багаторічні насадження, об'єкти культур.-побут. призначення, вироблена продукція тощо. Ці об'єкти належать строго визначеному на даний момент колективу. Д-ва не має права перерозподіляти засоби виробн. кооперативів, ліквідувати їх або укрупнювати без їхньої згоди. Об'єкти К.-к. в. не можуть бути відчужені в особисту власність членів колективу, вони користуються ними спільно, на основі співробітництва і взаємодопомоги. Розподіл доходів здійснюється залежно від кількості й *якості праці* кожного члена кооперативу, тобто відповідно до *розподілу по праці закону.* В СРСР провідне місце в К.-к. в. належить *колгоспам.* З розвитком соціалізму, особливо в умовах *розвинутого соціалістичного суспільства,* дедалі більше посилюється процес концентрації громад. г-ва колгоспів, розвиток міжколг. виробничих зв'язків, поглиблюються зв'язки між колгоспами й *радгоспами,* розширюється практика спільної організації виробн. колгоспами і місц. пром. підприємствами, створюються *агропромислові об'єднання.* В К.-к. в. поступово з'являються і зміцнюються риси, характерні для загальнонародної власності.

М. Д. Миронов.

КОЛГУ́ЄВ — острів у пд.-сх. частині Баренцового м. Входить до складу Ненецького авт. округу Арх. обл. РРФСР. Площа 5,2 тис. км². Береги стрімкі, високі, слабо розчленовані. Поверхня злегка погорбована, заввишки до 181 м. Багато озер, боліт. Рослинність тундрова. На острові живуть песці і лисиці, гніздуються водоплавні птахи. Населення займається оленярством, рибальством, полюванням. Населений пункт — Бугріно.

КО́ЛДУЕЛЛ (Caldwell) Ерскін (н. 17.XII 1903, селище Уайт-Ок, штат Джорджія) — амер. письменник. В романах «Тютюнова дорога» (1932), «Акр господа бога» (1933), збірках оповідань, нарисах, репортажах показав тяжке життя трудящих у США. В червні — вересні 1941 був кореспондентом у Москві. Публіцистичні книги «Москва під вогнем» і «Шлях на Смоленськ», роман «Цілу ніч» (усі —1942) — про героїчну боротьбу рад. народу проти фашист. загарбників. У 1943 вийшла автобіографічна повість К. «Хлопчик із Джорджії». Антирасист. романи «Дженні» (1961), «Ближче до домівки» (1962). Відвідав СРСР в 1959 та 1963.

Тв.: Укр. перекл.— Рейчел. К., 1960; Лампа горить цілу ніч.— Біля свого порога. К., 1969; Рос. перекл.— Повести и рассказы. М., 1956; Дженни.— Ближе к дому. М., 1963; Вдоль и поперёк Америки. М., 1966.

Літ.: Кадук А. О. Америка очима реаліста. Життя і творчість Е. Колдуелла. К., 1968; Яценко В. Південь Ерскіна Колдуелла. «Всесвіт», 1979, № 2. *Т. Н. Денисова.*

КОЛДУНО́В Олександр Іванович (н. 20.IX 1923, с. Мощиново, тепер Монастирщинського р-ну Смол. обл.) — рад. військ. діяч, маршал авіації (1978), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1948). Член КПРС з 1944. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни — льотчик, командир ланки, винищувального авіац. полку на Пд.-Зх. і 3-му Укр. фронтах. Особисто збив 46 ворожих літаків. Після закінчення Військ.-повітр. академії (1952) і Академії Генштабу (1960) — на відповідальних посадах у ВПС Рад. Армії. З 1975 — перший заступник, з 1978 — головнокоманд. Військами ППО країни. Нагороджений орденом Леніна, 6 орденами Червоного Прапора. ін. орденами, медалями.

КОЛЕГІА́ЛЬНІСТЬ — принцип управління, за яким керівництво здійснює група осіб, які мають рівні права і обов'язки або дорадчі права у розв'язанні питань, що належать до компетенції даного органу. Розрізняють вирішальну й дорадчу форми К. Вирішальна форма К. властива діяльності парт., рад., окремих держ. і громад. органів керівництва. В парт. керівництві К.— найвищий принцип організації діяльності, закріплений в *Статуті Комуністичної партії Радянського Союзу*, найважливіша норма парт. життя, яка виражається в широкому обміні думками, гарантія від *волюнтаризму*, ігнорування волі колективу, спосіб оптимізації рішень. Дорадча форма К. властива переважно органам госп. управління, що функціонують на основі *єдиноначальності*. У них рішення колегій набувають чинності лише за умови згоди керівника (єдиноначальника), який, як правило, є головою колегії. В СРСР рекомендаційні рішення (як різновид дорадчих) приймають багато колегіальних органів, що діють на громад. засадах: постійно діючі *виробничі наради* на підприємствах, наук.-тех. ради при м-вах, комісії сприяння тощо. Незалежно від форм К. вирішальною умовою її ефективності є персональна відповідальність. Комуністична партія надає важливого значення послідовному здійсненню К. в роботі всіх ланок парт., держ. і госп. апаратів. *В. І. Сенченко.*

КОЛЕ́ГІЇ (лат. collegia) — 1) У Стародавньому Римі корпорації осіб, пов'язаних спільністю відправлення службових обов'язків, реліг. культів тощо. Окремі К. відали певною галуззю управління. 2) У 18 ст. в Росії — центр. галузеві органи держ. управління, запроваджені Петром I замість *приказів*. Існували до поч. 19 ст. Ліквідовані в зв'язку з утворенням *міністерств*. 3) Навч. заклади у ряді країн, зокрема на Україні (Києво-Могилянська колегія, 1632, та інші; див. *Колегіум*). 4) В СРСР — колективні органи, що здійснюють функції управління (напр., К. міністерств) або правосуддя (К. у Верховних Судах), а також органи, що подають правову допомогу (див. *Колегії адвокатів*).

КОЛЕ́ГІЇ АДВОКА́ТІВ — в СРСР добровільні об'єднання осіб, які займаються адвокатською діяльністю. Організація і порядок їхньої діяльності визначаються Законом про адвокатуру в СРСР. Основним завданням К. а. є надання юрид. допомоги громадянам і орг-ціям. Відповідно до Положення про адвокатуру УРСР (див. *Адвокатура*) К. а. утворюється за заявою групи засновників, що складається з осіб, які мають вищу юридичну освіту, або з ініціативи виконавчого комітету відповідної обл. чи Київ. міської Ради нар. депутатів. К. а. є *юридичними особами*. Найвищим органом К. а. є заг. збори членів колегії, виконавчим — президія, контрольно-ревізійним — ревізійна комісія, які обираються строком на 3 роки заг. зборами членів колегії таємним голосуванням. Заг. керівництво колегіями здійснюють *Ради народних депутатів* та їх *виконавчі та розпорядчі органи* у межах їхньої компетенції як безпосередньо, так і через М-во юстиції УРСР, а також відповідні відділи юстиції виконавчих комітетів Рад нар. депутатів. В УРСР створені 25 обласних та Київ. міська колегія адвокатів, які об'єднують більш як 4 тис. адвокатів, що працюють в 643 юридичних консультаціях. *І. П. Кофто.*

КОЛЕ́ГІУМ (лат. collegium, букв. — товариство, братство, співпраця), колегія — закритий середній, подекуди вищий навч. заклад у 16—18 ст. в Зх. Європі. На Україні К. здебільшого відкривали *єзуїти* для поширення католицької віри. Навчання велося лат. мовою й мало виразне реліг. спрямування. Крім католицьких, на Україні також були поширені православні К. Широко відомі Києво-Могилянська колегія (див. *Київська академія*), *Харківський колегіум* (засн. 1721 в Бєлгороді), *Чернігівський колегіум* і *Переяславський колегіум*. На Україні К. були також у Вінниці, Гощі, Львові, Луцьку, Тернополі та ін. містах.

КОЛЕ́ГІЯ ПАВЛА́ ГАЛАГА́НА — приватний навч. заклад у Києві, заснований 1871 поміщиком ліберально-буржуазного напряму Г. П. Галаганом. У К. П. Г. у різний час викладали П. Г. Житецький, М. К. Пимоненко, М. І. Мурашко, І. І. Ничипоренко (1879—90 — директор закладу), І. Ф. Анненський (1890—93 — директор закладу) та ін. У колегії свого часу навчалися В. І. Липський, А. Ю. Кримський, В. Е. Грабар, М. О. Максимейко, Н. О. Котляревський, Д. М. Петрушевський, П. П. Чубинський, А. О. Степович (1893—1917 — директор закладу), О. О. Богомолець, М. П. Алексєєв, Д. І. Курський, М. К. Зеров, Й. О. Покровський, Г. С. Костюк та ін. У 1885 і 1886 К. П. Г. відвідав І. Я. Франко. В 1920 її перетворено на трудову школу. Навч. корпус збудовано 1870 арх. О. Я. Шілле.

О. І. Колдунов.

КОЛЕ́ДЖ (англ. college) — навч. заклад у Великобританії, у *Співдружності* країн, очолюваній Великобританією, і в США. Розрізняють три типи К.: такі, що відповідають за своїм рівнем вищій школі; що займають проміжне положення між серед. і вищими навч. закладами; такі, що відповідають рівню серед. школи і призначені для учнів старших 16 років. У Великобританії К. виникли на поч. 13 ст. У традиційному вигляді вони збереглися в старих ун-тах (*Оксфордському університеті* й *Кембріджському університеті*). К., що входять у склад ін. ун-тів, найчастіше — спеціалізовані навч. заклади (типу рад. ін-тів), які мають певну самостійність. Існують К., що не входять в ун-ти: К. університетського типу, пед., мех., с.-г., комерційні та ін. Деякі привілейовані серед. школи також наз. К. Перші К. в США виникли в 17 ст. Тепер це чотирирічні вищі навч. заклади, що існують самостійно або як складова частина університету, і молодші К.— дворічні навчальні заклади на базі середньої школи.

КОЛЕ́Ж (франц. collège) — навч. заклад у Франції, Бельгії, франкомовних кантонах Швейцарії та ряду країн Африки й Азії — колишніх франц. колоніях. У Франції перші К. виникли при ун-тах у серед. віки. До 1959 франц. К.— повний серед. навч. заклад, рівноцінний *ліцею*. З 1959 єдиним типом повної серед. школи у Франції став ліцей. Одночасно було створено загальноссв. К.— неповні серед. навч. заклади, закінчення яких дає право вступати тільки в серед. спец. навч. заклади і в старші класи ліцею. В 1963 створено К. серед. освіти — навч. заклади для дітей у віці 11—15 років, в яких об'єднано 6—9-і класи ліцею, класи загальноосв. К. і старші класи початкової школи. В країнах Африки й Азії К., як правило,— неповні середні школи; в Бельгії — жіночі середні школи.

КОЛЕ́Ж ДЕ ФРАНС (Collège de France) — один з найстаріших науково-дослідних і навчальних закладів Франції. Історія його починається з 1530. Створений як осередок гуманізму й світської освіти на противагу Паризькому ун-ту, де панували кастова рутина і ре-

лиг. схоластика. Колеж складається з двох відділень: природничих наук і сусп. наук. В К. д. Ф. функціонує значна кількість наукових лабораторій різного профілю. Колеж не має стабільних навч. планів і програм, не проводить ніяких екзаменів для слухачів. Професори кафедр щороку самі визначають теми лекційних курсів, які безпосередньо зв'язані з їхньою н.-д. роботою. Вхід на лекції вільний. З 1970 до К. д. Ф. запрошуються для читання лекцій іноз. професори. У 1972 цикл лекцій прочитав рад. учений акад. Л. А. *Арцимович*. У 6-ці — 85 тис. тт Колеж видає «Щорічник» та ін.

КОЛЕКТИ́В соціалістичний (від лат. collectivus — збірний) — соціалістична суспільна форма об'єднання людей, що виникає на основі їхньої спільної праці, спільних громад. інтересів. Гол. умовою його виникнення і функціонування є сусп. власність на *засоби виробництва*. Для К. соціалістичного характерні спільність корінних екон., соціальних і політ. інтересів усіх його членів, єдність сусп. та особистих цілей, збіг мотивів діяльності, відносини взаємодопомоги і співробітництва. К. виконує виробничі, соціально-виховні й управлінські функції. Осн. тип К.— *трудовий колектив*. Використовуючи *громадську думку*, засоби морального й матеріального стимулювання, силу позитивного прикладу, що знаходить найяскравіший прояв у *соціалістичному змаганні*, К. активно впливає на виробничу і соціальну поведінку своїх членів. В К. особистість не нівелюється, як твердять бурж. ідеологи, а, навпаки, межі самовиявлення людини як особистості в К. постійно розширюються. «Тільки в колективі індивід дістає засоби, що дають йому можливість всебічно розвивати свої задатки, і, значить, тільки в колективі можлива особиста свобода» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Тв., т. 3. с. 70). Див. *Колективізм*.

К. К. Грищенко.

КОЛЕКТИ́В КОМУНІСТИ́ЧНОЇ ПРА́ЦІ — див. *Рух за комуністичне ставлення до праці*.

КОЛЕКТИ́В ФІЗИ́ЧНОЇ КУЛЬТУ́РИ —первинна організація *добровільного спортивного товариства* (ДСТ), що створюється на підприємствах, в установах, учбових закладах, колгоспах, радгоспах. Завданнями К. ф. к. є: залучення трудящих, молоді, що навчається і працює, до регулярних занять *фізичною культурою, спортом, туризмом, виробничою гімнастикою* та до ін. фізкультурно-оздоровчих заходів. Найвищим керівним органом К. ф. к. є загальні збори або конференція, на яких обирається рада К. ф. к. Рада діє під керівництвом місцевого комітету профспілок і найвищої ради ДСТ; користується постійною допомогою комсомольської орг-ції; забезпечує орг., фізкультурно-оздоровчу, агітаційно-пропагандистську та фінансово-госп. роботу, підготовку громад. фізкультурних кадрів і активу. К. ф. к. організує роботу згідно з нормативними вимогами комплексу «*Готовий до праці й оборони СРСР*» (ГПО) та *Єдиної всесоюзної спортивної класифікації*. На 1.I 1980 на Україні налічувалось 43 273 К. ф. к., що об'єднують 13 289 тис. фізкультурників.

Ю. М. Теппер.

КОЛЕКТИВІЗА́ЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДА́РСТВА в СРСР — добровільне об'єднання дрібних селянських господарств у великі соціалістичні підприємства — колгоспи, основані на суспільній власності на *засоби виробництва* і колективній праці; складова частина *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР*. Поряд з соціалістичною *індустріалізацією* країни і *культурною революцією* К. с. г. на основі *кооперативного плану В. І. Леніна* була об'єктивно необхідною ланкою у створенні фундаменту соціалістичної економіки, у здійсненні всієї системи соціально-екон. перетворень. Соціалістичне перетворення с. г.— одна із заг. екон. закономірностей соціалістич. будівництва. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції і націоналізація великої пром-сті, успіхи у здійсненні соціалістич. індустріалізації забезпечили утвердження соціалістичних форм господарювання, розвиток соціалістичних *виробничих відносин* у пром-сті, що вимагало створення великого сусп. с.-г. виробн., організованого на соціалістичних засадах. У той же час на селі зберігалася приватна *власність* селян на засоби виробн. (крім землі), переважало дрібнотоварне сел. г-во, яке неминуче породжувало капіталізм, було його базою. Дрібне сел. вироби. мало низьку товарність, не могло забезпечити потреби населення у продовольстві, а пром-сті у с.-г. сировині. Виникла, таким чином, глибока суперечність між великою соціалістич. пром-стю і дрібним сел. г-вом, не здатним до розширеного відтворення. Зміцнити базу Рад. влади, вирвати трудове селянство із злиднів можна було лише внаслідок соціалістичних перетворень на селі. «Доля соціалізму в такій країні, як СРСР, багато в чому залежала від розв'язання надзвичайно важкої проблеми — переходу дрібного розпорошеного селянського господарства на шлях **соціалістичного кооперування**» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. 1977, с. 12).

Одним з перших актів Рад. влади була *націоналізація землі*, що стало важливою передумовою соціалістичних перетворень на селі. На базі поміщицьких маєтків створювались великі держ. підприємства — *радгоспи*. В 1921 лише на Україні їх налічувалося 685. Щодо дрібних сел. г-в, то єдино прийнятним і зрозумілим для селян шляхом переходу на рейки соціалістичного господарювання було виробниче кооперування, добровільне об'єднання їх у великі колективні г-ва. Такі г-ва почали виникати в перші місяці Радянської влади. Вже в лютому — березні 1918 на Україні налічувалося бл. 50 виробничих с.-г. об'єднань, 1920 кількість їх зросла до 700. Існувало три форми виробничих кооперативів: т-ва по спільному обробітку землі (ТСОЗи), с.-г. артілі і комуни, які пізніше були переведені на становище с.-г. артілей. Комуністична партія і Рад. д-ва всіляко підтримували рух трудового *селянства* за створення колективних г-в, подавали їм необхідну допомогу (переваги в одержанні кредитів, машинної техніки, насіння тощо). Важлива роль у підготовці й здійсненні масової К. с. г. належала соціалістичній індустріалізації, зокрема розвиткові с.-г. машинобудування, хім. пром-сті та ін. галузей, що забезпечували підведення нової тех. бази під с. г. В країні почалося вітчизняне виробн. тракторів (1928— 1,3 тис. шт., 1931 — майже 40 тис.), розширювався випуск с.-г. машин і знарядь, будувалися гіганти тракторного та с.-г. машинобудування, підприємства по виробн. мінеральних добрив. Велике значення для підготовки К. с. г. мав розвиток радгоспів, які не тільки демонстрували переваги великого механізованого виробн., а й подавали кооперативним об'єднанням селян безпосередню допомогу технікою, агрономічними кадрами тощо. З 1929 створюються держ. *машинно-тракторні станції* (МТС), які стали осн. формою виробничої змички між *робітничим класом* і селянством, опорними пунктами тех. реконструкції і соціалістичної перебудови с. г., надання різнобічної допомоги селянству з боку соціалістичної д-ви. Велику роль у підготовці суцільної колективізації відіграв розвиток різних форм *кооперації*, починаючи від постачально-збутової і кредитної до виробничої. До 1927 в осн. районах країни різними формами кооперування було охоплено бл. 80% сел. дворів. Селянство дедалі більше переконувалось на власному досвіді у перевагах спільного ведення г-ва, в необхідності переходу до колективної праці. Виконуючи настанови XV з'їзду ВКП(б) і створивши необхідні екон. й політ. передумови, партія перейшла в 2-й пол. 1929 до здійснення програми суцільної К. с. г. Найважливішими рисами цього етапу соціалістичної перебудови с. г. були, по-перше, те, що в колгоспи масово пішов *середняк*, тобто переважаюча соціальна фігура тодішнього села, і, по-друге, те, що на основі суцільної колективізації партія здійснила перехід від політики обмеження і витіснення *куркульства* до політики ліквідації його як класу. Ця лінія партії була закріплена постановою ЦК ВКП(б) від 5.I 1930 «Про темпи колективізації і заходи допомоги державі колгоспному будівництву». Постановою було передбачено

Колективізація сільського господарства СРСР (на 1. VII відповідних років, у процентах)

Показники	1929	1930	1934	1937
За кількістю селянських дворів	3,9	23,6	71,4	93,0
За посівною площею	4,9	33,6	87,4	99,1

завершити К. с. г. до кінця першої п'ятирічки (1929—32). Встановлювались конкретні строки для різних зон країни, було визнано, що осн. формою колг. будівництва має бути с.-г. артіль, яка найбільш вдало поєднує особисті інтереси селян з сусп. інтересами. Політика Комуністичної партії одержувала все більшу підтримку з боку сел. мас. На 1.II 1930 колгоспи об'єднували 32,5% сел. г-в країни. Проте в ході масової колективізації були допущені серйозні помилки і перекручення. В ряді районів і областей мали місце порушення принципу добровільності вступу селян у колгоспи, не скрізь дотримувались настанови партії про усуспільнення лише осн. засобів виробн., госп. і орг. зміцнення колгоспів відставало від швидких темпів колективізації, розкуркулювання іноді проводилось без зв'язку з колг. рухом, мали місце факти неправильного ставлення до середняка. Партія вжила рішучих заходів щодо усунення перекручень і помилок у колг. будівництві. ЦК ВКП(б) 14.III 1930 прийняв спец. постанову «Про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі», в якій підкреслив неприпустимість порушення принципу добровільності й бюрократичного декретування в колг. русі. На 1.VII 1931 в СРСР у колгоспи було об'єднано 52,7% сел. г-в, на Україні— 61,5%. На кінець 1932 у найважливіших районах РРФСР і України суцільну колективізацію в основному було завершено. Велику допомогу в здійсненні К. с. г., в орг.-госп. зміцненні колгоспів подав робітничий клас. У 1929—30 партія послала на село 25 тис. передових робітників-партійців, які стали організаторами колг. руху. В 1933 у створені політвідділи МТС було направлено ще 25 тис. передових робітників-партійців. Для подання конкретної допомоги парт. і рад. працівникам у керівництві колг. будівництвом у найважливіші зернові області виїжджали члени Політбюро ЦК ВКП(б), відповідальні працівники центр. парт. і рад. органів.

Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) уже в січні 1933 зазначав, що в с. г. країни розв'язані великої важливості завдання: ліквідовано останній експлуататорський клас — куркульство і тим самим забезпечено перемогу соціалізму на селі; колгоспи перетворилися на міцну опору соціалістич. буд-ва. Замість дрібносел. приватної власності на засоби виробн. утвердилася *колгоспно-кооперативна власність*, мільйони розпорошених сел. г-в були організовані у великі колективні високомеханізовані виробн., що відкрило можливості значного зростання продуктивності праці в с. г., неухильного підвищення *добробуту* рад. людей. В результаті К. с. г. виник новий соціалістичний клас — колг. селянство, докорінно змінилась психологія селянства. Колг. лад з честю витримав суворі випробування в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45, забезпечивши потреби фронту й тилу в продовольстві і с.-г. сировині.

Питання орг.-госп. зміцнення колгоспів завжди були й залишаються в центрі уваги Комуністичної партії і Рад. д-ви. В післявоєнні роки велику роботу було проведено по укрупненню дрібних с.-г. артілей. Це відкрило нові можливості для застосування потужної техніки і зміцнення економіки колгоспів. Велике значення мала реорганізація МТС і продаж техніки колгоспам, що дало можливість зосередити в одних руках усі засоби с.-г. виробн. Сучас. *колгоспи* — це великі соціалістичні підприємства, які оснащені найновішою технікою і користуються усіма досягненнями науки.

Дальшим розвитком ленінського кооперативного плану і зміцнення колг. системи, програмою нового піднесення всіх галузей с. г. стали рішення Березневого пленуму ЦК КПРС 1965, який розробив принципово нові основи *аграрної політики КПРС* стосовно до умов *розвинутого соціалістичного суспільства*. Продовженням і конкретизацією цієї лінії є рішення XXIV—XXV з'їздів КПРС, ряду наступних пленумів, зокрема рішення Липневого пленуму ЦК КПРС 1978, постанова ЦК КПРС «Про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції» (1976).

Досвід К. с. г. в Рад. Союзі, перетворення в життя ленінського кооперативного плану має велике міжнар. значення. Він творчо використаний багатьма соціалістичними країнами стосовно до конкретних умов і особливостей кожної з них. Досвід радянського селянства, а також селянства ін. соціалістичних країн переконливо довів, що єдиним вірним шляхом будівництва соціалізму на селі є добровільне об'єднання селян у великі колективні господарства.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 5. Аграрне питання і «критики Маркса»; т. 39. Промова на І з'їзді землеробських комун і сільськогосподарських артілей 4 грудня 1919 р.; т. 45. Про кооперацію; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Брежнєв Л. І. Про дальший розвиток сільського господарства СРСР.— Постанова Пленуму ЦК КПРС, прийнята 4 липня 1978 р. К., 1978; Брежнєв Л. І. Про основні питання економічної політики КПРС на сучасному етапі, т. 1—2. К., 1980; История Коммунистической партии Советского Союза, т. 4, кн. 2. М., 1971; Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР, т. 1—2. К., 1967—68; Примірний статут колгоспу. К., 1970.

В. О. Хилько.

КОЛЕКТИВІЗМ — форма суспільних зв'язків людей в умовах соціалізму, характерна риса *соціалістичного способу життя*, один з найважливіших принципів комуністичної *моралі*. К. протистоїть *індивідуалізмові*. Екон. основу соціалістич. К. становлять сусп. власність на засоби виробництва, ліквідація експлуатації людини людиною; соціально-політ. основу — повна рівноправність усіх громадян; духовну основу — пануюча в соціалістичному суспільстві марксистсько-ленінська *ідеологія*, тип духовної культури. К. є істотною особливістю морального обличчя соціалістичної особистості. К. реалізується в процесі колективної *діяльності*, спрямованої до спільної мети. К. не суперечить розвиткові особистості, не обмежує її свободи, не ліквідує індивідуальних відмінностей між людьми. Навпаки, спільна діяльність, спрямована на реалізацію спільних інтересів, є передумовою і базою для задоволення індивідуальних інтересів членів соціалістичного суспільства, для їхнього всебічного, гармонійного розвитку. В умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* завершується перебудова всіх сусп. відносин на внутрішньо притаманних соціалізму колективістських засадах. Див. також *Колектив*.

К. К. Грищенко.

КОЛЕКТИ́ВНА БЕЗПЕ́КА—співробітництво держав, спрямоване на забезпечення миру, відвернення загрози війни і, в разі необхідності, придушення актів *агресії*. Функціонування системи К. б. можливе за допомогою міжнар. орг-ції або відповідно до регіональних пактів про взаємну допомогу, укладених широким колом д-в. Ідею К. б. вперше висунув СРСР 1933—34 у зв'язку з загрозою світові з боку фашист. Німеччини. СРСР боровся за підписання «*Східного пакту*», уклав договори про взаємодопомогу з Францією і Чехословаччиною (1935), вступив до *Ліги націй* (18.IX 1934). Визначна роль належить СРСР у справі створення *Організації Об'єднаних Націй*, гол. метою якої, згідно з її Статутом, є вжиття колективних заходів для відвернення і усунення загрози мирові. Після 2-ї світової війни СРСР (на Берлінській нараді міністрів закорд. справ 1954, *Женевській нараді глав урядів 1955*) запропонував укласти загальноєвроп. договір про К. б. в Європі строком на 50 років, здійснити ряд заходів щодо загального *роззброєння*, укласти Всесвітній договір про незастосування сили та недопущення появи нових систем зброї масового знищення. Підписання *Заключного акта* Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі 1975 відкрило нові можливості для створення системи *європейської безпеки*. СРСР та інші миролюбні д-ви розробили систему заходів з метою гарантування ефективної К. б. й в Азії (див. *Азіатська безпека*).

Добиваючись розрядки міжнародної напруженості, СРСР 1979 запропонував усім д-вам — учасницям загальноєвроп. наради підписати пакт про ненапад, щоб відвернути небезпеку як ядерного, так і без'ядерного конфліктів.

Г. С. Бабичев.

КОЛЕКТИ́ВНИЙ ДО́ГОВІР — в СРСР двостороння угода, яка укладається фабричним, заводським, місцевим комітетом профспілки від імені колективу працівників з *адміністрацією* об'єднання, підприємства, організації, виробничої (структурної) одиниці об'єднання. Договір встановлює їхні зобов'язання в галузі праці, *охорони праці*, культурно-побутового обслуговування робітників і службовців. У К. д., зокрема, містяться взаємні зобов'язання колективу й адміністрації по виконан-

Є. В. Колесник.

Р. С. Колесник.

А. Г. Колесников.

ню держ. плану й соціалістичних зобов'язань, поширенню передового досвіду, підвищенню кваліфікації кадрів, зміцненню *дисципліни трудової*, вдосконаленню виробн. і організації праці, впровадженню нової техніки тощо. К. д. містять також зобов'язання адміністрації і ФЗМК по залученню робітників і службовців до управління виробництвом, вдосконаленню системи оплати праці та матеріального і морального стимулювання працюючих, по наданню пільг і переваг передовикам виробн., працівникам, які тривалий час працюють на виробн. і не допускають порушень трудової і виробничої дисципліни. Укладається щороку, не пізніше лютого, в письмовій формі. Укладення та виконання К. д. регулюється *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* (в УРСР — гл. 2-а КЗпП УРСР), Положенням про порядок укладення колективних договорів 1977. Чинність К. д. поширюється на всіх робітників і службовців об'єднання (комбінату), підприємства, орг-ції незалежно від того, чи є вони членами профспілки. За порушення зобов'язань за К. д. *службові особи* адміністрації несуть дисциплінарну, матеріальну, а у випадках злісного порушення — кримінальну відповідальність.

У капіталістичних країнах К. д. є одним із знарядь і засобів класової боротьби. Буржуазія намагається використати К. д. проти страйкового руху, поліпшення умов праці тощо. У багатьох країнах боротьба підприємців проти К. д. маскується тим, що ці договори нібито гальмують наук.-тех. прогрес.

Літ.: Кодекс законів про працю Української РСР. Науково-практичний коментар. К., 1977; Кленов Е. Коллективный договор. (Справочное пособие). М., 1977.

Є. О. Монастирський.

КОЛЕКТИ́ВНІ ВЗАЄМОДІЇ — узгоджені взаємодії великої кількості частинок (*молекул, атомів, електронів, нуклонів*), що виникають у класичних і квантових системах (твердих тілах, рідинах, електронних оболонках і ядрах атомів), коли радіус дії сил більший за середню віддаль між частинками. Визначають фіз. властивості цих систем і приводять до появи *квазічастинок*. К. в. пояснюється виникнення *фононів* і *екситонів* у твердих тілах, елементарних збуджень бозе- і фермі-рідин (див. *Квантова рідина*), колективних рівнів у *атомних ядрах*, плазмових коливань електронно-іонної *плазми* і вироджених (див. *Вироджена* у квантовій механіці) електронів провідності в металах.

Літ.: Давыдов А. С. Теория твёрдого тела. М., 1976; Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Теоретическая физика, т. 5. Статистическая физика, ч. 1. М., 1976; Лифшиц Е. М., Питаевский Л. П. Теоретическая физика, т. 9. Статистическая физика, ч. 2. М., 1978.

Е. А. Пашицький.

КОЛЕ́КТОР (лат. collector — збирач, від colligo — збираю, з'єдную) — 1) Механічний перетворювач частоти електричного струму, конструктивно з'єднаний з *ротором* (якорем) електричної машини. Складається з електрично ізольованих одна від одної і від корпуса ротора струмопровідних пластин, кожна з яких приєднана до одного або кількох витків якірної обмотки. При обертанні ротора по пластинах К. (мал.) по черзі ковзають контактні щітки, підключаючи обмотку до зовн. електр. кола (К. електромашини). 2) Електрод *транзистора*, що забезпечує зв'язок зовн. електр. кола з колекторною зоною приладу (К. транзистора). 3) Ділянка *каналізаційної мережі* (труба, резервуар), в яку надходять стічні води з басейнів каналізування (К. каналізаційний). 4) Дренажна труба або канал, по яких воду з регулюючої частини осушувальної мережі (див. *Осушувальна система*) відводять за межі осушуваної території (К. в осушенні). 5) Підземна галерея, в яку укладають *кабелі зв'язку* (К. кабельний) або труби — водопровідні, газові тощо (К. загальний). 6) Назва деяких тех. пристроїв (напр., випускний К. двигуна внутр. згоряння). 7) Установа або особа, яка що-небудь збирає або розподіляє (напр., К. бібліотечний).

Електромашинний **колектор.**

КОЛЕ́КЦІЯ (лат. collectio — збирання, зібрання) — зібрання будь-яких предметів, що становлять науковий, художній, історичний інтерес (картин та ін. творів мистецтва, монет, мінералів, тварин, рослин, марок тощо). Поняття «колекція» застосовують як до держ. чи громад. зібрань, так і до тих, що належать приватним особам.

КОЛЕ́НКІНА Марія Олександрівна [по чоловікові — Богородська; 12 (24).XII 1850, с. Лебедянь, тепер місто Липец. обл.— 31.X 1926. Іркутськ] — революц. народниця. З міщан. У 1873 стала членом *«Київської комуни»*, 1874 брала участь у *«ходінні в народ»*. З 1875 — у київ. гуртку *«південних бунтарів»*. Активний член *«Землі і волі»*. Засуджена 1880 до 10 років каторги, відбувала її на Карі. З кін. 80-х рр. займалася пед. діяльністю, працювала в Іркутському музеї.

КОЛЕНКО́Р (франц. calencar, з перс.) — гладкофарбована бавовняна тканина полотняного *переплетення ниток*. Велика жорсткість і лощеність К. досягаються допоміжним апретуванням (обробкою спец. розчинами) і каландруванням (див. *Каландр*). К. використовують гол. чин. для виготовлення книжкових палітурок і як прокладний (для одягу) матеріал.

КОЛЕНХІ́МА (від грец. κόλλα — клей і ἔγχυμα, букв.— налите, тут — тканина) — одна з первинних *механічних тканин рослин*. Клітини К. живі, з нерівномірно потовщеними целюлозними оболонками, звичайно прозенхімні (див. *Прозенхіма*) з тупими кінцями, іноді паренхімні (див. *Паренхіма*). За характером потовщення клітинних оболонок розрізняють К.: кутову (потовщення в кутах клітин), пластинчасту (потовщені тангентальні стінки) і пухку (мішаний тип потовщень). К. властива молодим ростучим частинам, переважно *дводольних* рослин; у *однодольних* зустрічається рідко. Крім мех. функцій, К. часто виконує запасальну або асимілюючу функцію.

КОЛЕО́ПТИЛЕ, колеоптиль (від грец. κολεός — піхва і πτίλον — перо), піхвовий листок — перший (несправжній) листок у проростків злакових. Має вигляд безбарвної, зеленої або червонуватої трубочки, що охоплює молоді ростучі частини проростка і захищає їх від ушкоджень. При проростанні насінини К. пробиває грунт своєю загостреною верхівкою, потім розривається, утворюючи щілину, через яку виходить перший справжній листок. З часом колеоптиле засихає.

КОЛЄ́СНИК Василь Якович (22. III 1922, с. Голодьки, тепер Хмельницького р-ну Вінн. обл.— 25.IV 1944, Дрокур, Франція) — учасник франц. *Руху Опору*. Член ВЛКСМ з 1937. У 1942 гітлерівці вивезли його на каторгу до Пн. Франції (табір Бомон). У 1944 К. очолив табірний «К-т рад. патріотів». У квітні втік, боровся в партизан. загоні В. В. *Порика*. Після загибелі К. його ім'ям було названо загін рад. партизанів у деп. Нор.

КОЛЄ́СНИК Євдокія Василівна (н. 1.V 1942, с. Пустельникове Олександрійського р-ну Кіровогр. обл.) — укр. рад. співачка (сопрано), нар. арт. УРСР (з 1978). Член КПРС з 1976. В 1968 закінчила Київ. консерваторію, відтоді — в Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Партії: Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Милана (однойменна опера Г. Майбороди), Катерина («Катерина Ізмайлова» Шостаковича), Наталья («Тихий Дон» Дзержинського), Ліза («Пікова дама» Чайковського), Леонора («Трубадур» Верді). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1976.

Р. І. Кулик.

КОЛЄ́СНИК Петро Йосипович [н. 15 (28).I 1905, с. Баришівка, тепер смт Київ. обл.]—укр. рад. письменник і літературознавець. Член КПРС з 1962. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (1928). Літературну діяльність почав 1928. Належав до літ. орг-ції «*Молодняк*», ВУСПП. Автор романів «Боротьба» (1932), «На фронті сталися зміни» (1935), «Терен на шляху» (1959), монографій «Син народу. Життя і творчість Івана Франка» (1957), «Степан Руданський» (1971) та ін.

Тв.: Коцюбинський — художник слова. К., 1964; Рос. перекл.— На фронте есть перемены. М., 1959; Тёрн на пути. М., 1960.

В. Х. Косян.

КОЛЄ́СНИК Раїса Самсонівна (н. 8.II 1939, Буринь, тепер місто Сумської області) — українська рад. співачка (лірико-колоратурне сопрано), нар. арт. УРСР (з 1972). В 1964 закінчила Київ. консерваторію, відтоді — в Донец. театрі опери та балету. Партії: Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Жаннет («Крізь полум'я» Губаренка), Єлизавета («Ярослав Мудрий» Мейтуса), Марфа («Царева наречена» Римського-Корсакова), Еврідіка («Орфей і Еврідіка» Глюка), Віолетта («Травіата» Верді). Депутат Верховної Ради УРСР

9 і 10-го скликань. Нагороджена орденом «Знак Пошани», медалями. *Т. І. Бірченко.*

КОЛЄСНИКОВ Аркадій Георгійович [22.XI (5.XII) 1907, м. Юрбаркас Лит. РСР — 4.III 1978, Севастополь] — рад. геофізик, акад. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1952. В 1930 закінчив Моск. вище тех. уч-ще ім. М. Е. Баумана. В 1938—42 працював в Ін-ті теоретичної геофізики АН СРСР, з 1942 — в Мор. гідрофіз. лабораторії АН СРСР, 1954—62 — зав. кафедрою Моск. ун-ту, 1962—74 — директор Мор. гідрофіз. ін-ту АН УРСР (Севастополь), 1974—78 — академік-консультант цього ін-ту. Праці присвячені дослідженням механізму турбулентного обміну в *Світовому океані*, дослідженням теплового і динамічного режиму океанів та морів, створенню автоматизованих систем збирання, передачі й обробки інформації про гідрофіз. поля Світового ок. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1970. Держ. премія УРСР, 1979. *В. М. Єремєєв*

КОЛЄСНИКОВ Олександр Якович (н. 1.VIII 1930, с. Новоолександрівка, тепер смт Краснодонського р-ну Ворошиловгр. обл.) — новатор виробництва у вугільній промисловості, шахтар, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1966. В 1949—73 працював на шахті 4—3-біс тресту «Краснодонвугілля».

З 1973 — бригадир комплексної бригади робітників очисного вибою шахти «Червоногвардійська» виробничого об'єднання «Краснодонвугілля». К. брав активну участь у впровадженні й освоєнні нових видів вітчизн. вуглевиїмкової техніки, механізованих комплексів. Ініціатор руху за ефективне використання гірничої техніки. На XXIV і XXV з'їздах КПРС був обраний кандидатом у члени ЦК КПРС. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР, 1976. *О. М. Семененко.*

КОЛЄСНИКОВИ — укр. живописці. Іван Федорович К. (1.III 1887, с. Адріанопіль, тепер Перевальського р-ну Ворошиловгр. обл.— 1929). В 1901—07 навчався в Одес. худож. уч-щі, 1907—12 — в петерб. АМ у О. Кисельова. Був членом *АХРР*. Під час громадян. війни малював плакати в Одесі. Працював переважно в галузі пейзажу. Твори: «Далмація», «Осінь» (1912), «Весна на селі» (1915), «Село» (1917). Степан Федорович К. (11.VII 1879, с. Адріанопіль, тепер Перевальського р-ну Ворошиловгр. обл.— травень 1955, Бєлград, СФРЮ). Брат Івана К. В 1897—1903 навчався в Одес. худож. уч-щі, 1903—09 — в петерб. АМ у О. Кисельова. В 1915—20 жив у Одесі й експонував свої твори на виставках *Товариства південноросійських художників*. У 1920 емігрував за кордон. Писав пейзажі, жанрові картини, працював у галузі декор.-монументального мист. Твори: «Село Софіївка біля Бердянська» (1904), «Весна» (1909), «В Подільській губернії» (1911), «Біля хати» (1912), «Колядування», «Воли на оранці» (обидва — 1915), «Вітряки» (1917), «Точильник» (1944). У 20-х рр. розписав плафон в оперному театрі й виконав 17 панно для Палас-отелю — у Бєлграді.

С. Ф. Колесников. Напровесні. 1911. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

КОЛЕСНИЧЕНКО Трохим Петрович (1876, Єлизаветград, тепер Кіровоград — 1941, Київ) — укр. рад. актор, режисер і антрепренер. Творчу діяльність почав у трупі О. *Суслова* (1898). Працював у трупах: М. Пономаренка (1902), В. Захаренка (1904), Д. *Гайдамаки* (1905). В 1906—30 очолював укр. театр. колективи, 1925—41 працював у театрі ім. М. Заньковецької (з 1922 театр пересувний, з 1931 — в Запоріжжі, з 1944 — у Львові). Ролі: Сава Чалий (однойменна п'єса Карпенка-Карого), Сохрон («Маруся Богуславка» Старицького), Сірко («Про що тирса шелестіла» Черкасенка), Городничий («Ревізор» Гоголя). Вистави: «На дні» Горького, «Примари» Ібсена та ін. К.— автор кількох п'єс, зокрема «За волю і правду», що відображає революц. події на селі 1905—07.

Є. С. Хлібцевич.

КОЛЄССА Любов (Любка) Олександрівна (н. 1904, Відень) — канадська піаністка і музичний педагог. Українка за походженням. Дочка О. М. *Колесси*. В 1921 закінчила Віденську консерваторію. Виступала в країнах Зх. Європи та Америки. В 1929 гастролювала в СРСР (в т. ч. в Києві, Харкові). В концертах виконувала, зокрема, твори укр. композиторів. Пед. діяльність.

І. М. Лисенко.

КОЛЄССА Микола Філаретович (н. 6.XII 1903, Самбір, тепер Львів. обл.) — укр. рад. композитор, диригент, педагог, музично-громадський діяч, нар. арт. УРСР (з 1972). Член КПРС з 1954. Син Ф. М. *Колесси*. В 1928 закінчив у Празі ун-т і консерваторію, 1931—Школу вищої майстерності (у В. *Новака*). В 1931—39 — викладач Вищого муз. ін-ту ім. М. Лисенка у Львові, з 1940 — Львів. консерваторії (1953—65 — її ректор, з 1957 — професор). Одночасно 1940—53 — диригент симф. оркестру Львів. філармонії, 1944—47 — Львів. театру опери та балету, 1946—48 — худож. керівник і гол. диригент хорової капели «*Трембіта*». Серед учнів К.— нар. арт. СРСР С. *Турчак*, засл. діячі мист. УРСР Ю. *Луців* і Т. Микитка, засл. артист УРСР І. Гамкало. Твори: для симф. оркестру — симфонії (1950, 1960), «Українська сюїта» (1928), «Симфонічні варіації» (1931), сюїта для струнного оркестру «В горах» (1935); камерно-інструм., фп., хорові твори, солоспіви, обробки укр. нар. пісень, музика для театру і кіно. Нагороджений орденами Леніна, «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Основи техніки диригування. К., 1973. *Л. З. Мазепа.*

КОЛЄССА Олександр Михайлович [12 (24).IV 1867, с. Ходовичі, тепер Стрийського р-ну Львів. обл.— 23.V 1945] — укр. літературознавець, мовознавець, фольклорист. Брат Ф. М. *Колесси*. Професор Львів. ун-ту (з 1898) і Карлового ун-ту в Празі. Досліджував пам'ятки давньої укр. писемності («Південноволинське Городище і городиські рукописні пам'ятники XII—XVI ст.», ч. 1—4, 1923—25 та ін.), фольклор («Головні напрями й методи в розслідах українського фольклору», 1927), нову українську л-ру (творчість Т. Шевченка, М. Шашкевича, Ю. Федьковича). Автор відомої пісні «Шалійте, шалійте, скажені кати». Деякі праці К. 20—30-х рр. позначені впливом бурж.-націоналістичних концепцій.

Тв.: [Вірші]. В кн.: Пісні та романси українських поетів, т. 2. К., 1956.

Ф. П. Погребенник.

КОЛЄССА Філарет Михайлович (17.VII 1871, с. Татарське, тепер с. Піщани Стрийського р-ну Львів. обл.— 3.III 1947, Львів) — укр. рад. фольклорист-музикознавець, композитор, літературознавець, акад. АН УРСР (з 1929). В 1891—92 слухав курс лекцій з гармонії в А. *Брукнера* у Віденському ун-ті, 1896 закінчив Львів. ун-т. До 1929 викладав у гімназіях Львова, Стрия, Самбора. Після возз'єднання укр. земель у єдиній Українській Рад. державі — професор Львів. ун-ту ім. І. Франка (з 1939) і одночасно — директор Держ. етнографічного музею у Львові (з 1940). К.— фундатор українського етнографічного музикознавства. Нар. творчість К. розглядав у зв'язку з істор. процесом, укр. фольклор — у порівнянні з фольклором ін. слов'ян. народів; розробив аналітичну методику дослідження пісенної ритміки («Ритміка українських народних пісень», 1907; «Балада про дочку-пташку в слов'янській народній поезії», 1936—37), поклав початок дослідженню муз. діалектів на Україні («Народні пісні з південного Підкарпаття», 1923; «Народні пісні з Галицької Лемківщини», 1929; «Народна музика на Поліссі», 1939). К. був збирачем і дослідником укр. дум («Мелодії українських народних дум», 1910—13), стверджував теорію демократичного походження епосу («Про генез українських народних дум», 1921; «Хмельниччина в українських народних піснях і думах», 1940). Значну увагу приділяв зв'язкам нар. і профес. мистецтва («Народний напрям у творчості М. Лисенка», 1913; «Студії над поетичною творчістю Т. Г. Шевченка», 1939; «Народно-пісенна ритміка в поезії Івана Франка», 1941). Брав діяльну участь у Міжнар. конгресах музичного і нар. мист., славістики. Підтримував творчі зв'язки з М. Лисенком, Лесею Українкою, К. Квіткою, Б.

О. Я. Колесников.

М. Ф. Колесса.

Ф. М. Колесса.

Колеус Вершаффельта.

С. І. Коливанова

Бартоком, К. Мошинським та ін. К.— автор обробок нар. пісень, оригінальних хорових творів (у т. ч. на тексти Шевченка — «Утоптала стежечку», «Ой умер старий батько», «Було колись на Вкраїні», «Закувала зозуленька», «Якби мені черевики»). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. В 1971 в с. Ходовичі Стрийського р-ну Львів. обл., в якому пройшло дитинство К., відкрито меморіальний музей.

Тв.: Музикознавчі праці. К., 1970; Фольклористичні праці. К., 1970; Музичні твори. К., 1972.

Літ.: Шуст Я. Ф. М. Колесса. К., 1955; Грица С. Філарет Михайлович Колесса. К., 1962; Грица С. Видатний дослідник фольклору Слов'янщини. «Народна творчість та етнографія», 1971, № 4. *С. Й. Грица.*

КОЛЕУС (Coleus) — рід рослин родини *губоцвітих*. Багаторічні трави, напівкущі та кущі з гарно забарвленими листками і дрібними непоказними квітками, зібраними у верхівкові китиці. Бл. 150 видів, поширених в тропіках і субтропіках Азії та Африки. В СРСР вирощують як декоративні в кімнатах та відкритому грунті C. hibridus, C. scutellarioides та деякі ін. з темно-червоними, рожевими, рожево-фіолетовими або строкатими листками.

Деякі К. культивують у тропіках заради їстівних бульб, що розвиваються на підземних кореневищах. Іл. с. 279.

КОЛИ́БА — 1) Округле, здебільшого плетене, з конічним або округлим дахом, житло тимчасового типу, яке використовували в давнину чабани та мисливці. 2) Тимчасове зрубне житло (див. *Зруб*) гуцульських лісорубів, без вікон, з двосхилим або пірамідальним дахом з отвором для диму, вкрите дранкою, лубом. У центрі К.— відкрите вогнище. На Поліссі такого типу споруди наз. куренями. 3) Назва намету на всіх діалектах укр. мови, а також у мові зх. та пд. слов'ян.

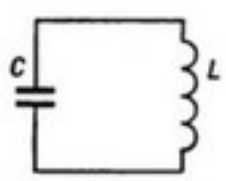

Коливальний контур.

КОЛИВА́ЛЬНИЙ КО́НТУР — *коло електричне*, що складається із з'єднаних між собою конденсатора з *електроємністю* C та котушки з індуктивністю L (мал.), в якому можуть виникати електричні *коливання*. При замиканні зарядженого конденсатора на котушку в К. к. відбувається періодичний обмін енергією між конденсатором та котушкою, при якому періодично змінюються напруга на конденсаторі й струм у котушці. Оскільки під час такого коливального процесу частина енергії контура неминуче витрачається на нагрівання проводів котушки, що мають активний опір, на випромінювання електромагн. хвиль в навколишнє середовище та на втрати в діелектриках, електр. коливання будуть згасаючими. Якщо в К. к. включити генератор із змінною ерс, то через деякий час у контурі встановляться вимушені коливання, амплітуда яких залежить не лише від амплітуди цієї ерс, а й від її частоти. При наближенні частоти зовн. ерс до т. з. власної частоти К. к. $\omega = 1/\sqrt{LC}$ спостерігається явище *резонансу* — різке збільшення амплітуди коливань. К. к. застосовують як резонансні системи генераторів та підсилювачів у діапазоні частот від 50 кГц до 250 МГц. При вищих частотах роль К. к. виконують двопровідні та коаксіальні лінії, а також об'ємні резонатори.

Моторний колієпідйомник.

Ланковий рейковий колієукладач.

КОЛИВА́ЛЬНІ РУ́ХИ ЗЕМНО́Ї КОРИ́ — повільні плавні безперервні вертикальні переміщення мас гірських порід; одна з форм *тектонічних рухів*. Проявляються в піднятті одних територій і опусканні суміжних при численних змінах напряму руху. Як правило, зберігається тривала (сотні мільйонів років) успадкована тенденція до піднять або опускань, які можуть перериватися порівняно короткочасними рухами протилежного напряму. Виділяють два різновиди К. р. з. к.— заг. і хвильові. К. р. з. к. охоплюють значні території і впливають на зміни рівня *Світового океану*, що є однією з причин *трансгресій* і *регресій моря*. Ці рухи не спричинюють перетворення речовини *земної кори* та істотних деформацій гірських порід, як це відбувається при складкоутворенні (див. *Складчастість гірських порід*) і *горотворенні*, але впливають на склад, шаруватість, ритмічність і потужність осадків у басейнах акумуляції, а також на швидкість та інтенсивність *денудації* піднятих територій, тобто на зміну структури земної кори в цілому. Вони є причиною утворення епіплатформених гір. К. р. з. к. мали місце протягом усіх геол. періодів, вони відбуваються і тепер. К. р. з. к., які почалися в неогені (див. *Неогеновий період і неогенова система*) і беруть участь у створенні сучас. форм рельєфу, наз. новітніми рухами земної кори (див. *Неотектоніка*).

Основні закономірності розвитку К. р. з. к. і їхнє значення в геол. будові Землі встановив О. П. *Карпінський*. Більшість дослідників причину К. р. з. к. вбачають у глибинних процесах, які відбуваються в *мантії* Землі, — диференціації підкорової речовини і зміні її фазового стану, що викликає хвильову пульсацію поверхні мантії, яка передається земній корі. В. Г. *Бондарчук* з позицій розробленого ним вчення про *тектоорогенію* виявив більш глибокі космогенні причини К. р. з. к. Періодичні зміни швидкості обертання Землі навколо осі, на його думку, зумовлюють зміни полярного стиснення — екваторіального розтягування, що приводить до перерозподілу речовини мантії. В геол. л-рі поряд з терміном «коливальні рухи земної кори» застосовують і термін «епейрогенічні рухи».

Літ.: Карпинский А. П. Общий характер колебаний земной коры в пределах Европейской России. «Известия Российской Академии наук», 1894, т. 1, № 4; Бондарчук В. Г. Основные вопросы тектоорогении. К., 1961; Хаин В. Е. Общая геотектоника. М., 1964.

Ю. М. Довгаль.

КОЛИВА́ЛЬНІ СИСТЕ́МИ — фізичні системи, в яких внаслідок порушення стану рівноваги виникають *власні коливання*. К. с. наз. лінійними, якщо параметри цих систем (маса, жорсткість, ємність і т. д.) не залежать від положень і швидкостей їхніх елементів, і нелінійними — у противному разі. З енерг. точки зору К. с. поділяють на *консервативні системи*, в яких немає втрат енергії, і *дисипативні системи*, енергія яких зменшується, переходячи в ін. форми (напр., теплову). К. с. зі скінченною кількістю *ступенів вільності* наз. дискретними системами, а з нескінченною — системами з розподіленими параметрами. Прикладом дискретної К. с. є система, що складається з кількох маятників. Системами з розподіленими параметрами є струна, пружне тіло, електр. кабель тощо.

Літ.: Андронов А. А., Витт А. А., Хайкин С. Э. Теория колебаний. М., 1959; Обморшев А. Н. Введение в теорию колебаний. М., 1965.

О. О. Горошко.

КОЛИВА́ННЯ — зміни стану фізичної системи, які характеризуються багаторазовою точною або наближеною повторюваністю через певні проміжки часу. За фіз. природою К. бувають механічними (напр., К. маятника, виведеного з положення рівноваги), електромагнітними (напр., К. струму і напруги в *коливальному контурі*), електромеханічними (напр., К. *п'єзоелектричних давачів*), температурними (напр., періодичні зміни т-ри на Землі) тощо. За способом збудження К. розрізняють *власні коливання*, *вимушені коливання*, *параметричні коливання* й *автоколивання*. За кінематичними ознаками, тобто за характером зміни коливної величини S з часом t, К. різні (мал.). У заг. випадку розрізняють періодичні, майже періодичні і випадкові К. Серед періодичних виділяють *гармонічні коливання*. Багато фіз. коливних процесів є або близькі до гармонічних, або їх з достатньою точністю можна подати як набір гармонічних К. (див. *Гармонічний аналіз*). Осн. характеристиками К. є *період коливання*, *амплітуда*, швидкість зростання або згасання амплітуди, а також спектр частот і форми власних коливань для складних систем. Див. також *Биття*, *Вібрація*, *Згасаючі коливання*, *Модуляція* в фізиці, *Хвилі*.

Літ.: Стрелков С. П. Введение в теорию колебаний. М., 1964; Хайкин С. Э. Физические основы механики. М., 1971; Коршак Є. В. Коливання і хвилі. К., 1974.

О. О. Горошко.

КОЛИВА́ННЯ КОНСТРУ́КЦІЙ — рухи (мех. *коливання*) елементів конструкцій, що виникають внаслідок їх пружних *деформацій* під дією динамічних навантажень. Розрізняють К. к.: поздовжні (при *розтягу-стиску*), поперечні (при *згині*, *зсуві*), крутильні (при *крученні*) і змішані; періодичні й неперіодичні. Значні коливання можуть призвести до втрати міцності і стійкості конструкцій (див. *Динамічна міцність* матеріалів і конструкцій, *Граничний стан* конструкції, *Стійкість споруд*). Систематичні, навіть помірні, коливання, безпечні для конструкції, шкідливо впливають на здоров'я людини, порушують перебіг точних виробничих процесів. Величину коливань зменшують, змі-

нюючи *жорсткість* конструкцій, вдаючись до *балансування* й віброізоляції (напр., *амортизаторами,* пружинними і динамічними гасителями) машин, скорочуючи тривалість їх пуску й зупинки тощо. Для розрахунку конструкцій на коливання використовують методи теорії коливань мех. систем. Див. також *Динаміка споруд*.

КОЛИВА́НОВА (Коливанова-Попеску) Світлана Іванівна (н. 26.IX 1940, Київ) — укр. рад. артистка балету, нар. арт. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1975. В 1959 закінчила Київ. хореографічне уч-ще. Працювала в Київ. (1959—60), Узбецькому (1960—63, Ташкент) театрах опери та балету. З 1964 — в Харків. театрі опери та балету ім. М. В. Лисенка. Партії: донна Анна («Дон Жуан» Губаренка), Кітрі («Дон Кіхот» Мінкуса), Мехмене-Бану («Легенда про любов» Мелікова); гол. партії в балетах — «Жізель» Адана, «Попелюшка» Прокоф'єва, «Баришня і хуліган» Шостаковича та ін.

КОЛИМА́ — ріка на Пн. Сході РРФСР, у межах Магадан. обл. і Якут. АРСР. Завдовжки 2129 км, площа бас. 643 тис. км². Утворюється злиттям двох витоків (Кулу і Аян-Юряху), впадає у Сх.-Сибірське м., утворюючи дельту (пл. 3000 км²). У верхній течії гірська, в пониззі тече Колимською низовиною. Живлення мішане. Пересічна витрата води біля Середньоколимська 2250 м³/с. Замерзає у жовтні, скресає у травні — червні. Поширені полії, під час льодоходу — *затори*. В басейні К.— *багаторічна мерзлота*. Родовища золота, олова та ін. Регулярне судноплавство від Усть-Середньокана, рибальство. У верхів'ї будується (1980) ГЕС. У 1648 землепрохідець С. *Дежньов* пройшов до гирла К. і обігнув Чукотку.

КОЛИ́МСЬКЕ НАГО́Р'Я, Колимський хребет, Гидан — система хребтів і плато на Пн. Сх. Азіатської частини СРСР, гол. чин. у Магадан. обл. РРФСР. Завдовжки 1300 км. Відокремлює бас. Колими від рік бас. Тихого ок. Заввишки до 1962 м (Омсукчанський хр.). Золоте, олов'яне зруднення, поклади кам. вугілля. Термальні джерела. Рослинність тундрова. Долини і нижні частини схилів хребтів вкриті лісами з модрини, місцями — заплавні ліси.

КОЛІБАКТЕРІО́З МОЛОДНЯКА́ — гостра інфекційна хвороба молодняка с.-г. тварин і хутрових звірів. Збудники — патогенні форми (серотипи) *кишкової палички*. Джерело інфекції — хворі тварини і бактеріоносії. Зараження відбувається через травний тракт при ссанні забрудненого вимені, випоюванні інфікованого молока. Інкубац. період — від кількох годин до доби. У хворих тварин підвищується т-ра, настають розлад травлення, прогресуюче виснаження. Без лікування тварини гинуть за кілька днів. Заходи боротьби і профілактика: хворий молодняк ізолюють разом з матками і лікують *сироватками імунними, антибіотиками*. Поліпшують сан.-гіг. стан тварин, годівлю маток; відокремлене вирощування молодняка.

КОЛІ́БРІ (Trochili) — підряд птахів ряду довгокрилих. Найменші на землі птахи: довж. (разом з дзьобом і хвостом) від 5,7 до 21,6 см, маса 1,6—20 г (у більшості видів 3—8 г). Оперення у самців яскраве з металічним блиском, у самок — тьмяне. Дзьоб різної довжини і форми, частіше тонкий, загострений на кінці. Язик вузький, у багатьох видів згортається у трубочку. Живляться К. *нектаром,* а також комахами. Понад 350 видів (1 родина), поширених в Америці. В жарких районах осілі, у помірних зонах — перелітні птахи. Живуть К. на рівнинах і високо у горах. Активні переважно вдень. Гнізда влаштовують на гілках і листках дерев. Кладку з 2 білих яєць насиджує самка 14—20 діб. Пташенята вилуплюються сліпими, з рідким пухом, вилітають з гнізда через місяць. Чисельність К. скоротилась у зв'язку із зміною ландшафтів в багатьох районах та внаслідок знищення людиною заради гарного пір'я (виготовляють прикраси й сувеніри).

КОЛІЄПІДЙО́МНИК — машина, якою піднімають колійну гратку (рейки зі шпалами) при ремонті й технічному утриманні існуючих і будівництві нових *залізничних колій*. Розрізняють К. моторні (періодичної дії) і повзучі (безперервної дії). Осн. частинами моторних К. (мал.) є опорні плити, що їх приводять у дію гвинтові або гідравлічні *домкрати,* і кліщові захвати, які зачіплюють колійну гратку. Коли опорні плити К., що рухається по рейках, опускаються, кузов його разом з ходовою частиною і колійною граткою піднімається (на висоту до 40 см). Повзучий К.— клиноподібна плита з двома гусеничними транспортерами, з'єднана тросами з тракторним дозувальником *баласту*. Під час руху плита, підведена під колійну гратку, піднімає її (на висоту бл. 20 см), а далі планує й ущільнює укладений баласт. Моторні К. застосовують в разі ремонтних робіт, повзучі — при спорудженні нових колій.

В. А. Несвіт.

КОЛІЄУКЛАДА́Ч — машина, якою укладають колійну гратку (рейки зі шпалами) при ремонті існуючих і будівництві нових *залізничних колій*. Найпоширеніші К. ланкові (рейкові, тракторні), що укладають (або знімають) колійні гратки, заздалегідь з'єднані у ланки (довжина ланки дорівнює довжині стандартних рейок, в СРСР — 12,5 та 25 м). Осн. частини ланкових рейкових К. (мал.): рейкоукладальний кран зі стрілою; вантажні *платформи*, де розміщують ланки; моторна платформа (одна або кілька) для перетягування ланок по вантажних платформах і маневрових операцій. У ланкових тракторних К. є рейкоукладальна стріла з *лебідками,* що спирається на трактор і *портал* з ходовими візками. Продуктивність рейкових К. до 1200 м за годину, тракторних — до 2000 м за зміну. Є також портальні К., складені з кількох портальних *підйомних кранів*.

В. А. Несвіт.

КОЛІЗЕ́Й, Колоссей (від лат. colosseus — величезний) або амфітеатр Флавіїв — пам'ятка давньорим. архітектури (75—80 н. е.). В плані — еліпс довж. бл. 190 м і шир. 156 м, у центрі еліпса — арена, навколо якої ступінчасті в 4 яруси місця для глядачів (бл. 50 тис.). К. призначався для боїв *гладіаторів* та ін. видовищ. Зовні К. поділено на яруси, три з них являють собою відкриті аркади (по 80 арок у кожній), нижня доричка служила входом й виходом для глядачів; за двома верхніми (іонічною та корінфською) розміщувались кільцеві фойє. Збереглися руїни споруди.

КОЛІ́ЗІЯ (лат. collisio — зіткнення) в літературі — зіткнення протилежних інтересів, прагнень і поглядів, які виявляються в діях і вчинках персонажів твору (Див. також *Конфлікт*).

КОЛІ́ЗІЯ у праві — 1) К. законів — розходження, суперечність між *нормами права,* під дію яких підпадають однакові сусп. відносини. Можуть виникати у внутрідерж. правових системах або між правовими нормами різних д-в, де розв'язуються за допомогою т. з. колізійних норм, які вказують, чий закон слід застосовувати і в яких випадках. Для рад. *законодавства* К. правових норм не характерна. В разі її виникнення (при недоліках *кодифікації*) розв'язується: а) залежно від юрид. сили супідрядності норм. Так, у разі розходження закону союзної республіки із загальносоюзним діє загальносоюзний закон (ст. 74, 173 Конституції СРСР); б) на підставі правил дії правових норм у часі (див. *Чинність закону*). 2) К. прав — зіткнення кількох правових вимог до одного і того ж об'єкта. За рад. правом розв'язується на підставі норм *цивільного права* та відповідних рішень Пленуму *Верховного Суду СРСР*.

Н. С. Прозоровв

КОЛІЇВЩИНА — нар.-визвольна і антифеод. повстання на *Правобережній Україні,* що до кін. 18 ст. перебувала під гнітом шляхетської Польщі. К. стала найвищим етапом *гайдамацького руху*. Назва, напевно, походить від «колій» — повстанець, гайдамака (кіл був зброєю частини повстанців). Осн. рушійною силою К. було селянство. Очолив повстання запорізький козак М. *Залізняк*. У квітні 1768 з групою запорізьких козаків він заклав Кіш в урочищі *Холодний Яр*, поблизу *Мотронинського Троїцького монастиря*. 26.V (6.VI) 1768 гайдамацьке військо виступило з Коша й штурмом здобуло укріплений замок у Жаботині, по-

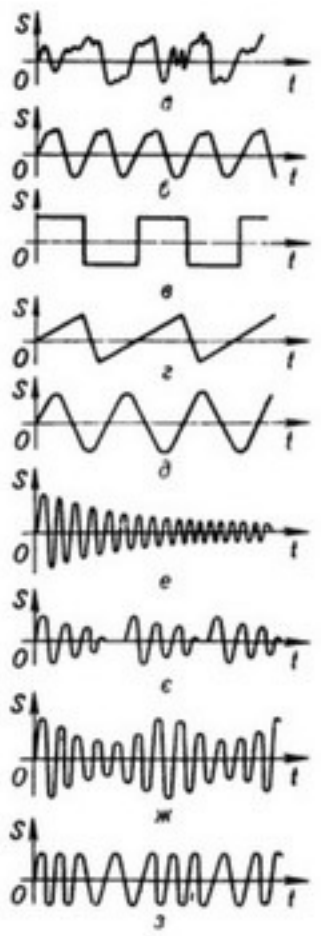

Різні типи **коливань:** *а* — невпорядковані (неперіодичні); *б* — періодичні негармонічні; *в* — прямокутні; *г* — пилкоподібні; *д* — синусоїдальні (гармонічні); *е* — згасаючі; *є* — згасаючі імпульсні; *ж* — амплітудно-модульовані; *з* — частотно-модульовані.

Колізей. 75—80 н. е

Колібрі: 1 — колібрі-джміль (Chaetocercus bombus); 2 — ракетохвостий колібрі (Laddigesia mirabilis).

Коліївщина. Гайдамаки під Уманню. Ілюстрація до поеми «Гайдамаки» Т. Г. Шевченка. Художник О. П. Бубнов. 1961.

Пам'ятник героям **Коліївщини.** Село Кодня Житомирського району Житомирської області. 1971.

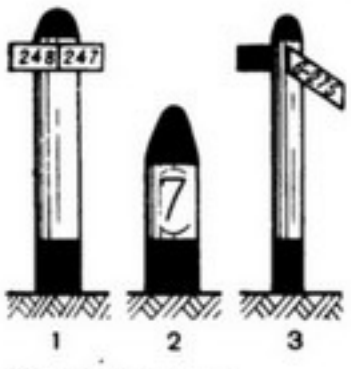

Колійні знаки:
1 — кілометровий;
2 — пікетний;
3 — похиловказівний.

Колінчастий вал:
1 — корінна шийка;
2 — коліно;
3 — шатунна шийка;
4 — щока.

тім визволило Черкаси, Смілу, Корсунь, Богуслав, Лисянку та ін. міста і села. За короткий час повстання охопило Київщину, Брацлавщину і перекинулося на Поділля й Волинь. Гайдамацький рух на Правобережній Україні був тісно пов'язаний з аналогічним рухом на Лівобережжі, Слобожанщині, з діями *опришків* у Галичині, на Закарпатті і Буковині. Центр. подією К. було взяття 9—10 (20—21).VI 1768 *Умані* гайдамацьким військом на чолі з Залізняком, до якого приєднався із своїм загоном сотник уман. надвірних козаків І. *Гонта*. Це зламало плани конфедератів (див. *Барська конфедерація 1768*) перетягти на свій бік сильний гарнізон міста й перетворити Умань на опорний пункт. Керівники повстання оголосили про визволення Правобережжя з-під польс.-шляхет. гноблення й невіддільність його від *Лівобережної України*. Військ. і цивільна влада на визволеній території зосереджувалася в канцелярії при повстанському війську, яке поділялося на сотні на чолі з сотниками. У період 9—26.VI (20.VI —7.VII) багато уваги приділялось організації і навчанню війська, створенню нової адміністрації, розсилалися загони для боротьби проти шляхти. З табору під Уманню Залізняк відрядив на Брацлавщину гайдамацький загін (бл. 200 чол.) під командуванням сотника В. Шила, який поблизу прикордонних міст Балти й Голти розгромив значний тат. загін. У червні — липні 1768 на Правобережжі діяло бл. 30 повстанських загонів, які контролювали значну територію і створили у визволених містах і селах органи самоврядування, скасували *панщину* та ін. повинності. Серед керівників повстанських загонів були С. *Неживий*, П. Таран, І. *Бондаренко*, А. *Журба*, М. *Швачка*, О. Лепеха, С. Позіхайло, Я. Репетей, М. Максимов, М. Москаль. У гайдамацьких загонах поряд з українцями боролися проти гнобителів росіяни, білоруси, поляки, молдавани, волохи, серби та ін., яких єднала класова солідарність.

Царський уряд, наляканий розмахом повстання, вступив у зговір з шляхет. Польщею. М. Залізняка, І. Гонту та С. Неживого 26.VI (7.VII) було по-зрадницькому схоплено під час зустрічі з командуванням царських військ. Загони повстанців роззброєно. Остаточно повстання було придушено тільки в квітні — травні 1769. Гонту та ін. учасників повстання, жителів Правобережної України, було передано польс. владі, яка жорстоко розправилася з ними (див. *Коднянська розправа 1768*). Залізняка та ін. учасників повстання, жителів Лівобережної України і Запорізької Січі, було засуджено в Києві й покарано в прикордонних містах. Однак гайдамацький рух тривав і в наступні роки. Події 1768 на Правобережжі вплинули, зокрема, на розгортання антифеодальної боротьби в Польщі (повст. 1769 в районі Любліна, в с. Мостники, в Мазовії, в околицях Пшедбожа; 1770 — в Малопольщі), в Литві [повст. в Шяуляйській (Шавельській) економії 1769], в Білорусії, Молдавії, Угорщині. Події К. збереглися в нар. пам'яті. Т. Г. Шевченко присвятив К. поему «Гайдамаки». Тему К. відобразили в своїй творчості укр. художники О. І. *Сластіон*, І. С. *Їжакевич*, укр. рад. письменники І. А. *Кочерга*, Ю. М. *Мушкетик*, М. Й. Сиротюк, Я. Н. Стецюк.

Літ.: Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 3. К., 1876; Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. К., 1970; Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; Коліївщина. Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання. К., 1970; Гуслистий К. Коліївщина. К., 1947.

І. Л. Бутич.

КОЛІЙНІ ЗНАКИ — спеціальні покажчики профілю і протяжності колії, особливостей руху по ній, встановлювані вздовж головних *залізничних колій*. Розрізняють К. з. (мал.) кілометрові (з позначенням попереднього і дальшого кілометрів), пікетні (їх розміщують між кілометровими, в СРСР — через кожні 100 м), похиловказівні (з позначенням величини похилу і протяжності його в метрах), а також особливі (про місцеположення колійних споруд або пристроїв).

КОЛІКА [грец. κωλική (νόσος) — кишкова хвороба] — приступ сильних переймоподібних болів, які виникають при захворюванні органів черевної порожнини та заочеревинного простору. У людини розрізняють К. кишкову (напр., при пухлинах, *гельмінтозах*, вживанні грубої їжі), апендикулярну (при *апендициті*), прямокишкову (при гострій *дизентерії*, раку прямої кишки), газову (при *метеоризмі*), печінкову (див. *Жовчнокам'яна хвороба*), ниркову (див. *Нирковокам'яна хвороба*), панкреатичну (при *панкреатитах*, каменях підшлункової залози). Причини К. різні. Болі з'являються раптово, локалізуються в ділянці ураженого органа, іноді супроводяться блюванням, запамороченням. Тривають від кількох хвилин до кількох годин. Лікування: знеболювальні засоби. К. у тварин бувають справжні (при хворобах шлунка, кишок) та несправжні (при ураженнях сечостатевих органів, печінки, деяких інвазійних та *інфекційних хворобах*). Перебіг хвороби у вигляді приступів, під час яких тварини неспокійні, риють землю, лягають, качаються, набирають поз, не властивих їм у нормі. Лікування — застосування знеболювальних засобів.

КОЛІНЕА́РНІ ВЕ́КТОРИ [від лат. co... (cum) — разом і linea — лінія] — *вектори*, паралельні до однієї прямої. Див *Векторне числення*.

КОЛІ́НЧАСТИЙ ВАЛ — машинна деталь (вал) з одним або кількома колінами (кривошипами), що передає обертальні зусилля, перетворюючи обертальний рух на зворотно-поступальний і навпаки; обертова ланка *кривошипного механізму*. Кожне коліно К. в. (мал.) складається з двох щік і однієї шийки, з'єднаної з *шатуном*; корінні шийки вала спираються на *підшипники*. К. в. виготовляють з вуглецевих і легованих сталей або високоміцного чавуну. Вони бувають литі і ковані, суцільні і складені. К. в. застосовують у поршневих двигунах, насосах, компресорах, ковальсько-пресових машинах тощо.

КО́ЛІР у мистецтві — один з основних зображувальних засобів. У худож. творі служить повнішому розкриттю ідейного змісту, сильнішому емоційному впливу на глядача. Виступає в зв'язку з такими елементами худож. форми, як *композиція*, простір, *фактура*, *колорит*. Основою застосування і відповідного трактування К. у худож. творі є природні кольорові властивості зображуваного предмета, але митець не копіює їх пасивно, а надає їм стрункої, осмисленої, гармонійної системи.

КО́ЛІРНИЙ ЗІР, кольоровий зір, кольоросприймання — здатність *ока* людини і багатьох видів тварин сприймати кольори. Ця здатність пов'язана з різницею в діянні на зоровий *аналізатор* променів різної довжини хвилі. К. з. здійснюється за допомогою окремих світлочутливих елементів у сітківці ока— *колбочок*. Осн. сучас. уявлення про К. з. людини розроблені у 19 ст. англ. фізиком Т. *Юнгом* і нім. вченим Г. *Гельмгольцем* у вигляді т. з. трикомпонентної, або трихроматичної, теорії кольоросприймання. За цією теорією, на сітківці ока є три типи колбочкових клітин, які різною мірою чутливі до червоного, зеленого й синього кольорів. При комбінаціях цих трьох осн. кольорів виникає незліченна кількість відтінків. У деяких людей К. з. порушений (див. *Дальтонізм*), іноді К. з. відсутній (спадково зумовлена вада). У хребетних тварин (мавпи, більшість видів риб, земноводні), бджіл, джмелів К. з. трихроматичний (як і у людини); у багатьох ін. комах і ховрахів — дихроматичний; у птахів і черепах, можливо,— чотирикомпонентний. Див. також *Зір*, *Зору органи*.

КОЛІСНИ́ЦЯ — різновид колісного візка, який застосовували в давнину в багатьох народів під час бойових дій, для тріумфальних, ритуальних і поховальних процесій, а також для спортивних змагань. Ритуальні й бойові К. знаходять під час розкопок багатих могил кін. 3-го тис. до н. е. і пізнішого часу (в Урі, Закавказзі та ін.). Бойові К. (були двоколісні й чотириколісні) широко застосовувались у військах держав Давнього Сходу, а також за середніх віків у Зх. Європі.

Давньогрецька бойова колісниця.

КОЛІ́Т (від грец. κόλον — товста кишка) — захворювання, в основі якого лежить запалення слизової оболонки товстої кишки. Причинами виникнення К. бувають інфекційні захворювання (*дизентерія*, *паратиф* А та ін.), отруєння свин-

цем, ртуттю, недоброякісними продуктами, уремічне самоотруєння, порушення нервової регуляції роботи кишечника та ін. К. бувають гострі та хронічні. Гострі К. починаються раптово. Виникають здуття живота, гострі переймоподібні болі у животі, часті позиви та рідкий кал з великою кількістю слизу, крові, гною, іноді з гнильним запахом. При інфекційному К. підвищується т-ра тіла до 39—40°, з'являються сухість в роті, нудота, заг. кволість. Для хронічного К. характерне чергування загострень і *ремісій*. Проноси змінюються запорами, кал з домішками слизу. Можуть спостерігатися *авітаміноз*, зменшення ваги, заг. слабкість, швидка втомлюваність, відсутність апетиту тощо. Зміни товстої кишки варіюють від поверхнево-катарального до некротично-виразкового запалення.

Профілактика: запобігання кишковим інфекціям, правильна організація харчування, лікування захворювань травного тракту.

Лікування інфекційного К. — антибіотики; неускладненого — амбулаторне, ускладненого — стаціонарне.

КОЛКИ́ — невеликі лісові масиви в *лісостеповій зоні*. Приурочені до зволожених ділянок на вододілах. Рослинність К. розташована

кільцем навколо невеликого болота. Найпоширеніші березові й осикові К. Характерні для Зх. Сибіру; мають полезахисне значення.

КО́ЛКИ — селище міського типу Маневицького р-ну Волин. обл. УРСР. Пристань на р. Стиру (притока Прип'яті), за 26 км від залізнич. ст. Маневичі. 4,0 тис. ж. (1979). Овочесушильний та хлібний з-ди, лісгоспзаг, Маневицька райсільгосптехніка, комбінат побутових послуг. 2 середні школи, сільс. профес.-тех. уч-ще; лікарня. Будинок культури, 2 б-ки. Пам'ятник, встановлений на місці розстрілу поліцією бурж.-поміщицької Польщі *колківської політичної демонстрації 1935*.

КО́ЛКІВСЬКА ПОЛІТИ́ЧНА ДЕМОНСТРА́ЦІЯ 1935 — масова першотравнева демонстрація в районі містечка *Колки*. Проводилася місцевою організацією *Комуністичної партії Західної України*. Бл. 5 тис. селян навколишніх сіл з червоними прапорами вирушили в Колки. Демонстранти йшли під гаслами повалення фашист. режиму, возз'єднання Зх. України з УРСР, протесту проти підготовки міжнар. імперіалізмом нападу на Рад. Союз. Поліція зустріла учасників демонстрації вогнем. Було вбито 9 і поранено бл. 100 селян. Багатьох демонстрантів віддано до суду.

М. М. Кравець.

КО́ЛЛАР (Kollár) Ян (29.VII 1793, с. Мошовце, Словаччина — 24.I 1852, Відень) — чес. і словацький поет, фольклорист, етнограф і історик. Словак за походженням. Найзначніші твори К.— поема «Донька Слави» (1824, доп. вид. 1832) і трактат «Про літературну взаємність між слов'янськими племенами і наріччями» (1836), в яких виступав за дружбу слов'ян. народів, їхнє єднання в боротьбі проти нац. гноблення. Твори К. відіграли важливу роль у справі відродження чес. і словацької л-р. Ідеї слов'ян. єднання в творах К. високо цінили Т. Шевченко, який згадує ім я поета в посланні «І мертвим, і живим...», а також І. Франко, якому належить два спец. дослідження про його творчість.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. К., 1964; Рос. перекл.— Сто сонетов. М., 1973.

Літ.: Франко І. Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер. В кн.: Франко І. Твори, т. 18. К., 1955.

В. І. Шевчук.

КО́ЛЛЕ КУЕ́ТО (Kolle Cueto) Хорхе (н. 20.IV 1930, Суданьєс, деп. Чукісака) — діяч комуністичного руху Болівії. За фахом —учитель. Член КП Болівії (КПБ) з 1950. З 1954 — член ЦК КПБ, з 1968 — перший секретар ЦК КПБ. Не раз зазнавав арештів.

КО́ЛЛІ Микола Джемсович [Якович; 5 (17).VIII 1894, Москва — 3.XII 1966, там же] — рос. рад. архітектор. У 1922 закінчив моск. ВХУТЕМАС. Один з авторів проектів ряду споруд Всеросійської с.-г. і кустарно-пром. виставки в Москві (1923), осн. споруд *Дніпрогесу* і житл. кварталів Запоріжжя (1927—32), будинку Центросоюзу на вул. Кірова в Москві (тепер Центр. статистичне управління СРСР; 1928—35, у співавт. з *Ле Корбюзьє*), ст. моск. метрополітену «Кіровська» (1935) й «Павелецька-кільцева» (1944—49). Нагороджений 3 орденами, медалями.

КО́ЛЛІНЗ (Collins) Майкл (н. 31.X 1930, Рим) — астронавт США. Закінчив (1952) Військову академію США. Служив льотчиком-випробувачем. У групі астронавтів — з 1963. Як другий пілот, разом з Дж. *Янгом* здійснив (18—21.VII 1966) політ на космічному кораблі «Джеміні-10». За час польоту двічі виходив у космос. 16—24.VII 1969, як пілот осн. відсіку, брав участь у польоті корабля «Аполлон-11», під час якого Н. *Армстронг* і Е. *Олдрін* уперше 21.VII 1969 вийшли на поверхню Місяця. Перебуваючи в осн. відсіку на селеноцентричній орбіті, К. забезпечував відстикування місячного відсіку і стикування його після повернення, підтримував зв'язок з Землею й астронавтами. Його ім'ям названо кратер на зворотному боці Місяця.

КО́ЛЛІНЗ (Collins) Том (справж. ім'я і прізв.— Джозеф Ферфі; 26.IX 1843, Йєрінг, тепер штат Вікторія — 13.IX 1912, Клермонт, Зах. Австралія) — австрал. письменник. Один із зачинателів реалізму, продовжувач демократичних традицій в австрал. л-рі. Був пастухом, фермером. Автобіографічний роман «Таке життя» (1903), написаний у формі щоденника дрібного чиновника Тома Коллінза, — про тяжку долю трудящих Австралії. Автор поеми «Смерть президента Лінкольна» (1867), повістей «Любов Ріґбі» (1905), «Балн-Бали і Бролга» (вид. 1948).

Р. П. Зорівчак.

КО́ЛЛІНЗ (Collins) Уїльям Уїлкі (8.I 1824, Лондон — 23.IX 1899, там же) — англ. письменник. Основоположник детективного роману в Англії. Романи К.: «Жінка в білому» (1860), «Армадель» (1866), «Місячний камінь» (1868), «Чоловік і жінка» (1870), «Нова Магдалина» (1873) та ін. відзначаються майстерністю інтриги, але позбавлені серйозної сусп. проблематики. В співавт. з Ч. Діккенсом, другом якого він був, написав кілька повістей.

Тв.: Укр. перекл.— Місячний камінь. К., 1957; Рос. перекл.— Женщина в белом. Л., 1975: Лунный камень. М., 1978.

Д. С. Яхонтова.

КОЛЛО́ (Collot) Марі Анн (1748, Париж — 23.II 1821, Нансі) — франц. скульптор, представник *класицизму*, академік петерб. АМ (з 1767). З 1764 навчалася в Е. М. *Фальконе*, 1766—78 працювала з ним у Росії. Автор моделі голови Петра I (бл. 1773) для пам'ятника Петру I роботи Е. М. Фальконе в Петербурзі, портретів — Вольтера (бл. 1770), Д. Дідро (1772) та ін. Деякі твори К. зберігаються в Ермітажі (Ленінград).

КОЛЛО́НТАЙ (Kołłątaj) Гуго (1. IV 1750, с. Великі Дедеркали, тепер Шумського р-ну Терноп. обл.— 28.II 1812, Варшава) — польс. громадський діяч, учений-філософ, представник польс. *Просвітительства*. Закінчив Краківський ун-т. Доктор філософії, права і богослов'я. 1776—86 — діяч *Едукаційної комісії* (відомство освіти). Виступав проти феодалізму, за бурж. перетворення суспільства шляхом реформ; був співавтором прогрес. на той час польс. Конституції 3.V 1791, обстоював світські науку і освіту, звільнені від засилля *клерикалізму* і релігії. Активний учасник *Польського повстання 1794*, за що його було ув'язнено (1794—1802). В 1802—06 жив на Волині (заснував ліцей у Кременці), 1807—08 — в Москві. У філософії стояв на позиціях *деїзму*, під впливом Е. Б. *Кондільяка* і К. А. *Гельвеція* став прихильником матеріалістичного *сенсуалізму*. Осн. праці: «Критичний розгляд основ історії початку людського роду», «Фізично-моральний порядок».

М. М. Верников.

КОЛЛОНТА́Й (дівоче прізв.— Домонтович) Олександра Михайлівна [19 (31).III 1872, Петербург— 9.III 1952, Москва] — діяч міжнар. і рос. революц. руху, рад. дипломат. В РСДРП з 1906; член Комуністичної партії з 1915. Н. в сім'ї генерала. В революц. русі з 90-х рр. 19 ст. У 1908—17 — в еміграції. Брала участь у с.-д. русі за кордоном. В 1915—17, перебуваючи в Данії та Норвегії, працю-

О. М. Коллонтай.

Я. Коллар.

М. Коллінз.

А. М. Колмогоров.

Л. М. Колобов.

О. М. Колобов

вала в тісному контакті з В. І. Леніним. З березня 1917 — член Виконкому Петрогр. Ради робітничих і солдатських депутатів. Учасниця Жовтн. збройного повстання 1917 в Петрограді. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — нарком соціальн. забезпечення. В 1919 — нарком пропаганди і агітації Крим. Рад. республіки, член комісії ЦК КП(б)У по агітації і пропаганді серед робітниць. Влітку 1919 вела пропагандистську роботу в Києві. В 1920 — зав. жінвідділом ЦК РКП(б). У 1921—22 — секретар Міжнародного жіночого секретаріату при Комінтерні. В 1923—45 — на дипломатичній роботі: повпред і торгпред СРСР у Норвегії, Мексиці, Швеції, з 1945 —радник Наркомату (М-ва) закорд. справ СРСР. На VI з'їзді РСДРП(б) обиралась членом ЦК партії. Була членом ВЦВК. Автор книг і статей, гол. чином з питань жіночого революц. руху. Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами.

КОЛМОГО́РОВ Андрій Миколайович [н. 12 (25).IV 1903, Тамбов] — рос. рад. математик, акад. АН СРСР (з 1939), Герой Соціалістичної Праці (1963). Закінчив (1925) Моск. ун-т. З 1933 працює в Матем. ін-ті ім. В. А. Стеклова АН СРСР. Осн. праці — з теорії функцій дійсної змінної, матем. логіки, топології, функціонального аналізу, теорії імовірностей і статистичної теорії турбулентності, кібернетики тощо. К. розв'язав ряд важливих проблем і побудував систему аксіоматичного обгрунтування *імовірностей теорії*, розвинув теорію марковських і стаціонарних *випадкових процесів*. Серед його учнів — Б. В. *Гнеденко*, А. І. *Мальцев*, М. Д. *Мільйонщиков*, С. М. *Нікольський*, Ю. В. *Прохоров* та ін. Нагороджений 7 орденами Леніна. Держ. премія СРСР, 1941. Ленінська премія, 1965. Премія ім. П. Л. Чебишова АН СРСР, 1949.

КО́ЛО — *геометричне місце* точок площини, рівновіддалених від даної точки (центра) цієї площини. Відрізок, що сполучає центр К. з довільною його точкою (мал.), а також довжина цього відрізка наз. радіусом К. Відрізок, що сполучає дві точки К., наз. хордою; якщо хорда проходить через центр К., то вона наз. *діаметром* К. *Дотична пряма* до К. в довільній його точці перпендикулярна до радіуса, проведеного в цю точку. Довжина К. радіуса R дорівнює $2\pi R$, де $\pi = 3{,}14159\ldots$, а площа круга, обмежена цим К., дорівнює πR^2. Рівняння К. в прямокутній системі *координат*: $(x-a)^2 + (y-b)^2 = R^2$, де a і b — відповідно абсциса і ордината центра.

КО́ЛО — масовий танець, близький до *хороводу*. Для нього характерне розташування танцюристів замкнутим або розімкнутим колом (іноді в центрі — соліст). Виконується в супроводі нар. інструментів, співу. Музика і характер виконання — різноманітні; побутують К. швидкого і повільного темпів. Поширений у народів Балканського п-ова і областей на північ від нього (у болгар — хоро, румун і молдаван — хора, сирба). К. відоме в Польщі й на Україні (різновиди К.— *гуцулка, коломийка, аркан, веснянки*).

КО́ЛО в доведенні — логічна помилка в *доведенні*, яка полягає в тому, що як *аргумент* доведення певного твердження (*тези*) використовують те саме, ще не доведене, твердження. Напр., К. в д. є твердження, що людина є мисляча істота, обгрунтоване тим, що людина може мислити, і те, що людина може мислити,— тим, що вона мисляча істота.

КО́ЛО у визначенні — логічна помилка у визначенні *понять*. Існують безпосереднє і опосередковане К. у визначенні. Безпосереднє К. у визначенні буває тоді, коли поняття А визначають через сукупність понять, до складу яких входить те саме поняття А. Напр., «Законність є дотримування приписів законності». Частіше трапляється опосередковане К. у визначенні, коли поняття А визначають за допомогою поняття В, а в ін. визначенні поняття В пояснюється через поняття А. Напр., «Логіка є наука про закони правильного мислення. Правильним є таке мислення, яке відбувається за законами логіки». Визначення, які містять у собі коло, наз. тавтологічними (див. *Тавтологія*).

КО́ЛО ЕЛЕКТРИ́ЧНЕ — сукупність тіл або середовищ, які утворюють замкнутий шлях для *електричного струму*. Служить для передавання, розподілу і взаємного перетворення електричної (електромагнітної) та деяких ін. видів енергії. Осн. елементами К. е. є джерела електр. енергії (*акумулятори, гальванічні елементи*, електромашинні генератори тощо) та приймачі, в яких ця енергія перетворюється на ін. види. Найпростіше К. е. складається з джерела і приймача, з'єднаних проводами. До складу К. е. можуть входити прилади контролю (зокрема, *амперметри, вольтметри*) і комутації (напр., *вимикачі, перемикачі*), *запобіжники*, а також ін. пристрої (*випрямлячі струму, трансформатори* тощо). Властивості елементів К. е. характеризуються параметрами: *електричний опір, індуктивність* і *електроємність*. Реальний елемент К. е. має всі ці три параметри, проте в багатьох випадках роботу включених у коло *резисторів*, котушок індуктивності й *конденсаторів* з достатньою точністю можна характеризувати одним параметром. К. е. наз. лінійним, якщо параметри його елементів не залежать від струму і напруг у колі, і нелінійним, якщо ця умова не виконується хоча б для одного елемента. Розрізняють К. е. постійного і змінного струмів, причому коло з *послідовним з'єднанням* елементів наз. нерозгалуженим, а з *паралельним з'єднанням* і змішаним — розгалуженим. К. е. наз. колом з зосередженими параметрами, коли воно побудоване з елементів, геом. розміри яких набагато менші від *довжини хвилі*, що відповідає частоті зміни струму в колі. Якщо геом. розміри елементів сумірні з цією довжиною хвилі, К. е. наз. колом з розподіленими параметрами. При розрахунках струмів у лінійних колах постійного струму або в колах змінного струму з зосередженими параметрами використовують *Ома закон* і *Кірхгофа правила*. Розрахунки режимів нелінійних К. е. проводять графічними або числовими методами із застосуванням *послідовних наближень методу*.

Літ.: Основы теории цепей. М., 1975; Электротехника. М., 1976.

М. Д. Корнієнко.

КО́ЛО СХИЛЕ́ННЯ — велике коло *небесної сфери*, проведене через *полюси світу* і світило. Площина К. с. перпендикулярна до площини *екватора небесного*.

КО́ЛОБОВ Леонід Миколайович (1873, Вологда — 1943) — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1938). Сценічну діяльність почав 1895 в Ярославському театрі. В 1919—33 виступав як гастролер в багатьох містах РРФСР, 1933—38 — артист Харків. драм. театру ім. О. С. Пушкіна. Ролі: Фамусов («Лихо з розуму» Грибоєдова), Осип («Ревізор» М. Гоголя), князь Мишкін («Ідіот» за Достоєвським), Кулигін («Три сестри» Чехова), Медведєв («Слава» Гусєва), Хагберг («Люди в білих халатах» Кінгслі) та ін.

КО́ЛОБОВ Олександр Митрофанович [12 (24). V 1895, м. Єгор'євськ, тепер Моск. обл.— 13. III 1980, Одеса] — рос. і укр. рад. артист (баритон), нар. арт. УРСР (з 1949). Після закінчення 1925 Моск. ін-ту театр. мист. працював у драм. театрах Москви. З 1931 — соліст театрів опери та балету в Іркутську (1931—34), Саратові (1934—35), Одесі (1935—38), Ворошиловграді (1938—40), Донецьку (1940—52), Улан-Уде (1952—55). Партії: Проценко («Молода гвардія» Мейтуса), Богдан Хмельницький (однойменна опера Данькевича), князь Ігор («Князь Ігор» Бородіна), Амонасро («Аїда» Верді). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

КОЛОВА́ КІНОПАНОРА́МА, колорама — виробництво кінофільмів (із зніманням всього кола горизонту) і демонстрування їх на замкненому циліндричному *кінопроекційному екрані*. Створена (як «циркорама») 1955 У. *Діснеєм*.

Перший фільм знімали на 16-мм *кіноплівку* водночас 11 *кінознімальними апаратами*, розміщеними по колу, і демонстрували 11 синхронізованими *кінопроекційними апаратами* на екрані, поділеному на секції. В СРСР система К. к. (досконаліша) створена 1959 (кінотеатр К. к. функціонує на ВДНГ СРСР, мал.). За цією системою фільм знімають на 35-мм кіноплів-

ку 11 кінокамерами, розміщеними на одній основі під кутом 32,7° одна до одної, і проеціюють 22 синхронізованими кінопроекторами на два яруси екрана (нижній — циліндричний, верхній — у вигляді зрізаного конуса). Демонстрування фільму супроводиться дев'ятиканальним стереофонічним звуковідтворенням. Гучномовці розміщують на стінах залу поза екраном, на стелі і в підлозі. Впроваджено також спосіб знімання і демонстрування (11 кінопроекторами) фільмів з застосуванням спец. (анаморфотної) оптики, яка дає змогу в два рази збільшувати зображення (по вертикалі) на екрані. В СРСР створено 9 колорамних фільмів (перший — «Дорогою весни» тривалістю 17 хв). За рад. проектами К. к. організовано у Празі (1960), Лондоні (1963) і Токіо (1964).

Літ.: Высоцкий М. З. Системы кино и стереозвук. М., 1972; Голдовский Е. М. Введение в кинотехнику. М., 1974.

О. Б. Басс.

КОЛОВЕ́РТКИ (Rotatoria) — клас безхребетних тварин типу *первиннопорожнинних червів*. Тіло (довж. 0,04—2 мм) двобічносиметричне, мішковидної, червоподібної або кулястої форми. На головному кінці розташований війчастий коловертний апарат, який є органом руху, а також служить для втягування до рота їжі (переважно одноклітинних мікроорганізмів). У тулубі містяться видільна, травна, нервова та статева системи. На протилежному кінці тіла є м'язовий утвір,— т. з. нога, за допомогою якої К. пересуваються або прикріплюються до субстрату. К. роздільностатеві. Життєвий цикл складається з чергування статевих поколінь з партеногенетичними (див. *Гетерогонія*). Бл. 2000 видів К., поширених у водоймах земної кулі, з них в СРСР — бл. 700 видів, у т. ч. і в УРСР — бл. 250. Живуть майже виключно у прісній воді, деякі — в ґрунті. Більшість К.— поодинокі вільноплаваючі (окремі — прикріплені) або донні форми, деякі — колоніальні. Наземні К. витримують повне висихання. К. відіграють значну роль у *біологічному самоочищенні водойм* і як їжа для молоді риб.

М. Л. Підгайко.

КОЛОВІ ФУ́НКЦІЇ, аркфункції — те саме, що й *обернені тригонометричні функції*.

КОЛОДУ́Б Лев Миколайович (н. 1.V 1930, Київ) — укр. рад. композитор, педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1973). Член КПРС з 1962. В 1954 закінчив Харків. консерваторію. З 1958 викладає в Київ. консерваторії. Твори: опера «Пробудження» («Дніпровські пороги», 1977), балет «Жовтнева легенда» (1967), оперета «Місто закоханих» (1969), муз. комедія «Веселі дівчата» (1968), мюзикли — «Пригоди на Міссісіпі» (1972), «Я люблю тебе» (1975); симф., вокально-симф., камерні твори, хори, романси, пісні.

КОЛОДЯ́ЖИН — давньорус. місто-замок 12—13 ст. Залишками його є городище на р. Случі поблизу с. Колодяжного Дзержинського р-ну Житомир. обл. За літописними даними, К. 1241 зруйнували монголо-татари. При археол. дослідженнях городища (1948—53) виявлено залишки 24 обгорілих дерев'яних клітей — фортифікаційних і житлово-госп. споруд, перекритих земляним накатом, та залишки напівземлянкових жител і ремісничих майстерень. Знайдено останки оборонців К., а також багато речей. Осн. заняттями населення давнього К. були землеробство і скотарство; промисли та ремесла мали другорядне значення. Вважають, що в К. постійно жили воїни-дружинники, які перебували на службі у великого феодала, ймовірно, удільного князя — власника замку.

Літ.: Юра Р. О. Древній Колодяжин. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР. т. 12. К., 1962.

КОЛО́ДЯЗЬ — 1) Споруда для збирання підземних або відведення поверхневих вод. Розрізняють К. (мал.): шахтні (шир. до 1,5, глиб. до 40, іноді до 100 м і більше) і трубчасті (діам. 10—30 см, глиб. до 800 м); копані та пробурені. Їх використовують для водопостачання та зрошування (водозабірні К.), осушування (поглинальні К., див. *Дренаж*) і регулювання кількості води, що надходить з річок, водосховищ або озер (берегові К.). Див. також *Артезіанський колодязь*. 2) Споруда для тех. обслуговування підземних пристроїв і комунікацій (оглядові і каналізаційні К.), а також для виконання буд. робіт у складних ґрунтових умовах (*опускний колодязь*).

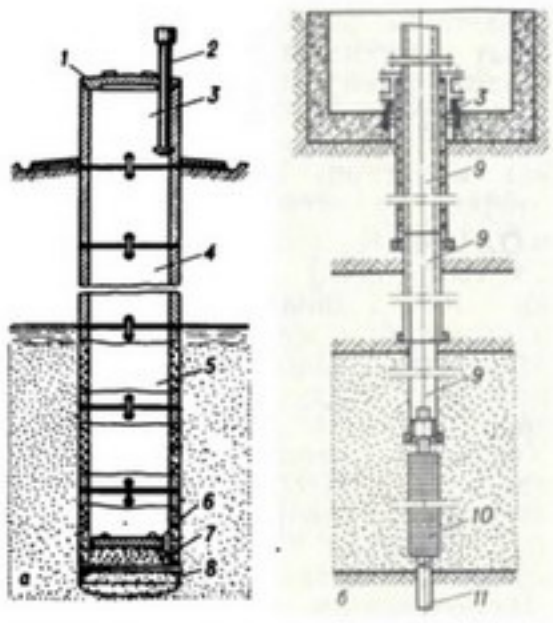

Колодязі: *а* — шахтний; *б* — трубчастий; *1* — кришка; *2* — вентиляційна труба; *3* — оголовок; *4* — стовбур; *5* — водоприймальна частина; *6* — плита з пористого бетону; *7* — донний фільтр; *8* — залізна пластина (ніж); *9* — обсадна труба; *10* — фільтр; *11* — відстійник.

КОЛО́ЇДНА ХІ́МІЯ — розділ *фізичної хімії*, в якому вивчаються специфічні властивості *колоїдних систем* і процеси, що в них протікають. Як самостійна наука виникла у 60-х рр. 19 ст. У К. х. досліджуються: різні поверхневі явища і, в першу чергу, адсорбційні процеси (див. *Адсорбція*); фактори, які зумовлюють стійкість колоїдних систем; мол.-кінетичні, оптичні, електричні і механічні (фіз.-хім. механіка) властивості колоїдних систем, розчини *високомолекулярних сполук*. Методи, що використовуються в К. х.: ультрацентрифугування, ультрафільтрація, *діаліз, електроосмос, електрофорез,* ультрамікроскопія, нефелометрія та ін. У розвитку К. х. значну роль відіграли роботи П. О. *Ребіндера,* Б. В. Дерягіна, А. В. *Думанського,* Ф. Д. *Овчаренка* та ін. Дослідження з К. х. ведуться в *Колоїдної хімії та хімії води інституті* АН УРСР. К. х. тісно пов'язана з біологією та ін. науками. Методи К. х. використовуються в багатьох галузях промисловості.

Літ.: Думанский А. В. Учение о коллоидах. М.— Л., 1948; Шелудко А. Коллоидная химия. Пер. с болг. М., 1960; Воюцкий С. С. Курс коллоидной химии. М., 1975.

М. В. Товбін.

КОЛО́ЇДНІ СИСТЕ́МИ, колоїди (від грец. κόλλα — клей та εἶδος — вигляд) — системи, проміжні між однорідними і грубодисперсними сумішами (*емульсіями* і *суспензіями*). Складаються не менш як із двох фаз. Одна з них являє собою безперервне (дисперсійне) середовище, в якому містяться дрібні (високодисперсні) частинки дисперсних фаз розміром від 10^{-7} до 10^{-5} см. Осн. особливістю К. с. є наявність високорозвиненої поверхні розділу між частинками дисперсних фаз і дисперсійним середовищем, що зумовлює їхню надлишкову *вільну енергію*. К. с. можуть перебувати в газоподібному (*аерозолі*), рідкому (*золі*) і твердому (тверді золі) агрегатних станах. Частинки дисперсних фаз у золях і аерозолях перебувають у безперервному *броунівському русі*. Між ними діють мол. сили притягання, що зумовлюють їхнє злипання (*коагуляція, коалесценція*). Процес переведення колоїдних осадів у золі наз. *пептизацією*. Частинки дисперсних фаз взаємодіють з молекулами дисперсійного середовища, утворювані агрегати наз. *міцелами*. За ступенем взаємодії між частинками дисперсної фази і дисперсійного середовища розрізняють ліофобні та ліофільні колоїди (див. *Ліофільність та ліофобність*). Ліофобні колоїди термодинамічно нестійкі і тому змінюються з часом: частинки дисперсної фази поступово збільшуються (коагуляція). Фактори, які перешкоджають коагуляції, визначають т. з. агрегативну стійкість колоїдів. Такими факторами є: наявність електр. заряду міцел, внаслідок чого між ними виникають сили відштовхування; наявність у міцел сольватних оболонок (див. *Сольватація*). Властивості К. с. вивчаються в *колоїдній хімії*. К. с. одержують конденсаційним або диспергаційним методами. Перший оснований на проведенні хім. реакцій, при яких утворюються молекули нерозчинних у дисперсійному середовищі речовин, сполучувані одна з одною у частинки колоїдних розмірів. Другий метод зводиться до мех. подрібнення частинок дисперсної фази у дисперсійному середовищі. К. с. дуже поширені у природі: ними є всі тканини тваринних і рослинних організмів, колоїдні властивості має також ґрунт тощо. К. с. використовуються у багатьох галузях пром-сті, а в деяких з них є основою виробничої

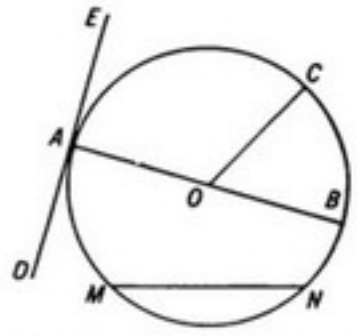

Коло з центром у точці *O*: *OA, OB, OC* — радіуси; *AB* — діаметр; *MN* — хорда; *DE* — дотична.

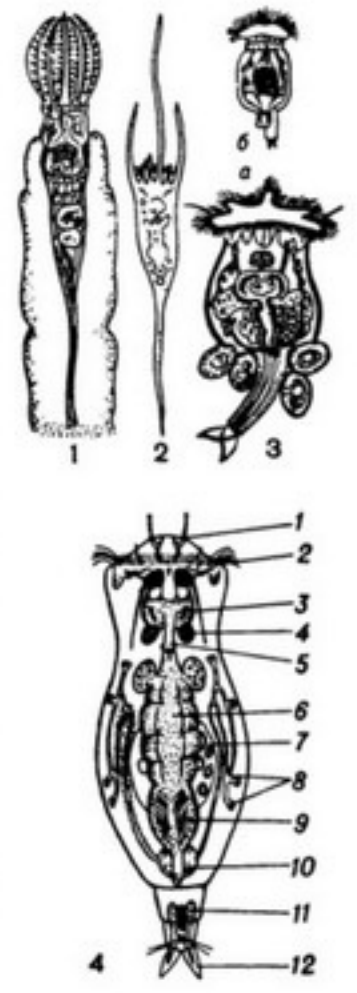

Коловертки: 1 — Stephanoceros fimbriatus 2 — Notholca longispi; na; 3 — Brachionus ureolaris (*а* — самка, *б* — самець); 4 — схема анатомічної будови коловертки: *1* — головні чутливі щупальця; *2* — коловертний апарат; *3* — глотка з жуйним апаратом; *4* — слинні залози; *5* — стравохід; *6* — шлунок; *7* — яєчник; *8* — протонефридій; *9* — задня кишка; *10* — сечовий міхур; *11* — цементні залози; *12* — пальці ноги.

технології (харчова, текстильна, шкіряна, паперова, силікатна, керамічна та ін. промисловість).
Літ. див. до ст. *Колоїдна хімія.*
М. В. Товбін.

КОЛО́ЇДНОЇ ХІМІЇ ТА ХІМІЇ ВОДИ ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа у Києві. Організований 1968 на базі двох секторів *Загальної та неорганічної хімії інституту* АН УРСР— хімії і технології води і колоїдної хімії та переведеного (1975) з того ж ін-ту відділу аналітичної хімії. Ін-т проводить дослідження в галузі хімії, технології очищення й опріснення природних і пром. стічних вод хім., фіз.-хім., електрохім., мікробіол. та ін. методами; в галузі фіз.-хім. дисперсних систем і фіз.-хім. механіки; в галузі хім., фіз.-хім. і фіз. методів аналізу різних об'єктів, у т. ч. природних і стічних вод. З ін-том пов'язана діяльність академіків АН УРСР Л. А. *Кульського,* Ф. Д. *Овчаренка,* А. Т. *Пилипенка* і чл.-кор. АН УРСР О. Д. *Куриленка.* Ін-т видає збірник «Фізико-хімічна механіка і ліофільність дисперсних систем».

КОЛО́КВІУМ (лат. colloquium — розмова, бесіда) — 1) Одна з форм уч. занять в системі освіти, що має на меті виявити й поліпшити знання студентів. 2) Наук. збори, на яких заслуховують й обговорюють доповіді з різних проблемних питань. 3) В дореволюц. Росії — бесіда як форма перевірки кандидатів на будь-яку посаду. 4) В серед. віки К. називали реліг. бесіди між представниками різних віровчень.

«КО́ЛОКО́Л» — перша російська революційна газета, яку видавали О. Герцен і М. Огарьов 1857—65 у Лондоні, 1865—67 — в Женеві рос. і франц. мовами. Тираж доходив до 2500 прим. Поширювалась у Росії і на Україні нелегально. Виступала за звільнення селян від кріпацтва, викривала антинародну грабіжницьку суть реформи 1861, закликала до боротьби з царизмом. В основі демократичних вимог «К.» була теорія рос. селянського ссціалізму. В «К.», зокрема, друкувалися статті про становище селян на Україні, про боротьбу укр. народу проти поміщиків. Газета відстоювала право укр. населення мати суди, школи, книги рідною мовою. В «К.» друкувались статті про життя і творчість Т. Шевченка, опубліковано некролог «Т. Шевченко» (1861, № 95). В 1860 в «К.» співробітничав М. Костомаров. У зв'язках редакції «К.» з Україною значну роль відігравала Марко Вовчок. В багатьох повітах України були постійні й епізодичні анонімні кореспонденти «К.». Укр. мовою в «К.» надрукована стаття А. *Гончаренка* «Від Ієродиякона Агапія» (1861). Т. Шевченко ознайомився з «К.» після повернення із заслання і залишив про нього захоплений відгук у «Щоденнику». Висока оцінка «К.» міститься в статті Л. Глібова про О. Герцена, надрукованій в «Черниговском листке».
Видання: «Колокол». Газета А. И. Герцена и Н. П. Огарёва. Факсимильное издание, т. 1—10, т. 11 [Указатель]. М., 1962—64.
Літ.: «Колокол». Издание А. И. Герцена и Н. П. Огарева. 1857—1867. Систематизированная роспись статей и заметок. М., 1957; Капустін В. О. Герцен і Україна. К., 1962.

КОЛОКОТРО́НІС (Κολοκοτρώνης) Теодорос (14.IV 1770, Картена, Пелопоннес — 15.II 1843, Афіни) — грец. полководець, один з лідерів *грецької національно-визвольної революції 1821—29.* Здобув ряд перемог над тур.-єгип. силами, 1825 — 27 — головнокоманд. грец. військами Пелопоннесу. Належав до демократичного крила; після вбивства І. *Каподістрії* (1831) очолив т. з. рос. партію (в зовн. політиці орієнтувався на Росію). В 1835—43 — член Держ. ради при королі Оттоні Баварському (1832—62).

КОЛОКСИЛІ́Н — один з видів промислових *нітратів целюлози.* Застосовують у вирсбн. *вибухових речовин,* деяких лаків і плівок.

КОЛО́МА́К — річка в УРСР, у межах Харків. і Полтав. областей, ліва притока *Ворскли* (бас. Дніпра). Довжина 102 км, площа бас. 1650 км². Характер рівнинний, долина широка. Гол. притока — р. Свинківка (права). Живлення снігове й дощове. Використовують для зрошування. В посушливі роки у верхів'ї пересихає.

КОЛО́МА́К — селище міського типу Валківського р-ну Харків. обл. УРСР, на р. Коломаку (притока Ворскли), за 7 км від залізнич. ст. Коломак. 5,4 тис. ж. (1979). У К.— Новоіванівський цукр. комбінат, цегельний з-д, виробничі відділки спецгоспів ім. С. М. Кірова та ім. 50-річчя Жовтня, комбінат комунальних підприємств, сепараторний цех Ков'язького мол. з-ду та ін. 2 заг.-осв. школи, лікарня, мед. амбулаторія. Будинок культури, 2 клуби, 3 б-ки. Вперше згадується 1571.

КОЛОМА́Н (Кальман; Kálmán; бл. 1068—1116) — король Угорщини з 1095 з династії *Арпадів.* Був одружений з дочкою *Володимира Мономаха* Євфимією. Зміцнив королівську владу, посилив закріпачення селянства. За правління К. Угорщина захопила частину Закарпаття. В 1099 К. зробив спробу загарбати Галичину, але поблизу м. Перемишля у битві проти об'єднаних сил давньорус. князів його військо зазнало поразки.

КОЛОМА́ЦЬКІ СТАТТІ́ 1687 — договірні умови між *козацькою старшиною* і представниками царського уряду, ухвалені 25.VII (4. VIII) на *козацькій раді* в містечку Коломаку (тепер с-ще міськ. типу Харків. обл.) під час обрання гетьманом Лівобережної України І. *Мазепи.* Складалися з 22 пунктів. К. с. підтверджували права і привілеї старшини та козаків, надані їм царським урядом у попередні роки, передбачали надання «заслуженим» старшинам дворянства. Статті посилювали контроль царської адміністрації за політ. діяльністю старшини і гетьманського правління на Україні. Гетьману заборонялося без дозволу царського уряду усувати з посад генеральну старшину за різні провини, крім зради, а старшині — скидати гетьмана. Гетьманському правлінню не дозволялося підтримувати політ. і дипломатичні відносини з іноз. д-вами. Статті спрямовувалися на зміцнення феод.-кріпосницьких порядків, юридично закріплювали перекладення осн. податкового тягаря на селян і міщан. Вони забороняли місц. адміністрації вписувати селян до козацького реєстру, зобов'язували видавати рос. владі селян-втікачів з Росії. Укр. феодалам надавалися широкі повноваження для придушення класових виступів трудящих мас.
Літ.: Бантыш-Каменский Д. Источники Малороссийской истории, ч. 1. М., 1858; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959.
В. Й. Борисенко.

КОЛО́МБО — столиця Шрі-Ланки. Головний економічний і культур. центр країни. Розташоване на зх. березі острова. Один з найважливіших портів Індійського ок., вузол автомоб. і залізнич. шляхів, міжнар. аеропорт (Катунаяка). 616 тис. ж. (1978). В середні віки К. (відоме під назвою Колонтота) — важливий торг. центр у бас. Індійського ок. З поч. 16 ст. К.— володіння португальців, з 2-ї пол. 17 ст.— голландців, з 1796 — англ. колонізаторів. З 1815 К.— центр англ. колонії Цейлон. З 1948 — столиця д-ви Цейлон, з 1972 — Республіки Шрі-Ланки (з 1978 — Демократична Соціалістична Республіка Шрі-Ланка). Найрозвину-

Коломбо. В центральній частині міста.

гіші легка (текст., взуттєва та ін.) і харч. (чайна, рисоочисна, цукр.) пром-сть. Судноремонт. На околицях К.— шинний, металург. і буд. матеріалів з-ди, млин з елеватором (побудовані за допомогою СРСР), підприємства по переробці каучуку, рем.-мех. майстерні. Розвинуті кустарні ремесла. ТЕС. На березі штучної гавані розташовані портові споруди. В К.— ун-т, коледжі, Держ. департамент наук. досліджень, Ін-т наук. і пром. досліджень, мед. та ін. н.-д. ін-ти. Публічна б-ка, б-ка нац. музею, Нац. музей. Зоопарк.

КОЛО́МЕНСЬКЕ — село (з 1960— частина Москви) — колишня великокняжа і царська садиба, архіт. ансамбль 16—17 ст. Розташоване на правому березі р. Москви. Вперше згадується в духовній грамоті Івана Калити бл. 1339. В 1606 в К. стояв табір загонів І. *Болотникова,* 1662 тут відбулася розправа над учасниками *Московського повстання 1662.* До архіт. ансамблю входять: церква Вознесіння (1532), Усікновіння глави Іоанна Предтечі в Дьяков-

ському (1547), храм-дзвіниця Юрія Змієборця (16 ст.), Казанська церква (60-і рр. 17 ст.). В 1667—71 в К. споруджено дерев'яний палац (арх. С. Петров та І. Михайлов; у 1681 частково перебудований С. Дементьєвим, у 1768 розібраний; іл. див. до ст. *Дерев'яна архітектура*, т. 3, с. 448—449). З 1923 К.— філіал Держ. істор. музею: колекція декоративного мист.; з 1971 — музей-заповідник, куди перевезено дерев'яну надбрамну башту Миколо-Карельського монастиря (1694), будинок Петра І з Архангельська (1702), башту Братського острогу (1652) та ін. споруди.

КОЛОМИ́ЙКИ — 1) Жанр укр. народних *пісень*. Поширені переважно в зх. областях України. Назву К. пов'язують з м. Коломиєю чи з назвою танцю «коло», відомого в українців, поляків, сербів та ін. народів. К. виникли в 15 ст., розквіту досягли в 19 ст. Перші муз. записи — з 17 ст. Протягом 17—19 ст. записано бл. 20 тис. К. за жанровими ознаками й функцією споріднені з рос. і білорус. *частівками* й польс. *краков'яками*. Строфа К. становить здебільшого триколінний 14-складовий двовірш з осн. цезурою після 8-го складу (8 + 6). Це типовий *коломийковий вірш*, яким складено тексти багатьох епічних і ліричних нар. пісень. У К. дорадянського часу відображено екон. і соціальну нерівність, нац. гноблення, рекрутчину, ненависть до експлуататорів, побут народу. Рад. К. славлять В. І. Леніна, КПРС, велич Рад. Союзу, патріотизм рад. людей. У багатьох К. споетизовано кохання й вірність, мудрість народу. Сатиричні та гумористичні К. спрямовані проти порушників трудової дисципліни, п'яниць, ледарів та ін. Вплив жанру К. помітний у творчості Т. Шевченка, І. Франка, Ю. Федьковича, М. Коцюбинського, І. Кулика, П. Тичини та ін. 2) Укр. нар. масовий танець *гуцулів*. Виконують його під музику й жартівливі приспіви. Осн. фігура танцю — замкнуте коло. Темп швидкий; муз. розмір — 2/4. 3) Нар. інструментальна п'єса цієї самої назви.

Видання: Гнатюк В. Коломийки, т. 1—3. В кн.: Етнографічний збірник, т. 17—19. Львів, 1905—07: Коломийки. К., 1969.

Літ.: Грінченко М. Коломийки. В кн.: Грінченко М. Вибране. К., 1959.

Г. А. Нудьга.

КОЛОМИ́ЙКОВИЙ ВІРШ — віршовий розмір, який розвинувся в укр. поезії під впливом істор. пісень і зовні схожий на коломийку (див. *Коломийки*). Рядок К. в. охоплює 14 складів з постійною жіночою *клаузулою* і обов'язковою *цезурою* після восьмого складу. Найчастіше друкується в два рядки. Високої довершеності і ритмічної багатоманітності К. в. досяг у творчості Т. Шевченка, через що він називається також шевченківським чотирнадцятискладником. Напр.: «Може вернеться надія // З тією водою...» (Т. Шевченко). Ритмікою К. в. користувалися С. Руданський, І. Франко, П. Грабовський, Ю. Федькович, у сучас. поезії — П. Воронько та ін.

Літ.: Франко І. До історії коломийкового розміру. В кн.: Франко І. Вибрані статті про народну творчість. К., 1955.

КОЛОМИ́ЙСЬКИЙ МУЗЕ́Й НАРО́ДНОГО МИСТЕ́ЦТВА ГУЦУ́ЛЬЩИНИ — зібрання творів гуцул. нар. мистецтва: різьблення, інкрустації та випалювання на дереві, худож. виробів з металу і шкіри, кераміки, вишивки, килимів та ін. Засн. В. *Кобринським* у 1926, відкритий для відвідування в 1935. Експозиція музею складається з двох відділів: народного мист. Гуцульщини дорадянського часу (твори Ю. Шкріблячка та його синів Василя, Миколи і Федора, В. *Девдюка*, О. *Бахметюка*, П. *Кошака* та ін.) та рад. періоду (вироби Ю. та С. *Корпанюків*, І. *Балагурака*, Г. *Герасимович*, П. *Цвілик*, М. Тимківа, В. Гуза та ін.).

О. А. Кратюк.

КОЛОМИ́ЙСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Івано-Фр. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа бл. 1 тис. км². Нас. 98,5 тис. чол. (1979). У районі — 77 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 38 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Коломия*. К. р. розташований у Прикарпатті. Корисні копалини: буре вугілля, сірка, глина, пісковики. Гол. річка — *Прут*. Грунти дерново-підзолисті суглинисті, дернові й лучні глеюваті. Княждвірський держ. заказник. Гол. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Коломия. У районі переважають підприємства деревообр., харч. і місц. пром-сті — деревообр. комбінат (смт Печеніжин), меблева ф-ка (смт Отиня), кормових дріжджів і комбікормовий з-ди (с. Підгайчики). Районний комбінат побутового обслуговування (Коломия). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових, картоплі, льону, цукр. буряків, тютюну, а також скотарстві м'ясо-мол. напряму, вівчарстві, свинарстві. Площа с.-г. угідь 1978 становила 74,5 тис. га, в т. ч. орні землі — 38,6 тис. га. У К. р.— 15 колгоспів, 2 радгоспи, державна обл. с.-г. дослідна станція (с. П'ядики), племінна станція (с. Годи-Добровідка), райсільгосптехніка. Залізничні станції: Коломия, Отиня, Коршів. Автошляхів — 841 км, у т. ч. з твердим покриттям — 480 км. У районі — 64 заг.-осв. школи, 2 профес.-тех. уч-ща (у смт Отині й с. Коршеві); 69 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 29 будинків культури, 47 клубів, 78 кіноустановок, 75 б-к, літ.-меморіальний музей П. *Козланюка* в с. Перериві. У смт Печеніжині К. р. народився керівник сел. руху 30—40-х рр. 18 ст. на зх.-укр. землях О. *Довбуша*, у с. Слободі-Рунгурській (тепер с. Слобода) — польс. письменник С. *Вінценз*. У Коломийському районі видається газ. «*Червоний прапор*» (з 1939).

І. Г. Постороннко.

КОЛОМИ́ЙЧИСЬКІ ЗАВОРУ́ШЕННЯ СЕЛЯ́Н 1870—72 — антиурядові виступи селян с. Коломийчихи (тепер Сватівського р-ну Ворошиловгр. обл.). Протестуючи проти непосильних податків, високих викупних платежів після скасування кріпосного права (див. *Викупна операція*), селяни в листопаді 1870 не дозволили провести подвірний перепис, дані якого мали бути використані для нарахування земських податків. У листопаді 1871 селяни вчинили опір поліції, яка намагалася заарештувати керівників руху. Ці виступи підтримали селяни навколишніх сіл. Сел. заворушення було придушено військами. На поч. 1872 найактивніших учасників сел. руху (10 чол.) було засуджено на різні строки каторжних робіт.

КОЛОМИ́ЙЩИНА — урочище в с. Халеп'ї Обухівського р-ну Київ. обл., де 1934—39 було досліджено 2 різночасні поселення (К. І і К. ІІ) відповідно пізнього і середнього етапів *трипільської культури*. При розкопках поселення К. І виявлено залишки 39 наземних жител, розташованих двома концентричними колами діаметром 50—60 і 170 м. Житла площею від 8 до 136 м², як правило, мали по кілька камер з печами. В центрі поселення містилися громад. будівлі. Поселення К. ІІ також складалося з наземних жител, розташованих по колу. Обидві пам'ятки є типовими родовими поселеннями, що характеризують побут, г-во і культуру землеробських племен трипільської культури в Серед. Придніпров'ї.

КОЛОМИ́Я — місто обласного підпорядкування Івано-Фр. обл. УРСР, райцентр, на р. Пруті. Вузол залізнич. і автомоб. шляхів. 52 тис. ж. (1978). Вперше К. згадується в *Іпатіївському літописі* під 1240. В 40-х рр. 14 ст. у складі Галицької землі захоплена польс.

Церква Вознесіння в Коломенському. 1532

Коломия. І. М. Гулик Килим «Черемош». Коломийська фабрика імені 17 Вересня. 1973

Коломийщина. Трипільське поселення Коломийщина І. Реконструкція.

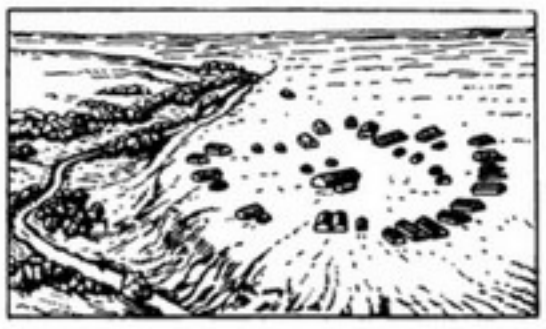

О. Ф. Коломієць.

Ю. П. Коломієць.

М. С. Коломійченко.

І. А. Коломієць. Хліб — фронту. Дерево. 1966—67.

феодалами, які збудували тут фортецю. В 1405 К. дістала *магдебурзьке право*. На поч. нар.-визвольної війни 1648—54 в Коломийському пов. спалахнуло сел. повстання під керівництвом С. Г. *Височана*. В 18 ст. на околицях К. діяли *опришки* на чолі з О. *Довбушем*. За 1-м поділом Польщі (1772) К. була захоплена Австрією (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1919 К. загарбала бурж.-поміщицька Польща. З 1923 в К. діяв повітовий комітет КПЗУ, під керівництвом якого 1923, 1927, 1931, 1935 і 1937 були проведені страйки робітників. У 1939 К. в складі Західної України возз'єднана з УРСР. Під час Великої Вітчизн. війни в ході *Карпатського рейду 1943* в районі К. діяли загони партизанського з'єднання С. А. *Ковпака*. В місті — підприємства маш.-буд., металообробної (заводи «Коломиясільмаш» і комплектно-розподільних пристроїв), легкої (гардинна, ткацька, швейна, взут., щетинно-щіткова ф-ки), харч. (м'ясокомбінат, сироробний, консервний, сокоекстрактовий з-ди, хлібний і хлібопродуктів комбінати) і деревообр. (лісокомбінат, деревообр. з-д, паперова ф-ка) пром-сті. Заводоуправління буд. матеріалів. Комбінат побутового обслуговування. Підприємства по обслуговуванню залізничного транспорту. Технікум мех. обробки деревини, мед., пед. та 2 профес.-тех. уч-ща, 10 заг.-осв., музична, художня і спорт. школи; 3 лікарні, поліклініка. 4 будинки культури, 4 кінотеатри, 24 б-ки, *Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини*. К.— один із центрів гуцульського нар. мистецтва. Широко розвинуті різьблення на дереві, худож. обробка металу, ткацтво, килимарство, вишивка. Діє фабрика ім. 17 Вересня. Серед майстрів-гончарів 17 ст.— П. Пискозуб, І. Басистяк, М. Юркевич, які виготовляли свічники, глечики. В К. працюють майстри худож. кераміки подружжя Г. і М. Рощиб'юки. Пам'ятки дерев'яної архітектури — церква Благовіщення і дзвіниця (1587). Пам'ятники В. І. Леніну, С. М. Кірову, А. Міцкевичу, Т. Шевченку. В К. народився укр. рад. композитор А. Й. *Кос-Анатольський*, навчалися укр. письменники В. С. *Стефаник*, Л. *Мартович*, Марко *Черемшина*. В К. не раз бував І. Я. Франко.

КОЛОМІЄЦЬ Володимир Родіонович (н. 2.XI 1935, с. Вовчків, тепер Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.) — укр. рад. поет. Член КПРС з 1964. Закінчив Київ. ун-т (1958). Перша зб. віршів «До серця людського» (1958). Автор поетичних зб. «Рунь» (1962), «Планета на житній стеблині» (1964), «Поміж чуттями і дивами» (1969), «Переяслав» (1974), «Роздум» (1976) та ін. Пише також для дітей.

Тв.: Поезії. К., 1967; День творення. К., 1975; На відстані серця. К., 1978; Рос. перекл.— Колыбель жаворонка. М., 1969. *В. Г. Дончик.*

КОЛОМІЄЦЬ Інна Антонівна (н. 8.III 1921, ст. Алейська Алт. кр.) — укр. рад. скульптор, засл. художник УРСР (з 1974). У 1951 закінчила Київ. худож. ін-т, де навчалася у М. *Гельмана* і Л. *Муравіна*. Працює в галузі станкової, монументальної та декоративної скульптури. Твори: «Єдиного сина» (1964), керамічні барельєфи за мотивами поеми І. Котляревського «Енеїда» (1961), «Хліб — фронту» (1966—67), «За владу Рад» (1969), «Переможці» (1971), «Будівельниця Трипільської ДРЕС» (1972), «І буде син, і буде мати...» (1974), пам'ятник борцям Опору проти фашизму в Корюківці Чернігівської області (1977), «Зоотехнік» (1978). Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Меморіальні споруди*.

КОЛОМІЄЦЬ Олексій Федотович (н. 17.III 1919, с. Харківці, тепер Лохвицького р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. Учився в Харків. ун-ті (1938—41). Оповідання і нариси почав друкувати 1953. З початку 60-х рр. виступає переважно як драматург. Автор п'єс «Фараони» (1961), «Планета надій» (1966), «Спасибі тобі, моє кохання» (1967), «Горлиця» (1970), «Перший гріх» (1971), «Голубі олені» (1973), «Одіссея в сім днів» (1974), «Кравцов» (1975), «Срібна павутина» (1977), «Дикий Ангел» (1979), присвячених моральним проблемам сучасності. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1970. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1977.

Тв.: Драматичні твори, т. 1—2. К., 1979. *Д. Т. Вакуленко.*

КОЛОМІЄЦЬ Тамара Панасівна (н. 9.IV 1935, м. Корсунь-Шевченківський, тепер Черкас. обл.) — укр. рад. поетеса. Член КПРС з 1979. Закінчила Київ. ун-т (1957). Перша зб. віршів «Проліски» була відзначена премією і золотою медаллю Всесоюзного фестивалю молоді і студентів у Москві 1957. Поетичні зб. «Рідні обрії» (1960), «Червоні маки» (1961), «Під вітрилами хмар» (1967), «Рівнодення» (1974) та ін. Авторка творів для дітей: збірок віршів «Пастушок» (1961), «Хиталочка-гойдалочка» (1965), «Недобрий чоловік Нехай» (1967), «Починаються дива» (1973), «Хто розсипав роси» (1975) та ін.

Тв.: Поезії. К., 1972; Колос літа мого. К., 1979.

КОЛОМІЄЦЬ Юрій Панасович (н. 25.X 1925, с. Христинівка, тепер місто Черкаської обл.) — парт. і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1953. Народився в сім'ї селянина-бідняка. Закінчив Уманський с.-г. ін-т (1954). В 1944—48 служив у Рад. Армії, учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. Працював агрономом колгоспу, гол. агрономом МТС, нач. райсільгоспінспекції, другим секретарем і першим секретарем райкому партії, головою райвиконкому, нач. районного виробничого колгоспно-радгоспного управління, зав. відділом, а 1965—70 — секретарем Черкас. обкому партії. З 1970 — заст., перший заст. міністра с. г. УРСР. З 1977 по 1979 — міністр радгоспів УРСР. З 1979 — перший заст. голови Держплану УРСР. З травня 1980 — перший заст. Голови Ради Міністрів УРСР. З 1976 — кандидат у члени ЦК, з 1980 — член ЦК Компартії України. З 1980 — кандидат у члени Політбюро ЦК Компартії України. Депутат Верховних Рад СРСР та УРСР 10-х скликань. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, 3 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

Коломия. Дерев'яна церква. 1587.

КОЛОМІЙЧЕНКО Михайло Сидорович [9 (21).XI 1892, Шпола, тепер місто Черкас. обл.— 30.V 1973, Київ] — український рад. хірург, професор (з 1936), засл. діяч науки УРСР (з 1954). Член КПРС з 1948. Брат О. С. *Коломійченка*. Закінчив мед. факультет Київ. ун-ту (1919). В 1920—35 працював у Київ. мед. ін-ті, 1936—55 — зав. кафедрою хірургії Київ. ін-ту удосконалення лікарів. З 1955 — зав. кафедрою заг. хірургії Київ. мед. ін-ту. Осн. праці К. присвячені питанням непрохідності кишечника, гострим панкреатитам, адгезивному перикардиту, хірургії стравоходу. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

КОЛОМІЙЧЕНКО Олексій Сидорович [18 (30).III 1898, Шпола, тепер місто Черкас. обл.— 17.IX 1974, Київ] — український рад. оториноларинголог, чл.-кор. АН УРСР (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1955). В 1924 закінчив Київ. мед. ін-т. З 1928 працював у Київ. ін-ті удосконалення лікарів, з 1944 — зав. кафедрою; з 1960 — директор створеного ним *Отоларингології київського науково-дослідного інституту*. Праці К. присвячені проблемам новоутворів вуха, горла і носа, *отосклерозу*, удосконаленню операцій, що поліпшують слух. Створив школу отоларингологів на Україні. Ленінська премія, 1964.

О. І. Циганов.

КОЛО́МНА — місто обл. підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Розташована на р. Оці, при впадінні в неї р. Москви. Залізнична ст. Голутвин. Річковий порт. 147 тис. ж. (1979). За роки Рад. влади К. перетворилась на великий пром., наук. та культур. центр. Провідна галузь пром-сті — машинобудування (з-ди: тепловозобуд., важкого верстатобудування, «Текстильмаш»). Розвинуті харч. і будівельних матеріалів пром-сть. Канатна і меблева ф-ки. В К.— пед. ін-т, філіал Всесоюзного заочного політех. ін-ту, н.-д. тепловозний ін-т, маш.-буд. і с.-г. технікуми, мед. і муз. уч-ща. Краєзнавчий музей. К. відома з 1177. У 1977 місто нагороджено орденом Жовтневої Революції. Серед архіт.

До ст. **Копистинський Т. Д.**

1. Петрування (свято на Петрів піст). 1873. 2. Далматинка. 1872. Обидві — Львівський музей українського мистецтва.

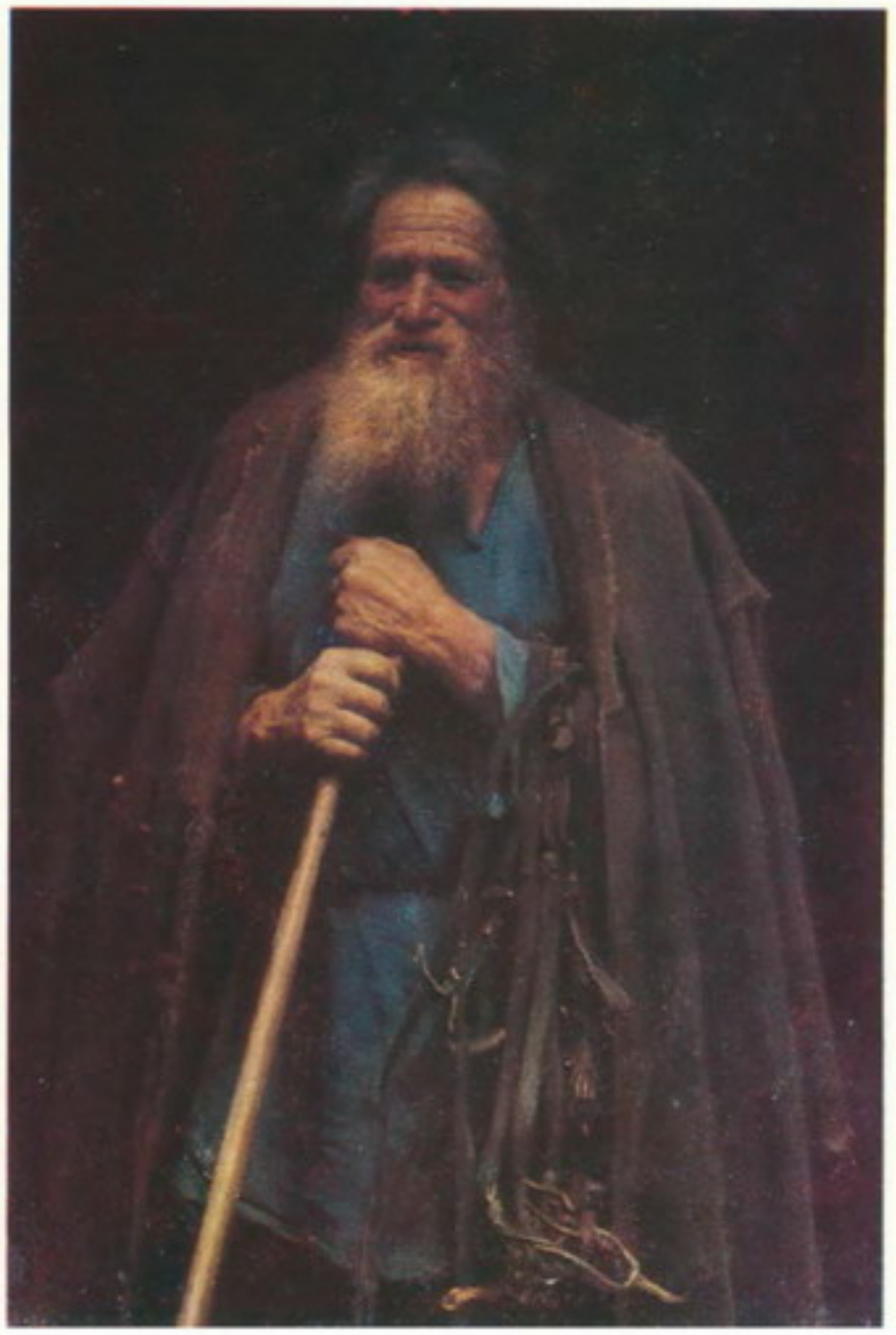

До ст. **Крамської І. М.**

1. Невтішне горе. 1884. Державна Третьяковська галерея в Москві.
2. Селянин з вуздечкою. 1883. Київський музей російського мистецтва.

1

2

3

4

До ст. **Куїнджі А. І.**

1. Дніпро вранці. 1881.

2. Хмара над степом. Державний Російський музей в Ленінграді.

3. Чумацький тракт. 1875.

4. Українська ніч. 1876.
1, 3 і 4 — Державна Третьяковська галерея в Москві.

пам'яток — кремль (1525—31), Успенський собор (1672—82), архієрейський будинок у псевдоготичному стилі (18 ст., арх. М. Казаков), дзвіниця (1825), церкви 14—19 ст., будинки в стилі бароко, комплекс будівель пожежної частини в стилі класицизму.

КОЛОМНІ́Н Сергій Петрович [25.XI (7.XII) 1842, Петербург — 11 (23).XI 1886, там же] — вітчизняний хірург. Закінчив Петерб. медико-хірургічну академію (1865). В 1872—76 пра́цював у хірургіч. клініці Київ. ун-ту. З 1878 — професор Петерб. медико-хірургічної академії. Першим в Росії здійснив операцію перев'язування зовн. сонної артерії. Учасник сербсько-турецької та рос.-турецької воєн (1876—78). Один з перших застосував *асептику* і переливання крові в бойових умовах. Праці К. присвячені переважно питанням воєнно-польової хірургії.

М. К. Бородій.

КОЛОМО́ЙЦЕВ Федір Ісакович [н. 16 (29).II 1908, с. Троїцьке, тепер Петропавлівського р-ну Дніпроп. обл.] — укр. рад. фізик, доктор тех. наук (з 1956), професор (з 1957), засл. діяч науки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1944. Після закінчення Дніпроп. ун-ту (1936) працював там же, 1941—44 — в Барнаульському пед. ін-ті, з 1944 — в Дніпроп. ун-ті. Осн. наук. праці — з питань взаємодії випромінювань з речовиною, люмінесценції, надвисокочастотного радіовипромінювання.

КОЛО́Н — місто в Панамі, адм. ц. провінції Колон. Порт при вході в *Панамський канал* з боку Карибського м., на п-ові Мансанільйо. З-цею і шосе сполучений з м. Панамою. 68 тис. ж. (1971). Підприємства харч. і текст. пром-сті, нафтопереробка, кустарні промисли. Засн. 1850.

КОЛО́Н (ісп. colón, на честь Х. *Колумба*) — 1) Грошова одиниця Коста-Ріки, поділяється на 100 *сентимо*. Запроваджений 1896. За курсом на грудень 1978 8,57 К. дорівнюють 1 доларові США. 2) Грошова одиниця Сальвадору, поділяється на 100 *сентаво*. Запроваджений 1919. За курсом на листопад 1978 2,5 К. дорівнюють 1 доларові США.

КОЛО́НА (франц. colonne, від лат. columna) — архітектурно оброблена опора, як правило, кругла в поперечному перерізі, стрижневий елемент споруди, несучої конструкції тощо. К. бувають кам., бетонні, залізобетонні, металеві. К. складається із нижньої частини (*бази*), стовбура (*фуста*) й завершення (*капітелі*). Класична К. має строго визначені пропорції, членування й пластичне оздоблення (див. *Архітектурні ордери*). К. є одним з осн. елементів каркасу. Іноді К. стоять окремо від споруди (див. *Колона тріумфальна*).

КОЛО́НА ТРІУМФА́ЛЬНА — архітектурно і скульптурно оздоблений кам'яний стовп, призначений для уславлення окремих осіб або істор. подій. Будувати К. т. почали в Старод. Римі (колона Траяна в Римі, 113 н. е., арх. Аполлодор з Дамаска). Серед відомих К. т.— Вандомська колона в Парижі (1806—10, арх. Ж. Б. Лепер і Ж. Гондуен); Олександрівська колона в Ленінграді на честь перемоги рос. народу в Вітчизн. війні 1812 року (1830—34, арх. А. Монферран); Колона Слави в Полтаві на честь перемоги рос. війська в Полтавській битві (1805—09, арх. Т. де Томон, скульптор Ф. Щедрін); колона на честь повернення місту Києву *магдебурзького права* (1802, арх. А. Меленський).

КОЛОНА́ДА (франц. colonnade) — ряд колон, об'єднаних загальним

Колонада головного входу на стадіон «Динамо» в Києві. Архітектори Н. Д. Манучарова та В. І. Поліщук. 1934—36.

перекриттям. К. може бути частиною (часто портиком) будівлі або галереї. В палацових та ін. спорудах К. використовували для оздоблення парадних залів тощо.

КОЛОНА́Т (лат. colonatus, від colonus — землероб) — у Римській імперії особлива форма виробничих відносин між великим земельним власником і безпосереднім виробником (колоном). При системі К. зем. власники здавали дрібні ділянки землі (парцели) в оренду колонам. У 2 ст. до н. е.— 1 ст. н. е. колон був юридично вільним, використовував працю своєї родини і рабів, що належали йому, вносив орендну плату грішми. З 2 ст. н. е. колон перетворився на безпосереднього виробника, орендну плату сплачував у вигляді частки врожаю, виконував деякі натуральні повинності. В 4 ст. колонів було прикріплено до землі. В 4—5 ст. вони займали проміжне становище між рабами і вільними і були попередниками кріпаків.

КОЛОНІАЛІ́ЗМ — сукупність засобів і методів, які застосовують правлячі класи експлуататорських держав для політ., екон., ідеологічного поневолення народів слаборозвинутих країн. Тісно пов'язаний з расовою *дискримінацією*. К. визнаний тяжким злочином проти людства. До поч. 20 ст. політика К. привела до створення *колоніальної системи імперіалізму*, яка розпалася після 2-ї світової війни. Проте *імперіалізм*, прагнучи зберегти свої позиції в кол. колоніальних і залежних країнах, а також у *країнах, що розвиваються*, поряд з деякими старими методами К. вдається до *неоколоніалізму*.

С. В. Ісакович.

КОЛОНІА́ЛЬНА СИСТЕ́МА ІМПЕРІАЛІ́ЗМУ — форма нац.-політ. та екон. гноблення розвинутими капіталістичними державами народів слаборозвинутих країн з метою пограбування їх природних багатств та експлуатації людських ресурсів. К. с. і. була створена в результаті поділу світу між імперіалістичними державами і включення колоній у всесвітню систему капіталістичного господарства, систему капіталістичних сусп. відносин між *метрополіями* і залежними країнами.

Почала формуватися в процесі колоніальної *експансії* (див. також *Колонізація*) з кін. 15 ст. Колоніальні імперії створювалися Іспанією, Португалією (з 16 ст.), Нідерландами, Англією (див. *Британська імперія*), Францією (з 17 ст.), Німеччиною (з 19 ст.). В кін. 19 — на поч. 20 ст. до колоніальних загарбань вдалися США, Японія, Італія, Бельгія. Колонії мала також Данія. К. с. і. стала одним з компонентів переростання *капіталізму* в *імперіалізм*. Колоніальні імперії включали *колонії, домініони, протекторати*, васальні володіння, а після 1-ї світової війни — підмандатні й підопічні території (див. *Мандатна система*). Існували також різні форми напівколоніальної екон. і політ. залежності відсталих країн (Китай, Іран, Туреччина, Афганістан, Сіам — тепер Таїланд, багато країн Лат. Америки) від імперіалістичних д-в. У 1914 на колонії й напівколонії припадало 66,8% території суходолу і 60% населення Землі.

Боротьба за переділ світу стала гол. причиною 1-ї світової війни 1914—18. Після її завершення нім. колонії було поділено між Великобританією, англ. домініонами (Пд.-Афр. Союз, Австралія, Нова Зеландія), Францією, Японією, Бельгією і Португалією. З початком *загальної кризи капіталізму* під впливом Великого Жовтня починається криза К. с. і. Антиколоніальні революції і повстання відбулися в Ірландії (1919—21), Туреччині (1919—23), Ірані (1920—22), Афганістані (1919), Єгипті (1919, 1921), Китаї (1925—27). Після 2-ї світової війни хвиля *національно-визвольних революцій* привела до остаточного краху К. с. і., що було явищем всесвітньо-істор. значення (див. *Азія, Африка*, розділ Політичний поділ). Проте імперіалізм намагається утримати країни, які визволилися від колоніальної залежності, в руслі своєї політики за допомогою методів *неоколоніалізму*.

С. В. Ісакович.

КОЛОНІА́ЛЬНІ ОРГАНІ́ЗМИ — водні організми, у яких при нестатевому (вегетативному) розмноженні дочірні особини залишаються з'єднаними з материнськими і утворюють колонії зі спільним для всіх особин *обміном речовин*. К. о. є багато рослин і тварин (різні одноклітинні водорості, деякі джгутикові, радіолярії, інфузорії, багато які губки, кишковопорожнинні, окремі нижчі хордові та ін.). Розрізняють мономорфні колонії, в яких всі особини однакові, і поліморфні колонії, що складаються з особин, які відрізняються як за формою, так і за функціями. Багатьом К. о. властиве *чергування поколінь* (статевого і нестатевого). Личинки статевого покоління спочатку ведуть вільноплаваючий спосіб життя, потім осідають на дно і, прикріпившись, утворюють шляхом *пупкування* нову колонію. Іноді термін «колоніальні організми» застосовують неправильно (напр., К. о. наз. гуртосімейних комах).

О. С. Коломійченко.

Колона: *а* — капітель; *б* — стовбур (фуст); *в* — база.

Колос: 1 — колос подорожника (простий) та його схема; 2 — колос пажитниці (складний) та його схема.

Колонок.